

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLOGİYA, ETNOQRAFİYA VƏ ANTROPOLOGİYA İNSTİTUTU

QARABAĞ

MADDİ, MƏDƏNİ VƏ MƏNƏVİ İRS

II KİTAB

TARİXİ-ETNOLOJİ TƏDQİQAT

Bakı–2023

*Kitab AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi Şurasının
14 noyabr 2022-ci il tarixli qərarı ilə (protokol №11) çap olunur.*

Elmi redaktor: **İlhamə Məmmədova**
tarix elmləri doktoru

Redaksiya heyəti: **Tahir Şahbazov**
Bəhmən Əliyev
İsmayıl Umudlu
Nigar Coşkunsu

Rəyçilər: **Güllü Yoloğlu**
tarix elmləri doktoru

Qasım Hacıyev
tarix elmləri doktoru

Maqomedxan Maqomedoviç Maqomedxanov
tarix elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi,
Rusiya Elmlər Akademiyası Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun Dağıstan Federal Tədqiqatlar Mərkəzi (RF)

Utkir İsmayıloviç Abdullayev
tarix elmləri doktoru, Urgənc Dövlət Universitetinin professoru
(Özbəkistan)

Məmləkət Tojiyevna Cumaniyozova
tarix elmləri namizədi, Urgənc Dövlət Universitetinin dosenti
(Özbəkistan)

QARABAĞ: maddi, mədəni və mənəvi irs (tarixi-etnoloji tədqiqat). II Kitab.
Bakı: 2023, – 400 səh.

Kitabda Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik bölgələrindən olan Qarabağda xalqımızın əsrlər boyu formalaşan empirik bilikləri, adət-ənənələri, maddi və mədəni irsi əksini tapır. Etnoloji tədqiqatlarda bölgənin təbii-coğrafi şəraiti, etno-mədəni inkişaf tarixi, əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı, ailə və ailə məişəti, eləcə də maddi və mənəvi mədəniyyəti məsələləri kontekstində Qarabağ etnologiyasının məhəlli xüsusiyyətləri göstərilir, onun formalaşmasında təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi, siyasi və etnik-mədəni amillərin rolunun önəmli olduğu diqqətə çatdırılır. Əsərdə toplanan milli-mənəvi və maddi dəyərlərimiz xalqımızın həyatında, məişət və mədəniyyətində formalaşan azərbaycançılıq milli ideologiyasının əsas tərkib hissəsi kimi təqdim olunur.

ISBN 978-9952-541-75-5

© AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, 2023

Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır.

Təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan və bu il 270 illiyi qeyd olunacaq Şuşa şəhəri zəngin inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır.

Bənzərsiz tarixi görkəmini və formalaşdırdığı özünəməxsus mühiti həmişə qoruyub saxlayan bu şəhər yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazmışdır.

Şuşa şəhərinin ötən əsrin 70-ci illərində sürətli inkişafı Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Şəhərin inkişafına dair xüsusi qərarlar məhz Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə qəbul edilmişdir. Həmin vaxtdan Şuşada quruculuq işləri geniş vüsət almış, mədəniyyət xadimlərimizin xatirəsinin əbədləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Strateji mövqeyi ilə seçilən Şuşa Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlamış Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən 1992-ci il mayın 8-də işğala məruz qalmışdır. İşğal dövründə şəhərdəki yüzlərlə tarix və mədəniyyət yadigarı vandalizm aktları nəticəsində dağıdılmışdır.

Haqq işi naminə apardığımız 44 günlük Vətən müharibəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu Şuşa şəhərini 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad etdi. Ermənistanın kapitulyasiyasına yol açan Şuşa qalibiyyəti xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrilərək, tariximizə Zəfər Günü kimi həkk olundu.

Şuşa zəfərindən dərhal sonra şəhərdə infrastrukturun qurulması ilə yanaşı, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına başlanılmış, quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyin, səmərəliliyin təmin olunması üçün burada dövlət idarəetməsinə böyük diqqət yetirilmiş, Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi yaradılmışdır.

Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilən Şuşada bu gün şəhərin əsl tarixi simasının bərpası

yönündə nəhəng layihələr gerçəkləşdirilir. Qısa müddətdə Şuşanın Baş planının hazırlanması, qüdrətli şair Molla Pənah Vəqifin büstünün və muzey-məqbərə kompleksinin öz ilkin görkəminə qaytarılması, Bülbülün ev-muzeyinin və Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin açılışları, habelə buradakı tarixi, dini və memarlıq abidələrinin bərpası prosesi ölkəmizin mədəniyyət paytaxtındakı kompleks işlərin tərkib hissəsidir.

Cıdır düzündə "Xarıbülbül" musiqi festivalının və Vəqifin möhtəşəm məqbərəsi önündə Vəqif Poeziya Günlərinin təşkili ənənəsinin bərpası da göstərir ki, Şuşa sürətlə dirçələrək əvvəlki dolğun mədəni həyatına qovuşmaq yolundadır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və Şuşanın Azərbaycan xalqı üçün tarixi əhəmiyyətini, yüksək mədəni- mənəvi dəyərini nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 2022-ci il Azərbaycan Respublikasında "Şuşa İli" elan edilsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti "Şuşa İli" ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 5 yanvar 2022-ci il

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ (<i>İlhamə Məmmədova</i>).....	7
I FƏSİL. QARABAĞIN COĞRAFI-TARIXİ SƏCİYYƏSİ VƏ ETNO-MƏDƏNİ İNKİŞAFI	11
Təbii-coğrafi şərait (<i>Fəzail Vəliyev</i>).....	11
Bölgənin etno-mənəvi inkişaf tarixi (<i>Xaləddin Xəlilli</i>)	15
Qarabağ XIII-XIV əsr qaynaqlarında (<i>İsmayıl Umudlu</i>).....	29
Qarabağ etno-mədəni mühitində Şuşa şəhərinin yeri (<i>İlhamə Məmmədova</i>)	36
II FƏSİL. TƏSƏRRÜFAT MƏİŞƏTİ	46
Əkinçilik (<i>Bəhmən Əliyev, Şövqi Həsənov</i>)	46
Maldarlıq	63
Qaramal (<i>Xaləddin Xəlilli</i>)	63
Qoyunçuluq (<i>Xaləddin Xəlilli</i>)	72
Atçılıq (<i>Bəhmən Əliyev</i>).....	111
Qarabağ atı: keçmişi və bugünü (<i>Xaləddin Xəlilli</i>)	123
Dəvəçilik (<i>Xaləddin Xəlilli</i>).....	131
Ovçuluq və balıqçılıq (<i>Solmaz Məhərrəmovə, Pirağa İsmayılzadə</i>)	141
Arıçılıq (<i>Tofiq Babayev</i>).....	143
III FƏSİL. MADDİ MƏDƏNİYYƏT VƏ SƏNƏTKARLIQ	147
Yaşayış məskənləri və evlər (<i>Fəzail Vəliyev</i>).....	147
Qarabağ mətbəxi bəzi orta əsr mənbələrində (<i>İlhamə Məmmədova</i>)	161
Yeməklər və içkilər (<i>Solmaz Məhərrəmovə, Sevil Ağamaliyeva</i>).....	165
Geyimlər və bəzəklər (<i>Fəzail Vəliyev</i>).....	177
Nəqliyyat vasitələri, yollar və rabitə (<i>Fəzail Vəliyev</i>).....	192
Sənətkarlıq (<i>Solmaz Məhərrəmovə</i>).....	203
Ticarət (<i>Solmaz Məhərrəmovə</i>).....	254
IV FƏSİL. MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT	262
Xalq bayramları və mərasimləri (<i>Tofiq Babayev</i>).....	262
Dini bayramlar və mərasimlər (<i>Solmaz Məhərrəmovə</i>)	269
Xalq oyun-tamaşaları (<i>Tofiq Babayev</i>).....	272
Musiqi (<i>İlhamə Məmmədova, İsmayıl Umudlu</i>)	277
Qarabağ musiqiçiləri (<i>Təranə Quluzadə</i>).....	284
Aşıq yaradıcılığı (<i>Fəzail Vəliyev</i>)	293
Qonaqpərvərlik (<i>Solmaz Məhərrəmovə</i>).....	301
Qarşılıqlı yardım formaları (<i>İlhamə Məmmədova, Gülnar Tağıyeva</i>).....	304
Xalq təbabəti (<i>Həqiqət Zahidova</i>).....	309
İbtidai inanclar və din (<i>Tahir Şahbazov, Nigar Coşkunsu</i>).....	319
Təhsil (<i>Solmaz Məhərrəmovə</i>)	331
Elm və ədəbiyyat (<i>Fəzail Vəliyev</i>).....	345

V FƏSİL. AİLƏ VƏ AİLƏ MƏİŞƏTİ	358
Ailə məişətində ənənəvilik (<i>Əsəd Əliyev, Bahar Əmənova</i>).....	358
Müasir ailə məişətinin bəzi xüsusiyyətləri (<i>Nərgiz Quliyeva</i>)	369
MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT.....	373
РЕЗЮМЕ.....	393
SUMMARY.....	395

ÖN SÖZ

Bəşərin ilk ayaq basdığı məskənlərdən olan Qarabağa ulu yaradan hər cür naz-nemət vermiş, bərəkətli torpağı, şəffaf su mənbələri, uca dağları, geniş yaylaları, xoş havası, əlverişli coğrafi mövqeyi, bir sözlə, həyat üçün münbit şəraiti hələ uzaq keçmişdən insan övladını cəlb etmişdir. Azıx abidəsi ilə Qarabağda qədim insanın 1,2 milyon il əvvəl məskunlaşdığı, Quruçay mədəniyyətinin bəşəriyyətin ilkin tərəqqi mərhələsi olması sübuta yetirilmişdir. Əsrlər boyu bu torpaqda qanlı-qadalı müharibələr meydana almış, hər daşına, kəsəyinə tarixin sirli izləri hopmuşdur. Uğrunda böyük imperiyalar qılınc çalsada, bəzən sinəsində yağılar at oynatsa da, bu ulu torpaq yenə də öz sahibinə miras qalmış, min bərəkəti ilə doğma övladını bəsləmişdir. Keşməkeşli keçmişə malik bu əziz məskən hər bir azərbaycanlının həm ana Vətəni, həm də ata Yurdudur.

*Əslim qarabağlıdır,
Sinəm carpaz dağlıdır.
Nə gələn var, nə gedən,
Yoxsa yollar bağlıdır?*

Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü dövlətçilik tarixinə nəzər salsaq, Qarabağın xüsusi yeri görünür. Bu qədim yurd Albaniyanın vilayəti, ərəb istilasından zamanında, həmçinin Xilafətin zəiflədiyi dövrdə yaranan Azərbaycan dövlətlərində (Sacilər, Salarilər) siyasi-inzibati, ticari mərkəzlərdən biri, Elxanilərin ordugahı, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövlətlərinin bir parçası olmuşdur. Səfəvilər dövründə Qarabağ bəylərbəyliyi siyasi-inzibati baxımdan mühüm rolə malik idi. Qarabağ xanlığının yaranması Azərbaycan xalqının əzəli və əbədi torpağı olan Qarabağın tarixində, məişət mədəniyyətində xüsusi mərhələ oldu. Bu dövrdə ticari-iqtisadi və siyasi münasibətlərin inkişafı elmin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin tərəqqisinə yol açdı. Qarabağın məhəlli xüsusiyyətlərə malik etnoqrafik irsi formalaşdı: Qarabağ musiqisi, Qarabağ atı, Qarabağ xalçası, Qarabağ mətbəxi ilə yanaşı, qarabağlı əsilzadələr təbəqəsi bütün Qafqazda fərqlənməyə başladı. Qarabağ bəyinin, tacirinin imarəti öz dəbdəbəsi ilə diqqət çəkir, qarabağlı zadəganın kişi və qadın geyim dəsti göz oxşayır, Qarabağ mətbəxi bütün Qafqazı hey-rətə gətirirdi. Qarabağda hələ əsrlər öncə formalaşmağa başlayan şəhər mədəniyyəti xanlıq dövründə daha yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. Şuşa, Ağdam, Bərdə, Beyləqan və s. şəhərlərdə məhəllələr, xalq yaşayış evləri, məscidlər, mədrəsələr, ziyarətgahlar, bazarlar, meydanlar, hamamlar, zorxanalar, səq-qaxanalar və digər nadir maddi mədəniyyət nümunələri Müsəlman Şərqinə xas şəhər mədəniyyətini xatırladırdı. Əsrlər əvəzləndikcə, Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik bölgələrindən biri kimi Qarabağ özünə-məxsus mədəni irsi ilə seçildi.

*Mən aşiqəm Qarabağ,
Qara torpaq, qara bağ.
Adəm-Həvva dövründən
Binnət olub Qarabağ.*

Azərbaycan xalqı müxtəlif sivilizasiyaların mədəni diffuziyası nəticəsində zaman-zaman yaratdığı maddi mədəniyyət nümunələri kimi zəngin mənəvi irsə də sahiblik etməkdədir. Tarixən insanpərvərlik, humanizm, qarşılıqlı yardım kimi həyatı və ümumbəşəri ənənələrə malik xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən azərbaycanlılar öz qonşularına, o cümlədən ona pənah gətirənlərə doğma münasibət bəsləmişlər. Məhz bu xüsusiyyətlərinin sayəsində xalqımız Rusiya-İran (1804-1813, 1826-1828) və Rusiya-Osmanlı (1828-1829) müharibələrindən sonra Qarabağa köçürülən on minlərlə erməniyə kömək etmiş, onları öz torpağında yerləşdirmişdir. Köçürülən ermənilər Azərbaycan ərazisində əvvəlcə "Erməni vila-

yəti", daha sonra Qərbi Azərbaycana sahib çıxıb dövlət yaratdı, beynəlxalq aləmdə Qarabağ və Naxçıvana qarşı ərazi iddiası ilə çıxış etdilər. Bədxah qonşularımız XX əsrdə dəfələrlə qırğınlar törətdi, azərbaycanlıları soyqırıma, deportasiyaya məruz qoydu, bir sözlə, vaxtilə ona əl uzadan, çörək verən, ocağında bəsləyən xalqa qarşı nankor oldular. Sovet hakimiyyətinin süqutundan istifadə edən Ermənistan öz havadarlarına arxalanaraq Azərbaycanın əzəli torpağı olan Qarabağı işğal etdi. Ölkəmizin iyirmi faiz ərazisi yağmalandı, bir milyondan artıq qarabağlı məcburi köçkün həyatı yaşadı.

*Qarabağda talan var,
Məni dərdə salan var.
Gedirsən, tez qayıt, gəl,
Gözü yolda qalan var.*

2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində müzəffər ali baş komandanımız İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli ordumuz düşməni rəzil edib, babalarımızın yadigarı olan Qarabağı azad etdi. 30 ilə yaxın yağı tapdağında olan vətən torpağı – Şuşa, Ağdam, Füzuli, Qubalı, Zəngilan, Laçın, Kəlbəcər, Cəbrayıl və s. öz azadlığına qovuşdu. Bu möhtəşəm qələbə hər bir tarixçi-etnoqrafın qarşısına Qarabağın etnoloji irsini yenidən yazmaq vəzifəsini qoydu. Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2022-ci ilin "Şuşa ili" elan olunması, işğaldan azad olunmuş şəhərlərimizdə şəhər gününün qeyd edilməsi, zəfərdən dərhal sonra tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına başlanılması etnoloq alimlərə bu müqəddəs iş ətrafında öz elmi potensialını səfərbər etməyə bir daha stimül verdi.

Tarixən formalaşan milli-mədəni ənənələrin, etnosun məişət və mədəniyyətinin, təsərrüfat həyatının öyrənilməsi müasir etnologiya elminin qarşısında duran vəzifələrdədir. Kollektiv elmi-tədqiqat əsəri olan "Qarabağ: maddi, mənəvi və mədəni irsi (tarixi-etnoloji tədqiqat)" adlı kitabda bölgənin təbii-coğrafi şəraiti, etno-mənəvi inkişaf tarixi, təsərrüfat məişəti, sənətkarlığı, maddi və mənəvi mədəniyyəti, ailə və ailə məişəti əksini tapır. Azərbaycan etnoqrafiya elmində azərbaycançılıq ideologiyasına əsaslanaraq Qarabağın etnologiyasına həsr edilən belə bir fundamental tədqiqat işi ilk dəfədir işıq üzünə görünür. Böyük məsuliyyət tələb edən əsər sonsuz qürur hissi və gərgin zəhmət hesabına qələmə alınıb.

Kitab hazırlanarkən çöl-etnoqrafik materiallardan, həmçinin müxtəlif yazılı mənbələrdən, səyyahların, şair-mütəfəkkirlərin əsərlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Ayrı-ayrı etnoqrafik məsələlərin öyrənilməsində arxeoloji materiallarla yanaşı, arxiv sənədləri, muzey eksponatları, dövrü mətbuat, həmçinin internet resursları da əhəmiyyətli qaynaqlardandır. Bildiyimiz kimi, etnoqraf üçün ən vacib mənbə çöl materiallarıdır. Tədqiqatçılar etnoqrafik sorğular, müşahidələr aparmış, yerli əhəlinin adət-ənənələri və mərasimlərinin keçirilməsində bilavasitə iştirakçı olmuşlar. İşğal olunmuş rayonlardan olan məcburi köçkünlərlə görüşmüşlər. Kitab məlumatçıların siyahısı və illüstrativ materiallarla da təchiz edilmişdir.

Tarixi-etnoqrafik araşdırmaların yekunu olan əsər ən qədim dövrdən etibarən zamanəmizə qədərki geniş bir tarixi dövrü əhatə etsə də, əsas üstünlük xronoloji baxımdan XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinə verilir. Səlis ifadələrlə oxunaqlı dildə qələmə alınan tədqiqatda etnologiya elminin öyrəndiyi əksər sahələr əksini tapır.

Məlumdur ki, təbii-coğrafi şərait əhəlinin yerləşməsinə, təsərrüfat məşğuliyyətinə, məişət mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə, ümumən, etno-mədəni inkişafına mühüm təsir göstərən faktorlardandır. Bu baxımdan əsərdə Qarabağın coğrafi mövqeyi, hüdudları, torpaq örtüyü, iqlim şəraiti, flora və faunası şərh olunur, eyni zamanda toponimin etimologiyasına nüfuz edilir.

Qarabağın etno-mənəvi inkişaf tarixinin öyrənilməsi elmi-etnoqrafik baxımdan böyük maraq doğurur. XIII-XIV əsr mənbələrində Qarabağ oykoniminə tez-tez rast gəlinməsi təsadüfi deyil. Hərbi-strateji əhəmiyyətilə seçilən bölgə monqol yürüşlərindən sonra ağır tənəzzülə uğrasa da, çox keçmir ki, çoxsaylı elxani qoşununun qışlağına, ərzaq təminatçısına çevrilir. Bölgədə qədim dövrdən bəri çoxsahəli təsərrüfatın mövcudluğunu davamlı inkişafa stimül verirdi.

Əkinçilik mədəniyyətini bəşəriyyətin ilkin ixtiralarından saymaq olar. Akademik Teymur Bünyadovun ötən əsrin ortalarında apardığı etnoqrafik və arxeoloji tədqiqatları sübut etdi ki, Azərbaycan əkinçilik və maldarlığın ilkin vətənlərindədir. Qarabağın münbit torpaqları burada hələ qədimdən əkinçiliyin

inkışafını şərtləndirmişdir. Çalağantəpə, İsmayıltəpə, Leylatəpə, Fərmantəpə, İlanlıtəpə və s. arxeoloji abidələr daş dövründə Qarabağda əkinçiliyin varlığını sübut edir. Əsərdə neolit dövründən başlayaraq Qarabağda mövcud olan əkinçilik mədəniyyəti, onun sonrakı inkışafı xronoloji ardıcılıqla təhlil olunur, əkinçilik sistemləri və əkinçiliyin əsas sahələri (taxılçılıq, çəltikçilik, bağçılıq, üzümçülük), istifadə edilən alətlər, bu sahədəki empirik bilik və vərdislərin tarixi-etnoqrafik izahı verilir.

Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələri ilə müqayisədə Qarabağda maldarlıq təsərrüfatı keçmişdən indiyədək öncül yeri tutur. Qaramal, qoyunçuluq, atçılıq, dəvəçilik kimi maldarlıq sahələrinin, həmçinin ovçuluq, balıqçılıq və arıçılığın tədqiqi bölgədə əhalinin tarixən formalaşan məişət mədəniyyəti barədə təsəvvür yaradır. Tədqiqatda etnoqrafik müşahidələrə və mənbələrə əsaslanaraq bölgədə mövcud olan mal-qara cinsləri (Qarabağ inəyi, türkmən inəyi, tərəkəmə inəyi və s.), qoyun cinsləri (Qarabağ qoyunu və ya herik qoyun, dimix qoyun, kəsmə qoyun və s.) haqqında məlumat verilir, maldarlıq sahəsindəki empirik biliklər, yaylaq və qışlağa köç yolları, maldarlıq məhsulları (ət və ağartı məmulatı), həmçinin ev-peşə istehsalında yun məmulatının əhəmiyyəti və s. məsələlər etnoqrafik təsvirlərlə oxucuya çatdırılır.

Yaraşıqlı görkəmi ilə gözoşşayan, davamlı və möhkəm, eyni zamanda çevik minik vasitəsi olan Qarabağ atı dəfələrlə beynəlxalq sərgilərdə ad qazanmış, mükafatlara layiq görülmüşdür. Arxeoloji və tarixi-etnoqrafik materiallar göstərir ki, Qarabağ atı cinsinə yaxın atlar e.ə. I minillikdə mövcud idi. Qədim dövrdən başlayaraq azərbaycanlılar arasında atla bağlı inanc sistemi, mental dəyərlər formalaşmışdır. Qarabağın etnoloji irsinə həsr olunan kitabda atçılıq və onun xalq məişətindəki və hərbi tarixindəki rolu izah olunur. Maraqlıdır ki, Qarabağ atının keçmişini və bugününü etnoqrafik aspektdən tədqiq edən müəllif (X.Xəlilli) əslən qarabağlı olduğundan öz müşahidələrinə əsaslanaraq təhlillər aparır və bu sahənin inkışafı üçün maraqlı təkliflər irəli sürür.

Qarabağın maddi mədəniyyət nümunələri bölgənin tarixi etnoqrafiyasına dair təkzibedilməz faktlar ortaya çıxarır və tarixən burada məskunlaşan əhalinin milli mənsəbiyyətini sübut edir. Yaşayış məskənləri və evlər, evlərin daxili sahmanı və məişət avadanlığı, yeməklər və içkilər, geyimlər və bəzəklər, yollar və nəqliyyat vasitələri və digər maddi mədəniyyətin həyat təminatı yaradan sahələri müsəlman mədəniyyətini, azərbaycançılığı özündə ehtiva edir.

Maddi mədəniyyətin ən ümdə elementlərindən sayılan yaşayış məskəni və evlər insanın şüurlu fəaliyyətinin ilkin məhsullarından olub, tarixən təşəkkül tapmışdır. Qarabağın etnoloji aspektdən öyrənilməsinə həsr edilən tədqiqatda yaşayış məskənlərinin tip və formaları açıqlanır, təsərrüfat məşğuliyyətindən irəli gələn daimi (kənd, şəhər) və müvəqqəti (oba, binə, yurd, qışlaq və s.) məskənlər, həmçinin xalq yaşayış evləri haqqında məlumat verilir. Bölgədəki kəndlər etnik tərkibinə görə monogen və poligen xarakterli kəndlərə, fiziki quruluşuna görə dağətəyi (yarımyamac), yamac və düzən kəndlərə ayrılırlar.

Daimi yaşayış məskəni olan şəhər hər bir xalqın tarixinin, lokal sivilizasiyasının göstəricisidir. Şəhərin formalaşması təbii-coğrafi şəraitdən asılı olaraq cəmiyyətin sayı, ənənəvi nəqliyyat, sənət, ticarət və s. amillərin təsiri ilə baş vermişdir. Sənətkar-mütəxəssislərin ayrılması, ticarətin və yazının yaranması, ictimai tikililərin mövcudluğu və nəhayət, şəhərlərin salınması ilkin sivilizasiyaların əlamətidir. Qarabağda qədim və orta əsrlərdə salınan şəhərlər (Bərdə, Beyləqan, Şuşa və s.) və onların plan-quruluşu, maddi təchizatı və s. xalqın məişət və mədəniyyətinin, sosial tarixinin öyrənilməsində mənbə rolunu oynayır.

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkışafının, zövqi baxışlarının nəticəsi olan maddi mədəniyyət sahələri – yeməklər və içkilər, geyimlər və bəzəklər, yollar və nəqliyyat vasitələri də tədqiqatlardan kənarda qalmamışdır. Kitabda onların təsnifatı verilir, bölgə üzrə spesifik cəhətləri vurğulanır.

Azərbaycanın təbii sərvətlərinin zənginliyi burada tarixən çoxsaylı sənət növlərinin yaranması və inkışafına stimül vermişdir. Ölkəmizin digər tarixi-etnoqrafik bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda da əhalinin sosial rifahının yüksəlməsində və məişət tələbatının ödənilməsində müxtəlif sənət və peşə sahələri — dulmuşçuluq, daşıqlama, dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik, ağacışləmə, şəkərkəçilik, xalçaçılıq, ipəkçilik, toxuculuq, tikmə və s. mühüm rol oynayırdı. Tədqiqat işində sənətkarlıq sahələri öyrənilir, həmçinin ticarət əlaqələrinin xalq məişətindəki rolu müəyyənləşdirilir.

Qarabağlıların çoxəsrlik tarixə malik mənəvi mədəniyyəti dərin maraq doğurur. Xalq bayramları və mərasimləri, xalq oyun-əyləncələri, musiqi, aşiq yaradıcılığı, qonaqpərvərlik, qarşılıqlı yardım formaları, xalq təbabəti, ibtidai inamlar və s. kimi mənəvi mədəniyyət sahələri Qarabağ əhlinin dünyagörüşünün, etnik psixologiyasının, milli kimlik şüurunun təzahürü olub, torpağa bağlılığı, vətənə sevgini aşılayır. Dərin məzmunu və tərbiyəvi xüsusiyyətləri ilə əhəmiyyət daşıyan elm, ədəbiyyat və təhsil məsələləri də tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Cəmiyyətin tərkib hissəsi olan ailə hər bir xalqın adət-ənənələrinin yaradıcısı və yaşadıcısıdır. Azərbaycan ailəsi varislik ənənəsinə sdaqəti, öz davamlılığı ilə örnəkdir. Əsərdə ənənəvi ailə formaları və ailə məişətinin müasir xüsusiyyətləri ayrıca paraqraflar şəklində təqdim olunur. Ailə formaları – böyük və kiçik ailə, nikah, nişan, toy, uşaqların tərbiyəsi ətraflı şərh edilir, həmçinin dəfn və yasla bağlı mərasimlər və ailə məişətindəki adət-ənənələr haqqında məlumat verilir.

Qarabağ kitabında verilənlər bölgənin tarixi-etnoloji tədqiqi üçün son deyil. Qarabağ şəhərləri qədim dövrdən başlayaraq zəmanəmizədək etnoloji baxımdan öyrənilməlidir. Qarabağın şəhər və kəndlərinə mütəmadi etnoqrafik ekspedisiyalar təşkil edilməli, çöl tədqiqatlarının nəticələri nəşr olunmalı, internet resurslarında işıqlandırılmalıdır. Çöl-etnoqrafik tədqiqatları, mənbə və ədəbiyyat materialları üzərində elmi araşdırmaların nəticəsində Qarabağ şəhərlərində — Şuşa, Ağdam, Füzuli, Laçın, Bərdə və s. etnoqrafiya muzeyləri yaradılmalı, bununla da Qarabağın zəngin maddi və mənəvi irsi dünyaya çatdırılmalı, bu mədəniyyətin həqiqi sahibləri beynəlxalq ictimaiyyətə, elmi cəmiyyətə bir daha təqdim olunmalıdır.

Hörmətli oxucu! Sizlərə təqdim olunan "Qarabağ: maddi, mənəvi və mədəni irsi (tarixi-etnoloji tədqiqat)" adlı kitab böyük qələbə sevinci yaşayan xalqımıza ərməğandır.

İlhamə Məmmədova
tarix elmləri doktoru

I FƏSİL

QARABAĞIN COĞRAFI-TARIXİ SƏCİYYƏSİ VƏ ETNO-MƏDƏNİ İNKİŞAFI

TƏBİİ-COĞRAFI ŞƏRAİT

Qarabağ bölgəsi əhalisinin məişət və mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələri uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olaraq yerli təbii-coğrafi şəraitin, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin, ictimai-iqtisadi inkişafın, sosial təbəqələşmə və ictimai fərqlərin, eləcə də xalqımızın etno-mədəni birliyində qərar tutan etnoslarla qarşılıqlı təmas, etno-sosial, etno-siyasi və etno-mədəni əlaqələrin yaratdığı müstərik zənginləşmənin fəal təsiri altında formalaşmışdır. XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər gəlib çatan, məişət və mədəniyyət sahələrinə aid olan elementlərin böyük təkamül və inkişaf yolu keçməsinə xalqın yaradıcı əməyinin, empirik bilik və təcrübəsinin, nəsilərdən-nəsilərə ərməğan kimi ötürülən peşə-sənət vərdislərinin böyük rolu olmuşdur [Vəliyev, 2007, 176-177]. Bütün bu kompleks faktorların məntiqi nəticəsi kimi XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının zəngin, mükəmməl və orijinal məişət və mədəniyyət irsi meydana gəlmişdir.

Məlumdur ki, hər bir xalqın məişət və mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələrinin formalaşmasında onun məskunlaşdığı ərazinin təbii-coğrafi şəraiti öncül yerlərdən birini tutur. Qarabağ ərazisi bu cəhətdən xüsusi olaraq fərqlənir. Obrazlı şəkildə desək, ulu yaradan Qarabağdan öz səxavət əlini əsirgəməmiş, iqlim növlərindən əksəriyyətinin burada bərqərar olmasına, torpaq örtüyünün müxtəlifliyinə, flora və faunasının zənginliyinə sanki xüsusi diqqət yetirmişdir. Azərbaycan ərazisində müxtəlif yüksəklik diapazonlarında yaranmış mürəkkəb təbii şərait, ayrı-ayrı təbii coğrafi komponentlər arasında baş verən qarşılıqlı əlaqə və təsir nəticəsində on bir landşaft tipi və yarım tipi yaranmışdır [Azərbaycan tarixi, 1998, 52] ki, bunların da çoxuna Qarabağ ərazisində rast gəlmək mümkündür. Relyef-landşaft quruluşuna, şaquli zonallıq xüsusiyyətlərinə və topoqrafik səciyyəsinə görə dağlıq, dağətəyi və düzənlik bölgələrdən təşkil olunan Qarabağda məişət və mədəniyyət sahələri üçün əlverişli təbii şərait mövcud olmuşdur. Qarabağın təbii şəraitini səciyyələndirən dağlıq bölgə hidroqrafiya, oroqrafiya və geomorfoloji xüsusiyyətlərinə, flora və faunasına, zəngin alp və subalp çəmənliklərinə, başlıcası isə, yaylaq maldarlığı təyinatına görə; dağətəyi bölgə münbit torpaqlarına, mülayim iqliminə, suvarma və irriqasiya sistemlərinə, bağçılıq-meyvəçilik istiqamətində ixtisaslaşmasına görə; düzənlik (aranzəmin) bölgə isə süni suvarmaya əsaslanan münbit əkinçilik torpaqlarına, geniş qışlaqlarına, yardımçı təsərrüfat sahələrinə görə fərqləndiyindən, Qarabağın təsərrüfat məişəti və mədəniyyətinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Qarabağ bölgəsi coğrafi mövqə cəhətindən əlverişli ərazidə yerləşərək onun sərhədləri şimalda Murovdağ suayırıcından, düzənlikdə isə İncəsü çayının dərəsindən keçir. Şərq sərhəddi Kür çayı boyunca cənuba doğru uzanaraq daha sonra Mil və Qarabağ düzlərini bir-birindən ayıran şərti olaraq qəbul edilmiş 20 metrlik mütləq hündürlüyə malik horizontaldan keçərək Araz çayı dərəsinə qovuşur. Cənubdan ərazi Araz çayı ilə əhatələnir. Qarabağın qərb sərhəddi Qarabağ silsiləsindən, vulkanik yaylada isə Qızılboğaz (3581 m.), Böyük İşıqlı (3550 m.), Sərçəli (3433 m.) və s. dağlardan keçir [Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun coğrafiyası..., 2021, 13]. Qarabağ ərazisi ümumən dağlıq və düzənlik hissələrdən ibarətdir. Düzənlik ərazilərin əlverişli coğrafi mövqeyi yarım səhra, quru bozqır və meşə-bozqır landşaftlarının məhsuldar boz-qəhvəyi, boz-çəmən, allivüal-çəmən və qəhvəyi-meşə torpaqları qədimdən burada suvarma əkinçiliyi ilə bol məhsul əldə etməyə imkan vermişdir. Ərazinin dağlıq hissəsi Kiçik Qafqaz

dağlarının cənub-şərq hissəsinə uyğun gəlib, Murovdağ silsiləsinin suayırıcısından başlayaraq cənuba doğru tədricən alçalır və Arazboyu təpəli, bəzən də maili düzənliklərə qovuşur. Qarabağın dağlıq hissəsi relyefinin ümumi meyilliyyətinin cənuba istiqamətlənməsi, ərazini bol günəş istiliyi ilə təmin edir. Coğrafi mövqeyin bu üstünlüyü zəngin biomüxtəlifliyə malik hündürlük landşaft qurşaqlarının yaranmasına şərait yaratmışdır. Bu cəhətdən ilk insan məskənlərindən Azıx mağarasının da burada yerləşməsi təsadüfi deyildir [*Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun coğrafiyası...*, 2021, 14]. Azıx mağarasının ərazidə yerləşməsi, burada aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində 1968-ci ildə mağaradan insan qalıqlarının (xüsusilə çənə sümüyünün) aşkar edilməsi əslində Qarabağın dünya sivilizasiyasının ən qədim tarixə malik yaranış məskənlərindən biri olmasını sübuta yetirir. Qarabağ bölgəsi ilk insanın meydana gəldiyi antropogen zonasına daxil edilir.

Qarabağ özünün orografik quruluşuna görə xüsusi müstəsnaqlıq təşkil edir. Ərazi "şimaldan Murovdağ silsiləsi və onun çoxsaylı yan qolları (şimal-şərq istiqamətində: Qoşqar, Pant silsiləsi, Kəpəz silsiləsi, cənub istiqamətli Eşşəkmeydanı və Qaraqaya silsilələri), şərqdən Qarabağ düzü (bəzi yerlərdə Kür çayına qədər gəlib çatır) və Hərəmi düzü, cənubdan Aşağı Araz çökəkliyində (Araz çayı boyunca) İncə düzü və Gəyən düzü, qərbdən isə Mixxana-Qafan tektonik zonasında Kiçik Qafqaz vulkanik yaylasının Azərbaycan hissəsi ilə — Qarabağ vulkanik yaylasında dövlət sərhəddi ilə məhdudlaşır. Ərazi geniş planda Kiçik Qafqaz meqaantiklinoriumunun cənub-şərq gömülmə zonasına uyğun gəlib, Murovdağ, Şərqi Göyçə, Qarabağ, Mixtökən kimi əsas silsilələri, onların çoxsaylı və müxtəlif istiqamətli qolları ilə mürəkkəbləşmişdir (Çalbayır, Hoçaz, Laçın, Starotaq antiklinal silsilələri və s.). Qarabağın ən yüksək zirvələri (şimal sərhəddi boyu) Murovdağ silsiləsində Gamiş dağı (3724 m), Qoşqar dağı (3361 m), Murov zirvəsi (3360 m), Kəpəz dağıdır (3061 m). Ərazinin qərb sərhəddi boyu (Hinaldağ silsiləsində) Ketidağ (3427 m), Böyük Hinaldağ (3367 m), Gəlinqayası dağı (3336 m), Qızılboğaz dağı (3581 m), Böyük Işıqlı dağı (3552 m), Mixtökən silsiləsində Dəlidağ (3616 m), Qarabağ silsiləsində Böyük Kirs dağı (2725 m) və Ziyarat dağıdır (2479 m).

Ərazinin şərqində orta yüksəkliyi 61 metrə çatan, ümumi sahəsi 3248 kv/m olan Qarabağ düzənliyi və Hərəmi düzü yerləşir. Hər iki düzənliyin səthi çoxsaylı kurqan və təpəciklərlə mürəkkəbləşmişdir. Qarabağ düzənliyində Xəzər dənizinin qədim transgressiyalarına uyğun sahil xəttləri aydın izlənilir. Qarabağ silsiləsi və onun müxtəlif istiqamətli, çoxsaxəli qolları ərazinin mərkəzi orografik vahidi olub, şimal-qərbdən cənub-şərq istiqamətində uzanır və relyefdə kəskin yüksəkliklər fərqi yaradır [*Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun coğrafiyası...*, 2021, 52-53].

Qarabağın təbii-coğrafi şəraiti kontekstində ərazinin iqlim strukturunun da əhəmiyyətli yeri vardır. Burada mövcud olan iqlim zonallıqları təsərrüfat məişətinin, xüsusilə də bölgənin maddi mədəniyyətinin formalaşmasına müstəsna təsir göstərmişdir. Coğrafi tədqiqatlardan məlum olduğu kimi, hər hansı bir ərazinin iqliminin formalaşmasına dəniz səviyyəsindən hündürlük, orografiya (dağların yerləşmə istiqaməti, yamaqların hakim küləklərin və hava kütlələrinin istiqamətinə olan səmti və s.) bitki və qar örtüyü, həm də insanların təsərrüfat fəaliyyəti böyük təsir göstərir. Göstərilən amillər həmişə bir-biri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərirlər. Qarabağ bölgəsinin iqlim zonallığına uyğun olaraq ərazinin böyük hissəsində qışı quru olan soyuq iqlim tipi hakimdir. Belə ki, Qarabağ silsiləsinin yuxarı hissələrində, Vulkanik yaylanın, Murovdağın cənub yamacının 1400-2700 m hündürlükdə yerləşən hissələrində bu iqlim tipi tüğyan edir. Bu ərazilərdə yayın sərin keçməsi, günəş radiasiyası kəmiyyətinin böyük olması, müalicəvi mineral bulaqların mövcudluğu burada istirahət mərkəzlərinin, dağ-iqlim məntəqələrinin yaradılması üçün əlverişli şərait yaradır. Şuşa, İstisu, Qaragöl ətrafı, Minkənd, Tutqun mineral bulaqlarının yerləşdiyi ərazilər və s. kurort təsərrüfatlarının yaradılmasını şərtləndirmişdir.

Qarabağın 2700 m-dən yüksək olan ərazilərində dağ tundura iqlimi – ifrat rütubətlənmə, qışı saxtalı, yayı soyuq olan iqlim tipi hökmranlıq edir.

Bölgənin bəzi ərazilərində (məsələn, Füzuli və Xocavənd rayonlarında) qışı yumşaq, yayı mülayim-isti, payızı yağışla müşayiət olunan yayı quraq mülayim-isti iqlim tipi, bölgənin şərq və cənub hissələrindəki Qarabağ, Aşağı Arazboyu düzənliklərində yarımsəhra və quru çöl iqlim tipi, Kiçik Qafqazın şərq yamaqlarında (400-1500 m hündürlüklərdə), Qarabağ silsiləsində, Həkəri fiziki-coğrafi rayonunda isə qışı quraq olan mülayim-isti iqlim tipi özünü büruzə verir. Bölgənin məişət və mədəniyyəti başlıca

olaraq bu iqlim tiplərinin diktəsinə uyğunlaşmışdır.

Qarabağ ərazisi hidroqrafiya cəhətindən də yaxşı təmin olunmuşdur. Burada mənbəyini yüksək dağlıq ərazilərgən götürüb Kür və Araz çaylarına qovuşan xeyli miqdarda çaylar mövcuddur. Bu çaylar zəngin bitki örtüyünün, meşə massivlərinin, geniş düzənliklərin ot-çəmən qatının formalaşmasında həlledici rola malikdir. XIX əsr aşiq şeirinin görkəmli ustadı Aşiq Ələsgər Qarabağ bölgəsindən bəhs edərək onun çaylarla hüdudlanan xəritəsini təsvir edir:

*Var olsun Qarabağ, əcəb səfədir,
Başa Xaçın axır, ağaya – Qarqar [Aşiq Ələsgər, 1972, 243].*

Kiçik Qafqazın Tərtərçayla Araz çayı arasındakı cənub-şərq hissəsi və vulkanik yayla çayları Qarabağ bölgəsi çaylarını təşkil edir. Bu çaylardan Tərtərçay, Xaçınçay, Qarqarçay Kürün sağ qolları, Köndələnçay, Quruçay, Həkəriçay, Oxçuçay və Bəsitçay isə Arazın sol qollarıdır. Sadalanan çaylardan yalnız Tərtərçay və Həkəriçay (Bazarçayla) regionun böyük, qalan çaylar orta və kiçik çayları hesab edilə bilər. Bunlardan başqa, Qarabağ bölgəsində onlarla quruyan kiçik çaylar da vardır ki, onlar öz sularını Kürə, yaxud Araza çatdırmadan allüvial-prolüvial düzənliklərdə infiltrasiya və buxarlanma nəticəsində itirir. Bu kiçik və çoxsaylı çaylardan bir qisminin suları suvarmada, yaxud məişətdə istifadə olunur (Ağdərəçay, Xonaşençay, Qarasu, Şapartı, Horadizçay, Cəbrayılçay, Çaxmaxçay və s.). Quruyan çaylar öz sularını alçaqlıqlardan (qismən orta dağlıqdan), qalan çaylar isə əsasən yüksək və qismən ortadağlıqdan toplayır [Müseyyibov, 1998, 182]. Ümumiyyətlə, Qarabağ bölgəsi çaylarının sayı 1669-a çatır. Qarabağ çaylarından Tərtərçay və Həkəriçayın suvarma və energetika ehtiyatları baxımından əhəmiyyəti daha böyükdür. Tərtərçayın suları əsasən Sərsəng su anbarını doldurur, qalanı isə aşağılarda ekoloji axını təmin edir. Qalan çaylardan Xaçınçayın, Qarqarçayın, Köndələnçayın və b. çayların üzərində, yaxud yaxınlığında bir sıra kiçikhəcmli su anbarları yaradılmışdır ki, bunlardan Qarabağ və Arazyanı düzənliklərin ayrı-ayrı hissələrinin suvarılmasında istifadə edilir (Xaçınçay, Köndələnçay və s.) [Müseyyibov, 1998, 182-183]. Çay suları sağsahil və solsahil kanalları ilə Qarabağ düzünün Yuxarı Qarabağ kanalı ilə dağətəyi arasında yerləşən hissələrinin suvarılmasında istifadə edilir. Qarabağın çaylarının əksəriyyəti dağ çaylarıdır. Bu da qismən quraq iqlimə malik olan dağarası çökəkliklərdə, dağ ətəklərində düzənlik və ovalıqlarda suvarma əkinçiliyi üçün ciddi maneə törədir. Buna görə də tarixən Azərbaycanda, eləcə də Qarabağda "ən intensiv əkinçilik və bağçılıq çay dərələri, çay yataqları boyu və çayların dağlıq ərazilərdən düzənliyə qovuşduğu zolaqlarda yaranmışdır" [Azərbaycan tarixi, 1998, 50].

Coğrafi tədqiqatlardan məlum olur ki, Qarabağ bölgəsində həm də 100-ə qədər göl mövcuddur. Bu göllərin əksəri yüksək dağlıq zonada, əsasən də Tərtər və Həkəri çaylarının sutoplayıcı hövzələrində, müəyyən miqdarı da aran ərazilərdə, Kür və Araz çaylarına yaxın hövzələrdə yerləşir. Bunlar Böyük Alagöl, Kiçik Alagöl, Cilligöl, Qaragöl, Novruzbatangöl, Torağayçayı Qaragölü, Qanlı göl, Pəriçinqılı Qaragölü, Pəriçinqılı Alagölü, İşıqlı Qaragöl, Eyvazlar, Zalxa, Ağgöldən ibarətdir [Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun coğrafiyası..., 2021, 160].

Ərazinin (bölgənin) su ehtiyatları ilə təminatında və suvarma işinin təşkilində su anbarları və kollektorlar, eləcə də suvarma kanalları əsas şərt hesab olunur. Qarabağ bölgəsində mövcud olan Sərsəng, Xaçınçay, Ağdam kənd, Köndələnçay- 1, Köndələnçay – 2, Aşağı Köndələnçay, Xudafərin, Qız qalası su anbarları, Yuxarı Qarabağ kanalı, Baş Mil, Köhnə Xanqızı, Həsənli arx, Maral arx, Tərtərçay sağ sahil, Tərtərçay sol sahil, Yuxarı Mil, Yeni Xanqızı, Suqovuşan, Mil-Muşan kollektoru, Mil-Qarabağ kollektoru və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qarabağ bölgəsinin torpaq örtüyü də olduqca rəngarəng olub, çoxçalarlıdır və zonallıq qurşaqları boyu dəyişkən səciyyə daşıyır. Kəskin relyef amplitudası fonunda torpaqlar yüksək dağlığın ibtidai dağ-çəmən torpaqlarından başlamış, Kür-Araz düzənliyinin çəmən-boz torpaqlarına qədər dəyişir. Coğrafi tədqiqatlardan da məlum olduğuna görə, Qarabağda 38 -ə qədər torpaq örtüyü növü vardır ki, bunlar əsasən, ibtidai dağçəmən, çimli dağ-çəmən, çimli-torflu dağ-çəmən, sıx çimli dağ-çəmən bozqır, qaramtil dağ-çəmən, tipik qonur dağ-meşə, çəmənləşmiş qonur dağ-meşə, yuxa yuyulmuş qonur dağ-meşə, qalıq karbonatlı dağ-meşə, yuyulmuş dağ-qara, karbonatlı dağ-qara, karbonatlı dağ-meşə qəh-

vəyi, yuyulmuş dağ-meşə qəhvəyi, bozqırlaşmış dağmeşə qəhvəyi, tipik dağ-meşə qəhvəyi, tünd və adi dağ boz-qəhvəyi, tünd boz-qəhvəyi, açıq boz-qəhvəyi, adi boz-qəhvəyi, suvarılan boz-qəhvəyi, çəmən boz-qəhvəyi (şabalıdı), yüksək humuslu allüvial-çəmən, az və orta humuslu allüvial-çəmən, çəmənbataqlıq, orta humuslu adi çəmən-boz, az humuslu ibtidai çəmən-boz, yüksək humuslu adi çəmən-boz, az humuslu çəmən-boz, orta və yüksək humuslu çəmən-boz, ibtidai boz, qədimdən suvarılan adi boz, karbonatlı allüvial çəmən-meşə, az humulu şorəkətvari çəmən-boz, şoranlı-bataqlı çəmən, şoranaşmış bataqlı-çəmən, az və orta humuslu şorəkətvari çəmən-boz, quru vadilərin və dik yamacların inkişaf etməmiş torpaqları və sal suxurların üzə çıxmasından ibarətdir. Bu torpaq növlərinin də hər birinə məxsus bitki örtüyü, meşə massivi, heyvanat aləmi – bir sözlə flora və faunası formalaşmışdır. Belə ki, suvarmaya ehtiyacı olan torpaq növlərini əkinçilik – bağçılıq-bostançılıq təsərrüfatlarının inkişafına yönəlmiş, yaylaq-qışlaq maldarlığının inkişaf etdirilməsi üçün gərəkli olası torpaqlardan isə maldatlıq mədəniyyəti ənənələrinin yaşadılmasında maraqlı olmuşlar.

Qarabağ bölgəsinin bitki örtüyünə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın, eləcə də bütün Qafqaz regionunun bitki örtüyünün inkişafı tarixinə aid çox qiymətli nəticələr əldə edilmiş, bir sıra relikt bitkilərin ilkin məskəni, evolyusiyası, ekologiyası öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan ərazisində 4200-dən artıq bitki növü mövcuddur. Bu bütün Qafqaz regionunda yayılmış bitki növlərinin (6000-dən artıq) 70%-ni təşkil edir. Göstərilən çoxsaylı bitki növləri 125 fəsiləyə, 930 cinsə aiddir ki, bu da müvafiq şəkildə Qafqazda yayılmış bitki fəsilələrinin 80 %-nə, cinslərinin isə 72 %-nə bərabərdir [Müseibov, 1998, 257]. Konkret olaraq Qarabağ bölgəsinə gəldikdə isə burada relyef, iqlim, torpaq resursları özünəməxsus bitki örtüyünü formalaşdırmışdır. Adətən bitki örtüyü şaquli zonallıq (yüksək dağlıq, orta dağlıq, dağətəyi və düzənlik) prinsipinə uyğun olaraq bərqərar olmuşdur. Yəni şaquli zonallığa müvafiq olaraq burada əsasən yarımşəhra, bozqır, meşə və dağ-çəmən bitki qurşaqları bir-birini əvəz etmişdir [Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun coğrafiyası..., 2021, 216]. Yarımşəhra bitkilərindən bölgədə həm taxıl, həm də paxlalılar fəsiləsinə aid bitkilər – bərk quramit, buğdayı bozaq, Şərq bozağı, düzəkli bozaq, ikidüymə və üçdüymə buğdayı ot, üçqılçılıq silindrik və çətrivari buğdayı ot, kikkəşli, süpürgəvari, titrəkvari, qızaran, dəyişkən, çöl və yapon tonqalotları, yabanı, qızıl və uzunsov arpa, boş və iriçiçək vələmir; bülbülötu, nazıkayaq, qısaayaq və sancaqayaq, qıllica, sərt sünbül, xırdaquyruq, dəli pişpişə, çovdar və s. yetişir. Bundan başqa, çoxillik bitkilərdən soğanaqlı qırtıç, sıx qırtıç və sinay qırtıçı; paxlalılar fəsiləsindən – yonca, xaşa, mavi qara yonca, oraqvari qara yonca, Qafqaz qara yoncası, şüalı xaşa, üçyarpaq yonca, adi dəvətikani, müxtəlif biyan növləri və s. də bu qurşağın bitki örtüyündə geniş yayılmışdır. Qarabağın bozqır qurşağı bitkilərindən ağot, ayrıq, şiyav, topalotu, daşdayan, nazıkbaldır, tükülayaq, qırtıç, yovşan, dişə, əzgən, daraqsünbül, dovşantopalı, boymadərən, mavi yonca, çobanyasdığı və s. daha çox yayılmışdır. Bu bitkilər qış otlaqlarının yem bazasında mühüm rola malikdirlər.

Qarabağın meşə örtüyündə qayalıq palıdı, adi göyrüş, ağcaqayın, gözəl ağcaqayın, cökə, vələs, fıstıq, Araz palıdı, gürcü palıdı, tozağacı, çinar, saqqız, ardıc, dağdağan və s. ağac növləri və onların növ müxtəliflikləri mövcuddur. Bölgənin meşələrində yabanı halda alma, cır armud, qoz, fındıq, zoğal, alça, giləs, əzgil, tut, üzüm, nar, heyvə, yemişan, şabalıd və b. meyvə ağacları da bitir [Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild, 2007, 15].

Bölgədə dağ-çəmən bitkiləri subalp çəmənliklərinin əsas ot örtüyünü təşkil edir. Bu qurşaq meşə zolağından yuxarıda – 2000-3000 metr yüksəklikdə qərar tutur. Burdakı bitki qruplaşmalarının tərkibində 100-ə yaxın növ vardır. Onlar əsasən taxıl fəsiləsinə, çillərə və paxlalı bitkilərə aiddir. Çəmən, ala, bənövşəyi və acar tonqalotu, qoyun topalı, yerəyatıq topal, qırtıç, eləcə də 50-yə yaxın paxlalılar fəsiləsi bitkilərindən ibarətdir. Subalp çəmənliklərində bitən qırmızı, ağ, şübhəli, çəhrayı, tünd şabalıdı və bulaq çəmən yoncaları, yapışqanlı, iriçiçək, yaşıl və cavahat qara yoncası, ala lərgə, yarıçılpaq lərgə, rəfiqə lərgəsi, çəmən güllücəsi, Qafqaz xoraotu, buynuzlu xaşa, Qafqaz köpükotu, əvəzotu, çoxcüt paxladən, və s. ot növlərinin yemlik əhəmiyyəti orta dərəcəlidir [Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun coğrafiyası..., 2021, 231-232]. Ancaq maldarlıq mədəniyyətinin inkişafında onların əvəzsiz əhəmiyyəti vardır.

Əlverişli iqlim şəraiti, relyef-landşaft quruluşu, ot və bitki növlərinin hədsiz dərəcədə çoxluğu, su-tutarların bolluğu və qalın meşə massivinin bərqərar olması Qarabağın faunasına da əlverişli baza ya-

ratmış, heyvanat aləminin zənginliyinə səbəb olmuşdur. "Azərbaycanın landşaft-ekoloji şəraitinin rəngarəngliyindən asılı olaraq heyvanlar aləmi çox müxtəlif və zəngindir. Azərbaycanda 15 mindən artıq heyvan növü mövcuddur. Bunların 95 %- ə qədərini tək həşəratlar təşkil etsə də, bitki örtüyü ilə müqayisədə (4500 növ) heyvanlar aləminin daha zəngin olması aydın görünür. Bu çoxsaylı növlərdən yalnız 92 növ yerli onurğalılara (məməlilər sinfinə) aiddir (5 növü bura gətirilmə növləridir) 343 növü isə quşlar təşkil edir [Müseyyibov, 1998. səh. 291]. Qarabağda isə 1993-cü ilə qədər 16 dəstəyə, 57 fəsiləyə daxil olan 288 növ quş qeydə alınmışdır. Burada həm də işğala qədər 6 dəstəyə mənsub 63 məməli növü qeydə alınmışdır. Bölgədə "Qırmızı Kitab"a daxil edilmiş safsar, çay samuru, qonur ayı, zolaqlı kaftar, qamışlıq pişiyi, çöl pişiyi, vaşaq, Qafqaz bəbiri, nəcib maral, cüyür, bezoar keçisi və b. heyvanlar vardır.

Qarabağ bölgəsinin çaylarının xeylisi mənfur ermənilər tərəfindən çirkab suları ilə zəhərləndirildiyindən bu çaylarda balıq ehtiyatlarına ciddi təhlükə yaranır və ehtiyatlar ildən ilə azalmaqdadır [Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun coğrafiyası..., 2021, 233-234]. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərində yaradılan Dövlət Təbiət qoruqları (Bəsitçay Dövlət Təbiət qoruğu, Qaragöl Dövlət Təbiət qoruğu), eləcə də Dövlət Təbiət yasaqlıqları (Qubadlı, Laçın, Daşaltı Dövlət Təbiət yasaqlıqları) bitki örtüyü ilə yanaşı, heyvanat aləminin də qorunub yaşadılmasına etibarlı zəmanət verməkdədir.

Beləliklə, zəngin təbii-coğrafi şəraitə malik olan Qarabağ bölgəsinin təbii zənginlikləri işğal dövründə erməni vandalları tərəfindən talanlara, dağıntılara məruz qalsa da, 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı işğaldan azad edilən Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi öz əzəli-əbədi sahiblərinə qaytarılmışdır. Bu günümüzdə Qarabağda bərpa-quruculuq işləri müvəffəqiyyətlə davam etdirilir, bölgənin ekologiyasına, bitki və torpaq örtüyünə, ərazi sularına, heyvanat aləminə göstərilən düşmən münasibət aradan qaldırılır, burada əsil sağlam və dayanıqlı təbii-coğrafi şərait əvvəlki vəziyyətinə qaytarılır.

BÖLGƏNİN ETNO-MƏNƏVİ İNKİŞAF TARİXİ

Qarabağ Azərbaycanın zəngin etno-mədəni xüsusiyyətlərə malik tarixi-etnoqrafik bölgələrindəndir. "Qarabağ" toponiminin mənası haqqında müxtəlif fikirlər var. Onlardan biri budur ki, ölkədə "qara üzüm yetişdirildiyindən və yaxud ölkədə guya "qara yarpaqlı" bağlar olduğundan ona "Qarabağ" deyilmişdir. Ş.Cəmsidov isə "Qarabağ" sözünü "Şimal-qərb bağı" kimi izah etməyə çalışır. Fərziyyə söyləyənlərin hamısı Qarabağı ölkə və ya düzənlik kimi təsəvvür etmiş, "bağ"ı bəzən "meşə" kimi başa düşmüşlər (ölkə başdan-başa bağ ola bilməz, meşə ola bilər).

Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, Qarabağ tarixi-etnoqrafik əyaləti adını qədim Qarabağ şəhərindən almışdır. Toponimçi R.Yüzbaşov Qarabağ şəhərinin VII əsrdən mövcud olub, XVII əsrdə süqut etməsi fikrindədir (Yüzbaşov R., s. 63-64).

XVII əsr alman səyyahı A.Olearinin tərtib etdiyi xəritədə Qarabağ şəhərinin Füzuli rayonunun Horadiz dəmiryol stansiyasından şərqdə, Cənubi Azərbaycanda Aslandüz yaxınlığında Qarasu çayının Araxa tökülən mənsəbinə yaxın ərazidə olduğu göstərilir. Tədqiqatçılardan Qarabağın etnonim olması fikrində olanlar da var. Bu mülahizəni ən çox müdafiə edən İlhami Cəfərsöylüdür.

Etnoqraf Q.Qeybullayev "Qarabağ" toponiminin qıpçaq Qarabay tayfasının adından alınması qənaətindədir (Qeybullayev Q., s.99).

Təəssüf ki, Qarabağ toponimindən bəhs edən müəlliflərdən heç biri Çiləbyird mahalı ərazisindəki Kiçik Qarabağ, Ulu Qarabağ (bəzi mənbələrdə Böyük Qarabağ da adlandırılır) toponimindən bəhs etməmişlər. Ulu Qarabağın sıx, qalın meşəlik bir sahədə yerləşməsi Qarabağ toponimini sıx, qalın meşəlik yer kimi izah edən müəlliflərin fikrini əyani olaraq təsdiq edir.

Nəzərə alsaq ki, Araz çayının cənub tərəfindən Qarabağla üz-üzə dayanan sərt qayalı dağlıq ərazi – "Qaradağ", meşə və bağlarla zəngin şimal vilayət – "Qarabağ" adlandırılmışdır. Deməli, ölkə sakinləri vətənlərinə elə ilk ad vermə mərhələsində onun təbii-coğrafi görünüşünü əsas götürmüşlər.

Qarabağ toponiminin sıx meşəlik, bağlıq ərazi mənasını ifadə etdiyi fikri qəbul olunduğu halda,

Qarabağ şəhərinin yarımşəhra Aslandüz çölündə yerləşməsi qeyri-məntiqidir. Digər tərəfdən, şəhər adətən hər bir ölkə və ya əyalətin ticarət, sənətkarlıq və mədəni mərkəzi olmaqla onun daxilində yerləşdiyi halda, Qarabağ şəhərinin Qarabağ əyalətindən kənarda, hətta Araz çayının cənubunda, Aslandüz çölündə yerləşməsi praktiki cəhətdən mümkün deyildir.

Azərbaycan ərazisində oykonim¹ kimi Ulu Qarabağ (Böyük Qarabağ) və Kiçik Qarabağ toponimləri əsrimizə gəlib çatmışdır. Ulu Qarabağ toponimində ifadə olunan "Ulu" sözü bu yaşayış məntəqəsinin hələ çox qədimlərdə yaranmış olduğunu göstərir; onunla birlikdə Qarabağ anlayışı da meydana gəlmişdir. Bu yaşayış məntəqəsi tədricən böyüyüb inkişaf etmiş, kəndə, şəhərə çevrilmişdir. Lakin Azərbaycanın dünya ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri daha sürətlə artdığı bir zamanda bu şəhər təbii-coğrafi şəraiti ilə əlaqədar olaraq (hər tərəfdən sərt dağlar və keçilməz meşələrlə əhatə olunduğundan buradan karvan yollarının keçməsi mümkün deyildi) əyalət və ölkənin mədəni mərkəzi səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Dünya ticarət yolları üzərində yerləşən Beyləqan, Bərdə və Gəncə şəhərləri inkişaf edərək Qarabağın və Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilmiş, Qarabağ şəhəri isə adi əyalət şəhəri səviyyəsində qalmışdır. Mənbələrin məlumatından aydın olur ki, şəhərin müxtəlif səbəblərdən bir neçə dəfə dağılması da onun inkişafına mane olmuşdur. Ola bilsin ki, Ağdərə rayonunda yerləşən Böyük Qarabağ kəndi mənbələrin bizə haqqında xəbər verdiyi Qarabağ şəhərinin qalığıdır. Bu ehtimalın həqiqətə nə qədər müvafiq olduğunu Böyük Qarabağda aparılacaq tədqiqatlar göstərəcəkdir.

Qarabağ tarixən Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən zəngin, inkişaf etmiş əyaləti olmuşdur. Ərazi coğrafi mövqeyinə görə, Şərq və Qərb ölkələri arasında sanki bir körpü idi. Qarabağ toponimləri – yaşayış məskənləri yalnız Azərbaycanda deyil, Avrasiya məkanında da mövcuddur. Təbrizdə Qarabağlar məhəlləsi, Naxçıvanda Qarabağlar kəndi, İrəvan vilayətində Qarabağ mahalı, Qarsda Qarabağ yaşayış məskəni, Qafqazda, Stavropolda Qarabağ və Qarabağlı toponimi, Volqaboyunda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Əfqanıstanda və b. ərazilərdə Qarabağ toponimləri var. Əhməd Zəki Vəlid "Kür və Araz çayları arasındakı Qarabağın "Arran Qarabağı" adlandırması onun digər Qarabağlardan, xüsusilə Xəzərin şərqindəki "Baqdiş Qarabağı"ndan fərqlənməsi ilə bağlı olduğunu" yazır (*Əhməd Zəki Vəlid, s. 93; Qeybullayev Q., s. 99-100; Pirişev V., s. 99*).

Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, yalnız günümüzə gəlib çatmış Qarabağ anlayışlarında deyil, tarixin ən dərin qatlarında bəşər mədəniyyətinin ilkin yaranışından onun müxtəlif mərhələlərində Qarabağ mədəniyyəti yaradıcılıqla iştirak etmişdir. Arxeoloji, paleontoloji və paleontopoloji tədqiqatlar sübut edir ki, Şərqi Afrika, Aralıq dənizi sahilləri, Cənubi Qafqaz – yəni Azərbaycan, xüsusilə onun Kür və Araz çaylarındakı ərazilərdə (Qarabağda) insanın bioloji əcdadı inkişaf prosesində mənəvi-sosial varlıq – insan kimi təşəkkül etmişdir (*Hüseynov M.M., Cəfərov Ə., s. 153*).

Arxeologiya elminə Quruçay mədəniyyəti kimi daxil olan Kür-Araz çayları arasındakı ərazidə yaranan mədəniyyət yalnız Azərbaycanda deyil, Qafqazda və bütün Yaxın Şərqdə əsas mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Azıx mağarasından, o cümlədən, Quruçay arxeoloji abidələrindən aşkar edilmiş əmək alətləri burada insanlığın instinktiv əmək fəaliyyətindən şüurlu əmək fəaliyyətinə keçməklə yüksək şüura, zəkaya, mənəvi düşüncəyə yiyələnib, fasiləsiz inkişaf yolu keçdiyini təsdiq edir (*Hüseynov M.M., Cəfərov Ə., Rəcəbli Ə., s. 27, 34*).

İnstinktiv əməkdən şüurlu əməyə keçidlə birgə yaşayış qaydalarının tədricən mənəvi qaydalarla tənzimlənməsi prosesi gedir. Bununla da insanlığın mənəvi dünyası, ibtidai inam və etiqadları, tənzimləyici adət-ənənələri formalaşır. Həmin prosesdə oddan istifadə mühüm rol oynayır. Azıx düşərgəsinin qədim və orta Aşel təbəqələrində ocaq yerləri aşkar edilmişdir. Od insanın iqlimdən asılılığını aradan qaldırmış, soyuqdan və vəhşi heyvanlardan mühafizəsini təmin etmişdir. Qidalanma mənbələrini genişləndirmiş, əmək alətlərinin hazırlanmasını asanlaşdırmışdır.

Qarabağ, onun Azıx və Tağlar düşərgələri bəşəriyyətin ilk mədəniyyət ocaqlarından olmaqla, nəinki Azərbaycanın, eyni zamanda Yaxın Şərq və Qafqazın sosial-mənəvi sistemlərinin yaranmasında güclü təsirə malik olmuşdur. Qədim Aşeldən başlayaraq Kür-Araz mədəniyyətinin təşəkkül mərkəzi Azıx, Tağlar abidələrinin də yerləşdiyi, bütün arxeoloji mədəniyyətlərin genetik varislərlə fasiləsiz inkişaf

¹ Oykonim – kənd, qəsəbə və şəhər adları

etdiyi, Qafqazın ən sıx əhaliyə malik rayonlarından biri Quruçay-Köndələnçay vadisi – Qarabağ idi (*İsmayilov Q.; Cəfərov H.; Göyüşov R.B., s. 98-105*).

İnqilabi inkişaf doğuran Kür-Araz mədəniyyəti Azərbaycanda ilk ictimai əmək bölgüsü doğurdu. Maldarlıq əkinçilikdən ayrılıb xüsusi təsərrüfat sahəsinə çevrildi. Maldarlar yüksək subalp və alp zonalarına yayılmaqla geniş ərazilərə məskunlaşdılar. Kiçik Qafqazda, o cümlədən mis mədənləri mövcud olan ərazilərdə sakinləşən maldar tayfalar metallurgiyanı sürətlə inkişaf etdirdilər. Bu ocaqlar sənətkarlıq və silah istehsalı mərkəzlərinə çevrildi. Maldar tayfalarla əkinçi əhali arasında iqtisadi, mübadilə münasibətləri sosial bərabərsizliyi daha da sürətləndirdi. Sosial təbəqələşmə qalın daş divarlarla hasarlanmış yaşayış məntəqələrinin yaranmasına gətirib çıxardı. Varlı tayfa başçıları "kurqan" adlandırılan xüsusi qəbirlərdə dəfn olundu. Kurqan qəbirlər tayfa başçılarının hərbi başçılara çevrildiyini göstərməkdədir.

Kür-Araz mədəniyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində sosial təbəqələşmə və mədəni yüksəliş baş verdi. İkiçayarası ilə həmsərhəd cənub əyalətləri Şumer ilə iqtisadi-ticari və siyasi münasibətlərə, xüsusilə rəqabətə cəlb olunduğundan, Aratta, Lullubi, Kutium kimi ilkin dövlət qurumları yarandı. Şimali Azərbaycanda sosial-mədəni inkişaf yüksələn xətlə gedirdi. Belə ki, orta tunc dövründə baş verən ikinci ictimai əmək bölgüsü – sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması Azərbaycanda, o cümlədən onun mədəni mərkəzi olan Qarabağda sosial təbəqələşməni sürətləndirdi. İkiçayarasının şəhər dövlətləri formasında, müdafiə divarları ilə əhatə olunmuş, sosial təbəqələşməni, peşə məşğuliyyətini əks etdirən məhəllələrdən təşkil olunmuş şəhərlər, iri yaşayış məskənləri yarandı. Bu yaşayış məskənləri, atları ilə birlikdə hərbi başçıların dəfn olunduğu kurqanların mövcudluğu burada ilkin dövlət qurumu, hərbi demokratiya, icra orqanının mövcudluğunu göstərir. Belə kurqanlar Qarabağda daha çoxdur (Cəfərov H.). Sürətlə sosial təbəqələşmə getsə də, ilkin dövlət qurumu, hərbi demokratiya Cənubi Azərbaycanda olduğu kimi mükəmməl-siyasi dövlətçiliyə keçid baş vermədi.

Antropoloq Rəbiyə Qasimova yazır: "Azərbaycan xalqının etnogenezinin erkən mərhələsinə arxeoloji baxımdan yanaşdıqda, diqqəti Kür-Araz mədəniyyəti cəlb edir. İlk tunc dövründə inkişaf edib geniş yayılmış bu əzəmətli mədəniyyət yekincidir. Adını daşdığı Kür-Araz ovalığı onun tarixi vətəni hesab edilir. Bəzi tədqiqatlara görə, onun ilk vətəninə Şimali Azərbaycanla yanaşı Cənubi Azərbaycan da daxildir". Beləliklə demək olar ki, Azərbaycan xalqının etnogenezinin erkən mərhələsində antropoloji dəlillərlə arxeoloji dəlillər üst-üstə düşür, yəni xalqımızın soy-kökündə duran həm fiziki tipcə, həm də mədəniyyətcə yekincis olmuşdur. Antropoloji tapıntılar və tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan etnosu orta tunc dövründə də öz etnik zəminində inkişaf etmişdir" (*Qasimova, 1997, s. 16-25; Qasimova, 1998, s. 181; Qasimova 1984, s. 76-78*).

Ocağı Qarabağ, Naxçıvan, Urmiyaətrafı və Şərqi Anadolu olan Kür-Araz mədəniyyətinin etnososial həyata gətirdiyi yenilik ataxaqanlıqın tam təşəkkülü, etnik mənlik şüurunun yaranması və toplumun özünüdərkli ilə təbiətdən ayrılması oldu. Kür-Araz mədəniyyəti Azərbaycanda insanlığın mənəviyyət qanunları ilə yaşamına keçidi tamamladı. İnsan mənəvi varlıq kimi tam formalaşdı. Təşəkkül edən ilk tayfalar və tayfa ittifaqları əvvəlki toplumdan fərqli olaraq etnik, mənəvi simaya və özünəməxsusluğa malik oldular ki, bu da etnogenezin ilkin təşəkkül mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Kür-Araz mədəniyyəti sivilizasiya beşiyi Kiçik Asiya və Azərbaycanda etnomənlik şüuruna malik etnosun ilkin təşəkkülü idi.

Arxeoloji və antropoloji tədqiqatlar, mənbə və araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan türkləri vahid antropoloji tipə, mənəvi dəyərlərə malik qəbilə və tayfalardan təşəkkül etmişdir. Alban etnoniminə daxil olan tayfalar Albaniya ilə bərabər Cənubi Azərbaycanın ən cənub ərazilərinə qədər məskun idi (*Qeybullayev, s.35-36*).

Arxeoloji, etnoqrafik və tarixi tədqiqatlardan məlum olur ki, Qarabağ Albaniyanın etno-mədəni mərkəzi, Qəbələ şəhəri isə bu ölkənin ilk paytaxtı idi. V əsrin ortalarında Qarabağın mədəni mərkəzi olan Bərdə şəhəri Albaniyanın paytaxtına çevrilir. Paytaxtın Bərdə şəhərinə keçirilməsi ilə Sasani müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizəyə və xalqın ideoloji-mənəvi yekdilliyinə nail olmaq istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir.

Dünyəvi dinlər yaranan zaman, xüsusən feodalizm mərhələsində ibtidai inam və etqadların, digər mənəvi dəyərlərin vahid məcraya salınması ümumi etnik təfəkkür sistemi yaratmaqda müstəsna rol oynayır. Eramızın ilk illərində xristian dininin yayılması zamanı ayrı-ayrı ölkələrin siyasi xadimləri bu

prosesi aydın görür, dərk edir və işğalçılıq siyasətlərini xristian ekspansiyası ilə pərdələyirdilər. Xalqların ilkin təşəkkülü mərhələsində təkallahlı xristianlığa qarşı mübarizənin mümkünsüzlüyü ayrı-ayrı ölkələri onun təriqətlərini yaratmaq və ya yaranmış təriqətlərdən istifadə etmək məcburiyyəti qarşısında qoyurdu. Bu zaman Albaniyada da siyasi ekspansizmin təsiri altında xristian dininin müxtəlif cərəyanları mübarizə aparırdı. Burada monofizit təriqətinə malik Alban katalikosluğu vardı. Lakin alban kilsəsi doqmatik baxımdan heç də həmişə monofizit cərəyanına sadıq olmamışdı. Din və ölkə daxilində parçalanma gedir (*Məmmədova F., s. 225*).

VII əsrin 20-ci illərində Ərəbistan yarımadasında meydana çıxan İslam dini ərəb qəbilə və tayfalarını birləşdirdi. Ərəblər İslam dinini yaymağa başladılar. 636-cı ildə Bizans, 642-ci ildə Sasani imperiyası qoşunları üzərində hərbi qələbələrlə Ön və Mərkəzi Asiyada ideoloji, hərbi-siyasi hakimiyyəti ələ keçirdilər. Albaniya da Ərəb Xilafətinin ideoloji-siyasi hakimiyyətinə keçdi.

Məkkənin dini mərkəz olaraq meydana çıxmasından sonra Qüds iudaizmin, xristianlığın və müsəlmanların müqəddəs ocağı kimi yaddaşlara daxil oldu. Roma və Bizans isə xristianlığın ideoloji mərkəzlərinə çevrildi. Xilafət təkallahlığı təqib etməsə də, Bizansla hər hansı əlaqəni təqib edirdi. Xilafətə casus kimi xidmət etmiş və onun rəğbətini qazanmış yunanları əzəli düşmən elan etməklə bu etimadı möhkəmləndirmiş azsaylı ermənilər alban kilsəsini özlərinə tabe etmək üçün bundan istifadə etdilər. Erməni katalikosu İlya xəlifə Əbdül Məlikə (685-705) böhtan xarakterli məktub yazıb bildirdi: "Alban katalikosu yunan imperatoru ilə sazişə girib, öz ibadətlərində onun adını çəkir və ölkəni məcbur edir ki, hamı dini etiqadda ona qoşulsun və onun himayəsini qəbul etsin" (*Bünyadov Z., s. 94; Kalankatuklu M., s. 175-186*). Xəlifə Əbdül Məlik 705-ci ildə silah gücünə alban katalikosluğunu erməni kilsəsinə tabe etdirdi. Erməni kilsəsi tərəfindən alban dini ədəbiyyatı məhv edildi. Albaniya kilsələri qriqorianlaşdırılmağa başladı (*Kalankatuklu, s. 175-192; Bünyadov Z., s. 93-98*).

Lakin elə həmin ildə Xilafət tərəfindən Qarabağın Arsak, Sisakan (Sünik), Uti, Sakasena, Paytakaran və Girdiman da daxil olmaqla Albaniyanın bütün Kiçik Qafqaz ərazilərinin Arran adlanan inzibati bölgədə birləşdirməsi (Piriyev V., s. 100-101) Qarabağın vahid inzibati sistem kimi formalaşmasının əsasını qoydu, Azərbaycanda tarixi etnomədəni yadro funksiyasını qoruyub saxladı.

İslam mədəniyyətinin inkişafı prosesində Qarabağ Orta və Yaxın Şərqi etnomədəni siyasi-ideoloji mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Qarabağın mədəniyyət mərkəzi, "Arranın anası" Bərdə şəhəri Albaniyanın paytaxtına, "Xilafətin şimal vilayətlərinin mərkəzinə, "dünya bazarına" çevrilmişdi" (*Vəlixanlı N., s.37; Haqverdiyev Ə., s.89-104*).

İslam dininin qəbul olunması ərəfəsində Albaniya və onun paytaxtı Bərdə şəhərində elm və mədəniyyətin inkişafı üçün ilkin əsaslar, məktəb, təhsil sistemi, ziyalı sosial təbəqəsi var idi. Albaniya və onun paytaxtı Bərdədə İslamın qəbulu, müxtəlif inam və etiqadlı əhəlinin vahid İslam ideologiyası zəminində birləşməsi ölkədə mədəni yüksəliş inqilabi təsir göstərmişdi. Bərdə şəhəri isə İslam dünyasının mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. "Bərdə" təxəllüsü ilə tanınan filosof, alim, həkim, şair, memar və başqa ziyalılar müsəlman dünyasının qabaqcıl mədəniyyət mərkəzləri və təhsil ocaqlarında müəllimlik etmiş, İslam fəlsəfəsi və elminin müxtəlif sahələrində çalışmışlar.

Azərbaycanda IX əsrdə başlayan mədəni yüksəliş, təhsil ocaqları – məktəb, mədrəsə, digər elm ocaqları, Şərqi və dünyanın qabaqcıl ölkələri ilə yaradılan iqtisadi, elmi və mədəni əlaqələr onu XI–XII əsr İslam intibahının mərkəzlərindən birinə çevirmişdi.

Xilafətin Qarabağın əyalətlərini vahid Arran inzibati bölgüsünə daxil etməsi onun vahid mədəni əyalətə çevrilməsinə müsbət təsir göstərdi. Artıq XIII əsr müəllifi F.Rəşidəddin bölgəni "Arran Qarabağı" adlandırırdı. Görünür, müəllifə Qarsda, Şimali Qafqazda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Əfqanıstanda və s. yerlərdə olan Qarabağlar məlum olduğundan, onları qarışıq salmamaq, Arranın tərkibində olan Qarabağı fərqləndirmək üçün onu "Arran Qarabağı" adlandırmışdır. Orta əsr mənbələri Qarabağı "Arranın qəlb", XIV əsr Azərbaycan tarixçisi Əbu Bəkr əl-Əhəri isə "Arranın paytaxtı" – yəni mərkəzi kimi təqdim edir. Bəzi müəlliflər də onu Arranla eyniləşdirirlər. Lakin araşdırmalar göstərir ki, Arran daha geniş ərazini əhatə edir (*Piriyev V., s. 99*).

XVII əsr türk səyyahı E.Çələbinin Qarabağ haqqında məlumatı Qarabağın Azərbaycan mədəniyyəti daxilində tutduğu mövqeyi aydın və dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir. O yazır: "Azərbaycanda

üç Qarabağ vardır ki, onların hər biri behişt gülüstanını, bağını xatırladır". Biri Naxçıvanın Qarabağlar şəhəri, digəri "Azərbaycanın kiçik şəhərlərindən olan Qarabağ şəhəridir, Təbriz əyalətində ayrıca sultanlıqdır" (*Evlıya Çələbi, s.14-15*). E.Çələbi Şimali Azərbaycandakı üçüncü Qarabağı "kiçik Azərbaycan" adlandırır (*T.Köçərli, s. 46*). Onun qeydlərindən aydın olur ki, Qarabağ fiziki-coğrafi vəziyyəti, əhalisinin adət-ənənəsi, inam və etiqadi, bütövlükdə mədəni dəyərləri ilə "kiçik Azərbaycan"dır.

Artıq ümumazərbaycan dəyərlərindən yaranmış mədəniyyət nümunələri içərisində özəlliyi ilə Qarabağa məxsusluğunu bildirən və Qarabağın ünvanı ilə adlandırılan mədəniyyət nümunələri vardı. Qarabağ musiqisi, Qarabağ xalçası, Qarabağ atı və s. Qarabağdan çıxan mütəfəkkirlər içərisində "Qarabağlı" soyadını götürənlər də olurdu. XVII əsrin görkəmli filosofu Məhəmməd Qarabağlı fəlsəfi traktatları ilə bütün Şərqdə məşhur idi (*Məmmədov Z., s.51*).

Səfəvilər dövlətinin yaratdığı inzibati bölgədə Qarabağ-Gəncə bəylərbəyliyi yaradıldı. Bəylərbəylilər bəzən "Qarabağlı" təxəllüsünü qəbul edirdilər. Bu fəxri təxəllüsə layiq bilindiylə halda ona şah fərmanını verilir. Qarabağ bəylərbəyisi Hüseynxan Ziyadoğlunun "Qarabağlı" soyadına layiq görülməsi haqqında I Şah Abbas fərman vermişdi. Qarabağlı soyadına bu yüksək münasibət, onun Azərbaycanda milli ləyaqət simvolu kimi dəyərləndirildiyinə dəlalət edir. Əgər XVI əsrin başlanğıcında Şah İsmayıl Azərbaycan türkcəsini dövlət və şeir dilinə çevirmişsə, Qurbani Qarabağ mühitində ozan sənətini üstələyərək, XII əsrdən yaranmağa başlayan aşiq sənətini XVI əsrdə müstəqil sənət səviyyəsinə yüksəltdir (*Kazımov Q., 1990, s.3-31*).

Həkeri çayının sağ tərəfində dünyaya göz açmış Sarı Aşığın yaradıcılığı da Qarabağ bədii təfəkkürünün məhsulu idi. O, bir sıra bayatılarını tapmaca və bağlama üslubunda yazmışdır. Deyişmələrdə, yarışlarda aşiq şeirinin hərbə-zorba, qıfılənd, bağlama, təcnis janrları ilə yanaşı, bayatı-bağlamalardan da istifadə etmişdir. Sarı Aşığın bayatılarının mühüm bir qismi atalar sözü, məsəl, aforizm, hikmətli sözlərin əsasında yaranmışdır. Xalqın ağıl-zəkasını, müdrikliyini, sınaq və təcrübəsini əsrlərin dərinliyindən gətirən bu hikmətli sözlər sonradan poetik şəkil alaraq, daha təsirli və emosional bir şəkildə aşiqin bayatılarında əksini tapmışdır.

XVIII əsr Qarabağın görkəmli aşıqlarından biri də Aşıq Valeh idi. Qurbani, Sarı Aşıq kimi onun da yaradıcılığında sevgi, məhəbbət və gözəlliyin tərənnümünə həsr olunmuş şeirlərin kifayət qədər yer tutmasına baxmayaraq, ictimai həyat, dünya, zaman, insan və s. ilə bağlı motivlər üstünlük təşkil etmişdir.

Qarabağda etnomədəni, sosial-mənəvi münasibətlərin daha coşğun inkişafının nəticəsi kimi, milli anlayış, hiss, duyğu, qavrayış və yaradıcılıq vasitəsi olan dil də sürətlə inkişaf edir, aparıcı mövqeyə çıxır. XVII-XVIII əsrlərdə Qarabağ dialekti xüsusiyyətlərinin ədəbi dilə nüfuzu ilə ahəng qanunu ardıcılışı. Əcnəbi leksik, qrammatik faktlar ədəbi dildən sıxışdırılır, onların fəaliyyət dairəsi daralır... Bununla əlaqədar xalq danışığı, folklor üslubu aparıcı üsluba çevrilir, dialektfövrü Qarabağ xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir (*Hacıyev T., s. 50-52; Quliyeva N., s. 130-133*).

Feodalizm şəraitində Qarabağ dialektinin Azərbaycan türkcəsinin müxtəlif dialektlərini vahid ədəbi dil səviyyəsinə gətirəcək qədər üstün mövqeyə malik olması, etnomədəni, mənəvi dəyərlərin yekdil və yüksək səviyyəyə çatması vahid dil mühitinin mövcudluğundan irəli gəlir. "Bu proses XVIII əsrdə Vaqifin formalaşdırıcı, hakim istiqamətə çevrilən təmayülünü doğurur" (*Hacıyev T., s.52*).

Səfəvilər sülaləsinin süqutundan sonra Azərbaycan dövlətçiliyini bərpa etmək uğrunda mübarizə aparan Nadir şah Gəncə-Qarabağ bəylərbəyisi ziyadoğlu, Qarabağın otuzikilər, kəbirli və cavanshir tayfa başçıları onu şah kimi tanımaqdan imtina etdikləri üçün ailələri ilə birlikdə Xorasana sürgün etdirdi. Qarabağın xristian albanları və ermənilər Nadir şahə öz xidmətlərini təklif etdilər. Nadir şah onların fəallığına məlik vəzifəsi və torpaq verdi. Bu prosesi dövrün tarixçisi Mirzə Adıgözəl bəy belə təsvir edir: "Qarabağın "Xəmsə" adı ilə məşhur olan beş mahalının hər birinin ayrı adı vardır. Bu mahalların sayı beş olduğundan, onlara Xəmsə adı verirlər; çünki ərəb dilində beş ədədinə xəmsə deyilir.

Həmin mahalların biri – Dizaqdır. Məlikləri Məlik Yekan adlanır. O, Loridən qaçıb gəlmiş, Nadir şahın səltənəti dövründə və onun əmri ilə məliklik taxtında oturub.

İkincisi – Vərəndədir. Məlikləri Şahnəzərlilər... Göycə əsilzadələrindəndir... Oradan qaçaraq gəlib Qarabağda Vərəndə mahalının məliklik camından sərxoş olmuşdur.

Üçüncüsü – Xaçındır. Məlikləri Həsən Cəlal övladlarıdır.

Dördüncüsü – Çiləbyurd mahalıdır. Məlikləri Məlik Allahquludur. Əsilləri Mağavizdən gəlmədir... Nadir şahla Osmanlı sərəskəri Köprülü oğlu Abdulla paşa arasında olan müharibədə, Məlik Allahqulu çox şücaət və igidlik göstərdi. Nadir şah da məliklik xələtini onun qabiliyyətli vücuduna layiq görmədi, ona sultanlıq rütbəsi və xələt verdi...

Beşinci – Talış mahalıdır. Məlikləri Məlik Usubdur. Əsilləri Şirvandan gəlmədir (*Mirzə Adıgözəl bəy, s.36-37*).

Avropa imperialist dövlətləri Səfəvi və Osmanlı imperiyasının daxili işlərinə müdaxilə edə bilmək üçün onların arasında erməni dövləti yaratmağa cəhd göstərdilər. Kiçik Asiyada erməni dövləti yaratmağın mümkünsüzlüyünü görən İngiltərə, Fransa və Rusiya Gürcüstan ərazisini hədəf seçdilər. Lakin gürcülərin xristianlığını nəzərə alıb Azərbaycan ərazisini, Qarabağı gözaltı etdilər (*Veliçko V.L., s.77, 87*).

XVIII əsrdə Avropa imperializmi üçün Asiya qitəsini, xüsusilə türk və müsəlman xalqlarını köləyə çevirmək istiqamətində etnosiyasi vasitəyə çevrilmək üçün erməni məsələsini ortaya atdı. Sovet tarixşünaslığı və onun tərkib hissəsi olan Azərbaycan sovet tarixşünaslığı süni üsullarla erməni qafqazlaşdırdı.

İmperialistlər ermənilərin Qarabağ iddialarını başlamaq üçün süni tarix, toponim uydurmağa başladılar. Elə həmin dövrdən "Xəmsə"nin – yazlax – yaz yurdu mənasını verən "Çiləbyurd" mahalının adından türkcə çillə – yaz sözünə ermənicə berd – qala sözünü əlavə edib "Çiləberd" kimi yazmağa başladılar. Yəni, yaz qalası. Tarixdən məlum olduğu üzrə dünyanın heç bir ölkəsində mövsümi qala olmamışdır. Bu erməni yanlış ənənəsi rus ədəbiyyatında da yer aldı. Sovet tarixşünaslığı və onun Azərbaycan filialı bu yazılışa tam "vətəndaşlıq" hüququ qazandırdı. XVIII-XIX əsr rus hərbi mənbələri və digər mənbələr sözün məhz Çiləbyurd kimi yazıldığı və işləndiyini deməyə əsas verir. Həmçinin mahalın bütün toponimlərinin, kənd adlarının türkcə olması və Kiçik Qarabağ kəndinin bu mahalda yerləşməsi albanların türk mənşəli olduğunu, onların ermənilərlə hər hansı etnik-mədəni qohumluğunun olmadığı göstərir (*Opisaniye ..., s. 242-245*).

1823-cü ildə tərtib olunan "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı sənəddə burada həyata keçiriləcək total milli, dini-ideoloji siyasətin təməl prinsipləri hazırlandı. Dünyada cəngavər, hərbi xalq kimi tanınan, Şərq sivilizasiyasının formalaşmasında mühüm rol oynayan müsəlman və xristian türklərin varlığı danıldı. Xristian albanlar – erməni, müsəlman türklər isə Rusiyada və dünyada mənfi obrazı yaradılmış "tatar" kimi qeyd olundu. Beləliklə, "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı sənəddə Qarabağda əhalinin etnik mənsubiyyəti tatar və erməni kimi göstərildi.

Qarabağın Qərblə Şərq arasında coğrafi mövqeyi, ölkənin relyefi və rəngarəng təbii şəraiti hələ qədim dövrlərdən burada möhkəm etnik özülün yaranmasına, regiondan keçən miqrasiyalar zamanı yerli etnik mədəniyyətin əsaslarını qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə imkan verirdi. Lakin XVIII əsrdən kapitalist Avropası sistemli elmi, ideoloji-siyasi, psixoloji və s. üsullarla feodalizm mərhələsində olan xalqların mədəniyyətini dəyişmək, onları assimilyasiya etmək üsullarına yiyələnmişdi. Müxtəlif dirlərin daşıyıcısı olan etnosları parçalamaq isə daha asan idi. Xristian kapitalist Avropası ən çox bu üsuldən istifadə edirdi. Milli mədəniyyətlərin xristian və müsəlman dini-ideoloji zəminində parçalandığı ölkələrdə xristianları siyasi, ideoloji, mədəni və s. üsullarla etnik kökündən ayırır, digər xristian etnoslara transfer edirdilər. Azərbaycanın işğalını planlaşdıran Rusiya imperiyası da milli mədəniyyətin dini-ideoloji parçalanmasından məharətlə istifadə edirdi.

Səfəvilər imperiyasının süqutundan sonrakı hadisələr göstərdi ki, Azərbaycan türklərində milli şüur güclüdür. Bu, özünü türk adlandıran müsəlmanlarda və alban adlandıran xristianlarda qabarıq şəkildə üzə çıxdı. Nəticədə mərkəzləşmiş dövləti bərpa etmək məhz türk şüuru zəminində baş verdi (*Mustafayeva N., s. 58-59*).

Nadir şahı sui-qəsdlə Əfşarlar imperiyası süqut etdi. Azərbaycanın əyalət feodallarının bir çoxu özlərini müstəqil xanlar elan edərək, mərkəzi hakimiyyəti bərpa etmək uğrunda mübarizəyə başladılar. Mərkəzi hakimiyyətin süqutundan istifadə edən Rusiya imperiyası Azərbaycanın separatçı feodallarını müxtəlif vasitələrlə birləşməyə mane olmağa sövq edib, hərbi-siyasi üsullarla Azərbaycanın işğalına başladı. Belə bir şəraitdə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində Qarabağ və Gəncə xanlıqları yarandı.

Qarabağda dini-ideoloji parçalanmadan istifadə edən Rusiya imperiyası xristian albanları dini-ideoloji zəmində milli köklərindən ayıraraq, xristian ermənilərə transfer etmək və daha güclü xristian toplumu yaratmaqla müsəlman türklərin dövlətçiliyini bərpa etməsinə imkan verməməyə çalışdı (*Butkov P.Q., 3-cü hissə, s. 169; Mustafayev T., s. 175-198*). Əvəzində burada erməni dövləti yaratmaq niyyətinə düşdü.

V.N.Leviatov yazır ki, Qarabağın xristian və müsəlman əhalisi eyni mənşəli, vahid xalq olduğunu dərk edirdi. Qarabağ xanlığının yaranması və sonrakı dövrdə Rusiya imperiyasının hakimiyyət uğrunda mübarizəni dini-ideoloji mübarizəyə çevirmək istəyi baş tutmadı. Xalq bu mübarizəni olduğu kimi, yəni qruplararası hakimiyyət uğrunda mübarizə kimi dəyərləndirdi (*Ezov Q.A.; Mustafazadə T., s. 95, 174-227; Leviatov V.P., s. 149*). Qarabağ albanları doğma türk mühitində yaşadığından, onlarda milli şüur, dini şüurdan güclü idi. Odur ki, dini şüurun təsiri altında özlərini Qarabağ türklərindən ayıraraq onlara qarşı qoymurdular.

1805-ci ildə Qarabağı işğal edən Rusiya imperiyası burada dini zəmində münaqişələr yaratmaq, xristianlara iqtisadi-siyasi, ideoloji üstünlüklər verməklə xristian albanları etnos olaraq türklərdən ayırmaq, onları müsəlman türklərə qarşı qoymaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. Lakin Rusiya imperiyasının, erməni kilsəsinin təbliğatı, yaratdığı imkanlar albanları etnik-mədəni oriyentasiyasından ayıra bilmirdi. 1826-cı ilin döyüşlərində xristian albanlar Qarabağın müsəlman türkləri ilə birlikdə Mehdiqulu xanın ətrafında birləşib, rus-erməni işğalına qarşı döyüşürlər (*Mirzə Adıgözəl bəy, s. 80-81; Mirzə Yusif Qarabaği, s. 67-68*). Bu dövrdə Qarabağın xristian dini məbədləri istisna olmaqla, əyalətdə ermənilər çox az, əhəmiyyətsiz sayda olmuşdur (*Şavrov N.S., s. 63*).

Rus mənbələrindən aydın olur ki, Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa ermənilər başlıca olaraq bu ölkənin işğalı zamanı erməni kilsəsinin hədə-qorxusu, təzyiqləri, rus ordusunun zorakı təsiri altında köçürülmüşdür (*Qlinka S.N., s. 6,9-10, 29-62*).

S.N.Qlinka ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycana köçürülməsini təsvir edərək yazır: "Köçürülənlər ucadan deyirdilər: "Gedirik, Rusiya imperatorunun işıqlı dövlətinin himayəsi altında yaşamağa gedirik! Onun təbəələri kimi yaşayib-öləcəyik!". Bu qeyri-adi nümunə onların Abbas Mirzənin xüsusi mərhəmətindən istifadə etmələrinə, təmiz və füsunkar yerlərdə nəz-nemət və bolluq içərisində yaşamalarına baxmayaraq, başqa erməniləri də ruhlandırır... Kilsələrdə isə ermənilərin başqa dində olanların zülmündən azad edilməsinə görə fərhəlandırıcı səsləri eşidilirdi" (*S.N.Qlinka. s. 25-28*).

Milli şüurda ideologiya, o cümlədən dini ideologiya xüsusi yer tutur, özünəməxsus funksiya yerinə yerinə yetirir. Bu, nestorianların erməni-qriqorian təbliğatına və Rusiya imperiyasının siyasətinə münasibətdə özünü aydın göstərir. Erməni-qriqorianlar və aysorlar qriqorian kilsəsinin təbliğatı, fitnəkarlığı və rus ordusunun təzyiqi altında İran ərazisini tərk edib Şimali Azərbaycana köçsələr də, nestorianlar erməni kilsəsinin təbliğatına, Rusiya hökumətinin şirnikləndirici yardımlarına, ordunun təzyiqlərinə müqavimət göstərərək vətənlərini tərk etmədilər. Cəmi yüzə yaxın ailə erməni-qriqorian fitvasına uyub şimala köçdü (*Qlinka S.N., s. 49*).

Mənbələrin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Qafqazda erməni dövləti yaratmaq ermənilərdən daha çox Rusiya imperiyasının planı olub. N.N.Şavrov yazır: "1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinə qədər Yelizavetpol quberniyasında və İrəvanda ermənilər sayca cüzi olub, heç bir əhəmiyyət kəsb etmədi" (*Şavrov N.N., s.63*). Beləliklə, Rusiya imperiyası xristian albanları assimilyasiya edib, varlığına son qoymaq üçün kütləvi surətdə ermənilərin Azərbaycana köçürülməsinə qərar verdi və dərhal bu işin icrasına başladı. "Mümkün qədər xristian əhalisi ilə doldurmaq üçün Naxçıvana, İrəvana və Qarabağa İrandan ermənilərin köçürülməsi başlandı" (*Qlinka S.N., s.45*).

Hələ 1826-cı ildə Rusiya ilə başlayan müharibənin ilk aylarında İrandan Qarabağın dağlıq ərazisində 18 min erməni ailəsi üçün Marağalı, Canyataq, Yuxarı Çaylı, Aşağı Çaylı və b. kəndlər salındı (*Zelinski S.P. s.10*). 1828-ci ilin fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsi ilə Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanın işğalını qanuniləşdirdi. İrandan Şimali Azərbaycana erməni və digər xristianların köçürülməsinə səlahiyyət aldı. Birinci olaraq Türkmənçaya yaxın olan müxtəlif kəndlərin erməniləri Qarabağa yola düşürlər (*Qlinka S.N., s.21*). Daha dəqiq, 8249 erməni ailəsi İrəvan, Qarabağ və Şirvan əyalətlərində yerləşdirildi (*Zelinski S.P., 1887, s.13*).

Bunun ardınca Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanan Ədirnə sülh müqaviləsinə uyğun, 1828-1830-cu illər ərzində Türkiyədən Cənubi Qafqaza 84600 erməni köçürüldü və Göycə gölündən başlayaraq Qarabağ dağlarında yerləşdirildi. Elə bu illərdə rəsmi və ya bir hissəsi qeyri-rəsmi qaydada Qarabağın dağlıq ərazilərinə daha 124000 erməni köçürüldü və az vaxtda onların sayı 200000-ə çatdırıldı (*Xəlilli X., 1988, s.41-44*).

Hələ rus qoşunları Azərbaycanda hərbi əməliyyatlara başlamazdan əvvəl Qafqaz qoşunlarının baş komandanı Sisianov I Alekseyə məktubunda yazırdı ki, Qarabağ nəinki Azərbaycanın, bütün Qacarlar monarxiyasının qapısıdır. Biz hökmən burada möhkəmlənməli və ermənilərin üstünlüyünü yaratmalıyıq. Ermənilərin Azərbaycanda necə məskunlaşdırılması məsələsi də planlaşdırılmışdı. İlk öncə ermənilər vasitəsi ilə çoxdan süqut etmiş Bərdə şəhərini dirçəltmək, burada erməniləri məskunlaşdırmaqla Albaniyanın qədim paytaxtını erməni şəhəri kimi bərpa etmək və burada erməni dövləti yaratmağa güclü siyasi önəm vermək lazım idi. Lakin əhalinin müqaviməti, burada ermənilərin mühafizəsinin təşkilinin çətinliyi, həmçinin ermənilərin Qarabağ düzünün yay istilərinə dözə bilməyəcəkləri mülahizəsi Rusiya imperiyasını Bərdəni ermənilər vasitəsi ilə dirçəltmək planından əl çəkməyə məcbur etdi. Ermənilərin dağlıq ərazilərdə, birinci növbədə Qarabağın paytaxtı Şuşa şəhərində yerləşdirilməsinə qərar verildi. Onların Araz çayını Qarabağ tərəfə keçən kimi Şuşa şəhərində yerləşdirilməsinə başlandı. Bu proses ciddi müqavimətlə qarşılandı da, onu dayandırmaq mümkün olmadı. Rusiya imperiyası erməniləri Şuşa şəhərində yerləşdirməyə nail oldu (*AKAK. T.7. s,461*).

Qarabağda dini-ideoloji dayaqlarını itirməkdən qorxan Rusiya imperiyası 1836-cı ildə Alban patriarxlığı – katolikosluğunu ləğv edib, onun tabeliyində olan vilayət və qəzalarda Ecmiədzin katolikosluğuna tabe iki yepiskopluq və bir vərəsəliklə keçən yeparxiya yaratdı (*Velichko V.L., s.59-60; Məmmədova F., s.227*). Albaniyanın və alban kilsəsinin müstəqilliyini qoruyan Alban patriarxi əvvəlcə həddindən artıq sıxışdırılmış, sonra Qarabağın və Gəncənin Rusiyaya birləşdirilməsi nəticəsində ləğv olunmuş və bu, heç kəsə bildirilməmişdi (*Velichko V.L., s.60*).

Rusiya imperiyası Qarabağda və Azərbaycanın digər regionunda ermənilərin say üstünlüyü yaratmaq siyasətini gücləndirmiş, Türkiyədən və başqa ölkələrdən onların Azərbaycana köçürülməsini davam etdirmişdir. 1877-1879-cu illər Rus-Türk müharibəsi zamanı Cənubi Qafqaza 85000 erməni ailəsi köçürüldü. N.N.Şarov yazır ki, 1908-ci ildə köçürülənlərin hesabına ermənilərin sayı 1300 000 nəfərə çatmışdır. Onların bir milyondan çoxunu Rusiya imperiyası xarici ölkələrdən köçürüb gətirmişdir (*X.D.Xəlilli, 1988, s. 41-44*).

Göründüyü kimi, Qarabağ ümumazərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmaqla tarixən özünəməxsusluğu ilə fərqlənmiş "Kiçik Azərbaycan" təsəvvürünü yaratmışdır. Qarabağ yalnız Azərbaycan üçün deyil, bəşəriyyət üçün sivilizasiya beşiği olmuşdur. Azərbaycan hüduvunda milli mədəniyyət kimi formalaşan dəyərlərin kökü Qarabağda idi. Çünki "külli Qarabağın abi-həyatı" ən çox məhz Şuşada həmişə bayatıdan, həmişə musiqidən və poeziyadan ibarət olub.

Qarabağ tarixən vahid milli-mənəvi sistem yaratmış və onu fasiləsiz inkişaf etdirmişdir. Bu mədəniyyət müxtəlif mədəniyyətlərə qovuşaraq onları zənginləşdirmişdir. Bəzən də "Qarabağ" adı ilə məlum mikromədəniyyət uzun tarixi dövr ərzində özünəməxsusluğunu qoruyaraq yaşatmışdır. Ümumiyyətlə, Qarabağ regionunda toplanmış yazılı və şifahi bədii nümunələrin koloriti, mövzu və janr rəngarəngliyi, Azərbaycanın bir çox yerlərində artıq unudulmuş, dövriyyədən çıxmış olan örnəkləri bu regionun beynəlmiləl, qədim və zəngin bədii fikir sərvətinə dəlalət edir (*Azərbaycan folkloru, 2000, s. 14*).

Xalqın malik olduğu qədim dövlətçilik şüurunun nəticəsi idi ki, əfşarlar sülaləsinin süqutu ilə Azərbaycanın tarixi əyalətlərində müstəqil feodal dövlətlərinin yaranması sürətlə baş verdi. Onlardan biri də Qarabağ xanlığı oldu. Qarabağ xanlığının yaranması burada mövcud olan mənəvi dəyərlərə, adət-ənənəyə söykənirdi. "Vətəni sevmək də imandandır!" zərb-məsəli və

*Əzizinəm Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ.
Aləm cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ*

- bayatısı burada bütün mənəvi münasibətlərin, mədəni quruculuğun ruhu idi. Qarabağda hər bir sosial təbəqə Vətən qarşısında borcunu dərk edir və üzərinə düşən funksiyaları yerinə yetirirdi. Əhalinin tələbatının ödənilməsi üçün lazımi şərait yaradılır, hərbi qənimətləri yoxsullara paylamaqla onlar da mülkiyyət sahibi olurdular (*Mirzə Camal, s.111*). Bu tədbirlər əhalidə hakimiyyətə qarşı məhəbbət doğurur, xanlıq iqtisadi-sosial və mədəni cəhətdən sürətlə inkişaf edir, Xan sülaləsi xalqın dəstəyini qazanırdı. Qarabağ xanlarının elm adamlarını, din xadimlərini, nüfuzlu ağsaqqaları, maarifçiləri yüksək qiymətləndirməsi və qayğı ilə əhatə etməsi ölkənin mədəni cəhətdən çiçəklənməsi ilə bərabər, Xan sülaləsinin nüfuzunu da yüksəldirdi (*Mirzə Camal, s.145*).

Pənahəli xan Şuşa şəhərinin layihəsinin hazırlanması və tikintisi ilə yerli memar və ustalarla bərabər, Şərqi tanınmış sənətkarlarını da cəlb etmişdi. Şəhər Şərqi memarlığının bütün incəliklərindən istifadə etməklə, təbii dağ istehkamının davamı kimi yaradılmış hərbi müdafiə qalası, zadəgan şəhəri, maarif ocağı, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi, istirahət və karvansaralar kompleksini özündə birləşdirən yeni memarlıq incisi idi. Bu yeni üslub və mənzərə dövrün memarlıq və incəsənətinə bələd qabaqcıl şəxslərin diqqətini çəkmiş, onu Parislə müqayisə edərək "Kiçik Paris" adlandırmışlar (*Şuşinski F., s.127*). Qarabağ xanı alimləri, şairləri, rəssamları, musiqiçi və xanəndələri, nəqqaşları, memar və yaxşı ustaları Şuşa şəhərinə dəvət edərək, onların burada məskunlaşmasına lazımi qayğı göstərir, məscid, mədrəsə və ehsan evləri tikdirirdi (*Mirzə Camal, s.145*). Pənahəli xan tərəfindən müstəqil ərazi və dövlət vahidi kimi Qarabağ xanlığının əsası qoyulduqdan sonra Qarabağda mədəni, ədəbi, elmi mühit mənəvi intibah məqamına çatdı. Bu vaxtdan Qarabağın fitri təbii gözəlliyi onun poeziya, sənət həsnü ilə bərabər ahəng, vəhdət və zirvə təşkil etdi. Şeir və təbiət, poeziya və musiqi, muğam və qəzəl bəlkə də hələ heç yerdə buradakı qədər harmoniya kəsb etməmişdi.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Y.Qarayev yazır: "Bütün bunlar yalnız folklor sənəti dairəsində yox, Azərbaycanın bütövlükdə mənəvi mədəniyyəti tarixində Qarabağa təkrarsız, unikal tarixi mövqe təmin etmiş olur. Qanunauyğun olaraq, XVIII əsrdə yeni, realist milli şeir məktəbinin əsası da Qarabağda qoyulur" (*Azərbaycan folkloru, 2000, s.21*).

Artıq XIX əsrin birinci rübündən Rusiya imperiyası Azərbaycanı siyasi münafişəyə cəlb edir və elan olunmamış işğal siyasəti aparırdı. Bu prosesdə Azərbaycan xalqı güclü mənəvi birlik nümayiş etdirsə də, hərbi-siyasi baxımdan qarşı tərəfdən zəif olması hər an özünü göstərirdi. 1803-cü ildə başlayan Rusiya işğalına qarşı Azərbaycan xalqı mənəvi bütövlük və yüksək vətən ideali ilə kütləvi mübarizə aparsa da, liderlərin siyasi zəifliyi məğlubiyyətlə, Qarabağın asanlıqla istilası və xanların məhv olması ilə nəticələndi. Rus ordusuna döyüşsüz təslim olması İbrahim xanı gözdən saldı. Lakin onun ailəsinin 17 bəyzadə ilə birlikdə öldürülməsi xalqın hissəsinə toxundu (*Mir Mehdi Xəzani, s.178*).

Azərbaycan xalqının adətinə görə ağsaqqala, böyüyə hörmətsizlik heç vaxt bağışlanmır və unudulmur. İbrahim xana və digər bəyzadələrə ruslar tərəfindən sui-qəsd də Qarabağ əhalisində Rusiya hökumətinə və qanunlarına qarşı barışmaz münasibət yaratdı. Çünki Azərbaycan xalqının əxlaqı, adət-ənənəsi, inam və etiqadı bütöv idi. Onun mənəviyyatında hər hansı parçalanma, yad təsirə məruz qalma baş verməmişdi. Azərbaycan xalqı, o cümlədən Qarabağ əhalisi birmənalı şəkildə, istiqlal mübarizəsinə başladı.

Etnik-millət bütövlüyünün başlıca əlaməti etnosun özünə tənqidi yanaşa bilməsi, adət-ənənəsinin, əxlaqının doğruluğuna inamı, qüsurlarını görmək, tənqid və islah etmək, düzgün mövqedə olduğunu və milli iddialarına layiq olduğunu rəqibə sübut etməkdən ibarətdir. Elə bu iddialarla hələ Rusiya-İran müharibəsi başa çatmamış, 1826-cı ildə Rusiya imperiyasına qarşı hərbi-siyasi mübarizəyə başladı. Bu dövrdən yaranan "qaçaq", "xalq intiqamçıları" adlanan hərbi silahlı dəstələr Azərbaycanın müstəqilliyi elan edilənə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranana qədər mübarizəni davam etdirdilər.

Tarixdə birmənalı sübut olunmuşdur ki, hərbi-siyasi qələbə ilə heç bir xalqı uzun müddət əsarətdə saxlamaq mümkün deyildir. Hər hansı xalqı əsarət altına salmaq üçün o, mənəvi cəhətdən məğlub edilməlidir. Rusiya imperiyası da Azərbaycan xalqını hərbi-siyasi cəhətdən məğlub etməsinə baxmayaraq, onu mənəvi cəhətdən məğlub edə bilmədiyindən özünə tabe edə bilmirdi. Odur ki, onun sosial strukturunu, adət-ənənəsini, əxlaqını pozmaq siyasətini həyata keçirməyə başladı. Bu məqsədlə xan,

bəy və zadəgan silkini etnososial strukturdan yox etmək üçün onların hüquq və vəzifələrini əlindən alıb, bir təbəqə kimi məhv etmək istiqamətində tədbirlər həyata keçirməyə başladı (*Azərbaycan tarixi. 1996, 657-664*). Çünki xan, bəy, zadəgan zümrəsini ləğv etmədən, camaatı tabe etmək, onun mənəviyyatına hakim olmaq mümkün deyildi. Zadəgan-elita təbəqəsi xalqın – millətin zəkası funksiyasını yerinə yetirir. Bu sosial təbəqəni məhv etməklə digərlərinə istənilən məsələni inandırmaq, ona istənilən yönüm vermək mümkün olur. Rusiya imperiyasının Azərbaycanda xan, bəy, ağa və bütövlükdə zadəgan silkini aradan qaldırmaq istiqamətində həyata keçirmək istədiyi tədbirlər hər yerdə əhalinin ciddi müqaviməti ilə qarşılandı, onların müdafiəsi üçün yerlərdə könüllü silahlı dəstələr yarandı. Zadəganların "öz din qardaşları içərisində tarixən yaranmış nüfuz və təsiri" onların müdafiəsini ümumxalq mübarizəsi səviyyəsində təmin etdi. Bu mübarizədə Qarabağda bəylərin hökumətə qarşı müxalifəti düşünülmüş bir siyasi baxış durumuna gəlməkdə idi.

Rusiya baş qərargahı zabitlərindən biri, Simbirsk sürgünündən yenicə qayıtmış polkovnik Cəfərqulu ağa Cavanşirin "çoxlu bəy yığıncağında" danışması barədə həyəcanlı xəbər verildi. Cəfərqulu ağa bir zamanlar Tatarıstanda "Qarabağ bəyləri kimi" güclü zadəgan zümrəsinin (xanların, knyazların, əsilzadələrin) olduğunu bildirərək söyləmişdi: "... ruslar onları bütünlüklə yox etdilər, buna görə bu iş sizin də başınıza gələ bilər, buna yol verməmək üçün isə onlar (bəylər – red.) rus hökumətinə qarşı... elə davranılmalıdır ki, bu hökumət onlardan çəkinib qorxsun, onların yardımına ehtiyacı olsun" (*Azərbaycan tarixi. B., 1996, s.633-664*). Beləliklə, xalqın öz zadəgan silkini yekdil müdafiəsi, kütləvi silahlı üsyanın baş verməsi I Nikolayı Azərbaycanın zadəgan silkinin ləğvi haqqında verdiyi qanunu xüsusi fərmanla ləğv etməyə məcbur etdi (*Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 309-313*).

Beləliklə, azərbaycanlıların mənəvi bütövlüyü Rusiya imperiyasına imkan vermədi ki, onun sosial strukturunu pozaraq xalqı mənəvi cəhətdən məğlub etsin. Lakin Rusiya imperiyası öz planlarından əl çəkmir, milli psixologiyanın zəif, təsir göstərilməsi mümkün olan cəhətlərini axtarırdı.

İmperiya Azərbaycan xalqının mənəviyyatına hakim olmaq üçün onun liderlərini ləkələməklə gözdən salmağa, açdığı dini və dünyəvi məktəblərlə insanların şüuruna xristian və rus adət-ənənələrini yeritməyə cəhd göstərirdi. Baba bəy Şakir bu məsələyə hərtərəfli yanaşaraq milli adət-ənənələri rus həyat tərzinə qarşı qoyur və elə bu zəmində milli ideyaları vahidləşdirərək istiqlal ideologiyası yaradır:

*Quberniya bina olandan bəri,
Oğrunun hər biri bir xanə dönüb.
Çox yetişib ərzə divan eyləyən,
Dağılıb vilayət viranə olub.*

*Bu nə qubernator, bu necə sərdar?!
Dağılıb vilayət oldu tarimar.
Cəldləndi rüsvətə murovlar,
Xalqın işi ahi-fəqanə dönüb.*

*Bundan əqdəm ellər gedərdi dağa,
Məhəbbət elərdi düşən qonağa.
İndi gedə bilməz evdən irağa,
Kişiyə dövləti zindana dönüb.*

*Bu dövrəndə hünər söhbəti bitdi.
Bərəkət qeyb oldu, kişilik itdi.
Kərəmli kişilər rəhmətə getdi,
Kələf çözüldü yumaq üstünə.*

*Vilayətdə urus olub ixtiyar,
Eyləyib bir bina, yoxdu görək kar;*

*Tamam işlər olub cahilə bazar,
Heyf bu vilayət, heyhatü heyhat!*

*İşi mühəvvəl olub oğul-uşağa,
Getməsin xəyalın özgə sayağa.
Uca, şanlı bəylər düşüb torpağa,
Dəlilər olubdu ali dərəcə.*

*Kişilər var idi xan əyyamında,
Əyləşmişdi hər kəs öz məqamında.
Beş yüz nəfər olurdu hər kəlamında,
Handa idi onda belə həşərat? (Baba bəy Şakir, s.53).*

Qarabağın gözəlliyindən doğmuş insan ruhu, mədəniyyət fərqlənməyə, özünü başqalarına qarşı qoymağa məcbur ediləndə, burada hər şey – təbiət, dil, poeziya, musiqi, rəssamlıq, xəttatlıq, memarlıq, xalçaçılıq, sənətkarlıq və s. vahid harmoniya yaradan lirika xarakteri alırdı.

Qarabağın şəhərləri getdikcə böyüyür, milli memarlıq üslubunda yeni məhəllələr, istirahət parkları, bağlar, meydanlar salınır, məscidlər, mədrəsələr, hamamlar, karvansaralar, bazarlar tikilirdi. Bölgədə keçəcilik, xalçaçılıq, zərgərlik, saatsazlıq, şirniçilik, papaqçılıq, dərzilik, başmaqçılıq, çəkməçilik kimi sənət sahələri inkişaf edirdi. Burada istehsal olunan hər şeyin üzərində gözəllik, fərqləndirmə qabiliyyəti ilə oxuna bilən Qarabağ möhürü vardı.

Qarabağda təbiətin zəkası ilə sosial zəkanın müştərək məhsulu olan ağ, sarı, qırmızı, qaraqılçıq buğda növləri, qoyun, inək və at cinsləri Qarabağ adı ilə tanınır, yalnız Asiya qitəsində deyil, Avropada da fərqləndirilir və dəyərləndirilirdi.

Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətinə baxmayaraq, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə Qarabağ daha çox ölkələrlə, xüsusilə qabaqcıl Avropa ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələri qurmuşdu. Artıq XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Qarabağın mərkəzi Şuşa şəhəri ticarətə, sənətkarlığın və mədəniyyətin inkişafına, əhalisinin çoxluğuna görə Azərbaycanda birinci yeri tuturdu (*Şuşinski F., s.97*). Bu da öz növbəsində milli oyanışa və mədəni inkişafa müsbət təsir göstərirdi.

Şuşa şəhərindəki mədəni inkişafın müxtəlif səbəbləri içərisində şəhər əhalisinin sosial tərkibi xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu tərkib xan sülaləsindən, bəylərdən, mülkədarlardan, ziyalılardan, din xadimlərindən, tacir və sənətkarlardan, idarəedicilərdən, çinovniklərdən ibarət idi və XX əsrin 20-ci illərinə qədər davam etmişdi (*Şuşinski F., 98*). Mövcud struktur şəhərin mədəniyyət mərkəzi kimi inkişafında mühüm rol oynamışdı. Artıq XIX əsrin ikinci yarısında burada ənənəvi mədəniyyətin inkişafı ilə bərabər təmərküzləşməsi də baş verdi. Mədəniyyətin cəlb olunduğu qabaqcıl və geniş əlaqələr təmərküzləşmənin səbəblərindən idi. Lakin əsas səbəb xalqın "əqli və mənəvi inkişafa qabiliyyəti, nəciqbənlilik idi" (*Veliçko V.L., s.128*). Vaxtı ilə müzəffər olmuş bu xalq ürəyində indinin özündə də döyüşkən olaraq qalır, azad yaşamağa üstünlük verirdi (*Düma A., s.55*). Qarabağda etnomədəni inkişaf yalnız mühafizəkar özünümüdafiə fərqləndirməsi zəminində deyil, ona şüurlu münasibətdə də özünü aydın göstərirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya imperiyasında baş verən sosial-iqtisadi, siyasi yeniləşmə Azərbaycanda da özünü göstərirdi. Kapitalizmin tam təşəkkül tapdığı Avropa ölkələri nümayəndələrinin Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyətə başlaması dünyanın qabaqcıl elmi-intellektual səviyyələri ilə ölkənin təmasa girməsinə imkan verirdi.

Azərbaycan xalqını əsarətdə saxlamaq, onun azadlıq, cəsurluq, döyüşkənlik ruhunu öldürmək məqsədi ilə müsəlmanları orduya cəlb etməyən Rusiya imperiyası ziyalıların xalqın elmi-texniki geriliyini aradan qaldırmaq üçün litoqrafiya üsulu ilə kitab çap etməsinə icazə vermədi və bu barədə M.F.Axundovun təklifini rədd etdi (*Həsənov H., s. 34-35*). Lakin Azərbaycan ziyalı və zadəganları millətin tələbatını ödəməyi müqəddəs iş hesab edərək, hər cür imkan və vasitələrdən istifadə etdilər. Bu mübarizə birinci olaraq Qarabağda öz bəhrəsini verdi. Azərbaycan tarixinə alim, pedaqoq, şair və musiqişünas, rəssam və xəttat kimi daxil olmuş M.M.Nəvvab 1830-cu ildə Şuşa şəhərində litoqrafiya üsulu ilə mət-

bəə açdı və kitab nəşrinə başladı. Bu, Şimali Azərbaycanda yaradılan ilk mətbəə idi (*Həsənov H., s.36; Əliyev Z., s.3*). M.M.Nəvvabın "Elm və hünərdən yadigar qoymaq yaxşıdır, nəinki mal və əmlakdan" (*Səfərova Z., s.248*) kəlamı milli tələbatı ödəmək yolunda ziyalı və zadəganları səfərbər etmək zərurətindən doğmuşdu. M.M.Nəvvabın açdığı "Üsuli-cədid" məktəbi və yazdığı dərsliklər, astronomiya və riyaziyyat sahəsində fəaliyyəti, rəssamlıq, memarlıq, xəttatlıq, poeziya və ədəbiyyatşünaslıq, musiqinin yenidən tədqiqi və təsnifi vətəninə elmi ideyanı kompleks şəkildə yaratmağa xidmət edirdi. Onun "Vüzühül-ərqam" risaləsinə önündə yazdığı "Bu risaləni yazmaqda məqsəd millətin qüvvəyi elminin izdir" kəlamı bütün yaradıcılığı və əsərləri üçün ön söz hesab edilə bilər.

M.M.Nəvvabın elmi, pedaqoji, bədii, musiqişünaslıq, rəssamlıq və heykəltəraşlıq, ictimai fəaliyyətinə kompleks nəzər saldıqda aydın olur ki, o, XIX əsrin ortalarından ömrünün sonuna qədər Qarabağda elmi, milli, bədii, ictimai-siyasi, ideoloji və müstəqillik ideyasının əsaslarına dayanır. XIX əsrin ortalarından Qarabağda yeniləşdirilən bütün maddi və mənəvi mədəniyyətdə onun bilavasitə rolu, əməyi və xidmətləri vardı.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda milli-mədəni proseslər sürətlə gedirdi. Bu proses ilk növbədə Azərbaycan poeziyasında əksini tapır və hər bir yazar dünyagörüşü zəminində ona münasibət bildirirdi. XIX əsr Qarabağın xan, bəy, zadəgan zümərəsindən çıxmış poeziya nümayəndələrinin yaradıcılığında bu proses daha qabarıq əks olunur, ona milli istiqlal ruhu verilirdi.

Azərbaycanda gedən etnomədəni proseslər sənət sahələrinin differensiallaşması, birliklərin yaranmasına tələbat doğururdu. 1864-cü ildən başlayaraq Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərən, X.Natəvanın himayəsində təşkil olunan "Məclisi-üns", az sonra M.Nəvvabın təsis etdiyi "Məclisi-fəramuşan" ("Unudulmuşların məclisi") ədəbi məclisləri məhz bu tələbatdan doğmuşdu. Məclislərin tərkibindən göründüyü kimi, burada yalnız şairlər deyil, Qarabağın qabaqcıl zadəgan, ziyalı və musiqiçiləri və b. iştirak edirdi.

Onların yaradıcılığı yalnız sevgi-məhəbbət şeirlərindən ibarət olmayıb, ictimai-fəlsəfi, milli tale mövzularını da əhatə edirdi. Məclis üzvləri Şimali və Cənubi Azərbaycanın digər birliklərinin şair və ziyalıları ilə əlaqə saxlayır, fikir mübadiləsi edirdilər. "Məclisi-üns", "Məclisi-fəramuşan"da birləşən, həmçinin ondan əvvəlki Qarabağ şairlərinin əsərləri M.M.Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab" və Məmmədəğa Müctəhidzadənin "Riyazül-əşiqin" təzkirəsində nəşr olunmuşdur.

"Məclisi-üns" və "Məclisi-fəramuşan" şairlərinin yaradıcılığının başlıca qayəsi M.M.Nəvvabın aşağıdakı şeir parçasında aydın ifadə olunur:

*Ayılın millət, xali-qəfildən,
Qurtarın, qardaş, bu cəhalətdən.
Cümlə millətlər tapdılar rifət,
Saldılar ələ şənile şövkət
Cümləsi edər bizlərə töhmət.
Ayılın millət, xali-qəfildən,
Qurtarın qardaş, bu cəhalətdən (Nəvvab M.M., s. 82).*

Qarabağın etnomədəni inkişafında özünəməxsusluqlardan biri, bəlkə də başlıcası musiqidir. Qarabağda, onun baş şəhəri Şuşada musiqinin inkişafı təbii şərait, tarixi ənənə və Şuşanın zadəgan şəhəri kimi yüksəlişi ilə əlaqədar olmuşdur. Musiqinin təkmilləşməsi və inkişafında M.M.Nəvvabın görkəmli xanəndə Hacı Hüsü ilə birlikdə Şuşada təşkil etdiyi "Xanəndələr məclisi", Şuşa musiqi məktəbinin yaradıcıları Xarrat Qulu, Molla İbrahim və başqalarının mühüm rolu olmuşdur. XIX əsrin 70-80-ci illərində Şuşa şəhərində musiqi dərnəkləri, məclisləri və məktəbləri var idi (*Şuşinski F., s.18; Şuşinski F., 1985, 24*). Musiqiçilər silki təbəqələr üzrə məclislərə çağırılırdı (*Şuşinski F., 1985, 21*). Bu da öz növbəsində onlar arasında ciddi rəqabət yaradır, dinləyicilərin öz zövqünə yüksək tələbkarlıqla yanaşmasına gətirib çıxarırdı.

Xursidbanu Natəvanın abidəsi. Şuşa

Məşhur rus musiqişünası V.Vinoqradov Şuşa musiqiçilərinin Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində rolundan bəhs edərək yazırdı: "Yaşıl otlaqların büründüyü sıldırım dağ döşündə gözəl mənzərəli Şuşa şəhəri durmuşdu. Onun gözəl təbiət mənzərələri hər il səyyahları özünə cəlb edir, yaşıllıqlara qərq olmuş dağların mülayim cizgiləri yolçuları valeh edir. Lakin Şuşadan alınan estetik təəssürat bununla qurtarmır. Burada Azərbaycanın başqa rayonlarına nisbətən musiqi daha çoxdur. Burada həmişə xalq mahnılarını, xanəndələri, çalğıçıları dinləmək və rəqslərə baxmaq olar. Şuşa uzun zamanlardan bəri musiqi mərkəzi kimi tanınmış və xalq musiqi istedadlarının tükənməz məktəbi kimi bütün Cənubi Qafqazda şöhrət qazanmışdır. Şuşa şəhərində musiqi məclisləri ilə bərabər xəttatlar, nüsxəbəndlər, nəqqaşlar, memarlar və s. mədəniyyət məclisləri fəaliyyət göstərirdi (*F.Şuşinski, s.128*).

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, o cümlədən onun tarixi əyaləti Qarabağ nəinki Rusiya, Avropanın qabaqcıl ölkələri — İngiltərə, Fransa, İtaliya, Almaniya və s. ilə iqtisadi əməkdaşlıq edir, onların sənayesini, elmini, təhsilini mənimsəyirdi. Burada Avropanın ən qabaqcıl təhsil ocaqlarında ali təhsil almış, milli mədəniyyəti yüksək elmi dəyərlərlə sistemləşmiş yeni zadəgan nəsli yetişmişdi. Ə.Ağaoğlu, N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, F.Köçərli, Y.V.Çəmənzəminli, Sadıq bəy Mehmandarov, Əbdülkərim bəy Mehmandarov, İsaq bəy Mehmandarov, Səməd bəy Mehmandarov, Həşim bəy Vəzirov və b. belələrindən idi. Onlar Avropa ölkələrinin elmi biliklərini mənimsəyib Azərbaycana, doğulduqları Qarabağa gətirirdilər. Xalqın maariflənməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən teatr tamaşaları da Azərbaycanda ilk dəfə 1848-ci ildə Şuşada təşkil olunmuşdu. 1891-ci ildə Şuşa zadəganı N.A.Axundov Şuşa şəhərində teatr binası tikdirdi. Burada M.F.Axundovun, N.Vəzirovun, Ə.Haqqverdiyevin dram əsərləri oynanırdı. 1904-cü ildə Şekspirin "Otello" faciəsi Azərbaycan dilində ilk dəfə Şuşa şəhərində tamaşaya qoyuldu.

1897-ci ildə Şuşa şəhərində Ə.Haqqverdiyevin rejissorluğu ilə "Məcnun Leylinin qəbri üstə" tamaşası səhnələşdirildi. Bu zaman tamaşaçılar arasındakı 13 yaşlı Üzeyir bəyin təfəkküründə gələcək Azərbaycan operalarının ilk cizgiləri yaranırdı. 1900-cü ildə Ə.Nəvainin "Fərhad və Şirin" musiqili səhnəyi oynanıldı. Adı çəkilən hər iki tamaşada baş rolu Cabbar Qaryağdıoğlu ifa etmişdi.

Qarabağın zadəgan və ziyalıları dünya xalqlarının mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə uyğun gələn xüsusiyyətləri, milli şüurun inkişafına təsir edən cəhətləri həvəslə insanlara təbliğ edirdilər. Elə bunun nəticəsi idi ki, "bədi intibah universal səciyyə daşıyır, milli mədəniyyətin bütün sahələrini əhatə edirdi" (*Azərbaycan folkloru, s.20*). Bu mənəvi bütövlüyü rus alimi P.Vostorikov təsvir edərək yazır: "Azərbay-

canlılar öz vətənlərini, tarixi keçmişlərini çox sevirlər. Onlar sözlərinə düz, diqqətli, həm də başqasının dərdinə qalanlardır" (*Восториков Р., s.34*). Digər rus müəllifi N.V.Smirnov Qarabağın paytaxtı Şuşa şəhərini Azərbaycanın ürəyi kimi təqdim edir: "Bəylər, həm də ətraf mülkədarlar yay ayları günlərini Şuşada keçirirlər. Yağışdan sonra şəhər daha gözəl görünür. Ağ tava daşlardan düzülmüş küçələr şüşə kimi parıldayır. Yəqin buna görə şəhərə azərbaycanca "Şüşə" deyirlər" (*Труды.., s.77-80*).

XX əsrin əvvəllərində Rusiyadakı Fransa səfiri Edmond Hippo Azərbaycan və onun xalqı haqqında yazırdı: "Rus imperiyası Qafqazı işğal etdikdən sonra Azərbaycan adını Qafqazdan sildi. Rusiya öz yeni qurbanlarının adlarını dəyişib, onlara "Qafqaz tatarları", yaxud "Qafqaz müsəlmanları" adını verdi (*Hippo Edmond, s.10-12*). Göstərilən dövrdə imperiya milli-azadlıq hərəkatlarını milli münaqişələrə çevirir, Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsini ermənilər vasitəsi ilə məhv etmək istəyirdi. Erməniləri silahlandırır, Azərbaycan əhalisi yaşayan kəndləri, qəsəbələri xüsusi qəddarlıqla yer üzündən silməyə çalışırdı. Bu siyasət rus ordusunun himayəsində Qarabağda daha amansızlıqla aparılırdı. Azərbaycan xalqı fiziki məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Adı Şərqi böyük türkü, mümtazı Ş.C.Əfqani ilə yanaşı çəkilən, beş dildə mükəmməl oxuyub-yazan, böyük ideoloq olmaqla bərabər hərbi keyfiyyətləri də özündə birləşdirən, "həmişə də tapançasını hazır saxlayan" Ə.Ağaoğlu xalqına qarşı yönəlmiş təcavüzün qarşısını almaq məsuliyyətini üzərinə götürüb, 1906-cı ildə "Difai" təşkilatını yaradır (*Qurbanov Ş., s.94-123; Məmmədzaadə M.B., s.39-40*). O, xalqı təşkilatlandırmaq məqsədi ilə Gəncə məscidindəki çıxışında deyir: "Möhtərəm Gəncə xalqı, türklərlə ermənilər arasında əmələ gələn son hadisə hamımızı mütəəssir etdi. Nə müsəlmanlıq, nə də insanlıq böylə vəhşətə yol verməz... Yer üzündə Allahın yaratdığı nə qədər vəhşi və yırtıcı heyvan varsa, onlar başqa heyvanları parçalarlar, amma həmcinslərinə əsla toxunmazlar. Nə acıdır ki, vəhşi heyvanların yapmadıqlarını ermənilər yapirlar... tarixdə bu naxos hadisəyə bənzər heç bir hadisə baş verməmişdir" (*Şeyxzamanlı N., s.19-20*).

"Difai" təşkilatının bəyannaməsində yazılırdı: "Mütəşəkkil bir əskəri qüvvəyə malik, eyni zamanda yeni silahlarla, hətta toplarla mücəhhəz "Daşnak" fırqəsi bir tərəfdən silah gücülə bütün erməniləri, digər tərəfdən də Qafqaz hökumətini kəndisinə tabe edib ən ümdə məqsədi təqib edir; o da Qafqazyaxa daxilində bütün müsəlmanları qırıb bitirdikdən sonra onların yerini işğal etməkdir. Ermənilərin bu məqsədlərinə nail olduqdan sonra məqsədləri Qafqazyaxada erməni xalqı üçün milli, müstəqil bir idarə yaratmaqdır... "Daşnak" fırqəsi əmin olsun ki, heç bir vaxt biz öz millətimizin xarabazarlığı və külü üzərində erməni millətinin səadət və xoşgüzəranlıq qurmasına yol vermərik" (*Məmmədzaadə M.B., s.39-40*).

Ermənilərin təcavüzü şəraitində ordu quruculuğunun mütəşəkkil getdiyi bölgələrdən biri də Qarabağ idi. Qarabağın mərkəzi şəhəri Şuşada ordu quruculuğunun müasirlərindən olan Xəlil İbrahim yazır ki, Qafqazda hərc-mərclik başlayan kimi Qarabağ erməniləri heç kəsə tabe olmadan, Qarabağ müsəlmanları üzərinə hücumla başladılar. Bu hərəkatları görən Şuşa müsəlmanları "bu işlərin bir vaxt müsəlman müsədiməyə münəcər ola biləcəyini dərkə "Sülh istərsənsə, hərəkət hazır ol!" məsəlinin məfhumunca, müqavimətə hazırlaşmağa başlayırlar. Bu məqsədlə şəhərdə dörd könüllü əsgər dəstəsi təşkil etdilər. Hər dəfə zabiti əvəz edəcək bir neçə dəstəbaşı zabiti təyin olunur. Şəhərdə silah götürə bilən hər şəxs (15 yaşdan 60 yaşınadək) tamamilə siyahıya alınır. Cavanlar "Hərəkət ordusu" adı ilə həmin dəstələrə daxil olurdular. Qırx yaşından yuxarı olanlar isə ehtiyat əsgəri hesab olunaraq fəvqəladə hallarda cəlb olunacaqları tapşırığı alırlar. Təchizat işlərinə baxmaq üçün şəhərdə 14 məhəllə komitəsi təsis edilir. Məzkur komitələrin vəzifəsi – hər kəs öz məhəlləsində siyahı tərtib edərək qüvvəsi çatan hər şəxsə beqədiri-qüvvə silah aldırmaq və para toplayaraq maddədən zəif olanlar üçün camaatın pulu ilə silah almaqdan ibarət idi. Şəhərdə dövlətli, fəqir – hamı silahlanır və hər məhəllənin on minlərcə müştərək ehtiyat gülləsi və yüzlərcə tufəng olur". O, sözünə davam edərək yazır: "Fəqət şübhəsizdir ki, əsgərlik görməmiş, zabitlik məktəbində təhsil etməmiş bir camaatın təşəbbüsləri nə qədər şayəni-təqdir olsa da, bir çox nöqsanı var idi. Daha sonra nöqsanın islahına şüuru edirdi. İbtida Şuşada ümumi səfərbərlik edilərək, bütün cavanlara əsgərlik məşqi verilməyə başlandı. Şəhərdə olan bir neçə kiçik zabitin iştirakı ilə əsgəri idarə təşkil edilirdi. Bir müddət cavanlara məşq verdikdən sonra buraxırdılar".

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə S.Mehmandarovun başçılığı ilə Azərbaycanda uğurlu ordu quruculuğu gedir, ölkənin sərhədləri lazımınca qorunurdu. Qarabağ Azərbaycanın ən həssas bölgəsi olaraq qalırdı. Burada erməni separatçıları ilə tez-tez münaqişələr baş verirdi. Qarabağda hadisələri

vaxtında, düzgün tənzimləmək məqsədi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1919-cu ilin 15 yanvar tarixində Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir və Şuşa qəzalarını Gəncə quberniyasından ayıraraq vahid Qarabağ general-qubernatorluğu təşkil etdi. Xosrov bəy Sultanov Qarabağın general-qubernatoru təyin olundu. Ağillı, qətiyyətli, çevik düşünmək və qərar qəbul etmək qabiliyyətinə malik Xosrov bəy erməniləri Azərbaycan hökumətinin qanunlarına, milli iradəsinə tabe olmağa məcbur etdi.

Birinci Qarabağ müharibəsində ermənilər Dağlıq Qarabağdan əlavə, 7 rayonu da işğal edib Azərbaycanın 20 faiz ərazisini ələ keçirdilər. 2020-ci ilin sentyabrın 27-də başlanan, 44 günlük Qarabağ müharibəsinin nəticəsində ərazi bütövlüyümüz bərpa olundu, Azərbaycan ordusunun mənəvi və psixoloji cəhətdən yenilməz, Vətən və millət ideallarına malik olduğu dünyaya nümayiş olundu. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin isə dövrünün mükəmməl sərkərdəsi, diplomati, etnopolitoloqu olduğu göründü.

QARABAĞ XIII-XV ƏSR QAYNAQLARINDA

XIII-XV əsrlərdə mövcud olmuş Elxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövrünün yazılı qaynaqlarında Qarabağ, bölgə olaraq onun bu dövlətlərin tərkibində strateji əhəmiyyəti, "Qarabağ" oykoniminin mənası, bu məkanın həmin dövrdəki təxmini coğrafi hədudları, eləcə də diyarın demografik və iqtisadi durumu, mədəni və mənəvi həyatı barədə elmi-etnoqrafik baxımdan aktualıq kəsb edən xeyli məlumata rast gəlirik.

Göstərilən dövrdə Qarabağın da daxil olduğu Arran ölkəsi – qədim mədəniyyət beşiyi olan bu bərkətli, əhalinin sıx yaşadığı diyar monqol yürüşlərinin gedişində demografik və iqtisadi tənəzzüldən hələ özünə gəlməmişdi. Monqolların birinci (1220-1222) və ikinci (1231-1239) yürüşlərində Arranın Beyləqan (1221, 1235), Gəncə (1235), Şəmkir (1220), Tovuz (1220), Qaq (1220), Hunan (1221) şəhərləri, yürüş marşrutundakı bütün digər yaşayış məntəqələri dağıdılmış, əhalisi qılıncdan keçirilmişdi [Гандзакечи К., 1976, с.154-157]. Monqol yürüşlərindən təqribən yüz il əvvəl baş vermiş zəlzələdə (1139) bəzi rəqəmlərə görə 230-300 min civarında insan itirən Gəncə və yaxın ətrafının əhalisi bu dəfə daha bir kütləvi qırğınla üzləşmişdi [Bünyadov Z., 1984, s.115, 183]. XIV əsrin 30-cu illərindən başlanan, 60-cı illərə qədər vaxtaşırı baş qaldıran vəba və taun epidemiyaları da demografik və iqtisadi vəziyyətə ağır təsir göstərmişdi.

Həmin dövrün tarixçiləri – Fəzlullah Rəşidəddin, Həmdullah Qəzvini, İbn Bəzzaz Ərdəbili, Zeynəddin Qəzvini, Əbubəkr Əhəri, Nizaməddin Şəmi, Şərəfəddin Yəzdi, Əbubəkr Tehrani və başqalarının əsərlərindən görünür ki, Qarabağ Arran ölkəsinin cənub səmtində ayrıca, ordunun qışlama məkanı kimi vaxtaşırı istifadə olunan məkandır. Yüz min - üç yüz min arasında dəyişən ordu, minik və nəqliyyat üçün sərəncamda olan on minlərlə at, dəvə, qatır, bu qədər insanın ərzaq təminatı üçün yüz minlərlə xırdabuynuzlu və iribuynuzlu heyvanat noyabr və mart ayları arasında burada qışı başa vururdu. Orta Şərqi əhatə edən imperiya üçün Qarabağ ilin beş ayı ərzində dövlət mərkəzinə çevrilirdi: müharibə və ya sülh qərarları, səfirlər, əcnəbi qonaqlar qəbul olunur, dövlət məsələləri həllini tapır, məsləhət, məşvərət, müzakirə və hətta qurultaylar burada keçirilirdi. Eyni zamanda, bu qaynaqlarda təkcə Arran ölkəsində deyil, Azərbaycanın digər bölgələrində, eləcə də bizim coğrafiyadan kənarda *Qarabağ* adında bir silsilə digər məkanların varlığı da qeyd olunur. Təbii ki, bütün bu məlumatlar elmi-etnoqrafik diqqət tələb edir.

Qarabağ yer adının hansı dövrdən bəri işləndiyi bəlli olsa da, bu sözün hərfi mənası barədə elmdə ciddi fikrin formalaşmadığını qeyd etməliyik. Halbuki XIV-XV əsr tarixi qaynaqlarında kifayət qədər aydın mənada *Qarabağ* adına tez-tez rast gəlinir. Təəssüf ki, bunlar *Qarabağ* sözünün etimologiyasını açmağa təşəbbüs göstərmiş bəzi müəlliflərin diqqətindən demək olar kənarda qalmışdır. Türk-Azərbaycan dil materialı ilə izah olunan "Qarabağ" sözünün etimologiyasını açmağa təşəbbüs edərkən alimlər 1930-cu illərdən başlayaraq müxtəlif mülahizələr söyləmişlər. Ümumiləşdirici fikir olaraq son dövr müəllifləri hesab edirlər ki, *Qarabağ* yer adı erkən vaxtlarda *qara bağ*, yəni *böyük bağ*, *sıx bağ*, *qalın bağ*, *səfalı bağ* [Hüseynov Y., s.23-24], yaxud *bağ-bağatlı yer* mənasındadır [Ağayev R., 2021, s.32].

Lakin Fəzlullah Rəşidəddin, Həmdullah Qəzvini, İbn Bəzzaz Ərdəbili, Zeynəddin Qəzvini, Əbubəkr Əhəri, Nizaməddin Şami, Şərəfəddin Yəzdi, Əbubəkr Tehrani və s. kimi XIII-XV əsr müəlliflərinin əsərlərində bu fikir təsdiqini tapmır, həmin qaynaqlarda rast gəlinən *Qarabağ* yer adı göstərilən tarixi dövrdə tamamilə fərqli mənada verilir.

Hülakülər dövlətinin vəziri Fəzlullah Rəşidəddinin (1247-1318) 1311-ci ildə fars dilində yazdığı "Came-ət-təvarix", eləcə də "Mukatibat" əsərlərində ölkə adı qismində daha çox *Arran* oykoniminə rast gəlirik. Bu da təsadüfi deyil, çünki Xilafət tərəfindən işğaldan sonra ərəbdilli müəlliflər qədim Albaniya ölkəsini *Arran* (*əl-Ran*) adlandırır [*Vəlixanlı N., 2016, s.44*], bundan sonra tarix və coğrafiya kitablarında ölkə bu adla tanınırdı. Rəşidəddin yalnız iki yerdə *Qarabaği-Arran* (Arranın Qarabağı, yaxud Arrandakı Qarabağ) istilahını işlədir. Yazılı qaynaqlarda *Qarabağ* yer adına ilk dəfə "Came-ət-təvarix" əsərində rast gəlirik.

Rəşidəddinin yazdığına görə, Çingiz xanın nəvəsi (Tuluy xanın dördüncü oğlu) Hülakü xan (1261-1265) az qala bütün Orta Şərqi özünə tabe etdikdən sonra Arran və Azərbaycana, Dərbənd ha-sarlarına qədər torpaqlara 14 oğlundan üçüncü oğlu Yuşumutu vali təyin edir [*Рашид-ад-дин Ф., 2011, s.89*]. Xanzadə Yuşumut 1271-ci ildə vəfat edir. Hülakü xandan sonra onun böyük oğlu və vəli-əhd Abaqa xan (1265-1282) taxta çıxanda Arran və Bağdadı, bəzi hallar üçün Çağatu adlanan bölgəni (Arazdan güneydə) özünə qışlaq yeri seçir [*Рашид-ад-дин Ф., 2011, s.98*].

Elxani hökmdarı Təkudar xana (1282-1284) qarşı sui-qəsdə ittiham olunanların mühakiməsi 1284-cü ildə ordu *Arran Qarabağında* qışlayarkən burada təşkil olunmuş və onlar burada edam edilmişlər [*Рашид-ад-дин Ф., 2011, s.156*]. Bir sözlə, bu qaynaqda qeyd olunan *Arran Qarabağında* ifadəsindən belə anlaşılır ki, Arran ölkəsində Qarabağ ayrıca bir məkandır.

Abaqa xanın böyük oğlu Arqun xan (1284-1291) dövründə də dövlət xadimlərinin ordu ilə birlikdə qışı keçirmək üçün *Arran Qarabağına* yollanmaq ənənəsi qalırdı [*Рашид-ад-дин Ф., 2011, s.174*]. Arqun xan Arranda Saray Mənsuriyyədə qışlayır, yazda Təbrizə gəlir, yayı isə Sərav (Sərab) və Ərdəbil arasındakı dağlıq məkana yollanır [*Рашид-ад-дин Ф., 2011, s.177*]. Arqun xanın 1291-ci ildə Dərbənd istiqamətindən dönərkən ənənəvi qışlaq yerinə üz tutduğu, onun Kür çayını keçib *Bağça* adlı yerdəki düşərgədə dayandığı xəbər verilir [*Рашид-ад-дин Ф., 2011, s.189*]. Arqun xan 1291-ci ilin martında Bağçada vəfat edir. Doğrudur, Rəşidəddin Arranda Elxanilərin qış düşərgəsi kimi yay düşərgəsinin də olduğunu [*Рашид-ад-дин Ф., 2011, s.207*] qeyd edir, amma həm özü, həm də sonrakı müəlliflər bu məkandan bəhs etmir, yalnız qışlama dövrünü şərh edirlər.

Arqun xanı taxtda əvəz etmiş Keyxatu xanın (1291-1295) dövlət naziri, nüfuzlu əyanlardan olan Şektur noyonun da yaxınlıqda – Kür çayı sahilində onun çoxdankı yurdu olan *Qaraçalı* adlı yerdə dayandığı qeyd olunur [*Рашид-ад-дин Ф., 2011, s.200*]. (Hazırda bölgədə bu adda kənd yaşayış məntə-qələri mövcuddur). Saray Mənsuriyyə Keyxatu xan dövründə də qışlaq düşərgəsində iqamətgah olaraq qalırdı.

Keyxatu xanın Arranda qışlaqda olarkən 1294-cü ildə Kür sahilində *Kutluq Balıq* şəhərinin təməlini qoyduğu xəbər verilir [*Рашид-ад-дин Ф., 2011, s.204*]. Kutluq Balıq – monqolcadan çevirmədə "uğurlu, qutlu, mübarək şəhər" mənasını verir. Bu şəhərin harada – Arazın Kürə qovuşduğu yerdən aşağıda, yaxud çayqovuşandan yuxarıda, Arran, ya Muğan ərazisində olduğu hələlik bəlli deyil.

"Came-ət-təvarix"də daha sonrakı hökmdar Qazan xan (1295-1304) başda olmaqla, Ordunun 1301-ci ilin noyabrında qışlamaq üçün *Arran Qarabağına* gəldiyi və yerbəyer olduğu xəbər verilir [*Рашид-ад-дин Ф., 2011, s.292*]. Əsərdə bu, ikinci bir *Arran Qarabağı* ifadəsi kimi diqqəti çəkir.

Mənbədə "Arranın Qarabağı" ifadəsi, görünür, bu məkanı Elxanilərin hakimiyyəti altında olan başqa bölgələrdəki "Qarabağ" adlı yerlərdən fərqləndirmək üçün işlədirdi. Elxani hökmdarları sərt qış aylarını mülayim iqlimə malik Arranın Qarabağında başa vururdular. Bəzi digər noyonların (bəylərin, əmirlərin) də öz vərdiş etdikləri monqol adətlərinə yaşaya bilmələri üçün bu bölgədə əlahiddə, ordu sistemində daxil olan düşərgələri vardı.

Beləliklə, "Came-ət-təvarix" əsərinin tədqiqi göstərir ki, XIII-XIV əsrlərdə Arran ölkə statusunda qalır, onun cənubunda "Qarabağ" adlı məkan "Arranın Qarabağı" adlanır. Bu coğrafi məkan Elxani ordusunun ənənəvi qışlağıdır. Mənbələrdə Arrandan ordu üçün yaylaq qismində istifadə olunduğundan

söz açılmaz, yazın əvvəlində ordu Arranı tərk edir, hara isə yürüş niyyəti yoxdursa, dövlət başçısı paytaxt Təbrizə dönüb yaz fəslini burada qalır, ordu isə bu dəfə yeni məkanda – yay düşərgələrində yer-bəyer olur.

Digər bir müəllif – Həmdullah Qəzvini də 1334-cü tamamladığı əsərində "Arran Qarabağı", "Qarabağ", "Arran" ifadələrini qışlaq yeri olaraq işlədir [Qəzvini H., 1986, s.17, 21, 47, 51, 53, 56]. Müəllif yazır ki, Sultan Əbu Səid xan qışlamaq üçün Arrana yola düşəndə hava pis olduğundan əsgərlərin çoxu sıradan çıxır, xan özü 31 noyabr 1335-ci ildə Qarabağda vəfat edir [Qəzvini H., 1986, s.17]; bundan başqa, Əmir Çobanın oğlu Əmir Surqan Arran Qarabağında qışlayıb [Qəzvini H., 1986, s.21]; 16-cı el-xan Süleyman xan (1340-1344) da qışlamaq üçün Qarabağı-Arrana yollanır [Qəzvini H., 1986, s.53].

Ərdəbilli İbn Bəzzazın 1358-ci ildə fars dilində qələmə aldığı, sonradan türkcə tərcüməsində (1543) "Şeyx Səfi təzkirəsi" adlanan "Səfvətüs-səfa" əsəri özündən öncəki qaynaqların Qarabağ barədə verdiyi bilgiləri tamamlayır. Görünür, Şeyx Səfiəddin (1252-1334) yeni təriqəti yaydığı dövrdə Qarabağ ilə Ərdəbil arasında sıx əlaqələr, gediş-gəliş vardı. Qarabağdan Elxani hökmdarları və digər dövlət xadimlərinin qışladığı yer kimi bəhs olunur: "Neçə xacələr ilə Qarabağdan gəldirdik", "Ondan sonra Qarabağa vardım, orada bir neçə kimsələr ilə müsahib olub...", "Əmir Çopan Qarabağdan gəldi kim, Sultaniyyəyə yasa vara yas vermağ üçün", "Qarabağ sarusuna varmağa əzm eylərdim, Pirə İzzəddin dedi: Qarabağa varma" [Ərdəbili İbn Bəzzaz, 2006, s.540, 585, 649, 819] və s.

Bu qaynaqdakı ifadələrdən göründüyü kimi, Arran Qarabağı qonşu şəhərlərə və bölgələrə tanışdır, ora mühüm yerdir, adamlar oraya aparən yollara bələddirlər. Adamlar danışıklarda o yerdən *Arranın Qarabağı* deyə bəhs edirlər [Ərdəbili, İbn Bəzzaz, 2006, s.326]. Bu iki yer adının (Qarabağ və Arran) yanaşı işləndiyinə də rast gəlinir [Ərdəbili İbn Bəzzaz, 2006, s.208].

Dövrün tarixçilərindən Zeynəddin Qəzvini də atasının "Tarixi-qozide" əsərini genişləndirərək ona əlavə etdiyi, 1341-1392-ci illərdə Azərbaycanda və qonşu ölkələrdəki hadisələrin təsvirində Qarabağdan eyni məzmununda bəhs edir. Müəllif burada "Arran Qarabağı", "Qarabağ" adını tez-tez işlədərək yazır ki, Çobanilər sülaləsindən Məlik Əsrəfin Azərbaycan hakimi olduğu dövrdə (1344-1356) o, 1347-ci ildən 1351-ci ilə qədər adəti üzrə hər il qışı Arran Qarabağında keçirirdi. Yazın əvvəlində isə paytaxta dönürdü: "Məlik Əsrəf qışın axırı olduğundan ... Qarabağdan köçdü və (1346-cı il) və baharın əvvəlində Təbrizə çatdı" [Qəzvini, Zeynəddin, 1999, s.19, 23]. Tarixçi Elxanilərdən Sultan Üveysin (1358-1374) Azərbaycanda vəba və taun olduğundan 1360-cı ildə qışı keçirmək üçün Qarabağa gəldiyini, Əmir Teymurun da 1386-cı ilin qış mövsümündə ordusu ilə birlikdə Qarabağda qışladığını, yazda buradan yola çıxdığını qeyd edir [Qəzvini, Zeynəddin, 1999, s.34, 52].

Dövrün qarışıq hərbi-siyasi hadisələrinin iştirakçılarından olan Əmir Əxicuq da bir illik padşahlıq müddətini – 1358-ci ilin qışını ordusu ilə birlikdə Qarabağda keçirmişdi [Əhəri Əbu Bəkr, 1984, s.32, 35, 57]. Sultan Əhməd Cəlayir (1382-1410) də hakimiyyətinin ilk illərində ordusu ilə birlikdə Arran Qarabağında qışlamışdı [Qəzvini Zeynəddin, 1999, s.47].

XIV əsr tarixçisi Əbu Bəkr əl-Əhərinin "Tarixi-Şeyx Üveys" əsərində "Arran Qarabağı", "Qarabağ" adlarına rast gəlinir. Müəllif yazır ki, Elxani hökmdarı Arqun xan 1291-ci ilin qışını Arran qışlağında keçirir və 10 mart 1291-ci ildə Qarabağda vəfat edir [Əhəri, Əbu Bəkr, 1984, s.20-21]. Burada "Arran qışlağı" ifadəsindən və Arqun xanın "Qarabağda vəfat etməsindən" belə anlaşılır ki, Arranda ordunun qışlaması üçün Qarabağ adında bir məkan mövcuddur.

Olcaytu xan (1304-1316) yay və qış aylarında ordunu paytaxt Sultaniyyədən uzaqlaşdırmır, yalnız bir dəfə Muğan çölündə qışladığı məlumdur [Əhəri Əbu Bəkr, 1984, s.27]. Onun oğlu 9-cu elxan Əbu Səid xanın ordusu (1316-1335) 1316-1319-cu illərin qışını Qarabağda keçirmişdi [Əhəri, Əbu Bəkr, 1984, s.28, 31]. Mənbədə Əbu Səid xanın 1332-ci ildə Qarabağ qışlağına getməyib Təbrizdə qaldığı, Əmir Çobanın oğlu Surqanı onun anası və öz bacısı Satibəy xatunla Qarabağa göndərdiyi, Məhəmməd bəy Quşçini Qarabağa hakim təyin etdiyi, özünün isə daha sonra qışlamaq üçün Bağdada yollandığı göstərilir. Elxanilər dövlətinin mühüm hərbi qüvvələrindən olan Bağdad və Diyarbəkir ordusu bütünlüklə 1335-ci ilin qışında Qarabağda idi.

Əmir Teymur çağının iki tarixçisi – təbrizli Nizaməddin Şami və Şərəfəddin Əli Yəzdinin "Zəfərnəmə"lərində Arran Qarabağı ilə əlaqəli məlumatlar əksini tapır, oykonimin hərfi mənası dəqiqləşir. Niza-

məddin Şaminin 1404-cü ildə yazdığı "Zəfərnəmə" və Teymurdan sonrakı dövrün tarixçisi Şərəfəddin Əli Yəzdinin (?-1454) 1424/25-ci ildə tamamladığı yeni bir "Zəfərnəmə"də Əmir Teymurun hərbi fəaliyyətinin Qarabağ dövründən bəhs olunur.

Əmir Teymur 1386-cı ildə Qarabağ qışlağına ilk gəlişində Tiflisdən Şəki yolu ilə hərəkət etmiş, Şirvan tərəfdən Qarabağa Kür çayı üzərindən qamışdan və gildən körpü düzəltdirib qoşununu sol sahilədən sağ sahilə keçirmişdir. Ordu həmin ilin qışında Araz sahilində Qarabağda qışlamış, Şirvanşah İbrahim burada onun hüsuruna gəlmişdir [*Язди Шараф-ад-Дин, 2008, s.114-115*].

Nizaməddin Şami 1399-1400-cü illərin hadisələrindən bəhs edərkən məlumat verir ki, Teymur Qarabağa şimaldan – Şəki əyalətindən keçib gəlir (bu, onun Qarabağa ikinci gəlişidir). Qışı burada başa vurub, qurultay, müşavirə və müzakirədən sonra çar Georginin (1393-1407) məmləkətinə (Gürcüstana) yürüşə başlayanda "Qarabağdan Bərdəyə gəldilər", o səhrada çadırlar qurdular. Oradan qalxaraq yollarda Gürcüstan sərhədinə qədər ovlandılar [*Şami Nizaməddin, 1992, s.10*].

Növbəti dəfə Əmir Teymur ordu ilə Ərdəbil və Muğan yolu ilə şərq tərəfdən Qarabağa gəlir və qışını burada başa vurur. Kür çayı üzərində körpü salıb Şəkidən Gürcüstana qarşı qəzavata başlayır və qoşunlar həmin yolla da Qarabağa dönür. Əmir Teymur 1400-cü ilin yazında Qarabağda qurultay keçirib, yenə Gürcüstana qarşı qəzavata davam edir. Həmin vaxtda buradan Rum (Anadolu) səfərinə çıxır, geri dönüşündə Gürcüstan üzərindən Gəncə və Bərdə yolu ilə Qarabağa gəlir [*Язди Шараф-ад-Дин, 2008, s. 259, 261, 287-290*].

Nizaməddin Şami qeyd edir ki, 1401-ci il noyabrın 29-da Əmir Teymur əmirlər, noyonlar, şahzadələr və xatunlarla birgə Qarabağa gəldi. Aydındır ki, onlar qışı burada keçirəcəkdilər. Yeri gəlmişkən, bu tarixçi də *Arran Qarabağı* istilahını (*Qarabağ-i Arran*) işlədir [*Şami Nizaməddin, 1992, s. 11, 15*].

Əmir Teymur 1402-ci ildə Rum (Anadolu) səfərinə Arran Qarabağından qalxıb Şəmkür yolu ilə hərəkət edir, əmirzadə Məhəmməd Sultan isə qoşun dəstəsinin başında Kürün sol sahilini gedirdi, Əmir Teymur Bərdə və Gəncəni keçib Şəmkirdə dayanır. Növbəti dayanacaq Tabadur çayının sahilini (indiki Qazax hüddudundakı Debed, yaxud Dəvədüy adlanan çay) olur [*Язди Шараф-ад-Дин, 2008, s.291-292*].

Əmir Teymur yeddiillik səfərindən sonra Beyləqan, Bərdə, Gəncənin – bütün Arranın idarəsini əmirzadə Xəlil Sultana tapşırıb, 26 mart 1404-cü ildə – qışın sonu, yazın əvvəlində, başqa sözlə, çöllərdə ot göyəyəndə Qarabağı tərk edir, Arazda salınmış körpünü keçir, Nemətabad kəndi yaxınlığında çəmənləkdə dayanıb dincini alır və ordusunun başında Səmərqəndə yollanır [*Язди Шараф-ад-Дин, 2008, s.326*].

Ağqoyunlu Həsən padşah (1453–1478) dövrünün tarixçisi Əbubəkr Tehraninin 1470-ci ildə fars dilində qələmə aldığı "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də Ağqoyunlu xanədanının rəsmi şəcərəsindən bəhs olunarkən sülalənin təməlinə dayanan, Əmir Teymur zamanında müstəqillik qazanmış Qara Yuluq Osman bəydən öncəki sırada əlli ikinci padşah Bayandur xan barəsində belə bir xatırlatma yer alır ki, xan böyük fəthlərdən sonra ömrünün sonuna yaxın Qarabağa və Göyçə dəniz yaylağına yollanır və burada Tanrının dəvətini qəbul edir (vəfat edir) [*Tehrani Əbubəkr, 1998, s.46*]. Həmin vaxtdan təqribən 1300 il əvvələn hadisəsindən söz açılarkən "Qarabağ" adının çəkilməsi maraqlıdır.

Əbubəkr Tehrani bu əsərində ehtimal ki, Yəzdi və Şami "Zəfərnəmə"lərinə isnadla Əmir Teymur dövrü hadisələrindən bəhs edərkən göstərir ki, Teymur Bağdadı viran qoyandan sonra orada dayanmayıb Qarabağa gəlir, Osmanlı sultanı İldırım Bayəzidin diplomatik elçisini burada qışlarkən qəbul edir və Əmir Teymur Rum (Anadolu) üzərinə yürüşə Qarabağdan çıxır [*Tehrani Əbubəkr, 1998, s.56*]. Əsərdə "Qarabağda atasının əlini öpdü", "Qarabağda gözləyəcəyəm" [*Tehrani Əbubəkr, 1998, s.83, 256*] kimi ifadələrə də rast gəlinir.

Dövrün hadisələrindən bəhs edən daha bir qaynaq – anonim müəllifin "Qızılbaşlar tarixi" əsərində qeyd edilir ki, adətən yaylağı Səhənd, qışlağı Təbriz olan Sultan Yaqub (1478-1490) növbəti dəfə Qarabağ qışlağına gedir və orada xəstələnib vəfat edir [*Qızılbaşlar tarixi, 1993, s.10*].

Beləliklə, XIII-XV əsr tarixçilərinin əsərlərində Elxanilər dövründən, xüsusən Abaqa xandan başlayaraq Ağqoyunlu Sultan Yaquba qədər 200 ildən çox müddət ərzində Qarabağdan bəhs olunur. Ar-

randa yerləşən bu ərazi ordunun qışlama yeri olaraq ilin müəyyən vaxtında siyasi idarəçilik mərkəzinə çevrilirdi.

Mənbələrə əsasən, Arran Qarabağında qışlayan ordu anlayışına, onun mahiyyətinə, qışlaq məqsədilə Qarabağın seçilməsinin səbəblərinə və oykonimin mənasına, eləcə də qışlama işinin təşkili məsələlərinə də aydınlıq gətirmək mümkündür.

Orta əsrlərdə *ordu* anlayışı türk-monqollarda hərbi-siyasi termin olub, dövləti idarə edən xaqanın (xanın) baş qərargahı, xanın oturduğu yer, xanın köşkü, əsgəri qüvvənin toplandığı yer, ordugah anlamında idi. Əski türkcədə və monqolcada eyni anlamda işlədilirdi. XIV əsrdən sonra indiki anlamda yalnız əsgəri güc, hərbi qüvvə mənasında işlədilməyə başlamışdır. "Səfvətüs-səfa"-da "Orduya varmaq", "Ordudan gəlmək" xanın iqamətgahı, qərargahı olan yerə – Qarabağa yollanmaq, oradan Ərdəbilə qayıtmaq mənasında idi: "Ordudan gəlmiş divan növərləri türklər" [*Ərdəbili İbn Bəzzaz, 2006, s.264*] ifadəsində "Qarabağdan Ərdəbilə gələn divan məmurları olan türklər"dən bəhs olunur.

Rəşidəddində "ordu" və "baş ordu" istilahlılarına rast gəlirik: "Seyid Əfzələddin Baş Orduya gəldi..." [*Рашид-ад-дин Ф., 1971, s. 81*]. Ordunun əsas hissəsi bir neçə aylıq qışlama dövründə Arranda nizamlı şəkildə yerləşdirilir, bəzi qoşun hissələri isə paytaxta yaxın yerlərdə qala bilirdi. Ehtimal olunur ki, "Təbriz Qarabağı", "Salmas Qarabağı", "Naxçıvan Qarabağı", "Ordubad (Ordu-abad)" oykonimləri də bununla bağlı yaranmışdır. Burada Baş Ordu xanın, onun çoxsaylı ailəsinin, dövlət məmurlarının, xəzinənin, xanın şəxsi mühafizə bölmələrinin, bilavasitə onun əmrində olan qoşun hissəsinin yerləşdiyi qapalı, ciddi mühafizə altında olan bölgə statusunda bir məkandır. Vacib olduqda Baş Ordu dərhal arabalarla əhatə olunan dairəvi düşərgə variantına keçir (Rəşidəddin bunu monqolcadan alınma *kuriyan* sözü ilə ifadə edir). Məsələn, Təkudar xan Qarabağda sui-qəsdçilərin mühakiməsini təşkil edəndə bu iş möhkəmləndirilən dairəvi düşərgə qurmaqla təhlükəsizlik tam təmin olunduqdan sonra aparılır [*Рашид-ад-дин Ф., 2011, s.156*].

Qaynaqlarda Elxanilərə tabe olan ölkələr və vilayətlər sırasında hakim sülalənin Arranla xüsusi bağlılığını görürük. Əbubəkr Əhəri *Arranın paytaxtı olan Qarabağ* ifadəsini işlədərkən [*Əhəri Əbu Bəkr, 1984, s.57*] bunu həm Baş Ordunun burada yerləşməsi, həm də Arran valisi iqamətgahının burada olması ilə izah etmək olar. Rəşidəddinin yazdıqlarından anlaşılır ki, Qarabağda oturan vali buradan təkcə Arranın deyil, Şirvan, Şəki və Muğanın da işlərini idarə edirdi [*Рашид-ад-дин Ф., 1971, s.270*]. Dövlət başçısı xarici elçiləri burada qəbul edir, dövlət əhəmiyyətli qərarlar burada müzakirə edilib, qərara alınır. Məsələn, Əmir Teymurun Rumdan (Osmanlı) gələn diplomatik elçiləri burada qəbul etdiyi yuxarıda qeyd olundu [*Язди Шараф-ад-дин, 2008, s.287-290*].

Qaynaqlara isnadla, Hülakülər sülaləsi xanları, eləcə də Əmir Teymurun hakimiyyəti dövründə Arran Qarabağında qışlayan ordu ən azı yüz minədək insanı əhatə edirdi. Hərbi qaydalara görə, dövlət başçısı harada olsaydı, nizami hərbi qüvvə, xəzinə, məmurlar, sipahilər, onların böyük ailələri, qulluqçuları, ərzaq təminatı üçün mal-qara və qoyun sürüləri, silah-sursat ehtiyatını daşıyan dəvə sürüləri də həmin məkanda olurdu. Hakim teymurilər ailəsi ordu ilə birgə Arran Qarabağından Səmərqəndə dönərkən köç bu şəkildə idi: *Xatunlar, cariyələr, şahzadələr, əmirilər və vəzirilər, sipahilərlə bərabər atları, köpəkləri, pələngləri, filləri, yanlarında pulları olduğu halda, dəbdəbə və təmtəraqqla, nəhəng ordu ilə mübarək bir saatda başda Əmir həzrətləri olmaqla yola çıxdılar* [*Şəmi Nizaməddin, 1992, s.15*].

Bütün zamanlarda ordunun soyuq qış fəslini, eləcə də isti yay aylarını rahat başa vurmasına, bu işin itkisiz təşkilinə, hər iki halda əlverişli məkan seçiminə mühüm hərbi məsələ olaraq ciddi baxılırdı. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə xaqanların yaxın əhatəsinin və bəzən bir neçə minlik qvardiyasının (şəxsən xaqanın sərəncamında olan daimi qoşunun) isti fəsilə yaylaması, soyuq fəsilə qışlaması üçün müvafiq əlverişli məkan təyin olunur və bu iş dövlət səviyyəsində tənzimlənirdi.

Rəşidəddinin məktublarından birində qeyd edilir: "Qazan qəti qərara gəlib ki, bu qışı Qarabağda qışlasın" [*Рашид-ад-дин Ф., 1971, s. 231*]. Ola bilsin ki, bu məsələ üçün bir neçə variant sırasında Qazan xan Qarabağa üstünlük vermişdir. Səlcuqilərdən bəri hərbi-siyasi zərurət olaraq ... və hər zaman xəzinə də, hərbi nəqliyyat da onların yanında olurdu [*Bünyadov Z., 1984, s.177*]. Arranın iqtisadi potensialı, düzənliklərində qışın mülayim keçməsi, qış otlaqlarının bolluğu, qonşuluqdakı Şəki və Şirvanın ərzaq və ot-ələf mükəlləfiyyətləri ordunun Qarabağda qışlamasına imkan verirdi.

Həmin dövrdə hərbi qüvvənin əsasını süvari birliklər təşkil edir və hər süvari döyüşçü üçün iki minik atı nəzərdə tutulurdu. Bunlarla yanaşı, hərbi sursatın daşınması üçün saysız nəqliyyat vasitələrindən (at, qatır, dəvə) istifadə edildiyini nəzərə aldıqda qışlamanın təşkilinin dövlət üçün iqtisadi baxımdan mühüm məsələ olduğu üzə çıxır. Məsələn, "Əmir Teymur Sultaniyyə yolundan keçərək Təbriz Qarabağlarına gəlib, orada nazil oldu və o səhraları çadırları və bayraqları ilə işğal etdi, ordunu təftiş ilə əsgərlərinə ulufə və yeyəcək verdi" [*Şami Nizaməddin, 1992, s.10*] məlumatından belə anlaşılır ki, qışlama dövründə icra olunan işlərdən biri də hərbi qüvvənin təftişini həyata keçirməkdir.

Arran Qarabağı deyilən məkan hərbi-strateji baxımdan da təhlükəsiz idi. İki tərəfdən bolsulu Kür və Araz çayları, qərbdən çətin keçilən dağ silsiləsi ilə əhatə olunan, qışı yetərinə mülayim keçən bu ərazi təsadüfi seçilmirdi. Şimalda Qızıl Orda, cənub-qərbdə Məmlüklər ilə arasıkəsilməz savaqlar, Dərbənd istiqamətindən qəfil başlanan yürüşlər və iri feodalların vaxtaşırı qiyamlarına görə ordunun hərbi-strateji tələblərə cavab verən bu ərazidə yerləşdirilməsini şərtləndirirdi.

Əbu Səid xan 1332-ci ilin qışında Məhəmməd bəy Quşçini Qarabağa hakim təyin edərkən ona mühüm hərbi vəzifə olan qışlamayı təşkil etmək tapşırığını verir. "Əmir Çoban Qarabağda qışlaq üçün bütün şeyləri hazırlanmış vəziyyətdə..." [*Əhəri Əbu Bəkr, 1984, s. 31*] məlumatından anlaşılır ki, ordunun qışlaması üçün əsgəri zərurətdən irəli gəlməklə, əvvəlcədən xüsusi hazırlıq işləri aparılırdı. Əmir Teymur Qarabağa yollanarkən "əvvəlcədən orada qışlamaq əmrini vermişdi. Qış üçün orada yurtlar və evlər tikilmişdi. Əmirzadələr və bəylər hərə öz evində yerbəyer oldular" [*Язди Шараф-ад-дин, 2008, s.323*]. Mənbələrdən məlum olur ki, qışlama müəssəssisə, intizamlı qaydada həyata keçirilirdi və göstərilən dövrdə Qarabağın hərbi-siyasi mərkəz kimi seçilməsi empirik təcrübəyə əsaslanırdı.

Ordu Qarabağda qışlaq məkanında olarkən burada mənəvi həyat öz axarında davam edir, kütləvi şənliklər, ziyafətlər, musiqi məclisləri, mərasimlər, ənənəvi ov təşkil olunur, eyni zamanda, quruculuq işlərinə də təşəbbüs edilir, bəziləri bizim günlərdə qalan dini və xatirə tikililəri ucaldılırdı.

İndi Qarabağ xanəndələrinin oxuduğu, bu bölgədə formalaşdığı şübhə doğurmayan qədim *Mənsuriyyə* zərb muğamının adı güman ki, Arqun xanın Qarabağdakı coşqun saray həyatı, əyləncələr və ziyafətlər məkanı olan Mənsuriyyə sarayının (Saray Mənsuriyyə) adı ilə bağlıdır.

Qaynaqlarda Qarabağda aparılmış quruculuq işləri də maraq doğurur. Dövrün tikililərindən biri 1273/74-cü illərdə inşa olunan Babi Yaqub türbəsidir. Elxani hökmdarları çox böyük nüfuz sahibi olan Babi Yaquba hörmət edirdilər. Təkudar xanın Arranda yaşayan Babi Yaqubun müridi Məngli işana qardaş dediyi qeyd olunur [*Рашид-ад-дин Ф., 2011, s.153*]. Xan mürəkkəb siyasi vəziyyət yarandıqda Babi Yaqub və onun müridlərindən siyasi dəstək istəmişdir. Füzuli rayonu ərazisində yerləşən Babi Yaqub türbəsi 44 günlük müharibənin gedişində ermənilər tərəfindən zədələnmiş olsa da, bu gün bölgənin tarixi abidələri sırasında qorunur.

Şeyx Səfiəddin öz təriqətini yaymaq üçün Qarabağa xüsusi diqqət yetirirdi: "Pirə İzzəddin Qarabağda Əmir Əliyə demiş ki, Qarabağın yazılarında (çöllərində) çox evlər yapırsın kim, gah-gah sufilər ilə taliblər oraya gələcəkdirlər... Ol vaxt kim, həzrət Şeyx Qarabağa varmışdı və Əmir Dəməşq Xacə ol həzrəti kəndi zaviyəsinə aparıb qondurmuş idi" [*Ərdəbili İbn Bəzzaz, 2006, s.528, 714*].

Əmir Teymur Arran Qarabağında qışlaqda olarkən hər həftə müəyyən bir səbəblə toylar təşkil edir və eyş-ışrətlər içində dincəlirdilər [*Язди Шараф-ад-Дин, 2008, s.324*]. Yaxud, Nizaməddin Şaminin əsərinin "Əmir Teymurun Qarabağı-Arrana gəlməsi və orada eyşü-ışrətlə vaxt keçirməsi" bölməsində *Turan və İran məmləkətlərindən, türk, tacik, ərəb, Əcəmdən seyidlər, üləma, şeyxlər, qazilər, imamlar, müftilər, sahiblər, sədrilər, ağalar və şəriflər oraya toplandılar* - deyə yazır [*Şami, Nizaməddin, 1992, s.15*]. Bu təsvir toplantıların, ziyafətlərin miqyasını göstərir.

Qarabağda Teymurun oğlu əmirzadə Məhəmmədin 1404-cü ilin martın 20-də vəfatının ildönümü mərasimi belə təsvir olunur: "...mərhumin pak ruhu üçün xeyrat verilməsi əmr buyuruldu. Tərtibat edildi, Qarabağ çölləri başdan başa müxtəlif nemətlərlə doldu. Hər tərəfdən üləma, əsrəf və seyidləri topladılar. Quran oxundu. Sonra süfrələr açıldı, yeməklər verildi, dualar oxundu, mərhumin ruhunun şad olması və əmirin dövlət və şövkətinin əbədiyyətinə dualar oxundu" [*Şami Nizaməddin, 1992, s.15*].

Qaynaqda göstərilir ki, Teymur ordusuyla 1404-cü ilin martın 21-də Qarabağdan Səmərqəndə yola düşərkən "Qarabağ çöllərini əmin-amanlıq və zövq-səfa ilə keçdilər. Vətənə qayıtdılar" [*Şami Nizaməddin, 1992, s.15*].

Əmir Teymur 1403-cü ildə Qarabağda qışlaqda ikən ov zamanı Beyləqan xarabalığını görüb [*Şami Nizaməddin, 1992, s.14*], şəhərin dirçəldilməsinə təşəbbüs göstərmişdir. Bundan sonra xeyli bərpa olunan Beyləqan siyasi mərkəzə çevrilmiş, Əmir Teymur hətta xarici elçiləri, qonaqlarını burada qəbul etmişdir. Teymurun Barlas adını verdiyi kanal "Cankişi köşkü" deyilən yerdən çəkilmiş və bu iş bir aya tamamlanmışdır (uzunluğu 10 fərsəx, təqribən 50-60 km) [*Şami, Nizaməddin, 1992, s.11*]. Kanal sonralar "Gavurarx" adıyla tanınmışdır [*Mirzə Camal, 1989, s.108*].

Apxeoloqlara görə, Gavurarx e.ə. VII-II əsrlərdə istifadədə olub, II əsrdə yenidən işlək vəziyyətə gətirilib. Görünür, kanal Əmir Teymurdan sonra yenə sıradan çıxmış və bu səbəbdən XIX əsrin sonlarında Xanqızı Xurşidbanu Gavurarxı təmir etdirib. Daşburundan başlayıb 60 km məsafə qət edən kanal Qaratəpədə Qarqar çayının məcrasına bağlanırdı [*İsmayılqızı, V, 2010, s.292*]. Güman olunur ki, Əmir Teymurun Beyləqan şəhərini bərpa etmək və Barlas kanalını çəkdirmək niyyəti gələcəkdə ordusunun burada qışlama şəraitini yaxşılaşdırmaq və ərzaq təminatını (buğda, arpa, düyü) həll etmək məqsədi daşıyırdı.

Arran Qarabağının göstərilən dövrdə bütün xanların, sultanların zamanında ordunun qışlama məkanı olduğu nəzərə alınaraq, "Qarabağ" oykoniminin mənası da bu baxımdan izah oluna bilər.

XIII-XV əsr müəllifləri "Qarabağ", "Arran Qarabağı" ifadələrini işlədərkən, onların şərhlərində diqqəti çəkən budur ki, Arran bütöv bir ölkə, Qarabağ isə bu ölkənin hüduunda ayrıca bir məkandır. Şimalda – Bərdədən, şərqdə – Beyləqandan keçib Qarabağa istiqamət götürülür. Məsələn, "Əmir Teymurun Qarabağdan Bərdəyə gəldiyi, o səhrada çadırlarını qurduğu" deyilir [*Şami Nizaməddin, 1992, s.10*]. Yaxud, Sahibqıranın (Əmir Teymurun -İ.U) xeyir işlər görməyə meylli olan qəlbi Beyləqan şəhərinin işlərindən sərbəst olanda oradan Qarabağa yollandı [*Язди Шараф-ад-Дин, 2008, s.323*]. Rum (Anadolu) səfərindən geri dönüşündə Gürcüstan üzərindən Gəncə və Bərdə yolu ilə Qarabağa gəlir, çadırlar burada qurulur [*Язди Шараф-ад-Дин, 2008, s.287-290*]. Qaynaqlardakı bu kimi qeydlərlə Arran ölkəsində yerləşən Qarabağın coğrafi mövqeyi müəyyənləşir. Qarabağ anlayışının coğrafi hüduuları tarixən dəyişikliyə uğramış, böyümüş-küçəlmişdir. XIII-XV yüzillərdə dövlətin inzibati-ərazi idarəetməsində Qarabağ adı altında ayrıca bir inzibati vahiddən söz getmir, inzibati vahid olaraq Arran var [*Piriyev V., 2006, s.28-34*].

Mənbələrə nəzər saldıqda məlum olur ki, "Arran" adının "Qarabağ" ilə əvəz edilməsi Səfəvilər dövrünə təsadüf edir. Şah I İsmayıl dövründə bu ölkənin adı Arran deyil, "Qarabağ bəylərbəyliyi" şəklində işlədilir. Həmin dövrdən "Qarabağ" artıq bütün Arrana şamil olunmuşdur. Göstərilən dövrdə mərkəzi Gəncə qalası olan, bütün tarixi Arranı əhatə edən, Araz çayından başlayaraq şimalda Qazax, Şəmşəddin və Dəmirçi-Həsəni elləri arasındakı Sınıq körpüyədək (Qırmızı körpü) uzanan Qarabağ bəylərbəyliyi (Osmanlı idarəçiliyində – *Gəncə-Qarabağ əyaləti*) adında inzibati vahid meydana çıxır. Başqa sözlə, bəylərbəyliyin ərazisi təqribən tarixi Arran ölkəsinin hüduuları daxilindədir. Ölkənin azlıqda qalan xristian əhalisi də qədim Ağvaniya/Albaniya adını hələ unutmuş olmasalar belə, ölkənin yeni Qarabağ adını artıq mənimsəmiş kimiydilər. Məsələn Yesayi Həsən Cəlal "Qarabağ ölkəsi" ifadəsini bir neçə dəfə işlətmişdir [*Хасан-Джалалян, 1989, s.19, 27*].

"Qarabağ" anlayışı Səfəvilər dövrü ilə müqayisədə XVIII əsr mənbələrində fərqli işlədilir. Qarabağ xanlığının siyasi işlərinə yaxından bələd olan Mirzə Camalın əsərində Qarabağ vilayətinin hüduuları cənub tərəfdən Araz çayı, şərqdən Kür çayı, şimaldan Gəncə ilə aradakı Göran çayı, qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağları deyə cızılır [*Mirzə Camal, 1989, s.107*]. Coğrafi baxımdan bu sərhədlər hazırkı *Qarabağ* anlayışı ilə təqribən üst-üstə düşür.

"Qarabağ" sözünün etimologiyası ilə bağlı Azərbaycan, eləcə də rus müəlliflərində oykonimin geniş hallandırılan *qara* və *bağ* sözlərindən əmələ gəldiyi, *qara* komponentinin rəngdən başqa "sıx", "qalın", "böyük", "tünd" və s. mənalarının da olduğu, bu baxımdan, *Qarabağ* yer adının "qara bağ", yəni "böyük bağ", "sıx bağ", "qalın bağ", "səfalı bağ" və s. mənə daşdığı [*Hüseynov, Y., 2012, s.23-24*] deyilsə də, təfsir inandırıcı olmayıb səthi izah təsiri bağışlayır və bu təfsir qaynaqlardakı məlumatları

təhlil etdikdə öz təsdiqini tapmır. Qaynaqlardakı təfsilatlar əsaslanaraq, hesab edirik ki, *Qarabağ* hərbi termin olaraq "ordunun qış dövründə yerləşdiyi bağlı ərazi" mənasını daşımışdır.

Fəzlullah Rəşiddədinə isnad etməklə, Qarabağ oykoniminin "yaşı" barədə də fikir söyləmək mümkündür. Real tarixi şəxsiyyət olan Oğuz xan (e.ö. 209-174) öz ordusunun sağ qolunu təşkil edən Bozoklara (Gün xan, Ay xan, Yulduz xan oğullarına – cəmi 12 Oğuz boyu) "*Sayram və Başqurd dağlarından Qarabağa qədər olan torpaqları*" yaylaq yeri olaraq müəyyən edir [*Рашид-ад-дин, 1987, s.68, 111*]. E.ə. II əsrə aid tarixi məlumatda Başqurd dağları dedikdə güman ki, indiki Ural dağları nəzərdə tutulur, yəni indiki Qazaxıstanın şimalı və Türküstanın şərqindəki Kulca bölgəsi arasındakı coğrafiyadan söz açılır və burada *Qarabağ* adlı, indi yeri unudulan məkan olmuşdur.

Təbriz yaxınlığında – Qarabağlar [*Şami, Nizaməddin, 1992, s.10*], Salmasda – Qarabağ; Naxçıvanda Qarabağlar; Ərdəhanda Qarabağ, Qarsın Diqor məntəqəsinin öncəki adı Qarabağ, Gürcüstanın Kəspə rayonu Qarabağlar, İrəvan vilayəti ərazisində bir neçə Qarabağ, Azərbaycanın Tovuz, Samux və Göyçay rayonlarında Qarabağlar kəndləri, Əfqanıstanda Badgis Qarabağı, Kabul Qarabağı və s. yerlərdə Qarabağ/Qarabağlar yer adları mövcuddur. Hesab edirik ki, oykonimin bu qədər geniş coğrafiyaya yayılması onun "qapalı (bağlı) hərbi qışlaq ərazisi" anlayışı ilə əlaqəlidir.

Ordunun bəhs etdiyimiz qışlama bölgəsində qeydə alınan və XIII-XV əsrlərə bağlanan bir sıra toponimlərin varlığı təsadüfi sayıla bilməz. Məsələn, Füzulidə Ərgünəş, yerli tələffüzdə Arqunaş dağı Əmir Teymurun ordusunda tümən bəyi (on minlik qoşunun başçısı) Arqunşahın adını özündə qoruyub saxlayır. Ehtimal ki, Arqunşah bəyin tüməni qışlama dövründə bu səmtdə yerləşmiş. Füzuli rayon mərkəzindən 3 km qərbdəki Məngələn ata yüksəkliyi, görünür, Bəbi Yaqubun müridi, Əhməd Təkudar xanın qardaş dediyi Məngli işanla bağlıdır. Qarannı kəndinin adı Elxani valisi Yüşumutun oğlu Karan-okayın [*Рашид-ад-дин, Ф., 2011, s.186*] adını xatırladır. Qorqan kəndinin adı Elxanilər dövründə Azərbaycanda yerləşmiş nüfuzlu Cəlayirlər tayfasının tərkibindəki Qorqan/Qurqan oymağının adı ilə bağlıdır. Bundan başqa, Nizaməddin Şamidə Ağdam yer adı qeyd olunur [*Şami Nizaməddin, 1992, s. 10*]. Əmir Teymur bu yerə Kür qırağından qalxıb gəlir və bu yer indiki Ağdam bölgəsi olmalıdır. Xocavənddəki indiki Dolanlar yer adı da türk-monqol mənşəlidir [*Piriyev V., 2006, s.32*].

Qarabağ adı ilə tanınan bölgədə bir Ordubazar adlı məntəqənin olduğu da [*Qızılbaşlar tarixi, 1993, s.10*] maraqlıdır. Ordubazar tədqiq edilən dövrdə bölgədə alış-veriş məkanının, ticarət mərkəzinin mövcudluğunu göstərir. Qarabağın Azərbaycanda mədəniyyət ocağına çevrilməsi isə xanlıq dövründə paytaxt Şuşa şəhərinin çiçəklənməsi, burada tədricən yüksək şəhər mədəniyyətinin formalaşması ilə əlaqədar olmuşdur.

QARABAĞ ETNO-MƏDƏNİ MÜHİTİNDƏ ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN YERİ

270 illiyi qeyd edilən Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət məbədi, Qarabağın tacı sayılır. Azərbaycanlıların etnomədəni xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən, sənətkarlıq, ticarət, elm mərkəzi olan Şuşa zəngin tarixi-etnoqrafik ənənələrə malikdir.

1750-1751-ci illərdə Şuşa qalasının əsası Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulmasına baxmayaraq, şəhər qısa müddətdə inkişaf edərək zəngin mədəni dəyərlər qazanmışdır. Şuşada dulusçuluq, dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik, boyaqçılıq, keçəçilik, dabbaçılıq, nəqqaçılıq, xalçaçılıq, ipəkçilik, toxuculuq, papaqçılıq və digər sənət və peşə sahələri inkişaf etmişdi.

Feodal şəhərləri kimi, Şuşa da qala divarları ilə əhatələnmişdi. XVIII əsr müəllifi Mirzə Adıgözəl bəyin yazdığı kimi, Pənah xan yaxın adamları ilə məsləhətləşdikdən sonra Şuşa şəhərinin əsasını qoydu. Şəhərin bina olunacağı yerdə axar su və bulaq yox idi. İmtahan üçün bir neçə quyu qazdılar. O quyulardan su çıxandan sonra 1170-ci ildə (miladi 1750 – İ.M) Şuşa şəhərinin binasını qoydular [*Mirzə Adıgözəl bəy, 1989, 40*]. Şuşa qalasının möhkəmliyini vurğulayan Mirzə Yusif Qarabaği yazır ki, divarları daş və əhənglə bərkidilmişdir və şəhərin vaxtilə dörd, hazırda isə üç darvazası (Şuşa kənd, İrəvan, Gəncə və Çiləbörd) vardır [*Mirzə Yusif Qarabaği, 2006, 21*].

Pənah xan Təbriz, Ərdəbil və digər şəhərlərdən memar və bənnaları çağıraraq xan sarayı və yaşa-

yış evlərinin inşası üçün onlara göstəriş verdi [Шушински, 1968, 6]. Qısa müddət ərzində qalada tikinti işləri aparıldı, bir sıra ictimai tikililər — məscid, hamam, bazar, karvansara, zorxana binası və s. tikildi, yollar salındı. Şuşa 350 ha ərazini əhatə edirdi [Фатуллаев-Фигаров, 2013, 105].

Pənah xan Şuşada zərbcxana da tikdirmişdi. Burada kəsilən və xalq arasında "pənabadi" adlanan pullar bütün Qafqazda, o cümlədən İranda işləyirdi. 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən sonra zərbcxananın fəaliyyəti dayandırılsa da, bölgənin iri ticari şəhərlərində (Təbriz və s.) digər pul vahidlərinin adlandırılmasında "pənabad" sözü hələ də işlək idi [bax: Məmmədova, 2016, 55].

Şəhərdə əsasən sənətkar və tacirlərin sakin olduğu müxtəlif məhəllələr vardı. Tədqiqatçılara görə, Şuşanın məhəllələri üç mərhələdən keçərək formalaşmışdır: birinci mərhələ şəhər-qalanın tikilməsi və şəhərin şərq tərəfinin aşağı hissəsinin salınması; ikinci mərhələ şərq tərəfinin yuxarı hissəsinin və üçüncü mərhələ isə qərb tərəfinin yuxarı hissəsinin inşası idi [Авалов, 1973, 81]. Qarabağlı tarixçi Baharlı 1888-ci ildə qələmə aldığı əsərində Şuşanın şərq tərəfində 8-i yuxarıda və 9-u aşağıda yerləşməklə 17 məhəllənin adını göstərir: yuxarı hissədə Mir (Xanlıq ara), Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamamqabağı, Təzə məhəllə; aşağı hissədə isə Qurdclar, Seyidli, Culfalar, Toyluq (Quyuluq), Çuxur, Dördlər qurdu, Hacı Yusifli, Dördçinar, Çöl-qala [Baharlı, 1991, 277]. XIX əsrin sonunda yeni məhəllələr salınmış, sonrakı dövrlərdə isə bir neçə tarixi məhəllə digərləri ilə birləşmişdir.

Şuşada məhəllələrin bəzisi patronim adlarını (Köçərli, Mamayı, Merdinli, Seyidli, Qazançalı, Ağadədəli və s.) daşıyır, bəzisi isə peşə yönümünü (*Dəmirçilər*, *Culfalılar* və s.) bildirirdi. Coğrafi adlarla və ərazinin fiziki quruluşuyla bağlı oykumenlərə də rast gəlinir: Çöl-qala, Çuxur məhəllə, Quyuluq, Dördçinar və s. Bəzi məhəllələrin (Təbrizli, Əyrisli və s.) sakinləri miqrasiyadan öncəki toponimlərini qoruyub saxlamışlar.

Köçərli məhəlləsindən görünüş. XX əsrin ortaları

Mehmandarovların mülkü. XVIII əsr

Orta əsr şəhərləri kimi, Şuşada da küçələr düşmənlə hücumlarına qarşı müdafiə məqsədilə dolanbac və döngəli salınır, ərazinin relyef quruluşundan asılı olaraq enişli-yoxuşlu idilər. Daş döşənmiş küçələr məhəllələri bir-birindən ayırır, feodal mülkləri olan iri imarətlər hasara alınır. Şuşada demək olar ki, evlərin hamısı daşla inşa olunurdu [*Обозрение, 1836, 308*]. Üzü qibləyə tərəf tikilən eyvanlı imarətlər Şərq memarlıq üslubunu əks etdirirdi.

Keçmişdə evlərin qızdırılmasında buxarı və kürsüdən istifadə olunurdu. İmarətlərdə buxarının üzərinə gipsdən nəbati və zoomorf naxışlar vurulurdu. Çörək və xörək bişirmək, çay qaynatmaq üçün evlərdə ocaq və təndirlər olurdu. İşıqlandırma vasitəsi kimi piyli və mumlu şamlar, çıraqlar, fanus, neft lampası əhəmiyyət daşıyırdı. Evlərin daxili sahmanında divarboyu taxçalara yerləşdirilən yorğan-döşək, xalça-palaz, sandıq və s. diqqət çəkirdi.

İkimərtəbəli imarətlərin zirzəmisində tədarük məhsulları, azuqə saxlanırdı. Şirin su qıtlığı üzündən evlərin dörd tərəfindən novlar düzəldilir, yağış və qar suları onlar vasitəsilə həyətdəki su quyusuna axıdılırdı. Su quyusunda yağıntılar və yeraltı sular toplanırdı. Həyətlərdə yeraltı təndirlər düzəldilirdi. Xan sarayı, Məhəmməd həsən ağanın, Mehdiqulu xanın, Xan qızı Natəvanın, Əbdülrəhim ağanın, Hacı Dadaşın, Hacı Qulunun, Nəcəfqulu ağanın, Mir Mövsüm Nəvvabın, Cabbar Qaryağdı oğlunun imarətlərivə digər XVIII — XIX əsrlərə aid mülklər Şuşa qalasının tarixi-etnoqrafiyasına dair mühüm faktlar üzə çıxarır.

Şuşanın mərkəzi küçələrini əhatə edən bazar orta əsr cəmiyyətində ən geniş fəaliyyət məkanı sayılırdı. İqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı, insanların görüş yeri olduğundan bazar həm də sosial mahiyyət kəsb edirdi. İpək yolu üzərində yerləşən şəhərlərlə (Təbriz, Ərzurum və s.) və Rusiya ilə birbaşa və ya dolayısıyla ticarət əlaqələrinin saxlanması Şuşada bazarın genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Şuşanın əsas küçələrinin "Rastabazar", "Şeytanbazar" adlanması şəhərin iqtisadi-mədəni həyatında bazarın rolunu bəlli edir. Ən böyük ticarət sahəsi şəhərin eni boyunca uzanan Rastabazarda yerləşirdi. Küçənin başlanğıcındakı meydan "Bazarbaşı", qurtaracağı hissə isə "Meydan" və ya "Aşağı meydan" adlanırdı. Burada ticarətlə yanaşı, sənətkar emalatxanaları da fəaliyyət göstərirdi. Küçəboyu sərraf, bəzzaz, çəkməçi, papaqçı, əttar, qəssab, baqqal və digər dükənlər yerləşirdi. XIX əsr rus mənbəsində şəhərdə yaşayan sənət və peşə sahiblərinin sayı göstərilir: yun əyirənlər 6, dabbağlar 9, bez istehsalçıları 28, misgərlər 6, başmaqçılar 24, çəkməçilər 44, səndəli tikənlər 2, çörəkçilər 6 nəfər təşkil edirdilər və s. [*Обозрение, 1836, 308-309*].

Şeytanbazar şəhərin mərkəzi meydanından Cıdır düzünədək uzanırdı. Burada dəmirzilər, nalbəndlər və s. fəaliyyət göstərirdilər. "Qapandibi", "Aşağı bazar" və ya "Aşağı meydan" adlanan bazarın girişində böyük qapan qoyulur və burada uzaq bölgələrdən gələn tacirlərin malları çəkilişirdi. Bunlardan başqa, şəhərdə həftədə bir dəfə açılan *həftəbazarı* da təşkil olunurdu.

Bazarda alverlə yanaşı, xalq oyun və əyləncələri də nümayiş olunurdu. İnformatorlara görə, Şuşa və ətraf bölgələrdən xoruz, qoç, keçi döyüşdürmək, it boğuşdurmaq və digər oyunlar keçirmək üçün Qapandibiye toplaşırıdılar. Səyyar musiqiçilər də vaxtaşırı buraya gəlir, xüsusilə Novruz günlərində çalib-oxuyurdular. Nəqqallar nağıl və rəvayətlər nəql edir, dərvişlər tarixi və dini əhvalatlar danışırıdılar. Bazar meydanında heyvanların (meymun, ilan

Örtülü Şuşa bazarı. XX əsrin 80-ci illəri

və s.) oynadılması bəsit sirk tamaşalarının göstəricisi idi. Bir sözlə, Şuşanın ən izdihamlı, səs-küylü hissəsi bazarları sayılırdı.

Şuşa şəhəri salıdıqdan sonra qısa müddət ərzində sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrildi, Qafqazla yanaşı, Yaxın Şərqdə də tanındı. XIX əsrdə burada rus pulları, holland çervonu, Qarabağ gümüş pənahabadı (20 qəpik) və mis yarım şahı, gürcü, Şirvan, Şəki, Gəncə pulları, İran tüməni və realı işlə-nirdi [Обозрение, 1836, 319].

İran və Yaxın Şərq ölkələriylə karvan ticarəti aparan şuşalı tacirlər "Molla Nəsrəddin" yolundan, Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsündən istifadə edirdilər. Əsas karvan yollarından biri də Şuşanı Gəncə ilə birləşdirən "Kəhrab" yolu idi. İbrahimxəlil xanın qızı Gövhər ağanın Kəhrab dərəsində (Xəlifəli və Daşaltı çaylarının qovuşduğu yerdə) tikdirdiyi körpü xalq arasında "Ağa körpüsü" kimi məşhurlaşmışdı.

Ticarət yollarının yaxınlığında karvansaralar inşa olunurdu. Azərbaycan ərazisində şəhərdaxili və yolların üzərində olmaqla karvansaralar iki tipdə mövcud idi [Алиев, 1960, 91]. Müvəqqəti yaşayış təmin edən karvansaralar xarici və yerli məhsulların alver olunduğu, müsafirlərin istirahət etdiyi məkan idi. Bazara və şəhərin mərkəzi meydanına yaxın yerdə yerləşən karvansarlarda tacirlər kommersiya yeniliklərini, pulun kursunu öyrənir, burada həm özləri qalır, həm də mallarını anbarlarda yerləşdirirdilər. Zaman keçdikcə, vəqf əmlakı olan şəhərdaxili karvansaraların ticari əhəmiyyəti artırdı. Şuşa karvansaraları da ticarət mərkəzi rolunu oynayırdı.

XIX əsrdə Şuşada onlarla karvansaranın (Hacı Abbasın, Qatırçı Muradın, Xanlıq Muxtarın, Uğurlu bəy Cavanşirin, Gövhər ağanın, Hacı Əmiraslan bəyin, Murad bəyin, Hacı Hüseyn ağanın, Cavad ağanın, Hacı Məhərrəmin, Cavad ağanın karvansaraları və s.) fəaliyyət göstərməsi şəhərin ticari əhəmiyyətini bəlli edir. Göstərilən dövrdə Şuşaya Qafqazın müxtəlif şəhərlərindən, Rusiya, İran Türkiyə, İraq və Hindistandan tacirlər gəlirdilər [Шушински, 1968, 30]. Karvansaraların əksəriyyəti sahibinin adını daşıyırdı. Onlar XIX əsrdə işlək vəziyyətdə olsalar da, bir çoxu sovet hakimiyyəti illərində dağıdılmış və ya binası digər məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur.

Ağa körpüsü

İkimərtəbəli karvansara. Şuşa

Şeytanbazarda yerləşən Mir Səyyaf oğlu Məşədi Şükürün karvansarası bütün şəhər karvansaralarından memarlıq zövqünə və genişliyinə görə seçilirdi. "Qarabağnamə" müəllifi yazır ki, Hacı Əmiraslan bəyin karvansarası bir müddətdən sonra Məşədi Hüseyn Mirsəyyaf oğluna satılır və o, buranı söküb yenidən təmir etdirir [Baharlı, 1991, 278]. Şeytanbazarda yerləşən bu məkan ikimərtəbəli olduğundan xalq arasında "İkimərtəbəli karvansara" və ya sahibinin adıyla "Mirsəyaf karvansarası" adını alır. Birinci mərtəbəsində məscid, dükanlar, dərzi, dəllək, papaqçı, başmaqçı, sərrac, nalbənd və digər peşə sahibləri fəaliyyət göstərirdi, ikinci mərtəbəsi isə qonaqlar üçün nəzərdə tutulurdu. Şuşa ədəbi dərnəklərindən olan "Məclisi-üns" (Dostlar məclisi) bir müddət İkimərtəbəli karvansarada fəaliyyət göstərirdi. XX əsrdə burada ticarət obyektləri yerləşirdi. Onun sahiblərindən olan Azad bəy ötən əsrin 30-cu illərində repressiya qurbanına çevrilmişdir.

XIX əsrin birinci yarısında Aşağı məhəllədə inşa edilən *Hacı Məhərrəmin karvansarası* ticarətlə yanaşı, həm də dini funksiya daşıyırdı. Hicri tarixi ilə məhərrəm ayında həmin karvansarada mərasimlər keçirilirdi. Hər il dindar adamlar məhərrəm ayının on gününü burada imam Hüseynə təziyə saxlayır, ehsan verirdilər [Hüseynov, 2015, 39].

Yuxarı Gövhər ağa məscidi. Şuşa

**Şuşa məscidində ibadət.
V.Vereşagin. 1865**

Hər məhəllədə müxtəlif mərasimlərin keçirildiyi meydan, məscid, ziyarətgah, hamam və digər ictimai obyektlər yerləşirdi. Məscidlər həm də dini təhsil müəssisəsi idi. Bir çox məscidlərin nəzdində mollaxana da fəaliyyət göstərirdi. Gündəlik ibadət üçün nəzərdə tutulan məhəllə məscidlərindən başqa, şəhərdə iki Cümə məscidi — Yuxarı Gövhər ağa və Aşağı Gövhər ağa məscidləri də vardı. İslam memarlığının möhtəşəm tikililərindən olan Şuşanın cümə məscidləri ibadətlə yanaşı, həm də şəhər əhlini milli birliyə aparan, maarifləndirən məkan, sosial-ideoloji mərkəz rolunu oynayır. Dini maraqların müdafiəsi ilə paralel, işğalçılara qarşı müqavimətdə məscidlər birləşdirici qüvvə kimi çıxış edirdi. 1905-1906-cı illərdə, həmçinin sonrakı dövrlərdə Şuşada ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qırğınlar zamanı işğalçılara qarşı mübarizədə məscidlər səngər rolunu oynayır.

Şuşada bir sıra dini ziyarətgahlar vardı. Onların bir qismi (Cındırlı pir, Səqqaxana ocağı və s.) kosmoqonik və astral inanlara əlaqəlidir, islamaqədərki inanclar sisteminin davamını təşkil edirdi. Fövqəladə hadisələrin baş verdiyi və ya fiziki görkəminə görə qeyri-adi olan daş, ağac və su mənbələri də ziyarətgaha çevrilirdi. Şuşa yaxınlığında yerləşən ağac pirlərindən olan Sarı baba ziyarətgahı şəhər əhlinin müqəddəs inam yerlərindən idi.

Pirlərin əksəriyyəti isə (Həzrət Abbas ocağı, Əli ocağı, Şami-qəriban ocağı, Seyid ocağı, Seyid Mehdi ağa ocağı və s.) İslam dini ilə əlaqəli idi. Şahlıq ocağı, Mir Fəseh ocağı, Qurdlar ocağı, Sərqa ocağı və s. şuşalıların daim ziyarət yeri olub, bütün Qarabağ əhlinə məlum idi. Burada hacəti qəbul olanlar nəzir verib qurban kəsirdilər. Bu ziyarətgahların bir çoxu sovet hakimiyyəti illərində ləğv edilsə də, bəzisi (Seyid Xəlil ocağı, Seyid Sadiq ocağı, Həzrət Abbas ocağı və s.) Şuşa Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunarkən hələ də fəaliyyətdə idi.

Şəhər mədəniyyətinə məxsus ictimai binalar arasında hamamlar xüsusi yer tutur. Orta əsrlər müsəlman şəhərlərinin memarlığında məscid və mədrəsələrdən sonra hamamlar

böyük əhəmiyyətə malik idi. Şuşada hər məhəllənin ayrı-ayrı sahibkarlara məxsus öz hamamı vardı. Quyu və kəhrizlər şəhərin su təchizatında mühüm rol oynayırdılar.

Ən qədim hamamlardan biri Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın əmisi oğlu Əbdül Səməd bəyin təşəbbüsü ilə XVIII əsrin ortalarında inşa olunmuş və sahibinin adını daşıyırdı. Əbdülsəməd hamamı ətrafında yaranan məhəllə "Hamamqabağı məhəlləsi" adlanırdı. Xurşidbanu Natəvanın (1832-1897) təşəbbüsü ilə tikilmiş və şəhərə çəkilən içməli su ilə təchiz olunduğundan xalq arasında "Şirin su hamamı" adlanan hamam bugünlərədək qalmışdır. Bundan başqa, Uğurlu bəyin, Mirzə Əli Qazının, Bəhmən Mirzə Qacarın, Əli bəy Məşədi Tanrıverdi oğlu Fuladovun, Hacı Saleh bəyin, Şahbaz bəyin, Rüstəm bəyin, Hacı Əbdürrəhimin hamamları da fəaliyyət göstərirdi. Onların girişində hovuz düzəldilir, tavanı tağvari formaya malik idi. İstiliyi uzun müddət özündə saxlamaq üçün hamamlarda iç-içə otaqlar tikilirdi. Məlumatçılara görə, giriş və soyunma otaqlarının divarlarını N.Gəncəvinin "Xəmsə"sinə, Ə.Firdovsinin "Şahnamə"sinə çəkilmiş rəsmlər bəzəyirdi.

Şirin su hamamı. XIX əsr. Şuşa

Hamam təkcə çimmək yeri deyil, həm də istirahət məkanıydı. XIX əsrdə Şuşa şəhərində kişi və qadınlar üçün ayrılıqda nəzərdə tutulan, "mərdanə" və "zənanə" deyilən hamamlar vardı [Baharlı, 1991, 278]. Bundan başqa, Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Şuşada da bir çox hamamlar həftənin təkcə günləri kişilər, cüt günləri isə qadınlar üçün açıq olurdu. Orta əsrlərdə müsəlman qadınları qapalı həyat sürdüüyündən hamam onlar üçün əyləncə yeri sayılırdı. Qadınlar hamamda öz geyim dəstini, bəzək əşyalarını nümayiş etdirməklə sosial vəziyyətlərini göstərə bilirdilər. Məlumatçılara görə, keçmişdə Şuşada sabun əvəzinə gildən istifadə edirdilər. Hamamda ailə məişəti ilə bağlı bir sıra mərasimlər — bəy hamamı və s. keçirilirdi. Belə mərasimlərə musiqçilər də dəvət alır, şirniyyat və çay qonaqlığı verilir, qonaqlar şənələnirdi.

Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Şuşada da bazar və karvansaraların yaxınlığında, mərkəzi küçələrdə və məhəllələrdə qəhvəxanalar yerləşirdi. Rus müəllifi V.Vereşagin XIX əsrin 60-cı illərində Şuşada çəkdiyi qəhvəxana rəsminə görə məlum olur ki, binanın interyeri Şərq üslubuna əsaslanırdı. Döşəməyə daş döşənir, səkilərin üstünə xalça, həsir və digər toxunma məmulatı salınırdı. Müştərilər səkilər üzərində bardaş qurub otururdular. Sanballı adamlar üçün səkilərdən daha hündür, "şahneşin" adlı yer vardı. Qəhvəxanada müştərilərə qəlyan, qəhvə və digər içkilər, isti xörəklər verilir. Məhəllənin kişi sakinləri qəhvəxanaya toplaşaraq maraqlı sosial mühitlə qarşılaşır; gündəlik xəbərləri eşidir, bir-biriləri ilə əhvəlləşir, kənardan gələn qonaqlarla tanış olur və vaxtlarını əyləncəli keçirib istirahət edə bilirdilər.

Qəhvəxana. Şuşa. V.Vereşagin. 1865

XIX əsrin sonunda Azərbaycanda çay əkininə başlanması qəhvəyə nisbətən qara çayın ucuzlaşması və bu içkiyə olan tələbat səbəbindən belə məkanların "çayxana" adlanması ilə nəticələndi. Çayxanalar cəmiyyətin sosial-mədəni həyatında geniş yer alırdı. Bazar əsrlər boyu insanların görüş və hərəkət yeri sayılsa da, orada ayaqüstü hal-əhval tutulur, çayxanada olduğu kimi süfrə arxasında danışmaq və istirahət mümkün deyildi. Şuşalılar dediyinə görə, hər məhəllədə çayxana vardı. Onlar sübh çağı gün çıxmazdan əvvəl açılar və dükən-bazardan sonra bağlanırdılar. Şuşanın Gəncə qapısı yaxınlığında yerləşən Süleymanın çayxanası, Dərəqırağında Novruzun çayxanası və s. məşhur idi. Əhədin çayxanası XX əsrin ortalarından

Şuşa işğal edilənədək fəaliyyət göstərirdi.

Göründüyü kimi, Şuşanın maddi mədəniyyət nümunələrinin adlanması və təyinatı Azərbaycan milli-mədəni dəyərlərini əks etdirir.

Şuşa şəhər əhalisinin mənəvi mədəniyyətinin etnoqrafik aspektdən tədqiqi də maraqlı faktlar ortaya qoyur. Şəhərdə ailə və ictimai məişətilə bağlı mərasimlər keçirilir, bir sıra mövsümi və dini bayramlar təntənəli şəkildə qeyd edilirdi.

Novruz bayramı. Şuşada Novruz bayramı hələ xanlıq dövründən rəsmi qaydada keçirilirdi. "Qarabağnamə" müəllifi bu xüsusda yazır: "Hər il Novruz bayramı günündə mərhum xan qoşunun adlı-sanlı sərkərdələrinə və minbaşılmasına xələt, ənam, at və qılınc bağışlardı. Azərbaycan vilayətləri, mahallar, habelə mülklər hər kəs öz rütbəsinə görə peşkəş gətirirdi [Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, 1989, 144].

Şuşalılar arasında apardığımız etnoqrafik sorğulardan bəlli oldu ki, onlar biri yalançı, dördü doğru olmaqla Novruzun beş çərşənbəsini qeyd edirdilər. Su, od, yel, torpaq (yer) doğruçu çərşənbələr sayılırdı. Yel çərşənbəsi şuşalılar arasında həm də "yelli çərşənbə", "külək oyadan çərşənbə" və s. adlanırdı. Dördüncü çərşənbəyə "ilaxır çərşənbə" də deyilirdi. Çərşənbədə və ilin təhvil günü sübh tezdən qadınlar al-əlvən rəngli paltarlar geyinərək bulaq başına, kəhrizə gedib oradan su gətirirdilər. Hər kəs çalışırdı ki, bulağa ilk qədəm qoyan özü olsun. Paklanma, bərəkət rəmzi olan bulaq suyu evin dörd küncünə səpilirdi. Həmin gün bulaq başında çillə də kəsilirdi.

Çərşənbə günlərində hər məhəllədə və həyətlərdə çırpı yandırılır, tonqallar qalanırdı. Şuşalılar çərşənbə və bayram axşamı alovlandırdıqları tonqallarda tut, alma, nar, heyva, gavalı, meynə və başqa bar verən ağacları yandırmazdılar. Bu, günah hesab olunurdu [Hüseynov, 2015, 121]. Odun təmizləyici funksiyasına inam güclü olduğundan hər kəs bayram tonqalından atılmağa çalışırdı.

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Şuşada da Novruz bayramı ərəfəsində quruculuq işləri aparılır, ev-eşik təmizlənir, həyət-baca ağardılır, xalça-palaz yuyulur, mis qab-qacaqlar qalaylanırdı. El-obanın köməkliyi ilə ictimai obyektlər (yollar, suvarma sistemləri, bazar və s.) qaydaya salınırdı. Hər kəs çalışırdı ki, Novruzda təzə libas geyinsin. "Yeni gün" mənasını verən Novruzun mahiyyətindən irəli gələrək hər şey yenilənirdi.

Çərşənbələrdə şüyüdlü aş, lobyalı aş, qırxbuğumlu aş, şuşalıların "qara dolma" dedikləri yarpaq dolması və s. xörəklər bişirilirdi. Bayram üçün şəkərbura, paxlava, şorqoğalı, suxari hazırlanırdı. Üzərinə bol küncüt səpilən, "8" rəqəmi formasında olan suxari təndirə yapılırdı. Şuşa paxlavası iri məcməyidə ocaqda bişirilir, içliyi badam, yaxud qoz və şəkərdən olur, üzərinə zəfəran vurulurdu. Bundan başqa, Novruz günlərində hər evdə qovurğa olmalıydı. Noxud, küncüt, buğda, duzlanmış çətənə ayrı-ayrılıqda sacda qovrulur və qatışdırılırdı. Qovurğaya noğul da qatılır, bayram günləri uşaqların atdığı torbaya ondan pay qoyulurdu.

İlaxır çərşənbə və bayram axşamı daha təmtəraqlı keçirilirdi. Bayram üçün lobyalı aş və digər plov növləri bişirilirdi. Səməni Novruz süfrəsinin başlıca nemətlərindən idi. Şuşada belə bir adət vardı ki, Novruz axşamı süfrəyə yeddi nemət — səməni, süd, su, suxari, sarımsaq, süddaş qoyulardı. Bunla-

ra baş hərfləri "s" ilə başlayan yeddi nemət deyilərdi [*Hüseynov, 2015, 127*]. Həmin gün evlərdə mütləq piyli şamlar yandırılırdı.

Şuşalıların mənəvi mədəniyyətində dərin iz buraxan səməni göyertmək və ondan səməni nəziri vermək əsasən Novruzda və məhərrəm ayından sonra icra edilərdi. Cücərdilmiş buğdanın suyu sıxılır, ona fındıq, qoz və müxtəlif ədvalar qatılırdı. Səməni bişirmə mərasimi qarlı günə təsadüf edərdisə, yeməyə bərəkət vermək və rəngini dəyişməkdən ötrü ona bir ovuc qar da atılırdı. "Fatimeyi-Zəhra nəziri" adlandırılan səməni horrası hacəti qəbul olanlar tərəfindən hazırlanar və kasalara çəkilərək məhəllə camaatına, hətta Qarabağın digər yerlərinə — Ağdam, Füzuli, Bərdə və s. göndərilirdi. Səməni qoymaq və ondan səməni horrası hazırlamaq Təbriz, Urmiyə, Quba və digər şəhərlərdə də qeydə alınmışdır [*Мамедова, 2013, 18-19*].

Bir neçə gün davam edən bayramda qohum-qonşular bir-birinin evinə gedir, hədiyyə aparırdılar. Bu günlərdə nişanlı qızlara bayramlıq xonça aparmaq ənənəsi də vardı. Şuşalı məlumatçılara görə, bayram ərəfəsində imkansız ailələr nəzərdən qaçmır, onlara da bayram keçirmək üçün kömək olunardı. Bu hal xanlıq dövrünə dair mənbədə də əksini tapır: "Mərhum İbrahim xan qəribsevən, qonaqpərvər, yetimlərə baxan, rəiyyət-pərvər, qeyrətli, ürəkli, çörəkli, ehsan sahibi və ənam paylayan bir adam idi. Böyük sevidlərə və fağırlara çoxlu sədəqə və nəzir verərdi" [*Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, 1989, 145*]. Son illərdəki şuşalılar bayramlarda hüznü düşən yaxın qohum-qonşunu ziyarət edir, onların dərdinə ortaq olurlar.

Bayram günü şəhərin Bazarbaşı və Cıdır meydanında şənlik təşkil olunur, kosa və keçəl məzhəkəli-tamaşa göstərir, sakinlərdən bayram payı alırdılar. Həmin ərəfədə məsxərəçilər, kəndirbazlar və digər xalq aktyorları tamaşalar göstərir, "Kosa-kosa", "Qodu-qodu", qulaq falı, torbaatdı (papaqatdı), yumurta döyüşdürmək və s. oyun və əyləncələr geniş yayılmışdı. Bayram günü məşəllər yandırılır, göyə fişəng atılırdı. Şuşalılar ilin təhvilini Cıdır düzündə, Çanaqqalada, Üçmıx təpəsində və digər açıq sahələrdə qarşılayır, pəhləvanlar güləşir, gənclər at çapır, yallı gedirdilər. Şuşada toylar çox vaxt Novruz ərəfəsində keçirilirdi.

Üçmıx təpəsi

Ramazan bayramı. Şuşada keçirilən dini bayramlardan bir də Ramazan (Orucluq bayramı) idi. Müsəlmanlar hələ şəban ayının sonundan mübarək ramazan ayı üçün niyyət tutur və hazırlığa başlayırdılar. Ramazan ayı boyunca gün çıxandan ta axşam gün batanaqədək yemək və içkidən imtina edilir, insanlar daha çox ibadətə vaxt ayırırlar. Həmin ayda iftarı su ilə açıb firni, şorba, südlüsiyq, halva və s. yeyirdilər. Məlumatçılara görə, çayxanalar iftar vaxtından ta səhər azanınaqədək adamlarla dolu olurdu. Burada şəhərin kişi sakinləri ramazan gecələri çay-çörək yeməkdən başqa, müxtəlif oyunlar keçirir, söhbətləşirdilər. Orucluğun sonuncu günü ailələrdə fitrə zəkatı çıxarılır və imkansızlara verilir. Şuşalıların bayram süfrəsində növbənöv xörəklər düzülür, şamlar yandırılırdı. Ramazan bayramında umac halvası çalınır, səbz-qovurma, turşu-qovurma, lobyalı aş, qırxbuğumlu aş, şüyüdlü aş, razıyanalı aş, dolma və digər xörəklər hazırlanırdı. Şuşada dolmanın müxtəlif növləri – tənək dolması, kələm dolması ilə yanaşı, moruq, cökə, lüləpər yarpağından da dolma bükülürdü.

Qurban bayramı. Ramazan bayramından 70 gün sonra bütün müsəlmanlar kimi şuşalılar da zilhiccə ayının 10-da Qurban bayramını qeyd edir, Həcc ziyarətini yerinə yetirirdilər. Bunun üçün bayramdan əvvəl qoç, dana alır, ona xüsusi qulluq olunurdu. İbtidai dünyagörüşünü əhatə edən Qurban bayramında magik xüsusiyyətlər də nəzərə çarpırdı. Bayram günü heyvanın gözlərinə sürmə çəkir, buynuzuna qırmızı parça bağlayır və baş-boyun nahiyəsinə xına yaxırdılar. Heyvana duz yaladıb, "peyğəmbər

duası" deyilən qurban duası oxunduqdan sonra üzü qibləyə onu kəsirdilər. Qurban ətinə seydilərə, imkansızlara, qohum-qonşulara paylayırdılar. Qarabağ xanlığında dəvə qurbanı kəsilməsi haqqında məlumat var.

Yaşlı sakinlərin dediyinə görə, keçmişdə Şuşada dini bayramlardan *Məbəş, Mövlud bayramları* da keçirilirdi.

Aşura mərasimi. Dini mərasimlərdən biri də müsəlmanların Aşura (ərəbcə 10-cu deməkdir) əzadarlığı idi. Kərbəladə imam Hüseyin və tərəfdaşlarının qətl olunduğu hicri təqvim ilə məhərrəm ayının 10-cu günü matəm günü qeyd olunur, Aşura mərasimi keçirilirdi. Səfəvilər dövründən başlayaraq məhərrəm ayında evlərdə və ictimai yerlərdə (bazar, qəhvəxana və s.) imam ehsanları verilir, imamlara rəsmi qaydada yas saxlanırdı. Şuşanın bütün məhəllələrində Aşura mərasimində iştirak etmək üçün sakinlər məscidlərə toplaşdılar. XVIII

Şuşada Məhərrəmlik mərasimi. V.Vereşagin. 1865

yüzlün ikinci yarısından başlayaraq Aşura təziyəsi, əsasən, Təbrizli məhəlləsində keçirilirdi. Daha izdihamlı, daha gur olduğundan şəhər qazısı da bu məhəllədə təziyəyə qatılırdı [Ənvəroğlu, 2012, 183]. Şuşalılardan və ümumən Bakıda məskunlaşmış Qarabağdan olan məcburi köçkünlərdən topladığımız etnoqrafik materiallara görə, sovet dövründə də imamlar üçün 40 gün matəm saxlanılır, heç kim al-əlvən libas geyinmir, qadınlar bər-bəzək və kosmetik vasitələrdən uzaq durur, yaşlı kişilər saqqal saxlayır və toy-bayramlar keçirilmirdi. Aşura günü dükən-bazarlar bağlanır, hamı məscidlərdə ibadətə məşğul olurdu. XIX əsrdə yaşamış rəssam V.Vereşagin Şuşadakı Aşura mərasiminə tamaşa etmiş və maraqlı rəsmlər çəkmişdir.

Aşura günündə Kərbəla çölündə baş verən tarixi hadisələr teatrlaşdırılır, "şəbih" adlanan dini tamaşalar göstərilirdi. Musiqi, pantonima və aktyorluq sənətinin cəmləşdiyi belə tamaşalarda Şuşanın məşhur xanəndələrinin çıxışları olur, dini oyun və əyləncələr əksini tapırdı. Hər məhəllədən əllərində qara bayraqlar və məşəllər olan müxtəlif dəstələr şəhər meydanına toplaşdı. *Rövzəxan* Kərbəla faciəsinə həsr olunan mərsiyə oxuyaraq dəstənin önündə gedirdi. Meydanda nağara da çalınırdı. Şuşada məhərrəmlik mərasimlərində çıxış etmək üçün xanəndələr hazırlanırdı. Dini məqsədlə yaradılmış ilk musiqi məclisi Xarrat Quluya məxsus idi. Şuşada bütün tarixi boyu şəbehlərin ən yaxşı təşkilatçısı Xarrat Qulu sayılırdı. O, dini mərasimlərin keçirilməsi üçün gənc müğənnilərə muğamat öyrədir, onlar məhərrəm ayında baş tutan tədbirlərdə musiqilər ifa edirdilər. Şuşada bu məktəbin nümayəndələri Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Sadıqcan, Cabbar Qaryağdıoğlu, Keçəçi oğlu Məhəmməd və b. sonralar bütün Azərbaycan musiqi sənətinin inkişafına böyük töhvə verdilər.

Zorxana. Musiqi ilə yanaşı, adət-ənənələrin, ümumiyyətlə, Şuşa əhalisinin məişət və mədəniyyətinin formalaşmasında İslam dini amilinin böyük rolu vardı. Dini amilin təsirləri xalq oyun və əyləncələrinin keçirilməsində də müşahidə olunurdu. Şuşada kişilərə məxsus dini, musiqili fiziki oyunlar zorxanada icra olunurdu. Səfəvilər dövründə geniş yayılan zorxana Bakı, Ordubad, Şamaxı, Gəncə, Şuşa və digər Azərbaycan şəhərlərində, eləcə də Şərq ölkələrində mövcud idi. Orta əsrlərdə müharibələr zamanı soyuq silahdan istifadə və əlbəyaxa döyüşlər zorxanada yetişən pəhləvan döyüşçülərə ehtiyac yaradırdı.

Şuşada İbrahimxəlil xanın nəvəsi Cəfərqulu xan Cavanşirin Xan bağında yerləşən, 250-300 nəfər tamaşaçı tutan zorxanası və müxtəlif idman oyunlarına böyük maraq göstərən İbrahimxəlil xanın böyük zorxanasının olması haqqında məlumat var [Чингиз Каджар, 2007, 163]. Məlumatçılara görə,

XX əsrin ortalarında Şuşanın Qurdlar və Seyidlər məhəlləsində zorxana binası mövcud olmuşdur [*İnformator: Əbdüləzimov Ə.Ş.*]. İkimərtəbəli binanın birinci mərtəbəsində yerləşən zorxananın döşəməsinə başdan-başa gəbə döşənmişdir. Burada fərraşın nəzarəti ilə qara zurna, nağara sədaları altında pəhləvanlar ağırlıq qaldırır, güləşir və digər fiziki hərəkətlər icra edirdilər.

Zorxana, adından bəlli olduğu kimi, zor, güc göstərilən məkan sayılırdı. Pəhləvanların güclərini göstərdiyi zorxananın ayrıca binası vardı. Orta əsr memuarlarından və səyyahların rəsmlərindən zorxananın interyeri barədə fikir yürütmək mümkündür. Müasir dövrdə Azərbaycan şəhərlərində (Ordubad və s.) əsrlərin yadigarı olan zorxana binaları da haqqında bəhs etdiyimiz idman növünün təyinatının öyrənilməsində vacib mənbədir. Zorxana binasının tavanı günbəz formada, döşəməsi yer səthindən aşağıda yerləşir, giriş qapısı da alçaq qoyulurdu. Buraya daxil olanlar qapıda başlarını əyib içəri keçirdilər. Bu, zorxanaya olan rəğbətlə əlaqəli idi. Otağın mərkəzində "süfrə" adlanan səhnədə pəhləvanlar məşq edirdilər. Tamaşaçılar süfrəni dövrələyən 2-3 pilləli enli səkilərdə əyləşirdilər. Giriş dəhlizinə yaxın yerdə oyunu idarə edən *mürşid* əyləşir, o, zəngi çalmaqla oyunun başlanma və qurtarmasını bildirir, qaydaları pozanlara xəbərdarlıq edirdi. Oyunlar musiqi sədaları altında keçirildiyindən mürşidin yanında zərbvuran da otururdu. Onun əlində bismiş saxsıdan hazırlanmış, üzünə nazik dəri çəkilmiş dümbək olurdu [*Dadaşzadə, 1985, 163*]. Mürşidin nəzarəti ilə tənzimlənən bir sıra oyunlar — *şəna, yekpa, kəbadə, yekbagir, səngi, çərx vurmaq, milbazi*, güləş və s. vardı. Pəhləvanlar oyun zamanı dəstəmaz almalı, pak olmalıydılar. Onlar dizədən *"tonbari"* adlı dəri materialdan olan şalvar geyinirdilər.

Zorxanada yetişən şuşalı pəhləvanlar bütün mahalda məşhur idilər. Ötən əsrdə yaşamış Hüseynov Qaçay Balağa oğlu ağırlıqqaldırma və gücgöstərməyə görə bütün rəqiblərini geridə qoyurdu. Bədəni üzərində daş sındırılır, üstündən maşın keçir, dişilə mismarı yerindən qoparırdı. Baxmayaraq ki, qadınların zorxana idmanına qatılması, ümumiyyətlə buraya gəlib tamaşa etməsi yasaq idi, şuşalı qadınlar arasında da pəhləvanlar vardı. XIX əsrdə yaşamış Nəbat Pəhləvan, Xanzadə Pəhləvan haqqında xatirə və rəvayətlər hələ də sakinlərin yaddaşındadır.

Zorxana oyunları Azərbaycanın bir çox şəhərlərində təşkil edilir, təkcə idman deyil, oyunçuların dini-fəlsəfi baxışlarını nümayiş etdirirdi. Eyni zamanda, burada oxunan mahnılarda, klassik ədəbiyyatdan deyilən parçalarda xalq incəsənətinin izlərini tapmaq olardı.

Şuşalılardan toplanan etnoqrafik materiallara görə, uşaqlar arasında "Çilingağac", "Dirədöymə", "Eşşəkbeli", "Kəndirdartma", "Qaçdı-tutdu" və s. oyunlar yayılmışdı.

Tarixi-etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, Şuşa bir neçə əsrlik tarixə malik olmasına baxmayaraq, şəhər müsəlman Şərqi mülhüm mədəniyyət mərkəzlərindən sayılırdı. Şuşa əhalisinin maddi və mənəvi mədəniyyətinə dair aparılan etnoqrafik tədqiqatlar sübut edir ki, şəhər tamamilən müsəlman mədəniyyətinə xas elementləri özündə birləşdirir. Şuşanın ictimai tikililəri, memarlıq və inşaat nümunələri, evlərin daxili sahmanı, əhalinin geyim və qidalanma mədəniyyəti şəhərin sosial-mədəni inkişafını göstərir, şuşalıların mənəvi mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin etnoqrafik xüsusiyyətləri azərbaycançılığı əks etdirir.

MƏLUMATÇILAR:

1. Əyyub Şərafət oğlu Əbdüləzimov (Şırlanlı), 1947-ci il təvəllüdlü, Şuşa şəhəri Seyidlər məhəlləsi, filoloq, hazırda Bakı şəhəri Yeni Yasamalda məskunlaşmışdır.
2. Afaq Mehdi qızı Əliyeva, 1955-ci il təvəllüdlü, Şuşa şəhəri Dəvəqırağı məhəlləsi, müəllimə, hazırda Bakı şəhəri Günəşli qəsəbəsi D massivində məskunlaşmışdır.
3. Muxtar Məmməd oğlu Əliyev, 1958-ci il təvəllüdlü, Şuşa şəhəri Bazarbaşı meydanının yaxınlığında yaşamış, hazırda Novxanıda məskunlaşmışdır.
4. Vahid Abdulla oğlu Əliyev, 1956-cı il təvəllüdlü, Şuşa şəhəri Köçərli məhəlləsi, musiqiçi, hazırda Bakı şəhəri Günəşli qəsəbəsi D massivində məskunlaşmışdır.
5. Rafael Cümşüd oğlu Ağayev, 1959-cu il təvəllüdlü, Şuşa şəhəri Merdinli məhəlləsi, müəllim, hazırda Novxanıda məskunlaşmışdır.

II FƏSİL

TƏSƏRRÜFAT MƏİŞƏTİ

ƏKİNCİLİK

Qarabağ bölgəsində bir sıra şərtlər əkinçiliyin qədim tarixini izləməyə, təsvir və təhlil etməyə imkan verir. Birincisi, bu bölgədə ən qədim dövrlərdən bəri bəşər tarixinin mövcudluğudur: Ən qədim dövrlərdən insanlar yığıcılıq, mənimsəmə təsərrüfatı ilə məşğul olmuş, tədricən istehsal təsərrüfatına, toxa əkinçiliyinə keçid baş vermişdir. Sonrakı mərhələdə daha da təkmilləşmiş əkinçilik – xış əkinçiliyi, növbəti mərhələdə inkişaf etmiş xış-kotan əkinçiliyi meydana çıxmışdır. İkincisi, bu bölgənin çaylarla zəngin olması, xış əkinçiliyinin inkişafı ilə suvarma əkinçiliyinin meydana çıxması, suvarma arxlarının çəkilməsidir. Üçüncüsü isə, əkinçilik təcrübəsinin davamlı olaraq nəsildən-nəslə ötürülməsi, daha da təkmilləşməsidir. İri yaşayış məskənlərinin, şəhərlərin formalaşması, dövlətlərin yaranması, tarixi-siyasi hadisələrin gedişi təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin, xüsusi ilə əkinçiliyin və maldarlığın inkişafını, onunla bağlı olan ticarət və sənətkarlığın inkişafını şərtləndirmişdir. Xüsusilə, XIX əsrdən başlayaraq, hərbi-siyasi reallıqlar, yeni iqtisadi tələbat, texniki tərəqqi, sənayenin inkişafı və s. əkinçiliyin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir.

Qarabağ bölgəsində ən qədim paleolit abidələri olan çoxtəbəqəli Azıx və Tağlar mağaraları və s. bu ərazidə insan cəmiyyətinin ən qədim dövrlərdən bəri mövcud olduğunu, ardıcıl olaraq mədəni qatların bir-birini əvəz etdiyini göstərir. Quruçay mədəniyyəti dövründə qədim insanların əsasən ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmaları və Azərbaycan ərazisində bəşər tarixinin Quruçay mədəniyyəti dövründən başlaması sübuta yetirilmişdir (*Azərbaycan tarixi. I cild 2007, 49*).

Qarabağda neolit (Kamiltəpə, Əhədtəpə, Kəlbə Hüseyntəpə, Şomulutəpə, Çardaxlıtəpə, İsmayıl-bəytəpə və s.), eneolit (Çalağantəpə, İlanlıtəpə, Leylatəpə və s.), tunc dövrü (Nərgiztəpə, Üzərlikləpə və s.) abidələri bölgədə ən qədim dövrlərdən orta əsrlərədək yaşayışın izlərini, təsərrüfatın səviyyəsini izləməyə imkan verir. Ümumiyyətlə, burada müxtəlif tarixi dövrlərə aid çoxsaylı qazıntı məskənləri, arxeoloji abidələr diqqəti cəlb edir. Təkcə Mil düzündə son neolit dövrünə aid 65-ə yaxın irili-xırdalı məskən – neolit kəndi qeydə alınmışdır (*Əliyev T, Helving B. 2021, 77*).

Eneolit dövründə burada əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatının əsas sahələri olmuş, müxtəlif taxıl

Taxıl zəmis

növləri becərilmişdir. İlk tunc dövründə (Kür-Araz mədəniyyəti) inkişaf etmiş əkinçi-maldar təsərrüfatı zəminində yaranan yaşayış məskənlərinin bəziləri böyük yaşayış məntəqələrinə çevrilmiş, əkinçilik və maldarlığın yüksək inkişafı əhalinin artımına və patriarxal münasibətlərin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Orta tunc dövründə əsasən düzənliklərdə və çay vadilərində salınmış, uzunmüddətli oturaq həyat tərzini əks etdirən yaşayış məskənləri əkinçilik təsərrüfatı mərkəzləri olmuşlar. Məsə-

lən, Xocalı, Axmaxı, Dovşanlı, Xaçınçay, Xankəndi, Borsunlu, Bəyimşarov, Sarıçoban və başqa kurqanlar e.ə. III minilliyin əvvəllərindən e.ə. I minilliyin ortalarına qədərki tarixi mərhələni əhatə edir. Ümumiyyətlə, Qarabağ bölgəsində bir çox yaşayış yerlərində ardıcıl olaraq və ya fasilələrlə yaşayış olmuşdur. Məsələn, Balatəpə abidəsi erkən tunc dövründən antik dövrə qədər böyük bir tarixi mərhələni, Şortəpə arxeoloji abidəsi antik və ilk orta əsrlər dövrünü əhatə edir. Oxşar vəziyyət əksər qədim yaşayış yerlərinə də aiddir. Qarabağ bölgəsində neolit dövründən orta əsrlərə qədərki tarixi mərhələni əhatə edən 180-ə yaxın arxeoloji abidə əkinçiliyin inkişafı haqqında təsəvvür yaradır.

Qarabağın təbii-coğrafi şəraiti burada həm əkinçiliyin, həm də maldarlığın inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır. Bölgənin bir hissəsini Kiçik Qafqazın orta və son silsiləsi əhatə edir: buranı Böyük və Kiçik Kirs dağ silsiləsi, Qırxqız və Murovdağ silsiləsi, Xonaşen və Ziyarət silsiləsi, Ala qaya və başqa dağ silsilələri təşkil edir. Dağların aşağı hissəsi meşələr, yuxarı hissəsi isə gözəl alp düzənlikləridir ki, bura təbii yaylaq - otlaq yerləridir.

Əsasən miladdan sonrakı yüzilliklərə aid tarixi mənbələrdə müxtəlif Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuş Qarabağın təsərrüfat həyatı, əkinçilik və maldarlığı haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

Moisey Kalankatuklu Albaniyanın təbiəti və təsərrüfatı haqqında yazır: "Uca, Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının qoynunda yerləşən Alban ölkəsi öz saysız-hesabsız təbii sərvətləriylə həddindən artıq gözəl və heyranedici bir məmləkətdir. Böyük Kür çayı sakit-sakit bu ölkənin düz ortasından axır və iri və xırda balıq gətirib, sularını Xəzər dənizinə tökür. Çayın sahilləri boyu münbit çöllərində külli miqdarda taxıl və üzüm, neft və duz, ipək və pambıq və çoxlu zeytun ağacları var. Onun dağlarında qızıl, gümüş, mis və oxra çıxarılır. Vəhşi heyvanlara isə gəldikdə, burada şir, bəbir, panter, çöl eşşəyi, çoxlu quşlardan isə qartallar, qırğılar və bunlara bənzərlər var. Ölkənin paytaxtı əzəmətli Bərdə şəhəridir" (*Kalankatuklu M. 2006, 25*).

Səlcuq imperiyası, Atabəylər, Elxanilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu kimi dövlətlərin tərkib hissəsi olan Qarabağ keşməkeşli tarixi dövrlərdən keçmiş, mübarizələrə şahid olmuşdur. Baş verən tarixi, siyasi, hərbi proseslər, torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi və inkişafı Qarabağın təsərrüfat həyatına ciddi təsir göstərmişdir.

Öncəki dövrlərdə olduğu kimi, Səfəvilər dövründə də Qarabağda qacarlarla yanaşı, qaramanlı, baharlı, zülqədərli Şəmsəddin obası, onlarla qaynayıb-qarışmış qazaxlar, otuziki, iyirmidörd oymaqları əkinçiliklə, maldarlıqla məşğul idi. Adı çəkilən otuziki tayfası ilə yanaşı üçoqlan, mahrızlı, qiyaslı, dəlilər, veysəlli, hacı türəli, şəkərbəyli, mollalar, eymirli, məhəmmədsəhli, zəngişalı, atlıcalı, boyəhmədli adlı tayfaların da Qarabağın müxtəlif bölgələrində əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşlar (*Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. 2000, 453-466*). "Müfəssəl dəftər"də Qarabağın türk boy və tayfaları olan kəbirli, kəngərli və ətyeməzli camaatları haqqında da məlumat verilir. Göstərilir ki, kəbirililər hər il xəzinəyə 14000 quruş ödəyən böyük bir tayfadır. Oxşar çoxsaylı faktlar yerli əhalinin təsərrüfat həyatı haqqında təsəvvür yaradır.

"Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə tayfaların təsərrüfat həyatı, o cümlədən, çala əkinçiliyi, suvarma haqqında maraqlı faktlar əksini tapır. Məsələn, qeyd olunur ki, cavansır tayfasının Sarıcalı oymağı "Xaçın nahiyyəsində, Tərnəküt torpağında qışlayır...Güştəğ adlı yerdə yaylayır. Bayat torpağında Doğalan və Zəliyan çayları kənarında əkinçiliklə məşğul olurlar" (*Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. 2000, 449*). Bu informasiya eyni tayfanın həm əkinçiliklə, həm də köçmə maldarlıqla məşğul olduğunu təsdiqləyir.

Dəftərdə ərazi-inzibati vahidlərə və yaşayış məskənlərinə görə vergi mükəlləfiyyəti daşıyanların adı, atasının adı, ailə vəziyyəti, peşəsi, əkib-becərdikləri dənli bitkilərdən natural verginin həcmi və axça ilə dəyəri, bağ-bostan, arı pətekli, dəyirmanlar, heyvanlar üçün ödənen vergilərin və s. dəyəri əksini tapır. Bu məlumatlar Qarabağ və Gəncə xanlıqları yaranmazdan əvvəl Qarabağ vilayətində əhalinin təsərrüfat həyatı, o cümlədən əkinçiliyi barədə təsəvvür yaradır. Bərdə livası (nahiyələri: Bərdə, İncərud, Sir, Bayat), Bərgüşad livası (nahiyələri: Bərgüşad, Dizaq, Zaris, Keştasf), Arasbar livası nahiyyələrinin (Arasbar, Həkəri) sərhədləri XVIII əsrin ortasında yaranmış Qarabağ xanlığı ilə ərazi baxımdan üst-üstə düşür.

"Doğrudan da Qarabağ vilayəti hər cəhətdən yer üzünün behiştidir...Qarabağın dağlıq yerləri və

yaşlaqları Göyçə sərhədlərindən tutmuş Ordubada qədər başdan-başa cənnətə bənzər çəmənlikdir. Yaylaq olmasına baxmayaraq, burada qışda da mal-qara, qoyun saxlamaq olur. Bu yerlər Qarabağın qışlaqları kimi çox səlamət olur və qışda mal-qaraya soyuqdan heç zərər toxunmur. Dağlıq yerləri və dərələrinin hamısı rəiyyətlərin kəndləri və məskəni idi. Rəiyyətlər qışda və yayda mal-qara və qoyun saxlayır və taxıl əkirdilər. Çox xoş dolanırdılar” (*Qarabağnamələr. II kitab. 1991, 245*). Mənbələrdə çoxlu sayda oxşar məlumatlara rast gəlinir. Qarabağın təbii-coğrafi şəraitindən asılı olaraq əkinçilik və maldarlıq bir-birini tamamlayan, biri digəri üçün baza olan təsərrüfat sahələri rolunu oynayırdı. Burada yaşayan tayfalar həm əkinçilik, həm də maldarlıqla, eləcə də təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə məşğul olurdular.

Təbii-coğrafi cəhətdən Kür və Araz çaylarının arasında yerləşən Qarabağ bölgəsi bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki hissədən – Düzən (Aşağı) Qarabağ və Yuxarı Qarabağdan ibarətdir. Bəzən “Aran Qarabağ” və “Dağ Qarabağ” istilahlarının istifadəsinə də relyefin izahı kimi baxmaq düzgün olardı. Müxtəlif tarixi ədəbiyyatların təhlili nəticəsində gəlinən rəylərdən biri budur ki, Düzən Qarabağın əsas hissəsini Mil düzü təşkil edir. Kür və Araz çayları arasındakı üçbucaq indi də “Qarabağ düzü” adlanır və Qarqarçayı aşıb şimala doğru uzanır. Beyləqan toponiminin özü də “düzənlik”, “çöl” mənasında Mil düzünün qədim adı hesab edilir. Mil düzü ayrı-ayrı dövrlərdə Qarqar, Honaşen, Peyğəmbər düzü də adlanmışdır. Yerli əhali isə ona daha çox “Haramı düzü” deyir. Bu ərazinin elmi ədəbiyyatda və danışiq dilində “Mil düzü”, “Qarabağ düzü”, “Aşağı Qarabağ”, “düzən Qarabağ” və ya “Mil-Qarabağ düzü” adlandırılmasını təbii qəbul etmək olar (*Əliyev T., Helving B. № 1, 2021, 69*).

Qarabağ xanlığının kənd təsərrüfatı əkinçilik və heyvandarlıqdan ibarət idi. Əkin üçün torpaqları hazırlamaq, onu daş və kollardan təmizləmək böyük zəhmət tələb edirdi. Bu səbəbdən ümumi torpaq sahəsi təxminən 1.354.000 hektar olan Qarabağ xanlığında yüz min hektara yaxın əkin sahəsi var idi ki, bundan adambaşına 1,1 hektar düşürdü. Ən yaxşı torpaqların çoxu suvarma sisteminin olmaması üzündən əkilmirdi. Torpağın əkilməsi, becərilməsi, məhsulun emalı əsasən əl əməyi ilə və qoşqu heyvanlardan istifadə yolu ilə görülürdü (*Qarabağnamələr. III kitab. 2006, 219*).

Qarabağ xanlığında ümumi torpaq fondu ilə müqayisədə əkin üçün yararlı torpaq sahəsinin azlığı bir sıra obyektiv səbəblərlə bağlı idi. Əvvəla, xanlıq ərazisinin xeyli hissəsi meşə və kolluqlarla örtülmüş dağlardan və sıx qamışlıqlar basmış çöllərdən ibarət idi. Digər tərəfdən, bəzi köhnə su arxları bərpa olunmadığına və su bölgüsündəki çətinliklərə görə əkinə yararlı olan torpaqların xeyli hissəsi istifadə olunmamış qalırdı. Xeyli hissəsi tərəkəmə-yaylaq-qışlaq həyat tərzini keçirən əhəlinin əksəriyyəti isə əkinçiliyə, şumluq torpaq sahələrinin genişləndirilməsinə az maraq göstərirdilər (*Hüseynov, 2012, 109*).

Qarabağ xanlığında torpaq üzərində mülkiyyətin beş forması mövcud idi. Bunlar dövlət (divan) torpaqları, xalisə, mülk, vəqf və icma torpaqları idi. Cəmiyyətin sosial silki strukturunun aşağı pilləsini kəndlilər (rəiyyət, rəncbər) və elatlar təşkil edirdi. Rəiyyət kənd icmasının xəzinə və ya ali silk torpaqlarında yerləşməsindən asılı olaraq dövlət və sahibkar rəiyyətinə bölünürdü, pay torpaqları, onların əmək alətləri, iş heyvanları var idi. Rəiyyət müəyyən vergi və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdi. Bu mükəlləfiyyətlərin sayı iyirmiyə çatırdı (malcəhət, salyana, darğalıq, bayramlıq, cütpulu və s.). Xəzinə rəiyyətinə nisbətən, sahibkar rəiyyətinin sosial-iqtisadi vəziyyəti daha ağır idi. Ona görə ki, onlar həm xəzinə, həm də sahibkar qarşısında mükəlləfiyyət daşıyırdılar. Qarabağ xanlığında Məlikarxadlı sahəni becərmək üçün rəiyyət hər il dörd günlüyə 500 xış, 1809 biçinçi, yığılmış məhsulu xan anbarlarına daşımaq üçün 1812 öküz verməli idi. Təsərrüfatı olmayan kəndlilər “rəncbər” adlanırdı. Rəncbərlər sahibkardan təsərrüfat isləri üçün lazım olan iş heyvanları, əmək alətləri, toxum və s. alırdılar.

Qarabağ xanlığında da əsasən köçmə maldarlıqla məşğul olan əhali “elat” adlanırdı. Elatın vəziyyəti rəiyyətə və rəncbərə nisbətən yüngül idi. Bu, bir tərəfdən hakim təbəqənin əsas gəlirini əkinçi əhalidən toplanılması, digər tərəfdən elatın xan qoşunu üçün əsgər verməsi ilə bağlı idi.

Hələ orta əsrlərdə “malcəhət” əkinçilik təsərrüfatından ödənilən əsas vergi olub, torpağın dövlət, yaxud da mülkədara aid olmasından asılı olaraq, bütövlükdə dövlətə (divan) ya da sahibkara ödənilir, ya da onların arasında müvafiq nisbətdə bölünürdü. Bu vergi bir qayda olaraq məhsulla ödənilirdi. Malcəhət bəzi hallarda və yerlərdə “bəhrə” adlanırdı. XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəllərində Qara-

bağ xanlığında malçəhətin divana, xanlıq xəzinəsinə ödənilən hissəsinə "salyana" adlanırdı (*Hüseynov, 2012, 96-97*).

Xanlıqlar dövründə Qarabağda 20.546 ev, 4000 xış və kotan var idi. Əkinçiliklə məşğul olmayanların sayı az olsa da (tərəkəmə maldarlığı ilə məşğul olanların müəyyən hissəsi, tacirlər, sənətkarlar, ruhanilər), bu işlə məşğul olanlar mükəmməl kənd təsərrüfatı alətləri və lazımi taxıl toxumları ilə təmin olunmamışdılar. İş heyvanı və əmək alətləri olmayan kasıb kəndli varlı qonşusundan məhsulun şərtləşdikləri hissəsini ona vermək hesabına (işləyib ödəmə yolu) ondan torpaq, iş heyvanı və əmək alətlərini icarəyə götürürdü. Qarabağ xanlığında yarıdarlığın müxtəlif növləri inkişaf edirdi. İmkanı olmayanlar öz torpaqlarını icarəyə verir, ailələrini, ev-eşiklərini tərk edərək, qazanc dalınca başqa yerlərə kəsbkarlığa gedirdilər. Əkinçilikdə sadə üsullardan istifadə olunurdu. Torpağa verilən gübrə kül və peyindən ibarət idi. Torpağı qüvvətləndirmək, məhsuldarlığı artırmaq üçün əkilən torpaq sahələrinin müəyyən hissəsi dincə də qoyulurdu. Dincə qoyulan torpaq sahələrindən otlaq, biçənək üçün istifadə olunurdu (*Hüseynov, 2012, 112*). Bir sıra yer adları əkinçilik sistemləri ilə bağlı müəyyən təsəvvür yaradır. Məsələn, Xankəndinin yaxınlığındakı Kolabağ kəndinin adındakı kola "dincə qoyulmuş çöl, sahə" mənasındadır (*Qeybullayev, 1990, 165*).

XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda keçmiş Qarabağ xanlığının ərazisində hər il 1650000 pud buğda, 1072000 pud arpa, 253325 pud çəltik, 135 min pud darı yığılırdı. Hər il adambaşına düşən müxtəlif taxıl məhsulunun ümumi çəkisi 18-20 pud arasında idi ki, bu da həmin dövrdə kifayət qədər yüksək göstərici hesab olunmalıdır. Məhsulu itirməmək üçün əlavə muzzdlu biçinçilər tutmaq, bu işə əlavə rəncbələr cəlb etmək lazım gəlirdi (*Hüseynov, 2012, 113*).

1822-ci ilin məlumatına görə, Qarabağ xanlığında hər il orta hesabla təxminən 2200 çətvər buğda, 11000 çətvər arpa, 2250 çətvər çəltik, 400 çətvər darı, 250 çətvər pərinc, 550 çətvər pambıq, 50 çətvər kətan, 5 çətvər küncüt 7 batman gənəgərçək əkilirdi. Təxmini hesablamalara görə xanlığın orta illik məhsul yığımını 220000 çətvər buğda, 143000 çətvər arpa, 33750 çətvər çəltik, 26000 çətvər darı, 1750 çətvər pərinc, 400 çətvər kətan, 1100 çətvər pambıq, 50 çətvər küncüd təşkil edirdi. Yuxarıda adları qeyd olunan kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi başlıca gəlir mənbələrini və xanlığın iqtisadiyyatının əsasını təşkil edirdi (*Hüseynov, 2012, 114*).

Çar Rusiyası dövründə də Qarabağda dənli bitkilər (buğda, arpa, çəltik, darı və pərinc), lifli (pambıq və kətan) və yağlı bitkilər (kətan, küncüd və gənəgərçək), texniki bitkilərdən tütün, pambıq əkilib-becərilirdi.

Əkinçilik sistemləri. Taxılçılıq. Arxeoloji, etnoqrafik, tarixi tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ərazisində, eləcə də Qarabağ bölgəsində çala əkinçiliyi, tala əkinçiliyi, dincə qoyma əkinçiliyi, herik əkinçiliyi, toxumdəyişdirmə kimi əkinçilik sistemləri olmuşdur.

Qarabağ bölgəsinin çaylarla zənginliyi burada çala əkinçiliyinin və suvarma sisteminin inkişafına gətirib çıxarmışdır. Kür və Araz çaylarının arasında yerləşən Qarabağda çayların sahilləri çala əkinçiliyi üçün əlverişli ərazilər sayılmış və bu sahələrdən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Çala əkinçiliyi xalq arasında "çaybasar", "çala", "axmaz" adlandırılan torpaqların əkilib-becərilməsi əsasında inkişaf etmiş, bu əkin yerlərində əsasən yazlıq taxıl və bostan bitkiləri əkilmişdir.

Tala əkinçiliyində meşə yerləri açılaraq (qırılıb, yandırılıb) əkin sahəsi üçün yararlı hala salınırdı. Meşədən təmizlənmiş yer "tala", "tomarlıq", "ahu" adlanır. Tala əkinçiliyinin inkişafı nəticəsində vaxtilə xeyli meşə sahələri qırılmışdır.

Hazırda Qarabağ düzənliyində Sultanbud meşəsindən başqa geniş meşə massivinə rast gəlinmir. Tunc dövründə, xüsusi ilə e.ə. I minilliyin ortalarından Qarabağ düzənliyi zəngin, yaşıl meşələrə bürünmüşdü (*Джафаров, 2022, 57*). Bu fakt qədimdən Qarabağ ərazisində tala əkinçiliyinin yayıldığına göstərir.

Tala əkin sahələrində əvvəlcə daha çox bostan bitkiləri və yaxud çəltik əkilirdi. Burada torpağın dincə qoyulması və ikitarlı və üçtarlı müxtəlif əkin sistemləri də mövcud idi. Xalqın ənənəvi təcrübəsi, empirik biliyi, sadə əmək alətlərindən bacarıq və ustalıqla istifadəsi, süni suvarmanın tətbiqi taxılçılıqda məhsuldarlığın artmasına səbəb olmuş və əkin sahələri genişləndirilmişdir.

Herik (növbəli) əkinçilik sistemində taxıl sahələrində əsasən bostan bitkiləri becərilirdi, bitkilərin

biri digəri ilə növbələşdirilirdi. Mövcud sistem iki, üç və çoxtarlı idi. İkitarlı əkinçilikdə tarlada bir il taxıl əkilir, ikinci il sahə heriyə buraxılırdı. Çəltik, yonca kimi bitkilərin əkildiyi sahələr növbəti səpin ilində buğda və arpa üçün ən münasib torpaqlar sayılırdı.

Qarabağda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar burada müxtəlif taxıl növlərinin əkilib-becərildiyini göstərir. Düzən Qarabağın Neolit kəndlərində (Kamiltəpə), əsasən dənli bitkilərin əkilməsinə üstünlük verilmiş, bu bitkilərdən daha çox arpa, xüsusilə onun "Hordeum vulgare" mədəni növü becərilmişdir. Məhdud, az miqdarda əkilən buğdaya isə ("Triticum aestivum") nadir halda rast gəlinir. Becərilən mədəni bitkilər sırasında qarabaşaq da vardır. İbtidai əkinçilər mədəni bitkilərlə yanaşı, yabanı bitkilər də becərirdilər (*Əliyev, Helving, 2021, 78*).

Bölgədə eneolit dövrünün yaşayış yerlərindən əkinçilik təsərrüfatı ilə əlaqədar materiallar - torpağın becərilməsi, taxılın biçilməsi və dənin döyülməsində istifadə edilən alətlər və kömürlənmiş taxıl dənəri, məhsul saxlanılan xüsusi tikililər aşkar edilmişdir. Çalağantəpədə kərpicdən hörülmüş anbarlardan birində çoxlu miqdarda yanmış kömürlənmiş buğda və arpa tapılmışdır. Qədim Azərbaycan əkinçiləri yumşaq və bərk buğda, mədəni ikicərgəli və çoxcərgəli arpa, həm də ikicərgəli yabanı arpa, çovdar becərmişlər (*Azərbaycan tarixi, I cild . 2007, 78*).

Bölgədə eneolit dövrünün yaşayış yerlərindən torpağın becərilməsi, taxılın biçilməsi və dənin döyülməsində istifadə edilən alətlər və kömürlənmiş taxıl dənəri, məhsul saxlanılan xüsusi tikililər aşkar edilmişdir. Çalağantəpədə kərpicdən hörülmüş anbarlardan birində çoxlu miqdarda yanmış kömürlənmiş buğda və arpa tapılmışdır. Qədim Azərbaycan əkinçiləri yumşaq və bərk buğda, mədəni ikicərgəli və çoxcərgəli arpa, həm də ikicərgəli yabanı arpa, çovdar becərmişlər (*Azərbaycan tarixi, I cild, 2007, 78*).

Qarabağın orta tunc dövrünə aid Üzərliktəpə yaşayış yerindən (Ağdam) müxtəlif növ buğda, o cümlədən yumşaq, bərk, xırda buğda, həm də mədəni arpa dənəri, bəzi quyuların dibində darı qalıqları qeydə alınmışdır. Üzərliktəpədən tapılmış çörəkbişirmə üçün hazırlanan gil avadanlıq bir qədər yastılanmış, hündür divarlı manqala bənzəyir. Üzərliktəpədə ocaqların birindən tapılmış tağalaqvari gil kökə də həmin dövrdə çörəyin bişirilməsini sübuta yetirir. Çörəyə oxşayan həmin gil kökə yanmış taxıl və qədim əkinçilikdə məhsuldarlıq rəmzi kimi pərəstiş edilən qadın fiquru ilə birlikdə tapılmışdır (*Azərbaycan tarixi, I cild, 2007, 111*).

Oraq

Qarabağda yüzillərlə ənənəvi əkinçilik üsulları tətbiq olunmaqla yanaşı, yerli taxıl növləri də əkilmişdir. Burada sarıbuğda, qaraqılçiq, gülüsər və s. buğdalarla bərabər Qarabağ buğdası becərilmişdir.

XIX əsrdə Cavanşir qəzasında qara rəngli payızlıq arpa, Zəngəzur qəzasında "toxmaq" adlanan payızlıq arpa becərilmişdir. "Toxmaq" dörd və altı cərgəli sünbülü və göy rəngə çaları ilə fərqlənirdi. Darı əkini Cavanşir qəzasında çox məhdud miqdarda, Qaryagin qəzasında dağ ətəklərindəki dərin dərələrdə, Zəngəzur qəzasında suvarılan ərazidə aparılırdı. Qaryagin ərazisində çovdar əkini də yayılmışdı (*Məhərrəmov, 2007, 107*).

Hələ eneolit dövründə Qarabağda bəsit süni suvarma olsa da, Kür-Araz mədəniyyəti dövründə süni suvarma ilə yanaşı, dəmyə əkinçiliyi əsas yer tutmuş, buğda və arpa, darı və kətan, paxlalı bitkilərdən noxud becərilmişdir.

Qarabağın orta tunc dövrü yaşayış yerlərindən də müxtəlif taxıl növlərinin yanmış kömürlənmiş qalıqları əldə edilmişdir. Üzərliktəpə yaşayış yerindən (Ağdam) müxtəlif növ buğda, o cümlədən yumşaq, bərk, xırda buğda, həm də mədəni arpa dənəri, bəzi quyuların dibində darı qalıqları qeydə alınmışdır. Üzərliktəpədən tapılmış çörəkbişirmə üçün hazırlanan gil avadanlıq bir qədər yastılanmış, hündür divarlı manqala bənzəyir. Üzərliktəpədə ocaqların birindən tapılmış tağalaqvari gil kökə də həmin dövrdə çörəyin bişirilməsini sübuta yetirir. Çörəyi təqlid edən həmin gil kökə yanmış taxıl və qədim əkinçilikdə

məhsuldarlıq rəmzi kimi pərəstiş edilən qadın fiquru ilə birlikdə tapılmışdır (*Azərbaycan tarixi, I cild, 2007, 111*). Üzərliktəpədə yaşayış arasıkəsilmədən təxminən iki min il davam etmişdir.

Orta tunc dövründə baslıca olaraq düzənlikdə və çay vadilərində uzunmüddətli oturaq həyat tərzini əks etdirən yaşayış məskənləri əkinçilik təsərrüfatı mərkəzləri olmuşlar. Torpağın şumlanması ağac xışlardan, taxılın biçilməsində və üyüdülməsində çaxmaqdaşından oraq dişləri, dəndəşləri, sürtgəclər və daş dəstəklərdən istifadə olunmuşdur. Qədim oraqların dəstəyi və işlək hissəsi bütöv bir ağac qələmindən düzəldilirdi. Onun bir ucunda əl yeri qoymaqla qalan hissədə novçavari yarıq açaraq oraya çaxmaq və ya dəvəgözü daşından lövhə dişlər düzülürdü. Bütün orta əsrlər boyu Azərbaycanda biçin alətləri dəmirdən hazırlanaraq taxılçılıqda geniş istifadə edilmişdir. XX əsrin əvvəllərinə qədər əkinçilikdə əsas biçin aləti çin və oraq olmuşdur.

Çoxsaylı arxeoloji materiallarla yanaşı, tarixi mənbələr, etnoqrafik tədqiqatlar Azərbaycanın müxtəlif yerlərində olduğu kimi, Qarabağda da sarıbuğda, qaraqılçiq, xırdabuğda, gülüsər, kərə, qarabaş buğdası, ağ buğda, səkiləbuğda, qaragilə buğda, topbağbuğda, ağ arpa, qara arpa, qılıcı arpa növləri əkilib becərildiyini təsdiqləyir. Səpilmə və yetişmə vaxtına görə buğda və arpa payızlıq və yazlıq olurdu. Payızlıq buğda və arpa əkinləri taxılçılıq təsərrüfatında daha üstün sayılırdı. Azərbaycanın başqa yerlərində olduğu kimi, Qarabağda da toxumluq üçün hər dərzdən 4-5 sünbül seçərdilər. Əhali arasında buna "axta", "başağ" və ya "seçmə" üsulu deyilərdi. Toxum müqəddəs hesab edilər, toxuma haram qatılmazdı. Toxumun oğurlanması günah sayılar, onu qovurmazdılar. Toxumu daha təcrübəli və "əli bərəkətli" əkinçilər səpərdilər. Səpin zamanı "toxum döslüyü"ndən – heybədən istifadə edilərdi. Əkinçi toxumu sağ əli ilə götürərək sahənin aşağı başından yuxarıya doğru qablama üsulu ilə səpirdi. Usta səpinçi gündə iki hektardan artıq sahəyə toxum səpə bilirdi. Əkinçilər toxumu səpən kimi yeri malalayırıdılar.

Taxıl biçini əkinçilik təsərrüfatında əsas proseslərdən biri idi. Qarabağda da ən qədim dövrdən e.ə. I minilliyədək əsas biçin aləti quraşdırma disli daş oraqlar olmuşdur. Əksəriyyəti dəvəgözü daşından olan oraqlar ağac və sümükdən hazırlanırdı. Tunc dövründən metal oraqlar yayılmağa başlamış və öz quruluşlarını qoruyub-saxlamışlar. Əsas biçin alətləri çin və oraq olmuşdur. Forma və quruluşlarına görə bir-birinə oxşar olan çin dişli, oraq isə dişsiz düzəldilirdi.

Qarabağ xanlığında xanın özünün də geniş əkin sahələri vardı. Bu torpaqların bir hissəsi xanın qoşqu heyvanları və rəncbərlərin əməyi ilə becərilirdi. Məsələn, Məlikarx əkin sahəsi ildə 15 min pud taxıl verirdi.

Taxılın saxlanması üsul və qaydalarında müxtəliflik vardı. XX əsrin ortalarına qədər taxılın saxlanması üçün ənənəvi olaraq quyu və anbarlardan başqa kəndi, toxunma səbət, çubuq anbar, taqqa və godlardan, habelə çuval, kisədən və s. istifadə edilirdi.

1883-cü ildə Cənubi Qafqaz dəmiryolunun çəkilməsinin Azərbaycanda taxıl istehsalının artımına böyük təsiri olmuşdur. XIX əsrin son onilliklərində - XX əsrin əvvəllərində taxıl məhsulları yerli əhalinin çörəyə olan ehtiyacını tam ödəməklə yanaşı, İran, Gürcüstan, Rusiya və Avropa bazarlarına da göndərilirdi.

Çəltikçilik. Qarabağ əhalisinin iqtisadi həyatında çəltikçilik mühüm rol oynayırdı. Burada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı (Örənqalada) çəltik dənələri tapılmışdır. Etnoqrafik tədqiqatlar sübut edir ki, ənənəvi əkinçilik sistemləri - çala, tala əkinçiliyi, dincəqoyma və s. çəltikçilikdə də tətbiq olunurdu.

Orta əsr mənbələrində Qarabağda çəltik əkilib-becərildiyi haqqında maraqlı məlumat var. Etnoqrafik tədqiqatlarda müxtəlif mənbələrə istinad olunaraq, Qarabağda çəltikçiliyin inkişafı haqqında maraqlı nəticələrə rast gəlinir. XIII əsrə aid "Əcaib-əd-dünya" əsəri, Marko Polo, XIV əsr səyyahı Klavix, Mustafa Həmdullah Qəzvini və başqaları Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda buğda, arpa, pambıqla yanaşı, çəltiyin becərildiyi barədə məlumat vermişlər. Mənbələrdə qeyd olunur ki, burada əkilən çəltik o qədər çoxdur, hətta onu atlara yedizdirirlər. XIX əsrdə də Qarabağda hasil edilən düyü yerli istehsal ilə yanaşı, Azərbaycandan kənara da ixrac olunurdu. Həmin əsrin əvvəllərində Qarabağ əyalətində 210936 pud, 1845-ci ildə 375000 pud çəltik istehsal olunmuşdu. Cəbrayıl qəzasında XIX əsrin sonunda çəltik sahəsi 600-700 desyatindən çox olmurdu. Çəltik qəzanın Həkəri çayının sahilində yerləşən 21 kəndində əkilirdi. Beləliklə, Yelizavetpol quberniyası üzrə ümumi çəltik sahəsinin 3,2 faizi bu qəzanın

payına düşürdü. Zəngəzur qəzasında isə 1500 desyatınə qədər çəltik əkilirdi, bu da quberniya üzrə ümumi çəltik sahəsinin 8 faizi miqdarında idi (*Quliyev, 1977, 21*).

Qarabağda sədri, marağa, əkülə (*akülə*), ağ qılçaq, soyuq xəkinə, isti xəkinə və s. çəltik növləri əkilib-becərilmişdir. Sədri (*Vararistata Vav*) növünün suya tələbatı azdır, əla keyfiyyətli məhsul verir, dəni xırda və uzunsovdur. Nisbətən tez yetişən bu növün (110-120 gün) süpürgəsində qılçıq olmur. Bişirilən zaman artımlıdır, o qədər yağ aparmır, plovu yumşaq və dadlı olur. Akülə Qubadlı və Zəngilanda becərilirdi. Əla dadı var, bişiriləndə çox yağ aparır, artımlıdır.

Qarabağda çəltikçilikdə istifadə edilən xış yüngül və nisbətən kiçik ölçülü olması ilə fərqlənirdi. Suvarılan torpaqların şumlanması çətin olduğundan torpağı kəsmək üçün xışların qoluna "qılinc" bərkilirdi. Bundan əlavə, xışın kötüyündə "qulaq" adlanan ayaq yeri düzəldilirdi. Torpağı dərin şumlamaq üçün dəstəçi (macgəl) ayağı ilə arabir həmin "qulağı"nın üstündən aşağı basırdı. İkinci il təkrar əkilən çəltik sahəsi yüngül xışla şumlanırdı. Çəltik şumunun malalanmasında həm ağac, həm də hörmə maladan istifadə edilirdi. Malalar öz quruluş və formalarına görə müəyyən qədər fərqlənirdilər. Şum, ləklərin hazırlanmasında və suvarma işində bel, belçə, kərdivar, əl malası, əyri bel, tumcar beli və s. əl əmək alətlərindən istifadə edilirdi.

Ding (düyü dingi, pərinc dingi) çəltik qabıqlarını təmizləyib düyüyə çevirən su və at gücü ilə işləyən daş dəyirmanları idi. "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Bərdə şəhərində 32 ding (vergi 19.200 axça), Bərdə livasında 41 ding (vergi 21900 axça), Bayat kəndində 2 ding (600 axça), Ağcabədidə 3 ding (Qazax çayı sahilində 3 ding 900 axça), Şuşada 4 ding (1.200 axça), Bərgüşad nahiyyəsində 48 ding (11.690 axça), Arasbar livasında 48 ding (11.690 axça), Çuləndər nahiyyəsinin Aşağı Curcavan kəndində 2 ding (600 axça) fəaliyyət göstərdiyi göstərilmişdir (*Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000, 37-532*).

Çəltik becərilən iri kəndlərdə bir, iki və bəzən də daha çox su dingi olurdu. Çəltikçiliklə məşğul olan ailələr, xüsusilə kiçik əkin sahibləri əldə etdikləri məhsulu ayaq və ya su dınglərində təmizləmək işini əsasən öz qüvvələri ilə görürdülər. Kifayət qədər işçi olmadıqda bu işdə ailələr arasında köməkliklər olurdu. İri əkin sahəsi olan təsərrüfatlar isə çəltiktəməzləmə zamanı muzzdu əməkdən istifadə edirdilər. Cənubi Qafqazın dörd quberniyasında - Bakı, Yelizavetpol, İrəvan, Tiflis quberniyalarında və Zaqatala dairəsində (XIX əsrin sonlarında) 640 su dingi fəaliyyət göstərmişdir.

Tərtərçay

Taxılçılıqda olduğu kimi, çəltikçilikdə də torpağın icarəyə götürülməsi və muzzdu əmək (rəncbərlilik) forması mövcud olmuşdur. Bölgədə rəncbərlərin əməyindən xüsusi ilə çəltik biçini zamanı daha çox istifadə edilirdi. Çəltikçilikdə də şumdan başlayaraq məhsulun toplanması və xırmanda döyülməsinə qədər ayrı-ayrı ailələrin, qohumların və məhəllə adamlarının bir-birinə köməyi, qarşılıqlı yardım formaları (hoy, iməcilik) geniş yayılmışdı. Şitil sancma istisna olmaqla iməcilikdə yalnız kişilər iştirak edirdilər.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində bölgədə çəltik sahələri azalmağa başladı. Buna əsas səbəb 1870-ci ildə çar hökumətinin Qafqazda pambıq əkinlərinin genişləndirilməsi haqqında qərar olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə Rusiyada toxuculuq sənayesinin inkişafı pambığa olan tələbatı artırır. Rus şirkətlərinin nümayəndələri Azərbaycana gələrək pambıqçılığın inkişafına şərait yaradırdılar. Pambığa marağın artması Zəngilan, Cəbrayıl və Qubadlıda çəltikçiliyin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir (*Məhərrəmov, 2020, 146*).

Qarabağda pambığın qədim zamandan əkilib-becərilməsinə sübut edən bir sıra arxeoloji materiallar əldə edilmişdir. Örnəqlə qazıntılarından pambıq qalıqları, qalın və nazik pambıq ipdən toxunmuş

kisə qalıntıları, kobud və zərif pambıq parça qalıntıları, IX-XIII əsrlərə aid, plitələri pambıqdan olan çiraqlar tapılmışdır. Bütün bunlar pambıq parçanın yerli istehsalı aid olmasını, pambıqdan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilməsini təsdiqləyir.

Qarabağda XIX əsrdə Cəbrayıl qəzası istisna olmaqla, hər yerdə tütün əkilirdi. 1897-ci ildə Zəngəzur qəzasında 17, Cavanşir qəzasında hər kənddə tütünçülük məşğul olunmuşdur. Zəngəzur qəzasında 5 desyatin 732 kv. sajen plantasiyadan 357 pud 8 girvənkə, Cavanşir qəzasında isə 2 desyatin plantasiyadan 240 pud tütün toplanmışdır. Bölgədə tütün primitiv üsullarla becərilir, hazır məhsul günəş altında qurudulurdu (*Məhərrəmov, 2020, 149*).

Dəyirmanlar. Qarabağda qədimdən taxılın üyüdülməsində əsas alət dən daşları olmuşdur. Hələ neolit dövründə dən üyüdülməsində sadə dən daşlarından (sürtkəclər) istifadə etmişlər. Əkinçiliyin sonrakı inkişafı mərhələsində sadə dən daşlarından daha təkmilləşmiş dən daşlarına keçiddə kirkirə (əl dəyirmanı) əsas rol oynamışdır. Kirkirənin istifadəsi dən üyüdülməsinin yeni, mütərəqqi üsullarının tətbiqi ilə bağlı idi. Arxeoloji qazıntılar e.ə. I minillikdə burada kirkirədən geniş istifadə edildiyini göstərir. Minilliklər boyu əl dəyirmanlarının quruluşu və istifadəsində elə bir əsaslı dəyişiklik baş verməmiş, XIX əsr - XX əsrin ortalarında ailələrdə belə kirkirələrdən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Qarabağda taxılçılığın inkişafını göstərən ən mühüm məsələlərdən biri dəyirmanların fəaliyyətidir. Burada su ehtiyatlarından, yəni iri və kiçik çayların sularından taxıl üyütmək üçün dəyirmanların işlədilməsində də geniş istifadə olunmuşdur. XVIII əsrin ilk yarısında Qarabağ bəylərbəyliyi (sancaqlığında) su dəyirmanları və dınglər fəaliyyət göstərmişdir.

Osmanlı təhriir dəftərlərində qeyd olunur ki, Qarabağ bəylərbəyliyi "asiyab" adlandırılan 1162 dəyirman fəaliyyət göstərmiş, bu dəyirmanların illik vergisi 146.420 axça olmuşdur. Əyalətdə "ding" adlanan "pirinc dəyirmanları" da vardı, bunların sayı 219, illik vergisi 74.290 axça olmuşdur (*Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000, 67*).

"Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə əksini tapan Bərdə livasının Bərdə nahiyyəsində 44 vergi vahidinə aid məlumatda (Bərdə şəhəri, oba, üç qışlaq və 39 kənd) kəndlərdən 32-nin tam qeydiyyat siyahısı verilmiş, 7 kənd isə boş və yaşayış olmayan, yalnız vergi gəlirləri olan kəndlər kimi uçota alınmışdır. Bu 32 kənddən 17-də ümumilikdə 52 dəyirman fəaliyyət göstərmiş, həmin dəyirmanlardan 6240 axça vergi yığılmışdır (*Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000, 283-306*).

İncərud nahiyyəsində 16 kənd vergi vahidi olmuş, bu kəndlərdən 9-da tam siyahıyaalma aparılmışdır. Yeddi kənd boş olmuşdur, yalnız onların vergi gəlirləri qeydə alınmışdır. Siyahıya alınmış 9 kənddən 8-də 29 dəyirman fəaliyyət göstərmiş, 3480 axça vergi tutulmuşdur (*Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000, 307-313*).

Sir nahiyyəsində 41 kənd vergi vahidi olmuş, bu kəndlərdən 27-nin tam qeydi verilmişdir. 14 kənd boşdur, yalnız onların vergi gəlirləri qeydə alınmışdır. Siyahıyaalınma aparılan 27 kənddən 19-da 58 dəyirman fəaliyyət göstərmiş, 6960 axça vergi yığılmışdır (*Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000, 314-335*).

Bayat nahiyyəsi 22 kənd vergi vahidi və bir qışlaqdan ibarət olmuşdur, bu kəndlərdən 5-nin tam qeydi verilmişdir. 16 kənd boşdur, yalnız vergi gəlirləri qeydə alınmışdır. Siyahıya alınan 5 kənddə 22 dəyirman fəaliyyət göstərmiş, 2640 axça vergi yığılmışdır (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. 2000, 336-339).

Xacın nahiyyəsində 88 kənd vergi vahidi (85 kənd və üç oba) mövcud olmuş, bu kəndlərdən 38-nin tam siyahıya alınması aparılmışdır. 47 kənd boş olmuş, onların yalnız vergi gəlirləri qeydə alınmışdır. Siyahıya alınan 38 kənddə 41 dəyirman olmuş, bu dəyirmanlardan cəmi 4920 axça vergi yığılmışdır.

Çelaberd nahiyyəsində 25 kənd vergi vahidi olmuş, bu kəndlərdən 23-ü haqqında tam məlumat verilmişdir. İki kənd isə boşdur, yalnız onların vergi gəlirləri uçota alınmışdır. Qeydiyyatata alınmış 23 kənddən 19-da ümumilikdə 57 dəyirman fəaliyyət göstərmiş, 6840 axça vergi yığılmışdır (*Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000, 342-361*).

Kestək nahiyyəsində (28 vergi vahidi, 21 boş kəndin yalnız vergisi qeydə alınmışdır) siyahıya alınan 7 kənddə 17 dəyirman (2.040 axça vergi), Bərəndə nahiyyəsində (94 vergi vahidi, 65 kənd və 29 oba) siyahıya alınan 35 kəndin (30 kənd boş idi, yalnız vergi gəlirləri qeydə alınmışdır) 21-də 64 dəyirman

(7680 axça vergi), Dizaq nahiyyəsində (86 kənd vergi vahidi) siyahıya alınan 45 kəndin (boş olan 41 kəndin yalnız vergisi qeydə alınmışdır) 23-də 71 dəyirman (8520 axça vergi), Köçəz nahiyyəsində 21 vergi vahidindən (19 kənd qışlaq və yaylaq idi, onlardan 14 boş kəndin yalnız vergisi qeydə alınmışdır) 3 kənddə 6 dəyirman (iki dəyirman Güzümkənddə, biri Keramuc Qasımcanda, üçü isə Yenicedə) olmuşdur (720 axça vergi). Arasbar livasında 73 kənd vergi vahidindən (62 kənd boşdur, yalnız onların vergisi qeydə alınmışdır) tam siyahıya alınmış 11 kəndin 5-də 9 dəyirman (1.080 axça vergi) fəaliyyət göstərmişdir. Şuşa şəhərinin yaxınlığında Daşaltı çayının sol sahilində 8 su dəyirmanı fəaliyyət göstərmişdir.

"Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə əksini tapan məlumat bir sıra nəticələrə gəlməyə imkan verir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, təxminən 426 dəyirmanın fəaliyyət göstərməsi, illik xeyli vergi verilməsi Qarabağda taxılçılığın inkişafının ən dəqiq sübutlarındanıdır. Dəyirmanlar gəlir gətirən bir iqtisadi müəssisə kimi fəaliyyət göstərmiş, dövrünə görə xeyli vergi vermişlər. Bu dəyirmanların əksəriyyəti dağ çaylarının sahillərində yerləşmiş və onların mövcudluğu müəyyən mənada suvarma sisteminin inkişafını göstərir. Qarabağ ərazisinə aid olan nayihələrin 538 vergi vahidindən boş və kimsəsiz kimi qeydə alınmış yerlərin (261) əksəriyyəti qışlaq və yaylaq yerləridir. Boş sayılsa da vergi vahidi kimi vergi verən qışlağın sahibi və ya sahibləri elə yaxınlıqdakı kəndin sakinləri idi. Yəni əhali həm əkinçiliklə, həm də maldarlıqla eyni zamanda məşğul olurdu. Əkinçilik, oturaq maldarlıq və köçmə maldarlıq bir-birini tamamlayan təsərrüfat sahələri kimi mövcud idi.

XVII-XIX əsrlərdə su dəyirmanları, adətən, sel tutmayan yerlərdə, suyun səviyyəsindən aşağıda tikilirdi. Düz ağaclar kəsilər, qol-budağı təmizlənib nov düzəldilirdi. Novun başlanğıcı enli, dəyirmanın çarxına yaxın hissəsi isə nisbətən dar yonulurdu ki, suyun sürəti çox olsun. Ağac topa keçirilmiş pərləri hərəkət etdirməklə, çarx öz oxu ətrafında fırlanırdı. Topun içərisindən keçən oxun yuxarı ucu dəyirmanın alt daşının ortasında keçərək üst daşın alt hissəsindəki "təvərə" adlanan dəmir hissəyə bərkidilirdi. Alt daş üst daşa nisbətən nazik və tərpənməz vəziyyətdə, dəni üyüdən üst daş isə daha ağır və qalın olurdu. Üst daşın üstündə dən tökülən yer - "dənlilik" içi yonulmuş iri diametrli ağacdən düzəldilir, yaxud taxta hissələrdən quraşdırılırdı. Dənliyin ortasında dəni buraxmaq üçün kiçik deşiyi vardır. Dəyirmanın üst daşının ortasındakı deşiyi "təna", onun dən axıdan hissəsi isə "novça" adlanırdı. Daşın deşiyinə iplə keçirilirdi. İpin bir ucu isə başqa yerə bərkidilirdi. Həmin yerdə "çax-çax" adlanan hissə olurdu. Dəyirmanın üst daşı hərəkət etdikcə çax-çaxı da tərpədir, dənin daşın boğazına eyni qaydada tökülməsini təmin edirdi. Alt və üst daşın ətrafında üyüdülmüş onun tökülməsi üçün "unluq" adlanan taxta təknə quraşdırılırdı. Dəyirmanda dənin üyüdülməsinin sürəti suyun gurluğundan, daşların diametrindən asılı idi. Suyun novda təzyiqi gücləndikcə su pəri daşın fırlanma sürətini artırırdı.

Xalqımız qədim zamanlardan gündəlik həyatında baş verən hadisələrlə bağlı inanclar sistemini yaratmışdır. Taxılçılıqda əkin-biçin, suvarma və s. ilə bağlı inanclar sistemi formalaşmışdır. Qarabağda yayılmış xalq inanclarından biri "Murad quşu"nun çağırılmasıdır. Görkəmli yazığımız Əli Vəliyev "Qarabağda qalan izlər" romanında əkin sahələrinə çayırtkə daraşanda kəndlilərin keçirdikləri mərasim haqqında məlumat verir. Dünyagörmüş qocalar çəltiyə çayırtkə daraşanda "Murad quşu" çağırılmasını vacib sayırdılar. Kəndlilərdən biri təpənin başına çıxıb bərkədən söyləyirdi:

*Murad, Murad
Bərkə düşmüşük.
Əlini uzat,
Qırdığın halalın olsun.
Zəmilər öz malın olsun.
Afət çayırtkə
Zəmini yesə
Qalmaz bir tikə.
Murad, Murad,
Bərkə düşmüşük,
Əlini uzat.*

Gün çeşit yerinə qalxanda bir dəstə quş Əliyanlı meşələrindən, bir dəstə quş Qafan tərəfdən yazı düzlərindəki düşmənin üstünü alardı. Murad quşları dimdiyi ilə çayırtkəni öldürür, dırnağı ilə kənara tullaıyırdı, bəzən bu quş özü zəhərlənirdi. İnanca görə, Murad quşu gölə girib yuyunur, təmizlənilib yenə də dağlara qayıdır (*Əmənova, 2010, № 2, 149*).

Suvarma. Kiçik Qafqazın Tərtərçayla Araz çayı arasındakı cənub-şərq hissəsi və vulkanik yayla çayları Qarabağ bölgəsi çaylarını təşkil edir. Bu çaylardan Tərtərçay, Qarqarçay, Xaçınçay, Qaracaçay Kürün sağ qolları, Köndələnçay, Quruçay, Həkeriçay, Oxçuçay və Bəsitçay isə Arazın sol qollarıdır, suvarma baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Tərtərçay və Həkeriçay (Bazarçayla birləşən) regionun böyük, qalanları isə orta və kiçik çaylardır. Burada çoxsaylı quruyan orta və kiçik çaylar vardır. Bu kiçik çayların bir qismindən suvarmada istifadə olunur (Ağdərəçay, Xonaşençay, Qarasu, Şapartı, Horadızçay, Cəbrayılçay, Çaxmaqçay). Qarabağ bölgəsi çaylarından olan Tərtərçay və Həkeriçayın suvarma baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Qarabağ ərazisi çoxlu böyük-küçük çaylarla yanaşı, təbii bulaqların olması ilə fərqlənir.

Neolit dövrünün erkən əkinçiləri adətən su hövzələri kənarlarında məskən salmışlar. Məsələn, bu dövrə aid Çalağantəpə, İlanlıtəpə, Leylatəpə yaşayış məskənləri Qarqar çayının şimal hissəsində yerləşir. Elə Mil-Qarabağ düzənliyində, xüsusən Qarqar və Xaçın çayları arasında çoxsaylı qədim yaşayış yerləri cəmləşmişdir (*Azərbaycan tarixi, I cild. 2007, 76*).

Erkəntunc dövrü yaşayış yerləri də əksər hallarda dağa yaxın, kiçik çay sahillərində salınmışdır, onlara Mərkəzi Aran rayonlarında, yaxud Araz və Kür çayları sahillərində də təsadüf olunur. Düzən rayonlarda eneolit dövründən fərqli olaraq erkən tunc dövrü yaşayış yerləri seyrəkdir. Bu dövrdə Mil-Qarabağ düzənliyində əvvəllər sıx məskunlaşmış ərazilərdə iqlimin dəyişməsi, quraqlıq dövrünün başlanması, kiçik çayların və bulaqların quruması ilə əlaqədar əhali əkinçiliyin inkişafı üçün əlverişli ərazilərə köçmüşdür. Qarabağ ərazisində Kür-Araz mədəniyyəti dövrünə aid Qaraköpəktəpə (Füzuli, Köndələnçayın sağ sahilində yerləşən yaşayış yeri), Günəştəpə (Füzuli, Bala Bəhmənli kəndi), Kültəpə (Füzuli), Çardaxlıtəpə (Beyləqan), Cüttəpə (Ağcabədi), Şortəpə (Bərdə), Qarahacı (Ağdam), Borsunlu (Tərtər) və s. yaşayış yerlərini göstərmək mümkündür.

Orta tunc dövründə də Qarabağ ərazisində bəzi yaşayış yerlərinin su mənbələrindən kənarda, münbit torpaqlarda bina olunması suvarma əkinçiliyinin inkişafını göstərir. Bu dövrdə köçmə təsərrüfatın təşəkkülü prosesi başa çatmış, düzənliklərdə əkinçilik təsərrüfatı intensiv surətdə yüksəlmiş, bağçılıq və üzümçülük inkişaf etmiş, şərabçılıq meydana gəlmişdir.

Arxeoloji materiallar e.ə. I minilliyin ikinci yarısında Azərbaycan vilayətlərinin xeyli inkişaf etmiş oturaq əkinçilik - maldarlıq təsərrüfatına malik olduğunu təsdiqləyir. Burada yalnız təbii suvarmaya deyil, həm də iri irriqasiya qurğularına əsaslanan suvarma əkinçiliyi mövcud idi. Əkin sahələrində və çay vadilərində çoxlu sayda arx izləri aşkar edilmişdir.

Qarabağ ərazisində iri yaşayış məskənlərinin, o cümlədən Bərdə şəhərinin yaranması əkinçilik və maldarlığın, eləcə də sənətkarlığın və ticarətin inkişafı ilə yanaşı, irriqasiya sisteminin təşəkkülü ilə əlaqədar olmuşdur. Bərdə rayon mərkəzinə yaxın Şortəpə yaşayış yeri (e.ə. VII əsr) maddi-mədəniyyət nümunələrinin, o cümlədən suvarma sisteminin inkişafı ilə seçilir. Maraqlıdır ki, "Qarabağnamələr"də "Qarabağda bina olunmuş Bərdə şəhəri və qalasının Tərtər çayının başında, cənub tərəfdən Kürün 3 verstliyində olduğu" göstərilir. XVI yüzildə Qarabağ tərəkmələrindən ibarət "İyirmidördlü" adlı inzibati dairə Tərtər çayı boyunda yerləşirdi, mərkəzi Bərdə şəhəri idi. Qarabağ düzündə, Bərdədən cənubda yerləşən becərilən torpaqlar isə "Otuziki"lər tayfasının adı ilə bağlı idi. XVI əsrdə bu suvarılan ərazilər xırda tayfaların yaratdığı birliyin irsi mülkü idi.

"Qarabağnamələr"də Qubad padşahın 1500 il əvvəl Beyləqan şəhəri yaxınlığından keçən böyük arx çəkdiyi məlumatı əksini tapır. Araz çayından çəkilən "Bu arx Köndələn çayından tutmuş Qarqar çayına qədər Beyləqanın təxminən 6 ağacdən ibarət geniş səhrasını suvarırdı...Bu yerlər başdan-ayağa əkin və bağ idi. Həmin arxın adı qədimlərdə Barlas idi, indi isə Gövurarx adı ilə məşhurdur" (*Qarabağnamələr, II kitab, 1991, 206*).

Arxeoloji baxımdan sübuta yetirilmişdir ki, Beyləqanın su təchizatı üçün bişmiş kərpicdən tikilmiş kanallardan və saxsı tünglər vasitəsilə çəkilmiş kəmərlərdən istifadə edilmiş, Araz çayından bura bir

neçə arx çəkilməmişdir (*Əhmədov, 1989, 122-123*).

Mənbələrdə Beyləqan şəhərinin 1239-cu il monqol hücumu zamanı dağıdılması, Əmir Teymurun Osmanlı hökmdarı Sultan Bəyazidə qalib gəldikdən sonra Beyləqanı yenidən tikdirməsi, həmin arxı yenidən şəhərə çəkəlməsi, tarixin sonrakı gedişində müharibələr nəticəsində Beyləqan şəhərinin, eləcə də arxın viran qalması əksini tapır.

"Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Qarabağın suvarma sistemi, çay və arxları nahiyyələr üzrə aydın şəkildə təsvir edilir. Bərdə nahiyyəsi suları (Sarı çay, Lodi, Tərtərbasan, Güney Tərtər, Qarasu, Horus, Qovacıq, Tərtər, Dil, Dilöğrəyən, Divanlı, Adəməabad, Pişkabad, Çurtək, İncərud nahiyyəsi çayları (Eminabad, İncə, İncəbasan, Şilək, Seydilan, Kələntər, Qarasu), Sır nahiyyəsi çayları (Sır, Tərtər, Qarasu, Kütəhan, Tərtərbasan, Farfar, Xaçın, Hindi çayı, Bazarçıyan çayı, Üzərkən çayı, Keriz çayı, Təranə çayı, Kolan çayı, elat tayfalarının suları (Kür çayı, Köndələn çayı, Soyuqçaş, Sarıcan, Şahbad, Gülbar, Həsənəkən, Çərəkən, Xatunabad, Kiçik Daban, Doğalan, Zəliyan, Kamalkənd çayı, Kəlli, Quru çayları, Kələkiarxı, Xan arxı, Soyuqçaş arxı) haqqında məlumatlar təkcə irriqasiya sistemi haqqında deyil, eləcə də kəndlər və tayfaların sudan hansı şəkildə istifadə etməsi haqqında təsəvvür yaradır (*Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000, 284-451*). "Elat tayfalarının suları" bölgüsü əsasən maldar əhalinin istifadə etdiyi qışlaq ərazilər boyu axan çay və arxları göstərir.

Qarabağda Barlas arxından başqa, "qədim zamanlarda Araz çayından Beyləqan şəhəri çölünə bir neçə arx da çəkilməmişdir. Hər arxın başında 100-200 evdən ibarət böyük və abad kəndlər vardı. Bu kəndlər taxıl, çəltik, ipək və pambıq məhsulundan çoxlu mənfəət əldə edirdilər. Beyləqan şəhəri 300 il bundan qabaq xarab olduğuna baxmayaraq, mərhum Pənah xan və İbrahim xanın hakimiyyətinin ilk dövrlərində bu arxlar abad idi, mərhum xanlar bu arxların gəlirindən faydalanırdılar. Arxların adları belədir: 1. Kürək arxı. 2. Luvar arxı. 3. Meymanə arxı. 4. Gəmiçi arxı. 5. Sarı arx. 6. Ayaz arxı. 7. Qaşqay arxı. 8. Xan arxı (*Qarabağnamələr, II kitab, 1991, 207*). Burada Qarabağ xanlığında suvarma sisteminin əsasını təşkil etmiş arxların təsərrüfat həyatında rolu aydın şəkildə göstərilir. XIX əsrdə Qarabağda Əlif arxı, Xan arxı, Rəkkar, Hüseynli, Taleh və başqa arxlar yerli torpaq sahiblərindən olan Rüstəm bəy tərəfindən alınaraq xüsusi mülkiyyətə çevrilmişdir. Burada quraqlıq dövründə su oğurluğu, su növbəsi üstündə toqquşmalar baş verirdi.

Dəniz səviyyəsindən 150-300 metr hündürlükdə yerləşən quru iqlimli Mil düzündə əkinçiliyin inkişafında süni suvarma mühüm rol oynamışdır. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu suvarma sistemi haqqında müfəssəl məlumat verərək yazır: "Xudafərin körpüsündən başlayaraq Gəncə sərhədi və Cavad kəndinə qədər olan yerlərin hamısı Arazdan çəkilən arxların suyu ilə suvarılırdı. Bir tərəfdən Qarqar çayı, başqa tərəfdən isə Köndələn çayı axır. Köndələn çayından Qarqar çayının kənarında olan Qala təpəsinə qədər böyük bir arx vardır ki, su gəlib Qarqar çayına tökülür. Bu arxdan Cavad kəndinə qədər olan məsafə təxminən altı ağacdır ki, bu da 42 verst edir. Qarabağ torpağı çox mənfəətli və bərəkətlidir. Heç bir iqlim və məmləkətdə bu cür torpağın olduğunu eşitməmişəm" (*Qarabağnamələr. II kitab. 1991, 246.*)

Qarabağ xanlığının təsərrüfat həyatında Araz çayı ilə yanaşı, Tərtər çayının da əhəmiyyəti böyük idi. Tərtər çayı Murovdağ silsiləsinin qollarından başlayaraq ona qovuşan kiçik çaylar hesabına gurlaşır, dərin dərələrlə sürətlə, düzən yerlərdə isə aramla axaraq Kür çayına tökülür. Xanlığın Aran zonasında Tərtər çayının suyu ilə 140-a qədər kəndin əkin sahələri suvarılırdı. Bərgüşad çayı Qarabağ dağ silsiləsinin qərb yamaqları boyunca dərin dərələrlə axır və Araz çayına tökülür. Bu çay 33 kəndin torpaqlarını suvarırdı (*Hüseynov, 2012, 104*).

Öz başlanğıcını Taxtabaşından götürən Xaçın çayı, 42 kəndin əkinini suvaran Qarqar, 22 kəndin zəmilərini suvaran Bazarçay, 12 kəndin tarlalarını suvaran Qapançay, 7 kəndin sahələrini suvaran Köndələnçay çayları da təsərrüfat üçün böyük əhəmiyyətə malik idi (*Hüseynov, 2012, 105*).

Əsas suvarma mənbəyi kimi, çaylardan, bulaqlardan, göl və nohurlardan, quyulardan, su anbarlarından istifadə olunurdu. Qarabağ ərazisində çoxlu kəhrizlər, müalicəvi ıstısu və Turşsu mineral təbii bulaqları da vardı. Kəhrizlərin xeylisi XX əsrin ortalarına qədər fəaliyyət göstərirdi.

Çayların hər birinin suyu ondan istifadə edən kəndlərin sayına görə hissələrə bölünürdü, eyni zamanda hər bir kəndin əhalisinin sayı və onun məşğuliyyəti nəzərə alınır. Əkin sahələri əsasən iri və kiçik çaylardan götürülən ana arxlar vasitəsilə suvarılırdı. Bu məqsədlə çaylardan ana arxlar ayrılır, hə-

min ana arxlardan isə ayrı-ayrı kəndlərin əkinlərini suvarmaq üçün iri və ya kiçik qol arxlar çəkiliirdi. Arxları xüsusi şəxslər, varlı kəndlilər çəkirdi. Ayrı-ayrı çaylardan götürülən ana arxlar öz tutumuna görə fərqlənirdi. Ana arx çəkilərkən onun neçə kəndə və nə qədər əkin sahəsinə su verəcəyi müəyyənləşdirilirdi. Ana arxların uzunluğu su aparılacaq kənd və ya kəndlərin çaydan hansı məsafədə yerləşməsindən asılı idi. Bəzən ana arxların uzunluğu 30-40 km və daha çox olurdu. Başlanğıcını çaylardan götürən arxlar çətin sahə və yamaclardan, dərə və dağ döşlərindən, yarpaqlardan ağac və ya taxta novlarla keçərək istənilən əraziyə aparılırdı. Ana arxlar çay vadiləri ilə (çayın hər iki sahili boyu) mərtəbələrlə (paralel halda) çəkiliirdi.

Suvarma kanallarının çəkilməsi və ya təmiri, dəhnə və bəndlərin, dəyirmanlar üçün su bəndinin hazırlanması və s. işlərdə el köməyindən istifadə olunurdu. Mənbəyini çay və göllərdən götürən ana arxların çəkilməsi, yaxud bənd və dəhnələrin tikilməsində (basılması) sudan istifadə edəcək bütün kənd camaatı, bəzən də qonşu kəndlərin əhalisi iştirak edirdi. Ana arxların çəkilməsi, təmiri, bənd və dəhnələrin tikilməsi bir qayda olaraq yaz aylarında həyata keçirilirdi. Tikinti materiallarının hazırlanması, onların nəqliyyat vasitəsilə bənd tikiləcək yerə daşınması və s. işlər də nəzərə alınsa, bəzən bu işdə bir neçə kəndin camaatı iştirak edərdi.

Əkinçilik alətləri. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda da Erkən tunc dövründə əkinçilik iqtisadiyyatda aparıcı rola malik olmuş, bu dövrdə Azərbaycanda xış əkinçiliyi geniş yayılmışdır. Torpağın xışla şumlanmasına keçid tunc dövrünə aid edilir. Arxeoloji materiallar Azərbaycan ərazisində gəvəhinsiz ağac xışlardan hələ tunc dövrünün əvvəllərindən istifadə edildiyini sübuta yetirir (*Bünyadov, 1964, 10*).

Eneolit dövründən fərqli olaraq artıq erkən tunc dövrü yaşayış yerlərində daş, buynuz və sümükdən hazırlanmış toxalara təsadüf olunmur. Əmək alətləri əkinçiliyin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Daha çox ərazinin əkin üçün yararlı hala gətirilməsi, əkilməsi ilk növbədə qoşqulu əmək alətlərinin ortaya çıxması ilə bağlı idi. Erkən tunc dövrünə aid yaşayış yerlərindən tapılan qoşqulu öküz gil fiqurları bu məlumatı təsdiqləyir. Xış əkinçiliyi, süni suvarma daha da inkişaf etmiş, taxıl biçini alətləri və döyüm vasitələri təkmilləşdirilmişdir. Dəmir gəvəhinsiz xış daha geniş əkin sahələrinin şumlanmasına şərait yaratmışdır. Bundan sonra ucuna gəvəhin keçirilmiş xış, şum alətləri içərisində mühüm yer tutmuş və dağ yerlərində işlədilən alət kimi son zamanlara qədər təsərrüfatda öz rolunu itirməmişdir (*Cavadov, 1979, 22*).

Orta tunc dövründə torpağın şumlanmasında ağac xışlardan, taxılın biçilməsində və üyüdülməsində çaxmaqdaşından oraqlar, dən daşları, sürtgəclər və daş dəstəklər istifadə olunmuşdur. Xış əkinçiliyi inkişaf etmiş, taxıl döyümü zamanı geniş istifadə olunmuşdur. Dəmir dövründə əkinçilik alətləri təkmilləşdirilmişdir. Əkinçilərin istifadə etdikləri əmək alətləri xış, kotan, kətmən, dırmıq, oraqlar, dəryaz və s.-dən ibarət idi. Bu alətlər əkinçilərin əməyini yüngülləşdirir və əmək məhsuldarlığını artırır.

Strabon "Coğrafiya" əsərində albanların öz torpaqlarını sadə ağac xışla şumlandığını bildirir. Ağac kotan əsasən elə bir dəyişikliyə uğramamış, ilkin formasını bizim günlərdə saxlamışdır.

Azərbaycanda ilk orta əsrlərdə şumlamada metal gəvəhinsiz xışdan geniş istifadə edilmişdi. Azərbaycanın əksər bölgələrində, o cümlədən Qarabağda *xış, ulamalı xış və qara kotan* kimi şum alətləri geniş yayılmışdır.

Sadə şum aləti hesab olunan xışların hamısında gəvəhin olmuşdur. Xışın qolunda xüsusi dəşiklərə (gözlər) "güc ağacı" keçirilirdi. Torpağın dərin və dayaz şumlanması xışın qolunda olan dəşiklərə keçirilən güc ağacı ilə, yaxud "ulama" ilə tənzimlənirdi. Daha təkmil hesab olunan xışlar "ulamalı xış", "qollu xış", "çatma xış", "işgilli xış" və başqa adlarla tanınmış, öz quruluş və formalarına görə fərqlənmişlər. Ulamalı xışlar əsasən kötük, bəzi, dəstə, qılınca və məsən adlanan hissələrdən ibarət idi. Ulamalı xışlar kötüyünün arxadan qulaqlı, dəstənin ikiəlcəkli düzəldilməsi və qılınca malik olması ilə də fərqlənirdilər. Xışın qılınca torpağı kəsmək, qulaqları torpaq layını çevirmək, qoşa dəstə isə alətin ağırlığını tənzimləmək üçün münasib idi. Belə xışlardan xam, dağavar, dəmyə torpaqların şumlanmasında daha geniş istifadə edilməsinə görə ona iki-üç, hətta dörd boyun öküz qoşulardı (*Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild. 2007, 73-74*). Orta əsr mənbələrində göstərilir ki, Bərdədən qoşqu heyvanı və boyaq ixrac edilirdi (*Bünyadov Z. 2007, 202*).

Orta əsrlərdə, eləcə də XIX əsrdə Kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgəsində, eləcə də Qarabağda adətən torpağı 4-6 cüt öküz və ya kəl qoşulmuş xışla, eləcə də ağır kotanla şumlayırdılar. Öküzləri boyunduruğa dağdağan ağacından hazırlanmış samı vasitəsi ilə qoşurdular. Boyunduruğun üzərində xüsusi yerlər açır, öküzlərin başına keçirilən samı boyunduruğun üzərindəki həmin yerlərə toxunma samı bağı ilə bərkidilirdi. Ucu dəmir gavahınlı ağac xışın qayıışı öküzlərin köməyi ilə çəkirdi. Qayıışı əsasən inək dərisindən çal-keçir hörmə üsulu ilə hazırlayı, çox möhkəm olduğuna görə onu "qara qayıış" adlandırırdılar. Yer şumlayan zaman əsas güc kotana qoşulmuş üç cüt öküzün ikinci cütünün üzərinə düşürdü. İkinci cütü də xalq arasında "qara qayıış" adlandırırdılar. Şumda ağır işləri yerinə yetirən öküzlərə "Qızıl öküz", "Polad öküz" kimi adlar qoyulurdu (*Məhərrəmov, 2007, 108*). Azərbaycanda xış ilə qara kotan arasında bir növ keçid mərhələsi təşkil edən "diyircəkli kotanlar"dan istifadə edilmişdir. Diyircəkli kotan "kötük" (topal, binə), "xəmsə"- "məsən", "dəstə" (mac-mac), "batar", "gavahın", "qılınc" və bir cüt eyni ölçülü təkərdən ibarət olub, 3-4 boyun qoşqu heyvanı ilə işlədilmişdir. Bu şum aləti Kiçik Qafqaz ərazisində, Qarabağda yayılmışdır.

Kotanla şum prosesi

Şum alətlərinin daha geniş yayılmış tipini ənənəvi ağac kotanlar təşkil edir ki, xalq arasında "qara kotan", "ağır kotan", "əyribazı kotan", "kəl kotanı" adı ilə məlumdur. Kotanlar önlü və bir tərəfi laydırılı olub, torpağı daha dərin şumlayırdı.

Cənubi Qafqazda qədimdən məlum olan qara kotan əkinçilik alətlərinin inkişafı baxımından ən təkmilləşmiş şum aləti hesab olunur. Qara kotanla geniş sahə keyfiyyətlə şumlanırdı. Beyləqanda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərinə aid edilən nisbətən enli ağızlı gavahının ağır kotan üçün qayrıldığını ehtimal etmək olar. Bu alətin uzunluğu 41 sm, ağaca keçirilən hissəsi 15 sm, ağzının kəsik hissəsi 24 sm-ə qədərdir.

"Qarabağnamələr"də bölgədə yayılmış əkinçilik alətləri və əkinçilik üsulları haqqında maraqlı məlumatlar vardır: "Qarabağda əkin əkmək asandır. Yeri bir baş atla əziyyət çəkmədən, yaxşıca şumlamaq olar. Buranın iki baş qoşqu malı başqa vilayətlərin 12-16 baş kəl və başqa heyvanlardan düzəldikləri kotan dəstinə bərabərdir" (*Qarabağnamələr, II kitab, 1991, 246*).

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, "İbrahim xanın gəliri mahalların və kəndlərin taxıl və ipəyindən alınan malcəhətdən və əkin yerlərində xana məxsus olan kotanlardan istifadə olunması üçün alınan vergidən ibarət idi. Hətta yadımdadır, bir dəfə mərhum İbrahim xanın özünə məxsus olan cütləri və kotanları hesab edirdilər. Məlum oldu ki, xanın cüt və kotanı bütün Qarabağ əhlinin cüt və kotanı qədərdir; hətta onlardan iki cüt də artıqdır. Bütün bu qədər taxıl və mal-qara qoşuna, saraya, hərəmxanaya, nökörlərə, əmələlərə və qonaqlara sərf olunardı" (*Qarabağnamələr, I kitab, 2006, 163*).

XIX əsrin birinci yarısına aid "Обозрение Российских владений за Кавказом" məcmuəsində Quba, Qarabağ və Qazax əyalətlərində torpağın xış və kotanla şumlanması, xışa bir və ya iki cüt öküzün qoşulması haqqında məlumat verilir (*Cavadov, 1979, 6*). Ümumiyyətlə, adı çəkilən məcmuə ilə yanaşı, XIX əsr - XX əsrin əvvəllərinə aid "Камеральное описание Карабахской провинции", "Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа", "Кавказский календарь" (1845-1916) və s. məcmuə və qəzetlərdə Qarabağın etnoqrafiyası, maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə bağlı materiallar əksini tapmış və bu materallar əsasən XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan etnoqrafları tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilmişdir.

XIX əsrin əvvəllərindən dənli bitkilərin əkin sahəsi xeyli genişləndirilmiş və bununla da taxıl məh-

sulunun ümumi yığımı artmışdır. Buğda və arpa dənli bitkilər içərisində öz əkin sahəsinə və məhsul yığımına görə əsas yeri tuturdu. Taxılçılıq təsərrüfatında qədimdən dəri, ənənəvi taxıl bitkilərindən hesab olunan çovdar, çəltik (pərinç) və başqa bitkilər də becərilmişdir.

Görkəmli təbiətsünas alim, maarifçi Həsənbəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetində (1876, №2) çap olunmuş "Kotan və onun hissələri" adlı məqaləsində şum alətlərinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, onların təsərrüfatdakı yerini qiymətləndirmişdir: "Əkin yerini şuxm edən əshablardan əvvəlcisi kotandır. Kotan yaxşı olduqca yeri yaxşı narın edir. Onu işlətməyin zəhməti az və yerin bəhrəsi olur. Yaxşı kotan gərək şumu bir qalınlıqla kəsib, qalxızib, çevirib əzsın". Həmin məqalədən aydın olur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlərində üç növ kotan olmuşdur: "diyircəksiz, dayaqlı və diyircəkli. Diyircəksiz kotan yüngül olduğuna görə onunla daşlı yeri şuxm etmək yaxşıdır, bir də onu əkin yerinin dərinədən şuxm etməkdən ötrü islədirlər. Ona bir, ya iki cüt əkin yeri qoşurlar...Dayaqlı kotanın qırının altından bir ucu yastı dayaq, ya da bir diyircək olur...onun cızıqları düz və şuxmu təmiz olur. Ona 2 və 3 cüt öküz bəsdir. Diyircəkli kotanın iki diyircəyi olur, ona 3 və ya 4 cüt öküz qoşurlar" (*Cavadova, 2012, 38*). Bəzən kotana 2-3 cüt kəl qoşulurdu.1832-ci il məlumatına görə, Qarabağda bir gün ərzində əkinçi kotanla düzənlikdə 0,5 desyatin, dağlıq yerlərdə 0,5 desyatından az torpaq şumlaya bilirdi (*Hüseynov, 2012, 110*).

Qara kotanla bir gündə yarım hektardan çox sahə keyfiyyətli şumlanırdı. Şum zamanı kotana qoşulmuş kəl və öküzləri idarə etmək, kotanı palçıqdan təmizləmək, onu təmir etmək, iş heyvanlarını otarmaq üçün 7-8 adam tələb olunurdu.

Qara kotana, adətən, yerin quruluşu və torpağın xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq, 4-8 boyun öküz və ya kəl qoşulurdu. Kotana qoşulan birinci boyun "dib", ikinci boyun "çərkov", üçüncü boyun "minik", sonuncu isə "uc" adlanırdı. Adətən, kotanı idarə etmək üçün 2 çubuqçu (hodaqçı, bir nəfər isə məcgəlçi (rəncbər) iştirak edir. Bəzən onların sayı kotana qoşulan kəl və ya öküzlərin cütündən asılı olurdu (*Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild, 2007, 76-78*).

Azərbaycan xalqının folklor nümunələrində, o cümlədən Qarabağda yayılmış holavarlarda əkin prosesi, qoşqu qüvvəsi, kotan, məcgəlçi, əkin prosesinin xüsusiyyətləri və s. əksini tapır:

*Qara kəl gedər işə,
Qorxum var bağıri bişə.
Nola, bir bulud gələ,
Yağış yağa, nəm düşə.*

*Dağ döşündə yatana,
Gün gedər ay batana,
Qara kəlim qarğayar,
Kotan macı tutana* (*Azərbaycan bayatıları, 2004, 291*).

Torpaq şumlandıqdan sonra ağır dırmıq ilə əkin sahəsi malalanırdı. Etnoqrafik materiallar təsdiqləyir ki, Qarabağ bölgəsində şax mala, hörmə mala, disli mala kimi alətlərdən istifadə olunmuşdur. Şax mala səpilmiş toxumun yalnız üstünü örtüyünə, onu dərinə salmadığına görə çala və tala əkinçiliyində geniş istifadə olunurdu. Çaylarla zəngin Qarabağ bölgəsində çala əkinçilik sisteminə torpaq üzədən şumlanmış, toxum səpilərək üstündən malalanmışdır.

Əkinçilik və maldarlıq orta tunc və dəmir dövründə də təsərrüfatının əsasını təşkil etmiş, torpağın şumlanmasında ağac xışlardan, taxılın bi-

Vəl ilə taxılın döyülməsi

gilməsində və üyüdülməsində çaxmaqdaşından oraq disləri, dəndaşları, sürtgəclər və daş dəstəklər istifadə olunmuşdur.

Bölgədə taxıl biçini zamanı "bəndəmburan" adlanan alətdən istifadə edirdilər. Bəndəmburanı əyri buynuzdan düzəldir, dəstəyini isə fırlanan şəkildə hazırlayırdılar. Buynuz dəstəklə birlikdə fırlanaraq, taxılı asanlıqla biçirdi. Taxılı biçmək üçün biçinçilərin xüsusi geyimi vardı. Bu geyim dəridən tikilmiş uzun döslük, dəri qolçaq, armud ağacından içi oyularaq hazırlanmış "barmaq-çılar"dan ibarət idi. Əlin hər barmağı üçün ayrılıqda hazırlanmış barmaqçılardan biçin zamanı sünbülün qılıcığının əlləri yaralamaması üçün istifadə edirdilər. Biçinçi sağ əli ilə orağı, çini, yaxud bəndəmburanı tutur, barmaqçıl geydiyi sol əli ilə sünbüllərin gövdəsindən yapışaraq biçirdi. Bir əl tutumu sünbül "bafa", on bafa bir "dərz", on dərz "pencə" (xara), on pencə "xorum" adlanırdı. Dərzləri bağlamaq üçün buğda və arpa sünbülünün gövdəsini eşərək "bəndəm" hazırlayırdılar (*Məhərrəmov, 2007, 109*).

Orta əsrlərdə taxılın döyülməsində həlledici alət ağac, daş vəllər və qismən də carcarlar olmuşdur. Biçilmiş taxıl alt hissəsinə çaxmaq daşları bərkidilmiş 2-3 vəllə xırmanda döyülürdü. Vəllərin üstünə ağır daş qoyulurdu. Vəllə taxıl döyülən zaman vələ at, öküz və ya ulaq qoşulurdu. Vəli, adətən, oğlan uşağı idarə edirdi. Biçinçilər taxıl zəmilərini çin və ya oraqla biçirdilər. 1 desyatin taxıl sahəsini 2 biçinçi 2-3 günə biçə bilirdi. Ot biçilən zaman biçinçilər dəryazdan istifadə edirdilər (*Hüseynov, 2012, 110*).

Taxılın saxlanması iri səbətlər, godlar, torpaq quyular və təsərrüfat küpləri ilə yanaşı, çuval, kisə, ağac və çubuqdan hazırlanmış anbarlardan istifadə olunurdu.

Bağçılıq və üzümçülük. Qarabağın əlverişli iqlimi, meşələri, münbit torpaqları və əhalinin empirik təcrübəsi bağçılığın inkişafına şərait yaratmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı təsərrüfat quyularından, gil qabların içərisindən zoğal, alça çəyirdəkləri, fındıq, qoz qabıqları və s. tapılmış, üzümçülük təsərrüfatı ilə bağlı xeyli maddi nümunələr üzə çıxarılmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan üzüm qalıqları, təsərrüfat küpləri ilə yanaşı, üzümçülükdə və şərabçılıqda işlədilən qədim əmək alətləri (salxımların töküldüyü hovuz, üzüm əzmək üçün novlar, üzüm əzən alətlər, küplər, qədəhlər və s.) üzümçülüynün bu ərazidə qədimdən yayıldığından xəbər verir.

Ağdam şəhəri yaxınlığında Üzərliktəpədə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı sübut olunmuşdur ki, burada əhali e.ə. II minilliyin ortalarından başlayaraq mədəni üzümçülüklə məşğul olmuşdur. Sonrakı dövrlərə aid arxeoloji materiallar, tarixi mənbələr Qarabağda üzümçülüynün inkişafı, burada yerli üzüm növlərinin becərildiyini təsdiqləyir. Beyləqanda XII-XIII əsrlərə aid üzüm əzən daş həvəng-dəstənin tapılması, Qarabağ meşələrində yabanı cır üzümlərin yetişməsi və s. faktlar bölgədə üzümçülüynün qədimdən mövcudluğunu göstərir.

Strabon, Moisey Kalankatuklu Albaniyada bol məhsul verən tənək ağaclarının yetişməsi, bar verməsi haqqında məlumat vermişlər. Qarabağın yerli üzüm növləri və xiyabanlarda rast gəlinən meynə ağacları, habelə üzümdən hazırlanan müxtəlif çeşidli məhsullar bu ərazidə əhalinin üzümçülüklə xüsusi məşğul olduğunu göstərir.

Orta əsr mənbələrində Bərdənin əhəmiyyəti dönə-dönə qeyd olunur. Ərəb coğrafiyaşünas səyahələrinə görə, Arranın paytaxtı və bu ölkənin mərkəzi olan Bərdə əkin və meyvələri bol, ağac və suları çox olan sağlam, çiçəklənən bir şəhərdir. İraqa Təbəristan arasında Rey və İsfahandan sonra, öz mövqeyinə görə, öz əkinləri, bazarları, karvansaraları, malları və ticarətinə görə ondan daha böyük, daha artıq çiçəklənən, daha gözəl bir şəhər yoxdur. Bərdədən çoxlu ipək ixrac edilir. Baramağurdunu tut ağacı ilə bəsləyirlər. İpəyin çoxu buradan Fars və Xuzistana göndərilir (*Bünyadov Z. 2007, 201*).

Arxeoloji qazıntılarla sübut olunmuşdur ki, orta əsrlərdə Bərdə şəhərində ipəkçilik inkişaf etmişdir. XIII-XV əsrlərdə Bərdə ipəkçilik mərkəzi olmuş, ipək toxuculuğu mərkəzlərinin xammalını Bərdə ipəkçiləri təmin etmişdir. Bərdədə tut ağacları bağları (çəklik) olması, ipəkçilikdə çəkil yarpaqlarından istifadə edilməsi də arxeoloji qazıntılarla təsdiqlənmişdir (*Bünyadova, 2007, 40*).

Orta əsrlərdə Bərdənin tənəzzülü Beyləqanın bir şəhər kimi əhəmiyyətinin artmasına gətirib çıxarmış, onu sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevirmişdi. Bu şəhərdə olmuş İbn Havqəl yazırdı ki, "Beyləqan gözəl, axar sulara və ağaclara, bağ və meyvələrə malik yerdir. Şəhər çaylar üzərindədir, burada dəyirmanlar qurulmuşdur". X əsrin sonlarında Əl-Müqəddəsi yazırdı: "Beyləqan kiçik yerdir, əhalisi çox səmimidir. Burada əla şirniyyat bişirirlər". 1220-ci il monqolların basqın və qarətinə məruz qalan Beylə-

qan bir müddət boş qalsa da, Yaqut əl Həməvinin verdiyi xəbərə görə, monqollar şəhəri tərk edən kimi, əhalinin bir qismi tərəfindən yenidən məskunlaşdırılmışdı (*Vəlixanlı, 1993, 110*).

Qarabağda ipəkçilik sonralar da davam etdi. Səfəvilər dövlətinin əsas ixrac məhsulu ipək idi, ipəkçilikdə Qarabağ ərazisi xüsusi ilə seçilmişdir. Burada ipəkçiliyi inkişaf etdirmək məqsədilə çoxlu tut (çəkil) bağları salınmışdı. İskəndər bəy Türkmən Münşi (1560-1634) məşhur "Tarixi-ələm arayi-Abbasi" əsərində Qarabagın axar-baxarlı dağlıq, yaşıllıqlarla örtülü, havası təmiz bir yer olduğunu, Qarabağın qədim sakinləri olan Qacarların və onlara yaxın olan digər türk tayfalarının orada gözəl bağlar saldıqlarını yazır.

Qarabağ xanlığında, xüsusilə, İbrahim Xəlil xanın dövründə ipəkçilik və bağçılıq geniş rəvnəq tapmışdı. Şəxsən İbrahim xanın Hindarxı ərazisində 26 tut bağı vardı. İllik ipək məhsulu 1700 pud idi. Pənahəli xanın Ağdamda 7 meyvə bağı var idi: Güllü bağ, Ərikli bağ, Kötən bağ, Çırayış bağ, Bala bağ, Barlı bağ və Nurlu bağ. Sonuncu iki bağın məhsulu xeyrat və ehsan məqsədilə islədilir. Bostançılıq da Qarabağ xanlığında çox inkişaf etmişdi. İbrahim xanın Hindarxında olan bostanından Şuşaya hər il 50 araba qovun və qarpız göndərilirdi (*Qarabağnamələr, III kitab, 2006, 220*). Pənahəli xanın vəsiyyəti üzrə, xanların ata-babalarının dəfn olunduqları Barlı bağ və Narlı bağın bütün məhsulu satılmır, xeyrat, ehsan kimi havayı camaata paylanırdı.

Qarabağda bir çox toponimlər bağçılıq, meyvəçiliklə bağlıdır: Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsinin adı əhali arasında "Qozluçay" kimi bilinir. Bundan başqa, Qarabağda Zoğalbulaq məbədi, Əzgilli, Zoğallıq, Qozlu, Narlı və s. adlanan yer adları məlumdur.

Qarabağ üzümü (Xindoqnu sortu)

XIX əsrin 80-ci illərindən bəri Azərbaycanda sənaye üzümçülüüyü sürətlə inkişaf etmiş və Cənubi Qafqazda tədarük edilən ümumi üzüm məhsulunun 30 faizi burada istehsal edilmişdir. Əsrin sonunda Zəngəzur qəzasında üzüm bağları 463,43 desyatin, toplanan məhsul 134,118 pud, Cavanşir qəzasında 819,1 desyatin, toplanan məhsul 48,305 pud olmuşdur (*Məhərrəmov, 2020, 149*).

XX əsr boyu Azərbaycanın əksər bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda da üzümçülük inkişaf etmiş, üzüm sahələri ge-

nişlənmiş, üzümçülükə bağlı sənaye sahələri, o cümlədən şərabçılıq yaranmışdır. Qarabağın kənd təsərrüfatında 1970-ci ildən başlayaraq üzümçülük həmişə prioritet təşkil etmişdir. Qarabağ rayonlarında 1975-1980-ci illərdə üzümçülük sahəsi cəmi 78976 hektar təşkil edirdi. Bundan 16179 hektarı təkə Dağlıq Qarabağa aid idi. Qarabağ zonası üzrə istehsal edilən bitkiçilik məhsullarının strukturunda üzümçülük məhsullarının xüsusi çəkisi 60%-dən çox idi. Xalq seleksiyası yolu ilə Azərbaycanda 500-dən çox üzüm sortu və hibrid formaları yaradılmış ki, onlardan 70 faizi süfrə üzümü istiqamətində istifadə edilmişdir.

1980-ci ildə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının strukturunda üzümçülüüyün ixtisaslaşma səviyyəsi orta hesabla Yuxarı Qarabağda 60%, Ağdamda 55 %, Füzulidə 80% təşkil edirdi. Bu rayonlarda təzə halda istifadə edilən süfrə üzümü istehsalı 4758 ton, ümumi istehsal isə 294 min tona çatmışdır. Başqa sözlə cəmi bitkiçilik üzrə ümumi məhsulun tərkibində üzüm tədarükündən əldə edilən gəlir Ağdamda 90%, Füzulidə 85% təşkil edirdi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyi dövrü ölkədə üzümçülüüyün mühüm inkişaf dövrü idi. O, vaxtlar üzüm istehsalı Qarabağda 294,6 min tona çatdırılmışdır. Bu rayonlarda süfrə və texniki sortlar 80-ci illərə qədər çox geniş yayılmışdır. Süfrə üzüm sortlarının ən çox yayıldığı Qarabağ zonası idi. Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Beyləqan, Ağdərə və s. rayonlarda üzüm daha çox əkilirdi. Buna baxmayaraq, süfrə üzüm sahələri ölkənin ümumi üzümçülükünün cəmi 11%-ni təşkil edirdi. Bundan 20-25%-i Qarabağ rayonlarının payına düşürdü (*Səlimov, Quliyeva, 28 oktyabr 2021*).

Bölgənin bütün ərazisi boyu tez yetişən və gec yetişən çoxsaylı sortlardan kardinal, qara kişmiş, qaraburnu, ağdayı kimi, habelə Ağdam qızıl üzümü, keçi məməsi, xindoqni, qaraşirə, kəhrəbə, zeynəbi, xan üzümü, qaragöz, mərəndi, təbrizi, rkasiteli və s. geniş istifadə edilirdi. Bu gün bölgə üçün süfrə üzüm sortlarından xindoqni, təbrizi, ağ xəlili, ağ oval kişmiş, kardinal, qara kişmiş, hüseyini, bayanşirə, mədrəsə, həmşərə, şirvanşahı, rkasiteli və s. üzüm sortları yayılmışdır. 1984-cü il məlumatına görə Qarabağda başlıca olaraq süfrə sortlarından təbrizi (43%), qaraburnu (15,1%), ağdayı (10,9%), qara şanı (9,6%), ağ şanı (7,0%), əsgəri (2,3%) və s. əkilib becərilirdi. Texniki sortlardan ən çox yayılanları rkasiteli (34,7%), mədrəsə (24,2%), bayanşirə (12,8%), həmşərə (12,2%), xindoqni (5,6%), mələyi (2,9%), tavkveri (2,5%) əkilirdi. Vaxtilə bölgədə "Mil", "Qarakənd", "Qırmızı portveyn", "Portveyn-777", "Ağdam portveyn", "Bayan", "Ağ", "Novruzlu", "Ağdərə" süfrə şərabları hazırlanırdı. Ermənistanın işğalı zamanı Qarabağ torpaqlarında 50 min hektar üzüm bağı dağıdılmış, 18 emal zavodu, 10 ədəd şərab süzmə xətti məhimsənilmişdir (*Səlimov, Quliyeva, 28 oktyabr 2021*).

Maraqlıdır ki, üzümün uzun müddət saxlanılmasının qədimi üsulları indi də mövcuddur. "Bandaq" üzümün saplağından dəstə ilə bağlanaraq saxlanılmasına deyilir. Bundan əlavə, Ağdamda üzümün saxlanılmasında tərəcdən indi də istifadə olunur. Üzümü uzun müddət saxlamaq üçün qamış qarğılarının bir-birinə bərkidilərək hazırlanan tərəcənin üzərinə bir-birindən aralı üzüm salxımları yerləşdirilir. Qapalı yerlərdə saxlanılan tərəcələrin üzərində üzüm yaza qədər qalır (*Bünyadova, 2007, 70*).

XX əsrin əvvəllərinə qədər ərazisinin 50 faizindən çoxu meşə və bağlarla örtülü olan bu ərazinin Qarabağ adını daşması təsadüfi deyildi. Qarabağın nəinki dağlıq hissəsi, hətta ovalıqlarında qiymətli ağac növləri ilə zəngin sıx meşələr var idi. Meşələrin ağac materialından daha çox yanacaq və tikinti məqsədilə istifadə olunurdu.

Çar Rusiyasının işğal dövründə Qarabağ xanlığının ləğvi, Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin və digər xalqların köçürülməsi, XIX əsr boyu davam edən və imperialist maraqlardan irəli gələn islahatlar başqa sahələrdə olduğu kimi, əkinçilikdə də ənənəvi üsulların sıradan çıxarılmasına yönəlmişdir. Hətta XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, kapitalist münasibətlərinin inkişafı, kənddə yeni təsərrüfat formalarının yaranması belə əkinçiliyin təkamül yolu ilə tərəqqisinə deyil, yalnız istismara əsaslanan iqtisadi münasibətlərin kök salmasına gətirmişdir.

Keçmiş sovet dövründə də eyni yanaşma özünü göstərmiş, kolxoz və sovxozların fəaliyyəti, plan təsərrüfatı Azərbaycanın ənənəvi əkinçilik təcrübəsinə ciddi zərbə vurmuşdur. XX əsrin 60-70-ci illərdən başlayaraq, Azərbaycanda taxılçılıq, üzümçülük, baramaçılıq, tütünçülük, bağçılıq və s. sahələr inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Lakin 1980-ci illərin ikinci yarısında keçmiş SSRİ-də təsərrüfat-iqtisadi münasibətlərin pozulması, Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğal siyasətinin başlaması bütün sahələrdə olduğu kimi, əkinçilikdə də öz mənfi rolunu oynamışdır. Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı potensialına da çox ciddi ziyan vurulmuşdur. Təqribən 1,3 milyon hektar kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq, 34,6 min hektar meyvə və üzüm bağları, 220 min baş mal-qara, 280 min hektar meşə, 1200 km irriqasiya sistemləri işğal nəticəsində tamamilə məhv edilmişdir. Məsələn, təkçə Cəbrayıl rayonunun ərazisində (əsasən Gəyən düzündə) 58 min 585 hektar əkinə yararlı sahə (suvarılan və dəmyə torpaqları) mövcud idi. Əkin sahələri əsasən Araz, İncəçay və Çaylaqçay çaylarının suları ilə suvarılmış, kəhrizlər də əkinçiliyin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Rayon işğaldan öncə üzümçülük, tütünçülük və baramaçılıq sahələri üzrə də ixtisaslaşmış, ildə 60 min ton üzüm istehsal edilmiş, ilkin emal müəssisələri fəaliyyət göstərmişdir.

İşğaldan əvvəl bu bölgələrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının təqribən 15-20 faizi, o cümlədən ət, süd və taxılın 14 faizi, baramanın 17 faizi, üzümün 26 faizi, yunun 19 faizdən çoxu istehsal edilirdi.

Torpaqlarının 20 faizi işğal olunmuş Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafı 1990-cı illərin əvvəllərində ciddi siyasi-iqtisadi əngəllərlə üzləşmişdi. Xalqımızın ümum-millî lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında postsovet məkanında ilk dəfə olaraq, 1997-ci ildən torpaq islahatının keçirilməsi, əhalinin pay torpaqları ilə təmin olunması, kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı bir sıra qanun və proqramların qəbulu kənddə məşğulluğu artırmaqla yanaşı, yeni inkişaf perspektivləri yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin kənd təsərrüfatının inkişafına xüsusi

diqqət yetirməsi, bir sıra proqramların qəbulu, kənddə kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi və s. yeni iqtisadi reallıqlar, inkişaf perspektivləri yaratmışdır. Xüsusi ilə Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 44 günlük Vətən müharibəsində əldə etdiyimiz qələbədən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin yenidən qurulması və bərpası istiqamətində geniş işlər görülür, yaşayış və sosial binalar tikilir, hava limanları istifadəyə verilir, yüz kilometrə qədər şosse və dəmiryolları çəkilir, infrastruktur layihələri həyata keçirilir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması ölkədə regional iqtisadi idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və ərazicə optimallaşdırılması baxımından vacibdir. Bu iqtisadi rayonların yaradılması yeni iş yerlərinin açılması, yeni əlavə dəyər yaradılması, ixrac əhəmiyyətli istehsalın həyata keçirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu dövrdə işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış Azərbaycan hökumətinin 2021-2030-cu illər üzrə müəyyən etdiyi beş milli prioritetdən biri olaraq qəbul edilmişdir. Qarabağda işğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan təmizlənməsi işlərinə başlanılmışdır. Bu günə qədər Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Xocavənd rayonlarında on min hektarla sahə təmizlənilib istifadəyə verilmişdir.

"Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı Dövlət Proqramı" hazırlanmış, 2021-ci və 2022-ci illərin dövlət büdcəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa və quruculuq layihələrinin maliyyələşdirilməsinə 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda, Cəbrayıl rayonu ərazisində "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" Sənaye Parkı yaradılmış, Zəngilan rayonunda "Ağalı ağıllı kəndi"ndə sakinlərin məskunlaşdırılmasına başlanılmışdır. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi "Azərkosmos" ASC ilə birlikdə peyk təsvirləri əsasında faktiki əkinəli torpaqların xəritələşməsi aparılır, işğaldan azad edilən ərazilərimiz hesabına əkin balansı xeyli artırılır. Məsələn, 2021-ci ildə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində 10 min hektar torpaq sahəsi əkin dövriyyəsinə cəlb edilmiş, 2022-ci ildə bu rəqəm 20 min hektara çatdırılmışdır.

Qarabağın relyefi, iqlim şərtləri və digər təbii imkanları nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri müəyyən olunmuşdur. İqtisadi bölgəyə daxil olan rayonların hər biri özünəməxsus zəngin təbii resurslara, yüksək iqtisadi potensiala və inkişaf perspektivlərinə malikdir.

Cəbrayıl rayonunda heyvandarlıq, üzümçülük və baramaçılıq, narçılıq, Xocalıda kartofçuluq, üzümçülük və heyvandarlıq, Ağdamda heyvandarlıq, pambıqçılıq, taxılçılıq, Kəlbəcərdə heyvandarlıq, kartofçuluq, tərəvəzçilik, meyvəçilik, Laçında heyvandarlıq, taxılçılıq, bağçılıq, tərəvəzçilik, Qubadlıda heyvandarlıq, taxılçılıq, arıçılıq, baramaçılıq, üzümçülük, narçılıq, Füzulidə taxılçılıq, qoyunçuluq, bitkiçilik, narçılıq, Xocavənddə heyvandarlıq, üzümçülük, quşçuluq, taxılçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik, Şuşada heyvandarlıq, meyvəçilik, quşçuluq, Zəngilanda heyvandarlıq, tütünçülük, taxılçılıq, üzümçülük, narçılıq, arıçılıq, baramaçılıq sahələri böyük potensiala malikdir.

MALDARLIQ

QARAMAL. Təbii-coğrafi şəraitdən asılı olaraq bəzi ölkələrdə əkinçilik, digərlərində isə maldarlıq ilkin və üstün sahə olmuşdur. Maşınlı texnikanın əkinçiliyə daxil olmasına qədər kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin məişətində əkinçiliklə maldarlıq bir-birini tamamlayan, biri digəri üçün maddi baza olan təsərrüfat sahələri idi. Öküzsüz, kəlsiz, atsız, dəvəsiz əkinçi həyatı mümkün deyildi. Yaylaqdan qayıdan sürülər payızda güzdəkdə gecələməyincə rəncbər, rəiyyət zəmilərin bərəkətli olacağından söhbət açmazdı. Əhalinin hərəkət etməyən (tərpənməz) mülkiyyəti, yəni evi, təsərrüfat binaları, torpağı, əkinçilik təsərrüfatı, hərəkət edən əmlakı, yəni mal-qarası ilə vəhdət təşkil edirdi. Bu da hər bir ailənin təsərrüfatını iş qüvvəsi ilə təmin etməyə imkan verirdi.

Əhalinin məişətində maldarlıqla əkinçiliyin nisbəti, mal-qaranı ilboyu kəndlərdə və mövsümi olaraq ondan bir neçə saatlıq, hətta bir neçə günlük məsafədəki yaylaq və qışlaq otlaqlarına köçürməklə bəsləmək qaydalarına görə maldarlıq təsərrüfatı müxtəlif formalarda qurulurdu. Maldarlıq təsərrüfatının təşkil qaydaları tarixi-etnoqrafik və iqtisadi-siyasi ədəbiyyatda maldarlığın formaları adlanır.

Maldarlıq təsərrüfatının inkişafı ilk növbədə ölkənin iqtisadi-siyasi vəziyyəti ilə bağlıdır. Həmin əsr-

lər Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün intibah dövrüdür. Şəhərlərin yüksəlməsi, kənd təsərrüfatının inkişafı, ticarətin canlanması dövrüdür. Şəhərlərin inkişafı təbii olaraq maldarlıq məhsullarına tələbat doğurur. Məhz bu tələbat XI – XII əsrlərdə Azərbaycanda maldarlığın sürətli inkişafı üçün təkan olmuşdur. Şəhər həyatının sürətli inkişafı ölkənin təsərrüfatının sahələr üzrə ixtisaslaşmasını tələb edirdi. Sənətlə məşğul olan əhali artdıqca onların maldarlıq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinə xidmət edən ixtisaslaşmış maldarlıq təsərrüfatının yaranması iqtisadi qanunauyğunluğun nəticəsidir. Məhz göstərilən səbəb və amillər XI–XII əsrlərdə Azərbaycanda maldarlıq təsərrüfatını ixtisaslaşdırmışdı. Azərbaycanda belə maldarlıq təsərrüfatları *gəllədar* təsərrüfatı adlanmışdır.

Hər hansı regionda maldarlığın formalarını müəyyənləşdirmək üçün həmin regionun təbii-iqlim şəraitinə müvafiq olan maldarlığın coğrafiyası birinci növbədə nəzərə alınmalıdır. Qarabağ etnoqrafik əyalətində maldarlığın coğrafiyası zəngin və rəngarəngdir. Kür-Araz arasında yerləşən Qarabağ maili düzənliyi yarımşəhra zonasının xırdabuynuzlu maldarlıq təsərrüfatının əsasını qoyunçuluq təşkil edir, keçidən ancaq qoyun sürülərində erkək kimi istifadə edilirdi. Kür-Araz və daxili axarlı çayların, bataqlaşmış göllərin sahillərində, qamışlıqlarda və suvarma əkinçiliyinə əsaslanan ərazilərdə camışçılıq, dəmyə əkinçiliyinin yayıldığı yerlərdə isə inəkçilik iribuynuzlu maldarlıq təsərrüfatının əsas sahəsi kimi inkişaf tapmışdı. Əsas nəqliyyat vasitəsi kimi dəvə, at və uzunqulaqda istifadə olunurdu. Aşağı dağ-meşə zonasının başlanması ilə keçə maldarlıq təsərrüfatına daxil olur, təxminən orta dağ-meşə qurşağının başlandığı sahədə xırdabuynuzlu təsərrüfatda keçə qoyunla tarazlıq yaradır, zonanın ən yüksək nöqtəsində keçə xırdabuynuzlu təsərrüfatda üstünlük təşkil edir, qoyun ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. İribuynuzlu maldarlıq təsərrüfatının əsasını inək təşkil edir, camışa yalnız dərə vadilərində, çay sahillərində rast gəlinir. Bu zonada yük nəqliyyat vasitəsi kimi qatır təsərrüfat məişətində birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir; uzunqulaqdan istifadə olunur, atçılıq minik nəqliyyat vasitəsi kimi öz üstün mövqeyini saxlayır. Seyrək meşə, dağ meşə subalp və alp çəmənləri qurşağında iribuynuzlu maldarlıq təsərrüfatını ancaq inək təşkil edir. Seyrək-meşə, dağ-meşə qurşağının başlanması ilə xırdabuynuzlu maldarlıq təsərrüfatı yalnız qoyunçuluğa əsaslanır. Alp çəmənləri zonasında minik və yük nəqliyyat vasitəsi kimi əsasən atdan istifadə olunur, qatır və uzunqulağa az təsadüf olunur.

XIX əsr mənbələrində Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətini, o cümlədən maldarlıqda təsərrüfat formalarını müəyyənləşdirməyə imkan verən qiymətli məlumatlar əksini tapır.

Cəbrayıl və Şuşa qəzaları dövlət kəndlilərinin məişətini öyrənən A.Q.Dekonski qəzaları tipoloji təsnifat üzrə dağlıq və düzən əraziyə bölüb, dağlıq zonada Şuşa qəzasının 32, Cəbrayıl qəzasının isə 31 kəndini əkinçi adlandırır; düzən zonada Şuşa qəzasının 24, Cəbrayıl qəzasının isə 11 kəndini oturaq adlandırır. Şuşa qəzasının 12, Cəbrayıl qəzasının isə 20 kəndini köçəri hesab edir (*Dekonski, 225*). Müəllif bütün yaşayış məntəqələrini kənd kimi göstərir və qeyd edir ki, əkinçi əhali say etibarilə bütün əhalinin 96%-ni təşkil edir, qalan 4% əhali isə varlı sinfə məxsus bəylər, ağalar, məliklər, tacirlər, sənayeçilər və ruhanilərdir. Beləliklə, bütün kəndliləri əkinçi hesab edən müəllif kəndləri oturaq və köçəri adlandırır. O, köçəri adlandırdığı əhalinin əkinçilik təsərrüfatı haqqında yazır ki, onlar əsasən buğda, arpa və bəzən də çəltik əkirdilər, yaz əkininə martın ortaları – aprelin əvvəlində başlayırdılar, payız əkinini sentyabr, oktyabr aylarında aparırlar, bəzən əkin noyabrın axırına kimi davam edir. Müəllif kənd əhalisinin kустar istehsalı və sənətkarlığı haqqında yazır: "Yun məhsulları hazırlayan kустar sənaye oturaq kəndlərdə necə idisə, köçəri kəndlərdə də elə idi" (*A.Q.Dekonski, 229-315*).

Mənbələrdə yarımköçəri və köçəri adlandırılan əhalinin öz əməklərini maldarlıq və əkinçilik təsərrüfatı arasında bölüşdürdüyü, yaylağa köçən əhalinin müəyyən miqdarının kişilərdən ibarət olduğu, bu işçi qüvvəsinin yaylağa köçdükdən sonra yenidən kəndlərə qayıdıb, ən azı ay yarım əkinçilik təsərrüfatı ilə məşğul olub, lazımi işləri görüb qurtardıqdan sonra yenidən yaylağa, maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olmağa qayıtdıqları göstərilir.

Əsas təsərrüfat məşğuliyyəti maldarlıq, xüsusilə qoyunçuluq olan kəndlər əkinçilikdə süni suvarma imkanı olmayan əhalidən ibarət idi. Təbii olaraq belə ərazidə yerləşən kəndlər əkinçilikdə ancaq dəmyə taxılçılıqla, maldarlıq təsərrüfatında isə əsasən qoyun, iribuynuzlulardan isə qaramal saxlamaqla məşğul olurdular, nəqliyyat vasitəsi kimi at və dəvədən istifadə edirdilər. A.Q.Dekonski yazır ki, süni suvarılan torpaqların hamısı oturaq kəndlərə məxsusdur, onlar heyvanlardan iş qüvvəsi kimi istifadə

edirdilər. Köçəri kəndlərin əkinlərini suvarmaq üçün suları yox idi. Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, Qarabağ düzündə suvarma əkinçiliyinə əsaslanan kəndlərin iribuynuzlu maldarlıq təsərrüfatını camışçılıq təşkil edirdi. Etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, suvarma əkinçiliyinə əsaslanan, əsas təsərrüfat məşğuliyyəti bağçılıq, ipəkçilik və texniki bitkilər olan əhali yayda dağa köçə bilmədiyi üçün ya tamamilə qoyun saxlamamış, ya da bəzi ailələr az miqdarda qoyun saxlamışdır. Belə ailələr qoyununu ya əmanət kimi yaylağa köçən əhali ilə, ya da bir neçə ailə birləşib çoban tutmaq yolu ilə yaylağa göndərirdilər. Təsərrüfat məişətində maldarlıq, xüsusilə qoyunçuluq birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən əhali isti aylarda əsasən yaylağa köçürdü, kənddə isə lazımı qədər işçi qüvvəsi qalırdı, onlar taxıl biçini ilə məşğul olurdular. Taxıl biçini qurtardıqdan sonra bir neçə ev məhlə-məhlə həyətlərinə qarovulçu tutub, özləri yaylağa gedirdilər. Dağətəyi zonada əhalinin hamısı deyil, işçi qüvvəsi maldarlıqla əkinçilik arasında bölünərək, əhalinin bir qismi kənddə qalır, digər qismi isə lazım olduğu qədər mal-qara ilə yaylağa köçürdü. Payız əkini vaxtı əhali iş heyvanları ilə kəndə qayıdır, yalnız çobanlar qoyunları yaylaqda saxlayırdılar. Azərbaycanda belə həyat tərzinin qədim tarixi var.

Qarabağ maldarları təsərrüfatlarını iqtisadi cəhətdən təmin etmək üçün yayda malqarlarını daimi yaşayış məntəqələrindən bir neçə saat məsafədən, 14-15 günlük məsafəyə qədər olan yay otlaqlarına köçürmüşlər. XIX əsrin 80-ci illərində Qarabağ tarixi etnoqrafik əyalətinin göstərilən köçmə formasından istifadə edərək, 452 kəndin 26038 tüstü ailəsi mal-qaralarını Qarabağ yaylaqlarına köçürürdülər. Bunlardan 81 kəndin 4048 tüstüsü Cəbrayıl qəzasından, 4 kəndin 381 tüstüsü Yelizavetpol qəzasından, 175 kəndin 9432 tüstüsü Zəngəzur qəzasından, 81 kəndin 5223 tüstüsü Şuşa qəzasından, 9 kəndin 1940 tüstüsü Cavanşir qəzasından idi (*Skibitski, 35*).

Maldarlıq təsərrüfatında köçmənin digər forması dağlıq zona əhalisinin qış ayları mal-qaranı aran qışlaqlarına köçürməsi hesab edilir.

Qarabağın düzən zonası qoyunçuluq təsərrüfatında yaylağa köçmə birinci növbədə iqlim səbəblərindən irəli gəlirdi. Çünki yazın ortalarından otlar quruyub yem ehtiyatı tükənir, xəstəlik yoluxduran müxtəlif həşəratlar artır, bunların təsirindən qoyun və inəklərdə qızdırma və s. xəstəliklər yaranır. Belə şəraitdə qoyunun saxlanması qeyri-mümkün olur. Məhz bu səbəbdən tarixən Qarabağ düzünün qoyunçuluq və qaramal təsərrüfatları bütünlüklə yaylağa köçürülürdü.

Düzən zonanın qoyunçuluq təsərrüfatında mövcud olmuş qışlağa köçmə başlıca olaraq sosial və iqtisadi səbəblərdən irəli gəlirdi. Belə ki, mal-qara sahiblərinin heyvanlarını yemləməsi üçün kəndətrafi otlaqlar kifayət etmir, təsərrüfatı bağlama şəraitində saxlamaq isə iqtisadi cəhətdən sərfəli olmur. Qış aylarında heyvanları otlaq şəraitində yemləmə ilə saxlamaq mümkün olub, ucuz başa gəldiyi üçün iri, qismən də ortabab maldarlar xırdabuynuzlularını qışlağa köçürmüşlər.

Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, Qarabağ düzü kəndlərində qoyunu az olan ailələr heyvanlarını qışlağa sürməmiş, onları kəndətrafi otlaqlar və quru yem ehtiyatı vasitəsi ilə bəsləyərək yaza çıxarırmışlar. Ortabab qoyunçulardan qoyun sürüsünü qışlağa köçürəni və kənddə saxlayanı da olurdu. Gəllədarlar və mülkədar qoyunçuluq təsərrüfatı bütünlüklə qışlağa köçürdü. Mülkədarlar özləri kənddə qalıb təsərrüfatlarını sərkərlər vasitəsilə idarə edirdilər. Gəllədarların ailəsi isə əsasən təsərrüfatları ilə qışlağa köçür, az hallarda kənddə qalırdılar. Qoyun payızlığa qayıdıb burada qaldığı müddətdə gəllədar kəndə qayıdıb, əkin işinin başa çatmasına nəzarət edir, icarə etdiyi qışlaqda əkin üçün imkan varsa, quzunun qış yemlənməsi üçün arpa əkdirirdi. Sürülər bütünlüklə qışlağa köçdükdən sonra gəllədar ailəsi ilə qış yatağına köçürdü. Yaşlı gəllədarın təsərrüfata lazımınca rəhbərlik edəcək oğlu, sərkəri olduqda ailəsini qışlağa köçürməyib kənddə yaşayırdı. İstər mülkədar, istərsə də gəllədar təsərrüfatında sərkərin ailəsi həmişə qışlağa köçürdü. Ortabab qoyunçular təsərrüfatlarını qışlağa köçürərkən qoyun sahibləri və onların ailə üzvləri kənddə qalırdılar. Qışlağa təsərrüfatla birlikdə ancaq çobanların ailə üzvlərinin bir hissəsi gedirdilər. Çobanların müəyyən hissəsi ailələrini qışlağa köçürməyib, çörək və xörəklərini hazırlamaq üçün qadın işçi qüvvəsi aparırdılar.

Qarabağ maldarlığını köçəri və yarımköçəri adlandıran bütün mənbələr, həmçinin burada köçəriliyin olmasını sübut etməyə çalışan tədqiqatçılar (D.İsmayilzadə, Ə.Sumbatzadə, Y.Mkrtyunyan və b.) əhalini köçəri və oturaq kəndlərə bölür (kənd məfhumunun oturaq əhaliyə mənsub yaşayış məskəni olduğu artıq dünya elmində qəbul olunmuşdur). Oturaq və köçəri adlandırılan bütün kənd əhalisinin

əkinçiliklə məşğul olub, əkinçilik vergisi ödədiklərini təsdiq edirlər. Belə maldarlıq forması *köçəri*, *yarım-köçəri* deyil, *köçmə* adlanır. *Qarabağın maldarlığı tarixən oturaq və köçmə formada olmuşdur*. Tarixşünaslıqda qəbul olunmuş fikrə görə, köçəri maldarlıq torpaq üzərində mülkiyyət hüququ mövcud olmayan ərazilərdə olur, maldarlar yem istehsal etmədən, otlaqlara görə vergi ödəmədən onlardan sərbəst istifadə edir, daimi yaşayış məskəni olmayıb, ilboyu alaşıqda yaşayır, ancaq maldarlıqdan gələn gəlirlə dolanırlar.

Bəzi tədqiqatçılar yarım-köçəriyi köçərilikdən oturaqlığa, yəni əkinçiliyə keçid mərhələsi hesab edirlər. Digər alimlər isə təsərrüfat məişətində maldarlığı aparıcı, əkinçilik çox cüzi olan təsərrüfatları yarım-köçəri hesab edirlər. Bəziləri isə, hətta yarım-köçəriyi köçəriliklə eyniləşdirirlər. Biz fikrən birincilərlə şərikik.

Qarabağda torpaq üzərində mülkiyyət hüququ yarandığı vaxtdan burada köçəri və yarım-köçəri deyil, oturaq və köçmə maldarlıq olmuşdur.

Hər bir xalqın maldarlıq təsərrüfatının tədqiqatında xalq seleksiyasının nəticəsi olaraq yetişdirilən mal-qara cinsləri milli mədəniyyətin tarixi nailiyyəti kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan dünyada maldarlığın ilkin vətənlərindən olmaqla, mezeolit dövründən burada heyvanlar əhliləşdirilmiş, neolit dövrü Azərbaycan bütünlüklə əkinçilik və maldarlıqla əhatələnmiş (*Azərbaycan tarixi. I c., 85-87*), eneolit və tunc dövründə Azərbaycan inəkçiliyində iki müstəqil cins yaranmışdır (*Nərimanov, 151*). Azərbaycan xalqının empirik üsullarla yaratdığı inək cinslərinin adları haqqında ilk dəfə XIX əsrin üçüncü rübündə burada xalqın təsərrüfat-məişətini öyrənən rus mütəxəssislərinin əsərlərində rastlaşırıq. Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətini öyrənən Rusiya imperiyası mütəxəssisləri buradakı mal-qara cinslərindən əsasən pərakəndə bəhs etmişlər. A.A.Kalantar və İ.Z.Andronikov bütünlüklə Qafqazın iribuynuzlu və xırdabuynuzlu mal-qara cinslərini mənşəyinə, ümumi əlamətlərinə, keyfiyyətinə görə Böyük Qafqaz və Kiçik Qafqaz cinsləri kimi iki qrupda təsnif etmişlər. Onların Qafqazın mal-qara cinslərinin ilk elmi təsnifatı özünü doğrultmuş, bu gün də istifadə olunmaqdadır. Böyük Qafqaz mal-qara cinsləri Böyük Qafqaz dağlarından başlamış, Kür çayının sol sahili ilə aşağı axarına qədər yayılmışdır. Kiçik Qafqaz mal-qara cinsləri bütövlükdə Kiçik Qafqazın dağlarına, Kür çayının sağ sahili boyu bütün Kür-Araz ovalığına da şəriksiz hakim cins olmuş (*A.A.Kalantar. T. 2, 8-9; İ.Z. Andronikov, 175-257*) yayılmışdı.

Böyük Qafqaz inək cinsi Dağıstan və ümumən Böyük Qafqaz dağları silsiləsində müxtəlif şəraitli ərazilərdə yayılmışdı. Ümumən kiçik bədənli olub, inəkləri 3-6 pud ət sızımına malikdir. Bu cinsin qaməti də mütənasib deyil, südlük keyfiyyəti də zəifdir. Bəzi növləri nisbətən böyük bədənli və qismən müsbət keyfiyyətlərə malikdir. Böyük Qafqaz inək cinslərinin 5-100%-i qara rənglidir. Qırmızı rəngə təsadüfən rast gəlinir. Çox az sayda ala rəngliləri də var (*A.A.Kalantar. T. 2, 9*). Bu iki cinsin daxilində ayrı-ayrı xalqların, tarixi etnoqrafik əyalətlərin maldarlarının apardıqları empirik seleksiya üsulları ilə onlara yeni keyfiyyətlər verən xalqların adı ilə adlanan, oxşar və fərqli keyfiyyətlərə malik cins və növlər yaranmışdır.

Qafqaz inək cinsləri onu yetişdirmiş xalqların adı ilə osetin inəyi, gürcü inəyi, tatar inəyi (türk – X.X.), Qarabağ inəyi, türkmən inəyi, tərəkəmə inəyi, kürd inəyi və s. adlarla adlandırılırdı (*Andronikov, 185*). A.A.Kalantar Kiçik Qafqaz inək cinsinin eksteryeri, məhsuldarlığı və dözümlülüyü haqqında yazır: "Kiçik Qafqaz inək cinsi Kiçik Qafqaz dağlarının yüksəkliklərindən Ərməniyyə yaylasına qədər əraziləri əhatə edir. Kiçik Qafqaz inək cinsi Böyük Qafqaz cinsindən bədəncə böyükdür. İnəklərinin ət çıxımı 8-12 pud olur. Başqa cinslərlə müqayisədə boylu-buxunlu, qədd-qamətli, yaraşıqlı, bədəncə tutumlu, südlük cinsdir. Bazarda ətlik kimi də yüksək qiymətləndirilir. Ümumən rəngləri qırmızıdır, 60-80%-i qırmızı rəngə çalır, sarı, boz, boz-sarı rənglilərinə də rast gəlinir, qara rənglisinə nadir hallarda təsadüf olunur. Gözlərinin ətrafında qara rəngli dairə, alnında ağ təpəli, başının aşağı hissəsi isə qara rəngə çalır. Kiçik Qafqaz inəyinin ən yaxşı cinsləri Qarabağ-Qazax cinsləridir. Onun həmçinin "dələyəz", "şor-qaya-pəmbək", "kürd" və başqa növləri də var (*Kalantar, T.2, 9*).

İ.Z.Andronikov Kiçik Qafqaz inək cinslərinin Göycə, Qarabağ, Kəlbəcər, Şərur, Vedibasar, Kürd inək cins və növlərinin olduğunu yazır (*Andronikov, 186*). Adlarını çəkdiyimiz Kiçik Qafqaz – Azərbaycan inək cinslərini eksteryeri, ət-süd məhsuldarlığı, qoşqu və yük-nəqliyyat vasitəsi kimi üstünlüyü, tə-

bii-iqlim şəraitinə uyğunluğu və daha aktivliyindən bəhs edirlər. Xüsusən İ.Z.Andronikov Göycə, Qarabağ, Kəlbəcər, Şərur-Dərələyəz, Vedibasar, Kürd inək cinslərinin yuxarıda göstərdiyimiz bütün ümumi və fərqləndirici xüsusiyyətlərini müqayisəli təhlil edir. Eksteryer, mikromühitə uyğunlaşma, bəslənmə şəraitindən asılı olaraq cüzi fərqlərə baxmayaraq, onların bir cinsin məhəlli qolları olub, Qarabağ cinsinin göstərilən bütün qollar üzərində dominant olması qənaətinə gəlir (*Andronikov, 187-188*).

A.A.Kalantar 28 aprel 1886-cı il tarixində Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyətində "Maldarlığın qarşısında duran vəzifələr və öyrənilməsi üsulları" adlı məruzəsində göstərir ki, "bazarlarda Qarabağ inək cinsini, xüsusən qırmızı rənglisini yüksək qiymətləndirirlər" (*Kalantar. T.1, 111*). O, "Qafqazda maldarlığın vəziyyəti" adlı əsərində yazır ki, Qafqaz maldarları böyük bədənli malları, xüsusən onun Qarabağ-Qazax cinsini yüksək qiymətləndirirlər. Bu cinslər uzun illər seçmənin nəticəsidir, bu seçmə indi də davam edir. Bu cinslər öz keyfiyyətinə görə Şimali Rusiya cinsləri səviyyəsindədir (*Kalantar. T. 2, 10*). Şamaxı və Göyçay qəzasının sektantları Qarabağın qırmızı malını yüksək qiymətləndirir, bu cinsi alıb sektantlar arasında yayırdılar. Qırmızı Qarabağ cinsi az olan yerlərdə bazarlarda onun qırmızı cinsini daha diqqətlə seçirdilər (*Kalantar. T. 2, 11*).

Qarabağ mal cinsi iş heyvanı kimi də üstün keyfiyyətlərə malik idi. Yelizavetpol qəzasında bayan-lılar yaxşı öküzü qəzanın zəyliklilərindən alırdılar, Yeni Bəyazid qəzasının rus sektantları və Şamaxı sektantları iş heyvanı kimi Qarabağ öküzlərini alırdılar (*Kalantar. T.2, 26*). Yelizavetpol quberniyası, Qazax qəzası dövlət kəndlilərinin təsərrüfat məişətini öyrənən A.D.Eritsov yazır ki, "əvvəllər malakanlar ancaq Rusiyadan gətirdikləri Qara dəniz cinsli inəkləri bəsləyirdilər, lakin bizə deyilənə görə burada yerli şərait üçün "tərəkəmələrin" tatar cinsi daha əlverişli, məhsuldardır" (*Eritsov, 178*).

İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasının Mərzə-Güney rayonunu tədqiq edən A.A.Qlasko yazır ki, tatarlar elə inək cinsindən istifadə edirdilər ki, süd məhsullarına olan tələbatlarını ödəsin, iş heyvanı kimi də istifadə olunsun, bala vermə (nəsil artırma) qabiliyyəti də yüksək olsun. Belə damazlıq və qabiliyyətli inək cinsinin yaradılması üçün qırmızı rəngli, qara gözlü (gözləri ətrafında qara dairə nəzərdə tutulur – X.X.), döşü enli, başı çox da böyük olmayan, qamətli, buynuzu və irtməyi normal törədicilərdən istifadə edirdilər (*A.D.Eritsov, 35*). Məhsuldarlığına və digər təsərrüfat məqsədi ilə istifadə etməkdə malakan inəkləri tatar (türk – X.X.) inəklərindən cüzi fərqlənir, ondan cüzi üstünlüyə malikdir (*Qlasko, 35-37*). Bu iki məhsuldar cinsdən əlavə Mərzə düzü və dağlarında yerli cinsi, Kəlbəcər cinsi və Cavanşir qəzasından olan bu cinslərin mələzindən alırlar. Qırmızı tatar (türk) inəkləri burada böyük bədənliliyi, enli sinəsi, qaməti, yaraşığı, rəngi ilə seçilir və üstünlüyünü göstərirdi. Yeni Bəyazid qəzasında Kəlbəcərdən inək almaqdan çox, kələ almağa daha çox üstünlük verirdilər. Kəlbəcər buğaları burda öz müsbət, fərqləndirici keyfiyyətlərini göstərirdi. Lakin pis bəsləmə şəraitində Kəlbəcər buğaları burda müsbət keyfiyyətlərini tez itirirdi (*Qlasko, 37*). Kəlbəcər cinsi yerli tatar və gəlmə malakan cinsindən yalnız süd məhsuldarlığına görə üstünlük təşkil edirdi (*Qlasko, 48-49*).

Azərbaycan maldarlığı bütünlükdə elmi əsaslarla ilk dəfə XX əsrin 20-ci illərində İ.İ.Kalugin tərəfindən öyrənilmişdir. O, qəzalar üzrə inək cinslərinin eksteryeri, anatomik quruluşu, qaməti, bədəninin böyüklüyü bədəninin mütənasibliyi, yetişkənliyi, ətlik-südlük keyfiyyəti, iş qabiliyyəti (qoşqu və yük götürmə), iqlimə və xəstəliyə dözümlülüyü, yemə tələbatlılığı və s. xüsusiyyətlərini öyrənmişdir. Kiçik Qafqaz inək cinsini onun Qafqazın müxtəlif ərazilərindəki qollarını Azərbaycanın əsas inək cinsi və müxtəlif qolları kimi qiymətləndirmişdir. Böyük Qafqaz zonasında Kiçik Qafqaz inək cinsi ilə Böyük Qafqaz inək cinsinin yayılma arealı və qarşılıqlı təsiri haqqında yazır: "Zaqatala qəzasında ancaq yerli Kiçik Qafqaz inək cinsi yetişdirilir. Dağ kəndlərində, misal üçün Suvagil dərəsində Böyük Qafqaz cinsli inəklər bəslənir, qəzanın şərq ərazilərində bu iki cinsin mələzləri yayılmışdır". Böyük Qafqaz cinsli inəklər əsasən Quba qəzasının düzən zonasının təsərrüfatlarını təşkil edir, burada hər iki cinsin mələzlərinə də təsadüf olunur. Nuxa, Göyçay və Şamaxı qəzalarında Kiçik Qafqaz cinsli mələzlər bəslənir, qəzaların şimal sərhədlərində Böyük Qafqaz cinsinin təsiri özünü göstərir (*Kalugin. T.2. 87-295*).

İ.İ.Kalugin özünə qədər tədqiqatçılardan fərqli olaraq Kiçik Qafqaz inək cinsini milli tarixi mədəniyyət nümunəsi kimi deyil, yəni Qarabağ, Qazax, Göycə, Şərur-Dərələyəz, Vedibasar, tərəkəmə cinsi adı altında deyil, formalaşdığı coğrafi-ərazi anlayışı ilə Kiçik Qafqaz inək cinsi adı altında vahid cins kimi tədqiq edilmişdir. Bəlkə də təsərrüfat nöqtəyi-nəzərindən burada müsbət cəhət tapmaq olar.

Rus imperiyasının təsərrüfat-iqtisadi mənafeyi milli adı dəyişdirilmiş məhsuldar Kiçik Qafqaz cinsinin ilk ocağını müəyyən etməyi tələb edirdi. İ.İ.Kalugin yazır ki, Kiçik Qafqaz inək cinsinin mərkəzi Ağdam qəzası olmaqla bütün Qarabağı, Gəncə və Qazax zonasını əhatə edir (*Kalugin. T.2, 58*).

İ.İ.Kaluginin təsnifatında Azərbaycanın Kiçik Qafqaz və Böyük Qafqaz ərazilərində tatar, tərəkəmə, türkmən, Qarabağ, Qazax, Göycə, Şərur-Dərələyəz, Vedibasar inək cins və növləri vahid Kiçik Qafqaz inək cinsi hesab edilir. Böyük Qafqaz inək cinsinin Quba qəzası ərazisindəki, buraya uyğunlaşmış populyasiyası bu cinsin müstəqil növü, Azərbaycan üçün cinsi hesab olunur. İ.İ.Kaluginin bu elmi nəticəsini XIX əsr mənbə və tədqiqatları da təsdiq edir. Deməli biz XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda iki – Böyük Qafqaz (Quba), Kiçik Qafqaz (tatar, tərəkəmə, türkmən) inək növlərinin və "Qarabağ, Qazax, Göycə, Şərur-Dərələyəz, Vedibasar) cinsinin olması müddəası ilə hesablaşmalı oluruq.

Tarixçi-etnoqraf H.Quliyev mənbələrə və bir sıra elmi tədqiqatlara istinad edərək "tərəkəmə" inək cinsini Qafqazda ən geniş yayılmaqla, eksteryeri, bədən quruluşu cəhətdən ən gözəl, mütənasib və möhkəm, dəyişən iqlim şəraitinə, xəstəliklərə qarşı davamlı, ət-süd məhsuldarlığına görə ən məhsuldar və iş qabiliyyətinə görə ən aparıcı cins olduğunu yazır (*Quliyev, 57-58*). İstifadə etdiyimiz XIX əsr mənbələri də H.Quliyevin mülahizəsini təsdiq edir. İ.İ.Kaluginin tədqiqatları və digər tədqiqatlar bu cinsin əsas ocağının, formalaşdığı mərkəzin Qarabağ olduğunu təsdiq edir (*Verdiyev, 76-81*). Deməli, Kiçik Qafqaz inək cinsinin İrəvan, Qarabağ, Qazax, Kəlbəcər, Göycə, Borçalı, Dağıstanda yayılmış "tərəkəmə" inək cinsi adlanan növləri Qarabağ inək cinsinin bütün yay-qış mövsümü otlaq şəraitində yemləməyə, açıq havada, müxtəlif iqlim və relyefdə yaşamağa alışmış, daha da möhkəmlənmiş növləridir. Deməli, Kiçik Qafqaz inək cinsi anlayışı altında Qarabağ inək cinsinin XIX əsr mənbələrində tatar, tərəkəmə, türkmən, Qazax, Kəlbəcər, Göycə, Şərur-Dərələyəz, Vedibasar növləri nəzərdə tutulur.

Yuxarıda istifadə etdiyimiz bütün mənbələrdə yüksək iş qabiliyyətinə malik iribuynuzluların yetişdirilməsi üçün onların ana bətnindən tutmuş, doğulub, böyüyüb, iş heyvanı və ya südlük keyfiyyəti daşıyan inəyə çevrilməsinə qədər yemlənməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. İribuynuzlu heyvanların ən azı 80%-i qışda kəndlərdə xüsusi yemləmə şəraitində bəsləndiyi göstərilir. Ancaq 20%-ə qədər əhali, əsasən də tərəkəmələr iribuynuzlularını qışlaqlarda saxlayırdılar. Adətən qışlağa subay qaramal köçürülürdü. Qaramalın qışlaqda saxlandığı yer siğırxana adlanırdı. Siğırxanada qaramal üçün yerdən qazma isti tövlə, qarğı və ağac çubuqlardan siğınacaqlar tikilirdi. Adətən, arıq düşmüş mallar soyuq günlərdə tövlə və tikililərdə yemlənirdi. Qışlaqda saxlanan qaramal gündə bir dəfə az da olsa ot və əvvəlcədən hazırlanmış ağac yarpağı ilə yemlənirdi. Kür çayı sahilində bitən "saqqız" ağacının yarpağı qış üçün ən keyfiyyətli yemlərdən hesab olunurdu (*Abelov, 91-92*). Belə maldarlar elə qış otlaqlarından istifadə edirdilər ki, heyvanların yem tələbatını ödəyə bilsin. Tərəkəmələrin qaramalı öz müsbət keyfiyyətini məhz belə bəsləmə şəraitində qazana bilirdi. Məhz körpəlikdən yaylaq-qışlaq otlaq şəraitində, müxtəlif iqlim və relyef şəraitində bəslənən qaramal dözümlü və qüvvətli olurdu. Yaylaq və qışlağa köçməyən əhali istər sağmal inəyi, törədici buğanı və qoşqu vasitəsi kimi öküzü də tərəkəmələrdən almağa can atırdılar (*Qlasko, 23; Kalantar. T.2, 4,81*).

Yuxarıda istifadə etdiyimiz mənbələr xalqımızın dövrün elmi seleksiyasından çox da geri qalmayan empirik seleksiya üsullarına malik olduğunu deməyə əsas verir. Balası damazlıq kimi seçilməsi nəzərdə tutulan boğaz inəklər yaxşı yemlənirdi ki, ana bətnində bala normal inkişaf etsin. Ata və anası məlum erkək buzov mütənasib bədənli, yaraşıqlı, normal sürətlə inkişaf edib böyüyəndə damazlıq kimi, buğalıq üçün seçilir. Üç yaşına kimi xüsusi bəslənir. Buğalar 3 yaşının tamamında sınaq üçün bir neçə inəklə cütləşdirilirdi. Buğadan törəyən buzovlarda irsi keyfiyyətlər, sağlamlıq, bədən mütənasibliyi, südlük əlamətləri, normal inkişaf arzu olunan səviyyədə olsa, növbəti ildə buğa törədici kimi naxıra qoşulurdu. Müsbət irsi keyfiyyətini nəslinə keçirə bilməyən buğa axtalanıb qoşqu vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Törədici buğalar istər tavanalı təsərrüfatlarda və istərsə də az mal-qaraya məxsus ailələrdə olsun ciddi qaydada yemlənir və yaxşı qulluq edilirdi. Adətən az tavanalı ailələrin bir neçəsi birləşib, bir buğa alıb saxlayırdı. Bəzən də elə olurdu ki, yaxşı buğası olan şəxs buğanı bəsləyir, inəyini cütləşdirmək istəyənlər ona xüsusi haqq ödəyirdilər. Azərbaycan xalqı empirik üsullarla Qarabağ inək cinsinin yuxarıda göstərilən populyasiyalarını yaratmışdır. Qarabağ-tərəkəmə qaramal cinsinin yüksək məhsuldarlığı və iş qabiliyyətinə görə rus sektantları azərbaycanlılardan törədici buğalar almaqla inəklərinin

keyfiyyətini yaxşılaşdırırdılar. Həmçinin azərbaycanlılar da malakanlardan bəyəndikləri buğaları seçib almaqla, öz qaramallarına yeni müsbət keyfiyyətlər aşılayırdılar (*Kalantar. T. 1, 122; Qlasko, 34-36*).

Z.Verdiyev maldarlıq tədqiqatçısı, professor L.Dyursta istinadən yazır ki, Qafqaz malı canlı və fəal temperamentlidir (*Verdiyev, 77*). Kiçik Qafqaz malının süd məhsuldarlığı haqqında aparılmış yoxlama məlumatlarından bəhs edərək yazır ki, Kiçik Qafqaz malının süd məhsuldarlığı A.A.Kalantarın tədqiqatı dövründə 400-500 kq idi. 1906-1910-cu illərdə Şadinovun və Rudnyovun apardıqları tədqiqatlara görə inəklər ildə 500-550 kq süd verirdi. İ.İ.Kaluginin 1926-1927-ci illər tədqiqatları dövründə Kiçik Qafqaz inəkləri ildə 600-650 kq süd verirdi. Sonralar Qarabağda "Sosializmin qələbəsi" sovxozunda Kiçik Qafqaz inəklərindən ildə 1752 kq süd sağılmışdır. İsmayılı rayonu "Qubaxəlilli" sovxozunda orta illik sağın 1532 kq idi. Həmin sovxozda 25 baş seçmə yerli inəyin hər birinin illik süd məhsulu 2311,6 kq, yağ faizi isə 4,42% idi.

Kiçik Qafqaz cinsinin tez yetişkənliyi, inkişafı və ət çıxımı yaxşıdır. Normal bəslənmə şəraitində inəklərin orta diri çəkisi 280 kq, yüksək hədd isə 350 kq, buğalarının orta çəkisi 300-350 kq olmuşdur. Yaxşı bəslənmə şəraitində ət çıxımı 53,9% olmuşdur (*Verdiyev, 80-81*).

Z.Verdiyev Kiçik Qafqaz cinsinin iş qabiliyyəti haqqında tarixi məlumatları ümumiləşdirərək yazır ki, Kiçik Qafqaz malının iş keyfiyyəti keçmiş dövrün tələblərini təmin edirdi. Onun müsbət cəhətləri uzun müddət davam edən işdə davamlı olmasıdır, yoxuşlarda cəsarətlə hərəkət etməsindən, sürətli davranmasından ibarətdir. Bu mal möhkəm dırnaqlıdır. Kiçik Qafqaz malı kənd təsərrüfatı işlərində və nəqliyyatda istifadə edilmiş, aran yerlərinə nisbətən dağətəyi və dağlıq rayonlarda daha böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Şumda istifadə edilərkən kotana 2-3, hətta 4 cüt öküz qoşulurdu. Professor İ.İ.Kaluginin məlumatına görə, bir cüt öküz yaxşı yolda orta hesabla 537 kq (440-640 kq), pis yolda isə 304 kq (240-360 kq) ağırlıqda yük çəkə bilər.

Kiçik Qafqaz ökülləri yük daşıma işində də istifadə olunurdu. Bir öküzün belinə orta hesabla 100 kq (65-110 kq) yük qoyurdular. Onun bu şəkildə istifadəsi Azərbaycanın çox rayonları üçün köç zamanı daha əhəmiyyətli olurdu (*Verdiyev, 80*).

Böyük Qafqaz inək cinsi ən xırda mal qrupuna daxildir. Inəklərin çəkisi 96-192 kq arasında təbəddüd edirdi. Kolxoz dövründə yaxşı bəslənmə şəraitində 120-220 kq-a çatdırılmışdır. Buğalarının çəkisi inəklərinkindən 50% artıqdır. Süd məhsuldarlığı normal bəslənmə şəraitində 800-1000 kq, yağıllığı 4,2-4,3%-dir. Ət çıxımı da aşağıdır, inəklərdə 36,6%, öküzlərdə 39,7%, axta cöngələrdə 40,6%-dir (*Verdiyev, 83-85*).

Mənbələrdən göründüyü kimi, Kiçik Qafqaz inək cinsinin ilkin vətəni Kiçik Qafqazın Qarabağ bölgəsi olsa da, onun təkmilləşməsində İrəvandan Dərbəndə qədər Azərbaycan xalqı iştirak etmişdir. Bu cinsin Zaqatala, Şirvan, Muğan, Lənkəran, Kəlbəcər, Göycə, Vedibasar və Şərur-Dərələyəzin yerli şəraitinə uyğunlaşdırılmış növləri yaradılmışdır. Bu cins özünün eksteryeri, qaməti, böyük bədənliliyi ilə bütün Qafqaz inək cinslərindən gözəl, ətlik-südlük cəhətdən məhsuldar, iş qüvvəsi yüksək olub, onun heç bir seleksiyaya məruz qalmayan inəkləri bir sağım (laktasiya) müddətində 3000 kq-dan artıq süd verir. Bütün bunlar göstərir ki, elmi seleksiya, gen mühəndisliyi üsulu ilə bu cinsin süd-ət məhsuldarlığını qat-qat inkişaf etdirmək olar. Onun südlük-ətlik məhsuldarlığını dünyanın ən məhsuldar inək cinsləri səviyyəsinə çatdırmaq olar.

XIX əsr mənbələri, Sovet tarixşünaslığı, o cümlədən, kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı otlaq maldarlığını ekstensiv tam tövlə şəraitinə keçilmiş maldarlıq təsərrüfatları intensiv təsərrüfat forması hesab etmişlər (A.S.Sumbatzadə). Son dövrün elmi tədqiqatları birmənalı sübut edir ki, otlaq maldarlığı, istehsal olunan məhsulun maya dəyərinin aşağı olması ilə bərabər, istehsal olunan ət-süd məhsulunun da keyfiyyətinin yüksəlməsinə imkan verir. Otlaq maldarlığının süd və ət məhsulları mikroelementlərlə zənginliyinə görə oturaq-tövlə heyvanlarının məhsullarından qat-qat yüksək olur ("Heyvandarlıq məhsullarının keyfiyyətinə dair sorğu kitabı").

Kiçik Qafqaz inək cinsinin genofondunu bərpa edib, ondan otlaq maldarlığı kimi istifadə etməklə, maya dəyəri aşağı olan, lakin yüksək keyfiyyətli süd-ət məhsulları istifadə etmək mümkündür.

Azərbaycanda iribuynuzlu maldarlıqda *camışçılıq* xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Düzən zonada iribuynuzlu maldarlıq tarixən birinci dərəcəli rola malik olmuşdur. Təəssüf ki, Azərbaycan paleoantologiy-

yasında aparılmış tədqiqatlar ölkəmizdə camışçılığın tarixi, əcdadlarımızın bu heyvanın əhliləşdirilməsi və ya ondan nə vaxtdan istifadə etməsi haqqında obyektiv fikir söyləməyə imkan vermir. Dünyada və Azərbaycanda camışın ev heyvanına çevrilməsi haqqında fərqli mülahizələr var.

Azərbaycanda qədim dövrdə camışlar Kür, Araz və onlara tökülən qolların hövzələrindəki bataqlıq yerlərdə, habelə Xəzərin cənubunda yaşayırdı. Sonradan onlar Şimali Qafqaz və Krıma tərəf yayıldılar (*Ağabəyli, 7*).

Əldə olunan materiallar camışların yerli-aborigen heyvan və ya gəlmə olması haqqında birmənalı fikir söyləməyə imkan verməsə də, camışın ilkin olaraq Azərbaycanda məskunlaşıb, adaptasiya olunub, buradan Qafqazın digər ərazilərinə və Qara dəniz sahili istiqamətində yayılması elmi əsaslarla sübut olunmuş faktdır (*Ağabəyli, 1, 7-8; Kalantar, T.2, 71*). Qafqazın Azərbaycan camış cinsindən bəhs edən İ.Z.Andronikov yazır ki, camışçılığı burada təşkil edən oturaq əhalidir, camış buranın aborigen əhalisinə mənsubdur (*Andronikov, T.1, 83*). Qafqaz camış cinsindən bəhs edən A.A.Kalantar qeyd edir ki, ümumiyyətlə Qafqaz camış cinsi az öyrənilib. Bu cins bədən quruluşu və bədəninin böyüklüyü ilə fərqlənir. Lənkəran və Quba camışlarının cidov hündürlüyü 135-150 sm-dir, başqa ərazilərdə camışların cidov hündürlüyü orta hesabla 130-133 sm-dir. Camışlar adətən qara rəngdə olur, sarıya çalan rəngləri də var, təpəl və çağallarına tez-tez rast gəlinir, nadir hallarda ağ camışa rast gəlinir (*Kalantar, 71*). Camışın süd məhsuldarlığı böyük və uzunmüddətli. Camışlar sağım zamanı gün ərzində 15-30 funt süd verirlər, bəzən bundan da çox olur. Camışın südünün yağıllığı yüksəkdir. Sağım müddətində yağıllıq dörd tam ikidə bir faizlə 7% arasında dəyişir. Yelizavetpol qəzasının Damcılı kəndində camış südünün yağıllığı 6%, Alpout kəndində 4%, Qazax qəzasının Mixaylovka kəndində 7%, Şuşa qəzasının Çanaxçı kəndində 5 (4/1)%, Yeni Bəyazid qəzasında 7%-dir (*Kalantar, T 2, 71*).

Azərbaycanda camış əsasən düzən zona heyvanıdır. Qarabağın rütubətli subtropik iqlim rayonlarında pambıq, üzüm, çəltik, taxıl əkilən aran zonaların iribuynuzlu maldarlığında üstünlük təşkil edir. Eləcə də 1800-2000 m hündürlükdə dağ-meşə zonasının çay, göl sahillərində yaşayır. Azərbaycanda camışların əsas kütləsi Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz, Muğan-Salyan, Şirvan, Gəncə-Qazax, Mil-Qarabağ, Şəki-Zaqatala və İrəvan çuxurunu əhatə edir (*Andronikov, 175-214; Kalantar, T. 2, 71-109; Kalugin, T.3, 1-163; Ağabəyli, 9*).

Camış istiliyə və xəstəliyə dözümlü, əsasən qaba yemlərlə qidalanan, inəklə müqayisədə uzun ömürlü, ət və süd məhsuldarlığı onunkundan yüksək, qoşqu qüvvəsi kimi ondan çox güclü ev heyvanıdır. Camışların bədən quruluşunun formalaşmasında irsiyyətlə yanaşı, yaşadığı yerlərin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Məsələn, Azərbaycanda aran, dağətəyi və dağlıq yerlərdə saxlanan camışların bədən quruluşunda müəyyən fərqlər vardır. Dağlara qalxdıqca camışlarda cidov hündürlüyü azalıb 135,6 sm-dən 126,1 sm-ə düşür, gövdə uzunluğu isə artır – 137.4 sm-dən 143 sm-ə çatır. Buna görə də Azərbaycanda Salyan-Lənkəran düzənliklərində saxlanan camışlar boyca iri olur. Bu yerlərdə təbii yem şəraiti də camışlar üçün əlverişlidir" (*Ağabəyli, 20*). Hündürlüyə qalxdıqca camışların çəkisi də azalır.

Camışlarda cütləşmə mövsümidir. Dişi balalar ana bətnində 311 gün, erkək balalar 305 gün yaşayır. Camışlar 30-32 il yaşayır, orta hesabla 10 bala verir, 15-18 bala verən də olur (*Ağabəyli, 31*). Camışların böyüməsi, yetişkənliyi qaramala nisbətən bir qədər ləngdir, təsərrüfat yetişkənliyinə 3 yaş ərəfəsi təxminən 400 kq çəkiyə çatırlar. Camışlar böyümə dövrünü 6-7 yaşında, kəllər 9-10 yaşında bitirirlər. İstiyə dözümlüdür, havanın istiliyi normadan keçəndə, çay, göl və axmazlara girərək havanın temperaturu onun üçün əlverişli olan vaxta qədər orada sərinləyir. Onun əsas qidası da elə subasarlarda olduğu üçün, başqa heyvanlar üçün çətin əldə olunan ot bitkilərini asanlıqla tapır və istifadə edir. Bitkilərin bitib inkişaf etdiyi dövrlərdə adətən kəndlərin yaxınlığındakı otlaqlarda yemlənilir. İnəkdən fərqli olaraq qış yemləməsi xüsusi yem hazırlığı, isti tövlə və əlavə qulluq tələb edir. A.A.Kalantar İrəvan quberniyasında camışa qış qulluğundan bəhs edərək yazır ki, qışda camışı hər gün, bəzən günəşırı qaşovlayıb bədənini yağlayırdılar. Başqa ərazilərdə camışın belə yuyulub yağlanması zəif həyata keçirilirdi. Yağlama ilə camışın bədənində biti öldürür və onun dərisini yumşaldırdılar. Camışın bədəninin yağlanması İrəvan, Eçmiədzin, Naxçıvan, Yeni Bəyazid qəzalarında kətan və çətənə yağından istifadə edirdilər. Qazax, Aleksandropol və başqa qəzalarda qara neftdən, Qarabağda qoyunun quyruq yağından istifadə edir, Ərəş, Göyçay, Şamaxı, Lənkəran, Quba, Naxçıvan qəzalarında, Tabasaran və Da-

ğistan əyalətlərində camışın bədənində qara neft sürtməzdən əvvəl onun bədənində qoyun və donuz piyi sürtürdülər. Camışların yuyulması və bədənlərinin yağlanması tədbiri yay mövsümündə 1-2 dəfə, qış aylarında 2-4-6 həftədən bir tələbata uyğun həyata keçirilirdi. Camışı yağlamazdan əvvəl diqqətlə, sabunla yuyurdular. Arıq düşmüş camışları xüsusi qayğı ilə yuyur, yağlayır və *yemləyirdilər* (*Kalantar. T. 2, 70; Skibitski, 73*). Camışçılıq başlıca olaraq Azərbaycanın düzən zonasının oturaq əkinçilik təsərrüfatının bir hissəsidir, maldarlıq təsərrüfat formasıdır. Lakin mənbələr tədqiq olunan dövrdə onun kəndlərə yaxın, rahat otlaqlara, yaylaqlara köçürülməsi haqqında məlumat verir. M.A.Skibitski bir yay mövsümündə Qarabağ yaylağına 3181 baş camış, 3466 baş kəl köçürülüb bəslənməsi haqqında məlumat verir. M.A.Skibitski yazır: "Yaylaq otlaqlarında camışları otu sıx, su ilə yaxşı təmin olunmuş, daşlıq olmayan sahələrdə otarırdılar" (*Skibitski, 51*)

İribuynuzluların örüş şəraitində otarılması 6 ay müddətinə sahibkarla naxırçı arasında əsasən hər bir iribuynuzlu üçün yarım puddan bir puda qədər, yəni 10 funt buğda əmək haqqı verilirdi. Həmçinin razılaşma əsasında sahibkar naxırçıya süd, yağ, pendir və s. qida məhsulları da verərdi. Bəzi kəndlərdə naxırçı hər baş iribuynuzluların otarılması üçün 15-25 qəpik əmək haqqı alırdı. Əmək haqqının başqa formasında pulun miqdarı bir qədər az olurdu, bundan əlavə naxırçıya gündə 1-2 çörək də verilərdi. Buzovçulara isə həftədə bir gün otardığı buzov və balağın anasını sağıb südünü əmək haqqı olaraq verirdilər. Bəzən də hər buzovun və balağın otarılması üçün adama 10-15 qəpik əmək haqqı ödənirdi (*Skibitski, 67; Nikifirova, 568; Zelenski, 99*).

Camışın süd məhsuldarlığı inəkdə olduğundan iki dəfə yüksəkdir. Nəzərə alsaq ki, bir sağın dövründə, yəni 300 gündə camış 2600-3000 kq süd verir, südündə yağlılıq 7-10%-dir, camış südünü inək südünə çevirəndə onun süd məhsuldarlığı 5200-6000 kq edir. Təsədüfi deyil ki, nehrə üsulu ilə çaxlayıb yağ alanda 12 kq, 7,6% yağlılıqda camış südündən 1 kq yağ alınır (*Ağabəyli, 37, 74*). A.A.Kalantar Azərbaycan camışının süd məhsuldarlığı haqqında yazırdı ki, məhsuldar camışlar bir sağın dövründə sutkada 15-30 pud süd verirdi, ildə hər camışdan 5-7 pud yağ istehsal edirdilər (*Kalantar. T.2, 71*).

Maraqlıdır ki, tədqiq olunan dövrün mənbələrində ancaq camışın süd məhsuldarlığından, başlıca olaraq iş qüvvəsi kimi əkinçilik və qoşqu nəqliyyatında rolundan bəhs olunur. Onun ət məhsuldarlığı haqqında heç bir məlumat verilmir. Mənbələrdən, yaşlı əhalinin xatirələrindən məlum olur ki, ölkəmizdə camışdan başlıca olaraq iş heyvanı kimi istifadə olunduğundan, belə heyvanların bədən bərkiyib əzələyə çevrildiyindən, kəsilməsi zərurəti yarananda da əti yeyilməz olur. Doğar camışların süd məhsuldarlığı yüksək qiymətləndirildiyindən və nəsil artırmaq üçün istifadə edildiyindən ömür boyu istifadə olunur, ətlik məqsədi ilə kəsilməmişdir. Ana camışlar çox qoca yaşda öldüyündən (kəsildiyindən) artıq onların da əti qida kimi istifadə edilməz vəziyyətdə olurdu. Demək olar ki, camışdan ətlik kimi istifadə olunmamışdır. Yalnız zəruri hallarda camış ətindən istifadə olunmuşdur.

Yalnız XX əsrdə texniki təsərrüfat və nəqliyyat maşınları camışın iş qüvvəsi və qoşqu nəqliyyat vasitəsi rolunu üzərinə götürdükdən sonra respublikamızda camışlar ətlik məqsədilə bəslənmiş və bu məqsədlə ondan istifadə olunmuşdur. İş qüvvəsi kimi istifadə edilməyən camış kəlçə və düyələrinin əti eyni yaşlı qaramalın əti kimi yumşaq və dadlı olur. Yaşlı camış və kəllərinin ətindən isə kolbasa istehsalında istifadə olunur.

Elmi tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, camış əti, xüsusən onun cavan kəlçə və düyələrinin əti mikroelementlərin zənginliyi və koloriliyinə görə qaramal ətindən üstündür (*Ağabəyli, 100-108*).

Camışçılıq nəinki Azərbaycanın, yayıldığı bütün ölkələrin ağır qaratorpaq və bataqlıqlaşmış ərazilərin əkinçiliyinin əsasını təşkil etmiş, həmçinin qoşqu nəqliyyat vasitəsi olmuşdur. Onun funksiyasında "iş heyvanı" həmişə başlıca, birinci dərəcəli olmuşdur (*Skibitski, 74; Xan-Aqov, 399; Kalantar. T.2, 3-4*).

XVII əsr alman səyyahı A.Oleari Azərbaycanda yeri şumlayarkən kotana 12 cüt – 24 kəl qoşulması haqqında məlumat verir. Mənbələr yalnız Azərbaycanda deyil, digər Şərq ölkələrində də yerin şumlanması zamanı kotana 12 cüt – 24 kəl qoşulduğunu göstərir (*Cavadov, 94*).

Azərbaycan çəltikçiliyinin tədqiqatçısı, etnoqraf Ş.Quliyev yazır ki, çəltik əkilən sahələr bir qayda olaraq 3 dəfə şumlanır və malalanırdı. Çəltik şum ancaq kəllə aparılırdı. Çəltikçilər arasında yaranmış zərb məsələdə deyilir: "Altı dəfə kəl dırnağı dəyməyən ləkdə çəltik olmaz" (*Quliyev, 49*). Təsədüfi deyil

ki, A.A.Kalantar yazır: "Düzən yerlərdə arabaya çox sayda öküz qoşulsa belə kənd təsərrüfatı işlərində əsasən kəldən istifadə olunurdu. İnekler və öküzler tələb olunan yerdə camış və kəlin olması həmin yerdə sərvətin işarəsi idi", "camışlar bütün bəslənən yerlərdə tələb olunmasından asılı olmayaraq sərvət nişanəsi kimi qiymətləndirilirdi". Odur ki, camışların qış bəslənməsinə xüsusi qayğı ilə yanaşılır, (sağmal camış, qoşqu kəli, törədici kəl) isti tövlədə saxlanır, ot, yonca, saman, cıx, pambıq qalıqı və s. qaba və qüvvətli yemlərlə qidalandırılırdı (*Kalantar, T.2, 111-130*).

XX-XXI əsrin elmi-texniki nailiyyətləri sayəsində camışın iş qüvvəsi və qoşqu vasitəsi rolunu bütünlüklə texnika əvəz etmişdir. Lakin camışın respublikamızda südlük-ətlik istiqamətdə inkişafı yüksək potensiala malikdir. Həmçinin onun gönü hərbi qulluqçuların geyimi və digər sahələr üçün əvəzəlməz xam maldır. Xalq təbabətində camışın südü və qatığını tarixən mədə-bağırsaq xəstəliyinin müalicə vasitəsi olması da məlumdur.

QOYUNÇULUQ. Ostoloji materiallar eneolit dövründə (e. ə. VI – IV minilliklər) Azərbaycanın Kür vadisində üç qoyun cinsinin mövcudluğu və bunların yüksək inkişaf mərhələsi keçmiş ev qoyunları olduğunu göstərir (*Nərimanov, 33*). E.ə. IX – eramızın X əsrlərinə aid Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılardan tapılan qoyun sümükləri üzərində aparılmış tədqiqatlardan aydınlaşır ki, bu qoyunlar yağlıquyruq olub, müasir qoyunlardan bədəninin böyüklüyü və qıclarının qısalığı ilə fərqlənir və Qarabağ cinsinə müvafiq gəlir. Uzunmüddətli təkamül, təbii və ictimai amillər Azərbaycanın etnoqrafik bölgələrində yetişən qoyun cinsləri arasında keyfiyyət və forma fərqi yaratmışdır. Bu cinslərin bəzisi yetişdirilmiş olduğu ərazinin, etnoqrafik və etnik qrupun adı ilə və digər adlarla adlandırılmışdır. XIX əsrdə Azərbaycanda yerli qoyun cinsinin 9 növü olmuş və əsrin ortalarında yeni bir cins də gətirilmişdir. Maldarlıq təsərrüfatının görkəmli tədqiqatçısı M.D. Rəcəlişvili bunlardan Qarabağ qoyununu ən qədim, yerli və mənşə etibarilə yağlıquyruq cins sayır (*Rəcəlişvili, 1953, 123-124*). İ.İ. Kalugin, eksteryerinə görə, Azərbaycanın bütün qoyun cinslərini bir-birinə yaxın, hətta qohum hesab edir. O, Azərbaycan qoyun cinslərini quyruqlarının quruluşuna görə iki qrupa bölür. Birinci qrupa Qarabağ, Şirvan, bozax, gödək, herik, ləzgi, caro cinslərini, ikinci qrupa isə mazex və balbaz cinslərini daxil edir. Bu qoyunlardan yalnız dördünü: Qarabağ, ləzgi, balbaz və mazexi müstəqil cins, qalanlarını isə sabitləşməmiş mələz növ hesab edir. Tədqiqatçıların fikrincə, Qarabağ qoyunu tuş, bozax, Şirvan, gödək, caro, ləzgi və s. qoyun cinslərinin formalaşmasında iştirak etmişdir (T. Məlikov, M. Sadıxov).

Cənubi Qafqazda qabayunlu qoyunlardan Qarabağ qoyunu iri bədənli dir. Onun qılçaları uzun, irtməyi cılız, quyruğu yağlı, quyruq aynası açıq və üçkünc olur. Boyu uzun, gövdəsi nisbətən gödək, döş qəfəsi enli, qulaqları əsasən kərədir. Baş, ayaqları, qarnı və boyunun aşağı tərəfi yunsuzdur. Əsasən buynuzsuz olur, az hallarda buynuzlu qoçlara təsadüf olunur. M.A. Skibitski göstərir ki, hələ XIX əsrdə Qarabağ qoyunu dözümlülüyünə, bədəninin mütnasibliyinə, uzaq məsafəyə yol getməyə davamlılığına, yüksək nəsilverməsinə və ətinin tamlılığına görə bütün yerli cinslərdən yüksək qiymətləndirilir, hətta əti dadlı olduğu üçün "*kəsmə qoyun*", yəni "*ətlik*" adlandırılırdı. İndi də Zəngəzurun və Naxçıvanın müəyyən yerlərində Qarabağ qoyununa bəzən "*kəsmə qoyun*" deyirlər. Mənbələr göstərir ki, Qarabağ qoyunu Zəngəzur və Naxçıvanda "*herik qoyun*", "*gödək qoyun*", "*dımış qoyun*", İrəvan xanlığında isə "*herik qoyun*" adlandırılmışdır.

Mənbələr və etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, Qarabağ qoyunu müsbət xüsusiyyətlərinə görə (xəstəliklərə qarşı davamlılığına və ölüm faizinin azlığına görə) tarixən Azərbaycanın digər qoyun cinslərindən üstün tutulmuşdur. Köçmə şəraitə qoyunların davamlılığını öyrənmək məqsədilə Sovet merinosu, Qarabağ, merinos-Qarabağ mələzləri və yarımzərif yunlu yağlıquyruq cins üzərində sınaq işi aparılmışdır. Eyni köklük dərəcəsində olan qoyun cinsləri müəyyən edilmiş məsafəyə eyni vaxt və şəraitdə köçürülmüşdür. Köçürülmə zamanı hər baş hesabı ilə Qarabağ qoyunu 2,17% diri çəki itirdiyi halda, sovet merinosu 6,45%, mələzlər 4,19%, yarımzərif yunlu qoyun 4,23% diri çəki itirmişdir (*Axundov, 1962, 13*).

Qafqaz qoyun cinsləri içərisində Qarabağ qoyunu ən qabayunlu qoyundur. Belə ki, güclü yağışlar və çovğun bu qoyundan başqa Azərbaycanın qalan qoyun cinslərinin yununu sındırır, bədənini islada bilmir. Görünür, bu müsbət xüsusiyyətlərinə görə də Qarabağ qoyunları qışlaqlarda tarixən üstüaçıq bi-

nalarda saxlanmışdır.

Azərbaycan merinosunun qoçları ilə Qarabağ qoyununun cütləşməsindən alınan məzlər adi otlaq şəraitində bəsləndikdə, onlarda Qarabağ qoyununun əlamətləri, yaxşı bəsləmə və yemləmə şəraitində isə Azərbaycan dağ merinosunun əlamətləri üstünlük təşkil edir.

Qarabağ qoyunu balavermə qabiliyyətinə görə bütün yerli cinslərdən üstündür. Belə ki, bu qoyunlar ilboyu həvəsə gəlmək qabiliyyətinə malik olduğundan daha çox bala verirlər. Bozax qoyununda əkizlik 10–15%, Şirvan qoyununda 5–10%, balbas qoyunlarında 5-7% olur. Qarabağ qoyunlarında isə əkizlik 20–30%, qısırlıq 3–5%-ə çatır. Azərbaycan dağ merinosunun quzularına nisbətən Qarabağ qoyununun quzuları bədən quruluşu və əzələ sistemi cəhətcə daha inkişaf etmiş vəziyyətdə doğulur.

Qarabağ qoyunu ətlik – südlük – yunluq cins hesab edilir. Ət çıxarına görə bütün Azərbaycan qoyun cinslərindən üstündür. Belə ki, bozax qoyunu 48,3%, mazex 50%, Şirvan qoyunu 50-52% ət çıxarına malik olduğu halda, Qarabağ qoyununda bu göstərici 56%-ə bərabərdir. Qarabağ qoyununun əti kaloriliyinə görə Sovet merinosu və mələz cinslərin ətindən üstündür. V.Şamilodze yazır ki, XIX əsrdə Gürcüstanda Qarabağ qoyunu böyük bədənliliyi ilə seçilir və ətlik hesab edilirdi. Bazarlarda müştərilər tərəfindən ən çox Qarabağ qoyununun əti xəbər alınır.

XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağ gəllədar təsərrüfatında Qarabağ qoyun cinsinin yeni bir növü yaranmışdı. Bu, Qarabağ cinsinin *qaradolaq* növüdür. Bu növün yaradıcısı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşamış Qaradolaq kəndinin məşhur gəllədarı Hacı Məhəmmədhüseyn hesab olunur.

Qaradolaq qoyunu haqqında yazılı ədəbiyyatda ilk dəfə İ.İ.Kalugin məlumat verir. O yazır ki, Qarabağ qoyunu arasında əhali Qaradolaq nəslini daha yüksək qiymətləndirir. Bu növ ən çox Ağdam qəzasının cənub-şərq tərəfində Kür çayı sahilində yayılmışdır. Əsasən Qarabağ cinsinin əlamətlərini daşıyır, ondan xeyli böyüklüyü, yaxşı qədd-qaməti, quyruğunda çoxlu yağ toplanması, bəzən də quyruğunun sapma oynağına qədər sallanması ilə seçilir. Qaradolaq qoyunu Qarabağ cinsinin uzaq məsafəyə yol getmək, yemləməyə az tələbkər, xəstəliklərə qarşı dözümlü və həm də yüksək ətilik, südlülük, yunluluq kimi xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən növüdür.

Qarabağ maldarları yeni heyvan cinsi yaratmaq, mövcud cinsi inkişaf etdirmək və yaymaqda “dördəyqlı ataya çəkər” xalq müddəasını rəhbər tutmuşlar. Onlar otlaq şəraitində yemləmə ilə kifayətlənən, susuzluğa, xəstəliyə, uzaq məsafəyə yol getməyə dözümlü, sıxyunlu, südlü, mütənasib bədənli, bədəni, boynu, qılçaları uzun, başı kiçik, buynuzsuz, döşü enli qoyunları yüksək qiymətləndirir və onların nəslini seçib artırırdılar. Göstərilən keyfiyyətlərə malik qoç və qoyunlardan törəyib, nəslinin müsbət əlamətlərini daşıyan quzular körpəlikdən qoçluq üçün nəzərdə tutulur, bəslənməsinə xüsusi qayğı göstərilirdi. Bir yaşında bu qoçların hər biri iki-üç qoyunla cütləşdirilir və bu qoyunlar yadda saxlanırdı. Onlardan alınan quzular üzərində müşahidə aparılırdı. Nəslə xüsusiyyətlərini yaxşı keçirə bilən və nəslə sonra yaxşı inkişaf edən qoçlar döl üçün saxlanırdı. Qoç yetişdirilərkən müxtəlif cinsin mələzi olmasına yol verilmirdi, çünki qoç xalis cinsdən olmadıqda ondan törənən nəsildə istənilən keyfiyyətlər alınmır.

Qarabağ gəllədarları qoyunlarının gözəgəlimliyi, xüsusi əlaməti ilə həmişə başqalarından seçilməyə çalışırdılar. Qoyunları formasına görə digərlərindən seçilməyən gəllədarlar heyvanlarının sayına görə başqalarından üstün olsalar belə, gəllədarlar arasında sayılmır, “naşı” adlandırılırdı. Gəllədarlar çalışırdılar ki, qoyunları eyni nişana və formaya malik olmaqla başqalarından seçilsinlər. Bir kəndin iki gəllədarının qoyunu bir-birindən fərqlənirdi. Uzunmüddətli seleksiya nəticəsində gəllədarlar məhsuldarlığına və xarici nişanları ilə fərqlənən qoyun nəslə yaratmağa nail olurdular. Qarabağ qoyunçuları hansı zahiri görünüşdə qoyun yetişdirmək istəsələr, ancaq Qarabağ qoyununun onlara xoş gələn nəslini seçirdilər.

Etnoqrafik məlumatlardan və genetik A.İsmayılovun tədqiqatlarından aydın olur ki, Hacı Məhəmmədhüseyn Qarabağ qoyun cinsi içərisində uzaq dağ yolları getməyə davamlı, hündür ayaqlı, döş qəfəsi geniş, iri gövdəli və iri quyruqlu, boynu uzun, bozkərə heyvanlar seçmiş. Sonrakı damazlıq işində isə arzu olunan cütləri taylaşdırarmış. Törədicilərin seçilməsinə böyük əhəmiyyət verərmiş. Bəzən o, hətta başqa sürülərdə xoşuna gələn qoçu 5-10 qoyuna dəyişib, damazlıq işində istifadə edərmiş. Məlumatlardan aydın olur ki, Hacı Məhəmmədhüseyn seleksiya işini əvvəlcə bir sürüdə aparmışdır. Seleksiya nəticəsində tipik formaya malik bozkərə qoyunlar yaradılmışdı. Eyniadlı kənddə yaradılan bu qoyun həmin kəndin adı ilə “Qaradolaq qoyunu” adlanmış, tezliklə bütün Qarabağda məşhurlaşmış və

geniş yayılmışdı.

Qaradolaq qoyununda göstərilən bütün yüksək keyfiyyətlərin hamısının Hacı Məhəmmədhüseynin seleksiyasının nəticəsi olması fikri düzgün deyil. Çünki onun istifadə etdiyi xalq seleksiya üsulu, bütün Qarabağ qoyunçularının istifadə etdikləri üsul idi. Lakin bir maldar kimi, Hacı Məhəmmədhüseyn daha geniş imkana malik olmuşdur. Onun ata-babası böyük torpaq sahəsi olan mülkədar idi. Onlar qış ayları qoyunlarını icarə edilmiş qışlaq otlaqlarında deyil, öz qışlaqlarında saxlayırdılar. Əvvəlcədən qışa hər cür yem ehtiyatı hazırlaya bildiklərindən onların qoyunları qış ayları yemlə yaxşı təmin olunurdu. Xonaşen düzündəki yazlaq və payızlığından, Yağlı Güney adlanan yaylaqdan istifadə edirdilər ki, bu cəhətdən bütün Qarabağ qoyunçuları onlara həsəd aparırdılar. Yağlı Güney yaylağı otunun keyfiyyətinə görə yüksək qiymətləndirilən yay otlağıdır.

Qarabağ qoyununda əsas rəng boz, qumral və sarımtıldır. Hacı Məhəmmədhüseyn yeni qoyun növü yaradanda gəllədar təsərrüfat ənənəsini davam etdirərək, boz rəngli qoyun yetişdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bu cəhd təsərrüfatın inkişafına müsbət təsir göstərə bilirdi. Belə ki, Qarabağda xalçaçılıq tarixən əhəmiyyətli sənətkarlıq sahəsi idi. Qarabağ qoyununun yunu isə xalçaçılıq üçün birinci dərəcəli hesab olunurdu. Ağa yaxın boz rəngli yun isə müxtəlif rənglərə asanlıqla və yaxşı boyandığı üçün yerli bazarlarda, xüsusən Şuşa, Ağdam, Bərdə şəhərlərində böyük tələbatla satılırdı. Bu dövrdə Rusiya sənayesində də Azərbaycan yununa böyük ehtiyac duyulurdu. Azərbaycan yunu xarici ölkələrə də ixrac olunurdu.

Ana qoyunları əsasən buynuzsuz, kərə, qoçlarda isə bəzən kiçik buynuzla təsadüf olunur. Quzuları qonur və açıq-qonur rəngdə doğulur, rəngi 4-5 aylığında tədricən dəyişib boz rəngə çalır. Qaradolaq qoyunlarının quzuları tezyetışkənliyinə görə dünyada məşhur olan ingilis ətlik qoyun cinslərindən heç də geri qalmır. Yaxşı bəsləniləndikdə 8-9 aylıq erkək quzuların çəkisi 50-55 kq-a çatır. Şirvan balbas və bozax qoyunlarına nisbətən Qaradolaq qoyunlarında diri kütlə, cəmdək və piy toxuması xeyli üstündür. Südünün çoxluğu və yağlılığı ilə digər cinslərdən seçilir. Yemləmə şəraitindən və ilin fəsilələrindən asılı olaraq onun südündə yağlılıq 6%-lə 10,7% arasında dəyişir, orta yağlılığı 7,83%-dir.

Mənbələr və etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, Qarabağ qoyunçuları tarixən təsərrüfatın təşkili-nə, yəni qoyunun yemlənməsi, yaylaq və qışlağa köçürülməsi, dölün, sürünün düzgün təşkil edilməsi işlərinə xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Sürü təşkil edərkən maldarlar çalışırlar ki, qoyunlar eyni yaşda olsun. Çünki müxtəlif yaşda qoyunda otlama qabiliyyəti və ayrı-ayrı otları yeməyə həvəs, çeviklik fərqli olur. Cavan qoyunlar çevik və mütəhərrik olub, adətən körpə otları yeməyi daha çox sevdikləri üçün otlaqda sürətlə gəzib körpə ot axtarıqları halda, yaşlı qoyunlar nisbətən az çeviklik göstərir, körpə otlarla bərabər qart otları da yeyirlər. Ona görə də müxtəlif yaşlı qoyunlardan ibarət sürünü idarə etmək çətinlik yaradır. Belə sürüdə qoyunlar fərqli köklükdə olur, müxtəlif vaxtlarda qoça gəlir ki, bu da dölün mütəşəkkil keçirilməsinə imkan vermir, yaylaq və qışlağa köç zamanı ağır zəhmət və itki törədir.

Qoyunun yaşı dişi ilə müəyyənləşdirilir. Bala 6 aylığına kimi *quzu*, 6 ayından bir yaşına kimi *toğlu* adlanır. Bir yaşından qoyun hər il alt çənənin qarşısındakı 6 dişin bir cütünü dəyişir. Bir yaşının tamamında ortadakı bir cüt dişi dəyişəndə *şisək*, üçüncü cüt dişi dəyişəndə, yeni dörd yaşında *öyəc qaradış*, beş yaşında *azman*, altı yaşdan *dızman* adlanır. Qoyunların qabaq dişlərinin dibi 5 yaşından nazilməyə başlayır, ağızətrafı tükləri ağarır, birinci cüt orta dişdən başlayaraq qabaq dişlərinin ucları qırılır və hamısı bərabər səviyyə alır. Sağlamlığından, irsi əlamətlərindən asılı olaraq 6-7 yaşından qoyunun ön dişləri tökülməyə başlayır.

Sürüdə qoyunun müəyyən miqdarda olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qoyun çox olduqda sürünü lazımcına idarə etmək mümkün olmur. Sürünün qarşısında gedən qoyunlar yemə olan tələbatlarını ödədiyi halda, sürünün arxasınca getməyə adət etmiş və çeviklik göstərməyən qoyunlar isə özlərini yemlə təmin edə bilmirlər. Sürü böyük olduqda qoyunlar müxtəlif köklükdə olur. Bu hal ana qoyun sürülərində qısırlığı artırır. Adətən, ana qoyun sürüləri 300-400 baş, erkək qoyun sürüləri isə 500-600 başa çatırdı. Ana qoyun sürülərinin azlığı quzuları anasına əmizdirməyə, sağımı təşkil etməyə imkan verirdi.

Qoyunlar rənginə görə *ağ*, *boz*, *sarı*, *qumral*, *qızılı*, *bənövşə*, *qara göy*, *çal*, *ala*, *mor* olurlar. İrtməyinin quruluşuna görə – *əyriirmək*, *dikirmək*; quyruğunun quruluşuna görə – *dımış* və *ətəkl* adla-

nır, qulağının quruluşuna görə, qulağı lap gödək – *kərə*; bir qədər nazik, ensiz, uzun (təxminən 3-5 sm) – *kürə*; enli, uzunqulaq (təxminən 10-12 sm) – *şaban qulaq* adlanır. Buynuzlu qoyunlar *kəlin* adlanır. Nadir hallarda dördbuynuzlu qoçlara rast gəlinir ki, bunlar da *qoşabuynuz* adlanır. Başında ağ tük dairəsi olan *təpəl* qoyun, irtməyinin ucunda ağ tük olduqda *çağal* qoyun, ayağında ağ tük olduqda *səkil* qoyun adlanır. Vaxtilə çoban sürüdə qoyunun ümumi sayından əlavə hər rəngdə, nişanda neçə qoyun olduğunu da yadda saxlayırdı.

Sürünü sayarkən çoban erkəci sürünün qarşısına çıxarır, bir neçə qoyunu erkəclə sürüdən bir qədər uzaqlaşdırır və sürünü arxasınca haylayır. Qoyunlar erkəcə doğru getdikcə sayçı çoban qarşıda dayanıb qoyunlara nəzarət edir. Çobanlardan biri qoyunların hamısının sayçının qarşısından keçməsinə təşkil edir. Sayçı ya bütün qoyunları ya da hər nişandan olan qoyunları ayrılıqda sayır. Sayçı ucadan elan edir: "qara kərə tayın gördüm" və s. Hansı nişanda qoyunun tayı olmayanda sayçı elan edir: "sarı kərə tayın görək", "ağ qaragözün tayı gərək" və s. Köməkçi çoban qoyunu taparaq sayçıya məlumat verir ki, həmin nişanlı qoyunların sayını başa çatmış hesab etsin. Sürüdə qoyunlar bu üsulla sayılır, çatışmayanlar aşkar edilirdi.

Varlı qoyunçuluq təsərrüfatlarında sahibkarlar bütün qoyunlarını tanımaq üçün üzünə damğa vururdular. Adətən, bu nişan sahibkarın adının birinci hərfi olurdu. Bəzən hərf deyil, qoyunun üzünə müəyyən istiqamətdə xətt çəkilirdi.

Qarabağ zəngin təbii qış və yay otlaqlarına malik idi. XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağın yay otlaqlarının sahəsi 307135,05 desyatin ərazini əhatə edirdi. Bundan 100924, 35 desyatini Cavanşir, 193106,9 desyatini Zəngəzur, 13008, 8 desyatini Şuşa və 95 desyatini Cəbrayıl qəzalarının payına düşürdü (*Skibitski, 12-13*).

XIX əsrin 80-ci illərində yaylaqlardan alınacaq otlaq haqqını dəqiqləşdirmək məqsədilə tədbirlər həyata keçirilən zaman Qarabağ yaylaqları 9 rayona, rayonlar isə 567 sahəyə ayrıldı. Mənbələrdə Şuşa qəzasında 4991 desyatin, Cəbrayıl qəzasında 11249 desyatin qış otlaqları olduğu göstərilir. Təəssüf ki, Qarabağın qış otlaqlarının ərazisi tarixi ədəbiyyatda bütünlüklə əhatə olunmamışdır.

XIX əsrin birinci rübündə Azərbaycanda vahid otlaq vergisi, icarə qaydası olmamışdır. Otlaq vergiləri və icarə qaydaları adət formasında olub, məhəlli xarakter daşıyırdı. Otlaqdan istifadə müqabilində ödənilən mükəlləfiyyətlər, vergilər və icarə qaydaları müxtəlif idi. Əsasən maldarlıqla məşğul olan əhəlinin bir hissəsi xanın və feodalların könüllü hərbi qoşunu, mühafizəçisi vəzifəsini yerinə yetirir, bunun müqabilində otlaqdan istifadə üçün ödənc və vergidən azad edilirdi. Maldarların digər hissəsi otlaq vergisi olaraq torpaq sahibinə müəyyən miqdar heyvan, yağ, pendir, yun verir, müəyyən şərtlərlə xanın heyvanlarını otarır, keşiyini çəkir, köç zamanı iş heyvanları ilə tayfa başçılarının və xanın yükünü daşıyırdı. Otlaq haqqını bəzən pulla, bəzən də natura ilə ödəyirdilər.

Xanlıq dövrü əsas otlaq vergisi *çöpbaşı* idi. Miqdarı yerli adətlərlə, ayrı-ayrı əyalətlərdə fərqli formada və miqdarda olan otlaq vergilərindən başqa, natura ilə ödənilən digər vergilər də var idi. Elat otlaqdan istifadə üçün torpaq sahibinə hər yüz baş heyvan üçün bir və ya iki doğar qoyun verirdi ki, bu da *çöpbaşı* adlanırdı. Xana, bəyə yaylaqda bir qoyun verirdilər – bu da *kabablıq* adlanırdı. Bunlardan əlavə xan və bəylə yaxınlıq etmək üçün ona qoç bağışlayırdılar. Otlaq vergisi toplayan *sərkər* adlanırdı. Hər yataq ona bir qoyun verirdi. Bu, *sərkərlik* adlanırdı. Sərkərə hər yüz xırdabuynuzlu üçün topladığı vergidən əmək haqqı olaraq 50 qəpik pul verirdilər ki, buna *qulluq pulu* deyilirdi.

Qarabağ xanlığında çöpbaşı hər 500 baş qoyun üçün 2 baş qoyun, 2 manat pul olmuşdur. Lakin yerli şəraitdən asılı olaraq bəzən çöpbaşının miqdarı dəyişilirdi. Mənbələrdə Mehdiqulu xanın hər 500 qoyun üçün 1 baş qoyun, 2 manat pul çöpbaşı aldığı göstərilir.

Rusiya Azərbaycanı işğal etdikdən sonra xanlıqları ləğv edib, ona təbəçilik göstərməyən bəylərə, torpaq üzərində mülkiyyət hüququ olmasını sübut edə bilməyən məmurlara və ruhanilərə məxsus torpaqları müsadirə edərək, həmin torpaqları dövlət mülkiyyəti, orada yaşayan kəndliləri isə dövlət kəndliləri elan etdi. Qarabağın yaylaq və qışlaq otlaqlarının əsas hissəsini öz əlinə keçirdi və hərərac vasitəsilə varlı kəndlilərə, bəylərə icarəyə verməyə başladı.

Çarizm dövründə Qarabağın dövlət və sahibkar kəndlərində vergilər pul və natura ilə ödənirdi. Xanlıqlar zamanı mövcud olan hər ailədən 5 manat gümüş pulla alınan *tüstü pulu* toplanması davam

edirdi. Bəzi kəndlərdə bu pulun miqdarı 4 manat idi və *qoyun pulu* adlanırdı. Çar hökuməti çalışırdı ki, qarışıq məhsulla ödənen rentanı pulla ödənəcək vergiyə çevirsin. Bir mənbədə 1829-cu ildə Qarabağ əyaləti otlaqlarından istifadə müqabilində toplanan çöpbaşının qaydası haqqında deyilir: bir ildə 100 at üçün iki manat, eyni miqdar iribuynuzlu üçün 1 manat 20 qəpik, 500 baş xırdabuynuzlu üçün 88 qəpik miqdarında çöpbaşı toplanmışdı. 40-50-ci illərdə Qarabağda otlaqların icarəyə verilməsi zamanı alınan çöpbaşının miqdarı haqqında deyilir: 500 baş xırdabuynuzlu üçün otlaq haqqı imperiyanın pulu ilə 1 manat 32 qəpik, Qarabağ pulu ilə 11 manat, yüz baş iribuynuzlu üçün imperiya pulu ilə 1 manat 80 qəpik, Qarabağ pulu ilə 15 manat, eyni miqdar at və qatır üçün imperiya pulu ilə 3 manat, Qarabağ pulu ilə 25 manat otlaq haqqı ödənirdi. Heyvanların sayının gizlədilməsi zamanı otlaq haqqı ikiqat alınırı (Skibitski, 50).

1852-ci ildə Şamaxı quberniyasında əhalidən pul və natura ilə yığılan qarışıq vergilər əvəzinə ancaq pulla ödənilən vergi qoyuldu. Yeni vergi sisteminin tətbiqi zamanı Qarabağın icarədarlarda olan qışlaqlarının bir hissəsi xəzinə torpaqlarında yaşayan kəndlilərə pay torpağı kimi verildi və əvvəllərdə həmin qışlaqların müqabilində icarədarlardan alınan haqq – otlaq haqqı kimi bu kəndlilərin vergilərinə əlavə olundu. Həmin ildə Qafqaz canişini dövlət kəndlilərinə dövlət yaylaqlarından pulsuz istifadə etməyə icazə verdi. Belə ki, otlaq haqqı onlardan alınan yeni vergilərin tərkibinə daxil edilmişdi. Sahibkar kəndlilərinin, pay torpağı olan dövlət kəndlilərinin, bəylərin və şəhər əhalisinin yaylaqdan istifadə etməsinin yeni qaydası yaradıldı. Yeni otlaq haqqı forması *sabalaş* adlanırdı. Sabalaş sistemində görə, qışlaqdan istifadə edərkən hər iribuynuzlu üçün 2 qəpik, xırdabuynuzlu üçün 1 qəpik, yaylaqdan istifadə üçün hər baş xırdabuynuzlu üçün 0,5 qəpik, iribuynuzlu üçün 1 qəpik otlaq haqqı müəyyənləşdirildi. Sabalaş sistemi ilə dövlət otlaqlarından istifadə üçün yaylaq və qışlağa köçməzdən əvvəl maldarlar heyvanın sayı müqabilində otlaq haqqı ödəyib, köçmək üçün icazə qəbzı alırdı, əksər hallarda məmurlar özləri heyvanları sayıb otlaq haqqı toplayırdılar.

1852-ci ildə natural vergilər pul vergisi ilə əvəz edilərkən otlaq vergisinin hər tüstüdə olan heyvanın miqdarı ilə müəyyənləşdirilməsi qanuniləşdirildi. Pulla ödəniləcək tüstü pulunun 5 kateqoriyası yaradıldı. Bu kateqoriya üzrə hər tüstü üçün ailənin iqtisadi vəziyyəti ilə əlaqədar tüstü pulu 5 manatdan 13 manata qədər müəyyənləşdirildi. Orta hesabla 60 baş heyvanı olan köçmə maldar 6 manat, oturaq təsərrüfatlarda isə gəlirindən asılı olaraq 9 manatdan 13 manata kimi *tüstü pulu* qoyuldu. Lakin bu tədbirlər bütünlüklə həyata keçirilə bilmədi. Qarabağın sahibkar kəndlilərinin maldarlıq təsərrüfatında müxtəlif adda və ölçüdə otlaq vergisi mövcud olmuşdu. Bunlar *qara, şaqqa, bina, qılça, at ayağı, dəvə ayağı* və s. adlarla adlandırılırdı. Ovşar və Qaradolax maldarları 2 iribuynuzlu, 40 xırdabuynuzlu və ya 1 iribuynuzlu, 80 xırdabuynuzlu üçün uzunluğu 11 səjin olan sicimlə 75 sicim uzunluğu və 2 sicim eni olan otlaq verilirdi. Bunun müqabilində ildə 10 manat otlaq pulu alınırı və bu ödənc *qara* adlanırdı. Şahsevənlərdə at və ya dəvənin bir qılçası vergi vahidi hesab olunurdu, hər qılça üçün ildə bir manat otlaq haqqı alınırı. İki atı olan ildə 8 manat otlaq haqqı ödəyirdi. 10 qoyun bir at qılçası, bir iribuynuzlu iki qılça hesablanırdı. Yaylaqda sahibkar otlağından istifadə edərkən 100 baş xırdabuynuzlu üçün 3-5 manat otlaq haqqı ödənirdi.

Məşələrdən otlaq kimi pulsuz istifadə edilirdi. 1864-cü il 14 mart tarixindən meşədən otlaq kimi istifadə edilməsi üçün ödənc qoyuldu. Maldarlar meşədən otlaq kimi istifadə etmək üçün əvvəlcədən hər baş iribuynuzlu, at, keçi üçün 10 qəpikdən 15 qəpiyə qədər qoyun üçün 3 qəpikdən 4 qəpiyə qədər otlaq haqqı ödəyib qəbz almalı idi. Sonralar meşələr otlaq kimi əlverişliliyinə görə 3 dərəcəyə bölündü. 1-ci dərəcəli meşə otlaqlarından istifadə edərkən iribuynuzlu üçün 15 qəpik, xırdabuynuzlu üçün 4 qəpik, 2-ci dərəcəli meşə otlaqlarından istifadə edərkən iribuynuzlu üçün 12 qəpik, xırdabuynuzlu üçün 3 qəpik, 3-cü dərəcəli meşə otlağından istifadə etmək üçün iribuynuzlu üçün 10 qəpik, xırdabuynuzlu üçün 3 qəpik otlaq haqqı qoyuldu.

Qafqaz Baş canişininin 1874-cü il 29 mart tarixli sərəncamı ilə 1875-ci ildən Qarabağ dövlət yaylaqlarından istifadə üçün otlaq haqqının yeni miqdarı müəyyən edildi. Sabalaşın miqdarı artırılıb hər baş iribuynuzlu, at, qatır, dəvə üçün 10 qəpik, xırdabuynuzlu üçün 1 qəpik edildi. Otlaq haqqının göstərilən miqdarda ödənilməsi sahibkar və dövlət kəndlilərinə, əvvəllər vergidən azad edilmiş bütün təbəqələrə aid edildi. Sabalaşın miqdarı artırılsa da, dövlət bu otlaq haqqı sistemindən narazı idi. Çünki

sahibkarların heyvanları saydan gizlətməklə otlaq haqqını az ödəməsi və canişinlərin yığılan vergiləri mənimsəməsi halları mövcud idi.

1882-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında sabalaş sistemi ləğv edildi. Qafqaz Baş canişininin 1883-cü il 2 mart tarixli sərəncamı ilə müvəqqəti, iki il müddətinə otlaqların hər desyatını üçün 10 qəpik otlaq haqqı almaqla maldarlara verilməsini qanuniləşdirdi. Dövlət mülkiyyəti nazirliyinin 29 iyun 1884-cü il tarixli sərəncamı ilə sabalaş sistemi hər yerdə ləğv edildi. Cənubi Qafqazda yeni otlaq haqqı sistemi yaradıldı. Yeni qayda otlaqları hər desyatınə görə otlaq haqqı alınmaqla maldarlara verilməsini nəzərdə tuturdu. 1885-ci ildən Yelizavetpol quberniyası otlaqlarının hər desyatını üçün 12 qəpik otlaq haqqı alınmağa başlandı. Yaylaqlardan istifadə üçün otlaq haqqı aprel-may aylarında, qışlaqdan oktyabr-noyabr ayında ödənirdi.

1891-ci ildə Qarabağ yaylaqlarının vəziyyəti öyrənilərkən ciddi çatışmazlıqlar aşkara çıxdı. Belə ki, uzaq məsafədə yerləşən, yolu çətin, ot və suyu qıt olan yaylaqlarla, yolu rahat, otlu və sulu yaylaqların hər desyatını üçün otlaq haqqı eyni idi. Qarabağ yaylaqlarının topoqrafik xəritəsi tərtib edildi. Onlar ot və su ilə təmin olunma vəziyyətinə görə dərəcələrə bölündü. Hər dərəcə otlağa ayrı otlaq haqqı qoyuldu. Murovdag, Yuxarı Tərtər, Zəngəzur, Sisyan və Qafan yaylaqlarında birinci dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 35 qəpik, ikinci dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 20 qəpik, üçüncü dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 12 qəpik və dördüncü dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 8 qəpik; Qırxqız, Kirs-Sarıbaba yaylaqlarında birinci dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 40 qəpik, ikinci dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 25 qəpik, üçüncü dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 15 qəpik, dördüncü dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 10 qəpik; Kirs-Ziyarət yaylaqlarında birinci dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 50 qəpik, ikinci dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 35 qəpik, üçüncü dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 20 qəpik, dördüncü dərəcəli otlaqların hər desyatını üçün 10 qəpik otlaq haqqı qoyuldu. Otlaq haqqının göstərilən qaydası 1892-ci ilə kimi həyata keçirilməsi planlaşdırıldı (*Skibitski, 95-96*).

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qış otlaqlarından istifadə edərkən hər baş heyvan üçün 6 qəpikdən 20 qəpiyə qədər otlaq haqqı ödənirdi.

Tarixən maldarlığın inkişafı möhkəm qış yem ehtiyatı yaradılması ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Azərbaycan florasının zənginliyi, yəni 4200-dən artıq bitki növünün respublika ərazisində bitməsi ilin müəyyən dövrlərində heyvanları təbii yemlə təmin etdiyi kimi, qış ayları üçün yem ehtiyatı yaratmağa da lazıminca imkan vermişdir. Azərbaycanda heyvanların qış yemlənməsi üçün quru ot ehtiyatı yaradılmasının qədim tarixi vardır. Yem mənbələrinin iki forması mövcud olmuşdur. Birincisi, təbii yem mənbələri – yəni təbii biçənlər və otlaqlar, ikincisi, əkinçiliklə əlaqədar olan birillik, çoxillik bitkilər və habelə süni biçənlər idi.

XIX əsrə qədər Azərbaycanda yem istehsalı böyük tarixi inkişaf mərhələsi keçmiş, xalq seleksionerləri tərəfindən yem bitkilərinin müxtəlif növləri yaradılmışdı. XVII, XVIII, XIX əsrlərdə bəzi yem otlarının toxumu xarici ölkələrə satılır və bəzi bitkilərin toxumu alınır. XIX əsrdə Azərbaycanda təbii biçənlərdən əlavə, yem bitkilərindən yonca, xaşa, çobantoxmağı, çöl noxudu, gülül, çöl lərgəsi, arpa, çovdar, vələmir, qarğıdalı və s. bitkilərin müxtəlif növləri əkilib becərilmişdir.

Təbii biçənlər *çalma* və *biçənək* adlanırdı. Biçənlər qoruq elan edilir, otarılmırdı. Belə ərazilərə çubuq sancıb başına quru ot dəstəsi bağlayırdılar. Ot lazıminca inkişaf edəndən sonra biçirdilər. Otun biçilmə vaxtının çatmasına *otun yetişməsi* deyilir. Otun yetişməmiş biçilməsinə, həmçinin biçinin gecikməsinə yol verilməzdi. Otun çiçək açıb, çiçəyin toxuma keçid mərhələsinin başa çatmamış vəziyyəti biçilmə vaxtı hesab olunurdu. Ot orağ və dəryazla biçilirdi. Qarabağda dəryaz *kərantı* də adlanır. Ot biçində, adətən eyni güclü adamlar iməcilikdən, tavanalı ailələr isə muzdlu əməkdən istifadə edirdilər. Şərtləşmədən asılı olaraq bəzi yerlərdə biçilən otun yarısını, bəzi yerlərdə isə üçdə birini muzd kimi biçinçiyə verirdilər. Artıq XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ot biçən fəhlə gündə 60-80 qəpik haqq alırdı.

Keyfiyyətli yem istehsalında onun lazımi qaydada qurudulması və toplanmasına xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Qurudularkən ot sərgidə çox qalanda yarpağı və çiçəyi tökülür, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət itkisinə səbəb olur. Quruyub qırmızımtıl çalan ota "vağanımiş ot" deyilir. Belə ot keyfiyyətsiz

hesab olunur. Ot elə qurudulardı ki, təbii rəngini tamamilə itirməsin, O, təbii rəngini nə qədər çox saxlamış olsa, bir o qədər keyfiyyətli hesab olunardı.

Hansı növ heyvanın yemlənməsi üçün nəzərdə tutulmasından asılı olaraq otlar müxtəlif inkişaf səviyyəsində bitirdi. Məsələn, qoyun üçün tədarük olunanda yonca və subalp çəmən otları tam yetişməzdən bir qədər əvvəl, yağıtkan, dəvətkan, qanqal və s. tikanlı otlar isə tam inkişaf edib toxumları bərkiyəndən sonra çalınardı.

Otu sahədən adətən günün birinci yarısında araba və heyvanlara yükləyərək daşıyırdılar. Quru otu tayalayır, mərək, küfül və s. binalarda saxlayırdılar. Taya dairəvi və düz uzununa formada qurulur, həyətin yağış zamanı su axarı tutmayan qəlbi yerində qurulurdu. Otun çürüməməsi üçün tayanın altına daş, ağac budağı, kol və s. döşəyirdilər. Döşəmənin qaratikan və s. tikanlı kol bitkisi olması daha faydalı hesab olunurdu. Döşəmə tikanlı olduqda altına siçan və s. ziyanvericilər toplaşa bilmir. Dairəvi taya qurularkən ot yığını yerdən bir qədər qalxdıqdan sonra ot yığıldıqca tayaya konusvari forma verilir. Tayanın aşmaməsi və əyilməməsi üçün otu yığıldıqca möhkəm ayaqlayırlar. Tayanı vurub qurtardıqdan sonra yanlarını qəlbidən alçağa doğru dırıqlayaraq yanlardan olan nahamarlıq düzəldilir. Belə etməklə yağış zamanı suyun tayanın içərisinə hopmasının qarşısı alınır. Su yanlardan axıb yerə tökülür. Otun tayada tez kipləşib bərkiməsi, tayanın əyilməməsi üçün üstünə daş, ağac və s. ağır əşyalar qoyurlar. Taya bərkidikdən sonra şeyləri götürüb üstünə liğ, cəyən və s. döşəyirlər ki, yağış suyu tayaya axıb otu çürütməsin. Taya düz uzununa qurularkən küləyin ən çox hansı istiqamətdə əsməsi nəzərə alınaraq elə qurulurdu ki, külək tayaya başlardan, yəni uzunasına təsir etsin. Uzununa taya qurularkən yuxarı hissəsinin ensiz olması, ot yığıldıqca yanlardan enini azaltmaqla düzəldilir. Düz tayanın qurulmasında qalan bütün proses dairəvi tayadakı kimidir. Saman və külək də ot kimi tayanılır.

Qış yem ehtiyatı olaraq ağacın yarpaqlı kiçik budaqlarını kəsib qom bağlayıb qurudaraq saxlayırdılar. Payızda ağacların yarpağı tökülərkən yığıb qış yem ehtiyatı yaradırdılar. Barama qurdunun bəslənməsi zamanı tullantı kimi qalan tut yarpağı, həmçinin bostan bitkilərinin qalıq və tullantıları da qış yem ehtiyatı kimi toplanıb saxlanırdı. Qış üçün qüvvətli yem, arpa, kəpək, yulaf, jıx, pambıq çiydi və s. hazırlanırdı.

Əlverişli təsərrüfat heyvanı olan qoyun Azərbaycan otlaqlarında bitən 600 növ müxtəlif ot bitkilərinin 540-dan, qaramal 56-dan, atlar isə 81 növündən istifadə edir.

Mal-qaranın ilboyu otlaqda yemlənməsi heyvanların hərtərəfli inkişafına, ömrünün artmasına, məhsuldarlığının yüksəlməsinə və məhsullarının keyfiyyətli olmasına müsbət təsir göstərir. Heç bir başqa yem, həm də süni vitaminlər göy otlaq otunu əvəz edə bilmir. Mənbələr göstərir ki, Qarabağ mal-qaraları qoyunların bəslənməsində ərazinin relyef, iqlim şəraiti və bitki örtüyündən səmərəli istifadə etmək sahəsində zəngin empirik biliyə malik olmuş, qoyunları ilboyu otlaq şəraitində bəsləmişlər. Qarabağ qoyunçuları təsərrüfatın yem ehtiyatının və digər bəslənmə qaydalarının təşkili zamanı ilin fəsillərə məxsus təbii xüsusiyyətlərini həmişə nəzərə almışlar. Dəyişən iqlim şəraitinə müvafiq bəslənmə və yemləmə işləri görmüşlər. Qoyunçular arasında mövcud olmuş empirik xalq biliyinə görə, qoyunlar fəsildən-fəsillə keçid dövründə xəstələnə bilir. Bunun qarşısını almaq üçün onlar heyvanları dəyişən iqlim və yemlənmə şəraitinə tədricən uyğunlaşdırırdılar.

Qoyun bəslənməsində ən çətin mərhələ qış fəslidir. Qoyunun qış yemlənməsini lazımınca təmin etmək üçün qarabağlı qoyunçular zəngin empirik üsullardan istifadə edirdilər. Gəllədarlar qışlaqda qoyunların yemlə təmin edilməsində öyrüşün hansı hissəsində yataq tikilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir və bunu əvvəlcədən nəzərə alırdılar. Yataq elə ərazidə tikilirdi ki, yerin özü birinci növbədə küləkli, çovğunlu günlərdə daldalanacaq rolu oynasın, yağmurlu günlərdə palçıqlaşmasın, yaxınlıqda əzgən, yovşan, yağıtkan, qarağan və s. kol, şoran bitkiləri ilə zəngin sahə olsun. Yatağın yaxınlığında meşənin olması çox əhəmiyyətli hesab olunurdu.

Qışlaqda qoyunları yemlə təmin edərkən otlaqdan istifadədə qaydalara ciddi riayət edilirdi. Qoyunlar qışlağa qayıdarkən yenidən yaşa, cinsə, otlaqdan istifadə etmək imkanına görə sürülərin tərkibi dəqiqləşdirilirdi. Bütün öyrüş hissələrə bölünür, hər sürü üçün xüsusi otlaq sahəsi ayrılırdı. Yatağa yaxın,

külək tutmayan ərazi *döllək*², xəstə və ariq qoyunlar üçün, yatağın digər səmtində belə ərazi quzu üçün ayrılır, bu otlaqlar mütləq güney tərəfdə saxlanırdı. Sağmal qoyun və toğlu sürüsü üçün xam otlaq sahəsi olardı. Erkək və subay qoyun sürüsünə örüşün ən ucqar yerlərində otlaq və xam ayrılırdı. Sürülər axşam yatağa qaytarılmaq ərafəsi xamda otarıldı. Qoyun xamda otarılkən ciddi intizam gözlənirdi. Çoban sürünün qarşısında dayanıb haylayır, qoyunun sürətlə irəliləməsinə imkan vermir, otlaq sistemli otarılaraq, örüşün tapdanıb itkiyə getməsinin qarşısı alınırdı. Həm də belə otarıldıqda bütün qoyunlar özlərini yemlə təmin edə bilirdilər. Yataqda əlavə işçi qüvvəsi olduqda onlar sürü xamda otarılkən çobana kömək edirdi. Qışda küləkli günlərdə qoyun otarılkən (xüsusən xamda) dalda yer olmadıqda sürü məcburi küləyə qarşı otarıldı. Qoyunçular mart ayının ikinci yarısına, Novruz bayramına kimi xam otarmasını zəruri saymışlar. İqtisadi cəhətdən güclü qoyunçular qışlaqda quzu üçün müəyyən sahədə arpa əkirdilər, arpa əkilmiş sahəyə *xora* və ya *xəsil* də deyirdilər.

Ortabab qoyunçular daimi qışlaqlar icarə edə bilmədikləri üçün müxtəlif illərdə ayrı-ayrı ərazilərdə qışlaq icarə etməyə məcbur olurdular. Ona görə də qoyunlar qışlağa köçürüldükdən sonra toplanıb kənddə saxlanan otu, samanı, arpanı və s. yatağa daşıyırdılar. Mülkədar və gəllədarlar daimi qışlaq icarə edə bildikləri üçün, qış yem ehtiyatını əvvəlcədən yatağa toplayırdılar, yataqda xora əkirdilər. Qışlağa köçdükdən sonra zəif, xəstə qoyunlar həm otarılır, həm də quru ot, arpa və s. ilə əlavə də yemlənirdi. Quru otun *axçası*, toxumu tökülməsin deyər əvvəlcədən sulanırdı. Qış ayları qırovlı gecələrdə qoyunlar yaylıma aparılmır, qırov və şəh çox, şaxta güclü olanda səhər qoyunlar otlağa gec buraxılırdı. Sürü əvvəlcə *örən* yerlərdə otarılır, sonra otu bol olan əraziyə keçirilirdi. Etnoqrafik məlumatlara görə, qoyunu qırovlı otlarla çox yemlədikdə ishal xəstəliyinə tutulur. Bir zərb-məsəldə deyilir: "Malı qırov öldürər, qışın adı bədnamdır". Qarabağ qoyunçularının bu empirik biliyi elmi təcrübədə təsdiq olunmuşdur. Nəmişli və qırovlı günlərdə qoyun əsasən kol və şoran bitkili ərazilərdə otarıldı. Qışlaqda çox qar yağıb otların və kolların üstünü örtəndə qoyunları yemlə təmin etmək olmurdu. Bəzi illərdə belə günlərin sayı 14-15 günə çatırdı. Belə günlərdə qoyunları quru ot, saman, arpa və s. ilə yemləyirdilər. Bəzən bütün yem ehtiyatı tükənirdi. Qoyunlar qarı yarıb yeriye bilmirdilər. Belə vaxtlarda çobanlar yataqda olan dəvə, at və qaramalı gediləcək istiqamətdə yığaraq yol açır, ardınca *erkək* və *subay* qoyun sürüsünü, sonra *sağmal* qoyun sürülərini yığırıdılar. Bu üsulla sürüləri meşə və kolluqlara aparıb yemləyirdilər. Mümkün olduqda ağacların budağını kəsib yatağa gətirməklə də heyvanları yemləyirdilər.

Qarabağ düzündə qış ayları qoyuna duz vermirdilər. Maldarlar hesab edirdilər ki, heyvanlar şoran bitkilərlə duza olan tələbatlarını ödəyirlər. Şoran bitkilər olmayan qışlaqlarda qoyunları 5-7 gündən bir şoran bitkilər olan əraziyə aparmaqla, mümkün olduqda şoran bitkiləri yığıb gətirməklə yemləyirdilər. Qarabağın dağətəyi və dağlıq zonalarında qış ayları qoyuna 15-20 gündə bir dəfə duz verirdilər.

Maldarlar qoyunun bəslənməsində su təminatına xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Qış ayları qoyunlar, adətən, gündə bir dəfə, yağmurlu günlərdə günəşırı, bəzən də 2-3 gündən bir suvarılırdı. Qışlaqda su yataqdan uzaqda olanda 20-40 metr dərinlikdə quyular qazıb heyvanların suvarılmasında istifadə edirdilər. Suyu quyudan tuluqla çəkib, ağacdən düzəldilmiş novlara tökərək mal-qaranı suvarırıdılar. Su çatışmayan qışlaqlarda mal-qaranın suvarılmasında çalalara toplanan yağış və qar sularından da istifadə edirdilər. Bunun üçün yataqda və örüşdə yağış və qar suyundan ehtiyat yaratmaq üçün qazaraq çalalar düzəldirdilər. Suyun yeri hopub çox itkiyə getməməsi, heyvanlar suvarılarkən bulanmaması üçün əvvəlcədən çalanın dibini ağacla döyməklə və tapdalamaqla bərkidirdilər. Maldarlar çarəsizlikdən istifadə edilən bu üsulu ziyanlı sayırdılar.

Qoyunların bəslənməsində yerinin təmizliyinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Qışda soyuq, şaxtalı gecələrdə qoyunlar yaylıma aparılmıyanda yerlərini çirkəndirməməsi üçün gecə iki dəfə, əvvəlcə saat 11 radələrində, sonra 3-4 radələrində *sərdənə*³ çıxarıldı. Sərdəndə qoyunları bir qədər hərledikdən sonra yenidən ağıla yığırıdılar. Qoyunlar gecə sərdənə çıxarılmıya vermiş edir, yerlərini batırırdılar. Qoyunlar gecə çirkli, üfunətli yerə yığılanda lazımcı yatıb dincələ bilmədikdə gümrahlığını itirir, ayaqlarında yara əmələ gəlir. Yağışlı günlərdə ağıl tez çirkəndiyi üçün hər gün kürünüb təmizlənirdi. Mənbələrdən

² Doğum üçün ayrılmış və təzə doğmuş qoyunların birləşdirildiyi sürü *döllək* adlanır.

³ Sərdən – yataqda qoyunların gecə sidiyə çıxarılması, gündüz qoyun-quzunun əmizdirilməsi üçün ayrılan düzənlik yer

aydın olur ki, tarixən Qarabağ düzü qışlaqlarında qoyun üstüaçıq ağillarda saxlanmışdır. Yalnız uzunmüddətli yağmurluq zamanı qoyunların yerini palçıqlamaması üçün ağılın üstünü keçə və s. materialla örtmüşlər. Qoyunçular arasında yaranmış bir zərb-məsəldə deyilir: "Gecə qoyun həmişə ulduzu görməlidir". Elmi ədəbiyyatda Qarabağ düzü qoyunçularının qoyunu qış aylarında da üstüaçıq binalarda saxlaması müsbət təcrübə kimi qiymətləndirilir (*Məlikov, 1953, 140*).

Qoyunçular qış yatağında adətən iribuynuzlu saxlamırdılar. Bəzi hallarda qış yatağında cüzi qaramal olurdu ki, onu da qoyunun örüşünə buraxmır, onlar üçün xüsusi örüş ayrılırdı. Dəvə qış yatağında qoyun üçün saxlanmış xamdan başqa bütün örüşlərə buraxılırdı. Atları heç vaxt qoyun örüşünə buraxmaz, xüsusi örüşlərdə saxlardılar. Ona görə ki, at həm çox yeyir, həm də maldarlar belə hesab edirdilər ki, atın sidiyi dəymiş yerə qoyun toxunduqda yelinində yara əmələ gəlir və xəstəlik quzulara da keçir.

Qışdan sonra qoyunçuluq təsərrüfatının yaz bəslənməsi mərhələsi başlanır. Bu mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri və tələbləri var. Yaz bəslənməsi təsərrüfatın inkişafı və məhsuldarlığı yüksəltməyin ilkin təməli hesab edilir. Qoyunçuluqla bağlı bir xalq zərb-məsəlində deyilir: "Qoyunu yazda otar, yazda otarmadın, yayda otar, yayda otarmadın payızda otar, payızda otarmadın yüz otar".

Yaz bəslənməsi mərhələsi adətən martın əvvəllərindən başlanır. Yazın gəlişi ilə otlar boy atır, örüşlər yaşıllaşır. Yaz otlarının inkişafa başladığı ilk günlər *qırtış, tarcıx* dövrü adlanır. Bu mərhələ bir sığır çətinliklər doğurur. Havalar quraqlıq və ya çox yağmurlu, soyuq keçəndə otlar bitsə də inkişaf etmir, qoyunlar yemə olan tələbatını ödəyə bilmir, sürətlə arıqlayır, xəstəliyə tutulur, sürülər tələfata məruz qalır. Yazın gəlişi ilə qoyunlar gecə *yaylıma* aparılır. Yaylıma sürülər gecə saat 2-3 radilrində aparılıb, gündüz saat 11 radələrində yatağa qaytarılır, sağılır, balaları əmişdirilib yenidən örüşə aparılır. Axşam saat 9-10 ərəfəsi yatağa qaytarılır. Yaylım zamanı qoyunlar adətən güney ərəzilərdə otarılır. Çoban sürünü dağınıq otlamağa qoymur, həmişə top saxlayır. Gündüz otarılmasından fərqli olaraq, çoban yaylım zamanı sürünü canavardan qorumaq üçün örüşə it aparır. Yağışlı soyuq gecələrdə qoyunlar yaylıma aparılmır. Yazda *cucuq* otların (bəzi zəhərli otlar xalq arasında "cucuq" adlanır), körpə yoncanın şəhli otarılması qoyunçuluq üçün xüsusi təhlükə törədir. Qoyunlar cucuq otları və şəhli yoncanı yeyərkən köpüb, zəhərlənir, təsərrüfatlar böyük ziyanə məruz qalır. Odur ki, qoyunçular yazın ilk aylarında qoyunların belə ərəzilərdən qorunmasında ciddi sayıqlıq göstərirdilər.

Maldarlar heyvanların yazlaq, yaylaq və qışlağa köçürülmə vaxtını çox dəqiqliklə müəyyən edə bilmişlər. Yazda havalar qızıb otlar inkişaf edəndən sonra qoyunlar qışlaqdan və kəndlərdən yazlağa köçürülürdü. Qarabağ düzündə qoyunların yazlağa köçürülməsi adətən Novruz bayramında başlanırdı. Lakin ilin münbit və qıtlıq keçməsi ilə əlaqədar bu vaxt dəyişə də bilərdi.

Qoyunçular həmişə qış yatağından tez köçməyə çalışmışlar. Ona görə ki, havaların qızması ilə yataqda gənə və s. həşəratlar yaranır, qoyunları xəstəliyə yoluxdurur. Qoyunları axar su ilə lazımınca təmin etmək mümkün olmadığından heyvanlar qaynamalardan, axmazlardan su içirlər ki, bunun nəticəsində də qara ciyərlərində qurd əmələ gəlir, yağışlı günlərdə yatağın palçıqlanmasından heyvanların ayaqlarında axsaqlıq yaranır, təsərrüfata ziyan dəyir. Digər tərəfdən maldarlar qış yatağından tez çıxmaqla yaz otunun yaxşı inkişaf etdiyi dövrdə otların inkişafına imkan verməklə yataqda növbəti qış üçün yem ehtiyatı yaradırdılar. Təsərrüfat məişətində maldarlıqla əkinçiliyin nisbətindən, yerli şəraitdən asılı olaraq qışlaq və kəndlərdən mal-qaranın köçürülməsi mart ayının ikinci yarısından iyunun axırına kimi davam edirdi.

Köç prosesi köçmə qoyunçuluq təsərrüfatının bəslənmə və təşkilində ən incə mərhələdir. Bu mərhələnin hər hansı tələbinə cüzi etinasızlıq təsərrüfata böyük ziyan vurur. Bu bir folklor nümunəsinə belə ifadə olunmuşdur:

*Gün küçdi, qara salı,
Dalınca qar əsalı.
Vədəsiz köç eyləyən,
Özünü qara Salı.*

Yaylağa köçəcək qoyunçular hələ qış aylarından köçə lazım olacaq vasitələri hazırlar, tədarük görürdilər. Qadınlar Novruz bayramına qədər toxuculuğa aid işlərini qurtarardılar. Xam at və dəvələr öyrədilir, atlar nallanır, yəhər, yüyən və s. ləvazimatlar təchiz olunurdu. Yüklənəcək at, uzunqulaq, qaramal üçün navar düzəldilir, çul, örkən toxunur, palan tikilirdi. Dəvələr üçün kapan. ovsar, cahaz, şötük, döşlük hazırlanırdı. Heyvanları yükləmək üçün üşül və sicim toxunurdu. Arabalar təmir etdirilib hazır vəziyyətə salınır, ehtiyat hissələri düzəldirilirdi.

Köç ərafəsi maldarların həyata keçirdikləri başlıca tədbirlərdən biri obaların yaradılması idi. "Oba" məfhumu haqqında dilçilik və tarixi etnoqrafik ədəbiyyatda yekdil fikir yoxdur; müxtəlif mənbələrdə və tədqiqatlarda fərqli mənalarda işlədilmişdir. Məqsədimiz "oba" məsələsinin qoyuluşu və tarixi inkişafı prosesində məfhumun ifadə etdiyi bütün məna çalarlarını araşdırmaq olmadığından, obaya kənd əhalisinin mal-qarasını yaylaq və qışlağa köçürmək üçün yaratdığı müvəqqəti birlik kimi baxacağıq. Bu birliyin təşkili, quruluşu və vəzifələrindən bəhs edəcəyik.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Qarabağda oba kənd əhalisinin *məhəllə, nəsil, tirə, oymaq*, həmçinin qonşu kənd adamlarının mal-qaralarını yaylaq və qışlağa köçürmək üçün yaratdıqları müvəqqəti birlik idi. Oba müxtəlif formalarda təşkil olunardı. Təsərrüfat məşğuliyyətində əkinçilik üstünlük təşkil edən kəndlərin əhalisi, məhəllə və tirə halında qoyunlarını bir sürüdə birləşdirir, hər sürü üçün ayrıca çoban tuturdular. Qoyunları ayrı-ayrı sürüdə birləşən tirələr oba yaradırdılar. Hər obada 10-20, hətta 30-40 ailənin heyvanı cəmləşirdi. Kəndlərin bir neçə obası olurdu. Bəzən obaya bəylər və tavanalı ailələr də daxil olurdular. Qarabağda oba com da adlanırdı. Mal-qaranın yaylağa köçürülməsində amanat üsulundan da istifadə olunurdu. Amanatın müxtəlif formaları olmuşdur. Amanatın formalarından biri pörnəkdir. Gəllədarın himayəsində yaylaq və qışlağa köçüb onun icarə etdiyi otlaqdan istifadə edib, otlaq haqqını ona ödəyən maldar *pörnək* adlanır. Pörnək mal-qarasını bəzən gəllədarın heyvanına qatır, bəzən də ayrıca bəsləyirdi. Əsas təsərrüfat məşğuliyyəti əkinçilik olub yaylağa köçmək və ya yaylağa göndərmək üçün işçi qüvvəsi çatışmayan kəndin əhalisi, qoyunlarını yaylağa köçən adamlarla *amanat* olaraq dağa göndərirdilər. Digər formada bir neçə ailə qoyunlarını bir sürüdə birləşdirib, ayrılıqda çoban tutur, çobanın əmək haqqını özləri ödəyir, otlaq haqqını gəllədara verir və onun himayəsində sürünü amanat olaraq yaylağa göndərirdilər. Amanatın digər forması zamanı az tavanalı mal-qara sahibləri heyvanlarını yaylağa köçən tavanalı maldarlara qoşur, köməkçi kimi qoyun otarmağı bacaran bir oğlan uşağını da onun himayəsinə verirdilər. Adətə görə, köməkçi uşağın yeməyini amanat aparan şəxs ödəyirdi. O, uşağın işindən razı qaldıqda ona geyim və s. hədiyyə alır, bəzən də quzu-qoyun bağışlayırdı. Amanatın digər forması zamanı şərtləşməyə görə, amanat qoyunun məhsulunun müəyyən hissəsi amanat aparan şəxsə çatırdı. Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, amanatın bütün formalarında ölən heyvanın əti amanat aparan şəxsə çatmışdır. Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik əyalətlərində amanatın müxtəlif formaları olmuşdur, lakin hər yerdə onu toxunulmaz hesab etmiş, göz bəbəyi kimi qorumağa çalışmışlar. Bir zərb-məsəldə deyilir: "Amanata xəyanət yoxdur".

Obaya daxil olan təsərrüfatlar iqtisadi imkanına görə bir-birindən çox fərqlənirdilər. Obada iqtisadi cəhətdən zəif maldarlar daha varlı maldarlardan asılı vəziyyətə düşürdülər. Lakin obada qismən də olsa, demokratik ünsürlər var idi. Belə ki, obanın hər bir üzvü istədiyi vaxt obadan çıxıb bilərdi. Bu, iqtisadi cəhətdən obadan çıxan şəxsə böyük zərbə vurduğundan belə hallara çox az təsadüf olunurdu. Obabaşı obanın bütün daxili və xarici əlaqələrini nizama salır, ona rəhbərlik edirdi. Bir sıra məsələlərin həllində obabaşı oba üzvləri arasındakı ağsaqqal və bacarıqlı adamlarla məsləhətləşir, onların səmərəli təkliflərini nəzərə alırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, obabaşı seçildiyi dövr üçün obada tam səlahiyyətli şəxs idi.

Obanın idarə olunmasında sərkərin xidmətindən də istifadə edilirdi. Sərkər adətən gəllədar və mülkədar təsərrüfatında olurdu. Sərkər heyvanların bəslənməsində böyük təcrübəyə malik olmaqla bərabər, köç yollarını və şəraitini daha yaxşı bilən bacarıqlı adamlardan seçilirdi. O, obaya aid bütün işləri obabaşının məsləhəti ilə həyata keçirir, bütün təsərrüfatı idarə edirdi. Gəllədar və mülkədarlar adətən sərkəri yaxın qohumlarından seçmişlər. Qohum olmayan, lakin təsərrüfatın idarə olunmasında istedad göstərən adamlar da sərkər tutulurdu. Varlı mülkədarlar qabiliyyətli adamlarla qohumluq münasibəti yaradırdılar. Bu və digər üsullarla onları öz təsərrüfatlarında saxlamağa çalışırdılar. Obaların təşkili başa

çatdıqdan sonra qoyunlar qışlaq və kəndlərdən yazlağa köçürülürdü. Yataqdan çıxarılarkən sürülər yazlaqda elə yerləşdirilirdi ki, çovğun zamanı sürüləri hər hansı daldalanacağa aparmaq mümkün olsun. Yazlaqda heyvanlar kökəli, quzular arxas şəraitində gecələməyə uyğunlaşırdı. Qarabağın əsas yazlaqları Xonaşen (35.000 desyatin) və Gəyən düzü (10.000 desyatin idi).

Yazlaqda otlaq haqqının miqdarı otlağın keyfiyyətindən, istifadə müddətindən asılı idi. Xonaşen düzündən istifadə edən maldarlar yazlaq otlaq haqqı olaraq hər tüstü 2 manat pul verirdi. Ümumiyyətlə, yazlaqdan istifadə zamanı konkret otlaq haqqı olmamışdır.

Yazlaqda qoyunlar qışlaq və yaylaq yemlənməsindən fərqli olaraq, örüş hissələrlə, nizamlı deyil, gündəlik tələbata müvafiq – pərakəndə otarılırdı. Yazlaqda qoyunlar ay yarım – iki ay bəslənirdi. Bu zaman qoyunlara həftədə bir, bəzən iki dəfə duz verildirdi. Duz müəyyən ərazidə hamar daş üstünə səpilir, həmin ərazi duzlaq adlanırdı. Qoyuna duzu şəhli ot üzərinə səpməklə də verildilər. Bəzən də böyük duz parçaları arxaca qoyulurdu. Qoyun duz verildikdən 2-3 saat sonra suvarılırdı. Qoyuna duz adətən səhər tezdən verildirdi. Qoyuna nəmişli günlərdə tez-tez duz verilməsi faydalı hesab olunurdu. Etnoqrafik məlumatlara görə, yağmurlu günlərdə qoyuna lazımcı duz vermədikdə ayaqyolu xəstəliyinə tutulur.

Qoyunçuluq təsərrüfatının yaz mövsümü tədbirlərindən biri qırımıdır. Payız-qış ayları Qarabağ qoyununun yunu bir-birə qovuşur, qəlib kimi lay əməmlə gətirir, yalnız yunun ucları kiçik saçaq kimi açıq olur. Yunun bu vəziyyətində qoyunları qırmaq olmur. Yazda qoyunlar kökəlib yunları uzananda qəlib layı bədənə aralanır. Buna qoyunların yun atması deyilir. Qoyunlar kökəlib yununu atanda qırırlar. Qarabağ düzündə ən tez qırım martın 10-15-də başlanırdı. Əvvəlcə erkək və subay qoyunlar, sonra qoç və sağmal qoyunlar qırılırdı. Qırım mart ayının axırına kimi qurtarırdı. Yaz qırımında quzu və ariq qoyunlardan başqa bütün heyvanlar qırılırdı. Qış soyuq, şaxtalı keçib, yaz quraq olan illərdə qoyunlar yazlağa köçürülüb bir qədər gümrahlaşdıqdan sonra aprel, may aylarında qırılırdı.

Yaz qırımında qoyunları yumurdular. Ona görə ki, yazda qoyunun yunu qəlib kimi bədənə bitişik olduğu üçün yuyulsa, yun layı daha da kipləşib qırımı çətinləşdirir. Digər səbəb odur ki, yazda qoyunlar bir qədər kökəlsə də, hələ ariq olurlar. Belə şəraitdə qoyunlar yuyulsa, soyuqlayıb xəstələnər.

Qarabağ düzündə qoyunların sağım dövrünün başlanması ilin münbit və quraqlıq olması ilə əlaqədar yazın müxtəlif aylarına təsadüf edir. Sağım dövrünün başlanması ilin mülayimliyi, yemin bolluğu və qıtlığı ilə əlaqədar Qarabağın müxtəlif iqlim zonalarında ilin müxtəlif vaxtlarına təsadüf edir. Düzən zonada qoyunların sağılmasına mart ayının müxtəlif vaxtlarında, bəzən quraqlıq illərdə aprelin əvvəllərində başlanmışdır. Lakin Novruz bayramında kütləvi sağıma başlanması ənənəyə çevrilmişdir. Etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, ot bol, havalar mülayim keçən illərdə dekabr ayı, bundan əvvəl və sonra da təzə doğmuş qoyunların balası əmib doyandan sonra çobanlar gündəlik tələbatlarını ödəmək üçün az miqdar süd sağmışlar.

Yaylaqda qoyunları gecə *yaylıma* aparıb sürüləri gündüz saat 11-12 radələrində obaya qaytarıb arxaca, yağmurlu günlərdə otluq ərazidə toplayıb sağmışlar. Qoyunu adətən kişilər sağır, lakin işçi qüvvəsi çatmadıqda qadınlar da sağıma kömək edirlər. Sağıcı əvvəlcə iki barmağı ilə əmcəkləri sığayır, əmcək yumşalıb süd çıxanda yelinihər iki ovuc iisində tutur və əlin yuxarı hissəsinə daha çox güc salmaqla sıxır. Belə sağıma *ovşarlamaq* deyilir. Yelini bərk qoyunlar daş yelin adlanır, onları ovşarlamaqla sağmaq mümkün olmadığı üçün hər iki əmcəyi ayrılıqda sağır. Belə sağım çırtım adlanır. Qoyunlar sağılarkən yelinə quzu üçün süd saxlanır. Quzuları kiçik və ariq olan qoyunları sağmırlar. Sağım zamanı sürüdə bəzi qoyunları tutmaq çətin olduğu üçün bir nəfər cavan, çevik adam belə qoyunları tutub sağıcıya verməklə məşğul olur. Qaçan qoyunları tutmaqda koğadan istifadə olunur. Qoyun sağıldıqdan sonra quzu sürüsünü obaya gətirib anasının yanına buraxır, əmdikdən sonra anasından ayırırdılar.

Heyvanların yazlaqda bəslənməsi zamanı, yaylağa köçəcək əhali mühüm tədbirlər həyata keçirirdi. İşçi qüvvəsi, iş heyvanları maldarlıq təsərrüfatı ilə əkinçilik təsərrüfatı arasında bölünürdü. Kəndlərdə əkinçilik təsərrüfatına lazım olacaq miqdarda uzunqulaq, at, öküz və işçi qüvvəsi qalırdı. Əsas əhali si yaylağa köçən kəndlərdə kənd əhalisi hər bir məhəllədən müəyyən adamları gözətçi təyin edirdi. Gözətçilər yaylağa köçən ailələrin evlərini, əkin sahələrini qoruyurdular. Bəzən qiymətli şeyləri hər bir məhəllədə (əsasən qohum ailələr) müəyyən edilmiş bir evə yığır və ona xüsusi gözətçilər qoyurdular. Gözətçilərə əvvəlcədən razılaşdırılmış qaydada əmək haqqı verildilər. Göstərilən tədbirlərdən sonra

yaylağa köçəcək obalar yolda lazım gəldikdə bir-birinə kömək etmək məqsədilə *həmgəl* adlanan birliklər yaradırdılar. Həmgəl obalar bir-birinin bütün ehtiyacına şərik olardı. Çovğun zamanı yaxşı təbii şəraitdə olan oba çətin vəziyyətdə olan həmgəlin mal-qarasına öz arxasında və otlağında yer verər, lazım olduqda həmgəllər bir-birinin ziyanlığına da şərik çıxardılar.

Köçəcək obaların həmgəlləri müəyyənləşdikdən sonra həmgəl obaların obabaşları məsləhətləşərək köçün gününü müəyyənləşdirir və oba üzvlərinə köçüləcək gün haqqında məlumat verirdilər. Sürülərdəki axsaq, xəstə, qoca, yol getməyə davam gətirməyəcək hesab edilən qoyunlar çıxış edilir, sürülərin tərkibi yaşa görə dəqiqləşdirilər və obalar təyin olunmuş gündə yola düşərdi.

Qarabağ düzü qoyunçuları yaylağa köçərkən aşağıda göstərilən köç və karvan yollarından istifadə edirdilər:

I. Murovdağ yaylaq köç yolları:

1) Talış kəndi – Keçəldağ – Murovdağ silsiləsi – Səbətkeçməz – Sinar – Kötüklü.

2) Həsənriz – Kötüklü yolu. Kötüklüdə yol iki qola ayrılır: a) Bir qol Qara göl yaxınlığından keçib Həmizə – Çəmən – Eşşəkmeysan – Yalyurd – Təkyədərəsi – Ayrım kəndindən keçib Murovdağın qərbinə çatırdı; b) İkinci qol yenidən iki qola ayrılırdı: Davıtlı – Çöplügöl – Qanlıgöl ətrafından keçib Ayrım ətrafı otlaqlara çatırdı; digər qol Yanşax – Susulux – Maraldamdan keçib Söyütlü yaylağına çatırdı; b) Murovdağın üçüncü köç yolu Gəncədən başlanan Bənövşəli – Tanqaryoxuş – Ayrım yoludur.

II. Yuxarı Tərtər yaylaqlarına dörd köç yolu olmuşdur:

1) Xaçnik – Dovşanlı – Taxta yolu; 2) Çardaxlı – Sərsəng – Həsənriz yolu; 3) Canyataq və ya Uluqarabəy – Həsənriz yolu. Göstərilən üç yol Tərtər çayının yuxarı axarında birləşib, Baştıbelə çatır, Dəlidağın zirvəsinə yüksəlir, Bağarsıq dərəsinə, Alagöllərə enir. İsti su terrasına çatır, bir qolu Qaraarxac yaylağına çatır, cənub-şərq tərəfdən Zəngəzur köç yolları ilə birləşir. Digər yol şimal-qərbdən Yeni Bəyazid – Şəhur – Dərələyəz yaylağına çatır, cənub qolu Ayrıncıqlı – Qızıltəpə – Mixtökən yaylaqlarına çatır; 4) Dördüncü Talış – Qaranlıx – Düzyurd – Meydançala – Soltanheydər – İstisu yoludur.

III. Zəngəzur yaylaqları köç yolları:

1) Hocaz – Ağkörpü – Qatırdaşı – Dəliçay dərəsi – Soltanheydər; 2) Ağ körpü – Çöplü göl – Qulalı – Lülpər – Soltanheydər; 3) Minkənd – Kilsəli – Çöplügöl – Bozarçay; 4) Gəyən – Yazılar – Gorus – Üçtəpə – Korbulaq – Şəki – Əngələvid – Bozarçay; 5) Bəsit çayın sol sahili ilə Xüstun yaylağı yolu; 6) a) Həkəri – Bərgüşad – Candurçay – Qatar-Qapan dərəsi; b) Çayzəmi – Bərgüşad köç yollarıdır; a) Ərövsə – Ərikli – Biçənək

IV. Qırxqız – Kirs – Sarıbaba, Kirs – Ziyarət rayonlarının əsas köç yolları:

Bölgü – Xələfli – Şiran – Qırxqız; 2) Meydan – Saxsağan meşəsi – Bədirə – Qırxqız; 3) Kiçik Kirs, Kirs – Ziyarət – Çanaxçı meşəsi – Elli dağ

Göstərilən yollardan başqa Qarabağın yaşayış məntəqələrini bir-biri ilə birləşdirən yollardan da yaylaq və qışlağa köçərkən istifadə olunurdu.

Köç yolları əsasən çay sahillərindən, meşə ətkələrindən və dağların münasib yerlərindən, çovğun, boran zamanı əhalinin və heyvanların mühafizəsi üçün təbii sığınacaqlara imkanı olan yerlərdən keçirdi. Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, köç yolları ətrafından əkinçilik məqsədilə istifadə edilməmiş, bu ərazilər köç zamanı mal-qaranı lazımınca yemləməyə imkan verərmiş.

Adətən, subay qoyun sürüləri sağmal qoyun və iribuynuzlulardan 10-15 gün əvvəl yaylağa köçürülürdü. Bu zaman sürülərlə ancaq çobanlar yaylağa gedirdilər. Sonra sağmal qoyun sürüləri, qaramal və yaylağa gedəcək əhali köçürdü. Köçdən bir neçə gün əvvəl obabaşılar yaylağa köçəcək ailələrin hazırlıq vəziyyətini yoxlayır, obasını zəruri yük və nəqliyyat vasitələri ilə təmin edirdi. Yük heyvanı olmayan ailələrin yaylağa aparacağı şeylər oba üzvləri arasında bölüşdürülürdü. Lazımı tədbirlərdən sonra köçün vaxtı elan edilirdi. İ.L.Baxtadze yazır: "Gözlənilən günün gəlib çatması uşaq, yaşlı, qadın, kişi – hamı üçün böyük bayram kimi qarşılanırdı... Ən nəhayət bu gün gəlib çatırdı. Bütün hazırlıq işləri görüldü qurtarır, yola çıxılacaq an gözlənenə. Dan yeri söküləndə xoruzun birinci banında maldarlar qalxar, heyvanları yüklər, qadın və uşaqları yüklü heyvanlara, qocaları ata mindirib yola düşərdilər. Cavan qadın və kişilər bayram paltarını geyib piyada onların ardınca yollanardılar. Şənlik, zarafat, gülüş, oynaq mahnı sədaları ətrafa yayılırdı" (*Baxtadze, 98*).

Dan yeri sökülərkən çobanlar sürüləri qaldırıb gediləcək yol istiqamətində otara-otara yığır, onun ardınca iribuynuzlular sürülür, sonra at ilxısı köçün ardınca aparılırdı. Köçən əhali özləri ilə aparacaqları şeyləri arabaya, dəvəyə, ata, uzunqulağa, öküzə və bəzən də inəklərə yükləyirdilər. Birinci dəvələr yüklənir, karvan düzəldilirdi. Maldarlarda karvan adətən yeddi dəvədən təşkil olunurdu. Karvana çox dəvə qoşmaq münasib hesab olunmurdu, çünki karvan əsasən dağ yollarından keçirdi. Karvanda dəvə ustalıq dərəcəsinə görə düzülürdü. Usta dəvələr həmişə irəli qoşulur, ustalaşmamış dəvələr karvanın arxasına bağlanırdı. Adətən birinci nə dəvə olurdu. Nə olmadıqda buğur və ya bütöv maya birinci qoşulurdu. Sürüşkən yolda, yağmurlu şəraitdə lök dəvə karvana qoşulmaz, az yüklənib yedəkdə çəkilərdi. Dəvələrdən sonra at, öküz, uzunqulaq yüklənir, ağır yüklər arabalara yığılırdı.

Köçə *obabaşı* rəhbərlik edirdi. Qoyun üçün bir günlük köç məsafəsi 2-3, maksimum 4 *örüş məsafəsi* hesab olunurdu⁴. Obabaşı köçü əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş düşərgəyə aparır, yüklər açılır, alaçıq qurulur, istirahət edilir, yük heyvanları otarılır, qoyun sürüləri ilə gələn adamlara xörək hazırlanırdı. Sürülər örüş şəraitində otarılan kimi yavaş-yavaş yığılır, günorta su sahillərində, meşə ətiklərində dincəlir, havalar sərinləyəndə yenidən otarıla-otarıla yığılır, axşam köçün dayandığı düşərgəyə çatıb dincəlir. Lazım olduqda köç bir neçə gün düşərgədə dincəlir, yenidən yoluna davam edir. Bu sürətlə yol gedən qoyun sürüləri havalərini dəyişir, yeni iqlim şəraitinə uyğunlaşırdılar.

XIX – XX əsrin əvvəllərində bol sulu bulaqların, kəhrizlərin və çayların sahilindən keçən xalq tərəfindən *el yolu* adlandırılan *köç yolları* ətrafında daimi düşərgələr yaranmışdı. Düşərgədə də arxac elə yerdə seçilirdi ki, ətrafda kol-kos, böyük daş-qaya, yarğan olmasın. Çünki bu qaraltılar çobanlara və itlərə yaxşı keşik çəkməyə imkan vermir. Vəhşi heyvanlar bu qaraltılar arxasında gizlənə-gizlənə qəflədən arxaca basqın edirdilər. Arxac yeri seçilərkən burada heyvanları çovğundan qoruya bilmək də əvvəlcədən nəzərə alınır.

Düzən yerdə düşərgə yeri müəyyənləşdirilərkən sürünün gecə qarovuluna mane olmayacaq, yaxınlıqda yarğan, kolluq, ağaclıq, meşəlik olması vacib hesab olunur. Çovğun zamanı sürülər əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş sığınacaqlara, yəni qaya ətrafına, dağın dar boğazına, yarğana aparmaq mümkün olsun. Bunun üçün əvvəlcədən çovğun zamanı heyvanların təbii hərəkətləri əsas götürülürdü. Belə ki, çovğun olarkən heyvanlar təbii olaraq çovğun istiqamətinə və ya qəlbədən alçağa doğru qaçırlar. Düşərgə yeri elə seçilirdi ki, çovğun olarkən heyvanlar özləri sığınacağa doğru istiqamətlənirdilər. Çünki, çovğun zamanı mal-qaranı istiqamətləndirmək çox çətin olur. Maldarlar arasında "yurd yeri seçə bilməsən, yurda düş" zərb-məsəli çox güman ki, elə buradan yaranmışdır. Köç zamanı yola bələd olunmadıqda bir neçə nəfər səriştəli adam əvvəlcədən gediləcək yolu və yolətrafi əraziləri öyrənir, düşərgə, *çovğunluq* yerləri müəyyənləşdirir və obanı həmin yolla aparırdı.

Yaylağa gedən əhali düşərgələrdən istifadə etmək üçün torpaq sahibinə haqq verirdi. Haqqın miqdarı torpaq sahibindən, heyvanın miqdarından, düşərgədə qalınacaq müddətdən asılı idi. Bəzən oba bir istirahət vaxtı üçün 1-2 quzu və ya köçdə olan qoyunun bir günlük südünü sağıb verirdi, bəzən düşərgə haqqı pendir və ya yunla, çox vaxt isə pulla ödənirdi. Köç zamanı Mil-Qarabağ düzündən yaylağa qədər orta hesabla bir qoyun üçün 15-20 qəpik, yaylaqdan qayıdarkən 5-7 qəpik düşərgə otlaq haqqı xərclənirdi. Qarabağ düzü maldarları qışlaqla yaylaq arasındakı məsafədən və müxtəlif vaxtlarda köçmədən, köç zamanı hava şəraitindən və yazlaqdan istifadə müddəti də daxil olmaqla qışlaqla yaylaq arasındakı məsafənin qət edilməsinə 15-40, bəzən 50-60 gün vaxt sərf edirdilər. Yaylaq və qışlağa köçərkən yolda yem ehtiyatı çatışmayanda maldarların kəndətrafi biçənək və otlaqlardan istifadə etmək təşəbbüsü bəzən kənd əhalisi ilə obalar arasında ciddi itxtilaf və dalaşmalar törədirdi. Belə hallarda tərəfləri sakitləşdirmək üçün bir nəfər qadın davanın mərkəzinə girib çadrasını aralığa atırdı. Bundan sonra dalaşmağa təşəbbüs göstərmək istəyən olsa, obabaşı onu məzəmmət edər, hətta cəzalandırırdı. Davaya son qoyulduqdan sonra məsləhətlə ziyanlar ödənirdi.

Maldarlar yaylağa çatıb, alaçıqlar tikib ailələrini və heyvanlarını sahmanladıqdan sonra əkinçilik təsərrüfatında lazım olacaq işçi qüvvəsi kəndlərə qayıdıb 1-1,5 aya təsərrüfat işlərini qurtardıqdan sonra yenidən yaylağa qayıdırdılar.

⁴ Örüş məsafəsi sürünün bir gün ərzində otarıla-otarıla örüşə gedib arxaca qayıtdığı təxmini məsafə hesab olunur.

Qoyunların yay bəslənməsi qış bəslənməsindən fərqlənir. Maldarlar yaylaqlarda güney otlaqları yüksək qiymətləndirib, belə örüşlər icarə etməyə daha çox can atırdılar. Obalar çay və bulaq kənarında düşərgə salır, yurd yerinin təmizliyinə çalışırdılar. Yaylaqda maldarlar 8, bəzən də 10 dəfə yurdlarını dəyişirdilər. Yurd yerini tez-tez dəyişməklə maldarlar həm özlərinin və mal-qaranın sağlamlığını, rahatlığını təmin edir, həm də örüşləri gübrələməklə növbəti ildə heyvanların yemlənməsi qayğısına qalırdılar. Elmi ədəbiyyatda Qarabağ qoyunçularının qazandıqları bu təcrübə yüksək qiymətləndirilir və müasir dövrümüzdə istifadə olunması tövsiyyə olunmuşdur (*Abdullayev, 70-71*).

Mal-qara yaylağa köçürüləndə əvvəlcə dağətəyi güney ərəzilərdə düşərgə salınır, havalər qızıl dağların yuxarı hissəsində otlar inkişaf etdikcə sürülər tədricən yuxarılara qalxırdı. Yaylaqda heyvanların suvarılmasında ciddi qayda gözlənilirdi. Mal-qara yaylaqda da yaş və cinsə görə qruplaşdırılır, hər qrup üçün xüsusi otlaq sahəsi ayrılırdı. Qoyun sürüləri yaylağın yuxarılarına qalxdıqca aşağılarında iribuynuzlular otarıldı. Arana köç ərəfəsində qoyunlar yenidən dağətəyi örüşlərə köçürülürdü. Örüşlər hissələrlə otarıldı. Örüşün bütün hissələri otarılıb qurtardıqdan sonra yenidən birinci hissədən otarılmağa başlanırdı. Örüşlərin hissələrlə, nizamlı otarılması sahəsində maldarlıq təsərrüfat məişətində xalqımızın qazandığı bu təcrübə öz əhəmiyyətini indi də saxlamaqdadır.

Dağlıq ərəzidə qoyunlar adətən alçaqdan qəlbəyə doğru otarılır. İsti havada qoyunların küləyə qarşı yaxşı otladığını çobanlar nəzərə alırdılar. Güney örüşləri, əsasən səhər ertə və yağmurlu günlərdə otarıldı. Quzey örüşlər otların şəhi quruyandan sonra, günün ikinci yarısı və isti günlərdə otarıldı. Çoban əlində ağac həmişə sürünün qabağında gedir, ağacını yerə döyüb qoyunların nizamlı otlamasını təmin edir. Etnoqrafik məlumatlara görə, sahibkar çobanın ağacının ucunun yeyilməsindən çobanın sürünün qarşısında dayanıb-dayanmadığını yoxlyırmış.

Qoyunlar suvarılarkən sürü su axınının əksinə yığılır, su içmiş qoyunlar kənarlaşır. bulanmış su axıb keçir, su içmək istəyən qoyunlar irəliləyərək təmiz su tapıb içir. Yaylaqda qoyuna həftədə bir dəfə duz verilirdi. Düzən zona qoyunçuları yaylaqda sağımı iyunun axırı – iyulun əvvəllərində dayandırirdilər. Sağımın dayandırılması məhsuldarlığın sona çatması həddi deyil. Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, yaylaqda qoyunları həтта avqustun ortalarına kimi sağmaq mümkün olmuşdur. Lakin sağımın uzun müddət davam etməsi dölün gecikməsinə səbəb olduğundan qoyunçular faraş dölə nail olmaq məqsədilə sağımı tez dayandırırırmışlar. Belə ki, qoyunlar çox sağılarda və əmizdiriləndə cütləşmə gecikir. Döl qış aylarına düşür ki, bu zaman doğulan quzularda inkişaf zəif, xəstəlik və çıxar çox olur. Maldarlar dölün havalər mülayim keçən payıza düşməsi üçün sağımı tez dayandırır, qoyunların yemlənməsinə qayğını daha da artırırdılar. Sürüyə qoç qatılma zamanı qoyunlara verilən duzun miqdarı artırılır, ən çox güney örüşlərdə otarılır. Çobanlar hərdənbir sürünü örüşə sərbəst boşlar, buna "gül-çiçək ovlama" deyirdilər. Maldarlar belə hesab etmişlər ki, göstərilən tədbirlər qoyunda cütləşməyə həvəs oyadır. Qoyunların kütləvi qoça gəlməsi zamanı sürüdəki hər 15-20 qoyuna bir qoç qatılırdı. Qoyunların cütləşməsinə mütəşəkkil keçirmək üçün çobanlar sürülərə ciddi nəzarət edirdilər. Güclü qoçlar ətrafına çoxlu qoyun topladıqda hamısı ilə cütləşə bilmir, qoyunlar həvəsdən düşür, cütləşmə gecikir. Çobanlar şişək sürülərinə cavan, çevik və daha ehtiraslı qoç qatırlar. Kütləvi cütləşmə başa çatandan sonra qoçlar sürüdən ayrılır, hər sürüdə 2-3 qoç saxlayırdılar. Ona görə ki, bəzən bala salmış və s. qoyunlar müxtəlif vaxtlarda qoça gəlirdilər. Mülayim keçən, yem bol olan qış ayları, yaz otunun tez bitib bol olduğu illərdə qoyunlar bir ildə iki dəfə cütləşirdilər, bala verirdilər.

Qoyunların bəslənməsində yay qırxımının özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Yaz qırxımından fərqli olaraq yay qırxımı həmişə təxminən ilin eyni vaxtında keçirilir. Yay qırxımında qoyunlar həmişə yuyulur. Sürüləri çaya aparıb suyun dərin yerindən 1-2 dəfə keçirməklə, gölə salıb bir qədər suda saxlamaqla yumuşlar. Yay qırxımına adətən iyunun axırında başlanırdı. Birinci quzular qırxılırdı. İyunun axırı iyulun əvvəlləri yaşlı qoyunlar (əvvəlcə erkək və subaylar, sonra sağmallar) qırxılırdı. Qırxım iyulun axırı – avqustun əvvəlləri başa çatırdı.

M.A.Skibitski yazır ki, qoyunların quyruq hissəsi tez soyuqladığı üçün yay qırxımında onların sağrı sümüyünün və quyruğunun üstünü qırxmırdılar. Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, yay qırxımında qoyunların quyruq nahiyəsinin qırxılmaması bütün təsərrüfatlarda tətbiq olunmamışdır. Qoyunlarını qışlaqda bəsləyəcək adamlar qoçların və böyük quyruqlu qoyunların quyruq nahiyəsini qışda soyuqdan

qorumaq üçün bəzən bu üsuldən istifadə etmişlər. Qarabağ qoyunçularının təsərrüfat məişətində mövcud olmuş adətə görə, yaylaqda qoyun qırımı ən azı quyruq doğana bir həftə qalmış qurtarmalı idi. Ona görə ki, quyruq doğandan (5-8 avqust) sonra havalər soyuyur, bu zaman qoyun qırıldıqda bəzən soyuqlayır. Ona görə də maldarlar qoyunları dağətəyi ərazilərə köçürüb qırırdılar. Havalər isti keçəndə qoyunlar dağın yuxarılarında qırılsa da, hava soyuyan kimi sürülər dağətəyi ərazilərə köçürülürdü. Qoyunu adətən səhər tezdən ac olarkən qırırlar. Qoyunu azca otarılmış vəziyyətdə də qırmaq mümkündür. Lakin çox yemlənmiş qoyunu heç vaxt qırmazlar. Qoyun tox olarkən qırılanda bağırsağı dolaşır, hətta ölür. Qırılarkən qoyunun bağırsaq dolaşmasına *qırxılığa düşmə* deyilir. Bağırsaq dolaşmasının qarşısını almaq üçün qabaq ayağının birini açıq saxlayırlar. Qırxılığa düşmüş qoyunu qarğıdan qələmə düzəldib burnunu içəridən qanadır, üstünü yunla örtüb tərlədərək ayıdrlar. Qoyunu ayılmaq üçün itin boğazına bağlayıb sürüdürlər, çalışırlar ki, it qorxaq və ya qancıq olsun. *Gəllədar* və *mülkədar* qoyunçuluq təsərrüfatlarında qırım zamanı *iməcilik* təşkil olunurdu. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində böyük qoyunçuluq təsərrüfatlarında qırım zamanı muzdlu fəhlə əməyindən də istifadə edilirdi.

Qırım zamanı işçilər *bağçı* və *qırxıncı* adlanan qruplara bölünürdülər. Bağçı ancaq qoyunu tutub ayağını "*qırxılıq ipi*" adlanan xüsusi iplə bağlayır. İpin eni təxminən 3-4 sm, uzunluğu 1 m olaraq, dəvə və quzu yunundan toxunurdu. Qırımından sonra həmin iplə qırxılığın ağzı sarınırdı.

Erkəc kimi sürü qarşısında gedən qoyunun çiyin və ya incə sümüyünün üstündə bir topa yun saxlanırdı. Buna *kəkül* deyilir. *Gürnaş* zamanı kəkül vasitəsilə erkəc rolu oynayan qoyunlar tapılırdı. Maldarlar qırımından sonra ən azı bir həftə yurd yerini dəyişməz, qoyunları köhnə arxacda isti olmaqdan ötrü peyin üstündə gecələdirdilər.

Yay qırımından sonra maldarlar tədricən dağların aşağılarına köçərdilər. Əkinçilik təsərrüfatında yeni mövsümün başlanması, hava şəraiti ilə əlaqədar avqust, sentyabr ayı arana qayıdirdılar. Təsərrüfat məişətində əkinçiliklə maldarlığın nisbətindən, kəndətrafi örüşlərin vəziyyətindən asılı olaraq bəzi qoyunçular yaylaqdan birbaşa kəndə, bəziləri isə *payızılığa* köçərdilər. Xüsusi payızılıqdan istifadə edən qoyunçular gəllədarlar və mülkədarlar idi. Payızılıqda qoyunların yemlənməsi, boğaz qoyun sürüləri istisna olmaqla, eyni ilə yaz otarılması kimidir. Payızda qoyunların yemlənməsinə çox həssaslıqla yanaşırdı. Qoyunçular deyirlər: "payız otarmadın, yüz otar". Payızda gün gödək, gecə uzun olduğundan qoyunlar gecə otarılmadıqda erkən arıqlayır, qışın soyuqlarına davam gətirmirdi. Ona görə də payızılıqda qoyunların yaylıma aparılmasına çox əhəmiyyət verilirdi. Boğaz qoyunların hürkməsi, qaçması, arxdan, yağandan tullanması balasalmaya səbəb olduğu üçün sürüləri yaylıma yalnız ən təcrübəli çobanlar, imkan olduqda iki çoban aparırdı. Sürü örüşün rahat və bol otlu yerlərində otarıldı. Payızılıqda qoyunçular, bəzən noyabrın 20-nə, hətta axırına kimi də qalırdılar. Bu, hava şəraitindən, qışlağın vəziyyətindən və *dölün* başlanmasından asılı idi. Dölün başlanması ilə sağmal qoyun sürüləri qışlağa köçürülürdü. Subay qoyun sürüləri havalər soyuyana kimi payızılıqdan qışlağa köçürülürdü. Boğaz qoyunlar yaylaqdan qışlağa, kəndə qayıdandan sonra ayrıca rahat və bol otlu örüşlərdə otarıldı. Onlar üçün xüsusi qoruq örüşlər saxlanırdı. Ehtiyac olduqda qoyunları otlaqdan qaytardıqdan sonra arpa, çiyid, kəpək, quru ot və s. ilə də yemləyirdilər. Boğaz qoyunlara qüvvətli yem xüsusi normada verilir.

Doğumu təşkil etmək üçün xüsusi tədbirlər görülür, hər gün *döllək* üçün ayrılmış yerdə saxlanan qoyunların doğuşuna nəzarət edilir. Quzu doğulan kimi *dölləkçi* dərhal onun ağzını silir, dilini çıxarıb təmizləyir. Quzunu anasının ağız-burnuna, sifətinə sürtür. Çətin doğuşda quzu ölü kimi doğulur, belə quzunun burnuna, ağzına üfürüb ayıdılır. Anası quzunu yalayıb qurutduqdan sonra dölləkçi quzunu əmizdirib mayalandırır. Qoyunçular arasındakı adətə görə, quzu bədəni soyumamış mayalandırılmalıdır. Qoyunçular quzunun ilkin mayalandırılmasını, uğurlu bəslənməsinin təməli hesab edirlər. Quzunun ana südü ilə mayalandırılması yüksək qiymətləndirilir. Ona görə ki, ana südü ilə, yəni ağız südü ilə mayalanan quzular zəif inkişaf edirlər. Anasının südü olmayanda başqa qoyuna əmizdirməklə, yaxud inək və camış südü ilə mayalandırıldıqda südə bir qədər qaynanmış su qatırlar. Süd olmadıqda quzuya yumurta sarısı içirtməklə və ya kərə yağı verməklə (uddurmaqla) mayalandırılır.

Quzu doğularkən 2-3 gün doyum səviyyəsindən bir qədər az əmizdirilməlidir. Quzular 3-4 gün anasının yanında saxlanır.

Soyuq, küləkli havada doğmuş qoyunları isti, dalda yerdə saxlayırdılar. Doğuşun birinci günü qoyunları soyuq su içməyə qoymurdular. Kəhriz və bulağın gözündən suvarmaq mümkün olduqda yeni doğan qoyunlar suvarılır, belə şərait olmadıqda su qızdırılır, ona arpa unu və duz qarışdırıb qoyuna içirdirlər. Maldarlar doğan qoyuna nəzarət edirdilər ki, ətənəsi düşərkən yeməsin. Çünki, ətənəsini yeyən heyvanın südü azalır.

Bəzi qoyunlar quzusunı almır və onu əmməyə qoymur. Belə qoyunlar *almazıl* adlandırılır. Qoyunun balasına və başqa quzuya mehr saldırması ilə məşğul olan adamlar *telikçi* adlanır. Telimənin müxtəlif üsulları olmuşdur. Telikçi qoyunu teliyərkən onun ürkək, sakit adamayovuşmaz kimi xüsusiyyətlərini nəzərə alır və onun xarakterinə müvafiq hərəkət edir. Telikçi iş başlayarkən qoyun və quzunu lazımi yerə gətirib, əvvəlcə "mehr duası" adlanan xüsusi dua oxuyur, sonra müxtəlif üsullardan istifadə edir. Telikçi qoyunun südünü quzunun üstünə sağır, südü onun bədənində sürterek qoyuna iyləyib əmizdirir. Digər formada quzunun üstünə duz səpib qoyuna yaladır, sonra əmizdirirlər. Digər üsulla: qoyunu quzu ilə xüsusi binaya salıb, qoyunu huşsuz vəziyyətdə ayaq üstə güclə dayananadək fırladır, sonra quzunu onun altına buraxırlar, quzu əmməyə başlayır. Qoyun huşa gələndə quzunu vurmaq istəsə, təkrar edilir. Qoyun aylırkən quzunu yalayib əmizdirsə, onu ayrıca, sakit şəraitdə saxlayırlar.

Göstərilən üsullarla qoyunu telimək mümkün olmadıqda qoyunu quzu ilə birlikdə *almazlıq*⁵ adlanan xüsusi binaya salırlar. Qoyunun qabaq ayaqlarının arxasında ip keçirib yerdən azca üzülənə qədər qaldırır, ipi dirəyə bağlayırlar. Qoyunun ağırlığı arxa ayaqları üstə düşür. Quzunu qoyunun yanına buraxırlar. Qoyunu bir neçə saat, bəzən bir gün bu vəziyyətdə saxlayırlar. Qoyun quzunu qəbul etmədikdə əməliyyat bir neçə dəfə təkrar olunur. Belə bir telimə üsulu da var: qoyun quzu ilə almazlığa salınır, yaxında it bağlayıb, səs-küy salaraq qoyunu qorxudurlar, hürkmüş qoyun quzuya sığır, tədricən mehliləşərək onu əmizdirir.

Telinmiş qoyunlar quzunu qəbul etdikdən sonra onları iki-üç gün ayrıca saxlayıb yaxşı yemləyirlər. Qoyun quzuya tam mehr saldıqdan sonra hər ikisini öz sürülərinə qatırlar.

Göstərilən üsulların heç biri nəticə vermədikdə çobanlar 2-3 qarışlıq gözəklə qoyunun qabaq ayaqlarını bağlayıb quzunu əmizdirirlər. Qoyunların belə bağlanması *badımaq*, gözəklər isə *badaq bağ* adlanır.

Dölün əvvəli və sonunda quzu az olur, soyuqlamasın deyə onlar küzdə deyil, bir-iki həftə korada saxlanırdı. Kora az quzunu normal temperaturda saxlamağa imkan verir. Dölün qızgın vaxtı quzular kiçik küzlərdə saxlanırdı. Çünki quzu çox olanda nəfəsi ilə küzün havasını qızdırır. Hər bir təsərrüfatda adətən bir neçə küz olardı. Birinci küzdə axşam-sabah əmizdirilən quzular, ikinci küzdə bir öynə əmizdirilib hələ otarılmayan quzular, üçüncü küzdə isə otarılan quzular saxlanırdı. Quzular bu qayda ilə koradan əvvəlcə birinci, sonra ikinci, oradan da üçüncü küzə keçirilirdi. Quzuların hamısını bir sürüdə birləşdirib, bir küzdə saxlayanda küz arakəsmələrlə bir neçə yerə bölünürdü. Arakəsmələr qarğı, çubuq və s. materialla çitənir, ortadan qapısı olurdu. Quzuları dəstə-dəstə arakəsmələrə yığır, qapını qapaqla örtürdülər ki, quzular hürküb bir-birini ayaqlamasınlar.

Təzə doğulan quzular iki həftə, gündə iki dəfə – axşam-səhər, sonra bir öynəyə keçirilir, otarılanadək yalnız axşam əmizdirilirdi. Otarılan quzular günün birinci yarısı əmizdirilir. Bu zaman quzu qoyun sürüsünün içərisinə boşlanır, çobanlar sərdəndə sürünü seyrəldir, quzunun anasını tapmasına kömək edirdi. Quzuları anasından ayırmaq üçün sürünü toplayıb, ağılların arasındakı dar keçiddən keçirərək seçirlər. Əlinə nazik çubuq, şallaq almış çobanlar "çix-çix" deyib haylayır, qoyunlara yol verir, quzuları isə xətər yetirməyəcək zərbə ilə vurub qaytarırlar. Quzular 2-3 həftə bu üsulla ayrılmağa öyrədildəndə sonra 2-3 çoban onları anasından asanlıqla sərdəndə ayıra bilirdi. Qışda qarlı-çovğunlu günlərdə quzuları örüşə çıxarmaq mümkün olmadıqda onları quru ot dəstələrini küzün divarlarından və mildən asaraq yemləyirdilər.

Küzdə saxlama quzuları bəsləmənin ən çətin mərhələsidir. Quzuların yeri isti və ya soyuq olduqda ağ ciyərləri xəstələnir. Küz soyuq olduqda quzu yatmır, mələşib gəzişir. Quzunun yeri lazımi tempe-

⁵ Almazlıq – yataqda təxminən eni və uzunluğu 1-1,5 m, hündürlüyü 2 m olan yanları qarğı, qamış və başqa materialla tikilən üstüörtülü tikili; qoyun telimək üçün idi.

raturdan isti olduqda gözü və ağ ciyəri xəstələnir. Bu və s. əlamətlərlə çobanlar quzunun yerinin lazımı temperaturda olmadığını müəyyənləşdirirlər. Quzunun altının döşənməsi və təmiz saxlanması xüsusi əhəmiyyəti var. Quzunun altına qarağan, gətyan, sirkan, dəvətikanı, yerqulacı və s. döşənir, yerqulacına daha çox üstünlük verilir.

Quzu açıq havada gecələməyə adətən Novruz bayramında çıxarıldı, hava şəraitindən asılı olaraq bu, bir qədər gec və ya tez ola bilirdi. Küzdən çıxarılan quzu gecələr bir qədər ağılda, sonra külək tutmayan arxacda saxlanırdı. Quzu otarmaq çətin işdir, buna görə də quzu çobanı cavan adam olardı. Quzu səhər tezdən örüşə boşlanarkən çoxlu qaçışır, sonra otlamağa başlayır. Quzuçu əlinə nazik çubuq və şallaq alır, sürüsünü dağılmağa qoymur. Yorulanda quzunu toplayır, sürünün qarşısında dayanaraq otarır. Quzular örüşdə yönü alçaq ərazidən yüksək əraziyə doğru otarılır. İsti havada çoban sürünü örüşün qəlbi yerlərinə çıxarır, çay, bulaq ətrafında gəzdirir, yatmağa qoymurdu. Qarabağ düzü qoyunçuları yay girənə qədər quzunu yumazdılar. Quzuya yaylaqda təxminən 7-10 gündən bir duz verirdilər. İyunun axırı – iyulun əvvəlinə kimi quzular anasını sağılardan sonra əmizdirilirdi. Quzunu anasından birdən-birə ayırmazdılar, əvvəlcə bir həftə günəşir, sonra bir-iki dəfə üç gündən bir əmizdirərək, tədricən ayırırdılar. Bu üsulla qoyunun əmcəklərini süd qalığından təmizləyirdilər ki, yelini norma süd versin. Quzunu altı aylığında qırıxdılar. Yaylaqda təzə qırılmış quzu soyuq, yağmurlu gecələrdə arxacda deyil, qalaxda və ya qaya daldalanacaqlarında saxlanırdı. Quzular qırıldıqdan sonra toğlu adlanır. Qırımından sonra toğlunun erkəyi ayrı, dişisi ayrı sürüdə cəmləşdirilirdi.

Sava, qoçluq quzulardan başqa bütün erkək quzular yaylaqda *burulurdu*. Toğlunu sərin havada burudular. Bu işlə *buruqçu* adlanan şəxslər məşğul olurdular. Buruqçuya hər toğlunun burulması üçün 5 qəpik əmək haqqı verilirdi. Burulmuş toğlular boyca burulmamış yaşıdlarından geri qalır, ətinin və piyinin miqdarına görə isə onlardan üstün olurlar.

Qarabağ qoyunçuları quzuların yaxşı inkişafı və asan bəslənməsi üçün *faraş döl* üsulundan istifadə edirdilər. Faraş döl – oktyabr-noyabr doğuşu zamanı südlə təmin olunduqları, həmçinin göy otla qidalana bildikləri üçün quzular yaxşı inkişaf edir, qışın soyuqlarına asan davam gətirir. Faraş quzularda son dövrlərdə də inkişaf sürətli olur. Akademik F.Məlikov Qarabağ qoyunçularının tarixən istifadə etmiş olduqları faraş döl üsulunun qoyunçuluğun inkişafında müsbət təsirindən ətraflı bəhs etmiş və bu üsuldan müasir qoyunçuluq təsərrüfatlarında istifadə olunmasını tövsiyyə etmişdir (*F.Məlikov*).

Payız və qışı mülayim keçən, bol otlu illərdə qoyunlar aprel-may ayları ikinci dəfə bala verirdilər. İkinci doğuş quzuları *dübarə* adlanırdı. Dübarə quzular sentyabrın əvvəlinə kimi anasına əmizdirilirdi. Onları yaylaqda qırxmır və burmurdular. Sava quzuları anasından ayırandan sonra erkəyini erkək, dişisini diş toğlu sürüsünə qatır, erkək toğluları Novruz bayramında bururdular.

İnsanların çoxsahəli təsərrüfat həyatında tarixən it böyük rol oynamışdır. İt mezolit dövründə insanın əhliləşdirdiyi ilk heyvandır. Əvvəlcə ovçulara kömək edən itin yardımçı rolu maldarlığın inkişafı ilə daha da artır və bu səbəbdən onu sürətlə çoxaldırlar. İtdən maldarlığın bütün sahələrində istifadə edilmiş, xırdabuynuzlu təsərrüfatın inkişafında isə onun rolu daha çox olmuşdur.

Elmi ədəbiyyatda Qafqaz iti haqqında müsbət fikirlər söylənməmişdir. Bir sıra mütəxəssislərin fikrincə, Qafqaz iti dünyada ən qədim it cinslərindən biridir. B.Ryabinin yazır ki, Qafqaz iti kimi güclü və qəzəbli olan başqa bir it cinsi tanımıram. Onların əcdadları Roma legionerləri ilə döyüşmüşlər. İndi onlar çobanların yanında sürülərə keşik çəkirlər. Yaxşı çoban itləri bir zərbə ilə canavarı vurub yıxırlar. Xasiyyətləri çox da mülayim deyil, gözləri fosfor kimi müntəzəm işıq saçır.

Tarixi ədəbiyyatda göstərilir ki, hələ antik dövrdə Azərbaycanda itlərin canavar və digər vəhşi heyvanlarla döyüşlərdə qələbəsini asanlaşdırmaq üçün onların boynuna üzərinə neştər bərkidilmiş döşlük keçirmişlər (*Yampolski, 100-101*). İt döşü ilə vurduğu rəqibini neştərlə asanlıqla yaralayıb qovurmuş. Azərbaycanın bəzi zonalarında indi də itlərin qışda canavardan qorunması və qaban ovunda yaranmaması üçün onların boynuna neştərli döşlük keçirilir.

Müşahidələr göstərir ki, otlaq şəraitində bəslənən qoyunçuluq təsərrüfatında itin rolu əvəzsizdir. İtlərin artırılması tarixən qoyunçuluq təsərrüfatını inkişaf etdirməyin zəruri tərəfi olmuş və olaraq qalır. Maldarlar iy duyması, sayıqlığı ilə seçilən, hər gördüyünə hüzməyən, möhkəm xarakterli və fiziki cəhətdən qüvvətli itləri daha yüksək qiymətləndirmiş, belə itlərin artırılması qayğısına qalmışlar. İt nəslində

əsasən erkəklərin xarakteri üstünlük təşkil edir. Bir zərb-məsəldə deyilir: "Yava itin yava küçüyü olar". Maldarlar lazımi keyfiyyətlərə malik it yetişdirmək üçün nəzərdə tutulan köpəkləri qancıqlarla cütləşdirmişlər. İt küçükləyərkən balaları nəzərdən keçirir, saytallarını götürüb cılızlarını diri-diri basdırırmışlar.

Küçüklər doğulandan iki həftə, bəzən artıq müddətə gözləri yumulu olduğu üçün gəzə bilmirlər. Onları soyuqdan, istidən qorumaq məqsədilə daldalanacaq tikirlər. Südlə təmin olunması üçün anasını yaxşı yemləyirlər, yerlərini tez-tez təmizləyirlər. Gözləri açıldıqdan sonra küçükləri xüsusi yemləyirlər. Süd məhsulları ilə yemləməyə üstünlük verilir. Süd, qatıq, ayran, pendir və şor suyundan arpa unu ilə yal bişirib verirlər. Yala duz da qatırlar. Azərbaycanda mövcud olmuş adətə görə, itin qulağını və quyruğunu kəsirlər. Bu, itin həm eşitmə, həm də döyüş qabiliyyətini artırır. İtlər boğuşanda, canavara hücum edəndə bir-birinin qulağından tutur. Döyüş zamanı qulağı tutulan it adətən basılır. Küçüyün hələ gözü açılmamış qulaq-quyruğunu kəsirlər. Bu işi gecikdirmək müəyyən çətinliklər törədir, həmçinin ziyanlı hesab olunur.

İti bir qayda olaraq yerdən qazılmış çalada – yalaqda yemləyirdilər. Maldarlar belə hesab edirdilər ki, it qabda yemlənersə, adamların istifadə etdikləri qaba toxunub murdarlayar. Körpə küçükləri yemləyərkən natəmizliyə yol verməmək üçün yalağa kip qab yerləşdirib yalı içərisinə tökürdülər. Maldarlar itə icazəsiz hər hansı yemə toxunmamağı öyrədirdilər. Bunun üçün çoban əti açıq yerə qoyur, küçük ətə toxunmaq istəyəndə ona acıqlanır, bəzən vurub qorxuzurdu. Sonra günün müəyyən vaxtında əti kəsib böyük itlərlə birlikdə küçüklərə də paylayırdı. Çoban itləri hətta ac olanda belə keşik çəkdikləri yeməli şeylərə toxunmurlar. İtləri bu xüsusiyyətlər alısdırmaq üçün körpəlikdən onları müntəzəm yemləyirlər ki, ac qalıb siləfsin olmasın. Bir atalar misalında deyilir: "İt acından oğurluq edər" və çobanlar sürüləri lazımınca mühafizə etmək üçün birinci növbədə itləri gümrah saxlardılar. İtlərə gündə iki dəfə – axşam və səhər tezdən *yal* verirdilər. İtə arpa unundan yoğrulmuş xəmir – *küt* də atırdılar. İtin başı böyüklükdəki küt onun bir öynəsi hesab olunurdu. Axşam və səhər yemlənməsindən əlavə, çobanlar öz yeməklərinin qalığını, kəsilən heyvanın yeyilməyəcək hissələrini də itə atırdılar.

Çoban itlərinin yemini sürü sahibi verirdi. Onları elə yemləyirdilər ki, bir-biri ilə boğuşub düşmən münasibətdə olmasınlar. İtlər *ləj* düşəndə bir-birinə qarşı duran qrupun birini təsərrüfatdan uzaqlaşdırırdılar. Bir zərb-məsəldə deyilir: "İti ləj düşən evin bərəkəti kəsilər".

İtlərə küçük vaxtlarından arxas ətrafında, lazım olan yerdə qarovul çəkmək öyrədilirdi. İtlərə təlim edilən xüsusiyyətlərdən biri sahibinin hayına cavab olaraq, göstərilən istiqaməti müəyyənləşdirə bilib hücumə keçməkdir. Bu xüsusiyyəti küçüklərə aşılamaq üçün çobanlar hərdən müəyyən ərazidə hayküy salıb uzaqdakı itləri çağırırlar və bu zaman küçüklər də onlarla boşlanardı. Onlar böyük itlərlə birlikdə ayının, canavarın qovulmasında iştirak edirdilər. Çobanlar itlər hürən kimi dərhal haya çıxırlar, deyirlər ki, "arxalı köpək qurd basar".

Çoban itlərinə öyrədilən xüsusiyyətlərdən biri də gecə qarovulu zamanı müəyyən ərazidən kənara çıxmamaqdır. İtlərdə bu xüsusiyyəti yaratmaq üçün gecə küçüklər hürə-hürə qaraltı arxasınca qaçarkən çobanın onlara acıqlanıb sürünün yanına qaytarması ilə aşılır. Beləliklə, itlər gecə sürüdən uzaqlaşmayıb, ətrafda düşmən hiss etdikdə də sürünün yanında dayanır, hürüb hay salırlar. Yalnız çobanlar hayladıqdan sonra düşmən arxasınca gedir, onu qovurlar. Bu xüsusiyyətdə iki it olduqda sürünün təhlükəsizliyi təmin olunmuş hesab edilir. İtlər gecə qarovulunda sürüləri ayı və canavardan mühafizə etmək işində çobanların sağ əlidir. İt canavarın sürüdən götürmüş olduğu qoyunu onun əlindən alanda, həmin qoyunu kəsib quyruğunu itlərə paylamaq adət idi. Çovğun zamanı və s. səbəblərdən qoyun hürküb arxadan uzaqlaşdığı zaman sürü ilə gedib onu mühafizə etdikdə də itlər həmin qaydada "mükafatlandırılırdı". Tədqiqatçı A.D.Eritsov yazır ki, yaxşı çoban itlərini tatarlar (türklər) ən şöhrətli ata bərabər tuturlar. Silahlı atlılarla, ayı və canavarla mübarizədə çoban itləri böyük cəsarət və amansızlıqla iştirak edirlər (*Eritsov, 137*).

Çoban itləri arasında qəfilcil itlərə az təsadüf olunur. Onlar son dərəcə təhlükəli sayılır, yüksək qiymətləndirilir. Qəfilcil itlər adamı da öldürməyə müvəffəq olurlar. Ona görə də bu itləri həmişə gündüz bağlayır, açıq olduqda gözdən uzaq buraxmırdılar.

Soyuq havada itlərin sayıqlığını itirməməsi üçün onların irtməyini qırırlar. Bir folklor nümunəsində qoyunçuluq təsərrüfatında itin rolu belə qiymətləndirilmişdir:

*Əlindəki dəyənək
Qalxanıdır çobanın.
Yanındakı boz köpək
Yoldaşdır çobanın.*

Əhali iti heç də təkcə yaxşı qarovulçu olduğu üçün sevmir. İt ev heyvanlarından sahibinə ən vəfalıdır. O, sahibinə üz vermiş sevinc və kədəri duyur. Adətə görə yaxşı it evə qonaq gələrkən hürər, qonaq gedərkən hürməz. Əgər qonaq gedərkən it hürürsə, deməli, qonaq xoş niyyətlə gəlməyibmiş. Xalq itin ulamasını ziyanlıq, arzuolunmaz hadisələr olacağı haqqında xəbərdarlıq kimi qiymətləndirir. Məlumdur ki, zəlzələni it başqa ev heyvanlarından daha tez hiss edir, bu zaman ulayır, zingildəyir. Görünür itlərin ulamasının bəd xəbər olması çox qədimlərdən hər hansı zəlzələ zamanı yaranmış fikirdir. Sonralar itin bütün ulamaları arzuolunmaz hadisələrin olacağı haqqında məlumat hesab olunmuşdur. Müasir maldarlığın bəzi sahələrində itin rolu məhdudlaşsa da, xırdabuynuzlu otlaq maldarlığında onun rolu dəyişməmişdir.

Topladığımız etnoqrafik materiallar Qarabağ maldarlarının mal-qara xəstəliklərinin xalq üsulu ilə müalicəsində zəngin təcrübəyə malik olduğunu sübut edir. Qoyunçuluq təsərrüfatında geniş yayılmış xəstəliklərdən biri *qızdırmadır*. Bu xəstəlik müxtəlif səbəblərdən – iqlim şəraiti birdən-birə dəyişdikdə, yaz ayları lazımi və sudan korluq çəkildikdə, heyvanlara gənə yoluxduqda yaranır. Qızdıran heyvanın tükü rəngini dəyişib solğunlaşır. Hava isti olsa da, qoyun-quzu üşüyən vəziyyəti alır. Yağmurlu havada sağlam qoyunlarda üşümə əlaməti göründüyü halda qızdırmalı qoyunlar gümrah görünür. Heyvan istidən soyuğa düşüb qızdırsa, onda sərin yerdə saxlayır, alça turşusunu qaynadıb məhlulunu, həmçinin süd və qatıq içirir, tənək (üzüm) yarpağı ilə yemləyirlər. Quzu qızdırdıqda onu anasının yanına buraxır, qatıq və ayran içirirlər. Bütün bunlar kömək etməsə, quzu içiyara hesab olunur, onu çıxdaş edirlər.

Qoyun xəstəliklərindən biri *ləkəntədir*, ağ ciyərin qorxması və ya içiyaralıqdır. Quzunun saxlandığı yer isti və ya soyuq olduqda, isti havada sıx yatdıqda, çovğuna düşdükdə, sudan korluq çəkildikdə, duz verildikdən sonra lazımcı suvarılmadıqda onlar içiyaralıq xəstəliyinə tutulurlar. Qırımıdan sonra havalar birdən-bərə soyuqlaşsa, xırdabuynuzlularda ləkəntə əmələ gəlir.

Quzularda içiyara xəstəliyinə tutulma və ya onun əlaməti olduqda onları müalicə etmək üçün boz ayda yağışlı, şəhli günlərdə tezdən əmişdirdikdək sonra yoruluncaya qədər qovurdular. Quzu qovularkən öskürür və ciyərini tədricən təmizləyir. Əgər xəstəlik çox inkişaf etməmişsə, quzu sağalıb kökəlməyə başlayır.

Quzunun bağırısağında yastı, lentşəkilli qurd olur. Onlar xalq arasında *kəpənək qurdu* adlanır. Qurdu olan quzular yaylağa çatanda ölür. Quzuları kəpənək qurdundan azad etmək üçün onları boz ayda səhər tezdən şoran bitkisi olan örüşə aparıb suvarmadan axşama kimi otarırdılar. Axşam qoyun sürüsünü həmin örüşə quzunun yanına aparıb əmişdirir, quzuları orada yatdırır, gəzməsinə imkan vermirdilər. Artıq sabahkı gündən kəpənək qurdu quzulardan tökülürdü. Fasilələrlə tədbir 2-3 dəfə təkrarlınırdı. Quzular qurdu tökülməsindən sonra kökəlir və böyüyürdülər.

Qoyunçuluq təsərrüfatına ziyan vuran, çətin müalicə olunan yoluxucu xəstəliklərdən biri *bozvurmadır*. Xəstəlik zamanı qoyunun gözləri tutulur, oynaqları şişir, yelinində çirk əmələ gəlir, əmcəkləri süd buraxmır. Bu xəstəliyə tutulmuş qoçun toxumluğu xarab olur, ondan döl götürmüş qoyunlar bala salır, nəsil verərsə quzular xəstə olub çox qalır. Boz xəstəliyinə tutulmuş qoyunlar sürüdən ayrı saxlanılır. Müalicə etmək üçün onları təzə biçilmiş zəmi yerində gəzdirirlər. Qoyunun oynaqlarındakı şiş taxıl bəndəmi ilə bir neçə dəfə möhkəm sürtülürdü. Bu xəstəliyi müalicə etməyin digər üsulu bu idi ki, qar-talın (və yaxud ayının) beynini çıxardıb qurudur, sonra ovub duza qataraq qoyuna yedirdirdilər. Bu üsul bozvurma xəstəliyinin müalicəsində ən təsirli vasitə olmuşdur. Boz vurmuş qoç və qoyunlardan olan quzuların qılça bəndlərində şiş olarsa, bu, *bozbənd* adlanır. Xəstəlik yoluxucu olduğu üçün quzuları ayrı saxlayırlar. Müalicə üçün qızdırılmış şişlə damarın üstə düşməməklə şiş nahiyələrini dağlayırdılar. 3-4 gündən sonra dağlanmış yerlərin qabığı qopurdu, bu yerlərdən çirk axır, çirkin qurtarması ilə quzu sağalırdı.

Çirkli əllə qoyunun yelininə toxunduqda, uzun müddət yataq yeri natəmiz olduqda, it, siçan yuva saldığı yerdə yatdıqda qoyun *yelinsov* xəstəliyinə yoluxur. Bu xəstəliyi tısbağa daha çox yoluxdurur. Xəstəliyə tutulmuş qoyunun yelini şişir, əmcəyinin bir, bəzən də hər ikisi çürüyüb düşür. Müalicə üçün qoyunun göbəyinin yanından uzanıb yelininə birləşən, qırxdamar adlanan yerdən damar diqqətlə və ehtiyatla kəsilirdi. Oradan qara çirkli qan axır, sonra şiş çəkilir, qoyunun yelini sağalırdı. Digər müalicə ilan dişindən istifadə edilməklə aparılırdı. Bu məqsədlə ilanın dişlərini çıxarıb saxlayır, qoyun yelinsov olduqda onu bir neçə yerdən yelininə batırırdılar. Bununla qoyun müalicə olunurdu. Hər iki müalicə gecikmədən aparıldıqda müsbət nəticə verir.

Dabaq xəstəliyinə xırdabuynuzlular da tutulur. Müalicə üçün xəstə heyvanı isti yerdə saxlayırdılar. Ayağından dabaq tutmuş heyvanı tozlu yerdə və quru şumda gəzdirir, onun dırnağının arasını yun şal parça ilə silir, qara neft və naftalan sürtürdülər. Bəzən də göydaşı qatığa qatıb yaraya çəkməklə müalicə edirdilər. Ağızdan tutulan dabağı alça və lavaşana turşusunu qaynadıb heyvanın ağzına tökməklə sağaldırdılar.

Qırımıdan sonra qoyunu çovğun, dolu vurduqda və ya qarın üstündə yatışdıranda quyruğu soyuqlayıb şişir, ayaqyoluna gedir ki, buna *ağcavaz olma* deyilir. Ağcavaz olmuş qoyunu köhnə arxacda, peyin, gərmə üstə yatışdırmaqla, isti yerdə saxlamaqla müalicə edirlər.

Mal-qara körpə cocuq otlar, birdən-birə göy otlar yemləndikdə köpür və zəhərlənir, həm də bağırsağı dolaşır ki, buna xalq arasında *qarabağırsaq* deyilir. Qarabağırsaq olmuş heyvanın qulağından və gözünün altından qan alır, qatıq, ayran, süd içirirlər. Sonra qoyunun sol tərəfində arxadakı ikinci qabırğa ilə üçüncü qabırğanın bel sümüyünə yaxın yerdən bizlə deşib qarnını ovurlar. Sonra qoyunu yixıb arxası üstə fırlamaqla bağırsağının dolaşğını açır və köpünü alırlar. Sancılanmış qoyun və quzunun ağzına torpaq atıb işiyənə qədər ağzını yumulu saxlayır və çarıq ilə astaca qarın nahiyyəsinə qırx dəfə vurmaqla müalicə edər, buna qırxlamaq deyərmişlər.

Mal-qaraya zərər verən həşəratlardan ən başlıcası gənədir. O, quraqlıq illərin yaz aylarında yataqlarda və peyinli yerlərdə daha çox olur. Xalq arasında gənəni iki növə ayırırlar: adi gənə və afat gənəsi. Adi gənə çox olduqda heyvanda qızdırma və qotur xəstəliyi törədir. Nazik, uzun afat gənəsi heyvanın tükünün dibində bütün bədənində yayıldığından təhlükəlidir, hətta heyvanı öldürə bilir. Heyvanlarda olan gənəni əl ilə təmizləmişlər. Heyvan gənədən zəhərlənəndə ona doşab içirərmişlər.

Heyvanda bit, sirkə, geyşmə, qotur olduqda tənəkini və asırqalın kökünü qaynadıb suyu ilə, həmçinin küldən düzəldilən məhlulla onu yuyub müalicə edirdilər. Bu xəstəliklərin müalicəsi zamanı müəyyən norma və qayda gözləməklə naftalan və qara neftdən də istifadə olunurdu.

Dəmirov xəstəliyinə tutulmuş heyvanı müalicə etmək üçün hər hansı ağacın kökünü çərtir, süzülən şirəni xəstə nahiyyələrə sürtür, bəzən onun əvəzinə qoyun və dəvə sidiiyindən istifadə edirdilər.

Qoyun natəmiz yerdən, bataqlıqdan, çirkli durğun sulardan suvarıldıqda qara ciyərində qurd əmələ gəlir, yaylaqda çox nəmişlikdə, quzey özlərdə, qışlaqda su çayırı olan yerlərdə otarıldıqda da həmin xəstəliyə tutulur. Bu zaman qoyunun çənəsinin altı şişir və arıqlayıb ölür. Bu xəstəliyi müalicə edə bilmir, qoyunu onun törədiciyi olan yerlərə buraxmırdılar.

İlan çalmış heyvanı müalicə etmək üçün qatığa duz töküb məməkov hazırlayırdılar. İlan vuran yeri neştər və bıçaqla çərtilib məməkov sürtürdülər. Məməkov sürtülən yeri sıxırlar, çərtilən yerdən zərdab axıb tökülür. Müalicə vaxtında və lazımı səviyyədə aparıldıqda heyvan sağalır.

Qoyunçuluqda yayılmış xəstəliklərdən biri də *ütməcə* adlanır. Xəstəliyə tutulmuş qoyunun üzü, başı şişir. Müalicə məqsədilə qoyunun üzünü ocaqda ütdürdülər. Nəticədə şiş çəkilir, xəstəlik keçir.

Müxtəlif hadisələrdən heyvanın bədənində əmələ gəlmiş yaraları müalicə etmək üçün hər şeydən əvvəl yaranı təmizləyirdilər. Müalicə üçün bitki, heyvan məhsullarından və digər maddələrdən istifadə olunurdu. Dayaz yaraların müalicəsi zamanı nar qabığını süddə qaynadıb yaraya tökür, həmin məhlulla yaranı yuyurdular. Yara dərin olduqda orya duz və zəy qoyurdular. Bu məqsədlə istifadə olunan ən təsirli üsullardan biri kərə yağı əridib qaynar halda yaraya tökülməsidir. Yaraya tökülən yağ bədənə sağ yerinə düşməməli idi, əks təqdirdə bədəndə yanıq yarası əmələ gəlir ki, bu da müalicəni çətinləşdirir. Alça və lavaşana turşusunu qaynadıb məhlulunu yaraya tökməklə də yaranı "bişirirdilər". Qoyunun quyruq yarasını "bişirmək" üçün saxsı parçasını ocaqda qızdırıb yaranın üstünə basaraq "bişirir", sonra

yunu ocaqda yandırır, isti-isti yaranın üstünə qoyub sarımaqla müalicə edirdilər. Qırxım zamanı qırxlıq qoyunun bədənini kəsərkən qazan qarasını ərinməmiş yağa qatıb yaraya sürtməklə müalicə edirdilər. Heyvanın bədənini kəsərkən qanxma baş verəndə dəvə yununu yandırır, yaraya qoyaraq qanaxmanı dayandırır dılar.

Yaz və yay aylarında heyvanın bədənində yara olanda qurdlayır. Qurdu məhv etmək üçün maldarlar yovşan, qurdotu, qatırquyuğu kimi bitkilərdən, şaftalı ağacının yarpağından dərman kimi istifadə edirdilər. Onları əzib şirəsini çıxarır və ya əzilmiş kütləni heyvanın yarasına qoyurdular. Yaylaqda boymadərən otunu qoyun quyruğu ilə əzib bu məqsəd üçün işlədirdilər.

Qış və payız aylarında yaralanmış heyvanın bədənində sim yeriir. Bu hal bəzən heyvanın qış doğuşu zamanında olur. Xəstəliyi müalicə etmək üçün yovşandan və yulğun yarpağından istifadə edilirdi. Yovşanı əzib heyvanın simləyən yerinə qoyub sarıyırdılar. Sarığı gündə bir dəfə dəyişdirməklə müalicəni təxminən bir həftə aparırdılar. Bu məqsədlə istifadə olunan yulğun yarpağı qaynadılır, heyvanın yarası qaynar məhlulun buğuna verilir. Yulğun suyundan hazırlanmış məlhəm yaranın üstünə qoyularaq sarınır və bu proses bir neçə dəfə təkrar olunurdu. Simləmiş yaralrın müalicəsində bağayarpağı və hovotu məlhəmindən də istifadə olunurdu.

Heyvanın bədənində şiş əmələ gələndə, çirkələnmiş yara olanda müalicə etmək üçün müxtəlif otlardan və heyvan məhsullarından istifadə olunurdu. Yara təmizlənilir, üzərinə bağayarpağı və hovotundan hazırlanmış məlhəm qoyulub sarınırdı. Bağayarpağı, şıppır və böyürtkən yarpağından həm də təbii şəkildə istifadə olunurdu. Şıppır yarpağının içərisinə kərə yağı qoyub bükərək, isti ocaq külünə basdırırdılar, bir qədər ocaqda qalandan sonra çıxarır şiş və çirkli yaranın üstünə qoyub sarıyırdılar. Nəticədə şiş dəşilir, çirk axıb təmizlənirdi. Soğanı ocaqda bişirib şiş və çirkli yaraya qoymaqla da müalicə edirdilər. Kəsilmiş heyvanın ağ ciyərini, keçi və qoyunun dərisini soyulan kimi – isti-isti şiş və çirkli yaraya qoymaqla da yarıdakı çirki təmizləyirdilər.

Çox qədimlərdən bitki və heyvan məhsulları ilə göstərilən və başqa üsullarla heyvan xəstəliklərinin müalicəsində zəngin təcrübə qazanmış xalqımız maldarlıq təsərrüfat məişətində yüksək mədəniyyətə malik olmuşdur. Təsərrüfatla bağlı bir atalar sözündə deyilir: "Qoyuna nə lazım olduğunu qoyun özü deyər". Qoyunlar daşı, torpağı və s. yalayarsa, duz yemək istər, çoxlu mələşər və narahat olarsa, su içmək istər. Təcrübəli çobanlar qoyunların rəftarından nə istədiklərini, hər hansı hadisəni qabaqcadan xəbər verdiklərini asanlıqla başa düşürdülər. Təcrübəli çobanların verdikləri məlumatlara görə, qoyunlar yaxınlıqda canavarın olmasını itdən tez hiss edirlər. Arxac həndəvərində, yaxınlıqda canavar olduğunu hiss edən qoyunlar sıxlaşıb bir-birinə qısıılır, səksəkəli gəzişir, öskürürlər. Örüsdə otarılarkən qoyunlar yaxınlıqda canavarın olmasını hiss edən kimi toplaşır bir-birinə qısıılır, tez-tez mələşir, ayaqlarını yerə döyürlər. Sürünün vəziyyətindən çobanlar yaxınlıqda canavar olduğunu başa düşüb, itləri haraylayıb hürdürür, canavarı qovurlar. Gecə arxaca yad adam girəndə qoyunlar öskürə-öskürə gəzişməyə başlayır, bəzən də mələşirlər. Qoyunlar isti havada otlayarkən üzü küləyə, soyuq küləkli havada isə külək istiqamətində hərəkət edirlər. Çovğun zamanı, isti gecədə və müxtəlif səbəblərdən sürü bütünlüklə itəndə, bölünəndə axtarlarkən qoyunların göstərilən xüsusiyyətlərindən istifadə olunur. Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, çobanlıq həmişə çətin peşə olub, xüsusi bilik, bacarıq və zəngin təcrübə tələb edir.

Mənbələrin qıtlığı XIX əsrin üçüncü rübünə qədər qoyunçuluq təsərrüfatında əmək haqqı qaydalarını müfəssəl öyrənməyə imkan vermir. Lakin XIX əsrin 80-ci illərinə aid sənədlərdə Cənubi Qafqaz maldarlıq təsərrüfatında cüzi yerli fərqlərlə, əsasən eyni formada ənənəvi əmək haqqı qaydasının olması onun 80-ci illərdən çox-çox əvvəllər formalaşdığına dəlilətdir.

XIX–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qoyunçuluq təsərrüfatında əmək haqqı pul və natura ilə ödənməşdir. Bu baxımdan üç cür qoyunçuluq təsərrüfatı olmuşdur: 1) bütünlüklə muzdlu əməyə əsaslananlar; 2) mövsümi muzdlu əməkdən istifadə edilənlər; 3) muzdlu əməyə əsaslanmayanlar. Gəllədar və mülkədar qoyunçuluq təsərrüfatlarının bütünlüklə muzdlu əməyə əsaslandığını həm mənbələr, həm də etnoqrafik məlumatlar təsdiq edir. Ortabab kəndlilər isə yay və qış mövsümündə müəyyən müddət təsərrüfatlarında muzdlu əməkdən istifadə etmişlər.

Azərbaycanda mövcud olmuş ənənəyə görə, sahibkarla çoban 6 ay müddətində (aprel ayından

oktyabra qədər, oktyabr ayından aprele qədər) qulluq haqqında şifahi razılığa gəlirdilər. Bu müddət başa çatdıqda çobanın əmək haqqı ödənilir, olan borcu alınır, işindən razı qalındıqda mükafatlandırılırdı. Sonra yenidən hər iki tərəfin – sahibkarın və çobanın razılığı ilə ya həmin təsərrüfatda qalıb yeni şərtlərlə işləyir, ya da azad olunurdu. Ənənəvi əmək haqqı qaydasına görə, çobana 20-25 xırdabuynuzlu nu 6 ay müddətində otarması üçün əmək haqqı kimi bir toğlu və ya iki çəpiş verilirdi.

Bu ənənəvi əmək haqqı qaydası *toğluluq* və ya *çəpişçilik* adlanırdı. Qış müddəti üçün əmək haqqı əvvəlcə yeni müqavilə ilə iş başladığı vaxt, yay dövrü üçün xidmət müddəti başa çatdıqdan sonra verilir. Əmək haqqı olaraq verilən quzu və çəpişin yarısı diş olmalı idi. Çobanın əmək haqqı pulla ödəniləndə bir qoyunun 6 ay otarılması üçün 15 qəpik verilirdi. Muzdlu əmək tətbiq olunan qoyunçuluq təsərrüfatlarında quzu çobanının əmək haqqı qoyun çobanının əmək haqqı ilə eyni idi.

Qoyunçuluq təsərrüfatında mövcud olmuş ənənəyə görə, natura ilə, istərsə də pulla ödənilən əmək haqqından başqa, sahibkar çobanı yay və qış evi tikmək üçün materialla, yemək və geyimlə də təmin edirdi. Şərtləşmədən asılı olaraq, sahibkar çobana ya hazır çörək və ya çörək bişirmək üçün müəyyən miqdarda un, xörək hazırlamaq üçün məhsul verirdi. Çobanın xörək və çörəyini bişirəcək öz adamı olduqda sahibkar ona çörək və xörəyini hazırlamaq üçün ərzaq olmadıqda isə hazır xörək və çörək verirdi. Adətə görə, kəsilən qoyunun icalatı çobana çatırdı. Bayram və mərasimlərdə sahibkar hər sürünün çobanına kəsmək üçün bir ətik qoyun verirdi.

Tədqiqatçı P.S.Zelinski yazır ki, yayda çobanın çörək və xörəyi hazır verilirdi. Qışda isə sahibkar hər çobana iki, iki pud yarım un verirdi. Sahibkar çobanı köynək, arxalıq, çuxa, şalvar, yapıncı, çarıq, corab, dolaq və s. ilə təmin edirdi. Hesablanmışdır ki, 500 qoyuna xidmət edən iki çobana bir ildə 34 toğlu, yay dövrü bu sürünün quzusunu otaran 2 quzuçuya 8 quzu əmək haqqı verilməklə (hər quzu 1 manat 40 qəpik qiymət edirdi) 58 manat 80 qəpik; orta hesabla ayda hər çobana çörək, pendir, süd və s. üçün verilən məhsula 1 manat 50 qəpik xərcləməklə bir ildə 54 manat, 36 cüt çarıq və 4 yapıncıya 20 manat xərclənməklə bir ildə iki çobana və bir mövsümdə iki quzuçuya cəmi 132 manat 80 qəpik xərc çəkilməmiş (*Skibitski, 88-89*).

Əmək haqqı, yemək və geyim, mərasim hədiyyələrindən savayı sahibkar yaxşı əmək sərfi müqabilində çobana mükafat olaraq qoyun, quzu, geyim və s. bağışlardı. Çoban öz qoyununu sahibkarınkı ilə birlikdə saxlayır, sahibkar çobandan razı qaldıqda ondan otlaq haqqı almazdı.

Qoyun itərkən sahibkar bunu çobanın səhlənkarlığının nəticəsi hesab etdikdə itkinin əvəzini onun qazancından tutardı, çobanı günahlandırmazdısa, cərimə də almazdı. Sürülərin otarılması, gecə qarovulu, sağılması, qırılması, yerinin təmizlənməsi çobanın vəzifəsi idi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində böyük qoyunçuluq təsərrüfatlarında muzdlu əməkdən geniş istifadə edilirdi. Çobandan əlavə, təsərrüfatda işləmək üçün muzdlu başqa fəhlələr də tutulur, qoyunu sağmaq, qırmaq, məhsulu daşımaq, qış yem ehtiyatı hazırlamaq və s. işlərdə onların əməyindən istifadə olunurdu.

Qoyunçuluq təsərrüfatında çobanın bacarığı yüksək qiymətləndirilirdi. Xalq deyib ki, "çoban var ötürər gətirər, çoban var otarar gətirər", "çobanın könlü olsa, təkədən pendir tutar". Qoyunun bəslənməsində, xəstəliklərinin müalicə edilməsində, almazcıl qoyunların telinməsində, qoyunların taylaşdırılmasında daha səriştəli çobanları sahibkarlar *baş çoban* və *sərkər* təyin edərtilər. Baş çoban sürüyə baxan başqa çobanlardan artıq əmək haqqı alırdı. Bacarıqlı çobanların əmək haqqını artırmaq, onları mükafatlandırmaq, hətta qohumluq əlaqəsi yaratmaqla öz təsərrüfatlarında saxlamağa çalışırdılar. Bəzən sahibkar qızını, qohumunu yaşlı çobanın oğluna ərə verir, çobanın qızını oğluna və ya qohumuna almaqla qohumluq əlaqəsi yaradaraq, bacarıqlı çobanı öz təsərrüfatlarında saxlayırdı. Bir xalq misalında deyilir: "Çobanı özündən olanın qoyunu diş doğar".

Qoyunçuluq təsərrüfatının incə xüsusiyyətləri sahibkarın həmişə çobanla mülayim rəftar etməsini, yaxşı əmək müqabilində onu mükafatlandırmasını zəruri etmişdi.

Digər tərəfdən çobanın təsərrüfata könüllü can yandırması sahibkar üçün böyük gəlir gətirirdi. Çoban sürüyə yaxşı qulluq etdikdə hər 100 qoyundan 120-125 quzu alırdı. Orta hesabla sürüdə olan qoyunların 50%-i bir ildə iki dəfə bala verirdi. Bu gəlir üzərinə ət, süd, yun məhsullarının artımını əlavə etsək, gəllədar təsərrüfatında çobana cüzi mükafat müqabilində sahibkarın böyük gəlir götürdüyü ay-

dın olar. Məhz bu səbəblər gəllədarın çobanla mülayim rəftar etməsinə, onun yemək və geyimlə lazımcına təmin olunmasına qayğı göstərməyə sövq edirdi.

Gəllədar və mülkədar təsərrüfatından başqa bəzi ortabab kəndlilər də qoyunçuluq təsərrüfatında muzdlu əməkdən istifadə edirdilər. Bu zaman bir neçə ortabab birləşərək, qoyunlarını bir sürüdə cəmləşdirib çoban tuturdular. Bu halda da çobanın əmək haqqı, yemək və geyimi eyni ilə gəllədar təsərrüfatında olduğu kimi ödənilirdi.

Tavanasız ailələr qoyun və quzunun bəslənməsində öz əməklərindən və qarşılıqlı yardım formalarından istifadə edirdilər. Bir neçə ailə qoyunlarını bir sürüdə cəmləşdirib, növbə ilə sürünü örüşə apararaq otarırdılar. Adətən belə biləşmə məhəllə və oymaq daxilində olurdu. Növbəsi çatan adam səhər tezdən hamıdan əvvəl qoyunların örüşə çıxarıldığı yerdə gözlər, nobatçının hamısı qoyunları gətirdikdən sonra sürünü örüşə aparar, axşam qoyunları qəbul etdiyi yerdə sahibinə təhvil verərdi. Sürünün otarılması zamanı nobatçının səhlənkarlığından qoyun tələf olardisa, ziyanlığı özü ödəyərdi.

Bir neçə ailə quzusunu bir sürüdə birləşdirib quzuçu tutduqda hamılıqla onun geyimini və gündəlik yeməyini verərdilər. Hər həftənin bazar günü səhər tezdən bütün qoyunlardan sağılan südün hamısı əmək haqqı kimi quzuçuya çatardı.

Köçmə maldarların yaylaq və qışlaqda istifadə etdikləri müvəqqəti yaşayış evlərinin tədqiqi xalqımızın maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. N.Dubrovin yazır ki, Qafqaz maldarlarının yaylaq evləri iki formada olub, alaçıq və qaraçadır adlanırdı. P.S.Varavin Cənubi Qafqaz yaylaqlarında ölçüsünə görə bir-birindən fərqlənən iki alaçıq tipi olduğunu göstərir. Bunlardan böyük ölçülü, tavanalı ailələrə məxsus olanı alaçıq; kiçik ölçülü, yoxsullara məxsus olanın dəyə adlandığını qeyd etmişdir. M.A.Skibitski Qarabağ yaylaqlarında qəlibdən və çadırdan tikilmiş alaçıqlardan istifadə edildiyi haqqında məlumat verir. Alaçıqların iki formada olduğunu – birinin muxuru alaçıq, digərinin kümə alaçıq adlandırıldığını qeyd edir. Müəllif yazır ki, yaylaqda iki çobanın yerləşə biləcəyi qəlibdən tikilmiş daxmalar da olurdu. Bu daxmalar dəyə adlanırdı. S.P.Zelinski Qarabağ yaylaqlarında M.A.Skibitskinin kümə adlandırdığı alaçıqın təsvirini vermiş və onun alaçıq adlandırıldığını göstərmişdir. M.Avdeyev Qarabağda alaçıqın iki formasını göstərir. M.A.Skibitskinin kümə, S.P.Zelinskinin sadəcə alaçıq adlandırdığı ikinci yaylaq ev tipinin də alaçıq adlandırıldığını qeyd edir. "Azərbaycanı Öyrənən Tədqiq və Tətbib" Cəmiyyətini üzvü V.M.Quliyev Azərbaycanın Qazax qəzası maldarlarının yaylaq evlərinin quruluşunu müfəssəl öyrənərək təsvir etmiş və 4 quruluşda alaçıq olduğunu göstərmişdir. Müəllif birinci üç quruluşda evi dəyə, dördüncünü isə alaçıq adlandırmışdır.

Etnoqraf A.Mustafayev Şirvan zonasında qara keçə və dünnüklü ev adlanan iki alaçıq tipi qeydə almış və onların müfəssəl təsvirini vermişdir. F.Hüseynov Kiçik Qafqazın şərq zonasının yaylaq evlərindən bəhs edərkən zonada *dəyə*, *alaçıq*, *coma*, *qara keçə*, *mağaradəyə* adlanan yaylaq evləri olduğunu göstərmişdir.

Mənbələrdən və bu sahədə aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycanın qəlib və ağac çubuq materiallarından tikilən bütün müvəqqəti yaşayış evləri *alaçıq* məfhumuna daxildir. Etnoqrafik əyalətlərdə alaçıqlar müəyyən forma dəyişikliyinə uğrayır və müxtəlif adlarla ifadə olunur. Yaylaq evi P.S.Varavinin təsvir etdiyi və alaçıq adlandırdığı ev, M.V.Quliyevin alaçıq adlandırdığı ev, Qarabağda M.A.Skibitskinin və M.Avdeyevin muxuru alaçıq adlandırdığı alaçıq tipləri, A.Mustafayevin Şirvanda qeydə aldığı dünnüklü ev, gəllədar və mülkədara məxsus ev tipidir.

P.S.Varavinin və M.V.Quliyevin təsvir edib dəyə adlandırdıqları alaçıq, S.P.Zelinskinin və M.Avdeyevin alaçıq adlandırdığı ev tipi A.Mustafayevin Şirvanda qeydə aldığı qara ev, M.A.Skibitskinin kümə adlandırdığı alaçıq tipinə uyğun gəlib, Qarabağda qara ev, qara keçə adlandırılmışdır.

Qarabağda *muxuru* və *qara keçə* adlanan iki alaçıq tipi olmuşdur. Qara ev, qara keçə iki mənada işlənmişdir. Birinci "böyük ev" mənasında, ikincisi isə alaçıqların içərisində qalanan ocaq keçəni qaraldır və qəlibinin rənginə görə *qara ev* adlandırılmışdır.

Qara ev, qara keçə adlanan alaçıq orta hesabla 30-40 çubuqdan tikilirdi. Alaçıqların hamısı heç də həmişə eyni ölçüdə olmurdu. Alaçıqın ölçüsü ailələrin iqtisadi vəziyyətindən, ailə üzvlərinin sayından asılı olaraq, böyük və kiçik ölçülərdə tikilirdi. Normal qara ev 40 çubuqdan tikilmiş alaçıq hesab olunmuşdur. Çubuqlardan 20-si yan çubuq, 8-i arxa çubuq, 8-i qənşər çubuq, 4-ü isə gədə çubuq adlanır-

di. Arxa və qənşər çubuqları baş çubuq da adlandırılır. Çubuqları maldarlar ya meşədən özləri qırıb hazırlayırdılar, ya da aran və dağ meşə zonası əhalisindən satın alırdılar. Alaçıq çubuğu əsasən qızıl söyüddən, vəndən (gövrüş), palıddan, qismən də civirdən düzəldilirdi. Çubuqları kəsib hazırladıqdan sonra ona əygi ilə lazımi forma verirdilər. Çubuğu əymək üçün yerə mıxlar çalır, lazımi ölçüdə mıx arasında əyərək quruyub bərkiyəne qədər əygidə saxlayırdılar. Gədə çubuqlar bir qrupda, yan çubuqlar bir qrupda, baş çubuqlar isə bir qrupda əygiyə verilirdi.

Alaçıqın tikilməsində çətəndən də istifadə olunurdu. Çətən qarğı və qamışdan toxunurdu. Təxminən 0,5 sm diametrli qarğı və qamışları kəsir, qabığını təmizləyirdilər. Toxunmada üçqat ayrılmış ipdən istifadə olunurdu. Adətən ipin bir qatı keçi qəzili olurdu. Çətənin toxunması üçün düzəldilən dəzgahın hündürlüyü toxucunun qurşağı boyda olmalı idi. Bunun üçün yerə eyni hündürlükdə bir-birindən bir qədər aralı ikihaça ağac basdırılır, haçalar üzərinə hamar, düz ağac uzadılır. Ağacın ucları haçalara bərkidilir. Bu ağac *zindan* adlanır. Çətən toxunarkən zindan üzərinə qarğı yoğunluqda bir dənə nar, alça və ya zoğal çubuğu bağlanır, o, *ağız çubuğu* adlanır.

Çətən toxunacaq iplər ağız çubuğuna bağlanır. İplər yumaq edilir, 1-1,5 m uzunluqda saxlanır, yumağın üstünə təxminən 1,5 kq ağırlıqda daş bağlanırdı. Bir nəfər toxuculara qarğı verməklə məşğul olurdu. Toxucu ipin bağını həmişə yuxarı çəkilməmiş vəziyyətdə saxlayır, ikinci ip isə aşağı sallanırdı. Toxucular qarğını ipin arasına qoyub, əllərində saxladıkları ipi aşağıya boşlayıb, saxlanan ipi yuxarı qaldırırlar. Yenidən qarğı iki ip arasına qoyulmaqla toxuma prosesi davam etdirilirdi. Çətənin son çubuğu da ağac olurdu.

Alaçıqın eni və hündürlüyü çubuğun uzunluğundan asılı olur. Bunu ev tikəcək sahibkar çubuq alanda və ya özü çubuq hazırlayanda əvvəlcədən nəzərə alır.

Alaçıq tikilərkən yeri ölçür, sicim çubuqlar sancılacaq xətt boyu uzadılır. Xəttin üstü ilə çubuqlar sancılır. Yer boş olduqda çubuq sancılacaq yerə su töküb çubuqları alaçıqın içərisinə doğru torpağa maili sancırlar. Yer bərk olduqda mıxı yerə çalıb çıxarır, çubuqları açılmış deşiyə yeridirlər. Çubuğun yerə maili sancılması çubuqların çölə doğru bir qədər qövsvari dayanmasını təmin edir və alaçığa möhkəmlik verir. Çubuqları bərkitmək üçün yerə sancan kimi dibinə su töküb tapdalayırlar. Alaçıqın baş, yan və gədə çubuqları qarşı-qarşıya sancılır. Əvvəlcə yan çubuqları qarşı-qarşıya əyib 3 yerdən, yəni qarşılaşmış çubuqların uc qurtaracağından və ortadan, sonra arxa və qənşər çubuqları yan çubuqların üstünə əyib, çubuqlar kəsişən yerlərdən bağlayırlar. Çubuqlar bağlanan ip *çubuqbağı* adlanır. Təxminən 35-40 sm uzunluqda olur, uclarına əlvan rəngli ipdən hazırlanmış qotaz tikilir.

Bütün çubuqlar bağlandıqdan sonra gədə çubuqdan 25-30 sm aşağı örkənlə çubuqlar bir-birinə çatılır. Örkənin bir ucunu qapı çubuğuna bağlayıb, növbə ilə çubuqlara dolayıb çəkib bərkidirlər. İpin ikinci ucu təkrarən ikinci qapı çubuğuna bağlanır. Bu, evin quruluşunu sabit saxlayır və möhkəmliyinə kömək edir.

Çubuqlar çatıldıqdan sonra, çöl tərəfdən çətən tutulur. Çətənin ucları başdan və ayaqdan qapı çubuğuna, ortadan bir neçə yerdən çubuqlara bağlanır. Qənşər, arxa, sonra yan qəliblər uclarına tikilmiş iplərlə öz yerlərinə bağlanır və qapılıq asılır. Sonuncu baş qəlib alaçıqın üstünə sərilir. Baş keçəni alaçıqın üstünə açmaq üçün yerə sərib sicimi qəlibin uzununa üzərinə uzadıb doğanağı qəlibin bir tərəfinə ilişdirirlər. Sicimin bir ucunu qəlibdən kənarda saxlayırlar. Sonra qəlibi əvvəlcə ortadan qatlayıb, yumaq kimi bükürlər. Bükülmüş qəlibi qaldırıb arxa qəlibin qurtaracağında çubuğun üstünə qoyurlar. Sicimin ucunu çubuğun üstündən irəli atırlar. Bir nəfər ipin ucundan tutub çəkir. İp çəkildikcə qəlib evin üzərinə açılır. Sonra qəlib alaçıqın üstündə tarazlaşdırılır və uclarına tikilmiş iplərlə çubuqlara bağlanır.

Əhali köç zamanı yolda alaçıq tikmək üçün yüngül nazik çubuqlar götürürdilər. Qışlaqda alaçıq tikilən çubuqları qışlaq və kəndlərdə, yaylaqda istifadə edilən alaçıq çubuqlarını arana köçərkən yaxın kəndlərdə amanat qoyur, bəzən də yoldan kənar qaya və çınqıllılarda gizlədirdilər.

Mənbələrin mükəmməl alaçıq adlandırdıkları yaylaq ev tipi *muxuru* alaçıqdır. Bəzi mənbələrdə Cənubi Azərbaycandan gətirildiyi göstərilir. Lakin Qarabağda da yerli ustalar bu alaçıqın hissələrini hazırlamışlar. Muxuru alaçıqın hissələri bunlardır: təxminən bir metr diametri olan çənbərə, çənbərənin çevrəsinin içərisində çubuq keçirmək üçün dəmir ilgəklər, diaqanəlinin kəsişdiyi yerdə dirək keçirmək

üçün dəlik olur. Təxminən 2,5-3 m uzunluqda dirəkdən, orta hesabla 30 çubuqdan və çətəndən istifadə olunur. Qəlibləri formasına görə yan və baş keçə adlanır. Alaçıqın hündürlüyü 2,5-3 m olmuşdur. Belə alaçıqın çubuqlarının uzunluğu təxminən 4,5 m olur. Muxuru alaçıqın çubuqları – qara evin çubuqları kimi əygiyə verilib düzəldilir. Təxminən çubuğun 1,5 m hissəsi düz saxlanılır, evin eni nəzərə alınmaqla qalan hissəsinə qövsvarı forma verilir. Alaçığı tikəndə əvvəlcə dirək yerə basdırılır. Dirəyə çöskü ağacı da deyilir. Çənbərə dirəyin başına keçirilib bərkidilir. Sonra çubuqların yuxarı ucunu çənbərinin ilgəklərinə keçirir, ayağını azacıq dərinlikdə yerə sancırlar. Bütün çubuqlar başdan çənbərəyə keçirilib qurtardıqdan sonra ayaqdan nizamlanır və möhkəmcə yerə sancılır. Qəlibin örtülməsi qara evdə olduğu kimidir.

Qarabağda muxuru alaçıqın başqa forması da yayılmışdır. Bu alaçıqda çənbərə dairəvi deyil, kvadrat şəkilli olmuşdur. Alaçıqın qurulmasında dirəkdən istifadə olunmamışdır. Bu alaçıqın dördkünc çubuqları bir qədər yoğun və daha möhkəm olur, onlara çəm çubuğu deyilir. Alaçıq tikərkən çənbəranı 4 çəm çubuğuna geydirib yuxarı qaldırır, qalan çubuqların yerini dəqiqləşdirirlər. Çənbəranın mərkəzində dirək keçiriləcək yerdən, dirəyi əvəz edəcək möhkəm ip bağlanır. İpin sallanıb, alaçıqın mərkəzində toxunduğu yerə mıxlanır. Bu mıx, çöskü mıxı, ip çöskü ipi adlanır. Çöskü ipi çöskü mıxına bağlanır. Bütün çubuqlar çənbərəyə keçirilib yeri dəqiqləşdirildikdən sonra çubuqlar yerə sancılır, sonra çöskü ipi də möhkəm bərkidilir. Qalan bütün proses əvvəlki muxurda olduğu kimidir.

Muxuru alaçıq tavanalı maldarlara məxsus idi, ancaq yaşayış üçün istifadə olunurdu. Yeri nəmənd, xalça və kilim ilə döşənirdi, divarına xalça asılırdı. Alaçıqın arxa tərəfindən yatacaq paltarı və digər ev əşyaları yığmaq üçün yük yeri düzəldilir. Məfrəş, yatacaq paltarı, boxça, geyim şeyləri sahmanla yükə yığılır, üstü kilim və xüsusi parçadan hazırlanmış materialla örtülürdü. Yük yeri pərdə ilə ayrılırdı. Tavanalı maldarlar təsərrüfat məqsədilə ayrıca alaçıq tikirdilər.

Qara keçə isə orta təbəqəyə və yoxsullara aid ev tipi idi. Bu evdən həm yaşayış, həm də təsərrüfat məqsədilə istifadə edilirdi. N.Dubrovin yazır ki, alaçıqda tatarların (türklərin – X.X.) çoxlu əmlakı olurdu. Arxa tərəfdə yorğan-döşək, yastıq, geyim şeyləri yığılır. Yanında silah, at ləvazimatı və s. asılır. Arakəsmə ilə ayrılmış bir tərəfdə yağ, süd, pendir, digər tərəfdə un, buğda və s. qoyulurdu. Alaçıqda süd və süd məhsulları saxlanan hissə nəmi yeri adlanır. Tavanasız ailələr soyuq yağmurlu günlərdə xörək və çörəyi də alaçıqda bişirirdilər. Qarabağda qışlaqda qoyunçuların istifadə etdikləri yerdən qazma qış evi *dəyə*⁶ adlanır. Dəyənin ölçüsü ailənin böyüklüyündən, iqtisadi imkanından asılı olaraq, böyük və kiçik olmuşdur (eni təxminən 3,5 m, uzunluğu 5-6 m, hündürlüyü 2,8-3 m). Dəyə tikilərkən yeri ölçülüb nişənlənir, təxminən 1,5-1,8 m dərinlikdə kalafası qazılıb torpağı çıxarılır. Giriş yolu bayırdan dəyənin döşəməsinə doğru maili qazılmaqla qapı açılır. Sonra divarın qarşısı kalafa hündürlükdə qarğı ilə çitənir, bəzən tapan sındırılır. Çitəmə, tapan ortadan və başdan möhkəm qurşaqlanır. Sonra 2,5-2,8 m hündürlükdə arxa və qarşı divarın tən ortasından haça dirəklər basdırıb, üzərinə mil qoyulur, milin üstündən lələkləri ardlanmış qarğı ilə dəyənin üstü sürülür. Milin hər iki qurtaracağında sürmə qurşaqlanıb divarların başına bərkidilir. Sürmənin üstünə cəyən, liğ və qamış döşəməklə dəyənin üstünü örtürlər. Qapıya çərçivə salıb taxta ilə, bəzən alaçıq qapısı ilə örtürlər. Arxa və qarşı dirəyin yanlarından kiçik pəncərələr qoyulurdu. Pəncərələrə əsasən palaz və parça tutulurdu.

Qarabağ maldarları digər üsulla, fərqli formada da dəyə tikmişlər. Bu dəyənin kalafasının qazılması, qapısının düzəldilməsi, divarının çitənməsi əvvəlki qaydada olur. Dəyənin üstünün örtülməsində alaçıqın materialından istifadə olunur. Dəyənin divarları hazırlandıqdan sonra qara evin çubuqları tapana sancılıb alaçıqda olduğu kimi, bir-birinə bağlanır, keçə evin üstünə sərilməklə dəyə hazır olur. Dəyənin döşənməsi və divarlarının bəzənməsi ailənin iqtisadi vəziyyətindən asılı idi. Dəyənin qızdırılmasında sobadan və açıq ocaqdan istifadə edirdilər. Açıq ocaq adətən sacın içində qalanırdı.

Qarabağ qoyunçuluq təsərrüfat tikililərini quruluşuna görə 3 qrupa ayırmaq olar: 1) mağara tipli küfül binalar; 2) üstüörtülü qazma və yarımqazmalar; 3) tavanlı və tavansız yerüstü binalar.

Arxac. Qarabağın köçmə maldarları qoyunları ilin 7-8 ayını təsərrüfat binasından istifadə etmə-

⁶ Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində "dəyə" sözü başqa mənaları ifadə edir. Bax: Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, 1980, s. 57.

dən arxacda saxlayırdılar. Arxac elə yerdə salınırdı ki, topoqrafik vəziyyəti qoyunların binaya olan tələbatını ödəsin.

Qoyunçuluq təsərrüfatının inkişafında yüksək əhəmiyyəti ilə əlaqədar arxacı şərti olaraq "təsərrüfat binası" hesab etməyi lazım bildik. M.Nəsirli yazır: "Hazırda ölüb getmiş nəslin... seçdiyi arxac yerləri indi də istifadə edilir. Hətta indi belə köhnə arxac yerlərini əvəz edə bilən münasib yer tapa bilməyib, yenə köhnə yerindən istifadə edirlər (M. Nəsirli, 1975, s. 73).

Qalaq. Yazlaq və yaylaqd qoyunların bəslənməsində istifadə edilən təsərrüfat binalarından biri qalaqdır. Dairəvi formada daşdan hörülür, hündürlüyü təxminən 1,20-1,30 m olur. Qalağın ölçüsü heyvanın miqdarından asılı olaraq qoyulur. Qalağın hörgüsündə yapışdırıcı maddələrdən istifadə edilmir. Daşların arasında boşluq qalması faydalı hesab olunur. Belə ki, yağmurlu havada qalağa külək daxil olması içərinin qurumasını asanlaşdırır, isti havada isə sərinlik yaradır. Köçmə maldarlar yazlaq və yaylaqda quzuları analarından ayıranda gecələr qalaqda saxlamışlar. Zəif, xəstə qoyunlara və qoçlara müəyyən müddət nəzarət etmək üçün gecə ayrıca qalağa yığarmışlar. Qoyunçular çalışmışlar ki, qalaqda qoyun az olsun, sıxlıq yaranmasın. Qoyunçular ancaq zərurət zamanı qalaqdan istifadə edərmişlər.

Qarabağ düzü maldarları qoyunçuluq təsərrüfatının inkişafında qış dövrü təsərrüfat binalarının quruluşu və inşaat materialına xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Qarabağ qoyunçuluq qış təsərrüfat binalarını iki qrupa bölmək olar: a) qışlaq qış təsərrüfat tikililəri; b) kənd qış təsərrüfat tikililəri. Qışlaqda tikilmiş yaşayış və təsərrüfat binaları toplusu *yataq* adlanır.

Quzu binaları kora, dəlmə, ağzıgöyə, göyəbaxan Qarabağın müxtəlif ərazilərində fərqli adlansa da, eyni mənanı ifadə etmişdir. Kora tikmək üçün təxminən 1 m dərinlikdə dairəvi quyu qazılır. Divarının qarşısı qarğı və çubuqla kip çitənir. Çitəmənin yuxarı hissəsi 15-20 sm quyudan yuxarı çıxır, bu hissə qurşaqlanır. Qurşağın arxasına torpaq yığıb maili vəziyyətdə tapdalayıb bərkidirlər. Quyunun ağzına ağır yük saxlaya biləcək bir-birinin üstündən paralel keçən 4 pərdi qoyulur. Pərdilərin ara kəsilməsində lazımi ölçüdə qapı saxlanılır. Qapının çərçivəsi vəziyyətində dayanan pərdinin üzərinə qarğıdan, çubuqdan bağlanmış qom bərkidilir. Qomların arxasına, pərdilərin üstünə ağac qoyulur, üstündən küləş döşəyib torpaqlayırlar. Qarğı və çubuq arasına küləş, ot yığıb qurşaqlamaqla qapaq düzəldilir. Qapaq götürülüb, qoyulmaqla koranın ağzını açıb örtürlər.

Küz. Quzuların bəslənməsində küz xüsusi əhəmiyyətə malik qış təsərrüfat binasıdır. Qarabağda küz, orta küz, ana küz, böyük küz adlanan təsərrüfat tikililəri olmuşdur. Adından göründüyü kimi, küzlərin hamısı quzu saxlamaq üçündür, yalnız ölçüsünə görə bir-birindən fərqlənmişdir. Küz tikərkən yeri ölçüb divarını qurmaq üçün 30-35 sm dərinlikdə xarım qazılır. Xarımın içində hər iki tərəfdən, küzün üstünə döşənəcək sallamaların tuşundan qarşı-qarşıya 15-20 sm dərinlikdə çala qazılır. Qarğıdan ümumi uzunluğu sallama və divarın uzunluğu qədər, diametri 10-15 sm qom bağlayır, çalaya qoyub basdırırlar. Xarımda küzün divarı qarğı və qamışdan tapan sındırılır. Qomlar tapanın içərisində qalır. Divarın dibinə çöl tərəfdən torpaq töküüb, tapdalayıb bərkidirlər. Divarı başdan və ortadan, iki yerdən qurşaqlayırlar. Küzün eni təxminən 2-2,5 m, divarının hündürlüyü 1,2-1,4 m olur. Ön və arxa divarın çölündən, tən ortadan 1,8-2 m uzunluqda haça dirəklər basdırılıb, üzərinə mil qoyulur. Küz uzun olanda milin əyiməsi ehtimalı varsa, ortadan da dirək basdırılır. Mil qoyulduqdan sonra qomları milin üstündən aşırır, uclarını bir-birinin içərisinə keçirib burğu ilə milin hər iki tərəfindən bərkidirlər. Qomlar sallamanı əvəz edir. Bəzən sallama ağacdən da olurdu.

Sallamaların divarla əlaqəsi olması binanın möhkəmliyini təmin edir. Üst hissədə simmetriklik və qabarıqlıq yaradır ki, bu da yağış zamanı küzə su dammaması üçün gərəkdir. Sallamalar bağlandıqdan sonra, üstünə ağacdən dolayı qabırğa döşənir. Ağac olmadıqda qarğı və qamışdan qom bağlayıb qabırğa kimi qoyurlar. Üstündən şax döşəyib hamarlayır, sonra üstünə qamış, cəyən, lığ materialından biri döşənir. Döşənən materialın son layı başı aşağı, kəsilən hissəsi yuxarı istiqamətdə qoyulur. Sonra bir lay milin tən ortasından döşənir və hər iki tərəfindən qurşaqlanır.

Küz başqa üsulla da tikilmişdir. Bu küzün də divarı eyni ilə birinci küzdə olduğu kimi qurulur. Birincidən fərqli olaraq, divarın içərisində qomdan, üstünün örtülməsində sallamadan istifadə olunmur. Dirək basdırılıb, mil qoyulduqdan sonra qarğı ilə sürülməklə üstü örtülür. Bunun üçün qarğıdan təxminən diametri 10 sm, uzunlu milin üstündən keçib hər iki ucu divara çatan qom düzəldilir. Qomlar arxa

qutracağında milin üstünə aşırılır. Qomun biri arxa divarla yan divarın birləşdiyi yerdə divarın başına və ortadan milə bərkidilir. Bağlanmış qoma milin üstündən və yanlardan üç-dörd yerdən 15-20 sm enində, 2-3 sm qalınlığında qarğı sancılır. Bu, xərək adlanır. Xərəyin ucları ikinci qomun üzərində dayanır. Sonra seçilmiş uzun qarğılar aradan milin üstündən və altından keçirilərək kəsik ucu divarın başına sancılmaqla küzün üstü sürülür. Sürmə artdıqca ikinci qom xərəyin qarşısında irəliləyir, xərək nazildikcə içərisinə yeni qarğılar əlavə olunur. Sürmə küzün qabaq divarının üstünə çatdıqda, qomun ucları divarlara, xərəklər qoma bağlanır. Küzün üstü əvvəldə göstərilən materiallarla, eyni qaydada döşənir. İnformator məlumatlarına görə, üstü qamışla döşənmiş küzlərdə quzular daha yaxşı inkişaf edirlər.

Dağətəyi zonada küzün kalafası düzəldilir. Divarının qarşısı qarğı və ağac çubuqla çitənir, bəzən də qarğı və qamışla tapan sındırılır. Çitəmə və tapan başdan və ortadan qurşaqlanır. Yan divarların arxa və qabaq kündlərindən, çitəmədən 5-10 sm hündür haça dirəklər basdırıb üzərinə dolayısına ağac qoyulur. Bu ağac carcı adlanır. Qabaq və arxa divarın dibində ortadan 1.7-1,8 m hündürlükdə dirəklər basdırıb üzərinə mil qoyulur. Milin əyilməsi ehtimal olunduqda küzün ortasından da bir dirək basdırılır. Mil qoyulduqdan sonra yoğun tərəfi milin üstünə, nazik tərəfi divarın üstündə dayanan sallamalar döşənir. Materialın bol və qıt olması ilə əlaqədar sallamalar 20-30 sm və ya 35-40 sm məsafədən bir qoyulur. Sallama üzərinə ağac qol-budağı döşəyib üstünə küləş, ot yayıb torpaqlayırlar. Torpaq döyülüb bərkidilir və üzəri hamarlanır. Bir-iki dəfə yağış yağandan sonra yenidən üstünə 2-3 sm qalınlığında suvaq salırlar. Suvağın üstündə çat əmələ gəlməməsi üçün kül səpir, bəzən də sarı torpaqla peyin məhlulundan şirə çəkirlər. Suvaq yağış zamanı suyu yaxşı axıdıb dammanın qarşısını alır. Küzün qapısını düzəltmək üçün qapı açılmış divarın hər iki tərəf qarşısında kiçik dirək basdırır, başlarına yuxarıdan sallama bağlayırlar. Hava keçirməməsi üçün pərdilərin ətrafına qarğı, qamış qoyub qurşaqlayırlar. Qarğı və qamışla qapaq düzəldilir.

Bala küz, orta küz, ana küz, böyük küz də göstərilən formalarda tikilir. Onlar yalnız ölçü etibarilə bir-birindən fərqlənir. Bütün küzlərdə arxa dirəyin yanından küflə deyilən baca qoyulur.

Ağıl. Yerli şəraitə müvafiq inşaat materiallarından fərqli formalarda tikilmiş ağıl Mil-Qarabağ düzü qışlaqlarında, digər iqlim, relyef zonalarında yaz, yay və payız təsərrüfat binası kimi istifadə olunmuşdur. Qarabağda ağıla *kərəskə* də deyilir. Qarabağ düzü qışlaqlarında ağıl dördkünc formada, eni 2,5-3 m, divarı 2-2,5 m hündürlükdə, uzunluğu qoyunun miqdarından asılı olaraq tikilmişdir. Qoyunçular ağılın divarının hündür olmasını faydalı hesab etmişlər. Qapısı adətən cənub tərəfdən qoyulmuşdur. Ağıl tikmək üçün ölçüsü müəyyənləşdirilir, divarının yeri nişanlanır, 30-35 sm dərinlikdə *xarım* qazılır. Xarım da divarın iç üzə arxasına qamış, cəyən qoyulan saf qarğıdan düzülür, sonra çöl üzünə möhkəm qarğı və ya civir düzüb başdan, ortadan və divarın yerə yaxın hissəsindən *qurşaqlayırlar*. Divar dibini çöl tərəfdən torpaqlayıb, tapdalamaqla, pərdi ilə döyməklə bərkidirlər.

Kəndlərdə ağıl həyətin quruluşuna müvafiq dördkünc və dirəvi formada tikilir. Düzən zona kəndlərində ağıl əsasən qarğı və qamışdan *tapan* sındırmaqla tikilmişdir. Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, civir, qaratikan kolu, daş da ağıl tikintisində işlədilmiş. Ağıla *xalxa*/və *çəpər* də deyilmişdir.

Vana. Qoyunçuluq təsərrüfat tikililərindən biri də vanadı. Qarabağda *kağ* da deyilir. M.Nəsirli vananı qədim təsərrüfat tikililərindən hesab edir. Qarabağın əsasən dağətəyi zonalarında istifadə olunan vananın eni təxminən 3-3,5 m, hündürlüyü 1,80-2 m, uzunluğu isə heyvanın miqdarına görə müəyyən edilirdi. Vananın yeri ölçülüb kalafası 1,3-1,4 m dərinlikdə qazılır. Bir metrə qədər enində qapı yeri açılır. Torpaq şəraitindən asılı olaraq, divarının qarşısı ya qarğı və qamışdan tapan sındırılır və ya qarğı ilə çitənir, ya daşla hörülür və ya bunların heç biri edilmirdi. Vananın üstünün örtülməsi eyni ilə yerdən qazma küzün üstünün örtülməsi kimidir, həmişə arxa dirəyinin yanında baca qoyulurdu.

Qoyun damı. Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi zonalarında qışda qoyunları saxlamaq üçün tikilən təsərrüfat binasıdır. Qarabağda *qoyun pəyəsi*, *qoyun tövləsi* də adlanır. Qoyun damı tikərkən yeri ölçülüb nişanlanır. Təxminən eni 4 m, divarının hündürlüyünü 1,4-1,5 m, uzunluğunu lazımi ölçüdə qoyur, kalafasını qazıb torpağını çıxarırlar. Giriş yolu açmaq üçün çöldən 1,5-2 m uzunluqda, 1-1,2 m endə kalafanın döşəməsinə doğru maili qazır, damın döşəməsi səviyyəsinə endirirlər. Kalafanın divarının qarşısı daşla hörülür. Hörgüdə yapışdırıcı maddə kimi əhəng və sarı torpaq işlədirdi. Damın arxa və ön divarının qarşısından ortadan təxminən 1,8-2 m hündürlükdə haça *dirəklər* basdırıb, üstünə *mil* qoyu-

lur. Yoğun tərəfi milin üstündə, nazik tərəfi divarın üstündə dayanan *sallamalar* döşənir. Sonra üstünə *şax*, adətən qaratikan kolu, onun da üstünə *küləş*, *qırcın* döşəyib, üstədən də 20-25 sm qalınlığında torpaq yayırlar. Bir neçə dəfə yağış yağdıqdan sonra damın üstünə palçıqdan nazik suvaq çəkirlər. Damın qapısı taxtadan düzəldilib *həncama* ilə çərçivəyə keçirilir.

Küfül. Qarabağ qoyunçuları dağlıq zonanın kəndlərində, dağətəyi zonanın kənd və qışlaqlarında küföldən geniş istifadə edirdilər.

Küfül qazmaq üçün təpənin, dağın döşü küfülün eni və hündürlüyü nəzərdə tutulan ölçüdə qazılır, qarşısı açılır, döşəməsi qarşıdakı yer səthi ilə eyni səviyyəyə endirilirdi. Küfüllərin eni 3-4 m, hündürlüyü 2-2,2 m olmuşdur. Dəvə saxlamaq üçün olan küfüllər dərin qazılırdı. Küfül sahibkarın ehtiyacına görə 30-40 m uzunluqda qazılırdı. Küfülün son qurtaracağına, uzun olardisa, ortadan *baca* qoyulurdu. Qapaq hava keçirən materialdan düzəldilir, bu qayda bütün fəsillərdə gözlənilirdi. Küföldən digər təsərrüfat məqsədilə də istifadə olunmuşdur.

Mərək. Mərəkdən qış yem ehtiyatı – saman, küləş, ot yığmaq üçün istifadə edilirdi. Qarabağda mərəyin inşasında qarğı, qamış, civir, cil, cəyən, liğ, daş və ağacdən istifadə edilərmiş. Mərək dördkünc formada, 3,5-4 m hündürlükdə, 4-5 m enində, 10-15 m uzunluğunda tikilirdi. Mərəyin divarı qarğı və civirlə çitənir, çitəmənin başı qurşaqlanırdı. Çöl tərəfindən 1,5-2 metrədən bir, çitəmə hündürlükdə pərdilər basdırıb çitəməni pərdilərə bağlayırdılar. Bu tip mərəyin üstünün sürülməsi və döşənməsi küzlə eynidir. Dağətəyi zonada mərək yerdən qazılırdı.

Süd məhsulları. Maldarlıq məhsullarından süd və ondan hazırlanan ərzaqlar insanların qidaya olan tələbatının ödənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Tarixən inək, camış, qoyun, keçi və bəzən də dəvə südündən qatıq, qaymaq, şan-şan, ciyə, süzmə, yağ, pendir, şor, nor, lor, qurut, ayran, atlama, kəsmik və s. məhsullar hazırlanmışdır. Müxtəlif heyvan südündən hazırlanmış eyni adlı məhsullar keyfiyyətcə bir-birindən fərqlənir. Xalq arasında inəyin yağı, camışın qatığı, qoyunun pendiri daha yüksək qiymətləndirilir.

Kətəməz. Doğumundan sonra ilk gündə heyvandan sağılan süd *ağız* adlanır. Qatı, sarımtıl rəngdə olur. Ağız südünü süzmək mümkün olmadığından, heyvanın əmcəklərini yuyub sonra sağırlar. Ağız südü bişirildikdə bərkiyib təzə pendir vəziyyəti alır, kətəməz adlanır. Dadlı və ləzzətli olur. Yavanlıq kimi istifadə olunur. Adətə görə kətəməz mütləq qonşulara da paylanırdı. Qonşu pay aldığı qaba imkanına görə bir şey qoymalı, onu boş qaytarmamalı idi. Adətə görə bir şey olmadıqda, qaba duz qoyulurdu. Maldarlar süni üsulla kətəməz almaq üçün təxminən 1 litr südə bir yumurtanın sarısını qatıb bişirərdilər.

Ağız südündən *suluq* da bişirirlər. Bunun üçün heyvanın ətənəsinə birləşən, içərisində su olan nazik pərdəni götürür, suyunu boşaldıb təmiz yuyur, içərisinə ağız süd töküb ağzını bağlayır, isti külə basdırıb üzərinə köz yığırlar. Təxminən 1-2 saata bişir. Suluğu qazanda suyun içində də bişirirlər. İstər ocaqda, istərsə də suda bişəndə suluq pendir kimi bərkiyir. Küldə bişən suluq daha tamlı olur.

Ağız südündən *qıyma çörəyi* də bişirirlər. Ağız südünə ələnmiş un qatıb sıyıq xamır şəklində alana kimi qatışdırırlar. Qazana yağ qoyub əridir, xamırı təxminən 0,5 sm qalınlıqda yayıb qazana qoyur və bişirirlər. Ağız südünə un qatıb qarışdırır, ocaq üzərindəki yağlanmış sacın üstünə tökür, tez-tez çevirir və şişlə deşirlər. Alınmış yemək *şan-şan* adlanır.

Bulama. Heyvanın doğumdan bir gün sonrakı südünü bulama adlanır. Heyvanın südünü 2-3 gün, südünü yağlı heyvanlarınkı təxminən 4-5 gün bulama olur. Bulama süddən bir qədər qatı, sarımtıl rəngdə olur. Yavanlıq kimi istifadə edilir. Bulamanı qabda vaxt yanan oca üzərinə qoyub bişənə qədər, oxlov və ya çömçə ilə bulayırlar. Belə etmədikdə çürüyür.

Kətəməz, suluq, qıyma çörəyi, şan-şan və bulamaya duz atılmır, bəzən şəkər qatılır.

Süd məhsullarından biri də *çiyədir*. Çiyə hazırlamaq üçün çiy südünü sağılan kimi testə tökürlər. Buna südün sərilməsi də deyilir. Bir gün hava sərin olduqda artıq da saxlayırlar. Hava isti keçəndə axşam sərilmiş südün üzünü səhər tezdən yığırlar. Südün üstündə yığılan təbəqə çiyə adlanır və ləzzətli səhər yavanlığı hesab olunur. Ondan yağ da hazırlayırlar.

Qaymaq. Südünü bişirib ocaqdan götürən kimi testə, təhnə və ya tabağa tökür, evin sərin yerinə qoyurlar. Hava şəraitindən asılı olaraq süd bir-iki gün belə qalır. Südün üstündə əmələ gələn qalın tə-

bəqə qaymaq adlanır.

Qaymağın digər növü *qatı qaymaq*dır. Qatı qaymaq hazırlamaq üçün südü bişirərkən bulaya-bulaya yarıdan çox hissəsi buxarlanana qədər qaynadılır. Sonra süd tədricən soyudurlar. Süd qazanda qalın qaymaq bağlayır. Qatı qaymağa Qarabağda *südbaşı* da deyilir. Digər hazırlanma üsulu: südün vam odda bişirir, arabir qazanın qapağını götürüb südün üstünə çiy süd çiləyirlər. Bu qayda ilə südün təxminən üçdə bir hissəsi qalana kimi qaynadırlar. Sonra süd tədricən soyudulur, qalın qaymaq bağlayır.

Çiyə və qaymaq hazırlayarkən süd sərilmiş qaba toxunmaq olmaz. Qaba toxunulduqda qaymaq əmələgəlmə prosesi zəifləyir, bəzən də dayanır.

Qatıq qaymağı. Südü bişirib qatıq çalırlar. Qatığın üstündə qaymaq təbəqəsi əmələ gəlir ki, buna qatıq qaymağı deyilir. Qalın qatıq qaymağı da hazırlanır. Bunun üçün südə çiyə atıb bişirir və ya bişmiş südə qaymaq qatıb qatıq çalırlar. Bu üsulla hazırlanan qaymaq *qalın qatıq qaymağı* adlanır.

Qatıq. Qatıqyavanlıq kimi yeyilmək, yağ, şor, lor, qurut, süzmə və s. əldə etmək məqsədilə hazırlanır. Qatığın təmlliliyi südün keyfiyyətindən və düzgün mayalanıb lazımı şəraitdə hazırlanmasından asılıdır. Qatıq hazırlamaq üçün südün bişirir, soyudaraq təxminən sağım temperaturunda olanda damazlıq qatırlar. Maya kimi qatıqdan istifadə edilir. Təxminən 2 litr südə bir xörək qaşığı maya kifayət edir. Südə maya qatılmasına – damazlıq atılmasına *qatıq çalmaq* deyirlər. Maya – damazlıq normadan çox olduqda qatıq turş alınır, az olduqda isə süd uyuşmur, uyuşanda da qatıq duru və tamsız olur. İsti havada qatıq südə maya atılardan 3-4 saatdan, sərin havada 10-12 saatdan, soyuq havada təxminən bir sutkadan sonra uyuşub, lazımı keyfiyyət alır. Soyuq havada qatıq çalarkən qabın üstünü isti yun materialla örtürlər. Qatıq vaxtından əvvəl və lazımı qaydada kəsilmədikdə çox hissəsi suya dönür və keyfiyyətsiz olur. Qatığı kəsməzdən əvvəl qabın qapağını götürüb 10-15 dəqiqə ağzını açıq saxlayıb, soyudurlar. Sonra qaşıqla bir tərəfdən qaşığı böyüklükdə üz qatın tərpədirlər. Buna *qatığın kəsilməsi* deyilir. Qatıq kəsildəndən sonra yenə təxminən 5-6 dəqiqə soyuması gözlənilir və sonra istifadə olunur.

Süd isti havada çox saxlandıqda mayasız uyuşub qatığa çevrilir, buna *"şeytan qatığı"* deyilir. "Şeytan qatığı" tamsız olduğu üçün yeyilmir, ancaq çalxanıb yağı götürülür. Bəzən heyvan xəstəlik keçirdikdə onun südündən hazırlanmış qatıq *nəfis iyi* adlanan iy verir. Xəstəliyin səbəbini bilməyən maldarlar heyvanı *gözə gəlmiş, bədnəzərə* düşər olmuş hesab edirlər. Bədnəzəri qırmaq üçün şişi ocağa qoyur, qızdırıb südə salırlar. Buna südün dağlamaq deyirlər. Heyvanın yelininin altında üzərlik yandırır, ona dua yazdırır, südün başqa ailədən gətirilmiş maya ilə çalırlar.

Yağ. Yağ hazırlamaq üçün qatıq, qaymaq və çiyəni qazana, küpəyə və eyməyə toplayırlar. Toplantıya *yığıntı* deyilir, onu saxsı, ağac nehrədə və heyvan dərisindən hazırlanmış tuluqda çalxayıb yağ alırlar. Təzə yağ – *kərə yağ* adlanır. Tuluqda əsasən yaylaq və qışlağa köçən əhali istifadə etmişdir. Asan yağ almaq üçün qatığı sərin havada çalxayırlar. Qatıq, qaymaq, çiyə uzun müddət saxlandıqda, xüsusilə isti havada ondan alınan yağ keyfiyyətsiz, acı və iyli olur.

Yağı uzun müddət saxlamaq üçün əritmə və motal düzəltmə üsulundan istifadə olunmuşdur. Yağı əridərkən içərisinə bir qədər duz atırlar. Yağ tam əridilməyib çiy qaldıqda keyfiyyətini itirir. Əridilmiş yağ saxsı küplərdə və şüşə qablarda saxlanır. Yağ əridilərkən kilə-torta adlanan çıxarını ona qatıb fəseli və halva bişirirlər.

Yağı uzun müddət saxlamaq və keyfiyyətini yüksəltmək üçün motal düzəltmişlər. Pendir motalı kimi yağ motalı da qoyun və keçi dərisindən düzəldilir. Pendir motalından fərqli olaraq yağ dərinin yunlu üzünə deyil, təmiz üzünə çevrilmiş içinə yığılır. Yağı motala yığmazdan qabaq teştə tökür, duz səpib yoğururlar. Yağın mis qabda yoğrulması faydalı sayılır. *Motal yağı* 2-3 aydan sonra dəymiş hesab olunur. Motal yağı xörək, xüsusilə plov bişirilməsində yüksək qiymətləndirilir.

Şor. Yağ hazırlanarkən alınan ayrana duz qatıb qaynadırlar. Qaynama temperaturunda ayran ağ çürüntüyə və zərdaba parçalanır. Çürüntük hissə şor adlanır. Şoru torbada süzərək zərdabdan tamamilə ayırırlar. Duzlayıb saxsı qabda saxlayır, uzun müddət saxlamaq üçün motala yığır, bu zaman ona bişmiş süd, qatıq, dələmə qatırlar. Motal şoru tamli və keyfiyyətli olur.

Lor. Təzə şora bişmiş süd qatıb duzlayırlar, qatışıq lor adlanır. Lor Qarabağda geniş yayılmış yavanlıq olmuşdur. Lor təzə-təzə yeyilir, saxlandıqda isə qıcqırır keyfiyyətini itirir.

Süzmə. Süzmə hazırlamaq üçün qatığa bir qədər duz qatıb torbaya tökür və hündürdən asırlar.

Suyu süzdükdən sonra torbada qalan məhsul süzmə adlanır. Sonra saxsı, mis və şüşə qabda uzun müddət saxlayırlar. Süzmədən *qurut* hazırlanır. Bunun üçün süzməyə duz qatır və yoğuraraq yumruları və qurudurlar. Qurut həmçinin Qafqazın başqa regionlarında və Orta Asiyada da hazırlanır, bəzən şor və ayrandan da düzəldilir.

Pendir. Pendir xalq arasında çörəyin "yoldaşı", süfrənin "ağsaqqalı", "şahı" hesab edilmişdir. Azərbaycanda pendir inək, camış, qoyun və keçi südündən hazırlanırdı. Lakin tarixən qoyun südündən hazırlanmış pendir daha yüksək qiymətləndirilmişdir. XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş alman diplomati Adam Oleari pendir istehsalı haqqında yazmışdır ki, inək südündən heç vaxt pendir hazırlamırlar, pendiri ancaq qoyun südündən düzəldirlər. Bu məlumatı XIX əsr müəllifləri də təsdiq etmişlər.

Əsrimizin əvvəllərində Azərbaycanda on növdən artıq pendir hazırlanmışdır. Bunlardan Qarabağ, Gəncə və Qazax pendiri daha yüksək qiymətləndirilmişdir.

Qarabağda yağı alınmamış süddən düzəldilən pendir *üzlü*, qaymaq və çiyə altında qalmış süddən hazırlanmış pendir isə *üzsüz pendir* adlanır. Pendir hazırlanarkən keyfiyyətinə təsir göstərəcək bütün səbəb və amillər əvvəlcədən nəzərə alınardı. Yaxşı pendir istehsalı üçün birinci növbədə sağılan qoyunlar otu keyfiyyətli özlərdə yemlənirdi. Pendirin tamli olmasına təsir göstərən amillərdən biri südün keyfiyyətli maya ilə çalınmasıdır. Təzə, təmiz, açıq rəngli, xoş iyli maya ilə çalınmış süddən alınan pendir keyfiyyətli olur. Qarabağdan müxtəlif məhsullardan maya kimi istifadə olunmuş və xüsusi maya hazırlanmışdır. Doğulan kimi quzuya ağız südü əmizdir, 2-3 saatdan sonra quzunu kəsir, onun qursağına toplanıb bərkiyən ağız südünü götürüb, kölgədə qurudub qara materialda bükülü saxlayır, maya kimi işlədirdilər. Maya düzəldəndə dələmə otundan da istifadə edilmişdir. Bu zaman otu əzib suyunu südə qatırlar. Maya hazırlananda bütün gövşəyən heyvanların qursağından istifadə olunur, lakin əsasən körpə heyvan, xüsusilə quzu qursağına daha çox üstünlük verilirdi.

Maya hazırlayarkən qursağı küpün içinə atır, üstünə su, dələmə suyu, duz, xəmir, buğda, düyü, qənd, noxud, alça və zoğal turşusu, gavalı qurusu, turşəng və s. onun xoş iyli olması üçün yarpız, xurma, alma, ərik, kişmiş, darçın, qərənfil gülü, ətirli qatran, bal və s. şeylərdən biri əlavə olunurdu. Maya təxminən 5-7 gündən sonra hazır olurdu. Buna *mayanın gəlməsi* deyilir. Maya hazırlanmasında qurşaqdan istifadə edildiyi üçün heyvan kəsildikdən qursağını duzlayaraq qurudub saxlayırmışlar. Cənubi Qafqazda maya təxminən eyni üsul və vasitələrlə hazırlanmışdır.

Pendir hazırlamaq üçün südü süzüb mayalayır, 2-3 saat sonra süd uyusub dələmə olur. Dələməni torbaya töküüb daş, gicitkan, göy ot üstündə üzərinə ağır daş qoymaqla süzülür. Etnoqrafik məlumatlara görə, dələməni gicitkan otu üzərində süzdükdə pendir daha tamli olur. Dələmənin suyu süzülüb qurtarandan sonra bərkiyən ağ məhsul pendir adlanır. Pendiri torbadan çıxarıb doğrayır, duz səpir, testə, yaxud təhnəyə yığır, təxminən 10-12 saat bu vəziyyətdə qalır.

Pendiri uzun müddət saxlamaq üçün *motal* düzəltmək, *saxsı qablara yığmaq, duza qoymaq* kimi üsullardan istifadə olunurdu. Pendiri motal düzəltmək üçün *cılğıya*, yəni baş, arxa və ayaq nahiyələri möhkəm bağlanmış dərinin ət üzünə yığır, suya lazımı miqdarda duz qatıb üstünə tökür və dərinin ağzını bağlayırlar. Pendir 10-15 gün cılğıda saxlanılır. Buna *pendirin duz alması* deyilir. Duzun almış pendiri testə, təknəyə yığıb, suyunu atır, üstünə dələmə töküüb qarışdırır, yumrularını xırdalayır. Sonra motal düzəldir, pendiri dərinin yunlu üzünə yığırlar. Pendirin tamliliyi motal düzəldilən dərinin keyfiyyətindən çox asılıdır, əbəs yerə "pendiri dəri saxlar" deməmişlər. Motal dərisi ən azı iki yaşlı qoyun və keçi dərisindən düzəldilirdi. Duzla lazımcı qidalanmamış, xəstə, arıq, çox kök, qara rəngli heyvanın dərisi motal üçün yararsız sayılır.

Dələmə ilə qatışdırılmış pendiri dəriyə yığılca arabir kəklikotu, dağ nanəsi, yarpız, ətotundan birini qoyurdular. Dərinin ağzını möhkəm bağlayırlar ki, sızdırıb hava çəkməsin. Motalı daş üstündə, gün düşməyən sərin yerdə saxlayırlar. 3-4 gündən bir çevirib digər tərəfi üstə qoyurlar. Təxminən 1,5-2 aydan sonra motalın ağzını açıb baxır, əgər pendir qurumuşsa, testə töküüb yenidən dələmə və bişmiş süd qatırlar. Pendirin lazımi tamliq almasına *pendirin dəyməsi* deyilir. Motal pendirinin dəyməsi üçün 3-4 ay vaxt lazımdır. *Dəymiş pendir* sarımtıl rəng alır, yağ kimi ələ bulaşır, isti çörək üstündə əriyir.

Qarabağda ən yaxşı motal pendiri *axtarma* hesab olunmuşdur. Axtarma, adətən qoyunun südünü qurutmasına az qalmış, arana köç ərəfəsində və köç vaxtı sağılan südündən hazırlanırdı. İlin

bu dövründə gün gödək, gecə uzun, hava sərin, ot yetişmiş olduğundan qoyunun südü yağlı olur. Ona görə də bu dövrdə sağılan südü mayalayır, dələməni süzmədən duzlayıb dərinin yun üzünə tökürlər. Təxminən 7-10 gündən sonra dələmə bərkiyib sarımtıl rəng alır, bu, ən keyfiyyətli pendir hesab olunub, axtarma adlanır. Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, axtarma motalı ancaq gəllədar və mülkədar təsərrüfatlarında istehsal olunmuşdur.

Alt pendirindən də motal göstərilən qaydada hazırlanmışdır. *Üzsüz pendirdən* motalı tavanasız ailələr düzəltdiyindən ona şor və ya qatıq qatırlar. Üzsüz pendir motalına da yaxşı tam verməsi üçün ədviyyat bitkiləri qatırlar.

Saxsı qablarda pendiri saxladıqda duzlayıb lay-lay yığır, üstünü örtənədək dələmə, süd və ya qatıq tökürlər. Pendirin üstü örtülməsə xarab olar. Üzsüz pendiri saxsı qabda saxladıqda bir qayda olaraq şorla qarışdırırlar. Yaxşı iy verməsi üçün saxsı qaba ətirli bitkilərdən atılır.

Pendiri uzun müddət saxlamağın digər üsulu çəllək və saxsı küpdə duza qoyulmasıdır. Duza ancaq üzsüz pendir qoyulur. Bunun üçün pendiri 200-300 qramlıq parçalar halında doğrayıb qaba yığır, üstünə yumurtanı üzündə saxlaya biləcək duzlu su məhlulu tökülür. Pendirin duza qoyulmasında əsasən dələmə suyundan istifadə edilir. Dələmə suyu pendirin tamına və tez yetişməsinə müsbət təsir göstərir. Duza qoyulmuş pendir təxminən 1-1,5 aydan sonra yeyilməli olur.

Nor. Nor hazırlamaq üçün dələmə suyunu qaynadır, bu zaman qazanın dibinə ağ çürüntü çökür, onu torbaya töküb süzürlər. Süzülmüş məhsul nor adlanır. Çox qalanda qıcqırdığından təzə-təzə duzlanıb yeyilir. Nora yağ və şəkər də qatırlar. Qarabağda noru ancaq üzlü pendir suyundan hazırlayırlar.

Kəsmik. Kəsmik hazırlamaq üçün təzə sağılmış südə bir qədər qatıq qatışdırıb ocaqda qaynadırlar. Qaynama temperaturunda süd dələmə kimi olur. Onu torbaya töküb süzürlər. Alınan məhsul kəsmik adlanır. Kəsmik duzlanır, yavanlıq kimi yeyilir. Azərbaycanın bəzi rayonlarında kəsmik dələmədən də hazırlanır. Azərbaycanın tarixi ərazisi Basarkeçərdə kəsmik korəməz adlanmışdır. Qarabağda yaylaqda təzə sağılmış qoyun südünə qar qatıb sərinləşdirici kimi içirlər. İçki korəməz adlanır. Qara qoyun südündən hazırlanan korəməz daha yüksək qiymətləndirilir.

Atlama-ovduq. Ovduq hazırlamaq üçün qatığa duz atıb, su tökə-tökə qarışdırırlar. Sərinləşdirici içki kimi istifadə olunur. Maldarlar köç zamanı ovduq düzəltmək üçün qatığı tuluğa yığıb yüklü heyvanın üstündən asar, istədikləri vaxt su töküb, duz atıb içərdilər. Azərbaycanın bəzi zonalarında *ovduğ*, *avdiğ*, *qatıq ayrıarı* da adlanır.

Süd məhsullarının istehsalı, onun keyfiyyətinə təsir edən amillərin empirik üsullarla çox dəqiqliklə müəyyənləşdirilməsi, Qarabağ əhalisinin maldarlıq təsərrüfat məişətində zəngin mədəniyyətə malik olduğunu göstərir. Həmin üsul və vasitələrdən müasir dövrdə bəzi ailələrdə istifadə olunması xalq biliklərinin əhəmiyyətli və gərəклиyini bir daha təsdiq edir. Onların müasir elmi baxımdan tədqiq edilib öyrənilməsi və süd məhsulları istehsalı müəssisələrində tətbiqi hər cəhətdən faydalı olardı.

Ət məhsulları. Hər bir xalqın məişət və maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində xörəklərin xalq üsulu ilə hazırlanmasının tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik əyalətlərindən bəhs edən müəlliflərin bu məsələdən ötəri danışması istisna olmaqla, bu sahədə müstəqil tədqiqat işi aparılmamış və ya elmi-kütləvi əsərlər meydana çıxmamışdır.

Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, Qarabağda ət xörəklərindən daha çox istifadə olunmuşdur. Ayrı-ayrı xörəklərin hazırlanmasında müxtəlif yaşda olan qoyunların əti işlədilirdi. Düzən ərazidə, yəni şoran bitkili zonada, xüsusilə Qarabağın Haramı düzü qışlaqlarında saxlanan qoyunun ətini əhali daha yüksək qiymətləndirirdi. Təcrübəli qoyunçular empirik üsullarla bazarlarda satılan qoyun əti içərisində Haramı düzündə yemlənmiş qoyunun ətini fərqləndirə bilirdi və onu baha qiymətə almış.

Məlumdur ki, müxtəlif yaşdan və cinsdən olan qoyunların əti bir-birindən keyfiyyətə fərqlənir. Erkək qoyun əti diş qoyunun ətindən, burulmuş erkək əti döllük qoçun ətindən keyfiyyətli hesab olunur. Doğar qoyunların əti tamsızlığınəvə aşağı keyfiyyətinə görə ucuz, erkək əti isə baha qiymətə satılmış. Qəssablar alıcıların əti tanıması üçün qoyunun cinsiyyət üzvünü həmişə cəmdəyin üstündə saxlamışlar.

Xalq arasında qara qoyunun əti və süd məhsulları həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Bir qədim folklor nümunəsində deyilir:

*Nənəm, qoyunun qarası,
Qırxlığı polad parası.
Yaz günü dələməsi,
Yay günü kürəməsi,
Qış günü qovurması.*

Heyvanın kəsilməsi zamanı müəyyən qaydaların gözlənilməsi lazımdır. Heyvan kəsilərkən bədəninə qan qaldıqda ətin keyfiyyəti aşağı olur. Bunlar Qarabağ qoyunçularına məlum olan adi həqiqətlər idi. Ona görə də heyvanı kəsərkən ona ayaqlarını hərəkət etdirmək imkanı verir, iliyini gec kəsirdilər ki, heyvan gec ölsün, bədənindəki qan axıb təmizlənsin. Xalq etiqadına görə, qibləyə kəsilməmiş heyvanın əti haram hesab olunurdu. İnanca görə qadının heyvan kəsməsi qadağan idi. Ancaq həddi-buluğa çatmış oğlan uşağının və şəriət qanunlarına əməl edən adamın heyvan kəsməsi məqbul idi.

Qoyun bədəninin yeddi hissəsi: döş fəqərəsinin ucundakı bir gəmirçək, qolların ucundakı iki gəmirçək, boyunun başdan kəsilib ayrılmış birinci fəqərə (buna ityeməz deyilir), ürəyin iki qulaqcığı və dalağı *haram tikə* adlanır. Bunlar heç vaxt yeyilməz, atıldı.

Qoyunun cəmdəyinin ayrı-ayrı yerlərinin əti həm tamına, həm də faydasına görə fərqlidir. Belə ki, boyun və bel sümüyü üstündəki ət ən tamlı hissə hesab olunur. Sağ tərəfin əti sol tərəflə müqayisədə bərk və gec bişəndir.

Tikə kabab bütün yaşda qoyun ətindən bişirilsə də, toğlu və şişək erkək əti daha münasib sayılır. Qoyun ətinin bütün hissələrindən dadlı kabab bişirmək mümkün deyil. Boyun və bel sümüyü üstündəki ətin kababı daha ləzzətli olur. Kababın dadlı olmasında ətin düzgün doğranmasının, hansı ağac közündə bişirilməsinin xüsusi əhəmiyyəti var. Üzüm və ardıc ağacının közündə, odun kömüründə bişirilən kabab daha ləzzətli olur.

Əti doğrayır, tikələri duzlayıb təxminən 8-10 dəqiqə ağzı örtülü qabda saxlayır, şişlərə taxıb kötüyün, daşın və ya manqalın üstünə düzülür. Şiş olmadıqda əti közün üstünə qoymaqla da kabab bişirirlər. Buna ətin "*curum çəkilməsi*" deyilir. Sümüklü hissələri ocaqda bişirildikdə üstündəki əti nazik curumlayırlar.

Qoyunun daxili orqanlarından, xüsusilə qara və ağ ciyərindən, şirin bağırsağından və erkəyin ağ ətindən də kabab bişirirlər. Qara ciyər kababı təmiz közdə deyil, tüstülənən ocaqda bişirilir və yeyilərkən duzlanır. Bağırsaqdan kabab çəkəndə içərisini çölünə çevirib təmizləyir, yenidən iç üzünə çevirib, közdə bişirirlər.

Lüləkabab. Lüləkabab döyülüb yumşaldılmış ətdən hazırlanır. Kabablıq əti ərik, qarağac, alça ağacından düzəldilmiş kötük üstündə ət dəhrəsi və ya baltası ilə döyüb yumşaldır, sonra duzlayır, bir az un, narın doğranmış soğan, nanə, keşniş, şüyüd qarışdırıb yoğururdular. Ondan kündələr düzəldir, şişə çəkir, sonra tikəkabab kimi bişirirlər. Kababı, üstünə doğranmış soğan, narşərab və sumaxla süfrəyə verirlər. Döyülmüş ətdən tavakabab da hazırlayırlar.

Sac qovurması və yaxud sacıçı. Sacı təmiz yuyub, tərs üzünə ocağa qoyur, içinə əvvəlcə quyuq doğrayırlar. Quyuq bir qədər əriyəndən sonra qoyunun boyun və bel sümüyü üstündəki ətinə, miyəntəyini, ürəyini curum çəkib duzlayır, bir-birinə toxundurmadan sacın içinə düzüb ağzını örtürlər. Ət bişəndə şabalıdı rəng alır. Dadı və ləzzətinə görə sac qovurması kababdan da yüksək qiymətləndirilir. Kababda işlədilən bütün ədviyyatlardan sacıçı yeyilərkən istifadə olunur.

Qovurma. Gündəlik yeyilmək üçün bişirilən qovurmada istənilən yaşda qoyun ətindən istifadə edilir. Uzun müddət saxlamaq üçün qovurma ancaq öyəc, azman, dızman, yaşlı və kök, qısır qoyun ətindən bişirilirdi. Əvvəlcə qazana bir qədər quyuq doğrayıb əridir, sonra tikə-tikə doğranmış əti qazana salıb ağzını örtürlər. Təxminən 7-10 dəqiqədən bir əti qarışdırırlar. Ət bişməyə az qalmış qazana soğan doğrayıb, duz səpib qarışdırırlar. Soğan bişəndə qazanı ocaqdan götürürlər. Qovurmanın yeyilməsində də kababda işlədilən ədviyyatlardan istifadə olunur.

Qışa ehtiyat üçün qovrulan tikələr bir qədər iri doğranır və əvvəlki qaydada bişirilir. Ət bişənə yaxın üstünə duz səpir, lakin soğan əlavə etmirlər. Sonra qovrulmuş əti saxsı küpələrə, qoyunun təmizlə-

nib qurudulmuş qarnına doldurur, üstünə yağ töküüb sərin yerdə saxlayırlar. İstənilən vaxt qovurmanı qızdırıb yeyir, yaxud da bozbaş, şorba və s. xörəklər bişirilirdi.

Qəvli. Əti doğrayır, duzlayıb qazanda qovururlar. Bişəndə üstünə qaynanmış su tökürlər. Soğanı doğrayır, ayrıca qazana tökürlər. Sonra islağa qoyulmuş noxud və ya noxud ləpəsi, ərik qurusu əlavə edir, xörək bişəndə isə qazana sarıkök və qara istiot atıb ocaqdan götürürlər.

Döşəm. Əti doğrayıb, duzlayır, istiot, sarıkök atır, doğrayıb ayrıca duzlanmış soğan qatırlar. Qazana ərinmiş yağ tökür, hazırlanmış ətdən bir lay düzür, onun üstündən bir lay düyü, mixşər turşusu qatışığı yayırlar. Laylar bu qaydada təkrarlanır. Qazana qaynanmış isti su töküüb ağzını kip örtür, qapağın üstünə ağır şey qoyur, vam odda bişirirlər. Xörəyə yalnız bişdikdən sonra toxunur, qablara çəkib süfrəyə verirlər.

Yaxni. Əti doğrayır, qazana yığıb üstünə su tökür, vam odda bişirirlər. Su qaynayanda qazana isladılmış noxud və ya noxud ləpəsi, yaxud lobya və ya maş, doğranmış soğan və müxşər turşusu tökürlər. Xörək bişənə yaxın qazana yuxa doğrayır, duz səpib qarışdırırlar. Çörək həll olanda xörək hazır sayılır. Yaxni bir qayda olaraq yağlı ətdən bişirilir.

Bağırbeyin. Quzu başını ayrı, quyruq və qara ciyərini isə birlikdə qaynadıb bişirirlər. Bişmiş qara ciyər və quyruğu əzib bir-birinə, sonra isə kəllədən çıxarılan beyinə qatırlar. Bağırbeyini ayrıca xörək kimi yeyir, həmçinin aş qarası kimi istifadə edirlər.

Yeri gəlmişkən, maldarların və ümumən əhəlinin məişətindən çıxmış və unudulmaq üzrə olan bəzi çörək növlərindən bəhs edək:

Laylı yuxa. Laylı yuxanı bişirmək üçün xəmir yoğurur, sonra onu doğrayıb kündələyirlər. Kündə təxminən 1 mm qalınlığında yayılır. Oxlovla ocaq üstündəki saca sərilir, çörəyin bir üzünü bişdikdən sonra, çiy üzünü saca çevirib, yayılmış yuxanı sacda çörəyin üstünə sərilir. Yuxanın sac tərəfdəki üzünü bişdikdə çörək layı altına iki şiş salıb, bütün layın çiy yuxa üzünü sacın üstünə çevirirlər. Yenidən yayılmış yuxanı üstdəki yuxanın üstünə sərilir. Bu üsulla usta qadınlar üst-üstə 10-15 yuxa bişirirdilər. Laylı yuxa tamına görə adi yuxadan ləzzətli və ətirli olur. Laylı yuxanı uzun müddət saxlamaq çətinidir. Onu ailənin 1-2 günlük ehtiyacına görə bişirirlər. Çörəyi yeyərkən laydan götürürlər. Çörək yumşaq olduğundan sulamağa ehtiyac olmur.

Fəsəli. Fəsəli xəmirini su ilə bərk yoğururlar. Xəmiri kündələyərkən ərinmiş yağ qatırlar. Yağ elə qatılmalıdır ki, bütün hissələrə bərabər yayılsın. Xəmiri oxlovla, dairəvi formada, təxminən 5 mm qalınlıqda yayır, altı vam yanan üstü yağlanmış sac üstə qoyur, oxlov və ya şişlə bir neçə yerdən deşirlər. Üzünə yağ çəkir, altı bişdikdən sonra üzünü saca çevirib bişirirlər. Fəsəli adətən çərşənbə və Novruz bayramlarında, toy mərasimi üçün çörək bişirəndə, ziyarətgahlara gedəndə bişirilərdi.

Yağlı kökə. Yağlı kökə əsasən uzaq səfərə çıxan adam üçün bişirilərdi. Xəmiri südlə yoğururlar, təxminən 0,5 sm qalınlıqda 10 sm diametrdə yayıb, qazanda qaynayan yağa salırdılar. Vam odda kökənin bir üzünü bişdikdən sonra, üst tərəfi qazanın dibinə çevrilir. Yağlı kökəni bir aydan artıq müddətə saxlamaq olur.

Əyirdək. Əyirdək adətən bayram mərasimi üçün və bir də uzaq səfərə çıxan adama yol azuqəsi kimi bişirilərdi. Xəmiri südlə bərk yoğurur, duz deyil, şəkər qatırlar. Xəmiri çörək taxtası üstündə təxminən 1,5-2 sm diametrdə, uzununa yumrulayır. 2-2,5 sm uzunluqda bıçaqla doğrayırlar. Yun darağını yuyub, kəsilmiş xəmirin hər iki üzünü yandan çəpinə darağın dişi üstünə basaraq paralel xətti nişanlar vurub, qazanda qaynayan yağa tökürlər. Yağ xəmirin üstünü örtməlidir. Bir qədər bişib bərkiyəndən sonra, qarışdırırlar ki, hər tərəfi eyni səviyyədə bişsin. Əyirdək tam bişdikdən sonra qazandan çıxarır, sərib soyudurlar. Əyirdəyi bir aydan artıq müddətə saxlamaq olur, keyfiyyətini itirmir, ləzzətlə yeyilir.

Kətə. Kətə – əvəlik, şomun, unnuca, quşəppəyi, keşniş, qazayağı, yemlik, yazda yenicə cücərib çıxan yonca və cızdıqdan bişirilir. Eyni vaxtda bişən pencərlərdən birlikdə də istifadə edilir. Pencəri yuyur, suyu quruyandan sonra narin doğrayıb duzlayırlar. Xəmiri çörək taxtası üstə yuxa yayıb pencəri üstünə yayıb yanlarının ucları bir azca bir-birinin üstünə keçməklə pencərin üstünə qatlayır, əllə astaca üstündən basıb uclarını bir-birinə yapışdırır, kətinin bütöv tərəfini əlin içərisinə qoyub, qatlanan tərəfini altı vam yanan sacın üstünə qoyurlar. Kətinin bir üzünü bişdikdən sonra o biri üzünə çevirirlər. Bişən kətəni sacdan götürüb üstünü deşir, içərisinə yağ qoyurlar, bişənləri üst-üstə yığıb üstünü örtür, 10-15

dəqiqə saxladıqdan sonra yeyirlər. Kətə qoyun qatığı ilə yeyildikdə daha ləzzətli olur. Cızdıq kətəsi də göstərilən qaydada bişirilir, qatıqla yeyilir.

Yun məmulatı. Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda əhalinin istehlak tələbatının ödənilməsində ev peşəsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Ev peşəsi ailələrin geyimə, yatacağa, ev əşyalarından xalçaya, kilimə, palaza, şəddəyə, çuvala, məfrəşə, alaçıq tikmək üçün qəlibə, yerə döşəmək üçün nəməndə, yük və nəqliyyat heyvanları üçün çula, palana, sicimə, örkənə, üşülə, çatıya və s. olan ehtiyacını ödəmək imkanı verirdi⁷.

Maldarların ev peşə toxuculuğunda əsasən quzu, dəvə və qoyun yunundan istifadə olunurdu. Qoyunun yaz yunu yapağı, yay yunu güzəm adlanır. Güzəm əsasən qəlib istehsalına sərf olunmuşdur.

Evdə əl cəhrəsində ayrılmış ipdən yer hanasında şalvar, çuxa tikmək üçün parça, corab, üst köynəyi, əlcək, gözək, çatı, sicim, üşül, örkən və s. toxumuşlar.

Sapand sürülərin idarə və mühafizə edilməsində istifadə edilərdi.

Sapand. Sapandı kişilər toxuyurdu. Bunun üçün yumşaq yunu didir, piltələyib, onları 15-20 sm uzunluqda, ucları cütələnmiş nazik hamar çubuğun bir ucuna burub sarımaqla ip düzəldirlər. Sapandın daş qoyulan hissəsini toxuyarkən, əvvəlcə bütün ipləri üç tağ edib, təxminən 1,5 sm hörür, tağların sayını tədricən 5-7-9-11-13-15-ə çatdırırlar. Sonra əksinə – tağlar əvvəlki nisbətdə azaldıla-azaldıla hörülür. Sapandın qolları əlvan boyanmış iplərdən ayrıca toxunub iynə ilə sapanda tikilir, bəzən də gövdə ipinə qatılaraq toxunur. Sapandın qolunun bir ucunda barmaq yerləşəcək ölçüdə ilgək olur. Daşı sapanda qoyub qollarına bərabər tutur, fırlayıb ilgəksiz qolunu boşlayırlar. Bu üsulla nisbətən uzaq məsafədəki hədəfə daş atmaq olur. Sapandın qolunun uzunluğu adamın boyunun hündürlüyünə müvafiq qoyulur. Uzun adamlar sapanddan daha məqsədmüvafiq istifadə edə bilirlər.

Gözək. Gözəyi alaçıq çubuqlarını bir-birinə bağlamaq üçün toxuyurlar. İpləri 50-60 sm uzunluqda, iki qat – üç qat edib bir ucunu bir yerə bağlayır, tağları bir dəfə sağ tərəf üstə, sonra sol tərəf üstə bir-birinin üstündən keçirib bərkitməklə toxuyurlar. Gözəyin sökülməməsi üçün hər iki ucunu tikirlər. Tavanalı ailələr gözəyin uclarına əlvan boyanmış iplərdən qotaz tikirdilər.

Çatı. Çatı heyvan bağlamaq, şələ və sənək götürmək üçün toxunur, iki növ olurdu. Heyvan bağlamaq üçün toxunanda 3, şələ və sənək götürmək üçün toxunduqda isə 5-7 tağdan toxunardı, ipinin ayrılması və toxunması gözəklə eynidir. Şələ və sənək götürmək üçün çatı quzu və dəvə yunundan ayrılmış ipdən hörülər, bir ucuna əlvan rəngli qotaz tikilər, heyvan bağlamaq üçün olanda ipinə keçici qəzili də qatardılar. Uzunluğu 3 m-ə çatardı.

Sicim. Sicim çatı kimi, lakin 7-8 tağdan toxunardı. İp ayrılarkən qoyun yunu ilə keçici qəzili eyni nisbətdə qatılar, bəzən də bütünlüklə keçici qəziləndən toxunardı. Bir ucuna doğanaq tikilər, uzunluğu 20 m-ə çatardı.

Örkən. Örkən təxminən 7-10 sm endə, 5-10 m uzunluqda yer hanasında şəddə kimi toxunardı. Qurtaracaq ucunda təxminən 0,8-1 m ərş üç tağ edilib çatı kimi hörülər, sökülməməsi üçün ucunu tikər, digər ucuna doğanaq bərkidirdilər. Örkəndən yük heyvanlarını alıqlamaq (palanlamaq) və çullamaq üçün də istifadə olunardı.

Üşül. Üşül 9, 11 və 13 tağdan hörülərdi. Əvvəlcə mərkəzdə üç tağı 1 sm, sonra qalan tağları hörülər. Tağlar elə götürülür ki, əvvəlcə hörülməyə başlanan üç tağ mərkəzdə qalsın. Bütün tağlar hörülüb bərabərləşdirildəndən sonra, növbə ilə üstdəki tağlarla mərkəzdəki tağların yeri dəyişdirilir. Üşül yumru formada olur, ondan dəvənin yan yüklərinin çatılmasında istifadə edirlər, bir ucuna doğanaq tikilirdi.

Şötük. Şötük dəvə və quzu yunundan hazırlanmış ipdən hörülər, dəvəni alıqlamaq və cahazlamaqda istifadə olunardı. Hörülmə üsulu çatı ilə eynidir, lakin nisbətən boş hörülərdi. Bir ucuna isə doğanaq tikilirdi.

Heybə. Heybə müxtəlif ölçüdə olardı. Yola paltar və azuqə götürmək, minik atının tərkində yüngülvari şey aparmaq üçün istifadə olunardı. Heybənin şalı, eni və uzunluğu nəzərə alınaraq yer ha-

⁷ Qarabağ maldarlarının məişətində mühüm yer tutan xalçaçılıq və toxuculuğun başqa sahələri haqqında elmi ədəbiyyatda ətraflı bəhs olunduğundan biz ancaq öyrənilməyən və ya səthi araşdırılan toxuculuq sahələrindən məlumat verəcəyik.

nasında toxunardı. Heybəni tikərkən şalı ortadan iki qatlanır, ortadan piyada adam üçün tikiləndə adamın çiyini endə, at üçün hazırlananda atın beli endə açıq hissə saxlanardı. Sonra hər iki tərəfini iki qatlayıb yanlarını tikər, ağzını açıq saxlardılar. Heybə gözlərinin ağzına 15-20 sm-dən bir ilgək tikər, onlara rəngli ipdən hörülmüş, uclarına qotaz tikilmiş yumru gözək salardılar ki, lazım olanda bağlasınlar. Tavanalı ailələr heybənin şalını xalça kimi də toxuyardılar.

Xurcun. Toxunması və formasına görə eyni ilə heybə kimidir. Hansı yük heyvanında istifadə üçün hazırlanmasından asılı olaraq müxtəlif ölçüdə toxunardı.

Məfrəş. Məfrəş uzunluğu 1,4-1,5 m, eni 1-1,2 m, dərinliyi 50-60 sm ölçüdə toxunardı. Hanada əlvan boyanmış yun ipdən kilim kimi toxunar, yan hissələrin arası küncdən açıq saxlanar, sonra tikilərdi. Məfrəşin ağzına 25-30 sm-dən bir ilgək tikər, onlara uclarına qotaz tikilmiş yumru gözək salardılar. Məfrəşin yanlarına qoyun, at, dəvə rəsmləri toxunar, ona yorğan-döşək və geyim paltarı yığardılar.

Qəlib. Qəlib köçmə maldarların məişətində ən çox istifadə olunan yun məmulatıdır. Müxtəlif məqsədlərlə işlədilir. Alaçıq tikmək üçün istifadə olunarsa *keçə*, yerə döşənersə *nəmənd*, yəhərin içi üçün hazırlanarkən *tərlik* adlanardı. Qəlibi güzəm yundan, adətən yaylaqda hazırlardılar. Tavanasız ailələr güzəmlərini bir-birinə verməklə ya da yaz yununu doğrayıb gödəldərək güzəmə qatar, qəlib hazırlardılar.

Qəlib ustaları *həllac* adlanır. Qəlib hazırlanmasında ağacdan düzəldilmiş yaydan, təxminən 1,5-2 kq-lıq xüsusi formada hazırlanmış ağac toxmaqdan istifadə olunur. Yay təxminən 1,2 m uzunluqda olur. Yayın bir ucu içəriyə doğru azacıq əyilir. Qurtaracaqda kirişin dayanması üçün kiçik gəz açılır. Yayın hər iki ucuna qoyun bağırsağından hazırlanan tarım çəkilmiş kiriş bağlanır. Təxminən 20x20 sm ölçüdə dördkünc hamarlanmış taxta kirişlə yaya bərkidilir. Kirişin bir ucu taxtanın üst tərəfdən küncünə, bir ucu yayın içəriyə doğru əyilmiş ucuna bağlanır. Təxminən uzunluğu 10 m, eni 6 m olan ərazini hamarlayıb alaçıq qururlar. Bu alaçıq karxana adlanır. Qəlib düzəltmək üçün yunu qurudur, sonra çubuqla bir qədər çırpırlar. Karxanaya palaz döşəyib yunu üstünə yığırlar. Həllac yayın ucunu yunun içinə qoyur, taxtasının üstünə dəsmal, əski qoyub taxtanı qoltuğunun altında saxlayaraq üstündən basır. Toxmağı sağ əlinə götürüb kirişə vurur. Kiriş silkələndikcə yunu silkələyib çəngə-çəngə tullayır. Yun kirişə dəyib atıldıqca didilir.

Yunun didilməsində bəzən üç həllac iştirak edir. Hazırlanması nəzərdə tutulan qəlib ölçüdə kətan parçadan torba tikib karxanada yerə sərir, didilmiş yunu bərabər qalınlıqda üstünə yayır, yuna isti su çiləyirlər. Sonra torbanı yumrulaşdırıb bükərək, digər tərəfin yununun üstünə çevirirlər. Sonra yun döşəməsinə yenidən açıb, təxminən 3 m uzunluqda, 10-15 sm diametrdə olan qəlib oxu adlanan hamar ağacı bir tərəfdən üstünə qoyub, möhkəm oxa sarıyırlar. Üstünə şəddə, palaz dolayıb örkənlə möhkəm sarıyırlar. Karxanada təxminən bir saat ayağın ucu ilə asta təpik vurmaqla yumalayırırlar. Sonra örkəni açıb sarığı bir qədər də bərkidib, təpikləyə-təpikləyə karxanada yumalayırırlar. Buna qəlibin döyüülüb bişirilməsi deyilir. Qəlib döyən adamlar yanaşı durub, qollarını bir-birinin çiyindən aşırıb, sağ ayaqla qəlibi təpikləyə-təpikləyə irəli yumalayırırlar, sonra sol ayaqla təpik vura-vura geri qaytarırlar. Təpik vurulması əmək mahnısı ilə müşayiət olunur. Sarıq boşaldıqca örkəni açıb qəlibin üstünə isti su çiləyib, əvvəlki qaydada sarığı bərkidirlər. Yun bitişib tam qəlib vəziyyəti alana kimi proses davam edir.

Nəmənd. Nəmənd yerə döşəmək üçün hazırlanan qəlibdir. Təxminən 2,5x1,5 m ölçüdə ağ və boz rəngli yundan hazırlanır. Qarabağda nəmənd üzərinə qoç, at, dəvə rəsmləri və müxtəlif ornamentlər həkk olunardı.

Yapıncı. Yapıncı çobanların soyuq havada üst geyimi və bir çox hallarda yatacağı hesab olunur. Yapıncı qəlibdən olur. Qəlibi hazırlananda yapıncının ölçüsü əvvəlcədən nəzərə alınır. Yüngül olması üçün qəlibini nazik edər, üzünə şəddə və qaba kətan parça çəkərdilər.

Tərlik. Tərlik yəhərin içərisinə qoyulan 0,8 m x 1 m; 1 m x 1 m ölçüdə hazırlanan qəlibdir.

Maldarlıq təsərrüfat məişətində geniş istifadə olunan *eymə*, *çilgi*, *tuluq*, *dağarcıq* və *qarının* hazırlanma üsulları haqqında etnoqrafik ədəbiyyatda ətraflı bəhs olunmuşdur.

Keçi də insanın ilkin əhliləşdirdiyi heyvanlardan biridir. Azərbaycanın arxeoloji ədəbiyyatında, eləcə də kənd təsərrüfatına aid əsərlərdə "xırdabuynuzlu" anlayışı altında qoyun və keçidən paralel bəhs olunur. Onlar eyniləşdirilir. Arxeoloji materillərə istinadən akademik T.Bünyadov yazır ki, Azərbaycanda

təxminən eramızdan əvvəlki I minilliyin birinci yarısına aid bəzi abidələrdə qoyun başından başqa, keçi fiquru və kəllərinə də təsadüf edilmişdir. Zurnabad kəndindən tapılan, Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanan və Xocalı-Gədəbəy tipli qabların birinin qulpunda uzun buynuzlu keçi başı təsvir edilmişdir (*Bünyadov T., 1969, 44*).

Mingəçevirdən tapılan bir ədəd keçi fiquruna oxşar qab daha maraqlıdır. Gildən hazırlanmış bu fiqurun kiçik ayaqları, enli gövdəsi və başına yaxın tərəfində çıxıqlı boğaz var. Həmin boğazın bir tərəfinə qulp, digər tərəfinə isə keçinin qoşa buynuzları bitişdirilmişdir. Fiqura diqqətlə nəzər saldıqda onun erkək olması tamamilə aydın görünür. Qabın hündürlüyü 17,5 sm, eni isə 19 sm-ə qədərdir (*Bünyadov T., 1969, s. 44-45*). Göstərilən arxeoloji materiallar hələ ən qədim dövrlərdən keçinin xalqımızın təsərrüfatında mühüm yer tutduğunu, onun simvollaşdığını deməyə əsas verir.

Akademik T.Bünyadov yazır ki, etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, adətən qoyun sürülərində müəyyən miqdarda keçi və bir neçə erkək olur. Sürü otarılarkən, habelə yaylaq-qışlağa gedərkən əvvəlcə erkəklər, onların dalınca keçilər, sonra qoyunlar hərəkət edir. Erkək sürünün başçısı və ya onun yedəkçisi rolunu oynayır. Bu cəhətdən A.A.İvanovskinin Gədəbəy rayonu ərazisində açmış olduğu daş qutu qəbirlərdən tapılan iki metal keçi fiquru xüsusilə qiymətli dir. Başındakı şiş və azacıq arxaya tərəf əyilmiş buynuzu onun əhliləşmiş erkək olduğunu xatırladır. Bir çox arxeoloji materiallara istinad edən onların hamısının erkək olduğunu yazan T.Bünyadov "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından bəhs edərək yazır ki, Dədə Qorquddə erkək haqqında çox tez-tez məlumata rast gəlmək olur. Orada deyilir: "Mərə, qoyunbaşları erkək! Bir-bir gəl keç!" – dedi. Qoyunlar bir-bir gəlib keçdi, hər birinin başlarını sığardı. Toğlucuqlar, dövlətim saqar qoç, gəl keç! – dedi" (*Bünyadov T., 1969, 45-46*).

Akademik T.Bünyadov keçicilik barədə yazır: "Qoyun sürülərində keçilər sayca azlıq təşkil etmişdir. Bir sürüdə ən çoxu təxminən 10-15 baş keçi olardı. Kiçik Qafqazın bəzi dağ və dağətəyi kəndlərində 50-60 başdan ibarət kiçik keçi sürüləri də var idi. Sürüdəki erkəklər yedəkçi-aparıcı rolunu oynamışdır. Keçi – qədim tarixi olan yerli Azərbaycan cinsinə çox oxşayır. Deməli, bu cinsin bizim ərazidə üç minillik tarixi olub, elə bir əsaslı dəyişikliklərə uğramadan zamanımıza qədər gəlib çıxmışdır. Yerli cinsin orta çəkisi 40-60 kq-a qədər olur. "Keçi kasıbın inəyidir" zərb-məsəli nəsillərin sınağından çıxmışdır (*Bünyadov T., 1969, 226*).

Göründüyü kimi, T.Bünyadov nəticə etibarlı ilə keçinin Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətində əsas rolunu qoyunçuluq təsərrüfatında erkək kimi istifadə edilməsində görsə də, onun istifadə etdiyi arxeoloji materiallar, xüsusən heykəlciklər, "Keçi kasıbın inəyidir" xalq zərb-məsəli keçinin Azərbaycan xalqına ərzaq tələbatının ödənilməsində mühüm yer tutmaqla, çoxsahəli tələbatını ödədiyini göstərir.

Azərbaycanın bütün zonalarında bəslənən keçilər yerli vahid cinsdir, südlük təmayüllüdür. Eksteryer cəhətcə eynidir. Orta hesabla cidov hündürlüyü 60-62 sm, orta çəkisi 32-40 kq, buruqları yaxşı bəsləndiyi halda daha yüksək, yaşlıları və axtaları 48-50 kq çəki göstərir. İ.İ.Kaluginin tədqiqatı zamanı müəyyən edilmişdir ki, Kiçik Qafqazda xüsusilə Qarabağda keçilərin ət-süd məhsuldarlığı Böyük Qafqaz zonasına nisbətən yüksəkdir. Azərbaycanın ayrı-ayrı zonalarında keçinin bir sağım müddətində süd məhsuldarlığı 80-100, 100-120 litr olduğu halda, Qarabağda 163-196 litr süd məhsuldarlığı qeydə alınmışdır. 7-8 aylığından çəpişlərin erkəyi və dişisi cütləşməyə buraxılır. Qoyunla müqayisədə əkizlik və üçəmlik daha yüksəkdir, yaxşı bəslənmə, xüsusən qışın qarlı-şaxtalı günlərində əlavə qida ilə yemlənib, soyuqdan qorunanda erkən yazda cütləşib ildə iki dəfə bala verirlər. 7-8 aylıq diş çəpişlər cütləşməyə başlayanda, damazlıq kimi saxlanan erkək çəpişlər istisna olmaqla, qalan erkəklər axtalanır və yaşının tamamına qədər ətlik məqsədlə satılır, kəsilir və s. məqsədlə istifadə olunur (*Kalugin, T.4, 124-263*).

Azərbaycan xalqı keçinin südünü insan – ana südünə uyğun hesab edir. Anası süd tələbatını ödəyə bilməyən uşaqları keçi südü ilə qidalandırır. Uşaq orqanizmi keçi südünü normal qəbul edir, ona heç bir mənfi təsir göstərmədən tələbatını ödəyir. Keçi ət və pendiri yaşlılar, xüsusilə baş ağrısı olan adamlar üçün normal, müalicəvi təsirə malik qida hesab olunur. Keçinin ətə soyuqluq verir, onu təzə meyvələr, turşu və s. ilə yemək məsləhətdir. Altı aylıq çəpiş ətə bədənə rütubət gətirir, qan təzyiqini aşağı salır. Azərbaycanın bütün zonalarında keçinin ət-süd məhsullarına bu münasibət mövcuddur. Bu, xüsusi bioloji və etnoqrafik tədqiqatın mövzusu olduğu üçün xatırlatmaqla kifayətlənirəm.

Keçinin yun məhsuldarlığı aşağı 400-700 qram, maksimum ən məhsuldarı 1 kq qəzil verə bilir.

Keçi qəzili tədqiq olunan dövrdə artıq tarixi rolunu itirməkdə idi. Dəvələrin yüklənməsi üçün keçi qəziləndən çuvalara və sicimlərə, aygır atların hörüklənməsi üçün keçi qəziləndən hazırlanan sicimlərə artıq ehtiyac çox azalmışdır. İ.İ.Kalugin yazır ki, qonşular keçi qəzilini bir-birinə verir və ya ucuz qiymətə (25-30 qəpiyə) satırdılar (*Kalugin, T.4, 231*). İ.İ.Kalugin yazır ki, keçi dərisindən motal pendirinin hazırlanması üçün istifadə olunmasına tələbat azalmırdı. Motallıq üçün keçi dərisi yüksək qiymətləndirilir və axtarıldı.

Azərbaycan etnoqrafiyasının görkəmli tədqiqatçısı A.Mustafayev yazır: "XIX əsrdə eymə, tejən, tuluc, dağacıq, çilgi, motal və s. hazırlanmasında keçi dərisinə yüksək tələbat vardı. Başmaqçılıq, sərəcəlikdə də keçi dərisi məhsullarından geniş istifadə olunurdu" (*Mustafayev, 1988, 184-191*).

Azərbaycan folklorunda keçi obrazının qoyun obrazından az deyil, bəlkə də çox olması, bu heyvanın xalqımızın təsərrüfat məişətində tarixən mühüm yer tutmasından xəbər verir.

Keçinin digər məhsulları da milli sənayemizin ən əhəmiyyətli xammallarındandır. Odur ki, təsərrüfatın bərpası və inkişafı xalqımızın qarşısında duran əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

Qarabağda qoyunçuluq təsərrüfatının geniş inkişaf tapması bölgənin yaylaq yurdlarının bolluğundan da aydın görünür. M.A.Skibitskinin materialları əsasında aşağıda bu yurdların adlarını verməyi zəruri hesab edirik:

BİRİNCİ MUROVDAĞ RAYONU

Ağ çinqil	Bədir bəy	Bəzirkan	Qapanlı	Ağ çinqil
Qonur	Bədir bəy	Qanlı göl	Hinal dağ	Söyüdlü çay
Bədir bəy	Susulux	Həmzə çəmən	Qonur	Meydan çay

İKİNCİ MUROVDAĞ RAYONU

Kamış	Kötüklü	Palan dağ	Murov	Çəkən yurd
Həmzəçəmən	Kötüklü	Qızıl arxac	Aygır bulaq	Keçəl dağ
Həmzəçəmən	Turan çay	Qara qaya	Şırşır yurd	Keçəl dağ
Kötüklü	Dik daş	Murov	Qaranlıx	Göy təpə
Davıtlı	Subatan	Tövlə talası	Çəkən yurd	Dik daş
Qara göl	Düz yurd	Murov	Sinar	Murov
Palan dağ	Sarımsaxlı	Murov	El yurdu	Sinar
			Çəkən yurd	Keçəl dağ

BİRİNCİ BÖLGÜ: YUXARI TƏRTƏR RAYONU

Sarımsaxlı	Köç dağ	Ağ baba	Alagöllər	Əyri çay
Çiçəkli	Qonur yal	Qızıl yoxuş	Mehti bəy yurdu	Şırşır bulaq
Çirikin	Eşşək uçan	Dəmirli yal	Alagöllər	Dəli dağ
Köç daşı Yurd	Yurd	Xoca yurdu	Qırmızı təpə	Dəli dağ
Yal yurd	Dəli dağ	Aydoğan	Qurbağalı	Çilkiz
Qonur başı	Mıxtökən	Alagöl	Kəndli	Cəgə taya
Yuxulu	Mıxtökən	Böyük çinqil	Qara arxac	Xırmantəpə
Yelli gədik	Qala boynu	Xaçın	Qrərxac	Alaqaya
Yağlı bulaq	Çilkiz	Ala qaya	Qızıl təpə	Ağca qız
Qara güney	İldırım vuran	Mama yoxuş	Dəvə gözü	Ket
			Dəvə gözü	Sarımsaxlı
Ağ yataq	Kilsəli	Xaxın	Dəvəgözü	Ayi çinqili
Dibçəkli	Qırmızı qaya	Moz	Dəvə gözü	Qonur

İKİNCİ BÖLGÜ: YUXARI TƏRTƏR RAYONU

Yarıtmaz	Bol bulaq	Dəli dağ	Uzun yol	Mehtabxan
Bol bulaq	Qara arxac	Bağarsıq	Qız kəbir	Bağarsıq
Baş yurd	İsti su	Ağca qızı	Uzun yol	İsti su
Ket dağı	Dəli dağ	Qonur yol	Qara arxac	Ayı çinqılı
Gödək	Bağarsıq	Qoşa daş	Sarımsaxlı	Sultan Heydər
			Qara arxac	Ket dağı

ŞİMALİ-QƏRBİ ZƏNGƏZUR RAYONU

Yeddi bölük	Lülpər	Muxur talayan	Dərə yurd	Üç təpə
Dəli dağ	Lülpər	Şırşır	Baş yurd	Sultan Heydər
Dəli dağ	Lülpər	Şırşır	Sümüklü	Molla Güllü
Dəli dağ	Lülpər	Dərə yurd	Qonaqqörməz	Üç təpə
Lülpər	Alagöllər	Təpəsi dəlik	Kəbirli	Qaranlıq
Dəli dağ	Qara göl	Ocaqlı	Kəbirli	Sultan Heydər
Qatır daş	Həşimli	Qısırdag	Sümüklü	Əyri su
Lülpər	Dəvəgözü	Südlü bulaq	Dərə yurd	Uzun yol
Sultan Heydər	Dəvəgözsü	Qısır	Sümüklü	Qırmızı təpə
Dəli dağ	Arxaşan	Qısır	Qalaxçı	Pəri çinqılı
Lülpər	Dəvəgözü	Qonaqqörməz	Yal yurd	Yağlı Güney
Sultan Heydər	Dəvəgözü	Ağdaban	Yal yurd	Uzun yal Muxur talayan
Lülpər	Bazarçay	Tövlə çuxur	Dərə yurd	Quzqunlu
Lülpər	Bazarçay	Tövlə çuxur	Dərə yurd	Quzqunlu
Dəli dağ	Lülpər	Ağdaban	Qızıl qaya	Molla Güllü
Darbənd	Lülpər	Çinqılı	Ax-dənərx	Molla Güllü
Darbənd	Qara göl	Yurd	Dərə yurd	Uzun yal
Qaranlıx	Qara göl	Ağdaban	Sümüklü	Üç təpə
Qatır daş	Əyri çay	Ağdaban	Ağdaban	Molla Güllü
		Sümüklü		
Dəli dağ	Qızılboğaz	Ağdaban	Dərə yurd	Muxur talayan
Darbənd	Pəri çinqılı	Sümüklü	Ağdaban	Qara göl
			Qəlbi yurd	Qotur-istisu
Yeddi bölük	Yağlı Güney	Sümüklü	Ağdaban	Qızılboğaz
Qulalı	Alagöllər	Ağdaban	Sümüklü	Bazar çay
Lülpər	Qulalı	Sümüklü	Dərə yurd	Bazar çay

CƏNUBİ-ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR RAYONU

Qara göl	Muxur talayan	Fərməş təpə	Çalbayır
Ağ dərə	Balıq çay	Fərməş təpə	Çalbayır
Tövlə çuxur	Uzun çala	Əyri çay	Fərməş təpə
Üç təpə	Beşikli yaylaq	Fərməş təpə	Kilsəli
Qazlı göl	Yağlı Güney	Canqurtaran	Kilsəli

Qazlı göl	Dəli çay	Kilsəli	Sarı bulax
Üç təpə	Gümür-Kamran	Güney yurd	Güney yurd
			Çöplü göl
Üç təpə	Üç təpə	Sarı bulaq	Kilsəli
Üç təpə	Qızılboğaz	Kilsəli	Yağlı Güney
Üç təpə	Qızılboğaz	Kilsəli	Yağlı Güney
Üç təpə	Çöplü göl	Yağlı Güney	Balıq çay
Qannıca	İldırım su	Yağlı Güney	Kilsəli
Qızılboğaz	Çöplü göl	Yağlı Güney	Kilsəli
Muxur talayan	Çöplü göl	Yağlı Güney	
Muxur talayan	Çöplü göl	Əyri çay	

SİSYAN RAYONU

Ərikli yurd	Ərikli gədik	Sisyan çay	Ərikli yurd	Camaqalası
Ərikli yurd	Salvartı	Ərəzin	Salvartı	Daşkəsən
Ərikli yurd	Salvartı	Dəli çay	Quzuçu çay	Salvartı
Ərikli yurd	Quzuçu çay	Dağ yurd	Comardı yurdu	Taxtakörpü
Ərikli yurd	Salvartı	Salvartı	Salvartı	Dəli çay
Salvartı	Salvartı	Salvartı	Salvartı	Tat dərəsi
Ağlar yurd	Camal qalası	Qalax yurd	Daşkəsən	Dəmir dağ
Qopazlı	Korçalanlı yurd	Taxta	Murs	Qoşa qaya
Hərtiz yurd	Çiçəkli	Xocamsafı yurd	Murs	Ağalı dərə
Mollu yurd	Dəli çay	Murs	qara qala	Gəmbel
Əlişir	Daşbaşı	Güpüsar	Qara qala	Salvartı
Əlişir	Qaş yurd	Əli dərəsi	Təzə qapan	

QAFAN RAYONU

Miski	El dərə	Əyri çay	Qala qaya	Şahbaz yurd
Aramlı	Qırx bulaq	Qulu vanası	Arpalı	Çikiovar
Göysu gözəl	Qaraün dərə	Çuxur yataq	İndi yurd	Şahbaz yurd
Göy yal	Qaraün dərə	Orta çeşmə	Qızıl baş	Naus
Sarımsaxlı	Əyriməz	Mikayıl yurdu	Çuxur yurd	Bartaz
Qara qaya	Gəzbel	Xoşlu yurd	Güney yurd	Bartaz
Ağsaqqal	Çiçəkli	Dibəkli	Qorux yurd	Tutamərik
Ağsaqqal	Cuvarca	Xaçın yurd	Daşkəsən	Tutamərik
Dərə yurd	Şippirli vana	Xatın yurd	Məzrə	Sərkis qoruğu
Qara çinqil	Pirhəməz	Səbətkeçməz	Muşlan düzü	Tutamərik
Novruz yurd	Təndirli	Gölcük	Bəybuğan	Sofu dərəsi
Gəzbel	Ulu bulaq	Eşşək meydanı	Çikiovar	İndi yurd
Novruz yurd	Alın	Yağlı dərə	Xan çalması	İndi yurd
Axça-ağıl	Qapıcıq	Yağlı dərə	Mal gədiyi	Çiknovar
Zibilli gədik	Dibəkli	Bəybuğan	Rüstəm yurdu	Ətyeməz
Zibilli gədik	Yağlı dərə	Bəybuğan	Tanrı qulu	Quzu kəndi
Təndirli	Sağ qarasu	Çikiovar	Naus	Arpalıx
Vana	Ulu bulaq	Çikiovar	Ətyeməz	Arpalıx
Sarımsaxlı	Gədəcə arxac	Hüstun	Daş-tübən	İndi yurd

Oba dərə	Əyri çay	Göy yal	İşxılı yurd	Sarımsaxlı
Pirhəmzə	Sarı dərə	Qombağ	Gümaran	Karvan dərə

BİRİNCİ QIRX QIZ RAYONU

Çiçəkli	Ələkçi	Əlipənəh	Meydan	Qırxqız
Dəlik daş	Qırx qız	Dəlik daş	Qız qalası	Qırxqız
Meydan	Qaranlıq	Qırxqız	Qırxqız	Meydan
Meydan	Əlipətək	Meydan	Qırxqız	Meydan
Qırxqız	Qaranlıq	Meydan	Dəlik daş	Mamırlı yal
Meydan	Əlipətək	Meydan	Qırxqız	Urus qalası
Qırxqız	Əlipənəh	Meydan	Qırxqız	

İKİNCİ QIRX QIZ RAYONU

Qırxqız				
Şiran				

KİRS – SARIBABA

Altun taxta	Dəvə boynu	Sarıbaba	Qızıl daş	Gorus

KİRS – ZİYARAT

Kirs	Bala Kirs	Çəmən	Göllüçə	İmirli
Qatırxana	Bala Kirs	Yelli gədik	Ziyarat	Kirs
Bala Kirs	Kirs	Səkinə yurdu	Ziyarat	Qatırxana
Hacı bulağı	Kirs	Taqut dərəsi	Ziyarat	Kirs
Bala Kirs	Gorus	Göllüçə	Yellicə	

ATÇILIQ. Avrasiya materikində yerləşən, bir neçə iqlimə malik, bin-bərəkətli Azərbaycan torpaqları qədimdən atçılığın inkişafı baxımından münbit məkan olmuşdur. Etnoqrafik anlamda izah etsək, Avrasiyanın mərkəzində yerləşən Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın təsərrüfat həyatı, xüsusən də atçılıq təsərrüfatı ilk növbədə təbii-coğrafi şəraitin təsiri altında təşəkkül tapmışdır.

İnsan kimi at da təbii-coğrafi şəraitin məhsuludur: ürək döyünməsindən, ciyərinin hava tutumundan, dırnağının bərkliyindən tutmuş, bədən quruluşunadək at müəyyən bir coğrafiyaya aid olur. Hər hansı at cinsinin formalaşması üçün yüzillər, minillər lazımdır. Başqa bir coğrafiyaya məxsus at cinsini gətirib çarpazlaşdırmaqla cinsi yaxşılaşdırılmış at tipləri yaratmaq olar, lakin yerli at cinsinin tamamilə dəyişdirilməsi, dəyişməsi qeyri-mümkündür. Hər iqlimin öz atı var; at eksteryerinə, interyerinə, ümumi quruluşuna, sürətinə, dözümlülüyünə görə yüksək göstəricilərə sahib olsa da mütləq yaşadığı iqlimə, coğrafi şəraitə uyğunlaşmalıdır. Əks halda, ya müxtəlif xəstəliklər nəticəsində sıradan çıxmalı, ya da ki, iqlim və coğrafiyanın təsiri ilə yeni və yerli şəraitə uyğun xüsusiyyətlər qazanmalıdır.

Atın əhliləşdirilməsi təsərrüfatın inkişafı ilə yanaşı, insanlara hərəkət dinamikliyi, sürət, uzun yolları tez qət etmə imkanları yaratmış, qədim qəbilələrin bir-birindən xəbər tutmasına, əlaqələrin artmasına, intensivləşməsinə, ilkin mədəniyyətlərin inkişafına kömək olmuşdur. Təsərrüfatın bir sıra sahələrində geniş istifadə olunan atlar bu coğrafiyada maddi və mənəvi həyatın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Atı bəşəriyyətə qazandıran ilk növbədə köçmə maldarlıq olmuşdur. Digər təsərrüfat formaları ilə

müqayisədə köçmə maldarlıq, yaxud yaylaq-qışlaq təsərrüfat forması daim hərəkətdədir. Düzenliklərdən yüksəkliklərdə yerləşən yaylaqlara, otlara sürüləri aparmaq, qorumaq, əhalinin köçü üçün minik və yük vasitəsi kimi at böyük üstünlüklərə malik idi.

Azərbaycanın köçmə təsərrüfatı ilə bağlı kurqan mədəniyyətinin mühüm elementi sayılan at ilkin, qədim dövlətçilik ənənələrimizin simvollarından biri olmuş, maddi və mənəvi mədəniyyətimizdə, inanclarımızda, mif və dastanlarımızda, şifahi xalq yaradıcılığımızda yaşamışdır.

Azərbaycanın məşhur Qarabağ atı cinsinin yaranmasını, yayılmasını tarixi-etnoqrafik baxımdan tədqiq edərkən arxeoloji, tarixi, etnoqrafik materiallara, araşdırmalara müqayisəli şəkildə baxmağa ehtiyac vardır. Azərbaycan arxeoloqlarının tədqiqatları e.ə. minilliklərdən başlayaraq, Orta əsrlərdə atçılığın inkişafını izləməyə imkan verir və tapılan maddi nümunələr bu inkişaf barədə təsəvvür yaradır. Qarabağ atı cinsinin yaranması, yayılması tarixinin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən osteoloji materiallar, at skeletləri Azərbaycan ərazisində ən azı Tunc dövründən Qarabağ atı cinsinə yaxın - çidov hündürlüyü yüksək olmayan, balaca başlı, fərqli quruluşa malik, lakin ölçülərinə görə müasir gəmlərin ölçüsünə yaxın gəmlər taxılan və s. xüsusiyyətlərə malik qədim at cinsinin mövcudluğunu təsdiqləyir.

Əlikömtəpə, Üzərliktəpə, Kültəpə, Şahtaxtı, Soyuqbulaq, Qobustan, Telmankənd, Gəmiqaya, I Kültəpə, II Kültəpə, Sərkərtəpə, Üzərliktəpə, Sarıtəpə, Maxta, Mingəçevir və s. qazıntı yerlərindən tapılan osteoloji materiallar atçılığın təkcə təsərrüfat həyatında deyil, mənəvi həyatda xüsusi yer tutduğunu göstərir (*Kazиев С.1948. № 9. 396-404*), (*Казиев, 1948, №10, 339-355*), (*Qaziyev, 1959*), (*Həbibullayev, 1959*), (*Абибуллаев, 1982*), (*Асланов Г.М., Вайдов Р.М., Ионе Г.И. 1959, 124-125*), (*Кушнарёва, 1965.*), (*Mahmudov, 1984*), (*Əhmədov, 1989, 24*), (*Müseiyibli, 2002, 6*), (*Aşurov, 2002, 70*), (*Мусаев, 2006.*), (*Quliyev, 2008, 21*). Tarixin sonrakı dövrlərində isə atla bağlı inanclar daha sistemli şəkildə ortaya çıxmağa başlamışdır.

Arxeoloji ədəbiyyatda qazıntılar zamanı tapılmış at sümük və skeletlərinin ölçülərinə görə ciddi şəkildə fərqli olması, Azərbaycanda indi də bəslənən at cinslərindən fərqlənməsi barədə hər hansı məlumata, rəyə rast gəlinməmişdir. Arxeoloji və etnoqrafik materialları müqayisə etdikdə maraqlı nəticə ortaya çıxır. Osteoloji materiallara görə, Tunc dövründə Mingəçevir ərazisində müasir, alçaq boylu Qarabağ atlarına oxşar atlar, balaca başlı, çidov hündürlüyü müasir Azərbaycan atlarına yaxın atlar üstünlük təşkil etmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan, əsasən tunc və dəmirdən hazırlanan gəmlər burada müxtəlif at cinslərinin bəsləndiyini, minik atlarının yetişdirilməsində irəliləyiş və təcrübənin əldə edildiyini təsdiqləyir.

2. Bir sıra dəlillərə əsaslanaraq, Qarabağ atı cinsinin Azərbaycan ərazisində üç min illik tarixi olduğunu ehtimal etmək olar (*Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild, 2007, 263*). Qədim Azərbaycan ərazisində çoxsaylı at ilxıları olmuşdur. Bununla bağlı miladdan əvvəlki minilliklərə aid Urartu, Assuriya mətnləri maraq doğurur. E.ə. IX əsrdə ilk Azərbaycan dövləti olan Mannanın ərazisində atçılıq geniş miqyas almışdır (*Süleymanov, 2016, 65-66*). Mannanın ərazisi – Cənubi Azərbaycanın Urmiya gölünün şimal-şərq əyalətləri alp çəmənlikləri ilə zəngin yaylaq otlqları, şimali-qərb hissəsi, yəni, Qaradağın ətəkləri ilə Muğan düzünün qovuşduğu yerlər qış otlqları idi.

Assur mənbələrində Manna dövlətində atçılığın böyük əhəmiyyət daşıdığı, bəzi vilayətlərin atçılıq üzrə ixtisaslaşması, süvari qoşun üçün ata təlim verilməsi, Uşkaya ilə Tarmakisa (Təbriz) qalaları arasında Aniştaniya adlanan yaşayış məskəninin "İlxılar evi" adlandırılması, Manna hökmdarı Ullusunu II Sarqona "qoşqu ləvazimatı ilə birlikdə qoşqu atları" verməsi barədə maraqlı məlumatlar vardır (*Azərbaycan tarixi. I cild. 2007, s.159*). Hələ e.ə 744-cü ildə Nişa Midiyada məşhur cins at ilxılarının saxlandığı əyalət idi (Ammian Marsellin, XXIII, 6, 30). Bisütun qaya yazısında (e. ə. 519-cu il) Nisa kimi qeyd olunmuşdur. Türkcə en, in-yer, aşağı yer və say -səhra,düzenlik sözlərindəndir. Görünür, əvvəlcə – İn-say, yaxud — Ensay kimi olmuş toponim "i" və "n" səslərinin yerdəyişməsi nəticəsində — Nisay formasına düşmüşdür. Nisay–düzenlik, səhra yeri, çöllük mənasındadır ki, bu da at ilxılarının saxlanması üçün geniş otlqların olmasını göstərir (*Qeybullayev, 1994, 73*).

Midiya, Əhəməni, Atropatena, Parfiya, sonralar isə Sasani və Ərəb Xilafəti dövründə Nisa çöllə-

rində bəslənilən atlar dünya bazarında yüksək qiymətləndirilmişdir. Atropatenada bəslənilən atlar dünya şöhrəti qazanmışdır. Atlar təsərrüfatda qoşqu vasitəsi kimi işlədilməkdən əlavə, həm də atlı qoşunların əsasını təşkil edirdi. Mənbələrə görə, Nisey (Nisa) atları məhz bu ərazidə yetişdirilmiş, bəslənilmişdir. Urmu gölünün ətrafı geniş çəmənliklər idi. Xüsusilə "Medikado-Əspəst yonca otunun Atropaten ərazisində bitməsi atçılıq və maldarlıq üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Təsədüfi deyildir ki, müharibələrdə Atropatena və Albaniya süvari dəstələri məşhur olmuşdur (*Fazili, 1992, 51*).

Qarabağ atları

Antik dövr müəllifi, siciliyalı Diodor Nisey (Nisa) çölündə 160000 baş at bəslənildiyini bildirirdi. Polibi vurğulayırdı ki, Atropatenada "atçılıqda üstün olan" bir xalq yaşayır. Ammian Martsellinin göstərdiyinə görə, Atropatenanın yaşıllıq çəmənliklərində cins atlar bəslənirdi. Əyanlar, sərkərdələr qürurla bu atlara minib müharibələrə gedirdilər (XXIII, 6, 30). Müəllif bu atları "Nisa cinsli atlar" adlandırır.

Antik dövrdə də midiyalıların və parfiyalıların atlarını Nisa cinsli hesab edirdilər. Nisa cinsli atların əsas vətəni və bəslənilən yeri Səhənd dağının qərb yamaqları və Urmu gölünün ətraf rayonları olmuşdur. Heç şübhəsiz, parfiyalılar, farslar və digər qonşu xalqlar—Nisa cinsli damazlıq atları zaman-zaman Atropatena öz ölkələrinə aparmışlar. Strabonun (XI, 13, 7) yazdığına görə, Nisey cinsindən olan atlar perslərin, parfiyanların atlarından fərqli idi (*Fazili, 1992, 55*).

Antik dövrdə də midiyalıların və parfiyalıların atlarını Nisa cinsli hesab edirdilər. Nisa cinsli atların əsas vətəni və bəslənilən yeri Səhənd dağının qərb yamaqları və Urmu gölünün ətraf rayonları olmuşdur. Heç şübhəsiz, parfiyalılar, farslar və digər qonşu xalqlar—Nisa cinsli damazlıq atları zaman-zaman Atropatena öz ölkələrinə aparmışlar. Strabonun (XI, 13, 7) yazdığına görə, Nisey cinsindən olan atlar perslərin, parfiyanların atlarından fərqli idi (*Fazili, 1992, 55*).

Tarixi, arxeoloji, etnoqrafik faktlar Qarabağ atı cinsinə yaxın atın e.ə. I minillikdə mövcud olduğunu sübut edir və Qarabağ at cinsinin daha qədimdə mövcud olmuş Nisey (Nisa) atları ilə bağlılığını iddia etməyə imkan verir. Eyni zamanda Cənubi Azərbaycan ərazisində, Səhənd dağından Urmiya gölü sahillərinə, Araz çayına, Xəzər dənizinə doğru uzanan geniş düzənliklərdə bəslənmiş məşhur Nisa atlarının Axaltəkə atları ilə də bağlılığı ehtimalını irəli sürmək mümkündür. Bu müstəvidə Türkmənistanın Axaltəkə və Qarabağ atı cinsinin çox yaxın bağlılığı vardır, bu bağlılıq XIX əsrin ikinci yarısı–XX əsrin əvvəllərində cinslərin yaxşılaşdırılması ilə bağlı epizodik faktlardan çox-çox əvvəlki dövrlərə, yəni eradan əvvəlki minilliyə aiddir.

3. Xalqımızın ədəbi abidələri, tarixi keçmişi, dövlətçilik tarixi, təsərrüfat həyatı, maddi və mənəvi mədəniyyəti tarixi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş atçılıq təsərrüfatına bir bütöv şəkildə baxmağa imkan verir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında Azərbaycan atlarının cins və tipləri, eksteryeri, quruluşu haqqında maraqlı məlumatlar əksini tapır. "Baniçığəyi Beyrək üçün diləməyə gedən Dədə Qorquda Bayındır xanın tövləsindən iki at verirlər: "Bari Bayındır xanın tövləsindən eki şahbaz yügrək at gətürün. Bir Keçi başlu Keçər aygırı, bir Toğlu başlu Turı aygırı". Deməli, "Kitab"ın baş qəhrəmanı Dədə Qorqud iki məşhur atla birlikdə təqdim olunur. Bu atlardan birinin – Turı aygırın nisbətən zəif, digərinin – Keçi başlu Keçər aygırın isə daha güclü olması "Kitab"da aydın şəkildə ifadə edilir: Toğlu başlu Turı aygır yoruldu; Dədə Qorqud Keçi başlu Keçər ayğıra sıçradı, bindi. Bu cür detallar "Koroğlu" eposu üçün də səciyyəvidir.

Birincisi, dastanın baş qəhrəmanı Koroğlunu Qırat və Düratsız təsəvvür etmək mümkün deyil. İkincisi, Koroğlunun əsas zərbə qüvvələrindən olan Qırat və Düratın Həsən xanın ilxısından olması eposdan xüsusi xətt kimi keçir. Üçüncüsü, eposda Qırat tayı-bərabəri olmayan, çox güclü atdırsa, Dürat nisbətən zəif və gücsüzdür" (*Tanrıverdi, 2012, 27*).

"Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanlarında "Keçi başlu Keçər aygır" və "Toğlu başlu Turı aygır", Qırat və Dürat həm eksteryerlərinə, həm xüsusiyyətlərinə görə qədimdən bəri Azərbaycan əra-

zində yayılmış Qarabağ, Dilboz at cinslərinə, at tiplərinə bənzəyirlər. Arxeoloji materiallar, eposlar XVIII əsrin ortalarından başlayaraq cinsləri yaxşılaşdırılan Qarabağ atı, Dilboz atının ən qədimdən bəri Azərbaycan ərazisində yayıldığını, əsasən minik vasitəsi kimi istifadə olunduğunu göstərir.

4. Orta əsrlərdə yaşamış ərəb müəlliflərinin sürətlə qaçan və davamlı atlar barədə məlumatları və s. Azərbaycan ərazisində atçılığın inkişafına sübutdur. Bu müəlliflərin Azərbaycan atlarına xüsusi diqqət yetirməsi Ərəb atlarının təsiri ilə yeni at cinsinin yaranması və Azərbaycan atlarının gəlmə atlarının törəmələri olması haqqında iddiaların əsassız olduğunu təsdiqləyir.

Orta əsrlərdə, həm də sonrakı yüzilliklərdə Qarabağ və Dilboz atlarının cinslərinin yaxşılaşdırılmasında ərəb atlarından istifadə edilmişdir. Lakin xatırlatmaq lazımdır ki, orta əsrlərdə hərbi-siyasi proseslərin gedişində Azərbaycan ərazisindən çoxsaylı qızılı rəngli Qarabağ atları, eləcə də başqa cins atlar Ərəbistanı aparılmışdır. "Əsrlər boyu bir sıra qonşu ölkələrlə təmasda olan Azərbaycan atının qanında ərəb, İran, türkmən və başqa atların qanı olduğu təməmlə qanunauyğundur. Eyni qarşılıqlı təsiri Qarabağ at cinsi haqqında da demək olar. Adını məskunlaşdığı ərazidən götürən və Qafqazda ən qədim at cinsi olan Qarabağ atı öz təsirini daha geniş əraziyə yaymışdır" (*Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild, 2007, 277*). Azərbaycanda xanlıqlar dövründə təkcə Qarabağ xanlığında deyil, bütün Qafqazda yayılması Qarabağ at cinsinin yerli cins olduğunu təsdiqləməklə yanaşı, bu cinsin ortaya çıxmasının Ərəb atı və ya başqa at cinsi ilə bağlı olması iddiasını da inkar edir. Qarabağ atının geniş ərazidə yayılması faktı bu atın sayının kifayət qədər çox olduğunu göstərir.

Orta əsrlərdə coğrafiyamızda baş verən müharibələr, dövlətlərin yaranması başqa təsərrüfat sahələrinə, o cümlədən atçılığa ciddi təsir göstərmişdir. Orta əsr dövlətlərində süvari qoşun hissələrinin fəaliyyəti, tarxan-qorçu-maaf təbəqələrinin formalaşması, hökmdar saraylarında mehtərbaşı, ilxıbaşı, axtaçı vəzifələrinin mövcudluğu və s. çoxsaylı tarixi mənbələrlə, tarixi tədqiqatlarla təsdiqlənir. Azərbaycanın xanlıqlar dövründə də süvari qoşun hissələri əsas ordunun əsas sütunlarından biri idi. Orta əsrlərdə atçılıq tövlələri, ilxılarda saxlanılan atlar daha çox ordunun, sarayın minik ehtiyacını ödəmək üçün fəaliyyət göstərirdi. Müharibə dövrlərində atlar süvari-döyüşçü tarxan-qorçu-maaf təsisatı şəklində ordunun tərkibinə daxil edilirdi. Məşhur "Qarabağnamə"lərin müəlliflərindən biri Mirzə Camal yazır ki, "Qarabağın bütün elləri adları dəftər və siyahıda yazılmış atlı qoşundan ibarət idi. Zərurət zamanında mahalların və kəndlərin piyada tufəngiləri, mahal mülkləri ilə birlikdə qoşun sıralarında hazır olurdular. Qarabağ ellərindən töycü pulu və məhsuldan məcəhət alınmazdı (*Qarabağnamələr. III kitab, 2006, 214*). Əslində maaflıq vəzifə, öhdəlik olmaqla yanaşı, bir hüquq idi. Maaflar xanlıqlar dövründə vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olmaqla, qoşun təşkil ediləndə xanın xidmətində dururdular, yüzbaşılar maaflardan təyin edilirdi.

Qarabağ xanlığında maldarlıq, xüsusilə atçılıq və qoyunçuluq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. İbrahim xanın yaxşı atları, ilxıları var idi, onun ilxısı İran və Türkiyədə belə böyük şöhrət tapmışdı. Xanın atlarının çoxu Nadir şahın Azərbaycan, Şahsevən, Şəqqaqi, Türkmən və Xorasan xanlarından alıb, topladığı atların cinsindən idi. Təqribən dörd mindən çox madyanı, xüsusi cins aygırları var idi (*Qarabağnamələr. I kitab. 2006, s.163*) Xanlıqlar dövründə Qarabağ özünün cins atları ilə məşhur idi. Qarabağ xanlığında xana və bəylərə məxsus bir neçə at zavodu fəaliyyət göstərirdi. Ev və çöl işlərində istifadə edilən adi atlardan başqa, burada məşhur Qarabağ cins atları bəslənirdi. Qarabağ xanlığında rəiyyət xanın atlarına baxmaq üçün ilxıçılar ayırırdı.

Xanlıqlar dövrünə aid Azərbaycanın təsviri incəsənətində, toxuculuq məmulatında, o cümlədən yüksək bədii və texniki xüsusiyyətlərə malik xovsuz xalçalarda da atlar geniş təsvir olunmuşdur. Belə nadir xovsuz xalçalara Kiyev Qərb və Şərq İncəsənəti Muzeyində saxlanılan şəddəni, Bakıda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində nümayiş etdirilən vərmini və s. nümunə göstərmək mümkündür. Qarabağda toxunmuş şəddədə qızıl quşla ova çıxan atlı və dəvə rəsmləri əksini tapmışdır.

Azərbaycanda, eləcə də Qarabağda atların bəslənilməsi, əhliləşdirilməsi, öyrədilməsi, qulluq edilməsi, yəhərlənməsi, nallanması onların yaşı, cinsi ilə əlaqədar olmuş, bu ənənə indi də davam edir. Təzə doğulana "dayça" (bəzən "qulun"), altı aylığına "daylaq", iki yaşına qədər "day" və ya "dayça", üç illik erkəyinə "üryə", dişisinə "qulan", dördyaşarına "at" və ya "minək" (erkəyinə), "madyan" (bir doğuşdan sonra dişisinə), dövlük qabiliyyətinə malik ata "aygır", xayadan mərum edilmiş ata "axta", tə-

sərrüfatda işlədilən atlara “yabı” deyilirdi.

Atların minik üçün hazırlanmasında yəhərlə yanaşı, yəhərqaşı, qayıqlı yəhər keçəsi, yəhərüstü (qacarı) xalça, çul, quşqun, zinpuş, yəhəraltı, tapqır, üzəngi kimi yəhər ləvazimatından istifadə edilirdi. Atçılığın inkişafı bu sahə ilə bağlı dəmirçilik–nəbəndlik sənətinin, sərraclıq peşəsinin və s. sənət sahələrinin inkişafına təkan vermişdir.

Ustaların zövqündən, istifadə olunan materiallardan asılı olaraq görünüşlərindəki müəyyən fərqlərə baxmayaraq orta əsrlərdə əsasən “oval” və ya “lövhə nal”, “ortasında dairəvi kəsik olan nal” və enli “aypara nal” növləri yayılmışdı. Dağlıq və dağətəyi bölgələrdə dairəvi (oval) nallar daha çox işlənmişdir. Oval–lövhə nallar atın dırnaqlarını tam tutur, oraya daş–kəsək girməsinə imkan vermir, eyni zamanda dırnaq əyilmir, uzanırdı. Qarabağın aran ərazilərində yaylağa köç zamanı atın dırnaqlarına oval nal vurulurdu. XIX əsrdə “bütöv nal” geniş yayılmışdı. Bu nallar atın ayaqlarını daş–kəsəkdən, çınqıldan yaxşı mühafizə edirdi. Avropa və ya “rus nalı” sayılan “aypara nal” isə XIX əsrin ikinci yarısından sonra yayılmışdır. Qədimdən atın nallanmasında “dizləmə” və “çarmıx” üsulundan istifadə edilmişdir.

5. Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalı yerli at cinslərinə, o cümlədən Qarabağ at cinsinə yeni yanaşmanı ortaya çıxarmışdır. Orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin, eləcə də xanlıqlar dövrünün süvari qoşun hissələrinin vazkeçilməz ünsürü olan minik atları çar ordusu tərəfindən kütləvi şəkildə alınmağa başlanmış, atçılıq zavod və tövlələri cins atların bəslənilməsi və satışı imperiya hakimiyyət orqanlarının ciddi nəzarəti altına keçmişdir. Azərbaycanın atçılıq təsərrüfatı, cins atların yetişdirilməsi, bəslənilməsi prosesi Çar Rusiyasının ordu minik və qoşqu ehtiyaclarını ödəməyə yönəldilmişdir. Maraqlıdır ki, çar hakimiyyəti orqanları XX əsrdə məaf təsisatının fəaliyyətini öz nəzarətinə almağa çalışmış, zaman keçdikcə bu təsisatın təhlükə yaratdığını nəzərə alaraq ondan imtina etmişdir.

Çar Rusiyasının işğalına baxmayaraq, Qarabağda fəaliyyət göstərən atçılıq zavodları uzun müddət mövcudluğunu saxladı. Bu da ilk növbədə çar ordusunun süvari hissələr üçün atların bəslənilməsi, alınması işinə maraq göstərməsi ilə əlaqədar idi. Lakin XX əsrdə aparılmış tarixi-etnoqrafik tədqiqatlarda yerli atların kütləvi şəkildə imperiya ordusunun ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldiyi sadəcə olaraq xatırladılmış, prosesin siyasi-iqtisadi tərəfləri araşdırılmamışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısı — XIX əsrin əvvəllərində, təxminən 170 il ərzində Qarabağda xan və bəylərə məxsus çoxsaylı, hərəsində 50-100 madyanı və aygırları olan at zavodları fəaliyyət göstərmişdir. Qarabağ xanı Pənahəli xan, İbrahimxəlil xan, Mehdiqulu xan, Məhəmməd həsən ağa, Cəfərqulu xan, Ayvaz xan, Xurşidbanu Natəvan, Mirzə Əli bəy, Rüstəm bəy Behbudov, Əsəd bəy, Uğurlu bəy, Fərəculə bəy, İbrahim bəy, Süleyman xan, Tağı bəy, Kərim ağa Cavanşir, Bahadır bəy, Şamil bəy, Abış bəy, Əbdül bəy Qalabəyov, Hüseyn ağa Aranlı, Məmməd bəy Gilani, Adıgözəl bəy Gilani, Hüseyn bəy Mirzə Adıgözəl oğlu, Cavad bəy Adıgözəlov, Səlim bəy Adıgözəlov, Səlim bəy Rüstəmbəyov, Fərrux bəy Vəzirov, Məmməd bəy Qaradağlı, Məmmədqasım ağa, Həşid bəy, kavalər Əli bəy və başqaları at zavodları yaratmış, cins atlar saxlamışlar. Qarabağ xanlığında təxminən, 20 min at var idi (*Ağamalı, 2007, 72-73*).

Qarabağ atının yorulmaq bilməyən sürətli yerışı və digər müsbət keyfiyyətlərinə görə, nəinki Rusiyada, eləcə də Polşa, İngiltərə, Fransa kimi Avropa ölkələrində həvəskar müstəriləri var idi. Şöhrətli Qarabağ atları, xüsusi ilə aygırlar döl məqsədi ilə atçılıq zavodları üçün alınır, bu yolla yerli at cinsləri yaxşılaşdırılırdı (*Həvilov, 1993, 35*).

Xan zavodlarında bəslənilən atlar ən təmiz və qiymətli Qarabağ atı sayılırdı. XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində xanlara məxsus ilxılara başqa atçılıq zavodlarında bəslənilmiş atlar qəbul olunmurdu, bununla da Qarabağ atlarının cinsinin təmiz saxlanması təmin edilirdi. Həmin dövrdə xan və bəylərin tövlələrində atlar xüsusi damğa ilə işarələnirdi, atın sahibinin adı ərəb əlifbası işlənmiş qəliblə (damğa) ilə arxa sol budun üstünə vurulurdu (*Hacıyev, 2016, 35*).

Çar Rusiyası ordusunda süvari qoşun hissələrinin miniklə təmin edilməsi üçün yerli Azərbaycan atlarından geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. İşğalın ilk dövründə Qarabağ Atlı Alayı (və ya Birinci Müsəlman Polku) yaradılmışdı. Alay beş bölükdən ibarət idi. Bu alay Kolanı, Dizaq, Zərgər–Dilağarda, İyirmidörd, Otuziki, Cavanşir, Dəmirçihəsənli, Xaçın, Vərəndə, Çiləbörd mahal və camaatlıqlarından toplanmış süvarilərdən ibarət idi (*Çingizoğlu, 2010, 33-42*). Maraqlıdır ki, Şuşa şəhərinin hələ 1843-cü

il mayın 21-də qəbul edilmiş gerbində Qarabağ atının təsviri əks olunmuşdur (*Абдулазизова, № 6 (84), 2016, 31*).

Çar Rusiyasının işğalı dövründə Qarabağ və Dilboz atları kütləvi şəkildə Rusiya bazarlarına satış üçün, Rusiyanın atçılıq zavodlarına cins yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə göndərilmişdir. Cənubi Qafqazda müntəzəm şəkildə at satışı həyata keçirilmiş, Azərbaycanın yerli at cinsləri kütləvi şəkildə Çar Rusiyasının ordusu üçün alınmışdır.

Qarabağdan Don və Kalmık düzlərinə bir əsrdən artıq "qızıl axın" o yerlərdə atların yaxşılaşdırılmasına böyük təsir göstərmişdir (*Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild, 2007, 263*). Bəzi məlumatlara görə, Don at cinsinin daxili tiplərindən biri "Şərqi Qarabağ" tipi adlanmışdır. Qarabağ at cinsinə aid aygır və madyanlar XIX əsr boyu Stavropol qəzasında Ozarovun, Kordubanın at zavodlarına, Xarkov at zavodlarına, Rostopçinin at zavoduna aparılmış, Orlov minik at cinsinin yaradılmasında Qarabağ qanlı dağ atları iştirak etmişdir.

Qarabağ atı dəfələrlə beynəlxalq sərgilərdə yüksək mükafata layiq görülmüş, özünün eksteryeri, yerışı, duruşu, çevikliyi, yürüşü ilə tamaşaçıları heyran qoymuşdur. Moskvada 1866-cı ildə I Ümumrusiya atçılıq sərgisində, 1867-ci ildə Paris Ümumdünya sərgisində Azərbaycan atlarını təmsil edən "Xan" ləqəbli Qarabağ atı gözəlliyi, yaraşığı ilə tamaşaçıları heyran etmişdir. Qarabağ atları II Ümumrusiya atçılıq sərgisində (1869, "Maymun", "Toxmaq", "Səlbina", "Əlyetməz"), III Ümumrusiya atçılıq sərgisində (1872, "Bayram"), IV Ümumrusiya atçılıq sərgisində (1882, Xurşidbanu Natəvanın "Sürməli" atı, "Qura-Xanım"), Pyatıqorsk əyalət atçılıq sərgisində (1912, "Maral", "Ceyran", "Pəhləvan") atçılarının xüsusi marağına səbəb olmuş, mükafatlara layiq görülmüşlər.

XIX əsrdə xan atçılıq zavodlarında Qarabağ at cinsinin "Maymun" (Xoşbəxt), "Qarnıyırtıq" və "Əlyetməz" ("Ceyran") adlı tipləri saxlanılırdı. "Maymun" tipli atın nəslindən olan atlar geniş, enli alnı, bir qədər uzunsov sifətli və uzunsov gövdəsi, güclü inkişaf etmiş boynu, inkişaf etmiş sağrısı ilə fərqlənmişdir. Digər tiplərlə müqayisədə uzunmüddətli, uzaq məsafəli yürüşə, cıdır davamlı, dözümlü, sakit temperamenti ilə fərqlənmişdir. "Qarnıyırtıq" tipindən olan atlar çox yaraşıqlıdır, xüsusi ilə başı və uzun, dik boynu ilə seçilir. Bu atlar oynayan, hərəkəti isə rahatdır. Yorğa yürüşü, mülayim xasiyyəti ilə seçilir. Gücü və dözümlünə görə isə, "Maymun" tipli atdan geri qalmışlar. "Əlyetməz" ("Ceyran") tipi quru və yüngül, hərəkəti coşqun və hündür sıçrayışlı olmuşlar, bu atlar çevikliyi, yorğa yerışı ilə fərqlənirdi. Gücü və dözümlülüyünə görə bu tip at "Maymun" və "Qarnıyırtıq" arasında dayanırdı, lakin yaxın məsafələrə yetişmək, cəldlik baxımından onları üstələyirdi. "Əlyetməz"dən törəyən boz rəngli "Ceyran" atı "Gülgün" adı ilə məşhur olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ atına Türkmən (Axal Təkə) atının qanı qarışması nəticəsində "Təkə-Ceyran" adlanan yeni bir tip əmələ gəlmişdir. Bu atlar hündürboylu və yaxşı qaçan olmuşlar (*Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild. 2007, 280*). 1869-cu ildə keçirilmiş ikinci Rusiya sərgisində "Əlyetməz" adlı kürən aygır Limarev dövlət damazlıq ocağı üçün alınmışdır.

"Maymun", "Əlyetməz", "Qarnıyırtıq" Qarabağ atı tiplərindən, yəni "köhlən sarılar"dan başqa, xüsusi ilə rənginin parlaqlığına görə seçilən "qalın sarılar", "sarılar", "cins sarılar" adlanan at tipləri də mövcud olmuşdur.

Həmin dövrdə Qarabağ atı cinsinin yeni bir tipi – "Toxmaq" yaranmışdı. "Toxmaq" tipli atlar nisbətən iriliyi, cəldliyi, dözümlülüyü, qızılı–kürən rəngi ilə seçilmişdir. "Toxmaq" aygırı 1869-cu ildə İkinci Rusiya at sərgisində bürünc medal qazanmışdır. Bu atlar nisbətən iri, davamlı, iti yerişli, rəngi qızılı–sarı, yalı və ayaqları qara olmuşdur. Bu at haqqında deyərmişlər ki, "Toxmaq heç vaxt yatmaz, əgər yatarsa, bir daha qalxmaz". Yəni bu atlar çox davamlı olmuşlar (*Səttarzadə, 1960, 14*).

"Sərdar", "Sultan", "Şah Ağalar", "Divar", "Maymun" və s. aygırların Çar Rusiyasının ordusunda "Atlı qvardiya alayının nümunəvi zabiti" kimi istifadə edilməsi, bu atların yüksək iş qabiliyyətini təsdiqləyir. XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağ atının Qabardin, təmizqanlı minik atı ilə cütləşdirilməsi nəticəsində cinsin daxilində "Şahmar", "Durnalar", "Ağa-cıdalı", "Alagöz" adlanan az tanınmış və sonralar sıradan çıxmış nəsillər də meydana gəlmişdir.

Tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda XIX əsrdə Qarabağ atları barədə çoxsaylı məlumatlar, rəylər elmi-publisistik dövryyəyə gətirilmişdir. Çar Rusiyasının Qafqaza və İrana səfər edən ekspedisiyasının üzvü baytar həkim Krestinq (1824), məşhur rus rəssamı V.Vereşagin (1865), S.Taliz ("Qafqazda atçılıq",

1871), S.P.Urusov və başqaları Qarabağ atları haqqında məlumat vermişlər. Bir sıra rus (K.V. Diterixs "Qarabağ atlarına baxış", "Atçılıq" jurnalı, 1866, S.P.Urusov "Atların tipləri", Sankt-Peterburq, 1913, S.Çudovski "Qarabağ atları", 1914, İ.İ.Kalugin "Azərbaycanda heyvandarlığın (atçılığın) müasir vəziyyətinin araşdırılması, Tiflis, V cild, 1930), bəzən də yerli müəlliflər Qarabağ atı cinsini daim başqa ölkələrdə bəslənən at cinsləri ilə əlaqələndirməyə çalışmışlar. Bu yanlış, qərəzli yanaşmalar indi də davam edir. Halbuki Tunc dövründən təşəkkül tapmış köçmə təsərrüfatı üçün xarakterik olan Qarabağ at cinsinin mövcudluğu tarixi Azərbaycan dövlətlərinin siyasi-hərbi həyatında mühüm rol oynamış süvari ordu hissələrinin yüksək səviyyəli minik atları ilə təminatında əldə edilən inkişaf və təcrübənin üzərinə kölgə salmaq idi.

6. XX əsrin birinci yarısında Qarabağ atı cinsi ölkədə baş verən siyasi-iqtisadi proseslər nəticəsində diqqətdən kənarda qalmış, kollektiv mülkiyyətin, kolxozların yaradılması və s. amillər bu məşhur at cinsinin baxım şəraitini pisləşdirmişdir. Kənd təsərrüfatı texnikasının hələ geniş yayılmadığı bir dövrdə minik və yük atlarından səfərə çıxmaq, arabalarla ot, saman, odun və s. kimi yük daşımaq, toxumluq sahələri, tarlaları şumlamaq, malalamaq və s. işlərdə istifadə olunurdu. Hətta atlardan yüngül əkin işlərində, yük daşınmasında deyil, daha ağır əkin işlərində istifadə etmək üçün iri gövdəli, ağır diri çəkili atların yetişdirilməsi istiqamətində işlər görülürdü. Yeni sovet dövründə atçılıq təsərrüfatının inkişafı, yeni at cinslərinin yetişdirilməsi Azərbaycanın ənənəvi atçılıq təsərrüfatından mahiyyətə ciddi şəkildə fərqlənirdi. Əvvəlki yüzilliklərdə şahlara, xanlara, bəylərə layiq, çevik, yaraşıqlı və s. üstün xüsusiyyətlərə malik cins atların yetişdirilməsinə üstünlük verilirdisə, 1920-ci illərdən başlayaraq, kənd təsərrüfatında ağır işlər görə bilən yük at cinslərinin yetişdirməsinə daha çox maraq göstərilirdi. Qarşıya belə tələblər qoyulduğu halda, Azərbaycanın məşhur Qarabağ, Dilboz və s. at cinslərinin tam sıradan çıxması müəyyən mənada ömrünü atçılığın inkişafına, ənənəvi at cinslərinin saxlanması, yaxşılaşdırılmasına sərf etmiş yerli mütəxəssislərin fəaliyyətinin nəticəsi idi. Eyni zamanda xalqımızın ata olan sevgisi, gözəl, yaraşıqlı, çevik, yüksək sürətə malik at saxlamaq ənənəsi Azərbaycanın qədim at cinslərinin yaşamasına imkan vermişdir.

XX əsrin əvvəllərində Rusiyadan Azərbaycana Terek, Qabardin, Tuş və s. atlar gətirilib yerli atlarla qarışdırılaraq yeni bir yük-qoşqu atı cinsi yetişdirilməyə çalışılmışdır.

Azərbaycanda 1921-ci ildə 20 törədici ayğırdan ibarət mərkəzi cütləşdirmə məntəqəsi təşkil edilmişdir. Dövlət at tövləsi adlandırılan həmin məntəqədən yaz aylarında (cütləşdirmə dövründə) hər birinə 2 baş olmaqla Şəki, Şamaxı, Ağdaş, Qazax, Göyçay və Şuşadakı məntəqələrə ayğırlar paylanır, döl başa çatdıqdan sonra isə yenidən mərkəzi məntəqəyə yığılırdı. Bu tədbirlər yerli atların cins keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək etmişdir. Bakı Dövlət Cıdır Meydanının (ippodrom) əsası 1923-cü ildə qoyulmuş, üç dövr ərzində (1924-1929, 1939-1941, 1945-1960) burada Azərbaycanın kolxoz və sovxozlarından, eləcə də başqa respublika və vilayətlərin atçılıq təsərrüfatlarından gətirilmiş iki mindən çox döllük sınaqdan keçirilmişdir. Şəkinin Daşüz ərazisində 1925-ci ildə təşkil edilən 71N⁹li At zavodu əvvəl atçılıq və qatırçılıq, 1941-ci ildən sonra isə ilxı təmir at zavoduna çevrilmişdir. 1951-ci ildən döllük istiqaməti almış bu zavodda yetişdirilən atlar kolxoz at fermalarında yaxşılaşdırıcı kimi istifadə olunurdu (*Səttarzadə R. 1960, 43*). Kollektivləşdirmə dövründə kolxoz fermalarına xeyli at toplanmış, xüsusi tövlələr, damazlıq təsərrüfatları yaradılmışdı.

Qarabağ atı

Azərbaycanda 1925-1926-cı illərdən başlayaraq təşkil edilən aqronom məntəqələri yanında (Şamaxı, Maştağa, Ağdam, Şəki və s.) fərdi kəndli təsərrüfatlarında yerli atları yaxşılaşdırmaq üçün mədəni at cinslərindən olan aygırlar saxlanılmışdır. 1926-cı ildə Qusarın Hil qəsəbəsində dövlük at tövləsi təşkil edilmiş, dövlük aygırlar fərdi kəndli təsərrüfatlarında saxlanılan atların cinsinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, professor İ.İ.Kaluqinin rəhbərliyi ilə at cinslərinin vəziyyətini öyrənmək üçün 1926-cı ildə ekspedisiya yaradılaraq respublikanın bölgələrində tədqiqatlar aparılmışdır. Ekspedisiya belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, guya həmin dövrdə Azərbaycanda əsl Qarabağ atı cinsinə rast gələ bilməmişlər. Sonradan bəzi tədqiqatçılar Qarabağ atı cinsinin nəslinin tamamilə kəsilməsi barədə əsassız mülahizələr irəli sürmüşdülər.

XX əsrin əvvəllərində, sovet hakimiyyəti illərində kollektiv mülkiyyətçilik yüksək cins atçılığının inkişafına ciddi ziyan vurmuş, kolxozlarda cəmləşdirilən atlar əsasən minik-qoşqu atları kimi istifadə olunmuşdur. Keçmiş sovet hakimiyyəti atçılığa təsərrüfat maraqlarından yanaşırdı. Hətta məşhur atçı, marşal S.M.Budyonni ("Atçılıqda damazlıq işləri", 1949, "At haqqında kitab", 1951) keçmiş SSRİ-nin cənub rayonlarında, Cənubi Qafqaz respublikaları, Dağıstanda işlək atlar yetişdirmək üçün yerli atlara "məhsuldar cinslərin qanını qatmağı" vacib sayırdı. Lakin bu plan həyata keçməmişdir. Yerli atlar sayca çox və keyfiyyətcə üstün cəhətlərə malik olduqlarına, yerli şəraitə daha yaxşı uyğunlaşdıqlarına görə, gəlmə atlar tədricən assimilyasiyaya məruz qalmışlar.

Ağstafada 1931-ci ildə ilk sınaq dayaq məntəqəsi (müdiri Müslüm Məmmədیارov), 1933-cü ildə Laçın rayonunda, 1934-cü ildə Şəki rayonunda 71 sayılı (indiki "Daşüz") və Qusar rayonunda 75 sayılı Hil Dövlət At Tövlələri (DAT) yaradılması təsərrüfat ehtiyacları ilə bağlı idi. Həmin təsərrüfatlarda xüsusilə, Laçındakı DAT-da xeyli Qarabağ atları cəmləşdirilmişdi. Ümumilikdə isə, kollektivləşmə illərində atçılıq xeyli zəifləmiş, 1934-cü ildə atların sayı 2 dəfədən çox azalmışdı.

1940-cı ildə Ağstafa ilk sınaq məntəqəsinin bazasında Ağstafa təmizqanlı at zavodu (müdiri Səttar Zülfüqarov) yaradılmış, Müslüm Məmmədیارov Şəki "Daşüz" DAT-a müdir təyin edilmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində atçılıq zavodlarının, ippodromların işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı qərarlar keçmiş Sovet İttifaqında 1941-ci ilədək atların sayını artırmağa imkan vermişdi. Həmin illərdə atların xalq təsərrüfatında və orduda istifadəsinə icazə verilirdi və bütün sovxoz və kolxozlarda "Qızıl Ordu atı" (Лошадь Красной Армии) fondu yaradılmışdı. İkinci Dünya müharibəsi illərində ordunun nəqliyyatla təminatında mühüm rol oynayan atçılığa diqqət artmış, onun inkişafı ilə bağlı bir sıra addımlar atılmışdır.

Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin 1946-cı il 6 aprel tarixində verdiyi qərara əsasən Xalq Torpaq Komissarlığı tərəfindən elmi işçilərin və atçılıq mütəxəssislərinin iştirakı ilə Qarabağ atı cinsinin yayıldığı rayonlara xüsusi ekspedisiya təşkil edilmişdir. Xalq Torpaq Komissarlığının ekspedisiyası (N.Əfəndiyev, S.Cəfərov, M.Məmmədیارov, S.Aquşeviç) Qarabağ atlarının geniş yayıldığı Ağdam, Şuşa, Xocavənd, Xankəndi, Ağdərə, Bərdə, Yevlax, Tovuz rayonlarını gəzmiş və zavodun komplektləşdirilməsi üçün cinsin xarakterik əlamətlərini özündə saxlamış 60 baş Qarabağ atı, o cümlədən 59 baş madyan və 1 baş aygır seçmişdilər (*Səttarzadə, 1960, 25*).

Həmin atlar 1947-ci ilin payızında Azərbaycan SSR Sovxozlar və Kənd Təsərrüfatı nazirliklərinin mütəxəssisləri (U.Əlibəyov, S.Həsənov, İ.Əfəndiyev və S.Aquşeviç) tərəfindən bir daha baxışdan keçirilərək onlardan 27 baş madyan daha tipik Qarabağ at cinsi kimi müəyyən edilmiş və 1948-ci ilin yazında həmin madyanlar balaları ilə birlikdə Xaldan quşçuluq sovxozuna gətirilmiş, beləliklə, zavodun əsası (direktoru Süleyman Həsənov 1903-1985) qoyulmuşdur. Sovxozlar Nazirliyinin xüsusi komissiyası (R.Səttarzadə, S.Zülfüqarov, A.Zaxoyev və S.Həsənov) tərəfindən həmin atlar bonitirə edilərək damğalanmış, onlara ad verilmiş, eksteryeri təsvir edilmişdir.

Yeni at zavodu üçün Xaldan quşçuluq sovxozunun ərazisi əlverişli deyildi. Buranın yay ayları həddən artıq isti keçir, torpaq və bitki örtüyü isə Qarabağın iqlimindən xeyli fərqlidir. Bu çətinliklər əsas gətirilərək Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 27 may tarixli qərarına əsasən zavod Ağdam rayonu Eyvaxanbəyli kəndindəki Göytəpə adlanan yerə, vaxtilə xan-bəy zavodlarına məxsus at ilxılarının bəsləndiyi ərazilərdən birinə köçürülmüşdür. Bura Xaldan sovxozuna toplanmış Qarabağ atları, Ağ-

dam və Xocavənd rayonlarının kolxoz at zavodlarından seçilmiş Qarabağ atları, 71 nömrəli at zavodunda qalmış Qarabağ atları və s. gətirilmişdir (*Zeynalov, 2006, 36*).

Ağdam atçılıq zavodu rəsmi olaraq SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 8 oktyabr tarixli, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin isə 1949-cu il 27 may tarixli qərarları əsasında yaradılmışdır. 1951-ci ildə Qarabağ at zavodu madyan və aygırlarla təmin edilmiş, tam olaraq fəaliyyətə başlamışdır (*Səttarzadə, 1960, 26*).

Ağdam atçılıq zavodunun direktoru Süleyman Həsənov, professor R.Səttarzadə, S.Zülfüqarov, Cəlal Tağıyev birlikdə Azərbaycanı gəzərək gözəgəlimli, yaraşıqlı atları seçmiş, Qarabağ at cinsinin bərpasına çalışmışlar. Bir neçə müddətdən sonra onlar məqsədlərinə nail olmuş, Qarabağ atı cinsi bərpa edilmiş, atlar pasportlaşdırılmışdır. 1951-ci ildə atçılıqda əldə edilən nailiyyətlərə görə respublikamıza keçmiş SSRİ Nazirlər Sovetinin Keçici Qırmızı bayrağı verilmişdir. Tovuz rayonu Düz Qırıqlı kənd ilxıcısı Bağirov Bəşir Rza oğlu (1949), Tovuz rayonu Kirov adına atçılıq fermasının ilxıcısı Rüstəmov Teymur (1949), Ağstafa atçılıq zavodunun direktoru Eminov Əsgərə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Respublikada atçılığın inkişafında Azərbaycan SSR KP MK-nin və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarının ("Kolxozlarda, sovxozlarda və at zavodlarında 1950-1951-ci illərdə atçılığın inkişafı haqqında", 1950-ci il) mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Qərarda nəzərdə tutulurdu ki, respublikada Azərbaycan minik atı–minik–işlək atı istiqamətində təkmilləşdirilsin, vaxtında böyük şöhrət qazanmış Qarabağ at cinsi bərpa edilsin. Sənəddə damazlıq işinin istiqaməti də müəyyən edilmiş, yerli atların iş qabiliyyətini artırmaq məqsədi ilə onların cinslərini mədəni at cinsləri ilə yaxşılaşdırmaq məsləhət görülmüşdür. Həmin dövrdə atçılığın keyfiyyət və damazlıq cəhətdən yaxşılaşdırılması üçün at cinslərinin rayonlaşdırılması planı təsdiqlənmişdir.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1951-ci ildə respublikada kolxoz və sovxoz atçılığının inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Atçılığı minik–işlək istiqamətli at yetişdirən təsərrüfat qurşağına aid etmişdir. Həmin dövrdə kolxoz və sovxozlarda terek, ərəb, rus yortağanı, onlardan dönmələr, kabardin atı, təmizqanlı minik atı və ondan dönmələr, təmizqanlı minik atının kabardin cinsi ilə dönmələri, Dilboz və Qarabağ atları bəslənirdi. Kolxoz və sovxozlardan bu cinslərdən başqa, yüksək iş qabiliyyətli at cinsləri, yortağan cinslərlə yanaşı ağır iş atları, minik atları ilə birlikdə qoşqu atları (yortağan və ağır iş atı cinsləri) yetişdirməsi tələb olunurdu.

XX əsrin ortalarında Azərbaycanda atçılıq təsərrüfatının elmi əsaslarla yenidən təşkili, atçı, ilxıcı, baytar mütəxəssislərin, heyvandarlıq, o cümlədən atçılıq üzrə elmi kadrların yetişməsinin əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Bu reallıqlar Azərbaycanın cins atlarının ixtisaslaşdırılmış müəssisələrə toplanmasına, eləcə də bu işin elmi-nəzəri əsaslarının yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə Azərbaycan mütəxəssisləri Qarabağ atı cinsinin nəslinin kəsilməsi, yaxud Qarabağ atının birmənalı olaraq ərəb atları ilə bağlamaq cəhdləri, iddialara qarşı ən ciddi və əsaslı cavabı vermişlər. Azərbaycanda atçılığın elmi baxımdan tədqiqi işi genişlənmiş, bir sıra elmi əsərlər ortaya çıxmışdır. Qarabağ atı cinsinin özünəməxsus inkişaf yolu keçdiyi, qədimdən Azərbaycanda mövcud olmuş yerli at cinsləri əsasında, xalq seleksiyası nəticəsində yaranmış at cinsi olduğunu elmi baxımdan sübuta yetirilmişdir.

Professor R.X.Səttarzadə 1954-cü ildə işıq üzü görən "Qarabağ atı", 1960-cı ildə çap edilən "Azərbaycan atçılığı", 1971-ci ildə nəşr olunan "Atçılıq" adlı kitablarında və R.X.Səttarzadə və S.O.Həsənov 1981-ci ildə «Государственная племенная книга лошадей Карабахской породы. Книга первая» adlı kitabın tərtibçiləri kimi Qarabağ atının başqa bir ölkədən gətirilməsi haqqında, xüsusi ilə rus müəlliflərinin iddialarını əsaslı şəkildə rədd etmiş, Qarabağ atlarını geniş şəkildə tədqiq etmiş, bu atın yetişdirilmə tarixi, at cinsinin tipləri, onların xüsusiyyətləri haqqında maraqlı faktları üzə çıxarmışlar.

"Qarabağ atı Azərbaycanın ən qədim qiymətli və tanınmış at cinsidir"– deyə yazan R.X.Səttarzadə hələ 1843-cü ildə "Коневодство и охота" jurnalında çap olunmuş məqalədən tutmuş rus at zavodçusu S.P.Urusov, K.Brauner, atçılıq mütəxəssisləri Simonov və Merder, alman Fitsinger, Qutgen–Çapski, prof. İ.İ.Kalugin, süvari polkovniki K.V. Diterixs, D. Dubenski, A. Rudanovski, Cəfərov və başqalarının əsərlərini təhlil edərək yazmışdır ki, bu müəlliflər "Qarabağ atının ərəb atından əmələ gəlməsi fikrini bir-birinin üzünü köçürməklə irəli sürürlər" (*Səttarzadə, 1960, 14*).

R.X.Səttarzadə Nadir şahın ölməsindən istifadə edən Pənahəli xanın padşahın ərəb atlarından

ibarət ilxısını qovub Qarabağa gətirməsi və ya Azərbaycan valisi Abbas Mirzənin şah ilxısından bir neçə baş ərəb atını bəxşiş verməsi, bu atların Qarabağ atı cinsinin yaradılması haqqında rəvayətlərin heç birinin dəqiq tarixi məlumata əsaslanmadığını yazır: "Məlumdur ki, Pənahəli xan İrandan Qarabağa Nadir şahın ölümündən az əvvəl qaçmışdı, 1747-ci ildən 1763-cü ilədək xanlıq etmişdir. Belə qısa (cəmi 16 il) və çox qarışıq illərdə onun yeni at cinsi yarada bilməsi olduqca şübhəlidir və inanılısı deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki, 1747-ci ildə Nadir şah öldükdə Abbas Mirzə hələ anadan olmamışdı. Buna görə də o, 1806-cı ildə öldürülmüş İbrahim xana Nadir şahın ilxısından at bağışlaya bilməzdi" (*Səttarzadə, 1954, 5; Səttarzadə, 1960, 13*).

Təqibdən qaçan Pənahəli xanın Nadir şahın ərəb atı ilxısını qovub yüz kilometrərlə aralı Qarabağa gətirməsi inandırıcı olmasa da bu fikir ictimai rəydə, ictimai, bəzən elmi döviyyədə saxlanılır. Burada ikinci bir mühüm məsələ bir at cinsinin ortaya çıxması iddia olunan dövrdəki ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlıdır.

Pənahəli xanın təlatümlü və qısamüddətli hakimiyyət illərində ərəb atlarının təsiri ilə yeni Qarabağ atı cinsinin yaranması qeyri-mümkün idi. III Abbas adı ilə taxta çıxarılan sonuncu Səfəvi şahı Abbas Mirzənin və Qacarlar dövlətinin vəliəhdi olan Abbas Mirzənin Qarabağ xanı Pənahəli xanı görməsi, ona ərəb atları bəxşiş verməsi mümkün deyildi.

Hələ Pənahəli xanın hökmranlıq etdiyi dövrdə onun oğlu İbrahimxəlil ağa (İbrahim xan) Fətəli şah Əfşarın sarayında girov saxlanıldığı zaman, 1762-ci ildə atasına yazmışdır: "Təcili olaraq Şuşa qalasından mənim kürən atımı göndərin. Səhər küləyi kimi uçan atımın köməyi ilə bəlkə mənə qaçmaq mümkün ola". Deməli, hələ İbrahim xana qədər Qarabağda qızılı kəhər rəngli, iti yerişli və davamlı atlar olmuşdur" (*Səttarzadə, 1954, 5*).

Qarabağ atı cinsinin yaranması, yayılmasını tədqiq edərkən bu at cinsinin mənşəyi ilə bağlı iddialara və Azərbaycan mütəxəssislərinin tədqiqatlarına diqqət yetirmək vacibdir. XX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan mütəxəssislərinin apardığı elmi tədqiqatların nəticələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1) Qarabağ atı qədim cinsdir, o, qədim Azərbaycan atlarının bir tipidir. Hələ Ərəb atı haqqında heç bir məlumat olmayan qədim dövrdə Azərbaycan atları, o cümlədən Qarabağ atı tanınmış, şöhrət qazanmış və bir çox Şərq ölkələrində geniş yayılmış qiymətli atlardan olmuşdur.

2) Qarabağ atı cinsinin guya XVIII əsrin ortalarında Ərəb və İran atlarının iştirakı ilə əmələ gəlməsi nəzəriyyəsini qəbul etmək olmaz. Bir– birindən fərqli olan iki anlayışı, yəni Qarabağ cinsinin mənşəyi və yaradılması məsələsini, sonralar ona ayrı-ayrı cinslərin bu və ya digər dərəcədə təsir göstərməsi məsələsi ilə qarışdırmaq düzgün deyil.

3) Qarabağ atı Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi tamamilə orijinal və saf olan qədim at cinsi, qədim Azərbaycan atlarının bir tipidir... Qarabağ atı cinsi xalqın uzun əsrlər boyu apardığı yaradıcılıq işi nəticəsində, xalq seçməsi, seleksiyası nəticəsində yaranmışdır" (*Səttarzadə, 1960, 13*).

XX əsrin ortalarında Qarabağ və Dilboz atlarının yaxşılaşdırılması sahəsində uğurlar qazanılmışdır. Ərəb-Qarabağ mələzləri 146-150 sm boya çatmış, 1958-ci ildə "Sumqaida" adlı madyan 2400 metr məsafəni 2 dəqiqə 52 saniyəyə qaçmışdır. 1952-ci ildən bəri hər il Moskvada keçirilən ölkə yarışlarında "Sumqaida", "Signal", "Naliv" və s. atlar uğurlu nəticələr əldə etmişlər. Ağdam atçılıq zavodunun uğurlu fəaliyyəti nəticəsində 1952-ci ildə 6 baş Qarabağ atı seçilərək Ümumittifaq kənd təsərrüfatı sərgisində iştirak etmək üçün Moskvaya göndərilmişdir.

1956-cı ildə Böyük Britaniyaya səfər edən keçmiş SSRİ KP MK-nin sədri Nikita Xruşşov tərəfindən kraliça II Yelizavetaya "Zaman" adlı Qarabağ atı və qızılı-səmənd "Melakuş" adlı Axaltəkə atı, onların bahalı yəhər avadanlıqları hədiyyə olunmuşdur. Azərbaycanın görkəmli şairi Bəxtiyar Vahabzadə "Qarabağ atı" adlı şeirini "Zaman"a həsr etmişdir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq atçılıq təsərrüfatı tənəzzülə uğramağa başlamış, keçmiş SSRİ-də atların sayı sürətlə azalmışdır. Bu tənəzzül təkcə kənddə maşın və texnikanın sayının artması ilə deyil, daha çox idarəetmə islahatları, inzibati qərarlarla bağlı idi.

N.S.Xruşşovun hakimiyyəti illərində iki islahat qərarının kənd təsərrüfatına ciddi təsiri olmuşdur. 1958-ci il fevral ayının 26-da qəbul olunmuş "Kolxoz quruluşunun inkişafı və maşın–traktor stansiyala-

"Qarabağ atları". Dase Ştrausan (Latviyalı rəssam)

nin səviyyəsinin artırılması adı altında atçılıq təsərrüfatlarının kütləvi şəkildə ləğvi, atların məhv edilməsi prosesi getmiş, hətta ayrı-ayrı şəxslərə məxsus atlara vergi qoyulmuşdur. İnformatorların verdiyi məlumatlara görə, bir neçə il ərzində kolxozlarda minik və qoşqu qüvvəsi kimi istifadə olunan atların sayı sürətlə azalmış, bununla əlaqədar ənənəvi dəmirçilik, nalbəndlik sənətləri sıradan çıxmağa başlamışdır.

Atçılığın təsərrüfat əhəmiyyəti azaldığından ölkə üzrə 1959-cu ildə 24 yeni ixtisaslaşdırılmış at zavodu və Tiflis, Kiyev, Bakı, Alma-Ata, Daşkənd və s. şəhərlərdə idman (cıdır) atlarının yetişdirilməsi üçün ippodromlar yaradıldı. Keçmiş SSRİ Nazirlər Sovetinin 1969-cu il 22 avqust tarixli qərarı ilə dövlət ət satınalma planına at əti də daxil edilmişdir. Bu qərar ölkədə ət istehsalını artırmaq və xarici bazara at əti ixracını çoxaltmağı nəzərdə tuturdu. At idmanının geniş şəkildə inkişaf etmədiyi bir dövrdə atçılığı ətlik-südlük istiqamətində inkişafını dəstəklənməsi dolayısı ilə yerli cins atların yetişdirilməsinə ciddi zərbə vurmuşdur.

Azərbaycanda atların sayı 1966-cı ildə 117,9 min baş olduğu halda 20 il ərzində 7,1 min başadək azalmışdır (*Atları yaşadaq, 1986*). Sovet İttifaqı həmin illərdə xaricə ətlik üçün 25-35 min baş at ixrac edirdi (Алмазов, 1978, 179).

Bu dövrdə Ağdam Atçılıq zavodu, Bakı Cıdır meydanı, Ağstafa atçılıq zavodu və s. atçılıq müəssisələri yerli Azərbaycan at cinslərinin qorunub saxlanılmasında böyük rol oynamış, atçılıq ənənələrinin qorunub saxlanılması istiqamətində müsbət işlər görmüşlər. Müxtəlif atçılıq təsərrüfatlarında "Bala meymun", "Nadir", "Nadir II", "Noxta", "Ataman", "Abadan", "Amazan", "İsmət", "Sultan" və s. məşhur aygırlar, "Nazənən", "Xənimə", "Xınalı", "Sürət", "Şamama", "Şəkil", "Zəngi", "Zəngin", "Bostan", "Zəmilə", "Bildirçin" və s. məşhur madyanlar olmuşdur.

1970-ci illərdə respublikada kənd təsərrüfatının ümumi inkişafı, Ağdam atçılıq zavodunun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, cıdır yarışlarına marağın artması Qarabağ atı cinsinin inkişafına münbit şərait yaratmışdır.

XX əsrin 70-80-ci illərində atçılıq təsərrüfatının inkişafı üçün ciddi işlər görülsə də, Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin başlanması bu sahəyə böyük zərbə vurdu. Ermənistan ordusunun işğalı altında qalan Ağdamın Atçılıq zavodu dağıdıldı, ermənilər zavodda saxlanılan atları ələ keçirməyə çalışsalar da istəklərinə nail olmadılar. Fədakar atçılar Qarabağ atlarını döyüş bölgəsindən çıxardılar, atlar əvvəlcə Yevlax rayonundakı "Aran" damazlıq qoyunçuluq təsərrüfatının ərazisində yerləşdirildi. Lakin həmin yerlərin təbii şəraiti Qarabağ atları üçün əlverişli olmadığına görə atlar zavodun Bərdə rayonu ərazisindəki Lənbəran qışlağına köçürülmüşdür. Qarabağ atçılıq kompleksi 1994-cü ildən isə Ağcabədi rayonunun Xamtorpaq ərazisində fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Hazırda Azərbaycanda atçılıq təsərrüfatı inkişaf etməkdədir. 1990-cı illərin ortalarında aparılan

aqrar islahatlar kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində bir sıra dəyişikliklərə səbəb olmuş və bu proses atçılıq təsərrüfatına ciddi təsir göstərmişdir. "Damazlıq heyvandarlıq haqqında", "Baytarlıq təbabəti haqqında", "Seleksiya nailiyyətləri haqqında", "Atçılıq haqqında", "Bədən tərbiyəsi və idman haqqında" qanunlar ölkəmizdə atçılığın inkişafını yönləndirməklə yanaşı, bunun üçün ciddi qanuni əsaslar yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 15 dekabr tarixli qərarı, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin 342 sayılı sərəncamı ilə Ağstafa rayonunda Dilboz Atçılıq Təsərrüfatı yaradılmışdır (*Dilboz atların xilaskarı, 2015*). Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il aprel 24-də qəbul etdiyi qərarla isə Ağdam və Ağstafa At zavodları, Bakı Dövlət Cıdır Meydanı, Şəki rayonundakı "Daşüz" damazlıq müəssisəsinin at ferması dövlət mülkiyyətində saxlanılmışdır. Ağdam Atçılıq zavodunda 2007-ci ildə 150 baş, Ağstafa Atçılıq zavodunda 96 baş, Şəki "Daşüz" damazlıq təsərrüfatında 52 baş, "Dilbaz" atçılıq təsərrüfatında 70 baş at bəslənilmişdir (*"Atçılığın inkişafı üzrə Proqram"ın təsdiqi haqqında Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 2007*).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Qarabağ atı cinsinin damazlıq özəyinin qorunması və inkişaf etdirilməsi, seleksiya – damazlıq işlərinin elmi əsaslarla aparılmasının təmin edilməsi məqsədi ilə 2014-cü il noyabrın 19-da "Qarabağ atı cinsinin inkişafına əlavə dəstək haqqında" ("Qarabağ atı cinsinin inkişafına əlavə dəstək haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti sərəncamı) sərəncam imzalamış, bunun üçün 2 milyon manat ayrılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondundan ("Heyvandarlığın maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında" 2015-ci il 21 avqust tarixli sərəncam) Qarabağ və Dilboz at cinslərinin inkişafı üzrə həyata keçirilən tədbirlərin yekunlaşdırılması üçün hər birinə ayrı-ayrılıqda 1,5 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Azərbaycan Prezidentinin 2017-ci il fevralın 22-də imzaladığı sərəncama əsasən Qarabağ atı cinsinin damazlıq özəyinin qorunması və inkişaf etdirilməsi, bu sahədə seleksiya damazlıq işlərinin elmi əsaslarla aparılmasına şərait yaradılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin başa çatdırılması və "Qarabağ Atçılıq Təsərrüfatı" MMC-nin atçılıq kompleksinin tikintisi üçün Prezidentin Ehtiyat Fondundan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə 2 milyon manat vəsait ayrılmışdır. 2018-ci il noyabr ayının 5-də Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun tabeliyindəki "Qarabağ Atçılıq Təsərrüfatı" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin Qarabağ Atçılıq Kompleksinin açılışı olmuşdur.

Hər il London yaxınlığındakı Vindzor qəsridə İngiltərə Kraliçası II Yelizavetanın şərəfinə keçirilən at şoularında Qarabağ atlarının möhtəşəm çıxışı böyük maraq doğurur. Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya kraliçası II Yelizavetanın şərəfinə 2018 və 2019-cu ilin may ayında ənənəvi "Vindzor Kral At Şousu"nda Sərhədçi "Süvarilər" dəstəsi Qarabağ atları ilə möhtəşəm "Azərbaycan şou"su göstərmiş, kraliça II Yelizavetaya tuncdan hazırlanmış Qarabağ atı heykəli və Qarabağ xalçası, 2022-ci ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin hədiyyəsi – "Şöhrət" adlı Qarabağ atı, tanınmış heykəltəraş Faiq Hacıyevin yaratdığı "Alxan" adlı Qarabağ, "Qalxan" adlı Dilboz atlarının heykəlləri hədiyyə edilmişdir.

Respublikamızda 2014-cü ildə 80 min baş at bəslənilmişdir. Atların 37,7 faizi və yaxud 30160 başı cins və cinsi yaxşılaşdırılmış at, o cümlədən 26,2 faizi (7900 baş) təmizqanlı cins, 11,5 faizi (3468 baş) isə mələz atlardır. Onların 27,4 faizi Qarabağ, 23,3 faizi Dilboz atları olmuşdur (*Gözəlov, 2015*).

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası Atçılıq Federasiyası (ARAF) atçılığın idman sahələri ilə yanaşı qeyri-idman və qeyri-olimpiya növlərinin inkişafını öz öhdəsinə götürmüşdür. Azərbaycan Derbisinin və Prezident Mükafatı yarışının təşkili ARAF-ın səlahiyyətlərinə daxildir. Azərbaycanda yarışlar təmizqanlı ingilis, təmizqanlı ərəb, Qarabağ cinsli atlar, Dilboz cinsli atlar üzrə keçirilir.

Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi və ARAF-ın təşkilatçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 100 illiyinə, xalqımızın umummilliyet lideri Heydər Əliyevin 95 illik yubileyinə, Azərbaycan dövlətçiliyini xilas etməsinin 25-ci ildönümünə həsr olunmuş Milli Atçılıq Festivalı çərçivəsində artıq 7-ci dəfə Arena Polo üzrə Dünya Kuboku turnirinin final yarışları keçirilmişdir.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının Qarabağ cinsli atların Damazlıq Kitabı (II cild), Dilboz cinsli atların Damazlıq Kitabı (I cild), ingilis təmiz qanlı atların Damazlıq Kitabı (II cild), ingilis təmiz qanlı atların Damazlıq Kitabı (III cild), Dilboz at cinsi haqqında tədqiqat əsəri hazırlanıb nəşr etdirilmiş

və Qarabağ at cinsinin XIX və XX əsrə aid tipik nümunələrinin şəkillərini özündə əks etdirən poçt markaları buraxılmışdır.

Ölkəmizdə peşəkar zavod atçılığı ilə də məşğul olan özəl qurumlar yaradılmışdır. Bakıda "Binə" Atçılıq Mərkəzi, Bakı Dövlət Cıdır Meydanı və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Abşeron Regional Süni Məyalanma Mərkəzi atların bəslənilməsi, yarışlara hazırlanması üçün əsas mərkəzlərdir.

Ən qədim dövrlərdən bəri Azərbaycanda atçılığın tarixinin tədqiqi göstərir ki, bu sahə xalqımızın təsərrüfatı, maddi və mənəvi mədəniyyəti, dünyagörüşü, inancları ilə sıx bağlı olmuşdur. Xalqımız əsrlər boyu bütün çətinliklərə baxmayaraq atçılığı yaşatmış, yerli Qarabağ atı cinsini yaratmış, bu günə gətirib çıxarmışdır. 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı qələbədən sonra işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda aparılan bərpa-quruculuq işləri günü-gündən genişlənməkdə, əhalinin doğma yurd-yuva-yə qayıtması prosesi həyata keçirilməkdədir. İşğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda həyat canlandıqca, bir çox sahələrdə olduğu kimi atçılığın, eləcə də Qarabağ at cinsinin şöhrətini qaytarmaq üçün yeni perspektivlər yaranmaqdadır.

QARABAĞ ATI: KEÇMİŞİ VƏ BUGÜNÜ

Hazırda dünyada 150-yə qədər at cinsi var. Bu cinslər əsrlər boyu davam edən təkamül nəticəsində biri digərindən törəmişdir. Cinslərin əmələ gəlməsində ilk növbədə təbii-tarixi amillərin böyük rolu olmuşdur. Sonralar isə ictimai-iqtisadi tələbatın nəticəsində müxtəlif cinslər yaradılmışdır. İnsanın şüurlu zəhməti, atlar üçün müvafiq yaşayış şəraiti yaratmaq, seçmə və taylaşdırma aparmaq, cinsarası çarpazlaşdırma və s. bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi yüksək məhsuldar cinslərin yaradılmasına səbəb olmuşdur.

At cinslərinin mənşəyi haqqında hazırda iki nəzəriyyə var. Bunların biri *polifilitik*, digəri isə *monofilitik* nəzəriyyə adlanır. Polifilitik nəzəriyyənin müəlliflərinə görə, hazırkı əhil atlar bir neçə vəhşi əcdaddan əmələ gəlmişlər; monofilitik nəzəriyyənin müəllifləri isə bütün əhil atların bir vəhşi əcdaddan əmələ gəlməsi fikrindədirlər. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları həmişə çoxluqda olmuşlar (*Книга о лошади. т.І, s.111-155; Səttərzadə R., 1971, s.8-20*).

Çoxsaylı arxeoloji qazıntılardan qədim dövrün erkən çağlarına dair atların əhliləşdirilməsini təsdiq edən osteoloji qalıqlara rast gəlinmişdir. Azərbaycan arxeoloji abidələrində əhliləşmiş atlara məxsus osteoloji qalıqlar e.ə. IV minillikdən (eneolit dövrü) başlanır. Mütəxəssislər arasında atların əhliləşdirildiyi ilkin ərazilər də mübahisə doğurur. Bütün bu mübahisələrin səbəbi atın əhliləşdirilməsinin insan həyatında mühüm rol oynaması ilə bağlıdır. Bu haqda tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri mövcuddur. Bir çox tədqiqatçılar atın əhliləşdirilməsi prosesinin Avrasiya çöllərindən başladığını və buradan da müxtəlif ərazilərə yayıldığını bildirirlər (*Quliyev F., 2008, s.20*). Avrasiya materikində eneolit dövründə, e. ə. IV minilliyin ilkin çağında atdan istifadə edilməsi haqqında Azərbaycanda Əlköməktəpə arxeoloji abidəsi, e.ə. IV minilliyin sonu – III minilliyin birinci yarısını əhatə edən Qazaxıstanın Batoy arxeoloji abidəsi, e. ə. IV minilliyin ikinci yarısını əhatə edən Ukraynanın Orta Stoqov arxeoloji abidəsi məlumat verir (*Quliyev F., 2008, s.20-26*). Təəssüf ki, arxeoloji abidələrdən tapılmış osteoloji materiallar vəhşi atların əhliləşdirilib ev atına keçid mərhələsini izləməyə imkan vermir. Dünya elmi bitki və heyvanların vəhşi əcdadlarının mövcud olduğu əraziləri onların mədəni növlərinin ilkin ocağı olması haqqında yekdil qənaəti məlumdur (*Vavilov N.İ., s.44; Nərimanov İ., s.43*). Arxeoloji abidələrdən tapılan osteoloji materiallar poleolit dövründən eneolit dövrü də daxil olmaqla Azərbaycanda fasiləsiz vəhşi atların mövcud olması, buranın Avrasiya materikində atın əhliləşdirildiyi ilkin ocaqlardan biri olduğunu göstərir (*Cəfərov Ə., s.39; Mellərq D.İ. s.40*).

Hələ e.ə. IV minilliyin sonu – III minillikdə, ilk tunc dövründə, Kür-Araz mədəniyyəti çağında dəniz səviyyəsindən 3000 m yüksəklikdə Kəlbəcər dağlarında qayaüstü rəsmlərdə və Naxçıvanın Gəmiqaya abidəsində at rəsmlərinin çəkilməsi və qədim at fiqurlarının yaradılması göstərilən çağda Azərbaycanda artıq atın müqəddəsləşməsi və at kultunun yaranmasının göstəricisidir (*Quliyev F., 2008, s.40-51*). Orta tunc dövründən – e.ə. II minillikdən atın sahibi ilə və ayrılıqda dəfn edilməsi Azərbaycan tay-

falarının həyatında atın yüksək rolundan, xüsusən hərbi rolundan, onun mənəvi dünyasında, inanclar sistemində və etnik ideologiyasında mühüm yer tutmasından xəbər verir (*Quliyev F., 2008, s.52-211*).

Atçılıq vətənimizdə və dünyanın müxtəlif ölkələrində maldarlıq təsərrüfatının qədim sahələrindən biri olmaqla, cəmiyyətin mühüm ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə inkişaf etdirilmiş və müxtəlif tarixi dövrlərin tələbatından asılı olaraq dəyişmişdir. Canlı hərəkət vasitəsi kimi atdan istifadə texnikası da istehsal qüvvələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq xeyli dəyişmişdir. İnsan öz tələbatını daha yaxşı ödəmək üçün seçmə, çarpazlaşdırma ilə müxtəlif at cinsləri yaratmışdır. Özünün sürətli yerışı, iş qüvvəsi və davamlılığı, gözəlliyi, əlavə məhsulları (ət, süd, dəri və s.) və xüsusən təsərrüfatın müxtəlif sahələrində maddi nemətlər istehsalında böyük rol oynadığı üçün, motor qüvvəsi meydana gələnə qədər, atçılıq əvəzedilməz bir sahə kimi müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən, vətənimizdə inkişaf etdirilmişdir.

Təbii şəraitdən və ictimai inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq atçılıq miqdar və keyfiyyətcə müxtəlif ölkələrdə fərqli səviyyədə də inkişaf etmişdir. Təbii-coğrafi şərait, səhra və yarımsəhra şəraiti, ilkin sivilizasiya və müharibələrdə atdan geniş istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq minik atçılığı əvvəlcə Şərq ölkələrində (Orta Asiya, Yaxın və Orta Şərq), sonra isə Qərb ölkələrində inkişaf etdiyi halda, qoşqu atçılığı, xüsusən ağır iş atları, əksinə, qərbdə geniş inkişaf tapmışdır (*Книга о лошади. 1959, s.155-514*).

Təbii-coğrafi şərait, bəşər sivilizasiyanın ilkin beşiklərindən biri olmaq etibarilə, ilkin dövlətlər, onların müharibələrinə cəlb olunmaq, kontinental Avropa-Asiya hərbi münaqişələrinin mərkəzində yerləşmək Azərbaycan atçılığının təməlindən minik, hərbi atçılıq istiqamətində yetişdirilməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan at cinsləri XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində də dünyada minik atı, hərbi at kimi öz yüksək dəyərini saxlamışdı (*Razin E.A., s.114; Bünyadov T., s.6-26*). Tanınmış atçılıq mütəxəssisi Z.Q.Verdiyev yazır: "Azərbaycanın bütün rayonlarında yetişdirilməkdə olan yerli atların olduqca qədim tarixi var. Tarixşünaslar təsdiq edirlər ki, Azərbaycanın indiki ərazisində atçılıq qədim zamanlardan yüksək inkişaf səviyyəsində olmuşdur. Azərbaycan xalqı yüksək keyfiyyətli, davamlı, nəcib və biçimli atlar yetişdirirdi. Bu cəld və davamlı atlar Azərbaycan torpağını yadelli işğalçılardan qorumaqla xalqımıza böyük xidmət göstərmişdir". Mütəxəssis qeyd edir ki, Azərbaycan atı, xalqımızın əsrlər boyu apardığı seçmə nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu at daima ilxı şəraitində yetişdirildiyi üçün keyfiyyət, o cümlədən, davamlılıq, möhkəmlik kimi gözəl xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu cins xalq seçməsinin məhsuludur" (*Verdiyev Z.Q., s.66, 82*).

Dünyada at cinslərinin elmi əsaslarla öyrənilməsinə XVIII əsrdən, yəni Avropada kapitalizmin sürətli inkişafı ilə əlaqədar başlanmışdır. Müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirmək üçün hərbi nəqliyyat vasitəsi hazırlamaq lazım gəlirdi. Bu məqsəd kapitalistləri minik hərbi at cinslərini öyrənmək və əldə etmək tədbirlərinə sövq etdi. Beləliklə, Avropa müstəmləkəçi dövlətləri Qarabağ, Axal-Təkə Türkmən və Ərəb atlarının birinci dərəcəli minik, nəqliyyat və hərbi cinsləri olduğunu müəyyən etdilər. İngilislər bu cinslərin ağırlarını ölkələrinə aparmaqla, onların genindən istifadə etməklə elmi əsaslarla Avropada sürətli, yaraşıqlı minik atları yetişdirdilər (*Книга о лошади. 1959, т.1, s.142-144; Səttarzadə R., 1971, s.65-106; Verdiyev Z.Q., s.65-90*).

İş qabiliyyətinə görə atları üç tipə: dağ minik-yük; düzən minik-yük-qoşqu və şimal meşə-qoşqu atlar tipinə ayırmaq olar (*Səttarzadə R., 1971, s.80*). Atlar tarixən minik, yük, qoşqu, ətlik-südlük və hərbi məqsədlə istifadə edilmiş, onların iş qüvvəsinə və bütün məhsullarına zəruri ehtiyac duyulmuşdur. Lakin atın hərbi rolu əvəzedilməz olmuşdur.

Atlar digər ev heyvanları ilə müqayisədə yüksək həssaslıq kompleksinə malikdir, onların hiss üzləri yaxşı inkişaf etmişdir. At insandan daha yaxşı eşidir. O, uzaqdan gələn ən cüzi bir şıqıltını belə duyur. Öz sahibinin səsinə başqalarından, xoş və ya sərt səsləri asanlıqla bir-birindən fərqləndirir. Atın iybilmə qabiliyyəti də insanınkindən üstündür. O, vəhşi heyvan izinə düşən kimi finxırır, iyinə görə öz tövləsini tapır, zəhərli otları yeməli otlardan seçir. At yaxşı görür, onun görmə sahəsi 360 dərəcəyə çatır (insaninki – 200 dərəcəyə yaxındır), gecə görmək qabiliyyəti də yaxşıdır. Dəri hiss analizatoru tutmarlamaq və ya qamçı ilə vurmaq vasitəsilə istifadə olunur. Şərti reflekslərinin yaradılmasında dad analizatorundan da daha çox istifadə olunur. Məşq zamanı hərəkət analizatorunun da rolu çox

böyükdür (*Səttarzadə R., 1971, s.141*). Məhz, bu keyfiyyətlərinə görə tarixən Azərbaycan folklorunda və yazılı ədəbiyyatında at igitin qardaşı, onun qəhrəmanlığının şəriki hesab olunmuşdur.

XIX–XX əsrlərdə atın elmi əsaslarla müəyyən edilən xüsusiyyətləri “Dədə-Qorqud” eposunda dəqiqliklə sezilir:

*Açıq -açıq meydana bənzər sənin alıncığın,
Eki şıbcırağa bənzər sənin gözcigəzin.
Əbrişimə bənzər sənin yəlincigin,
Eki şıbcırağa bənzər sənin gözcigəzin.
Əri muradına yetirər sənin arxacığın.
At deməzəm sana, qartaş deyərəm.*

*Qartaşlarından yeg!
Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm,
Yoldaşımdan yeg” (Kitabi – Dədə Qorqud, s.60).*

Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq salnaməsi “Koroğlu” dastanında at geniş tərənnüm edilir:

*Atı sevib bəslə körpə
Hayqıranda çıxsın sarpə,
Hər yeyəndə qırx taş arpa,
At igitin qardaşıdı.
Uzaq-uzaq yollarınan,
Beli ipək çullarınan,
Hoqqa yarım nallarınan,
At igitin qardaşıdı.*

*Məclis qurdum çoxlarınan,
Dava etdim oxlarınan,
Qara polad mıxlarınan
At igitin qardaşıdı.*

*Sərin-sərin yu suyunan,
Quyruğunu bağla muyunan,
Qoç Koroğlu çox öyünən
At igitin qardaşıdı.*

“Koroğlu” dastanında “At igitin qardaşıdır” – deyilir. Qıratın qaçırılması zamanı Koroğlu onu belə qiymətləndirir:

*Əylən deyim Qıratın qiymətini,
Səksən min sərkərdə, mala da vermə!
Səksən min ağ tükü qəmər öyəcə,
Səksən min xəzinə pula da vermə!*

*Səksən min ilxıya, səksən min ata,
Səksən min mahaldan gələn barata,
Səksən min kotana, səksən min cütə,
Səksən min kotanlı kala da vermə! (Koroğlu, 1956, s.157-158).*

Qaçaq hərəkətinin qəhrəmanlarından Qaçaq Nəbidən bəhs edən dastanda onun Boz atı aşağıdakı kimi vəsf olunur:

*Boz atım davada pələngdir pələng,
Qızılquş baxışlı, gözləri qəşəng.
Belində qılıncım, çiynimdə tüfəng,*

*Boz atım, yeri ha, aman günüdür!
Həcərin qalada yaman günüdür!*

*Nəçənnik, qoburnat hey kağız yazar,
Onların yazdığı Qoç Nəbi pozar.
Yeri, Boz at, Həcər qaldı intizar.
Boz atım, yeri ha, aman günüdür!
Həcərin qalada yaman günüdür!*

*Nəbi atar yağıl原因 daşını,
Toz eyləyər düşmənlərin başını,
Bir qıy vurub alar Gorus qaşını,
Boz atım, yeri ha, aman günüdür!
Həcərin qalada yaman günüdür! (Qaçaq Nəbi, 1941, s.59-60).*

Qarabağ atının igidi darda qoymazlığı XIX əsr tarixi mənbələrində də yer alır. Urmiya xanı Fətəli xan Pənah xanın oğlu İbrahimxəlil ağanı özü ilə əsir aparır. İbrahimxəlil ağa Pənah xana yazır: " ... Mənim Qaladakı (Şuşadakı) kürən atımı təcili surətdə mənə göndərin. Bəlkə iti yeriyan və səba yeli tək mənzil kəsən o atın köməyi ilə qaça biləm" (*Mirzə Adigözal bəy*, s.46). Göründüyü kimi, İbrahimxəlil ağa kürən atının süvari ordu içərisindən onu çıxara biləcəyinə inanırdı.

Azərbaycanın qəhrəmanlıq dastanlarında, rəsmi sənədlərdə Qarabağ atlarına bu güvənc təsadüfən yaranmamışdı. Qarabağlıların inancına görə, Qarabağın qızılı kürən atı onlara göydən günəş şüası ilə göndərilmişdir. E.ə. IV minilliyin sonu – III minilliyə aid Kəlbəcər dağlarındakı qayaüstü at rəsmləri, Gəmiqayada (Naxçıvan) at rəsmləri, bu dövrə aid at fiqurları əcdadlarımızın ilkin təşəkkülü dövründən atın məişətimizə daxil olub inanclarda yer tutmasının və müqəddəsləşməsinin göstəricisidir.

Göründüyü kimi, qədim dövr, orta əsrlər və yeni dövr Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanlarında Azərbaycan atı qəhrəmanlığın şəriki, onun bir tərəfidir. Azərbaycan cəmiyyətində papaq, qadın və at müqəddəs, toxunulmaz idi. Kimsənin papağına, qadınına, atına toxunmaq ölüm də daxil olmaqla cəzaya məhkum edilirdi. Nəsillər arasında barışmaz qan düşmənçiliyinə səbəb olurdu.

Azərbaycan xalqının at haqqında malik olduğu empirik bilgiləri müasir elmi-tədqiqat nəticələri ilə təsdiqlənmişdir. Xalqımız Şərq xalqlarının üç minik və hərbi at cinsi – *Qarabağ*, *Axal-Təkə* və *Ərəb* cinsindən birinin yaradıcısıdır. Ərəb, Axal-Təkə at cinsləri ilə bərabər, Qarabağ atı XVIII-XX əsrlərdə elmi seleksiya ilə dünyanın digər ölkələrində yaradılan minik-hərbi at cinslərinin genetik əsası kimi istifadə olunmuşdur (*Səttarzadə R.*, 1971, s.269; *Verdiyev Z.Q.*, s.271; *Книга о лошади. 1956, т.I, s.272*).

Azərbaycan atları əsrlər boyu müəyyən təbii-tarixi şəraitin təsiri altında, habelə xalqın həyat və təsərrüfat tələbatı nəticəsində dəyişmiş və beləliklə, bir sıra yerli at cinsləri və tipləri əmələ gəlmişdir. Bunlardan ən yaxşılardan Qarabağ, Qazax (Dilboz), Quba və Şirvan atlarıdır (*Səttarzadə R.X.*, *Həsənov S.O.*, 1974, s.12).

Qarabağ atı Azərbaycanın ən qədim və qiymətli at cinsidir. Lakin onun mənşəyi haqqında tarixi və zootexniki ədəbiyyatda aydın məlumat yoxdur. Qarabağ atı haqqında ədəbiyyatda ilk dəfə rus mütəxəssisi Kerestinq 1824-cü ildə məlumat vermişdir. O, 1822-ci ildə Qacarlar dövlətinə gedərkən Gürcüstanda Qarabağ və Xivə atlarını gördüyünü və onları çox xoşladığını yazır. Lakin o, heç bir tarixi

ədəbiyyata istinad etmədən Qarabağ at cinsinin mənşəyi haqqında yanlış mülahizə irəli sürür (*Səttarzadə R.X., Həsənov S.O., 1974, s.12-13*).

Uzun illər (30 il) Qafqazda, o cümlədən, Qarabağda yaşamış rus polkovniki Diterixs 1866-cı ildə Qarabağ atçılığına dair çap etdirdiyi əsərində ilk dəfə olaraq Qarabağ at cinsi haqqında zəngin məlumat verir. Hələ I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşü zamanı Azərbaycan atçılığı, xüsusən Qarabağ at cinsi rus atçılıq mütəxəssislərinin diqqətini çəkmiş, onlar paralel olaraq Qarabağ at cinsinin ən yaxşı nümunələrini Rusiyaya aparmaq və bu cinsin genotipini öyrənməklə məşğul olmuşlar (*Səttarzadə R.X., Həsənov S.O. 1974, s.270*).

Azərbaycan atları haqqında tarixi məlumatlara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qarabağ atı qədim bir cinsdir. O, qədim Azərbaycan atlarının nəslindəndir, onların bir qolu, bir tipidir. Hələ Ərəb atı haqqında heç bir məlumat olmayan qədim dövrdə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan atları (o cümlədən də Qarabağ atları) yaxşı tanınmış, şöhrət qazanmış və bir çox Şərq ölkələrinə aparılan qiymətli atlar olmuşdur (*Səttarzadə R.X., Həsənov S.O. 1974, s.14*).

Lakin bununla birlikdə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin ortalarında Xan ilxılarında Qarabağ atı Ərəb, İran və Türkmən atı ilə cütləşdirilmişdir. Bunun nəticəsində də Qarabağ cinsindən sonralar bəzi yeni tip və nəsilər əmələ gəlmişdir. Qarabağ atı Azərbaycanın xalis yerli qədim at cinsidir. Bu cins xalqın əsrlər boyu apardığı yaradıcılıq işi sayəsində, xalq seleksiyası (seçmə) nəticəsində yaradılmışdır (*R.X.Səttarzadə, S.O.Həsənov, s.14-15*).

XIX əsrin sonlarında yaşamış Rusiya atçılıq mütəxəssisi D.Dubenski yazır: "Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz – X.X) at cinslərinin sayca çox olmasına baxmayaraq, əslində bu cinslərin hamısı Zaqafqaziyanın əsas cinsi olan Qarabağ at cinsinin nəslə dəyişmiş qollarıdır" (*Bünyadov T., 1977, s.12*). XIX əsrin sonlarında Zaqafqaziya maldarlığının tədqiqatçılarından İ.Z.Andronikov yazır: "Zaqafqaziyanın müxtəlif at cinsləri arasında Qarabağ atı xüsusilə məşhurdur. Özünün qızılı rəngi, gözəl forması ilə fərqlənir (*Andronikov İ.Z., s.261*). Rusiyanın görkəmli atçılıq mütəxəssisi S.Urusov yazır: "... təmiz qanlı ingilis atının qərb atçılığına təsiri necə isə Qarabağ atının Asiya atçılığına təsiri elədir" (*Книга о лошади. т.I, s.473*).

Atçılıq mütəxəssisi Z.Q.Verdiyev Qarabağ atının eksteryeri haqqında yazır: "Keçmiş Qarabağ atını görənlər onu belə təsvir edirlər: quruluşu quru və bərk, əzələləri inkişaf etmiş, vətərləri görkəmli, ayaqları möhkəm, başı xırda, alnı və burun xətti düz, lakin enli, gözləri çıxıq, iri və alovlu, boynu orta uzunluqda və dik duruşlu, cıdovı orta hündürlükdə (145-150 sm), dalı adətən düz və sağrısı möhkəm bağlı, gövdəsi dərin, ayaqları aralı, dal ayaqları qılıncvari, dirnaqları xırda və möhkəm, dərisi nazik, tükləri yumşaq və parlaq, rəngi: narıncı, qızılı, kürən və qızılı kəhər (*Z.Q.Verdiyev, s.85*).

Cinsin rəngi və nişanları mütənasib, xoş və Qarabağ atlarına məxsusdur. Qarabağ atına daha bir gözəllik verən və başqalarından fərqləndirən onun limonu, yaxud sarı-qızılı rəngə yaxın parlayan narıncı rəngi olmasıdır. Yalnız Qarabağ atına məxsus olan bu orijinal əsas rəngin dəyişmiş formaları – kürən, qızılı-kəhər, qızılı-qonur və qula rəngləridir.

Qarabağ atının xarakter nişanları – ayaqlarını müxtəlif dərəcədə səkil (ağlıq), alnının isə təpəl (qaşqa) olmasıdır. Bu nişanlar xüsusən Ceyran tipində çox təsadüf edilir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, bu atların dərisi bəzən tüksüz və qara rəngdə olur (*Səttarzadə R.X., Həsənov S.O., s.18*).

Qarabağ atının iş qabiliyyəti tarixən yüksək qiymətləndirilmişdir. Lakin məlumdur ki, Qarabağ atı, xüsusən dağlıq şəraitdə minik və yük üçün davamlıdır. Bu cins bədəninin yığcam olması, yumşaq hərəkəti və yaxşı sürəti etibarlı ilə də fərqlənmişdir. Qarabağ atının əsas yerışı addımları geniş və cəld çaparaq, bütün hərəkətləri çevik və yaraşıqlıdır.

Qutten-Carski yazır: "Köhlən, yəni əsl Qarabağ atı düz yerdə qaçmaqda başqa cinslərdən geri qaldığı halda, dağ və dağdan enişə yürüşdə onların hamısını ötür. Qarabağ atının hərəkət xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bu atlar ən sürətli yürüş zamanı birdən-birə dayana bilər" (*Книга о лошади. т.I, s. 476; Səttarzadə R.X., Həsənov S.O., 1974, s. 20*).

Qarabağ atının sürəti haqqında XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə — Qafqaz dövlük atçılığını fərhləndirmək cəmiyyətinin və Cıdırı fərhləndirmək üçün Tiflis cəmiyyətinin hesabatında rast gəlmək olur. Belə ki, birinci cəmiyyətin 1894-cü ilə aid hesabatında göstərilir ki, Tiflis cıdırı

meydanında Qarabağ cinsindən olan 8 yaşlı kəhər rəngli, yorğa yerişli bir at 4 verst (4268 m) 9 dəqiqə 25 saniyəyə qət etmişdir (*Книга о лошади. 1956, т.I, s.20*).

Qarabağ at cinsindən olan *Sərdar, Sultan, Şah, Ağalar, Dofar, Maymun* və s. aygırlarının Rusiya süvari alayları zabitlərinin istifadəsində olması bu cinsin yüksək iş qabiliyyətindən, hərbi at kimi yüksək dəyəridən xəbər verir.

V.A.Çudovski 1914-cü ildə yazır: "Rus hərbi dəstələri Zaqafqaziyada olduğu zaman bütün alay zabitlərində çoxlu Qarabağ atları vardı. Bu atlar bütün Zaqafqaziya, habelə İran və Türkiyə sərhədləri boyu yürüşlərdə yaxşı davam gətirmişdilər. Qarabağ atının hərbi yürüşdəki şücaəti hələ XIX əsrin birinci yarısında rus şairləri M.Y.Lermontov, A.S.Puşkin tərəfindən tərənnüm olunmuşdu" (*Книга о лошади. 1956, т.I, s.20-21*).

Şuşa şəhərində olmuş məşhur rus rəssamı V.Vereşagin Qarabağ atının şəklini çəkmiş və xatirələrində yazmışdır: "Bu atların gözəlliyi adamı valeh edir. Qarabağda hər bir bəyin həm xanlıq tövləsi, həm də at zavodu var. Tatarlar (türklər – X.X.) öz atlarına qulluq etməkdən həzz alırlar. Təmiz cinsli Qarabağ atları son dərəcə gözəldir. Bütün türk atları kimi Qarabağ atlarının da quyruğu çox sıxdır. Bu atların başına və ayaqlarına tamaşa edəndə adama elə gəlir ki, xalis Ərəb atına tamaşa edirsən (*Şuşinski F., 1998, s.78-79*).

Qarabağda olmuş səyyah Arnold Zisermanın da Qarabağ atı haqqında xatirəsi maraqlıdır: "Kürqulaqçay stansiyasında bizi Qarabağ bəyləri qarşıladılar. Onların mindikləri Qarabağ atlarının gözəlliyi bizi valeh etdi. Mən əvvəllər bu atların qəşəngliyi və sürətli qaçışı haqqında çox eşitmişdim. Lakin indi bir daha əmin oldum ki, dünyada bu atlardan yoxdur. Xüsusən, kürən və səmənd atların görkəmi, boy-buxunu, boynu və yanar gözləri adamı rıqqətə gətirir. Bu atların hər birinə Avropa bazarlarında dörd min gümüş pul verərdilər" (*Şuşinski F., 1988, s.78-79*).

Mənbə və ədəbiyyat materiallarının təhlilinə görə, Qarabağ atının köhnə tipləri (nəsilləri) *Maymun* (xoşbəxt), *Qarnıyrtıq* və *Əlyetməz (Ceyran)* adlı aygırların nəslidir.

Maymun adlı aygırın nəslindən olan atlar enli alınlı, bir qədər uzunsov sifətli və uzunsov gövdəli, sağrısı yaxşı inkişaf etmişdi. Bu nəsildən olan atlar, digər at tiplərinə nisbətən uzaq və ağır qaçışlara davamlı olmaqla, bir qədər sakit temperamentli idilər.

Qarnıyrtıq nəslindən olan atlar olduqca yaraşlıqlı (xüsusən başları), boynu hündür duruşlu, bir qədər dalğın idi. Bu atların xarakteri oynaq, hərəkəti səlis, çevik olmaqla, gücü və davamlılığı etibarlı ilə Maymun tipindən geri qalırdı.

Ceyran tipindən olan atlar quru və yüngül (xüsusən qabaq tərəfi), hərəkəti cəld və hündür sıçrayışlı olmuşdur. Gücü və davamlılığı etibarlı ilə birinci tipdən geri, ikinci tipdən isə üstündür. Qısa məsafələrə qaçmaqla hər iki tipdən olan atları ötüb keçirdilər.

Göstərilən üç tip təmizqanlı (köhlən sarılar) atlardan başqa, keyfiyyətlərə və xüsusən rənginin parlaqlığına görə *qalın sarılar, sarılar* və *cins sarılar* adlanan atlar da olmuşdur.

Ceyran tipinin boz rəngdə olan hissəsi *Gülgün* adlanırdı. XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ cinsində *Təkə-Ceyran* və *Toxmaq* adlanan yeni qiymətli tiplər də yaranmışdı (*Книга о лошади. 1956, т. I, s. 473-476; Səttarzadə R.X., Həsənov S.O., 1974, s.15-20*).

Etnoqrafik müşahidələr Qarabağ atı haqqında maraqlı məlumat verir: Qarabağ atı 250-300 m məsafədə çinqıl qayaları çox asanlıqla keçir. Hətta üzərində sahibi və yük olmaqla çinqıldan da keçə bilər. Sahibi onu tələsdirməsə, heç bir səhvə, xəyata yol verib özünü zədələməz. Yeni doğulan 10-15 günlük balasına daş, çinqıl üzərində yeriməyi öyrədir. At öz balasını 3-4 metrlik çinqıllıq əraziyə gətirir, özü isə sal daşların üzəri ilə çinqıllıqdan keçir. Balasından da həmin yerdən keçməyi tələb edir. Qulunlardan eləsi olur ki, anası kimi, daşların üstündə asanlıqla sərbəst gedir. Qulunlar tərslik edib çinqıldan keçməyəndə anası onları sinəsi ilə itələyib çinqıla salır, yavaş-yavaş burnu ilə çinqılın keçiləcək istiqamətinə itələyir, sonda ona sərbəst yeriməyə şərait yaradır və qulun ehtiyatlı addımlarla çinqıldan keçir. Bu üsul nəticə vermədikdə ana madyan aygırı köməyə çağırır. Ana qulun boynunun arxasından dişləri ilə tutub, qulunu çinqıla doğru çəkir, aygır burnu ilə qulunu anaya tərəf itələməklə onu çinqıla salır. Bəzən qulunu bütövlükdə çinqıldan bu formada keçirir, bəzən isə qulunu çinqıla salandan sonra ana madyan və aygır qulunu hər iki tərəfdən araya alıb, onu irəli aparmaqla çinqıldan keçirirlər. Yeni doğu-

lan balasını gecə vaxtı yırtıcılardan qorumaq üçün onu sərt qayaların, çınqılların qoynundakı sığınacaqlarda gizlədir. Qarabağ atının sərt qayalar üzərində belə asan yeriməsi, bu işi balalarına öyrətməsi onun bu keyfiyyətləri vəhşi əcdadlarından aldığını, gen yaddaşında yaşatdığını deməyə əsas verir.

Qarabağ atının dövlük və iş qabiliyyəti yüksək olduğundan hələ XIX əsrin ortalarından mütəxəssislərin diqqətini cəlb edirdi. Qarabağ atı 1866, 1869, 1872-ci illərdə Moskvada Ümumrusiya sərgisində və hətta 1867-ci ildə Parisdə Ümumdünya At Sərgisində belə nümayiş etdirilmişdir.

Rusiya dövlük atçılığına dərinədən bələd olan V.İ.Kopteyev göstərir ki, 1866-cı ildə Moskvada keçirilmiş Ümumrusiya At Sərgisində Qafqazdan Molstovun at zavodundan "Xan" adlı çox qəşəng aygır nümayiş etdirilmişdi. Moskvada 1869-cu ildə keçirilmiş ikinci sərgiyə Qafqaz valisi tərəfindən göndərilmiş "Maymun" adlı aygır sərgidə gümüş medal və 300 manat mükafat almışdır. "Molotok" və "Səlbina" adlı Qarabağ aygırları da sərgidə nümayiş etdirilmiş, tunc medal və tərifnamə almışlar (*Книга о лошади. 1956, т.I, с.25*).

V.İ.Kopteyev öz əsərində xarici mütəxəssislərin Qarabağ atlarına verdikləri yüksək qiymətdən bəhs edir. Məsələn, Avstriya Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin sərgiyə ezam edilmiş nümayəndəsi 1869-cu ildə qəzetdə dərc etdirdiyi məqaləsində Qarabağ atlarını "yaraşıqlı, əla, yüngül süvari atlar" adlandırır. Sərginin digər iştirakçılarından biri Fransa jurnalında çap etdirdiyi hesabatında sərgidə iştirak edən Qarabağ atları içərisində bədən hissələrinin möhkəmliyi, sağrısının enliliyi və ağır yük aparmağa qabil olması etibarlı ilə "Ağalar" adlı əla bir aygırın xüsusilə fərqləndiyini göstərir.

1872-ci ildə açılmış sərgidə də Qarabağ atları iştirak etmiş və "Bayram" adlı aygır üçüncü yerə və pul mükafatına layiq görülmüşdü. Həmin sərgidən bəhs edən V.İ.Kopteyev Qarabağ atını ahuya bənzədir (*Bünyadov T., 1977, s.18-19*).

1910-cu ildə Rostov-Donda keçirilən sərgidə Qarabağ at cinsindən "Həsən" adlı aygır iştirak etmişdir. 1912-ci ildə Pyatigorsk şəhərində keçirilmiş Qafqaz atçılarının birinci dairə sərgisində 11 baş Qarabağ atı nümayiş etdirilmiş, atçılıq mütəxəssisləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir (*Книга о лошади. Т. 1, с.26-27*).

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra Azərbaycanın xan və bəylərinə məxsus at zavodları qarət edilib Rusiyaya aparılmış, Avropa ölkələrinə satılmışdır. Odur ki, əhali həmişə atların sayını gizlətməyə çalışırdı (*Səttarzadə R.X., Həsənov S.O., 1974, s.21-33*). Tədqiqatçıların etiraf etdikləri kimi, çar Rusiyasının hakimiyyəti illərində Azərbaycan atçılığının sayı haqqında obyektiv məlumat yoxdur.

M.A.Skibitski 1889-cu ildə nəşr olunan əsərində yaylaq mövsümündə Qarabağ yaylaqlarında 19397 baş at olduğunu yazır (*Skibitski M.A., s.51*). Nəzərə alınmalıdır ki, köçmə maldarlıqla məşğul olan əhali Qarabağ əhalisinin 25%-dən çoxunu əhatə etməmişdir. Onda bu rəqəmin əhalinin cüzi hissəsini əhatə edən rəqəm olduğunu deməyə əsas verir. Ümumiyyətlə, yaylaqda mal-qaranın, xüsusən atın sayının dəqiq hesablanması çətin və mümkünsüz idi.

İ.İ.Kaluginin 1926-1927-ci illər Azərbaycan atçılığının tədqiqi zamanı gəldiyi nəticələr də maraqlıdır: "Ekspedisiyanın üzvləri Qarabağ atını axtarmağa başladılar, lakin onu tapa bilmədilər. Çünki, haqqında çox danışılmış və hazırda da danışılan Qarabağ atı, demək olar ki, 1905-ci ildən əksər zavodların ləğv edilməsi ilə əlaqədar olaraq tələf olmuşdur. Bəzi keçmiş at zavodu sahiblərində Qarabağ atları 1919-1928-ci illərə qədər qalmışdı. Bu zaman isə cinsin axırıncı nümayəndələrinin nəslə həmişəlik kəsilməmişdir" (*Kalugin İ.İ. т.5, с.20-180*). Azərbaycan atçılıq tədqiqatçıları R.Səttarzadə və S.Həsənov İ.İ.Kaluginin bu fikrinə qəti etiraz etmişlər.

İ.İ.Kalugin 1928-ci il Azərbaycanda kolxoz quruculuğuna qədər Qarabağ və Dilboz atlarının mövcudluğunu yazır. Mənbə və tədqiqatlardan məlum olduğu üzrə yüksək keyfiyyətli Qarabağ və Dilboz atları Azərbaycanın xan, bəy və ağalarına məxsus idi. 1927-1928-ci illərdə Azərbaycanda kolxoz quruculuğunun başlanması ilə bu zümərə məhv edildi. Azərbaycan xalqının adətinə görə, at kişinin namusu hesab olunur, kişinin atını başqası minə bilməzdi. Odur ki, keçmiş ali zümərə atlarının kolxozlarda dünənki nöqərləri tərəfindən mənimsənilməsinə özlərinə təhqir bilib onları ya İran və Türkiyəyə keçirir, ya kütləvi məhv etdilər. Bir tərəfdən də hakimiyyətə gəlmiş muzdur və nöqərlə təbəqəsi bolşeviklərin

göstərişi ilə xan və bəy nəslindən qisas almaq üçün onların atlarının qulağını, irtməyini kəsərək onları və atları təhqir edir və öldürürdülər.

Beləliklə, elit Qarabağ at cinsi məhv edildi. Kəndlərdə aşağı zümrədə mövcud olan Qarabağ atı bu cinsin sadəcə olaraq genotipi idi. Bu genotipdən minik iş qabiliyyəti, eksteryeri, interyeri etibarlı ilə dünyada dillər əzbəri olan Qarabağ cinsini yenidən yaratmaq üçün uzun bir vaxt lazım idi. 1949-cu ildə Qarabağ atının damazlıq ocaqları yaradıldı və müəyyən uğurlar qazanıldı, lakin bu cinslərin tarixi şöhrətini bərpa etmək mümkün olmadı. Müstəqillik illərində Azərbaycan atçılığına, xüsusilə Qarabağ və Dilboz cinsinin tarixi şöhrətinin bərpasına xüsusi bir milli maraq yaranmışdır. Ümid edirik ki, bu maraq Azərbaycanın Qarabağ və Dilboz at cinslərinin tarixi şöhrətini bərpa edəcək.

1949-cu ildə Suvorov adına Ağdam Atçılıq zavodu yaradıldı. Zavodun ilk əməkdaşları Qarabağ atçılarının tarixən yaratdıqları empirik seleksiya üsullarına əsaslanırdılar. Təsərrüfatların damazlıq kitabından göründüyü kimi, 1960-cı illərin sonlarından günümüzdə qədər Ağdam Atçılıq zavodunda tətbiq edilən seleksiya üsulu Qarabağ atçılarının tarixən yaratdıqları empirik seleksiya üsulundan çox geri qalır və müasir dövr üçün elmi seleksiya adlana bilməz. Lakin zavodun ən böyük xidməti Qarabağ atının genofondunu toplayıb bərpa etmək oldu. Bütün Qafqazı, hətta ondan geniş ərazini əhatə edən Qarabağ qoyunu, Qarabağ inəyi və Qarabağ at cinsi Qarabağ tarixi-etnoqrafik bölgəsinin toplumunun empirik üsulla yetişdirilməsinin məhsuludur.

Maarif Məmməd oğlu Hüseynov gənc yaşlarından Ağdam Atçılıq zavodunda əmək fəaliyyətinə başlamış, 1984-2021-ci illərdə müəssisənin direktoru işləmişdir. O, atların seçilib zavoda toplanılması, bəslənilməsi, onların damazlıq keyfiyyətinin möhkəmləndirilməsi, artırılması haqqında Abbas Əhməd oğlu Əkbərovun fəaliyyətindən ürək dolusu danışır. Qeyd edir ki, Ağdam Atçılıq zavodunda Qarabağ əhalisinin tarixən yaratdığı metodlar istifadə edilirdi.

Ermənistan tərəfindən 1993-cü ildə Ağdamın işğalı zamanı Ağdam Atçılıq zavodundakı atların xilas edilməsində zavodun direktoru Maarif Hüseynovun xidməti xüsusilə qeyd edilməlidir. Mühəribə nəticəsində iqtisadiyyatın pozulduğu şəraitdə Ağdam Atçılıq zavodunun problemlərini Respublika Prezidentinə çatdırma bilməsi Maarif Hüseynovun fədakarlığı kimi qiymətləndirilməlidir. Onun təkliflərini dinləyən Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev Ağcabədi ərazisində Dövlət Fondu torpaqlarından Ağdam Atçılıq zavodu üçün 2538 hektar ərazi ayrılması haqqında sərəncam vermişdir. Burada atların yemlənməsi, təlim məşqləri keçirilməsi üçün yüksək səviyyəli kompleks tikilmiş, nəhayət, 2018-ci ildə təsərrüfata "Qarabağ Atçılıq zavodu" adı verilmişdir.

Müstəqillik dövrünün ilk illərindən Qarabağ atları Respublikamızda atçılıq idmanına təkan verdi, beynəlxalq atçılıq yarışlarında xalqımızı qələbələrlə təmsil etdi. Azərbaycan xalqı 44 günlük Vətən müharibəsinin qələbə sevincini yaşadı, məcburi köçkünə çevrilmiş qarabağlılar kimi Qarabağ atları da doğulduğu yazlaqlara, yaylaqlara, buz bulaqlara, sərt qayalara, əzəmətli zirvələrə qovuşdu.

Qarabağ atının tarixi şöhrətini bərpa etmək üçün təkliflərimiz aşağıdakılardır:

a) Azərbaycanda atçılıq sahəsində xüsusi elmi-bioloji-genetik, zootexniki, baytarlıq tədqiqatları genişləndirilməlidir. Qarabağ atçılığının tarixi şöhrətini bərpa etmək üçün bu təsərrüfat dünya elminin son nailiyyətləri əsasında qurulmalıdır. Bunun üçün Qarabağ Atçılıq zavodu "*Qarabağ Atçılıq Akademiyası*"na çevrilməlidir. Akademiyada atçılığın ümumi bioloji, genetica, baytarlıq, zootexniki və b. bölmələri atlar üzərində xüsusi tədqiqatlar aparmalıdır. Təmiz qanlı Qarabağ atlarının bioloji-genetik əsasları müəyyənləşdirilməlidir. Bu əsasda hazırda "Qarabağ atçılıq zavodu"ndakı xeyli atda olan eksteryer qüsurları və fərqlilikləri aradan qaldırılmalıdır. Atın bütün bioloji genetik keyfiyyətləri dəqiq elmi arayışla təsdiq olunmalıdır;

b) Məlumdur ki, hər bir bioloji varlıq təbii-coğrafi şəraitin təsirilə formalaşır. Qarabağ atında aparılmış empirik seleksiya üsulu istisna edilərsə, o, Qarabağın iqlimi və təbii-coğrafi şəraitinin məhsuludur. Düzən, səhra şəraitində Axal-Təkə Türkmən, Ərəb at cinsləri onunla yarışa bilsə də, dağ şəraitində Qarabağ atı hər iki cinsə qalib gəlir. Deməli, Qarabağ cinsinin formalaşmasında dağ relyefi və iqlimi üstün təsirə malikdir.

Yaylaq və qışlağa köçürülməklə, Qarabağın dağ-meşə zonasında və dağlarında yetişdirilən atların dirnaqları möhkəm olur. Qarabağ deyimində "daş-dirnaq" adlanan belə atlar bədənə sağlam, möh-

kəm və dözümlü, hər hansı təhlükəni hiss etməkdə yüksək həssaslığa malik olur, həmçinin ən kiçik daşlı dağ cığırlarında asanlıqla hərəkət edirlər. Odur ki, Qarabağ atının tarixən qazandığı müsbət keyfiyyətlərini bərpa etməsi üçün Qarabağ dağlarında yaylaq otlaqları ayrılmalı, isti yay aylarında atlar dağ otlaqlarına köçürülməlidir. Bu üsul atların təbii bioloji keyfiyyətlərinin bərpasına imkan verməklə bərabər, həm də yemçilikdə az vəsait sərf olunur.

Qarabağ atının yetişdirilməsi zamanı yalnız bioloji-instiktiv keyfiyyətlər əsas götürülməməli, zona-da bu sahədə yaradılmış empirik biliklər toplanıb saf-çürük edilməli, onun səmərəli cəhətlərindən istifadə edilməlidir. Bioloq, genetik, zootexnik və tarixçi-etnoqraf heyəti tərəfindən Qarabağ atı haqqında mükəmməl kitab yazıb, dünya xalqlarının dillərinə tərcümə edilməsi mədəniyyətimizin təbliğində əhəmiyyətli addım olardı.

DƏVƏÇİLİK. Xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyətinin inkişafında dəvəçilik-təsərrüfatının mühüm rolu var. Tarixin ən dərin qatlarına nəzər saldıqda ölkəmizin dünyada dəvəçiliyin iki məskəninə biri olduğunu və onun hələ e.ə. IV minilliyin sonundan əhalinin məişətində mühüm yer tutduğunu görürük.

Ölkəmizdə dəvəçilik ta qədimlərdən əhalinin iqtisadiyyatında mühüm mövqeyə malik olmuş, maddi və mənəvi mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinə dərinlikdən nüfuz etmiş. onun müəyyən istiqamətdə formalaşmasına təsir göstərmiş, tunc dövründə isə artıq mifikləşərək əhalinin kultuna çevrilmişdir. Dəvənin belə sürətlə pərəstiş obyektinə çevrilməsi heç də təsadüfi deyildir. Kəskin dəyişən təbii-iqlim şəraitinə daha yaxşı dözən dəvə əhalinin qida və geyimə olan tələbatını ödəmiş, səmərəli minik və yük nəqliyyatı vasitəsi olmuş, qonşu ölkələrlə iqtisadi, mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsində böyük rol oynamışdır.

Dəvə ilə bağlı inam və etiqadlar, rəvayətlər, əfsanələr, nağıl və folklor nümunələri, atalar sözləri, hələ ibtidai icma dövründən qalma dəvə fiqurları, qaya rəsmləri, heykəllər, rəsm əsərləri, xalça, kilim, nəməd və tikmə işləri dəvənin xalqımızın həyatında və məişətində çox mühüm rol oynadığına parlaq sübutdur.

Dəvələr inkişaf edib müasir formaya çatana qədər uzun təkamül yolu keçmişlər. Dəvələrin əcdadının əmələ gəlməsi eosen dövründən, yəni 54 milyon il bundan əvvəldən başlayır. *Protilepus* adlanan bu heyvan adadovşanı boyda idi. 30 milyon il bundan əvvəl, yəni oliqosendə təkamülünü davam etdirmiş, 26 milyon il bundan əvvəl miosenə artıq zürafəyə oxşar dəvələr meydana çıxmışdır. Miopliosenə isə indiki dəvələrin əsl əcdadları yaranmışdır. Onlar pilosendən başlayaraq 5 milyon il bundan əvvəl üç qola ayrılmışdır. Həmin qollardan biri – lamalar (lama, quanka, alpək, viqon), ikincisi – birhürgüclü (güvənli), üçüncüsü isə – ikihürgüclü dəvələrin əcdadı olmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə, dəvələr insanın əhliləşdirdiyi ən qədim heyvanlardandır. Mənbələrdə hələ XVII əsrdə Türkmənistanda ikihürgüclü vəhşi dəvələrin ovlanması haqqında məlumat var. İkihürgüclü dəvəyə vəhşi halında son dövrlərə qədər Orta Asiyada rast gəlmək olurdu. Hal-hazırda Monqolustan səhralarında vəhşi dəvələr az da olsa nəzərə çarpır. Lakin osteoloji tapıntılar vəhşi dəvələrdən ev dəvələrinə keçid mərhələsini izləməyə imkan vermir. Birhürgüclü dəvə cinsinin, ikihürgüclü dəvə cinsinin ev dəvələrinə keçid dövrü haqqında məlumat eynidir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan sümüklər yüksək inkişaf mərhələsi keçmiş ev dəvələrinə aiddir. Eneolitə sonu, yəni eradan əvvəl IV minilliyin axırlarına aid Türkmənistanın Anay və Konsuyur, Cənubi Azərbaycanın Şahtəpə adlanan yerlərindən ikihürgüclü dəvənin sümükləri tapılmışdır ki, bunlar həmin cinsin ev heyvanı olması haqqında ən qədim məlumatdır. Hələlik bu tapıntılara əsasən ikihürgüclü dəvənin ilkin vətəni Orta Asiya və Cənubi Azərbaycan olduğunu demək mümkündür. Arxeoloji tapıntılar e.ə. III minilliyin sonu – II minilliyin başlanğıcında Şimali Azərbaycanda ikihürgüclü dəvə cinsinin geniş yayıldığını göstərir.

Dəvələrin əhliləşdirilməsi öz dövrünə və əhəmiyyətinə görə təxminən yük maşınlarının icad olunmasına bərabər tutulmalıdır. Dəvələr min illər ərzində nəinki atçılığın, südçülüyn, toxuculuğun inkişafına kömək etmiş, həm də ticarətin güclənməsinə, iqtisadi və mədəni əlaqələrin artmasına, əhalinin miqrasiyasına böyük təkan vermişdir. Dəvəyə verilən böyük əhəmiyyət dəvə şəkli olan döş medalyonları və qayaüstü rəsmlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda tunc dövrünə aid tapılan dəvə fiqur və bəzəkləri qədimlərdən dəvəçiliyin mühüm sahə olduğunu göstərir. Arxeoloq, tarix elmləri doktoru R.Göyüşovun araşdırmasına görə, ilk tunc dövründə Azərbaycanda maldarlığın bir sıra sahələri ilə bərabər dəvəçilik təsərrüfatında da xüsusi ixtisaslaşma getmişdir. A.K.Akişev yazır ki, ikihürgüclü dəvənin əhliləşdirildiyi yerlərdə o, artıq tunc dövründə kulta çevrilmişdi.

Füzuli rayonu Qarabulaq kəndi yaxınlığında e.ə. II minilliyin sonuna aid kurqanda bəzədilib qəbilə başçısı ilə bir yerdə dəfn olunmuş iki dəvə qalığı tapılmışdır. Bu tapıntı dəvənin müqəddəsləşdiyini göstərir. Artıq bizim e.ə. I minillikdə istehsal olunan ev əşyaları üstündə dəvə rəsmlərinə rast gəlirik. Bütün bunlar Azərbaycanda dəvəçilik üçün əlverişli təbii şəraitlə bərabər, bu təsərrüfatın inkişafından ötrü lazımi sosial-iqtisadi şəraitin də olduğunu göstərir.

Tarixi-etnoqrafik baxımdan Azərbaycanda dəvəçilik haqqında ətraflı məlumat verən ilk mükəmməl yazılı abidə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanıdır. Dastan Azərbaycan xalqının məişətində dəvəçiliyin mövqeyini, mövcud olmuş dəvə cinslərini, onunla bağlı inam və etiqadları öyrənmək üçün geniş imkan verən qiymətli mənbədir. Bu dastan həmçinin dəvəçiliyi dilçilik baxımından öyrənmək üçün də qiymətli tarixi sənəddir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının bütün boylarından görünür ki, dəvəçilik əhalinin məişətində mühüm rol oynayan təsərrüfat sahəsi olmuşdur. Oğuzların toylarında buğur kəsilməsindən, igidlik edib ad alan yeniyetməyə qızılı dəvə bağışlanmasından, Oğuz eli talananda qatar-qatar dəvələrin düşmən əlinə keçməsindən dastanda geniş bəhs olunur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı antik müəlliflərin Azərbaycanda ancaq ikihürgüclü dəvə saxlanması haqqındakı məlumatlarını bir daha təsdiq edir. Dastanda bir dəfə də olsun birhürgüclü dəvə cinsi xatırlanmır. Bütün boylarda ikihürgüclü qızılı dəvələrdən bəhs olunur, onun erkəyi türkcə (azərbaycanca) *buğur*, dişisi *maya* adlanır. Dastanın bir boyunda üç dəfə "nər" (farsca) sözü işlənir. Burada da sözdən əsas anlayış bildirən ifadə kimi yox, təyinedici ifadə kimi istifadə olunmuşdur. Məsələn: "nər buğur". Digər boyda isə "nər" sözü iki dəfə oğlan mənasında işlənmişdir. Bu onu göstərir ki, istər dastanın yarandığı dövrdə və istərsə də yazıya köçürüldüyü vaxtda Azərbaycanda birhürgüclü dəvə olmamışdır.

XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş alman səyyahı A.Olearinin Azərbaycan dəvəçiliyi haqqındakı məlumatı daha müfəssəl və maraqlıdır. Dəvənin hətta yük üçün öyrədilməsi, yatırılması qaydasına qədər məlumat verən müəllif dəvələrin buğur, buğura, maya, nər, lök və s. cins və növündən də bəhs edir. Səyyah nərin ən güclü dəvə olduğunu, hətta bir tona qədər yük götürə bildiyini göstərir. Etnoqrafik məlumatlar və şəxsi müşahidəmiz müəllifin fikirlərini təsdiq edir. A.Oleari Azərbaycanda boyca kiçik, at kimi çevik, hətta atdan bərk qaçan dəvələr olduğunu da göstərir. Bu dəvələri azərbaycanlıların "yel dəvəsi" adlandırdığını yazır. O, xalqın igid oğullarını nərə, qorxaq, cəncəl adamları isə lökə bənzətdiyindən söhbət ağır, həmçinin dəvənin igidliyi haqqında da məlumat verir.

Birhürgüclü dəvənin Azərbaycanda geniş yayılması şübhəsiz ki, ərəb işğalı ilə əlaqədardır. Lakin birhürgüclü dəvə ilə bağlı termin göstərir ki, ərəb istilasına qədər bu cins azərbaycanlılara məlum ola bilirdi. Gəlmə birhürgüclü dəvə cinsi Azərbaycan, qaraqalpaq və türkmənlər arasında "arvana", qazaxlar arasında "aruana" adlanır. Araşdırıcıların fikrincə, "aravana" sözü İran mənşəli söz olub, pəhləvi dilindəki "arvant" sözü ilə bağlıdır. Birhürgüclü dəvə ilə bağlı terminologiyanın əsasən fars mənşəli olması birhürgüclü dəvənin farslar vasitəsilə Azərbaycana keçdiyini göstərir.

Birhürgüclü arvananın erkəyi Azərbaycan, qazax, qırğız dillərində "lök", özbəkçə "luk" adlanır. Dilçilik elmi hələlik "lök" sözünün etimologiyası haqqında fikir söyləyə bilməmişdir.

Türk və fars dillərində dəvə ilə bağlı "nər" ifadəsi də geniş yayılmışdır. Tədqiqatçılar səhvən bu sözün müstəqil cins bildirən erkək dəvə mənasında işləndiyini göstəirlər. "Nər" sözü fars və türk dillərində dəvəyə aid olub, qüvvətli, cəsarətli, qamətli, erkək mənasında işlədilir. Birhürgüclü dəvə türk xalqları arasında yayılana qədər dəvəyə aid bu ifadə türkcə "bəserək" sözü ilə ifadə olunmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar dəvəyə aid bu sözün etimologiyasını açə bilməmişlər. A.M.Şerbak isə bu sözün yakut dilində ağaca, adama və heyvana aid edilən bəsrik-gödəkboy mənasında işləndiyini göstərir. Təəssüf ki, bu məşhur tədqiqatçı "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı "bəserək" və Nizami Gəncəvinin əsərlərində "bisuraq" formasında işlənən bu ifadəni nəzərdən qaçırmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında deyilir:

*Bəsərək dəvələrin qatarından
O zalım ayırdı ola qardaş!*

Nizami Gəncəvi isə bəsərək dəvələri belə təənnüm edir:

*Hər yerdə qoşunun dalınca gedən,
Yük üçün ayrılmış dörd min dəvədən;
Bisuraq dəvəydi seçilmiş min baş,
Torpağa dönərdi basdıqları daş.*

Müasir Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektində bu söz "bəşərək", Şirvan dialektində "pəsərək" formasında qalmış, adama və dəvəyə aid edilən ifadə kimi işlənir. "Bəsərək" sözü boyca bir o qədər də böyük olmayan, lakin çox güclü mənasında işlədilir və cinsindən asılı olmayaraq bütün dəvələrə aid edilir.

Dəvələrdə ən qüvvətlişi nərdir. Lakin bəsərək deyərkən, nərdən güclü dəvə nəzərdə tutulur. Dəvə ilə bağlı bir zərb-məsəldə ifadə olunan "Nəri yoran yükü bəsərək çəkər" kimi fikir də dediyimizi təsdiq edir. "Nər" sözü yuxarıda göstərdiyimiz mənadan başqa, hazırda dəvə növü mənasını ifadə edir.

Buğurla arvananın, löklə haça mayanın erkək nəslı – nər, dişisi – nər maya, bütöv maya, Şirvan dialektində isə pəsərək maya adlanır. Nəsil verməkdən başqa nər bütün xüsusiyyətləri ilə ata və ana cinsindən üstün olur. O, birhürgüclüdür. Deməli, fars dilində güclü, qüvvətli, erkək mənasını ifadə edən bu söz fars dilində birhürgüclü mələzinin erkək nəslinə aid edilmiş, sonralar türk dillərinə keçmişdir. Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, "nər" sözü Azərbaycan dilində "bəşərək" sözünün ifadə etdiyi fikirlə eyniyyət təşkil etsə də, onu bütünlüklə dildən sıxışdırıb çıxara bilməmişdir. Şirvan dialektində buğurla lökün, löklə haça mayanın erkək nəslı nər adlansa da, dişisi "pəsərək maya, qüvvətli maya" kimi işlədilir və mayaya aid edilir (adətən maya nərdən gücsüz olur). Qarabağ dialektində işlədilən "bütöv maya" söz birləşməsindəki "bütöv" sözü "bəşərək", "pəsərək" sözünün təhrif olunmuş formasıdır. "Bütöv maya" termini əslində güclü maya, cəsarətli maya mənasında işlədilir. Çünki dəvə bütöv və ya yarımqıq, para ola bilməz, "bəşərək" sözü Qarabağ dialektində bütöv formasına düşərək, məcazlaşmış, ifadə olunan obyekt (dəvəni) daha aydın, təsirli əks etdirməyə imkan vermişdir.

Azərbaycan dilində dəvəyə aid növ anlayışını bildiren başqa terminlər də var. Lökün, buğurun, mələz cinslərindən nər maya ilə, nərin haça maya, bütöv maya və ya arvana ilə cütləşməsindən alınan nəslin erkəyi "balxı", dişisi Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialektlərində "carcarmaya", "mayaköyün" və ya "gəz" adlanır. A.Mustafayev və Q.Cavadov haqlı olaraq göstərilər ki, dəvəçilik və onunla bağlı yerli terminlərin türk dilli xalqlar arasında eynilik təşkil etməsi bu sahədə vahid bir mədəniyyət yarandığını söyləməyə əsas verir.

Azərbaycanda dəvəçiliyin iki sahəsi olmuşdur: 1) çarvadar dəvəçiliyi; 2) maldarlıq və ya əkinçiliklə bağlı dəvəçilik

Mənbələr çarvadar dəvəçiliyinin nə vaxt yaranması haqqında fikir söyləməyə imkan vermir. Ehtimal ki, ölkədə ticarətin inkişafı, qonşu dövlətlərlə iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq xüsusi çarvadarlıq peşəsi – çarvadar dəvəçiliyi yaranmışdır. Daim öz dəvəsi ilə yük daşıyıb, güzəran keçirən dəvəçilər çarvadar adlanırdılar.

Dəvəçiliyin ikinci, həm də ən başlıca sahəsini köçmə maldarlıqla bağlı dəvəçilik təşkil edirdi. Köçmə maldarlar yaylaq və qışlağa köç zamanı dəvədən yük daşımaq üçün istifadə edirdilər, dəvəçiliklə qoyunçuluğun yaxşı uzlaşdığına görə qoyunçuluq təsərrüfatlarında dəvəçilik də inkişaf etdirilirdi.

Azərbaycanda dəvəçilik müstəqil deyil, həmişə qoyunçuluq və əkinçiliklə yanaşı inkişaf etdirilən təsərrüfat sahəsi olmuşdur. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, bu təsərrüfatda dəvəçilik aparıcı sahə olmuşdur. Qoyunçuluqla bağlı dəvəçilik hətta çarvadar dəvəçiliyinin bazasını təşkil etmişdir. İlboyu yüklənən dəvələrdə doğum, artım az olduğundan, dəvəsi ölən, qocalan çarvadar dəvəni hayvandarlardan alırdı. Heyvandarlarda isə dəvə əsasən ildə bir neçə gün yaylaq və qışlağa köç zamanı yüklənirdi, qalan vaxtlarda asudə buraxılırdı, ona görə də dəvənin artması, yəni doğub-törəməsi üçün yaxşı şərait yaradırdı.

Azərbaycanda dəvəçiliyin inkişafı haqqında XIX əsrin ortalarına qədər statistik məlumatın olma-

ması üzündən bu barədə tarixi məntiq əsasında fikir yürütməyə məcbur oluruq. Şirvan zonasında əhalinin maldarlıq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi üçün dəvəçiliyin başlıca təsərrüfat sahəsi olması, tarixən müharibələrdəki mühüm hərbi rolu, ölkəmizdə dəmir yolunun çəkilməsinə qədər əsas yük nəqliyyatı vasitəsi olması, XIX əsrin üçüncü rübünə qədər bu təsərrüfatın yüksələn xətlə inkişaf etdiyini göstərir. Azərbaycanda XIX əsrin birinci yarısında dəvənin miqdarı haqda Ə.S.Sumbatzadənin tərtib etdiyi cədvəl fikrimizi bir daha təsdiq edir. Müəllifin hesablamasına görə, Azərbaycanda 1866-cı ildə 13289 baş, 1895-ci ildə isə 10874 baş dəvə olmuşdur. 1921-ci ildə heyvanların miqdarı haqqındakı statistik məlumatda respublikamızda 8000 dəvə olduğu göstərilir.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra Bakı şəhərinin gerbi yaradılmışdır. Gerb dörd hissəyə bölünmüşdür. Gerbin yuxarı hissəsində pələng, sonra üç dilli alov, aşağı yarısında isə yüklü dəvə və lövbər təsvir olunmuşdur. Dəvənin yükünün zəfəran olması güman edilir. Gerbdə dəvə rəmzinin verilməsi təsadüfi deyildir.

XIX əsrin son rübündən etibarən Cənubi Qafqazda şosse yollarının salınması, dəmiryol xəttinin və neft kəmərlərinin çəkilməsi ilə dəvənin başlıca yük-nəqliyyat vasitəsi rolu sıradan çıxdı. Çarvadarlığın tədricən həyat səhnəsindən silinməsi ilə əlaqədar olaraq dəvəçilik tənəzzülə uğradı. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində dəvəçilik köçmə heyvandarların həyatının və təsərrüfatının bir hissəsi kimi yaşayırdı. Azərbaycanda heyvanların 1935-ci il hesaba alınmasında (yanvar) respublikamızda 10263 baş dəvə olmuşdur. Kolxoz quruculuğunun ilk illərindən dəvəçiliyin iqtisadi-təsərrüfat əhəmiyyəti düzgün qiymətləndirilmədi, bu sahə başlı-başına buraxıldı və bütünlüklə tənəzzülə uğradı. Bunu dəvəçilik haqqında əldə olunan rəqəmlər də göstərir. Respublikamızda 1941-ci ildə 6,5 min, 1968-ci ildə 500, 1974-cü ildə 200, 1984-cü ildə isə 200-ə qədər dəvə qeydə alınmışdır.

Dünyanın səhra və yarımsəhra ölkələrində dəvə tarixən insanların ən mühüm istehlak tələbatını ödəməkdən əlavə, həm də birinci dərəcəli yük nəqliyyatı vasitəsi olmuş, səhra gəməsi adlandırılmışdır. Bir çox mənbə və etnoqrafik məlumatlar dəvə karvanının Şərqi klassik nəqliyyat vasitəsi olduğunu göstərir.

Qobustanda Böyükdaş adlanan sahədə qayalarda təsvir olunmuş karvan və dəvə rəsmləri ta qədimlərdən ölkəmizdə nəqliyyat vasitəsi olduğunu sübut edir. Məlumdur ki, Azərbaycanın tranzit ticarəti dəmiryolunun meydana çıxmasına qədər dəvə karvanı üzərində qurulmuşdur və həmçinin "karvan ticarəti" adlanmışdır.

Karvanın təşkili, quruluşu və idarə olunmasının ənənəvi qanunauyğunluqları olmuşdur. Karvanda 30-40, bəzən bundan az və ya çox dəvə olurdu. Heyvandarlar əsasən dağ yollarından istifadə etdiklərindən karvanda dəvənin çox olması münasib sayılmırdı. Çünki, işlək olmayan yollarda, dağ şəraitində çox dəvə qoşulmuş karvan çətin hərəkət edir və bir çox hallarda qəzaya uğrayırdı. Odur ki, maldarlar karvana az dəvə qoşardılar.

Karvanda dəvələr qatarlara bölünürdü və yeddi dəvə bir qatar adlanırdı. Hər qatara bir nökrə baxırdı. Bundan başqa, karvanda bir baş nökrə və bir də cilovdar olurdu. Karvana karvanbaşı rəhbərlik edirdi. Karvanbaşı adətən at üstündə gəzər, əvvəlcədən gediləcək yolu öyrənib karvansarada yer alar, düşərgə yeri (mənzil) tapar və bütünlüklə karvana aid işlərə rəhbərlik edərdi. Yuxarıda gördüyümüz kimi, karvanda hər qatarı üç nəfər idarə edirdi. Onlardan biri həmişə yolda qatarın qarşısında gedib onu nizamlamaqla məşğul olar, digər iki nəfər isə karvan dincələrkən dəvələrə qulluq edib onları yemlər, yükünü açmaq və yenidən yükləməklə məşğul olardı. Karvanda dəvələrin birinə dəvəçilərə aid barxana və ya ərzaq ehtiyatı yüklənirdi. Yolda qatarbaşı atla, dəvəçilər isə bütün yolu piyada gedərdilər. Karvanda dəvələr işləkliyinə görə düzülürdü. Orta yerləşli, daha güclü, səbatlı dəvə karvana birinci qoşulurdu. Adətən belə dəvə nəfər və ya buğur olurdu. Qatardakı birinci və axırıncı dəvənin boynundan zinqirov və ya taraqqa asılırdı. Qatardan dəvə açılıb qalanda zinqirov vasitəsilə tapılırdı. Dəvələr karvanın nizamını pozmasın deyərək ovsarın iç üzünə əqrəb bərkidilirdi. Əqrəb sürətini azaldan dəvənin üzünə batıb, onu geri qalmağa qoynurdu. İsti havalarda karvan adətən gecələr yol gedərdi. Karvan gecələr yol gedərkən sarbanlar vaxtı və istiqaməti ulduzların yerləşməsinə və ayrı-ayrı ulduzların görünmə vaxtına görə çox asanlıqla müəyyənləşdirilirdi. Rəvayətə görə, bir dəfə bir karvan gecə yol getməli olarkən, ülkər ulduzu ilə ondan bir qədər əvvəl çıxan parlaq bir ulduzu səhv salıb vaxtından əvvəl yola düşür.

Karvan nə qədər yol gedirsə gecə qurtarmır, mənzilə çatma bilmir. Yolda onları çovğun tutur, bütün karvan məhv olur. O vaxtdan bu ulduzun adı "Yalançı Ülkər" və ya "Karvanqıran" qalır.

Yol gedən karvan yolətrafı karvansara və düşərgələrdə (mənzillərdə) dincəlirdi. Karvan düşərgələrdə dincələrkən dəvəçilər ocaq qalar, xörək bişirərdilər. Dəvələri otarmaq mümkün olmadıqda dəvəçilər özləri ilə götürdükləri arpa unundan taxta təbəqlərdə navala yoğurub dəvələri yemlədilər. Karvanda həmişə itlər də olardı. Karvan dincələrkən itlər keşik çəkərdi.

Orta hesabla 400-500 kq yük götürərkən, dəvə gün ərzində 90-100 km yol gedir. Dəvənin diri çəkisinin yarısı onun normal yükü hesab olunur. Lakin nə güclü olub, daha çox yük götürür. Dəvə ilə bağlı bir zərb-məsələ deyilir: "Nə yükünü nə çəkər". Pəsərək dəvə isə güc cəhətdən əvəz edilməz hesab olunur. Dəvəçilər demişlər: "Nəri yoran yükü pəsərək çəkər".

Yük daşıyan dəvəçilər 4-5, hətta 6-7 ay səfərdə olurdular. Çöl nöqərlərinin güzəranı çox ağır olardı. Həmişə ev, ailə, qohum-əqrəbə görmək həsrəti ilə yaşardılar. Çətin dəvəçi həyatı Azərbaycan folklorunda dərin iz buraxmışdır.

*Nökərin yekə dərdi,
Yüklənib ləkə dərdi.
Nə çəkməz, maye çəkməz,
Fil gərək çəkə dərdi.*

*Əzizim, dəvə damı,
Nə damı, dəvə damı.
Nə çöldə çoban oldum,
Nə evdə ev adamı.*

Dəvə çox fəhmli heyvandır. O, bir dəfə keçdiyi yolu ömrü boyu çaşdırmır. Dəvənin fəhmliyi haqqında yaranmış xalq zərb-məsəlində bu çox dəqiqliklə ifadə olunmuşdur. "Dəvə asta gedər, çox gedər". "Dəvə mənzilində diz çökər", "Dəvə nə qədər uzaq getsə, qatarın saxlar". Karvan mənzilə vaxtında çatmayanda günahkar sarban sayırdı. Bir folklor nümunəsində bu, çox gözəl ifadə olunmuşdur:

*Qaşların qəmər idi,
Tellərin kəmər idi.
Dəvəni sarban əyər,
İyidi qəm əridi.*

Bəzən sarban özünə güvənər, karvanı kəsə yolla aparmaq istər, yolu azardı. Bəzən də sarban yuxulayıb karvanı yolundan sapdırardı. Belə hallarda sarban yolu tapa bilmədikdə ələcsiz qalıb karvanın önündə gedən dəvənin ovsarını başına atar, ona sərbəst hərəkət etmək imkanı verərdi. Bu zaman dəvə gediləcək yolu asanlıqla tapardı.

"Səhra gəmisini"nin üzmək bacarığı heyranə doğurur. Bəzən sel körpünü dağıdanda, çaydan keçmək lazım gələndə keçid yerlərinin tapılmasında dəvənin köməyindən istifadə olunurdu. Bu zaman dəvənin yükünü açıb suya salar, axtarıb dayaz keçid yeri tapardılar. Dəvə çox məharətlə üzür. Su dəvənin üstünə qalxanda dərhal yanı üstə əyilir, suyun üzünə uzanır, ayaqlarını yığıb güclü təkən vurur, bir təkənə təxminən 8-10 metr irəli düşür. Dəvələr yaxşı üzməyi bacarsalar da, ayaqları sürüşkən olduğundan sudan çıxmaqda çətinlik çəkirlər. Belə halda dəvənin bədənini ip bağlayıb çəkir, sudan çıxmasına kömək edirlər.

Ayların ayrılığından sonra karvan elə dönər, onları gözləyənlərin gözləri sevinc yaşına bələnər, karvanın kəndə, obaya daxil olması şənliyə, bayrama çevrilər, uşaq gülüşləri içərisindən:

*"Karvan gələr hay salar,
El-obaya say salar"*

- sədaları eşidilərdi.

Karvan ticarətinin təşkilində varlı dəvəçilər əsas rol oynayırdılar. 80-100 dəvəsi olan sahibkarlar əsasən çarvadarlıqdan gələn gəlirlərlə dolanar və təsərrüfatlarında nökr əməyindən istifadə edərdilər. Varlı dəvəçilər şəhər və bazarlarda, karvansaralarda xüsusi adamlar qoyar, onların vasitəsilə müxtəlif ölkə tacirlərindən yük daşımaq üçün sifariş alırdılar. Razılaşdırılmış məbləğdə kirayə alıb, çöl nökrələri vasitəsi ilə tacirlərin yükünü daşıyırdılar. Dəvə sahibləri bunun müqabilində çöl nökrələrinə əmək haqqı verərdilər.

Dəvəçiliklə bağlı mədəniyyətin tədqiqində dəvə ləvazimatlarının öyrənilməsi də diqqətə layiqdir. Dəvə ləvazimatından biri – *kapandır*. Kapan qəlibdən tikilir. Kapanın eni təxminən 40-50 sm, qalınlığı 4-5 sm olur. Uzunluğu dəvənin hürğüclərinin ətrafından keçib ucları bir-birinə çatacaq ölçüdə olur. Dəvə ləvazimatında *cahaz* mühüm yer tutur. Cahazın təxminən 50 x 90 ölçüdə iki yanı olur. Söyüd ağacından, həmçinin palaz və şəddə arasına liğ, cil yığıb qırıqla sıramaqla da düzəldilir. Yanlara arxa və qabaq tərəfdən ağaclar qoyulur. Buna *xətəb* deyilir. Yanlar xətəb vasitəsi ilə bir-birinə bərkidilir. Xətəbin üstünə hər iki tərəfdən yanlığın üst qurtaracağı tarazında köndələn ağac bərkidilir. Buna *qol ağacı* deyilir. Cahazdan birhürğüclü dəvənin yüklənməsində istifadə olunur. Dəvənin yüklənməsində həmçinin *çuldan* da istifadə edirlər.

Xüsusilə, xətə və ana dəvələri soyuq havada çullayırlar. Çulun içi qəlibdən olur, üstünə şəddə və ya qalın material çəkirlər. Dəvə cahazlananda və çullananda üstündən xüsusi örtük çəkilir. Bu məqsədlə əlvan rənglərlə toxunmuş cecim və şəddədən, qalın parçadanda istifadə olunur. Örtüyün hər iki tərəfindən əlvan rəngli sapdan hazırlanmış qotazlar düzülür. Örtük Şirvan zonasında *qapan* da adlanır. *Şötükdən* dəvəni alğılamaq və cahazlamaqda istifadə olunur. Quzu və dəvə yunundan toxunur. Dəvənin yan yüklərini bir-birinə çatmaqda istifadə olunan ip *üşül* adlanır. Dəvənin yüklənməsində həmçinin "örkən" də istifadə olunur.

Ovsar dəvənin başına geydirilir, qayışdan olur. Yanlar buruntağa hər iki tərəfdən dəmir halqalar vasitəsi ilə bərkidilir. Ovsarın üstünə *kəlləlik* keçirilir. Şirvan zonasında kəlləlik dəvənin başına keçirilmək üçün düzəldilən xüsusi bəzək kompleksidir. Qarabağ zonasında ovsarın dəvənin başına geydirilən hissəsi bəzəkli olanda *kəlləlik*, heç bir bəzəkdən istifadə olunmayanda sadəcə *ovsar* adlanır.

Qaraçı ovsar kimi düzəldilir və xam dəvənin öyrədilməsində istifadə olunur. Əqrəb dəmirdən düzəldilir. Təxminən 1,5 X 2 sm ölçüdə nazik dəmirin hər iki ucunu 1-2 mm əyib, uclarını itiləyir, dəvənin üzünə toxunacaq istiqamətdə ovsarın halqalarına bərkidirlər. Karvanda dəvə geri qaldıqda ovsar əqrəbi sıxır, əqrəb dəvənin üzünə batır, dəvə sürətini artırır.

Barmaqcıl qalın palazdan və ya nisbətən nazik qəlibdən (keçədən) tikilir. Yol çox çarpanaqlı daşlıq olduqda yüklü dəvənin ayağına geydirilir.

Döşlük xalça kimi, bəzən də yer hanasında şəddə kimi toxunur. Dəvənin döşündən keçirilib cahaza bağlanır. Dağ yolunda cahazın arxaya sürüşməsinin qarşısını alır.

Gülbənd dəvənin döşündən asılıb bəzək kimi istifadə edilirdi.

Zıncırov və taraqqə karvanda dəvənin boynundan asılırdı. Karvana nəzarət etməkdə istifadə olunardı. Dəvə ləvazimatlarından *örtük (qapan)*, *kəlləlik*, *şötük*, *döşlük* və *gülbəndin* üzərində toxuma və tikmə üsulla hazırlanmış müxtəlif təbiət təsvirləri, naxışlar və heyvan fiqurları olurdu.

Dəvənin lazımcına yük götürməsində alğın hissələrinin keyfiyyətli olması və onlardan düzgün istifadə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Təkhürğüclü dəvə cahazlanarkən belinə birinci *çul* qoyulur, çulun yarığı dəvənin hürğücünə keçirilir, onun üstündən kapan kip hürğücə geydirilir, üstünə cahaz qoyulur, üzərinə örtük sərilir, şötüklə sarınır.

Birinci ip zindanın arxasından möhkəm çəkilir, ikinci ip qarın nahiyyəsinin arxasından bir qədər boş çəkilir. Çünki bu sahə tüksüz olub, dərisi nazik olduğundan ip bərk çəkiləndə yara əmələ gətirir. Dəvənin gedəcəyi yol enişli-yoxuşlu olduqda dəvəyə döşlük və *quşqun* çəkilir. Bəzi dəvələrin yerisi narahat olduğu üçün yolundan asılı olmayaraq ona həmişə döşlük və quşqun vurulur. İkihürğüclü dəvə alıqlanan zaman əvvəlcə belinə çul salınır. Çulun ortası hürğüc boyu yarıq olur. Hürğücün ortasına düşən hissədən çulun tərəfləri örkən və ya çulun materialı ilə bir-birinə bənd edilir ki, çul yanlardan

sürüşüb düşməsin. Üstünə kapan qoyulur, kapanın bağlı tərəfi arxa hürgücün çölündən qoyulub, yarlardan qabaq hürgücün qarşısında uclarına tikilmiş iplərlə bir-birinə bağlanır.

Uzaq mənzilli karvanlarda, təntənəli şənliklərdə qız köçürəndə, cehiz aparanda dəvəni əlvən rənglərdən toxunmuş gülbənd, ladı və s. ilə bəzəyirlər. Bədbəxt hadisələrdə, yas mərasimlərində istifadə olunanda isə dəvəni qara bəziyirdilər.

Şərq xalqları arasında mövcud olan bir inama görə, dəvə günəşdən yaranmışdır. Digər inamda isə dəvə ilə insanın bir torpaqdan yığılmış palçıqın müxtəlif hissələrindən yarandığından bəhs olunur. Ağ dəvə isə müqəddəslik, xeyirxahlıq simvolu hesab olunur. Respublikamızın ərazisində qayalara dəvə rəsmlərinin çəkilməsi, dəvə heykəllərinin qoyulması, dəvə pirlərinin yaranması onun hələ uzaq keçmişlərdən müqəddəsləşdiyini göstərir.

Qobustan qaya təsvirlərində karvan qatarlara bölünmüş və hər qatarın önündə qatarbaşı gedir. Belə rəsmlər dəvə cinsləri haqqında da fikir söyləmək imkanı verir. Belə ki, rəsmdə birhürgüclü və ikihürgüclü dəvələr aydın seçilir. Ümumiyyətlə dəvə rəsmləri Azərbaycanın incəsənət və təsviri sənət əsərlərində zəngin iz buraxmışdır. Qədim rəssamlıq əsərlərində sənətkarlar dəvə ilə bağlı çoxlu səhnələr yaratmışlar. Bizə gəlib çatan qədim xalça nümunələrinin əksəriyyətində dəvə rəsmləri işlənmişdir. Dəvə rəsmləri həmçinin kilim, məşraf, corab və hətta qadın əl tikmə işlərində də çox geniş yer tutur. Bəzi "müqəddəs" yerlərdə və qəbiristanlıqlarda qoyulmuş dəvə heykəlləri bu günə qədər gəlib çatmışdır. Bunların arasında Qobustandakı Sofi Həmid məqbərəsi önündə daşdan qoyulmuş dəvə heykəli xüsusilə fərqlənir. Bu heykəl dəvəyə olan qədim etiqadın, böyük inamın nəticəsi kimi yaranmışdır. Azərbaycan xalqının dəfn adətində mərhumun başdaşında dəvə şəklinin yonulması, hətta başdaşı əvəzinə dəvə heykəlinin qoyulması da geniş yayılmışdır. Bu adət peşə bildirməklə bərabər, bir daha dəvənin müqəddəsləşdiyini göstərir. Bu cəhətdən Laçın rayonunun Mirik kəndində qəbir üstündə başdaşı əvəzinə bir qatar dəvə heykəli qoyulması daha maraqlıdır. Bu heykəl haqqında mətbuatda ilk dəfə məlumat verən İlhami Cəfərov yazır ki, bu daş karvan yeddi dəvədən ibarətdir. Babaların daşa dönmüş qəbirləri burada bir-birinin arxasınca düzülüb. Elə bil ki, ətrafa qaranlıq gətirən mağaralarda nə vaxtsa qeyb olunmuş bir sarban onları ahəstə yerləşə arxasınca aparır. Qabaqda iri bir ağ nər gedir. Dalınca getdikcə kiçilən mayalar. Ən arxadan boğazına qədər qara palçığa batmış yazıq bir köşək gəlir. O, dəstədən geri qalmaq qorxusu ilə ürkək-ürkek qabağa, anasının uzaqlaşmaqda olduğu yolun o üzünə boylanır.

Dünyanın bütün dəvəçilik ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda dəvənin müqəddəsliyi elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, ona "nəfər" demişlər. Bütün heyvanlar sayılarkən "baş", "dənə" deyildiyi halda dəvə "nəfər" adlandırılmışdır. Xalqımızın dəvəyə olan bu inamı Azərbaycan poeziyasında da öz əksini tapmışdır.

Bu cəhətdən Çərkəz Məcidin "Nəfər dəvə" adlı şeiri maraqlıdır:

*Elimdə nəfər dəvə,
Tale səni sevə-sevə,
Tale səni qova-qova
Saldı insan cərgəsinə.*

"Dəvə – heykəl, at – murad, camış – mərcan, qoyun – qurban, keçi – şeytan" zərb-məsəlində də dəvəyə böyük məhəbbət və ehtiraam aşkar duyulur. Dəvəyə inam xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin ən incə sahəsi olan musiqidə də dərin iz buraxmışdır. Azərbaycan musiqisinin şah əsərlərindən olan C.Hacıbəyovun "Karvan" simfoniyasında dəvəyə olan inam musiqi dili ilə qələmə alınıb, böyük ilhamla təsvir edilmişdir.

Hazırda dünyanın dəvəçi xalqları arasında mövcud olan bayramlarda, dəvə döyüşü, cıdırı keçirmək adəti eyni ilə xalqımızda da olmuşdur. Xalqımız dəvə cıdırı və döyüşünü adətən Novruz bayramında keçirmişdir. Döyüş üçün hazırlanan dəvə yaxşı yemlənib, gümrə saxlanardı. Kəndin ətrafında döyüş üçün xüsusi meydançalar olardı.

Camaat meydana toplaşar, döyüşdürüləcək dəvələr ora gətirilərdi. Sahibləri razılaşmış şərt əsasında dəvələri döyüşə buraxardılar. Döyüş zamanı dəvələr boyunlarını bir-birinə keçirib zorla biri digəri-

ni yatırmağa məcbur edir. Dizi yerə dəyən dəvə məğlub hesab olunur. Döyüşən qızmış dəvələri vaxtında ayırmadıqda onlar bir-birini zədələyir, hətta öldürürlər də. Döyüş və cıdırda qalib gəlmiş dəvəni camaat mükafatlandırır. Respublikamızda sirk əyləncələrində dəvədən geniş istifadə olunur.

Xalqımızın məişətində dəvənin müqəddəsləşməsi tarixi çox qədimdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tunc dövrünə aid tapılan dəvə fiqurları, əşya üzərindəki rəsmlər hələ e. ə. III minillikdə dəvənin kultura çevrilməsindən xəbər verir. Qobustan qayalarındakı qədim dəvə rəsmləri də bu fikri bir daha təsdiq edir.

Xalqımızın dəvə ilə bağlı inanclarında çox qəribəliklər var. Dəvənin yuxuda görülməsi, xüsusilə qızmış dəvə görülməsi bədbəxt hadisənin olacağı haqqında xəbərdarlıq kimi qiymətləndirilir.

Dəvə ilə bağlı bu inanclar hələ Dədə-Qorqud dövründə mövcud olmuşdur. "Kitab-Dədə Qorqud" dastanında "Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunda bu inanclar haqqında qardaşı Qaragünəyə söhbətində məlumat verib deyir: "Qara qayğulu vəqə gördüm. Yumruğumda çalıban mənim şahin quşumu alır gördüm. Göydən ildırım ağban evim üzərinə saçıq gördüm. Düm qara busarıq ordumun üzərinə tökülü gördüm. Quduz qurdlar evimi dəlir gördüm. Qara dəvə ənsəm (dən) qarvar gördüm. Qarğı kimi qara saçım uzanır gördüm. Biləyimdən on barmağımı qanda gördüm". Yuxusunu qardaşına danışan Salur Qazan hadisə olacağını duyub obasına gəlir və onu talanmış görür. Dədə-Qorqud dastanındakı bu inanclar bu gün də xalqımızın yaddaşında yaşayır.

Dəvə qədimlərdən bizə gəlib çatmış rəssamlıq, xalçaçılıq və toxuculuq sənətinin bütün sahələrində təənnüm obyektinə olmuş, ondan ilhamla bəhs edilmişdir. Bir əfsanəyə görə Azərbaycan musiqisinin şah muğamlarından biri olan çahargah karvanda zıncırov səsinin ahəngindən yaranmışdır. Görkəmli fransız yazıçısı Adam Dümanın ilk dəfə karvanda zıncırov səsinə eşidərkən onu ecəzkar musiqiyə bənzətməsi də bu fikrə bir daha inancları yadır.

Bəzi tədqiqatlarda haqsız olaraq dəvə ilə bağlı bütün inanclar və etiqadlar dini mifləklərin mifləkləri hesab olunur. Faktlar bu fikrin bütövlükdə doğru olmadığını göstərir. Elmi tədqiqatlar dəvə məhsullarının bir sıra xəstəliklərə müalicəvi təsirini aşkar etmişdir. Bizcə, hələ ən qədim zamanlardan insanlar dəvə məhsullarının obyektiv təsirini qiymətləndirə bilmədiklərindən onu mifləkləşdirmişlər. Dəvəçi əhəlinin inamına görə dəvə əti ruhu təmizləyir, onu qoruyur, dünyaya övlad gətirilməsinə kömək edir, kişiyyə qüvvət və həvəs verir. Dəvə sümüyü sehrli müalicə təsirinə malikdir.

Körpələri bədnəzərdən qorumaq, psixi xəstə uşaqların ruhundan qorxunu çıxarmaq üçün üstünə dəvə tükü tikmişlər.

Xalq təbabətinin və tibb elminin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, dəvə məhsulları müalicə cəhətdən digər ev heyvanlarının məhsulları ilə müqayisədə güclüdür. Dəvə əti bədənə istilik verir, bədən orqanlarını qüvvətləndirir, sarılıq, şəkərli diabet xəstəliklərində təsirli dərman kimi istifadə olunur.

Dəvənin ağ ciyərinin təpiti üzdəki ləkələri aparır. Dəvə yunu xalq təbabətində ən çox işlədilən məhsullardan olmuşdur. Yunu yandırır külünü yaraya qoymaqla qanaxmanı dayandırır. Revmatizm xəstəliyi olan adamlar dəvə yunundan toxunmuş paltar geyməklə bədənələrində olan ağrıların azalmasına nail olurlar. Dəvə südündə göy öskürək, boğaz ağrısı, vərəm, mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində əvəzsiz hesab olunur, güclü müalicə təsiri göstərir. Orta Asiyada vərəm xəstəliyinin müalicəsində dəvə südündən hazırlanmış şübatdan daha geniş istifadə olunur. Dəvə iliyi və hürgücünün yağı qüvvətli müalicə təsirinə malikdir. Hazırda Avropa alimləri dəvə südündən hazırlanmış yağdan kosmetik xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunan dərman istehsal edirlər. Onlar dəvə südünün tərkibində bir çox xəstəliklərin müalicəsi üçün lazımi maddələrin olması fikrindədirlər və onu dəqiqləşdirmək üçün tədqiqat aparırlar.

Göründüyü kimi, dəvə məhsulları heç də təsadüfən sehrli məhsul adlandırılmamışdır. Sadəcə olaraq ulu əcdadlarımız dəvə məhsullarının obyektiv müalicəvi təsirini dərk edə bilmədiklərindən onu ilahiləşdirmişlər.

Dəvə həm iqtisadi cəhətdən, həm də insanı duyması, başa düşməsi nöqtəy-nəzərindən insana ən yaxın, ən əziz heyvan olmuşdur. Ona görə insan onu ən qiymətli, ən əziz varidat-dövlət hesab etmişdir. Dəvəni nəslin ən əziz davamətdiricisi, baba və nənə üçün ən əziz nemət olan nəvə ilə müqayisə etmişlər: "Dövlətdə dəvə, övladda nəvə".

Səhra və yarımsəhra heyvanı olan dəvə əsasən tikanlı kol və şorakət bitkiləri ilə qidalanır. Ən çox sevdiyi ot – dəvətikanı, yağıtkan və qanqaldır. Əsasən otlaq heyvanıdır. Otlaq şəraitində sürü halında yaşayır. Hər sürüdə erkək başçı olur. Sürüdə olan digər erkək dəvələr ya başçıya tabe olur, ya da sürünü tərk edirlər. Cavan dəvələr sürüdə yaşlı mayanın ətrafında toplaşirlər. Erkək başçı həmişə kənardan sürünü müşayiət edir, onun keşiyini çəkir. Tufan, çovğun və ya hər hansı bir təhlükə zamanı dəvə sürüsü asanlıqla öz nizamını pozmur, toplaşib bir-birinə sığınır, erkək dəvələr, xüsusi ilə başçı erkək dəvə qüvvətli qışqırıqla təhlükəni öz üzərinə götürdüyünü bildirir və sürünü qoruyur.

Digər ev heyvanlarından fərqli olaraq dəvələr ölüşdə otlayarkən sıx gəzmir, dağınıq otlayırlar. Çox uzaq görmə qabiliyyəti olan dəvə ölüşdə ona lazım olan otu seçib, ancaq öz payını götürür. Hətta ac olanda belə bitkini bütöv yemir, ondan müəyyən hissəni qoparmaqla kifayətlənir. Dəvələr yalnız gündüz otlayırlar, gecələr bir yerə toplaşib gövsəyirlər və ya uzanıb yatırlar.

Elmi-tədqiqatlar və müşahidələr göstərir ki, dəvə otlaq şəraitində daha tez kökəlir, yaxşı inkişaf edir. Bağlama şəraitində saxlandıqda onun diri çəkisinin hər yüz kiloqramı üçün bir yem vahidi qida norma hesab olunur. Dəvələr yaz və payız aylarında daha tez kökəliirlər. Ona görə də çarvadarlar yük dəvələrini növbə ilə yaz və payız aylarında otlaq şəraitində kökəlməyə buraxırdılar. Bəzən dəvə çox arıqlayıb otlağa buraxıldıqda da kökəlmədikdə, payızda onu tut yarpağı ilə yemləyirdilər. Bu da kömək etmədikdə həmin heyvan sağalmaz hesab olunub çıxdaş edilirdi. Dəvələr duza çox tələbkardır. Dəvəyə duzu xırda parçalar halında verirlər. Dəvənin gündəlik duz norması 100 qram hesab edilir.

Əsas təsərrüfat məşğuliyyəti maldarlıqdan ibarət olan əhali heyvanlarını qışlaqlarda saxlayır, dəvənin qış bəslənməsində heç bir təsərrüfat binasından və əlavə yemləmədən istifadə etməyirdilər. Maldarlar dəvəni həmişə ilboyu açıq havada, otlaq şəraitində bəsləmişlər. Buna dəvələrin özlərini yırtıcılardan qoruya bilmələri də imkan verir.

Dəvəçilik təsərrüfatı qoyunçuluqla çox yaxşı uyuşur. Qoyunla eyni ölüşdə otlayan dəvə nəinki onun yeməsinə mane olmur, hətta onun ölüşünün tikanlı kollardan təmizlənməsinə kömək edir, həmçinin maldarlar yaylaq və qışlağa köç zamanı dəvədən ən səmərəli yük və minik nəqliyyatı vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

Çarvadar təsərrüfatında dəvənin bəslənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Çarvadarlar dəvəni əsasən bağlama şəraitində bəsləmişlər. İl boyu yüklənən çarvadar dəvələri qış ayları örtülü binalarda saxlanırdı, əvvəlcədən hazırlanmış quru ot və qüvvətli yemlərlə yemləyirdi. Bağlama şəraitində saxlanacaq dəvə üçün qış yemi olaraq bütün otlardan istifadə olunsa da, əsasən tikanlı qanqal bitkiləri toplanırdı. Dəvə binası *dəvəlik* adlanır. Dəvəliklər tövlə və kaha formasında dəvənin hündürlüyünə müvafiq şəkildə tikilirdi. Dəvə saxlanılmasının üstünlüklərindən biri də onun yem normasına tələbkər olmasıdır.

Xalq etimologiyasına görə, təəccüblü də olsa, bir dəvənin yem norması iki qoyunun yem norması qədərdir. Bunu belə fakt da sübut edir ki, əsrimizin əvvəlinə qədər otlaq haqqı olaraq bir qaramal üçün 4 qoyunun otlaq haqqı ödəndiyi halda, dəvə üçün iki qoyunun otlaq haqqı qədər məbləğ ödənməsi adət olmuşdur.

Heyvandarlıqda şirin suyun da az rolu yoxdur. Bu cəhətdən də dəvəçiliyin əlverişli xüsusiyyətləri var. Elə buradaca dəvələrin su ilə qidalanmalarının özünə məxsus qəribəliklərini qeyd etmək istədik. Orta hesabla yaşlı dəvə üçün gündə 25-30 litr su norma hesab olunur. Lakin dəvələr uzun müddət susuz keçinə bilirlər. Bəzi tədqiqatçılar bunu dəvənin yediyi otların tərkibində suyun çoxluğu ilə izah edirlər. Belə güman edirlər ki, dəvənin yediyi birillik və şoran bitkilərinin 80%-i sudan ibarətdir. Bu bitkilərlə qidalanan dəvə gündə 30 litrə qədər su qəbul etmiş olur.

Dəvələrin susuzluğa və istiyyə dözümlülüyündə onların bədənində temperaturun dəyişkən olmasının da mühüm rolu var. Dəvənin bədənində temperatur gecə, sərin havada 34 dərəcəyə qədər enir, gündüzlər isti havada isə 42 dərəcəyə qədər qalxır. Susuz dəvələr 60-70 km-lik məsafədə suyun olduğu səmti asanlıqla duyub tapırlar.

Dəvəçilik təsərrüfatının artırılması və inkişaf etdirilməsində seleksiya işinin düzgün təşkilinin mühüm əhəmiyyəti var. Cütləşmə zamanı erkək dəvələr qızır və çox təhlükəli olurlar. Nəzarət olunmadıqda sürüdəki erkək dəvələr hətta bir-birini öldürürlər. Erkək dəvələr bu zaman həmçinin adam üçün

də təhlükəli olurlar. Qızmış dəvəni nisbətən sakitləşdirmək üçün irtməyini iplə çəkib, hürgücünə və ya cahazına bağlayırlar.

Dəvələrdə cütləşmə düzgün təşkil edilmədikdə alınan nəsil də səmərəsiz olur. Ona görə də cütləşmə ərafəsində törədici kimi istifadə edilməyən nəvə və balxını sürüdən ayıraraq müvəqqəti bağlama şəraitində saxlayırlar. Törədici kimi ancaq lök və buğrdan istifadə olunur. Erkək dəvələrdən 4-5 yaşdan sonra törədici kimi istifadə olunur. Dişi dəvələr üç yaşından cütləşirlər. Dişi dəvələrdə cütləşmə imkanı ilin bütün fəsilələrində olduğu halda, erkək dəvələrdə ancaq müəyyən müddət qızmış vəziyyətdə qaldıqdan sonra yaranır. Dəvələrdə cütləşmənin və dölün mövsümlüyü də məhz bununla əlaqədardır. Azərbaycanca dəvələrin cütləşmə mövsümü fevral-mart ayları olduğundan döl aprel-may aylarına düşür. Birlüğüclü dəvələrdə boğazlıq 390 gün, ikilüğüclülərdə 400-410 gün davam edir. Köşəklər orta hesabla 35-40 kq çəkiddə doğulurlar. Köşəklərin ilkin lazımı qaydada bəslənməsi onun gələcək inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Köşəyi mayalanıb, bədəni möhkəmlənib sərbəst gəzənə qədər soyuqdan qoruyurlar, bədəninin mütənasib böyüməsi qayğısına qalırlar. Dəvə yeganə ev heyvanıdır ki, doğarkən balasını yalamır. Odur ki, doğulan kimi köşəyi təmizləyib, qurulayıb əmizdirib, sonra düz yerdə yatırır, isti materialla üstünü örtüb, üzərinə cahaz keçirib bir neçə gün bu vəziyyətdə saxlayırlar. Bundan məqsəd köşəyi soyuqdan qorumaq, bədəninin mütənasib böyüməsi qayğısına qalmaq və güclü olmasını təmin etməkdir. Dəvənin iki qabaq qolları arasında qara dairəvi nahiyyə *zindan* adlanır. Əgər köşəkdə zindan öz yerində düz bərkiməsə, bu, gələcəkdə dəvənin qüvvətli olmasını təmin etmir. Köşəyi düz yerdə yatırmaqla zindanın mütənasib bərkiməsini təmin edirlər. Elə ki zindan lazımınca bərkidi, köşək sərbəst yeriyə bildi, anasının yanına buraxırlar. Körpə köşəyin ciyərlərinin təmizlənməsi üçün kiçik döyülmüş istiot və ya yovşan yarpağını torbaya yığıb, torbanı köşəyin ağzına keçirirlər. Bununla da köşək tez-tez öskürüb, asqıraraq ciyərlərini təmizləyir. Etnoqrafik məlumatlara görə, bu üsul həmçinin köşəkdə soyuqlamanın da qarşısını alır. Soyuq havada körpə köşəkləri çullayırlar. İki ildən bir doğan ana dəvə ömrü boyu 15-20 bala verir. Dəvələrdə inkişaf və böyümə digər ev heyvanları ilə müqayisədə çox sürətli olur. Adi otlaq şəraitində yemlənən köşəklərin çəkisi 4-5 aylıqda 140-160 kq-a, bir yaşı tamam olduqda isə 220-270 kq-a çatır. 15 aylıqda ikilüğüclülərin çəkisi 310kq-a, nərələrin, həmçinin bütöv mayanın çəkisi 390-410 kq-a çatır. Üç-dörd yaşlı dəvələrin çəkisi orta hesabla təxminən 800-900 kq olur. Erkək dəvələrin çəkisi 1300 kq-a qədər çata bilər.

Yaşın görə dəvələr aşağıdakı kimi adlanır:

6 aylığına kimi *köşək*, 6 aylıqdan bir yaşına kimi *daylaq* adlanır. Bir yaşdan hər yaş *bir tük* hesab edilir. Yəni bir tük, iki tük, üç tük və s. Bir tük – maya, beş tük –buğur, səkkiz tük – balxı və s.

Etnoqrafik baxımdan dəvənin ələ öyrədilməsi (işə öyrədilməsi) xüsusi maraq doğurur. Sağlam, gümrah böyümüş dəvələr iki-üç yaşından iş üçün öyrədilir. Başqa ev heyvanlarına nisbətən dəvənin ələ öyrədilməsi daha çətin olub, müəyyən vaxt tələb edir. Sahibi dəvə ilə ünsiyyət yaratmaq üçün hələ köşək vaxtı onu tumarlayır, ələ öyrədir, başına ip keçirir, hərdən yedəyində gəzdirdir, bağlayır, tədricən özünə öyrəşdirir. Bu hazırlıq prosesini keçmədikdə dəvəni öyrətmək çətin olur. Xam dəvə adamı yaxın buraxmır, bədəninə ip toxunmasına imkan vermir, inadkarlıq göstərir. Bu zaman böyük səbr və mülayimlik göstərmək lazım gəlir. Çünki dəvə kobudluğa və zorakılığa qarşı çox kinlidir. Öyrədilmə zamanı onu zorakı surətdə hər hansı hərəkətə məcbur etmək əks təsir göstərir. Ram edilməsi nəzərdə tutulan xam dəvə obaya, məhəlləyə gətirilir, usta dəvələrlə birlikdə qabağına duz tökülür və onlarla birlikdə yemlənilir. Bu zaman ehtiyatla sicimdən düzəldilən qaraçının kəlləliyi xam dəvənin başına keçirilir. Usta dəvələrlə birlikdə yatırılır. Xam dəvə hələ kiçik yaşlarından "xix" sözünü çox eşitdiyi üçün "xix" deyən kimi yatır. İlk dəfə onu ehtiyatla çullayırlar. Qaraçı dəvənin başına kip geydirilir ki, dartındıqda başından çıxmasın. Dəvə mülayim olanda, köşəklikdən adama uyuşanda onu sadəcə olaraq yedəkdə gəzdirlər, tədricən alığa, yükə öyrədirlər.

Normal bəslənmədiyi, düzgün yemlənmədiyi üçün və yaxud pis saxlanma şəraiti zündən və hətta təsadüfi hallardan da dəvədə müxtəlif xəstəliklər əmələ gəlir. Quraqlıq, gənəli illərdə dəvə tez-tez yüklənib təri yuyunmadıqda onda qotur xəstəliyi baş verə bilər. Dəvələrin xəstəliyi tarixən müxtəlif üsul və vasitələrlə müalicə edilmişdir. Qotur xəstəliyini qara neftlə, adi ocaq külündən məhlul hazırlayıb yumaqla da müalicə etmişlər. Quru otla yemlənən dəvə birdən-birə körpə qanqal, gicitkən və yaxud di-

gər göy ot yedikdə köpür, zəhərlənir. Belə hallarda müalicə üçün dəvənin qarnını ovur, qatıq, ayran və süd içirdib, qan almaqla müalicə edərtilər. Yükdən sonra soyuq havada cahazı alınıb tərlə buraxılmış, isti havada günəş altında tərlə qalan yük dəvəsi dilbəş olur. Dilinin üstündə qara xallar əmələ gəlir, qarın ağrısına düşür. Müalicə etmək üçün dilinin üstündəki qara xalları qayçı ilə kəsib təmizləyirlər, dilinin altındakı damarlardan iynə ilə qan alırlar, dilini duzla ovurlar. Budunun arxasından bir neçə yerdən dağlayırlar.

Dəvə xəstəliklərindən biri *səng* adlanır. Xəstəlik zamanı dəvə qışqıra-qışqıra dəli kimi hara gəldi qaçır. Müalicə üçün dəvənin qabaq ayaqlarının arxasındakı şah damarlarından qan alırlar (qanı nə qədər çox alsa bir o qədər yaxşıdır). Sonra budundan və boynunun arxasından dağlayırlar. Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, dəvə xəstəliklərinin empirik üsullaarla müalicəsində azərbaycanlılar zəngin təcrübəyə malik olmuşlar.

Dəvəçilik əsrlərlə xalqımızın qida məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynamışdır. Məhsuldar kənd təsərrüfatı heyvanı olan dəvə az xərclə bol ət, süd və yun istehsal etmək imkanı verir.

Adi otlaq şəraitində bəslənən 4-5 yaşlı dəvələr orta hesabla 450-500 kq ət verirlər. Köklüyündən asılı olaraq dəvənin ət çıxarı 50-60% olur. Dəvə əti kimyəvi tərkibinə görə də mal ətindən zəngindir. Dəvə ətinin digər müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, dəvə qocaldıqda belə əti yumşaq olur. Dəvə ətindən bütün ət xörəkləri hazırlanır. Lakin xalqımızın məişətində dəvənin qutabı, küftəsi, lülə kababı daha yüksək qiymətləndirilmişdir. Dəvə ətindən bütün ət istehsalı sənayesi müəssisələrində istifadə etmək mümkündür.

Dəvə həmçinin yüksək keyfiyyətli süd məhsulları vermək imkanına da malikdir. Dəvənin sağım müddəti orta hesabla on səkkiz aydır. Süd məhsuldarlığına görə dəvə cinsləri arasında fərq var. Arvanın süd məhsuldarlığı daha yüksəkdir. Orta hesabla bir sağım müddətində 4500-5000 litr süd verir. Südü 4-4,5% yağlılıqda olur. İkihürgüclü maya bir sağım müddətində orta hesabla 1000-1700 litr süd verir. Yağlılığı 5,5%-dir. Dəvə südü yüksək bakterisidlik xassəsinə malik olduğundan onu 2-3 gün adi hava şəraitində saxladıqda belə çürümür.

Qaramal gönü ilə müqayisədə dəvə gönü dabbaqçılıqda daha yüksək qiymətləndirilir. Azərbaycan zərgərlik sənətində dəvə sümüyü tarixən qiymətli material olmuşdur. Dəvə sümüyündən hazırlanmış təsbəh, qadın boyunbağısı və muncuqlarını əhali həmişə yüksək qiymətləndirmişdir.

Dəvəçilik Azərbaycanın ən qədim təsərrüfat sahələrindəndir. Tarixən ölkə ərazisinin düzən zonasında heyvandarlığın qabaqcıl sahələrindən biri olmuşdur. Dəvəçilik xüsusilə qoyunçuluqla yaxşı uzlaşdığına görə, düzən zona heyvandarları həmişə öz təsərrüfatlarında qoyunla bərabər dəvə də saxlamışlar.

OVÇULUQ VƏ BALIQÇILIQ

OVÇULUQ. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun dağlarla, sıx meşələr və çaylarla əhatə olunması burada ovçuluq və balıqçılığın inkişafına zəmin yaratmışdır. Bir sıra arxeoloji abidələrdən aşkar edilmiş artefaktlar, habelə etnoqrafik və geoloji tədqiqatlar bu bölgədə müxtəlif heyvan və balıq nümunələrinin mövcud olmasını sübut edir.

Laçın və Kəlbəcər rayonlarının ərazisində Təbəşir dövrünə aid nəslə kəsilmiş bir sıra dəniz heyvanları və balıqlarının daşlaşmış nümunələri tapılmışdır. Həmin nümunələr bu rayonların Ermənistan tərəfindən işğalına qədər muzey ekspozisiyalarında nümayiş etdirilmiş, təəssüflər olsun ki, bu nadir tapıntılar vandalizmə məruz qalaraq məhv edilmişdir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Azıx mağarasından tapılmış qədim ov alətləri, heyvan sümükləri, Kəlbəcər rayonunda dəniz səviyyəsindən 3 min metr yüksəklikdə yerləşən Zalzaxgölü və Qaragölün yaxınlığındakı qayaüstü təsvirləri burada ovçuluğun qədim tarixə malik olduğundan xəbər verir. Qayaüstü təsvirlərdə maral ovu, dağ keçilərinin ovlanması, pusquda durmuş ovçunun kamanın yayını çəkərək təhlükədən xəbəri olmayan dağ keçisini nişan alması səhnələri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu təsvirlərin böyük hissəsi tunc dövrünün başlanğıcına – e.ə. III minilliyə aiddir.

Cəbrayıl rayonunun Şıxlar kəndi yaxınlığında "Qışlaq yeri" adlanan qədim yaşayış məntəqəsindən əldə edilən tunc ox və nizə ucluqları, toppuz başlıqları və s. burada da ovçuluğun geniş yayılmasını ehtimal etməyə zəmin yaradır.

Qədim zamanlardan ovçuluq kişilik, mərdlik, şücaət rəmzi hesab edilmişdir. Bu, ana kitabımız "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanında özünün bariz nümunəsini tapmışdır. Dastandan göründüyü kimi: "Ov ovlayan, quş quşlayanər" el-oba içində böyük hörmət və izzət sahibi hesab olunurdu (*Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, 166-167*).

Burada orta əsrlərə aid məzar daşlarının üzərindəki süjetlərin əksəriyyətində ov səhnələri, ovçu fiqurlarının, ov heyvanları və quşlarının, ov itlərinin təsviri o dövrdə insanların həyatında ovçuluğun böyük rol oynadığını göstərir. Belə məzar daşları Kəlbəcər və Laçın rayonları ərazisində çoxluq təşkil edir.

Laçın rayonunun Zabux, Seyidlər, Sultanlar, Zeyvə, Sonasar və Çağazur kəndlərindəki qəbiristanlıqlarda at fiqurlu məzar daşlarının, habelə daş sarkofakların üzərindəki ovçuluqla bağlı lakonik səpkili süjetlərdə ovçuların xüsusi ov itləri, ov quşları, hətta əhliləşdirilmiş bəbirlərdən ov heyvanının qovulmasında istifadə etməsi əksini tapır.

Bölgə dağ keçisi, qartal, maral, ceyran, qaban, ayı, meşə pişiyi, bəbir, çaqqal, tülkü, porsuq, su samuru, canavar, dələ, dovşan, qızılquş, çöl ördəyi, kəklik, qaratoyuq, turac, qırqovul və s. vəhşi heyvan və quşlarla, habelə müxtəlif gəmirici növləri ilə zəngin idi.

Əhalinin maldarlıqla məşğul olması ovçuluq üçün məcburiyyət doğururdu. Belə ki, qoyun sürülərinə tez-tez hücum edən yırtıcı heyvanları dəf etmək üçün hər bir maldardan ovçuluq məharəti tələb olunurdu. Digər tərəfdən isə ovçuluq əyləncə, həm də şücaət rəmzi hesab edilirdi.

Ə.Ələkbərov yazır: "Burada ovçuluqla məşğul olurlar. Meşə heyvanları – maral, dağ keçisinin müxtəlif cinsləri, qaban, dovşan, meşə xoruzu, kəkliklə yanaşı ayı, canavar, dələ, su samuru, tülkü, porsuq çoxluq təşkil edir. Canavarların ovlanmasına xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, canavar dəstələri payızda kəndləri mühasirəyə alır, qışda tövlələrin torpaq damlarını yararaq qoyunlara hücum edir" (*Алекперов, НАИИАН: Ф. 1, опись 1, д.114*).

Laçın və Kəlbəcər rayonlarında tədqiqat aparmış rus etnoqrafı T.F.Aristova bölgədə ovçuluğun geniş yayılması haqqında yazır: "Burada ov etməyi çox sevirlər. Qaban, dağ keçisi, maral, tülkü, ayı, meşə xoruzu, dələ, xüsusilə qış zamanı qoyun sürülərinə böyük ziyan vuran canavarları ovlayırlar. Əvvəllər olduğu kimi yenə də balıqçılıqla məşğul olurlar. Qızıl balıqla zəngin olan coşqun çaylardan kişilər balıq tuturlar" (*Аристова, 1990, 68*).

Ovçuluqda əsas ov silahları təklülə tüfəng, cələ, tələ, tor və məşəldən ibarət idi. Təklülə ov tüfəngləri əsasən Şuşa şəhərində istehsal olunurdu. XIX əsrin sonlarında Tula silah zavodunda hazırlanmış qoşalülə tüfənglərdən də istifadə edilməyə başlandı. Belə tüfəngə yalnız varlı və tavanalı ailələr malik idilər.

Adətən ova çıxmaq üçün əvvəlcədən xüsusi hazırlıq görülərdi. Ova bir neçə adamla, yaxud kollektiv şəkildə çıxırdılar. Ayı, canavar, çöl donuzu, dağ keçisi kimi iri və yırtıcı heyvanları kollektiv şəkildə pusqular qurmaqla ovlayırdılar.

Vəhşi heyvanlar tələ vasitəsilə tutulurdu. Hər heyvanın öz tələsi vardı. Tələ ocaqlıq dili, yay, qayçı və zəncirdən ibarət idi. Tələnin zənciri polad qatı verilmiş dəmirdən hazırlanırdı. Zəncirin ucunda isə üç ədəd qarmaq düzəldilirdi. Heyvanlar güclü iyduyma qabiliyyəti ilə gözlənilən təhlükəni hiss etdiklərinə görə tələni qurarkən əlcəkdən istifadə olunurdu. Tələni öz ölçüsündə torpaq qazıb oraya bərkidir, ocaqlığına parça tikirdilər. Əksərən yun corabın boğazını tələnin üstünə tikirdilər. Xüsusilə, qış fəslində tələnin yeri quru olmalı idi. Çünki islanmış tələ şaxtadan donan zaman atmırdı, ona görə də tələnin üstünü heyvanın quru peyini, yaxud qarışqa yuvalarının torpağı ilə örtürdülər. Müəyyən cığır vasitəsilə buradan hansı heyvanın işlədiyini təyin etdikdən sonra tələ qurular və pusquda durardılar. Tələnin zəncirini ondan aralıda ağaca bağlayır, vəhşi heyvan ayaq və qolundan tələyə düşdükdən sonra pusquda dayananlar zəncirle onu dartırdılar. Əksər vaxtlarda isə tələni qurub evlərinə dönər, sonrakı günlərdə vaxtaşırı oraya baş çəkərdilər.

Ovlanmış heyvanların və quşların ətindən ətlük kimi istifadə olunar və kollektiv ovda əldə edilmiş qənimət hamının arasında bərabər şəkildə bölünərdi.

Tədqiq edilən dövrdə quşları xəlbirlə ovlamaq təcrübəsi geniş yayılmışdı. Xəlbiri üzə üstə çevirib altına dən səpir, bir tərəfinə ağacdən dayaq qoyur, dayağın alt hissəsinə isə uzun ip bağlayaraq ipin ucundan tutub pusquda dayanırdılar. Quşlar xəlbirin altına səpilmiş dənə yemək üçün buraya toplaşar və bu zaman pusquda dayanan ipi dartardı. Quşların çoxu xəlbirin altında qalmaqla tələyə düşürdü. Quşlar tufənglə də ovlanırdı.

Quş ovunda "cələ" və ya "duzaq" adlandırılan alətdən də istifadə edilirdi. Cələ ilə quş ovlamaq üçün atın quyruq tükündən müəyyən sayda götürüb bir neçə yerinə ilgək vurur, uclarını yerə sancılmış dayağa bərkidir, sonra cələ quraşdırılmış yerə dən səpib pusquda dayanırdılar. Quşlar yemi dənələməklə yanaşı, ayaqları ilə yeri də eşdiklərinə görə caynaqları həmin ilgəyə ilişir, uçmaq istərkən ilgək dartılmağa başlayır və cələyə düşürdülər. Bəzi hallarda quş ovçuları cələni nəzarətsiz qoyub gedir, bir neçə saatdan sonra qayıdib ovlarını götürürdülər.

Su quşları çayın kənarında yuva qurduğu üçün sahildə qurulan tələnin iyini duyur və ona yaxın gəlmirdi. Buna görə də tələ kənarında qurularaq yavaşca çayın içərisinə doğru itələnirdi.

BALIQÇILIQ. Şərqi Zəngəzur üçün çay balıqçılığı səciyyəvi idi. Bölgənin dağ çayları əsasən fərel balığı ilə zəngin olmuşdur. Burada balıqovlama çayların qarşısını çəpərlə bağlamaq, yaxud oyuqlar qazaraq əhatəsinə çəpərləmək, həmçinin tor atmaq üsulları ilə həyata keçirilirdi.

Çayın qabağını çəpərlə bağlamaq üçün nisbətən dar yer seçilir, oraya paya basdırılırdı. Payaların qarşısı qaratikan kolu, yaxud qollu-budaqlı ağac şaxları ilə çəpərlənir, yalnız kiçik bir qapıcıq saxlanırdı. Gecə vaxtı həmin qapıcığı bağlayır, bir yerə toplaşmış balıqları əllə tutub kisələrə yığırdılar.

Qış mövsümündə balıq tutmaq üçün çayın qırağındakı çəmənlik sahənin altında noyuqlar qazıb su ilə dolu "çiləkən" (oyuq) yaradır, çiləkəndən balıqların uzaqlaşmaması üçün ətrafını qaratikan kolu ilə çəpərləyib üstündən daş yığırdılar. Balıqlar çiləkənə toplaşan zaman çəmənliyin üstündən yuva qazır, oradan balıqları əllə tuturdular.

Çayın axarını başqa səmtə yönəltməklə də susuz qalan balıqlar ovlanırdı. Ə.Ələkbərov bunu tənqid edərək yazır: "Dağ çaylarının balıqçılıq üçün şərait yaratmasına baxmayaraq, bu bölgədə (Kəlbəcər və Laçın rayonları nəzərdə tutulur - S.M.) adamlar çayın axarını başqa səmtə yönəldib susuz qalan balıqları tuturlar. Onlarla birlikdə kiçik balıqlar da məhv olur. Qışda isə kiçik gölməçə və nohurlarda toplaşan balıqları kütləvi surətdə qırırlar" (*Алекперов, НАИИАН: Ф. 1, опись 1, д.114*). Balıq ovu tor vasitəsilə də aparılırdı. Balıq torları pambıq və ya yun iplikdən toxunurdu.

Azərbaycanın digər bölgələrində ovçuluq və balıqçılıq yardımçı təsərrüfat sahəsi kimi səciyyəvi olsa da, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə ailələri qida ilə təmin edən əsas təsərrüfat məşğuliyyəti idi.

ARIÇILIQ

Arıçılıq qədim zamanlardan azərbaycanlıların təsərrüfat həyatında və məişətində xüsusi yer tutmuşdur. Qarabağın əlverişli coğrafi mövqeyi, mülayim iqlimi, zəngin bitki aləmi burada arıçılığın meydana gəlməsi və inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. Bu sahə dağ və dağətəyi ərazilərdə, meşə zonasında daha çox inkişaf etmişdi. Azərbaycanın bir sıra bölgələri, xüsusilə Qarabağ, Zəngəzur arıçılığın qədim mərkəzləri sayılır.

Arıçılıq öz inkişaf prosesində bal və mum toplanması, həmçinin vəhşi (çöl) arı ovundan başlayaraq, meşə arıçılığı və ev arıçılığınadək üç mərhələdən keçmişdir. Bal və mum toplanması XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuşdur. Etnoqrafik tədqiqatlar təsdiqləyir ki, meşələrdə ağac koğuşlarında, qayalarda, mağaralarda yuva salan arıların balı və mumunu ayrı-ayrı şəxslər müxtəlif üsul və vasitələrlə toplanırdı. Bal toplanması hətta peşə kimi formalaşmışdı. Ehtimal ki, bu qaydada bal əldə etmə ibtidai icma quruluşu dövründən məlum idi.

Azərbaycanda arıçılıqla bağlı çoxsaylı toponimlərə rast gəlinir: Ballıqaya (Ağdam, Qubadlı, Xankəndi, Zəngilanda sıldırım qaya), Ballica (Xankəndi, Xocalı), Balçılı (Yevlax), həmçinin Artəpə, Arıqaya, Arıxana, Arıdamı, Arıqıran və s. Arıçılıqla bağlı coğrafi adların qədim dövrdən mövcudluğu Qarabağda

arıçılığın qədimliyini sübut edir. Öz toponomikasında arıçılığın qalıqlarını saxlayan, yaxınlığında çoxlu arı məskən salmış qayalar olan Balçılı adlı yer tunc dövrünə aid edilir.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın Kəlbəcər və Laçın rayonlarında olmuş görkəmli etnoqraf Ə.K.Ələkbərovun yazdığına görə, bu yerlərdə arı ovlamaq üçün əlçatmaz qayalardakı xüsusi yerlərdə (bəndəgələrdə) boş pətəklər qoyulurdu. Arıları cəlb etmək üçün bu pətəklərə içəri tərəfdən ətirli ot və çiçəklərdən hazırlanmış xüsusi məlhəm sürülürdü. Beçəni ovlayan adam onun tam sahibi hesab olunurdu (Алекперов, 1960, 147-148).

Arı ovçusu, yaxud kəndli meşədə arıların məskən saldığı ağac koğuşlarını xüsusi işarə – damğa ilə damğalayır və ya kərtmə nişan qoyur, bununla da həmin arıların müəyyən adama məxsus olduğunu bildirirdi. Heç kəs bu arını “zəbt” etməyə cürət etməzdi. Belə ki, mövcud əqidəyə görə arı “müqəddəsdir”, o “haram götürmür”, onu oğurlamaq olmaz, əks təqdirdə o qırılar.

Əhalinin arı məhsullarına tələbatının artması süni pətəklərin yaranmasına və onların yaşayış məskənləri ətrafında bir yerə toplanmasına səbəb olmuş və beləliklə, arıçılıq təsərrüfatı yaranmışdır. Arxeoloji materialların təhlili, xüsusilə mum qəliblər vasitəsilə metal əşyaların hazırlanma texnikası sübut edir ki, Qarabağda ənənəvi arıçılığın geniş yayılmış forması olan ev arıçılığı yerli əhaliyə e.ə. I minillikdən məlum idi. E.ə. II minilliklərdə bölgədə sənətkarlığın müxtəlif sahələrində arı mumundan istifadə olunmuşdur. İnsan və heyvan fiqurları, şabəkəli xəncər başları, bəzək əşyaları, möhürlər və s. mum qəliblər vasitəsilə hazırlanırdı.

Herodot yazır ki, Qafqazda yerli əhali səbət və gil qablarda arı saxlayırlar. Azərbaycan ərazisində arıçılıq haqqında məlumata Strabonun əsərində də rast gəlinir. Onun yazdığına görə, ölkəmizin meşələrindəki ağac koğuşlarında arılar məskən salır, balı da yarpaqlardan süzülür (Страбон, 1964, 481-482). Ehtimal ki, yerli əhali bu balı toplamış, ondan həm qida, həm də müalicə vasitəsi kimi istifadə etmişdir.

Orta əsrlərdə də arıçılıq əhalinin məişətində mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, qonşu ölkələrlə ticarətdə bal və mum mühüm yer tutmuşdur. Bu dövrdə arıçı kəndlilər şəxsi istifadələri və qismən də bazar üçün baldan müxtəlif növ mürəbbə və şirniyyat məhsulları hazırlayırdılar. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda olmuş Avropa səyyahları burada yüksək keyfiyyətli yerli baldan geniş istifadə edilməsi, ondan müxtəlif növ şirniyyat məhsulları hazırlanması barədə məlumat verirlər.

Arıçılığın inkişafı təsərrüfatın bu sahəsinə vergi təyin edilməsi ilə nəticələnmişdi. Qarabağ xanlığı dövründə kəndlilərdənildə hər pətəkdən 12 axça gümüş pulalınırdı. Balın bir hissəsi xaricə, əsas etibarilə Türkiyəyə, İrana, mumisə Rusiyanın daxili quberniyalarına göndərilirdi.

Azərbaycanda arıçılığa dair biliklərin yayılmasında H.Zərdabinin böyük xidməti olmuşdur. O, arıçılığın kəndli təsərrüfatında çox xeyirli sahələrdən biri olduğunu, gül-çiçəklərdən bal hazırlayan zəhmətkeş və xeyirxah arılara qayğı ilə qulluq etməyin vacibliyini göstərirdi.

Qarabağın keyfiyyətli, ətirli balı bölgədə geniş yayılmış Qabaqtəpə arısından alırdılar. Akad. A.Qrossheyim yazır: “Qabaqtəpə arıları bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu arılar şimal arılarına nisbətən 10-11 faiz ağır, dözümlü, çevik və çox cəfəkeşdilər. Onlar daha həssas və uzağa uçurlar. Bu səbəblərə görə Qabaqtəpə arıları başqa arılara nisbətən çox məhsuldardır. Dağ şəraiti bu arılarda yüksək uçuş qüvvəsini inkişaf etdirmiş, onların çalışqanlığı, işgüzarlığı, məhsuldarlığı üçün şərait yaratmışdır. Arıçı kəndlilər deyirdilər ki, pis hava şəraitində belə Qabaqtəpə arısı su və şirə dalınca cəsarətlə uçar.

Sərt iqlim şəraitinə tam uyğunlaşmış, sakit, zəhmətkeş, soyuğa və xəstəliyə dözümlü, habelə məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edən Qabaqtəpə arısı haqlı olaraq mütəxəssislər arasında “qızıl arı” adlanır. XIX əsrin sonlarından başlayaraq Qabaqtəpə arısı ilə nəinki Rusiyada, həmçinin xarici ölkələrdə də maraqlanmışlar. O, Rusiyanın şimalına, habelə Avropa ölkələrinə, Amerikaya aparılmışdı. Qocaman arıçı Ə.Rəsulov yazırdı ki, yalnız bizim şəraitimizdə deyil, başqa ölkələrə də (məs, Amerikada) tədqiqat üçün aparılmış Qabaqtəpə arısı İtaliya arısından 70 faiz artıq bal verir. Vaşinqton Əkinçilik Departamentinin arıçılıq şöbəsinə rəhbərlik edən doktor Frenk Benton 1905-ci ildə Qafqaza gələrkən Qabaqtəpəyə aparılmasını xahiş etmişdi. Qabaqtəpədə Amerika alimi yerli arı cinsinin bioloji və təsərrüfat xüsusiyyətlərini yüksək qiymətləndirmiş və buradan 10 arı ailəsi alıb Amerikaya aparmışdı.

Arı saxlamaq qaydalarının düzgün təşkili, arıxanaların quruluşu, pətək növləri, arıların bal ehtiyatı olan sahələrə köçürülməsi, arı ailələrinin qış tədarükü qayğıları, arı xəstəliklərinə qarşı xalq üsulu ilə

müalicə tədbirləri, beçəutma və s. sahələrdə Qarabağ kəndlilərinin qazandıqları ənənəvi təcrübə arıçılıq təsərrüfatının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Arıların saxlanması, onlara qulluq edilməsi, şübhəsiz ki, pətək (arıların yaşadığı və bal topladığı yer) növlərindən çox asılıdır. Pətəklərin növü və formaları əsasən, təbii-coğrafi şərait, əhalinin təsərrüfat məişəti, yerli adət-ənənələr, həmçinin bu və ya digər arıçılıq bilik və bacarıq qabiliyyəti ilə əlaqəlidir.

Arı pətəkləri

pətəkləri odun parçası və yaxud yastı daşın üzərində qoyur, yağış, qar düşməsin deyə, onların üstünü ağac budağı və ya samanla örtürdülər. Godun Azərbaycanda iki forması xarakterikdir: dik god, yatıq god. Ə.Ələkbərov Laçın və Kəlbəcərdə XX əsrin əvvəllərində belə dik godun yayıldığı barədə məlumat verir (Алекперов, 1960, 148).

Azərbaycanda arıların səbət pətəklərdə saxlanması qaydasının çox qədim tarixi var. Qarabağda səbəti toxumaq üçün əsasən gərməşov ağacının budaqlarından istifadə edirdilər. Səbəti toxumaq üçün müəyyən ölçüdə sini götürür, bunun dövrəsi boyu yerə iki ədəd uclu çubuq basdırır, sonra isə adi qayda üzrə 20-25 sm hündürlüyündə silindr formasında hörürdülər. Çubuqların tez çürüməməsi, həmçinin içərisindəki arıları soyuqdan qorumaq üçün səbətin xarici səthi palçıqla suvanırdı. Godlarda olduğu kimi, səbətlərin ortasına da arıların şam düzəltməsi və bal şanını saxlamaq məqsədilə tel, yaxud bir-birinə çarpaz iki çubuq keçirirdilər. Arının gümrahlığından və qüvvəsindən asılı olaraq, həmçinin məhsulun bol vaxtı 2-3, bəzən 4 səbət toxunub bir-birinin üstünə qoyulur və palçıqla birləşdirilirdi. Səbətin aşağı hissəsində arıların girib-çıxması üçün "baca" açırdılar. Buna səbətin "gözü" deyilirdi. Səbətin üstü saxsı ilə örtülürdü. Arıqların dediyinə görə, xeyrə səbəti sərin saxlayır, günəş şüaları ona təsir edib balı əritmir. Səbət pətəklər Qarabağda nəsil-dən-nəslə keçərək bugünədək qalmışdır.

Bu barədə "Qafqaz təqvimində maraqlı məlumat verilir: "Şuşa və Qaryagin (indiki Füzuli) qəzalarında arı səbətlərini talvaraltında taxça üzərində sıra ilə düzüb saxlayırdılar. Dağ kəndlərində isə yaşayış evinin damında səbətləri bir-birinin üstündə, mərtəbələrle düzür, üzərini keçə, ot, yaxud samanla örtürdülər (Кавказский календарь на 1895, 117). XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində çərçivəli pətəklər meydana gəldi. Belə pətəklərdə arı yuvasını nəzərdən keçirmək, bal dolmuş şanları çıxarıb onları yeniləri ilə əvəz etmək, hətta bunları bir pətəkdən digərinə köçürmək olurdu.

Arıların qışdan çıxmasına arıçılığın əsası, bünövrəsi kimi baxmışlar. Təcrübəli arıqlar qışdan çıxmış arıları erkən yazda, yığım olmayan vaxtlarda sağlamaşdırmaq məqsədilə onlara şirə hazırlayıb verirdilər.

Keçmişdə beçəvermənin başlanması münasibətilə ailədə şadlıq edərdilər. Müvəffəqiyyətli beçəalma onlar üçün böyük bayram olurdu.

Arılar beçə verdikləri zaman "qaynamağa" başlayırlar. Təcrübəli arıqlar şaharının beçəni nə vaxt uçurdacağını müəyyən edə bilir və bu müddətdə arını nəzarətsiz buraxmırdılar. Yuvanı tərk etməzdən əvvəl beçə arılar pətəyin qabağında və ətrafında fırlanır, sonra budağa, hasara, divara və ya evin damına qonur, topa kimi bir-birinə sarınıb salxım şəklində sallanırlar. Bu zaman beçənin qaçmaması üçün arıqlar qab-qacaq döyəcəyib hay-küy salır, daşı-daşa çalır, beçənin üstünə su çiləyir, torpaq atır, mis

qabları bir-birinə vurur, hətta tufəngatırdılar. Bu sayaqla beçəni hürküdür və yaxınlıqdakı ilk maneəyə qonmağa məcbur edirdilər.

Beçə ağacların yuxarı qalın budaqlarına, əlçatmayan yerlərinə qonduqda təcrübəli arıçılar onu götürmək üçün xüsusi kiçik səbətdən istifadə edirdilər. Səbətin aşağı hissəsini uzun payaya möhkəm bərkidir, içərisinə isə ballı şan, yaxud mum qoyurdular. Uzun paya vasitəsilə səbəti beçə qonan budağa yaxınlaşdırıb arı topasının altına tutduqda beçə mumun ətrinə səbətə daxil olurdu. Əgər beçə çox hündürə qonmayıbsa, arı səbəti qaldırır, budağı silkələyir, bu zaman beçə topası səbətə tökülürdü.

Balın kəsilməsi xalq meteorologiyası ilə müəyyən edilirdi. Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, kəndəlaş bitkisinin çiçəkləri qaralanda (avqustun əvvəllərində) əhali bal kəsməyə başladır. Müşahidələrə görə, bu dövrdə arılar lazımı qədər şirə toplaya bilirdi. Arıçılar belə hesab edirlər ki, balın həmin vaxtdan tez kəsilməsi əlverişli deyil, çünki bal hələ yetişməmiş olur, həm də bu müddətdə arı ailəsində arıların sayı olduqca çox olur, bu da bal toplanması işini çətinləşdirir.

Qarabağda müxtəlif keyfiyyətli və dadlı, ağ, sarı, qırmızımtıl rəngli ətirli bal əldə edilirdi. Xüsusilə, dağ balı keyfiyyətə başqa bal növlərindən fərqlənir. Belə ki, dağ çiçəkləri arıların bal toplaması üçün gözəl məskən və mənbə sayılır. Balın dadı başlıca olaraq arının hansı çiçəkdən şirə çəkməsindən asılıdır. Səriştəli arıçılar barmağını bala batırır, onun ətrindən hansı çiçəkdən çəkməsini müəyyən edə bilirdilər.

Mənbələr təsdiqləyir ki, uzun əsrlər boyu Azərbaycanda bal ilə müxtəlif növ şərbət, rıçal hazırlanmış, hətta bal və sirkə ilə qatışıqından orqanizmə faydalı olan "iskəncəbi" adlı içki də düzəltmişlər. Balın müxtəlif növ şirniyyat məhsullarının (paxlava, halva, mürəbbə və s.) hazırlanmasında, həmçinin yeməklərə (quymaq, xəşil və s.) dad vermək üçün istifadə edilir.

Mum da qədim zamanlardan xalq məişətində xüsusi yer tutmuşdur. Mumdan hazırlanan şam əsrlər boyu evlərdə çıraq kimi işlədilmişdir. Başmaqçılar, pinəçilər xam sap və kəndirin möhkəmliyini, elastikliyini artırmaq üçün ona mum çəkərmişlər. İptoxumada, qaytan hazırlanmasında da mumdan istifadə etmişlər. İpək parçalara basma üsulu ilə naxış vurarkən mum işlədilir. Mis qablar (parç, qüyüm, satıl və s.) uzun müddət işlədilib deformasiyaya uğradıqda onların dəyişməsi mumla tutulardı.

Xalq arasında "Bal tutan barmaq yalar", "Bala baldan şirindi" və digər atalar sözləri və zərbi-məsəllərin yayılması göstərir ki, xalqımız balı qida məhsulu kimi yüksək qiymətləndirir. "Min bir dərddin dərmanı olan bal"dan xalq təbabətində geniş istifadə olunmuşdur. Bir çox xəstəliklərin, xüsusilə ürək xəstəliyinin, ümumi zəifliyin, başgicəllənmənin müalicəsində bal ən yaxşı dərmandır. Məhz ona görə də xalq arasında deyirlər ki, bal yeyənin gözünə işıq gəlir. Arı mumu ilə də müalicə qədim zamanlardan geniş yayılmışdır. Loğmanlar yel azarı və sınıqlarda mumi işlətmişlər. Yaşlı arıçıların söylədiyinə görə, keçmişdə oynaq və əzələlərdəki yel xəstəliyini arı sancmasıyla sağaldardılar.

Qarabağda arıçılığın geniş yer tutması ilə əlaqədar arıçılar arasında bir sıra adətlər və ayinlər də mövcud olmuşdur. Bir qayda olaraq, mal-qara olan yerdə, yaxud natəmiz sahədə arı saxlamazdılar. Kəndlilər öz pətəklərini kənar adamlardan gizlin tutar, arıların sayını başqalarına söyləməz, onları tərifləməzdilər. Sınamaya görə, pətəklərin qədəri məlum olsaydı, göz dəyə bilərdi. Bəzən arıçılar arıxananın dörd tərəfini çəpərləyər, yaxud qamışla hörüb palçıqla suvayardılar ki, kənar şəxslər görməsin. Bu, eyni zamanda arıları bədənəzərdən qorumaq məqsədi daşıyırdı.

Bal təzə ailə quranlar üçün xeyir-bərəkət, şirin ömür, mehribanlıq rəmzi hesab edilir. Çox yerlərdə elçilik vaxtı, nişan günü bal yeyərdilər ki, bir-birinə könül bağlamış cavanların həyatı bal kimi şirin olsun. Keçmişdə Qarabağın bir çox dağ kəndlərində qızlar ərə gedəndə valideynləri ona bir seçmə arı səbəti bağışlayar, yazda arının gözü açılana qədər aparardılar. Balın xüsusi və təkrəredilməz dadı övlad, bala şirinliyi ilə müqayisə edilir:

*Bala dadı, bal dadı,
Bala adam aldadı.
Şirini şirin olur,
Acısı da bal dadır.*

III FƏSİL

MADDİ MƏDƏNİYYƏT VƏ SƏNƏTKARLIQ

YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ EVLƏR

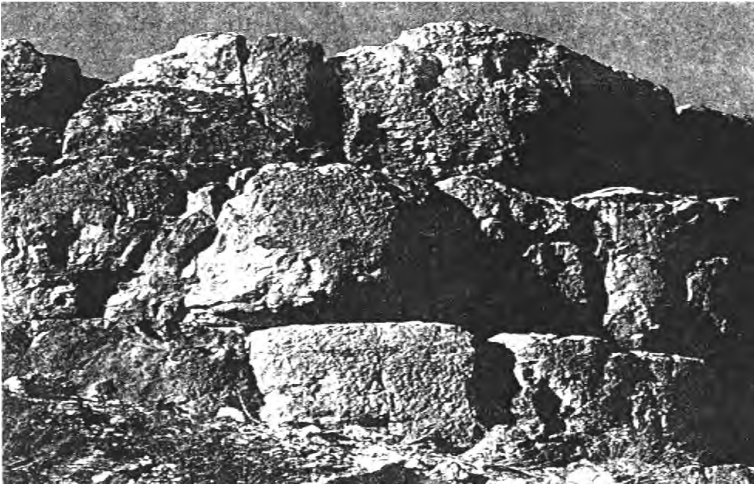
Bəşərin əski dövrlərindən başlayaraq mövcudluğunu qoruyub saxlayan və ya saxlaya bilməyən hər bir xalq (etnos) dünya mədəniyyəti xəzinəsinə orijinal maddi və mənəvi dəyərlər bəxş etmişdir. Həmin xalqlar etnoqrafiya elminin tədqiqat obyektı, etnosların yaratdığı və nəsildən-nəslə keçirərək təkmilləşdirdiyi mədəniyyət isə tədqiqat predmetidir [Бромлей, 1973, 205-208]. Mədəniyyət – cəmiyyət və insanın özünün inkişafının tarixən müəyyən səviyyəsi olub, formaca milli, məzmunca beynəlmillə və ümumbəşəri, humanist, tarixi keçici, diskretiv və sinkret xarakter daşıyır, üstqurum hadisəsi kimi təzahür edir [Əliyev., 1999, 6]. Mədəniyyətin tarixini, sosial-əxlaqi hüquqi, fəlsəfi-didaktik mahiyyətini açmağa çalışan müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri (tarixçilər, etnoqraflar, mədəniyyətsünaslar, filosoflar, sosioloqlar, psixoloqlar, hüquqçular, didaktiklər və b.) mədəniyyətin iki növünün – maddi və mənəvi mədəniyyətin olduğunu, bu bölgünün nisbi xarakter daşdığını, onların dialektik vəhdətini sübut etməyə çalışırlar. Məsələn, filosof-mədəniyyətsünaslara görə "mədəniyyət insan fəaliyyətinin üsulları, nəticələri və sərvətlərinin ümumi məcmusu olub, maddi mədəniyyət və mənəvi mədəniyyət kimi iki növdə təzahür edir. Lakin bu bölgü nisbi xarakter daşıyır, çünki istehsal prosesi insanın əqli fəaliyyəti olmadan həyata keçirilə bilməz. Digər tərəfdən, mənəvi istehsalın məhsulu olan ideyalar, bədii obrazlar, ictimai normalar hökmən maddi formada: əlyazmalar, kitablar, şəkillər, notlar, çertyojlar və s. şəkildə meydana çıxır. Deməli, mədəniyyət bəşəriyyətin ictimai-tarixi prosesdə topladığı maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu, bu sərvətlərin yaradılması, tətbiqi və gələcək nəsllə çatdırılmasıdır. Bu anlayışa insanların yaradıcılıq fəaliyyəti, onların təbiəti və cəmiyyəti dəyişdirmək imkanları da daxildir" [Əliyev., 1999, 6].

Hər bir xalqın maddi mədəniyyəti onun özünəməxsus spesifik-lokal cəhətləri və fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu isə bir etnosa məxsus mədəniyyəti digər etnosun mədəniyyətindən əsaslı surətdə fərqləndirir. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının çoxəsrlik empirik təcrübə, bilik və vərdislərə söykənən, böyük təkamül mərhələsi keçən maddi mədəniyyət tarixi zəngin olub, özünün spesifikasiyasını və milli xüsusiyyətlərini maddi mədəniyyətin bütün sahələrində bariz şəkildə nümayiş etdirir [Vəliyev, 2010, 6-8].

Azərbaycanın, eləcə də Qarabağın maddi mədəniyyəti probleminin öyrənilməsinin böyük siyasi-ideoloji əhəmiyyətini də qeyd etməliyik. Belə ki, bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli-mənəvi və maddi dəyərlərinin daha çox diqqət mərkəzinə çəkildiyi, milli-mənəvi irsə dövlət səviyyəsində qiymət verildiyi, milli-mənəvi şüura qayıdışın çağdaş milli varlığın təsdiqi kimi reallaşdığı, azərbaycanlıq milli ideologiyasının artıq formalaşma prosesi keçirdiyi bir tarixi zaman kəsiyində hər bir azərbaycanlı özünün tarixi keçmişinə, soykökünə, maddi və mənəvi dəyərlərinə daha diqqətlə və vicdanla yanaşmalı, onları xüsusi bir yanğı ilə öyrənməlidir [Vəliyev, 2010, 8]. Ümummillə lider Heydər Əliyev cənabları öz çıxış və nitqlərində daim milli-mənəvi dəyərlərimizə yüksək vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşaraq onun həqiqi elmi qiymətini vermişdir: "milli ideologiyamızın əsas tərkib hissəsi bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşmışdır, xalqımızın fəaliyyətində formalaşmışdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan bir xalq həqiqi xalq, həqiqi millət ola bilməz" [H.Əliyev, 18-ci cild, 244].

Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin formalaşması və zənginləşməsi prosesində Qarabağ əhalisinin xüsusi rolu olmuşdur. Qarabağın maddi mədəniyyətinin əsas tərkib hissələrindən birini xalq yaşayış məskənləri və yaşayış evləri təşkil edir. Məskən — insanların uzun müddət yurd salıb məişət və

təsərrüfat həyatı qurduğu, yaşayış evləri və yardımçı binalar, su təchizatı, əlaqə yolları və s. ilə təchiz olunmuş, zaman keçdikcə abadlaşdırılıb müvafiq görkəmə salınmış insan düşərgəsi olmaq etibarı ilə çox böyük təkamül yolu keçmişdir. Yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri və fərdi həyətlər daimi məskənlərin başlıca məişət göstəriciləri sayılır. Bütün bunlardan əlavə yollar, küçə və döngələr, meydanlar, sənət və ticarət dükanları, ictimai və dini binalar iri məskənlərin mühüm nişanəsi idi [Mustafayev, 2009, 98]. Azərbaycanda bəşər cəmiyyəti tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərində yaşayış məskənlərinin müxtəlif tip və formaları mövcud olmuşdur. Zəmanəmizə qədər qalmış yaşayış məskənlərinin tip və formalarının meydana gəlməsində təbii-coğrafi şəraitin, mövcud ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşun, məhsuldar qüvvələrin inkişafının, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətlərinin, ailə həyatının normalarının və təsərrüfat fəaliyyətinin yönümünün həlledici rolu olmuş, bu amillərin fəal təsiri sayəsində sosial-iqtisadi tərəqqi ilə həmahəng xalq məişətində əmələ gələn yeni keyfiyyət dəyişikliyi, yaşayış məskənlərinin müxtəlif tip və formalarının meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır.

Siklop tikilisi

Azərbaycanda mağara məskənlərinin tarixən iki növü — uca dağların sıldırım yamaclarında yaranmış təbii mağara və dağətəyi (yayla) ərazilərdə salınmış süni kühül tipli məskən növləri təşəkkül tapmışdır. Ölkəmizin ərazisində belə məskənlərin bəzi nümunələri zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Arxeoloji qazıntıların nəticələrinə istinad edərək Azərbaycan ərazisində paleolit dövrü insanların təbii və süni yaşayış məskənlərindən tutmuş, müasir kənd, qəsəbə və şəhərlərə kimi müxtəlif məskunlaşma yerləri vasitəsilə yaşayış məskənlərinin təkamül və inkişafını izləmək mümkündür.

Yaşayış məskəni yeri seçərkən tarixən formalaşmış empirik biliklər, vərdislər və ənənələrə əməl edən qəbilə başçıları yerin relyef quruluşundan asılı olaraq bir çox iqtisadi və strateji mülahizələrə ciddi fikir vermişlər. Yaşayış məskəni yeri seçərkən həmişə strateji, təsərrüfat-iqtisadi mülahizələr əsas tutulmuş, iqtisadiyyat və mədəniyyətin inkişafı, əmlak bərabərsizliyi yaşayış məskənlərinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir [Халилов, 1985, 49; Османов, 1982, 27-28]. Zəmanəmizə qədər çatmış Azərbaycan yaşayış məskənlərinin bir çox tiplərində də onların təbii su mənbələrinə yaxın yerləşməsi, düşmən hücumundan müdafiə üçün əlverişli olması, təbii fəlakətlərdən mühafizə edilməsi kimi iqtisadi-strateji mülahizələrə ciddi əməl olunması faktları elə ilk baxışdan nəzərə çarpır.

Azərbaycan, eləcə də Qarabağ ərazisi özünün landşaft-relyef quruluşuna və topoqrafik səciyyəsinə görə dağlıq, dağətəyi və düzənlik ərazilərdən ibarətdir. Dağlıq ərazi təbii-iqlim şəraitinə, hidroqrafiya, oroqrafiya və geomorfoloji xüsusiyyətlərinə, flora və faunasına görə zəngin olduğundan, Azərbaycanın ən qədim sakinləri də məhz burada – təbii mağaralarda məskunlaşmışlar. Deməli, xalqımızın ən qədim yaşayış məskəni tipi təbii mağaralar (kaha, zağa, daran) olmuşdur. Azıx, Tağlar, Bəy, Qobustan, Aveydağ mağaraları əcdadlarımızın ilk sığınacaq yeri kimi məlumdur. İqtisadi və hərbi-strateji tələblərə cavab verən dağlıq ərazilər Azərbaycan ərazisinin ilk sakinlərinin təbii fəlakətlərdən və düşmən hücumlarından mühafizə edilməsində müstəsna rolə malik olmuşdur. Burada çoxluq təşkil edən qalaçaların (siklop tikililərinin) əksəriyyətinin müdafiə məqsədləri üçün tikildiyi ehtimal olunur [Джафарзаде, 1938, 5-54]. Arxeoloq T.Əliyevin araşdırmalarına görə, Azərbaycanın bir çox bölgələri ilə yanaşı (Gədəbəy, Tovuz, Şəmkir, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Naxçıvan və s.), Qarabağ bölgəsində də bütövlükdə 150-yə yaxın siklop tikililəri – qalaçalar aşkar olunmuşdur [Rəsuloğlu, 1993, 40].

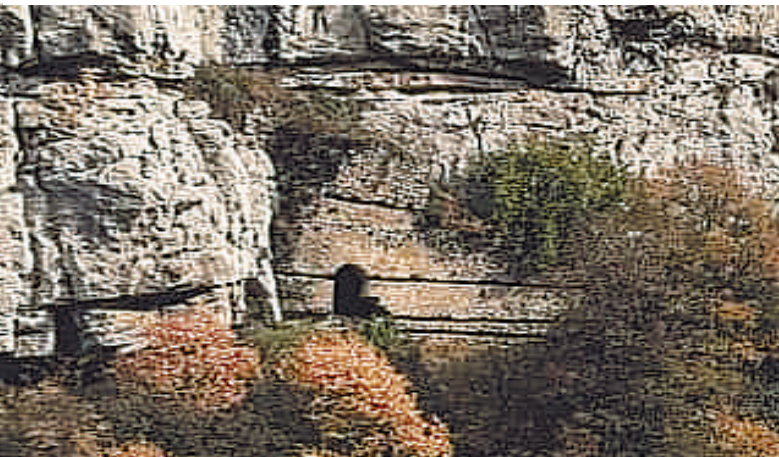
Azərbaycan ərazisinin Qarabağ, Xanlar, Şamaxı, Gədəbəy, Kəlbəcər, Zəngilan və Naxçıvan bölgələrində ibtidai incanların təbii mağaralardan hələ qədim zamanlardan yaşayış məskəni kimi istifadə et-

diklərini elmi tədqiqatlar sübut edir [*Велиев (Бахарлы), 1921, 25-36; Джафарзаде, 1949, 15-33; Səlamzadə..., 1961, 8; Усейнов..., 1963, 10-11*].

Quruluş və formaca bir-birindən o qədər də fərqlənməyən təbii mağaralar, bir qayda olaraq, dağın içərisinə doğru istiqamətlənmiş uzunsov, əyri-üyrü və çoxyerləşkəli salonlara bölünür, yeraltı yollarla bir-birilə əlaqələndirilərlər. Burada yaşayan ibtidai insanlar ilk zamanlar mağaradaxili şəraitə uyğunlaşmağa başlamış, orada heç bir süni dəyişikliklərə nail olmaq iqtidarında olmamışlar. Qarabağ bölgəsində mağara tipli yaşayış məskənlərinə Füzuli rayonu ərazisindəki Azıx, Tağlar, eləcə də Cəbrayıl rayonunun Dağtumas kəndi yaxınlığında İncəçayın "Nəfəsli dəre" adlandırılan vadisində, "Azərbaycanın ikinci Azıxı" kimi dəyərləndirilən "Divlər sarayı" mağaralarını misal göstərmək olar. Avroasiyada da ən qədim maddi mədəniyyət izlərini özündə əks etdirən Azıx mağarası müstəsna yer tutur. Azıx mağarası Qarabağın Quruçay dərəsində, Xocavənd rayonunun Azıx və Səlakətin kəndləri arasında yerləşir və ümumi sahəsi 800 kv.metrdir, uzunluğu 600 metrə qədər uzanan 8 dəhlizdən ibarətdir.

Azıx mağarası

Şuşa mağarası

Mağarada Quruçay mədəniyyəti, Aşel mədəniyyəti və Mustye mədəniyyəti dövrlərində yaşayış olmuşdur. Mədəni təbəqələrin xronoloji diapozonu, başqa sözlə, məişət həyatının uzun müddət davam etməsi baxımından Azıx düşərgəsi dünyanın ən qədim insan məskənləri arasında özünəməxsus yer tutur. Azıxın ilk sakinləri "homo habilis", yəni "bacarıqlı insan" tipinə mənsub olmuşlar [*Mustafayev, 2009, 98*].

Qarabağ bölgəsinin ikinci ən qədim təbii mağara məskəni Tağlar düşərgəsidir. Bu mağara yaşayış məskəni də Xocavənd rayonunun Böyük Tağlar kəndi ərazisində, Quruçay çayının sol sahilində yerləşərək Mustye mədəniyyətinə aid edilir. Tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, burada qədim insanlar 64-24 min il bundan əvvəl yaşamışlar.

Mürəkkəb tarixi inkişaf prosesinin sonrakı mərhələlərində insanlar təbii materiallardan (daşdan, ağacdan, sümükdən və s.) əmək alətləri hazırlamaq vərdişlərinə yiyələndikcə, mağaradaxili yerləşkələrdə divar açırları düzəltmək, mağarada yanan ocağın tüstüsünü bayıra çıxarmaq üçün tavan-

dan bacalar açmaq kimi zəruri işləri yerinə yetirməyə başlamışlar. Beləliklə, ibtidai insanların təbii mağaraları öz iradələrinə uyğun şəkildə yenidən qurmaq və təkmilləşdirmək vərdişləri nəticəsində yaşayış məskənlərinin yeni bir tipi – süni mağara məskənləri yaranmışdır. Süni mağara düşərgələri başlıca olaraq Laçın və Zəngəzur dağlarında, kühüllərdən ibarət elat məskənləri isə Qobustanda qeydə alınmışdır. Mağara və ya kühül tipli məskənlərin üstünlüyü bundan ibarət idi ki, əvvəla, onların inşa olunmasında əlavə tikinti materialları sərf edilmirdi. Bu səbəbdən də onlar ucuz başa gəlirdi. İkincisi, bu tip məskənlərdə qışda isti, yayda isə sərin olduğundan atmosfer və hava şəraiti baxımından yaşayış üçün olduqca sərfəli sayılırdı.

Bu səbəbdən də belə yaşayış məskənləri uzun müddət qədim insanların ilk yaşayış məskənləri

kimi özünün əməli əhəmiyyətini itir-məmişdir. Azərbaycan ərazisində süni mağara-lara Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəklərində və Kiçik Qafqaz dağları bölgə-sində (Qubadlı, Zəngilan, keçmiş Qonaqkənd, Lerik, Şamaxı, Kəlbəcər, Gədəbəy, Xanlar (indiki: Göygöl), Laçın), eləcə də Cənubi Azərbaycanda təsadüf olunur [*Salamzadə...*, 1961, 9; *Усейнов...*, 1963, 11].

İctimai inkişafın sonrakı mərhələlərində Azərbaycanın dağətəyi və düzənlik hissələrində də məskunlaşma prosesi getmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazilərdə əlverişli hərbi-strateji mövqelərin azlığı, qəbilə üzvlərinin hələ də hazır təbii şəraitdən istifadə etməyə üstünlük vermələri və digər amillər yaşayış məskənlərinin tədricən yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar əkinçi və maldar qəbilələrin formalaşması nəticəsində Azərbaycanın düzən və dağətəyi hissələrində qəbilə məskənləri yaranır və inkişaf edirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, əkinçiliklə məşğul olan qəbilələr süni suvarma üsullarına yiyələndiyindən çay, arx və ya kanalların ətrafında, maldarlıqla məşğul olanlar isə otlaqlarla zəngin alp çəmənliklərində məskən salmağa daha çox üstünlük vermişlər. Azərbaycanın dağətəyi və düzən bölgələrində aşkar olunmuş və eneolit dövründən başlayaraq dəmir dövrünə qədər davam etmiş çoxsaylı yaşayış məskənlərinin izləri bunu bir daha sübut edir [*Vəliyev, 2010, 22*].

Bölgə ərazisində mövcud olan Qaraköpəktəpə, Günəştəpə, Xantəpə, Meynətpə, Üzərliktəpə, Zərgərtəpə, Leylatəpə, Üçtəpə, Xocalı, Qaratəpə, Şomulutəpə, İlanlıtəpə, Çalağantəpə, Borsunlu, Bəyimşarov, Sarıçoban, Toxmaqtəpə, Misirgışlağı və b. arxeoloji abidələrdə aparılan arxeoloji tədqiqat işlərinə əsasən burada aşkar olunmuş yaşayış məskənlərinin məskunlaşma tarixinin qədim daş dövründən başlayaraq (Azıx, Tağlar, Divlər sarayı) müasir dövrün kənd, qəsəbə və şəhər yaşayış məskənlərinə kimi tarixi təkamülünü və inkişaf mərhələlərini izləmək mümkündür.

Özünün xarakterinə və məskunlaşan əhalinin həyat tərzinə görə Qarabağın yaşayış məskənlərinin daimi yaşayış məskənləri (kənd, qəsəbə, şəhər) və mövsümi məskənlər kimi təsnifatını vermək olar. Əkinçilik və maldarlıq məşğuliyyətinin yaranması ilə bağlı olaraq neolit dövründə oturaq məişət tərzı getdikcə güclənirdi. Beləliklə, süni tikililərdən ibarət daimi yaşayış məskənləri – kənd tipli məskənlərin ilk prototipi yaranırdı. Bunlar patriarxal qəbilə məskənlərindən ibarət idi. Süni tikililərdən ibarət ilk qəbilə məskənlərinin – kəndin meydana gəlməsi məhz neolit dövrünə təsadüf edir [*Mustafayev, 2009, 100*]. Müvəqqəti səciyyə daşıyan mövsümi məskənlər isə tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində, heyvandarlıq təsərrüfatının inkişaf edib xüsusi forma kəsb etməsi ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Azərbaycanda, eləcə də Qarabağda onlar elatvməskənləri (oba, binə, yataq, qışlaq və s.) formasında təzahür etmişdir [*Mustafayev, 2009, 102*].

Kənd – oturaq əhaliyə məxsus daimi yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, həyətyanı sahələri, inzibati, sosial-mədəni və dini mərkəzləri, ümumi otlaqları, əkin sahələri, içməli suları, ayrıca qəbiristanlığı olan və əhalinin etnik tərkibinin ümumiliyi ilə xarakterizə olunan tarixən formalaşmış məskəndir. Hər bir kəndin özünəməxsus, xüsusi mərzilərlə ayrılmış həndi var idi. Hənd – əkin sahəsindən, örüş, biçənək, meşəlik, cələ, axmaz və s.-dən ibarət olub, bütün icma üzvləri tərəfindən elliklə istifadə edilirdi. Həndin təkcə əkin sahəsi vaxtaşırı icma üzvləri arasında bölüşdürülürdü [*Mustafayev, 1977, 18*].

XIX əsrdə Qarabağ kəndlərinin əksəriyyəti poligen xarakterli olmuşdur. Bəhs olunan dövrdə burada monogen xarakterli kəndlərə az təsadüf edilirdi. İctimai inkişafın sonrakı gedışində qohumluq prinsipinə əsaslanan kəndlərdə böyük dəyişikliklər olmuş, onlar böyüyərək qarışıq tərkibli kəndlərə çevrilmişlər. Belə kəndlərin əmələ gəlməsində patronimiyaya (qohum ailələr qrupuna) mənsub ailələrin – patronim qrupların (tayfa, tirə, ocaq, nəsil, dənqə, təbəh, tabun, suban, nebi, əqrəba, çilək, övladı, uşağı, əbəcdad, toxum və s.) böyüyərək parçalanması, orta əsrlərdə böyük saylı əhali qruplarının düşünölmüş şəkildə Azərbaycan ərazisinə köçürölməsi, müxtəlif obyektiv tarixi səbəblər üzündən ölkə daxilində əhalinin bir kənddən digər kəndə köçməsi əsas rol oynamışdır. Məhz bu səbəblərin nəticəsi olaraq qohumluq prinsipi əsasında məskunlaşma prosesi getdikcə zəifləmiş, yaşayış məskənlərinin salınmasında qonşuluq prinsipi üstünlük təşkil etmişdir. Sosial-iqtisadi inkişafın və təsərrüfat məişətinin genişlənməsinin sonrakı mərhələlərində Azərbaycan ərazisində nəinki qohum olmayan, hətta müxtəlif etnik mənşədən olan kəndlərə də təsadüf edilirdi. XIX əsrin ortalarından maldar elatların oturaq həyata keçməsi nəticəsində salınan kəndlərdə icma münasibəti qalıqları daha çox mühafizə olunduğundan,

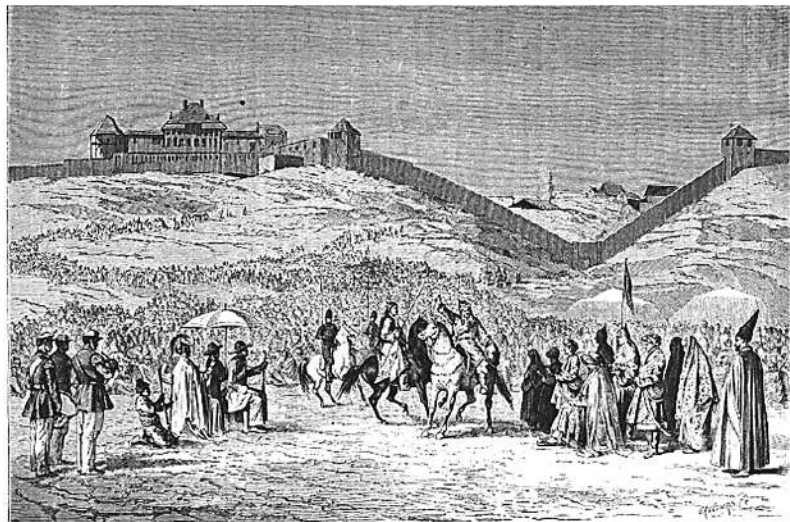
oturaqlaşma zamanı qohumluq prinsipi üzrə yerləşmə ənənəsinə ciddi əməl edilmişdir. Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin və kapitalist münasibətlərinin inkişafı, bu münasibətlərin kənd məişətinə daha dərinlən nüfuz etməsi ilə əlaqədar yaranan sosial mühit, böyük ailələrin patronimik qruplara parçalanması, əhali artımı ilə əlaqədar olaraq patronim qrupların böyüməsi və ailə segmentasiyasına uğraması, yığcam tərkibli kəndlərdə torpaq çatışmazlığı, qan intiqamı və s. amillər yeni yaşayış məskənlərinin – əsli kənddən ayrılan törəmə kəndlərin meydana gəlməsində əsas olmuşdur [Vəliyev, 2010, 23-25]. Azərbaycanın əksər tarixi-etnoqrafik bölgələri üçün xarakterik olan törəmə kəndləri ana (əsl) kəndlərdən fərqləndirmək üçün adətən ana (əsl) kəndlərin adlarının əvvəlinə “baş”, “yuxarı”, “köhnə”, “birinci”, “sər”, “dağ”, “daş”, “böyük” və s. kimi qoşma sözlər əlavə olunurdu. Məsələn, Böyük Kəhrizli, Yuxarı Qiyaməddinli (Ağcabədi rayonu), Baş Güneypəyə, Baş Qərvənd (Ağdam rayonu), Yuxarı Məzrə, Dağtumas, Daş Veysəlli, Böyük Mərcanlı (Cəbrayıl rayonu), Birinci Mahmudlu (Füzuli rayonu), Köhnə Tağlar (Xocavənd rayonu) və s. Törəmə kəndlər isə fərqləndirmə əlaməti kimi “aşağı”, “ikinci”, “yeni”, “təzə”, “bala”, “kiçik”, “düz”, “çöl”, “gədə”, “sirt”, “orta” “cocuq” “ayaq” və s. qoşma istilahlarla yüklənirdi. Məsələn, İkinci Ağalı, Aşağı Yeməzli (Zəngilan rayonu), Təzəkənd, Kiçik Qarabəy, Yenikənd (Tərtər rayonu), Yenikənd (Xocavənd rayonu), Aşağı Yemişcan, Aşağı Qılıçbağ (Xocalı rayonu), Bala Bəhmənli, Aşağı Yağlıvənd (Füzuli rayonu), Cocuq Mərcanlı (Cəbrayıl rayonu), Təzəkənd (Ağcabədi rayonu), Ortaqışlaq, Ayaq Qərvənd, Yeni Qaralar, Təzəkənd (Ağdam rayonu) və s.

Kənd yaşayış məskənləri əhalinin sayına görə də qeyri-bərabər məskunlaşmışdı. Azərbaycanda, eləcə də Qarabağda kənd əhalisinin say həddüdə dəqiq müəyyən olunmadığından, bəzən əhalisi 10 min nəfərdən çox olan kəndlər də, 5 min nəfərdən çox olan kəndlər də, 10-15 ailədən ibarət olan xırda yaşayış məntəqələri də ümumi bir məhfumla – “kənd” adlanırdı.

Qarabağın kənd yaşayış məskənlərini relyef üzrə təsnifatə görə dağlıq (yamac), dağətəyi (yarım-yamac) və düzənlik olmaqla üç qrupa bölmək olar. Buranın dağlıq bölgələri üçün səciyyəvi olan yamac tipli kəndlərin əsas xüsusiyyəti onların, dağın küləkdən və dağ çovğunlarından mühafizə olunan axar-baxarlı güney səmtində salınması, küçələrinin bir-birinə paralel yerləşməsi, su mənbələrinə (bulaq, nohur, çay, göl) yaxın olmasıdır. Bu tip kəndlərdə bir neçə qatda amfiteatr şəklində salınmış küçələr bütün kənd boyu uzanır və yaşayış evləri kənd küçələrinin ancaq bir tərəfində tikilir. Dağətəyi (yarım-yamac) tipli kəndlər bölgənin dağətəyi əraziləri üçün xarakterik olmuşdur. Bu tipli kəndlərin yamac hissəsi yamac tipli kəndlərin xüsusiyyətini özündə saxlayır, digər hissəsi isə düzənlik tipinə uyğun olurdu. Yarım-yamac tipli kəndlər düzən kəndləri ilə yamac kəndləri arasında orta mərhələ təşkil edirdi. Dağlıq ərazilərdə salınmış kəndlərin əksəriyyəti dağ-vadi tipli kəndlərə xas olan xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bu xüsusiyyətlər Dağlıq Şirvanın məskunlaşma qaydasında da aydın izlənilir. Azərbaycanın kənd yaşayış məskənlərinin yerin relyef quruluşuna görə qruplaşmasının ən böyük vahidi düzənlik kəndləri idi.

Belə kəndlər sahəcə xeyli böyük ərazini tuturdu. XIX əsrdə Qarabağda ən geniş yayılmış kənd formaları koma-koma, pərakəndə (dağınıq), sıx-qarışıq tərkibli yığcam kəndlər olmuşdur.

Pərakəndə (dağınıq) tipli kəndlər Kür-Araz ovalığı, Şirvan, Gəncə-Qazax, Mil, Muğan və Naxçıvan düzləri üçün xarakterik olduğu kimi, Qarabağ bölgəsində də daha çox təsadüf olunurdu. Digər kənd formaları (dairəvi və cərgəvi) nisbətən azlıq təşkil etmiş, müxtəlif bölgələrdə ayrı-ayrı terminlərlə ifadə olunsada, prinsip və mahiyyətə oxşarlıq təşkil etmişdir. Etnoqraf Y.Ə.Rüstəmov Qarabağın azərbaycanlı əhalisinin kənd yaşayış məskənlərinin

Şuşa qalası. V.Vereşagin. 1865

tiplərindən bəhs edərkən yazır ki, onlar "əsas etibarilə coğrafi şərait, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqaməti, bu və ya digər ərazinin tarixən məskunlaşmasından asılı olaraq meydana gəlmiş, koma-koma və dağınıq (pərakəndə) tiplərə bölünmüşdür" [Рыцанов, 1965, 114]. Müəllif Qarabağda mövcud olan yığcam kənd tiplərinin meydana çıxmasının başlıca səbəbinin isə torpaq çatışmazlığı olduğu qənaətinə gəlmişdir [Рыцанов, 1965, 113-114].

Qarabağın daimi yaşayış məskənlərinin bir tipini də qalalar təşkil edir. Qala – dairəvi və uzunmüddətli müdafiə üçün hazırlanmış daimi qarnizonu, silah, ərzaq və içməli su ehtiyatları olan, eləcə də müstəqil şəkildə idarə olunan möhkəmləndirilmiş müdafiə məntəqəsi olub, strateji əhəmiyyətli məkan kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bəzən ayrıca götürülmüş bir tikintini, həmçinin tikililər kompleksini də qala adlandırırlar. İbtidai icma cəmiyyətində ilk qalalar möhkəmləndirilmiş məskənlər şəklində olmuş və əsasən də dağlıq ərazilərdə yerləşmişdir. Çünki iqtisadi və hərbi-strateji tələblərə cavab verən dağlıq ərazilər Azərbaycan ərazisinin ilk sakinlərinin təbii fəlakətlərdən və düşmən hücumlarından mühafizə edilməsində müstəsna rola malik olmuşdur. Bu məskənlər ilk əvvəllər iri qaya parçalarından düzəldilsə də, sonralar torpaq bəndlər, ağac, kərpic, daş və s. divarlarla əhatə olunurdu. Bəzən qala divarlarının ətrafına xəndəklər çəkib içərisini su ilə doldururdular ki, düşmən onu tuta bilməsin. Orta əsrlərdə inşaat işlərinin təkmilləşdirilməsi, ucuz işçi qüvvəsinin mövcudluğu, yeni və möhkəm tikinti memarlığının meydana gəlməsi qədim şəhərlərin ətrafında kvadrat və dairəvi şəkildə qüdrətli divarlar çəkməyə əlverişli şərait yaratmışdır. Bəzən bu divarların hündürlüyü 9-10 metrə, bəzən də 30 metrə qədər çatırdı. Qala divarlarının eni isə onun hündürlüyünün 1/3 hissəsinə bərabər götürülürdü. Adətən, düşmən hücumunu dəf etmək üçün qala divarlarının yuxarı hissəsində mazğallar düzəldilir və hörgü dişvari şəkildə tamamlanırdı. Qala divarlarının qapısı ağır olub, üzəri dəmir və ya gümüş, qurğuşun təbəqəsi ilə örtülürdü. Düşmən məğlub etdiyi şəhərdə bir şey əldə edə bilmədikdə, qala qapılarını qənimət kimi aparardılar. 1139-cu il zəlzələsindən sonra Cəncə şəhərinə hücum edən gürcülər Gəncə qala qapılarını qənimət kimi aparmış, bu günümüzə də qaytarmamışlar.

Hər bir qalada bürclərin tikintisi də nəzərdə tutulurdu. Bürclər çoxmərtəbəli tikililər şəklində olub, müstəqil müdafiə üçün ucaldılırdı. Bürclərin sayı müxtəlif olurdu. Məsələn, Qafqaz Albaniyasının şimal cərhədlərini düşmən hücumlarından qoruyan Gilgilçay müdafiə istehkamlarının baş qalası olan Çıraqqalanın 17 möhkəmləndirilmiş bürkü olmuşdur. Düşmən hücumu təhlükəsi olduqda onun baş bürcündə tonqal qalanar, bununla ölkə ərazisinə signal çatdırılmış. Bəzən şəhərlərin ətrafına bir neçə qat qala divarları çəkilirdi. Qədim Suz şəhərinin müdafiə sədləri buna misal ola bilər. Qala-şəhərlər dünyanın bütün dövlətlərinə xas olmuşdur. Quldar şəhərlərdən Roma, Karfagen, Afina, Babil, Nineviya və b. ətrafının qala divarları ilə əhatə olunduğu tarixdən məlumdur. Belə tikililərin içərisində onun idarəciliyini həyata keçirən adamların yerləşdiyi son dayaq məntəqəsi rolunu oynayan "içqala" da olurdu ki, bu yunanlarda "akropol", romalılarda isə "kapi-toli" adlandırılırdı.

Müdafiə qalalarının içərisində yaşayış və ictimai binalar, tövlələr, ovdanlar, bulaqlar, anbar, təndirxana və s. olması vacib idi. Xanlıqlar dövründə Qarabağda Bayat, Şahbulaq və Şuşa qalaları kimi möhkəmləndirilmiş istehkam-müdafiə və yaşayış təyinatlı möhtəşəm qalalar inşa olunmuşdur.

Burada *qalabəyi* adlanan qala rəisi vəzifəsi də olmuşdur. O, asayışın qorunması və qalanın müdafiəsi üçün cavabdehlik daşımışdır. Onun ixtiyarında olan silahlı keşikçi dəstəsi (qorçular) bu işdə fəallıq göstərirdilər. Sonrakı dövrlərdə (XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən

Şahbulaq qalası. Ağdam

başlayaraq) daha taran tipli silah növlərinin yaradılması və yeni döyüş taktikalarının tətbiqi nəticəsində qalalar öz əvvəlki hərbi əhəmiyyətini itirərək tarixi abidə kimi qorunub saxlanmışdır. Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən başlayaraq bir çox qalalar inşa edilmişdir. Onları tipoloji cəhətdən 3 qrupda birləşdirmək olar:

1. Məbədlərin və din xadimlərinin əmlakını qorumağa xidmət edən qalalar;
2. Feodal şəhərlərinin yaranması ilə meydana gəlmiş şəhər tipli qalalar (Bu tipli qalalar bəzən iki və üçqat divarla və xəndəklə əhatə olunur, dördkünc, dairəvi və ya yarım dairəvi bürclərlə təchiz edilirdi. Qəbələ, Dərbənd, Şuşa, Gəncə, Beyləqan, Bakı, Təbriz və s. şəhər-qalalar buna misaldır);
3. Sığınacaq rolu oynayan və əlçatmaz yüksək yerlərdə tikilən qalalar (Qarabağda Şahbulaq qalası, Naxçıvanda - Əlinçə, qalası, ölkəmizin şimalında - Çıraqqala, Şirvanda - Gülüstan qalası, Şəkiddə - Gələsən-Görəsən qalası, Buğurt qalası və s.).

Azərbaycanın ənənəvi yaşayış məskənlərindən bəhs edərkən şəhər tipli məskənlər xüsusi qeyd edilməlidir. Arxeoloji qazıntılar və tarixi məlumatlar Azərbaycanda şəhər tipli ilk yaşayış məskənlərinin e.ə. III minillikdə meydana gəldiyini təsdiq edir [Мехтиеv, 2001, 27-28]. Manna, Atropatena, Albaniya şəhərləri karvan-ticarət yolları üzərində yerləşməklə, şəhər məişət tərzinin bütün göstəricilərinə tam cavab vermişdir. Azərbaycanın feodal tipli şəhərləri sırasında əsas yer tutan Bakı, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Bərdə, Dərbənd, Qəbələ, Beyləqan, Şabran, Şuşa, Şəki və s. yaşayış məskənlərinin yerli sosial-iqtisadi inkişafdakı rolunun müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların memarlıq-planlaşdırma quruluşlarında bir sıra ümumi cəhətlər olmuşdur. Vaxtilə salınan Azərbaycan şəhərləri ərazisinin funksional mənalara görə "ərk" (İç qala, Narın qala), "şəhristan" (əsizlədələrin yaşadığı hissə) və "rabat" (sənətkarlıq və ticarət hissəsi) adlı üç müxtəlif bölmədən ibarət idi. Hakimin sarayı və başqa əsas rəsmi inzibati binalar, eləcə də onlar üçün ayrılmış sahələr vahid planlaşdırma kompleksi şəklində istehkam divarları ilə əhatə olunmuş ərazidə yerləşdirilərək şəhərin erk hissəsini təşkil edirdi. Şəhristan adətən, həm müdafiə, həm də xarici görkəm baxımından şəhərin əhəmiyyətli və gözəgəlimli sahəsində yerləşirdi.

Yaşayış, ticarət və sənətkarlara məxsus binalarının yerləşdiyi şəhərin rabat bölməsi mürəkkəb və qarışıq küçə şəbəkəsi ilə, onun struktur vahidini təşkil edən ayrı-ayrı müxtəlif biçimli və formalı sektorlara bölünməsi ilə diqqəti cəlb edirdi [Salamzadə..., 1961, 32]. Ticarət və istehsalata məxsus binalar rabatin daxilində, ya böyük bir bazar meydançasının ətrafında, ya da əsas küçələrdən birinin boyunca vahid planlı kompleks kimi yerləşdirilərək şəhərin ticarət-istehsalat bölməsini təşkil edirdi [Salamzadə, 1959. 160-197]. Rabatin bazarlar, sənətkar emalatxanaları məhəllələri – çarşı və dalanlar, iri şəhərlərdə karvansaralar xırda, əyri-üyrü küçələrlə əhatələnərək döngə və dalanlar vasitəsilə yaşayış sahəsi ilə əlaqələndirdi. Belə dar küçələrdə hərəkəti nizamlamaq üçün evlərin döngəyə açılan küncləri oval formada hörülürdü [Народы Кавказа. т. II. 1962. 100].

Qarabağın şəhər tipli yaşayış məskənlərinin digər cəhətlərindən biri də onların ayrı-ayrı məhəllələrdən ibarət olmasıdır. Məhəllələr ayrı-ayrılıqda şəhərin bir və ya bir neçə bölməsini əhatə edirdi. Əhalinin rahatlığı üçün hər məhəllədə məscid, hamam və b. ictimai və dini səciyyəli binalar inşa edilirdi.

Qarabağın baş şəhəri olan Bərdə orta əsrlərdə yüksək inkişaf mərhələsinə çataraq sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi kimi Azərbaycan şəhərləri içərisində layiqli yerini tutmuşdur. Burada zaman-zaman formalaşmış maddi və mənəvi dəyərlər yerli sosial-iqtisadi, tarixi-mədəni və təbii-coğrafi amillərin fəal təsiri ilə ümumazərbaycan, ümumtürk və hətta geniş anlamda ümumdünya mədəniyyətini zənginləşdirmişdir. Bərdə şəhəri eramızın III əsrindən başlayaraq sürətlə tarixi səhnəyə çıxaraq nəhəng iqtisadi, inzibati və mədəni mərkəz kimi nəinki Qafqaz Albaniyasında, hətta Yaxın və Orta Şərqdə məşhurlaşmışdır. Qarabağ əhalisinin maddi və mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasında başlıca rol oynamış Bərdə şəhərində altı məhəllə olmuşdur.

Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış məskənlərinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də evlərin fasadının həyətə tərəf istiqamətləndirilməsidir. Ailə məişətinin spesifikasiyası ilə bağlı olan belə planlaşdırma keçmişdə bütün müsəlman Şərqində mövcud idi. Lakin sonralar bu cəhətlər aradan qaldırılmış, şəhər tipli yaşayış məskənlərinin inkişafında yeni memarlıq elementləri (küçəyə açılan pəncərə və eyvanlar, milli ornamentlərlə bəzədilmiş və taqquqlablar qoyulmuş geniş darvaza və alaqaqılar və s.) meydana

na gəlmişdir [*Велиев, 2005, 211*].

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq məhsuldar qüvvələrin inkişafı, yeni təsərrüfat formalarının yaranması ilə əlaqədar olaraq Qarabağda xalq yaşayış məskənlərinin yeni tipi – kolxoz və sovxoz qəsəbələri (Cəbrayıl rayonunda Qumlaq, Xələfli, Xocalı rayonunda Əskəran, Xocavənd rayonunda Hadrut və Qırmızı Bazar, Şuşa inzibati rayonunda Turşsu, Tərtər rayonunda Şıxarx, Zəngilan rayonunda Ağ oyuq, Mincivan, Bartaz, Ağbənd, Həkəri və Şərikan qəsəbələri və s.) vahid memarlıq-layihə prinsipləri əsasında salınmışdır. Belə məskən tiplərinin əsas memarlıq-plan quruluşuna daxil olan baş küçə özündə inzibati, mədəni-məişət, ticarət və yaşayış binalarını birləşdirirdi. Belə qəsəbələr geniş xiyabanları, işıqlı küçələri, mədəniyyət və istirahət parkları, müasir memarlıq üslubunda tikilmiş yaraşqlı binaları ilə indi də diqqəti cəlb edir.

Qarabağın xalq yaşayış məskənlərinin – mövsümi məskənlərin tarixən yaranmış digər sosial-iqtisadi tipləri *oba*, *binə*, *yurd*, *qışlaq* və s. müvəqqəti elat yaşayış məskənlərindən ibarət idi.

Oba – XIX əsrdə həm maldar icma üzvlərinə məxsus xüsusi qurum (birlik) və həm də oturaq əhalinin müvəqqəti yaşayış məskəni olmuş, tədricən daimi yaşayış məskəninə – kəndə çevrilmişdir. Qarabağ bölgəsində mövcud olmuş belə obalar kəndə çevrilərkən kənd adlarında oba komponentini də saxlayırdı. Məsələn, Qızıloba (Tərtər rayonu), Xanoba (Xocavənd rayonu), Qızıloba, Yalobakənd (Xocalı rayonu) və b. Oba maldarlıq təsərrüfatının yaylağa və qışlağa köçməsi ilə əlaqədar meydana gəlirdi. Etnoqraf X.D.Xəlilovun yazdığına görə, Qarabağda obaya həm mövsümi məskən kimi, həm də “kənd əhalisinin mal-qarasını yaylaq və qışlağa köçürmək üçün yaratdığı müvəqqəti birlik kimi baxılırdı” [*Xəlilov, 1992, 57*]. Belə ki, burada kəndlərin bir neçə obası olurdu. Qarabağda oba *com* da adlanırdı. Obanın idarəçiliyində obabaşı və sərkar səlahiyyətli şəxslər olurdu. “Obabaşı obanın bütün daxili və xarici əlaqələrini nizama salır, rəhbər kimi bir sıra məsələlərin həllində ağısaqqal və bacarıqlı adamlarla məsləhətləşirdi. Bütün bunlarla yanaşı, obabaşı seçildiyi müddət ərzində obanın tam səlahiyyətli şəxsi hesab olunurdu” [*Xəlilov, 1992, 58*]. Sərkarlar da elat – maldarlıq məsələlərində tam təcrübəli olub, yaylaq-qışlaq şəraitini düzgün qiymətləndirən, köç yollarını tanıyıb doğru seçən şəxslərdən seçilir, obabaşının məsləhəti ilə oba təsərrüfatını idarə edirdi. Daimi yaşayış məskənindən – kənddən xeyli aralı salınan obada, adətən, qohum ailələr məskunlaşırdı. Bəzən bir obada bir neçə qohum nəsil birgə yaşayırdı. Otlaqlardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə istər yaylaqlarda, istərsə də qışlaqlarda obalar xırda vahidlərə – dəngələrə bölünür, dəngələr isə bir-birindən “otarası” adlanan mərzlərlə ayrılırdı [*Mustafayev, 1977, 23*].

Binə – müvəqqəti yaşayış məskənlərinin ilkin tipi olaraq bu və ya digər kəndin salınmasında ilkin mərhələ təşkil etmişdir. Binə XIX əsrdə Azərbaycanın dağlıq bölgələrindəki kəndlərin əksəriyyətində mövcud olmuşdur. Əsasən maldarlıqla məşğul olan əhali tərəfindən kəndin yaxınlığında salınan təsərrüfat tikililəri (yataq, tövlə, pəyə, xalxal) binə adlanırdı. Binədə ailələrin sayı artdıqca tədricən təsərrüfat tikililəri və yaşayış evləri də inşa edilirdi. Təsərrüfat tikililəri və yaşayış evlərinin sayı artdıqca isə binə daimi yaşayış məntəqəsinə çevrilir və həmin yer ya orada ilk məskən salmış adamın, ya da maldarlıq təsərrüfatının üstün sahələrindən birinin adı ilə adlandırılırdı (Təzəbinə, Binə, Binəderəsi, Qasımbinəsi, Məmməduşağı binəsi, Malbinəsi, Qoyunbinəsi və s.).

Qışlaq – sığırxana, yataq və yaşayış evlərini özündə birləşdirən müvəqqəti yaşayış məskəni olmuşdur. Adından məlum olduğu kimi, qışlaq, əsasən, qış aylarında yaşayış üçün nəzərdə tutulan məskən və otlaq sahəsi deməkdir. İlin 8-9 ayını qışlaqlarda keçirən Azərbaycanın maldar elatları yalnız yay aylarında yaylaqlara qalxardılar. Qışlaq digər müvəqqəti yaşayış məskəni tiplərindən xeyli daimiliyi ilə fərqlənir və kəndə keçidin son mərhələsi hesab olunurdu.

Azərbaycanda geniş yayılmış müvəqqəti yaşayış məskənlərindən biri də yurd və ya yaylaqdır. Yaylaqlar, adətən, yüksək dağlıq yerlərdə, alp çəmənliklərində yerləşirdi. İlin 3-4 ayını yaylaqlarda keçirən maldar elatlar burada alaçıq və dəyələrdə yaşayırdılar. Yaylaqlara köçmə və yurdsalma qaydalarında, əsasən, su mənbələrinə yaxınlıq və otlaq qayğıları, həmçinin qohumluq münasibətləri üstün yer tuturdu. Qarabağın yurd və ya yaylaqları I və II Murov dağ rayonunda, Yuxarı Tərtər rayonunda, şimali-qərbi və cənubi-şərqi Zəngəzur rayonunda, Sisyan və Qafan rayonunda, I və II Qırıxqız, eləcə də Kirs-Ziyarat rayonunda yerləşir [*Xəlilov, 1992, 114-118*].

Müvəqqəti yaşayış məskənlərinin bəziləri (binə, oba, qışlaq, yurd və s.) tarixən maldarlıq təsərrüfatının inkişafı ilə sıx bağlı olmuş, əhalinin daimi yaşayış məskəninə – kəndin yaranmasında ilkin mərhələ təşkil etmişdir. Qışlaq yerinin daimi məskənə – kəndə keçid təşkil etdiyini bəzi kəndlərin adlarının tərkibində “qışlaq” sözünün işlənməsi də təsdiq edir. Zəngilan rayonunun Kolluqışlaq, Günqışlaq və Sarıqışlaq, Cəbrayıl rayonunun Qışlaq, Ağdam rayonunun Kolqışlaq, Ortaqışlaq və s. kimi kənd adları buna misal ola bilər.

Qarabağ bölgəsinin xalq yaşayış evlərinin inşasında tikinti materialları mühüm rol oynayırdı. Bölgənin təbii-coğrafi və iqlim şəraitinin, həmçinin topoqrafik quruluşunun müxtəlifliyi, burada ev tikintisində istifadə olunan inşaat materiallarının ayrı-ayrı növlərindən səmərəli istifadə etməyə geniş imkan verirdi. Əhalinin istifadə etdiyi ənənəvi inşaat materialları daş, ağac, gil, kərpic, gəc, əhəng, kirəmit, qır, qarğı, qamış, çubuq, keçə və s.-dən ibarət olmuşdur. XX əsrin 30-50-ci illərindən başlayaraq həyata keçirilən sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf tədbirləri nəticəsində Qarabağ əhalisinin inşaat mədəniyyətinin zənginləşməsi prosesi xeyli sürətlənmişdir. Tikinti işlərində yeni-yeni inşaat materialları (mişar daşı, mişarlı taxta, şifer, tənəkə-dəmir örtük, yağlı boya, dəmir-beton plitələr, şüşə, sement və s.) geniş yer tutmuşdur. Tikinti işlərində əsasən Arazboyu və dağlıq ərazilərdəki meşələrdən tədarük olunmuş ağac materiallarından - qarağac, palıd, qovaq, vələs, ardıc və b. istifadə olunur, yerli ustalar onların vaxtlı-vaxtında əldə olumasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Belə ki, tikinti üçün tədarük olunan meşə materialları payızın axırları və qışda - ayılı gecələrdə kəsilməli, adətən gölgədə qurudulmalı idi [*Рустамов, 1965, 116*].

Qarabağın xalq sənətkarlarının istifadə etdiyi alətlərin növləri rəngarəng, sayı isə xeyli çox olmuşdur. Bunlara inşaat materialları hazırlamaq işində istifadə edilən alətlər – bel, kərpic qəlibi, kirəmit qəlibi, daş baltası, daş çəkici, daş kərkisi, dəmir bucaq, mişar, ərəkaş, balta, kərki, sərkeş ərə, qabıq-yanan, məngəl, dəhrə, rəndə, taşa, iskənə, toxmaq, torpaq şadarası, oraq və dəryaz; inşaat prosesində tətbiq olunan alətlər – teşə, mala, kəmçə, taraz, şaqul, hörgü ini, künyə, şümşad, xərək, qalaq, palçıq təknəsi, kirəmit deşən, burav (maha), bıçaq, naçaq, çəkic, dartı (şətə), möhrəkeş və s. aid idi. Məhz bu alətlərin köməyi ilə bölgənin bənna, xarrat və dülgərləri ev inşası sahəsində zəngin təcrübə və vərdislər əldə etmiş, xalq yaşayış evi fondunun daha da genişləndirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə xidmət göstərmişlər.

Xalq yaşayış evi tiplərinin yaranmasında ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti, inşaat materialları, tikinti texnikası və ailə məişəti müəyyənədiçi rol oynamışdır. Məhz bu amillərin təsiri ilə xalq yaşayış evləri müxtəlif tipdə olmuş, təbii mağaralardan (zağa, kaha, daran, sığnaq, kühül) müasir yaşayış evlərinə kimi uzun bir tarixi təkamül prosesi keçmişdir. Müxtəlif ev tiplərinin formalaşmasında mövcud ictimai quruluş, bu quruluşun dəyişməsi ilə həmahəng dəyişən ictimai həyat tərzinin də mühüm rolu olmuşdur [*Vəliyev, 2010, 50*]. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Qarabağda da yaşayış evləri daimi və müvəqqəti səciyyə kəsb etmişdir. Daimi evlərə mağara, qala, qaradam, çovustan, ağac ev-kərtmə, hambalalı ev, daş və kərpic hörgülü evlər, mülk, malikanə və s., müvəqqəti yaşayış evlərinə isə alaçıq, dəyə, muxuru və s. aid edilir.

Qarabağda ən qədim məskən tipləri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təbii və süni mağaralar, qalalar şəklində formalaşmışdır. Belə mağaralar həm də ibtidai insanların ilk sığınacaq yerləri – evləri olmuşdur. Təbii mağaralar (Azıx, Tağlar, Divlər sarayı) məhsuldar qüvvələrin inkişafı və bununla həmahəng olaraq inşaat texnikasının nisbətən təkmilləşdirilməsi nəticəsində süni mağaralar və qazma tipli evlərlə əvəz olunmuşdur. Daş hörgünün meydana gəlməsi isə qazma və yarımqazma tipli evlərin yaranmasında mütərəqqi rol oynamışdır. Aparılan tədqiqatlara görə, Qarabağda mağara tipli evlərdən sonra ən geniş yayılan ev tipi qaradam olmuşdur [*Каракашлы, 1964, 77-85; Уразов, 1889, 12*]. Qaradam tipli yaşayış evi demək olar ki, bütün Azərbaycan üçün eyni formada inşa olunurdu. Qaradamları süni mağaraların və qazmaların inkişaf etmiş forması hesab etmək olar. Kür-Araz bölgəsi, xüsusilə Cənubi Qafqazın qədim əhalisinin müstərek ev tipi olan pilləli-pramidallı dam örtüklü qaradamlar Gürcüstanda e.ə. III minillikdən məlum olsa da [*Чиковани, 1971, 33-68*], Azərbaycan ərazisində Kəltəpə, Mingəçevir, xüsusilə də Qərb bölgəsində e.ə. VI-IV minilliyə aid Şomutəpə və Töyrətəpə yaşayış yerlərindən son dövrlərdə aşkara çıxarılmış dairəvi planlı, konusvari (künbəzşəkilli) dam örtüklü ya-

sayış evləri qaradam tipli evlərin mövcudluq tarixinin daha qədimlərlə səsleşdiyini sübut edir.

Azərbaycan ərazisində çox qədimlərdən mövcud olmuş qaradam tipli evlərə Xanlar rayonunda "öylük", "şəşə öylük", "pəyəbaşı"; Naxçıvanda "qara ev", "dördüdək ev", "xaçkərənli ev", "evdamı", "qış damı", "qış evi"; Kəlbəcər rayonunda "evdamı"; Qubadlı rayonunda "dam" deyilirdi [Karakaşlı, 1964, 72, 79; Məxtiyev, 1987, 6]. Gürcüstanda (Borçalıda) yaşayan azərbaycanlılar arasında qaradam – "çardaxlıdam", "beşikdam", "öydamı", "dam" adlanırdı [Набиев, 1981, 20].

Qaradam tipli yaşayış evləri digər xalqlar üçün də xarakterik olmuşdur. Xalq yaşayış evləri fondunun tədqiqatçılarına görə, belə evləri gürcülər "darbazi", "ertobis saxli" [Сумбадзе, 1960; Читая, 1926]; ermənilər "tun", "xatsatun", "qlxatun"; osetinlər "erdoyani saxli"; taciklər "ruzan"; hindistanlılar isə "dubars" adlandırmışlar [Усейнов..., 1963, 1; Мехтиев, 1987, 6-10; Мехтиев. 2001, 86-98].

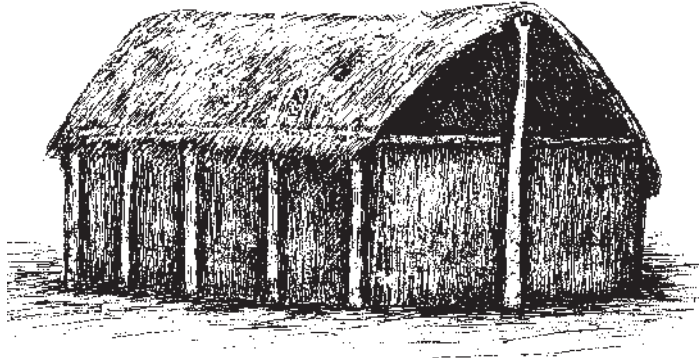
Azərbaycanda mövcud olmuş qaradam tipli yaşayış evləri yer səthinə nəzərən yerləşmə mövqeyinə görə yerüstü, yarımyeraltı və yeraltı, yerləşkəllərinin sayına görə isə bir və ya iki elementli və kompleks formada olmaqla fərqlənmişlər. XVIII-XX əsrin əvvəllərində qaradam tipli yaşayış evləri yayılma arealına görə Kiçik Qafqazın dağlıq və dağətəyi ərazisini, qismən Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan bölgələrini əhatə etmişdir. T.A.Çikovani haqlı olaraq yazır ki, Azərbaycanda qaradam tipli yaşayış evləri təkcə Dağlıq Qarabağda deyil, XIX əsrdə Qazaxdan tutmuş İran sərhəddinə qədər rayonlarda da (Qazax, Gədəbəy, Daşkəsən, Şəmkir, Kəlbəcər Laçın, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl) geniş yayılmışdır [Чиковани, 1971, 33-68]. A.M.Mehdiyev isə qaradamların yayılma arealını bir qədər də genişləndirərək Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz və Lənkəran bölgələrini də buraya əlavə edir [Мехтиев, 2001, 94; Мехтиев, 1987, 14]. Beləliklə tam məsuliyyətlə demək olar ki, qaradam tipli yaşayış evi Qarabağ bölgəsi əhalisinin zaman-zaman əsas yaşayış evi olmuşdur.

Qaradamin tikintisinin etnoqrafik ədəbiyyatda geniş təsviri verilmişdir: Onun "tikintisi üçün yamacın güney hissəsində kalafa yerini müəyyənləşdirib, küncləri boyunca xəndək qazılırdı. Sonra kalafanın küncələrinə divardan təxminən 1 metr aralı, 3-4 arşın hündürlüyündə dörd yoğun və haçalı dirək (Qarabağda bunlara "hambala" deyilir – F.V.) basdırılır, dirəklərin haçasına geydirilmək şərtilə bir-birinə paralel iki kərən (tip) atılırdı. Bu tiplərin üzərinə onlara planda kvadrat əmələ gətirən digər iki tip atılırdı. Adətən qaradamların çardağı dörd kvadratdan ibarət inşa edilirdi. Birinci kvadrat "hərmə", ikinci "ana kərən", üçüncü "orta kərən", sonuncu kvadrat isə "torpaqbasan" adlanırdı" [Алекперов, 1927, № 5, 232-233]. "Möhkəm ağac dirəklər üzərində yoğun tiplərdən düzəldilən dam örtüyü getdikcə daralan kvadrat-yaruslarla yuxarı qaldırılaraq pilləli, çoxmərtəbəli künbəz əmələ gətirirdi. Bu iş prosesi, künbəzin ortasında istənilən ölçüdə baca (pəncərə) alınanadək davam etdirilirdi. Bacadan həm içəri işıq düşür, həm də ocağın tüstüsü bayıra çıxırdı. Künbəzin bayır tərəfi sıx döşənmiş pərdilər vasitəsilə örtülür, üzərinə carcı və avar döşənirdi. Damın künbəzinə torpaq qatı əlavə etmək üçün, adətən, kalafanın içərisindəki torpaqdan istifadə edilirdi. Bu torpaq qatı "kövər" adlanır, onun qazılıb damın üstünə atılmasına isə "damın kövərinin atılması" deyilirdi. Arxa və yan divarları torpağın içərisində qalan qaradamin fasad divarı daşdan hörülür, orada 90-100 sm enində dar giriş yolu və taxta qapı qoyulurdu. Qaradamların qapısı dabanlı olmaqla, uc çıxıntıları vasitəsilə çərçivəyə geydirilirdi. Giriş yolunun üstündə yağmurluq düzəltmək üçün iki dirək üzərində çardağ qurulurdu" [Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., 353-354; Vəliyev, 2007, 47-48]. Göründüyü kimi, qaradamı digər yaşayış evindən fərqləndirən əsas cəhət onun dam örtüyünün pilləli-pramidal formada qurulması olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, "bölgədə qaradamlar iki növ konstruksiya və memarlıq üslubuna malik olmuşdur: birincisi mərkəzi kvadrat şəkilli qaradamlar, ikincisi mərkəzi kümbəz şəkilli qaradamlar. Qaradamlar həmçinin yeraltı və yerüstü tiplərə bölünürmüş. Dağlıq ərazilərdə yeraltı qaradamlar üstünlük təşkil edirdi" [Məhərrəmov, 2020, 53].

Özünün ibtidai formasında eramızdan xeyli əvvəl meydana çıxmış və "bütün xalqlara məxsus olmaqla ümumi cəmiyyətin inkişaf mərhələsi ilə uyğunlaşmış" [Косвен, 1957, 70] böyük patriarxal ailələr, sonralar məhsuldar qüvvələrin inkişafı, maddi istehsal və mübadilənin, əmtəə-pul münasibətlərinin meydana gəlməsi nəticəsində bölünərək fərdi ailələrə çevrilmiş, bunun məntiqi nəticəsi olaraq onlara məxsus ümumi yaşayış evləri də (qaradamlar) tədricən aradan çıxmış, yerüstü evlərin yeni-yeni tipləri meydana gəlməyə başlamışdır. Aran kəndlərində inşaat materialları asanlıqla əldə edilən və nisbətən

tez tikilib başa çatdırılan yüngül konstruksiyalı yerüstü evlər üstünlük təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yüngül konstruksiyalı çubuq (qarğı, qamış) evlərin müxtəlif lokal-məhəlli səciyyəli adları məlum olmuşdur. Belə ki, onlar Naxçıvan və Qarabağda "çovustan", Quba-Xaçmaz bölgəsində "çubuq ev", "darbənd", Muğanda "qom ev", "hörmə ev", Şəki-Zaqatala bölgəsində "çubuqhörmə", "çəpərə ev", "çitəmə", Şirvanda "qarğı ev", "qamış ev", "tapan ev", Qərb bölgəsi və Gəncəbasarda isə "durma" adlanırdı [Vəliyev, 2010, 56]. Beləliklə, Qarabağın aran hissəsində ən geniş yayılmış ev tipi çovustan olmuşdur. Qarabağın Zəngilan, Füzuli rayonlarında ona "çavistan", Ağdam və Bərdə rayonlarında isə "daxal" deyildiyi qeyd alınmışdır. Ümumiyyətlə Araz çayı boyu məskunlaşan kəndlərdə çovustana bəzən "çubuq hörgülü ev", "çovustan", bəzən də "qamış ev" deyilmişdir [Мехтиев, 1987, 40]. Əslində çovustan yerin landşaft şəraiti ilə bağlı olan düzənlik-çöl ərazilərin yaşayış evlərindən hesab olunur. Bölgənin bu sahəsində çovustanın inşası üçün "əl altında olan" tikinti materialının – bitili qamış kollarının bolluğu, eləcə də digər zəruri inşaat materialları (qarğı, ağac və s.) üstünlük təşkil etdiyindən, əhali belə yüngül konstruksiyalı evlərin tikintisinə daha çox maraq göstərirdi. Tədqiqatçılar Qarabağ bölgəsində tikilən çovustanın özünəməxsus formasının mövcudluğunu, yüngül tikinti konstruksiyasına malik ev tipi kimi yayı isti, qışı isə yumşaq keçən iqlim qurşaqları üçün sərfəli olduğunu və başlıcası, yarımköçmə maldar-elat təsərrüfatı forması ilə məşğul olan əhəlinin məişətinə yetərinə uyğunlaşdırıldığını qeyd edirlər [Рустамов, 1965, 121].

Çovustan həm yay evi kimi müvəqqəti, həm də qış evi kimi daimi inşa olunurdu. Müvəqqəti tikildikdə dam örtüyü keçə, qəlib və ya kilimlə örtülür, daimi tikildikdə isə, dam örtüyü yerüstü evlərdəki kimi qurulurdu. "Bu tip evlərin meydana gəlməsi inşaat imkanlarının məhdud olduğu bir şəraitdə əhəlinin yerli tikinti materiallarından bacarıqla istifadə etdiyini göstərir. Çovustanın divarları, damı, hətta qapısı da qarğıdan və ya qamışdan (xüsusi qamışdan hörülərək bir-birinə bənd edilən qarğı-qamış dəstinə Qarabağda "civir" adlandırılırdılar – F.V.) düzədilirdi. Onun yan divarları suvanır, damını tikmək üçün yan və orta dirəklərin üzərinə tir düzür, üstünü əvvəlcə qarğı ilə döşəyir, sonra isə avar töküüb üzərinə "şiləsər" adlanan gil mala çəkirdilər" [Mustafayev, 1977, 33; Рустамов, 1966, 121-122]. Divarları tapan üsulu ilə düzəldilən çovustan "tapanlı çovustan" adlanırdı. İnşaat ənənələri zənginləşdikcə, çovustanın qabaq və arxa divarlarını əhali çiy kərpicdən hörməyə, arxa divarda buxarı qurmağa, ön divarda isə qapı və pəncərə açırmaları qoymağa üstünlük verməyə başlamışdır. Xatırladaq ki, vaxtilə Azıx mağarasının aşel dövrü mədəni təbəqəsindən aşkar edilmiş daşqura divar qalığı Azərbaycanda hörgü texnikasının çox qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Daşqura hörgü texnikasının meydana gəlməsi inşaat tarixində irəliyə doğru ilk mütərəqqi addım olub, hörgülü divarınayranmasına təkan vermişdir [Mustafayev, 2009, 114].

Çovustan

Çovustan həm yay evi kimi müvəqqəti, həm də qış evi kimi daimi inşa olunurdu. Müvəqqəti tikildikdə dam örtüyü keçə, qəlib və ya kilimlə örtülür, daimi tikildikdə isə, dam örtüyü yerüstü evlərdəki kimi qurulurdu. "Bu tip evlərin meydana gəlməsi inşaat imkanlarının məhdud olduğu bir şəraitdə əhəlinin yerli tikinti materiallarından bacarıqla istifadə etdiyini göstərir. Çovustanın divarları, damı, hətta qapısı da qarğıdan və ya qamışdan (xüsusi qamışdan hörülərək bir-birinə bənd edilən qarğı-qamış dəstinə Qarabağda "civir" adlandırılırdılar – F.V.) düzədilirdi. Onun yan divarları suvanır, damını tikmək üçün yan və orta dirəklərin üzərinə tir düzür, üstünü əvvəlcə qarğı ilə döşəyir, sonra isə avar töküüb üzərinə "şiləsər" adlanan gil mala çəkirdilər" [Mustafayev, 1977, 33; Рустамов, 1966, 121-122]. Divarları tapan üsulu ilə düzəldilən çovustan "tapanlı çovustan" adlanırdı. İnşaat ənənələri zənginləşdikcə, çovustanın qabaq və arxa divarlarını əhali çiy kərpicdən hörməyə, arxa divarda buxarı qurmağa, ön divarda isə qapı və pəncərə açırmaları qoymağa üstünlük verməyə başlamışdır. Xatırladaq ki, vaxtilə Azıx mağarasının aşel dövrü mədəni təbəqəsindən aşkar edilmiş daşqura divar qalığı Azərbaycanda hörgü texnikasının çox qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Daşqura hörgü texnikasının meydana gəlməsi inşaat tarixində irəliyə doğru ilk mütərəqqi addım olub, hörgülü divarınayranmasına təkan vermişdir [Mustafayev, 2009, 114].

Qarabağın düzənlik ərazilərində, xüsusilə də Gəyan düzündə məskunlaşan kəndlərdə "hambalalı ev" tipi geniş yayılmışdı. Etnoqraf Y.Rüstəmov bu ev tipinin Azərbaycanda, xüsusilə də Şirvanda yayılan "şirvani" ev tipi ilə memarlıq-konstruksiya cəhətindən oxşarlıq təşkil etdiyini qeyd edir [Рустамов, 1966, 124]. Belə evlərin ancaq dam örtüyünün konstruksiyasında fərqli cəhətlər özünü göstərir. Belə ki, daşdan hörülən divarın üzərinə en kəsiyi boyunca iki tir (hambala) atılır, onun üzərinə də evin uzununu boyu daha iki tir (mil) uzadılır. Bundan sonra bu döşənən hambala və millərin arası pərdilərlə bağlanılır (döşənir), üzərinə "lopa", yəni, saman qarışığı olan avar (carcı) qoyulandan sonra qalın torpaq qatı əlavə olunaraq tapdalanır. Hambalalı evin damı ikisinəli ("balıq beli") olur [Рустамов, 1966, 125].

Qarabağda geniş yayılan ev tiplərindən biri də "kürsülü ev" tipi idi. Ərazinin coğrafi şəraitindən asılı olaraq belə evlər dağlıq və dağətəyi bölgələr üçün daha xarakterik ev tipi hesab olunurdu. Adətən, kürsü təx. 2 m. hündürlüyündə tikilir, burada evin yaşayış sahəsi hesab olunan ikinci mərtəbəsinə

qalxmaq üçün dəhliz olur, çox vaxt evin kürsü hissəsi anbar və ya tövlə rolunu oynayır. İmkanı az, ailə nüfusu isə böyük olan ailələr kürsü sahəsindən həm də yaşayış yeri kimi istifadə edirdilər. Bir qayda olaraq, kürsülü evlərin üzəri ikisinəli dam çardağı ilə örtülür, çardağın yan tərəfləri açıq saxlanırdı. Kürsülü evin kürsü hissəsinin iki yan və arxa divarı yamacın dik çapılmış yerinə oturdulur, kürsünün fasad hissəsi daşla hörülərək burada dəhlizə keçid üçün giriş qapısı və pəncərə açırmaları qoyulurdu. İkinci mərtəbənin fasad hissəsi isə adətən aynabəndli tərtib olunurdu.

Qarabağ əhalisinin tikinti təcrübəsində çiy kərpicdən inşa olunan evlər də xüsusi yer tutur. Arxeoloji qazıntılar zamanı Şomutəpə yaşayış yerindən 104 kv.metrlik sahədə ölçüləri 34x12x7 sm və 36x13x9 sm olan çiy kərpicdən tikilmiş ev qalığı və təsərrüfat tikilisinin aşkara çıxarılması yerli əhalinin artıq e.ə. IV minilliyin axırlarında çiy kərpicdən ev tikməyi bacardığını göstərir [Vəliyev, 2010, 45]. Qarabağın Arazboyu kəndlərində digər tikinti materialları, xüsusilə də hörgü daşı azlıq təşkil etdiyindən, əhali kərpicdən evlər tikməyə üstünlük verirdi. Adətən birgözlü (bir otaqlı) evin tikintisi üçün 3000, iki otaqlı evin tikintisi üçün isə 5000 kərpic tələb olunurdu. Belə evlərin bünövrəsi təx. 15-25 cm hündürlüyündə daş üzərində hasilə gətirilirdi. Bölgədə kərpic evlər, imkandan asılı olaraq bəzən bir, bəzən də iki mərtəbəli inşa olunur, o qədər ustalıqla kərpiclər bir-birinə bağlanırdı ki, onları daş hörgüdən çətinliklə seçmək olurdu. Bir qayda olaraq kərpic evər içəridən və bayırdan saman qatılmış palçıqla qalın suvanır, interyerdə döşəmə və divarlar xüsusi şirə torpağı ilə şirələnirdi. Evin içərisinin işıqlı olması üçün hər bir otaq bir və yaxud iki pəncərə ilə təchiz olunur, bəzən də fasad aynabəndə tutulurdu. Belə evlərin dam örtüyü iki və ya dörd sinəli (çatmadam) formasında inşa olunurdu.

Qarabağda XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dağlıq ərazilərdə məskunlaşan əhalinin istifadəsində olan daş evlər də geniş yayılmışdı. Belə evləri, bir qayda olaraq, imkanlı ailələr inşa etdirirdi. Əhali tikinti daşını əsasən Şahbulaq daş mədəninəndən əldə edirdi. İlk dövrlərdə belə daş evlər kiçik ölçülü, qalın divarlı (80 sm), ağac döşəməsiz, kiçik qapı və pəncərə ilə təchiz olunmuş şəkildə, həm də mal-qara tövləsinə bitişik olaraq tikilirdi. XX əsrin ortalarından başlayaraq tikilən daş evlər artıq genişliyi, pəncərə açırmalarının böyüklüyü, ikimərtəbəliliyi, taxta döşəməsi, tənəkə-şifer dam örtüyü, aynabəndli eyvanı, dözümlü materialdan inşası, heyvanat aləmindən aralı tikilməsi və s. parametrləri ilə fərqlənirdi. Belə rahat, işıqlı, geniş, çoxotaqlı daş evlər bu günümüzə də əhalinin istifadəsindədir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın meşə massivləri ilə zəngin olan bölgələrində kəndlərin böyük əksəriyyətinin yaşayış evi fondunda – ağacdən tikilmiş müxtəlif ev tipləri üstünlük təşkil edirdi. Belə ev tiplərindən biri də "kərtmə ev" idi. Kiçik Qafqazda, Dağlıq Qarabağda, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz və Şirvanın dağlıq bölgələrində geniş yayılmış kərtmə tipli evlər, özlərinin memarlıq-kompozisiya quruluşlarında bəzi xırda fərqlərə baxmayaraq, Quba-Xaçmaz bölgəsində "dərbəndi", Yarıdımli bölgəsində "taxta ev" (talışlar ona "taxtnəka" deyirlər), Lənkəran bölgəsində isə "əncinəka" adları ilə məlum idi [Мехтиев, 1987, 33; Мехтиев, 2001, 143; Измайлова, 1977, 105-122]. Astara kəndlərində bu tip evlər "cəlinəka" evlər kimi geniş yayılmışdı.

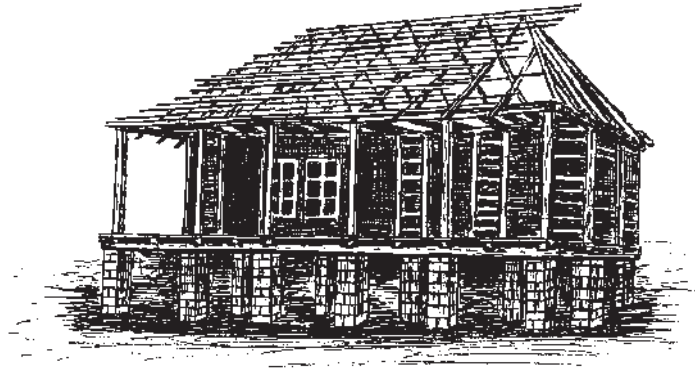
Kərtmə evlər bir və ya iki yerləşkəli, birmərtəbəli (nadir hallarda ikimərtəbəli), yastı və yaxud çatmadam örtüklü olurdu. Yastı damlı olduqda, evin dam örtüyünü yonulmuş düzbucaqlı tirlərdən qurur, üzərinə qalın taxta döşəyir, üstünə qalın palçıq (kündə) tökür və sonra da suvaq çəkirdilər. Kərtmə (cəlinəkə) tipli evlərin dam örtüyü (kümü, çardağı, banı) bəzən iki (çartanbel) və ya dördsinəli (çahargül) qurulurdu. Dam örtüyü kimi liğdan, kirəmitdən və ya dəmirağacından xüsusi yonulmuş kirəmitəoxşar ağac tavalardan (taxtapuş, latpuş, dran) istifadə olunurdu. Adətən, kərtmə evlərin qarşısında ağac sütunlar üstündə eyvan da qurulurdu.

Kərtmə evləri tikmək üçün ağac tiplərdən və yaxud daşdan düzəldilmiş bünövrə üzərinə döşəmə milləri bərkitdikdən sonra evin divarlarının qurulmasına başlanırdı. Eyni ölçüdə yuvarlaq ağac tirlərin uclarından 20-25 sm. aralı, künc bağlamaları yerində alt və üst oturacaqları yonulub kətilərək (kərtmə adı da buradan meydana çıxmışdır) bir-birinin üzərinə kip oturdulurdu. Tirlərdən quraşdırılan divarların möhkəmliyini artırmaq üçün üst-üstə qoyulmuş tirlərin gövdəsində qarşı-qarşıya, bir-birindən təxminən 0,5 m. aralı 5x1x5 sm. ölçüdə şırımlar (gəzlər) açılır, oraya ağac çivlər geydirilirdi. Kərtmə evlərin tikilməsində bütün inşaat prosesi kərtib oturtma, dəlib keçirmə və ağac çivlər vasitəsilə aparıldığından, burada heç bir metal maddədən istifadəyə ehtiyac qalmırdı. Evlərin tirlərdən ibarət divarları hazırlanarkən

qapı və pəncərə ağırlıqları üçün müvafiq yerlərdə lazımi ölçüdə boşluqlar saxlanılırdı. Həmin ağırlıqların üstünə "dərasər" adlanan xüsusi yonulmuş ağac qoyulurdu. Ev tikilib başa çatdıqdan sonra divarlar içəri və göl tərəfdən palçıqla suvanırdı. Bəzən suvaq elə diqqətlə çəkilirdi ki, evin kərtmə tipli olduğunu yalnız künc bağlamaları yerindən bilmək olurdu.

Kərtmə tipli evlərin memarlıq kompozisiya quruluşunun xarakterik xüsusiyyətləri onların daxili və xarici görkəminin geniş biçimli olması, forma və bədii həllinin ciddiliyi, hissələrinin yaxşı düzlüyü hesab edilirdi [Vəliyev, 2010, 61-62].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın xalq yaşayış evi fondunu təşkil edən ev tiplərinin ən təkmilləşdirilmiş formaları xalq arasında "ağ ev", "otaqlı ev", "ışığı ev" və s. adlarla məlum olan eyvanlı evlər idi. Belə evlərin "qolsuz eyvanlı", "təqəllü eyvanlı" və "qoşa qollu eyvanlı" olmaqla

Kərtmə ev

üç müxtəlif forması mövcud idi. Bunlardan qolsuz və qoşa qollu eyvanlı evlər Azərbaycan, eləcə də Qarabağ tikinti mədəniyyətinin mühüm nailiyyəti hesab olunur.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq iqtisadi və texniki imkanların artması, inşaat ənənələrinin zənginləşməsi, Bakı-Tiflis dəmiryolunun çəkilişindən sonra (1883) qonşu ölkələr və şəhərlərlə müntəzəm əlaqələrin təmin edilməsi nəticəsində əhəlinin məişətində daha mürəkkəb memarlıq-konstruksiya quruluşuna malik ev tipləri meydana gəlmişdir. Bu ev tipləri xalq arasında "ışığı ev", "aynabəndli ev", "imarət", "malikanə", "mülk", "qəs" və s. adlarla məlum olub, əsasən, iqtisadi cəhətdən təmin olunmuş varlılara məxsus idi. Adətən, belə evlər hündür daş hasarlarla əhatələnir, alaqaqırlarla təchiz olunur, xarici kompozisiyasının həlli və onun tərkib hissələri ilə seçilir, ağac şəbəkəli qapı və pəncərələri ilə diqqəti cəlb edir, interyerdə divar və tavanlar zəngin bədii tərtibatı ilə göz oxşayırdı. Azərbaycanın Quba, Şəki, Şuşa, Gəncə, Bakı, Şamaxı, Ordubad və s. şəhərlərində belə ev tiplərinə tez-tez rast gəlmək olardı. Kənd yerlərində isə belə ev tipləri nadir hallarda tikilərək çoxyerləşkəli, kürsülü, aynabəndli (siyirtmə şəbəkəli), ikimərtəbəli, əksər hallarda isə çatmadam örtüklü olurdu. Xalq memarları, yaşayış binalarının ardıcıl inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi əsasında Qarabağda Pənahəli xanın sarayını, Şuşada Zöhrəbəyovların imarətini, Mehmandarovların, Əsəd bəy və X.Natəvanın evlərini, habelə digər qiymətli abidələri yaratmışlar.

Divar hörgüsü kərpicdən və yonulmuş daşdan olan, çoxlu miqdarda bədii işlənmiş ağac hissələrindən quraşdırılan bu tip evləri tikməyə kənd əhalisinin əksəriyyətinin maddi vəziyyəti imkan vermirdi və onlar izafi ziyanə düşməmək üçün dədə-baba qaydası ilə ucuz başa gələn qazma və qaradamlarda, ən yaxşı hallarda isə yüngül konstruksiyalı yerüstü evlərdə (hambalı ev, çovustan, kərpic ev və s.) yaşayırdılar.

Qarabağın maldar-köçəbə əhalisi əsasən, yaylaq şəraitində mövsümi səciyyə daşıyan, asanlıqla sökülüb-yığıla bilən müvəqqəti yaşayış evlərində güzəran keçirirdilər. Dairəvi və uzunsov planda qurulan belə evlərin əsas tikinti materialı çubuq, qarğı, qamış, keçə (qəlib), ip, ağac və s. idi. Çubuq konstruksiyalı, dəri və ya keçə örtüklü mövsümi evlər, əsasən, köçəri və yarımköçmə maldarlığın inkişafı nəticəsində meydana çıxmışdır. Xüsusilə qoyunçuluğun inkişafı keçə istehsalına geniş imkan yaratmışdı. Yaylaq və qışlaqlar arasında mütəmadi surətdə hərəkətdə olan köçəbə maldarların səyyar məişət tərzini üçün çubuq konstruksiyalı evlər daha münasib (yüngül, asan və tez başa gələn) yaşayış evi olduğundan, onlar sonralar da istifadədən düşməmiş, daha da təkmilləşmişdir. Beləliklə, quruluş və forma etibarlı ilə onların bir-birindən fərqlənən müxtəlif tipoloji növləri: alaçıq, dəyə, muxuru, qara keçə, çadır və s. yaranmışdır [Mustafayev, 2009, 117].

Etnoqrafik araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın maldar elatlarının istifadəsində olan müvəqqəti yaşayış evlərinin müxtəlif variantları içərisində dəyə (Şirvanda – qarakeçə) və alaçıq üstünlük təşkil etmişdir. Dəyə, həm ölçüsünə, həm də tikilmə üsuluna görə alaçıqdan fərqlənirdi. Həcminə görə alaçıqdan kiçik olan dəyə, möhkəmliyinə görə də ondan geri qalırdı. Belə fərqli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, əslində alaçıq və dəyə eyni bir müvəqqəti yaşayış evinin iki müxtəlif növüdür. "Dəyə" istilahı bir çox türkdilli xalqlarda ümumiyyətlə, "ev" mənasında işlədilir. Qeyd etmək lazımdır ki, saxurlar arasında dəyə "qış evi" kimi məlumdur. Belə dəyələr Azərbaycan dəyələrindən kəskin surətdə fərqlənərək 1,5-2 m dərinliyində torpağın içərisində tikilirdi. Dəyənin ortasında 1 m dərinliyində qazılan ocaq yerinə qışda ayaqlarını sallayaraq qızınırdılar.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində dəyə, inşaat materialına, plan quruluşuna, konstruksiyasına və təyinatına görə müxtəlif səciyyə daşımışdır. Şəki-Zaqatala və Qarabağ bölgələrində dəyə ya torpaqda qazılan kalafa kimi, ya da sal daşlardan tikilir və düzbucaqlı planda olurdu. Onlardan yaylaq və qışlaq şəraitində çobanlar istifadə edirdilər. Burada tikilən qazma tipli dəyələr ya ikisinəli dam çardağı ilə, ya da çubuqlardan düzəldilən qövsvəri keçə örtüklə tamamlanırdı.

Dəyə yüngül konstruksiyaya malik olmaqla, quruluşca çox sadə idi. Lazımi ölçüdə çubuqları kəsib ucları qədləndikdən sonra onları dəyə tikilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yerə dairəvi şəkildə, bir-birindən 40-50 sm aralı basdırırdılar. Qarşı-qarşıya duran çubuqların uclarını əyərək yundan toxunmuş "örəmə" adlanan qotazlı ip vasitəsilə bir-birinə bağladıqdan sonra dəyənin gövdəsi hazır olurdu. Dəyənin üstünü örtmək üçün əvvəlcə çubuqların çöl tərəfdən ətrafına hündürlüyü 80-100 sm olan qarğıdan hörülmüş çətən (çitəmə, çığ) çəkirdilər. Çətən (çığ) giriş yolunu bağlamırdı. Bundan sonra dəyənin başı dörd hissə keçədən ibarət olub, dairəvi və dördkünc formada bir-birinə tikilən "baş qəlib" ilə örtülürdü. Dəyənin yanları isə, üç hissə keçədən ibarət olan və aşağıya doğru getdikcə enlənən "yan qəlibləri" ilə bağlanırdı. Qəlibləri külək atmasın deyə, uclarındakı iplər vasitəsilə ya çəkib dəyə çubuqlarına bağlayır, ya da kənarlarından ağac, daş və s. asırıdılar. Dəyənin möhkəmliyini artırmaq məqsədilə onun üstünü də iplə (sicimlə) möhkəm çəkir və "yellik" düzəldirdilər. Bir qayda olaraq, dəyənin qapısı gündoğan səmtə baxırdı. Lakin nadir hallarda, xüsusilə oba quzeydə yerləşdikdə dəyənin baxar səmti günbatana tərəf olurdu. Qapı, adətən, bir-birindən 70-80 sm aralı basdırılmış iki yoğun çubuqdan düzəldilirdi. Giriş yolu həsirlə, palazla və yaxud, məhz bu məqsəd üçün xüsusi toxunmuş "qapılıq" adlanan kilimlə tutulurdu.

Alaçıq

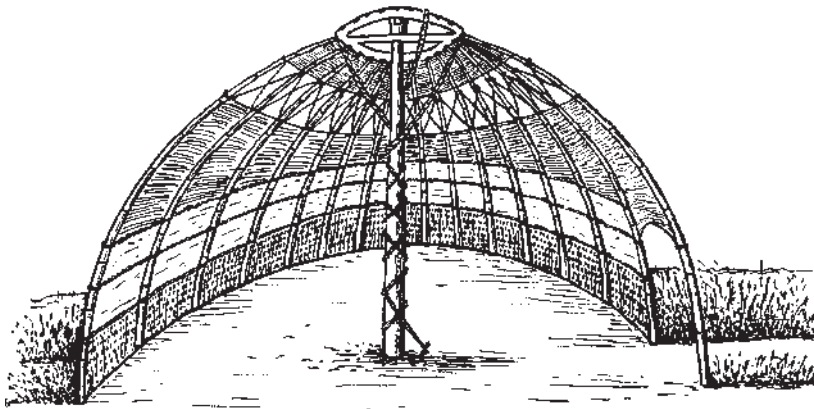
Günəşli günlərdə dəyənin qapılığı çirmə-lənib yuxarıda ip (köşə) vasitəsilə bağlanırdı. Yağış suyunun dəyəyə dolmaması üçün onun ətrafına "qapım" adlanan ensiz və dayaz arx çəkilirdi. Dəyənin ölçülərindən asılı olaraq onu tikmək üçün 30-50-yə qədər çubuq, 4-6-ya qədər keçə (qəlib) işlənirdi.

Müvəqqəti yaşayış evlərinin bir tipi də alaçıq idi.

Dəyəyə nisbətən mürəkkəb konstruksiyaya malik olan alaçıq, həm də həcmnin böyüklüyünə görə fərqlənirdi. Onu tikmək üçün gözəyari müəyyən edilmiş

yerə ağac mıxca çalib, ucuna ip bağlayırdılar. İpi mıxcanın dövrəsi boyunca 6-8 addımlıqda fırladaraq, yerdə dairə çəkir və bu qayda ilə alaçıqın dövrəsini müəyyən edirdilər. Bundan sonra dairənin mərkəzinə təxminən 3-5 m hündürlüyündə "sunaça" basdırılırdı. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində sunaça – "çöysü", "köskü", "çatma-cıvıx", "dirəncək", "lobar" adları ilə məlum idi. Alaçıqlarda sunaçanın qoyulması həm onun həcmnin genişlənməsinə, həm də qəlibin ağırlığı altında çubuqların möhkəm dayanmasına təminat verirdi [Кулиева, 1928, 176]. Bəzi varlı alaçıqlarında sunaça "şirəzlə" və "çıxırılı" olurdu. Belə sunaçaların üzəri oyma üsulu ilə milli ornament və naxışlarla bəzədilir, ətrafında çoxlu təbii çıxıntıları olurdu ki, oraya paltar, silah, xəncər, ov avadanlığı, əl çırağı və s. asılırdı. Sunaçanın başına, çəmbərəsi (sağanağı)

boyunca 30-a qədər deşik açılmış çarpaz şəkilli və ya pərli çarx formalı dünnük keçirilirdi. Bir-birindən eyni məsafədə torpağa basdırılmış alaçıq çubuqlarının nazik ucları bu deşiklərə keçirilirdi. Bundan sonra çarxa bağlanmış ipi, çubuqlar qövsvari görkəm alana kimi aşağıya doğru tarım çəkir, sunaça yaxınlığında basdırılmış mıxa bağlayırdılar. Alaçıqın yan çubuqlarının möhkəmliyini təmin etmək üçün bir-birinə paralel olaraq 1 m aralı "badaq çubuqları" da bənd edilirdi. Bu qayda ilə gövdə hazır olduqdan sonra onun ətrafına çətən (çığ) çəkib həmin gövdənin üzərinə qəlib (keçə) salırdılar. Azərbaycanın Şirvan bölgəsində müvəqqəti yaşayış evi kimi inşa olunan bu tip alaçıq "dünnüklü ev", Qarabağda isə muxuru və qara keçə adı ilə məlum idi [Vəliyev, 2010, 70-72]. Muxuru alaçıqın hissələri bunlardan ibarət idi: təxminən 1 m diametri olan çənbərə, çənbərənin çevrəsinin içərisində çubuq keçirmək üçün dəmir ilgəklər, dioqanalının kəsişdiyi yerdə dirək keçirmək üçün dəliklər, 2,5-3 m uzunluqda dirək, 30-a qədər çubuq və keçə (qəlib – baş və yan qəliblər) [Xəlilov, 1992, 89-90]. Öz həcminə görə alaçıqdan nisbətən böyük olan muxurunun inşaat texnikası alaçıqdan heç də fərqlənmirdi. Muxurunun qəlibləri sadə naxışlarla örtülür, interyeri müxtəlif toxunma lentlərlə (bafta), qapıüstü naxışlarla bəzədilirdi.

Muxuru

Alaçıq və dəyənin içərisində "nəmi", yaxud "bucaq" deyilən xüsusi yer düzəldilir, burada heyvandarlıq məhsulları və ərzaq saxlanılırdı. Nəminin döşəməsi yastı çay daşları ilə döşənir, olacaq yerindən çətən arakəsmə və ya 30-50 sm hündürlüyündə daşqura divarla ayrılırdı. Ev müxəlləfatı (barxana, məfrəş və s.) küncələrin birində daş ayaqaltı üzərinə taxta qoyulmaqla qurulan yük yerinə yığılırdı.

Beləliklə, Qarabağ bölgəsi əhalisinin yaşayış məskənləri və ev tiplərinin etnoqrafik araşdırılmasına yekun vuraraq qeyd edə bilərik ki, tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində burada ayrı-ayrı məskən növlərindən və ev tiplərindən istifadə olunmuş, inşaat ənənələrinin zənginləşməsi və təkmilləşməsi ilə həmahəng olaraq ev tiplərinin də müxtəlif variantları meydana gəlmiş, coğrafi zonallıqdan, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətindən və milli ənənələrdən asılı olaraq yaranan daimi və müvəqqəti (mövsümi) səciyyəli ev tiplərinin əhalinin tələbatını yetərinə ödəmişdir.

QARABAĞ MƏTBƏXİ BƏZİ ORTA ƏSR MƏNBƏLƏRİNDƏ

Maddi mədəniyyətin digər sahələrinə nisbətən konservativ sayılan mətbəx iqtisadi-mədəni inkişafın göstəricilərindən olub, ictimai həyatın, ailə və təsərrüfat münasibətlərinin öyrənilməsində mühüm amildir. Azərbaycanın ənənəvi qidalanma sisteminin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən Qarabağ mətbəxi zənginliyi ilə yanaşı, qədim tarixə malikdir. Bölgənin təbii-coğrafi şəraitinin müxtəlifliyi, burada karvan yollarının kəsişməsi, ticarətin inkişafı və digər həlledici təsirlər yemək və içkilərin çoxçəşidliliyini təmin etmişdir. Tarixi mənbələrə nəzər salsaq, Qarabağda davamlı mətbəx mədəniyyətinin varlığı təsdiqini tapır, eyni zamanda bu mədəniyyətin yaradıcılarının etnik kimliyi bəlli olur.

X əsr ərəb səyyahı İbn Havqəl "Kitab surat əl-ard" ("Dünyanın təsviri kitabı") əsərində qeyd edir ki, Bərdə şəhəri Arranın anası, bu diyarın gözüdür. Elə qədim zamanlardan bəri o böyükdür... Bura sağlam havalı, məhsuldar yerlərdəndir; əkin sahələri, məhsulları, ağacları, çayları çoxdur, vəziyyəti ali, mövqeyi uğurlu və sağlamdır [Vəlixanlı, 2016, s.289]. Digər ərəb müəllifi əl-Müqəddəsi "Əhsən ət-tə-qasim fi mərifət əl-əqalim" ("İqlimlərin öyrənilməsində ən yaxşı bölgü") kitabında yazır: "Bərdədə bazar günü əl-Kürkiyyu adlanan bazar təşkil olunur... Onlarda əncil və şabalıd çox yüksək keyfiyyətlidir" [Vəlixanlı, 2016, s.312].

XV əsr müəllifi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin farsca "Səhahül-fors" lüğətində Beyləqana məxsus halvanın adı çəkilir. Müəllif yazır ki, Beyləqanda halva növlərindən birinə Azərbaycan dilində "kopeyta" (کپی‌تا) deyilir [Nəxçıvani, 2535, s.26]. Lüğəti çapa hazırlayan Əbdülməli Taətinin izahına görə, "bu, ərəb dilində "qəbiti" (قبيطی) adlanan halvadır, bəlkə də "qobeydə badam"dır ki, danışıq dilində təhrif olunub. Küncüdlü kopeyta qoz halvası kimi şirədə bişirilir. Fərq yalnız ondadır ki, bunun içinə küncüd qatılır" [Nəxçıvani, 2535, s.26]. Digər lüğətlərdə qeyd edilir ki, qobeydə badam (غبي‌ده / کبی‌ته بادام) püstə və küncüdlə bişirilən halvadır [Moin, 1371, s.2388; Ənvəri, 1381, s.5739].

Qarabağın erkən orta əsrlərdə şəhər mədəniyyəti siyasi proseslərlə əlaqəli müəyyən fasilələrlə sonrakı dövrlərdə də davam etdi. Oturaq həyat, çoxsahəli əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq, ticarət və s. mətbəxin formalaşmasına təkan verirdi. Qarabağda hazırda mövcud bir çox yeməklər Səfəvilər dövrü mənbələrində əksini tapır. Şah İsmayılın (1501-1524) hakimiyyəti dövründə səfəvilərin məşhur aşpazı olan Hacı Məhəmmədəli Bavərçi Bağdadının yazdığı "Karnamə-dər babi-təbbaxi və sənəte-an" ("Aşpazlıq və onun sənəti haqqında karnamə") adlı risələdə bir sıra çörəklər və xörəklərin hazırlanma qaydası göstərilir. Əsərdə sadə köməc, quzu kababı, toyuq kababı, döymə kabab və s., həmçinin şirniyyat növlərinin (paxlava, qatlama, qənd və s.) adı çəkilir [Bavərçi Bağdadi, 1389, s.69, 169, 170, 177-178].

Səfəvilər dövrünə dair digər mənbənin müəllifi I Şah Abbasın (1587-1629) sarayında aşpaz işləyən Nurullah Aşpəzdır. Onun "Maddətül-həyat" ("Həyat maddəsi") adlı risələsində plovlardan qovurma-plov, əriştə-plov, səbziplov, əriştə aşı, südplov, həliması, qatıq şorbası (qatıqası/qatıqlı aş – İ.M), dolmaplov, balqabaq dolması (dolma kədu), qəlyə və s. xörəklərin dəsturu göstərilir [Nurullah Aşpəz, 1389, s.205, 209, 217, 219-221, 225, 231, 235].

Yuxarıda qeyd edilən hər iki əsər "Səfəvilər dövrünün mətbəxi" adıyla İrəc Əfşar tərəfindən Tehrandə çap olunmuşdur [Aşpəzi doureye-səfəviyye, 1389]. XVI əsrə aid adı çəkilən farsdilli mənbələrdə qeyd olunan əksər xörəklərin adı və bişirilmə qaydası qarabağlılardan toplanan çöl-etnoqrafik sorğularla üst-üstə düşür. Məsələn, məşplov hazırda "məşlöplov" adıyla Qubadlıda, şəkərplov "şirinplov" adıyla Xocalıda, albalıplov "gilənarlı plov" adıyla Zəngilanda [Nurullah Aşpəz, 1389, s.208, 212, 216; Əmiraslanov, 2012, s.96, 97, 101] mövcuddur. Bu günlərdə şirinplov bərdəlilərin mərasim yeməklərində xüsusi yer tutur [Əmiraslanov və b., 2022, s.166]. Qəlyə [Nurullah Aşpəz, 1389, s.223-224] xörəyi isə Qubadlıda "qəlyəli plov", Laçında "qəlyə" adıyla azacıq fərqlərlə bu günlərdə bişirilir [Əmiraslanov, 2012, s.84-85].

Sözgedən mənbələrdə həmçinin, hazırda istifadə olunan mətbəx və süfrə qablarının da adı çəkilir. Təndir, sac, köməcdan, tava, mis sini, kasa, çini/şini [qab], kəfgir, qaşiq və digər sözlər mətnboyu dəfələrlə işlənir.

Qidalanma mədəniyyətinə həsr olunan tarixi mənbələr arasında XIX əsr müəllifi Nadir Mirzə Qacarın (1827-1885) "Karnamə" risaləsi Qarabağ mətbəxinə dair daha çox məlumat verir. Farsca qələmə alınan əlyazma hazırda Tehrandə İran İslam Respublikasının Məclis kitabxanasında saxlanılır [Nader Mirza, əlyazma]. Əsər Əhməd Mücahidin redaktorluğu ilə çap olunmuş [Nader Mirza, 1389], eyni zamanda R.Şeyxzamanlı tərəfindən Azərbaycan dilinə də tərcümə edilmişdir [Nadir Mirza Qacar, 2013].

"Karnamə"də Azərbaycan (xüsusən, Təbriz və Qarabağ), Mazandaran, Xorasan, Kirman, Təbəris-tan və başqa bölgələrin mətbəxindən bəhs olunur. Qeyd edək ki, əsərin müəllifi uzun müddət Təbrizdə yaşamış, həyat yoldaşı isə bərdəli olduğundan daha çox bu ərazilərin yeməklərinə diqqət yetirmişdir.

Əlyazma "Dibacə", "Birinci deyiliş", "Xanımın dedikləri", "Ön söz", 4 fəsil və "Son"dan ibarətdir. 1-ci bölmədə şorbalar, 2-ci bölmədə plovlar, 3-cü bölmədə xuruşlar, 4-cü bölmədə ət yeməkləri əksini

tapır. Təqribən 260 xörək növü haqqında məlumat verilən əsərdə şirniyyat və içki adlarına rast gəlinir.

Risalədə hazırda mövcud olmayan bir sıra yeməklərdən bəhs olunur, ərzaqların keyfiyyəti və aş-pazın şəxsi xüsusiyyətləri haqqında bəzi məsələlər diqqətə çatdırılır, xörəklərin hansı fəsildə hazırlanması və onların müəyyən xəstəliklərin müalicəsində istifadəsi göstərilir, bəzi xörək adlarının izahına cəhd edilir. Bu baxımdan əsər Qarabağ mətbəxinin araşdırılmasında və unudulan xörəklərin bərpasında əvəzsiz mənbələrdəndir.

"Karnamə"də əksini tapan Qarabağ yeməkləri müəllifin qeyd etdiyi kimi, "evin xanımı" tərəfindən söylənilir. Bərdə hakiminin qızı olan xanım vurğulayır ki, onun bəhs etdiyi bir çox xörək dəsturları öz ata evində gördüklərindən ibarətdir. Sonuncu faktı nəzərə alaraq söyləyə bilərik ki, əsərdə təsvir edilən Qarabağ mətbəxi yuxarı zümrəyə məxsusdur. Mənbəyə əsasən, Qarabağ əhalisinin qidalanmasında daha çox ət xörəkləri, xüsusilə, qoyun əti üstünlük təşkil edirdi. Bu da əhalinin təsərrüfat həyatında qoyunçuluğun inkişafı ilə əlaqədar idi. Əsərdə müxtəlif şorba, plov və xuruş adlarına rast gəlinir. *Aşi-kəşk* (qurut şorbası) bir sıra bölgələrlə yanaşı, Qarabağda da bişirilirdi. Əsərdə Qacarların və bərdəlilərin hazırladığı bu xörəyin olduqca dadlı olduğu vurğulanır. Quzu kəlləsi, soğança, qurut, noxud, təzə göyerti (ağcabaş, surulu, qızılbalıq, gəlinbarmağı, yarpız, ispanaq və keşniş), quraqlıq vaxtı isə göyerti qurusundan hazırlanan bu xörək ağır və tutumlu şorbalardan sayılırdı [*Nader Mirza, 1389, s.43-44*].

Əsərdə dovğa şorbasının (*aşi-dovğa*) bərdəlilərə məxsusluğu göstərilir. Maraqlıdır ki, bu xörək hazırda Azərbaycanın əksər bölgələrində bişirilən dovğadan xeyli fərqlənir. Evin xanımı deyir: "dovğa bizim ölkədə və digər ölkələrdə baharda bişirilir. Bizim ölkənin insanları onu şorbaların padşahı sayırlar". O izah edir ki, həmin vaxtda dağların qarı əriyir, torpaq isinir, göyərtilər bitir, qoyun-quzu otlardan yeyib, şirin bulaqlardan içir. Südəmər quzunun əti qaynadıldıqdan sonra üzərinə dağ göyərtiləri (qızılbalıq, gəlinbarmağı, əvəlik, kəklikotu), qoyun qatığı, narınc, kərə yağı və su əlavə olunur, xörək bişdikdən sonra ona sarıkök və xoşətiqli ədviyyat vurulur [*Nader Mirza, 1389, s.53*].

"Aşi-qarəşilə" (qara şilə şorbası) adlı xörək haqqında bildirilir ki, bu yemək bərdəlilərə məxsusdur, Parsda, Xorasanda, Təbəristanda onu tanıyırlar [*Nader Mirza, 1389, 59*]. Yağlı ət və noxud yarması az suda birlikdə qaynadılır. Soğan yağda qızardılır, üzərinə yumru düyü və nar turşusu, sonra isə reyhan, mərzə, duz-istiət töküb, su əlavə edib ocağa qoyulur. Qeyd edək ki, bu xörək "şilə" adıyla Bərdədə hazırda da bişirilir.

"Aşi-səbz", yəni göyerti şorbasının əsərdə bir neçə növündən, o cümlədən, Bərdədə mövcud olan "aşi-şomun"dan (şomun şorbası) bəhs edilir. Mənbədə qeyd edilir ki, çöl ispanağına "şomun" deyən bərdəlilər bu göyərtini düyü ilə ətsiz və yağsız bişirər, soyuduqdan sonra qatıqla yeyərdilər [*Nader Mirza, 1389, s.25*].

Tədqiq olunan dövrdə qidalanma sistemində düyü əsas yer tuturdu. Ondan plov və çilov hazırlanır, şorbalara qatılırdı. Xuruşla (qara) yeyilən plovun süzmə, çəkmə, döşəmə olmaqla bir neçə növü vardı. "Çilov" kəlməsi hind dilində "düyü" mənasını verən "çilav", "çaaval" sözündən götürülmüş, Azərbaycan, fars və digər dillərə daxil olmuşdur. Çilov əsasən süzmə plov kimi hazırlanır, çox vaxt çörəyi əvəz edirdi.

Mənbədə göstərilir ki, Azərbaycanda plov və çilovların hazırlanmasında düyünün *ən bərbə* növündən (Azərbaycana Talışdakı Əsalimdən gətirilirdi, Mazandaranda da əkilirdi) daha çox istifadə olunur. Bundan başqa, *sədri, nəkəf (nəcəf), çənpa*, Qəzvin çayı sahilində əkilən *akulə* ("*mehdixani*"də deyilirdi) növü, Şirvan, İrəvan, Urmiyə və digər yerlərdə becərilən düyü növləri də vardı [*Nader Mirza, 1389, 65*].

Gəzənəplov (gicitkənplov) Arran və Mazandaran əhalisinə xas idi [*Nader Mirza, 1389, s.81*]. Bu plovu südəmər quzu ətindən hazırlayırdılar. Doğranmış gicitkəni düyü ilə bircə bişirir, zəfəran və digər ədvalar da vururdular. Dəm aldıqdan sonra üzərinə əriniş yağ, zövqə görə qatıq da tökürdülər.

"Karnamə"də qarabağlılara və mazandaranalılara məxsus südlüplovun (*plov-şir*) iki növdə hazırlanma qaydası göstərilir: düyü qoyun südündə qaynadılır və süzülür. Dəmə qoyularkən ortasına qızardılmış, yaxud qaynadılmış quzu əti, xurma və kişmiş qoyulur. Digər növündə isə düyü süzülmədən pro-

ses təkrarlanır. Südlüplövün sonuncu növünə Bərdə türkləri "çəkməplöv" deyirlər [Nader Mirza, 1389, s.100].

Azərbaycan milli xörəklərindən sayılan *səbzıqovurma*, *taskabab* və s. XIX əsrdə Qarabağ və ölkənin digər bölgə mətbəxlərinə daxil idi. Həmin xörəkləri hazırkı dəsturları ilə müqayisədə cüzi fərqlər nəzərə çarpır. Göstərilən dövrdə səbzıqovurmanı hazırlamaq üçün yağlı qoyun əti göyərtilər və lobya ilə birlikdə bişirilir, üzərinə abqora əlavə edilirdi [Nader Mirza, 1389, s.108]. Qış fəslə üçün nəzərdə tutulan taskababı qoç, camış və dağ keçisinin ətindən bişirmək məsləhət idi. Tikələrə doğranmış ət quyuqla, yarı bölünmüş soğanla, zəfəran və limonla birgə qapağı örtülmək şərti ilə qazanda bişirilirdi. Bu yemək çilov və ya çörəklə yeyilirdi [Nader Mirza, 1389, 108-109].

Ayran plövün (*duğ plöv*) hər iki növü Qarabağ türklərinə məxsus idi. Qoyun ayranını çürüdüb kətan parçada suyu sıxılırdı. Düyü qatıq süzməsinin suyunda qaynadılıb süzülür, zəfəran əlavə edilir, bişmiş qoyun, yaxud toyuq əti ilə birgə dəmə qoyulurdu. Digər növündə isə düyünün dinabı üçün ayrandan istifadə olunur, bəzən ətin yerinə xurma və kişmiş, şəkərdən ibarət xuruş hazırlanırdı [Nader Mirza, 1389, s.100-101].

Yağlı, tutumlu yeməklərin asan həzmi üçün qatıqdan istifadə edirdilər. Bərdəlilər quzu plövün ("plövi-bərre") üzərindən "qıcı" yaxud "qıcı qatıq" dedikləri kəklikotulu qatıq yeyirdilər [Nader Mirza, 1389, s.73].

Əsərdə qarabağlılara məxsus olan şorbalardan bulğur şorbası (*aşi-bulğur*), qatıq şorbası (*aşimastba*), plöv və çilovlardan *tərçilov*, *əriştəplöv*, *lobyaplov*, *mərçiplov* (*ədəsplov*), *çəkməplöv* (*dəmpuxtplov*), yemlikplöv (*singplöv*), *məsəlihplöv* və s. haqqında məlumat verilir. Heyvanın baş-ayaq və içalat hissəsindən də xörəklər bişirilirdi.

Badımcan qovurması (*qormeyi-badingan*) payız fəslində çilov, yaxud çörəklə yeyilirdi. Onu hazırlamaq üçün qabığı soyularaq eninə doğranmış badımcanlar isti suya salınıb acılığı çıxarıldıqdan sonra yağda qızardılırdı. Yağlı ət soğanla birgə qovrulur, üzərinə badımcanlar düzülür və su əlavə olunurdu. Qatıqla, yaxud sarımsaqlı qatıqla yeyilirdi. Bəziləri bu yeməyə abqora da əlavə edirdilər [Nader Mirza, 1389, s.116-117].

Bahar fəslində yeyilən göbələk qovurması təxminən badımcan qovurması kimi hazırlanırdı. Müəllif xanımının adından bildirir ki, bu xörək bizim ailəmizə məxsusdur, Azərbaycan gəndə (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur – İ.M) onu tanıyırlar [Nader Mirza, 1389, s.132].

Bərdə türkləri qış fəslində çilovla yeyilən "qabuli" adlı xörək hazırlayırdılar. Yağlı ət tikələri soğan, zəfəran və digər ədviyyatla bişirilirdi. Sonra həmin tikələri qazana düzür, üzərinə ərik, qaysı qurusu, al-buxara, alça, qoz, badam və noxud ləpəsi qoyur və bunu bir neçə qat təkrarlayırdılar. Üzərinə su alıb zəif ocaqda bişirirdilər [Nader Mirza, 1389, s.146]. Xatırladaq ki, bu xörək "qabli" adıyla fərqli variantda Təbrizdə də hazırlanır [Məmmədova İ, 2016, s.294].

Bərdəlilərə məxsus *küftə-kabab* bütün ilboyu çörəklə yeyilən xörək idi. Yağlı ət döyülür, aşpazın bildiyi miqdarda ona quyuq, üyüdülmüş noxud, ədviyyat, zəfəran və yumurta qatılır, kiçik küftələr tutularaq yağda qızarıldıqdan sonra üzərinə su, bişənə yaxın abqora da tökülürdü. Küftə-kababın Bərdədə bişən növündə küftələrin sayına müvafiq soğan da qazana əlavə olunurdu [Nader Mirza, 1389, s.182].

"Karnamə"də Arranda mövcud *əvəlikplöv* [Nader Mirza, 1389, s.83], Arazboyunda və Muğanda qırqovul müsəmməsi (*müsəmməni-təzərv*) [Nader Mirza, 1389, s.134] və s. xörəklər haqqında da məlumat verilir. Maraqlıdır ki, bitkilərdən badımcan, göbələk, müxtəlif göyərtilər, paxlalılar və s. istifadə edilsə də kartof, pomidor, qarğıdalı və digər tərəvəz və bitkilərin adı çəkilmir. Şərqdə yeni olan qidalar-dan bəhs olunmaması çox güman ki, göstərilən dövrdə bölgədə natural təsərrüfatın davam etməsinə işarədir.

Əsərdə balıq yeməklərinə də toxunulur, Araz və Bərgüşad çaylarından (Qubadlı ərazisindən axan çay – İ.M) ovlanan ağbalıq, azadmahi və ya qızılbalıqdan hazırlanan balıqplövünün (*mahiplöv*) bir neçə növü qeyd olunur [Nader Mirza, 1389, s.94]. Arazbar və Bərgüşad çayı sahilində yaşayanlar arasında məşhur olan *büryani-sacmahi* (sacda balıq qızartması) barədə məlumat verilir [Nader Mirza, 1389, s.153].

Sonuncu adı çəkilən mənbədə bir sıra oykonimlərin, o cümlədən Arranın adı dəfələrlə çəkilir. XVIII əsr tarixçisi Mirzə Mehdi xan Astrabadi "Sənglax" lüğətnaməsində qeyd edir ki, Qarabağ Arranın mahalıdır [*Astrabadi, 1374, s.20*]. Qarabağ ərazisinin erkən orta əsrlərdən Arrana aid olması bölgənin maddi və mənəvi xüsusiyyətlərini, ümumən, etno-mədəni inkişafını şərtləndirmişdir. Bu baxımdan söyləmək olar ki, "Karnamə"də verilən bərdəliyə məxsus bir çox xörəklərin Arranın digər şəhər və kəndlərinə yayılması istisna deyildi.

Bölgədə tarixən əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinə uyğun olaraq ət yeməklərinə üstünlük verilir, müxtəlif növ bitki mənşəli yeməklərin əksəriyyəti ətlə qarışıq hazırlanırdı. Xörəklər mövsümi xarakter daşıyırdı, qış yeməklərinin əsas tərkibi daha yağlı və tutumlu ərzaqlardan bişirilir, isti fəsillər üçün nəzərdə tutulanlar isə əsasən bitki mənşəli idi. Qarabağda düyü (plov və çilov) ilə yanaşı, çörək və lavaş da vacib qida sayılırdı. XIX əsrdə varlı evlərdə dövrün peşəkar aşpazları fəaliyyət göstərirdi, aşpazlıq sənəti formalaşmaqda idi. Yeməklər varlı ailələrdə qızıl və gümüş, digər evlərdə isə qalaylanmış mis qazanda, bəzən daş və saxsı qablarda ocaq, sac və təndirdə bişirilirdi. Beləliklə, mənbələrə nəzər saldıqda, Qarabağda orta əsrlər boyu davamlı və inkişaf etmiş mətbəx mədəniyyətinin varlığı təsdiqini tapır.

YEMƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR

Azərbaycan xalqının minillər boyunca yaratdığı zəngin maddi və mənəvi mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ mətbəxi rəngarəngliyi, süfrə etiketi ilə məşhurdur. Əlverişli flora və faunaya malik olan Qarabağ bölgəsinin mətbəxi hər mövsümə, məqama, şəraitə, mərasimə uyğun özəlliyi və dadlı təamları ilə seçilmişdir. Burada çoxçeşidli yeməklərin meydana gəlməsində təbii-coğrafi və iqlim şəraiti ilə yanaşı, orta əsrlərdə bir sıra ölkələrlə ticarət-mədəni, həmçinin əhalinin qonşu xalqlarla etnik-mədəni əlaqələri əhəmiyyətli rol oynamışdır. Qarabağ mətbəxi həm də spesifik qənnadı məmulatı ilə fərqlənməklə Azərbaycan kulinariyasının əsas hissəsini təşkil edir.

Əsas ərzaq məhsulları. Qarabağ əhalisinin təsərrüfatında tarixən əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq əsas sahə olduğuna görə burada ət və süd məhsullarından geniş istifadə edilmiş, bu məhsullardan hazırlanan yeməklərdə xalq ənənələri özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Müasir Qarabağ mətbəxi yemək və içkilərin hazırlanmasının qədim ənənələri əsasında formalaşmışdır. Yeməklərin müxtəlifliyi təbii ki, ərzaq məhsullarının bolluğu, çoxçeşidliliyi ilə əlaqədardır. Qədim dövrlərdən burada dənli bitkilərdən buğda, arpa, düyü, qarğıdalı, çovdar, darı; paxlalı bitkilərdən lobya, noxud; tərəvəz məhsullarından soğan, boranı, çuğundur, müxtəlif göyərtilər və s. əkilib-becərilirdi. Əhalinin qida rasionunda meyvələr, habelə yabanı otlar - gicitkən, əvəlik, quşəppəyi, qırxbuğum, gəlinbarmağı, pərpətyün, yarpız, qazayağı, əməköməci, unnuca, madımaq, suyarpızı, cincilim, çaşur, soğan, baldırğan, yemlikotu, kəklikotu; bostan məhsulları- razyana, kərəviz, turşəng, keşniş, şüyüd, cəfəri, nanə, reyhan, tərşun, acı tərə, turp və s. xüsusi yer tuturdu. Bu məhsullardan təzə və quru halda istifadə edilirdi.

Ət və süd məhsullarının saxlanması sahəsində də bölgə əhalisi müəyyən təcrübə qazanmışdı. Belə ki, kəsilmiş ev heyvanlarının ətinin bir müddət təzə qalması üçün üzərini yabanı bitkilərdən – gicitkən və baldırğanla örtərək süfrəyə bükürdülər. Hətta yaylağa köç zamanı da bu bitkilərdən istifadə etməklə uzun yol boyunca əti təzə saxlamaq mümkün idi. Qoyunun ətindən "qovurma" bişirilib qısa tədarük edilirdi. Bu məqsədlə erkək heyvanı əvvəlcədən kökəldib sonra kəsir, duz əlavə edib öz yağında qovurur, küpəyə, yaxud dəriyə yığaraq ağzını bağlayır və torpaqda basdırırdılar. Soyuq qış aylarında qovurmadan soğan, tərəvəz, ədviyyat əlavə edilməklə müxtəlif yeməklər hazırlanırdı.

Bostan-tərəvəz məhsullarından qarpız, yemiş, xiyar, lobya, paxla, badımcın, soğan, sarımsaq, pomidor, kələm və s. geniş istifadə edilirdi. Gündəlik yeməklərdə bostan-tərəvəz məhsullarından hazırlanan turşular və şorabalar da mühüm yer tuturdu.

Mədəni və yabanı halda yetişən bağ məhsulları — alma, armud, zoğal, üzüm, əzgil, alça, tut, gilas, heyva, nar, ərik, şaftalı, gavalı və s. qurudularaq qax şəklində işlədilirdi. Təzə halda bu meyvələrdən müxtəlif çeşidli mürəbbə, şərbət, doşab, rıçal, narşərab, zoğal axtası (muxaşər), lavaşana və qora suyu hazırlanırdı.

Səbziplov

Təzə yetişmiş tutdan, habelə ərik və əncir mürəbbəsindən "qaysava" adlandırılan səhər yeməyi bişirilirdi. Qaysavanı hazırlayarkən yağ tavada əridilir, meyvələr yumşalana qədər orada bişirilir və üzərinə darçın səpilərək süfrəyə verilir.

Qış mövsümündə isə quru meyvələrdən həm xörəklərdə, həm də çərəz kimi geniş istifadə olunur, xoşablar bişirilir, plovlara, şorbalara, ət xörəklərinə və s. əlavə edilir.

1882-ci ildə Moskvada keçirilən Ümumrusiya sərgisində Qarabağ xanının qızı, şairə Xurşidbanu Natəvanın hazırladığı zoğal və tut qurusu, alça lavaşanası böyük maraqla qarşılanmışdır.

Ev quşlarından toyuq, ördək, qaz, hinduşka əti və yumurtası gündəlik yeməklərdə mühüm yer tuturdu. Çöl heyvanları və quşlarından - dovşan, ceyran, qaban, cüyür, dağ keçisi, kəklik, turac, qırqovul, qızılqaz, ördək, bildirçin və s. ətindən müxtəlif yeməklər bişirilirdi.

Balıq qızartması

Coşqun dağ çaylarındakı zəngin balıq ehtiyatı, xüsusilə forel və qızıl balıqlarının çoxluğu balıqdan çoxçeşidli yeməklərin hazırlanmasına zəmin yaratmışdır. Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun mətbəxində çay və göl balığından suda bişmiş və qızardılmış halda istifadə edilmiş, ləvəngi, qurqut, buğlama, xaşlama, çığırtma, balıq küküsü və s. yeməklər hazırlanmışdır.

Qarabağ mətbəxində zəfəran, istiot, darçın, zəncəfil, hil, mixək, sarıkök kimi Şərq ədviyyatından, sumax, dəfnə yarpağı, nanə qurusu, keşniş toxumu və s. kimi yerli məhsullardan geniş istifadə edilirdi.

Ət yeməkləri. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə maldarlığın geniş inkişafı ət və süd məhsullarından hazırlanan müxtəlif çeşidli xörək növlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bölgə mətbəxində tarixən qoyun, keçi, inək, hinduşka, toyuq, balıq, ov heyvanları və quşlarının ətindən yeməklər hazırlanmışdır. Qoyunun ətindən, icalatından, quyruğundan, baş-ayağından xaş (baş-ayaq), bozartma, soyutma, qovurma, alçalı qovurma, kabab, ciyər kababı, piti, xaşlama, yaxnı, cız-bız, cızdaq qovurması, yarpaq dolması, badımcan dolması, kələm dolması, bibər dolması, sac qovurması, qəlyə, bozbaş, şalam-pur, qəvli, sarımsaqlı toyuq və s. xörəklər bişirilirdi. Bölgədə dolma cökə yarpağı, dəvədabanı, gicitkən, əvəlik, bağayarpağı kimi dərman bitkilərinə, qarağat, moruq, heyva, cökə, hətta çuğundur, ispanaq və üzüm yarpaqlarına bükülməklə bişirilirdi. XX əsrin əvvəllərində Laçın rayonunun Mirik kəndində ekspedisiyada olmuş V.M.Sisoyev yazırdı: "Mirikdə varlı bir adamın evində qonaq oldum. Ev çox təmiz idi. Hələ əhalinin əksəriyyətinin kahalarda yaşadığı bir vaxtda burada nikel samovar gördük. Təzə bişirilmiş çörəklə dolma yedik" (Сисоев, 1925, 40).

Çətin həzm olunan xörəkləri süfrəyə verərkən yanında həzmi asanlaşdıran qatıq, ayran, pendir, dovğa, sirkə, bəhməz, sarımsaq, iskəncəbi, abqora, müxtəlif içkilər və s. məhsullar qoyulur, bu da öz növbəsində insanın səhhətinə mənfi təsiri aradan qaldırırdı.

Qəbul edilmiş qaydalara görə heyvanı yalnız kişilər islami qaydalara uyğun olaraq üzü qibləyə doğru çevirib kəsə bilərdilər. Oğlan uşağının heyvan kəsməsi haram hesab olunurdu. Ev quşlarının kə-

Piti

silməsində də bu qaydaya əməl edilirdi.

Kəsilmiş qoyunun başı, ayaqları və qarnından xaş (baş-ayaq), qara və ağ ciyərləri, ürəyi, böyrəyi və şirin bağırsağından "içalat qovurması" və "içalat kababı", qarğığa, döş və boyun ətindən soğan, duz, kəklikotu, alça turşusu və ya alça lavaşı qarışdırılıb basdırma edilməklə "tikə kabab", yumşaq ətindən isə "lülə-kabab" ("döymə kabab"), quyruğundan "cızdaq qovurması" hazırlanırdı. Xaş adətən səhərlər sarımsaqlı sirkə ilə yeyilirdi.

Süd yeməkləri. XIX – XX əsrin əvvəllərində Qara-

bağ və Şərqi Zəngəzurdə inək, camış, qoyun və keçi südündən ənənəvi qaydalara əsaslanan üsullarla yağ,

pendir, şor, qatıq, lor, nor, süzmə, kəsmik, qaymaq, qurut və s. kimi süd məhsulları hazırlanmışdır. Süddən hazırlanan məhsulların hamısı çörəklə yeyilir və "yavanlıq" adlanırdı.

Yağı adətən qatıqdan alırdılar. İnək, camış, qoyun və keçi südünü qaynadıb ona "maya" (turşumuş qatıq) qatırdılar. Qatıq hər gün çalınıb tuluğa yığılır və "yığıntı" adlandırılırdı. Lazımı qədər yığıntı yığıldıqdan sonra onu nehrədə çalxalayıb yağ əldə edirdilər. Nehrə məhz maldarlığın inkişafı dövrü sayılan e. ə. III minillikdə meydana çıxmış, onun adı qədim Qafqaz dillərində "nehrə" kimi xatırlanmışdır. "Nehrə" adı İlk Tunc dövründə yaranmış və dəyişilmədən günümüzədək gəlib çatmışdır (Нариманов, 1987, 70). Nehrənin müxtəlif ölçülərdə ağac nehrə, dəri nehrə, saxsı nehrə kimi tipləri olmuşdur. Onların ölçüsü və ya həcmi sərnici: üç sərnici tutan nehrə, beş sərnici tutan nehrə və s. ilə hesablanırdı. Ağac nehrələr əsasən cökə ağacından düzəldilirdi. Saxsı nehrələrdən nisbətən dağətəyi və aran ərazilərdə istifadə edilirdi. Saxsı nehrələri adətən başqa yerlərdən alıb gətirirdilər. Bəhə başa gəldiyi üçün onu hamı ala bilmirdi. Buna görə də dəridən hazırlanmış nehrədən, çox zaman isə tuluqdan da bu məqsədlə istifadə olunurdu. Uzun illər boyu Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarının kəndlərində tədqiqat işi aparmış rus etnoqrafı T.F.Aristova yazır: "Düzənlikdə yerləşən kəndlərdə ağac nehrə olmamışdır və indi də yoxdur. Orada küp formalı saxsı nehrələrdən istifadə olunurdu. Dağlıq və dağətəyi ərazilərin əhalisi ağacdən hazırlanmış nehrələrdən istifadə edir" (Аристова, 1990, 13).

Bəzi hallarda 2-3 ailənin ehtiyacını bir nehrə ödəyirdi. Nehrəsi olmayan ailələr qonşularının nehrəsindən istifadə edirdilər. Bu zaman əldə olunan ayrıanın bir hissəsindən və ya yağdan nehrə sahibinə pay verirdilər.

Nehrə çalxamaq mühüm məişət işlərindən biri hesab olunurdu. Adətən nehrə qurulan evə qonşular köməyə – "iməciliyə" gəlirdilər. Buna görə də ev sahibi əvvəlcədən yemək hazırlayar, iməciliyə gələn qonşulara qonaqlıq edər, nehrədən çıxan ayrıanı da köməkçilərə verərdi. Bu mərasim bir-iki nehrəlik məhsul yığıldıqdan sonra təkrar olunardı.

Bölgədə nehrə çalxanarkən oxunan əmək nəğmələri geniş yayılmışdı. Bu nəğmələrin çoxu Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi oxunurdu:

*Çalxan, çalxan, yağ olsun,
Çalxalayan sağ olsun.
Bəşad⁸ qədər ayrıanı,
Kəpəz boyda yağ olsun.*

Digər nəğmə iməcilik zamanı qadınlar tərəfindən xorla oxunardı:

*Nehrəm, ol-ol-ol,
Yağnan dol-dol-dol,
Evə qonaq gəlibdi,*

⁸ Qubadlı rayonunun ərazisindən axan Bərgüşad çayına işarə olunur.

*Aşı yavan qalıbdı.
Nehrəm, ol, ol, ol,
Yağla dol, dol, dol.*

İməcilikdə nehrədən çıxan ayranın köməyə gələn qonşulara pay verilməsi aşağıdakı nəğmədə əksini tapır:

*Çalxan, çalxan, yağ olsun,
Nəvəm yesin, sağ olsun
Ayranı qonşuların,
Yağı – özümün olsun.*

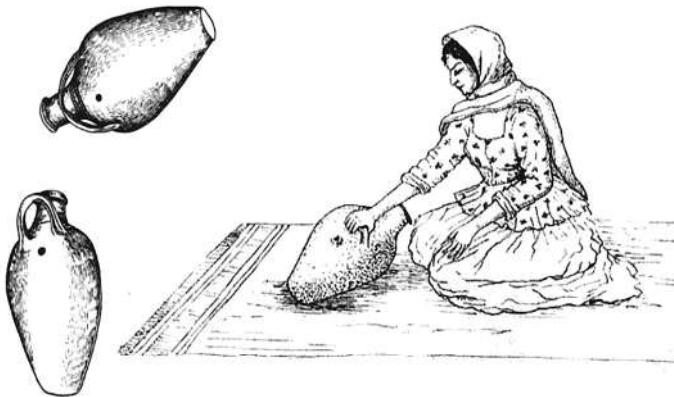
Nehrədə yağın bol olması arzusu ilə oxunan nəğmə:

*Altın, üstün yalama,
Yağın çıxsın qalama.
Çalxan, çalxan, yağ olsun,
İçində qaymaq olsun,
Oğlum yesin, sağ olsun.*

Nehrədən çıxan yağın ətirli qalması və xarab olmaması üçün o, qarın və ya saxsı küpədə saxlanırdı. Adət üzrə, yağı küpəyə yığarkən dibinə bərəkət rəmzi kimi təmiz yuyulmuş daş atardılar. Belə inam vardı ki, bu yağın qənaətlə işlənməsini və uzun müddət ailənin ehtiyacını təmin edəcək.

Süddən pendirin hazırlanmasında da istifadə edilirdi. Bölgənin müxtəlif yerlərində pendir mayası bir-birindən fərqli şəkildə hazırlanırdı. Buna görə də pendir mayasında məhəlli fərqlər vardı və pendirlər özünəməxsus dadı ilə seçilirdi.

Dağlıq ərazilərdə dələmə ilə qarışdırılmış pendiri motala yığdıqca içərisinə kiçik dəstələrlə çasır, kəklikotu, yarpız və s. ətirli yabanı bitkilər qoyulurdu. Çasır həm motalın içərisindəki pendirin xarab olmasının qarşısını alır, həm də başqa bitkilər kimi pendirə ətirli dad verirdi. Hətta adi qaydada motala yığılmış pendir xarab olduqda onun iyini çasır vasitəsilə aradan qaldırmaq mümkün idi. İylənmiş pendiri motaldan çıxararaq yuyur, duzlayır və yenidən bir neçə dəstə çasırla birlikdə motala doldururdular. Motalı doldurduqdan sonra ağzını möhkəm bağlayıb gün düşməyən yerdə, daşın üzərində saxlayar ara-sıra müxtəlif tərəflərinə çevirməklə içərisində hava yaranmasının qarşısını alardılar. Bu "motanın dəyməsi" adlanırdı. Motal pendiri 2-3 aydan sonra dəyir və yeyilməyə yararlı olurdu.

Nehrə çalxanması

Qarabağda keçi südündən hazırlanan pendir ən keyfiyyətli hesab olunur və baha qiymətlə satılırdı. Keçi və qoyun südündən hazırlanan pendir növü "axtarma" adlanırdı. "Axtarma" motal pendirini "quyruq doğan ayda" - otun tam yetişdiyi və onunla qidalanan heyvanların südünün yağlı olduğu, avqust ayının axırlarına yaxın sağılan süddən hazırlayırdılar. "Axtarma" pendirini motala yığarkən dələməni süzmədən duzlayıb onun içərisinə əlavə edirdilər.

Motala doldurulan pendirin süzülmüş dələmə suyundan «nor» adlanan ağartı məhsulu hazırlanırdı. Bu məqsədlə dələmə suyu qaynadılaraq torbada süzülürdü. Noru uzun

müddət saxlamaq mümkün olmadığı üçün duzlayıb gündəlik yemək kimi istifadə edirdilər.

Pendirin üzsüz növü süddən hazırlanırdı. Üzsüz pendiri hazırlayarkən südü qaynadıb təknəyə tökür və bir gün saxlayırdılar. Südün belə saxlanması «sərmə» adlanırdı. Ertəsi gün südün üzünə yığıl-mış qaymağı götürür, yerdə qalan süddən maya əlavə etməklə pendir hazırlayırdılar. Üzsüz pendir mo-tala yığılarkən şor və qatıq da əlavə edilirdi.

Süd məhsullarının arasında şor, lor, süzmə, qurut, lor, qaymaq, çiyə, kəsmik və s. xüsusi yer tu-turdu.

Süd və ya qatıq yığıntısı nehrədə çalxanıb yağ alındıqdan sonra qalan ayrandan şor, süzmə və qurut hazırlanırdı. Şora bişmiş süd və duz əlavə edilməklə lor hazırlanırdı.

Qaymaq bişirilmiş süddən alınır. Qaymağısağılmış südü vam odun üstündə mütəmadi bulamaq-la qatılaşana qədər qaynadıb hazırlayırdılar.

Çiyə qaymaqdan fərqli olaraq çiy süddən hazırlanırdı. Bu məqsədlə sağılan südü testə yığır, bir gün saxlayır, üzündə əmələ gələn kütləni götürürdülər.

Kəsmikçiy südə qatıq əlavə edib qaynatmaqla alınır. Qaynayan süd çürüdükdən sonra torbaya tökülüb süzülür və duzlanıb məhsul halına gətirilirdi.

Bölgədə südün sağılmasını asanlaşdırmaq, heyvanın bol süd verməsinə nail olmaq məqsədilə məhəlli xüsusiyyət kəsb edən eydirmə nəğmələri və məsəllər də yaranmışdı.

Eydirmə nəğmələri sağılan südün sərnica tökülməsinin ahənginə uyğun oxunur, sağılan heyvana "anam", "sonam", "maral", "ceyran", "nənəm" və s. oxşamalarla müraciət edilirdi:

*Anam, sonam, anam, sonam,
Mənəmsənisağan, sağan.
Anam, sonam, anam, sonam.*

*Çoxsüdver, Ceyraninək,
Mənsənəheyraninək.*

*Maral, maral, inəyim,
Qarnixaral, inəyim.
Qatığınbıçaqkəsməz,
Südüyararinəyim.
Qoyundeyər: qarnımıdoydur, qara bas
Keçideyər: qarnımıdoydur, qora bas və s.*

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda dölün başlanması bayramı kimi qeyd edilən mərasim yeməkləri - ağız, kətəməz, suluq, bulama və s. geniş yayılmışdı. Adətə görə bu məhsullardan qonşulara pay verilir və onların xeyir-duası alınardı. Yaxın qonşular heyvanı doğmuş ev sahibini dölün başlanması münasi-bəti ilə təbrik edər, hətta hədiyyədə gətirərdilər.

Təzə doğmuş inəyin, camış, qoyun və keçininsüdü "ağız" adlanırdı. Ağızdan kətəməz, suluq və bulama bişirilirdi.

Bitki mənşəli yeməklər. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur əhalisinin mətbəxində bitki mənşəli məh-sullar arasında taxıl önəmli yer tutmuş, tarixən taxıl məhsullarından müxtəlif yeməklərin hazırlanması ənənələri indi də yaşamaqdadır. Taxıldan əsasən yarma və un şəklində istifadə edilirdi. Buğdadan hədik, qovurğa, qovut, üyüdülmüş buğdadan isə çörək, ərİştə, xəngəl və qənnadı məmulatları hazırlanırdı.

Çörək sacda və təndirdə bişirilirdi. Arxeoloji qazıntılar burada sacın və təndirin qədim tarixə malik olduğunu sübut edir. Qarabağ mətbəxində Azərbaycana məxsus bütün ocaq tipləri (ocaq, təndir, çala, sac, manqal, buxarı, kürə və s.) istifadədə idi. Ocaq yerində üç ədəd ocaq daşı olardı. Burada ocaq ye-ri və ocaq daşı müqəddəs sayılar və heç kimə verilməzdi. Yaşlı əhalinin məlumatına görə, hətta kəbinin pozulması zamanı halallıq üçün qadın keçmiş həyat yoldaşından həmin daşlardan birini, yaxud çömçəni istəyərmiş. Lakin bu əşyalar müqəddəslik və bərəkət rəmzi sayıldığına görə ər ondan imtina edər, əvə-zində keçmiş həyat yoldaşına inək və yaxud qiymətli bir hədiyyə verərmiş.

Yerüstü badlı təndir

1973-cü ildə Füzuli rayonunda "Qaraköpəktəpə" adlanan ərazidə qazıntı işləri aparılarkən çoxlu təndir qalıqları aşkar olunmuşdur (*İsmailov, 1985, c.3*).

Təndirlər yerüstü və yeraltı olmaqla iki tipə bölünür. Şərqi Zəngəzurun Laçın, Kəlbəcər və Qubadlı ərazilərində əksərən yeraltı təndirlərdən, Şuşa, Ağdam, Füzuli, Bərdə, habelə Zəngilan və Gəbrayıldə təndirlərin hər iki tipindən geniş istifadə edilirdi. Təndirlərin ölçülərindən asılı olaraq orada 8-10-12 ədəd çörək bişirmək mümkün idi.

Burada sacda bişirilən çörək növündən daha çox istifadə edilirdi. Bu, hər şeydən əvvəl bölgə əhalisinin məişət tərzilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, köçmə maldarlıq şəraitində sacda çörək bişirmək daha

əlverişli idi. Belə ki, uzun yol boyunca sacı istənilən yerdə qurub çörək bişirmək olardı. Saclar dairəvi formalı və müxtəlif ölçülərə malik idi.

Ən qədim saclar gil və daşdan düzəldilmişdir. E.ə. IV minilliyə aid edilən gil sac nümunələrindən biri arxeoloji qazıntılar zamanı Ağdam rayonunun ərazisində - Üzərliktəpədə tapılmışdır. Sonrakı dövrlərdə gil və daş saclar dəmir saclarla əvəz olunmuşdur. M.Vəlil göstərir ki, sac düzəltməklə məşğul olan əsas ərazi Cəbrayıl, Şəki və Şamaxı qəzaları idi. O yazırdı: "Əskidən bu vaxtadək sac qayırılan yerlərdən tək Şamaxı qəzasında Dəmirçi kəndi bu həcəti qayırmaqda davam edir. Cəbrayıl qəzasında isə Hadrut kəndi əhalinin saca olan tələbatını təmin edirdi" (*Məhəmmədhasən Vəlili, 1993, 102*).

Bişirilən çörəyin yanmaması üçün sacın altına 2-3 sm qalınlığında kül suvağı çəkilirdi.

Çörəkbişirmədə istifadə edilən əsas ləvazimat təknə, tabaq, test, dördayaq (ayaqlı, yayacaq), duvaq, urva qabı, ələk, oxlov, ərsin, şiş, qolçaq, koğa, sacayağı və s. ibarət idi. Qarabağda müxtəlif növlü çörək bişirilmişdir. Bunların arasında kulləmə, bozlamac, təndir, közləmə, yuxa, qalınça, xamralı, çapartma, maldili, acıtma, cad, lavaş, kətə, kömbə, fətir, fəsəli, cızdaq çörəyi, əyirdək və s. çörək növləri geniş yayılmışdır.

Sacda əsasən yuxa bişirilirdi. Nazik yayılmış yuxa tez həzm olunan pəhriz çörəyi hesab edilirdi. Yuxanı uzun zaman saxlamaq mümkün olduğuna görə onu həftəlik, 3-4 ay müddətinə tədarük edirdilər. Bu məqsədlə eyni məhəllədə yaşayan qadınlar bir-birinə köməyə gəlirdilər. Əgər bir evdə uzun müddət üçün yuxa tədarük edilməsi lazım gələdisə, qonşu qadınlar öz çörəkbişirmə ləvazimatını da götürüb gələr, bir qrupu yuxa yayar, digər qrupu isə sacın üstündə çevirərək bişirər və süfrənin arasına yığardı. Bu adətə Naxçıvanda da rast gəlinir (*Axmedova, 1997, 103*).

Yuxa bişirilərkən üst-üstə yığıldıqdan sonra ailəyə onun neçə günlüyə çatacağını təxmin etmək üçün qarışla ölçülürdü. Adətən qalaqlanmış yuxanın hündürlüyü bir bişirmədə ən azı iki qarış olmalı idi. Yuxa bişirildikdən sonra quru halda yığılıb böyük parçanın arasında bağlanır, süfrəyə qoyulmamışdan bir neçə saat əvvəl, yaxud axşamdan üzərinə su çilənir və yumşaq qalması üçün dördqat bükülürdü.

XIX əsr müəllifi Aleksandr Düma (ata) Azərbaycana səyahəti zamanı yuxanın bişirilməsini müşahidə etmişdir: "Təzə yoğurulmuş xəmirədən kündə kəsir, ayaqlının üstündə yayır, sonra onu közlə qızdırılmış sacın üstünə qoyurdular. Bizim qadınlar kətə və ya müxtəlif piroqlar bişirdikləri kimi əvvəl onun bir tərəfini bişirir, sonra çevirirdilər ki, o biri tərəfi də bişsin. Onu isti-isti yeyirdilər. Bu, formasına və dadına görə bizim kəndlərdə bayram şənlikləri zamanı satılan, yeyəndə xırıltıdan kökəllərə bənzəyir" (*Aleksandr Düma, 1985, 40*).

Sacda yuxa və digər çörəklərlə yanaşı kətə, qutab (ət, tərəvəz və göyərtili içliklə), sacıçı, qovurma, cız-bız, "laylı yuxa" və s. bişirilirdi. Yuxadan içərisinə pendir, kəsmik, şor, göyərti, yağ və s. qoyulmuş dürmək də hazırlanırdı. Qalınça, xamralı, çapartma, maldili, acıtma, cad, lavaş, kömbə, fəsəli, cızdaq çörəyi və s. çörək növləri də sacda bişirilirdi.

Lavaş həm təndir, həm də sacda, Qubadlı, Cəbrayıl, Zəngilan və Füzulidə daha çox bişirilirdi. Lavaş yuxadan daha qalın, uzunsov şəkildə yayılır və 6 ayadək saxlanırdı. Lavaş parça kisələrə və ya

süfrənin arasına yığılar, istifadə edərkən üstünə su çilənib yumşaldırdı.

Burada çörək növlərinin xüsusiyyəti ilə bağlı: "Yuxa-məni yolda yıxa", "Xamralı xas, ürəyimi bas", "Fətir, məni mənzilə yetir" - kimi el deyimləri də yaranmışdı.

"Yuxa-məni yolda yıxa" - deyimi yuxanın tez həzm olunmasına işarə idi. Xamralı çörəyi oval şəkildə, orta qalınlıqda yayılırdı. Xamralı çörəyini yeyib 10 km yolu acımadan getmək olardı. Buna görə də onu "ürəyi basan" – insanı doyuzduran adlandırırdılar.

"Fətir - məni mənzilə yetir" deyiminin öz gerçəkliyi var idi. Mərasim çörəyi olan fətir bayramlarında, qonaq gedərkən sovqat kimi bişirilirdi. Fətirin xəmiri yağ, süd, yumurta və şəkərlə yoğurulur, qalın yayılırdı. Adətən uzaq səfərə çıxan adama yol azuqəsi kimi fətir qoyulardı. Kalorili çörək növü olduğuna görə adamı doyuzdurur, "mənzil başına çatdırırdı".

Qalınça çörək növü qalın yayıldığına görə bu adla tanınırdı. Qalınça da oval şəkildə, nisbətən böyük ölçüdə yayılaraq sacda bişirilirdi. "Maldili" adlandırılan çörək növü qalınçanın kiçik formasına deyilirdi. "Çapartma" çörəyi yuxa kimi hazırlanır, lakin onun ölçüsü yuxanın ölçüsündən kiçik olmaqla, yuxadan qalın yayılırdı. "Cad" arpa, darı, qarğıdalı unundan bişirilirdi. Yuxa, lavaş, cad, çapartma növlü çörəklər əsasən mayasız bişirilirdi.

Acıtma çörəyi təndirdə bişirilir, bir sıra kəndlərdə elə "təndir çörəyi" adlandırılırdı.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurd da çörək həmişə müqəddəs sayılmışdır. Çörəyə and içməklə ən böyük qan davaları sülhlə həll olunardı. Əziz qonağı duz-çörəklə qarşılayar, bu və ya digər məsələnin həlli üçün bir evə gedəndə özləri ilə duz-çörək aparardılar. Təzə ev tikdirəndə ruzi-bərəkət rəmzi kimi bünövrəsinə çörək qoyardılar. Ata evindən ayrılan gənc ailə təzə evinə birinci olaraq duz-çörək gətirərdi. Gəlin köçən qızın ör-pəyinin altından başına çörək qoyardılar ki, köçdüüyü ev ruzi-bərəkətli olsun. Uzun zaman quraqlıq olanda yağış yağdırmaq üçün çörək süfrəsinə xəmirli suya salıb saxlayardılar. Süfrəni sudan çıxarmayana qədər yağış kəsilməzdi. Çörək bişirilərkən yoldan keçən hər bir adamı isti çörəyə qonaq etmək adəti geniş yayılmışdı. Çörəyin iyini duyan adama isti çörəkdən verməmək ən böyük günah sayılırdı.

Bitki mənşəli yeməklərin arasında yarma və un şəkildə istifadə edilən, buğda və düyüdən hazırlanan hədik, qovurğa, qovut, müxtəlif növlü çörək, əriştə, xəngəl, xəşil, sulu xəngəl və qənnadı məmulatları (Qarabağ kətəsi, fəsəli, fətir, bişi, kömbə, kökə, əyirdək, umac, firni, halva və s.) xüsusi yer tuturdu.

Təndirə yapılmış çörəklər

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə düydən müxtəlif çeşidli plovlar, o cümlədən axtaçilov, müsəmma plov, turşu qovurma plov, səbzə plov, çolpalı plov, südlü plov, şüyüdlü plov, boyanalı plov, çığırtmalı plov, əvəlikli plov, qatıqlı aş, qırxbuğumlu plov, qiyməli plov, balva, lobyalı aş, şeştrəngli aş, canına çəkmə plov, boranlı aş, gilənarlı aş, zoğallı aş, narlı aş, Xanlıq plovu (Qubadlı rayonunun Xanlıq kəndi), nükürd, qatmalı, südlü sıyıq, şilə, yayma, sulu yeməklər, şorbalar və s. bişirilirdi. Düyü həmçinin dolma, küftə, dovğa və şorbanın tərkibinə qatılırdı.

Mərasim çörəkləri və yeməkləri. Undan bir sıra mərasim yeməkləri və yağlı çörəklər hazırlanıbmışdır. Fəseli, bişi, fətir, kömbə, əyirdək, Qarabağ kətəsi, südlü çörək və kökə bu qəbildəndir.

Fəselini una yağ əlavə edib yoğurur, xəmirədən 5 mm qalınlığında yuxa yayır, arasını yağlamaq şərtlə üst-üstə qoyaraq üzəri yağlanmış sacın üstündə bişirirdilər. Fəselidən həm yas, həm də bayram mərasimlərində istifadə edilər, habelə müqəddəs yerlərə (ziyaretgah, pir, ocaq) aparılaraq paylanırdı.

"Bişi" adlanan mərasim çörəyi Kəlbəcərdə əsasən yas məclisi üçün hazırlanır, cümə axşamları ehsan kimi mərhumun qohum və qonşularına paylanırdı. Bişini yoğurulmuş xəmirədən yuxa şəklində yaydıqdan sonra qaynayan yağın içərisində bişirirdilər.

Əyirdək və fətir mərasim çörəkləri çox zaman ərinmiş kərə yağının çöküntüsünə (torta) azacıq yağ əlavə edilməklə bişirilirdi. Əyirdək və fətiri uzun müddət saxlamaq mümkün olduğuna görə səfərə çıxanlara yol azuqəsi kimi, habelə toy və bayram süfrələrinə, xonçalara da qoyurdular.

Kökə xəmirini südlə yoğurur, kiçik kündələr düzəldərək yayır, qaynayan yağda bişirirdilər. Kökə keyfiyyətini uzun müddət saxlayırdı.

Kömbə — quyuq, habelə kərə yağı ilə hazırlanırdı. Quyuq xırda doğranıb ət kötüyündə döyülür, unla qarışdırılaraq xəmir yoğurulurdu. Kömbənin ətirli və dadlı olması üçün xəmirə bölgədə "pilton"adlandırılan ətirli ot əlavə edilir, üzərinə stəkanın ağzı ilə naxış vurulub közün üstündə yerləşdirilmiş və içərisi yağlanmış sacın içinə qoyulur, ikinci saca ağzı qapadılır, ikinci sacın üstünə də köz yığılırdı. Kömbəni bayram və toy mərasimlərində bişirib xonçaya qoyardılar.

Cızdaqlı çörək qoyunun quyuğundan hazırlanırdı. Quyuq xırda doğranıb azacıq su əlavə edilməklə vama odda əridilir, yağı süzülür, yerdə qalan hissəsi "cızdağ" adlanırdı. Quyuq yağından yemək bişirilərkən istifadə edilir, cızdağa un əlavə edilməklə sacda çörək bişirilirdi.

Undan mərasim yeməkləri (halva, xəşil, quymaq), habelə xəngəl (sulu xəngəl, yarpaq xəngəli), əriştə, umac və s. xəmir xörəkləri hazırlanırdı. Burada sulu xəngəl ("qaşıq xəngəli") və əriştədən turşu, sarımsaqlı qatıq əlavə edilməklə soyuqdəymə zamanı tərəqovucu xörək kimi istifadə edilirdi.

Qarabağda halvanın umac halvası və tər halva kimi iki növü geniş yayılmışdı. Halva mərasim yeməyi olduğu üçün əksərən yas məclislərində hazırlanırdı. Bəzi kəndlərdə mərhumun qırxında, yaxud cümə axşamında bişirilən halva yuxanın arasına dürmək şəklində bükülər, qonum-qonşuya, hətta ətraf yaxın kəndlərə paylanırdı. Müqəddəs yerlərə ziyarətə gedərkən də halva çalınar və nəzir edilərdi. Uzaq səfərə gedənlər üçün kalorili yol azuqəsi kimi halva bişirilərdi.

Xəşil xəmir xörəyi həm gündəlik, həm də mərasim yeməyi hesab olunurdu. Xəşili "çalma xəşil", "dədəm-nənəm xəşili" kimi adlarla adlandırırdılar. Xəşil adətən xəstəlikdən durmuş, zəifləmiş adamlar, yeni doğan qadınlar üçün çalınardı. "Xıdır İlyas" bayramında da xəşil bişirilərdi. "Xıdır Nəbi" xəşili müxtəlif çeşiddə hazırlanırdı. Onu un, yağ, bəhməz və ya şəkər tozu ilə, bəzən də qurutla bişirərdilər.

"Qurut xəşili"ni hazırlamaq üçün əvvəlcə qurutu suda əridərək sıyıq halına salır, soğanı yağda qı-

Sulu xəngəl

Yarpaq xəngəli

zardıb üzərinə əvvəlcədən hazırlanmış sıyığı əlavə edir, xəşilin üstünə töküüb yeyirdilər.

Buğda yarmasından da "Xıdır xəşili" hazırlanırdı. Bu yemək bişirilərkən soğan yağda qızardılır, üzərinə su və ədva əlavə edilirdi. Tam qovurulmamış buğda kirkirədə çəkilib yarma şəklinə salınır, yuyulub hazırlanan kütlənin içərisinə qatışdırılaraq bişirilir və sarımsaqlı qatıqla yeyilirdi. "Xıdır xəşili"ni qovutla da bişirirdilər.

Düyü və undan "Xıdır İlyas" bayram yeməyi hazırlanarkən əvvəlcə umac ovulur, sonra bir stəkan düyü qazanda qaynayan duzlu suya əlavə edilərək bişirilir, daha sonra bişmiş kütləyə umac qatılır, qaynayıb qatılaşanda yemək tam bişmiş hesab edilirdi.

Undan hazırlanan mərasim yeməyiquymaqadətən toy gününün səhəri təzə bəy və gəlin, habelə zahı qadın üçün hazırlanırdı.

Əriştə və xəngəl kəsildikdən sonra sacda qovurulur, uzun müddətə tədarük edilirdi. Qovurulmuş məhsul "təpitmə" adlanırdı. Əriştə yeməyi quru lobyə və ya maş, zoğal axtası ilə hazırlanırdı.

Qarabağda çörəkdən "əzmə" və ya "döyməc" də hazırlanmışdır. Bu yemək növü türkdilli xalqların mətbəxinə daxildir və "döyməc" adı ilə məşhurdur. Əzmə – yuxa, yaxud xamralını əridilmiş isti yağ əlavə etməklə və əllə əzib halva şəklinə gətirməklə hazırlanırdı.

Mərasim yeməkləri arasında dənli və paxlalı bitkilərdən bişirilən xörəklər də xüsusi yer tutur. "Hədik" adlanan mərasim yeməyi yeddi növ məhsuldan (buğda, qarğıdalı, lobyə, maş, noxud, qoz ləpəsi, mərci və s.) hazırlanmışdır. Hədiyi adətən körpə uşaq diş çıxaranda və məhərrəmlik mərasimində bişirirdilər.

Məlumdur ki, Şərqdə yeddi rəqəmi yeddi qat göyün və yeddi qat yerin rəmzi kimi müqəddəs hesab olunurdu. Diş hədiyi yeddi evə paylanırdı. Qarabağda: «Uşaq deyir: əgər anam bilsə dişimin yeri necə ağrıyır, yürürüyümün ağacını qırıb ocağa qoyar ki, hədik tez bişsin» el məsəli geniş yayılmışdı.

Buğdadan bişirilən çərəz yeməyi - qovurğa və qovurğanın üyüdülməsindən alınan qovut adətən "Xıdır Nəbi" və Novruz bayramlarında hazırlanırdı. Küncüt qatmaqla sacın içərisində qovurulan qovurğa hazır olduqdan sonra onu qoz və fındıq ləpəsi, qurudulmuş tut və giləslə qarışdırırdılar. Çox zaman yabanı qanqalın qozasında yetişən, buğdaya oxşar toxumu da qovurğaya qatırdılar.

Kirkirə və ya həvəngdəstədə üyüdülmüş qovurğanın şərbətdə qaynadılması ilə qovut hazırlanırdı. Qovut adətən qovurğanı yemək iqtidarında olmayan yaşlı adamlar üçün nəzərdə tutulurdu.

Bostan bitkiləri və pəncərdən bişirilən yeməklər. Qarabağ mətbəxində bostan bitkiləri (lobya, maş, noxud, kartof, soğan, boranı, çuğundur, badımcın, pomidor və s.), düyü və pəncərlə (əməköməci, qırxbuğum, çirş, xıncılovuz, baldırğan, yarpız, unnuca, dağ keşnişi, əvəlik, şahpəncəri, gicitkən, cincilim, nəzibədən (qış üçün tədarük edilmiş ot tayalarının altında bitirdi. Ot tayası işləndikdən sonra bu bitkini toplayırdılar), dəvədabanı, göbələk və s.) bişirilən yeməklərdən geniş istifadə edilmişdir.

Bostan məhsulları arasında paxlalı bitkilərlə (lobya, maş və s.) hazırlanan yemək növü "işgənə" adlanırdı. Düyü və quru lobyə ilə hazırlanan maşlı və lobyalı aş növü adından göründüyü kimi, düyüyə maş və lobyə əlavə edilməklə bişirilirdi. Maşlı və lobyalı aşın altına qazmaq kimi kartof düzüb dəmləyirdilər.

"Səppə" (boranı aş) düyü və boranıdan soğan, nar dənəsi və ya muxəşər (zoğal axtası) əlavə edilməklə bişirilirdi.

Boranı qızartmasını hazırlamaq üçün boranı qabıq və tumundan təmizlənilib doğranır, üzərinə duz səpilib bir müddət saxlanırdı. Ayrıca bir tavada soğan yağda qızardılır, duza qoyulmuş boranın suyu sıxılıb soğanın üstünə əlavə edilir və vaxtında bişirilirdi.

Tam yetişməmiş boranıdan hazırlanan yemək "boranıbaşı qızartması" adlanırdı. "Boranıbaşı qızartması" da eyni qaydada, tez-tez qarışdırılmaqla vaxtında bişirilirdi.

Əməköməci bitkisindən hazırlanan yemək növü "çilov aş" adlanırdı. Əməköməci xırda-xırda doğranır, düyü ilə birlikdə duzlu suda qaynadılıb süzülürdü. Dəmə qoyularkən qazanın dibinə kartof və soğan düzürdülər. Qazanın dibində qızarmış kartof və soğan aşqarası kimi istifadə olunurdu.

Şahpəncəri, düyü, yarma ilə bişirilən "ayran"ı hazırlanarkən su qaynadılır, duz, düyü, buğda yarması və şahpəncəri əlavə edilərək tam bişirilirdi. Hazırlanmış kütlə süzülərək soyudulur və üzərinə soyuq ayran tökülüb qarışdırılırdı. Ayranlı soyuq halda yeyilirdi.

Ayran aşı da buğda yarması, yarpız, şahpencəri, unnuca, quru lobyə (göy lobyə da olar) və maşla hazırlanırdı. Bu məhsullar suda qaynadılmaqla, həlim salana qədər bişirilirdi. Tam bişdikdən sonra, soyuq ayran yeməyin üzərinə əlavə edilir, istiyyə çatanda ocaqdan götürülür və isti halda yeyilirdi.

Qatmalını bişirmək üçün undan umac hazırlanırdı. Düyü yuyulur, duz əlavə edilmiş suda qaynadılır, həlim salana yaxın umac da oraya tökülür və bişməyə davam edirdi. Düyü və umac bişib qatılmağa başlayanda üzərinə əvvəlcədən doğranmış şahpencəri, unnuca, dağ keşnişi və digər göyərtilər əlavə edərək tam bişirir və ocaqdan düşürüb soyumağa qoyurdular. Sarımsağı əzib ayrana əlavə edir, əvvəlcədən hazırlanmış və soyudulmuş kütlənin üstünə töküüb qarışdırır, yenidən zövqə görə duz vurulurdu. Qatmalı yeməyi soyuq halda yeyilirdi.

Qatmalı

Noxudla bişirilən xörək növlərindən biri də qiyməli aşdır. Bu yeməyi bişirmək üçün əvvəlcə əti dəhrə ilə kötüyün üstündə döyüb qiymə halına gətirir, noxudu ayrıca qaynada-raq qabığından çıxarıb ləpələyirdilər. Soğanı yağda qızardıb üzərinə qiyməni əlavə edir, bişdikdən sonra noxud ləpəsini də qarışdıraraq tam bişirirdilər. Düyü qaynadılıb süzülür, qazanın dibinə yuxa qoyulur, üstünə qızardılmış qiymə əlavə edilirdi. Süzülmüş düyü isə qiymənin üstünə əlavə edilib üzərinə yağ tökülürdü. Düyü dəm aldıqdan sonra süfrəyə verilməyə iri siniyə yığılır, düyünün altındakı noxudlu qiymə üzərinə çin-çin düzülür və qazmaqla bəzədilirdi.

Qırxbuğumlu və əvəlikli plov bölgədə yayılmış xörək-lərdəndir. Qurudulmuş qırxbuğum və əvəliyi bir müddət ilıq

suda saxlayır, sonra isə sıxıb düyü ilə birlikdə duzlu suda qaynadır, süzüb dəmə qoyurdular.

Həm tərəvəz, həm də ət yeməyi sırasına daxil olan xaşlamahazırlanarkən körpə quzu ətindən, kartof, pomidor, badımcın, şirin və acı bibər, göyərti və s. istifadə edilir, bütün məhsullar lay-lay yığılır, üzərinə yağ, duz və azacıq su əlavə edilərək vaxt odada bişirilirdi.

“Yalançı dolma” adlanan yemək növü tərəvəz və pencərin qatışığından hazırlanırdı. Bunun üçün xırda doğranmış quyuq, yaxud cızdaq, soğan, düyü, keşniş, şüyüd, bibər, duz qarışdırılaraq əvəlik, qaragat, moruq, gicitkən, cökə, üzüm və heyvə yarpaqlarına bükülüb bişirilirdi. Quyuq və ya cızdaq olmadıqda “yalançı dolma”ya yağ qatılırdı. Süfrəyə sarımsaqlı qatıqla verilmirdi.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda pencər yeməklərinin hamısı eyni qayda ilə bişirilirdi. Pencər suda qaynadılır, suyu süzülür, yağda qızardılmış soğanın üstünə əlavə edilir, sarımsaqlı qatıqla yeyilirdi. Burada pencərin toplanılması işinə göy guruldayıb yağış yağandan sonra başlayırdılar. Həmin vaxta qədər pencər zəhərli hesab edilirdi.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda adları qeyd edilən çörək və xörək növləri tarixən əhalinin mətbəxində hazırlanmış və həmin yeməklərin əksəriyyətindən bu gün də istifadə olunur.

İçkilər. Qarabağ mətbəxində uzun əsrlər boyu çoxçeşidli içkilər hazırlanmışdır. Bu içkilərdən əsasən susuzluğu yatırtmaq, həzmi asanlaşdırmaq, habelə müxtəlif xəstəlikləri müalicə məqsədilə istifadə edilmişdir. Ərazinin iqlim şəraiti və xammal bazası içkilərin müxtəlifliyinə də zəmin yaratmışdır. İçkilər xassələrinə görə soyuq içkilər, isti içkilər, spirtli içkilər kimi növlərə bölünür.

Burada ən sadə soyuq içki növü bulaq suyu olmuşdur.

Soyuq içkilər arasında süd məhsullarından hazırlanan sərinləşdirici içkilər — ayran, ovduq, atlama, dələmə, körəməz və s.də xüsusi yer tuturdu.

Ayran qatıq və süzmədən hazırlanırdı. Atlamada qatıqdan hazırlanırdı. Elat əhali yaylağa qalxan zaman tuluğa qatıq, duz və su tökərək ağzını möhkəm bağlayar və yük heyvanının belinə yükləyirdilər. Heyvan hərəkət etdikcə tuluqdakı qatıq su ilə qarışaraq atlamaya çevrilirdi. “Heyvan hərəkət etdikcə belindəki tuluğu o tərəf-bu tərəfə atır. Çox güman ki, atlamanın adı da buradan götürülmüşdür” (*Əhməd-Cabir İsmayıloğlu, 1994, 17*).

Ayran və ovduqdan təkcə sərinləşdirici içki deyil, doğramac(bəzi kəndlərdə atlama) hazırlanırdı. Ayrana xırda doğranmış keşniş, şüyüd, göy soğan, xiyar, bəzən də sarımsaq əlavə edilir, zövqə görə

duz tökülürdü. İsti yay günlərində əkin sahələrində çalışan adamlar doğramacı hətta çörəklə yeyirdilər.

Dələmədən də sərinləşdirici içki kimi istifadə edilmişdir. Bu içki növü mədə-bağırsağı təmizləyir, yüksək qan təzyiqini normallaşdırırdı.

"Körəməz" adlanan sərinləşdirici içki südə qatıq əlavə edilməklə hazırlanırdı. Çox zaman çörəklə yeyilirdi.

İsti içkilər arasında çay xüsusi yer tuturdu. Çay yarpağı başqa yerlərdən gətirildiyi və baha qiymətə satıldığı üçün burada meşə və talalardan toplanmış çayotu bitkisindən, kəklikotu, həmərsin (itburnu), qantəpər, cökə çiçəyi, qırxbuğum, moruq yarpağı, yarpız, qarğıdalı saçağı, yemişan, baldırğan, qurudulmuş meşə giləmeyvələrindən (moruq, böyürtkən) və s. çay dəmləməyə üstünlük verilmişdir.

Yalnız 1896-cı ildə ilk dəfə Azərbaycanın Lənkəran bölgəsində çay becərildikdən (*Əhməd-Cabir İsmayıloğlu, 1994, 86*) sonra burada da çay yarpağından çay dəmlənməsi yayılmağa başlamışdır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda bitkilərdən dəmlənən çaydan bir sıra xəstəliklərin müalicəsində geniş istifadə olunmuşdur. Onların arasında kəklikotu, itburnu, yemişan, gülxətmə, cökə çiçəyindən hazırlanan çaylar xüsusi yer tuturdu.

XIX-XX əsrin əvvəllərində çayı samovar, mis çaydan və qəhvədanda, hətta qara axtafada hazırlayırdılar. Samovardan yalnız imkanlı ailələr istifadə edə bilirdi. Çay gün ərzində yeməkdən əvvəl və yeməkdən sonra içilirdi. Adətən evə qonaq gəldikdə ilk növbədə ona çay verərdilər. Çayın haqqında hətta məsəllər yaranmışdı: "Qonaqdan çay içirsən? – soruşmazlar, çay gətirərlər", "Çay nədir, say nədir?" və s. Bir şəxsi nahar və ya şam yeməyinə dəvət edəndə "gedək, çay içək" - ifadəsi işlənərdi. Bəzən uzaqdan gələn qonaq bu sözün mənasını anlamaz: "Mən acam, bu da məni çay içməyə dəvət edir" – deyə düşünərdi. "Gedək çay içək" ifadəsi burada yemək süfrəsinin açılmasına işarə idi. Süfrəyə əvvəlcə çay gətirilə, nahar və ya şam yeməyi çay dəstgahı ilə başlayar, yeməkdən sonra da çayla qurtarardı.

Çay qəndlə, bal, bəhməz, müxtəlif mürəbbələr, gülqənd, qəndab, gül suyu, tut qurusu, gilə qurusu, alma qaxı, armud qaxı, zoğal axtası və s. ilə içilərdi.

Qarabağda məşhur olan "gülqənd" ətirli qızılgülün ləçəklərindən ("qırxyarpaq qızılgül") bərniyə bir lay ləçək, bir lay qənd doldurmaqla hazırlanırdı. Bir pay ləçəyə iki pay qənd işlədilirdi. Bərninin ağzını bağlayıb 40 gün günəşin altında saxlayır, beləliklə istidən əriyən qənd güllə qarışaraq hazır vəziyyətə gətirilirdi. Gülqəndiuzun müddət saxlamaq mümkün olmadığına görə hazır olan kimi istifadə edilirdi.

Qızılgülün ləçəklərindən "gül suyu" və güləb içkisi də hazırlanırdı. Gül suyu həm ədviyyat, kosmetik vasitə kimi istifadə olunur, həm də çaya əlavə edilərək içilirdi. "Gül suyu"nun hazırlanma qaydası belə idi: yazda qızılgülün ləçəkləri toplanaraq qəhvədana doldurulur, üzərinə limonun şirəsi və qaynar su əlavə edilir, qəhvədanın lüləyi tıxanır, üstü isə qalın basdırılırdı. Bir gün keçdikdən sonra qəhvədanadakı cəhrayı rəngli, ətirli gül suyunu xüsusi qaba süzüb sərin yerdə saxlayırdılar.

Güləbın hazırlanması zamanı isə qızılgülün ləçəkləri yığılıb iri qazanda yerləşdirilir, üzərinə qaynar su tökülürdü. Digər boş qablamanı da qazanın içinə yerləşdirib ağzını kip qapaqla örtür, kənarlarını xəmirlə yapışdırırdılar. Qazandan çıxan buxar qapağa hopur və oradan da damcı şəklində qablamaya tökülür, beləliklə güləb hazır olurdu.

Qəndabı hazırlamaq üçün şəkəri qaynar suda əridib üzərinə bal, ətirli dad vermək üçün gül suyu əlavə edirdilər.

Həm isti, həm də sərinləşdirici içki kimi süddən də istifadə edilirdi. Süd adətən səhərlər içilirdi.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda müalicəvi təsir göstərən içkilərdən bir sıra xəstəliklərin müalicəsində, habelə çətin həzm olunan yeməklərin yanında istifadə olunurdu. Yağlı yeməklərin yanında süfrəyə "iskəncəbi" adlanan içkinin verilir. İskəncəbinin hazırlanma qaydası belə idi: nanə təmizlənib yuyulur, üzüm sirkəsində qaynadılır və üzərinə şəkər əlavə edilir. Süfrədə istifadə olunarkən 0,5 stəkan iskəncəbini 1 stəkan su ilə qarışdırılırdı.

Yabanı və bağ əzgilindən əzgil suyu hazırlanırdı. Əzgil ağzı bağlı qaba doldurulur, üzərinə yarıya can su tökülür, qapağının üstünə isə ağır daş qoyulurdu. Bir ay keçdikdən sonra suyunu süzüb götürürdülər. Əzgil suyu da yağlı yeməklərin yanında süfrəyə verilir.

Qan təzyiqinin yüksəlməsi və böyrək xəstəliyi zamanı həmərsin (itburnu) içkisi və həmərsin şirəsindən istifadə olunurdu. İtburnu içkisi hazırlanarkən saplağı və uc hissəsi kəsilib atılır, yuyulub şəkərlə

Sərpuş

Mis aftava

Mis güləbdən

əlavə edilmiş suda qaynadılırdı. Qaynayandan sonra, qapaqla örtülür, bir gün saxlanır, ertəsi gün süzülürdü.

Həmərşin şirəsi dəyuxarıda göstərilən qaydada təmizlənərək qaynadılır, bir gün keçdikdən sonra qaynanmış kütlənin şirəsi sıxılaraq ələkdən keçirilir və alınmış kütləyə şəkər əlavə edilirdi. Həlim şəkilli şirə kip bağlanmış qabda günəşin altında saxlanır, bir həftədən sonra istifadəyə yararlı olurdu.

Zirinc içkisindən də qan təzyiqini tənzimləmək üçün dərman kimi istifadə edilirdi. Zirinc təmizlənilib yuyulur, taxta qaşıqla əzilərək şəkərlə qarışdırılırdı. Alınmış kütlə bir neçə gün soyuq yerdə saxlanır, şəkər zirinc ilə qarışdıqdan sonra yaranmış maye süzülürdü.

Ətirli ədviyyat əlavə edilmiş zirə və dəvədabanından hazırlanan içki növü şərbətdən toy, nişan və bayramlarda, adi şərbətdən isə Məhərrəmlik və yas məclislərində istifadə edilirdi.

Spirtili içkilərdən yalnız toy, ailə bayramı günlərində istifadə edilmişdir. Spirtili içkilər əsasən tut, zoğal, göyəm, gavalı, alma, heyva, meşə armudu, ərik və s. meyvələrdən ev şəraitində hazırlanırdı. 1874-cü ildə Cəbrayıl ilk dəfə alqaqollu içki - şərab dükanı açılmışdı (*Cəbrayıl, 1993, 36*).

Spirtili içkilər arasında tut arağı məşhur idi. Tut arağından həm də müalicəvi məqsədlə istifadə edilirdi. Tut arağı çox zaman bəhməz üçün tədarük edilən məhsuldan alınır. Tutu "karxana" adlanan örtüyə çırpır, sonra çör-çöpdən təmizləyərək, iri qazanda pörtlədib kisəyə doldururdular. Kisəni isə böyük tiyanın içərisində yerləşdirir, dik qalması üçün hər iki tərəfindən oduncaqla möhkəmləndirirdilər. Kisədəki tut şirəsinin axması üçün üzərinə təmiz yuyulmuş daş qoyulurdu. Tutun şirəsi axıb qurtardıqdan sonra iri qazanda ocağa qoyub qaynadırdılar. Şirə qaynayan zaman üzərinə "sarıköynək" adlandırılan açıq-sarı rəngli maye yığılırdı. "Sarı köynəyi" کنار edib şirəni yenidən bəhməz halına düşənədək qaynadır, kisədə qalmış tut cecəsini isə içərisinə qır çəkilməmiş çəlləyə yığır, ağzını qapayır, burada qıcqırdır və xüsusi üsulla qaynatmaqla arağ çəkirdilər.

Qablar. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur əhalisinin mətbəx mədəniyyətlərindən danışarkən yeməklərin hazırlanmasında istifadə edilən qablar haqqında da məlumat vermək yerinə düşərdi. Burada xörəklər qədimdən mis qablarda bişirilirdi. Mis qablarda bişirilən xörəklər xüsusi dadı olması ilə seçilirdi. Buna görə də Qarabağ milli mətbəxinin əşyaları qazan, qazança, tava, aşışüzən, çömçə, abgərdən, sərpuş, test, məcməyi, kəfkir və s. əsasən misdən hazırlanırdı. Kabab bişirmək üçün şişdən istifadə edilirdi.

Su qabları səhəng, aftafa, güyüm, dolça, parç, cam, kasa, ağızlıq, yəhər camı, satıl, küp və s. ibarət olmuşdur. Su, mis səhəng, bəzi yerlərdə mis güyüm və satılda saxlanırdı.

Çay kiçik piyalələrdə, mis parç, cam və armudu stəkanda içilirdi. Yuxarıda haqqında bəhs edilən içki və ədviyyatlar xüsusi qablarda (güləbdən, qənddan, şərbət qabı, gül suyu qabı və s.) saxlanırdı.

Yemək öynəsi. Azərbaycanlıların süfrə mədəniyyəti ailənin simvollarından biri olmaqla sosial mənsubiyyətdən, təsərrüfat məşğuliyyətindən,

mövsümdən və digər sosial-iqtisadi amillərin təsirindən asılı olaraq zaman-zaman formalaşmışdır. Burada hazırlanan yeməklər gündəlik, mərasim, ziyafət və pəhriz yeməkləri olmaqla bir neçə qrupa bölünürdü. Ayrı-ayrı sosial qrupların iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq gündəlik və ziyafət süfrələri birbirindən fərqlənsə də, mövsümi (Novruz bayramı) və dini (Qurban, Ramazan, Mövlud bayramları) bayram, habelə yas mərasimi yeməklərində fərq nəzərə çarpmırdı. Ramazan bayramı istisna olmaqla adi

günlərdə qəbul edilmiş qaydaya əsasən gündə üç dəfə-səhər, nahar və şam yeməyi yeyilirdi. Ramazan ayında - orucluq günlərində yemək öynəsində dəyişiklik olur, səhərlər günəş qalxmamışdan əvvəl yastılıq (imsaq), axşamlar-gün batdıqdan sonra iftar süfrəsi açılırdı.

Əhalinin səhər yeməyi ağartı məhsullarından (süd, pendir, yağ, şor, süzmə, kəsmik), habelə yumurta, bal, şirin çaydan ibarət olmuşdur. Kənd yerlərində çöl-təsərrüfat işləri (heyvanların sağılması və örüşə çıxarılması, həyət-bacanın səliqəyə salınması və s.) yerinə yetirildikdən sonra səhər yeməyi yeyilirdi.

Nahar yeməyinin necə və harada olmasından asılı olmayaraq, şam yeməyinə bütün ailə üzvləri yığıldıqdan sonra başlanır, ailə ənənələrinə görə süfrədə hər kəsin öz yeri olurdu. Süfrənin başında yaşlı baba, yaxud ata, ana, ətrafında isə ailənin üzvləri oturdular. Evdə qonaq olduqda yemək əvvəl qonağın, qonaq olmadıqda isə ailə başçısının qabağına qoyulurdu. Yeməyə ailə başçısının süfrəyə əl uzadıb çörək kəsməsi ilə başlanır, yemək süfrəsinin arxasında yersiz danışmaq, artıq hərəkətlərə yol vermək qəbahət sayılır, narahatlıq olsa belə, süfrə başında ondan söhbət açılmırdı. Ailə qanunlarına görə hər kəs öz yeməyini axıra qədər yeməli, yemək qabını bulaşığı qoymamalı idi. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Qarabağ əhalisinin yemək öynəsində xalqımıza məxsus mənəvi dəyərlər, süfrə mədəniyyəti uzun əsrlər boyu qorunub saxlanmışdır.

GEYİMLƏR VƏ BƏZƏKLƏR

Qarabağın relyef-landşaft quruluşunun müxtəlifliyi, flora və faunasının zənginliyi, münbit torpaq örtüyü, əlverişli iqlim şəraiti burada paleolit dövründən başlayaraq ibtidai insanların yaşaması üçün geniş imkanlar vermiş [*Гусейнов, 1985, 8-12, 17*], onların tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində ilkin təxəyyül imkanları, empirik biliklər, vərdislər və təcrübələr hesabına maddi və mənəvi dəyərlər yaratmasına səbəb olmuşdur. Belə maddi dəyərlərdən biri də xalq geyimləri və bəzəkləridir.

Azərbaycanın, eləcə də Qarabağın zəngin maddi mədəniyyət irsi kompleksində geyimlərin və bəzəklərin özünəməxsus yeri vardır. Uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olan geyim mədəniyyəti yerli təbii-coğrafi şəraitin, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin, sosial-iqtisadi inkişafın, sosial təbəqələşmə və ictimai fərqlərin, eləcə də xalqımızın etno-sosial birliyində qərarlaşan etnoslarla qarşılıqlı təmas, etno-sosial, etno-siyasi və etno-mədəni əlaqələrin yaratdığı müştərək zənginləşmənin fəal təsiri altında formalaşmışdır. Geyim mədəniyyətinin böyük təkamül və inkişaf yolu keçməsinə də xalqın yaradıcı əməyinin, empirik bilik və təcrübəsinin, nəsillərdən-nəsillərə əmanət kimi ötürülən peşə-sənət vərdislərinin rolu da inkaredilməzdir [*Vəliyev, 2006, 4*].

Azıx mağarasından əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri, xüsusilə daşdan düzəldilmiş əmək alətləri sübut edir ki, burada – Qarabağda yaşamış insanlar hələ Quruçay mədəniyyətinin ilk dövrlərində müəyyən geyim elementlərindən istifadə etmişlər [*Dünyamaliyeva, 2002, 26*]. Tarixi inkişafın gedişində sosial-iqtisadi həyat şəraitinin dəyişməsi geyim tiplərində əsas dəyişikliklərə səbəb olmuş, yeni-yeni geyim tipləri meydana çıxmışdır.

Azərbaycanda, eləcə də Qarabağda çoxqatlı geyim mədəniyyətinin formalaşmasında təbii-coğrafi şəraitlə yanaşı, xalqın mənəvi-əxlaqi, psixoloji-ideoloji baxışları, dünyagörüşü, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı da əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məhz bu amillərin fəal təsiri nəticəsində Qarabağ əhalisi-

Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin ailəsi

Xurşidbani Natəvan övladları ilə

nin geyim mədəniyyəti zaman-zaman formalaşmış, XIX-XX əsrin əvvəllərində mükəmməl maddi-mədəni irs səviyyəsinə çatmışdır.

Azərbaycanlıların ənənəvi geyim tipləri biçim üsuluna və tikij texnikasına görə ümumazərbaycan və hətta ümumqafqaz səciyyəsi daşdığından və yalnız lokal-məhəlli xüsusiyyətləri ilə tarixi-etnoqrafik bölgələrin geyimləri bir-birindən fərqləndiyindən, biz Qarabağ əhalisinin ənənəvi xalq geyimlərini bu kontekstdə təqdim etməyə çalışmışıq. Xalqın geyim mədəniyyətində olan bu ümumilik əsrlər boyu formalaşan etnik-mədəni birliyin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Dəri geyim materialı kimi uzun müddət bəşər övladının bu zəruri maddi mədəniyyət elementinə tələbatını qarşılaya bilmişdir. İlk emal proseslərindən keçirilmiş dəridən əsrlər boyu ayaqqabı, kürk, kəmə, papaq hazırlanmış, dəri iplər (köşə) çəkilmişdir. Uzun müddət Azərbaycanın geniş yayılmış sənət sahələri arasında dabbağlıq, papaqcılıq, başmaqçılıq, kürkcülük, sərraclıq, xəzaşılama və s. kimi sənət sahələri təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Cənubi Qafqazda şöhrətlənmişdir. Ev peşəsi sahəsi kimi dəriişləmə (dəriçilik) hələ eramızdan əvvəl V-IV minilliklərdən mövcud olmuşdur ki, bunu da arxeoloji qazıntılardan əldə edilmiş çoxlu miqdarda əmək alətləri təsdiq edir [Narimanov, 1987, 155]. Bütün bunlar Azərbaycanda, eləcə də Qarabağda geyim mədəniyyətinin ilkinlik çağları haqqında əldə edilən tutarlı elmi və faktoloji materiallardır. Ağdam rayonunun Sarıçoban, Tərtər rayonunun isə Borsunlu və Bəyimşarov kurqanlarından döyüşçüyə məxsus atributların və at yəhər-qayış dəstinin metal lövhəsi altından tapılan dəri qalıqlarını arxeoloqlar eramızdan əvvəl II minilliyin ortalarına aid edirlər [Djafarov, 1986, 457-458]. Ağcabədi rayonunda Salmanbəyli kəndi yaxınlığında Üçtəpə adlanan sahədə arxeoloq A.A.İessen tərəfindən çoxsaylı dəri məmulatının qalıqları (kəmə və ayaqqabı dəstləri) tapılmışdır ki, onların da üzərinə müxtəlif qızıl, gümüş, tunc və dəmir bəzəklər bəndlənmişdir. Müəllif bu tapıntıları eramızın VI-VIII əsrlərinə aid etmişdir [İessen, 1965, 176-177]. Belə nümunələrin sayını xeyli çoxaltmaq da olar. Bu faktoloji materiallardan çıxış edərək söyləyə bilərik ki, ilkin orta əsrlərdə Azərbaycanda dəriçilik sənəti və onun geyim məmulatı hazırlayan sahəsinin inkişafı şəhərlərdə və iri yaşayış məntəqələrində – Mingəçevir, Şamaxı, Bərdə, Gəncə, Qəbələ, Beyləqan, Dərbənd, Şabran, Bakı, Lahıc və b. daha çox olmuşdur. Qarabağ əhalisi geyim mədəniyyətinin inkişafında tarixən özünün aparıcı rolunu, böyük üstünlüyünü əldən verməmişdir.

Bəşər tarixində "Neolit inqilabı" adlandırılan tarixi kəşflərin tərkib hissələrindən biri olan toxuculuğun meydana gəlməsi ilə insanların geyimlərində toxunma elementlərin ilk növləri müşahidə olunmuşdur. Neolit dövrünün sonu, Eneolit dövrünün əvvəllərində artıq toxunma geyimlərin sayı artır, insanlar təbiətin hazır məhsullarını mənimsəməkdən daha çox özləri geyim istehsalı vərdişlərinə yiyələnirlər. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri (daş və sümük bizlər, iynələr, sümük və gildən hazırlanan əyirici alətlər, sümükdən dəri pardaxlayıcıları və s.) Eneolit və Tunc dövrlərində toxuculuq sənətinin inkişaf etdiyini əyani faktlarla sübut edir. Bu alət və avadanlıqlardan istifadə edən qədim dövr insanları yun və digər təbii lifləri çox nazik şəkildə əyirmiş, paltar toxumaq vərdişlərinə yiyələnmişlər. Dəzgah toxuculuğuna keçməklə parça istehsalı və geyim növləri toxunması nisbətən artır və geyim elementlərinin sayı da çoxalırdı. Dəzgah toxuculuğunun meydana gəlməsi yun, kətan, pambıq və ipək parça toxuculuğunun sürətli inkişafına rəvac vermiş və geyim mədəniyyətində böyük dəyişikliklər yaradaraq yeni-yeni geyim dəstlərinin hazırlanmasını şərtləndirmişdir [Vəliyev, 2007, 22].

Xalq geyim mədəniyyətinin sonrakı inkişaf mərhələsini ilkin orta əsrlər və orta əsrlər dövrü təşkil edir. Arxeoloji qazıntıların nəticələrindən də aydın olur ki, Qarabağ bölgəsində ilkin orta əsrlərdə toxuculuq sənətinin inkişafı üçün real imkanlar olmuşdur. Qədim Mingəçevirin küp və çiy kərpic qəbirlərindən parça, sap qalıqları və pələklərin, eləcə də eramızdan əvvəl I minilliyə aid edilən sadə toxuculuq dəzgahlarının ayrı-ayrı hissələrinin aşkar edilməsi söyləməyə imkan verir ki, toxuculuq antik Albaniyanın inkişaf etmiş sənətlərindən biri olmuşdur [*Azərbaycan tarixi, I cild, 1998, 345-346*]. Azərbaycanda arxeoloji qazıntılardan əldə edilmiş çoxsaylı sümük və gil əyirici alətlərin, balaca bıçaqların, ip kələflərinin və s. əldə edilməsi də toxuculuğun inkişafından soraq verir [*Nuriev, 2009, 131-133*]. Mərhum arxeoloq A.B.Nuriyev 1987-ci ildə Bərdənin ikinci qazıntı sahəsində (köhnə qala divarları yanında) arxeoloji qazıntılar apararkən qırmızı rəngli pambıq parça materialının hissəsini aşkar etmişdir ki, onun üzərində şüşə sağıanağa yerləşdirilmiş tunc düymələr olmuşdur. Bu təbəqədə həmçinin Ərəb xəlifələrindən olan əl-Aminin (809-813-cü illər), Abdulla əl-Möminin (813-823-cü illər) və əl-Mötəsimin (833-842-ci illər) adından zərb edilmiş bir neçə mis sikkə də aşkar edilmişdir. Müəllif kompleks materiallara və aşkar edilmiş sikkələrə istinad edərək onların VIII-IX əsrlərə aid olduğu qənaətinə gəlmişdir [*Nuriev, 2009, 135*].

Qarabağda aparıcı təsərrüfat sahələrindən birinin də heyvandarlıq, xüsusilə də qoyunçuluq olması burada yunun emalı və ondan toxuculuq məmulatları istehsal etməyi şərtləndirmişdir. Mingəçevirdən, həmçinin Bərdədən tapılmış uzun dişli yun darağı yun parça istehsalının ilkin orta əsrlər Azərbaycanında geniş yayılması haqqında heç bir şübhə yeri qoymur [*Nuriev, 2009, 136-137*].

İpək parça istehsalına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, ipəkçiliyin ana vətəni qədim Çin olmuş, eradan əvvəl III minillikdən burada ipəkçilik inkişaf etməyə başlamış və əsrimizin ilk illərindən ipək istehsalı Qərbi Asiyaya və Böyük İpək Yolu vasitəsilə hətta Avropaya da yayılmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, ipəkçilik Azərbaycanda eramızın III-IV əsrlərindən mövcud olmağa başlamışdır. Mingəçevir qazıntılarından çoxlu miqdarda Çin və yerli istehsala məxsus ipək parça qalıqlarının aşkar edilməsi [*Vahidov, 1961, 84-85*], Qarabağda və Azərbaycanın digər bölgələrində ipəkçiliyi inkişaf etdirmək üçün təbii bazanın olması orta əsrlərdə Azərbaycanda bu sənət sahəsinin mövcudluğunu əyani faktlarla təsdiq edir. X əsr ərəb müəllifi əl-İstəxri Qafqaz Albaniyasında, eləcə də Qarabağda ipəkçilik sənətinin mövcudluğu barədə yazır ki, Bərdədən çoxlu miqdarda ipək aparılır. İpəkqurdunu burada heç kimə məxsus olmayan tut ağaclarının yarpaqları ilə bəsləyirlər. Çoxlu miqdarda ipək İrana və Xuzistana yola salınır [*Al-İstəxri, 1901, 79*]. Erkən orta əsrlərdə ipək toxuculuğunun əsas mərkəzi Bərdə olsa da, sonralar ona yaxın ərazilərdə yerləşən Şamaxı, Gəncə, eləcə də Dərbənd, Beyləqan, Şabran və b. şəhərlər də digər ipək toxuculuğu mərkəzləri kimi seçilmişlər. Bu dövrdə geyim mədəniyyətinin inkişafını ixtisaslaşmış sənət mərkəzlərinin yaranması, süjetli parça növlərinin istehsalı və dünya muzeylərində bu gün də qorunub saxlanması, Azərbaycan şəhərlərinin say və xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədar ənənəvi parça toxuculuğu və paltar istehsalının emalatxanalar və kiçik müəssisələr şəklində şəhərlərdə cəmlənməsi və s. şərtləndirmişdir. Erkən orta əsrlərdə toxuculuq sənəti xüsusilə bölgənin baş şəhəri sayılan Bərdədə özünün yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Bərdə eramızın III əsrindən başlayaraq sürətlə tarixi səhnəyə çıxaraq nəhəng iqtisadi, inzibati və mədəni mərkəz kimi nəinki Qafqaz Albaniyasında, hətta Yaxın və Orta Şərqdə məşhurlaşır. Mənbələr göstərir ki, buranın sənət biliciləri özlərinin toxuculuq məmulatları ilə bütün dünyada şöhrətlənmişdilər. X əsr ərəb müəllifi İbn Hövqəl Bərdə şəhərinin ətraf ərazilərində çoxlu tut bağlarının olmasından xəbər verir ki, bu da ipəkçiliyin inkişafına əlverişli şərait yaradırdı. Bərdəlilər ipəkdən müxtəlif çeşidli mallar istehsal edirdilər [*Ибн Ховкал, 1908, 27*]. İbn Hövqəlin müasiri olan digər bir ərəb tarixçisi əl-Müqəddə-

si isə qeyd edirdi ki, Bərdə şəhərində toxuculuq sənəti görkəmli yerlərdən birini tuturdu, burada xalçalar, örtüklər və paltarlar hazırlanırdı [*Al-Mukaddasi, 1908, 86-89*]. Ümumiyyətlə isə VII-IX əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin ənənəvi əmtəə mallarından bəhs edən ərəb müəllifləri yerli və dünya bazarlarına Bərdədən ipək və naxışlı pərdələr, müxtəlif parçalardan tikilmiş paltarlar, Dərbənddən isə kətan parçalar, onların boyanmasında istifadə edilən "qırmız" adlanan qiymətli boyaq maddəsi və marena ixrac edildiyini qeyd edirlər [*Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 1989; 271; Vəlixanlı, 1974, 112, 118, 135*]. Məhz bu dövrdə Qarabağın baş şəhəri Bərdə – ərəb müəllifi İbn Hövqəl tərəfindən "Ummun-Ran" – "Arranın anası", Əl-Müqəddəsi tərəfindən "bu vilayətin (Azərbaycanın – F.V.) Bağdadı", Əl-İstəxri tərəfindən isə "İraqda və Xorasanda Rey və İsfahandan sonra öz əhəmiyyətinə, inkişafına və gözəlliyinə görə Bərdə qədər olanı yoxdur"- deyə dəyərləndirilən Bərdə şəhəri yüksəliş dövrü keçirmiş, Qarabağın məşhur Kürkiy bazarı burada yerləşmişdir. Bu bazar haqqında danışan ərəb müəllifləri İbn-Hövqəl və əl-İstəxri yazırlar ki, onun ərazisi kvadrat boyu bir fərsəxə (təxminən 5-6 km-ə) çatır, hər bazar günü buraya müxtəlif ölkələrdən, hətta İraqdan adamlar gəlirlər [*Vəlixanlı, 1974, 118*]. İslam mədəniyyətinin inkişafı prosesində Qarabağ Orta və Yaxın Şərqi etno-mədəni, siyasi-ideoloji mərkəzlərindən biri olmuş, Qarabağın mədəniyyət mərkəzi, "Arranın anası" Bərdə şəhəri isə Albaniyanın paytaxtına, Xilafətin şimal vilayətlərinin mərkəzinə, "dünya bazarı"na çevrilmişdi. Bütün bunlar Qarabağda, o cümlədən Bərdə şəhərində geyim mədəniyyətinin də inkişaf etdiyini təsdiqləyir.

Erkən orta əsrlərin Azərbaycan, eləcə də Qarabağ kişi və qadın geyimləri haqqında ətraflı məlumatları "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından almaq olur. Nəzərə alsaq ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının yazıya alınma məkanı və hadisələrin cərəyan etdiyi ərazilər Azərbaycandır, Dədə Qorqudun özü "Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyından qopmış bir ərdir", Bayat ellərinin tarixi məskunlaşma məkanı isə Qarabağdır [*Əlibəyzadə, 1998, 424-429*], onda heç bir tərəddüd etmədən dastanda adları çəkilən geyim tiplərinin Qarabağ əhalisinə də məxsusluğunu söyləmək olar. Dastanda bütün geyimlər, bir qayda olaraq, ümumi şəkildə "don" adlandırılır [*Rəcəbli, 2000, 150*]. Burada kişi və qadın geyimlərindən kömlək (köynək), şalvar ("mahmudi şalvar", "al məxmuru şalvar"), cübbə ("samur cübbə"), çuxa (adi və doqquzlama – doqquz qırçılı çuxa), kaftan (uzun və qısaqol, yaxası açıq, ağ və qırmızı parçadan tikilən üst geyim növü), qurşaq ("altunlu incə kətan bez"), kürk və yapıncının ("kəpənək"); eləcə də baş geyimlərindən xanların tacı, bəylərin baş sarığı (çalma, dolbənd), börk (keçə börk), küləh, niqab, duvaq, yaşmaq və çəmbərin (dingə); ayaqqabı növlərindən isə başmaq, ədik (çəkməni xatırladan uzunboğaz kişi ayaqqabısı), soqman (topuğa qədər boğazı olan ayaqqabı) və sərmuzənin (qadın ayaqqabısı) xalqın geyim fondunda üstünlük təşkil etdiyi aydınlaşır [*Rəcəbli, 2000, 150-153; Əhmədov, 1979, 76-79; Əsədova, 2004, 58-69*].

Azərbaycanın intibah dövrü hesab edilən XII əsrdə yaşamış böyük şair N.Gəncəvinin "Xəmsə"sində Azərbaycan etnoqrafiyasının bir çox problemləri özünün uğurlu həllini tapmışdır. Xüsusilə Azərbaycanın maddi mədəniyyəti və onun bir qolunu təşkil edən xalq geyimləri dahi şairin yaradıcılığında bədii sözün qüdrəti ilə canlandırılmışdır. Nizami yaradıcılığında adları çəkilən, hətta müəyyən məqamlarda təsviri verilən milli qadın geyimləri XII-XIII yüzilliklərin əvvəllərinin qadın geyim kompleksinin ümumi mənzərəsinin yaradılmasında əyani maddi mədəniyyət nümunəsi rolunu oynayır. Bu geyimlərdən əksəriyyəti milli qadın geyimi kompleksində uzun zaman kəsiyində əsas yer tutmuşdur.

"Xəmsə"də həmin dövrün parça materialları və geyim növləri haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlirik [*Bünyadova, 1992, 38-42*]. Bu dövrdə yüksək keyfiyyətli parça növləri içərisində ipək parçaların geniş çeşidindən (atlas, pərnian, qumaş, diba, gurçəşm ipəyi, şüştər ipəyi, zərbağ və s.) söhbət açan şair, Azərbaycanda qadın və kişi geyimlərindən köynək, arxalıq, şalvar, kürk, çuxa, əba, cübbə, qəba, papaq, qəsəb, əmmamə, çarığ, xətai, başmaq, corab, ləbbadə, nimtənə, don, çalma, qaftan və s.-nin xalqın gündəlik məişətində və bayramlıq geyim dəstlərində əsas yer tutduğunu söyləyir [*Bünyadova, 1992, 40*]. Qadın geyimlərinin daş-qaşla süslənməsini, bəzəklərlə tamamlanmasını böyük şair "İsgəndərnamə" poemasının "İsgəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi" bölməsində nəzmə çəkmişdir:

Müşkin kəməndlərə düzüldü gövhər,

Daş-qaşa büründü ipək geyimlər [*Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, IV cild, 1985, 454*].

Şair burada Bərdə hökmdarı Nüşabəni "mərdliklə belinə kəmər bağlayan, Kəyan nəslindənəm - deyərək fəxr edən və başına külah əvəzinə tac qoyan, qulağında, boynunda incilər gülən, dəniz incisindən təmiz və parlaq" bir Azərbaycan (Qarabağ) gözəli kimi təqdim edir [*Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, IV cild, 1985, 453*].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, artıq XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı sənət-ticarət mərkəzləri bu və ya digər parça və geyim növünün hazırlanmasında, bir növ, ixtisaslaşmışdı. Belə ki, Gəncədə zərlə işlənmiş atlas və diba kimi ipək parçalar, eləcə də sadə ipək parçalar, Beyləqanda "kəzkaşidə" adlanan ipək parça, Ərdəbildə "camə" adlandırılan qara rəngli zərif parça, Səlməs və Xoyda diba, nazik kətan paltar, Bərdədə ipək parça, habelə Naxçıvanda məşhur çuxalar, Təbrizdə atlasdan kişi üst geyimləri, Gəncədə yun paltarlar hazırlanırdı [*Əfəndiyev, 1971, 7-14*].

Azərbaycanın, eləcə də Qarabağın geyim mədəniyyəti Atabəylər (Eldənizlər), Hülakülər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər dövlətləri dövründə də yüksələn xəttlə inkişaf etmişdir [*Vəliyev, 2004, 241-243*].

Qadın köynəkləri

Qadın tumanları

XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan xalq geyimlərində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Hər şeydən əvvəl, geyimlər gündəlik və mərasim (toy, qonaqlıq, bayram, yas və s.) geyimləri kimi müxtəlif səciyyə kəsb etmiş, mərasim geyimlərində motivləşmə (biçim, rəng, bəzək və növ müxtəlifliyi) getdikcə daha çox dərinləşmişdir. Belə dəyişiklikləri Azərbaycan xalq məişətinin müxtəlif sahələrini özündə əks etdirən miniatürlərdə, burada təsvir olunan müxtəlif sosial mənsubiyyətli əhəlinin geyimlərində görmək mümkündür. Bu dövrdə Azərbaycanda türk-islam mədəniyyəti də öz inkişafının yüksək mərhələsinə çatır. Sənətdə mücərrədlik, həndəsi ornamentlərin mürəkkəb sistemi qərarlaşır. Bütün bunlar isə özünü geyim mədəniyyəti sahəsində daha çox büruzə verir. İstər miniatür məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığında, istərsə də Azərbaycanda olmuş xarici ölkə səyyah və coğrafiyaşünaslarının (Q.Klavixov, A.Kontarini, A.Cenkinson, A.Eduarde, L.Cepmen, D.Deket, T.Benster və b.) yol qeydlərində və əsərlərində

xalq geyimlərində olan rəng harmoniyası, biçim gözəlliyi, simmetriya, geyimi daşıma zövqü və s. yüksək qiymətləndirilmişdir ki, by da XIV-XV yüzilliklər Azərbaycan geyim mədəniyyətinin daha da zənginləşdiyini bir daha sübut edir.

XVI əsr Azərbaycanın siyasi tarixində mühüm dövr olduğu kimi, geyim mədəniyyəti ənənələrinin zənginləşdiyi dövr kimi də diqqəti cəlb edir. Bu dövrə aid edilən süjetli parça növlərinin dünyanın bir çox muzeylərinin (Moskvada Silah Palatası, ABŞ-da – Bostonda İncəsənət Muzeyi, Londonda Viktoriya-Albert Muzeyi, Budapeşt Dekorativ sənətlər Muzeyi, Parisdə Dekorativ Sənətlər Muzeyi və s.), eləcə də ayrı-ayrı kolleksiya sahiblərinin (Nyu-Yorkda cənab Morun, Parisdə cənab Levenin və b.) şəxsi kolleksiyalarını bəzəməsi [*Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində, 1980, 14, 43, 64-68*] son orta əsrlərdə Azərbaycanda, xüsusilə Təbrizdə parça istehsalının ənənəvi milli zəmin üzərində yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini təsdiqləyir. Bütün bu parçalardan hazırlanan kişi və qadın geyimləri özünün mühafizəkarlığını sonrakı əsrlərdə də saxlamış, biçilmə tərzində və tikis üslubunda müəyyən dəyişiklikləri, bədii-dekorativ çalarlarını və lokal xüsusiyyətlərini nəzərə almasaq, demək olar ki, bütünlüklə təkrarlanmışdır. XVI-XVIII əsrlərin qadın geyim dəsti içərisində, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, yenə də alt və üst köynəyi (qaftan), dizlik, tuman, arxalıq, çuxa, cübbə, çəpkən, balaqları dizə və ya dabana qədər çatan şalvar, xəz bürüncək əsas yer tutmuşdur.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan kişi əhalisinin geyimlərində köynək və şalvarla yanaşı, çuxa, arxalıq, kürk, qurşaq, qəba, cübbə, başmaq, çalma-əmmamə və s. həm gündəlik, həm də mərasim geyim növləri kimi məlum olmuşdur [*Dünyamaliyyə, 2002, 230*].

XVII əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin say və xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədar olaraq ənənəvi parça toxuculuğu və paltar istehsalı emalatxana və müəssisələri şəhərlərdə daha çox cəmləşməyə başlayır.

Orta əsr müəlliflərindən F.Rəşidəddin (XIV əsr) bu inzibati bölgəni "Arran Qarabağı" [*Piriyev, 2002, 99-100*], XVII əsr türk səyyahı Evliya Çələbi isə onu "Kiçik Azərbaycan" adlandırmışdır [*Çələbi, 1997, 14-16*]. E.Çələbi ilə eyni dövrdə yaşamış və Azərbaycana – Qarabağa səyahət etmiş alman səyyahı və diplomatı Adam Oleari Aran Qarabağ haqqında danışarkən qeyd etmişdir ki, "əksəriyyətin, xüsusilə sadə adamların Qarabağ adlandırdığı Aran iki yaxşı çay – Araz və Kür arasında yerləşən vilayətdir... Bura çox varlı və məhsuldar ölkədir. Burada ipək xüsusilə boldur" [*Олеарий, 1870, 698-699*]. Bölgədə ipəyin bolluğu isə burada geyim mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün zəruri olan xammalın bolluğuna bir işarədir.

Xanlıqlar dövründə müstəqilləşmə meylləri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın nisbətən dirçəldilməsi, kустar sənət sahələrinin inkişafı, Şuşa şəhəri kimi yeni sənət-ticarət mərkəzinin yaranması, Şərq və Avropa ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və s. amillər Qarabağın geyim fondunun daha da zənginləşməsinə, müxtəlif çeşidli geyim materiallarının daha keyfiyyətli və kütləvi şəkildə istehsalına gətirib çıxarmışdır. Bu dövrdə böyük Azərbaycan şəhərləri Naxçıvan, Gəncə, İrəvan, Şamaxı, Şuşa, Şəki və b. xanlıqlar mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də mühüm sənət-ticarət mərkəzləri kimi inkişaf edirdi. Parça və geyim növləri istehsalı başlıca olaraq bu şəhərlərdə cəmləşirdi. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq məsələlərini araşdıran tarixçi-alim C.M.Mustafayev tarixi mənbələrə istinad edərək yazır ki, "Şamaxı, Şəki və Gəncə xanlıqlarından fərqli olaraq Qarabağ xanlığında pambıq parça istehsalı daha üstün mövqeyə malik idi. XVIII əsrin sonlarında Şuşada və onun ətrafında yerləşən yaşayış məntəqələrində pambıq parça istehsal edən 1000-dək dəzgah fəaliyyət göstərirdi. Bir qədər sonra tərtib edilmiş mənbənin verdiyi məlumata görə Şuşada gündə hər birinin uzunluğu 70 xan arşını və eni 7 verşok olan 8 min ədəd bez istehsal edilirdi. Belə ölçülü bez parçanın hər biri gümüş pulla 80 qəpiyə və yaxud bir manata satılırdı" [*Mustafayev, 2002, 79*].

Qarabağın tacı hesab edilən Şuşa şəhərində bəzzazlıq sənəti (pambıq parça toxuculuğu) Gəncə, Naxçıvan, Ordubad və Şamaxı şəhərləri ilə bir sırada olmuşdur. 1829-cu ildə burada 28 bez karxanası fəaliyyətdə olmuş, 80 toxucu dəzgahında il ərzində 8 min ədəd 10 arşınlıq bez toxunmuşdur [*Zubarev, 1836. s.312*]. Şuşada bu dövrdə şalbaflıq (yun parça toxuculuğu) da xeyli inkişaf etmişdi. Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarında mərkəzləşən şərbaflıq sənəti (ipək parça toxuculuğu) XIX əsrin sonlarında

daha rəvan istehsal texnologiyasına malik olmuş, hətta 1889-cu ildə Tiflisdə keçirilən kənd təsərrüfatı sərgisində Qarabağ karxana ipəyi qızıl medal almışdı [Abduloğlu, 2005, 13]. Qarabağda bəhs olunan dövrdə yezdimo və kələğayı dəzgahlarında hasilə gətirilən mov, darayı, qəsabə, qanovuz, çarqat, aloy-şa və müxtəlif çeşidli ipək parçalar əhali arasında o dərəcədə geniş yayılmışdı ki, hətta onlara görkəmlərinə və nəcib xüsusiyyətlərinə görə adlar da verilmişdi: «alışdım, yandım», «hacı, mənə bax!», «dur, mənə gəzdir», «küçə mənə dar gəlir», «qonşu bağı çatladan», «gecə-gündüz», «ay-ulduz», «sürüşdüm-düşdüm», «pinti mənə geyməz», «dəymə, gülüm tökülər» və s.

Qadın geyim dəstləri

Şuşada fəaliyyət göstərən toxucuların xeyli hissəsi ipək parçalar istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdılar. Rusiya-İran müharibəsinin dağıdıcı təsirinin hələ kifayət qədər dərinləşmədiyi XIX əsrin ilk onilliyində burada müxtəlif ipək parça istehsal edən 500 toxucu dəzgahı işləyirdi. Lakin bir qədər sonrakı dövrlərə aid mənbələrin məlumatları bu müharibələrin sənətkarlıq istehsalının digər sahələri kimi, toxuculuq istehsalına da necə ağır zərbə vurduğunu çox aydın şəkildə əks etdirirlər [Mustafayev, 2002, 79].

Dövrün siyasi hadisələrinin xalq məişətinə əngəlli təsirinə baxmayaraq, XVIII əsrdə Avropa geyim elementləri tədriclə xalq geyimlərimizin ayrı-ayrı növlərinə «nüfuz etmiş», bu əcnəbi əlbisələr və naxışlar orta əsrlərin süjetli parçalarındakı naxışları sıxışdırıb aradan çıxarmış və əvəzində həndəsi, nəbati, xətti formalı naxışlar parça istehsalında üstün yer tutmağa başlamışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, etnomədəni inkişaf cəhətcə daha irəlidə olan Qarabağ bölgəsi əcnəbi geyim növlərinin yayılmağa başladığı bölgələrdən ilkinə olmuşdur. Bununla yanaşı, xalqın bədii zövqünün gözəl biliciləri olan səriş-təli parça ustaları – şalbaflar, bəzzazlar, culfalar, qələmkarlar, basma-naxışçılar, şərbaflar, eləcə də paltar (əlbisə) hazırlamaqla məşğul olan peşəkar dərziilər yeni-yeni empirik biliklər sistemi yaratmış, geyim fondunu yeni parça materialları və geyim növləri ilə zənginləşdirmiş, gözəl və əlvan çalarlı, mükəmməl çeşidli xalq geyimləri hazırlamışlar. XVIII əsrdə Qarabağ xanının vəziri olmuş şair M.P.Vaqifin lirik şeirlərində xalq geyimlərinin geniş çeşidinin, rəng əlvanlığının, forma müxtəlifliyinin poetik-bədii əksi fikrimizi sübut etməkdədir.

Xatırladaq ki, bütün orta əsrlər boyu Azərbaycanın, eləcə də Qarabağın ənənəvi geyim tipləri yeni-yeni elementlər hesabına zənginləşsə də, tarixi varisliliklə əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə ötürülən bu çeşidli geyim dəstlərinin adlarında, daşınma tərzində, rəng harmoniyasında, biçim üsulu və tikiliş texnikasında elə də nəzərəcərpacaq dəyişikliklər olmamış, XIX yüzillik və XX yüzilliyin əvvəllərində də eyni məna və məzmun kəsb etmişdir.

Qadın arxalıqları

Qarabağın ənənəvi xalq geyimləri XX əsrin 30-50-ci illərinə qədər əhalinin istifadəsində olmuş, sonralar tədricən məişətdən sıxışdırılmış və muzey eksponatlarına çevrilmişdir. XIX-XX əsrin əvvəllərində bu geyim tipləri özünün son təkmilləşmə mərhələsinə çatmışdır.

Qarabağ da daxil olmaqla bütün tarixi-etnoqrafik bölgələr üzrə Azərbaycanın milli xalq geyimlərini qadın geyimləri, kişi geyimləri və uşaq geyimləri olmaqla üç dəstə ayırmaq olar. XIX əsr xalq geyimlərini həm də mərasim geyimləri (toy, matəm, bayram, qonaqlıq), gün-dəlik geyimlər, əhalinin müxtəlif sosial qruplarının peşə mənsubiyyəti ilə əlaqədar geyimlər, mövsümi səciyyəli geyimlər, dini zümrələrə məxsus geyimlər və s. kimi də fərqləndirə bilərik [Vəliyev, 2007, 92].

Qarabağın milli qadın geyimləri tarixən "alt paltar" və "üst paltar" olmaqla iki variantda mövcud olmuşdur. Qadın alt paltar "alt köynəyi" (Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində ona "uzunluq", "can köynəyi", "ət köynəyi" də deyirlər), "şəltə" (gödək tuman), qismən də maldar-elatlar arasında yayılan "cüt balaq"dan (taylı tuman) ibarət dəstlənmişdir. Bölgənin üst qadın geyimləri kompleksində isə üst köynəyi, üst tumanı, "döşlük" və ya "önlük", "nilufər" qollu arxalıq, çəpkən, baharı, kürdü, nimtənə, pullu çəpkən və b. geyim növləri daha çox istifadədə olmuşdur.

Nimtənə nümunələri

Çəpkən nümunələri

Küləcə nümunələri**Kürdü nümunələri**

Uzun illər boyu toplanan etnoqrafik məlumatlar və muzey kolleksiyaları belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, Qarabağın qadın geyim kompleksində lavada, zıvını, küləcə, çərkəzi, katıbi, eşmək, içlik (canlıq) kimi qadın üst geyim növləri də az-çox yer tutmuşdur ki, bu da Azərbaycan bölgələri arasında gediş-gəlişin, ticarət-iqtisadi və mədəni əlaqələrin intensivliyinə dəlalət edir. XX əsrin ikinci yarısından fabrik istehsalı olan yerli, rus və Avropa libaslarının xalq məişətinə sürətlə daxil olması hesabına təkcə Qarabağın deyil, bütün Azərbaycanın geyim fondu büsbütün dəyişmişdir.

Qarabağın qadın baş geyimləri geymə (qoyma) və bağlama (örtmə) olmaqla iki qrupa bölünürdü. Birinci qrup baş geyimlərinə tac, təsək, çutqu, araçqın, dingə, ikinci qrup baş geyimlərinə isə müxtəlif ölçülü və adlı ləçəklər, çalmalar, kəlağayılar, şallar, örpəklər, eləcə də rübənd, papaqqabağı, çadra, çarşab, duvaq və s. aid idi. Abır-həya, ismət və bəkirəlik, qadın gözəlliyinin ülvyyəti meyarı sayılan baş geyimləri şərqli qadınların daim milli ləyaqət göstəricisi olmuşdur. Qarabağın ənənəvi qadın baş və ayaq geyimləri çeşidlərinin müxtəlifliyi, yüksək bədii tərtibatı və bəzək harmoniyası, başlıcası isə öz mühafizəkarlığı ilə digər geyim növlərindən daha çox fərqlənmiş, Azərbaycan qadınlarının sosial-iqtisadi vəziyyətini və estetik zövqünü aydın əks etdirmişdir.

Şərq aləmində qadınların nəinki naməhrəm yanında, evdə belə başıaçıq gəzməyi qəbahət hesab olunurdu. Qadın baş geyimi növlərinin çoxluğu və müxtəlifliyi də, görünür, bu mülahizələrdən irəli gəlmişdir.

Araqçın nümunələri

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan həm də Qarabağ qadınlarının ənənəvi ayaq geyimləri corab, badiş, çarıq, başmaq, şətəl, çust, nəleyin, məst, dabanlı uzunboğaz və yarımboğaz çəkmə, quşkeçən, kəlik və s.-dən ibarət olmuşdur.

Qadın başmağı nümunələri

Uzunboğaz qadın çəkməsi

XIX-XX əsrin əvvəllərində Qarabağ əhalisinin ənənəvi kişi geyimləri biçim üsuluna və tikijə texnikasına görə ümumazərbaycan və hətta ümumqafqaz səciyyəsi daşıyır, yalnız çox da böyük əhəmiyyəti olmayan lokal-məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Ənənəvi kişi geyimləri alt (can) və üst köynəyi, dizlik, şalvar, arxalıq, can arxalığı (canlıq, içlik, cılıtqa, pambıqlı) çuxa, kürk, yapıncı, eləcə də müxtəlif formalı və adlı baş və ayaq geyimlərindən ibarət idi.

XIX əsrin 80-ci illərində Cəbrayıl qəzasının kişi geyimləri haqqında məlumat verən Q.V.Urazov yazırdı ki, bu geyimlər ağ və göy bezdən tikilən gödək alt köynəyindən, həmin materialdan hazırlanan və bel yerində nifəsi olan dizlikdən, qış aylarında geyilən enli yun şalvardan, üst köynəyindən, onun üstündən geyilən arxalıqdan və arxalıq üstündən geyilən çuxadan ibarətdir. Başlarına ilboyu qoyun dərisindən hazırlanan və çox da hündür olmayan konusvari papaq qoyurlar. Ayaqlarına isə gödək yun corab, kəl və ya öküz dərisindən hazırlanan çarxıq geyirlər [Urazov, 1889, 13.]. Digər bir erməni əsilli müəllif Bərdə əhalisinin kişi geyimlərindən bəhs edərək yazır ki, bərdəlilər dizə qədər çatan gödək çuxa, şalvar və corab (yun və yarımpək corab) geyirlər. Son vaxtlar gənc bərdəlilər ləzgi şalından hazırlanan çuxa (çərkəzi çuxa) geyməyə başlamışlar. Çuxanın altından pamazı, atlas, triko, lastik, məxmər və müxtəlif çit parçalardan tikilən axalıq (gödək beşmet) geyirlər. Alt paltarı bərdəli qadınların özlərinin pambıqdan toxuduqları bezdən hazırlanırdı. Əksər əhali başlarına qoyun dərisindən olan papaq, varlılar isə 4 manatdan 15 manata qədər qiyməti olan bahalı papaqlar qoyurlar. Qışda isə onlar yapıncı və başlıq geyirlər. Yoxsul kəndlilər və çobanlar nazik keçədən hazırlanan yapıncı geyirlər. Demək olar ki, bütün gənc bərdəlilər gümüş kəmərlər taxırdı, qocalar, mollalar və digər sayılan şəxslər müxtəlif parçalardan hazırlanan qara və ağ rəngli qurşaq gəzdirlirdi [Осипов, 1893, 13]. Bu geyimlər gündəlik (iş paltarı) və boğçalıq (xeyir-şər paltarı) olmaqla iki dəstədən ibarət hazırlanırdı. Boğçalıq paltarlar qiymətli parçalardan tikilir, geyim elementlərinin çoxluğuna, təzəliyinə və s. görə gündəlik geyimlərdən fərqlənirdi. Burada bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan etnoqrafiyası elmində ilk dəfə olaraq xalq geyimlərimizin, qeyri-dəqiq olsa da, təsnifatını verən görkəmli maarifçi-alim H.B.Zərdəbi olmuşdur. O, azərbaycanlıların geyim dəstələrinin "alt paltarı", "uşaq paltarı", "səfər paltarı" və "yuxu və yatacaq paltarı"ndan ibarət hazırlandığını göstərmişdir [Zərdəbi, 1960, 446-448; Джавадова, 1986, 19-20].

Kişi geyimləri həmçinin, əhalinin sinfi mənsubiyyətindən, sosial vəziyyətindən, iqlim şəraitindən, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətindən və s. asılı olaraq da bir-birindən fərqlənirdi. Buna işarə edən B.F.Adler yazırdı ki, şəxsin cəmiyyətdəki sosial vəziyyəti geyimlərdə öz əksini tapan xüsusi tələblərlə müşayiət olunurdu. Belə ki, ovçu libası tacir libasına az bənzəyirdi; din xadiminin, şamanın, monarxın geyimləri öz biçim üsuluna və rənginə görə müxtəlif olurdu. Böyüklərin, uşaqların və qocaların da geyimləri eyni olmayıb, şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyini və yaş xüsusiyyətlərinin tələblərini ödəməli idi [Адлер, 1903, 76-80]. İqlim şəraiti Qarabağda mövsümi səciyyəli kişi geyimlərinin (kürk, başlıq, yun corab, yapıncı, ayaq şalı və s.), sosial mənsubiyyət isə din xadimlərinin geyimlərinin (əba, qəba, cübbə, əmmamə, çəltəri və s.) formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Forma müxtəlifliyi, parça materiallarının çeşidi, rəng çalarlarının əlvanlığı, eləcə də azərbaycanlı kişilərin peşə, zümrə (sosial təbəqə) və yaş mənsubiyyəti üst geyimlərində daha çox nəzərə çarpan xüsusiyyətlər olmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərində kişi üst paltarları bəldə saxlanan və çiyinə geyilən olmaqla da iki qrupa bölünürdü. Birinci qrupa şalvar, ikinci qrupa isə üst köynəyi, can arxalığı, arxalıq, çuxa, kürk, yapıncı və s. daxil idi.

Qarabağlı kişi.
Rəssam Q.Qaqarin. 1850-1855

Kürk

Yapıncı

Ənənəvi kişi geyim kompleksinin mühüm elementlərindən biri də baş geyimləridir. Xalq arasında papaq həmişə şərəf, qeyrət və namus simvolu kimi dəyərləndirilmiş, ictimai yerlərdə, ailədə başıaçıq gəzmək qəbahət sayılmış, papağın itirilməsi və ya oğurlanması təkcə şəxsin özünün deyil, onun mənsub olduğu nəslin də təhqir edilməsi hesab olunmuşdur. Kişi papaqlarının nadir eksponata çevrilməsi xalqımızın mentalitetində papağın, bir növ, totemə çevrilməsi ilə əlaqədardır. Papağın satılması yolverilməz hesab olunurdu.

Azərbaycanlı kişilər namazqabağı dəstəmaz istisna olmaqla nə süfrə başında, nə də gecə yatağında başıaçıq olmağı qəbul etməmişlər. Yataq zamanı ya papaq dəyişdirilərək gecə papağı ilə (şəbkülah) əvəz olunmuş, ya da başa sarıq bağlanmışdır. Buna görə də XIX-XX əsrin əvvəllərində Qarabağda kişi baş geyimlərinin məhəlli-etnik xüsusiyyətlərinə, formasına, materialına, geymə tərzinə, dəyərinə və hətta rənginə görə fərqlənən çoxlu növləri olmuşdur. Qarabağ bölgəsində papaqcılıq sənəti kifayət qədər inkişaf etmiş, xammalın aşılmasından başlayaraq biçmə və tikmə də daxil olmaqla, hazır papaqların satışına qədər bütün istehsal prosesini papaqçı ustalar və onun şagirdləri həyata keçirmişlər.

Küləh nümunələri

Dəri papaq

XIX əsrin sonlarında Papaqçı Sadıq Şuşanın məşhur papaqçılarından olmuşdur. Onun oğlu papaqçı Məşədi Cümşüd atasının sənət sirlərinə yiyələnərək dövrünün mahir papaqçılarından biri kimi tanınmışdır. Verilən məlumata görə 1918-ci ildə ermənilər Şuşada azərbaycanlılara qarşı qırğın törədərək ailəsi ilə birlikdə Ağdama köçən Məşədi Cümşüd Azərbaycana kömək üçün gəlmiş Nuru paşadan sifariş almışdır. Ustanın bir gecəyə tikdiyi papağın gözəlliyi türk paşasını heyrətə gətirmiş və zəhmət haqqı olaraq ona Ağdamda 165 sotluq torpaq sahəsi bağışlamışdır. Vaxtilə Məşədi Cəmşidin yurd saldığı, indi yenidən erməni işğalı altında olan Ağdam rayonundakı həmin ərazi "Papaqçılar məhləsi" adlanır. Ötən əsrin birinci yarısında görkəmli xalçaçı Lətif Kərimovun atası Hüseyn kişi, usta Həsən, usta Şəmsəddin, usta Adışirin, usta Əli, usta Fərrux Qarabağın məşhur papaqçıları olmuşlar.

Ənənəvi kişi baş geyimləri müxtəlif növ materiallardan (dəri, keçə, parça) hazırlanmaqla, həm tikili, həm də bağlama formasında olmuşdur. Tikili baş geyimlərinə müxtəlif formalı və adlı dəri və keçə papaqlar, araqcın (təsək və yaxud tərrik), başlıq; bağlama baş geyimlərinə isə baş dəsmalı (sarıq), çalma və əmmamə daxil edilmişdir.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Qarabağ bölgəsində geniş inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri də ayaqqabı istehsalı və onun müstəqil sənət səciyyəsi daşıyan müxtəlif qolları – başmaqçılıq, çəkməçilik, çustçuluq, çarıqçılıq və s. olmuşdur. Akademik Ə.S.Sumbatzadənin apardığı tədqiqatlardan aydın olur ki, 1848-ci ildə Şuşa şəhərində 84, 1860-cı ildə 75, 1879-cu ildə 54 başmaqçı fəaliyyət göstərmişdir [Sumbatzade, 1964, 108-109]. Əsrin 90-cı illərinə aid olan başqa bir məlumata əsasən Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərən 57 ayaqqabı istehsalı emalatxanası vardı [Zedqenidze, Zaxarbekov, Ter-Eqiazarov, 1891, 70].

Keçmişdə kişi ayaq geyimlərinin müxtəlif növləri əhalinin geniş istifadəsində olmuşdur. Bunlar çarıq, başmaq, dübəndi, uzunboğaz çəkmə (boğazlı, xrom çəkmə), çust, məst, corab, patava, dolaq, badiş və s.-dən ibarət idi. Ayaq geyimlərinin növlərinə görə, şəhər və kənd əhalisi ilk baxışdaca seçilirdi. Adətən, şəhər əhalisinin ayaq geyimləri yaxşı aşılانmış göndən (sağrı, ətvi, meşin, tumac, müşkü, müşəmbə) xüsusi ülgü əsasında tikilir, təzəliyi ilə diqqəti cəlb edirdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq xalqın geyim dəstinə rus və Avropa ayaq geyimlərinin tədriclə daxil olması həm kişi, həm də qadın ayaq geyimi olan qaloşun kütləvi istehsalı çarq, patava, dolaq, çust, başmaq, məst və s. kimi ayaq geyimlərini ciddi surətdə sıxışdırıb məişətdən çıxarmağa nail olmuş, ayaq geyimlərində keyfiyyət dəyişiklikləri əmələ gəlmişdir. Yüngüllüyü, yumşaqlığı, ucuz başa gəlməsi və təsərrüfat işlərində davamlılına görə qaloş indi də kənd əhalisinin ayaq geyimləri içərisində üstünlüyünü qoruyub saxlayır. Bununla yanaşı, əhali fabrik istehsalı olan digər ayaqqabı növlərinə də məişətdə geniş yer ayırır.

Qarabağın ənənəvi xalq geyimlərinin mühüm tərkib hissələrindən birini də uşaq geyimləri təşkil edir. XIX-XX əsrin əvvəllərində uşaq geyimləri, demək olar ki, bütünlüklə böyüklərin (kişi və qadınların) milli libaslarının eyni biçimdə, lakin kiçik ölçüdə təkrarından ibarət olmuşdur. Bununla belə, uşaqlar çağa vaxtlarından müəyyən yaş həddinə çatana qədər (6-7 yaşa qədər) onların geyimlərində böyüklərin geyimlərindən fərqlənən səciyyəvi cəhətlər müşahidə olunurdu. Bələk, xışdəyi (ara ağı) olmayan bağlı (nifəli), aşırma şalvar, və finka uşaq geyimlərində fərqli elementlər idi.

Qız uşağı milli geyimdə

Keçmişdə qız uşaqlarının geyimləri rəng əlvanlığı, estetik gözəlliyi, biçimin xüsusi əndazəsi, narın tikiş texnologiyası, asma və tikmə bəzəklərin çoxluğu ilə səciyyələnirdi. Adətən qız uşaqlarının geyimləri gündəlik və boğçalıq geyimlər olmaqla iki dəstdə hazırlanırdı. Gündəlik geyimlər ucuz parçalardan tikilir, qismən müxtəlif tikmə naxışlarla bəzədilir və o qədər də əndazəsinə fikir verilmirdi. Boğçalıq və ya toy-bayram geyimləri isə bir qayda olaraq, parlaq rəngli (tünd qırmızı, mavi, çəhrayı, narıncı və s.), əlvan naxışlı bahalı ipək parçalardan tikilir, yaxa kəsiyi, ətək yanları, boynu və qollarının ağzı zərif tikmə bəzəklərlə örtülürdü. Qız uşaqlarının geyim dəstində qadın geyimlərinin kiçik ölçüdə təkrarı olan ətəkli tuman, köynək, arxalıq, baharı, küləcə, çəpkən, nimtənə, katibi, kiçik ölçülü baş yaylığı, kələğayı, başmaq və s. əsas yer tuturdu. Varlı zümrənin uşaq geyimlərinə qızıl və gümüşdən kəsilmiş düymələr, tuman-köynəyə və digər üst geyimlərinə bəndlənən bəzəklər, eləcə də müxtəlif baş, boyun və qol bəzəkləri xüsusi rəvnəq verirdi. Kasıb ailələrin qızları üçün bu geyim dəstlərini geymək arzu olaraq qalırdı. Belə ailələr "necə geyinmək deyil, nə tapıb geymək" haqqında düşünürdülər.

Uşaq geyimlərinə əlavə edilən müxtəlif tikmə bəzəklər, naxışlar və bəxyələr (bafta, şahpəsənd, zəncirə, pilək, sərmə, gəldirgə, görüş, dördtikə, çalkeçir, güləbətın, muncuq tikmə və s.) sırf bəzək funksiyası daşıyırdısa, rəngli şüşələrdən və qiymətli metallardan hazırlanmış muncuqlar (göz muncuğu, sarılıq muncuğu, möhrə muncuğu, qusuntu muncuğu, süleymani, göyərmə muncuğu, baboğlu (babaqulu) muncuğu, şəvə muncuğu və s.), həmçinin üstü rəngli saplarla örtülü olan üçkünc dualar, «boylama» adlanan dördkünc dualar, tısbağa kürəyi, dağdağan çiliyi asma bəzək növlərinin digər bir qrupunu təşkil etməklə, xəstəlikdən (bədnəzərdən), şər qüvvələrin hökmündən, sehrbaz tilsimindən qorunmaq məqsədi güdürdü.

Geyimlərə xüsusi yaraşlıq verən bəzək məmulatlarının hazırlanması və satışı XVIII-XIX əsrlərdə yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Bəhs olunan dövrdə Qarabağ bölgəsi əhalisi arasında ənənəvi qadın bəzəklərinin müxtəlif çeşidləri geniş istifadədə olmuşdur. Şuşa şəhərində zərgərlik sənəti XIX əsrin ikinci yarısında yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Akad. Ə.S.Sumbatzadənin tərtib etdiyi cədvəldən aydın görünür ki, 1848-ci ildə Şuşa şəhərində 3, 1849-cu ildə 32, 1860-cı ildə 81, 1879-cu ildə 31 gümüşbənd ustası fəaliyyət göstərmişdir. 1900-cu ildə onların sayı 13-ə ensə də, artıq 1902-ci ildə Şuşada zərgər dükanlarının sayı 20-yə çatmış və orada 56 nəfər sənətkar işləmişdir [Сумбатзаде, 1964. s. 171-172].

Kəmərlər nümunələri

Bəzək nümunələri

Topladığımız etnoqrafik materiallar XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhərində zərgər Abbasqulu tərəfindən bünövrəsi qoyulan bütöv zərgərlik nəslinin yetişib formalaşdığını göstərir. Bu nəslin sonrakı nümayəndələri zərgər Rüstəm, zərgər Behbud, "Yemiş" ləqəbi ilə tanınan zərgər İsmayıl, zərgər Muxtar, zərgər Seyidəli və başqaları zəngin sənət biliklərinə malik məşhur sənətkarlar olmuşlar. Bu zərgərlik nəslinin son nümayəndəsi zərgər Cahangir Şuşa zərgərliyinin əldə etdiyi bilik və vərdisləri son dövrlərə qədər gətirib çatdırmışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində bəzi əməli əhəmiyyət kəsb edən bəzəklər (toqqaqayış, kəmə, xəncər və xəncər qını, saat və saat qabı, vəznə-patronaş, tütün qabı, saat zənciri, üzük-möhür və s.) istisna olmaqla, kişi geyimləri demək olar ki, bəzəksiz olurdu. Bu məsələdə əhali "erkek atın çulu cırıq olar", "bəzənmək qadına yaraşar" – kimi mülahizələrə üstünlük verirdi.

Qarabağ qadınlarının qiymətli metallar və ləl-cəvahiratla düzəldilən zینət əşyaları istifadə qaydasına və gəzdirmə tərzinə görə baş, qulaq, boyun, sinə, bel, qol və barmaq bəzəkləri olmaqla müxtəlif qruplara bölünürdü. Bölgədə hazırlanan dairəvi, kvadrat, səkkizguşəli, yarpaq, gül, balıq şəkilli pələklər təsək (papaq) və digər kimi baş geyimlərinin bəzədilməsində işlədilir. Baş geyimlərini başda möhkəm saxlamaq və ona yaraşlıq verməkdən ötrü ucu qarmaqlı çənəbənd ərli qadınlar tərəfindən geniş istifadə edilirdi. Bəzək-nəqş formalarından asılı olaraq Qarabağda çəngəlli çənəbəndlərin "gül çəngəl", "mərcanə qarmaq", "körpü qarmaq", "həsiri qarmaq", "qabırğalı çəngəl" dəstləri hazırlanmışdır.

"Çığçığa" adlanan baş bəzəkləri dəstinin Azərbaycanda "tac" ("dingə", "cıqqa"), sonralar isə "qəfəsə", "alınlıq", "tətir", "çəngəlli çənəbənd" ("qarmaq"), "qıraqlıq", "cütqabağı", "gəlintac", "qarabatdaq" ("araqçın"), "təsəkqabağı", "taclı cütqabağı", asma baş bəzəkləri və s. kimi müxtəlif növlərdən istifadə olunmuşdur.

Boğaz-sinə bəzəyi kimi "şir-xurşid", "babaxanı", "arpa boyunbağı", "mirvari boyunbağı", "sinəbənd", "yarpaq boyunbağı", "boğazaltı", "buta boyunbağı", "hil boyunbağı", "ulduzlu boyunbağı", "ilgək" adlanan yaxalıq və s. istifadə edilirdi. Qulaq bəzəkləri Azərbaycanda zaman-zaman "altun küpə", "tana", "güşvarə", "sırğa", "zanqaguş" və b. adlarla məlum olmuş və çox geniş çeşiddə hazırlanmışdır. "Darağı", "səbəti", "gilası", "lolu" ("lola"), "kufə", "minarə", "aypara", "yarpaq", "gül", "qozalı", "fındıq", "piyalə-zəng", "buta", "badamı", "satıl", "üçdüymə", "dördüymə", "qırxdüymə", "piyalə", "pərəkli", "zanqaguş", "ətəkli", "şarlı" və s. sırğa növləri, cəvahir tana uzun zaman Azərbaycan qadınlarının istifadə etdiyi bəzək-zinət əşyaları arasında üstün yer tutmuşdur. bölgə qadınlarının daha çox diqqət verdiyi bəzəklər olmuşdur.

Qarabağda kişi və qadın bel bəzəklərinin "ətəkli" ("sallama kəmə"), "çərkəzi kəmə", "təkbənd", "belbağı", "saltoqqa", "suvadax toqqa", "qayış kəmə", "qabırğalı kəmə", "qübbəli kəmə", "qarmaq kəmə", "quşlu kəmə", "aynalı kəmə", "badamı kəmə", "qız kəmə", "körpü kəmə" və s. kimi çoxlu çeşidi olmuşdur. Vaxtilə Qarabağda "pələk", "qələmi", "sallama", "şəbəkə", "gül", "aynalı" kəmə adı ilə məşhur olan kəmərlərdən də geniş istifadə olunmuşdur.

Qarabağ qadınlarının istifadəsində olan qol, bilək və barmaq bəzəkləri içərisində müxtəlif formalı "qaşlı" və "qaşsız" üzüklər, nişan üzüyü – "barmaqçıl", eləcə də zümrüd, firuzə, yaqut, əqiq, ləl, mirvari və b. qaşlı üzüklər, biləzik və ya qolbaqlar üstünlük təşkil edirdi. Qaşsız üzüklər içərisində xüsusilə seçilən nişan üzüyü ("barmaqçıl"), bir qayda olaraq, ərlək qızların "gəlin barmağı"na taxılırdı.

Toplanılan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Qarabağın şəhər əhalisinin varlı qadınlarının nadir hallarda istifadə etdiyi "xalxal"ayağa (topuğa) bağlanmaqla, qızıldan hazırlanırdı. Üzərinə kiçik zıncırovların (qumroylar) sıra ilə bənd edildiyi xalxal, bir qayda olaraq, rəqqasələrin ayağında olsa da, varlılar da ondan, yeri gəldikcə, istifadə edirdilər.

Qarabağın ənənəvi qadın bəzəklərinin bir qismini də libasa bənd edilən ənənəvi zərgərlik sənəti nümunələri (yaxalıq, ətəklək, çalkeçir-çarışqa, qoza-düymə, zəngəbənzər qumrov, sikkə-düzmələr və s.), toxuma və hörmə bəzəklər (bafta, qaytanlı naxış, çapara, hərəmi, qaragöz, sərmə (təksərmə və qoşasərmə), şəms, pürçüm, qotaz, pitik, buta, şahpəsənd, güləbətin, muncuqlu tikmə, zəncirə və s.) və paltara vurulan müxtəlif bəxyə, tikiş və həşyələr (nəlbəki, görüş, dördtikə, büzmə, cəhrəpəri, qayçı-qulpu, qoşasıriq, xoruzsayağı, qıyı, dəhrəburnu, xanımsallandı, gəldirgə, ikisaplı, üçsaplı, dördsaplı, doldurma tikiş, quyrum və s.) təşkil edirdi.

Düymə nümunələri

Qadın üst geyimlərinin boyunluğuna, yaxalığına ("yaxalıq"), qollarının ağzına, ətəklərinə ("ətəklək"), hətta bəzən çiyinlərinə də müxtəlif üsullarla bəzəklər vurulurdu. Müxtəlif bəxyə, bafta, zəncirə, həşyə, güləbətin tikmə və muncuqdan ibarət olan bu əlavələr həm tikişlərin üstünü basdırır, eyni zamanda dekorativ-bəzək funksiyası daşıyırdı.

Həm sırf estetik-bədii funksiya daşıyan, həm əməli əhəmiyyət kəsb edən, həm də bir çox hallarda dini-magik rolu ilə fərqlənən bəzək nümunələri ictimai təbəqələr arasında sosial bərabərsizliyi daha dolğun nümayiş etdirməklə, bəhs olunan dövrün xüsusiyyətlərini, xalqın həyat və məişət tərzini, lokal və etnik özünəməxsusluğunu, etnik-mədəni təması və türkdilli xalqlar arasında etnogenetik əlaqələri, yaş dövrünün ayrı-ayrı pillələrində bəzəklərdən istifadə edilməsində meydana gələn dəyişiklikləri və s. özündə daha dolğun əks etdirir.

NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ, YOLLAR VƏ RABİTƏ

Nəqliyyat vasitələri ictimai istehsalın mühüm sahəsi kimi özünü göstərməklə, çox böyük əməli əhəmiyyət kəsb edir. Nəqliyyat vasitələri, eləcə də onların hərəkəti üçün vacib yolların olması ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə hər bir xalqın maddi mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsini göstərən mühüm amildir. Nəqliyyat vasitələri ilə istehsal alətlərinin, əmək məhsullarının və insanların yerdəyişməsi həyata keçirilir. Nəqliyyat vasitələri hər hansı bir ərazinin təbii-coğrafi şəraitindən, onun relyef quruluşunun xarakterin-

dən asılı olaraq yaranmışdır. Bununla yanaşı, məhsuldar qüvvələrin inkişafı, xalqın ictimai-iqtisadi və mədəni-texniki inkişaf səviyyəsi, iqtisadi ehtiyacları da müxtəlif tip nəqliyyat vasitələrinin yaranması və təkmilləşdirilməsində böyük rol oynamışdır.

Azərbaycanda tarixən nəqliyyat vasitələrinin sadə yük nəqliyyatı, minik-yük nəqliyyatı, qoşqu nəqliyyatı və su nəqliyyatı tipləri mövcud olsa da, Qarabağ bölgəsində iri və bolsulu çaylar olmadığından, burada su nəqliyyatı vasitələrindən istifadə olunmamışdır.

Sadə yükdaşıma vasitələri nəqliyyatın ən qədimi hesab olunur. Piyada nəqliyyat növü insan qüvvəsi ilə müxtəlif adlı və təyinatlı məişət yüklərinin yerdəyişməsi ilə səciyyələnir. Buna görə də insanın özünün ən qədim nəqliyyat vasitəsi hesab edilməsi [Bünyadov, 1961, 3-17] heç də təsadüfi deyildir. Çox qədimlərdən insanlar əldə etdikləri məhsulları, zəruri məişət əşyalarını qucaqda, əldə, beldə, başda, çiyində daşımışlar.

Zaman keçdikcə yükün ağırlığını bərabər bölüşdürmək, onu uzaq məsafələrə daha rahat daşımaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə zəruri ehtiyaca çevrilmişdir. Sadə yük nəqliyyatının ən bəsit forması iki nəfərin qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən xərək olmuşdur.

Keçmişdə əhali istehsal etdiyi əkinçilik, heyvandarlıq və ev peşəsi məhsullarının bir qismini digər zəruri məişət avadanlıqlarına dəyişmək və ya satmaq üçün, adətən, həftəbazarına çıxarırdı. Əldə daşınan belə yükləri bağlama vasitəsilə uzaq məsafələrə aparmaq mümkün idi. Beldə yük daşınmasının digər bir forması şələ idi. Şələ vasitəsilə odun, ot, dərz, təndir üçün çırpı və s. daşıyırdılar. Qadınlar kənddən nisbətən aralıda yerləşən su mənbələrindən (çay, bulaq) içməli suyu gətirmək üçün səhəng və güyümü də bellərinə sarıyırdılar. Xalqın empirik biliklərinin nəticəsi olaraq meydana çıxan müxtəlif ölçülü səbət, heybə və xurcun uzaq məsafələrə yük daşımaq üçün daha rahat idi. Bəzən yol azuqəsini boyun torbası (çanta), digər məişət yüklərini (kiçik yük bağlaması, su, taxıl dərzisi və s.) çiyin ağacı (düşəli, oza) vasitəsilə də daşıyırdılar.

Xurcun

Heybə

Boğça

İnsan qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən ən qədim yükdaşıma qaydalarından biri əl sürütməsi idi. Qarabağın dağlıq, dağətəyi və meşəkənarı kəndlərində bu bəsit nəqliyyat növü daha çox yayılmışdı. Əl sürütməsini düzəltmək üçün nisbətən iri ağac budaqlarının kiçik şaxlarını kəsərək bir yerə yığıb şəl bağlayır, üzərinə ot, odun, kol, dərz, saman və s. qoyaraq sürüyürdülər. Zaman keçdikcə daşınan yüklərin çoxluğu və ağırlığı nəzərə alınmaqla, əl sürütməsi qoşqu heyvanları vasitəsilə sürütmə ilə əvəz olunmuşdur [Vəliyev, 2010, 211-212].

Minik-yük nəqliyyatı. Əsrlər boyu Azərbaycanda əsas nəqliyyat vasitəsi minik və yük heyvanları olmuşdur. Kəndlər arasında əlaqəni təmin etmək, zəruri məişət və təsərrüfat yüklərini daşımaq, yaxın bazarlara satmaq və dəyişmək üçün məhsul çıxarmaq, aramsız köç yolları boyunca sürüləri müşayiət etmək, ölkənin xam ipək, neft, duz və s. mallarını beynəlxalq ticarətə tanıtmək, ümumiyyətlə, müxtəlif səpkili əlaqələr yaratmaq üçün xalq minik-yük nəqliyyatından geniş istifadə etmişdir.

Qarabağda bəhs olunan dövrün ən rəvan, sürətli və rahat minik nəqliyyatı vasitəsi at olmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar atdan nəqliyyatda istifadə edilməsini e.ə. IV minilliyin axırlarına [Плютовский, 1940, 36-40], yük və qoşqu heyvanı kimi istifadə olunmasını isə e.ə. III minilliyin sonu - II minilliyin əvvəllərinə aid edirlər [Ковалевская, 1977, 35]. İnkişaf etmiş orta əsrlərdən başlayaraq kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin inkişafı Azərbaycanda minik və yük nəqliyyatına ehtiyacı daha da artırmışdı.

Rusiya, İran, Türkiyə, Hindistan, İtaliya və başqa ölkələrə neft, duz və ipək ixracı genişlənməmişdi. Ən vacib karvan yolları Azərbaycandan keçdiyinə görə, buraya çoxlu tacirlər gəlirdilər. XVI əsrdə Azərbaycanda olan ingilis taciri A.Cenkinson qeyd edirdi ki, təkcə osmanlılar hər dəfə buradan 400-500 at yükü ipək aparırdılar [Путешественники... 1961, 135; Керимов, 2004, 11].

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda atdan istifadə edilməsi daha da müəşəkkil olmuşdur.

Bu dövrdə Azərbaycanda Qarabağ, Qazax (Dilboz), Şirvan və Quba atları məşhur idi. Qarabağda mövcud olan təhlükəli dağ yollarında atsız hərəkət etmək olduqca çətinlik törədirdi. İqtisadi inkandan asılı olaraq yalnız yoxsullar at saxlaya bilmirdilər. Orta və varlı təbəqənin həm minik, həm də yük atı mütləq olurdu. Etnoqraf T.M.Kərimov mənbələrə istinadən yazırdı ki, Qarabağın "oturaq və yarımköçmə əhalisi arasında ev məişəti işlərində, yüklərin daşınmasında və minik üçün adətən, yerli Qarabağ at cinslərindən istifadə edilirdi. Onlar minik və qoşqu üçün daha əlverişli idi. Azərbaycan hələ qədimlərdən özünün Qarabağ at cinsləri ilə məşhurlaşmışdı. Bu atlar əsasən minik üçün nəzərdə tutulsa da, yüngüllüyü, sürəti, dözümlülüyü ilə də seçilirdilər. 1860-1872-ci illərin Ümumrusiya və beynəlxalq sərgilərində Qarabağ atları yüksək qiymətləndirilmiş, hətta medallar almışdılar [Kərimov, 2004, 22-23].

Atdan minik vasitəsi kimi istifadə etdikdə onu yəhərləyirdilər. Azərbaycanda minik yəhərlərinin bir neçə növü qeydə alınmışdır: müsəlman yəhəri, rus yəhəri, xan yəhəri, çərkəzi yəhər, ingilis yəhəri və s. Bunlardan müsəlman yəhəri, rus yəhəri, xan yəhəri və çərkəzi yəhər bölgədə istifadə edilirdi

Qarabağda atdan yükdaşıma vasitəsi kimi də istifadə etmişlər. Yük atı əmtəə xarakterli məhsulların reallaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, aran kəndlərinin əkinçilik və bağçılıq məhsullarını, dağ kəndlərinin ağacdan düzəldilmiş məişət avadanlıqlarını, heyvandarlıq məhsullarını, sənətkarlıq əşyalarını satış bazarlarına çıxarmaq və ya kəndbəkənd gəzdirmək üçün yük atı ən sərfəli nəqliyyat vasitəsi idi. At, bir çox təsərrüfat işlərinin (ot, odun, dərz daşımaq, dəyirmanı dən aparmaq) icrasında da əvəzsiz idi [Mustafayev, 1977, 123-140].

Yük daşımaq üçün istifadə olunan atın belinə yük yəhəri – palan və navar qoyulurdu. Keçmişdə palan və navar düzəltməklə məşğul olan xüsusi səriştəli palanduzlar var idi. Atı yükləmək üçün onun belinə tərlik qoyub üstünə navar vururdular. Sonra bunun da üstünə çul salır, atın belini tapqırıla çəkirdilər. Adətən çulu pambıq, yun məxmər, hətta ipəkdən hazırlayırdılar. Onu zövqlə "işləyir", müxtəlif qotazlar və ornamentlərlə bəzəyirdilər. XIX əsrdə Cəbrayıl qəzası at çulu toxuculuğunda böyük şöhrət qazanmışdı [Məhərrəmov, 2004, 222-231].

Qarabağda minik-yük nəqliyyatı vasitəsi kimi iribuynuzlu heyvanlardan da (kəl, öküz) geniş istifadə edilmişdir. Hələ qədim zamanlardan iribuynuzlu mal-qara qoşqu qüvvəsi kimi əkinçilərin həyatında mühüm rol oynamışdır. Qafqazda və Ön Asiyada əsas iş heyvanı hesab edilən öküz və kəl maldar tayfalar və əkinçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və nəhayət, sitayiş obyektlərindən birinə çevrilmişdir [Xəlilov, 1959, 89]. İribuynuzlu heyvanlardan yükdaşıma vasitəsi kimi köçmə maldarlıqla məşğul olan əhali daha çox istifadə edirdi. Xüsusilə arandan yaylaqlara doğru uzanan köç yollarında ev müxəllafatı və barxana doldurulmuş məfrəşləri iribuynuzlu heyvanlara yükləyir, uşaqları da onun üstünə mindirirdilər [Надеждин, 1901, 204-205].

Öküzlə yükdaşıma

Azərbaycanın çətin keçilən dağ yollarında, eləcə də kəndli və köçəbə-elat məişətində uzunqulaq yeganə nəqliyyat vasitəsi olmuşdur/ Yük heyvanı kimi uzunqulaq Tunc dövründən məlumdur [Bünyadov, 1969, 103]. Dəvə karvanlarını müşayiət edən sarbanlar və çarvadarlar həmişə karvanın qabağında uzunqulağa minib gedirdilər. Çünki yaxşı instinktiv yaddaşı olan uzunqulaq bir dəfə keçdiyi təhlükəli yoldan ikinci dəfə keçməzdi. Dumanlı havada yolu itirən sarban və ya çarvadar, qabağa uzunqulaq buraxardı ki, yolun istiqamətini düzgün müəyyənləşdirsin və təhlükədən sovuşsun. Yaxın bazarlara satmaq və mübadilə etmək üçün mal aparmaq, şəhər məhəllələrindəki sənətkar emalatxanalarını, satış köşklərini içməli su ilə təmin etmək, dar dalanlara yükləri çatdırmaq üçün uzunqulaq əvəzedilməz nəqliyyat vasitəsi idi. Etnoqraf T.M.Kərimov yazırdı ki, "Cəbrayıl qəzasında uzunqulağı atın birinci əvəzedicisi və əhalinin əsas köməkçisi hesab edirdilər. Müharibələrdə öz atını itirən adam, uzunqulaq saxlamağa məcbur idi. Keçini yoxsulun inəyi adlandır-dıqları kimi, uzunqulağı da yoxsulun atı adlandırırdılar" [Kərimov, 2004, 31].

Ulaq nəqliyyat vasitəsi kimi

Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi bölgələrində minik və yük vasitəsi kimi hələ qədim zamanlardan qatırdan da geniş istifadə olunmuşdur. Çoxlu yükləmə qabiliyyəti, sıldırımlı dağ yolları üçün daha münasibliyi, aclığa və susuzluğa davamlı olması onun əhəmiyyətli nəqliyyat vasitələrindən birinə çevrilməsinə şərait yaratmışdı. Qatır Qafqazda ən azı ilk sinifli cəmiyyət dövründən əsas nəqliyyat vasitələrindən biri olmuşdur [Vəliyev, 2007, 267].

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qatırdan geniş istifadə olunması davam edirdi. XIX əsrin 50-ci illərində Şamaxı, Nuxa, Şuşa və Lənkəranda 18 min baş qatır və uzunqulaq var idi. Həmin əsrin 60-cı illərində isə onların sayı 32500-dən çox olmuşdur [Сумбатзаде, 1958, 88]. Etnoqrafik tədqiqatlara əsasən, XIX əsrin 80-ci illərində (1884-1886) Zəngəzur qəzasında 1130 baş, Cəbrayıl qəzasında 767 baş, Cavanşir qəzasında isə 823 baş qatır olmuşdur [Məhərrəmov, 2020, 114]. Yelizavetpol quberniyasının Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında yük daşımaq üçün heyvanlardan istifadə olunmasını XIX əsr müəllifi A.Q.Dekonski də təsdiqləyir [Деконский, 1886, 158].

Qoşqu nəqliyyatı. Qarabağın təbii-coğrafi şəraiti və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakterindən asılı olaraq burada ənənəvi qoşqu nəqliyyatının sürünən və təkərli olmaqla iki tipi mövcud olmuşdur.

Qoşqu heyvanı vasitəsilə sürütmədən istifadə edilməsi irəliyə doğru mühüm addım olmuşdur. Mütəxəssislər qoşqu heyvanı vasitəsilə sürütmədən istifadə edilməsi tarixini Eneolit dövrünə aid edirlər [Bünyadov, 1961, 3]. Əsasən dağlıq və dağətəyi bölgələr üçün səciyyəvi olan sürütməni düzəltmək üçün bir neçə iri budağın yoğun başlarını bir-birinə bağlayıb üstünə müxtəlif yüklər (ot, odun, dərz, çırpı) yığırdılar. Sonra sürütməyə bağlanmış zəncirin və ya kağanın digər ucunu öküz qoşulmuş boyunduruğa bağlayırdılar. Sürütmə qədim qoşqu nəqliyyatının elə bir növüdür ki, ondan indi də istifadə olunur.

Əhalinin təsərrüfat məişətində daha ağır yükləri daşımaq üçün sürütmənin təkmilləşdirilmiş formasından - xizəkdən istifadə olunmuşdur. Azərbaycanda xizəyin dağlıq və dağətəyi bölgələrdə geniş yayıldığını yazılı məlumatlar da təsdiqləyir. [Хан-Агов, 1887, 335-405; Вермишев, 1888, 1- 560; Абе-лов, 1887, 1-140]. Şimal ölkələri üçün xarakterik olan xizəklər at, maral, it və s. ilə hərəkətə gətirilirdisə, Azərbaycanda bu nəqliyyat tipinə bir cüt kəl və yaxud öküz qoşurdular.

Azərbaycan xalqının təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakterindən, ərazinin təbii-coğrafi şəraitinin müxtəlifliyindən asılı olaraq burada qoşqu nəqliyyatının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edən təkərli nəqliyyat vasitələrinin ayrı-ayrı tiplərindən istifadə olunmuşdur. Mütəxəssislərin fikrinə görə, təkərli nəqliyyat vasitələri er.əv. IV minillikdə meydana gəlmişdir [Пиотровский, 1940, 40-47; Чайлд, 1949, 230; Куфтин, 1941, 97-98; Bünyadov, 1969, 153-168; Махмудов, 1968, 16-27; Джафарзаде, 1973, 53].

Keçmişdə məişət və təsərrüfat işləri zamanı iki və dörd təkərli arabalardan geniş istifadə olunmuşdur. E.ə. III minillikdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində ikitəkərli arabalar yayılmağa başlamışdır [Махмудов, 1968, 16-27; Нариманов, 1962, 149-156; Абибуллаев, 1982, 139-140; Bünyadov, 1969,

156]. Tunc dövrünün sonu, Dəmir dövrünün başlanğıcında məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar arabaya olan ehtiyac artmış və onlar xeyli təkmilləşdirilmişdi. Məhz bu dövrdən başlayaraq cüt əkinçiliyinin və köçmə maldarlığın inkişafı ilə müxtəlif formalı ikitəkərli arabalar yaranmağa başlamışdır. Belə arabalardan bəziləri XX əsrin 50-60 cı illərinə qədər istifadə edilmişdir.

Təkərli nəqliyyat vasitələrinin ən sadə tipi ev təsərrüfatında, liman, vağzal və s. yerlərdə işlədilən birtəkərli, ikitəkərli və dördtəkərli əl arabaları olmuşdur. Belə arabalar, adətən, dartmaqla və itələməklə (insan qüvvəsi ilə) hərəkətə gətirilirdi.

Qoşqu vasitəsilə hərəkətə gətirilən ikitəkərli araba dördtəkərli arabaya nisbətən daha geniş yayılmışdır. İkitəkərli arabaların XIX-XX əsrin əvvəllərində 3 tipi mövcud idi: 1. Öküz və ya kəl arabası, 2. At arabası, 3. Uzunqulaq arabası [Vəliyev, 2010, 220].

XIX əsrdə öküz arabalarının da bir-birindən fərqlənən müxtəlif formaları olmuşdur. Belə arabalar iki qrupa bölünür. Bunlardan birincisi Azərbaycanın Qərb bölgəsində işlədilən iri həcmli və ya iri çardaqlı (banlı), kiçik təkərli arabalardır. Xalq arasında belə arabalara, adətən, "qara araba" [Bünyadov, 1969, 163], "taytəkər", "tayçarx" [Mustafayev, 1977, 123-140], "ağacox" [Велиев, 1996, 111], "Qarasaqqal arabası" [Гавилов, 1967, 112-118] deyilirdi. Belə arabaların təkərləri arabanın çardağına (sandığına, banına) nisbətən aşağıda olurdu. Adətən, bir cüt öküz qoşulan bu tip arabaların çardağı üçbucaq şəklində baş-başa qoyulmuş iki ədəd yoğun və uzun (4-5 m.) qol üzərində qurulurdu. Qollar bərk ağac cinsindən (qarağac, göyrüş, qoz, cır alma, vələs, tut, yemişan, iydə) düzəldilirdi. Arabanın çardağını qurmaq üçün qollar üzərində çağ deşikləri, qollara üfüqi olaraq isə döşəmə və ya alt çağlar üçün deşiklər açılırdı. Araba ustalarının dediyinə görə, iki üst çağ deşiyinin arasından bir döşəmə deşiyi açıldıqda, qollar öz möhkəmliyini itirmir.

Araba çardağının qabaq və arxa döşəmələrini tamamlayan bağlama ağacları nisbətən qalın və enli yonulub düzəldilirdi. Arabanın çardağı, qollara şaquli olaraq bərkidilmiş çağlara "tar" keçirdikdən sonra hazır olurdu. Belə arabalarda ox təkərlərə kip geydirilir və onlarla birlikdə fırlanırdı. Təkərlə birlikdə fırlanan oxun qolları sürtüb "yeməməsi" üçün qolların üzərinə "yasdıq" adlanan ortası yəhərvari formada kətilmiş ağac hissə qoyulurdu. Arabanın oxu qollar üzərində irəli-geri sürüşməsin deyə, onu hər iki tərəfdən "ayı" adlanan çivlə bərkidirdilər. Oxla yasdığı arasına sabun məhlulu sürtmək və mazut çəkmək üçün arabanın hər birində sabun dolu buynuz və ya yağ (mazut) daqqası olurdu. Qarabağda əsasən bu tip arabalardan istifadə olunmuşdur. Bu araba qoşqu heyvanına boyunduruq (tək və çənəli boyunduruq) vasitəsilə qoşulurdu.

İkinci qrupa aid edilən və çardağı kiçik, təkərləri xeyli iri olan, Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Quba, Qusar, Salyan, Şəki, Lənkəran bölgələrində geniş yayılan öküz arabaları Qarabağ üçün xarakterik olmamışdır.

Azərbaycanın ənənəvi təkərli nəqliyyat vasitələrindən biri də ikitəkərli at arabası idi. XIX əsrdə

İkitəkərli öküz arabası

Dördtəkərli at arabası

Azərbaycanda at arabalarının bir-birindən fərqlənən müxtəlif formaları olmuşdur. Tək at qoşulmuş iki-təkərli araba Qarabağ əhalisi arasında "daşqa" adı ilə məlum idi. At daşqası kiçik həcmli olması, ucuz başa gəlməsi və rahat idarə olunması ilə öküz və ya kəl arabalarından fərqləndiyinə görə, kəndli məişətində müstəsna rol oynayır. Ondan müxtəlif məişət yüklərinin (ot, odun, dən, su, qaratikan, kömür və s.) daşınmasında istifadə olunurdu.

Azərbaycanın ikitəkərli nəqliyyat vasitələrinin az bir qismini də uzunqulaq arabası təşkil edirdi. At arabasından yalnız öz həcminə və təkərlərinin diametrinin kiçikliyinə görə fərqlənən uzunqulaq arabacından yalnız həyətyanı və ev təsərrüfatında kiçik həcmli yükləri yaxın məsafəyə daşımaq üçün istifadə edilirdi.

Dördtəkərli arabaların qoşqu qüvvəsinin növünə görə, üç tipi mövcud olmuşdur: 1. Kəl və ya öküz arabası, 2. At arabası, 3. Uzunqulaq arabası.

İkitəkərli at arabası

Öküz və ya kəl arabası beş əsas hissədən – dal və qabaq olmaqla ox və təkərlər, zorağacı ("ara ağacı", "şalban") və paçalar ("beçə", "cinax"), arabanın çardağı, qol və boyunduruqdan ibarət olmuşdur. Arabanın çardağını əmələ gətirən hissələr iki ədəd "araba əyrisi"ndən (dal və qabaq), hər tərəfdə ikisi olmaqla, dörd ədəd tardan və iki ədəd döşəkdən ibarət idi. Tar və döşəkləri araba əyrisinə bərkitmək üçün hər araba əyrisinin üzərində 6 ədəd deşik açılırdı. Araba əyrilərini oxa bərkitmək üçün əyrilərin oturacağına tən ortasından daha bir deşik də açılırdı. Dördtəkərli arabanı düzəltmək üçün əvvəlcə dal oxa təkərlər keçirilirdi. Arabanın qolu qabaq oxa təkərlərin arasında bərkidildiyindən, qabaq təkərlər oxa qoldan sonra taxılırdı. Arabanın qoluna "qolavan" və ya "dişlə" deyilirdi. Arabanın qabaq və dal oxunu bir-birinə birləşdirmək üçün "zorağacı"ndan istifadə olunurdu. Zorağacını oxlara bərkitmək üçün oxların üzərində aypara şəklində yuvalar açılırdı. Zorağacının ucları oxlardan azca kənara çıxarılırdı ki, hərəkət vaxtı ox dönməsin. Arabanın dal oxunu tərpənməz vəziyyətdə saxlamaq üçün "paça" adlanan iki ədəd köməkçi hissədən istifadə edirdilər. Paçalar dal oxun uclarını zorağacı ilə birləşdirir və oxun fırlanmasının, qaçmasının qarşısını alırdı. Arabada zorağacını döşəklər əvəz etdikdə isə paçalardan istifadə edilmirdi. Dal və qabaq oxlar "zorağacı" ilə birləşdirildikdən və qol qabaq oxa bərkidildikdən sonra arabanın gövdəsi hazır olurdu [Керимов, 2004, 55-56].

Arabının çardağı gövdənin üzərində qurulurdu. Bunun üçün hər oxun üstünə bir "araba əyrisi" qo-

yulur və bu əyrlər oturmaqlarındakı deşikdən keçən pazla oxa bərkidilirdi. Daha sonra "araba əyrisi"nin oturaçağındakı deşiklərə iki ədəd döşək, qollarındakı deşiklərə isə arabanın tarları keçirilirdi. Yüknün tökülməməsi üçün arabanın yanlarını örtmək məqsədilə tarlardan açılan deşiklərdən caqlar keçirilir və onlar "laydır" adlanan araba yanlarını təşkil edirdi [Vəliyev, 2010, 224]. Arabanın işlək vəziyyətə gətirilməsinə "araba bağlama" deyilirdi. Qarabağda kustar üsulla araba bağlama sənətinin yaranması və inkişafı sahəsində özünəməxsus əmək bölgüsünün də olduğu müşahidə olunurdu. Belə ki, arabanın təkərini "təkərçi" düzəldir, materialının tədarükünü dülgər edir, banını (çardağını) araba bağlayan hazırlayırdı.

Azərbaycanda işlədilən dördtəkərli arabaların digər bir tipi də tək at qoşulmuş araba idi. Tək at qoşulmuş dördtəkərli arabaları Azərbaycana XIX əsrin ortalarında rus sektantları gətirmişlər. Ona görə də bu arabalara çox vaxt xalq arasında "malakan arabası" da deyilirdi. Bu tip arabalar quruluşca dördtəkərli öküz arabalarının eyni idi. Onların yeganə fərqi qollarının formasında olmuşdur. Belə ki, öküz arabasının qolları boyunduruğa bərkidilmək üçün uc hissəsində birləşdirilirdisə, at arabasının qolları bir-birinə paralel vəziyyətdə aralı qalırdı. Arabada dartqı vəzifəsini qollar yox, qabaq oxa bərkidilmiş "dartqı" (valok) adlanan xüsusi ağac hissə görürdü.

Alman kolonistləri və rus sektantlarının özləri ilə gətirdikləri digər bir araba tipi dörd at qoşulmuş dördtəkərli araba idi. Furqon adlanan bu araba sonralar Azərbaycanda, eləcə də Qarabağda cüzi dəyişikliklərlə uzun müddət istifadə olunmuşdur. Qoşqu qüvvəsinin sayına görə furqona çox vaxt "cütatlı", "üçatlı", "dördatlı" araba da deyirdilər.

Dördtəkərli arabaların digər bir tipini təşkil edən uzunqulaq arabası at arabasından yalnız həcmi-nin kiçikliyinə görə fərqlənirdi. Yaxın məsafələrə yük daşımaq üçün yaradılmış bu arabalardan ən çox düzənlik bölgələrdə (Cəbrayıl, Zəngilan, Ağdam, Bərdə, Tərtər) istifadə olunurdu.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda kapitalist müəssisələrinin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar şəhər əhalisi də çoxalırdı. Bu da öz növbəsində nəqliyyatın yeni-yeni tiplərinə (yaylı nəqliyyat) ehtiyac yaradırdı.

Qarabağ bölgəsində də işlədilən fayton minik məqsədilə hazırlanmış cütatlı nəqliyyat vasitəsi idi. XIX əsrdə fayton müasir minik avtomobillərini əvəz edirdi. Rahat nəqliyyat növü olduğu üçün ölkəmizdə ondan son zamanlara qədər istifadə olunmuşdur. Şəhər nəqliyyatı hesab olunan fayton bir çox rütbəli adamlar tərəfindən kənd yerlərində də işlədilmişdir.

Fayton

Faytonlarda gediş haqqını göstərən xüsusi qiymət lövhəsi olurdu. Hər bir faytonda faytonçudan başqa 3-4 adam otura bilirdi. Faytonun xarici görkəmini gözə çarpdırmaq üçün fayton sahibləri çalışırdılar ki, qoşqu üçün seçilmiş atların hər ikisi eyni böyüklükdə və eyni rəngdə olsun. Əslən qarabağlı olan, "xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, adət-ənənəsini, incəsənətini, psixologiyasını dərinlən bilən Ə.B. Haqverdiyev" də, "öz tərbiyəsi, idealları, zəvir etibarilə xalqla bağlı olan, xalqın həyatı, ruhi aləmi, mənəviyyəti, tarixi və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan Ü.Hacıbəyov" da

qeyd edirdilər ki, iri şəhərlərdə və şəhərlərarası şose yollarında yaylı nəqliyyat vasitələri — furqon, dilican, kareta, fayton və s. ən rəvan və rahat nəqliyyat vasitələri hesab olunurdu. "Yevlax-Şuşa yolu" satirik hekayəsində Ü.Hacıbəyov xalqın istifadəsində hələ də furqon, fayton və dilican kimi yaylı nəqliyyat vasitələrinin olduğunu yazırdı [Hacıbəyov, 1985, 472-474]. Müəllif hətta Yevlaxdan Şuşaya qədər dilicanla gediş haqqının 6-8 manat arasında dəyişdiyini də qeyd edirdi. Yaylı nəqliyyat vasitələri, xüsusilə də fayton haqqında məlumatlar Ə.Haqverdiyev yaradıcılığında da geniş əks olunmuşdur. O da Yevlaxla Şuşa şəhəri arasında, eləcə də Bakı və Gəncə şəhərlərində yaylı nəqliyyatın rəvan işlədiyini qeyd edirdi [Haqverdiyev, 2005, 130-131].

Yollar. Xalqlar və ölkələr arasında iqtisadi, ticarət, hərbi və rabitə əlaqələrinin yaradılmasında, etnik-mədəni münasibətlərin, qarşılıqlı təmasın və zənginləşmənin təşəkkülündə mühüm rol oynayan yollar əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Yol, hər bir xalqın mədəni, təsərrüfat-iqtisadi həyatının göstəricisi olduğundan, onun çoxluğu və rahatlığı həmin xalqın varlı və mədəni yaşamasından soraq verir.

Azərbaycanda mövcud olan yolların istiqaməti, onların vəziyyəti ərazinin relyef-coğrafi quruluşunun xarakterindən və təsərrüfatın formasından asılı olmuşdur. Daşdığı funksiyanın müxtəlifliyinə və əhatə dairəsinin genişliyinə görə Azərbaycanda mövcud olan yolları karvan yolları, daxili yollar, poçt yolları, su yolları və dəmir yolları olmaqla beş qrupa bölmək olar [Vəliyev, 2010, 234]. Qarabağ bölgəsinə gəldikdə isə burada su yolları ümumən mövcud olmamış, dəmir yolları isə son dövrdə populyarlıq qazanmışdır.

Karvan yolları. Tarixi Azərbaycan ərazisi öz coğrafi mövqeyi və iqtisadi resurslarına görə çox qədim zamanlardan dünya ölkələri arasındakı iqtisadi və mədəni əlaqələrdə mühüm rol oynamışdır. Bəşər tarixində ilk transkontinental ticarət və diplomatiya yolu kimi qiymətləndirilən Böyük İpək yolu Azərbaycanı da dövrün beynəlxalq ticarətinə qovuşdurmuş, dünya ölkələri arasında qədim zamanlardan mövcud olan iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələri daha da genişləndirmiş və möhkəmlətmişdi. Azərbaycanın Asiya və Avropanın qovuşduğu yerləşməsi, burada neft, ipək, qızıl boya, duz, xalça, zəfəran, balıq və s. malların bolluğu onu beynəlxalq ticarət yollarının əsas məntəqələrdən birinə çevirən başlıca amil olmuşdur. Azərbaycanın, eləcə də Qarabağın ərazisindən keçən Qədim Şərqi əsas ticarət yollarından biri onu Mərkəzi Asiya, Mesopotamiya, Hindistan və Kiçik Asiya ilə birləşdirirdi.

Azərbaycanın Bərdə, Beyləqan, Dərbənd, Naxçıvan, Şəmkir, Ərdəbil, Sərab, Təbriz, Mərənd, Səlmə, Bərzənd və s. şəhərləri bu karvan yollarının üstündə olduqlarından, orta əsrlər ticarətində mühüm yer tuturdu. VI-VII əsrlərdə, xüsusilə Ərəb xilafətinin Azərbaycanda ağalığı dövründə beynəlxalq ticarət yollarının qovşağında yerləşən Bərdə şəhəri, demək olar, X əsrin ortalarına kimi Yaxın Şərqi ən iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bərdənin Kürki və Ərdəbilə Marağa arasındakı Gürsurə bazarlarında "xitay" ("xətayi") adlanan Çin ipəyi, qiymətli hind parçaları – bərbəhar, səqat və s. satılırdı [Vəlixanlı, 1993, 89-91; Azərbaycan tarixi, 1998, 205-207].

Mənbələr orta əsrlərdə Azərbaycanda Bərdə-Dərbənd, Bərdə-Tiflis, Bərdə-Dəbil, Bərdə-Ərdəbil, Bərdə-Marağa-Dəbil kimi ticarət və karvan yollarının olduğunu göstərir [Алиев, 1992, 113; Azərbaycan tarixi, 1998, 347-348].

Çox əlverişli coğrafi məkanda bina edilməsi, hərbi-topoqrafik nöqtəyi-nəzərdən strateji əhəmiyyəti, saf havası və İsa bulağı, Turşu kimi şəfəverici bulaqlarının çoxluğu əsasının yenicə qoyulmasından (XVIII əsrin ortaları) keçən az vaxt içərisində Şuşa şəhərini Azərbaycanın ünlü şəhərləri içərisində tənəsinə və Qarabağ xanlığının paytaxt şəhəri olaraq məşhurlaşmasına səbəb oldu. XVIII əsrin sonlarında burada artıq 2-3 min evin mövcud olduğunu, əhalisinin isə sayının 10 minə çatmasını müasirləri qeyd edirlər [Бурнашев, 1793, 13; Кенпел, 1824, 2]. XVIII əsrin ikinci yarısından, xüsusilə də XIX əsrin ortalarından başlayaraq Şuşa şəhəri tacirləri daxili magistral yollar vasitəsilə qədim Azərbaycan şəhərlərindən keçən karvan yollarına çıxmağa, İran (Təbriz, Tehran, Xoy, Urmiya, Ərdəbil, İsfahan), İraq (Bağdad), Osmanlı Türkiyəsi (İstanbul), Fransa (Marsel), Orta Asiya (Səmərqənd), Rusiya (Moskva) bazarlarına satılıq məhsul ixracına qoşulmağa başlamışdılar. Xarici ölkələrdən gətirilən ticarət məhsulları da Şuşanın "Bazarbaşı" adlanan yerindən Şeytanbaza qədər davam edən, üstüörtülü ticarət mərkəzi kimi tanınan Rastabazar küçəsində, Orta əsr Şərq uslubunda zövqlə tikilən bazarda xırda edilirdi. Yolların işlək olması sayəsində Şuşa şəhərinin daxili ticarətdə də pay göstəricisi yüksək idi. Bir çox qaynaqları araşdıran tarixçi Y.R.Hüseynov yazır ki, artıq XVIII əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhəri ticarət mərkəzi kimi, Cənubi Qafqazda Tiflisdən sonra ikinci yerdə dayanırdı"[Hüseynov, 2012, 129].

XIX əsrdə İrandan (Təbrizdən) Gürcüstana (Tiflisə) gedən əsas karvan-ticarət yolu Naxçıvan dairəsindən keçirdi. Araz çayı üzərində Culfa keçidindən başlanan bu yol Naxçıvan şəhərindən keçərək Arpaçayda başa çatırdı. Bundan başqa, dairədə daha iki yol mövcud idi ki, onlardan biri Şimali İrani Şuşa və Xəzərsahili vilayətlərlə qısa məsafədə birləşdirməkdə mühüm rol oynayırdı, digəri isə Naxçıvan şəhərindən başlayıb Qarababanı keçməklə, Naxçıvançay boyu dikəlirdi. Bu yollar əvvəllər (XVIII əsrdə -

F.V.) karvan-ticarət əhəmiyyətli olsa da, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq daha çox daxili əlaqələrdə əlverişli sayılırdı [*Григорьев, 1833, 8, 22-23*].

Etnoqraf S.Məhərrəmovə mənbələrə istinadən qeyd edir ki, "XIX əsrdə Qarabağda əsas karvan yolları Şuşa-Ağdam-Qarabulaq-Cəbrayıl, Ağdam-Şuşa- Malxələf-Abdallar-Minkənd, Ağdam-Şuşa-Malxələf-Abdallar-Gorus və s. idi. Təbriz-Cəbrayıl karvan yolu da işlək idi. Laçın rayonu ərazisində digər əsas karvan yollarından biri də Qışlaq kəndindən keçirdi. Təbrizdən və digər şəhərlərdən gələn tacirlər Qışlaq kəndindən keçən yol vasitəsilə Xudafərin-Şuşa-Ağdam-Bərdəyə, oradan da Gəncəyə gedirdilər. İranla Qarabağ arasında digər bir karvan yolu da Böyük Maralyan kəndindən keçir və Cəbrayıl yollarıdır... 1851-ci ildə Cəbrayıl ərazisindən 110-a qədər karvan gəlib keçmiş, 600000 manat gümüş pul dəyərində mal gətirilmişdi" [*Məhərrəmov, 2020, 116*].

Xalqlar, dövlətlər, quruluşlar, sərhədlər dəyişsə də, sinəsində çox izləri saxlamış qədim ticarət-karvan yollarının əksəriyyəti hələ də qalır, bu günün insanlarına xidmət edir. Belə yollardan biri də tarixdə "Böyük İpək yolu" adı ilə tanınan beynəlxalq tranzit-ticarət yoludur. Azərbaycan Respublikasının eks-prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyev cənabları Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində yerləşən ölkələrin inkişafında və onların arasında hərtərəfli əlaqələrin daha da genişləndirilməsində, habelə Azərbaycanın dünya birliyi ölkələri ilə integrasiyasının gücləndirilməsində İpək yolunun bərpasının böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, imzaladığı 17 iyun 1998-ci il tarixli Sərəncama əsasən həmin il sentyabrın 7-8-də Bakıda tarixi İpək yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Hazırda bu yolun bərpası üçün ölkədə böyük işlər görülür. Zaman öz axarında sürətlə dəyişdiyi üçün artıq bu tranzit-ticarət yolunda dəvə karvanları deyil, bu günün motorlu texnikası hərəkət edir [*Vəliyev, 2010, 238-239*].

Daxili yollar. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrini iri şəhərlər və qəza mərkəzləri ilə, kəndləri isə bir-birilə əlaqələndirən daxili yollardan əhali öz aralarında iqtisadi və mübadilə əlaqələri yaratmaq üçün geniş şəkildə istifadə edirdi.

Qarabağın dağ kəndləri bir-birilə başlıca olaraq təhlükəli dağ cığırıları ilə əlaqə saxlayırdı. Bu yollar əksər hallarda çay yataqları boyunca uzanırdı. Bir çox yerlərdə ətraf kəndləri ticarət və qəza mərkəzləri ilə əlaqələndirən yollar iti axan çaylar üzərindən keçirdi. Belə yollardan biri İrəvan-Dilican tranzit yolunun Çarustan dayanacağından ayrılıb Tərsçay dərəsi ilə Zəylik-Daşkəsən, oradan Çaykənd və Gəncədən keçməklə, Şuşa yaxınlığına qədər davam edirdi. Kənd təsərrüfatı və dağ-mədən məhsulları ilə zəngin olan dağlıq ərazilərdən keçən bu yolun Yelizavetpol quberniyasının daxili ticarəti üçün əvəzsiz əhəmiyyəti vardı [*Герсегонов, 1871, 1-32*].

Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətində əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq da mühüm təsərrüfat sahəsi olduğundan, köçmə maldarlıq üçün səciyyəvi olan köç yolları daxili əlaqə yollarının başlıca bir qismini təşkil edirdi. Daimi işlək yollardan fərqli olaraq, köç yollarından, əsasən, dağ və aran köçü zamanı istifadə olunurdu. Bu yollardan köçmə maldarlar istifadə etsələr də, oturaq əhalinin də iqtisadi həyatında onların müstəsna əhəmiyyəti vardı. Köç yolları ilə hərəkət edən aran kəndlərinin oturaq əhalisi öz məhsullarını (taxıl, meyvə, bostan-tərəvəz və s.) maldarlıq məhsullarına (yağ, pendir, yun, dəri, ət və s.) dəyişmək üçün tez-tez yaylaqlara qalxırdı. Keçmişdə Azərbaycanın maldarlıqla məşğul olan hər bir bölgəsində müxtəlif istiqamətlərə gedən çoxlu köç yolları olmuşdur.

Şuşa qəzasında mövcud olan iki əsas köç yolundan biri Kürün sahillərindən başlayaraq Əskəran vadisindən keçib Qırxqız yaylağına, digəri isə Xaçın yolu ilə Əylisliyə, oradan da Şuşa kəndinin yanından keçərək Kirs dağına gedirdi. Sonuncu köç yolundan Cavanşir qəzasının da əhalisi istifadə edirdi. Cavanşir qəzasının özündə isə dörd əsas köç yolu var idi [*Варавин, 1888, 69-156*].

Poçt yolları. Ölkənin iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində böyük rol oynayan poçt yolları təkcə ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri arasındakı əlaqənin deyil, Azərbaycanın başqa ölkələrlə əlaqəsinin möhkəmlənməsində də müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur. Orta əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarının (İbn Xordadbeh, əl-İstəxri, İbn Hövqəl, əl-Müqəddəsi) məlumatlarına görə, IX əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisindən keçən mühüm yol qovşaqlarında 50-dən artıq poçt-gömrük məntəqəsi vardı. Yolçular atlarını bu məntəqələrdə dəyişir, poçt baratlarını bu və ya digər yerə apararaq qasidlər burada təyin edilir, gömrükxanalar burada olurdu [*Vəlixanlı, 1993, 115-116*]. Qədim yolların əsasında salınmış poçt yolları təkcə minik və yük heyvanları üçün yox, həm də təkərli nəqliyyat vasitələrinin

hərəkəti üçün əlverişli idi.

Bakıdan Tiflisə doğru uzanan poçt yolu Şamaxıdan və Şirvan ərazisindən keçən yeganə magistral olduğundan, Şirvan iqtisadiyyatının, o cümlədən Aran Qarabağın (Bərdə, Tərtər) şah budağı hesab olunurdu. Yerli yolların demək olar ki, hamısı, hətta təsərrüfat əhəmiyyətli yollar həmin magistrala qovuşurdu. Ona görə də Şirvanın və Qarabağın iqtisadi və mədəni həyatı üçün bu yolun müstəsna əhəmiyyəti vardı.

XIX əsrdə Bakı-Salyan; Salyan-Lənkəran-Astara; Bakı-Quba-Yalama; Hacıqabul-Şamaxı; Şamaxı-Ağsu-Kürdəmir; Göyçay-Ucar; Yevlax-Şuşa-Gorus; Yevlax-Ağdam-Qarabulaq-Cəbrayıl istiqamətlərində gedən poçt yolları da mövcud olmuşdur [Керимов, 2004, 81-82]. 1887-ci ildə Cəbrayıl-Ağdam poçt yolu salınmışdı. Bundan başqa, bölgədə Yevlax-Şuşa və Şuşa-Gorus poçt yolları da fəaliyyətdə idi.

Ölkənin iqtisadi və mədəni həyatında böyük rol oynayan poçt yollarının təkmilləşdirilməsi, arabaların hərəkəti üçün uyğunlaşdırılması, əsas su maneələri üzərində körpülər salınması üçün XIX əsrin ikinci yarısında bəzi addımlar atıldı. Təkrarlı nəqliyyat vasitələri üçün nəzərdə tutulan Yevlax-Şuşa-Gorus-Naxçıvan-İrəvan yolunun tikintisinə 1870-ci ilin sonu, 1871-ci ilin əvvəllərində başlandı. 1873-cü ilə qədər həmin yolun Zəngəzur qəzası sərhədinə - Həkəri çayına qədər olan 13,5 verstlik hissəsi işə salındı və burada 2 daş körpü tikildi. 1883-cü ildən sonra yol tikintisinə yenidən başlandı və 1886-cı ilin martında Şuşa ilə Gorus arasında poçt yolu açıldı [Əliyev, 2003, 124-133]. Bu, Şuşa-Naxçıvan yolunun bir hissəsi idi.

Dəmir yolları. Dəmiryol nəqliyyatı müxtəlif yükləri kütləvi şəkildə uzaq məsafələrə yüksək sürətlə və digər nəqliyyat vasitələri ilə müqayisədə qat-qat ucuz aparması ilə, həmçinin hərəkətinin müntəzəmliyi ilə fərqlənir [Абдурахманов, 1966, 34-35].

Azərbaycanda ilk dəmir yollarının çəkilişinə XIX əsrin 70-ci illərində başlanmışdı. 1878-ci ildə Bakı şəhərini neft mədənləri və neft körpüsü ilə birləşdirən 25,2 verst uzunluğunda dəmiryol xəttinin inşasına icazə verildi. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Gəncə, Şuşa, Nuxa, Quba, Lənkəran, Şamaxı və s. şəhərlərlə yanaşı, Ağstafa, Şəmkir, Yevlax, Ləki, Ucar, Kürdəmir, Hacıqabul, Naxçıvan, Culfa və s. dəmiryol stansiyaları daxili ticarətin mühüm mərkəzlərinə çevrildilər. Azərbaycanda dəmir yolları şəbəkəsinin inkişaf etməsi bölgəyə gediş-gəlişi asanlaşdırmış, daxili ticarətin inkişafına səbəb olmuşdur. Bakı-Tiflis dəmiryolunun çəkilməsi Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarında istehsal edilən malların daşınmasına şərait yaratmışdı. Bu xüsusda M.Vəlili (Baharlı) isə yazırdı ki, "Yevlax stansiyası – Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur, Şəki və Zaqatala mahallarının malları buradan gəlib keçir. Buradan taxıl, mis, yun, palaz, ipək və barama kimi mallar göndərilir" [Vəlili (Baharlı), 1993, 165].

Beləliklə, Qarabağın, xüsusilə də onun baş şəhəri olan Şuşanın iqtisadi, ticarət, hərbi, rabitə və mədəni həyatında mühüm rol oynayan yollar şəbəkəsinin genişliyi, işlək statusunun əlverişliliyi və rahatlığı, daşıdığı funksiyanın əhəmiyyəti baxımından daim seçilmiş, nisbətən cavan şəhərin (Şuşanın) az zaman kəsiyində dirçəlməsində, əhalisini sayının artmasında, məskunlaşma arealının genişlənməsində, digər xalqlar və ölkələrlə etno-mədəni əlaqələrinin qurulmasında müstəsna rol oynamışdır. Bu günümüzdə də 44 günlük Vətən mübaribəsinin zəfəri ilə əlaqədar olaraq işğaldan azad olunan Qarabağımızda yol infrastrukturunun yenidən qurulması üçün mühüm işlər görülür, burada asfalt örtüklü yolların tikintisinə dövlət tərəfindən xüsusi diqqət göstərilir.

Rabitə vasitələri. Etnoqrafik araşdırmalar da təsdiq edir ki, maddi istehsalın əsas sahələrindən biri olan rabitə vasitələri XIX-XX əsrin əvvəllərində bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Qarabağda da hələ orta əsrlərdə mövcud olan ənənəvi əlaqə vasitələri - təbil və ya baraban (dəf), qışqırıq, fişqırıq, zəng səsləri, işıq, tonqal, məşəl və s. primitiv vasitələri, müxtəlif bayraq və əl hərəkətləri, habelə öyrədilmiş göyərçinlər olmuşdur. "Əsrlər boyu Azərbaycanda natural təsərrüfatın hökmranlığı, ayrı-ayrı vilayət və kəndlər arasında intensiv əlaqələrə lüzum olmaması, gediş-gəlişin minik nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilməsi, siyasi pərakəndəlik və s. kütləvi rabitə vasitələrinin vəziyyəti haqqında aydın təsəvvür yaradırdı" [Məmmədov, 2001, 149].

Orta əsrlərdən başlayaraq dilcavabı tapşırıqları məkanına çatdırmaq üçün "çapar" (şatır) və "qasid" xidməti meydana gəlmişdir. XIX əsrdə isə Azərbaycanın əksər bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda da "yazılı məlumatlarla rabitə (əlaqə) saxlanılması əsasında poçt rabitəsi yaranmışdır" [Керимов,

2004, 87; Vəliyev, 2010, 240]. Artıq XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Quba, Naxçıvan, Şuşa, Şamaxı, eləcə də Lənkəran, Nuxa (Şəki), Salyan və digər yerlərdə də poçt idarələri yaranmağa başladı. "Poçt vasitəsilə sənədlər, məktublar, xırda bağlamalar, pul baratları və b. əmanətlər göndərilirdi. Hər dayanacaqda hazır duran çapar ona çatdırılan göndərişləri qəbul edib növbəti dayanacağa yola düşür və beləliklə, məktub və yüklər yolda ləngidilmədən, sürətlə istənilən yerlərə çatdırılırdı" [Vəliyev, 2010, 240]. XIX əsrin 60-70-ci illərində Qarabağın Şuşa şəhəri başda olmaqla iri yaşayış məntəqələrində poçt idarələri fəaliyyət göstərirdi.

Rabitənin daha intensiv, yazılı (sənədli) və sürətli növü olan teleqraf və telefon rabitəsi Qarabağda XIX əsrin sonlarından yayılmağa başlamışdır. Azərbaycana ilk teleqraf rabitəsi XIX əsrin 30-cu illərində, telefon rabitəsi isə XIX əsrin 80-ci illərində gəlmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin, o cümlədən neft, dağ-mədən, ipəkçilik, tütünçülük və digər sənaye sahələrinin sürətli inkişafı teleqrafın da inkişafına təkan verirdi. Buna görə də təəccüblü deyil ki, yeni teleqraf stansiyaları o yerlərdə yaradılırdı ki, oranın sənətkarlıq, ticarət və hərbi münasibətlərdə böyük rolu vardı. Şuşa şəhərində yerləşən mülki və inzibati idarələrin tələbini ödəmək məqsədilə 1876-cı ilin yanvarında Yelizavetpoldan (Gəncədən) Şuşaya teleqraf xətti çəkildi. Sərhəd rayonlarında yerləşən hərbi hissələrin tələbini ödəmək məqsədilə 1880-ci ildə Şuşa şəhəri ilə İran sərhəddindəki Vəng kəndi teleqraf xətti ilə birləşdirildi. Artıq 1880-1990-cı illərdə Cəbrayıl qəzası da teleqraf xəttinə qoşulmuş oldu.

XX əsrin ilk onilliklərində Ağdam-Karyagin (Füzuli), Şuşa-Cəbrayıl teleqraf xətti açıldı, Şuşa-Abdallar-Laçın, Qubadlı-Fərəcən-Minkənd kəndlərini birləşdirən telefon xətti də çəkildi, Laçın şəhərində poçt-teleqraf şöbəsi yaradıldı, bölgənin (Qarabağın) kəndləri radiolaşdırılmağa başladı [Məhərrəmov, 2020, 119].

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qarabağda əhali rabitənin telefon, poçt-teleqraf, radio, televiziya kimi geniş şəbəkəsindən səmərəli istifadə etməyə, buraya son vaxtlarında digər kütləvi informasiya vasitələri və internet şəbəkəsi də əlavə olunmağa başladı.

SƏNƏTKARLIQ

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur torpaqları qədim zamanlardan bol xammal ehtiyatı ilə zəngin olmuş, burada bir sıra sənət sahələri, o cümlədən dulusçuluq, daşışləmə, ağacışləmə, misgərlik, zərgərlik, dəmirçilik, silahsazlıq, qalayçılıq, şəbəkəçilik, dülgərlik, xarratlıq, nəccarlıq, sərraclıq, həsirçilik, xalçaçılıq, bədii tikmə, yun və pambıq parça toxuculuğu, bəzzazlıq, baramaçılıq, ipəkçilik, boyaqçılıq, papaqçılıq, keçəçilik, başmaqçılıq, simli, nəfəsli, zərb musiqi alətlərinin istehsalı və s. geniş yayılmış və özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Buradakı sənətkarların istehsal fəaliyyəti əsasən yerli əhalinin ehtiyacının ödənilməsinə xidmət etmişdir. İndi dünyanın ən zəngin muzeylərində Qarabağ xalq sənətkarlığının təmsalında Azərbaycan xalq sənətkarlığının bir çox gözəl nümunələri ilə rastlaşmaq mümkündür. Londonun Viktoriya və Albert, Parisin Luvr, Vaşinqtonun Metropoliten, Vyana, Roma, Berlin, İstanbul, Tehran və Qahirənin zəngin muzey kolleksiyalarında Qarabağ ustalarının bacarıqlı əlləri ilə yaradılmış sənət nümunələri nümayiş etdirilir.

Dulusçuluq. Dulusçuluq sənətkarlığın ən qədim sahələrindən biridir. On min ilə yaxın tarix yaşamış və bu gün də əhəmiyyətini itirməmiş dulusçuluq sənəti xalqımızın qədim tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbədir. Dulus məmulatı əhalinin həyat və məişətində həm qədim dövrlərdə, həm Orta əsrlərdə, hətta son dövrlərdə də əhəmiyyətli yer tutmuş, məişət ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm rol oynamışdır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə dulusçuluqda əhəmiyyətli yer tutan zəngin gil yataqlarının — coğrafi mənbələrdə "Lisoqorsk" adı ilə məşhur olan Keçəldağ (Şuşa), Novruzlu (Laçın), Xanlıq (Qubadlı), Bartaz (Zəngilan), Qaracallı (Cəbrayıl), Keştək (Kəlbəcər) olması ta qədimdən burada dulusçuluğun inkişafına geniş imkanlar açmışdır.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda tikinti keramikasının yüksək inkişafı ilə bağlı ayrı-ayrı şəhərlər-

də, o cümlədən Qarabağda sarayların, karvansaraların, hamamların tikintisində şirli üzlük materialdan (kaşı) və keramik mozaikadan istifadə edilmişdir.

Qarabağ xanlığının mövcud olduğu XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəllərində dulusçuluq istehsalının aparıcı sahəsi əsasən məişət keramikasından ibarət idi. Qarabağlı ustalar dulus məmulatlarının bədii tərtibatında xətti və nöqtəvari naxışlardan geniş istifadə etməklə, marqans, mis və kobalt oksidindən aldıkları şirlərlə yüksək zövqlə bəzəməyi bacarırdılar. Bu tipli qabların sırasında bardaq, güldan, çırağ, kasa və s. xüsusi yer tuturdu.

Arxeoloji materiallar göstərir ki, son orta əsrlərdə Qarabağda saxsı məmulatının istehsalı 3 böyük qrup üzrə (şirsiz qablar, şirli qablar və tikinti keramikası istehsalı) ixtisaslaşmışdı.

Kəlbəcərdəki "Qaragöl" adlanan dağlıq ərazidə, qayaüstü rəsmlərin yaxınlığında 5 min yaşı olan qədim yaşayış yerindən tapılmış və e. ə. III minilliyə aid edilmiş məişət və təsərrüfat tipli keramika məmulatları (cilalanmış küpələr, camlar, xeyrələr, sərniclər, qazanlar, nehrələr və iri həcmli küplərin qırıntıları və s.) tunc dövrünə, həmin dövrdə yaşamış əkinçi-maldar tayfaların iqtisadi və ictimai həyatına dair qiymətli tarixi mənbələr hesab edilir (*Исмаилзаде, 1987, 550-551*).

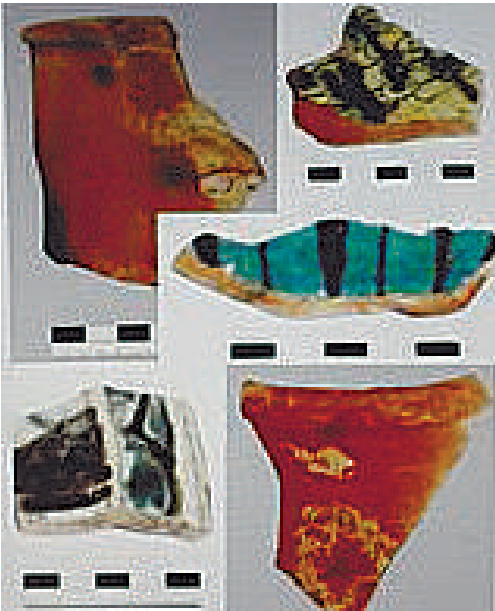
1974-cü ildə Sovet-İran birgə razılaşması əsasında Xudafərin su qovşağının tikintisi ilə bağlı qovşağın ərazisinə düşən Hacallı, Şərifan, Məmmədbəyli, Zərnəli, Yeməzli (Zəngilan), Xudafərin, Qumlax, Havalı (Cəbrayıl) kəndlərindən, Qumlax və Həkəri stansiyaları arasındakı dəmiryolu ətrafında yerləşən qədim Ağca-aşıq yaşayış yerindən, habelə Qubadlı, Zəngilan rayonlarından müxtəlif dövrlərə aid (ilk tunc, orta tunc, dəmir dövrləri, ilk orta əsrlər, son orta əsrlər) yaşayış məskənlərindən dulusçuluğa aid qiymətli artefaktlar aşkar edilmişdir.

1927-ci ildə V.M.Sisoyevin Laçın və 1944-cü ildə İ.Cəfərzadə və İ.Ş.Şəblikinin Qubadlı rayonunda, 1989-cu ildə Təvəkkül Əliyevin rəhbərliyi altında Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarının ərazisində apardıqları arxeoloji kəşfiyyat qazıntıları nəticəsində dulusçuluqla yanaşı, müxtəlif sənət sahələrinə aid materiallar əldə olunmuşdur. Zəngilan rayonunun Zərnəli kəndində, Xudafərin körpülərindən 4 km aralıda yerləşən Ağca-aşıq yaşayış yerindən tapılmış, V-XIII əsrlər üçün səciyyəvi olan şirsiz və şirli saxsı qab qırıqlarının əsasında bu yaşayış yerinin tarixi V-XIII əsrlərə aid edilmişdir (*Гегушев, Нуриев и др., 1974, 468*).

Cəbrayıl rayonunun Qışlaq, Şıxlar, Araz Maşanlı, Karxulu və s. kəndlərinin ərazisindən tapılan enli və silindrik boğazlı, yastı oturacaqlı, yarımşar fopmalı, kobud düzəldilmiş, qırmızı və boz rəngli naxışlarla bəzədilmiş çoxsaylı gil qab parçaları qonşu Füzuli rayonunun Köndələnçay vadisində aşkarlanan və e.ə. III-II minilliklərə şamil olunan qab hissələri ilə eynilik təşkil edir. Bu artefaktlar burada dulusxana olmasını ehtimal etməyə imkan yaradır.

Şıxlar kəndindəki "Dulusxana" adlandırılan qədim yaşayış yerində isə hələ XIX əsrdə tədqiqat aparmış paleobotanik V.Petrov qazıntılardan aşkar edilmiş dulus nümunələrini e.ə. IV-III minilliklərə aid edərək onları çirş küpə toxuma keramikasının ən gözəl nümunəsi adlandırmışdır (*Quliyev Ş., Abbasov T., Quliyev F., 1993, 12*). Torba üsulu ilə əldə hazırlanmış bu məmulatlar simmetrik və zövqlü olması ilə seçilirdi. Bəsit hazırlanma texnikasına malik olan çirş küpə toxuma keramikası ilə əsasən qadınlar məşğul olurdular. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qadın dulusçuluğu və ona xas olan arxaik bişirmə vasitələri xirdə əmtəə istehsalı səviyyəsinə yüksələrək peşəkar dulusçuluq sənətindən xeyli əvvəl meydana gəlmişdir.

Cəbrayıl rayonunun Karxulu kəndində "Cinli dəre" və "İncirli bulağı" adı ilə tanınan abidələrdən tapılmış və erkən tunc dövrünə aid edilmiş cam, kasa və digər saxsı qabların fraqmentləri, habelə Horovlu kəndi yaxınlığındakı qədim yaşa-

Şəhri-Şərifan şəhər yerindən tapılmış saxsı qırıqları. Zəngilan rayonu (Arxeoloq Təvəkkül Əliyevin qazıntılarından)

yış məntəqəsindən tapılmış tayqulplu küplər, bəstilər, süzgeçli kuzələr, iri təsərrüfat küpləri, həndəsi, zoomorf və antropomorf rəsmlərlə bəzədilmiş boyalı qablar, saxsı nehrələr, zoomorf (inək, keçi) formalı qablar və s. e.ə. III-II minilliklərə aid olunmaqla, həmin dövrdə dulusçuluğun yüksək inkişafından xəbər verir. Aşkar edilmiş bu artefaktlar Quruçay və Köndələnçay hövzəsi abidələrindən tapılmış bəzi nümunələrə yaxındır (*Əliyev, 2003, 84*).

Zoomorf (öküz) formalı qab Laçın rayonunda da tapılmışdır. Həmin qab rayonun işğalınadək (1992-ci il) Laçın Rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş etdirilirdi.

Füzuli rayonu ərazisindəki orta tunc dövrünə aid Qaraköpəktəpə, Günəştəpə, Xantəpə və Uzun-təpə abidələri ən yaxşı öyrənilmiş abidələr (1984-cü il) siyahısında xüsusi qeyd edilməlidir. Qaraköpəktəpədə aşkar edilmiş boz, qara rəngli, basma texnikası ilə naxışlanmış qablar, monoxrom boyalı qablar, habelə gil öküz fiqurları, iy başlıqları və s. nümunələr orta tunc dövrü dulusçuluq sənəti haqqında aydın təsəvvür yaradır. 1979-cu ildə Zəngilan rayonunun "Şəhri-Şərifan" adlanan qədim şəhər yerindən tapılmış arxeoloji materiallar XIII-XVII əsrlər üçün səciyyəvi olduğundan "Şəhri-Şərifan" şəhər yeri də həmin dövrə aid edilmişdir (*Ахмедов Г.М., Ахмедов Р. Дж., 1984, 58*).

2013-cü ildə Laçın rayonunda, Həkəri və Bazarçayın qovuşduğu "Kiran" adlanan ərazidə yerləşən kurqanda işğalçı ermənilər özbaşına qazıntı işləri apararaq çoxsaylı dulusçuluq məmulatı, o cümlədən qırmızı gildən hazırlanmış və e.ə. I əsrə aid edilən, əlində qədəh tutmuş zirehli geyimli fiqur və s. qənimətlər ələ keçirmişlər. Həmin dulus məmulatı və gil heykəlcik hazırda Xankəndi Diyarşünaslıq muzeyində saxlanılır.

Saxsı heykəlcik. Xankəndi muzeyi

**Saxsı qab. Zəngilan rayonu.
(Arxeoloq Təvəkkül Əliyevin qazıntılarından)**

1989-cu ildə Cəbrayıl rayonunun Şükürbəyli kəndinin cənubunda, Cəbrayıl-Zəngilan yolunun sağ kənarındakı "Torağay yalı" adlanan təpədə aşkar edilmiş tunc, erkən dəmir, antik və ilk orta əsrlərə aid edilən külli miqdarda dulus məmulatlarının əsasında bölgədə dulusçuluğun yüksək inkişaf səviyyəsini izləmək mümkün olmuşdur.

Dulusçuluğun yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasını məmulatların müxtəlif ölçülü və çoxçeşidli olması sübuta yetirir. Tədqiqatlar göstərir ki, dulusçu - ustalar qəlyan istehsalı üzrə də ixtisaslaşmışdılar. Qəlyan başlıqları Bakı, Qəbələ, Şabran, Şəmkir, Naxçıvan və Zəngilanda Şəhri-Şərifan qazıntılarından məlumdur. Onların bir qismi əldə, digər qismi isə qəlibdə formalaşdırılmışdır (*Novruzlu, 1997, 195; Azərbaycan arxeologiyası, 6-cı cild, 390*).

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış şirli saxsı məmulatının bir qismini oturacağının altına möhür vurulmuş qablar təşkil edir. Belə möhürlərin əksəriyyəti həndəsi fiqurlar, səma cisimlərinin sxematik təsvirləri və s. naxışlardan ibarətdir. Bu nişan və möhürlər həmin dövrdə burada çoxsaylı dulusçuluq emalatxanalarının fəaliyyət göstərdiyini təsdiqləməklə yanaşı, hazırlanan məmulatın hansı ustanın əl işi olduğunu bildirirdi. Şərifan, Astabad və digər son orta əsr abidələrinin arxeoloji qazıntılarından əldə olunmuş nümunələr bu kimi şirli saxsı qablar istehsalının XV əsrin sonunadək davam etdiyini təsdiqləməyə imkan verir (*Azərbaycan arxeologiyası, 6-cı cild, 392*).

Qarabağın yerli dulusçuları əsasən ağ, çəhrayı və sarı rəngli anqobdan istifadə edirdilər.

Dulus məmulatları içərisində yaşayış məntəqələrini su ilə təchiz edən saxsı tünglər xüsusi yer tutur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində belə su tünglərinə tədqiq edilən ərazinin demək olar ki, hər yerində rast gəlinmişdir. Cəbrayıl rayonunun Araz Maşanlı kəndində Xələfli stansiyasına gedən yolun kənarında əhali arasında "Sirlı təpə" adlandırılan yaşayış məntəqəsindən tapılmış (uzunluğu 64 sm, diametri 25 cm), ucları bir-birinə geydirilmiş saxsı tünglər Qafqaz Albaniyasının baş şəhəri Qəbələdə aşkar edilmiş tünglərin tam eynidir (*Quliyev Ş., Abbasov T., Quliyev F., 1993, 12*).

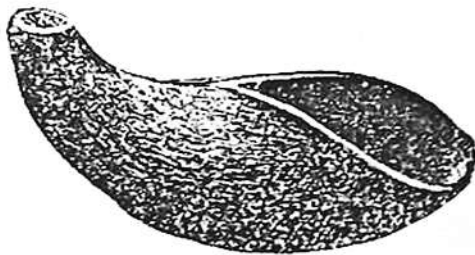
Bu çür tünglər Laçın rayonu ərazisindən də tapılmış və rayonun işğalınadək diyarşünaslıq muzeyində nümayiş etdirilmişdir. Bu tapıntılar Cəbrayıl və Laçında hələ eradan əvvəl I əsrdə kəhriz sistemindən istifadə edilməsi haqqında fikirləri təsdiq edir.

Kəlbəcər rayonunun Keşək kəndində "Bağır xanın yaylağı" adlanan ərazidə də qazıntılar zamanı saxsı tünglər aşkar edilmişdir. Yerli informatorların məlumatına görə, bu tüngləri böyük var-dövlət sahibi olan Bağır xan çəkirmiş, onun mal-qoyun sürüləri bu yaylaqda bəslənmiş, sağılan süd həmin tünglərlə Kəlbəcər və Keşək düzlərinə axıdılaraq orada emal olunmuş. Bu məlumata Zimistan Həsənov və Məhəmməd Nərimanoğlunun birgə müəllifliyi ilə nəşr edilmiş "Kəlbəcər. Azərbaycanın qala qapısı" kitabında da rast gəlinir (*Həsənov, Nərimanoğlu, 2001, 43*).

Ərazidə geniş yayılmış dulus məmulatından biri də küplər idi. Küplərdən ərzaq, şərab, su və s. saxlamaq, habelə ölümləri basdırmaq məqsədilə istifadə edilmişdir. Azərbaycanda küp-qəbirlər ilk dəfə Füzuli rayonunun Qarabulaq kəndi yaxınlığında - 1895-ci ildə Emil Resler tərəfindən aşkar edilmişdir (*Нонешвили, 1992, 110*). Küp-qəbirlərə Quruçay və Köndələnçay arasındakı Qaraköpəktəpədə, Zəngilan rayonunun Mahmudlu və Yeməzli kəndlərində də təsadüf olunmuşdur.

1927-ci ilin yazında Qarabağda Ə.Ələkbərov və Ə.Qaraşarlının iştirak etdiyi ekspedisiyaya yerli əhali tərəfindən Karyagin və Horadiz kəndlərində küp-qəbirlərin tapılması və onların içərisindən dəmir-dən hazırlanmış döyüş ləvazimatının olması haqqında məlumat verilmiş və orada qazıntı işləri aparılmışdır. Qarabağda "Nərgiztəpə" və "Leylatəpə" (Ağdam) ərazisələrində də küp qəbirlər tapılmışdır. 1924-cü ildə Laçın şəhərində məktəb binasının özülü qoyularkən tikintidə yan-yana düzülmüş, təmiz, qırmızımtıl küplər tapılmış və Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinə təhvil verilmişdir (*Сыроев, 1927, 111*).

XIX- XX əsrin əvvəllərində Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda dulusçuluq məmulatı istehsalı əməli əhəmiyyətini saxlamaqda davam edirdi.

Saxsı çıraq. Laçın rayonu. XIX əsr

Bölgə əhalisinin məişətində şirli və şirsizdulus məmulatının zamanəmizədək gəlib çatmış nümunələri əsasən su qablarından (səhəng, cürdək, kuzə, dolça, parç, lüləyin, aftafa), həcm etibarilə bir-birindən fərqlənən təsərrüfat küplərindən, süd məhsullarını (yığıntı, yağ, pendir) saxlamaq və emal etmək üçün müxtəlif ölçülü qablardan (qalğa, küpə, bərni, bardaq, xeyrə, nehrə, goduş, bəsti, tayqulp və s.), çörəkbişirmə (kürə, təndir, sac, manqal və s.), xörək və süfrə (qazança, piti dopuları, saxsı çölmək, güvəc, aşsüzən və s.) qablarından, çıraqlardan və s. ibarətdir.

Bu məmulatlar yaraşıqlı, simmetrik və zövqlü olması ilə seçilmiş, onların bədii tərtibatında cızma, yapma, şüyrələmə və s. bəzək elementlərindən istifadə olunmuşdur.

Dulus qablarının gövdə, boğaz və qulplarının cızma naxışları bəsit əmək alətləri (dulus bıçağı, iy, mil, naxış darağı və s.) vasitəsilə yerinə yetirilirdi. Cızma naxışların arasında düz və dalğavari, üfiqi, bəzən də qövsvari xətlər, stilizə edilmiş nəbatı və həndəsi bəzək elementləri üstünlük təşkil edirdi. Çox zaman bu naxış xətləri ara məsafələrlə kəsilərək nöqtələrlə bəzədilir və yenidən təkrarlanırdı. Nöqtəvi və xətlı naxışlar əsasən su qablarının (kuzə, bardaq, tayqulp və s.), habelə çıraqların boğaz hissəsinə vurulurdu. Mətbəx qablarının (qazança, çölmək, güvəc və s.) naxışlarında isə dalğavari xətlər üstün yer tuturdu.

Burada az miqdarda yapma bəzəkli qablar da istehsal edilmişdir. Yapma bəzəklər əsasən su qablarının boğazına və qulpuna vurulan ilan, şir, qartal və s. heyvan fiqurlarından ibarət olmuşdur.

Dulus məmulatının bəsit bəzək elementlərindən biri də şüyrləmə idi. Şüyrləmə qabların dulus kürəsində bışırilməsindən əvvəl həyata keçirilirdi. Bu zaman qabların səthi sümük və ya polad satıl vasitəsi ilə sürtülüb pardaxlanır və hamar hala salınırdı. Belə qabların arasında yağ və pendir küpələri, piti qabları, saxsı nehrələr, goduş və s. çoxluq təşkil edirdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində dulus məişət məmulatının çox hissəsini Şuşa və Ağdam şəhərlərindəki bazarlardan, habelə buradakı həftəbazarlarına başqa bölgələrdən gəlib ticarətlə məşğul olan sənətkar və tacirlərdən əldə etmək mümkün idi. Bu dövrdə Azərbaycanda əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsi, dəmiryolları və digər nəqliyyat vasitələrinin inkişafı dulusçuluqdan da yan keçməmişdi. Artıq XIX əsrin sonlarına doğru dulusçuluq sənəti tənəzzülə doğru gedirdi. Məişətdə tez sınıb korlanan saxsı qabları tədricən daha sərfəli mis qabların, habelə ucuz fabrik məhsullarının (şüşə, ağac, metal və s.) əvəz etməsi dulus məmulatlarına tələbatı xeyli azaltmış və dulusçuların fəaliyyətini dayandırmışdı.

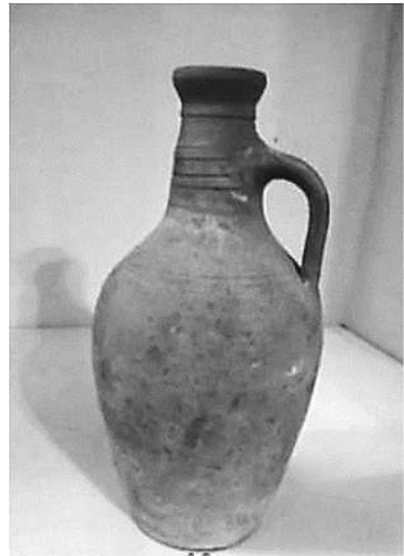
Daşışləmə. Azərbaycanın sənət və mədəniyyət mərkəzi kimi şöhrət tapmış Qarabağda daşışləmə sənəti özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Çox qədim zamanlardan burada insanlar yaşayış evləri kimi təbii karst mağaralarında yaşamaqla yanaşı, daşdan əmək alətləri (qəşov, bıçaq, çapacaq, toxa, çəkic, balta, kərki, iskanə), silahlar (xəncər, ox və nizə ucluqları), məişət əşyaları (dən daşları - kirkirə və s.) hazırlamış, daş alətlər vasitəsilə ov ovlamış, yer şumlamış, özlərinin istək və arzularını daşlar üzərinə (qayaüstü təsvirlər) həkk edərək ilk incəsənət əsərlərini yaratmış, ilk bəzək əşyalarını daşdan düzəltmiş, bununla da daş üzərində oyma və naxışlama sənətinin yaradıcıları olmuşlar.

Ərazidəki Quruçay hövzəsinin qədim sakinləri çaydaşından bəsit əmək alətlərinin ilk nümunələrini yaratmaqla sonrakı sosial-mədəni tərəqqinin – daşışləmə vərdislərinin əsasını qoymuşlar. Sonrakı dövrlərdə daşdan tikinti materialı, habelə təsərrüfat və məişətdə (su daşı, dən daşı, xırman daşı, kirkirə, daş dibək və s.) geniş istifadə edilmişdir.

Zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olan Qarabağın ərazisi gil, qrafit, əhəng daşı, vulkanik tuf daşları, müxtəlif rəngli mərmər yataqları; əlvan bəzək daşları (əqiq, yəşəm, mərmərləşmiş oniks, cad, pefritoid), obsidian (dəvəgözü), qranit, ipək daşı, pemza üzlük daşı, bazalt daşı, vermikulit, porfir, travertin, listvenit və s. ilə zəngindir. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Yer kürəsində mövcud olan obsidian yataqlarının 70-80 faizi Kəlbəcər rayonunun Keçəldağ yaylağının payına düşür. Dəvəgözü (obsidian) Qafqaz qəbilələri arasında hələ Paleolit başlanğıcından mübadilə məhsulu rolunu oynamışdır. Burada dəvəgözü ehtiyatının çox olması təkcə bu qəbilələrin tələbatını ödəməklə qalmamış, başqa ölkələrə də ixrac edilmişdir. Jak de Morqanın məlumatına görə, Paleolit dövründə Qədim Şərqi bir sıra ölkələri Kəlbəcərdən öz məmləkətlərinə obsidian aparırdılar (*Джафаров Г., 1985, 3*).

Cəbrayıl rayonunda Diri dağın ətəyində yerləşən qədim yaşayış məskəninin xarabalıqlarından obsidiandan düzəldilmiş ox ucluqlarının tapılması bu ərazinin mühüm ixtiralarından biri olan ox və kamanın meydana çıxdığı və bununla da ovçuluğun bir təsərrüfat sahəsinə çevrildiyini sübuta yetirir (*Quliyev Ş., Abbasov T., Quliyev F., 1993, 11*).

XIX - XX əsrin əvvəllərində Qarabağda daşışləmə sənətinin bənnalıq, heykəltəraşlıq, şəbəkəçilik,

Düz naxışlı saxsı cürdək

Yağ küpəsi

oymaklıq, xəttatlıq, həkkaklıq və s. sahələri xeyli inkişaf etmişdi. Bu üsullarla hazırlanmış daşlardan tikinti materialı kimi evlərin, körpülərin, türbələrin, məscidlərin, hamamların və s. tikintisində geniş istifadə olunmuş, zaman-zaman təkmilləşən sığınacaqlar, yaşayış evləri, habelə əmək alətləri, silahlar, bəzək və məişət əşyaları düzəldilmişdir.

XIX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda daşıqlama sənətinin inkişaf etdiyi bölgələrdən biri Cəbrayıl qəzası olmuşdur (*Кустарные промыслы Закавказского края... 1894, 341*). Artıq bu dövrdə Cəbrayıl qəzasında daş karxanası fəaliyyət göstərirdi.

Tədqiqata cəlb olunan dövrdə Şuşa şəhərində daşıqlama sənəti ilə məşğul olanların sayı 104 nəfərə çatmışdı. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, 1917-ci ildə təkcə Şuşa şəhərində 2983 ev var idi ki, bundan 2742-si daşdan tikilmişdi. Bu evlərdən 1185-i son 100 il ərzində tikilmişdir. Qarabağ regionunun təkcə Şuşa şəhərində 18 memar, 16 nəqqaş, 100 nüsxəbənd, 19 xəttat fəaliyyət göstərmişdir.

Xəttatlıq, nəqqaşlıq, həkkaklıq. Daş üzərində oyma sənətinin sonrakı inkişafı xəttatlıq və nəqqaşlıq sənətinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xəttatlıq İslam mədəniyyəti fonunda formalaşmış və inkişaf etmişdir. Xəttat və nəqqaşlar ərəb əlifbasının kufi, nəsx, süls, təliq, nəstəliq, tövhi xətt üslublarından istifadə etməklə xatirə abidələrini həndəsi və nəbatı ornament elementləri, ibrətamiz kəlamlar, Quran ayələri, şeir parçaları ilə bəzəyərək mükəmməl kompozisiyalar yaratmışlar.

Xəttatlıq və ya kalliqrafiya (gözəl xətt) sənəti əvvəllər daha çox əlyazmalarda tətbiq olunmuş, sonralar isə dekorativ-ornamental sənət ilə qovuşan bu bədii yazı mədəniyyəti saray binalarını, məscidləri, saxsıdan, metaldan, ağacdan və parçadan hazırlanan tətbiqi sənət nümunələrini bəzəyən müstəqil sənət sahələrindən birinə çevrilmişdir.

Daş üzərində xəttatlıq və nəqqaşlıq sənəti Şuşa, Cəbrayıl və Laçın bölgələrində xüsusilə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

XIX əsrdə Qarabağın baş şəhəri Şuşada adları tarixdə əbədləşən 40 nəfərdən çox xəttat, 16 nəfər nəqqaş, 18 nəfər memar yaşamışdır. Onların arasında Şuşa şəhərindən Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə Həşim bəy Zərrinqələm Baharlı, Mirzə Kərim bəy Hacı Cavanşir, Mirzə Nəsir bəy Qarabaği, Mirzə Camal bəy Hacı Cavanşir, Mirzə Mehdi Qarabaği, Mirzə Bəybaba bəy Qarabaği, Mirzə Əziz Qarabaği, Mirzə Qasım bəy Hacı Cavanşir, Mirzə Əbdüllətif Qarabaği, Mirzə Məhəmmədqulu bəy Qarabaği, Mirzə İsmayıl bəy Baharlı, Mirzə İbrahim Səba, Gövhər ağa Cavanşirin mirzəsi Mirzə Rüstəm bəy Vəzirov, şəhərin Mərdinli məhəlləsinin axundu Molla Əli Xəlifə Qarabaği, Xurşidbanu Natəvanın mirzəsi Mirzə Məhəmməd bəy Qarabaği, Gövhər ağa, Xurşidbanu Natəvan və Bəhmən Mirzə Qacarın şəxsi həkimi Mirzə Məhəmmədqulu bəy Qayıbov, Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə" əsərinin üzünü köçürmüş Mirzə Hüseyn bəy Usubov, Mirzə Mustafa bəy Mehmandarov, Karyagin qəzasının Qarğabazar kəndindən Mirzə Əşrəf bəy Ağayev, Cəbrayıl qəzasının Qoçəhmədli kəndindən Mirzə Əbdürrəzaq bəy Teymurazov, Bərgüşad (Qubadlı) mahalının Məmər kəndindən Mir Cəfər Qarabağinin (Mir Mehdi Xəzaninin qardaşı) və b. adlarını qeyd etmək olar.

Şuşa şəhərində hətta xəttatların və nəqqaşların məclisləri fəaliyyət göstərmiş, xəttatların və nəqqaşların məclisinə Kərbəlayi Səfixan Qarabaği, memarların məclisinə isə memar Kərbəlayi Səfərəli rəhbərlik etmişdir.

Qəbirüstü abidələr, daş heykəllər. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda daşıqlama sənətinin texniki üsulları sayılan oyma, yonma, cızma kimi bəzək elementləri özünü XVI-XVII əsrlərin epigrafiq abidələrində daha qabarıq göstərir. Epigrafiq abidələr müxtəlif formalarda yonulmuş stellalardan (vertikal başdaşı), sarkofaqlardan (horizontal sənduqələr), at və qoç fiqurlu heykəllərdən ibarətdir. Bölgədə sərt bazalt daşından hazırlanmış qəbirüstü abidələrin üzərindəki "Qurani-Kərim"dən ayələr, nəsx xətlı kitabələr, nəbatı ornamentlər, simvolik mahiyyət daşıyan rəsmlər, insan, heyvan, quş, döyüş və ov süjetli kompozisiyalar, qaytanlar, haşiyələr, "səlcuq zənciri" adlanan həndəsi elementlər orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir və bu bəzək elementləri orada dəfn olunmuş şəxsin cinsi, həyatı, peşəsi haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

Məlum olduğu kimi, hələ çox qədim zamanlardan ovçuluq kişilik, mərdlik, şücaət rəmzi hesab edilmişdir. Ovçuluqla bağlı süjetlərə Laçın rayonunun Zeyvə və Sonasar kəndlərindəki daş sarkofaqlarda daha çox rast gəlinir. Ovçular xüsusi ov itləri, ov quşları, hətta əhilləşdirilmiş bəbirlərdən ov heyvanının qovulmasında istifadə etmişlər.

Şuşada azərbaycanlı qəbr. V.Vereşagin. 1865

luq, bərəkət, qələbə rəmzi hesab edilən qoç və at fiqurları geniş yayılmışdır. Həmin dövrdə qoç və at təsvirli məzar daşları cəsur və qəhrəman döyüşçülərin, şəhidlərin və gənc yaşlarında vəfat edənlərin məzarları üstündə ucaldılırdı. İlk qəbirüstü qoç heykəllərində əsasən simvolik işarələr üstünlük təşkil etmiş, sonrakı - XVI-XVII əsrlərə aid heykəllərdə isə epitafiyalara geniş yer verilmişdir.

At və qoç heykəlləri Laçın rayonunun Qarışlaq, Seyidlər, Malibəy, Güləbird, Səlvə, Ağoğlan, Cəbrayıl rayonunun Şıxlar, Çələbilər, Papı, Süleymanlı, Quycaq, Kəlbəcər rayonunun Zəylik, Zar kəndləri və Qoçdaş yaylağında üstünlük təşkil edir. Füzuli və Qubadlı rayonlarının ərazisində də daş heykəllər çoxdur. Bu heykəllərin müəyyən qismi hələ XX əsrin 80-ci illərində göstərilən bölgələrdə yaradılmış tarix-diyarşünaslıq muzeylərində mühafizə edilirdi.

Laçın rayonunun Malibəy kəndində üç ədəd at heykəlinin üzərindəki oğuz türklərinə məxsus damğa diqqəti cəlb edir. Birinci heykəlin üzərində hicri 977-ci il (1569-1570) tarixi oxunur. İkinci və üçüncü heykəllərin üzərində isə günəş və sağ əlində quş tutan insan təsviri həkk edilmiş, at fiqurunun ayaq hissəsində süls elementli nəsx xətti ilə: "Onun sahibi Yəhyadır" həkk olunmuşdur. Hər üç at fiqurunun sol arxa ayağına eyni - iki üfiqi və yuxarıda bir şaquli xətti damğalar vurulmuşdur. Belə damğa Gürcüstan Dövlət Muzeyinin Msxeti filialında nümayiş etdirilən, XIV əsrə aid at heykəlinin sol budunda da vardır. Beləliklə, Malibəy kəndindəki XV-XVII əsrlərə aid edilən üç ədəd at heykəli mərhumların hamısının bir qəbilə icmasının üzvləri olması qənaətinə gəlməyə zəmin yaradır (Нейматова, 1981, 33).

Tədqiq edilən bu damğalar bir daha təsdiq edir ki, bölgə tarixən ulu babalarımız - oğuz

Bir sıra məzar daşlarının üzərində astral təsvirlərə – günəşi, ayı, ulduzları əks etdirən svastika, zolaqlı dairə və s. təsadüf olunur. Belə daşlardan biri – Laçın rayonunun Pircahan kəndində, qədim qəbiristanlıqdakı məzarların üzərində qeydə alınmışdır.

Epigrafiq abidələrin arasında xüsusi maraq kəsb edən at və qoç təsvirli heykəllərdir. 1834-cü ildə Qarabağda olmuş fransız səyyahı Dübua-de Monpere burada çoxlu daş heyvan fiqurları gördüyünü və yerli əhəlinin onlara xüsusi hörmət bəslədiyini qeyd etmişdir (Kərimov, Əfəndiyev, Rzayev, Həbibov, 1992, 176).

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda bol-

Türk damğalı at heykəli. XVI əsr. Laçın rayonu. Malibəy kəndi

Qoç heykəli. (Qubadlı Rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin həyatında mühafizə edilirdi)

türklərinin vətəni olmuşdur.

Laçın rayonu, Şəlvə çayının sol sahilində yerləşən Ağoğlan məbədinə gedən yolun üstündəki XVI əsrə aid daş sənduqənin üzərində təsvir edilmiş süjet həmin dövrdə burada dekorativ-tətbiqi sənətin - xalçaçılığın inkişafından xəbər verir. Daş sənduqənin sol tərəfində hana, sağ tərəfində qadın rəsmi həkk edilmişdir. Qadının əlləri kənarlara doğru açılmış, bir əlində kirkit, o biri əlində qayçı, sənduqənin baş hissəsində yumaq, qadının əlinin altında isə çoxdişli həvənin təsviri hələ XVI əsrdə dağətəyi ərazidə dekorativ-tətbiqi incəsənətdə realist təmayülün qorunmasını təsdiqləyir (Нейматова, 1981, 8).

Həmin daş sənduqə 1980-ci ildə Laçın şəhərində təşkil edilən tarix-diyarşünaslıq muzeyinə gətirilmiş, 1992-ci ildə Laçın şəhərinin işğalına qədər muzeyin həyətindəki ekspozisiyada nümayiş etdirilmişdir.

Laçın rayonunun Güləbird kəndindəki qəbiristanlıqda olan qoşa at fiquru da daşıqlama sənətinin maraqlı abidələrindəndir. Buradakı birinci at fiqurunun sol budundakı kitabədə Qurani Kərimin "ər-Rəhman" (Rəhmli olan Allah) surəsinin 26-27-ci ayələri (Quran LV - 26-27) və: "Yer üzündə olan hər kəs fanidir. Ancaq əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin zəti baqidir (əbədidir)". Qorçu oğlu rəhmətlik Məhərrəmindir hicri, 1022-ci il"(1613 -1614), sol tərəfində isə tufəngli ovçunun təsviri həkk olunmuşdur (Нейматова, 1981, стр.33).

İkinci at bəzəkli. Onun yəhəri birinci atdan yüksəkdə dayanır. Atın alnı və çulunda asma bəzəklər həkk olunmuş, uzun quyruğu düyünlənmiş, sol yanında isə sağ əlində quş, sol əlində balta tutmuş atlı təsvir edilmişdir. Atlı hansısa heyvanı ovlamaq istəyir.

Məlumdur ki, türk xalqlarının mifologiyasında at, cənnətin rəmzi hesab edilmiş və inama görə dünyasını dəyişən sahibinin ruhunu cənnətə daşıyır. Türk mədəniyyətində döyüş ayinlərindən biri döyüşə gedən sərkərdənin atının quyruğunun düyünlənməsidir. Atın quyruğu düyünləndikdə o, artıq adi at deyil, döyüş atı hesab edilmişdir. Əgər döyüşçü savaşda şəhid olarsa, bu düyün açılar və matəm əlaməti kimi atının quyruğu kəsilərdi. Eləcə də şəhid olmuş savaşçının arvadı da saçlarının arxasını açıb kəsdirərdi. Türk mifologiyasında bu adət "dulluq" adlanırdı. Yəni sahibini itirən at və arvad "dul" (at, tul və ya dul - kimsəsiz və tənha) sayılardı. Bu adət hazırda Qazaxıstan türklərinin Dulat tayfası arasında mövcudluğunu saxlamaqdadır. Güləbird kəndindəki haqqında bəhs edilən bu heykəlin atının quyruğunun düyünlənməsinin türk dünyasında geniş yayılmış mifologiya ilə bağlılığını ehtimal etmək olar. Süjetdən görüldüyü kimi, burada dəfn olunan şəhid deyil, sadəcə döyüşçü olmuşdur.

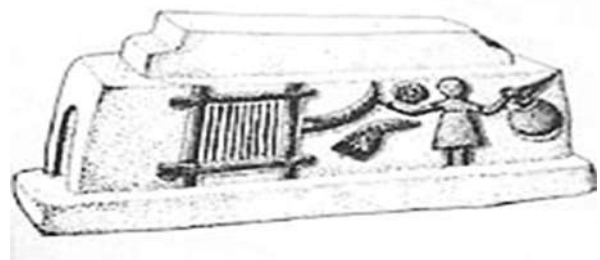
Tədqiqatçı M.Nemət arxa və qabaq ayaqları sal daşdan hazırlanmış bu at heykəlinin 1078 -ci hic-

Daş at fiquru. XVII əsr. Laçın rayonu, Güləbird kəndi

Quyruğu düyünlənmiş at heykəli. XVII əsr. Laçın rayonu, Güləbird kəndi

Xalçaçılığı əks etdirən daş sənduqə. XVI əsr. Laçın rayonu

**"Mazannənə" qəbirüstü
abidəsi. XIX əsr.
Cəbrayıl rayonu**

ri tarixinə (1667-1668-ci illər) aid olduğunu, ayağında süls xətti ilə "Quran-Kərim" in LX-26-27 ayələrinin həkk edildiyini qeyd etmişdir (*Heйматова, 1981, 33*).

Bölgədə qəbirüstü fiqurların hazırlanma ənənəsi XIX əsrdə davam etməkdə idi. Kəlbəcər rayonunun Zar və Zəylik kəndlərindəki at təsvirli heykəllər, Cəbrayıl rayonundakı "Mazannənə" qəbirüstü abidəsi, Laçın rayonunun Zabux kəndi yaxınlığındakı "Sümüklü" qəbiristanlığından, habelə rayonun Qarıqışlaq kəndindən tapılmış, üzərində zurna çalan və rəqs edən insan fiqurlarının həkk olunduğu daş sənduqələr bu qəbildəndir.

Şıxlar kəndindəki qoyun fiqurunun üzərində ərəb süls xətti ilə ("o çətinliklərin hakimi /əhd-peymanı qəbul edən /1276 il/. Bunu Şeyx Zaman b. Şeyx Məhəmməd Əli)". 1276 hicri" (1859-1860) həkk edilmişdir (*Heйматова, 1981, 32*).

Kəlbəcər rayonunun Zəylik kəndindəki at fiqurunun üzərində: "O, Əli. Müəllif Təhməz b. Kərbəlayı... Məhəmməd. Bu müqəddəs aramgahda Kərbəlayi Hüseyn b., Hacı (1291)" yazılmışdır (*Heйматова, 1981, 34*). Hicri tarixi 1291-ci il 1874-1875-ci illərə - XIX əsrin 70-ci illərinə təsadüf edir.

Daş məişət əşyaları. Daşıqlama sənəti məişətdə və təsərrüfatda da geniş tətbiq olunmuşdur. Bir sıra təsərrüfat ləvazimatları – daş dibək, dəyirman daşı, kirkirə, su daşı, daş vəl, axur, daş su novları, habelə bulaqüstü abidələr və s. daşıqlama sənəti nümunələrindən hesab edilir.

Bölgədə dən daşları - kirkirənin ibtidai formasından hələ Tunc dövründə istifadə olunmuşdur. Bunu Füzuli rayonunun ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar sübut edir: "Tunc dövrünün başlanğıcında dən daşları artıq yetkin və təkmilləşmiş formaya malik olmuşdur. Onların alt hissəsi küncləri dairələşdirilmiş enli daşdan, üst hissəsi isə bu daşın üzərində asanlıqla hərəkət etdirilə bilən, yanları çıxıntılı ensiz daşlardan ibarətdir. Belə dən daşlarından un və yarma istehsalında istifadə olunmuşdur" (*İsmayılov, 1981, 27*)

Dəyirman daşının hazırlanma texnologiyası da kirkirə ilə eyni idi. Kirkirə ovxantı verməyən mədən daşından qaraçapma və cümməçapma texniki üsulları ilə düzəldilirdi. Qaraçapma xam daşın balta vasitəsilə yonulması və müəyyən formaya salınması üsulu idi. Sonra həmin daş narın yonma üsulu ilə işlənib sığallandırılırdı. Bu üsul isə cümməçapma adlanırdı. Hər iki üsuldən həm də tikinti (yaşayış və təsərrüfat binaları, qala divarları, məscid, hamam, karvansara, günbəz, körpü və s.) işlərində geniş istifadə olunmuşdur.

Qədimdən çəltikçiliklə məşğul olmuş Zəngilan və Qubadlıda çəltiyin ding və daş dibəkdə döyülməsi geniş yayılmışdı. Daş dibək iri daş parçasının ortasında çala şəklində yonma üsulu ilə hazırlanmışdır. Bu tip dibəklər üçün möhkəm ağacdan hazırlanmış dəstək və dəstəyə pərçim edilmiş dişli dəmir ucluqdan ibarət "döyəc" düzəldilirdi. Çəltiyi qabıqdan çıxaran həmin dişlər dəni əzmirdi.

Kiçik ölçüyə və dərinliyə malik daş dibəkdən isə məişətdə, həm də buğda və yarmanın əzilməsində istifadə olunmuşdur.

Məişətdə işlədilən daş məmulatlarından biri də su daşı idi. Su daşı narın məsaməli xüsusi daşdan hazırlanırdı. Su daşından əsasən bulanıq çay və arx suyunu süzmək üçün istifadə edilirdi.

Daş alətlər ovçuluqda da geniş tətbiq olunmuşdur. Bunlar lot, qarmaq, tarazlıq daşları, ləngər və s. ibarət idi. "Lot" adlanan daş alət ağırlıq yaratmaq məqsədilə balıqçı torlarının aşağı hissəsinə bağla-

Çəltiyin daş dibəkdə döyülməsi

nır və suyun dibinə çökərək balıqların tora düşməsinə asanlaşdırırdı (*Vahidov, 196, 81*).

Bölgədə qədim zamanlardan bir sıra meyvələri, o cümlədən üzümü sıxıb şirəsinə çıxarmaq üçün iri qayaların üzərində nov və ovdanlar yonulmuşdur. Belə novlardan biri Cəbrayıl, Diri dağın mərkəzi hissəsində indiyədək qalmaqdadır. Əhali arasında bunlar "şirəvic", yaxud "şirə daşı" adı ilə tanınırdı (*Quliyev Ş., Abbasov, Quliyev F. q, 1993, 11*).

Qayaların üzərində yonulmuş digər novun qalıqlarının bir nümunəsi də Laçın rayonunun Hacısamli kəndinin ərazisindədir. Kənd sakinlərinin məlumatına görə, Sultan bəy Sultanovun mal-qarası yaylağa qalxanda sağılan süd həmin nov vasitəsilə Sultan bəyin Hacısamli kəndindəki yağ-pendir zavoduna axıdılırdı.

Ağacışləmə. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisində 2000 növdən çox ağac və dərman bitkiləri yayılmışdır. Şuşada Topxana meşəsi, Laçında dünyada ən qiymətli qırmızı palıd ağacı (qızıl palıd) ilə bol olan Hacısamli meşəsi, Zəngilanda dünyada ikinci yeri tutan təbii Bəsitçay çinar meşəliyi, Qubadlı, Kəlbəcər, Xocavənd və Ağdərədə palıd, vələs, fıstıq, cökə və ağcaqayın meşəliyi dünyada tanınır.

Bölgənin bitki örtüyünün zənginliyi və müxtəlifliyi burada ağac emalının - ağacışləmə sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsini təmin etmişdir. Bu sənət sahəsi qədim zamanlardan yerli sakinlərin gündəlik həyatı ilə sıx bağlı olmuş, onların məişət ehtiyaclarını ödəmişdir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Kəlbəcər rayonunda, Dəlidağda tapılmış "ayrı-ayrı daşların üzərində öküzlərə qoşulmuş ibtidai xışla yerin şumlanması, taxılın biçilməsi və döyülməsi" kimi qayaüstü təsvirlər hələ Tunc dövründə burada ağacışləmə sənətinin mövcud olmasını təsdiqləyir (*İsmayilov, 1977, 6-8*).

Əsrlər boyu ağacdən tikinti materialı kimi istifadə olunmuş, ondan təsərrüfat və musiqi alətləri, məişət əşyaları, nəqliyyat vasitələri, təbii sənət nümunələri hazırlanmış, habelə oduncaq kimi istifadə edilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, burada dulus və mis məişət əşyaları, o cümlədən metal təsərrüfat alətləri çox baha qiymətə satılır, bəzən də heyvandarlıq məhsulları ilə mübadilə edilirdi. Buna görə də yerli əhali ağacdən hazırlanan məişət əşyalarına üstünlük vermişdir.

Tədqiq edilən dövrdə meşələr əsasən dövlət xəzinəsinə və xüsusi mülkiyyətçilərə məxsus olduğundan xəzinəyə aid olan meşələrdən dövlət kəndlilərinin istifadə etməsi xüsusi qaydalarla nizamlanırdı.

Yelizavetpol quberniyasında 53 meşə məntəqəsini əhatə edən 697,350 desyatin meşə sahəsi xəzinəyə məxsus idi (*СМИЭБГКЗК, 1888, 99*). Quberniyanın bütün meşələri 10 meşəbəyliklərə bölünmüşdü. Onların arasında Yelizavetpol meşəbəyliyinə 6 meşə məntəqəsi olmuşdur ki, onun ümumi sahəsi 89,248 desyatin, meşəlik sahə isə 45,449 desyatini təşkil edirdi. Meşə məntəqəsindən səkkizi xanım Usmiyevanın (*Xurşidbanu Natəvan-S.M.*) ömürlük mülkiyyəti idi. Onların sırasında Tərtər meşəbəyliyinə (Cavansir qəzası) Kəlbəcər, Həsənli, habelə Məlikpəyəsi, Müsəlmanlar, Əliyanlı (*Laçın rayonu-S.M.*) sahələri də var idi (*СМИЭБГКЗК, 1888, 99*). Şuşa qəzasının meşə məntəqələri Şuşa və Zəngəzur qəzalarının ərazisində yerləşirdi. Bu iki qəzanın sərhədi Qırxqız dağı idi. Qırxqız dağının qərb ətəklərində - Zəngəzur qəzasında Şuşa meşəbəyliyi digər məntəqələri olan Qaladərəsi (7,000 desyatin), Müsəlmanlar (5,000 desyatin), Məlikpəyəsi (800 desyatin), onlardan aralıda Həkəri çayının yuxarı axarında Hocaş meşəliyi (8,000 desyatin) yerləşirdi (*СМИЭБГКЗК, 1888, 108*).

Qırxqızın cənub ətəklərində, Cəbrayıl qəzasının şimal sərhədində Qarabağ meşəbəyliyinə daxil olan Tumas (7,000 desyatin) və Avanes (9,000 desyatin) meşələri uzanırdı. Bu meşəbəyliyin axırncı məntəqəsi olan Kəpəz (17,708 desyatin), Zəngəzur qəzasının mərkəzi Gorus şəhərinin cənubundan Bərgüşad çayı boyunca əlçatmaz yerdə uzanırdı (*СМИЭБГКЗК, 1888, 108*).

Meşələr bir desyatində yerləşən ehtiyatına görə də bir neçə qrupa bölünürdü. Bu qruplar əsasən orta oduncaq ehtiyatı 30-40 kub sajən, orta oduncaq ehtiyatı 20-25 kub sajən və orta oduncaq ehtiyatı 10-15 kub sajən olan meşələrə aid edilirdi. Orta oduncaq ehtiyatı 20-25 kub sajən olan meşələrə Hocaş (Laçın - S.M.) meşəsi də daxil idi. Oduncaq ehtiyatı 10-15 kub sajən meşələr qrupuna isə Eyvazlı, Bəhmənli, Müsəlmanlar, Məlikpəyəsi, Qılınclı, Əliyanlı meşə məntəqələri aid edilmişdi (*СМИЭБГКЗК, 1888, 108-109*).

Dövlət kəndlilərinə pulsuz meşə materialı verilməsi ildən-ilə dəyişilərək azaldılırdı. Bu dəyişikliklər ayrı-ayrı kəndlər üzrə aşağıdakı kimi olmuşdur: Tərtər meşəbəyliyindən 1432 tütütdən ibarət 24 kəndin dövlət kəndlilərinə pulsuz meşə materialı buraxılırdı. Onlardan 964 tütütdən ibarət olan 19 kənd

Cavanşir qəzasına məxsus olmuşdur. Cavanşir qəzasına 964 tir, 1920 paya, 964 kub sajen odun, 964 sajen şax pulsuz verilirdi (*Сегаль 1902, 2*).

Qarabağ meşəbəyliyi 4 məntəqədən – Kəpəz, Tumas, Avanes və Bəhmənliyə ibarət idi. Kəpəz meşəliyi Zəngəzur qəzasında, Tumas və Bəhmənli meşəsi Cəbrayıl və Şuşa qəzalarında yerləşirdi. Avanes meşəliyinin dördü üç hissəsi Cəbrayıl qəzasının hüduqları daxilində idi. Bu meşələrdən dövlət kəndlilərinə pulsuz material buraxılması ayrı-ayrı illərdə müxtəlif olmuşdur. Kündal-Müskanlı (53 tüstüdən ibarət) kəndinə 1868-ci ildə 1747, 1869-cu ildə 1747, 1870-ci ildə 1782, 1871-ci ildə 1526, 1872-ci ildə 1256, 1873-1875-ci illərdə 3515, 1876-1878-ci illərdə 3515, 1879-1881-ci illərdə 2724, 1882-1885-ci illərdə 3217 tir pulsuz verilmişdi (*СМИЭБГКЗК, 1888, 133*).

1882-1885-ci illərdə Qubadlı kəndinin sakinləri hər il Kəpəz meşə sahələrindən 740 çəpər dirəyi, 74 tir, 74 atma və 74 kub sajen odun qırmaq hüququna malik olmuşlar.

Qarakeşiş (Qarakeçdi (Laçın) -S.M.) kəndindəki 25 tüstüyə 1869-cu ildən pulsuz meşə materialı buraxılmasına başlanmış və 1882-1885-ci illərdə 321 sajen qırıq paylanmışdı. 15 tüstüdən ibarət olan Kürdlər, Baharlı (8 tüstü) kəndlərinə pulsuz meşə materialı 1873-cü ildən buraxılmış, elə həmin ildə İsgəndərbəyli (23 tüstü), Yeməzli (51 tüstü) kəndlərinə paya buraxılmasına icazə verilmişdi.

1879-cu ildən isə 137 tüstüdən ibarət Xırmancıq (33 tüstü), Xanlıq, Qaralar (21 tüstü) kəndinə pulsuz şax paylanmışdı (*СМИЭБГКЗК, 1888, 121*).

Xocik-1 (34 tüstü), Xocik-2 (30 tüstü), Tumaslı (95 tüstü), Kürd-Əfəndilər (15 tüstü) kəndlərində dövlət kəndlilərinə 1868-ci ildə 495, 1869-cu ildə 495, 1870-ci ildə 439, 1871-ci ildə 150, 1881-ci ildə 569, 1882-1885-ci illərdə 551 tir pulsuz paylanmışdı.

1870-ci ildən Alaqrşaq, Zılanlı, Babalı kəndlərinə pulsuz meşə materialı buraxılması dayandırılmış, 1879-cu ildən bu sıraya Padar, Balasoltanlı kəndləri də daxil edilmişdi (*СМИЭБГКЗК, 1888, стр.121; Обзор Елисаветпольской губернии за 1908 год, 137*).

91 tüstüdən ibarət Bəhmənli və Bala Bəhmənli (25 tüstü) kəndlərində dövlət kəndlilərinə 1868-ci ildə 403, 1869-cu ildə 403, 1870-ci ildə 691, 1872-ci ildə 20, 1873-1875-ci illərdə 10, 1876-1878-ci illərdə 10, 1879-1881-ci illərdə 116, 1882-1885-ci illərdə pulsuz 40 tir verilmişdi.

1879-cu ildə Dilağarda və Yağlıvənd kəndlərinə pulsuz şüvül, Zərgər, Mahmudlu, Kərimbəyli, Arasparlı, Comərdli kəndlərinə pulsuz paya və şax buraxılması dayandırılmışdı (*СМИЭБГКЗК, 1888, 121; Елисаветпольская губерния 1904 год, 138*).

Kəpəz meşəsindən 1868 və 1881-ci illərdə Gürcülü, Əliquluuşağı, Hallava, Qayalı, Dondarlı, Dəmirçilər, Hal, Qaziyan, Altunçı, Qiyaslı, Mirlər, Mafruzlu, Xocahan 1-2-3, Ulaşlı, Mollu, Malatkeşin, Tatar, Şərifan, Abulca, Hüseynbəyli, Zılanlı, Alaqrşaq kəndlərinə meşə materialı pulsuz verilmiş, müxtəlif vaxtlarda isə dayandırılmışdır.

Beləliklə, Qarabağ meşəbəyliyindən 86 kəndin 4448 tüstüdən ibarət dövlət kəndlilərinə pulsuz meşə materialı buraxılmışdır. Onlardan 3375 tüstüdən ibarət 54 kənd Zəngəzur qəzasında, 1015 tüstüdən ibarət 29 kənd isə Cəbrayıl qəzasında olmuşdur. Pulsuz verilmiş meşə materialları 4517 tirdən, 3217 şüvüldən, 4517 kub sajen odundan, 1260 kub sajen payadan, 44770 şaxdan ibarət olmuşdur. Bunlardan 3432 tir, 3217 şüvül, 34319 paya, 3432 kub sajen odun və 215 kub sajen şax Zəngəzur qəzasının, 1027 tir, 9871 paya, 1027 kub sajen odun və 987 kub sajen şax Cəbrayıl qəzasının payına düşürdü (*СМИЭБГКЗК, 1888, 121; Елисаветпольская губерния 1904 год, 138-139*).

Şuşa meşəbəyliyində dövlət kəndlilərinə pulsuz meşə materialı beş meşədən: Sağsağan, Çanaxçı, Bağırxandan (Şuşa), Qaladərəsi, Hocaşdan (Zəngəzur qəzası) verilirdi. Bu meşələrdən Şuşa və Zəngəzur qəzalarının kəndliləri istifadə edirdilər. Meşədən pulsuz istifadə edən kəndlərin sırasında Oruclu (82 tüstü), Səfiyan (79 tüstü), Həməzli (99 tüstü) kəndlərinə 1868-ci ildə 961, 1869-cu ildə 961, 1870-ci ildə 627, 1871-ci ildə 447, 1872-ci ildə 427, 1873-1875-ci illərdə 428, 1876-1878-ci illərdə 428, 1879-1881-ci illərdə 1292, 1882-1885-ci illərdə 421 tir verilmişdi. Ciciimli-1, Ciciimli-2, Zabux, Seyidlər, Xəndək, Dəyhan, Quşçular, Maqsudlu, Məlikpəyəsi, Muradxanlı, Həkəri, Güləbird, Bağırbəyli kəndlərinə pulsuz odun (odun yalnız Ciciimli kəndinə verilirdi), paya, şax verilmiş, 1879-cu ildə isə dayandırılmışdır (*СМИЭБГКЗК, 1888, 144*).

1879-cu ildə Qaraxanbəyli, Sus, Veysəlli, Ağcakənd, Alpoud (10 tüstü), Bayandur (55 tüstü), Va-

razqan (27 tüstü), Hocaz (59 tüstü), 1-ci Cağazur (45 tüstü), 2-ci Cağazur (26 tüstü), Zeyvə (62 tüstü), Ziyrik (12 tüstü), Qarıqışlaq (173 tüstü), Kosalar (46 tüstü), Bozlu-Ağcakənd (19 tüstü), Minkənd (47 tüstü), Malıbəy (112 tüstü), Mollalar (27 tüstü), Sümüklü (22 tüstü), Sus-Zabux kəndlərinə pulsuz odun (odun Minkəndə, tir Bayandur kəndinə verilir), şax, şüvül, paya, 1870, 1879 və 1882-ci illərdə isə Daşkənd, Şahsuvarlı (1882-ci il), Ərəvis, Sultankənd, Mirik, Bozlu-1, Bozlu-2 (1879-cu il), Zeyvə, Çıraqlı, Xanlilər (1870-ci il) kəndlərinə isə pulsuz paya və şax verilməsi dayandırılmışdı (*СМИДБГКЗК, 1888, 146*).

Beləliklə, Şuşa meşəbəyliyindən 3663 tüstünü əhatə edən 56 kəndin dövlət kəndlilərinə pulsuz meşə materialı verilmişdir ki, ondan 29 kənd və 1653 tüstü Zəngəzur qəzasında yerləşirdi.

Ağacışləmə sənətində vacib işlərdən biri ağacın vaxtında kəsilməsi və tədarükü hesab olunurdu. Ağacların kəsilməsi işinə payızın sonundan başlanırdı. Yayda kəsiləcək ağaclar üçün isə bu müddət iyul ayının sonundan başlayaraq avqust ayının sonunadək davam etdirilirdi. Adətən yaz fəslində ağaclar yaş və kövrək olduğuna, quruduqca əyilib formasını itirdiyinə görə kəsilmirdi. Bununla yanaşı, bəzi əşyalar hazırlanarkən həm quru, həm də yaş ağacdan istifadə edilirdi. Yaş ağaclardan əymə üsulu ilə əsasən araba və kotan çarxları düzəldilirdi. Araba ustaları bəzi hissələrin bir-birinə kip oturması üçün geydirilən hissəni quru, geyilən hissəni isə yaş materialdan hazırlayırdılar. Yaş hissələr quruduqdan sonra sıxılaraq quru hissəyə möhkəm yapışırdı. Bu üsulla dəyirman və su çarxları, araba və kotanların topu hazırlanırdı.

Ağac materialları seçilərkən sağlamlığına, düyünsüz və hamar olmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Ağac ustaları quzeydə bitən hamar, düyünsüz gövdəyə malik ağaclara üstünlük verirdilər. Quzeydə bitən ağaclardan əkinçilik alətlərinin hazırlanmasında istifadə edilirdi.

Yaş ağacları əyərəkən hissə verib yumşaldır, sonra isə istənilən şəkllə salırdılar. Ağac materialının davamlılığının artırılması və təbiiyyətinin saxlanılması məqsədi ilə ütmə üsulundan da istifadə olunurdu. Bu proses ağacın qabığı soyulmazdan əvvəl həyata keçirilirdi. Ütmə üsulu ilə hətta əyri ağaclar da düzləndirilirdi. Bu məqsədlə ağaclar ütülərkən çatlamaması üçün üzərinə yanmış peyin sürülürdü.

Ağaclar tədarük edilərkən spesifik xüsusiyyətləri də nəzərə alınır. Qurd düşməməsi üçün palıd, qarağac, yemişan, dəmirağacı və s. ağaclar qaranlıqda, fıstıq, qovaq, söyüd, vələs, çinar kimi ağ rəngli ağaclar isə ay işığında kəsilirdi (*Cavadov, 1977, 142*).

Ağacların kəsilməsi və yonulması üçün əsasən ağac saplı baltalardan (batman balta), hamarla-maq və hazır şəkllə salmaq üçün kərki, iskənə, burğu, rəndə və s. istifadə edilirdi. Kərkilər əl və ayaq kərkisi olmaqla, ölçüsünə görə iki tipə bölünürdü. Əl kərkisinin köməyi ilə mətbəx qabları (təknə, tabaq, hövsər və s.), kənd təsərrüfatı alətləri və digər bədii sənət nümunələri hazırlanırdı.

Bu sənət sahəsində dülgərlik, xarratlıq, qundaqsazlıq, çanaqçılıq, sandıqsazlıq, beşikçilik, arabacı-lıq və s. dar ixtisaslaşma baş vermişdir. Palıd, qaraağac, vələs, cökə, fıstıq ağaclarından müxtəlif ev avadanlığı (miz, kürsü, çarpayı, taxt, beşik, sandıq, nehrə, rəhil, kəndi); mətbəx ləvazimatı (təknə, tabaq, dördəyaq, qaşiq, çömçə, duvaq, qənd çanağı, araba təkəri, araba banı, hasarpeşə, arı səbəti (god) və s.); musiqi alətləri (saz, balaban, tütək, zurna, tar); təsərrüfat alətləri (vəl, kotan, xış, boyun-duruq, şana, yaba və s.) istehsal edilirdi.

"Qafqaz" qəzetinin 1882-ci il 311-ci sayında XIX əsrin ikinci yarısında ağacışləmə sənətində Şuşa qəzasının beş - Bədərə, Sarıkeçid, Daşbulaq, Qayadibi və Ballica kəndlərinin xüsusilə fərqləndiyi göstərilirdi. Bu kəndlərdə ağacdan tabaq, kürək, şana, müxtəlif əmək alətləri üçün dəstək və araba hazırlanırdı. Qəzetin məlumatına görə qəzanın Tac, Dümü, Süsəlic kəndləri çanaq, qaşiq, tabaq, duz qabı, kürək, şana və vəl istehsalında ixtisaslaşmışdı.

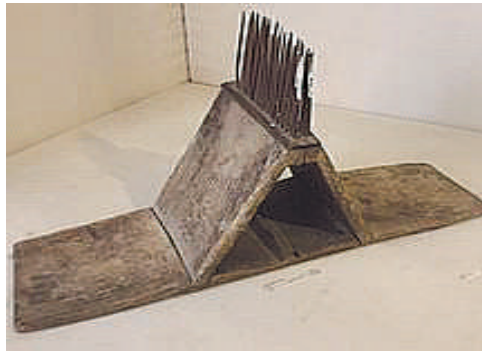
Ağac arabacılıq və təkərçilik sənətində də vacib xammal idi. Arabanın banını qarağac, vələs, palıddan düzəldir, yanlarına isə çinar ağacından qollar (əl tutmaq üçün-S.M.) qoyulurdu.

Arabanın təkərləri və onu çəkən qoşqu heyvanının boyunduruğu üçün əsas xammal tut ağacı hesab edilirdi. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə həm ikitəkərli, həm də dördtekərli arabalardan, qismən də faytondan istifadə olunmuşdur. Dördtekərli arabalar ikitəkərli arabalara nisbətən sonralar meydana gəlmişdi. Kiçik banlı, iri təkərli arabalar Ağdam, Ağcabədi və Füzulidə geniş yayılmışdı (*Керимов, 1989, 13*).

Qoz və palıd ağacından xalçaçılıq alətləri - hana, yun darağı, cəhrə, həvə, teşi və s. hazırlanırdı.

Xalçaçılıqda ağac alətlər: həvə və yun darağı

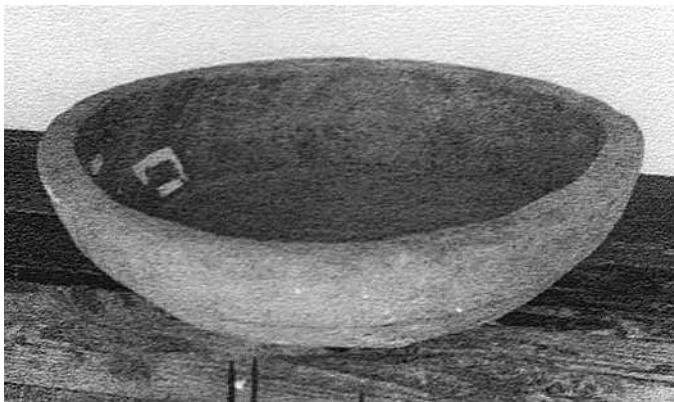

Ağac emalında kəsmə, yonma, oyma, deşmə, mişarlama, cilalama, yandırma, rəngləmə və s. kimi texniki üsullardan istifadə edilirdi. Bu texnoloji proseslərdə dartı, mişar, tişə, xətkəş, əydi və s. alətlər işlədilirdi. Kürək, şana, dırmıq, yaba kimi alətlərin hazırlanmasında əsas alət dartı hesab olunurdu.

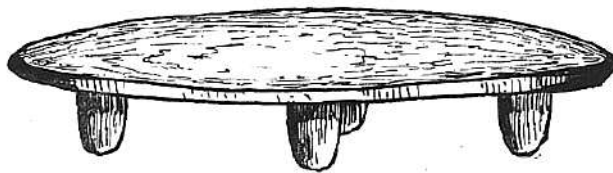
Ağac təsərrüfat avadanlıqları (vəl, kotan, boyunduruq, xış, yaba, kürək, şana, araba təkəri və hissələri, mala, bel, dırmıq və s.) əsasən palıd, qarağac və fıstıq ağacından düzəldilirdi. Yaba, şana kimi təsərrüfat alətləri hazırlanarkən yaş ağac tətbiq edilirdi.

Ağac materialından inşaat işlərində də geniş istifadə olunurdu. XIX əsrdə bölgədə qaradam tipli yaşayış evlərinin əsas tikinti materialı olan pərdi, hambala, dirək, haça, kərən (tir), habelə dam, çardaq, sütun, talvar, taxtaban, qapı, pəncərə, çərçivə, nərdivan, pilləkən və s. məhz iri ağaclardan yonulub düzəldilirdi. Bir sıra ağac konstruksiyalı ev tiplərinin - kərtmə, daxal və alağgın əsasını da ağac təşkil edirdi. Ağacdan həmçinin tək və qoşalaylı, dabanlı və asma həyət darvazalarının və alaqaçıların hazırlanmasında istifadə olunmuşdur.

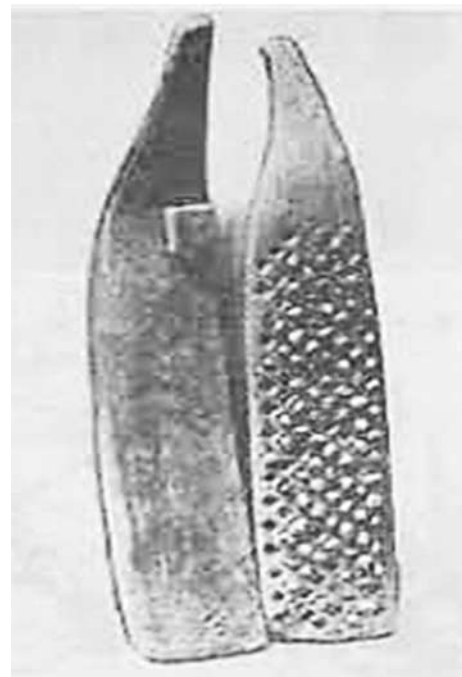
Ağacdan hazırlanmış məişət avadanlıqları - kəndi, hasarpeşə, sandıq (yaxdan), mücrü, taxt, beşik, möhürlər; mətbəx ləvazimatları - dördayaq, təkne, tabaq, həvəngdəstə, nehrə, oxlov, xəlbir, ələk, ərsin, kəfkir, çömçə, qaşiq, çanaq və s. ibarət idi.

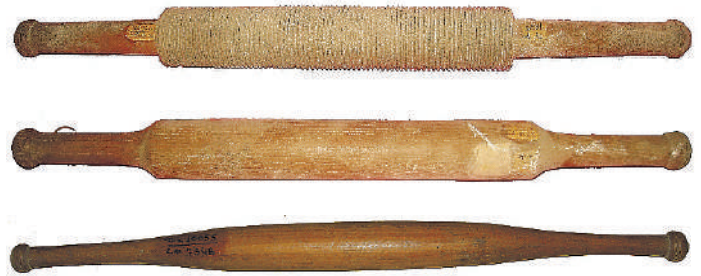
Təkne

Dördayaq

Ağac vəl

Yuxayayan və oxlov nümunələri

"Kəndi" böyük sandıq formasında, əsasən qovaq və söyüd ağacından hazırlanırdı. Kəndiyə kifa-yət qədər taxıl və un yığmaq mümkün idi. Əksər hallarda kəndi arakəsməli düzəldilir, bir gözünə un, digərinə isə taxıl yığılırdı. Kəndinin digər tipi "god" adlanırdı. God qovaq ağacından düzəldilirdi. Goddan arıçılıqda da istifadə olunurdu. Bəzi hallarda taxıl və unu saxlamaq üçün gərməşov ağacının budaqlarından səbət hörüb çöl və içəri hissəsindən suvayır, ağzını taxta qapaqla bağlayırdılar. Belə səbətlərdən arıçılıqda da istifadə edilirdi.

"Hasarpeşə" isə kiçik sandığı xatırladırdı. Onun içərisi arakəsmələrlə ayrılaraq stəkan, nəlbəki, boşqab yığmaq üçün gözcüklərə bölünürdü. Həm kəndi, həm də hasarpeşənin üst qapağı sandıqda olduğu kimi qıflla bağlanırdı. Hasarpeşə xüsusilə elatların yaylaq və qışlaq köçü zamanı əvəzedilməz mətbəx avadanlığı sayılırdı.

Yüngül və asanlıqla oyulan cökə ağacı nehrə hazırlanmasında qiymətli material idi. Belə nehrələrdə çalxanan yağ xüsusi dadı və ətri ilə seçilirdi.

Cır armud, yemişan, fıstıq ağacından qaşiq, çömçə, kəfkir, cəhrə, ərsin; qoz və fıstıq ağacından süd təknəsi, qovaq ağacından xəmir təknəsi (qovaq ağacı xəmiri tez qıcqırdır); qoz və fıstıq ağacının kötüyündən çəltik dibəyi; zoğal və "murdarça" ağacından yun çubuğu hazırlanırdı. Palıd ağacından düzəldilmiş taxtlardan məişətdə geniş istifadə edilirdi.

Şəbəkəçilik ağacışləmə sənətinin unikal sahələrindən biridir. Qarabağda şəbəkəçilik sənəti daha çox Şuşa şəhərində inkişaf etmişdi. Şəbəkəçilik sənətində əsas material çinar ağacı hesab olunurdu. Heç bir bərkidici vasitə (mıx, yapışqan və s.) işlətmədən bir-birinə geydirmə üsulu ilə bənd edilən şəbəkənin xırda hissəciklərini kəsib-doğramaq və ondan mürəkkəb naxış kompozisiyası yaratmaq əsl zərgər dəqiqliyi tələb edirdi. Bu bəzəklərin çoxunda 8, 10, 12, 16, hətta 32 guşədən ibarət dairəvi, çoxbucaqlı, ulduzşəkilli xonçalar əsas yer tuturdu. Şəbəkə texnikasından monumental abidələrin, saray komplekslərinin qapı və pəncərə cildlərinin hazırlanmasında, məscidlərin minbər və mehrablarının bədii tərtibatında, habelə incəsənətin bir çox sahələrində istifadə olunurdu.

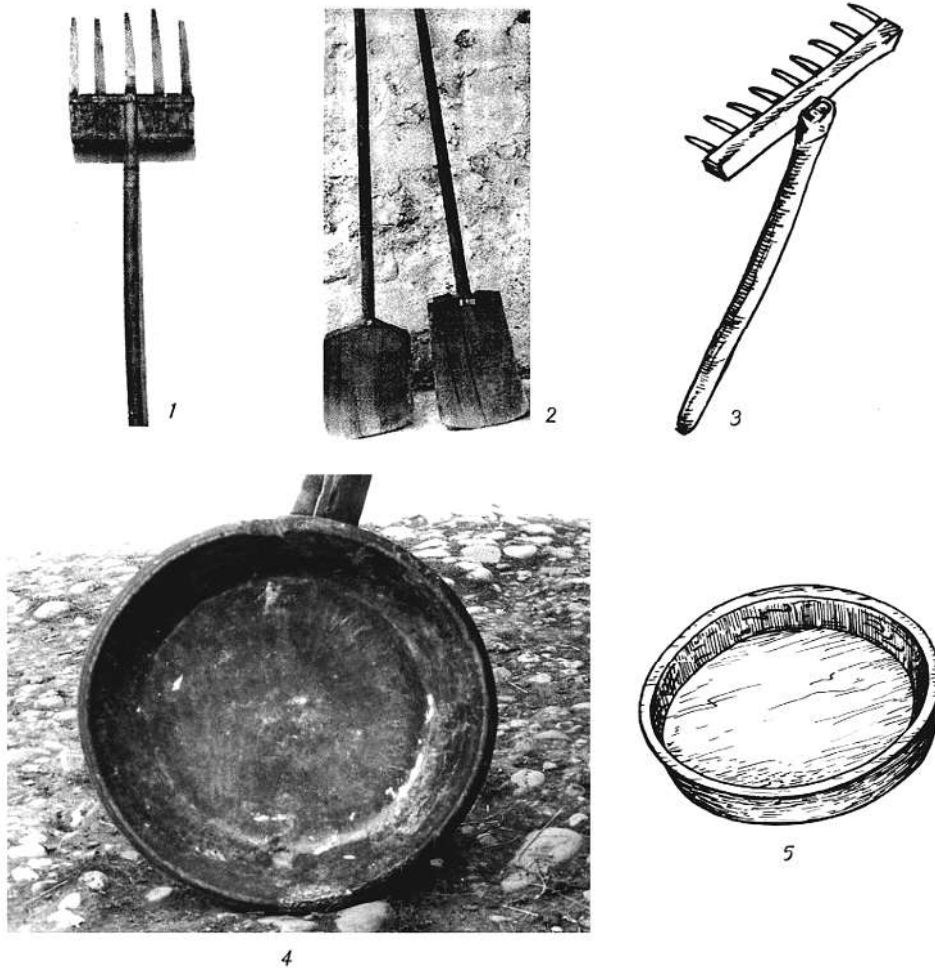
Şuşa şəhərində Mehmandarovların, Zöhrəbəyovların, Zülfiqar bəy və Hacıquluların malikanələrinin bəzədilməsində zəngin oyma və şəbəkə naxışları ilə işlənmiş ağac materialından geniş istifadə olunmuş və Qarabağ ustalarının mahir əl işləri görənləri heyran etmişdir.

Ağacışləmə sənətinin digər sahəsi çəlləkçilik idi. Bu sənət sahəsində Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları ixtisaslaşmışdı. 1882-ci ildə Cavanşir qəzasında bu sənətlə 6 nəfər usta məşğul olurdu (*CMOMITK, 1891, 88-89*).

Cəbrayıl qəzasının Hadrut kəndində də çəlləkçilik, təknəçilik və qulplu çəlləkçiliklə məşğul olan üç nəfər sənətkar fəaliyyət göstərirdi (*CMOMITK, 1891, 115*).

Şəbəkə

1. Şana; 2. Kürək; 3. Dırmıx; 4. Tabaq; 5. Xəlbir

Musiqi alətlərinin hazırlanması ağacışləmə sənətinin xüsusi sahələrindən biridir. Musiqi alətlərindən tar, kamança, saz, balaban, tütək, zurna, dəf, dümbək, nağara, qoşa nağara əsasən qoz, heyva, tut, ərik və armud ağacından düzəldilirdi.

Ərazidəki meşələrdə vələs, palıd, ardıc və s. ağacların bolluğu kömür istehsalı üçün də zəmin yaratmışdır. Kömürdən dəmirçilik, misgərlik və qalayçılıqda yanacaq-xammal, habelə məişətdə, evlərin qızdırılmasında istifadə olunurdu.

Beləliklə, ağacışləmə sənəti, onun müxtəlif sahələrinin araşdırılması belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, XIX - XX əsrin əvvəllərində ağacdan hazırlanmış məişət əşyaları, əmək alətləri, inşaat materialları, nəqliyyat vasitələri və toxuculuq avadanlıqları Qarabağ əhalisinin həyatında mühüm yer tutmuş, onların tələbatını ödəmiş, uzun müddət xalq məişətinin əhəmiyyətli sahəsi olmuşdur.

Metalişləmə. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun qədim zamanlardan qızıl, civə, xromit, volfram, mis, molibden, qurğuşun, sink, sürmə, mərgümüş, manqan və s. əlvan metal yataqları ilə zəngin olması burada bəsit metallurgiyanı və bu zəmin əsasında metalişləmə sənətini şərtləndirmişdir. Şorbu-laq, Levçay, Ağyataq, Ağqaya, Zülfiqarlı, Qamışlı, Qılınclı, Başlıbel, Güneypəyə, Seyidlər, Göydərə kəndlərinin ərazisində (Kəlbəcər) və Laçın rayonunun Çilgəzçay və Narzanlı vadilərində (İpək, Kalafalıq və Ələkcə kəndləri) civə və xromitin zəngin yataqları və təzahürləri xüsusilə geniş yayılmışdır. Şuşa şəhəri dəmir filizi, mis filizi, kvars, Zəngilan rayonunun Vejnəli, Kəlbəcər rayonunun Zod, Söyüdlü, Zar, Mollabayramlı, Zivel Bəzixana, Ağduzdağ, Zərqulu, Ağzıbir, Qızıltən, Qazıxanlı, Qalaboynu və s. əraziləri qızıl yataqları və digər faydalı filiz qazıntıları ilə seçilir.

Antimonitlə zəngin sürmə filizinin güclü yatağı Nurəddin kəndindəki "Dəvəboynu" (Laçın rayonu)

adlanan ərazidə, Levçay (Levçay sürmə təzahürləri qrupu) və Zəd aşırımında (Kəlbəcər rayonu) yerləşir.

Arxeoloji və geoloji axtarışlar nəticəsində bu ərazilərdən ilk metal məmulatları (bıçaq, biz, iynə, sancaq, ox ucluqları və s.), mis külçə ərintisi, misəritmə kürələri, saxsı və daş qəliblər, puta və saxsı körük ucluğu, tunnel tipli mağaralar, qədim mədəni qalıqları, quyular, süxur çöküntüləri, filiz şlakları, kirkirə, kərki, ibtidai daş çəkic və s. alətlərin aşkar edilməsi hələ beş min il əvvəl burada metalşləmənin mövcud olmasına dair tutarlı dəlillər verir.

Məlumdur ki, hələ Tunc dövründə qalayın mislə qarışığından tunc əldə edilmiş, tuncdan müxtəlif əmək alətləri, silahlar, bəzək əşyaları və amuletlər hazırlanmışdır (*Kazıyev, 1944, 59-80*).

Orta əsrlərdə isə qalay Azərbaycana və bütövlükdə Cənubi Qafqaza Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə (Malayziya və Hind-Çin) dəniz və karvan yolları vasitəsilə gətirilirdi (*Rəhimova, Aliyeva, 2003, 60; Джафаров, 1985, 12*).

Bu fakt qədim Azərbaycan tayfalarının Şərq dövlətləri ilə sıx ticarət əlaqələri saxladığını təsdiqləyir (*Rəhimova, 2005, 49*).

Mis və qalay qarışığından hazırlanmış əşyalar (bəzəklər, silahlar, əmək alətləri və s.) Laçın rayonunun Alxanlı kəndinin ərazisindən də aşkar edilmişdir. Bu tapıntıların tərkibində qalay 3,15 - 8,3%, sürmə 0,1-0,4% təşkil etmişdir (*Rəhimova, 2011, 123-124*).

Tədqiqatlar göstərir ki, qədim insanlar metaldan əsasən bəzək əşyaları, amuletlər və s. düzəltmiş, sonralar maraq, bilik, təcrübə və vərdisləri artıqca daha çox məişət əşyaları hazırlamışlar. Beləliklə metalşləmə sənəti yaranmışdır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə aparılmış kəşfiyyat qazıntıları və kənd təsərrüfatı işləri zamanı tapılmış müxtəlif ölçülü tunc və dəmirdən hazırlanmış qılınc və xəncərlər, iy, uzun və iti xəncər tiyələri, ox ucluqları, təbəzin, balta, biləzik, toppuz və s. artefaktlar hələ Eneolit və Tunc dövrlərində burada yaşayan tayfaların ilkin sənətkarlıq vərdislərinin yaranmasından xəbər verir.

Kəlbəcər rayonunun Laçın kəndinə yol çəkilərkən tuncdan hazırlanmış qurd fiqurlu iynin tapılması faktı bu qəbildəndir. Qurd fiquru 17 sm ölçüdə olan iynin arxa hissəsinə bərkidilmişdir. Qurd ağzı açıq gəzdüyünə görə bu fiqurda da qurdun ağzı açıq təsvir edilmişdir. Hündürlüyü 2,8, eni 2,3 sm olan həmin tunc qurd fiquru rayonun işğalından əvvəl Kəlbəcər Rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində mühafizə olunurdu (*inv. 1825*).

Kəlbəcərdən tapılmış ikibaşlı (ana və erkək keçi - təkə) tunc keçi təsvirli amulet də rayon muzeyində nümayiş etdirilirdi (*inv.1826*). Bu tunc əşya 1964-cü ildə Aşağı İstisu adlanan ərazidə - İstisu sudoldurma zavodu üçün özül qazılarkən çıxan qadın qəbrindən aşkar edilmişdir. Hündürlüyü 7,5, eni 8,5 sm olan həmin fiqurun maraq doğuran cəhəti buradakı Tunc dövrünə aid qayaüstü təsvirlərlə eynilik təşkil etməsidir.

Laçın rayonunun Ciciimli kəndi ərazisindəki "Qız qəbri" adlanan yerdən də kənd təsərrüfatı işləri görülərkən eyni dövrə aid tuncdan hazırlanmış fiqurlar - quş caynağı və çəkməni xatırladan suvenirler, habelə müxtəlif ölçülü biləziklər və sırğalar tapılmışdır. Həmin əşyalar 1992-ci ildə şəhərin işğalına qədər Laçın Rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş etdirilirdi. (*Çox təəssüf ki, qeyd olunan muzeylərin fondlarındakı digər əşyalar ilə bərabər qədim tariximizdən xəbər verən bu nümunələr də ermənilər tərəfindən yağmalanmışdır*).

Laçın rayonunun Zerti kəndinin yaxınlığında tapılmış tunc qırağ da xüsusi maraq doğurur. 1896-cı ildə Həkəri çayının sol sahilində yerli sakinlər təsərrüfat işləri görərkən bir kurqan üzə çıxmış və oradan müxtəlif əşyalar aşkar edilmişdir. Bundan xəbər tutan E. Resler həmin ərazidəki kurqanda (hündürlüyü 2,35m) kəşfiyyat-qazıntı işlərinə başlamışdı. Kurqandan qaya parçasından yonulmuş və üstü 3 böyük daşla örtülmüş oturacaqsız daş qutu, qutunun içərisindən ön hissəsində insan üzünün təsviri olan və yunan satirik teatr maskasını xatırladan bir ədəd tunc lampa (yaxşı vəziyyətdə), 3 ədəd tunc çənber, 2 ədəd spiral formalı üzük, 1 ədəd tunc iskanə, dəmir ox ucluğu (dördüzlü cida), biz, dəmir bıçaq parçası, boz gildən kobud işlənmiş, qabarıq bəzəkli, geniş boğazlı vaza tapılmışdır. Kurqandan tapılmış tunc lampa Peterburq Arxeoloji Komissiyasına təhvil verilmişdir" (*Сысоев 1927, 22*).

Zerti kəndindən aşkar edilmiş bu tip çıraqdan eramızın I əsrinin sonu-II əsrinin əvvəllərində Qədim Roma və onun Şərq əyalətlərində geniş istifadə olunmuşdur. Bu maraqlı əşyanın Albaniyanın ucqar ərazisindən - Zerti kəndindən tapılmasını Albaniya ilə Qədim Roma arasında sıx ticarət əlaqələri ilə izah etmək olar.

1979-cu ildə kiçik arxeoloji kəşfiyyat dəstəsi Zəngilan rayonu ərazisində qazıntılar aparmış, rayonun Şərifan kəndində qədim Şəhri-Şərifan şəhər yerini, habelə çoxsaylı artefaktlar tapmışdır. Tapılan nümunələr bu məntəqənin IX əsrdə meydana gəldiyini və XIII-XVII əsrlərdə gur həyatlı bir şəhər olduğunu təsdiqləyir.

XIV əsrin əvvəllərinə aid edilən Şərifan türbəsi də həmin ərazidə aşkar edilmişdir. 1992-ci ildə AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun şöbə müdiri Təvəkkül Əliyevin rəhbərliyi altında Zəngilana yenidən ekspedisiya təşkil olunmuş və erməni işğalçılarına qarşı gedən döyüşlərin qaynar nöqtələrindən birində (sərhəddə) yerləşən Quydərə - Həştəb kəndində səngər qazılarkən içərisində tunc əşyalar olan qəbir tapılmış və e.ə. VI-IV əsrlərə aid edilən bir sıra maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən tunc qablar, quş fiquru, ilan başlı bilərzik, əqiq muncuq və s. araşdırmaya cəlb edilmişdir (Əliyev, 2003, 82).

Sadalanın faktlar onu deməyə əsas verir ki, tədqiq edilən bölgədə metalışləmə sənəti qədim tarixə malik olmaqla, sonrakı dövrlərdə daha da təkmilləşərək müxtəlif yönümlü (dəmirçilik, misgərlik, qalayçılıq, zərgərlik, silahsazlıq və s.) sənət sahələrinə çevrilmişdir.

Dəmirçilik. Ənənəvi metalışləmə sənətinin böyük hissəsini əhalinin təsərrüfat həyatında və məişətində mühüm yer tutan dəmirçilik məmulatları təşkil edirdi. Dəmirin meydana gəlməsi metal məmulatı istehsalının kütləvi şəkil almasına səbəb olmuş, sosial-iqtisadi inkişafa ciddi təsir göstərmişdir.

Arxeoloji tapıntılar və etnoqrafik materiallar göstərir ki, hələ Antik dövrdə Qarabağda dəmirçiliyin bütün sahələri sürətlə inkişaf etmişdi. Bu, ilk növbədə, Kiçik Qafqazın zəngin yerli xammal ehtiyatları və məhsuldar qüvvələrin gələcək inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur (Мустафаев, 2008, 8).

Orta əsrlər boyunca Qarabağda metal məmulatlarının ayrı-ayrı sahələri üzrə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi tökməçilik, misgərlik, zərgərlik, silahsazlıq, bıçaqçılıq, çilingərlik və s. müstəqil sənət sahələrinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

XIX əsrdə Cəbrayıl və Şuşa qəzaları bütün Cənubi Qafqazda dəmir məmulatları istehsalının əsas mərkəzləri olaraq qalırdı (Мустафаев, 2008, 9). XIX əsrin sonlarında Cəbrayıl kəndində hər birində 4 nəfər usta və şagirdi işləyən 10 dəmirçi emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. Bu emalatxanalarda əsasən nal, mismar, balta, qayçı, maşa və s. istehsal edilirdi (Сумбатзаде, 1964, 105-106).

Dəmirçilik məmulatının başlıca istehsal mərkəzləri arasında Suqovuşan (Hadrut) kəndi və Şuşa qəzasının Ağdam icması da məşhur idi. Dəmirçilik əhalinin təsərrüfat həyatında və məişətində o qədər önəmli rol oynamışdır ki, hətta bölgədə əsasən dəmirçiliklə məşğul olan bütöv kənd və məhəllələr (Dəmirçilər kəndi - Qubadlı rayonu, Dəmirçilər məhəlləsi - Şuşa şəhəri) də yaranmışdır.

Tunc lampa. Laçın rayonu, Zerti kəndi

Quydərə-Həştəb kəndindən tapılmış tunc qab. 1992-ci il (Arxeoloq Təvəkkül Əliyevin qazıntısından)

Kənd dəmirçi emalatxanalarında ixtisaslaşma artdıqca, sifarişlər əsasında kənd təsərrüfatı alətləri (gavahın, kotan, çəkc, zəncir, kürək, bel, oraq, dəryaz, yaba, dırmıq, toxa, yun qayçısı, kərki, dəhrə, iskənə, yüyən, zıncırov, qırxılıq, çin və s.); məişət əşyaları (mətbəx və cib bıçaqları, balta, qıymakeş, qənd kəlbətini, sac, dərz qayçısı, müxtəlif çeşidli kirkir, həvə, kəlbətin, qənərə, qarmaq, taqqılbab, sac, sacayağı, şiş, manqal, ərsin, maşa, xəkəndaz, mismar və s.) hazırlanırdı. Dəmirçilik məmulatının istehsalının sadə əl üsulu ilə həyata keçirilməsinə baxmayaraq "yerli dəmirçilərin istehsal etdikləri məhsullar qeyri-adi möhkəmliyi və yüksək keyfiyyəti ilə seçilirdi" (*Вейденбаум, 1877, 105-106*).

Əhalinin təsərrüfat həyatında mühüm yer tutan dəmirçilik məmulatları (balta, dəhrə, qırxılıq, oraq, çin, dəryaz, yaba, dırmıq, kərki, iskənə, çəkc, bel, qayçı, at əsləhələri - cilov, nal, nal mıxı və s.) dəmirçi emalatxanalarında soyuqdöymə, istidöymə, tökmə, lehimləmə texniki üsulları ilə istehsal edilirdi. Dəmirçi-sənətkarların əsas əmək alətləri zindan, çəkc, maşa, iskənə, yiyə, dairəvi, yastı və düzbucaqlı formalı xart daşı və bülövdən ibarət olmuşdur.

Ev-məişət avadanlığı - sac istehsalında Cəbrayıl qəzası məşhur idi. M.Vəlilinin məlumatına görə: "...sac düzəltməklə məşğul olan əsas ərazi Cəbrayıl, Şəki və Şamaxı qəzaları idi. Əskidən bu vaxtadək sac qayırılan yerlərdən tək Şamaxı qəzasında Dəmirçi kəndi bu hacəti qayırmaqda davam edir. Cəbrayıl qəzasında isə Hadrut kəndi əhalinin saca olan tələbatını təmin edirdi" (*Məhəmmədhasən Vəlili, 1993, 92*).

Dəmirçilik sənətində sonralar ixtisaslaşmanın dərinləşməsi nəticəsində bıçaqçılıq və nalbəndlik kimi müstəqil sənət sahələri yaranmışdı.

Əhalinin məişət və təsərrüfat həyatında dəmir məmulatına yüksək tələbatı dəmirçilik sənətinin XIX əsrin sonlarında da geniş inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə dəmirçilik hətta ucqar kəndlərdə də yayılmışdı. Kənd dəmirçixanalarında dəmir ustaları dəmirçiliklə yanaşı, nalbəndlik, çilngərlik, silahsazlıq, bıçaqçılıq və s. sənətlərlə məşğul olur, kənd təsərrüfatı alətləri hazırlayıb və onları təmir edirdilər. Dəmirçixanalar əsasən bazarlarda və karvansarlarda yerləşir, həm istehsal emalatxanası, həm də satış dükanı vəzifəsini yerinə yetirirdi.

Ərsin

Dəmir kirkid

Dəmir həvə

Metal emalı ustaları XX əsrin əvvəllərinə qədər qədim ənənələri davam etdirməklə yanaşı, onu daha da təkmilləşdirmiş, dəmir və poladdan təsərrüfat və məişət avadanlıqlarının istehsalında yüksək peşəkarlığa nail olmuş, geniş çeşidli məhsulları ilə şəhər və kənd əhalisinin tələbatını təmin etmişlər.

XX əsrin ortalarında ölkədə sənaye istehsalının inkişafı artıq bir sıra kустar sənət sahələrini, o cümlədən dəmirçilik sənətini tədricən aradan çıxarırdı. Təsərrüfat və məişətdə işlədilən əmək alətlərinin sənaye istehsalı ilə artması, kənd təsərrüfatında maşınların tətbiqinin genişlənməsi bölgədə də ənənəvi dəmirçilik sənətinin tənəzzülünə səbəb olmuşdu.

Misgərlik. Araşdırmalar göstərir ki, bütün Qafqazda qədimdən 400-ə yaxın mis mədəni məlum olmuş, onlardan təkcə 300-ü Kiçik Qafqazın dağlarında yerləşmişdi (*Казиев, 1944, 60*).

Tədqiq edilən dövrdə Qarabağda misgərlik sənəti Cəbrayıl və Şuşada daha geniş yayılmışdı. 1859-1860-cı illərdə təkcə Şuşa şəhərində 11 misgərlik dükanı fəaliyyət göstərirdi (*Сумбатзаде, 1964, 184*).

Misdən ilk əvvəllər soyuq döymə üsulu ilə bıçaq, iynə, biz və bəzək əşyaları hazırlanmışdır. Bəsit əl əməyinə əsaslanan misgərlik sonrakı XIX əsr və XX əsrin ortalarında davam etdirilmiş, əhalinin məişətinin artan tələbatına cavab verən sənət sahəsinə çevrilmişdir. Buradakı mis ustaları mürəkkəb, çoxkomponentli ərintilərdən (misin müxtəlif tərkibli tunc qırıntıları və digər polimetal filizlərlə birlikdə əridilməsi), isti və soyuqdöymə, tapdama, qaynaqetmə, çarxatutma, həkketmə və s. texnoloji üsullardan istifadə etməklə məişətdə xüsusi rol oynayan qab-qacaq, at əsləhələri, inşaat məmulatları və s. hazırlamışlar.

Misgər emalatxanalarında qoşa körüklü kürədən, müxtəlif ölçülü gil qəliblərdən, ərintini qəliblərə tökmək və qatışıqdan təmizləmək üçün böyük və kiçik ölçülü çömçədən, uzun dəstəklili ödrəngdən, zindan, gürz, çəkic, kəlbətin, maşa, qələm, qayçı, burğu və s. alətlərdən istifadə olunurdu. Mis ərintisinə yumşaq olması üçün qurğuşun qatılırdı. İş prosesi bir neçə mərhələdə həyata keçirilir, birinci mərhələdə mis əridilib qırs halına salınır, ikinci mərhələdə isə qırsın tapdanması həyata keçirilirdi. Bu əməliyyat çətin və ağır olduğundan prosesdə bir neçə şəxs iştirak edirdi.

Dərin və böyük tutumlu qablar bir neçə hissədən ibarət hazırlanıb "qaraqaynaq" və "misqaynaq" adlandırılan lehimlə bir-birinə cəmləndirilirdi. Qaraqaynaq lehim qalay, qurğuşun və duzdan, misqaynaq isə sink, bürünc və tənəkərdən ibarət idi. Döymə nəticəsində lehimlənmiş məmulatların üzərindəki izlər çarxa verilməklə aradan qaldırılırdı.

Mis badya

Mis güyüm

Mis satıl

Məmulat tam hazır olduqdan sonra üzərində cızma, oyma, basma və xatəmkarlıq üsulu ilə naxışlama əməliyyatı aparılırdı. Mis qabların hamısı (xörək bişirilən qablar istisna olmaqla) "həkkək" və "yazıçı" adlandırılan peşəkar naxış ustaları tərəfindən bəzədilirdi. Naxışlar əsasən düz, əyri (ilan yolu), sıniq xətlər, üçbücaq və romb və s. həndəsi naxışlarla yanaşı, nəbati (yarpaq, gül, müxtəlif formalı butalar), zoomorf (tək dayanmış dağ keçisi, quş, ceyran, balıq və s.) təsvirlərdən ibarət idi. Bəzi qabların üzərində naxışçı ustalar fiqurların ahəngdarlığını və hissələrin müvazinətini nəzərə alaraq məmulata elə bəzək vururdular ki, ilk əvvəllər adi məişət ehtiyaclarını ödəyən bu əşyalar sonralar bitkin sənət əsərlərinə çevrilirdi. Belə sənətkarların arasında şuşalı misgərlər Məşədi Hacı Köçərli, Kərbəlayi Əli Köçərli, Məşədi Haqverdi və başqalarının əl işləri çox məşhur idi.

Yazıçı-naxış ustaları cam, kasa, kuzə və s. süfrə qablarının üzərindəki bəzəklərin arasında ərəb qrafikası ilə Quran ayələri də həkk edirdilər. Bu yazılar mahir sənətkar əli ilə bəzəklərin arasında o qədər bacarıqla yerləşdirilirdi ki, o özü mükəmməl ornamenti andıraraq ümumi kompozisiyanın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilirdi. Belə bəzək elementlərindən ritual xarakter daşıyan ev əşyası - qırxaçar camların hazırlanmasında daha çox istifadə olunurdu.

Məişət əşyaları olan bu qablardan tək-cə gündəlik ehtiyaclar üçün istifadə edilməmiş, onlar eyni zamanda dekorativ bəzək rolunu oynamış, xüsusi rəflərə düzülərək yaşayış evinin ümumi interyerinin gözəl bəzəyinə çevrilmişdi.

Mis dolça

Qalayçılıq. Misgərlik məmulatlarına geniş tələbatın olması qalayçılıq sənətinin inkişafına və müstəqil sənət sahəsinə çevrilməsinə zəmin yaratmışdır. Qalaylama təkcə yeni hazırlanmış məmulatlara deyil, həm də paxırlanmış köhnə mis qablara da tətbiq olunurdu. Mətbəxdə işlənən mis qablar xüsusilə tez paxırlandığı üçün onları vaxtaşırı qalaylamaq lazım gəlirdi. Tədqiq olunan dövrdə qalayçılıqla məşğul olan sənətkarlar daha çox Cəbrayıl, Şuşa və Ağdam qəzalarında cəmlənmişdilər. Ağdam şəhərində hətta ayrıca "Qalayçılar" məhəlləsi mövcud idi.

Qalayçılıq sənəti həm də səyyari peşə sayılırdı. Şuşa və Ağdam şəhərlərindəki qalayçılar şəhər misgərxanalarında çalışmaqda yanaşı, Füzuli, Zəngilan, Laçın, Kəlbəcər bölgələrini də gəzərək sifarişlə işləyirdilər. Qalayçılar öz işlərini şəraitdən asılı olmayaraq hər yerdə icra edə bilirdilər. XVII əsrdə Şirvanda olmuş fransız taciri

və səyyahı Şarden qalayçıların işini təsvir edərək yazırdı: "Onlar sifarişlə işləyirlər. Qalayçı usta öz şagirdləri ilə birlikdə bir kisə kömürünü, xəzini, öküz buynuzunun içərisinə yığdığı soda və naşatırı, kiçik alətlərini götürüb öz "emalatxanasını" bir həyətin küncündə, bağda, yaxud mətbəxdə, harada gəldi qurub işləyir".

Qalaylama işi əvvəlcə paxırlanmış mis qabların nəm əski və qumla sürtülməsindən başlayırdı. Sonrakı iş mis qabın qızdırılması və üzərinin turşu ilə təmizlənməsi ilə davam etdirilir, bütün bu prosesdən sonra qablar qalaylanırdı. Yeni hazırlanan mis qabların üzəri isə birinci döymədən sonra qalayla cilalanır və qızdırılırdı. Qalaylanmış qabların parlaq görünməsi və daha uzun müddət parlaqlığını saxlaması üçün qalayçı əvvəlcə cilalanmış qabları yun əski, yaxud pambıqla təmizləyir və yuyurdu. Bəzən də bu məqsədlə qalaylanmış qabları yumazdan öncə buğda kəpəyindən istifadə edilirdi.

XX əsrin ikinci yarısında mis qabların qalaylanması daha təkmil üsullardan istifadə edilməyə başladı. Bu dövrdə paxırlanmış mis qablar əvvəlkindən fərqli olaraq çay qumu ilə deyil, azot turşusu tətbiq edilməklə təmizlənirdi (Ализаде, 2010, стр.138-139).

XX əsrin ortalarında artıq sənaye istehsalı olan yüngül mətbəx qablarının kütləvi istehsalı və satışı misgərlik məmulatlarına olan tələbatı azaltmış, misgərliyin tənəzzülə uğraması, bu sənətlə bağlı olan qalayçılığın da aradan çıxmasına səbəb olmuşdu.

Zərgərlik. Metalışləmə sənətinin çoxəsrlik digər sahəsi zərgərlikdir. Qarabağda - Xocalıda aparılmış arxeoloji qazıntılardan aşkar edilən və üç min illik tarixi olan tunc kəmər burada zərgərlik sənətinin təqədimlərdən intişar tapdığından xəbər verir. Qarabağ zərgərlik məktəbinin ənənələrini davam etdirən bu sənət sahəsi XX əsrin sonlarına qədər əhalinin zövqünə uyğun daha da inkişaf etdirilmiş, hər bir sənətkarın özünəməxsus dəst-xətti olmuşdur.

Yerli sənətkarların istehsal etdiyi məmulatlar təkcə forma gözəlliyi və işlənmə texnikasına görə deyil, həm də naxışlarının zənginliyinə görə seçilirdi. Qarabağın ənənəvi zərgərlik sənətində qəlibkarlıq (basmaqəlib, çaxmaqəlib), qarasavad, minasazlıq, oymakarlıq, şəbəkə, xatəmkarlıq (çaxma) kimi müxtəlif texniki istehsal üsullarından istifadə olunmaqla, həndəsi, nəbatı, zoomorf, astral, qeyri-müəyyən ornament formalarında məmulatlar hazırlanmışdır. Bu ornamentlər ay-ulduz, günəş, göyərçin, kəpənək, gül, qübbə, cəfəri, islimi yarpaqları, dalğa, hörük-buruq, gavəcə (incisayağı forma), sınıq xətt və s. ibarət olmuşdur.

Qarabağda Şuşa şəhəri zərgərliyin geniş inkişaf etdiyi mərkəz hesab olunurdu. Şuşalı zərgərlərin əl işləri təkcə Qarabağda deyil, Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrində də məşhur idi. Bu sənətkarların arasında Kərbəlayi Allahverdi Qarabağının, Hacı bəy Hacıbəyovun (onun Rastabazarda qızıl dükanı olmuşdur), Kərbəlayi Zeynal Qarabağının düzəltdikləri zərgərlik məmulatlarına ətraf bölgələrin əhalisi arasında da böyük tələbat olmuşdur.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şuşada fəaliyyət göstərən zərgərlərdən Rüstəm Əliyev,

Behbud, Emil İsmayılov, Muxtar Kərbəlayi Yusuf oğlu, Əbdürrəhman Soltan oğlu (Xankəndi. "A.S." möhürü ilə işləyirdi), Seyidəli, şəbəkə ustası Əlişin adları indiyədək ehtiramla yad edilir (*Джангирова, 2014, 18-22*).

Şuşalı sənətkarlar Azərbaycan zərgərlik sənətinin qədim ənənələrinə sadıq qalaraq onu daha da inkişaf etdirmiş və yüksək bədii sənət nümunələri yaratmışlar. Şuşa zərgərliyinin şöhrəti o qədər geniş yayılmışdı ki, həmin dövrdə ətraf ərazilərdən, o cümlədən Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının tərkibində olmuş indiki Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarının sakinləri də Şuşa zərgərliyinin istehsal etdiyi məhsulların əsas müştərilərinə çevrilmişdilər. 1900-cü ildə Şuşa şəhərində 12 zərgər dükanı fəaliyyət göstərmiş, orada 56 nəfər sənətkar çalışmışdır (*Мареппамова 2012, 162-165*).

Şuşa şəhəri ilə yanaşı, Xankəndi, Ağdam, Ağcabədi şəhərlərində də qızıl, gümüş və qiymətli daşlarla (cəvahirsazlıq) işləyən zərgərlər yetişmişdi. Azərbaycanın digər zərgərlik məntəqələrindən fərqli olaraq Şuşada qızıl məmulatlarının istehsalı ilə yanaşı, gümüşkarlıq və cəvahirsazlıq kimi müstəqil zərgərlik sahələrinin yaranması gümüş və qızıl suyuna çəkilmiş məmulatlarla işləyən minasaz (rəngkar) ustaların da yetişməsinə zəmin yaratmışdı. 1849-cu ildə burada 32, 1860-cı ildə 81, 1879-cu ildə isə 31 gümüşbənd ustası fəaliyyət göstərmişdir (*Мареппамова 2012, стр.162-165*).

Yerli zərgərlər zindan (məmulatı döyüb yastılatmaq və uzatmaq üçün), çəkil, kəlbətin, qayçı, məngənə, tutacaq, girə, həddə, simkeş, zərrəbin, qələm, biz, sünbə, bıçaq, matqab, maqqaş, qəlib, rəcə, hövnə, pufkə, yiyə, sürtgəc, lək ağacı, asma tərəzi, çəki daşları, məhək daşı, qaşiq, iskənə (metali kəsmək üçün), lehim çırağı, metaləridən qablar, daş və gil putalar (qəliblər) və s. bəsit alətlərlə elə sənət nümunələri yaratmışlar ki, onlar əsrlər keçməsinə baxmayaraq əhəmiyyətini itirməmiş, bədii həlli, nəfisliyi, incəliyi ilə göz oxşayaraq bu gün də muzey və sərgilərin, şəxsi kolleksiyaların ən baxımlı əşyaları kimi görənləri heyran edir.

Zərgərlik sənətində *qəlibkarlıq* texnikası qədim tarixə malik olmaqla hələ Tunc dövrü zərgərliyindən məlumdur. Sənətkar-ustalar bu üsulla istənilən ölçüdə qızıl, gümüş və digər qiymətli metal parçalarını qabarıq naxışlı qəlibin üstündə yerləşdirir və onların üzərinə həmin ornamentin ölçüsündə qurğuşun tökərək taxta çəkilə döyür, beləliklə, istənilən formanı alırdılar. Qəlibkarlıq texnikasından Quran qablarının, biləzik, daraq qabı, boyun və sinə bəzəkləri – "hil" (arpaşəkilli qızıl muncuq), "mirvari" (dairəvi qızıl muncuq), rombşəkilli muncuqlar, kəmərlər, dairəvi, düzbucaqlı, səkkizguşəli, yarpaq, gül, balıqşəkilli piləklər, konusvari və müstəvi dairəvilikə malik qoza və yarpaqşəkilli qızıl və gümüş düymələrin hazırlanmasında istifadə edilmişdir.

Qarasavad texnikası ilə əsasən gümüş məmulatları hazırlanırdı. "Savad" adlanan qara mina metalın bədii təsirini daha da artırır, qara minanın fonunda naxışlar aydın və səlis rəng ahəngi yaradırdı. Qarasavadın tərkibini hazırlayan hər bir zərgərin fərdi üslubu olmuşdur. Onun hazırlanmasında tunc, gümüş, qalay, qızıl dənələri ərintilərindən, aşqarlar və hisdən (qurum) istifadə olunurdu. Qarasavad texnikası ilə kəmərlər, soyuq silahların qəbzəsi və qını, tapança, barıt qabı, boyun və baş bəzəkləri, düymələr, məişət qabları və s. bəzədilirdi. Qarasavad texnikasından qızıl məmulatının istehsalında da istifadə edilirdi.

Qarasavad texnikası ilə döyülmüş və hamarlanmış gümüşün üzərində cızma və ya oyma üsulu ilə naxış çəkilir, sonra həmin naxışlara qarasavad məhlulu doldurulur və vaxt odda qızdırılırdı. Odun hərəkətindən savad əriyərək naxışların arasındakı oyuq və çökəklikləri örtür, bu əməliyyatdan sonra məmulat cilalanıb pardaxlanırdı. Qarasavad texnikasının əsas naxışları həndəsi (üçbucaq, kvadrat), nəbati (gül, cəfəri, islimi yarpaqları, buta, qöncə, ləçək, badam, arpa), zoomorf (göyərçin, kəpənək), astral (ay, ulduz, günəş, qübbə), dalğa, hörük-buruq, sınıq xətt, nöqtələr və s. ornamentlərdən ibarət olmuşdur.

Minasazlıq bədii metal emalının digər tipi olmaqla, qarasavaddan polixromiya - çoxrəngliliyi ilə fərqlənirdi. Mina odadavamlı metal oksidlərinin qələvilərindən alınır. Mina rəng baxımından daha zəngin idi. Onun ağ, yaşıl, qızılı, çəhrayı, narıncı və s. tipləri olmuşdur. Minasazlıq texnikası ilk əvvəllər möhürləmə (ştamplama), filiqrana, oyma və s. üsullarla yerinə yetirilmiş, sonralar isə zərgərlik sənətində minasazlığın daha yeni formaları (arakəsməli, naxışlı, dişli, oyuqlu və s.) yaranmışdır.

Minasazlıq texnikası qadın zinətlərinin (baş, alın, qulaq, sinə, qol, barmaq) hazırlanmasında tətbiq olunurdu. Varlı zümrələrin sifarişi ilə düzəldilən "piyaləzəng sırğa", "ətəkli sırğa", "səbət sırğa", "mirvari sırğa", "badamı sırğa", "ayparalı sırğa", üzük, qarmaq, düymə, kəmər və s. kimi bəzək əşyaları şabəkəli, minasazlıq texnikası, habelə üzərindəki daş-qaşları (yaqut, zümrüd, almaz, füzə, əqiq və s.) ilə diqqəti cəlb etmiş, xalq ustalarının yüksək sənətkarlıq məharətinin parlaq nümunəsinə çevrilmişdir.

Şabəkəçilik (filiqran)zərgərlikdə ən mürəkkəb texniki üsul sayılır və yüksək əyarlı qızıl tətbiq olunurdu. Şabəkəli məmulatın hazırlanmasında iki texniki üsuldan istifadə edilirdi. "Simçəkmə" adlanan birinci mərhələ "sim" və ya "tel" dekorativ bəzək elementinin hazırlanmasından başlanırdı. Bu məqsədlə vərəq şəklində düzəldilmiş metal pəstahda zolaqlara bölünür, müxtəlif ölçülü dəşikləri olan həddədən keçirilirdi (*Əsədova, 1978, s.6*). İkinci mərhələdə həddələnmiş tellərin üzərində hörmə, burma, cızma texnikası ilə bəzək işləri görülərək bir-bir zərgər kürəsində qızdırılıb yumşaldılır və ondan müxtəlif texniki üsullarla zərgərlik məmulatının əsasını təşkil edən "eşmə"lər hazırlanırdı.

Sənətkar-ustalar filiqran texnikası ilə hazırladıqları məmulatlara dekorativ bəzəklər ("quş dimdiyi", "vov", "hörük-buruq", "çarqat", "zəncirə", "qıvrım ilanqac", "ətəklilik", "guşə", "əncələ", "divarə", "bəndam" və s.) vururdular. Şabəkə texnikalı məmulatlar – "buta", "balıq", "ulduz", "yarpaq" və s. kompozisiyalı boğazaltılar, kəmərlər, bilərzik və sırğalar, daş-qaşlı telbasanlar və s. geniş yayılmış və yüksək alıcılıq qabiliyyətinə malik olmuşdur.

Xatəmkarlıq (çaxma) zərgərlik sənətinin ən qədim və geniş yayılmış sahələrindən biridir. Xatəmkarlıq texnikası ilə xəncər, qılinc qınları, musiqi alətləri (tar, saz, kamança, qaval), bıçaq və şallaq dəstəkləri, tütün qabı, dekorativ məişət əşyaları, mətbəx ləvazimatı (qasıq), tufəng və tapança qundaqları, Quran qabı və s. qızıl, gümüş, sədəf və digər qiymətli minerallarla bəzədilirdi.

Zərgərlik məmulatları işlənmə təsnifatına görə baş, boyun, sinə, qol, barmaq, geyimlərə bənd edilən bəzəklərə bölünürdü. Bəzəklərin vasitəsilə onu gəzdirən şəxsin yaşını, sosial vəziyyətini müəyyən etmək olardı. Belə ki, varlı zümrə qızıl və qiymətli daş-qaşlardan, kasıb təbəqə isə gümüş, mis və müxtəlif materialdan hazırlanmış muncuqlardan ibarət bəzək əşyalarından istifadə etmişdir. Yaş qrupuna görə kiçik yaşlı qızların, həddi-bülüğa çatmış qızların, gəlinlərin, yaşlı qadınların bəzək əşyaları fərqliliyi ilə seçilirdi.

Kiçik yaşlı qızların bəzək əşyaları həm də simvolik "qoruyucu" mahiyyət daşıyırdı. Bu bəzəklər göz muncuğu, paltarlara bənd edilən sədəf düymələr, dağdağan ağacından və rəngli şüşələrdən hazırlanmış muncuqlardan ibarət idi. Gözmuncuğundan sapa keçirilməklə sırğa və boyunbağı kimi də istifadə edilirdi.

Nişanlı qızların gəzdirdikləri bəzək əşyaları da fərqli olmuşdur. Bunlara ailənin maddi imkanına uyğun qızıl və gümüşdən hazırlanmış üzük və sırğalar, qolbağ, bilərziklər və s. asma bəzəklər daxil idi.

Gəlinlərin bəzək əşyalarını qızıl və gümüşdən hazırlanmış təsəqabağı, müxtəlif boyun və döş bəzəkləri, kəmərlər, libaslara bənd edilən bəzəklər, bilərzik, üzük və sırğa təşkil edirdi. Qadınların yaşa dolması ilə əlaqədar geyimlərindəki bəzək elementləri də daha sadə bəzəklərlə – üzük, sırğa və kəmərlə əvəz olunurdu.

Zərgərlik məmulatları arasında baş, qulaq, boyun, sinə, barmaq, bel, geyimlərə bənd edilən bəzəklər xüsusilə seçilirdi. Qələmkarlıq texnikası ilə hazırlanmış həndəsi (kvadrat, səkkizguşəli); nəbati (yarpaq, gül) və bolluq rəmzi hesab edilən balıq təsvirli piləklərdən qadınlarbaş geyimlərində (təsək və dingə) istifadə edirdilər. Qızıl və gümüşdən hazırlanmış belə piləklərlə eyni zamanda üst geyimləri bəzədilirdi.

Qadın boyun bəzək əşyaları arasında astral təsəvvürləri əks etdirənaypara, altı, səkkiz və on iki guşəli ulduz ilə bəzədilmiş boğazaltılardan geniş istifadə olunmuşdur. Belə boğazaltılar qiymətli muncuq, mirvari, paxlava və arpa şəkilli qızıl və ya gümüş hissəciklərin bir-birinə bənd edilməsi ilə, aşağı hissəsindən isə ortası qaşla işlənmiş altı, səkkiz və on iki guşəli ulduz və onu tamamlayan ayparayla

Səbət sırğa

bəzədilirdi. Bəzi boğazaltılar isə aşağı hissəsində dairəvi formalı şəbəkəli bəzəklə tamamlanırdı. Boğazaltıların bir qismi isə üzərində rus çarı II Nikolayın portreti həkk olunmuş və əhali arasında müxtəlif adlarla məşhur olmuş onluq - "çervon", iyirmibəşlik - "imperial", 5- "bəşlik" nominalında qızıl sikkələrlə bəzədilirdi.

Tədqiq olunan dövrdə boyun bəzək-lərindən biri "şirxuşir" (şir-xurşid) adı ilə məşhur idi. "Şirxuşir" in tam mərkəzində qızıl dairənin içərisində qələmkarlıq üsulu ilə işlənmiş şir və insan rəsmi, kənarlarında isə 25-lik, 10-luq və 5-lik qızıl sikkələr asılırdı.

Digər boyun bəzəyi – "babaxanı" da qızıl onluqlardan, habelə filiqrان texnikası ilə işlənmiş aypara və ulduzdan düzəldilirdi. Aypara və ulduz boyunbağının mərkəzində, onluqlar isə kənarlarında yerləşdirilirdi. Adətən "babaxanı" bir neçə cərgədən ibarət olurdu.

Qızıl "mirvari" (yumru qızıl muncuqlar), əski təsəvvürlərdə artım rəmzi sayılan, qoruyucu amulet rolunu oynayan, arpa dənəsi şəkilli "hil", yaxud "arpa" adlandırılan bəzək əşyası - boğazaltılar da geniş yayılmışdı. "Arpa" və "mirvari" nin arasından göy yaqut, qara şəvə, kəhraba, göz muncuğu da düzülürdü.

"İlgək" adlanan digər boyun və sinə bəzəyi üst köynəyinin yaxalığına bənd edilirdi. Bu bəzək əşyası 2-3 sm. enində və üzəri qarasa- vadla, yaxud qaşlarla işlənmiş yaxalıqdan və yaxalığa 3-4 cərgədə gümüş zəncirlə bənd edilmiş müxtəlif nominala malik gümüş sikkələrdən ibarət idi.

Zərgərlik məmulatları arasında müxtəlif formalı (şəbəkəli, minalı), habelə üzəri əlvan daşlarla (yaqut, zümrüd, almaz, şəvə, əqiq və s.) bəzədilmiş qulaq bəzəkləri - sırğalar xüsusi yer tuturdu. Sırğalar hazırlandıqları formalara uyğun olaraq "piyaləzəng", "qoza", "ətəkli", "armudu", "səbət", "mirvari", "sərmə", "üçdüymə", "dördüymə", "gilas", "gül" və s. adlarla adlandırılırdı. Sırğaların əksəriyyəti forma gözəlliyi ilə diqqəti cəlb etmiş, xalq ustalarının yüksək sənətkarlıq məharətinin parlaq nümunəsinə çevrilirdi.

Qol bəzəkləri arasında qızıl və gümüşdən, tək-tək hallarda digər əlvan metallardan hazırlanmış qolbağ və bilərziklər xüsusi yer tuturdu.

Barmaq bəzəyi - üzüklər də qızıl və gümüşdən qaşlı və qaşsız hazırlanırdı. Üzük qaşları üçün yəşəm, zümrüd, əqiq və s. daşlardan istifadə edilirdi. Qaşsız üzük – "barmaqçıl" nişan üzüyü hesab olunurdu.

Zərgərlik məmulatları arasında sayı və forma müxtəlifliyinə görə aparıcı yeri bel bəzəyi - kəmərlər tuturdu. Kəmərlə onu gəzdiren şəxsin cəmiyyətdəki nüfuzu, maddi imkanı və yaşı müəyyən edilirdi. Kəmərlər qadın və kişi geyim dəstlərini tamamlayan bəzək elementi olmaqla yanaşı, həm də qoruyucu - magik mənə daşıyırdı. Xalq inamına görə, toyda gəlinin belinə kəmərlə bağlanması, onun bədxah ruh- lardan qorunmasına xidmət edirdi.

Qarabağda kəmərlərin yaşa və cinsə görə müxtəlif tipləri olmuşdur. Adətən kişilər nazik, qadınlar isə enli kəmərlər taxırdılar. Qadın kəmərləri fiqurlu toqqa, çoxsaylı düzbucaqlı lövhələrlə bir-birinə bənd edilən, habelə dəri üzərində səpələnmiş halda yerləşdirilən bəzək elementləri ilə seçilirdi. Qayışın üzə-

Boğazaltı

"Piyaləzəng" sırğa

"İlgək" boyun bəzəyi. XIX əsr

rindəki bəzəklər altı və ya səkkizguşəli ulduzlardan, "gül", "buta", "balıq", "yarpaq" və s. təsvirli fiqurlardan, habelə iki-üç cərgədə düzülmüş qızıl və gümüş sikkələrdən ibarət idi. Müxtəlif tipli kəmərlərin arasında "çərkəzi", "suvadax", "aynalı", "sallama", "qayış kəmə", "quşlu kəmə", "qarmaq", "qübbəli kəmə", "badamı kəmə", "qız kəmə" və s. geniş yayılmışdı.

Bütün Qarabağda nəfisliyi və zəngin ornamenti ilə seçilən və baha qiymətə satılan "aynalı" kəməri bir-birinə bənd edilmiş düzbucaqlı hissələrdən ibarət olmuşdur. Bu hissələrin hər biri güzgü altlıq üzərində zərif gümüş ornamentlərlə, fiqurlu toqqası isə şəbəkəli texnika ilə işlənərək rəngli qaşlarla bəzədilirdi.

"Aynalı" qadın kəməri

Toqqa kəmərin əsas hissəsi sayılırdı. Kəmə toqqalarının ornamentləri qarasavad üsulu ilə həndəsi, nəbatı, zoomorf təsvirlərlə hazırlanırdı. Kəmərlər toqqalarının dekorlarına görə adlandırılırdı. Bu dekor elementləri qabarıq günbəzdən, ağac və gül şaxələrinə qonmuş kəpənək və göyərçindən, qartal, şir başlarından və s. ibarət olmuşdur. Belə dekorlu toqqa bağlanarkən sağ və sol tərəflərindəki şir, qartal və göyərçinin başları da üz-üzə dayanmış vəziyyətdə bitkin forma yaradırdı.

Qarasavad texnikası ilə işlənmiş "günbəzli kəmə" toqqası

Kişi kəmərləri içərisində "çərkəzi kəmə" xüsusi yer tuturdu. "Çərkəzi kəmə" ensiz dəridən düzəldilir, üzəri qarasavad naxışlı müxtəlif qızıl və ya gümüş fiqurlarla, yanlarından isə ətəyə qədər sallanan qotazlarla bəzədilirdi.

Libaslara bənd edilən bəzək əşyaları qızıl və gümüşdən qəlibkarlıq texnikası ilə hazırlanmış konusvari və müstəvi dairəviliyə malik ("qoza", "yarpaq" və s.) düymələrdən ibarət olmuşdur.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Rusiyada zərgərlik fabriklərinin meydana gəlməsi və zərgərliyin sənaye üsuluna keçməsi Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın zərgərlik sənətinə mənfi təsir göstərmişdi. Buna baxmayaraq, kütləvi istehsal edilən yeknəsəq biçimli məmulatların arasında bu gün də mahir ustaların böyük zəhməti hesabına başa gələn bəzək əşyaları nəfis işləmələri ilə öz dəyərini saxlayaraq insanların zövqünü oxşayır.

Silahsazlıq. Qarabağda metalşləmənin silahsazlıq sahəsi özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Füzuli rayonu ərazisindəki "Qaraköpəktəpə" yaşayış yerindən meteorit dəmirdən hazırlanmış, eramızdan əvvəl IV-III minilliklərə - İlk tunc dövrünün başlanğıcına aid yarpaqvari nizə ucluğunun tapılması bütün Qafqaz üçün nadir hadisə hesab edilir (*Əhmədov, 1989, s. 29-36*). "Qaraköpəktəpə" yaşayış yerindən İlk orta əsrlər dövrünə - VII əsrə aid 3 ədəd mis ox ucluğu da aşkar edilmişdir (*Rəsuloglu, 1993, s. 82*).

1925-ci ildə Laçın şəhərinin mərkəzində çörəxananın özülü qoyularkən uzunluğu 12 sm, divarlarının qalınlığı 3 mm, altı cərgəli dişli, ağaca keçirmək üçün deşiyi və mıxla bərkitmək üçün yivləri olan və tuncdan hazırlanmış toppuz (əməd) ucluqlarının aşkar edilməsi burada da Tunc dövründə silahsazlıq sənətinin mövcud olmasından xəbər verir (*Сысоев, 1927, стр. 45-46*).

1992-ci ildə Cəbrayıl rayonunun Niftalılar kəndündə, "Niftalı kurqanı" adlanan ərazidə qazıntılar aparılmış və oradan Tunc dövrünə aid qılınc və qılınc tiyələri tapılmışdır.

Beləliklə, gətirilən bu arqumentlər bölgədə silahsazlıq sənətinin çox qədim tarixə malik olduğunu sübuta yetirir.

Metal məmulatlarının ayrı-ayrı sahələri üzrə sənətdaxili ixtisaslaşmanın (xəncərsazlıq, çaxmaqsazlıq, qundaqsazlıq və s.) dərinləşməsi silahsazlıq sənətinin də müstəqil sənət sahəsi kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Rusiya işğalınadək Qarabağda silahsazlıq sənətinin başlıca mərkəzi Şuşa şəhərində idi. 1848-ci ildə Şuşa şəhərində 2 silahqayırma emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. Burada odlu silahların müxtəlif tipləri – tüfəng, tapança və zənburək istehsal edilirdi. Şuşada silah istehsalı ilə məşğul olan sənətkarların arasında 6 nəfər xəncərsazlıqla, 3 nəfər çaxmaqsazlıqla, 2 nəfər isə qundaqsazlıqla məşğul olmuşdur (*Сумбатзаде, 1964, 168*).

1849-cu ildə Azərbaycanın Şamaxı, Nuxa (Şəki-S.M.), Şuşa və Naxçıvan kimi şəhərləri ilə yanaşı, Cəbrayıl qəzasında da odlu silah istehsalı genişlənmişdi (*Сумбатзаде, 1964, 168*).

Yerli silah ustaları - tüfəngsazlar odlu silah nümunələrinin (muşket, beşaqlan tüfənglər, Berdan tipli tapançalar və s.) hazırlanma texnologiyasını çox tez mənimsəmişdilər. Bununla yanaşı ənənəvi təklülə (çaxmaqlı-S.M.) tüfənglərin istehsalı da davam etdirilirdi. Təklülə tüfənglər "dayandoldurum" adlanır, barıt və qurğuşundan hazırlanan qırma ilə işləyirdi. Barıt tüfəngin lüləsindən doldurulur, əski ilə bərkidilirdi. Belə tüfəngdən yalnız bir dəfə

atəş açmaq olardı. Yenidən atəş açmaq üçün tüfəngi təkrar doldurmaq lazım gəldiyindən, əhali arasında o "dayan, doldurum" adlandırılırdı.

XIX əsrin 80-ci illərində silah istehsalının kəskin surətdə azalması nəticəsində Şuşada yalnız bir nəfər silah ustası işləyirdi (*Сумбатзаде, 1964, 154*). Buna səbəb XIX əsrin ikinci yarısında Qafqaz müharibəsindən sonra odlu silah istehsalının qadağan edilməsi idi (*Пиралов, 1900, 85*). XIX əsrin sonlarından bölgədə artıq Tula silah zavodunda hazırlanmış qoşalülə tüfənglər də görünməyə başlamışdı.

XIX əsrin sonlarında silahsazlıq sənəti istifadə arealını dəyişərək bıçaqçılıqla əvəz olunmuşdur. Bu dövrdə bıçaqçılıq emalatxanalarında mətbəx və cib bıçaqları, qəmə, qismən də xəncər və odlu silahların müxtəlif tipləri – tüfəng, tapança və zənburək istehsal edilirdi. Cənubi Qafqazda soyuq silah istehsalının inkişaf etmiş mərkəzləri arasında Cəbrayıl qəzası mühüm yer tuturdu. Qəzanın Cəbrayıl və Hadrut kəndlərində yerləşən emalatxanalarında silah ustaları həm soyuq, həm də odlu silah istehsalı, habelə təmiri ilə məşğul olurdular (*Сумбатзаде, 1964, 168*).

Tunc qılınc tiyələri.
Cəbrayıl rayonu,
Niftalı kurqanı
(Arxeoloq Təvəkkül
Əliyevin qazıntılarından)

Qını və qəbzəsi xatəmkarlıq texnikası ilə işlənmiş xəncər

Silahsızlıq sənətində həm soyuq, həm də odlu silahların hazırlanmasında yüksək keyfiyyətli poladın olması çox vacib idi. Buna görə də silahsızlıqda daha çox Dəməşq, Xorasan şəhərlərindən, Rusiya və Türkiyədən ("Osmanlı poladı"- S.M.) gətirilən poladdan istifadə olunurdu. Bunula yanaşı Qarabağın silah sənətkarları xammal kimi xam dəmirə işlənilib sıradan çıxmış metal məmulatı qırıntıları, o cümlədən nalpara (köhnə nal parçaları) qatıb əritməklə yüksək keyfiyyətli xas polad əldə etməyi bacarırdılar.

Tədqiq edilən dövrdə xəncər, qılınc, qəmə, bıçaq və s. soyuq silahlar istifadə təyinatından əlavə, həm də kişilərin ənənəvi üst geyim dəstini tamamlayan element sayılırdı. Buna görə də qoz, şümşad, şam ağaclarından yonulmuş xəncər, qılınc, qəmə, bıçaqların qını və qəbzəsi daha yaraşlıqlı görünməsi üçün xatəmkarlıq texnikası ilə naxışlanırdı. Silah ustaları zərgərlik və həkkaklıq sənətini özündə birləşdirən texniki üsullardan (oyma, çaxma, minasazlıq, inkrustasiya) istifadə etməklə silahları zəngin dekorla bəzəyirdilər. Zərgərlər silahların üzərində istənilən naxışa uyğun mıxla yuvacıqlar dəşir, əridilmiş rəngli metal qırıntılarını həmin yuvacıqlara doldurur,

soyuduqdan sonra üstünü hamarlayaraq mükəmməl təsvir alırdılar. Qarabağlı silahsızların nəfis dekorla bəzədiyi "Qarabağlı xəncəri" dünyada məşhur idi.

Odlu silahlar da dekorlarının zənginliyi ilə seçilirdi: silahların qundaqları çinar və qoz ağacından düzəldilir, zərgərlər tərəfindən isə xatəmkarlıq (çaxma) texnikası ilə qızıl, sümük, gümüşlə bəzədilirdi. Mahir zərgərlərin tüfənglərin qundaqları üzərində qarasavad, oyma və xatəmkarlıq texnikası ilə işlədikləri bəzəkər həm də kamilliyi ilə məşhur idi.

XIX əsrin sonlarından etibarən silahların bəzədilməsində sədəfdən də istifadə olunmuşdur.

Dəriçilik. Dəriçilik sənətinin inkişafı, hər şeydən əvvəl, əhalinin təsərrüfat məişəti ilə bağlı olmuşdur. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda maldarlığın yüksək inkişafı burada dəriçilik (dabbaqlıq) sənəti üçün zəmin yaratmışdır. Ərazidəki Azıx mağarasından qaşov, biz, bıçaq və s. alətlərin tapılması burada yaşamış insanların tarixən bəsit dəriçilik sənətinə bələd olmasını sübuta yetirir.

Dərişləmədə əsasən öküz, camış, qoyun, keçi, at, uzunqulaq, qismən də dəvə dərisindən istifadə edilirdi. İribuynuzlu heyvanların və keçinin dərisindən ayaqqabı, qayış, nağara, sərraclıq məmulatları, qoyun dərisindən isə motal, papaq, kürk və s. hazırlanmışdır.

Dəriçilik sənətində ən qədim üsullardan olan qaşıma, sıyırtma, hamarlama, döyəcləmə, ütmə, piyləyib yumşaltma və s. ilə yanaşı, aşılama texnikasından da istifadə edilmişdir. Ən bəsit aşılama üsulu əhəng, kəpək, arpa unu, duz, kül, dəmir zağı, mis ovuntusu, quyruq yağı və s. ilə həyata keçirilirdi.

Dəri aşılamaqdan əvvəl duzlanır, sonrakı prosesdə əhəng məhlulunda 2-3 gün isləqda saxlanıb yumşaldılır, üzərindəki tüklərdən təmizlənir və ləti qaşınırdı. Bu əməliyyatdan sonra təmiz yuyulur və yumşaq qalması təkrar 2-3 gün də kəpək yalında saxlanır, sonra təmiz yuyulub duzlanır və kölgədə qurudulurdu. Duz dəriyə tamamilə hopduqdan sonra isə günün altında qurudulur, yumşaq qalması üçün tez-tez keçi piyi ilə yağlanırdı. Aşılənmiş dəri qarağac, nar, alça və palıd ağacının qabığından, qoz qərzəyindən alınan boya ilə zağlanırdı (boyadılırdı). Boyağın keyfiyyətli alınması üçün zağlı üzlər cütlənib bir-birinin üstünə yığılır, bir neçə saat keçdikdən sonra duru suyu axana qədər yuyulub qurudulur, bütün bu işlər başa çatdıqda isə dərinin astar üzə palaz parçası ilə sürtülüb pardaxlanırdı. Bu üsulla aşılənmiş dəri "altlıq", "astarlıq", "üzlük", "qayıslıq" kimi çeşidlənir və qalın hissə altlığa, nazik hissə isə üzlüyə sərf edilirdi.

Şallaq

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağda çoxsaylı dabbağ-xanalar fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə Şuşa şəhərində 20 dabbağxana yerləşirdi. 40 işçisi olan bu dabbağxanalarda il ərzində 2000 ayaq-qabı altlığı, habelə 1400 ədəd keçi və 1600 ədəd qoyun dərisi emal edilirdi (*Ибрагимов, 1971, 68*).

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun oturaq əhalisi və elatları bəsit üsullarla gön-dəri məmulatları – geyim əşyaları (kürk, çarıq, papaq, uzunboğaz çəkmə, çust, kəmərlər və s.); məişət avadanlıqları (motal, dağar, qarın, tuluq, nehrə, biçində istifadə edilən önlük və qolçaqlar); qoşqu ləvazimatları (yəhər, yüyən, araba qayışı, öküz qayışı, qaytan, şallaq); musiqi alətləri (tulum, nağara, tar, saz, kamənça) və s. hazırlamışlar. Burada gön-dəri istehsalı hər bir adamın bacardığı sənət idi. Gön-dəri məmulatları əhalinin həyatında o qədər əhəmiyyətli rol oynayır ki, xalq məişətini onsuz təsəvvür etmək qeyri-mümkün idi.

Laçın rayonunda tədqiqat aparmış Ə.Ələkbərov yazırdı: "Burada dəridən hazırlanmış nehrələrdə çalxanan yağ yaxşı dadına və keyfiyyətinə görə fərqlənir. Lakin bu nehrələrdən yalnız 3-4 il istifadə etmək mümkündür. Dəri bu müddət ərzində çürüyüb sıradan çıxır" (*Алекперов, 1960, 155*).

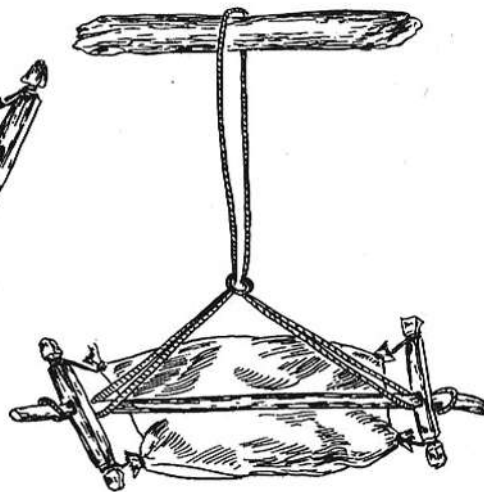
Yaylaq və arana köç zamanı maldar-elatlar tuluqdan da nehrə kimi istifadə edirdilər. Tuluqdan hazırlanmış nehrələrin bir yerdən başqa yerə aparılması asan və sadə olduğundan, köç yaylağa qalxan zaman süd və ya qatıq tuluğa doldurular, ata, eşşəyə yüklənər, minik heyvanları hərəkət etdikcə oradakı ağartı çalxalanaraq mənzil başına çatana qədər yağa çevrilirdi.

Tulum.
Dəridən düzəldilən musiqi aləti

Dəri nehrə

Çatmadan asılmış dəri nehrə

Papaqçılıq, kürkcülük və başmaqçılıq. Dabbağlıq sənətinin inkişafı dəridən məişət ehtiyacları ilə yanaşı papaqçılıq, kürkcülük və başmaqçılıq sənətlərinin də inkişafına təkan vermişdir. Öyrənilən dövrdə Şuşa şəhəri papaqçılıqda daha çox ixtisaslaşmış və bu sənət XX yüzillik boyu da davam etdirilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhərində 20 nəfər papaqçı, 22 nəfər başmaqçı olduğu halda, XX yüzilliyin əvvəllərində burada 30 papaqçı emalatxanası var idi ki, həmin emalatxanalarda 123 nəfər papaqçı-sənətkarlar fəaliyyət göstərirdi (*Памятная книга Елисаветпольской губернии, 1914, 48*).

Yerli əhali arasında papaqçılığa tələbatın böyük olması bu sənətin daha geniş yayılmasına zəmin

yaratmışdır. Bu dövrdə ayrı-ayrı kənd və qəsəbələrdə papaqçılıqla məşğul olan bütöv nəsil və məhəllələr mövcud olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Şuşa şəhərindəki və Laçın rayonunun Ağanus kəndindəki "Papaqçılar" məhəllələri öz adını son dövrlərə qədər saxlamışdı.

Qarabağda kişi papaqlarının bir neçə tipi mövcud olmuşdur. Burada qoyun dərisindən hazırlanmış və əhali arasında "motal papaq", "çoban papağı", "şələ papaq" və quzu dərisindən tikilmiş "qaragül papaq", "Girvənkə", "Qarabağı", "Dairəvi" və s. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin bazarlarında, habelə Şərq ölkələrində məşhur idi.

"Motal papaq", "Çoban papağı" adlandırılan papaqlar uzun yunlu, yastı formalı və sferik çevrəyə malik olmaqla, həm astarlı, həm də astarsız tikilir, astarsız papağın tərkinə parça qoyulub dəri ilə birlikdə sınırdı. "Qaragül" papağı isə quzu dərisindən tikilirdi.

Çoban papaqlı kişilər

Papaqların hazırlanmasında qəlib, qayçı, şüfrə, doğanaq, üskük, iynə və s. alətlərdən istifadə olunurdu. Papaqlıq dəri əvvəlcədən suda qaynadılaraq çirkədən təmizlənir və parlaq görkəm alırdı. İkinci əməliyyatda yumşaq olması üçün dərinin tərs üzünə zəy və duzdan hazırlanmış toz səpilir, qurudulur, tərs üzü su çilənməklə yenidən şüfrə və doğanaqla qaşınıb tam yumşaq hala gətirilir, bu əməliyyat başa çatdıqdan sonra papağın tikilməsinə başlanırdı. Papaqçı usta əvvəlcə dərinin ülgü vasitəsilə kəsib tərs üzünə çevirir və tikir, sonra ona astar çəkərək avand üzünə çevirib qəlibə salır, papağın

üzərinə su çiləyərək ağacla döyəcəyib tikiş yerlərini yumşaldırdı.

Kürkcülük və başmaqçılıq. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında: "Altmış ərgəc dərisindən kürk eləse topuqlarını örtməyən, altı ögəc dərisindən külah etsə qulaqlarını örtməyən at ağızlı Aruz Qoca" (*Kitabi-Dədə Qorqud*, 1988, s. 49-50) təsvirinin yer alması aşılانmış qoyun dərisindən hazırlanan isti geyim tipi - *kürkdən* qədim zamanlardan istifadə edildiyini və maldar-elatların məişətində əhəmiyyətli yer tutduğunu göstərir.

Qarabağın bütün ictimai zümərələri arasında kürk ən qiymətli geyim tipi hesab olunurdu. Burada bir kürkün hazırlanması üçün qoyunun iri və xırda olmasından asılı olaraq 4-5, bəzən də 5-6 dəri işlənir, dərinin yunlu hissəsi astar rolunu oynayır. Kürkün üst dəri hissəsi isə qara, sarı və qəhvəyi rənglərlə boyadılırdı.

XIX - XX əsrin əvvəllərində Qarabağda aşılانmış dəridən ayaqqabı (çarıq, başmaq, məs, qondura, çust, uzunboğaz çəkmə və s.) istehsalı mühüm yer tuturdu. Təkcə Şuşa şəhərində yerli ayaqqabı istehsalı ilə məşğul olan 57 dükan fəaliyyət göstərirdi (*Сумбатзаде*, 1964, стр.111).

Aşılانmış dəridən hazırlanan "Zilani", "Şatırı" (Kəlbəcərdə "şirmayı" adı ilə də tanınırdı - S.M.), "Qızqaytaran", "Eşmə", "Kotuğu", "Saya çarıq", "Bizburun çarıq", "Üçburun çarıq", "Dördburun çarıq", "Şirazi", "Beşburun çarıq" və s. çarıq tipləri həm kişilər, həm də qadınlar arasında geniş yayılmışdı. Ən yaxşı çarıq "Beşburun çarıq" hesab edilirdi. Çarıq tikməyi demək olar ki, əhalinin əksəriyyəti bacarırdı. Çarıq toxunma yun corabın üstündən geyilir və qotazlı çarıq bağı ilə ayağa bənd edilirdi. Kəlbəcərli şair-tədqiqatçı Ş.Əsgərov bunu poetik dillə belə təsvir etmişdir:

*Çarıqlara qotazlı bağ taxardıq,
Lovğa-lovğa dönüb ona baxardıq,
Qızlar görsün deyə kəndə çıxardıq,
Görünsə də şal şalvarın yamağı,
Yenə daldan dikəldərdik papağı* (Əsgərov, 1986, 6).

Bəzi hallarda xam dəridən də çarıqlar hazırlanırdı. Belə çarıqlar keyfiyyətinə görə aşılانmış çarıqlardan geri qalırdı.

Çarıqla yanaşı hər ailənin maddi imkanına uyğun digər ayaqqabı tiplərindən (başmaq, çust, qondura (dikdaban ayaqqabı) və s. də istifadə edilmişdir. Çust və qondura mərasim ayaqqabısı kimi yalnız toy və şənliklər zamanı geyinilirdi. Qarabağda *başmaq* istehsalında Şuşa şəhəri öncül yer tuturdu. 1849-cu ildə Şuşada 84 nəfər başmaq ustası işləyirdi (*Сумбатзаде, 1964, 53*).

Başmaqlar "mərdanə" (kişi) və "zənanə" (qadın) olmaqla iki tipdə - altı aşılı göndən, üzlüyü tumac və müşküdən hazırlanırdı. Belə ayaq geyiminin dabanına söyüd ağacından yonulub düzəldilən "top", onun üstündən isə nal vurulur, üzərində müxtəlif səpgili tikişlər (daban "təlbə", üzlüyün ağız köbəsi "qoşasıq", topun ətrafı "kökləmə" və s.) tətbiq edilirdi. Qadın və kişi başmaqları biçim və tikiş texnikası ilə eynilik təşkil etsə də, bəzək tərtibatı və rənglərinə görə fərqlənirdi. Adətən kişilər qara rəngli müşküdən, qadınlar isə qırmızı, sarı, yaşıl, qızıl rəngə boyadılmış tumacdən başmaq geyinirdilər.

Kişi başmaqlarının arasında ən keyfiyyətli sağrı başmağı hesab edilirdi. Sağrı başmaqlarının arasında isə Şuşa şəhərində istehsal edilən "Qala başmağı" daha məşhur idi. Uzunboğaz çəkmələrə Ağdam bazarında daha çox rast gəlinirdi.

Gön altlıqlı, arxası açıq, üzlüyü müşkü və ya tumacdən tikilmiş dikdaban "zənanə" başmaqlarının istehsalı Zəngilanda geniş yayılmışdı (*Məhərrəmov, 2007, 46*).

Çox zaman qadın başmaqlarının üstü məxmərdən tikilərək üzlüyü güləbətin işləmələrlə naxışlanırdı. Toy üçün hazırlanan başmaqlar zəngin bəzəyi ilə seçilirdi. Gəlin başmağının dabanına əlvən rəngli tumacdən "gül", üstündən isə zərgərxanalarda sifarişlə qızıl və gümüşdən hazırlanan "daban" adlı nazik lövhə vurulurdu.

Tədqiq edilən dövrdə Şərqi Zəngəzurda imkanlı zümrə Şuşadan, habelə başqa bölgələrdən alınan daha bahalı papaqların, kürklərin, uzunboğaz çəkmələrin və çustların əsas müştəriləri olmuşdur (*Məhərrəmov, 2020, 75*).

Bu məlumata bəzi mənbələrdə də rast gəlinir: "Burada kişilər çust və uzunboğaz çəkmə də geyinirlər. Bu ayaqqabı tiplərindən əsasən varlı zümrə istifadə edir. Tək-tək varlı adamlar uzunboğaz çəkmələri Şuşa, Ağdam və Gorus şəhərlərindən gələn alverçilərdən alırlar" (*Аристова, 1990, 140*).

XIX əsrin 80-ci illərində Şuşa şəhəri minik və qoşqu heyvanları üçün yəhər hazırlanması sahəsində də ixtisaslaşmışdı. Burada yəhərçiliklə məşğul olan sənətkarlar arasında ayrı-ayrı dar ixtisaslaşma prosesi baş vermişdi. Qoşqu heyvanları üçün yəhər (palan) hazırlayan sənətkarlar "palanduz", minik heyvanlarının yəhərinin ağac hissəsini hazırlayan ustalar "qaltaqçı", dəri yəhərüstü hazırlayan ustalar isə "sərrac" adlandırılırdı.

İnformatorların məlumatına görə tədqiq edilən dövrdə dərinin məişətdə rolu o qədər əhəmiyyətli olmuşdur ki, hətta ondan oğurluq hadisələri də yan keçməmişdi. Oğurluq heyvanın əti yox, dərisi lazım olduğundan çox zaman oğrular heyvanın ətinə gizlicə ziyan dəymiş şəxsin həyatına gətirib ağacdən asar, üstünə yazılı kağız qoyaraq onun islami qaydada - halal kəsildiyini bildirərdilər. Qubadlıdan olan informatorumuz Oruc Şəkəriyyəvin məlumatına görə, onun da başına belə bir hadisə gəlmişdi. Dondarlı (Qubadlı rayonu-S.M.) ilə Oruc Şəkəriyyəvin yaşadığı Göy yal kəndlərinin arasındakı "Vənədlı" adlanan ərazidə onların öküzünü oğurlayıb "gönləmişdilər" (bölgədə iribuynuzlu heyvan oğurluğu "gönləmə" adlandırılır-S.M.). O, heyvanını axtara-axtara gəlib həmin yerə çatanda ağacdən öküzün cəmdəyinin asıldığını və üzərindəki kağızda ətinin təmiz olduğuna işarə edilən:

*Öküzü çıxardıq düzə,
Gönü halaldır bizə.
Yesəniz, yeyin,
Əti halaldır sizə - yazıldığını görmüşdür.*

Keçəçilik. Keçənin ilk dəfə harada meydana gəlməsi və istehsalı haqqında dəqiq məlumat olmasa da, o bütün türk xalqlarına məxsus sənət sahəsi kimi tanınmışdır. Keçə haqqında ilk məlumata e.ə.1200-1100-ci illərdə Homerin "İliada" əsərinin Troya savaşlarından bəhs edən 10-cu bölümündə rast gəlinir. Həmin əsərdə: "Odyssey başına öküz dərisindən içərisi qayıqlarla, çöl üzündən isə keçə çə-

kilərək dibləri möhkəm bərkidilmiş, çöl donuzunun ağ dişləri ilə məharətlə bəzədilmiş dəbilqə geymişdi" təsvirində keçənin adı xatırlanır. Artıq elmi camiəyə Homerin əslən Anadoludan olması və "İliada" əsərində cərəyan edən hadisələrin də orada baş verməsi çoxdan məlumdur.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Altay dağlarının ətəklərində, Pazırık kurqanında tapılmış və e.ə. IV-III əsrlərə – Hun imperiyası dövrünə aid edilmiş keçə yəhərüstü (218 x 68 sm. ölçüdə) də bu sənətin qədimliyini və türk dünyasına məxsusluğunu sübuta yetirir (*Ergenekon, 2005, 46*).

Hun kurqanlarından tapılmış keçə məmulatları (uzunboğaz çəkmə və corablar, əba, yelək və heyvan fiqurları ondan məişətdə də geniş istifadə olunmasını təsdiqləyir.

Türk dilində "keçə" sözünə ilk dəfə XI əsrdə yaşamış Mahmud Qaşqarının ölməz əsəri "Divan-i Luğat-it Türk"də rast gəlinmişdir. Bu əsərdə keçə oğuz sözcüyü olaraq "kiviz", "küvüz", "kidhiz", "kiyiz" adlandırılmışdır. Türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan türkləri arasında işlədilən "keçə" sözü fərqli: qırğız, başqırd, Qaraçay-Balkar dillərində "kiyiz", qazax dilində "kiyiz" və ya "keygiz", tatar dilində "kigiz" və "kiyez", cağatay, özbək, uyğur ləhcələrində "kigiz" və "kiz", tuva ləhcəsində "kidis", Altay (Oyrut) ləhcəsində "kiyiz", hakas, Altay, teleut, şor, lebed ləhcələrində "kis (kiis)" şəklində ifadə edilməkdədir.

İ.M.Dyakonov öz tədqiqatında hələ e.ə. III minillikdə Midiyada yaşayan əhalinin uzun keçə şiş papaq- "tiari"-dən istifadə etdiyini yazmışdır (*Дьяконов, 1956, 364*).

Türk xalqları - xakaslarda, tubalarda, şamanların baş geyimi də ucu şiş papaq olmuşdur. Ucu şiş keçə papaq qazax, özbək və tatarlarda "borik", azərbaycanlılar arasında isə "börk" adlandırılmışdır. Hətta XIX əsrə qədər Qarabağda "Şişpapaqlar" adlı bir tayfa da mövcud olmuşdur (*Qeybullayev, 1990, 75*).

Basma sənəti kimi ixtisaslaşmış keçəçilik "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında belə xatırlanır: "Kimin ki, oğlu-qızı yox, qara otağa qondurın, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən öginə gətirin" (*Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, 34*).

Keçəçilik əhalinin məişətində o qədər mühüm rol oynamışdır ki, bütün Türk dünyasında onun haqqında müxtəlif rəvayətlər yayılmışdır.

Türkiyəli tədqiqatçı Besim Atalay "Türk halıcılığı və Uşak halıları" ("Türk xalçaçılığı və Uşak xalıları") adlı əsərində keçəçiliklə bağlı bu rəvayəti qələmə alaraq yazır: "Orta Asiyanın geniş otlaqlarında bol yetişən qoyunların keçəçilik sənətində əhəmiyyətli rolu olmuşdur. İlk baharda burada yaşayan çobanlar hələ yunları qırıxmamış qoyunların yununun azacıq nəmişlik yerdə yatdığı zaman bitişib qəlib halına gəldiyini görmüş, o zaman yunu isladıb bükmüş, sıx bağlayaraq təpmiş və beləliklə keçə əldə etmişlər".

Daha bir rəvayətə görə Əbu Səid Libabid keçə hazırlamaq üçün uzun müddət yunu ayaqları ilə təpmiş, lakin döyülən yun bitişməmişdir. Son dərəcə mütəəssir olan Əbu Səid Libabid ağlamış və göz yaşlarının yunun üzərinə düşdüyü hissənin bitişdiyini görmüşdür. Beləliklə o, keçə təpmə işini su çiləməklə davam etdirmiş, son nəticədə keçə əmələ gəlmişdir (*Məhərrəmov, 2020, 184*).

Keçəçiliyin tarixini köçmə maldarlıq forması ilə əlaqələndirmək daha qəbul ediləndir. Bu baxımdan türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların hələ İlk tunc dövründən bu yana aparıcı təsərrüfat sahələrindən birini köçmə maldarlıq, xüsusilə qoyunçuluq təşkil etdiyindən, keçəçilik sənətinin təşəkkül tapmasına zəmin yaranmışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda köçmə maldarlıq təsərrüfatının hələ də hakim olduğu şəraitdə bu sənət sahəsi daha geniş inkişaf etmiş, sadə və asan başa gələn keçənin hazırlanmasına güclü tələbat olmuşdur.

XIX əsrin 70-90-cı illərində Şuşa şəhərində keçə məmulatı istehsalı ilə məşğul olan 3 həlləcxana fəaliyyət göstərirdi. Onlardan biri 1876-cı ildə Kərbəlayi Abbas oğluna, 1885-ci ildə fəaliyyət göstərən həlləcxana Usta Qaraş oğluna, 1888-ci ildə yaradılmış həlləcxana isə Kərbəlayi Qasım oğluna məxsus olmuşdur. Bu həlləcxanaların hər birində iki fəhlə işləmiş və hər biri ildə 2 min rubl dəyərində keçə istehsal etmişdir. Karxanalarda elat əhalinin məişətində mühüm yer tutan saya keçə qəlibləri ilə yanaşı, otaqların bəzədilməsi və döşənməsi üçün bəzəkli keçə "nəmənd" də hazırlanmışdır (*Сумбатзаде, 1964, 60-61*).

XIX əsrin 90-cı illərində Cəbrayıl, Karyagin (indiki Füzuli rayonu-S.M.), Minkənd (Laçın rayonu - S.M.), habelə Ağdamdaməşhur keçə ustaları - "atıcılar" (həllaclar) fəaliyyət göstərmişlər. Sonralar Qubadlı və Zəngilanda da bu peşəni mənimsəmiş yerli həllaclar yetişmişdir. Onlar yun qırxını zamanı

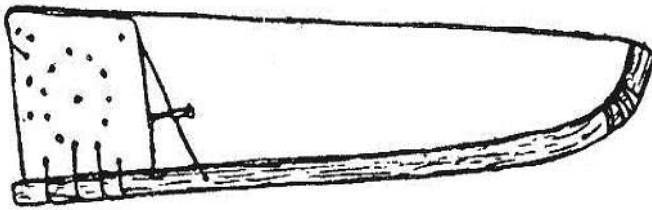
kəndləri gəzir və evlərdə sifarişlə keçə hazırlayırdılar. Laçın rayonunun Minkənd kəndində Nəsir adlı məşhur həllac yaşamış, o bu sənəti ağdamlı atıcı Babadan öyrənmişdir.

Yayda sərinlik yaradan, qışda soyuqdan qoruyan keçədən alaçıq və dəyələrin üst və yanlarının örtülməsində, yaşayış evlərinin döşənməsində, yapıncı, papaq, dolaq, uzunboğaz çəkmə, corab, əba, heybə, çul, çuval yük heyvanı üçün tərlik, palan, yəhər örtüyü, yük keçəsi, namazlıq keçəsi, qundaq keçəsi, at keçəsi, mindər (ocaqqırağı keçə), araba keçəsi, yataq keçəsinin hazırlanmasında və s. məişət ehtiyacları üçün, habelə sənayedə geniş istifadə edilmişdir.

Keçəçilik sənəti ağır fiziki qüvvə tələb etdiyinə görə bu işlə yalnız kişilər məşğul olurdular. Keçə qəlibinin hazırlanmasında əsas əmək alətləri yay, ox, toxmaq, sicim, çatı və s. ibarət idi.

Atıcı yayının uzunluğu 1,5 m olmaqla, ucu içəriyə doğru əyilmiş ağac oxdan və kvadrat şəkilli hamar taxtadan ibarət idi. Hamar taxta içəri tərəfdən kirişlə yayın oxuna bərkidildikdən sonra bir ucu hamar taxtanın gəzindən, digər ucu isə oxun azacıq əyilmiş yuxarı başının gəzindən keçməklə kirişə bağlanırdı.

Kiriş qoyunun acı ("haram") bağıracağından düzəldilirdi. Bu məqsədlə bağıracağı 5 gün duzlu suda saxlayır, sonra bir çubuğa sarıyırdılar. Çubuğa sarınmış acı bağıracaq quruduqdan sonra qatıq və ya süddə yumşaldılırdı. Ağac toxmağın baş hissəsi isə göbələk şəklində düzəldilir, adətən çəkisi 2 kq-a çatırdı.

Yay

qoyur, sağ qolunun altında saxladığı toxmaqla kirişə möhkəm zərbə vurur, toxmağın hər zərbəsindən tarıma çəkilmiş kiriş silkələnərək yunu pardaxlayırdı. Əmək prosesi nəğmə ilə müşayiət olunurdu:

*Atıcıyam, yayım var,
Çaxmağım var, qovum var.
unu yığın, gətirin,
Burda mənim ovum var.*

Yun atıldıqdan (pardaxlandıqdan) sonra şəddə, yaxud palazın üzərinə eyni qalınlıqda döşənib üstünə isti su səpilir, diametri 20-30 sm ölçüdə, yonulmuş düz və hamar ağacdan hazırlanmış ox ("keçə loğalağı" -S.M.) baş tərəfdən yunun arasına qoyulur və palazla birlikdə bükülürdü. Bükülmüş yunu sicim, örkən və ya çatı ilə möhkəm sarıyaraq əvvəlcədən düzəldilmiş "keçə qarımı" adlandırılan düz və möhkəm yerdə yerləşdirilirdi. Keçə qarımının eni keçə oxundan 20-30 sm uzun, boyu 8-10 m, dərinliyi isə 20-25 sm olmaqla düzəldilirdi. Çox zaman şəhər həllacxanalarında bu məqsədlə "karxana" adlanan otaq və ya dəyə ayrılırdı (Məhərrəmov, 2006, 93).

Keçənin təpilməsi 8-9 saat davam edir, ağır zəhmət tələb etdiyindən çox zaman iməcilik vasitəsilə həyata keçirilirdi. İməcilik iştirakçıları həllacın göstərişi ilə iki qrupa bölünür, növbəli şəkildə bir-birinin çiyindənən yapışaraq bərabər addımlarla hərəkət edir və keçə loğalağını irəli-geri istiqamətdə yuvarlayaraq

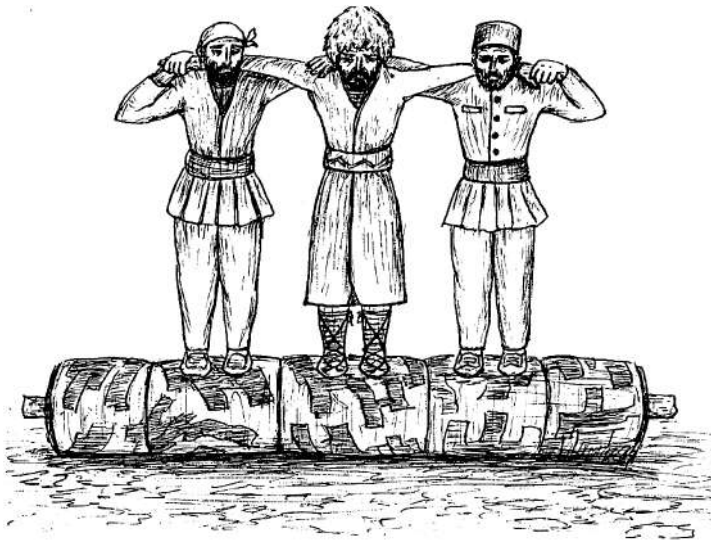
Yunun atılması

tapdalayırdılar. Yun tapdalandıqca loğalağın sarığı boşalır, onu tez-tez açıb sarımaq tələb olunurdu. Bu zaman yunun üstünə yenidən isti su səpilir və əvvəlki qaydada sarınırdı. Yun bitişib tam keçə halına gələndə qədər bu iş davam etdirilir, döymə əməliyyatı başa çatdıqdan sonra sıırıqlar açılır və keçə hazır olurdu. Dilimizdə işlənən "təpmə keçə" ifadəsi məhz bu prosesin adı ilə bağlı yaranmışdır.

Hazırlanmış məmulat "qəlib" adlanır, "baş qəlib", "yan qəlib", "qənşər qəlib" kimi çeşidlərə bölünürdü. 2 metrlik keçə qəlibinin hazırlanması üçün təxminən 8 kq yun tələb olunurdu. Bir alaçıqın üstünün örtülməsində baş-başa tikilmiş 6 qəlibdən istifadə edilir və "baş qəlib" adlandırılır, yan qəliblər alaçıqın yanlarına çəkilir, qənşər qəlib isə qarşısına vurulurdu. Beləliklə, bir alaçıqın qurulması üçün 12-13 keçə qəlibi tələb olunurdu.

Keçələr yunun təbii rəngindən asılı olaraq (ağ, qara, qəhvəyi) seçilirdi. Bunların içərisində ən qiymətli ağ rəngli yundan hazırlanmış keçələr sayılırdı. Hələ xalça meydana gəlməzdən çox əvvəl məişətdə qırmızı, yaşıl, mavi, narıncı rənglərə boyadılmış sadə və naxışlı keçə (nəmənd) və keçə məmulatlarından geniş istifadə olunmuşdur (*Пиралов, 1900, 44; Исаев, 1932, 29*).

Nəmənd və keçəməmulatlarının (heybə, yəhərüstü, tərlik və s.) bəzəkləri əsasən zoomorf (dağ keçisi, ceyran, şir, heyvanların döyüş səhnələri), həndəsi (rəmb, düzbucaq, üçbucaq), nəbati (budaq, gül-çiçək), kosmoqonik (ay, günəş, ulduz) ornamentlərindən, habelə "zəncir", "qoç buynuzu", "qaz ayağı", "ürək" və s. naxışlardan ibarət olmaqla, kənarları xalçalarda olduğu kimi yelənlə haşiyələnirdi.

Keçənin təpilməsi

Nəməndi bükməzdən əvvəl döşənmiş saya yunun üzərinə əvvəlcədən boyaqlı yun düzməklə, istənilən naxış qoyulur, qəlib hazır olanda ortasında həmin naxış alınır.

XVII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Məsinin "Vərqa və Gülşə" poemasında da çadırları bəzəmək üçün nəmənddən istifadə edildiyi göstərilir (*Məsihi, 1977, 59*).

Qarabağda keçədən "yapıncı" (bölgədə "kəpənək" adı ilə də adlandırılır - S.M.) adlanan geyim tipi hazırlanmışdır.

Arandan-dağa, dağdan-arana köç edən elatların məişətində keçədən hazırlanmış məmulatlar mühüm yer tuturdu. Maldar-elatlar ev ləvazimatlarını yağmur və toz-torpaqdan qorumaq məqsədilə *yük keçəsindən* istifadə edirdilər. *Yəhər keçəsi*

yəhərin altında yerləşdirilərək atın sağrısının örtülməsinə xidmət edirdi. Tava və qazanın üzərinə örtülən, ağ rəngli *süd keçəsindən* həm də süd bişdikdən sonra tez soyumaması və toz-torpaqdan qorunması üçün istifadə olunurdu.

Dolaq keçəsi soyuq havada ayaqlara sarınırdı. *At keçəsi* çılpaq atın belində yəhər vəzifəsini yerinə yetirirdi. *Qapı keçəsindən* adından göründüyü kimi alaçıq və dəyələrin qapılarının örtülməsində istifadə edilmiş, çox zaman naxışlı keçədən hazırlanmışdır.

Namazlıq keçəsindən ibadət zamanı, *qundaq keçəsindən* isə körpələrin bələk üstüsü kimi istifadə edilmişdir. Namazlıq və qundaq keçəsi əsasən naxışlı keçədən hazırlanırdı.

Araba keçəsi ilə arabaların üstü örtülürdü. XIII əsrdə yaşamış səyyah Marko Polo tatarların (azərbaycanlıların - S.M.) məişətindən bəhs edərək yazırdı: "Onların arabaları qara keçə ilə örtülü olur, əgər bütün günü yağış yağsa belə, su keçirmir" (*Книга Марко - Поло, 1955, 83*).

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda keçəçilik uzun bir dövr ərzində müstəqil sənət sahəsinə çevrilmiş, köçmə maldarlıqla məşğul olan əhali arasında ona böyük tələbat olmuş, hətta XX əsrin 50-ci illərinə qədər bu sənət mövcudluğunu davam etdirmişdir. Sonralar fabrik istehsalı olan çadırlardan istifadə edilməsi ağır zəhmət tələb edən keçəçilik sənətinin tədricən aradan çıxmasına səbəb olmuş, artıq XX

əsrin ortalarında bu sənət sahəsi tamamilən unudulmuşdur.

İpəkçilik. İpəkçilik müqəddəs peşələrdən sayılmış və bütün Şərqdə haqqında müxtəlif rəvayətlər yaranmışdır. Xalq arasında geniş yayılmış bir rəvayətə görə: "Əyyub peyğəmbər ağır xəstəliyə düşər olmuş, bədənini qurdlar dərşaraq parçalamış və dərin yaralar açmışdır. Dəhşətli əzablara baxmayaraq o, Allaha asi olmamış, bu imtahana görə şükürlər etmiş, öz dualarında ona verilmiş əzabların insanlara rifah gətirməsini diləmişdir. Hətta bədənindən bir qurd yerə düşsə belə, onu qaldırmış, yarasının üstünə qoyaraq: "Allah sənə harda olmağı əmr edibsə, orada otur"- deyərmiş. Nəhayət qurdlar peyğəmbərin bədənini dağıtmış, sümükləri görünməyə başlamış, iki qurd isə ürəyinə yapışmışdır. Bu zaman peyğəmbər Allaha: "Mərhəmətli Allahım, qurdlar mənim bədənimi parçaladılar, lakin mən sənə asi olmadım. İndi isə onlar sənə dua etdiyim ürəyimə yapışmışdır. Onlar mənim ürəyimi dağıtsalar mən sənə necə dua edərdim?"- deyər müraciət etmişdir. Allah peyğəmbərin duasını eşitmiş və mələyi Cəbrayıl onun bədənindəki qurdları qanadı ilə kürüməyi əmr etmişdir. Cəbrayıl qanadı ilə qurdları kürümüş, peyğəmbər sağalmışdır. Onun ürəyinə yapışmış iki qurd isə Allahın əmri ilə barama qurdu və arıya çevrilərək insanlara göndərilmişdir ki, onlar gözəl ipək paltar geyinəndə, dadlı bal yeyəndə dəhşətli əzablara baxmayaraq insanların rifahı üçün dualar etmiş peyğəmbəri yada salsınlar"" (*Кавказский календарь на 1914 год, 1913, 108*).

Barama qurdu və arıya təmizlik və halallıq rəmzi kimi baxılması bəlkə də bu rəvayət ilə bağlı olmuşdur.

XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərində yaşamış alman səyyahı İohan Şiltberger Qarabağ bölgəsində ipəkçiliyin geniş yayılması haqqında məlumat verərək yazırdı: "Kür çayının suvardığı gözəl otlaqlara malik Qarabağ düzənliyində ən yaxşı barama yetişdirilir" (*Шильтбергер, 1984, 67*).

Azərbaycanda ipəkçiliyin canlanmasında bütün Qafqazda Dövlət Əmlak Nazirliyinin təşəbbüsü ilə "Qafqaz ipəkçilik stansiyası"nın açılması səbəb olmuşdur. Qafqaz ipəkçilik stansiyası 1887-ci ildə yaradılmış, onun mərkəzi idarəsi Tiflisdə, şöbələri isə Nuxa və Şuşa qəzalarında açılmışdı (*Труды Кавказской шелководственной станции, 1896, 33*).

1889-cu ildə Yelizavetpol quberniyası Cəbrayıl qəzasının Qarğabazar və Zəngəzur qəzasının Qubadlı kəndlərində də ipəkçilik məktəbləri təşkil olunmuşdu (*СМОМПК, 1891, 229*). 1896-cı ildə bu stansiyanın Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında yeni şöbələrinin açılması da nəzərdə tutulmuşdu (*Труды Кавказской шелководственной станции, 1896, 33*).

Cəbrayıl qəzasında kəndlərin oturaq və köçəri əhalisi ipəkçiliyə daha çox üstünlük verirdilər (*СМОМПК, 1891, 95*). İpəkçiliyin inkişafı üçün geniş tut bağlarının salınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. 1850-ci ildə Cəbrayıl gömrükxanasının yaxınlığında, Çaylaq dərəsi ətrafında geniş sahədə salınan tut bağları burada baramaçılığın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

1884-cü ildə Cəbrayıl qəzasında 24.580 pud, 1885-ci ildə 24.280 pud, 1898-ci ildə isə 22.680 pud barama istehsal edilmişdi (*Quliyev Ş., Abbasov, Quliyev F., 1993, 33*).

Zəngəzur qəzasında ildə 2218 pud barama yetişdirilirdi. 1904-cü ildə Karyagin qəzasında 27 min pud barama istehsal olunmuşdu (*Обзор Елисаветпольской губернии за 1908 год. 1909, 8*).

Bölgədə əsasən Xorasan cinsli ipəkqurdu becərilirdi. Lakin ipəkqurduna xəstəlik düşdükdən sonra onu Yaponiya və Fransa cinsli ipəkqurdu ilə əvəz etmək məcburiyyəti yaranmış, Fransa ipəkqurdundan da yüksək məhsul alınmadığı üçün bu cins qurdun istehsalı dayandırılmışdı (*СМОМПК, 1891, 96-97*).

İpəkqurdu toxumunun toplanması və ümumiyyətlə ipəkçiliklə əsasən qadınlar məşğul olurdular. İpəkçilər sağlam baramaları seçib sərin yerdə bez parçanın üzərinə düzür, 4-5 gündən sonra hər bir baramanın içindən böyük qarınlı, zəif və uçmaq iqtidarında olmayan kəpənəklər çıxır, baramadan çıxan kəpənəklər ikinci gün qoşalaşmağa və toxum qoymağa başlayırdı. Əvvəlcə onlar sarı rəngdə olur və parçaya yapışırdı. Kəpənəklər öldükdən sonra parçanı soyuq suda yuyaraq toxumları ayırır, bir neçə gün qurutduqdan sonra isə kisəciklərə, yaxud ağzı qapaqlı (siçan yeməməsi üçün) gil qablara yığıb sərin yerdə saxlayırdılar. Sərinlik yaratmaq məqsədi ilə çox zaman qabın dibinə düyü tökür, yayda isə yumurtalardan sürfələrin vaxtından əvvəl çıxıb məhv olmaması üçün istidən qoruyurdular. Bu üsulla bəslənilən hər 8 givrənkə bişməmiş baramadan 4 givrənkə toxum almaq olurdu.

Yazda tut ağacı yarpaqlayanda qadınlar toxumları pambıq parçadan hazırlanmış kisəciyə töküb

ağzını tikir, qoltuqlarında oyadır, gecələr isə yataqlarında saxlayırdılar. Beləliklə, toxumlar isinir və ondan ipəkqurdu əmələ gəlirdi. Sonrakı mərhələdə ipəkqurdunu taxta tabağın içərisinə səpib səhər günəş qalxanda havaya çıxarır, toxumların üstündən bir neçə qamış süpürgə, onun üstündən isə tut yarpaqları düzürdülər. Toxumlar yarpağa yapışmadığından onları qurdlardan asanlıqla ayırmaq olurdu. Qurdlar təzə yarpağı yemək üçün süpürgənin üstünə qalxır, həmin vaxt ipəkqurdu yarpaqla bərabər qamışdan düzəldilmiş, üstünə isə saman tökülmüş tərəcəyə yığılırdı. İpəkqurdu 3-4 günə oyanırdı. İpəkqurdu oyanıb barama sarıyana qədər bir neçə yaş dövrü və yuxu keçirirdi.

İlk yaş dövründə sürfələr "murca" adlandırılırdı. Murca gün ərzində yaxşı hava olduqda 2-3, tutqun havada isə 1 dəfə yemlənirdi. İlk yaş dövrü 6 gün davam edir, bu vaxt qurdlar yuxulu, süst olur, hərəkət etmir və sürfə verməyə başlayırdı. Bu vəziyyət 2 gün davam edir və ipəkçilər onu "yuxu" adlandırırdılar.

Birinci yuxu "qara yuxu" adlanırdı. Bu ad murcanın qara rəngdə olması ilə bağlı yaranmışdı. İpəkqurdu hər yuxusu 2 gün olmaqla 4 yuxu yatır, hər yuxunun arası isə 6 gün davam edirdi. Birinci və ikinci yuxunun arasında qurdlar 3-4 dəfə böyüməyə başlayır və başqa tərəcəyə yığılırdı. 2-ci yaş dövründə 1 tərəcalik murcadan 2 tərəcalik barama alınır (СМОЛТК, 1891, 99).

8-ci gündə ikinci yuxu – "cümsaz" başlayırdı. Bu yuxudan sonra sağlam qurdlar eyni ölçüdə olur və eyni vaxtda oyanırdı. İkinci və üçüncü yuxunun arasında qurdlar qapalı yerdən çıxarılıb bağda, gün düşən yerdə saxlanırdı. Burada onlar torpağın üzərində yerləşdirilir, aralarından "laxta" adlandırılan kiçik zolaqlar qoyulur, yan tərəfləri qamış, ağac budaqları ilə, üzəri çayan otu, yağışlı və günəşli havalarda isə ön tərəfdən tərəcə ilə örtülürdü.

Baramaqurdunun üçüncü yuxusu "kiçi" (kiçik), dördüncü yuxusu "ulu" (böyük) adlanırdı. Dördüncü yuxu ərəfəsində qurdlar o qədər yem tələb edirdi ki, nadir hallarda bir adam onun öhdəsindən gələ bilirdi. Buna görə də ipəkqurdunun bəslənməsi ilə bütün ailə məşğul olurdu.

Beləliklə, ipəkqurdunun oyanmasından baramasarıma vaxtına qədər 40 gün keçirdi. İpəkqurdu az yeyəndə və sarımtıl rəngə çalanda artıq baramasarımanın vaxtı çatdığı məlum olurdu. Bu zaman onların üstünə yaba ("kələfərman") ilə çox ehtiyatla şax (ağac budaqları) qoyulurdu.

2-3 gün ərzində baramaqurdu şaxın üstünə qalxır, qalxa bilməyən qurdlar isə əl ilə yığılaraq oraya qoyulurdu. Qurdlar barama sarıması üçün 4 gün saxlanırdı. Bundan sonra bütün ailə üzvləri, hətta qohum-qonşular kömək məqsədilə səhər tezdən barama toplamağa gəlirdilər. Həmin gün barama toplanan evdə bayram günlərində olduğu kimi yemək bişirilə, iməciliyə gələnələrə nahar verilərdi.

Barama toplandıqdan sonra qurudulur və ya dərhal satılırdı. Baramanı içindəki pupların ölməsi və kəpənəyə çevrilməsi üçün 3 gün xalçanın üstündə gün düşən yerdə qurudulur.

İpəksarımada istifadə edilən əsas alətlər əl iyi, əl cəhrəsi və sarıma dəzgahı idi. İpəksarıma dəzgahı - "mancılıq" dörd və altıuclu cəhrədən ibarət olmaqla, ayaq lingi vasitəsilə hərəkətə gətirilirdi (Труды Кавказской Шелководственной Станции. 1902, 9). İpəksarıma dəzgahı əsasən çay və bulaq kənarında qurulurdu. Bu məqsədlə qamışdan xüsusi dam tikilir, orada silindr formalı soba (hündürlüyü 2 m) qoyulur, sobanın üzərində mis tiyan, qarşısında isə torpağa basdırılmış iki ağac dayağın üzərində mancılıq - cəhrə yerləşdirilirdi. Tiyanı su ilə doldurub qaynama dərəcəsinə gətirir, içərisinə ayran əlavə edib baramaları oraya tökür və "tavaşa" adlanan itiüclu ağacla deşirdilər. Barama qaynayan zaman özündən yapışqanlı maddə ifraz edərək sap buraxır və tavaşaya yapışırdı. Sarıyıcı bu ipdən iki dəstə yığib tiyanın qarşısındakı halqaya keçirərək

Cecim

məftil gözcüklər vasitəsilə qarqaraya, oradan isə cəhrəyə ötürürdü. İpəksarıma dəzgahında üç nəfər işləyirdi. Onlardan ikisi növbə ilə ipək sarımaqla, üçüncüsü isə sobanı yandırmaqla məşğul olurdu.

Baramadan ipək sapı almaq kustar üsulla həyata keçirilirdi. İpək sarınmasına yararsız hesab edilən və "lası" adlandırılan hissədən digər məqsədlər üçün istifadə edilirdi. Lasını əvvəlcə soyuq suda yuyur, sonra isə sabun, kül və ya potaşla qaynadaraq ağ rəngli "pilə" əldə edirdilər. Pilədən aşağı keyfiyyətli "keci" - ipək sap alınır. İstehsal texnikası ilə bir-birindən fərqlənən keci və xam ipək toxuculuğu əsasən Şuşa şəhəri və Qubadlıda təşəkkül tapmışdı.

Qarabağda satılıq ipəklə yanaşı ev tələbatını ödəyən və "vaz" adlandırılan ipək də istehsal edilirdi. "Vaz" ipək və kecidən tikiş sapı, cecim, yorğan - döşək və mütəkkə üzü, süfrə, pərdə, habelə geyim dəstləri və çarqat hazırlanırdı. Vaza nisbətən kecidən daha asanlıqla, vaxt itirmədən məmulat toxumaq mümkün idi. N.D.Kalaşevin məlumatına görə keci və vazdan hazırlanan qalın material (cecim) o dərəcədə keyfiyyətli olurdu ki, ondan 40-50 il, hətta daha çox istifadə edilirdi (*Труды Кавказской Шелководственной Станции. 1902, 26*).

Cecim toxuculuğu Şuşa qəzasının Lənbəran və Ağcabədi kəndlərində, Cəbrayıl və Zəngilanda geniş yayılmışdı. Cecim zolaqlı, həndəsi və nəbati naxışlarla toxunurdu. Zolaqlı naxışlı cecim "alaca" adlandırılırdı. Döşək və mütəkkə üçün toxunan materiallarda "gül yarpağı", "həmyan", "quş dirnağı", "alaköynək", "ağyerli" və ya "ağəbirli", "köynək" və s. naxışlardan istifadə olunurdu.

XIX əsrin ikinci yarısından kapitalist münasibətlərinin inkişafı ipəyin fabrik üsulu ilə istehsalının genişlənməsinə təkan vermişdi. 1867-ci ildə Şuşa qəzasının Şuşa kəndində 48 dəzgahla təchiz edilmiş buxarla işləyən, 1869-cu ildə isə Şuşa şəhərində 24 ipəksarıyıcı dəzgaha və 200 cəhrəyə malik ipək fabriki açılmışdı. 1872-ci ildə bu fabrikdə 42 işçi çalışmış, məhsul istehsalı 15 min rubl təşkil etmişdir. Bir ildən sonra fabrikdə işçilərin sayı 50-yə çatmış, fabrik 16 min rubl gəlir əldə etmişdir. 1874-cü ildə Şuşada işçilərinin sayı 100, ümumi məhsul istehsalı 38100 rublu əhatə edən daha iki ipəksarıyıcı fabrik fəaliyyət göstətmişdir (*Кустарные шелковые промыслы Кавказа, 1902, 35*).

Cəbrayıl qəzasında 7 barama qurudan və ipəkəyirən zavod açılmışdı. Onlardan ikisi Cəbrayıl, digərləri isə Qarabulaq, Qarakollu, Hadrut, Pirəhmədli və Daşkəsən kəndlərində yerləşirdi (*СММПК, 1891, 105*).

Cəbrayıldakı zavodların birində 12 fəhlə üçün nəzərdə tutulmuş 12 ipəksarıyıcı dəzgah var idi. Dəzgahların hər biri 2 min manat dəyərində olmaqla Fransanın Marsel şəhərindən gətirilmişdi. Bu zavodda 10 fəhlə işləyirdi. Zavod il ərzində 10 pud təmiz ipək və 5 pud lası istehsal edirdi. Zavodda istehsal edilən ipək Şuşa və Moskva şəhərlərində bir pudu 250-300, lasının hər pudu isə 50-70 manata satılırdı (*СММПК, 1891, 106-107*). Burada 1 pud quru baramadan 15 girvənkə xam ipək alınır. İpəyin bir girvənkəsi yerində, habelə Şuşa şəhərində 3, yaxud 3 manat 50 qəpiyə satılırdı. Lasının bir girvənkəsi isə 40 qəpik dəyərində idi (*СММПК, 1891, 110*).

Hadrut kəndindəki Qulu Muradova məxsus ikinci ipəksarıyıcı zavod buxarla işləyirdi. Bu zavodun məhsulları 1879-cu ildə Filadelfiyada (Amerika) keçirilən ümumdünya sərgisinin qızıl, 1882-ci ildə isə Moskvada təşkil edilən sərginin bürünc medalına layiq görülmüşdü (*СММПК, 1891, 110*).

Buradakı 60 dəzgahda 40 işçi çalışaraq, gün ərzində 20-30 qəpik əmək haqqı alırdı. Zavodun günlük ipəksarıma istehsalı 30 misqal nazik, 48 misqal nisbətən qalın, orta hesabla 39 misqala çatırdı. Aprel ayından başlayaraq zavod 8-9 ay fəaliyyət göstərir, ildə 80 pud təmiz ipək və 40 pud lası istehsal edirdi. Zavodun məhsulu olan ipəyin pudu Moskva və Marseldə 250-300, lasının pudu isə 50-70 manata satılırdı (*СММПК, 1891, 107-108*).

Qubadlı kəndində müəllimlik edən Həşim bəy Nərimanbəyov yazırdı: "Əhalidən yığılan pulun hesabına yaşadığım üçün mən də minnətdarlığımı ipəkçilik sahəsi yaratmaqla bildirmək istəyirdim. Burada başqa sahələr kimi ipəkçilik də primitiv üsulla aparılmaqda idi. Mən ipəkçiliklə məşğul olanlar üçün bir neçə nüsxədə Bezobrazovdan tərcümə etdiyim "İpəkdurdunun yetişdirilməsi haqqında kənd təsərrüfatı sahibkarlarına məsləhətlər" adlı kitabımı yazıb şagirdlərə və kəndin savadlı adamlarına payladım. Bununla yanaşı nəzəriyyəni təcrübədə tətbiq etmək məqsədilə qəza rəisi Ə.Qarayevdən 10 misqal italyan cinsli barama qurdu alınmasını xahiş etdim.

1886-cı ilin 23 aprelində əhalini topladım və onlara öyrətdim ki, toxumu kənarları bükülmüş kağı-

za yığib toxunmadan bir yerdə saxlamaq lazımdır. Halbuki burada toxumu düyünçəyə yığib oyanana qədər qoltuqlarında saxlayırdılar. İpəkqurdu çıxdıqdan sonra şagirdlərin və əhalinin qarşısında onları yedizdirir və yerlərini dəyişdirirdim. Yemləmə 33 gün davam etdi. 10 misqal toxumdan hamının heyretinə səbəb olan 6 pud və 9 girvənkə məhsul aldım. Bundan sonra əhali həvəslə mənim məşğələlərimə gəlir və faydalı məsləhətlər alırdı. Bu il mənim 9 nəfər şagirdim ipəkqurdu yetişdirilməsinin nəzəriyyəsinə ni öyrənir və təcrübədə tətbiq edir" (*CMOMIK, 1891, 233-234*).

Qarğabazar kəndindəki məktəbdə (Karyagin qəzası) ipəkqurdunun bəslənməsinə məktəbin müdiri Sadiq bəy oğlu Tahirov rəhbərlik edirdi. O ipəkçiliklə 1888-ci ildən məşğul olurdu. Burada ipəkqurdunun bəslənmə sahəsi 180 kv.m olan və dəmir soba ilə təchiz edilən kitabxana otağında aparılırdı. Məktəbə Şuşadan 3 misqal sarı cinsli toxum alınıb gətirilmişdi. 2 ildən sonra burada da yüksək göstəricilər əldə olunmuşdu (*CMOMIK, 1891, ctp.289*).

Toxuculuq. Qarabağ xanlığında toxuculuq ən geniş yayılmış və inkişaf etmiş sənət sahələrindən olmuşdur. Burada maldarlığın, ipəkçiliyin və pambıqçılığın geniş yayılması hər bir ailənin ehtiyacını ödəyəcək ipək, yun və pambıq parçalar, o cümlədən müxtəlif çeşidli toxuculuq məmulatlarının - xalça, əlvan naxışlı corablar, məişət və təsərrüfat əşyalarının istehsalına zəmin yaratmışdır.

XVIII əsrin sonlarında Şuşada və onun ətraf məntəqələrində pambıq parça istehsalı ilə məşğul olan və toxucu dəzgahlarının sayı 1000-ə çatan karxanalar fəaliyyət göstərirdi. Burada istehsal edilən pambıq parça yerli əhalinin tələbatını ödəməklə yanaşı Rusiya və İrana ixrac edilirdi. Yerli xammal əsasında işləyən pambıq parça karxanalarında daha çox bez və ağ parça istehsal olunurdu. XIX əsrin I yarısında Şuşada bez və ağ parça istehsalı qalmaqda idi. 1829-cu ildə Şuşa şəhərində 80 toxucu dəzgahı olan 28 bez karxanası fəaliyyət göstərirdi. İl ərzində həmin bəzzazxanalarda hər birinin uzunluğu 10 arşın, eni 7 gireh olan 8 min ədəd bez toxunurdu (*Зедгенидзе, Зох-раб-беков, Тер-Ягизаров, 1891, 83*).

Şuşada fəaliyyət göstərən toxucuların xeyli hissəsi ipək parça istehsalı üzrə də ixtisaslaşmışdı. XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbədə Şuşada fəaliyyət göstərən iri toxuculuq müəssisələri "manufakturalar" kimi təqdim olunur, "burada müxtəlif çeşidli ipək parçalar istehsal edən 500 toxucu dəzgahının işlədiyi, toxucu dəzgahlarında müxtəlif əməliyyatların yerinə yetirilməsi üzrə ixtisaslaşmış işçilərin çalışdığı" göstərilirdi. 1829-cu ildə həmin karxanalarda 7200 ədəd müxtəlif çeşidli ipək parça, 740 ədəd kəlağayı, 6100 ədəd kəmsənfə toxunmuşdur. İpək parçalar (darayı, çadra, kəmsənfə və s.) hər topunun eni 4 çərəkədən 1 arşınadək, uzunluğu isə 25 arşın ölçüdə istehsal edilirdi (*bax: AKAK. Tiflis, 1874, IV cild, d. 95*).

XIX əsrin 90-cı illərində Şuşa şəhərində Məşədi Dadaş oğlu, Məşədi Abbas Mirzəməhəmməd oğlu, Kərbəlayi Kərim Məşədi Mehdi oğlu və Məşədi Abbas Məşədi Mehdi oğluna məxsus olan 5 karxana məşhur idi. Həmin karxanalarda həm pambıq (qədək, şilə, çit, bez, satin), həm yun (şal, mahud), həm də ipək (çarqat, darayı, tafta, qanovuz, bafta, alaca və s.) parçalar toxunurdu.

Qarabağda ev sənətkarlığı da geniş yayılmışdı. Buradakı toxucular "kargah" adlandırılan dəzgahda parça toxuculuğu ilə məşğul olurdular. Şal parça, xalça, kilim, palaz, corab və məişətdə işlədilən müxtəlif çeşidli yun və pambıqdan hazırlanan məmulatlar da ev şəraitində istehsal edilirdi. Lakin əmək bölgüsünün və ixtisaslaşmanın dərinləşdiyi, əmək məhsuldarlığının yüksək olduğu karxanalarla müqayisədə adi sənətkar emalatxanalarının məhsuldarlığı zəif idi.

Yunun daranması

İpin cəhrədə ayrılması

Kustar yun parça toxuculuğunun ilkin mərhələsi yunun çeşidlənib təyinatı üzrə bölünməsindən başlanırdı. Payız yunu (güzəm), yaz yunu (yapağı) ayrıca çeşidlənirdi. Qoyunun güzəm yunundan şal-bafılıqda, habelə xalçaçılıqda (əriş ipi) istifadə olunurdu. Yapağı yunu isə arğac və ilmə ipləri üçün tədarük edilirdi.

Yunu çeşidlədikdən sonra çay kənarında yuyurdular. Çox zəhmət tələb etdiyindən bu işə kişilər, hətta yaxın qonşular da cəlb olunur, belə iməcilik növbə ilə hər evdə keçirilirdi. Yunu iri daşların üstünə yığır, üzərindən su axıdır, ağacla döyəcləyərək təmiz və duru suyu axanadək bu işi davam etdirirdilər. Quzu yunu isə yumşaq olması üçün yağış və qar suyu ilə yuyulurdu. Yuyulmuş yun daşların və kolların üzərində qurudulur və çubuqla çırpılırdı.

Sonrakı işlər əsasən evdə yerinə yetirilirdi. Çırpılmış yun iki dəfə yun darağından keçirilirdi. Yun darağını yerli ustalar hazırlayırdılar. Şuşa şəhərində yun darağı 60 qəpiyə satılırdı (*CMOMTK, 1891, 9*).

Daranmış yundan alınan "piltə"dən oxlovla burmaqla "buruq" düzəldir, ikinci daramada buruğu açır, "piltə"ni yenidən darayır və "əlçim" (əlçimləmə) əldə edirdilər. Birinci və ikinci daramadan sonra yundan çıxan xırda tullantını - ("kilkə") qarışdırıb yenidən daraqdan keçirir, ondan yataq dəsti, çatı və sicim hazırlayırdılar. "Əlçim kilkəsi"ndən əriş ipi hazırlanır, habelə ucuz qiymətli xalça-palaz, çul, çuval, xurcun və s. xalça məmulatları toxunurdu. Kilkədən papaqçılar da xammal kimi istifadə edirdilər.

Yunun daranması və əlçimlənməsində işçi qüvvəsi tələb edildiyindən bu iş də iməciliklə həyata keçirilirdi. İməciliyə qatılan qadınlar yun daraqlarını götürüb gələr, iməcilik iştirakçıları üçün həmin evdə xüsusi yemək süfrəsi açılardı.

İpin əyirilməsində ən zəruri əşya kimi cəhrə yüksək qiymətləndirilmiş və hər evdə ona böyük tələbat olmuşdur. Onun yonma və toplu kimi iki tipindən istifadə edilirdi. Cəhrənin əsas hissələri iki cüt ayaqdan, fırlanan təkərdən, ox, qol, tağalaq və ydən ibarət idi. Əyirici cəhrənin qarşısında elə vəziyyətdə otururdu ki, oxun qolu sağ əlinin, iyi isə sol əlinin altında qalırdı. Sağ əli ilə təkəri fırladır, sol əli ilə isə eşilmiş yunu iyə ötürürdü. Təkər fırlandıqca onunla bərabər iy və iyə geydirilmiş tağalaq da fırlanırdı. İpin nazik və qalın alınması da təkərin hərəkəti ilə tənzimlənirdi: nazik ipi əldə etmək üçün təkəri asta, qalın ip üçün isə daha sürətlə fırlatmaq lazım gəlirdi.

Yun çəngəsi iyə sarındıqdan sonra əyirici artıq təkərin soldan-sağa fırladılmasını dayandırır və bu əməliyyatı əksinə, sağdan-sola doğru yerinə yetirirdi. Bu zaman ipi yenidən tağalağın yanında sarıyır, lazımı qədər ip əyirdikdən sonra ydən çıxararaq "dükə" düzəldirdi. İki "dükə"dən bir "yumaq" alınır.

Yumağı sıxlaşdırmaq məqsədilə yenidən cəhrədə bükdeləyirdilər. İpin üçqat bükdelənməsi ilə əriş, arğac, hörmə ipi, ikiqat bükdelənməsi ilə isə ilmə ipi alınır. İkinci əyirmədən sonra yumaqlar birqat sarınır və "kələf" düzəldilirdi.

İpliğin kirtizlanması

İp bükdeləndikdən sonra "kirtizlama" işi başlanırdı. Qalın, gözsüz iynəni xatırladan "kirtiz" alətindən ipin düyünlərdən təmizlənməsi və hamarlanması məqsədilə istifadə edilirdi. İpi kirtizlayan toxucu yerdə oturaraq sağ ayağını irəli uzadır, yumağı sol əlinə götürür, sərbəst ucunu sağ ayağının baş barmağının arasında saxlayaraq sağ əlindəki kirtizla dolayır, kirtizı irəliyə və geriye apararaq təmizləmə işini başa çatdırır, hamarlanmış ipi yenidən kələfləyirdi.

İp kələfləndikdən sonra boyama işinə başlanırdı. İpin boyaması suyun bol olduğu çay sahilində həyata keçirilirdi. Boyadılmış ip rənginin solmaması üçün dərhal soyuq su ilə yuyulur, gün altında qurudularaq yumaqlanırdı. Beləliklə, bir neçə əməliyyatdan sonra iplik toxuma

üçün hazır vəziyyətə gətirilirdi.

Ev toxuculuğunun geniş yayılmış nümunələri şal parça, mahud, dügürt, xalça və xalça məmulatları, naxışlı corablar və geyimlər olmuşdur. XIX əsrdə şal parça (şalbacılıq) toxuculuğunun qabaqcıl mərkəzləri arasında Şuşa və Cəbrayıl qəzaları xüsusi yer tuturdu.

Şal parça bəsit yer hanasında (50 sm enində) demək olar ki, hər evdə toxunmuşdur. Yer hanası bir cüt köndələn ağacdən, ağacları bir-birindən aralıda möhkəm saxlayan iki cüt mıxçadan, gücü ağacından, əriş tayalarını saxlayan 3 ədəd çatma ayaqdan, ağız çubuğu və taxta qılıncdan ibarət idi. Yer hanasında toxunan şal parçasının arğac ipi hanadakı taxta qılıncın zərbəsi ilə sıxlaşdırılıb bərkidildiyi üçün parça da əhali arasında "qılıncı şal" adlandırılırdı. Yer hanası elatlar arasında da geniş yayılmışdı. Rus etnoqrafı T.F.Aristovanın tədqiqatında bölgədə yer hanasından istifadə edilməsi haqqında da məlumat verilmişdir: "Kəlbəcərin Ağcakənd, Oruclu, Zəylik, Laçının Qarakeşiş (Qarakeçdi - S.M.), Minkənd və Aşağı Zerti kəndlərində yer hanasından istifadə edilməsinin şahidi olduq" (Аристова, 1966, стр.73).

Yer hanasında toxunan "qılıncı şal"dan kişilər üçün şalvarlıq hazırlanırdı. Çuxalıq parça üçün daha nazik ip əyirilirdi. Çox zaman belə parçasının arğacı ipəkdən, ilmələri isə yundan olurdu. Bölgədə kişi geyimi üçün hazırlanmış ipə "naziklik əyirmə" deyilirdi. Hansı qadın "naziklik əyirir" - deyiləndə məlum olurdu ki, o, əri üçün geyim toxumağa hazırlaşır.

Yun iplikdən və ipək saplardan hörmə üsulu ilə müxtəlif naxışlı ("Xonça", "Qaynaq", "Əyriburun", "Cir", "Qıvrım", "İslimi", "Qovurğa", "Üzük bəzəyi", "Üçyarpaq", "Salxım", "Şeytan", "Güllü corab", "Boğma corab", "Müsürü", "Buta", "Qızqaytaran", "Qasımı", "Şalbuta", "Toyuqayağı" və s.) corablar toxunmuşdur.

"Əyriburun" (buta) naxışlı yun corab

"Qasımı" naxışlı yun corab

Corabların arasında "Xonça" və "Müsürü" daha qiymətli hesab olunurdu. Adət üzrə toy ərəfəsində gəlin köçəcək qızın anası bəy üçün "Xonça" naxışlı corab toxuyardı. "Müsürü" corab isə qiymətli hədiyyə hesab edildiyindən, toy məclisini aparan aşıqlara hədiyyə olunardı.

"Xonça" naxışlı corabın üzərində dairələr toxunur, dairələrin içərisi isə güllə naxışlanırdı. "Müsürü" corab isə ziqzaq şəkilli naxışlarla bəzədilirdi.

"Əyriburun" corab buta, "Qaynaq" ziqzaqlı, "Cir" corablar isə zolaqlı naxışla toxunurdu.

"Şalbuta" corabın boğaz hissəsi üfüqi toxunmuş güllərlə bəzədilir, ortası isə ayaqdan boğazadək horizontal sıra ilə düzülmüş güllərlə naxışlanırdı.

"Üçyarpaq" və "Salxım" corablarının naxışları adından göründüyü kimi yarpaq və üzüm salxımı idi. "Üçyarpaq" corabın hər üç yarpağının ortasına gül bəzəyi salınırdı.

Qarışıq əyri xətlər və xətlərin ortasında gül naxışlı "Şeytan" adlandırılan corab elə mürəkkəb kompozisiyaya malik olmuşdur ki, onu toxumağı hər qadın bacarmadığından "şeytan" adı ilə məşhurlaşmışdı.

"Üzük bəzəyi" corabını, adətən nişanlı qızlar nişanlıları üçün toxuyurdular.

Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda xalq sənətkarlığı o qədər inkişaf etmişdi ki, hətta burada ayrı-ayrı toxucular fərdi üslublarını belə yaratmışlar. Laçın rayonunun Qarakeçdi kəndində toxunmuş məşhur "Qasım" corabı bu qəbildəndir. Qarakeçdi kənd sakini, 100 yaşlı Nənəxanım Əliyevanın məlumatına görə o, həmin naxışı hələ gənc yaşlarında Daşlı kəndindən (Laçın rayonu - S.M.) evlərinə qonaq gəlmiş Qasım adlı şəxsin ayağında görmüş, bu corabın naxışından istifadə etməklə öz üslubunu yaratmış və bu naxışı "Qasım" adlandırmışdır. Sonradan "Qasım" naxışı kənddə məşhurlaşaraq geniş yayılmışdır (Məhərrəmov, 2004, 156-157).

Yun ipliklərdən və keçi qəzilindən yük heyvanlarını hörükləmək, bağlamaq, şələ və su səhəngini götürmək, nehrə və beşikləri asmaq üçün çatı, sicim, samı bağı, çarıq bağı, nəmibaşı (ləmiqabağı), çuval, heybə, xurcun, duz torbası, məfrəş, "gözək" adlandırılan al-əlvən boyaqlı, ucu qotazlı bağlar və s.

Qotazlı sicim (götürge)

məişət əşyaları toxunmuşdur.

Bir sıra kəndlərdə həm keçi qəzilindən, həm də rəngli yun ipliklərdən ucları qotazlı çarığ bağı toxunmuş və "qotazlıçarığ bağı" adı ilə məşhur olmuşdur.

Burada "İlan belı" naxışlı çarığ bağı da geniş yayılmışdı. Bu çarığ bağı 12, bəzən də 4 qat iplə toxunurdu. Çarığ bağının digər bir çeşidi isə "Qıvrım" adlanırdı. Su səhəngi üçün 5-7 qat ağ və qara rəngli yun ipliklərdən toxunan, ucları qotazlarla bəzədilən çatı - ("götürge") "qaragöz" adı ilə də tanınırdı. "Qarabırçək" adlandırılan sicimdən yük bağlamaq üçün istifadə edilirdi. Qara və qəhvəyi rəngli ipliklərdən bəzəkli, tor şəklində toxunan, baş və ayaq hissəsi əlvan qotazlarla bəzədilən "nəmişbaşı" adlı toxuculuq məmulatı yük yerlərinin və rəflərinin qarşısından asılırdı.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda toxuculuq sənəti o qədər geniş yayılmışdı ki, onu bacarmayan qadına çətin rast gəlinərdi. Kiçik yaşlı qızlar hələ uşaqlıqdan xalça, corab və digər məmulatları toxumağı mənimsəyərdilər. Burada geniş yayılmış adətə görə, nişanlı qızlar oğlan evinin qohumlarına və yaxın qonşularına hədiyyə etmək üçün ipək sap və yun ipliklərdən corab, dəsmal, tumanbağı, çarığbağı və s. toxuyub cihaz aparardılar.

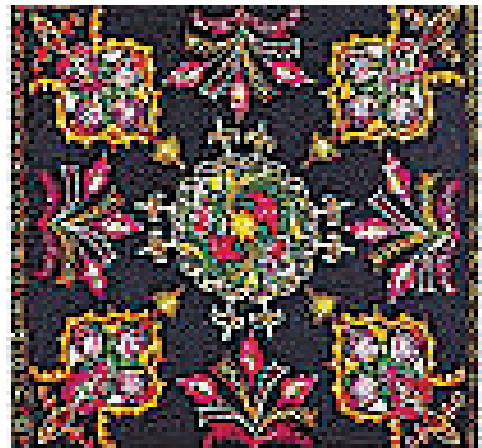
Tikmə və qurama sənəti. Ənənəvi maddi mədəniyyətin zəngin bədii təsvir vasitələrinə malik sahələrindən biri tikmə sənəti olmuşdur. Tikmələr əsrlər boyu qadın və qızlarımızın sevimli peşəsi və əyləncəsi hesab edilmişdir. Qız-gəlinlər rəngli ipək saplarla zövq oxşayan cehizlik - çarpayı və divar örtükləri, pərdələr, süfrə, döşəkcə və mütəkkə üzlükləri, pul kisəsi, yastıq üzləri, tənbəki kisəsi, namazlıq, canamaz, "Quran" və möhür qabları, üzərlik qabı, daraq qabı, saat qabı, ətir qabı, buxarı örtüyü, qayçı və oymaq qabı, təsək, heybə və s. ev-məişət əşyalarının bəzədilməsində müxtəlif texniki üsullu tikmələr hazırlamış, XX əsrin ortalarına qədər məişətdə, xüsusilə evlərin interyerində belə tikmələrdən geniş istifadə edilmişdir.

Həvəskar ev peşəsi olan tikmə sənəti XIX əsrdə peşəkar sənət sahəsinə çevrilərək həm də xırda əmtəə istehsalı səciyyəsi daşımış, şəhərlərdə, iri sənət-ticarət mərkəzlərində tikmə dükənləri açılmışdır. XIX əsrdə peşəkar tikmə sənətinin ən nəfis nümunəsi - "güləbətin" tikmələr Qarabağ, xüsusilə Şuşa şəhəri üçün səciyyəvi olmuşdur. Şuşada Məmmədqasım Zeynalabdin oğlu, İmamqulu Məmmədqasım oğlu, Məşədi Hüseyn Qarabaği və Xan qızı Xurşidbanu Natəvan "güləbətin" texniki bədii tikmələrin mahir ustaları sayılırdı.

1882-ci ildə Moskvada təşkil olunmuş "Bədii-sənaye" sərgisində Şuşa şəhərini təmsil edən Xurşidbanu Bəyimin (Xurşidbanu Natəvan) hazırladığı müxtəlif şirniyyatları və "güləbətin" tikmə texnikası ilə işlədiyi əl işləri həvəsləndirici mükafata layiq görülmüşdür (Сумбатзаде, 1964, 215).

"Güləbətin" tikmələri hamar (zəminduz) və qabarıq (məli-ləduz) texnikası ilə hazırlanırdı. Tel şəkilli qızılı, gümüşü və bürünc saplarla tikilən "güləbətin" bədii tikmələrinin parlaqlığını daha qabarıq çatdırmaq üçün tünd rəngli məxmər, tirmə, xara və mahud parçalardan istifadə edilirdi.

"Güləbətin" tikmələrinin "zəminduz" texnikası əsasən tünd rəngli məxmər və mahud parçalardan tikilən qadın və kişi libaslarında, baş geyimlərində, at yəhərinin bəzək ləvazimatlarında tətbiq edilirdi. Gəlin köçəcək qızların cehizləri arasında bu nümunələrin olması həm də onun əl qabiliyyətinin göstəri-

"Güləbətin" tikmə**Üzəri tikmə ilə işlənmiş döşəkcə**

Kosmoqonik (səkkizguşəli ulduz) naxışlı tikmə

Şəbəkəli texnika ilə işlənmiş tikmə divar tikməsi

cisi hesab olunurdu.

Ən qədim tikmə - "*oturtma*" əsasən keçədən hazırlanmış məmulatlarda (yapıncı, papaq, ayaqqabı və s.) işlənirdi.

Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda hazırlanan tikmələr bəzək naxışına və işlənmə texnikasına görə ("*bəndləmə*", "*qıyıq*", "*aşıрма*", "*basdırma*", "*su tikişi*", "*tək bəxyə*", "*qoşa bəxyə*", "*doldurma bəxyə*", "*ilməsalma*" və s.) bir-birindən fərqlənirdi.

Bəndləmə (applikasiya) texnikası ilə hazır məmulatın üzərinə naxış çəkilir, sapla naxışın rəddi əsasında muncuq, pilək, inci, mirvari, müxtəlif rəngli parça tikələri və s. bənd edilirdi.

Xırda, rəngbərəng muncuqlarla (toz muncuğu) işlənmiş tikmələr də geniş yayılmışdı. Tikmə ustaları muncuqları sapa düzərək parçanın üstünə bənd edir və nəbati (yarpaq, budaq, çiçək), zoomorf (quş, bülbül, ceyran) və s. müxtəlif kompozisiyalı təsvirlər yaradırdılar. Qanovuz, mahud, kətan və s. parçalardan tikilmiş qadın geyimlərinin yaxa və qolları, daraq və güzgü qabları, pul kisəsi və s. məişət əşyalarının üzəri də "*muncuqlu tikmə*" texnikası ilə bəzədilirdi.

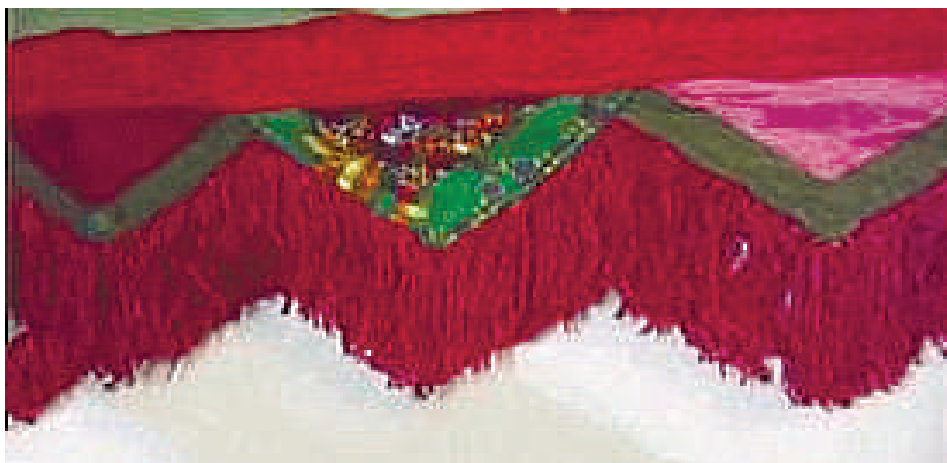
Divar örtüklərinin naxış-bəzək ünsürləri (*çəki*) əsasən parça üzərində, bəsit tikiş texnikalı, yalnız rəngli sap və ulduzlu iynə vasitəsilə hazırlanan tikmələr isə həm parça, həm də geyim və məişət əşyaları üzərində *bəxyələmə* (ilməsalma) və *bəndləmə* üsulu ilə icra edilirdi. Bəxyələmə tikmələrin "*ilməli*", "*quş gözü*", "*doldurma*", "*gəzmə*", "*şəbəkəli*", "*sırma*", "*sınıq*", "*düz*", "*dalğalı tikiş*", "*ilanyolu*" və s. kimi çeşidləri də geniş yayılmışdı.

Şəbəkəli tikmə üsulu ilə hazırlanan tikmələrdə əvvəlcə kətan parçanın ərş və arğacı say hesabı ilə çıxarılıb seyrəldilərək şəbəkə şəklinə salınır, sonra üzərində müxtəlif naxışlar işlənirdi.

Tikmələrin əsas kompozisiyası nəbati (zanbaq, bənövşə, süsən, qərənfil, lalə, qızılgül, nərgiz, yarpaq, nar, heyva, alça çiçəyi və s.); zoomorf (bülbul, qaranquş, tovuz quşu, maral, ceyran, turac, şanapipik, kəklik, qırqovul, göyərçin, tutuquşu, at, qumru, sağsağan, balıq, Simurq quşu, şir, haçadilli ilan, əjdaha və s.); kosmoqonik (ulduz, ay, günəş); ayrı-ayrı süjetləri əks etdirən ("Tahir və Zöhrə", "Leyli və Məcnunun görüşü", "Əjdaha ilə Simurq quşunun döyüşü", ağac və onun budağında üz-üzə dayanmış tovuz quşu, dəniz ilahəsi, "Balıq qız") və s. təsvirlərdən, həmçinin klassik şairlərin şeirlərinin ərəb qrafikası ilə nəfis şəkildə tikməyə köçürülməsindən ibarət idi.

XIX əsrin 70-ci illərində mexaniki tikiş maşınının, xüsusilə "Zinger" markalı əl və ayaq tikiş maşınlarının əhalinin məişətinə daxil olması burada maşınla tikmə sənətinin daha da inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Maşınla icra edilən tikmələr arasında yastıqüstü örtüklər və çarpayıqabağı xüsusilə dəbdə olmuşdur.

Qurama. Qarabağda qadınlar rəngbərəng parçalardanxırda hissələrə kəsilmiş və müxtəlif formaya salınmış elementlərinin bir-birinə bənd edilməsi ilə başa gələn, insanı sehrli rənglər aləminə aparən, mozaika səciyyəli yaradıcılıq işi olan və bütöv bir bədii əsərə çevrilən aksesuarlar hazırlayırdılar. Bu tikmə üsulu "*qurama*" ("qondarma tikmə", bəzi kəndlərdə "*quraq*" adı ilə də məşhur idi - S.M.) adlanırdı. Sadə üsulla işlənən qurama xanımların zəngin fantaziyasından, məharətindən xəbər verməklə yanaşı, hər evdə istilik, rahatlıq ab-havası yaradırdı. "Qurama" texnikası ilə balıq və kiçik oturmaq döşəkçələrinin, mütəkkələrin üzlükləri, çarpayı və divar örtükləri, gərdəkbaşı, nəmibaşı və s. işlənirdi. Böyük quramalardan əsasən divarları bəzəmək üçün istifadə olunurdu.

Qurama üzlü döşəkca***Qurama üzlü yastıq******Qurama texnikalı gərdəkbaşı***

Xalçaçılıq. Tətbiqi sənətin şah əsəri - xalçaçılıq xalqın milli-mədəni dəyərlərinin göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də onun çoxəsrlik bədii təxəyyülünün təcəssümüdür. Təsadüfi deyil ki, bu gün Azərbaycan, onun ayrılmaz parçası olan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin xalçaları süjeti, toxunma texnikası, rəng və kompozisiya ahəngdarlığı, naxışları ilə əsrlərin sınağından çıxaraq günümüzədək gəlib çatmış, zənginləşmiş, inkişaf etmiş və dünyanın bir çox ölkələrində özünə layiqli şöhrət qazandırmışdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Ağdam şəhəri yaxınlığındakı Üzərliktəpədən aşkar edilmiş daş və saxsı uycluqları, həvə və s. hələ Eneolit dövründə Qarabağda toxuculuq və xalçaçılıq sənətinin formalaşdığını və bütün Qafqazda buranın toxuculuğun ilkin vətəni olmasını təsdiqləyir.

Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda toxunmuş xalçaların əsas xüsusiyyəti ornament, rəng və kompozisiyanın bir-biri ilə sıx əlaqədə olmasında idi. Hələ Orta əsrlərdə əlvan rəngi, yüksək bədii tərtibatı, ornamentlərinin zənginliyi ilə seçilən Qarabağ xalçaları Avropa rəssamlarının diqqətini cəlb etmiş, xalça çeşniləri onların tablolarının əsas elementlərindən birinə çevrilmişdir. Qarabağ qrupuna aid edilən "Muğan" xalçasının ornamentləri XV əsrdə yaşamış Niderland rəssamı Hans Memliqin "Məryəm körpəsi ilə" və "Bir gəncin portreti" əsərlərində əks olunmuşdur.

XVII əsrdə Qarabağda toxunmuş xalça Almaniyanın Drüsseldorf muzeyində, 1732-ci ildə Qarabağda toxunmuş başqa bir xalça isə Münhen şəhərində şəxsi kolleksiyada saxlanılır.

XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi hökmdarları xalça ixracının xəzinəyə böyük gəlir gətirdiyini nəzərə alaraq

iri dövlət emalatxanaları təşkil etmişdilər. I Şah Abbasın əmri ilə dövlətin bütün əyalətlərində və Şirvan, Qarabağ, Gilan, Kəşan, Kirman, Təbriz, Ərdəbil, Astrabad, Məşhəd, İsfahan kimi iri mərkəzlərdə xalçaçılıq və toxuculuq emalatxanaları yaradılmışdı (Алиева, 2004, 17). Bu emalatxanalarda çalışan mini-atürçü rəssamlar və xalçaçılar əsl sənət inciləri yaratmışlar (Алиева, 2004, 20).

"Xantirmə" xalçası

XVIII - XIX əsrlərdə toxunmuş Qarabağ xalçalarının bir çox nümunələri İstanbul, London, Nyu-York, Münhen, Vyana və başqa şəhərlərdəki sənət muzeylərinin qiymətli eksponatlarındandır (Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti albomu, 1998, 9).

Qarabağda naxışları, kompozisiya quruluşu və ornament motivlərini (kvadratlar, çoxbucaqlılar, kosmoqonik və stilizə edilmiş bitki elementlərini, insan, mifoloji heyvan təsvirlərini, damğaları və s.) əks etdirən xalçalar və xalça məmulatları məişət avadanlığı, bəzək əşyası olmaqla yanaşı, həm də ayrı-ayrı sosial qrupların (ailənin, nəslin, tayfanın) deyil, bütöv xalqın etnik tarixinin daşıyıcılarına çevrilmişdir.

XVIII əsrdə Azərbaycanda müstəqil xanlıqların yaranması dövründə ayrı-ayrı xanlar xalça istehsalına başlamış və onların ixracını kütləvi surətdə davam etdirmişlər. Bu istehsal sahəsi o dərəcədə geniş yayılmışdı ki, hətta XIX və XX əsrlərdə də sənətkarlar bir çox xalça kompozisiyası və ornamentlərini "Xançəşni", "Xantirmə" və s. adlarla adlandırmışdılar (Tağıyeva, 1999, 20).

Qarabağ qrupuna aid uzunsov formalı toxunuşa malik, ara sahəsi nəbati elementlərlə və növbələşən enli və ensiz zolaqlarla bəzədilmiş, "Xantirmə" xalçalarının əsas istehsal məntəqələri Hadrut, Qarabulaq, Köhnə Tağlar (Xocavənd rayonu), habelə Bərdə, Ağcabədi və Tərtərdə yerləşirdi. Bu xalçanın kompozisiyası məşhur Hindistan tirməsinə bənzədiyinə, xan, əyan və bəylərin libaslarının tirmədən hazırlandığına görə adı da "xan" və "tirmə" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Xalçanın enli zolaqlarının bədii tərtibatında "buta" və "ilanqaç" elementləri mühüm yer tuturdu.

Azərbaycan xalçaları bədii və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə dörd böyük qrupa bölünür. Bunlar Quba-Şirvan, Gəncə-Qa-

zax, Qarabağ və Təbriz xalçalarıdır.

Bədii kompozisiyası, texnoloji xüsusiyyətləri, rəng həlli baxımından Zəngəzur və Naxçıvanda istehsal edilmiş xalçalar Qarabağ xalça məktəbinə aid edilmişdir. Qarabağ qrupu xalçaları iki regionda - dağlıq və aran ərazilərdə istehsal edilirdi. Dağlıq ərazidə xalça istehsalında Şuşa şəhəri və Daşbulaq, Dovşanlı, Girov, Malibəyli, Çanaxçı, Tuğ, Tağlar, Tutmas, Hadrut, Muradxanlı, Qubadlı, Qoğaz, Mirseyid, Bağırbəyli, Xanlıq kəndləri əsas rol oynayırdı (Tağıyeva, 1999, 57-58).

Dağlıq əraziyə nisbətən xammalla daha yaxşı təmin olunmuş aran bölgələrində (Cəbrayıl, Ağdam, Bərdə, Karyagin (indiki Füzuli-S.M.) xalça sənətində əsas yer tutmuş və əhalisi satış üçün xalça istehsalı ilə intensiv məşğul olan çoxlu kəndlər olmuşdur (Tağıyeva, 1999, 82).

Burada "Açma-yumma", "Aran", "Bərdə", "Dəryanur", "Xan-Qərvənd", "Qoca", "Şabalıd-buta", "Xantirmə", "Qarabağ", "Lənbəran", "Qaraqoyunlu" xovlu xalçaları, "Balıq", "Buynuz", "Bulud" süjetli xalçaları, habelə şəddə, vərni, sumax və zili kimi xovsuz xalçalar toxunmuş və ümumi "Aran" xalçası adı ilə məşhur olmuşdur.

İkinci - Şuşa qrupu xalçalarına "Bağçada güllər", "Ləmpə", "Malibəyli", "Nəlbəkiqül", "Saxsıda güllər" adlı məşhur xalçalar, həmçinin "Atlı-itli", "Rüstəm və Söhrab", "Bulud" kimi süjetli xalçalar aiddir. Şuşa qrupuna daxil olan "Ləmpə" xalçası Qarabağın bütün xalçaçılıq məntəqələrində toxunurdu.

Qarabağ xalçalarının Cəbrayıl qrupuna "Bəhmənli", "Xanlıq", "Kürd", "Qaraqoyunlu", "Qasımuşa-

ğl", "Qubadlı", "Muğan", "Talış" xovlu xalçaları, xovsuz xalçalardan isə palaz və kilimlər aid edilmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağ xalçalarının istehsalı və satışının mərkəzi Şuşa şəhəri olmuşdur. Bu, həm Şuşa şəhərinin Cəbrayılda fəaliyyət göstərən gömrük məntəqələrinin və karvan yollarının yaxınlığında yerləşməsi, həm də bütün Qarabağda mühüm ticarət mərkəzi olmasından irəli gəlirdi.

XIX əsrdə bütün Cəbrayıl qəzasının Mirzəcanlı, Əfəndilər, Süleymanlı, Daşkəsən və s. kəndlərində toxunmuş xalçalar dünya bazarlarında ən çox tələb olunan yüksək keyfiyyətli toxuculuq məmulatı hesab edilirdi (*Azərbaycan abidələri*, 1989, 113).

Xovsuz xalçalar. Xalça toxuculuğunun birinci mərhələsini xovsuz xalça (palaz, cecim, kilim, şəddə, vərni, zili, sumax, ladı) toxuculuğu təşkil etmişdir. Xovsuz xalçaların toxunuşu arğacın ərişdən mürəkkəb keçirmə yolu ilə - "dolama", "dərmə", "qıyıq", "ladı" texnikası ilə həyata keçirilirdi. Çox zaman onlar həndəsi konstruksiyaya malik naxışlarla toxunurdu ki, bu xalçaların arasında "Açma yumma", "Quşlu", "Ləmpə" xüsusi yer tuturdu.

Xovsuz xalçanın ən sadə çeşidi palaz olmuşdur. Palaz toxunuşuna görə asan başa gəldiyindən demək olar ki, hər evdə istehsal edilirdi. Palazın toxunması arğacın ərişə sadə keçirilməsi yolu ilə, bəsit çalkeçirmə üsulunda toxunduğuna görə astar və avand üzü eyni olmuşdur. Palazlar toxunuşuna görə iki çeşiddə təsnif edilmişdir. Bunların birincisi sadə zolaqlı yer palazı, ikincisi isə naxışları ilə xalçanı xatırladan kilim idi (*СМОНІК*, 1891, 32). Səya palazın əriş və arğacı eyni rəngdə, zolaqlı palazın ərişi isə müxtəlif rəngli iplərdən toxunmuş, sadə zolaqlı palazlar "yer palazı" adlandırılmışdır. Palazların əsas istehsal mərkəzləri Cəbrayıl və Laçın bölgələri olmuşdur.

Zolaqlı naxışlı palaz

"Şəddə" texnikalı xurcun. XIX əsr

Qarabağ qrupu kilimlərinin toxunma texnikasına görə "*Sumax*", "*Ləmpə*", "*Cəbrayılı*" və "*Gülvəngəli*" kimi çeşidləri geniş yayılmışdı. Bu kilimlərin "*Kilimalması*", "*Xonça*", "*Balıq*", "*Buta*", "*Zəncir*" və s. adlandırılan bəzək elementlərindən xovlu xalça toxuculuğunda da istifadə edilmişdir (*CMOM-PIK, 1891, 32*).

Şəddə cecim və palazın toxunma texnikası ilə istehsal edilirdi. Şəddənin ərişi rəngarəng yun ipliklərdən (qırmızı-qara və qırmızı-göy) ibarət olmuşdur. Orta əsrlərdə də şəddələr üçün qırmızı - göy, qırmızı - qara rənglər üstünlük təşkil etmişdir (*Tağıyeva, 1999, 84*).

Şəddələr berrəngli "*Şal*", damalı "*Dama-dama şəddə*", süjetli "*Zili şəddə*" və "*Dəvəli şəddə*" tiplərinə bölünürdü. XIX-XX əsrin əvvəllərində şəddələrin kompozisiyasında ov səhnələri və dəvə karvanı təsvirləri üstünlük təşkil edirdi. Şəddədən məişətdə pərdə və örtüklər, süfrə, qalın toxunuşlusuundan döşənəcək, divar örtüyü, nazik və zərif toxunuşlu şəddədən isə parça kimi qadın və kişi geyimlərinin hazırlanmasında istifadə olunurdu. Şəddənin əsas istehsal mərkəzləri Qubadlı və Cəbrayıl da cəmlənmişdi. Burada "*şəddə*" texnikası ilə xurcun, məfrəş, yəhərüstü və s. xalça məmulatları da toxunurdu.

Elat məişətində xüsusi yer tutan və xovsuz xalça tipinə aid edilən zili əsasən Ağcabədi, Bərdə, Cəbrayıl, Naxçıvan bölgələrinin xalçaçılıq məntəqələri üçün səciyyəvi olmuş və "*Qarabağ zili*" adı ilə məşhurlaşmışdı. Zililərin əsas kompozisiyasını kvadrat, düzbucaqlı, böyük romb, cüt buynuz, nəbatı, zoomorf və stilizə edilmiş buta təsvirləri təşkil edirdi. Zilinin toxunma texnikasında alt və üst arğac ipləri cüt ərişlərlə "*dolama*" texnikası ilə toxunduğuna görə onun həm üzü, həm də astarı eyni dərəcəli dekorativ əhəmiyyət daşıyırdı.

Vərni

Sumax

Qarabağda *vərninin* əsas istehsal mərkəzləri Bərdə, Füzuli rayonunun Aşağı Seyidəhmədli və Yuxarı Seyidəhmədli, Ağcabədi rayonunun Lənbəran kəndləri, Ağdam və Cəbrayıl bölgələri olmuşdur. Vərnilərin məşhur kompozisiyası qədim türk-uyğur, Uzaq Şərq və digər türk xalqlarının mifologiyasında mühüm yer tutan su tanrısı - əjdahanın stilizə olunmuş təsviridir. Azərbaycanın məşhur xalçaçı-rəssamı Lətif Kərimov "S" şəkilli elementi üfüqdə üzən buludları təcəssüm etdirən, yaxınlaşdıqca müxtəlif heyvan şəkillərinə çevrilən, eyni zamanda dağların hökmdarı - evin, ailənin, qəbilənin qoruyucusu, bolluq rəmzi əjdahanın stilizə olunmuş magik təsviri kimi xarakterizə etmişdir (*Керимов, 1983, 128*).

Yun və ipəkdən toxunmuş "*Sumax*" xalçası maraqlı texniki həlli ilə fərqlənmişdir. "*Sumax*" xalçasının strukturunu əriş, arğac ipləri və əlavə naxış ipləri təşkil edirdi. Naxış ipi ərişlərə "*qırıq*" texnikası ilə "*sarıma dolama*" və "*halqalı dolama*" üsulu ilə üfüqi istiqamətdə dolandırılır və beləliklə ilmələr yaranır-

di. Burada arğacla ardıcıl olaraq bir cərgə soldan sağa, bir cərgə isə sağdan sola aparıldığı üçün ilmələr çinlərdə sünbülvari düzlülüş təşkil edir və sumağın üzünü tam örtür. "Sumax" xalçaları toxunarkən iplərin ucları astara çıxarılıb kəsilmədiyi üçün xalçanın astar hissəsi qalın xovlu olurdu. "Sumax" xalçalarının əsas kompozisiyasını stilizə edilmiş bitki motivləri, altıüzlü, kvadrat və romb formalı həndəsi elementlər təşkil edirdi. Bu xalçaların ənənəvi naxışı xalq arasında "dolarqaç" adı ilə tanınan və demək olar ki, bütün "Sumax" xalçalarında tətbiq edilən dalğavari kiçik haşiyə elementi olmuşdur. Sumaxdan məişətdə döşənəcək, divar örtüyü, namazlıq kimi istifadə edilmişdir. "Sumax" xalçalarının əsas istehsal məntəqələri Cəbrayıl və Laçında yerləşirdi.

"Qıyıq" texnikası ilə zərif naxışlı, əlvan rəngli xalça məmulatları - məfrəş, xurcun, çuval, at çulu, heybə, qaşılıq, duz torbası, Quran qabı, asmalıq və s. məişət əşyaları toxunmuşdur.

Qarabağda xurcunun iri gözlü tipi - "ter xurcun" da toxunmuş, ondan xüsusilə elatlar köç zamanı yük daşınmasında istifadə etmişlər. Köç zamanı xurcunun gözlərinə yorğan-döşək və müxtəlif ev avarlıqlarını, körpə uşaqları, hətta təzəcə doğulmuş quzuları yığb nəqliyyat heyvanına yükləyirdilər.

"Köç zamanı öküz və ya uzunqulağın belindən asılmış xurcunun bir gözündən uşaq başının, tarazlıq yaratmaq üçün isə o biri gözündən quzunun başının çıxdığını görmək olardı" (CMOM-PIK, 1894, 102).

Burada qıfilla bağlanan "qıfıllı xurcun" toxunmuşdur. Belə xurcunlarda köç, yaxud səfər zamanı qiymətli əşyaları yığb aparardılar. "Toqqə xurcunu" - kiçik ölçüdə, adətən çobanlar üçün toxunurdu. Çobanlar sürünü otarmağa apararkən azuqələrinə xurcuna yığb toqqalarından asardılar (Məhərrəmov, 2020, 175).

Həm qıyıq, həm də xovlu üsulla toxunmuş fərməşdən (məfrəş-S.M.) yataq ləvazimatı, habelə paltarları yığmaq üçün istifadə edilirdi. Köç zamanı da məfrəş içərisinə yığılmış ləvazimatla birlikdə öküz və ulağa yüklənirdi.

Xovlu xalçalar. Xalça toxuculuğunun ikinci – yüksək inkişaf mərhələsinə xovlu xalçaların, xüsusilə xalı, gəbə, xalı-gəbə dəsti, puştu namazlıq, taxt üstü, xalı balası və s. istehsalı daxildir. Xovlu xalçalar "düyünləmə", "dolama ilmə" və "qülləbi ilmə" (bəzən "türkbaf ilmə" də adlanır - S.M.) texnikası ilə toxunurdu.

Qarabağda toxunmuş xalçalarda dövrün ən çox yayılmış bəzək ünsürlərindən olan nəbatı ornamentlərdən – gül-çiçək, ağac budağı, əfsanəvi ağaclar və s. naxışlardan istifadə olunmuşdur. Gül-çiçək, budaq, ağac ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gələn ornamentlər xalça üzərində nisbətən səthi üslubda verilsə də burada ənənəvi təsvirləri - sərv, boluq və artım rəmzi hesab edilən nar və alma ağaclarını, habelə lalə, qızılgül, qərənfil, nərgiz və s. gülləri asanlıqla seçmək mümkündür. Xalça üzərində ahənglə qurulmuş nəbatı ornamentlərdə budaqlar əsas ana xətti, onların üzərində yerləşən gül-çiçək və yarpaqlar isə əlavə ünsürləri təşkil edirdi. Ara sahəsi nəbatı kompozisiyalı xovlu xalçaların sırasında "Qoca", "Nəlbəkgül" və s. xüsusi yer tutur.

Xovlu və xovsuz xalçaların ara sahəsinin mərkəzini medalyon sıraları, zoomorf, əjdahalı təsvirlər də təşkil edirdi. Ara sahəsində bir neçə medalyonlu kompozisiya kilim, sumax və zililər üçün də səciyyəvi olmuşdur. Medalyon sıralarından ibarət kompozisiya əsasən "Ləmpə", "Qubadlı", "Kürd" xovlu xalçalarında təsvir olunmuşdur. "Əjdahalı" kompozisiya "Çələbi", "Bəhmənli", "Qasımuşağı" xalçalarında daha çox izlənilir.

Qədim türk-uyğur əydaha motivlərini əks etdirən "Qasımuşağı" xalçası indiki Laçın rayonunun

Quranqabı

Asmalıq

Şamkənd, Ələkcı, Daşlı, Kürdhacı (*əvvəlki adı- Qasımuşağı-S.M.*), Hacısamli, Çorman və Şəlvə kəndlərində toxunmuşdur. "Qasımuşağı" xalçasının mərkəzində haşiyələrlə əhatə olunmuş böyük medalyon, medalyonun ortasında isə dördguşəli kiçik medalyon (göl) yerləşir. Gölün yanlarından dörd tərəfə spiralvari əydaha şəkilli budaqlar ayrılır. Orta sahənin yuxarı və aşağı hissələrində də mərkəzi medalyondan çıxan, forma etibarilə əydahaya bənzər bir neçə böyük "qol" yerləşir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə Orta əsrlərin və sonrakı dövrlərin xalçalarının əsas məzmununu təşkil edən ənənəvi Avesta süjetləri - zoomorf (heyvan və quş), buynuz, balta, xeyrin şərlə mübarizəsi, şahların divlərlə vuruşması, alov püskürən yeddi başlı əjdaha ilə Simurq quşunun döyüşü, dini-kosmoqonik, üçbucaqlı, düzbucaqlı həndəsi fiqurlarla bağlı insanı və digər təsvirləri əks etdirən süjetli xalçalar da toxunmuşdur. Zoomorf kompozisiyalı xovlu və xovsuz xalçaların həm ara sahəsində, həm də haşiyəsində hər hansı bir heyvanın tam və ya bir hissəsinin (buynuz, göz, caynaq və s.) təsvirinə daha çox rast gəlinirdi. Belə ornamentlər "*dəvə boynu*", "*qurd ağzı*", "*qaz ayağı*", "*öküz gözü*", "*qoç buynuzu*", "*şir başı*", "*dəvə qatarı*" və s. adlandırılırdı.

Sumax, zili və s. xovsuz xalçalarda, o cümlədən xovlu xalçalarda və xalça məmulatlarında bu ornamentlər böyük ustalıqla işlənmiş və geniş yayılmışdı. Heyvan və quş Avesta süjetləri zərdüştliyin islam dini ilə əvəz olunduğu zaman da qadağalara baxmayaraq bu günədək Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın bir çox xalçalarında qalmaqdadır. Buna misal olaraq "Bəhmənli" xalçasını göstərmək olar. Bu xalçanın adı Füzuli rayonunun Böyük Bəhmənli kəndinin adı ilə bağlıdır. "Bəhmənli" xalçasının orta kompozisiyasını bir-birinin ardınca düzülmüş "*çanaqlı tıbağa*" fiqurları təşkil edir. "Bəhmənli" xalçasındakı bu kompozisiyanı bəzi tayfaların onqonu olan tıbağanın stilizə edilmiş təsviri saymaq olar.

Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətində geniş yayılmış buta naxışının atəşpərəstlik inancı ilə bağlı yarandığı, "Avesta"da adı çəkilən "butay" sözündən əmələ gəldiyi ehtimal edilir. Zərdüşt təliminə görə, buta günəşin, müqəddəs odun, alovun rəmzi, insanı bədnəzərdən, xəstəliklərdən qoruyan sakral qüvvə hesab olunurdu. Xalçalarda təsvir edilən "buta" naxışı təkcə Azərbaycanın deyil, Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya ölkələrinin dekorativ-tətbiqi sənətində əhəmiyyətli yer tuturdu.

Qədim türk xalqlarının mifoloji təsəvvürlərində sakral xarakter daşıyan "buta" naxışı formasına görə stilizə edilmiş badam, yaxud su damlası, gələcək bəlanı gören və ondan qoruyan tovuz quşu, yəni alovun, odun, günəşin rəmzi olaraq semantik məna daşımışdır. Rəmzi məna daşıyan butalar zaman-zaman müxtəlif məzmunlu və formalı motivlərlə - şifahi xalq ədəbiyyatımızda, folklorumuzda, dastanlarımızda ilahi bir məhəbbətin, qəhrəmana - aşıq şairlik istedadı, aşıqlıq, nağıllarımızda nəslin davamını, artımı bəxş edən ünsürlərlə zənginləşdirilmişdir.

"Qasımuşağı" xalçası

"Nəlbəkişül" xalçası. XIX əsr

"Bəhmənli" xalçası**"Şabalıd-buta" xalçası. XIX əsr**

İslam dininin yayılmasından xeyli əvvəl əski "buta" və ya "puta" ifadəsi oğuz türklərində paralel olaraq "hədəf" anlamında da işlədilmişdir. Sonralar bu, fars mənşəli "nişan", "nişangah" ifadəsi ilə əvəz edilsə də, folklorda, milli adətlərdə ilkin mənə yükünü qoruyub saxlaya bilmişdir" (*Qurbanov, 2013, 195*).

Qarabağda toxunmuş "Şabalıd-buta" xalçasında "buta" motivi özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Bu xalçada "buta" ornamenti müxtəlif formalarda işlənmişdir ki, bu da xalçanı kompozisiya tərtibatına görə digər bölgələrin "buta" təsvirli xalçalarından fərqləndirmişdir. "Şabalıd-buta" xalçasının əsas istehsal məntəqələri Cəbrayıl, Ağdam və Muğanda yerləşirdi.

Namazlıq. Xalça simvolları həm də məxsus olduğu xalqın dini inancı ilə bağlı mistik xarakter daşımışdır. Qarabağ qrupu xalçalarının arasında "Canamaz", "Namazlıq", "Mehrabı" adları ilə tanınan namazlıq xalçaları forma və kompozisiyasına görə digər xalçalardan fərqlənmişdir. Namazlıq xalçalarından əsasən ibadət zamanı istifadə olunurdu. Namazlıq xalçaları kiçik, orta və böyük ölçülü olmaqla bir nəfərin, eyni vaxtda 3-5, hətta 30-40 nəfərin namaz qılması üçün toxunurdu. Böyük xalı-namazlıqlar (30-40 adam üçün) adətən məscidlərə hədiyyə edilirdi.

Namazlıq xalçalarının kompozisiyasını uzadılmış kitabə, onun yuxarı hissəsində ərəb hərfləri ilə namaz qılanın gözləri önündə canlansın deyə Qurandan ayələr, "Allahu-əkbər" ("Allah böyükdür") təsviri təşkil edirdi. Həmin hissə xalçanın müqəddəs yeri sayılır, onun qarşısında səcdəyə durarkən alın toxundurulurdu. Bir qədər aşağıdakı təsvir isə namaz qaydalarına uyğun olaraq iki əl, əllərdəki barmaqların sayı qədər - İslam dininin beş əsas vacibatını və müsəlmanların böyük ehtiram bəslədiyi beş şəxsiyyəti - Məhəmməd peyğəmbəri, İmam Əlini, Hz. Fatiməni, İmam Həsəni, İmam Hüseyni ifadə edirdi.

Namazlıq xalçalarının ortasında əsas dekor kimi üzü İslam

"Mehrabı" namazlıq xalçası

dünyasının müqəddəs şəhəri Məkkəyə yönəldilmiş mehrab və tağların təsviri toxunur, bu naxışların dili ilə namaz qılan insan mistik əhval-ruhiyyəyə köklənirdi. Tağ və mehrab naxışları əsasən qırıq xətlərlə toxunurdu. Namazlıq xalçaların yuxarı hissəsində əl ilə yanaşı, digər ornamentlər - möhür, təsbəh, saqqal darağı, əbədlilik simvolu olan lampa, qızılgül ləçəkləri yığmaq üçün torbacıq (*qızılgül ləçəkləri tənzi-fə bükülərək canamazın içərisinə qoyulurdu ki, ətirli olsun*) və s. dekor elementləri də əsas yer tuturdu.

Qarabağ qrupu xalçaları, zili və vərniləri zərifliyi, zəngin koloriti, texnikası ilə seçilmiş, müxtəlif illərdə ölkə xaricində keçirilən sərgilərdə layiqli qiymətini almışdır. 1872-ci ildə rus çarı I Pyotrun anadan olmasının 200 illiyi münasibətilə Moskvada təşkil olunmuş "Politexniki sərgi"də Şuşa qəzası Tağ kəndinin sakini Bayram Məşədi Qurban oğlu, Çınarlı kənd sakini Kərbəlayi Əhməd Dəmirqaya oğlu, Şuşa şəhər sakini Cabbar Hacı Əkbər oğlu toxuduqları yüksək keyfiyyətli xalçalara görə "Böyük gümüş medal"a, Şuşa şəhər sakini Fatma Ağə Şərif qızı və Cəbrayıl qəzasının Hadrut kənd sakini Əhməd Daşdəmir oğlu toxuduqları ən yaxşı xalçaya görə "Gümüş medal"a layiq görülmüşlər (*Cymbatzađe, 1964, 212-213*).

Hana

1889-cu ildə Tiflisdə keçirilən Qafqaz sərgisində Cəbrayıl qəzasında toxunmuş 6 vərni, 7 zili, 15 müxtəlif xalça, 9 palaz nümayiş etdirilmiş, bu sərgidə Fərəc İmanqulu qızının toxuduğu yüksək keyfiyyətli gəbə gümüş medala və həvəsləndirici fərmana layiq görülmüşdür (*Quliyev Ş., Abbasov, Quliyev F., 1993, 33-34*).

Xalçaçılıq alətləri. Xalça və xalça məmulatları hanada toxunurdu. Hana ağacdan hazırlanır, bir cüt "yanlıq" adlanan qoldan, qolları üfiqi vəziyyətdə birləşdirən alt və üst oxdan, ortasındakı "gücü" ağacından, aşağı ağzındakı "ağız çubuğu"ndan, "vərəngalan", "dal ağacı", "oxlov" və "yumaq ağacı"ndan, köməkçi alətləri isə ilmələri bərkidən həvə və kirkitdən, ilməni kəsmək üçün bıçaqdan, xalçanın xovlarının düzləndirilməsi üçün qayçıdan və s. ibarət olmuşdur.

Həvədən arğacları döyməklə ilmələri yerində "oturtmaq" və yatım sıxlığını nizama salmaq üçün istifadə edilirdi. Əvvəllər ağacdan olan həvəyə sonradan metal dişlərin əlavə edilməsi yeni tipli həvələrin yaranmasına səbəb olmuşdu.

Kirkitdən əsasən üz arğacları yatırmaq üçün istifadə olunmuş, ilk əvvəllər keçi və ceyran buynuzundan, sonralar isə metaldan hazırlanmışdır.

Adətən hana qurularkən yaşayış evinin işıq düşən tərəfi, yay fəslində isə eyvan seçilirdi. Xalçanın toxunması ərişçəkmədən başlayırdı. Əriş ipi müəyyənləşdirildikdən sonra ilmələr sayılırdı. Xalçanın eni ərişdəki ilmələrin sayından asılı idi. Əriş ipləri üst və alt ərişlərə bölünür, aralarında əmələ gələn boşluqdan gücü ipi keçirilərək gücü ağacına bərkidilirdi. Hər əriş cütünə bir ilmə vurulurdu. Xalçanın dəyəri ilmələrinin sıxlığı, nazikliyi, xovunun qısa və düz, kənarlarının düzgün olması ilə təyin edilirdi. İlmələri daha sıx - 4, 9, 10, 11 (1 dm²-də) olan xalça daha qiymətli hesab olunurdu.

Qarabağ xalçalarının texniki xüsusiyyətləri. Qarabağ xalçaları Azərbaycanın digər bölgələrinin xalçalarından xovlarının hündürlüyü (6-9 mm), zərif və sıx toxunuşu, yumşaqlığı, rənglərinin şuxluğu, nəbati, zoomorf və süjetli təsvirləri ilə seçilmiş, bənzərsiz naxışları ilə dekorativ sənət əsərləri səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bütün Azərbaycan xalçalarında olduğu kimi, Qarabağ xalçalarında da rənglərin ahəngdarlığı diqqət mərkəzində saxlanılmış, parlaq və sönük rənglərin təzadlılığı prinsipinə əməl edilmiş, tutqun rəng açıq rənglə və ya onun rəng çalarları ilə uzlaşdırılmış, yaxud müəyyən bir rəngə üstünlük verilmişdir.

Qarabağ xalçaları üçün polixromiya (çoxrənglilik) səciyyəvi olmuşdur. Həm xovlu, həm də xovsuz xalçalarda 9-dan 11-ə qədər rəngdən istifadə edilmiş, qırmızı, göy və ağ rəngin uzlaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmış, xalça naxışları ornamental bəzək xüsusiyyətlərinə görə haşıyə (yelən) və ara sahədən (mərkəz) ibarət olmaqla iki hissəyə bölünmüşdür.

Qarabağ xalçalarının ümumi kompozisiyasında nəzərəçarpan elementlər Azərbaycanın digər bölgələrində toxunmuş xalçaların kompozisiyalarındakı kimi *"buta"*, *"kətəbə"*, *"ana güllər"*, *"göl"*, *"kiçik xonçalar"* və *"qübbə"*dən ibarət olmuşdur.

Qarabağ xalçaları müxtəlif ölçülərdə, hətta kvadrat formada toxunmuşdur. Bu xalçalarda düyünlərin sıxlığı hər kvadrat desimetrdə 35x35-dən 50x50-dək olmuş, beləliklə hər kvadrat metrə 120 mindən 250 minədək düyün izlənilmişdir.

Xalça toxuculuğu ilə bağlı adətlər və mərasimlər. Qarabağda xalçaçılıqla bağlı bir sıra adət və mərasimlər mövcud olmuşdur. Burada hər bir kəndin, hər nəslin və məhəllənin özünəməxsus naxış bəzəkləri olmuş və bu naxışlar özəl saxlanılmışdır.

Adət üzrə xalçanın toxunması üçün hana qurulanda ilk olaraq evin, nəslin əl-ayağı sayalı hesab edilən qadınına ərişi çəkmək həvalə edilərdi. Çox zamanbədugur və bədnəzər adamlardan qorunmaq məqsədilə hana məhz evdə qurular, xalça toxunub başa çatanadək heç kəsə bu barədə məlumat verilməzdi. Təsədüfən hər hansı məhəllədəki bir evdə xalça toxunması haqqında xəbər yayılsa idi, həmin naxışla maraqlanan şəxs bir kələf qırmızı ipi götürüb guya yaşıl rəngli ipinin qurtardığını, işinin yarımçıq qaldığını, buna görə də qırmızı kələfi yaşıl kələfə dəyişdirmək istədiyini bəhanə edərək oraya getməyə can atar, gözaltı hanadakı xalçaya baxıb naxışını öyrənərdi.

Xalça toxuculuğu çox zəhmət və vaxt tələb edən əl işi hesab olunduğundan bu işlə evin bütün qız-gəlini məşğul olardı. İşin öhdəsindən gələ bilməyəndə ən yaxın qohum qadınlar köməyə çağırılar, iməcilik təşkil edilərdi. İməciliyə çağırılan qadınlar da bu çağırışa dərhal cavab verərdilər. Çünki hər bir xalçaçı qadın ehtiyac olduqda belə köməkdən istifadə edə bilərdi (*CMOMPK, 1891, 35*).

Hər bir ailədə qızlar hələ kiçik yaşlarından xalça toxumaq vərdişi qazanardılar. Hətta bir qıza elçi gələndə ilk növbədə ondan xalça toxumağı bacardığını soruşardılar. Gənc qızlara onların xalça-palaz toxumaq qabiliyyətinə görə qiymət verilər, toxuduğu xalçaya baxmaqla təkcə qabiliyyətini deyil, həm də xasiyyətini öyrənərdilər.

Tarix boyu bölgədə xalça qızıla bərabər tutulmuş, var-dövlət göstəricisi sayılmışdır. El arasında: "Filankəsin evində xalça-palaz əlindən yer yoxdur", yaxud: "Filankəsin qızına xalça toxumaqda tay yoxdur" ifadələri şan-şöhrət, var-dövlət rəmzi hesab edilərdi.

Xalçanın toxunub kəsilməsi də xüsusi bayram kimi qeyd edilər, şənlik təşkil olunardı. Xalça kəsildikdən sonra yaxın qohum-qonşular bu şənlikdə iştirak edər, hədiyyələr gətirər, xoş təbriklər, xeyirxah diləklərini bildirərdilər.

Şair və rəssam təbiətli nənələrimiz sevinc və kədərini, arzu və istəyini xalçaya düzərək uzun əsrlər boyunca bəsit toxuculuq alətləri ilə özləri də sezmədənilmə-ilmə, naxış-naxış möcüzəvi, ecazkar gözəllik, rənglərin palitrasını, bundan sonra illər, qərinalər keçsə belə dəyərini itirməyən, insanı valeh edən, düşündürən, sənət əsərlərinə çevrilən şedevrlər yaratmışlar.

Xalqın yüksək mədəniyyət daşıyıcısı, qiymətli sərvəti olan Qarabağın xalça sənəti elə bir möcüzədir ki, onun işığını, boyasının seyrini bundan sonra yüz illər boyu tədqiq etməyə ehtiyac vardır. Hər bir yeni tədqiqatda xalçanın möcüzəsi kəşf edilir. Xalça sənəti təkcə tarix deyil, həm də bu günümüzdür. Bu gün də xalqın həyatını xalçasız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Nəsildən-nəslə, eldən-elə keçən xalça naxışlarımız dildən-dilə də keçərək bayatıya, nəğməyə, atalar sözləri və tapmacalara çevrilmişdir:

*Əzizim xalı görüm,
İstəmə xalı görüm.
Oturaq bir yan-yana,
Toxuya xalı görüm.*

*Əzizim, yüz il məni,
Xalıya düz ilməni.
Dostlar mənə yad olmaz,
Görməsə yüz il məni.*

*Qarabağın alçası,
Döşənibdi xalçası.
Bir gözəl qız sevmişəm
Qızıl gülün qonçası.*

*Hana-hana, həndi hana
Ayağımın bəndi, hana
Bir gün səni kəsərəm,
Gəzərəm kəndi, hana*

*Mən aşiqəm, nar könlüm,
Heyva könlüm, nar könlüm ,
Xalçanı salamat kəssəm,
Oynamağa var könlüm.*

*Bu xalı xaldan gözəl,
Dövlətdən, maldan gözəl ,
Üstü naxış-naxışdır,
Alı da aldan gözəl.*

*İlmələr qara çəkdi,
Ağ çəkdi, qara çəkdi.
Yar getdi, hana kimi
Eşqimi dara çəkdi.*

*Qoyun deyər: mən heç otdan doymaram,
Payız olcaq çörün-çöpün qoymaram.
Ağır-ağır xalılarım var mənim,
Keçə, kilim, xurcunlarım var mənim (Vəliyev,1988, 251).*

*Cəhrə əyirsən – don geyərsən.
Cəddində olan cəhrəsini əyirər.*

*Həşədən, ha həşədən,
Bir səs gəlir meşədən.
Atamın beş oğlu var,
Beşi də bir peşədən (corab milləri).*

*Bizdə bir kişi var,
Ağzında on dişi var (həvə).*

Boyaqçılıq. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun zəngin meşələri, təbii ot örtüyü, müxtəlif rəng çalarlı gülləri ta qədimdən burada boyaqçılıq sənətinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Burada çinar, palıd, qoz, söyüd, qarağac, səndəl ağaclarının qabığından, tut yarpağından, zəfərandan, dəvə yunu, böyürtkən və qaratikan kolunun kökündən, gəndalaş, boyaqotu (marena), soğan qabığı, zirinc və itburnu kolunun meyvəsindən, daziotu, gülümbahar, dəvəqulağı, qoz qərzəyi, naz bitkisi, dəmir pası, habelə bir sıra minerallardan (zəy, duz, mum, qara qətran, potaş, kül, "sabun daşı" və s.) boyaqqlar hazırlanmışdır. Boyaqqların keyfiyyətli olması və bozarmaması üçün məhlulun içərisinə alça lavaşası, ayran, sirkə və s. əlavə edilirdi. Bu rənglər yüksək keyfiyyəti ilə seçilmiş, solmadığına görə əhali arasında "xasa" (xas) adlandırılmışdır.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda da heyvan mənşəli maddələrdən və həşəratlardan boyaq əldə etmək təcrübəsi geniş yayılmışdı. Burada qırmızı rəngi almaq üçün *qırmız böcəyi* – koşenildən istifadə edilirdi. Palıd ağacının qabığı ilə qidalanan və ipəkqurdunu xatırladan qırmız böcəyi əsasən baharın son həftələrində toplanırdı. Koşenil həm də ipək parçaların boyanmasında işlədilir. Qırmız böcəyindən alınan tünd-qırmızı rənglə tünd göy rəngin qarışığından badımcən rəngli boyaq əldə edilirdi.

Qırmızı rəng boyaqotundan (marena) da alınır. Qarabağ xanlığında hər il tədarük olunan 10 min pud boyaqotunun bir hissəsi xarici bazarlara çıxarılır, digər hissəsi isə yerli istehsalə sərf olunurdu.

Qırmızı boyaq boyaqotu və dəmir pasının qarışığından da hazırlanırdı. Bu məqsədlə əvvəlcə dəmiri suya salıb bir neçə gün orada saxlayır, paslandıqdan sonra elə həmin suda yuyur və alınmış paslı suya boyaqotu əlavə etməklə ipləri orada qaynadırdılar.

1870-ci ildə sintetik boyaq – alizarin kəşf edildikdən sonra qırmız böcəyi və boyaqotuna tələbat azalmağa başlamış və qismən istifadədən çıxmışdır.

Qozun qərzəyindən qonur, palıd qabığından qəhvəyi, zirinc kolunun meyvələri və soğan qabığından

dan isə narıncı rəng hazırlanırdı. Gəndalaşın meyvəsindən sarı-yaşıl, paxlalılar fəsiləsindən olan naz bitkisindən, zirincin kolundan və sarağandan sarı boyaq alınır.

Qara rəngli boyaq almaq üçün nar qabığından istifadə edilirdi. Nar qabığı mis qazanda qaynadılır və həlim şəklinə salınırdı. Həlim soyuduqdan sonra parça, yaxud iplik həmin məhlulda vaxtaşırı isladılıb qurudulur, bir həftə davam edən bu prosesdən sonra məmulat qara rəngə boyanırdı.

Tünd göy rəng indiqodan əldə edilirdi. İndiqo boyası buraya başqa ölkələrdən gətirilirdi. 1878-ci ildə cəbrayılı Hacı Məhərrəm oğlunun iki çuval indiqonun İrandan Cəbrayla gətirməsi ilə burada da tünd göy rəngli boyaq almaq dəbə düşmüşdü. Cəbrayılılar müxtəlif boyaq maddələrindən qiymətli boyalar hazırlamış, özləri də dəvəqulağının kökündən qırmızıya çalan narıncı rəng almağı mənimsəmişdilər (*Quliyev Ş., Abbasov, Quliyev F., 1993, 34*).

Bir sıra kəndlərdə yun iplikləri ağ rəngə boyamaq üçün "ağ torpaq", yaxud "düyü torpağı" əlavə edilmiş məhlulda qaynadırdılar. Bu torpaq tipi Qubadlıda daha geniş yayılmışdı.

İpliği sarı rəngə boyamaq üçün ev heyvanının sidiyində islağa qoyur, sonra naz və zirinc bitkisi ilə boyayırdılar.

XIX əsrin əvvəllərində haqqında Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda toxuculuq məmulatını boyamaq üçün xüsusi qurğu olmamışdır. Parça və ipliklər saxsı küp və ya mis qazanlarda ev şəraitində boyanırdı. Empirik təcrübəyə əsaslanan yerli boyaqçılar ipliklərin mis, xüsusilə paxırlı mis qazanda boyanmasına üstünlük verirdilər. Mis qazanın tədricən qızma və soyuma, paxırın rənglərlə kimyəvi reaksiyaya girərək oksidləşmə prosesini sürətləndirmə xüsusiyyəti burada qaynadılan ipliğin yüksək keyfiyyətlə boyanmasını təmin edirdi. Boyaq və suyun, habelə ipliğin boyanmasının nisbətini də boyaqçı təxmini hesablayırdı. İpliklər boyanarkən boyaq bitkilərinin xüsusiyyətləri də nəzərə alınır, bəzi bitkilər ipliklə birlikdə qaynadılır, bəzi bitkilərdən isə əvvəlcə məhlul hazırlanır, həmin məhlulda boyama işi həyata keçirilir. İpliklər istənilən rəngi aldıqdan sonra boyaqçı onu məhlulun içərisindən çıxarıb soyuq suda yuyur, rənginin solmaması üçün kölgəlikdə, qara rəngə boyanmış iplikləri isə əksinə, gün düşən yerdə qurudurdu.

İpək parçalar "*sabun daşı*" adlandırılan xüsusi mineral ilə qaynadılır, sonra içərisinə boyaq məhlulu tökülmüş çanaqda bişirilərək gün düşən yerdə qurudulurdu.

İpliklərin boyanmasında mühüm şərtlərdən biri də boyanın möhkəmləndirilməsi idi. Boyanmış ipliklərin rəngini tündləşdirmək, yaxud açıq rəngə salmaq və möhkəmləndirmək məqsədi ilə kül məhlulundan, ev heyvanlarının sidiyindən və mineral sudan istifadə edilirdi. Boyanmış ip, habelə hazır xalça adları qeyd olunan məhlullarda bir müddət saxlandıqdan sonra axar suda yuyulurdu.

Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun boyaqçıları hər bir meyvənin, ağacın, bitkinin, çiçəyin mövsümündə və vaxtında toplanması sahəsində də empirik təcrübə qazanmışdılar. Yazda palıd, söyüd, çinar yarpaqları, payız fəslində qoz, gəndalaş, zirinc, itburnu bitkiləri toplanırdı. Zəfəran, alça və heyva ağaclarının çiçəkləri açan zaman tedarük edilirdi.

Qarabağda boyaqçılıq sənətinin əsas mərkəzi Şuşa şəhəri idi. XIX əsrin əvvəllərində burada fərdi şəkildə işləyən boyaqçı sənətkarlarla yanaşı, 3 böyük boyaqxana fəaliyyət göstərirdi.

XIX əsrin 70-ci illərində boyaqçılıqda süni boyaların (alizarin və anilin) tətbiqi bitkilərdən alınan təbii rəngləri sıxışdırmağa başlamışdı. Süni fabrik boyaları əhali arasında "cövhər" adı ilə məşhur olmuş, bu boyalarla boyanmış məmulatlar "*əməlli*" adlandırılmışdır.

Süni boyalar rənginin əlvanlığı ilə seçilməsinə baxmayaraq heç də təbii boyağı əvəz edə bilmirdi. Ucuz qiymətə, asan boyama texnologiyasına malik olan süni boyalarla boyadılmış ipliklər keyfiyyətsiz olur, günəşin, turşuların, yuyucu vasitələrin təsirinə məruz qalaraq tez solur, rəngləri bir-birinə qarışırdı. Bu amillər həm daxili, həm də xarici bazarlarda süni boyalı ipliklərlə toxunmuş xalçaların qiymətinə mənfi təsirini göstərirdi. Süni boyalardan çox istifadə edildiyi üçün satılıq xalça alan müştərilər onun təbii, yaxud süni boyalı olmasını təyin etmək məqsədilə üstünü isladılmış ağ əski ilə silir, əskiyə rəng çıxdıqda xalçanın süni boyalı olmasını müəyyənləşdirirdilər (*Зедгенидзе, Зохран-беков, Тер-Ягизаров, 1891, стр.33*). Qeyd edilməlidir ki, süni boyalardan yalnız əmtəlik-satış üçün toxunan məmulatlarda istifadə olunurdu. Evlərin daxili tələbatını ödəyən, cehizlik və xüsusi sifarişlə toxunan xalça və parçalarda əsasən təbii boyalar işlədilirdi.

XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən süni fabrik boyalarının istehsalı bütünlükdə Şuşa qəzası və Şuşa şəhərində xüsusilə genişlənməmişdi. 1893-cü ildə Şuşa şəhərində ildə 2000 rubl həcmində gəlir gətirən 5 boyaqxana fəaliyyət göstərirdi. 1895, 1897, 1898, 1899-cu illərdə Şuşada müvafiq olaraq 17, 10, 7, 10 nəfər işçisi olan, 10, 10, 7 və 7 boyaqçı emalatxanası olmuşdur. Boyaqxanaların illik gəliri 3200, 3900, 2800 və 3900 rublu təşkil etmişdir. Şuşa qəzasında Şuşa şəhəri də daxil olmaqla 1894 və 1896-cı illərdə işçilərinin sayı 25 və 19 olmaqla, istehsal gəliri 6900 və 4300 rublu təşkil edən 17 və 11 boyaqxana fəaliyyət göstərmişdir (*Памятная книга Елисаветпольской губернии на 1914 год, 1914, стр.63*). Bu boyaqxanalar kiçik sənətkarlıq emalatxanaları xarakteri daşımış və XX əsrin əvvəllərində tənəzzülə uğramışdır.

TİCARƏT

Ticarət əlaqələri. Əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi olan, şimaldan Xocalı-Gədəbəy, şərqdən Quraçay və Köndələnçay, qərbdən Naxçıvan, cənubdan Araz çayının sağ sahili - Cənubi Azərbaycanın zəngin mədəniyyət ocaqları ilə əhatələnən Həkəri vadisi və onun qovuşduğu Arazboyu düzənlik müxtəlif tarixi dövrlərə aid mədəniyyət izləri ilə diqqəti cəlb edir (*Əliyev, 2003, 81-82*).

E.ə. I minilliyin ilk əsrlərində Arazboyu düzənlik, o cümlədən Şərqi Zəngəzurun bir hissəsi olan indiki Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarının ərazisi bir sıra qədim tayfaların məskunlaşdığı yer, gediş-gəliş yolu olmuş, skiflərin Ön Asiyadan şimala, habelə əks istiqamətə yürüşlərini göstərən xəritələrdə bu ərazi əsas hərəkət istiqamətlərindən biri kimi qeyd edilmişdir (*Tехов, 1980, 10-18*).

Hələ keçən əsrdə Qarabağda və Şərqi Zəngəzurun bəzi ərazilərində aparılan kiçik kəşfiyyat xarakterli qazıntılardan məlum olmuşdur ki, burada bir sıra şəhər və ölkələrlə geniş ticarət əlaqələri saxlanılmışdır. Bunu həmin ərazidən tapılmış və müxtəlif dövrlərə aid edilmiş pul dəfinələri sübuta yetirir. Qarabağda və Şərqi Zəngəzurun ərazisində aşkar edilmiş dəfinələr həm də burada yerli zərbxanaların fəaliyyət göstərməsi haqqında da qiymətli məlumat verir.

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda mühafizə edilən hicri 750-ci ildə (1349-1350) zərb edilmiş gümüş dirhəmin (1,1 qr) üzərindəki "Qarabağda zərb edilib" yazısı deyilənləri təsdiq edir.

**Gümüş dirhəm. Hicri 750-ci il (1349-1350).
Elxanilər dövrü. Mühafizə olunduğu yer:
AMEA Milli Tarix Muzeyi (NF/7070)**

Qarabağ xanlığının ticarət əlaqələrini və burada zərbxananın olmasını təsdiqləyən ilk nümunələrdən biri - numizmatik ədəbiyyatda "*pənahabadi*" adı ilə tanınan sikkələr arxeoloji qazıntılar zamanı Şuşa şəhərində aşkar olunmuşdur. "Pənahabadi" sikkələri XVIII əsrin ortalarında Pənahəli xanın (1748-1763) göstərişi ilə Pənahabadda (Şuşa şəhəri) yaradılan zərbxanada kəsilmiş, tədavülə buraxılaraq şəhərin adı ilə adlandırılmışdır. Sikkələr anonim zərb edilmişdir və beş tipə bölünmüşdür:

I tip sikkələrin aversində nöqtəvari və düzxətli çərçivənin daxilində Pənahəli xanın tuğrası verilmiş, sikkənin arxa üzündə isə nöqtəvari və düzxətli çərçivənin içərisində "Pənahabad/zərb" yazısı həkk edilmişdir.

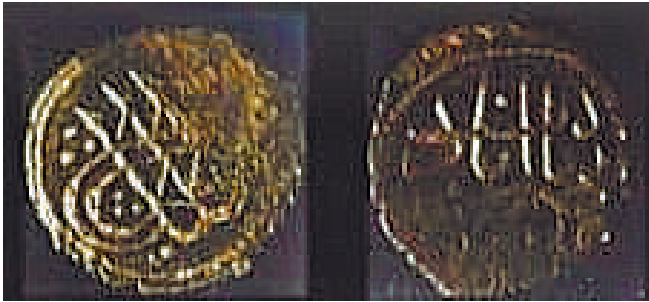
II tip "pənahabadi"lərin bir üzü (aversi) I tiplə oxşarlıq təşkil etmiş, sikkənin arxa üzündə (revers) isə nöqtəvari və düzxətli çərçivənin içərisində: "Pənahabad zərb" yazısı həkk olunmuşdur.

III tip sikkənin aversində "Pənahabadi", reversində isə "La ilahə illəllah və Muhəmmədun rəsullullah" zərb edilmişdir.

"Pənahabadi" sikkələri əhali arasında "pənabad", yaxud "pənavat" adı ilə də məşhurlaşmışdı. "Pənahabadi" bir misqal vəzndə, çar Rusiyasının köhnə gümüş pulu ilə 5 qəpik, İran pulu ilə yarım

qram gümüş dəyərində malik olmuşdur. Altı "pənahabadi" bir manat, səkkizi isə "Qarabağ tüməni" adlanırdı. Eyni zamanda, "təklük" və "cütlik" ilə 30 qəpik hesab olunurdu. "Pənahabadi" demək olar ki, bütün Azərbaycan xanlıqları, habelə İran, Moskva şəhəri və Yaxın Şərq ölkələri ilə aparılan ticarət dövriyyəsində işləniirdi.

Qarabağ xanlığında digər pul vahidi - gümüş "sahibqıran" Pənahəli xanın varisi İbrahimxəlil xan Cavanşirin (1763-1806) hakimiyyəti dövründə zərb edilmişdir. İbrahimxəlil xan Cavanşir İran hökmdarı Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşada qətlindən sonra Qacarlar dövləti ilə münasibətləri yoluna qoymaq üçün 3,5 qəpik nominalında hökmdar titulu rəmzi sayılan "sahibqıran"- gümüş sikkə kəsdirmişdir. "Sahibqıran" Qarabağ xanlığında Fətəli xan Qacarın şərəfinə "Fətəlişahi" də adlandırılmışdır. Bu sikkələr Qarabağın Rusiya tərəfindən işğalına qədər dövriyyədə olmuşdur.

İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə Qarabağda zərb edilmiş gümüş pənahabadi. 1794-cü il

Muqatil (780 - 790), Təbəristan, 1/2 gümüş dirhəm. Tapıldığı yer: Laçın şəhəri

Səfəvi şahı I Təhmasibin hakimiyyəti illərində (930 - 984 = 1524 - 1576), Şamaxıda zərb edilmiş 97* = 156*, gümüş bisti - (çəkisi: 1 q. 1924-cü ildə Laçın rayonunun Mirik kəndindən tapılmışdır. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – NF 7257)

İbrahimxəlil xan Cavanşirin hakimiyyəti illərində Qarabağda təkcə gümüş deyil, həm də "fulus", "bisti" nominalında mis sikkələr də tədavülə buraxılmışdı. Qarabağ xanlığında heyvan təsvirli anonim mis pənahabadilər də zərb olunurdu. Qarabağ xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı dövründə zərb edilmiş ən son sikkələrin tarixi 1822-ci ilə təsadüf edir.

1925-ci ildə Zəngəzur qəzasının Laçın kəndində (indiki Laçın şəhəri - S.M.) hazırda AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan (N 2026), 1,96 q çəkiddə olan 1/2 gümüş dirhəmlər tapılmışdır. Bu sikkələr Təbəristan hakimi Muqatilin hakimiyyəti dövrünə - hicri tarixi ilə 129-cu (miladi 780-790) ilə təsadüf edir. Muqatilin büstü təsvir edilən həmin sikkələr, üzərində Muqatilin büstü təsvir edilmiş Sasani sikkələrinə çox oxşayırdı (Пахомов, 1925, 45).

1924-cü ildə Laçın rayonunun Mirik kəndi ərazisində aparılan qazıntılar zamanı köhnə şəhər yeri açılmış və oradan hazırda AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan (NF 134) 82 ədəd gümüş sikkə tapılmış, onların 39 ədədinin şah I Təhmasibin, 3 ədədinin şah II İsmayılın hakimiyyəti dövründə, dəfinənin içərisindəki digər - 39 ədəd gümüş alman talerinin (29,1 qr çəkiddə) də XVI əsrdə zərb edildiyi məlum olmuşdur (Пахомов, 1925, 81 - 85).

1925-ci ilin avqust ayında Laçın şəhərində kooperativ binasının özülü qoyularkən böyük daş plitədən düzəldilmiş, üstü də həmin ölçüdə digər plitə ilə örtülmüş üç cərgədən ibarət qəbirlər aşkar edilmişdir. Qəbirlərin yanında isə əzilmiş qızıl sikkələr tapılmışdır. Qızıl sikkələrin hamısı eyni ölçüdədir (22-25 mm). Numizmatik tədqiqatların nəticəsində məlum olmuşdur ki,

həmin qızıl sikkələr Bizans imperatoru I İsaak Komnenin (1057-1059) oğlu X Konstantin Dukanın (1059 - 1067) hakimiyyəti illərində kəsilmiş 4,3 q çəkiddə qızıl soliddir (Сысоев, 1927, 22).

1983-cü ildə Laçın rayonunun Əhmədli kəndində təsərrüfat işləri görülən zaman Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin pul nişanı - 271 ədəd gümüş sikkədən ibarət dəfinə tapılmış və Laçın Rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinə təhvil verilmişdir. Həmin dəfinədəki sikkələrin 43 ədədi Səfəvi şahı I Süleymanın (1666-1694) adından Həmədan, Naxçıvan, Məşhəd, Rəşt, Gəncə, Təbriz, İsfahan, İrəvan, Tiflis şəhərlərində zərb edilmiş "mahmudu", "abbasi" və "beş şahı" nominalında, 95 ədədi Səfəvi şahı I Sultan Hüseyinin (1694-1722) adından Tiflis, Həmədan, İrəvan, Təbriz, İsfahan, Naxçıvan, Gəncə və Şamaxıda zərb edilmiş "mahmudu", "abbasi", "beş şahı" və mis "kazbeki" nominalında olmuşdur. Bu dəfinədəki 59 ədəd sikkə isə anonim və üzəri gümüşə çəkilmiş misdən idi. Sikkələrin üzərində nöqtələrlə işlənmiş dairədə: "Vilayəti Süleymanın şahı Allahın nökeridir. /Həmədanda zərb edilmişdir/", arxa üzündə nöqtələrlə ayrılmış, kənarları xətlərlə əhatələnmiş dairənin içərisindəki dörd sətirdə: "Allahdan başqa Allah yoxdur. /Məhəmməd Allahın rəsuludur/, Əli Allahın dostudur/" yazısı, yazının çevrəsində isə 12 imamın adı zərb edilmişdir (*Seyfəddini, 1994, 79*). Laçın Rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində mühafizə edilən bu dəfinə (271 ədəd) ermənilər tərəfindən qarət olunmuşdur.

Cəbrayılın ərazisindən Abaqa xan (1264-1282), Şeyx Üveys (1358-1374) və Əbu Səid Bahadırın (1316-1335) adlarına Təbrizdə və Urmiyada kəsilmiş sikkələrin tapılması Qarabağın Yaxın Şərq ölkələriti ilə ticarət əlaqələrindən xəbər verir (*Quliyev Ş., Abbasov, Quliyev F., 1993, 17*).

1962-ci ildə Zəngilan rayonunun Yeməzli kəndi ilə Yuxarı Yeməzli kəndi arasında yerləşən "Şəhid Məhəmməd" adlı qədim yaşayış məntəqəsindən bir sıra maddi mədəniyyət qalıqları ilə yanaşı müxtəlif sikkələr, o cümlədən Makedoniyalı İskəndərin sikkələrinə bənzətmə (e.ə. IV əsrə) və çəkisi 3,7 q olan Albaniya gümüş drahmaları və Selevkilərə məxsus Səxavətli VII Antiok Evergetin (e.ə. 138 - 129) hakimiyyəti illərində zərb edilmiş gümüş tetradrahmaları (çəkisi 16,7 q) tapılmışdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Kəlbəcərdəki Laçınqaya qalasında da XII əsrin ən böyük zərbxanalarından biri aşkar edilmişdir (*Məmmədov, Cəfərov, Allahverdiyeva, Abbasova, 2007, 268*).

Braunşveyq – Volfenbüttel. Kiçik Henrix (1514-1568), Qoslar, 1568 (1924-cü ildə Laçın rayonunun Mirik kəndindən tapılmışdır) Tapıldığı yer: Laçın şəhəri. 1925-ci il

Bizans imperatoru X Konstantin Dukanın (1059 - 1067) hakimiyyəti dövründə zərb edilmiş qızıl solid

Səfəvi hökmdarı I Süleymanın adından (1079-1105 = 1668 - 1693), Gəncədə zərb edilmiş gümüş abbasi (1105 = 1693, çəkisi: 7,4 q). Tapıldığı yer: Laçın rayonu, Əhmədli kəndi

Səfəvi şahı I Sultan Hüseyinin (1105 - 1135 = 1693-1722) adından İrəvanda zərb edilmiş (1109 = 1697 gümüş abbasi, çəkisi: 7,5 q). Tapıldığı yer: Laçın rayonu, Əhmədli kəndi

Tarixi Qarabağın bu şəhərləri orta əsrlərdə də iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini itirməmişdi. Orta əsr müəllifi Həmdullah Qəzvininin "Əcayib əd-dünya" əsərində XII-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ərazisində daxili və xarici ticarət, habelə sənətkarlıqla məşğul olmuş 67 böyük, orta və kiçik şəhərlərin haqqında məlumat verilir.

Bu şəhərlərin sırasında Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Marağa, Mərənd, Xoy, Bakı, Ordubad, Şabran, Bərdə, Qəbələ, Lahıc, Kiçik Qarabağ və s. şəhərlərlə yanaşı, Bərgüşad (indiki Qubadlı - S.M.) və Zəngiyanın (indiki Zəngilan -S.M.) da adları çəkilir.

Sonrakı yüzilliklərdə - XVI-XVII əsrlərdə şəhərlərin həyatında yeni yüksəliş baş vermiş, şəhərlərdə, o cümlədən Bərgüşadda kiçik ticarət-sənətkarlıq məntəqələrinin sayı artmışdı. Bərgüşad şəhəri I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə ipəyi, çeltiyi, pambığı və digər məhsulları ilə də məşhurlaşmışdı (*Гейдаров, 1982, стр.127-128-129*).

Karvan yollarının qovşağında yerləşən Şuşa qalası xanlığın başlıca daxili və xarici ticarət mərkəzi olmaqla, Qərb və Şərqi bir sıra ölkələri, o cümlədən Gürcüstan, Rusiya, İran, Türkiyə, İraq və Hindistan ilə geniş ticarət əlaqələrinə malik idi. Şuşalı tacirlər Almanıyanın məşhur Leypsiq, Rusiyanın Nijni-Novqorod yarmarkalarının daimi iştirakçıları idilər.

Abaqa xan (1264-1282), Şeyx Üveys (1358-1374) və Əbu Səid Bahadırın (1316-1335) adlarına Təbrizdə və Urmiyada kəsilmiş sikkə. Tapıldığı yer: Cəbrayıl rayonu

Makedoniyalı İsgəndərin sikkələrinə bənzətmə (e.ə. IV əsr) gümüş drahma. Tapıldığı yer: Zəngilan rayonu

Selevkilər. Səxavətli VII Antiox Everget (e.ə. 138 - 129) gümüş tetradrahma. Tapıldığı yer: Zəngilan rayonu

Qarabağın inzibati və mühüm iqtisadi mərkəzi Şuşa şəhər darvazalarının önündə bazarlar təşkil olunmuş, sənətkarlar, kустarlar, tacirlər, kəndlilər, feodallar, həmçinin digər xanlıqlardan və xarici ölkələrdən gələnlər burada ticarətlə məşğul olmuşlar.

Beləliklə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisindən müxtəlif dövrlərə aid sikkələrin tapılması buranın qədim yaşayış məskənlərindən biri olması ilə yanaşı, yüksək şəhər mədəniyyətinin, sənətkarlığın və iqtisadiyyatın inkişafından xəbər verir, habelə Albaniyanın böyük şəhərləri və digər ölkələrlə (Misir, Babilistan, Yunanıstan, Yaxın Şərq ölkələri və s.) siyasi - iqtisadi və sıx ticarət əlaqələri saxladığını təsdiqləyir.

Ticarət-karvan yolları. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisi hələ erkən orta əsrlər dövründə beynəlxalq ticarət-karvan yolları arasında vasitəçilik rolunu oynamış, XIX əsrdə də əhəmiyyətini itirməmişdir. Qarabağın mərkəzi Şuşa şəhərindən çıxan ticarət karvanları Azərbaycanın digər xanlıqlarına gedir, geri qayıdarkən Şuşa bazarına Dərbənddən qızıl boya, Şəkiddən silah, ipək, mahud, yapıncı

və xalça, Bakıdan neft və zəfəran, Naxçıvandan duz və bez parça, Gəncədən zəy və meyvə gətirirdilər (*Мустафаев, 1949, с. 73*).

XIX əsrdə bölgədə əsas karvan yolları Şuşa - Ağdam - Qarabulaq - Cəbrayıl, Ağdam - Şuşa - Məlxələf - Abdallar - Minkənd, Ağdam - Şuşa - Məlxələf - Abdallar - Gorus və s. idi (*СМОМПК, 1894, 33*). Digər əsas karvan yollarından biri də Qışlaq kəndindən (Laçın rayonu - S.M.) keçirdi. Təbrizdən və başqa şəhərlərdən gələn tacirlər Qışlaq kəndindən keçən yolla Xudafərin - Şuşa - Ağdam - Bərdə, oradan da Gəncəyə gedirdilər. Bərgüşad (Qubadlı - S.M.) şəhərindən qərbdə Qafan mis mədənlərinin, cənubda Araz çayı üzərindəki əsas gediş-gəliş yolu - Xudafərin körpülərinin yerləşməsi və buradan böyük və kiçik karvan yollarının ayrılması şəhərin sosial-iqtisadi inkişafına təkan vermiş, yerli və beynəlxalq əhəmiyyətini artırmışdı (*Məhərrəmov, 2020, 116*).

Cəbrayıl ərazisində karvan yolları hələ qədim zamanlardan mövcud idi. XVIII əsrdə burada Şamaxı - Cavad - Xudafərin, İran - Böyük Maralyan - Cəbrayıl, Böyük Maralyan - Meşkin - Dori - Təbriz və Xudafərin - Böyük Maralyan-Cəbrayıl karvan yolları fəaliyyət göstərmişdir. 1851-ci ildə isə Cəbrayılın ərazisindən 110-a qədər karvan keçib getmiş, buraya 600.000 manat gümüş pul dəyərində mal gətirilmişdi (*Quliyev Ş., Abbasov, Quliyev F., 1993, 35*).

Karvan yollarında dəvə karvanı və arabalar hərəkət edirdi. Adətən bir karvan 30-40 dəvədən təşkil olunur, bütün qatarları karvanın başçısı sarvan idarə edirdi. Çox zaman quldurlar karvanlara hücum edib böyük ziyan vurduğuna görə mühafizə məqsədi ilə xüsusi silahlı dəstələr təşkil olunur və bu dəstələr xidmət müqabilində xeyli pul qazanırdılar (*СМОМПК, 1894, 35*).

Bölgənin dağ kəndlərini bir-birilə dar ciğırlar birləşdirdiyinə görə ciğırlarla da əlaqə saxlanılırdı. Bu ciğırlar "el yolu", "kəsmə yol" və ya "kəsə yol" adlanırdı. Laçın rayonunun Qışlaq kəndindən el yolu vasitəsilə Həkəri çayının sol sahili boyunca Sağsağan dağının şərq yamaclarından, Palantökən aşırımından, Koroğlu qayasının ətəyindən, Kirs dağı aşırımından keçərək Şuşaya getmək olardı. Qışlaq kəndindən başlayan el yolu indiki Laçın rayonunun dağ kəndləri olan Şəlvə, Şamkənd obalarını Xocahan bazarı ilə birləşdirirdi. Zəngəzur qəzasının mərkəzi Gorus şəhərinə, həmçinin Göyçə, Qarakilsə və Naxçıvana gedən dağ yolu da Qışlaqdan keçmişdir. Bu yollarda at və uzunqulaq hərəkət edə bilirdi (*Məhərrəmov, 2020, 116*).

Digər el yolu Laçın rayonu ərazisindəki Tiğik və Seyidlər kəndlərindən keçirdi. Burada "Sarı baba" adlanan dağ ciğırı vasitəsilə Şuşaya, Piçənis, Arduşlu, Fərraş, Nurəddin kəndlərindən Qırxqız dağının ciğırı ilə Kəlbəcər, Şuşa və Xankəndinə, Minkənd kəndindən İşıqlı dağ aşırımındakı ciğır ilə Göyçəyə, Qarakeşiş (Qarakeçdi - S.M.) kəndindən Dəlidağa, oradan isə Kəlbəcərin İstisuyuna, Əhmədli kəndindən "Abadxeyir" dərəsindəki ciğır ilə Minkəndə, Karyagindən "Molla Nəsrəddin yolu" ilə Şuşaya, Qubadlıdan dağ ciğırı ilə Sisyanaya getmək mümkün idi (*Məhərrəmov, 2020, 117*).

İndiki Laçın şəhərinin yerləşdiyi keçmiş Abdallar kəndindən Malibəy kəndinə və Gorus şəhərinə qədər araba yolu vasitəsilə, habelə Sultankənd kəndindən Ağdama qədər faytonla da getmək olurdu.

Karantin-gömrük məntəqələri. Ticarətin inkişafında karantin-gömrük məntəqələrinin xüsusi rolu olmuşdur. Bu məntəqələr arasında Cəbrayıl Karantin-Gömrük Kontoru daha çox fərqlənirdi. Kontor fəaliyyətə başlamazdan əvvəl xaricdən gələn mallar yalnız bir məntəqədən – Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsündən 30 verst aralıda yerləşən Cəbrayıl karantin-gömrük zastavasına gətirilirdi. İrandan gətirilən mallar Cəbrayıl postu vasitəsilə Cənubi Qafqaza, oradan isə digər mallar Cəbrayıl postu vasitəsilə İrana göndərilirdi (*Джебраильская таможенная застава, Ф. 207, опись 1, д. 1а, л. 50*).

1831-ci il iyunun 3-də Cənubi Qafqazda gömrük və ticarət işləri idarəsi haqqında iki fərman verilmiş, həmin fərmanla Cəbrayıl qəzasında fəaliyyəti 4 illə məhdudlaşan idarə yaradılmışdı. Bu idarə nəzarət məntəqələri ilə birlikdə Ağoğlan, Aslandüz və Yeddibulaqda fəaliyyət göstərirdi. Lakin uzaqda, köhnə qəsrə yerləşən Ağoğlan gömrükxanasının məntəqələrin üzərindəki nəzarəti zəif idi (*Памятная книга Елисаветпольской губернии на 1914 год, 1914, 24-31; Сумбатзаде, 1964, 191*).

4 ildən sonra, 1836-cı ildə Cənubi Qafqazda yeni gömrük qanunları haqqında fərman imzalanmış və həmin fərmana əsasən Cənubi Qafqaz gömrük dairəsi distansiyalara bölünmüş və Ağoğlan gömrük idarəsi tabeliyindəki Aslandüz, Xudafərin, Almadərə məntəqələri ilə birlikdə İran distansiyası

na daxil edilmişdi (*Кавказский календарь на 1851 год, 1850, 66*).

4 may 1847-ci il tarixli digər fərmanla karantin və gömrük məntəqələri birləşdirilmiş, bu fərmana əsasən Türkiyə və İrandan gələn malların Aleksandropol və Naxçıvanda gömrük tarifindən keçməsi rəsmiləşdirilmişdi.

1848-cı il yanvarın 1-də Ağoğlan gömrük idarəsi Cəbrayıl köçürülmüş, burada Cəbrayıl Karantin-Gömrük Zastavası açılmış və bu zastava Naxçıvan Karantin-Gömrük İdarəsinə tabe edilmişdi. Cəbrayıl zastavasından keçirilən mallar Nuxa və Şuşa qəzalarına, həmçinin Yelizavetpol və Tiflis şəhərlərinə göndərilirdi (*Джебраильская таможенная застава, Ф. 207, опись 1, д.1а, л.50*).

Üç il ərzində Cəbrayıl zastavasından 246 min gümüş pul dəyərində İran malları, o cümlədən 185 min gümüş pül dəyərində pambıq, 23 min gümüş pul dəyərində isə ipək parça keçirilmişdi. Bir il ərzində gətirilən malların dəyəri 34 mindən artıq olmurdu. Həmin malların illik gömrük vergisi isə 13 min gümüş pul dəyərini təşkil edirdi (*Джебраильская таможенная застава, Ф. 207, опись 1, д.1а, л.50*).

1863-cü il yanvar ayının 1-də Qafqazda karantin-gömrük idarələrinin yenidən qurulması haqqında əsasnaməyə uyğun olaraq Cəbrayıl Gömrük Zastavası 2-ci dərəcəli karantin-gömrük kontoru adlandırılaraq 1-ci dərəcəli Biləsuvar karantin-gömrük zastavasının tabeliyinə keçirilmişdi. Cəbrayıl karantin-gömrük kontorunun Xudafərin, Maralyan, Aslandüz və Bəhramtəpədə postları fəaliyyət göstərirdi. Bu əsasnamə 1867-ci ilədək qüvvədə olmuşdur.

1867-ci il dekabrın 31-də təsdiq edilmiş yeni əsasnamə ilə Bakı karantin-gömrük dairəsi distansiyalara bölünmüş, bu distansiyalardan biri də Cəbrayıl yaradılmışdı. Distansiya İran sərhədində Astaradan Yelizavetpol və İrəvan quberniyasına qədər ərazini əhatə edirdi. Cəbrayıl distansiyasına 2-ci dərəcəli Cəbrayıl karantin-gömrük kontoru və 1-ci dərəcəli Biləsuvar karantin-gömrük zastavasına daxil idi. Cəbrayıl karantin-gömrük kontoru 1902-ci ilədək daha da böyümüş, sadəcə Cəbrayıl gömrükxanası adlandırılmış və fəaliyyətini 1918-ci ilə qədər davam etdirmişdi (*Кавказский календарь на 1851 год, 1850, стр. 67*).

1901-ci ildə Cəbrayıl gömrükxanasının Maralyan kəndində Bakı gömrük dairəsinə tabe olan gömrük-keçid məntəqəsi təsis edilmiş, məntəqə 1912-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş, sonralar Maralyan gömrük zastavasına adlanmışdır (*Маральянская таможенная застава, Ф. 214, опись 1, д.26, л.11*).

Karvansaralar. Karvansaralar karvan yollarının üzərində fəaliyyət göstərirdi. Karvansaralarda istirahət otaqları, minik və yük heyvanları üçün ayrıca tövlə və axurlar, ticarət mallarının saxlanması üçün anbarlar, dükanlar və yeməkhana təşkil edilirdi.

XIX əsrin birinci yarısında Qarabağın baş şəhəri olan Şuşada dövlətli tacir Hacı Məhərrəm Kərbəlayı Hüseyn oğlunun tikdirdiyi, əhali arasında sahibinin adı ilə tanınan karvansara və şəhərin baş meydanı - "Şeytanbazar"dakı Hacı Əmiraslan bəyin (Mir Möhsün Nəvvabın ana babası-S.M.) ikimərtəbəli karvansarası məşhur idi. Böyük gəlirlə işləyən Məhərrəm Kərbəlayı Hüseyn oğlunun karvansarası gəlirinin çox hissəsini dini işlərə sərf edirdi. Hər il Məhərrəm ayının on günü burada İmam Hüseynə təziyə saxlanılır və ehsan verilirdi.

Hacı Əmiraslan bəyin vəfatından sonra kürəkənləri Hacı Mir Əhməd ağa Mir Fəseh ağa oğlu və Mirzə Qasım bəy Məşədi Həsən ağa oğlu karvansaranı Məşədi Hüseyn Mirsiyaf oğluna satmışdılar. XIX əsrin ikinci yarısında (1888-1889) Məşədi Hüseyn Mirsiyaf oğlu Hacı

**Şah Abbas karvansarası (Qarğabazar karvansarası).
1681-ci il. Füzuli rayonu**

Əmiraslan bəyin ikimərtəbəli karvansarasını sökdürmüş, onun yerində Qarabağın məşhur memarı Kərbəlayi Səfixan Qarabağiyə sifarişlə yeni karvansara inşa etdirmişdir. Xalq arasında "Mirsiyaf oğlunun karvansarası" kimi məşhur olan karvansarada təkcə Azərbaycanın şəhərlərindən deyil, habelə İran, Osmanlı, Ərəbistan, Orta Asiya, Rusiya və başqa Avropa ölkələrindən gələn tacirlər də qonaq olurdular. "Mirsiyaf oğlunun karvansarası" Şuşanın işğalına qədər örtülü şəhər bazarı kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Şuşa qalasında Uğurlu bəyin, Murad bəyin, Hacı Hüseynin, Gövhər ağanın, Hacı Abbas bəyin, Cavad ağanın və Xanlıq Muxtarın karvansaraları da məşhur idi.

XIX əsrdə Xudafərin, Cəbrayıl, Veysəlli, Məlxələf, Qarğabazar və s. kəndlərdə də karvansaralar fəaliyyət göstərirdi. Qarğabazar kəndindəki iki karvansaradan biri - Böyük İpək yolunun üzərində yerləşən "Şah Abbas" karvansarası günümüzədək gəlib çatmışdır. XVII əsrin yadigarı olan "Şah Abbas" karvansarası iki böyük zalda, girişinin sağ və sol tərəflərində gözetçilər üçün ayrılmış iki kiçik otaqdan, baş tərəfində isə karvansara sahibi və tacirlər üçün ayrılmış altı otaqdan ibarətdir. Karvansaranın otaqları sağ, sol və arxa tərəflərdə yerləşdiyindən, mərkəzi hissəsi üstüaçıq geniş həyət şəklini almış, bu da yay aylarında burada karvanların təhlükəsiz gecələməsinə şərait yaratmışdır. Karvansaranın dəvələr saxlanan hər iki zalında xüsusi kanalizasiya xətləri mövcud olmuşdur ki, bu da bölgənin memarlığında kanalizasiya məsələlərinə xüsusi diqqət göstərildiyini sübuta yetirir.

Laçın rayonunda Həkəri çayının yaxınlığındakı Məlxələf kəndində də karvansara fəaliyyət göstərmişdir. Bu karvansarada adamların və heyvanların gecələməsi üçün 5 qəpik pul ödənilirdi. Yayda adamlar açıq səma altında gecələyir, heyvanlar isə otlağa buraxılırdı (*CMOMTK, 1891, 35*).

Bazarlar. İrandan Avropaya, Avropadan isə əks istiqamətdə karvan və ticarət yolları Şuşadan keçdiyinə görə burada böyük ticarət mərkəzi və hər məhəllədə kiçik bazarlar formalaşmışdı. Şuşa qalasındakı "Rastabazar" ən böyük ticarət obyektlərindən sayılırdı. Şuşanın məşhur tacirlərinin arşın malı, ayaqqabı, paltar, dərz, çəkməçi, qəssab, tərəvəz, bəzzaz, nüsxəbənd, papaqçı, əttar dükənləri burada yerləşirdi. Rastabazarın başlanğıcı "bazar başı", qurtaracağı isə "meydan" adlanırdı.

Şuşadakı digər bazar - "Şeytanbazar" şəhər meydanındakı karvansaranın qarşısından başlayaraq "Cıdır düzü" istiqamətində uzanırdı. Burada dəmirçi və nalbənd dükənləri yerləşirdi.

XX əsrin əvvəllərindəki fəaliyyət göstərmiş "Qapandibi" bazarı Şuşanın böyük ticarət meydanlarından biri olmuşdur. Bu bazar yerli əhali arasında "Aşağı bazar" və "Aşağı meydan" adı ilə də məşhur idi. Buraya Qarabağın kəndlərindən yemiş, qovun, qarpız, boranı, soğan, kələm və s. bostan bitkiləri, Daşaltıdan un məmulatı, Naxçıvandan duz, Təbrizdən xurma, Şərq və Avropa ölkələrindən, habelə Rusiya və Qafqazın bir sıra şəhərlərindən müxtəlif çeşidli mallar gətirilir, qapanda çəkilərək satıcı və alıcılara paylanırdı. "Qapandibi" bazarında qoyun, keçi, inək, camış, öküz və digər ev heyvanları da çəkiliirdi. "Qapandibi"ndən "Bazar başı"na gedən dar küçənin sağ tərəfi boyunca dərz, başmaqçı,

Mirsiyaf oğlunun karvansarası (Örtülü şəhər bazarı). Şuşa

çayçı, papaqçı, sol tərəfində isə qəssabxana, çayxana, cızbızxana, pitixana, yağ, bəzzaz, əttar, düyü, ləbləbi, qənnadı və xırdavat dükənləri uzanırdı. "Qapandibi" bazarı həm də şəhər əhalisinin əyləncə mərkəzi hesab olunurdu. Yaz-yay aylarında buraya İrandan dərvişlər gəlib çalib-oxuyar, qəribə əhvalatlar danışar, ilanla ovsunlar göstərər, meymun oynadar, həftə meydan qurub dəyişərdilər.

Qarabağın məşhur bazarlarından biri də Ağdamda olmuşdur. Ağdamdakı bazar 1867-ci ildən fəaliyyət göstərirdi. Rus tədqiqatçısı İ.L. Seqal Ağdam bazarını belə təsvir edirdi: "Furqonlar və arabalar torba, çuvallar ilə dolu idi, onların içində

meyvə, çörəklər və motal pendiri var idi (*Сераль, 1902, 93*).

Ticarətin genişlənməsi ayrı-ayrı məntəqələrdə yarmarka tipli, yalnız bazar günlərində işləyən həftə-bazırların fəaliyyətinə zəmin yaratmışdı. Həftəbazarlarda çarvadarlar və xırdavatçılar alverlə məşğul olurdular.

Şərqi Zəngəzurda fəaliyyət göstərən Minkənd, Pircan (Laçın), Muradxanlı (Qubadlı), Cəbrayıl, Qarğa-bazar, Qarabulaq və s. həftə-bazırları daha məşhur idi. Bu bazarlara Şuşa, Ağdam və Gorus şəhərlərindən karvanlarla sənətkarlıq məmulatları gətirilib satılırdı. Həftəbazarı günlərində yaxın və uzaq kəndlərdə yaşayan əhali həm ticarət, həm də mal mübadiləsi məqsədilə buraya toplaşır.

"Qafqaz" qəzetinin 1898-ci il 2 mart tarixli sayında da Qarabulaq kəndindəki həftəbazarda yarmarka keçirilməsi haqqında məlumat verilmişdir: "Qarabulaq kəndi Cəbrayıldan 32 $\frac{1}{4}$ verst, Vəngdən 22 $\frac{1}{4}$ verst aralıda yerləşir. Burada ikisinifli məktəb, poçt stansiyası, polis pristavının və müstəntiqin evi, sərhəd məntəqəsi dəstəsi yerləşir. Hər həftə Qarabulaqda ticarət yarmarkası keçirilir" (*Маральянская таможенная застава, Ф. 214, опись 1, д.26, л.11*).

Həftəbazarlarının xüsusilə karvan-ticarət yollarının üstündə yerləşməsi ticarətin genişlənməsi ilə yanaşı, sənətkarlığın inkişafına da güclü təsiri olmuşdur.

Beləliklə, XIX-XX əsrin əvvəllərində Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda sənətkarlıq və ticarət özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, eyni zamanda bütün bunlar ümumazərbaycan səciyyəsi daşımışdır.

Minkənd həftəbazarı. Laçın rayonu. 1929-cu il

V FƏSİL

MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT

XALQ BAYRAMLARI VƏ MƏRASİMLƏRİ

Mənbələrə əsasən, Azərbaycanda hələ qədim dövrdən müxtəlif dini və dünyəvi bayramlar keçirilirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, dünyəvi bayramlar xalqın astronomik təsəvvürləri ilə bağlıdır. Xalq meteorologiyasına görə "ilin yağı fəsl" adlanan qış fəsl 3 çilləyə bölünür. Böyük çillə 40 gün (21/22 dekabr - 30 yanvar), kiçik çillə 20 gün (31 yanvar - 20-21 fevral) davam edir. 21/22 fevraldan 21 martadək olan müddət xalq arasında "ala çillə" və ya "alaçalpo" adlanır. Xalq qış fəslinin sərt şaxtasından çəkinməmək və hər bir çətinliyə hazırlıqlı olmağı bildirmək məqsədilə müxtəlif tədbirlər keçirmiş, inam, ayin və mərasimlər icra etmişdir.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda da "yağı"nı – şaxtanı, çovğunu bir növ vecələrinə almadıqlarını nümayiş etdirmək məqsədilə "kövsəc" adlı qışı qarşılama mərasimi keçirmişlər. Bu mərasimlə qışın qada-balasını özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar: təlxək geyimində olan bir nəfəri qatıra mindirər, sonra da kəndi gəzdirib camaata deyərldilər ki, bu gördüyünüz adam qışın düşmənidir. Yan-yörədəkilər onun üstünə su səpər, qar atar, ətrafında məzəli oyun və əyləncələr göstərərldilər. O isə bir əlində tükü yolunmuş qarğa, o biri əlində isə yelpik tutub yelləder, saymazyanə "istidir, istidir, heç vecimə deyil" – deyər-deyər hay-küy salarmış.

Qarabağda, xüsusilə Şuşada yağışın, dolunun kəsilməsində, günəşin çıxması arzusu ilə "Dodudodu" mərasim oyunu da maraq doğurur. Bu münasibətlə gənclər bir yerə yığışaraq üzərinə şilə çəkilməmiş bir dairəni, yaxud gəlincik kimi bəzədilmiş çömçəni günəş rəmzi götürüb qapı-qapı gəzdilərək "dodunu görüşümüzə" sözləri ilə başlanan nəğmə oxuyardılar.

Çillə gecəsi. Qış fəslinə belə münasibət böyük çillənin ilk gecəsində (dekabrın 22-də) – "Çillə gecəsi"ndə də xüsusi mərasim keçirmişlər. Qışın soyuq, sümük üşüdən şaxtalı günlərini "zəlo-zəlo" adlandıran qarabağlılar bu günlərə həm də "qış qulun (at balası) salır" - deyirlər. Yəni qış elə soyuq, elə sərt keçir ki, at bala salır. Çox sərt, çovğunlu, boranlı keçdiyi üçün bir də belə deyiblər: "Kiçik çillənin soyuğu, təndirə təpər toyuğu".

"Çillə" sözü "çəhel" sözündən götürülmüş, 40 deməkdir. Xalq arasında qışın ən soyuq dövrünə və uğursuz hadisələrə, əzaba, kədərə "çillə" deyilir. Əksər türk xalqlarında çillə "əziyyət çəkmək", "ağırılıq" mənalarında işlədilməkdədir. Əbəs yerə deyil ki, müsibətli bəla ilə üzləşdikdə ondan xilas olmaq, ətrafdakıları zərərli qüvvələrdən qorumaq, qırçı çıxan körpəyə dəyən xətərin qarşısını almaq, ağır xəstələrin sağlmasını tezləşdirmək üçün "çillə kəsmək" adlı ayin icra etmişlər.

Çillənin girdiyi gün hər evdə cana istilik gətirən müxtəlif adda dadlı, ləzzətli yeməklər, meyvə, çərəz və şirniyyat olan süfrələr açılır, məclislər qurulur. Hamı süfrə başına yığışır. Qatılmış ədviyyat bu xörəklərin, yeməklərin tamını artırır, təamların ətri evi başına götürür. Böyük çillənin soyuğundan qorxmadıqlarını bildirmək üçün ortalığa yaydan məhz bu gün üçün saxlanılan, günəşin rəmzi hesab etdikləri qarpız gətirirlər. Qarpız, yaşıllıq, bolluq rəmzi olan çillə gecəsinin ən dəyərlı payı hesab olunur.

Çillə qarpızı kəsirlərkən niyyət etmə adəti vardı. Qarpızı adətən, evin ağsaqqalı, böyüyü kəsirdi. O, əvvəlcə qarpızın zoğu olan tərəfini dairəvi kəsib, qabığı dörd hissəyə bölür, özü və digər ailə üzvləri ürəklərində niyyət tuturdu. O, həmin qabıqları yerə atırdı. Qabıqların necə düşməsinə hər kəs ürəyində tutduğu niyyəti ilə yozurdu. Əgər hər ikisi eyni rəngdə ağ və ya göy olarsa, hesab edirdilər ki, niyyətləri qəbul olub. Qarpızı kəsən onu dilimləyir, ailənin hər bir üzvü bu qarpızdan yeyirdi. Xalq

arasında belə bir inam mövcuddur ki, çillə qarpızı yeyən adam bütün qışı üzləşdiyi dərd-bəlanı, xəstəlikləri özündən sovuşdurur. Çillə qarpızının tumları yığılıb saxlanılırdı. İnanca görə, çillə qarpızının tumları atılarsa, onda qarşıdakı ildə məhsul bolluğu olmaz.

Çillə günü oğlan evinin qadınları nişanlı qızların görüşünə gedir, gəlinin adına xonça tutur, bayram sovgatı – baş yaylığı, qırmızı kələğayı, “çillə qarpızı” gətirirdilər. Nişanlı qız isə öz adaxlısına toxuduğu isti köynək, yun corab, əlcək və s. pay göndərir. Bu, el söyləmələrində də öz əksini tapıb:

*Bu qarpız, çillə qarpız,
Düşübdü dilə qarpız.
Yığılıb xurcunlara,
Gedir yargilə qarpız.*

*Əlimi bıçaq kəsdi oy,
Dəstə bıçaq kəsdi oy.
Yarın çillə qarpızın,
Yastı bıçaq kəsdi oy.*

Qədimdən qalan el adətinə görə, çillə qarpızdan qonum-qonşulara da pay göndərilirdi. Bir-birini təbrik edir, el alqışlarına üz tuturlar: “Bayramınız mübarək, şirin ömür sürəsiniz!” Bayram payı ilə həm də həmin evə bolluq, bin-bərəkət arzulayıb, onun süfrəsini də dolu görmək istəyiblər.

Xıdır Nəbi bayramı. Yazın gəlişi ilə bağlı mövsümi mərasimlərdən biri də “Xıdır Nəbi” mərasimidir. Kiçik çillənin “Xıdır Nəbi” adlanan ilk on günü adətən daha sərt, şiddətli keçir. Elə buna görə də deyirlər: “Xıdır girdi, qış girdi. Xıdır çıxdı, qış çıxdı”.

Çillənin ilk günündən Xıdır Nəbi bayramına hazırlıq başlanar, qovrulmuş buğda kirkirədə üyüdüülərək qovut hazırlanar, bişirilmiş yumurtalar günəşin, yazın rənginə uyğun boyanardı. Sonra qovut və yumurtalar görülməyən yerə - yükün altına qoyulurdu. Rəvayətə görə, Xıdır Nəbi sonuncu gecə gəlib əlini qovuta basıb bununla həmin evə bolluq, bərəkət verir. Xıdır Nəbi bayramında xanım-xatın nənələrimiz xonça tutardılar. Süfrəni çərəz, şirniyyat, qovurğa bəzəyər, təndir çörəyi bərəkətləndirərdi. Həyətlərdən qovurğa ətri gələrdi. Qapı-qapı gəzən uşaqlar mahnı oxuya-oxuya pay istəyərldilər:

*Xanım, ayağa dursana,
Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana...*

Uşaqlara qovutdan, boyanmış yumurtalardan, gavalı, ərik qurusundan pay verərdilər. İnanca görə, Xıdır da uşaqların arasında olurdu. Odur ki, hər bir ev tərəddüd etmədən onların simasında guya Xıdırın özünə pay verirdi. Xıdır Nəbi bayramında oğlan evindən nişanlı qızlara pay aparılırdı.

Qarabağda, xüsusilə Şuşada yağışın, dolunun kəsilməsində, günəşin çıxması arzusu ilə “Dodudodu” mərasim oyunu da maraq doğurur. Bu münasibətlə gənclər bir yerə yığılaraq üzərinə şilə çəkilməmiş bir dairəni, yaxud gəlincik kimi bəzədilmiş çömçəni günəş rəmzi götürüb qapı-qapı gəzdirərək “dodunu görüşümüze” sözləri ilə başlayan nəğmə oxuyardılar.

Novruz bayramı. Qədim tarixə malik Novruz bayramı Azərbaycanın bütün bölgələrində, xüsusilə Qarabağda böyük təntənə ilə qeyd olunur. Günəş təqviminə görə, martın 21-də gecə ilə gündüz bərabərləşir və bahar qış fəslini əvəz edir. Yaz fəslə təsərrüfatçını əməyə, əkib-becərmə işlərinə sövq edir. Əkinçilər bütün tarixi dövrlərdə, ictimai-siyasi quruluşlarda yazın, yeni ilin, yeni günün, Novruzun hər gəlişini, həyatın yeniləşməsini səbirsizliklə gözləmiş, şadlıq etmişlər.

Bahar bayramının ən qədim elementləri qayaüstü rəsmlərdə (Kəlbəcər və s.) öz əksini tapmışdır. Qədim yaşayış yerlərində aşkar olunmuş arxeoloji materiallarda bahar motivli nümunələr – od-ocaq ətrafında yallı rəqsi, müxtəlif maddi mədəniyyət qalıqları üzərindəki günəş, səməni, yazın gəlişini əks etdirən gül-çiçək təsvirləri, nəsil artımıyla bağlı gildən qoyun, keçi fiqurları və öküz başı formalı

caq ibadətgahları da bu qəbildəndir.

Yazılı qaynaqlara gəldikdə isə Novruz bayramı, onun mahiyyəti, tarixi kökləri, təbiət hadisələri və astronomik təqvimlə bağlı olması müxtəlif ayin və etiqadlar, mərasimlər, mif və əsatirlər, adət-ənənələr, oyun, əyləncə və tamaşalar, mahnı və rəqslər və s. haqqında xeyli materiallar vardır. "Yaz bayramı" adı ilə Novruzun qeyd edilməsi haqqında ilk yazılı məlumata eramızdan əvvəl 505-ci ildə təsadüf olunur. Bahar haqqında Nizami, Xaqani, Füzuli, Nəsimi və bir çox orta əsr şairlərinin yaradıcılığında da məlumat verilir.

Prezident İlham Əliyevin Şuşada Novruz tonqalını yandırması. 2022-ci il

Novruzla bağlı adət və ənənələr əsasən üç mərhələdən ibarətdir: Novruzaqədərki hazırlıq dövrü, ilin təhvil günü və bayramdan sonrakı günlər. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, "Küllü-Qarabağ"ın bütün şəhərlərində – Şuşada, Ağdamda, Füzulidə, Bərdədə, Beyləqanda, Ağcabədidə və digər şəhər və kəndlərində, o cümlədən Şuşanın Cıdır düzündə, İsa bulağında Topxanada, Daşaltıda qışın bitməsi və yazın gəlişinə hazırlıq başlanır, Novruz bayramı böyük təmtəraqla qeyd olunur. "Yeni gün" mənasını verən "Novruz"da insanlar yeniliyə can atır, yeni libas geyir, evlərdə təmizlik işləri aparır, küsülülər barışır, pis vərdisləri kənara qoyub yeni düşüncə axtarışına can atırlar.

Novruza ilk hazırlıq tikinti-quruculuq və təmizlik işləri ilə başlar, bir qayda olaraq el-oba iməclik keçirib kənd və şəhərlərdə yolları təmizləyər, təmir edərdi. Evlərdə səliqə-sahman yaradılar, həyət-baca əhəngləyib ağardırlardı. Qız-gəlinlər xalça-palazı açıq havaya çıxarar, iplərə, barılara sərib toz-torpağını çırpır, günə verərdi. El-obada buna "evatdl" deyərdilər.

Bu əziz günlərdə küsülülər barışar, yaxın qohum-qonşu bir-birinin evinə bayramlaşmağa gedər, aqıl babalarımızın, nənələrimizin öyüd-nəsihəti, müdrik deyimləri, ibrətamiz sözləri eşidilərdi.

Azərbaycan xalqının etnopsixologiyasında səxavətin, xeyirxahlığın, nəcibliyin təntənəsi var. Novruz günlərində xeyirxah əməllərin sayı artar, hamı bir-birilə mehriban davranışa cəhd edər, ehtiyacı olanlara yardım göstərilərdi. Xəstələrə, imkansızlara, kasıba əl tutmaq, yetimə arxa durmaq həmişə diqqət mərkəzində olub, ənənəyə, əxlaq normasına çevrilmişdir. Qarabağda yoxsul ailələrin övladları və ya valideynlərini itirən gənclər üçün "mürvət toyu" (ərəbcə "mürüvvət" sözündən olub, mərhəmət, insaniyyət, fəzilətli davranış deməkdir) edilərdi. Mürvət toyu daha çox Novruz bayramı ərəfəsində təşkil olunurdu. Ağsaqqalların, ağbirçəklərin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən mürvət toyunda

hərə öz imkanı müqabilində iştirak edir, ətlik qoyun, mal, düyü, yağ və başqa ərzaq məhsullarını təmənnasız bağışlayırdı [*Novruz bayramı ensiklopediyası, 2008, 135*]. Xalq təzə ailə həyatı quranlara öz xeyir-duasını verir, nəticə etibarlı ilə yeni bir ailənin əsası qoyulur. Çox zaman evi olmayan belə ailələr üçün əvvəlcədən el gücü ilə hətta ev-eşik də tikilirdi.

Qarabağ elində yeni evlənənlərin otağını bəzəmək və gərdənlik üçün “Çillə şəddəsi” adlanan xovsuz xalça toxuyardılar. Qohum-qonşular yığışib əriş tutarkən oxuyardılar:

*Hörək səni, qırmızı çillə,
Ağırlığı, uğurluğu,
Apar dərdi-məzarı, çillə!
Biz səni düyəy-düyəcəyik.
Etdinən bizi razı, çillə!*

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Qarabağda da Axırçərşənbədə səhər, gün çıxmazdan qabaq axar suyun üstündən tullanar, evə təzə su gətirərdilər. Gül yayıqlı, güllü donlu qız-gəlinlərə əllərində güyüm, çiynlərində səhəng hər bulaqda rast gəlmək olardı. Səhərdən axar suya, bulağa gedər, əl-üzlərini yuyar, bir-birinin üstünə su çiləyər, çillə kəsdirərdilər. Suyun müqəddəsliyini, qüdrətini tərənnüm edən mahnılar oxunar, müxtəlif oyun və əyləncələri icra edərdilər. Ürəklərdə neçə-neçə dilək tutan qız-gəlinlər, cavan oğlanlar, ahıllar niyyət eləyib su üstündən tullanar, “ağırlıqlarını suya tökər”, çillə kəsdirərdilər. Hamı təzə sudan – çərşənbə suyundan evə gətirib qapı-bacaya, həyatə, tövləyə, təndirə, xırmana, dəyirmanə səpərdi. Belə düşünərdilər ki, bu yolla il ruzili olacaq, bərəkət artacaq. Meydanlarda tonqal qalanar, odun və çırpılar çırtılı ilə yandıqca ocağın şərəfinə nəğmələr, alqışlar, müdrik sözlər deyilər, odun müqəddəsliyi tərənnüm olunardı. Böyükdən kiçiyədək hamı yeddi dəfə tonqalın alovu üstündən tullanar, “ağrım-uğurum üstümdən getsin”, “azarım-bezarım burada qalsın” – deyərdilər. El adəti diktə edərdi: “Nur olan yerdə xeyir-bərəkət də, həyat da, gözəllik də olar”.

İlaxır çərşənbədə “vəsfı-hal” mərasimi keçirilərdi. Bu məqsədlə ərgən qızlar təyin olunan evə toplaşar, ortalığa el arasında “dirəş taşı” adlanan, su ilə dolu badya qoyardılar. Çoxlu nəğmələr bilən ayinin aparıcısı iştirakçıların qiymətli əşyalarını (üzük, sırğa, sancaq, oymaq və s.) badyadakı suyun içinə salardı. Qabın üstünü ağ yayıqla örtər və ucadan oxuyardı:

*Göydə ulduz bəllidi,
Can gülüm, can-can!
Xoşbəxt bir qız olaydım,
Can gülüm, can-can!
Yar qapını döyəndə,
Can gülüm, can-can!
Ürəkdə arzum olsa,
Can gülüm, can-can!
Sənə də toy qurula,
Can gülüm, can-can!*

Beləliklə, nəğmə oxuya-oxuya qabdakı nişanlardan əlinə keçəni çıxarıb nişan sahibinin həyatı ilə əlaqələndirərdi. Sınamalara görə, vəsfı-halda çıxan əlamətlər taleyin hökmü kimi qəbul edilərdi.

İlaxır çərşənbənin maraqlı mərasimlərindən biri də “Danatma” mərasimidir. Burada əsasən cavanlar iştirak edirdilər. İlaxır çərşənbə axşamında onlar bir evə yığışib səbhün açılmasına qədər şənlik keçirir, maraqlı söhbətlər, lətifə və rəvayətlər, danışar, rəqs edər, nəğmə oxuyub əylənərdilər. İnanca görə, səbhün açılmasına az qalmış dan ulduzunu görən kəsin işləri ilboyu uğurlu olar. Mərasim iştirakçıları evdən çıxıb axar su üstünə gələr, danın ağarmasını, səbhün açılmasını burada qarşılayardılar. Əl-üzlərini yuyub suyun üstündən hoppa-hoppa “ağırlığım-uğurluğum daşılar” – deyərdilər. Da-

ha sonra ilin bu vədəsində Qarabağ elində "Günəşi çağırma" mərasimi icra olunardı. Bu münasibətlə cürbəcür oyunlar keçirər, şənlik edər, halay vurub əl-ələ, hərlənə-hərlənə göylər qızını haralayardılar:

*Gün çıx, çıx, çıx!
Kəhər atı min, çıx!
Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür, çıx!*

İlaxır çərşənbədə evlərdə bayram süfrəsi açılırdı. Məhz bu bayram üçün növbənöv şirniyyat — əyirdək, qozlu kökə, şəkərbura, paxlava, şorqoğalı bişirilər, plov dəmlənərdi. Həmin gün əsasən lobyalı aş hazırlanardı. Süfrələrə ləziz nemətlər, ətirli şərbətlər, noğul, nabat, çərəz düzülərdi. Min bir dərindən dərmanı Qarabağın şelli narı, növbənöv şirələr, milli içkilər süfrədən əskik olmazdı. Bayram xonçasına meyvə, xüskəbar, şirni, rəngbərəng yumurtalar qoyular, ailə üzvlərinin sayı qədər şam yandırılırdı. Axır çərşənbədə, ilin təhvilə günündə "Novruz xonçası" hazırlanar, yoxsul ailələr üçün göndərilərdi. Bu bayram sovgatı — sevinc payı ilə imkansızlar, kimsəsizlər şadlanar, kövrək qəlblər ovunardı.

Novruz xonçası

Novruzun rəmzlərindən sayılan səməni süfrəyə bir ayrı yaraşlıq verirdi. Bununla da qarşıdan gələn təzə ili bolluq, bərəkət, göz toxluğu, əmin-amanlıq, sağlamlıq ili kimi görməyi arzulayırdılar. Novruz bayramı ərəfəsində bütün Azərbaycanda olduğu kimi Qarabağda da evlərdə sinilərdə buğda, arpa, noxud, mərci və digər taxıl məhsullarından səməni göyərdilirdi. Səməni göyərtmək, ondan səməni halvası və horrası hazırlamaq Novruzun ən vacib tədbirlərindən sayılırdı. Əkinin, məhsul bolluğunun rəmzi olan səməni göyərtmək çox-çox qədimlərdə mövcud idi. Ona görə ki, səməni taxıldır, çörəkdir, xeyir-bərəkətdir. Taxıl, bərəkət isə həyatın, dolanacağın rəhnidir, insanların yaşaması üçün vacib olan maddi bolluğun ən mühüm şərtidir. Keçmişdən indiyədək səməni Novruz süfrəsində xüsusi yer tutur, qonum-qonşular bir-birinə səməni payı yollayır. Təzə, tər səməninə şərəfinə alqışlar söylənir, bahar mahnıları oxunur:

*Səməni, al məni
Hər yazda,
Sən yada sal məni.
Səməni, saxla məni,
Göyərdərim mən səni.*

Novruz bayramı üçün göyərdilmiş səməni saralıb solanda axar suya axıdılar, arxasınca da şirni atırdı. Xalq inamına görə, beləliklə evdə xeyir-bərəkət artar.

Səməni halvasını bişirmək üçün göyərdilmiş buğdanın (səmən) göy hissəsi atılır, toxum hissəsi isə taxta çanaqda, yaxud tabaqda daşla döyülüb suyu sıxılır. Həmin su ilə sıyıq xəmir yoğrulur və onu iri mis tavada ocağın üstündə bişirirlər. Halva bişirməyə başlarkən onu qarışdırmaq üçün uzun dəstəkli taxta ərsindən istifadə olunur. Halva bişənə yaxın onun içinə badam, qoz ləpəsi və ya fındıq salınır. Qadınlar dəstə ilə səməni tavasının başına dolanıb yallı gedər, nəğmə oxuyardılar.

Novruz bayramının əsas rəmzlərindən biri də rəngbərəng yumurtadır. Novruz bayramının çərşənbələrindən başlamış oğlan uşaqları və cavanlar tərəfindən yumurta döyüşdürmə oyun-əyləncəsi icra olunurdu. Yumurta döyüşdürmədə həm çiy, həm də bişmiş yumurtalardan istifadə olunur. Döyüş-mədən əvvəl tərəflərin razılığı ilə boyanmış yumurtalar dəyişdi-rilərək dişə vurulub bərk-boşluğu yoxla-nılır. Bu, "yumurtanı dadınca" adlanır. Bilinəndə ki, döyüş-dürülən yumurta-lardan biri digəri-ninkindən bərkdir, boş olan yumurtanın sahi-bi, ona: - Əy, vurum, deyir. "Əy vurum" yumurtanın sivri tərəfindən azca aşağı nişan qoymaq deməkdir. Uşaqların daha çox sevdiyi, bu gündə yaşayan həmin adət əyləncəli bir səhnəyə çevrilirdi.

*Daş yumurtam,
Daş, daş...
Baş yumurtam,
Baş, baş...
Həci dayını
Yandırdım.
Bir səbətlik
Yumurtasın sındırdım
Daş yumurtam,
Daş, daş...*

Döyüşmədə sındırılmış yumurtalarla oyun daha maraqlıdır. Uduzulmuş sınıq yumurtaları sıraya düzülür. Sonra buraya bir xoruz buraxırlar. Xoruz sıradakı hansı yumurtanı dimdikləyərsə, sahibi sıradakı bütün yumurtaları udmuş sayılır.

Bir oyun da bişmiş yumurtaları yoxuşdan üzüaşağı diyirlətməkdir. Hansı yumurta daha uzağa diyirlənirsə, sahibi qalib sayılır. Əski çağlardan üzü bəri yaşayan bu el adətləri bu gün də mövcuddur.

Bayram zamanı *qapı pusmaq, qapı-qapı gəzib qurşaq atmaq, torba atmaq* Qarabağda dədə-babdan qalma adətdir. Adət-ənənəyə görə, yeni il axşamı hava qaralandan sonra arzu və niyyəti olan gənc oğlan və qızlar bəxtlərini sınamaq məqsədi güdən *qulaq falına* (xalq arasında "*qulağagetmə*", "*qapıpusma*"da adlanır) çıxırlar. Qulaq pusmağa gedən şəxs sevinc bəxş edən xoş söz eşitdikdə şad olur, ürəyində tutduğu niyyətinin yerinə yetəcəyinə arxayınlaşır. Odur ki, hamı həmin axşam yalnız yaxşı şeylər barədə danışmağa çalışır, könül açan xoş söhbətlər edir.

İlaxır çərşənbədə qarabağlılar "torba atdı" adətini də icra edərtilər. Yaxın qohum-qonşunun qapısını döyüb, torba, yaxud xurcun qoyur və gizləndülər. Ev yiyəsi bunu kimin etdiyini bilmədən torbanı səxavətlə Novruz şirniyyəti, meyvə, çərəz və süfrədəki təamlarla doldurardı. Adaxlı qızlar nişanlısının torbasına özlərinin toxuduğu naxışlı corab qoyardı.

Axır çərşənbədə niyyət tutmaq, fala baxmaq geniş yayılmışdı. Bəlli olduğu kimi, Novruz yeni gün, təbiətin canlanması deməkdir. Məhz yeni ilin başlanması üçün yeni arzu-dilək tutaraq müxtəlif

fallara — *açar falı, alma falı, başmaq falı, iynə falı, qıfıl falı, şam falı, ulduz falı, yumurta falı* və i.a. müraciət edilərdi. Xalq yaradıcılığı növü sayılan, əşyayi-ələmətə əsaslanan belə fal nümunələri arxaik dünyə görüşlə əlaqədardır.

Məlumatçılara görə, Novruz günlərində Şuşanın üstüörtülü ticarət mərkəzi "Bazarbaşı" deyilən yerdən "Şeytanbazara" qədər uzanan əsas küçəsi el şənliklərində daha qaynar olardı. Meydanlarda səhnəciklər qurular, saz-söz məclisləri təşkil edilər, xanəndələr, müğənnilər meydan açardılar. Bu məclislərdə tarın, kamançanın həzin naləsinin müşayiəti ilə el havaları çalınar, mahnı, muğam və təsniflərə üstünlük verilər, sənət incisi sayılan "Qarabağ şikəstəsi" pərvazlanardı. Bayram günlərində şur muğamı əsasında yaranan "Novruzu" adlı xalq rəqs havası çalınardı. Meydanın ortasındakı tonqalın çevrəsində ahıllar, ağbirçəklər musiqinin ahənginə uyğun durna qatırı kimi süzə-süzə qollarını qaldırıb oynayadılar. Elin cavanları da o ki, var rəqs edər, məharətlərini göstərərdilər. Cıdır düzü də el şənliklərində dünyanın böyük konsert salonunu xatırladırdı. Orada ifa edən xanəndələrin, müğənnilərin məlahətli səsi, zəngulələri səmanı başına alardı. Ayrı-ayrı musiqçilər, çalğıçı dəstələri ilə yanaşı oyunbazlar, məzhəkə ustaları da iştirak edərdilər. Novruz günlərində gənclər at yarışına çıxardılar. Buna "Bahar cıdırı" deyərdilər. Qarabağ elinə bir yaraşlıq gətirən Cıdır yarışında qız-gəlinlər niyyət tutar, ürəklərindəki arzunu sınayardılar.

Oyun-tamaşalarından biri də *kəndirbazlıq* idi. Bunun üçün meydanlarda bir-birindən müəyyən məsafədə çarpaz dayaq qurular, bunlar da tarım çəkilməmiş möhkəm kəndirlə birləşdirilərdi. Oyun-tamaşanın əsas iştirakçısı kəndirbaz idi. Onun geyimi də maraqlıdır: əyninə çuxa və büzməli qısa məxmər şalvar geyər, köynəyinin qollarına gözmuncuqları, həmayillər asar, başına şiş, yaxud motal papaq qoyardı. O, kəndir üstə müvazinətini saxlamaq üçün əlinə uzun bir ağac — ləngər alardı. Zurna və nağara sədaları altında kəndirin üstündə o baş - bu başa qaçar, atılıb-düşər, rəqs hərəkətləri göstərər, tamaşaçıları əyləndirərdi. Kəndirbaz oyununda əsas ifağını aşağıda çevik və məzəli hərəkətləri ilə *keçəpapaq* (bəzi bölgələrimizdə təlxək, bambılı) yamsılayar, o atmacalı deyimləri ilə toplaşan tamaşaçıları əyləndirərdi.

Qarabağın ayrı-ayrı bölgələrində Novruz bayramı günlərində meydanlarda qoç döyüşü, itboğuşdurma, xoruzdöyüşdürmə nümayiş etdirilərdi. Qoç döyüşündə adətən, birillik, ikiillik, üçillik qoçlar döyüşdürülərdi. Bu məqsədlə alına xına qoyulmuş, boynundan muncuq asılmış, çevik və xüsusi bəslənmiş qoçlar meydana buraxılardı. Oyun şən olsun deyər qoçların boynundan xırda zınqrovlar da asılardı. Meydandan qaçan qoç məğlub hesab olunardı.

Novruz bayramı günlərində hər il "həftəseyri" mərasimi keçirilərdi. Adətə görə, dost-tanış, qohum-əqraba toplaşır səfalı meşələrə, çəmənliklərə seyrə çıxardılar. Qarabağın tacı Şuşanın qoynunda çağlayan İsa bulağı ən məşhur istirahət məkanlarından sayılırdı. Həftəseyrində Qarabağın adlı-sanlı xanəndələri, musiqçiləri konsertlər təşkil edərdilər. Yeniyetmələr və gənclər əyləncələr təşkil edər, müxtəlif oyun-tamaşalar keçirər, yallı gedərdilər. Bulaq başında süfrə açılar, samovar qaynadan, kabab çəkən, sacıçı bişirən, nimçələrə aş çəkənlər sanki bir-biri ilə bəhsə girərdilər. Süfrədən bulaqların buz kimi suyu, çay, şərbət, ayran əskik olmazdı.

Çal-çağırılı, sazlı-sözlü həftəseyrində qız-gəlinlərin zarafatlaşması, gülüş səsləri ətrafa yayılardı. Xan çınarlardan, əzəmətli palıdlardan yelləncəklər (bu, "yellənti" adlanırdı) asılardı. Şuşada ona "Uçuncaq", Cəbrayılada "Hulumcaq-salıncaq", Zəngilanda "Sarımcaq" deyilirdi. *Yelləncək oyunu* gənc qızların iştirakı ilə baş tutardı. İştirakçılar bir-bir ağac budağından asılmış yelləncəyə qalxıb yellənər və düşünərdilər ki, çillədə qalmaqacaqlar. Ətrafdakılar isə əl çalır şənlənər, halay vurub rəqs edərdilər. Yelləncəkdə yellənən qızın ayaqlarına çubuqla asta-asta vurub xorla oxuyardılar:

*Örpəyi çəhrayı qız,
Adaxlının adın de.
Saçları xurmayı qız,
Adaxlının adın de.
Yaylığı yellənən qız,*

*Adaxlının adın de.
Bura qonaq gələn qız,
Adaxlının adın de.
Ha yellənə-yellənə,
Adaxlının adın de.*

Yelləncəkdə qızdan ta cavab almayınca onu yelləyərdilər. Qız cavab verdikdən sonra yelləncəyi saxlayıb onu yerə salar və bir başqası yelləncəyə minərdi.

Qarabağ mahalının şəhər və kəndlərində də Novruz bayramı böyük təmtəraqla keçirilərdi. Adət-ənənələri, etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə zəngin Ağdamda şəhər əhli Çörək Muzeyi meydanına yığışardı. Bolluq, məhsuldarlıq rəmzi kimi böyük bir tabaqda səməni qoyardılar. Hər tərəfdə düzüm-düzüm Novruz xonçaları, səbət-səbət meyvələr olardı. Meydanın hər tərəfi gül-çiçəklə, şüarlarla bəzədilərdi. Şənliyə yığışan el ağsaqqalları, əmək və müharibə veteranları, yenicə zövqlə tikilmiş al-əlvən libas geyinən gənclər, yeniyetmələr, uşaqlar bayramın başlanmasını səbirsizliklə gözləyərdilər. Ağdamlılardan toplanan etnoqrafik materiallara görə, bayramda iştirak etmək üçün qonşu rayonların təsərrüfat qabaqcılları, yarış qalibləri, məktəblilər və digər qonaqlar da dəvət olunardı.

Müxtəlif məzmunlu, məzhəkəli tamaşalar göstərilər, nəğmələr oxunar, rəqs edilər, təsnif və el mahnıları, sənət incisi sayılan "Qarabağ şikəstəsi" pərvazlanardı. Hamı sevinclə, fərəhlə bir-birinə gözdəydinliyi verər, bir-birini təbrik edər, el alqışlarına üz tutardılar: "Bayramınız mübarək, neçə belə bayramlar görəsınız", "Ömrünüz, gününüz bərəkətli olsun, şirin ömür sürəsiniz!" və s.

İnsanlar köhnə ilin qada-balasını, ağrı-acısını Novruz tonqalında yandırmaq, qarşıdan gələn təzə ilin əmin-amanlıq, sağlamlıq ili görməyi arzulayırlar. Son illər xalqımızın Novruzunu inamla, diləklə gəldi. 30 ilə yaxın işğalda olan əzəli yurduca şanlı ordumca yağılardan azad etdi. Bu əziz günlərdə Şuşada, Cıdır düzündə müzəffər prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən yandırılan bayram tonqalı xalqımıza hədsiz sevinc bəxş etdi, mənfur düşməyə od vurdu. Uzun illərdir ki, biz məhz bu günü, bu anı gözləmişik, inanmışıq ki, doğma torpaqlarımız azad ediləcəkdir, yenə qonaqlı-qaralı Cıdır düzündə bayram sevinci yaşayacağıq.

DİNİ BAYRAMLAR VƏ MƏRASİMLƏR

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda islam dini ilə bağlı bayram və mərasimlər içərisində Qurban və Ramazan (Orucluğu, Fitr) bayramları, habelə Məhərrəmlik mərasimi xüsusi yer tutur.

Qurban bayramı. Qurban bayramı ölkəmizdə və bütün İslam dünyasında qeyd olunan müqəddəs bayramlardan biridir. "Qurban" sözünün lüğəti mənası "Allaha yaxınlaşmaq üçün vəsilə olan" deməkdir. Dini termin olaraq isə qurban - "İbadət məqsədi ilə müəyyən bir zamanda, müəyyən şərtləri olan heyvanı qaydalara uyğun kəsmək və ya bu şəkildə kəsilməyən heyvan" deməkdir.

Araşdırmalar göstərir ki, qurbanvermə adəti dünyanın bir sıra xalqları arasında mövcud olmuşdur. Səməvi dinlər - yəhudilik və xristianlıqda da qurban adəti vardır. Bu adət hələ islamdan əvvəl qədim türklərin arasında da yayılmışdı. Qurban adəti islam dinindən əvvəl İbrahim peyğəmbərin zamanında yaranmışdı. Hicrinin (Məhəmməd Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçməsinin) ikinci ilindən sonra bu adət qədim ənənələrdən islama gətirilmiş, xeyriyyəçilik, başqalarına kömək etmək xüsusiyyətləri kəsb edərək islam dini ilə çulğalaşmış, insanları halallığa, paklığa, Allaha sonsuz sevgiyə, onun qüdrətinə dərin inam və imana səsləmişdir. Həmin vaxtdan etibarən Qurban bayramı müsəlman təqviminin Zilhicce ayının 10-cu gününə təsadüf edən, hər ilin aylarındakı 11 gün fərqlə qeyd olunur (*Məhərrəmovə, 2020, 238*).

Qurani Kərimin əl-Kövsər surəsinin 2-ci ayəsində: "Namaz qıl, qurban kəs Rəbb-inə" buyurulmuşdur. Həzrəti Peyğəmbərin (s) hədislərində də qurbankəsmənin vacibliyi vurğulanır: "Kim imkanı olduğu halda qurban kəsməzsə, bizim məscidimizə yaxınlaşmasın" (*hədis, İbn Məcə, "ədahi", 2*).

Müqəddəs Qurban bayramı "İsmayıl qurbanı" adı ilə də məşhurdur. Rəvayətə görə: "Allah İbra-

him peyğəmbərə imtahan məqsədilə yeganə oğlu İsmayılı qurban verməsini vəhy göndərmiş, qəlbində güclü Allah sevgisi olan İsmayıl da onun yolunda qurban getməyə hazır olmuşdur. İbrahim peyğəmbər iki dəfə oğlu İsmayılın başını kəsməyə cəhd göstərmiş, lakin bıçaq kəsməmişdir. Üçüncü cəhddə Alləhtəala mələyi Cəbrayıl vasitəsilə İbrahim peyğəmbərə bir qoç göndərərək qurban kəsməsini əmr etmişdir”.

İslam dünyasının bir parçası olan Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda da Qurban bayramı islamın bütün şərtlərinə uyğun şəkildə həyata keçirilirdi. Burada qurban kəsiləcək toğlu, qoç, yaxud cöngə əvvəlcədən seçilib xüsusi bəslənirdi. Bəzən də bir neçə ailə birləşib cöngə alır, kəsib öz aralarında paylaşırdı. Qurban kəsiləcək heyvanlar bir yaşdan aşağı olmamalı idi. Qüsurlu, xəstə heyvanı qurban kəsmək günah hesab edilirdi.

Qurban ancaq təyin olunmuş günlərdə - Zilhiccənin 10, 11, 12-ci günlərində gündüz, bayram namazı qılınmayan yerlərdə isə sabah namazı vaxtında kəsilirdi. Qurbanlığı kəsiləcək yerə incidilmədən götürür, kəsməmişdən əvvəl heyvana duz yalatdırır, sonra üç ayağını kəndirlə bağlayıb sol tərəfi üzərində üzü qibləyə doğru çevirirdilər. Qaydaya görə əlindən gəldiyi qədər hər bir şəxs qurbanını özü kəsir, bacarmadığı halda başqasına həvalə edirdi. Bununla yanaşı, qurban sahibinin kəsmə zamanı orada olması vacib sayılırdı.

Qurbanlıq heyvanın qanını yerə tökmək günah hesab olunduğundan onu bir qaba yığır, laxtalandıqdan sonra təmiz yerdə basdırıb üstünü torpaqlayırdılar. Qurban kəsilmiş heyvanın başını, ayağını və dərisini atmaq da günah sayılırdı. Çox zaman qurbanlığın baş-ayağı da imkansızlara pay verilirdi.

Qurbanlıq ətdən qohum və qonşulara (*yeddi evə - S.M.*) bərabər şəkildə pay qoyulur, qurbanı kəsən şəxsə də pay ayrılırdı. Nişanlı qızlara Qurban bayramında qurban payı, yaxud belinə xına çəkilmiş, buynuzuna qırmızı yaylıq bağlanmış qoç göndərilirdi. Qurban ətindən bişirilmiş yeməklərlə spirtli içki içmək də günah hesab edilirdi.

Qurbanlıq qoç

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda Qurban bayramından başqa niyyət qurbanı kəsmək adəti olmuşdur. Belə qurbanlar nəzir qurbanı adlandırılırdı. Burada qəbul edilmiş qaydalara görə nəzir qurbanı kəsilən evdə heç kəs qurbanlıq ətdən yeyə bilməz, imkansız ailələrə, yaxud məscidlərdə ibadətə gələnlərə paylanardı.

Övladı olmayan ailələrdə nəzir qurbanı niyyət edirdilər. Bu niyyətləri yerinə yetdikdən və həsrətində olduqları uşağın doğulmasından sonar qurban kəsirdilər. Bəzi ailələr hətta doğulan uşağın 7 yaşına çatana qədər 7 il nəzir

qurbanı əhd edər, hər il, uşağın dünyaya gəldiyi gündə qurban kəsər və 7 evə pay göndərərdilər.

Ramazan (Orucluq) bayramı. İslamın müqəddəs bayramları arasında “12 ayın sultanı” hesab olunan Ramazan (Orucluq) mühüm yer tutur. Bu bayramın tarixi müsəlman təqviminə ilə hicrinin 2-ci ilindən (*miladi 623-cü il*) Məhəmməd Peyğəmbər tərəfindən Mədinədə Ramazan ayı təyin olunanndan başlanır. İslam qanunlarına görə oruc tutmaq hər bir müsəlman üçün vacib şərtlərdən biri sayılır. “Qurani-Kərim”də deyilir: “Sübh açılınca, ağ sap qara sapdan fərqlənincəyə qədər yeyib-için, sonra gecəyə qədər orucunuzu tamamlayın” (*Nəriman Qasimoğlu, “Qurani-Kərim”, 1993, 13-14, “Bəqara” surəsi, 186*).

Ramazan ayında oruc tutmaq insanlara Allahı sevmək, möhkəm iradə, dözümlülük təlqin edir, onları paklığa, xeyirxahlığa, gözüaçıq, təmiz vicdanlı, mərhəmətli olmağa yönəldir. Orucluq ayının sosial və mənəvi əhəmiyyəti yemək və su çatışmazlığından əziyyət çəkən insanların iztirablarının əyani şəkildə ifadə etməsidir.

Orucluğu Ramazan ayında təzə ay çıxandan başlanır və 29-30 gün davam edir. Orucluğu başa çatdığı gün "İd əl-fitr" bayramı adlanır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda Ramazan ayı boyunca oruc tutanlara qohum və qonşular tərəfindən iftar süfrəsi açmaq adəti geniş yayılmışdı. Bölgənin yaşlı sakinlərinin məlumatına görə, keçmişdə burada yalnız yaşlılar oruc tutmuş, cavanlar arasında da niyyət və arzularının yerinə yetməsi üçün oruc tutanlar olmuşdur.

Burada orucluğu son "əhya" gecələrinə xüsusi diqqət verilər və səbhəcən yatmayaraq niyyət edərtilər. Ramazan bayramı günlərində qohum və qonşular bir-biri ilə bayramlaşar, xəstələrə baş çəkirlər, küsülülər barışar, fitr zəkatı paylanar, nişanlı qızlara bayram xonçası aparılar, qəbiristanlıqdakı məzarlar yad edilirdi.

1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra, sovet məşinin dini-mənəvi dəyərlərimizə qarşı yönəldilmiş qəddar siyasəti - ateizm təbliğatı altında dini bayram və mərasimlərin keçirilməsinə yasaq qoyduğu mürəkkəb dövrdə də Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda Qurban və Ramazan bayramları unudulmamış, əhali həmin bayramları gizli şəkildə olsa belə özünün əziz günlərindən biri kimi qoruyub saxlamışdır.

Məhərrəmlik mərasimi. Məhərrəm ayı (qəməri təqviminin birinci ayı) "Qurani-Kərim"də adı çəkilən 4 aydan biridir. Təqvimin birinci günü Məhəmməd Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrət etdiyi il – başlanğıc ili kimi qəbul olunur və miladi tarixi ilə 622-ci ilin cümə gününə - iyul ayının 16-na təsadüf edir.

Məhərrəm ayını fərqləndirən daha bir tarix - Aşura günü (10-cu gün) Allahın rəsulu Həzrəti Məhəmmədin nəvəsi, çox sevilən İmam Hüseynin, onun ailə üzvlərinin və tərəfdarlarının Kərbəlada şəhid edildiyi gün (hicri təqvim ilə 61-ci il) hesab olunur. Kərbəla faciəsi bütün yer və göyləri lərzəyə gətirmiş, tarixə həm şanlı, həm də tükürpədicə qanlı ləkə kimi düşmüşdür. Kərbəlada yazılan şanlı tarix Məhəmməd Peyğəmbərin insanlara gətirdiyi islam dinini düşmənlər tərəfindən məhv olmaqdan qurtarmış İmam Hüseynin misilsiz fədakarlığı və şəhadəti ilə bağlıdır.

Qəhrəmanlıq, fədakarlıq simvolu olan Aşura günü islam dininin şiə məzhəbinə mənsub olan müsəlmanlar üçün isə Kərbəlada qətlə yetirilmiş Məhəmməd Peyğəmbərin nəvələri və İmam Əlinin oğlanları İmam Hüseyn və İmam Həsənin matəm günü kimi qəbul olunur və həmin gün əzadərliq edilir.

Əhalisinin əksəriyyətinin şiə məzhəbində olan Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda Məhərrəmlik mərasiminə Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə daha fərqli yanaşılırdı. Qarabağda məhərrəmlik ayına bir neçə gün qalmış məscidlər və Aşura matəmi keçiriləcək meydan təmizlənərdi. Hamı məscidə gəlib növhə oxuyanlara qulaq asardı. Növhəxanlar professional xanəndələr olmurdu. Bəzən də yaşlı xanəndələr günahlarından təmizlənilib savab qazanmaq üçün növhə oxuyardılar. İmamlar haqqında oxunan növhələri isə, əsasən xanəndəlik fikrində olanlar ifa edərtilər. Hüznlü növhələrin bəziləri "Bayatı-Qacar", "Qatar" muğamları və bir parça ağır təsniflər üstündə qurulardı. Qarabağın ən məşhur növhəxanları Şuşa şəhər sakinləri Sarbaf İbrahim və Sarbaf Həbib olmuşlar.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda Aşura günündə "şaxsey-vaxsey" şivəni edirdilər. Məhərrəmlik mərasiminin keçirilməsi məqsədilə hər bir kənddə palıd ağacından "Qətl ağacı" adlandırılan ağaclar başdırır, onu müqəddəs hesab edir, hətta and içirdilər. "Qətl ağacı" əhali arasında çox zaman "ələm ağacı" kimi də adlandırılırdı. Bu ad əl şəklində dəmirdən düzəldilmiş və ağacın başından asılmış amuletə (əl) bağlı olmuşdur. Adətən "ələm ağacı"nı kəndin ən hörmətli ağsaqqalı basdırardı.

Kəlbəcər rayonunun Qaraçanlı kəndinin "Ağcaqız" və "Dikyurd" yaylaqlarında 4 yerdə belə "qətl ağacı" basdırılmışdı. "Dikyurd" yaylağında basdırılmış "ələm ağacı" çürümədən 35 il orada qalmışdı (*Informator: Camalov*). Aşura günündə camaat oraya toplaşaraq zəncirlə başlarına döyür, "ağ köynək" olurdu. (*"Ağ köynək" olmaq - Aşura günündə təzə tikilmiş ağ köynəyin geyilməsi, "şaxsey-vaxsey" şivəni altında, zəncirlə başlarına döyüb köynəyə qan bulaşdırılmasına deyilirdi - S.M.*). Əksər vaxtlarda isə molla niyyət edib "ağ köynək" olmaq istəyənlərin alnını ülgüclə çərtir və təzə köynək alından axan qana bulaşdırırdı (*Informator: Camalova*).

Aşurada "ələm ağacı"na nəzir bağlayar, "imam ehsanı" verərdilər. Adət üzrə toplaşanlara

“imam ehsanı” kimi şərbət, yuxanın arasına bükülmüş halva və hədik paylanardı.

Füzuli rayonunda “ələm ağacı” yalnız Horadiz və İşıqlı kəndlərində olmuşdur. Aşura günü oraya hər yerdən adamlar axışar və “ağ köynək” olardılar. Kənddə niyyət tutanlar camaata ehsan kimi şərbət paylayar, başqa yerdən gələn adamları evlərə apararaq süfrə açar, imam ehsanı verərdilər (*İnformator: Zülfiqarova*).

Burada nəzir gətirənlər üçün dəvə və atın üstündə kəcavə qurulardı. Nəziri olanlar pullarını kəcavəyə atar, xəstə və şikəstləri isə kəcavənin altından keçirərdilər. Parça və yaylıqdan edilmiş nəziri isə “ələm ağacı”na bağlayardılar. Hətta körpə uşaqları da “ağ köynək” edirdi (*İnformator: İsmayılova M.*).

Horadizdə “ələm ağacı”nın qarşısında “Qasım otağı” da qurardılar. “Qasım otağı”nı dar, boruşəkili düzəldir, hər iki başını açıq saxlayırdılar. Xəstə uşaqlar həmin borunun bir başından içəri salınar, uşaq sürünərək borunun o biri başından çıxardı. Nəzirlər isə “Qasım otağı”nın üstünə yığılırdı (*İnformator: İsmayılova T.*).

Laçın və Qubadlı sakinləri Aşura günündə Ağdam şəhərinə gedər, oradakı məsciddə təşkil olunan “şaxsey-vaxsey” şivən mərasimində iştirak edərdilər (*İnformator: Bəndəliyeva; Əliyev*). Çox zaman isə Məhərrəm ayında bu bölgələrə başqa bölgələrdən mərsiyəxanlar gələr, əllərində ağaca bərkidilmiş dəmir ələmlər gəzdirərək Kərbəla hadisələrini təsvir edən mərsiyələr söyləyib adamları daha da coşdurardılar (*İnformator: Həsənova*). Bu fakta Ə.Ələkbərovun həmin rayonlarda apardığı tədqiqatlarında da rast gəlinir (*Алекперов, НАИИАН: Ф.1, опись 2, д.513, 143*).

XALQ OYUN-TAMAŞALARI

Dünyanın bir çox xalqları kimi Azərbaycan türkləri də zəngin və özünəməxsus oyun-tamaşa ənənələrinə malikdir. Qarabağ elində hər il camaatın toplandığı meydanlarda bayramla, el şənlikləri ilə bağlı maraqlı mövsimi mərasim tamaşaları, əyləncə səciyyəsi daşıyan oyunlar keçirilirdi.

Xalq oyun-tamaşalarının ilk yaranışı insanların təbiəti ilahiləşdirdiyi çox qədim dövrlərə aiddir. Bu oyun-tamaşaların meydana gəlməsini əkinçiliyin, maldarlığın ömrünə bərabər qədim tarixlə bağlayırlar. Oyun-tamaşalar insanın əmək fəaliyyəti prosesində meydana gəlmiş, onlarda ibtidai dövrün səciyyəvi cəhətləri əks olunmuşdur. Akademik Məmməd Arif insanların təcrübəsindən, istək və arzularından yaranan el şənlikləri, oyun-tamaşaları haqqında yazır: “Azərbaycan xalqının qədim oyun və əyləncələri, toy və yas mərasimləri xalqın təbiətlə mübarizəsi ilə, əsas əmək forması olan maldarlıq və əkinçiliyin iş prosesi ilə əlaqədardır”.

Qobustanda, Kiçik Qafqazın Kəlbəcər və Göyçə yaylaqlarında, Naxçıvandakı Gəmiqaya qayaüstü rəsmlərində xalqımızın bir sıra qədim inamlarının (oda, suya, Günəşə, Aya, totemlərə sitayiş və s.) və milli bayramlarının (məhsul, nəslin artım, Novruz və s.), məişət oyun-tamaşalarının (ov, cıdır, güləş və s.) kökləri ilə bağlı maraqlı təsviri səhnələr vardır. Qobustandakı “Qaval daşlar”, “Yallı” rəqsini xatırladan, fərdi və qrup halında dini-ayın rəqs mərasimini əks etdirən rəsm, Gəmiqaya təsvirlərində, eləcə də Naxçıvandan tapılmış boyalı qabların üzərində müşahidə olunan rəqs səhnələri Azərbaycan ərazisində eneolit və tunc dövrlərində ilk musiqi-rəqs-oyun tamaşalarının təşəkkül tapdığını göstərir. Akademik Teymur Bünyadov oyun-tamaşaların yaranma və inkişafının ilkin mərhələsinin rəqslə bağlı olduğunu, rəqslərin daxilində oyun elementlərinin dövrümüzədək gəlib çatdığını qeyd edərək yazır ki, “qaya rəsmləri zəngin incəsənətimizlə yanaşı, musiqi, rəqs, oyun mədəniyyətimizin inkişaf tarixini öyrənmək üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir” (*Bünyadov, 1975, s.42*).

Ümumiyyətlə, türk xalqlarında oyun, musiqi, rəqs sənəti bir-birilə o qədər bağlıdır, o dərəcədə qaynayıb-qarışır ki, onları ayrı təsvir etmək çətindir. Qobustanda ov münasibəti ilə və odu qorumaq məqsədilə keçirilən mərasimdə oynanan rəqslər qədim Azərbaycan xalq rəqsi “Yallı”ya çox bənzəyir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində - dastan və nağıllarımızda, “Kitabi-Dədəm Qorqud” kimi yazılı abidədə, klassiklərimizin əsərlərində yurdun igidlərinin cıdır qurması, meydanda at çapıb ox atması, qılınca oynatması, yarışlar təşkil etməsi, pəhləvanların, daşqaldıranların məharətlərinin nümayiş etdirilməsi haqqında məlumatla, digər oyun-tamaşalarla, həmçinin məişətlə bağlı əyləncələrlə tanış oluruq. Bu

ənənəvi oyunların bir çoxu fiziki gücü, hünəri, cəsurluğu və qorxmazlığı təcəssüm etdirməklə yanaşı, sözsüz ki, idman oyunlarının inkişafı üçün bünövrə rolunu oynamışdır.

Zənginliyi və rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edən xalq oyun-tamaşalarının ardıcıl və sistemli şəkildə öyrənilməsi tədqiqatçılardan böyük səriştə tələb edir. Çünki bu oyun-tamaşa mədəniyyətinin meydana gəlməsində, nəsildən-nəslə keçməsinə əcdadlarımızın, ulu babalarımızın iştirakı olmuşdur.

Folklor, xalq musiqisi, rəqslər kimi xalq oyun-tamaşaları da Azərbaycan xalqının, o cümlədən Qarabağ türklərinin həyat tərzini, təsərrüfat fəaliyyətini, adət-ənənələrini, milli inkişaf səviyyəsini, arzu, istək və düşüncələrini, estetik amalı, bir sözlə, mənəvi dünyasını müəyyən edir. Oyun və tamaşalar, eyni zamanda, xalqımızın soykökünün, etnik tarixinin, etnogenetik əlaqələrinin araşdırılmasına kömək göstərən mühüm qaynaqlardandır.

Qarabağda nümayiş edilən xalq oyun-tamaşalarının əksəriyyəti Şuşa şəhərində Cıdır düzündə keçirilirdi. Bu, sözün əsl mənasında cavanların atçapma yarışındakı məharətini sınağa çəkən bir oyun idi. Ən yaxşı çaparlar burada müəyyən edilirdi. Elin şir ürəkli, nər biləkli neçə-neçə igidi irəlicədən cıdır-a hazırlıq görürdülər. Maraqlıdır ki, bu oyunları yalnız elin igid, pəhləvan oğulları deyil, cins Qarabağ atları da məşhur etmişdi.

Tarixən bəllidir ki, qüdrətli Oğuz elinin ənənəvi igidləri dar gündə, dar ayaqda bədöy atların belində güzəran keçirmişlər. Yaxşı at çapmaq ən mühüm igidlik sayılmışdır. Bu igidlər xoş günlərdə, asudə vaxtı ova çıxıb at çapır, saz çalıb mahnı oxuyardılar. Ümumiyyətlə, qədim türk bahadırlıq anlayışının tərkibində mühüm yer alan at, qılınc və saz üçlüyü qəhrəmanlığın aparıcı atributu kimi çıxış etmişdir. At, gündəlik həyatda da, qovğa və savaşda da qəhrəmanın yaxın köməkçisi olmuşdur. "İgid atı ilə qol-qanad açıq"- deyiblər. Cıdır xalq oyununun Azərbaycanda geniş yayılması "Kitabi-Dədəm Qorqud" bəyliklərindən, dahi Nizaminin "Xosrov və Şirin" poeməsindən və klassik ədəbiyyatımızın digər nümunələrindən də bəllidir. Cıdır iştirakçılarından kim meydanı birinci qət edirsə, o yarışın qalibi sayılır və adət üzrə ona xonça təqdim edilirdi. Qalib çıxmış atın isə alına bir yumurta vurub sındırır, boynuna qırmızı rəngli kələğayı və ya parça bağlardılar. Cıdırın digər iştirakçılarına da müəyyən hədiyyələr verildirdi. Cıdır əyləncələrini – onun başlanması və qurtarması zurnaçılar dəstəsi müşayiət edirdi. Cıdırın özünəməxsus musiqi nömrəsi vardı. Cıdır, sözün əsl mənasında, gənclərin sınaq meydanına çevrilir, elin çevik, mərd, mahir çaparları burada müəyyən olunardı. Cıdır öləri yarış, sadəcə at oynatmaqla məhdudlaşan əyləncə deyildi, burada pərəstişin, inamın, sehir və ovsunun izləri də vardı.

Cıdır tamaşalarını daha maraqlı etmək üçün həmin vaxt oxatma yarışı da keçirilirdi. Açıq havada kütləvi tamaşalar kimi formalaşan oxatma cıdır tamaşalarının ən maraqlı əyləncələrindən hesab edilirdi. Qırx oxu bir həlqədən keçirmək, göyə alma atıb onu havada vurmaq, uçan quşu vurub yerə salmaq və başqa keyfiyyətlər həm şənlik, həm də sınaqçəkən xarakteri daşıyırdı. Qədim türk eposlarında, eləcə də nağıl, əfsanə və rəvayətlərdə bu tamaşa-müsabiqələrin təsvir-təqdiminə geniş yer verilmişdir. "Kitabi-Dədəm Qorqud", "Koroğlu" və digər eposlarda da oğuz igidlərinin at çapa-çapa hədəf vurmaları ilə bağlı diqqətçəkən səhnələr vardır.

Cıdır düzündə bahadırlıq oyun-tamaşaları bir-birini əvəz edirdi: qılınc-qalxan oynatmaq, nizə atıb ov ovlamaq, kəhər atları oynadıb meydan sürmək geniş yayılmış oyunlardan idi. Bunlardan biri də iştirakçılardan dəqiqlik və cəldlik tələb edən piyalə və ox oyunu adlanırdı. Məlumat görə, oyunda bir neçə nəfər iştirak edirdi. Oyun zamanı meydanın ortasında basdırılmış hündür dirəyin başına içi gümüş, bəzən qızıl pulla dolu piyalə qoyulurdu. Süvarilər hər dəfə çaparaq dirəyin yanından keçərkən, eyni yerdə yana çevrilib ox atırdılar. Sərrast nişan alıb bu qiymətli mükafatı vurub salan atlı qalib sayılır və piyalədən tökülən pullar ona çatırdı.

Cıdır tamaşalarının maraqlı əyləncələrindən biri də qılıncoynatmadır. Qədimlərdə at belində meydana çıxan cavanlar bir-birinin əlindəki qılıncı sındırana, yaxud da vurub yerə salana qədər döyüşürdülər. Qılıncoynatma bəzən at üstündə, bəzən də yerdə xüsusi düzəldilmiş meydançada keçirilirdi. Qılıncoynatma sonralar cıdır tamaşalarından ayrılıb müstəqil oyun kimi milli məişətə daxil olmuşdu.

Qədim türk tayfaları içərisində meydan tamaşalarının bir tipi kimi yaranıb formalaşan qılıncoynatma sonralar bütün Avropada yayılmış və rapiraqların oyunu kimi şöhrətlənmişdir.

Milli atüstü oyunlardan biri də *gərdəkqaçırma* adlanırdı. Oyunda meydana çıxan atlılardan biri atı çapa-çapa əlindəki al qırmızı yaylığı yuxarı qaldırırdı. Digər atlılar isə ona çatıb, yaylığı almağa çalışırdı. Qaliblərə mükafat verilərdi. Ədəbiyyat materiallarından məlum olur ki, Qarabağ xanı Pənahəli xan qaliblərə hətta gümüşlə bəzədilmiş yəhər mükafat verərdi. Bu oyun həmçinin "Yaylıqqaçırdı" adlanırdı.

Şuşa meydanında *kəməndatma* tamaşa oyunu ifa olunardı. Xüsusi məharət tələb edən bu oyunda cəldlik və çeviklik kimi fiziki keyfiyyətlər daha çox üzə çıxırdı. Oyunun əsas məqsədi at üstündə uzaqdan atılan ucu ilməkli iplə xam atı kəməndə salmaq idi. Türk xalqlarının əksəriyyətində, o sıradan da Azərbaycan folklor ənənəsində oyunçunun dəqiqlik, sərrastlığı əks etdirən "Kəməndatma" oyun-tamaşası uzun müddət Cıdır tamaşaları tərkibində qalmışdı.

Qədim oyun-tamaşalardan olan "Çövkan" çevik, cəld, dözümlü, mərd igidlər hazırlanmasında müstəsna rol oynamış və ən məşhur oyuna çevrilmişdir. Bu oyun ağacdən hazırlanan "çovkan" adlı alətin adı ilə bağlıdır. Ot üstündə xokkey oyununu xatırladan çövkanın qaydası üzrə atlı oyunçular bir-birlərinə rəqib iki dəstəyə ayrılırdılar. Meydançanın hər iki qurtaracağında ağac dirəklərdən qapılar düzəldilirdi, oyunçular at çapa-çapa əllərində ucu əyri, uzunluğu 120-130 sm olan dəyənəklə topu (göndən, yaxud əskidən düzəldilirdi) rəqib qapısından keçirməli idilər. Əski qaynaqlardan məlum olur ki, oyun üçün saxlanılan xüsusi təlim olunmuş atlara *çovkani*, oyun iştirakçısına *çovkanbar* deyilirdi. Çovkanın Azərbaycanda geniş yayılması "Kitabi-Dədəm Qorqud" bəylərindən, Nizaminin, Xaqaninin, Zülfüqar Şirvaninin və bir çox başqalarının əsərlərindən məlum olur. Nizami, əsasən, gənclərin sevimli məşğələsi olan və oyunçuların fiziki gücü və bacarığını nümayiş etdirən çovkan oyunundan poema və lirik əsərlərində bəhs edir. Örnəqalə⁹ xarabalığından tapılmış şirli qab üzərində çovkan oyunçusu rəsm edilmişdir. Bu oyun 1960-cı ildən yenidən işlənilib bərpa edilmiş qaydalar əsasında Azərbaycanın rəsmi idman yarışları proqramına daxil edilmişdir.

Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin bir sahəsini Novruzla bağlı xalq oyun-tamaşaları təşkil edir. Belə bayramlarda xalq zəngin oyun-tamaşa və əyləncələrin, milli rəqslərin, musiqinin, şeirlərin həm yaradıcısı, həm də tamaşaçısı kimi çıxış edirdi. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi qarabağlılar da müqəddəs Novruz gününün şənliyə, şərəfinə çoxlu oyun-tamaşalar, əyləncələr keçirib, keçirir və gələcəkdə də keçirəcəklər. Bayram günü Novruz oyunlarının səsi-küyü düz-dünyanı başına götürür. "Papaqaldıqac", "Dirəydöymə" ("Dizəydöymə"), "Mərə-mərə", "Qaçaq-qaçaq", "Topaldıqac", "Ay qaraquşum", "Çilingağac", "Papaqatdı", "Qaçdı-tutdu", "Şumaqəder" (bu oyun bəzi rayonlarda "Hadar-hadar", "Çaqqı-çaqqı" və s. adları ilə də məlumdur), "Əkil-bəkil quş idim" kimi oyunlar uşaqlar və yeniyetmələrin ən çox sevdikləri oyunlardır. "Qaçaq-qaçaq" oyunu isə vuruşa hazırlıq olmuş, yağışa qarşı sayıq olmağı öyrətmişdir.

El şənliyi və toylarda yeniyetmələrin və subay gənclərin ən çox icra etdikləri maraqlı oyunlardan biri də "Turnavurdu" idi. Oyuna qoçaq, çevik, ürəkli uşaq qoşula bilərdi. Oyunda iki bərabər dəstəyə bölünmüş iştirakçıların bir dəstəsi yerdə çəkilməmiş dairəvi cızıqın içində qalıb, ayaqları altına toqqa sərir, cızıqdan kənarda qalmış dəstə oyunçuları toqqaları götürməyə çalışırdılar. Dairədəkilər isə ayaqları ilə toqqanı götürmək istəyənlərin ayaqlarına vurur, toqqaların götürülməsinə imkan verməməyə cəhd edirdilər. "Turnavurdu" oyunu Ağdamda "Təhdire", Bakıda "Qayısqapdı", "Qayışaldı", Naxçıvanda "Cızıqturnası" və s. adlarla tanınır.

Qarabağ bölgəsində ən çox yayılan milli oyunlardan biri "Baharbənd" olmuşdur. Oyun daha çox bahar fəslində Qarabağda meşə ilə əhatə olunmuş "bənd" adlanan dağətəyi düzənlikdə keçirilirdi. Şuşanın qocaman sakinlərinin dediklərinə görə, Zarıslı kəndinin (bu yaşayış məntəqəsi Azərbaycan şairəsi, xan qızı Xurşidbanu Natəvana məxsus kəndlərdən olmuşdur) ətrafında meşələrlə əhatə olunmuş dağların ətəyindəki düzənlikləri yerli əhali "bənd" adlandırırdı. Bu bəndlərdə at çapmaq çətin və təhlükəli imiş, buna görə də mahir at çapanlar məhz bu yerlərdə yetişərdi. Baharın ilk aylarında, günəşin qan qaynatdığı vaxt kənd sakinləri bəndə toplaşaraq, mahir çapanların maraqlı oyunlarına tamaşa edərdi. Baharbənddə bəxtlərini sınayan igidlər çətin yollarda, xüsusilə bəndlərdə at çaparaq çuxa, ar-

⁹ XX yüzilin 50-ci illərində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində Örnəqalanın IX-XIV yüzillərə aid qaynaqlarda adı çəkilən Azərbaycanın Beyləqan şəhərinin qalıqları olduğu müəyyən edilmişdir.

xalıq, papaq, tüfəng, qılınc və kəmərlərini çıxarıb, qeyd edilən yerə atardılar. Müəyyən olunmuş məsafədən sonra onlar atlarını cəld döndərərək həmin yolu geri qayıdaraq və atın cilovunu yığmadan yola tulladıqlar geyim və silahları bir-bir yerdən qaldıraraq geyinirdilər. Bu əməliyyatı tez yerinə yetirən atlı qalib sayılırdı. Yarışda igidlər bir-birindən fərqlənməyə çalışırdılar. Birinci olub nəmər, mükafat almaq sevinc, başucalıqı gətirərdi. Nəmər alanın adı bir vədə dildən-ağızdan düşməzdi, el arasında, ahıl-ağsaqal yanında hörməti olardı.

Novruz bayramı və digər el şənlikləri günlərində "Məhr alması" deyilən sevgi almasını əldə etmək üçün xüsusi oyun-tamaşa təşkil edilirdi. Bu zaman meydanın ortasında nazik tir quraşdırılırdı, ucuna ipək sapdan qırmızı alma asılırdı. Belə ki, qırmızı rəngli meyvələri daha müqəddəs sayırdılar. Məhz buna görə, toy və şənliklərdə, bayramlarda daha çox qırmızı almaya önəm verilirdi. Oyunda yarışmaya qoşulan el igidləri bəxtlərini sınamaq, ürəklərində tutduqları niyyəti yerinə yetirmək üçün təyin olunan məsafədən həmən almanı oxla nişan alardılar; almanı vurub yerə salan ona sahib çıxır, qalib sayılırdı. Həmi həyəcan və intizarda gah məhr almasına, gah da igidlərə baxardı. Axi, hansı gözəl qız istəməzdi ki, allanıb göz qovuşduran almanı ona versinlər:

*Əzizim, qızıl alma,
Budağa düzül, alma!
Sən bəxtimə yar olasan,
Saxlaram yüz il alma.*

Məhr almasını əldə edə bilən igid isə əvvəldən gözaltı etdiyi qıza yanaşar, almanı ona təqdim edərdi. Beləliklə, bu qırmızı məhr almasının köməyi ilə nə qədər subayın arzusu şölələnirdi.

Məlumdur ki, Qarabağ elindən neçə-neçə hünərli, ləyaqətli, yeri gələndə qoçaqlıqda igid oğullardan geri qalmayan qadınlarımız tarixdə silinməz iz qoyub. El-ulus qeyrəti çəkməkdə Həcər xanım, müdrikliyi, nüfuzu, xeyriyyəçiliyi ilə şöhrətlənən, fitri istedadı ilə seçilmiş el anası Natəvan xanım, uzaqqörən, tədbirli, şair Ağabacı xanım Qarabağ xanlığının mədəni həyatında müstəsna xidmətlər göstərirlər.

XIX yüzildə Qarabağda, Şuşada yaşamış Cəfərquluxan Məmməd həsənağa oğlu şairliklə ("Nəva" təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır) yanaşı, el oyun-tamaşalarının bir çox növü ilə maraqlanmış, məzəli məclislər təşkil etmiş, onların genişlənməsinə çalışaraq, hoqqa və atüstü oyunlar, kəndirbazlıq, nəv və qoç döyüşü kimi əyləncələrin iştirakçısı olmuş, oyunbazlara hər cür köməklik göstərmişdir.

Şuşada musiqi məclisi yaradanlardan olan Xərrat Qulu buraya istedadlı gəncləri dəvət edir, onlara müğəmin xüsusiyyətlərini öyrədirdi. Bununla yanaşı, musiqi məclisində hazırlanan bir çox oyun-tamaşaların da müəllifi olmuş və onların quruluşuna rəhbərlik etmişdir.

Ədəbiyyat materiallarından məlum olur ki, kəndlilərin həyat və məişətindən bəhs edən "Tənbəki oyunu" ("Tənbeh oyunu" mənasındadır) Qarabağda el şənliklərində, bayram günlərində mühüm yer tutardı. Həmin oyun-tamaşalarda bu və ya digər yerdə baş vermiş konkret bir əhvalat kiçik satirik məişət səhnəcikləri kimi oyun meydançasına çıxarılır, müsbət və mənfi surətlərin dili ilə təriflənər və ya tənbeh edilir, eyni zamanda küsülülər barışdırılırdı. Oyun-tamaşalarda böyük hörmət və səmimiyyət vardı. Məzəli hadisə və ifadələr, incə zarafatlar uzun müddət tamaşaçıların xatirindən getməzdi. Şuşanın Kəhrizli kəndində bu xalq tamaşalarını müşahidə edən tarixçi, Qarabağ xanları nəslindən olan Əhməd bəy Cavanşir bir neçə mənzum əsər yazmış, 1906-cı ildə Tiflisdə toplaşmış "Tənbəki oyunu" adı ilə çap etdirmişdir.

Bir sıra köklü qarabağlıların məlumatından, həmçinin ədəbiyyat materiallarından məlum olur ki, Qarabağ bölgəsində xalq oyun-tamaşalarının tarixində oyunbazlar da böyük iz buraxmışlar. Onlar qədim məzəlli meydan tamaşası *məsxərə* ənənələrini davam etdirən komik ifaçılar idi. Məzhəkə və gülüş ustalarının öz oyunu, hazırcavablıq, çevikliyi, məzəli hərəkətləri, him-cimlə, qaş-gözlə danışmaq qabiliyyəti vardı. Xalq arasında *oyunbaz* adı verilən məzhəkəçilər rəqs etməyi, mahnı oxumağı, yüksək aktyorluq məharəti ilə şuşalıları və qonaqları əyləndirirdilər. Qarabağda məşhur məzhəkəçi, oyunbazlar-

dan Alı Yüzbaşı (şair Mirzə Həsən Yüzbaşovun atası), Çatı oğlu İsa, Lotu Qulu, Kərimi Məmmədqulu, Şərbətali, Salatın, Təlxək Qasım istedadları ilə özlərini xalqa sevdirmişdilər.

XIX yüzilin sonu - XX yüzilin əvvəllərində Qarabağda fəaliyyət göstərən tanınmış oyunbazlardan biri də Qasım idi. O, çox bəmzə, zarafatçı olub, lətifə söyləməyi çox sevər, gülmalı hərəkətləri, atmacaları ilə ad çıxarmışdı. El şənliklərinin maraqlı keçməsi üçün bacarığını, məharətini göstərərək gülmalı səhnələr yaradır, tamaşaçıları əyləndirirdi. Ona el arasında "Təlxək Qasım" deyirdilər.

Qarabağlıların həyat və məişətində zorxana oyunlarının xüsusi yeri vardı. Müxtəlif fiziki oyunların keçirildiyi zorxanalar Azərbaycan şəhərlərində – Təbrizdə, Bakıda, Şəkidə, Ordubadda, Naxçıvanda və başqa yerlərdə olduğu kimi Şuşada da fəaliyyət göstərirdi. "Zorxana" dedikdə zor, güc göstərilən, oyun-tamaşa keçirilən xüsusi yer nəzərdə tutulur. Zorxana idmançıların sağlamlığını, fiziki bacarığını, iradəsini möhkəmləndirən idman oyunlarının mərkəzi və məşq zalı funksiyasını yerinə yetirirdi.

Zorxana binasının daxili müasir sirk meydançasına bənzəyirdi. Burada mürşid və miyandər təlimatçı sayılırdı. Mürşid hündür yerdə oturub əlində tutduğu zıncırovu cingildədən oyunçulara təlimat verirdi. Zorxanada miyandər idarəedici sayılırdı. O, bir tərəfdən oyunu idarə edir, digər tərəfdən meydanı qızıdırırdı.

Orta əsr mənbələrinə nəzər saldıqda məlum olur ki, zorxanada yüzlərlə idmançı tərbiyə olunmuş və onlar peşəkar pəhləvan səviyyəsinə yüksəlmişlər. Böyüklərə bənzəmək istəyən, çevik hərəkətləri ilə nəzər-diqqəti cəlb edən Qarabağ elinin dəliqanlı yeniyetmələri zorxana oyunlarına həm qoşulur, həm də tamaşaçı kimi iştirak edirdilər. Bu oyunlar gəncləri fiziki və mənəvi cəhətdən möhkəmləndirir, dözümlü, diribaş edir, qorxunu candan götürür, bədəni çevikliyə alışdırırdı.

Ədəbiyyat materialları və etnoqrafik sorğulardan məlum olur ki, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xana məxsus zorxana Şuşanın xan sarayı yaxınlığında yerləşirdi. Burada yetişən pəhləvanlar döyüşə hazırlıq zamanı, müharibələrdə mühüm rol oynayırdı. Şəhərin yağı düşməndən qorunması, döyüş meydanında düşməne aman verməmək zorxana idmanının mahiyyətini təşkil edirdi.

Ənənəvi zorxana oyunları "Cəngi" musiqisinin sədaları altında, yaxud nağaranın sürətli zərbələri ilə müşayiət olunurdu. Burada kompleks oyun silsiləsindən sinə oyunu, mil oyunu, ayaqdöymə, kəbbədə, səngi (daşqaldırma), çərxi və ya təndövr, güləş, yaxud qurşaqtutma və s. bir-birinin ardınca icra edilərdi. Beləliklə, idmançılar zorxanada cəngavərlik sirlərini öyrənir, xüsusi cəsarəti olan cəld, diribaş, eyni zamanda səbrli, təmkinli pəhləvanlar hazırlanırdı, keçirilən məşq-yarışlar gələcək hərbiçilərin fiziki sağlamlığını artırmaq məqsədi daşıyırdı. El şənliklərində, xüsusilə, Novruz bayramında zorxanalar daha təmtəraqlı görünərdi; səməni, bayram xonçaları, boyanmış yumurtalarla bəzədilər, taxçalarda qırmızı parçalardan örtüklər salınar, hər tərəfdə məşəllər yandırılırdı. Bayram ərəfəsində keçirilən yarışlarda qalib gələn pəhləvana bayram xonçası verilərdi. Belə günlərdə pəhləvanlar zorxana binasından əlavə meydanlarda da yarışardılar. Onlar qara zurnanın cəsarət, güc, döyüşkənlik aşıl原因an zil səsi, zərb alətlərinin sədası altında meydanı gəzib dolaşaraq cavanları güləşə çağırar, mərasimi rəvnaqləndirərək tamaşaçılar arasında sevinc, şən əhval-ruhiyyə yaradardılar.

Tədqiqatlar göstərir ki, XVIII əsrin ikinci yarısında Şuşa artıq idman-tamaşa oyunlarının mərkəzi kimi şöhrət tapmışdı. Burada keçirilən yarışlarda yalnız Azərbaycan şəhərlərindən (Şamaxı, Gəncə və s.) deyil, Sankt-Peterburqdan, Tiflisdən, eləcə də İrandan, Türkiyədən, Dağıstandan gələn pəhləvanlar da iştirak edirdilər. Şuşa zorxanası İbrahimxəlil xanın ölümündən sonra da fəaliyyətdə idi. Onun nəvəsi idman oyunlarının azarkeşi, general-mayor Cəfərqulu xan Cavanşir babasından sonra Şuşa zorxanasının fəaliyyətini davam etdirdi.

Cəfərqulu xan Cavanşir şümşad boylu, iri gövdəli, qollu-qamətli, özü də çox qoçaq, igid adam idi. Dəmir kimi möhkəm xarakteri, sərt baxışları vardı. O, igidlik, yurdsevərlik daşıyıcısı kimi tanınırdı. Görkəmli tədqiqatçı və ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin yazdığına görə, o, babası İbrahimxəlil xan kimi ucaboylu, tür-tür hünərli bir zad idi. Qapısında İran şahları kimi pəhləvan və nərgüləşdirməyi, qoç döyüşdürməyi, kəndirbaz oynatmağı, hoqqabaz saxlamağı çox sevmiş. Zorxana oyun-tamaşaları onun çox xoşladığı əyləncələrdən idi. O, yenə də əvvəlki kimi burada yerli və gəlmə pəhləvanların yarışını keçirər, həmişə də qaliblərə qiymətli hədiyyələr və mükafatlar verərdi. Cəfərqulu xan Cıdır düzünə Sankt-Peterburqdan, Tiflisdən, Şamaxıdan, Gəncədən və başqa yerlərdən gələn qonaqları dəvət etmə-

yi xoşlar, onları Azərbaycanda ənənəvi meydan tamaşaları ilə yanaşı, zorxana oyunları ilə də əyləndirirdi.

Şuşanın idman tarixində iki məşhur pəhləvanın - Nabat və Seyid Həsənin adı xüsusi yer tutur. Pəhləvanların hər ikisi Şuşa şəhərinin Dördlər Qurdu məhəlləsindən idi. Köklü şuşalıların söylədiyinə görə, igidlik və cəsarətdə onların qarşısına çıxacaq, rəqabət aparacaq adam yox idi. Bu pəhləvanlar haqqında ağzılarda gəzən əfsanəvi rəvayətlər dövrün ədəbi abidələrində (M.Nəvvab, M.Baharlı, Y.Çəmənzəminli və b.) öz əksini tapmışdır.

M.Baharlı "Əhvalatı-Qarabağ" əsərində pəhləvan Nabatdan bəhs edir: "Heç kəs onun – pəhləvan Nabatın kürəyini yerə vura bilməyib. Öz vaxtında olan pəhləvanlar ki, Şəkidən, Badikubədən və Təbrizdən gəliblər təmamın mərhum Cəfərqulu xanın qulluğunda basıbdır". Pəhləvan Nabatın XIX yüzilin ortalarında yaşadığı təxmin edilir. Onun əsl sənəti dabbağ olmuşdur. Gəncliyində Cəfərqulu xan onu görüb tanımış, öz zorxanasına cəlb etmiş, pəhləvan kimi yetişdirmişdir. Məhz Cəfərqulu xanın dəstəyi və himayədarlığı sayəsində az müddətdə onun şöhrəti nəinki Şuşaya, hətta İran və Qafqaza yayılmışdı.

Nabat həm Cəfərqulu xanın zorxanasında Şuşaya yarışa gələn pəhləvanları qəbul edir, həm də əyalətlərə yarışlara gedirdi. Deyilənə görə, Nabatın sorağı İran şahı Məhəmməd çatanda, yerli pəhləvanla güləşmək üçün şah onu Təbrizə dəvət edir. Nabat Məhəmməd şahın pəhləvanına qalib gəlib onun üstündə oturur. Özlərini təhqir olunmuş hesab edən təbrizli azarkeşlər Nabatı öldürmək istəyirlər. Onunla Təbrizə gələn həmyerliləri məsələdən xəbər tutur və bu barədə Rusiyanın Təbrizdəki baş konsulu N.V.Xanikova məlumat verirlər. Şuşalı pəhləvanın həyatı məhz rus konsulluğunun fəal müdaxiləsi nəticəsində xilas edilir.

Belə bir əhvalat da danışrlar ki, bir dəfə bazarda qızmış öküz adamlara hücum çəkir. Özünü yetirən Nabat öküzü ram edir, buynuzlarından tutub onu yerə yıxır. Digər məşhur Şuşa pəhləvanı Seyid Həsən pəhləvan Nabatın zəmanəti ilə Cəfərqulu xan tərəfindən zorxanaya qəbul edilir. Cəfərqulu xan zorxanaya müraciət edən pəhləvanları şəxsən yoxlayır, razı qaldığı halda onları idmançıların sırasına qəbul edirdi. Seyid Həsənə yoxlamaq üçün onu bir neçə pəhləvanla, o sıradan Nabatla güləşdirir. Seyid Həsənin işlətdiyi fəndlər Cəfərqulu xanın xoşuna gəlir. Deyilənə görə, Seyid Həsənin kürəyini heç kim yerə vura bilmirdi. Hər iki pəhləvanın əldə etdikləri qələbələr, göstərdikləri igidliklər haqqındakı rəvayətlər şuşalıların yaddaşında indiyədək qalmaqdadır.

Bu pəhləvanlar həm müxtəlif yerlərdən Şuşaya gələn başqa pəhləvanlara qalib gəlir, özləri də getdikləri yerdə qələbəni əldən verməzdilər. Bir gün Sərab şəhərindən Rüstəm adlı bir pəhləvan Nabatla güləşmək üçün Şuşaya gəlir. Lakin ona Nabatın xəstə olduğunu və güləşə bilməyəcəyini söyləyirlər. Cəfərquluxan ona Seyid Həsənlə güləşməyi təklif edir. Rüstəm bu təklifdən narazı qalır, "mənimkimiadlı-sanlı pəhləvanın qabağına kimi çıxarırlar" - deyə düşünür. Amma uzaq yoldan əli boş qayıtmamaq üçün təklifi qəbul edir. Yarış başlayan kimi Seyid Həsən rəqib pəhləvanı bircə qırıpımda qaldırıb arxasını yerə qoyur. Meydanı qızgın şadlıq səsləri bürüyür. Xanın üzündə sevinc və təbəssüm görünür. Qonaq pəhləvan yanıldığını başa düşür.

Bir müddətsənra Qarabağda çoxəsrlilik zorxana ənənələri yenidən yaşamaqda və artmaqda davam etdi, qüdrətli gücə malik bir çox peşəkar zorxana pəhləvanları yetişdi. Onlardan Qarabağlı Qaçay Hüseynovun və oğulları Təvəkkül və Allahverdi Hüseynovların adları iftixarla çəkilir.

MUSİQİ

Azərbaycan milli musiqisi müxtəlif dövrlərdə tarixi-ictimai, siyasi-iqtisadi və digər amillərin diktəsilə böyük təkamül yolu keçmiş, bu sahənin bilicilərinin səyi ilə elmi əsaslar üzərində təkmilləşmişdir. Xalq yaradıcılığının əsas qollarından olan musiqidə azərbaycanlıların mənəvi dünyası, arzu və istəyi, sevinci, kədəri öz əksini tapır.

XVIII əsrin ortalarından tarix səhnəsinə çıxan Qarabağ xanlığında musiqi mədəniyyəti yüksək səviyyəyə qalxmış, peşəkar və sistemli musiqi sayılan muğam yerli zəmində fərqli, azərbaycansayağı məzmun kəsb etmiş, bölgədə özünəməxsus musiqi folkloru formalaşmışdır.

Şərqi saray ənənəsinə görə hökmdarın ziyafət məclisləri musiqi və rəqslərlə müşayiət olunurdu. Klassik ədəbiyyatımızda, tarixi qaynaqlarda orta əsr Azərbaycan hökmdarlarının saray həyatında musiqinin yeri barədə məlumatlar əksini tapır. Məsələn, Ağqoyunlu Həsən padşahın (1453-1478), Səfəvi hökmdarlarından Şah İsmayıl (1501-1524), Şah I Təhməsb (1524-1576) və digərlərinin sarayda ədəbi və musiqi məclisləri təşkil etmək ənənəsi vardı. Bir sıra Avropa səyyahlarının qeydlərinə görə, saray musiqisi hökmdarın zövqünə görə müəyyənləşdirilirdi. Sarayda kişi və qadın xanəndələr, musiqiçilər, rəqqasələr, qissəxanlar, nəqqallar (nağıl danışanlar), tamaşa göstərən məzhəkəçilər, şairlər, söz ustaları, rəssamlar, güləşçilər və digər sənət adamları çalışırdılar. Bu baxımdan Qarabağ xanlarının musiqi məclisləri özündən əvvəlki çağın saray ənənəsindən kənarda deyildi.

Orta əsrlər boyu Azərbaycanın bir sıra tarixi şəhərlərində (Təbriz, Şamaxı və s.) saray orkestri olan nağaraxana fəaliyyət göstərirdi. Dövlət xəzinəsindən maliyyələşən nağaraxanaçılar qrupu şahın qonaqlıq məclislərində iştirakçı olur, adi günlərdə saray adamlarını əyləndirir və dövlətin hərbi, siyasi, ictimai məzmunlu tədbirlərində çıxış edirdilər. Onlar günün və ilin müəyyən vaxtlarında (Novruz, Ramazan bayramlarında və s.) nağara, təbil, zurna və s. çalaraq hakim təbəqənin fikirlərini xalqa çatdırırdılar. Gün ərzində üç dəfə təbil çalmaqla günəşin çıxması ilə işə başlanması, qürub çağının qurtarması və gecə vaxtı şəhər daxilində gediş-gəlişin qadağan olunması bildirilirdi. Nağaraxananın vəzifələrindən biri də savaş vaxtı qoşunu döyüşə ruhlandırmaq və düşmən tərəfində qorxu yaratmaq idi. Orta əsrlərdə savaşlarda nağaradan istifadə olunduğu məlumdur: "Gumbur-gumbur nağaralar döğüldü. Burması altın tuc borular çalındı" [*Kitabi-Dədə Qorqud*, 2004, 50].

Müharibənin başlanması, hökmdarın səfərdən qayıtması, şəhərə yeni vali təyin edilməsi, obaşdan və iftar vaxtının bildirilməsi, bayramlarda, əzadərlik günlərində, yaxud tanınmış şəxsiyyətlər vəfat edərkən və digər əlamətdar hadisələr baş verərkən meydana nağara çalınır, əhali məlumatlandırılırdı. Cəmaat musiqisinin səsinə hadisənin mənasını başa düşür və meydana axışırdı. Mənbələrə görə, Ərəb Xilafəti zamanında da sarayın qarşısında hakimiyyətin qüdrətini göstərmək üçün bir neçə növbə təbil çalınırdı. N. Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" və "İskəndərnamə" poemalarında bu məsələyə toxunması artıq intibah dövründə nağaraxananın formalaşmasına dəlalət edir.

Saray musiqisi əsrlər boyu tərəqqi edərək xanlıqlar dövründə də əhəmiyyətini qoruyurdu. Qarabağ xanlığının sarayında qədim ənənəyə uyğun olaraq rəsmi musiqiçilər qrupu — nağaraxana fəaliyyət göstərirdi. Qaydaya görə, rəsmi mərasimlərdə nağara səsləndirilirdi. Nağaraxana binası şəhər məhəllələrindən bir az aralıda yerləşirdi. Baş vəzir Molla Pənah Vəqifin Şuşa qalabəyisi Məhəmməd bəyə yazdığı bir şeirində ona Nağaraxana səmtindəki yollara diqqət göstərməsini tapşırması bundan xəbər verir [*Vəqif Molla Pənah*, 1968, 20]. Mənbələrdə göstərilir ki, musiqiçi Xərrat Qulunun atası Məhəmməd "İbrahim xan Cavanşir dövlətinin nağaraçalanı" idi [*Nəvvab*, 1995, 115].

Qarabağ xanlığının paytaxtı olan Şuşada musiqili məclislərə böyük önəm verilirdi. İbrahim xan Cavanşirin (1759-1806), Mehdiqulu xanın (1806-1822) saray məclislərini rəvnəqləndirmək üçün çağırılan dəstəsi saxladığı bəllidir [*Quliyev V.*, 2022]. İbrahim xanın nəvəsi general-mayor Cəfərqulu xan Cavanşir (1785-1867) də bu işi davam etdirirdi [*Nəvvab*, 1995, 60]. M.M.Nəvvab Cəfərqulu xan Cavanşirdən danışarkən onu "musiqisevər bir şəxs" kimi qiymətləndirir, məclislərində həmişə xanəndə və müğənnilərin olduğunu vurğulayır: "Onun məclisində həmişə sazı-nəvaz, tar və tənbur, çəng və çəğənə olurdu. Özünün də musiqi elminə - dəstgah və muğamata, onun şöbə və guşələrinə bələdçiliyi çox idi" [*Nəvvab*, 1995, 60].

Xanlıqlar zamanındakı mədəni ənənələr çarizm dövründə də davam etdirildi. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində musiqi məclisləri təşkil olunurdu. Bakıda Məşədi Məlik Mansurovun (1838-1909), Şamaxıda Mahmud Ağanın (1826-1896), Şuşada Xərrat Qulunun (1823-1883) və Mir Mövsüm Nəvvabın (1833-1918) məclisləri Azərbaycan musiqisinin, xüsusilə muğam sənətinin inkişafına böyük təkan verirdi. Xanəndələrin, musiqiçilərin, şairlərin, ümumən poeziya və musiqipərəstlərin cəmləşdiyi belə məclislərdə klassik muğamlar və təsniflər oxunur, müzakirələr aparılırdı. Peşəkar xalq musiqisinin inkişafına xidmət edən bu məclisləri musiqi məktəbləri də saysaq, yanılmırıq. Onlar milli bəstəkarlıq məktəbi, peşəkar teatr yaradılanadək uzun müddət sənət ənənələrini qoruyub inkişaf etdirirdilər.

Şərq musiqisi və poeziyasını dərinlən tanıyan Xarrat Qulu Məhəmməd oğlu Şuşada ilk musiqi məclisini yaradır. Əvvəlki bölmələrdə deyildiyi kimi, o, uzun illər məhərrəm ayındakı matəm mərasimlərində, Aşura günündə "Şəbeh" tamaşaları göstərmək üçün musiqiçilər yetişdirirdi. Məhərrəm ayında mərsiyə oxumaq xalq arasında savab bilindiyyindən dini musiqi geniş yayılırdı. Matəm günlərində ana dilində və farsca yazılan, muğam və təsniflər əsasında tərtib edilən mərsiyələr oxunurdu. Xanəndələr dini tamaşalar üçün hazırladıqları muğam dəstgahlarını dərinlən

Sadiqcanın sazəndələr dəstəsi. Tiflis. 1878

mənimsəyir və sonrakı günlərdə el şənliklərində fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Xarrat Qulu dünyəvi bayram tədbirlərində iştirak etmirdi, lakin onun çoxsaylı şagirdləri musiqi məclislərində və toylarda mahir muğam ifaçısı kimi məşhurlaşmışdı [Azərbaycan musiqi tarixi, 2012, 445]. Hacı Hüsü, Əbdülbaği Zülalov (Bülbülcan), Məşədi İsi, Dəli İsmayıl, Keştazlı Həşim, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Şahnaz Abbas, Cabbar Qaryağdıoğlu, tarzən Sadiqcan və b. Xarrat Qulunun musiqi məclisinin yetirmələri idilər. Xarrat Quludan sonra Şuşa şəhərində muğamın tədrisi işini Kor Xəlifə, daha sonra isə Molla İbrahim təxminən 1920-ci ilədə davam etdirdilər.

Şuşa mühitinə parlaq isimlərdən olan, ensiklopedik bilik sahibi Mir Möhsün Nəvvab şəhərdə musiqi məclislərinin təşkilatçılarından idi. Onun Hacı Hüsü ilə yaratdığı "Xanəndələr məclisi"ndə ("Məclisi-xanəndə" – *İ.M., İ.U.*) dövrün musiqi sənətinin estetik problemləri, xanəndələrin ifaçılığı, klassik muğamları müşayiət edən şeirlər müzakirə olunurdu [Səfərova Z., 2021, 15]. Nəvvabın şeir və musiqi sənəti knyaz Mehdiqulu xan Usmiyevə (şairə Natəvanın oğlu) ithaf etdiyi "Vüzuhül-ərqam" ("Rəqəmlərin izahı") risaləsi [Nəvvab, 1995, 156] muğamların öyrədilməsində dərslik kimi nəzərdə tutulmuşdu. Əsərdə muğamların mənşəyi, bəzi dəstgahların tərkibi, xanəndə və dinləyicilər haqqında və digər məsələlər əksini tapır.

Şuşada musiqi məclislərinin təbiətin qoynunda təşkil etmək ənənəsi də vardı. Deyilənə görə, Nəvvab bir qrup yaxın dostu ilə Şuşa dağlarına səyahətə yollananda rast gəldikləri bir mağarada yerləşirlər. Bu yer xoşlarına gəldiyindən Nəvvab baharda usta gətirib bu mağaranı qaydaya salır. Yayda on nəfərə yaxın dost yenidən buraya toplaşır və gözəndən iraq olan bu mağarada musiqi məclisi qururlar:

*...Molla Vəli çayını içən tək,
Nəğmə ilə şadlıq gətirdi.
Şur ilə Şahnaz, Suzü Güdaz,
Rahavi, Mahur, Türki və Hicaz,
Humayun, Üzzal, həm də Kabil,
Əraq, Şahənşah və həm Zabuli.
Hisar, Muxalif, Dügah və Segah,
Əcəm, Çargahi və Pəncgah,
Üşşaq zənguləsindən Rasta keçdi... [Nəvvab, 1995, 314].*

XIX əsrdə Şuşada fəaliyyət göstərmiş muğam məclisləri şəhərin həyatında vacib mədəni hadisə olmaqla bəhm, dövrün demək olar tanınmış bütün muğam ifaçılarını buraya cəmləyirdi. Toy məclislərindən fərqlənən, çox vaxt diskussiya, müsabiqə, yarışma şəklini alan bu məclislərin Qarabağda, bütün

Azərbaycanda muğam ifaçılığının inkişafında mühüm rol oynamış olduğu birmənalıdır [*Muğam Ensiklopediyası*, 2008, 108].

Tədqiqatlar göstərir ki, XIX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan şəhərlərində fəaliyyətdə olan musiqili-ədəbi məclislər (Şuşada "Məclisi-fəramuşan" ("Unudulanların məclisi"), Məclisi-üns" (Dostlar məclisi") və "Məclisi-xanəndə", Şama-xıda "Beytüs-səfa" ("Səfa evi"), Bakıda "Məcməüş-şüəra" ("Şairlər məclisi"), Gəncədə "Divani-hikmət", Ordubadda "Əncümənüş-şüəra", Lənkəranda "Fövcül-füsəha") sonralar muğam tədris edən musiqi məktəblərinin təşkilində böyük rol oynadılar. Elitar musiqi sənəti kimi tanınan muğam bu dövrdə tədricən geniş kütlələr içərisində səslənməyə başladı. Təsədüfi deyil ki, XIX əsrin ikinci yarısında – XX əsrin əvvəllərində xanəndələr (muğam ifaçıları) ölkənin hüdudlarından kənarda da şöhrət qazanmışdılar [*Azərbaycan musiqi tarixi*, 2012, 479].

Şuşanın musiqi məclisləri XX əsrin əvvəllərində öz yerini "Şərq konsertləri"inə verir. Şuşada ilk belə konsert 1901-ci ildə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev tərəfindən təşkil edilir. Bu konsertə yerli xanəndələrin və aşıqların, məsələn Gülablıdan Aşıq Abbasqulu və Aşıq Nəcəfqulunun dəvət olunduğu xəbər verilir. Eyni zamanda, şuşalı xanəndələrin iştirakı ilə Tiflis, Moskva və Sankt-Peterburqda "Şərq konsertləri"nin təşkili onların ifa sənətinin sərhədlərinin XX əsrin əvvəllərindən etibarən xeyli genişlənməmiş olduğunu göstərir [*Muğam Ensiklopediyası*, 2008, 185].

Qarabağda saray musiqisi ilə paralel, musiqi folkloru da inkişafda idi. Xanəndələr və aşıqlar toy-düyündə, bayramlarda və qonaqlıq məclislərində çıxış edərək milli mahnıları yaşadır, xalqın ruhunu oxşayırdılar. Bütün azərbaycanlılar kimi, Qarabağ əhalisi üçün də ailə məişəti (toy-düyün havaları və s.), təsərrüfat həyatı (hana mahnıları və s.) ilə bağlı mahnılar, dini (mərsiyələr, ağıllar və s.) və dünyəvi mərasimlərdə (mövsüm mərasimi nəğmələri) oxunanlar, lirik və tarixi-qəhrəmanlıq mahnıları, laylalar və s. səciyyəvidir.

Mərasimlər musiqisiz ötüşməzdi. Mövsüm mərasimi ilə bağlı nəğmələr uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Dünyəvi bayramlarda (Novruz, Xıdır Nəbi və s.), dini mərasimlərdə, təsərrüfatda iş prosesində müxtəlif mövzularda nəğmələr oxunurdu. Bu baxımdan ailə məişəti ilə bağlı səslənən musiqi özünəməxsusluq təşkil edir. Toy mərasimlərində xalq mahnıları, muğam və aşıq havaları ifa olunurdu.

Qarabağ əhalisi, xüsusilə şuşalı ziyalılar arasında muğamatın təfsilatına vafiq olanlar az deyildi. Şuşa əsilzadələrindən olan Fədai təxəllüslü Bəhram bəy Vəzirzadə (1857-ci il təvəllüdlü) şeirlərinin birində toy mərasimini təsvir edir:

*Gülbin Növrəs oldu toybaşı,
Qıldı təklif yarü yoldaşı.
Məclisi-ışrəti görüb layiq,
Ələ tar aldı Qumriyi-Sadiq.
Qıldı ku-ku tərənəsin saz,
Dili "Üşşaq"ə saldı "Suz"ü "Güdaz"
Dutdu xəlvət "Hüseyni" rahi-"Hicaz".
"Şur" ilə doldu "Zabul"ü "Şiraz".
"Rast" etdi "Səmai-Şəms"ə "Nəva",
Oldu rəqqas Zəhreyi Zəhra.
"Mahur" istimainə Bəhram,
Eylədi xaneyi-Əsəddə məqam.
Oldu sabit fələkdə səyyarə.
Yanılib seyrini, qaldı avarə [*Nəvvab*, 1995, 185].*

Dövrün ədəbi nümunələrinə nəzər salarkən bəlli olur ki, musiqiçilərlə yanaşı, söz sənətkarları da muğamın şöbə və guşələrinə dərinlən bələd idilər. Qeyd edək ki, şeirdə adı çəkilən Növrəs əslən şuşalı olub, Qarabağda el şənliklərində toybaşılıq edirdi. Mirzə Ələsgər Növrəs həm də "Məclisi-üns"ün üzvlərindən idi.

Keçmişdə kişi və qadın toyları ayrı-ayrılıqda keçirilirdi. Qarabağ toyları və el şənliklərində xanəndələr klassik Azərbaycan və Şərq ədəbi janrı – qəzəl əsasında muğam ("Rast", "Şur", "Mahur", "Bayatı Qacar", "Humayun", "Dəşti", "Şüştər", "Çahargah", "Heyratı", "Kürdü-Şahnaz" və s.) oxuyur, eyni zamanda xalq mahnıları ("Sona bülüllər", "Laçın" və s.) ilə çıxış edirdilər. Xanəndəlik sənəti muğamatla yanaşı, xalq mahnılarıyla da sıx bağlı idi. Tar, dəf, kamança, qoşanağara ilə məclislərdə görünən musiqçilər qrupu "sazəndə dəstəsi" adlanırdı.

Xanəndə gözəl, məlahətli səsi ilə bəmdə və zildəki ifasıyla dinləyicini cəlb edir, məclisi ələ alırdı. O həm də qaval çalmaqda peşəkar idi. Xanəndə təkcə səsi, sözü deyil, həm də ədəb-ərkanı, davranışı, oturuşu-duruşu ilə hörmət qazanır, el ağsaqqalı, el sənətkarı səviyyəsinə yüksəlir [*Azərbaycan etnoqrafiyası, III cild, 188*]. Keçmiş toylarda məclis əhli musiqi çalınan vaxt süfrədən əl çəkib xanəndəni diqqətlə dinləyər və söhbətə yol verməzdilər. Toylarda saz, dəf, zurna, balaban kimi musiqi alətlərində "Novruzi", "Qarabaği", "Yallı", "Cəngi", "Tərəkəmə", "Qaytaği", "Heyvagülü" və digər sümüyə düşən oyun havaları çalınar, rəqs edilərdi.

Keçmişdə xanəndələrin məxsusi geyimi vardı. 1870-ci illərdən üzü bəri fotosəkillərdən xanəndələrin geyim mədəniyyəti barədə təsəvvür yaranır: xanəndələr və onları müşayiət edən musiqçilər başlarına buxara papaq qoyur, əyinlərinə mahuddan vəznəli çuxa, atlas arxalıq geyir, bellərinə gümüş kəmərlər bağlayırdılar. Adətən gümüşlə işlənmiş kəmərlər arxalığın üstündən qurşanır, yaxası açıq saxlanan vəznəli, yaxud çərkəzi çuxa üstəndən geyilirdi. Azərbaycanın milli kişi geyimində adətən kəmərlər bərkidilən qınlı xəncər olur. Lakin fotosəkillərdə musiqçilərin geyimində bu element gözə dəymir. XIX əsrin sonundan fotolarda musiqçilərin gümüş zəncirli saatdan istifadə etdiyi, ötən əsrin əvvəllərindən isə bir çoxlarının pencəkdə olduğu görünür. Bu fakt göstərilən dövrdə cəmiyyətin tədricən avropasayağı geyimlərə meylini göstərməkdədir.

Xalq musiqisinin mühüm hissəsini aşiq musiqisi təşkil edir. Aşiq sənəti Azərbaycan ədəbiyyatı və musiqisinin qədim və zəngin qoludur. Bu şaxəli, qollu-budaqlı sənətdə musiqi, ifaçılıq, rəqs və şeir bir-birini tamamlayır [*Bünyadov T., 1993, 100*]. Qarabağda aşiq musiqisi haqqında "Aşiq yaradıcılığı" paragrafında ətraflı bəhs olunur.

Musiqi alətləri. Mənbələrlə tanışlıq göstərir ki, Qarabağ musiqisində çoxsaylı alətlərdən istifadə olunurdu. Tədqiq edilən dövrdə tar, setar, saz, barbə, təbil, tanbur, çəng, çağanə (cəqanə), ney, surna, nağara, dəf, qoşa nağara, qaval, qarmon və s. simli, nəfəsli və zərb çalğı alətləri dinləyicilərin zövqünü oxşayırdı.

Tar İran mənşəli simli musiqi aləti olmaqla, Şuşanın musiqi mühitinə təqribən XIX əsrin ilk illərində Əli Şirazi adlı musiqçi tərəfindən gətirilir. Diz üstündə çalınan bu musiqi alətinin səsi yerli dinləyicilərin xoşuna gəlir. Əli Şirazi İbrahim xanın saray çalğıçıları dəstəsinə qəbul olunur. Yerlilərdən Ələsgər adlı bir gənc həmin musiqiçiyə şəyird tutur və ondan tar ifasını mənimsəyir. Mirzə Ələsgər az sonra Mehdiqulu xan Cavanşirin saray çalğıçıları dəstəsinə daxil olur və musiqi tariximizdə ilk tarzən kimi qəbul olunur [*Quliyev V, 2022*]. Mirzə Ələsgərin şagirdləri arasında Qarabağda Şəkər oğlu Kərim, Dəmirçi Qulu, Cavad bəy Əli bəy oğlu Xənzəyski, Məşədi Zeynal, irəvanlı Ağamalı ağa kimi məşhur tarzənlərin adı çəkilir. Mirzə Ələsgər bir müddət Tiflis, Gəncə və İrəvanda yaşayır, tarı təbliğ edir, bu şəhərlərdə Qafqaz üçün yeni bir musiqi aləti olaraq tarı dəb salır [*Quliyev V, 2022*].

Xanəndə Bülbulcanın sazəndələr dəstəsi

Şuşa musiqi mühitində XIX əsrin ikinci yarısında İran tarı öz yerini Azərbaycan tarına verir. Belə ki, şuşalı tarzən Mirzə Sadiq (Sadiqcan) tarın quruluş və formasında köklü dəyişiklik edərək bu musiqi alətini milliləşdirməyə nail olur. 1875-1878-ci illərdə Sadiqcan tara cingənə və kök simləri əlavə edərək simlərin sayını 5-dən 11-ə çatdırır və tarın pərdə tutma sistemini tamamilə dəyişdirib, onların sayını 28-dən 22-yə endirir. O, tarı ifa zamanı diz üstündən sinəyə qaldırır. Yenidən qurulan tar özünün yeni mahiyyəti ilə musiqi aləmində "Azərbaycan tarı" adlandırılır və XIX əsrin sonuncu rübündən başlayaraq Azərbaycanda, Qafqazda və Orta Asiyada geniş yayılır [*Muğam Ensiklopediyası, 2008, 137*].

Setar – Orta Şərqdə yayılan bu üçsimli alət XIX əsrdə Qarabağ musiqi məclislərində də səsləndirilirdi [*Nəvvab, 1995, 252*].

Kamança orta əsrlərdən bəri Şərqdə mövcud idi. Kamançanın azərbaycanlılar arasında mötəbər tutulması qədim ənənəyə söykənir. Səfəvilərin saray musiqisində kamançanın xüsusi yeri vardı. Şah I Təhmasibin hakimiyyəti dövründə saray musiqiçiləri sırasında Ustad Məsum Kamançanın adı çəkilir [*Türkman, İsgəndər bəy, 2010, 340*]. Qarabağda kamança muğam ifaçılığında tar və qaval ilə birlikdə trionu təşkil edirdi. XIX – XX əsrin əvvəllərinə aid fotosəkillərdə kamançanın muğam üçlüyündə yer aldığı görünür. XIX əsrdə Şuşada kamançaçı Qaraçı Əsəd usta sənətkar sayılırdı. Eləcə də, Sadiqcan tar ifaçılığına başlayana qədər Qarabağda ən yaxşı kamançaçı kimi tanınırdı.

Saz simli musiqi alətinin Qarabağda bütün XVI – XIX əsrlər boyunca heç də zəif mövqedə olmadığı görünür. Dirili Qurbani (XVI əsr) və Sarı Aşığın (XVII əsr) ardınca Aşıq Əli, Aşıq Səməd, Aşıq Valeh, Aşıq Pəri, Aşıq Qənbər, Aşıq Əhməd, eləcə də Valehin şayiirdi Aşıq Cəlal, oğlu Aşıq Abbasqulu, Aşıq Nəcəfqulu kimi saz-söz sənətini təmsil edənlərin bu diyarda yaşaması bunu deməyə əsas verir. Eyni zamanda qolça-qopuzun varisi olan bu simli musiqi alətinin Cəfərqulu xan Cavanşirin musiqi məclislərində də yeri vardı [*Nəvvab, 1995, 60*].

Barbət mizrabla çalınan simli musiqi aləti idi. Onun haqqında M.M.Nəvvab yazır ki, Cəfərqulu xan Cavanşir barbütə (barbət – *İ.M., İ.U.*) hər cür musiqi çalırdı [*Nəvvab, 1995, 60*]. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında ("Xosrov və Şirin"də Barbəd və Nikisanın deyişməsi) xatırlanan qədim musiqi aləti sonralar unudulsa da, XIX əsrdə Qarabağda hələ işlənirdi.

Tənbür (*tanbur*) armudşəkilli olub, saz tipli musiqi alətləri qrupuna aiddir. İki və ya üç simli tənbür qədim tarixə malikdir. Türk xalqları arasında bu gün də geniş yayılan, qazaxlarda *dombra*, özbəklərdə *dombrak*, türkmənlərdə *danbura* adlanan bu alət mizrabla deyil, barmaqla çalınır. Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və b. müəlliflərin tanburun adını çəkməsi onu göstərir ki, bu alət Azərbaycan mühitinə orta əsrlərdən bəri doğma musiqi aləti imiş [*Kərimov M., 2015*]. I Təhmasib dövründə saray musiqiçiləri arasında dördsimli tanbur çalan Şahsuvar, eləcə də Sultan Mahmud Tanbureyi, Mirzə Hüseyn Tanbureyi kimi ustad sənətkarların bədii irsi sonrakı yüzillərdə izzizliyə bilməzdi [*Türkman, İsgəndər bəy, 2010, 340*]. Mənbələrdə general-mayor Cəfərqulu xan Cavanşirin musiqi məclislərində bu alətin də yer aldığı, Şuşa sakinlərindən Məşədi Əlimədəd Qazioğlunun cavanlıqda tanbur çaldığı qeyd olunur. Müzəffərəddin şah Qacara həsr etdiyi mədhiyyəsində M.M.Nəvvab bu musiqi alətinin adını çəkir [*Nəvvab, 1995, 60, 138, 250*]. Qarabağ məclislərində çalınan bu alət ehtimal ki, Şirvan tanburu idi. XIX əsrin sonlarından etibarən sıradan çıxsada, hazırda tənbür Balakən bölgəsində qalmaqdadır.

Çəng musiqi alətinin adı Cəfərqulu xan Cavanşirin şadlıq məclislərində, eləcə də Qarabağ şairlərindən Bakinin M.M.Nəvvaba yazdığı nəzirəsində xatırlanır [*Nəvvab, 1995, 60, 252*]. N.Gəncəvi və M.Füzuli yaradıcılığında adı çəkilən, arfa şəklində olan bu simli musiqi aləti saray mühiti üçün xas idi. XV əsrin görkəmli Azərbaycan musiqişünası Əbdülqadir Marağainin (1353-1435) "Cəng-əl-Əlhən" kitabına istinadən, çəngə 24 sim qoşulmuş və bu simlər qoşa bağlandığından alətdən 12 müxtəlif səs əldə etmək mümkün olmuşdur [*Muğam Ensiklopediyası, 2008, 51*]. Mənbələrdə Şah I Təhmasib dövründə saraya və şahzadələrin məclislərinə yaxın olan istedadlı sazəndə Ustad Sultan Məhəmməd Çəngi xatırlanır [*Türkman, İsgəndər bəy, 2010, 340*]. Qarabağ musiqi mühitində XIX əsrin sonlarına qədər mövcud olan çəng musiqi aləti yüzillik fasilədən sonra 1990-cı illərdə Məcnun Kərimov tərəfindən bərpa edilmişdir [*Məmmədov Məmmədli, 2018, 94*].

Çaqanə kamanla çalınan dördsimli musiqi aləti olub, armudşəkilli çanaqdan, qol və kəllədən ibarət idi. Bu alət Cəfərqulu xan Cavanşirin musiqi məclislərində səsləndirilirdi [Nəvvab, 1995, 60]. XIX əsrin sonlarına qədər Qarabağ musiqi məclislərində mövcud olsa da, sonralar unudulur.

Ney nəfəsli musiqi alətidir. Qədimdə qarğı və qamışdan hazırlanırdı. Aşıq Pəri ilə Cəfərqulu xan Cavanşirin şeirləşməsində onun adı çəkilir [Nəvvab, 1995, 67].

Surna (zurna) nəfəsli musiqi alətidir. Neyəbənzər alət olan surnanın adı Aşıq Pəri ilə Cəfərqulu xanın şeirləşməsində çəkilir [Nəvvab, 1995, 67]. Ərəbcə "sur" və "nay" ("sur" sözü "ziyafət", "nay" isə "qarğı" deməkdir) kəlmələrindən ibarətdir. Keçmişdə toylarda qara zurna dəbdə idi. Kənd toylarında bu günlərə kimi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Dəf ən qədim musiqi alətlərindən olub, keçmişdə "dairə" adlanırdı. Orta əsr şair-mütəfəkkirlərin əsərlərində bu alətin adı tez-tez çəkilir. Miniatur rəsmlərindən görünür ki, sağanağına bir neçə mis cam bərkidilir, üzərinə dəri çəkilirdi. Sol əllə tutulub sağ əlin barmaqları ilə dərinin üstünə vurmaqla çalınırdı. İslama görə, orta əsrlərdə bəzi musiqi alətləri qadağan olunmuşdu. Təbil və dəf zərb aləti olmalarına baxmayaraq, onlar Həcc karvanında çalındığından bu alətlərin istifadəsinə icazə verilirdi.

Dəf XVIII əsrdə Qarabağda tanınırdı. Məsələn, Vaqifdən oxuyuruq: "Çalsın dəfə ney..." [Vaqif Molla Pənah, 1968, 206]. "Şuşalı Həsən Lələnin peşəsi yeyib-içmək və şadlıq məclislərində dəf çalmaqdır" [Nəvvab, 1995, 535] və digər ədəbiyyat materialları xanlıq dövründən bəri bu alətdən geniş istifadəni təsdiqləyir. Lakin alətin bölgədə daha erkən vaxtlarda mövcudluğu da inkar olunmur.

Qaval birüzlü zərb aləti olaraq sağanağına metal halqalar, bəzən kiçik zıncırov asılır. Öz erkən formasını indiyədək saxlayan qaval muğam ifaçılığında tar və kamança ilə birlikdə trionu təşkil edir. XIX–XX əsrin əvvəllərdə bütün fotosəkillərdə qavalın muğam üçlüyündə (xanəndənin əlində) yer aldığı görünür.

Təbil zərb aləti olaraq qədim zamanlardan təşəkkül tapmışdır. Bir qrup tədqiqatçılar onu atəşpərəstliklə əlaqələndirir, digərləri isə Makedoniyalı İskəndərin dövründə yarandığını iddia edirlər. Mənbələrə görə, Ərəb Xilafəti zamanında da xəlifə sarayının qarşısında hakimiyyətin qüdrətini göstərmək üçün bir neçə növbə təbil çalınırdı. Səfəvilər dövründə vilayətlərə başçı təyin olunanlara, yüksək mənsəbli əmirlərə mərkəzi hökumət tərəfindən hakimiyyət atributu olaraq "təbil və bayraq" verilirdi [Türkman İsgəndər bəy, 2010, 267]. O cümlədən, Qarabağ xanları da "təbil və bayraq sahibi" idilər.

Bu alət sağanağın hər iki tərəfinə heyvan dərisi çəkilməklə hazırlanır və çubuqla çalınır. Nağara-dan fərqli olaraq təbilin sağanağı xeyli böyük olur. Mirzə Adıgözəl bəyin (1780-1848) "Qarabağnamə"sində XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəllərindəki hadisələrdən bəhs edilərkən bir neçə yerdə təbilin adı çəkilir. Bu alət əsasən hərbi yürüslərə başlamaq üçün komanda verilərkən çalınırdı: "Axırda Hacı Çələbi məqsədinə çatmadan külli zərərle qayıtmaq təbilini vurdurdu", "Köçmək təbilini çalıb Urmiyə ətrafına yaxınlaşdılar", "Qayıtmaq təbilinin səsinə göylərə çatdırdılar", "General istirahət təbilini vurdurdu" və s. [Mirzə Adıgözəl bəy, 1968, 34, 47, 54, 62]. Məlum olur ki, təbil dövlətin rəsmi xəbərlərini yaymaq, komanda vermək üçün ifadə edilirdi.

Nağara zərb alətlərindən ən geniş yayılanı olub, müxtəlif növləri vardı. Yuxarıda deyildiyi kimi, hərbi orkestrin onun adıyla adlanırdı. Böyük nağara (toy nağarası), qoşa nağara, cürə nağara və s. növləri var. Sağanağı inək dərisindən olan təbildən ibarət idi və iki əllə, iki ağac çubuq vasitəsilə çalınırdı. Adətən, zurnaçılar dəstəsini müşayiət edirdi. Qapalı yerləşgədə ovucun içi və barmaqla, açıq havada isə üzərinə ağacla zərbə vuraraq çalınırdı [Muğam Ensiklopediyası, 2008, 152]. Qarabağ musiqiçilərinin köhnə fotosəkillərində qoşa nağara da yer alır.

Dümbək zərb alətləri olub, onu sol dizin üstünə qoyub iki əlin barmaqlarıyla çalırlar. Qədəhvari quruluşa malik dümbək əvvəllər taxta, metal, yaxud saxsıdan olurdu. Orta əsrlərdə Müsəlman Şərqi-də din xadimləri şərab içən, əylənən insanların dümbək çalmasına görə bu aləti qadağan edirdilər. Lakin yaxın keçmişdək mərəkəçilər, seyrbazlar meydan tamaşalarında dümbək çalırdılar. Ondan zorxana oyunlarında, əyləncə məclislərində də istifadə olunurdu. Əvvəlki bölmədə deyildiyi kimi, XX əsrin ortalarına qədər Şuşanın Qurdlar və Seyidlər məhəlləsində zorxana binası mövcud idi. Zorxanada icra edilən dini-musiqili idman oyunlarında mütləq dümbək çalınırdı.

Qarmon XIX əsrin sonlarından Qarabağ musiqi qruplarının ifalarında yer alırdı. Məsələn, şuşalı Kərbəlayı Lətif Hüseyn oğlu (1876-1944) usta qarmonçalan olmaqla, Keçəçi oğlu Məhəmmədin ifalarını müşayiət edirdi. Onun bəzi ifaları qrammofon vallarına yazılmışdır [*Muğam Ensiklopediyası*, 2008, 101].

Tədqiqatlar göstərir ki, Qarabağda yüksək inkişaf etmiş musiqi mədəniyyəti vardı. Yazılı mənbələr, miniatür rəsmləri, fotosəkillər, çöl-etnoqrafik sorğular və digər mötəbər mənbələr azərbaycanlıların musiqi mədəniyyətinin qədim ənənəyə söykəndiyini təsdiqləyir.

QARABAĞ MUSIQİÇİLƏRİ

Qarabağ musiqiçiləri təkcə Azərbaycanda deyil, ölkə hüduqlarında da böyük şöhrət qazanmışlar. Bu xüsusda Şuşa şəhəri daha çox fərqlənirdi. Şuşalı bəstəkar və ifaçılar Azərbaycan musiqisinin tarixini yaratmış və onu yalnız öz vətənlərində deyil, həm də Şərqn başqa ölkələrində təmsil etmişlər (*Вин-оградов*, 1938, 9). F.Şuşinski yazır: "Şuşa Qafqazın konservatoriyası, həm də vokal məktəbi kimi də bütün Yaxın və Orta Şərqdə məşhur idi... İtaliya vokal məktəbi Avropada musiqi tarixində hansı mövqeyi tutursa, Şuşa vokal məktəbi də Şərq mədəniyyəti tarixində eyni zirvədə dayanır". Müəllif əlavə edir ki, burada kiçikdən böyüyə qədər hamı çalıb-oxuyar, rəqs edərdi. Təsədüfi deyildir ki, Qarabağda məsəl var, deyərlər: "Şuşanın uşaqları ağlayanda "Segah", güləndə isə "Şahnaz" üstə gülərlər" (*Şuşinski F.*, 1991, 31).

Qarabağlı musiqiçilər ənənəvi Şərq mədəniyyətinə əsaslanan musiqi məktəbləri yaratmış, Azərbaycan mədəniyyətinə əvəzsiz töhfələr vermişdir. Əbəs yerə deyilməyib: "Qarabağ xanəndə məskənidir... Qafqazın hər yerinə getsən, orada xanəndəni, tarçalanı, kamançaçalanı qarabağlıdan görəcəksən" (*Haqverdiyev*, 1957, 56).

Xarrat Qulu (1823-1883). Qarabağda musiqi məktəbinin yaradıcısı məşhur musiqişünas Xarrat Qulu Məhəmməd Şuşada dünyaya gəlmişdir. Atası Məhəmməd İbrahim xan Cavanşir saray nağaraçısı idi. Kərbəlayi Qulu uşaqlıqdan xarratlığa yiyələnsə də, öz sənəti ilə yanaşı musiqi elminə də bələd idi. Muğam ustası və istedadlı şair olan Xarrat Qulu "Yusif" təxəllüsü ilə həm dini, həm də lirik mövzularda şeirlər, həcvlər, mərsiyələr, qəzəllər yazır, müasirləri ilə şeirləşirdi. O, öz məktəbinə gözəl səsi olan 70-dək gənc sazəndə cəlb edərək, onlara muğamatın sirlərini öyrədirdi. Bu məktəb Azərbaycanda vokal və çalğı musiqisinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın görkəmli xanəndələri Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Şahnaz Abbas, Dəli İsmayıl, Bülbülcan, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Cabbar Qaryağdıoğlu, Sadıqcan və b. Xarrat Qulunun yetirmələridir.

Mir Möhsüm Nəvvab (1833-1918). Rəssam, astronom, ədəbiyyatşünas, nəqqaş, tarixçi, xəttat və musiqişünas Mir Möhsüm Nəvvab 1833-cü ildə Şuşa şəhərində Hacı Seyid Əhmədin ailəsində dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini ruhani məktəbində almış, ərəb, fars, türk dillərini mükəmməl mənimsədikdən sonra Abbas Sarıcalı mədrəsəsində astronomiya, kimya, riyaziyyat və digər elmlərə yiyələnmişdir.

Mir Möhsüm Nəvvab "Vüzuhül-ərqam" ("Rəqəmlərin izahı") risaləsinin müəllifidir. Klassik üslubda qələmə alınmış əsər ilk dəfə 1913-cü ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. Həmin risalədə ayrı-ayrı muğamların, bəzi dəstgahların mənşəyi və onların adlarının kökü haqqında məsələlər araşdırılır, muğamların şeir mətnləri ilə əlaqəliliyi, ifaçı ilə dinləyicinin qarşılıqlı münasibətləri, akustika baxımından optimal yerləşməsi problemlərinə toxunulur. M.Nəvvab ilk dəfə burada dəstgah terminindən istifadə edir, o vaxt Qarabağda məlum olan altı dəstgahın -Rast, Mahur, Şahnaz, Rahavi, yaxud Rahab, Çahargah və Nəvanı-nadını çəkir. Müəllif həmin əsərində Qarabağ musiqiçiləri tərəfindən ifa olunan 82 mahnı və muğamın adlarını qeyd edir. Əsərdə M.M.Möhsüm bir neçə muğamın mənşəyini və onların adının etimologiyasını araşdırır.

Ensiklopedik biliyə malik M.M.Nəvvab Şuşanın mədəni və ictimai həyatında fəal iştirak edirdi. O, müxtəlif mövzularda şeirlərin, elm və incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinə həsr olunan iyirmidən artıq kitabın müəllifidir. Məktəblərdə müdərрисlik edən M.M.Nəvvab "Məclisi-fəramuşan" adlı ədəbi, "Məclisi-xa-

nəndə” adlı musiqi məclisləri qurmuşdu. Şairlərdən Abdulla bəy Asi, Fatma xanım Kəminə, Məşədi Ey-yub Baqi, Xan Qarabaği, Abdulla Həsən Şahid, ifaçı və müğənnilərdən Hacı Hüsü, Məşədi Cəmil Əmi-rov, İslam Abdullayev, Seyid Şuşinski və b. həmin məclislərin üzvləri idilər.

M.M.Nəvvabın əsərləri içərisində 1913-cü ildə Bakıda nəşr olunan “Təzkireyi-Nəvvab” toplusu da maraq doğurur. Burada orta əsrlərdə Qarabağdan çıxmış 100-dən artıq şairin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat toplanmışdır. Bundan başqa müəllifin “Nəsihətnamə”, “Kifayətül-ətfal”, “Nurül-Ənvar” və “Pəndnamə” kitabları da vardır. Müəllifin “Təvarixi-rəzm və şurişi-taifeyi-əraməniyyəyi-Qafqaz ba fir-qeyi-müsəlmanan” (“Qafqaz erməniləri tayfasının müsəlmanlarla savaş və iğtişas tarixləri”) adlandırdığı kitabı real faktlar əsasında qələmə alınıb və ermənilərin 1905-1906-cı illərdə xalqımıza qarşı törətdiyi vəhşilik və cinayət əməllərini, mənfur niyyətlərini tam gercəkliyi ilə əks etdirir.

M.M.Nəvvab öz bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan incəsənətinə böyük töhfə vermişdir. Bir çox akvarel rəsmləri, kitab miniatürləri və bir neçə bina və məscidə vurduğu naxışlar qalmaqdadır.

Hacı Hüsü Kazımlı (1839-1898). Hacı Hüsü Kərbəlayı Lütfəli oğlu Kazımlı Şuşanın Çölqala məhəlləsində anadan olmuşdur. Hacı Hüsü xanəndə, Şərq və Azərbaycan muğamlarının mahir bilicisi, müəllim və bəzi muğamların yaradıcısı idi. Atası Niftalı kişi Şuşanın məşhur papaqçılarından sayılırdı. Hacı Hüsü ibtidai təhsilini molla yanında aldıqdan sonra mədrəsədə təhsilini davam etdirir. Gözəl səsi olduğundan, o, müğənniliyə başlayır, vokal sənətinin görkəmli nümayəndəsi Xarrat Quludan dərs alır. O, ilk dəfə şuşalılar qarşısında “Xandəmirovun teatri” binasında Xeyriyyə gecəsində tarzən Sadıqcanın müşayiətilə “Çahargah” muğamını oxuyur və bu ifasına görə böyük şöhrət qazanır. Hacı Hüsü XIX əsrin 80-ci illərində M.M.Nəvvab ilə birlikdə Şuşada “Musiqiçilər məclisi” təşkil edir. Bu məclisdə muğam sənətinin müzakirəsi keçirilirdi. Hacı Hüsü sayılıb-seçilən xanəndə olmaqla bərabər, həm də Şərq və Azərbaycan muğamlarını gözəl bilən musiqişünas və müəllim kimi də məşhurlaşmışdı. O, bir sıra muğamları təkmilləşdirmiş, onların yeni variantlarını (“Qatar” muğamı) yaratmışdır. Hacı Hüsü Xurşidbanu Natəvanın sevimli xanəndəsi olmuş, onun məclislərində, həmçinin şamaxılı Mahmud ağanın və bakılı Məşədi Məlik Mənsurovun məclislərində iştirak edirdi.

Hacı Hüsü Azərbaycanın müxtəlif guşələrində keçirilən toylara, el şənliklərinə, eləcə də Yaxın və Orta Şərqlin bir sıra şəhərlərinin təmtəraqlı məclislərinə dəvət olunurdu. 1880-ci ildə İran şahı Nəsrəddin şah (1848-1896) Hacı Hüsünü öz oğlunun toyuna dəvət etmişdi. Xanəndəni həmin məclisdə tarzən Sadıqcan və kamançaçı Bağdagül Ata müşayiət edirdi. İranın bir çox məşhur musiqiçilərinin çıxış etdiyi həmin toyda şahın birinci mükafatı Hacı Hüsüyə təqdim olunmuşdur.

Görkəmli sənətkarın həyatının son illəri çətin keçmişdir. Belə ki, o, Ərəbistandan Həcc ziyarətindən qayıtdıqdan sonra cahil mollaların təzyiqinə tuş gəlmiş, yalançı zahidlər onun Hacı olduğu üçün oxumasını günah saymışlar. Ona görə də məşhur sənətkar Aşqabada köçərək ömrünü orada başa vurmuşdur.

Fatma xanım Kəminə (1841-1898). XIX əsrin qadın aşiq-şairəsi Fatma xanım Kəminə Şuşada dünyaya gəlmişdir. Kiçik yaşlarından şeirə, musiqiyə maraq göstərən Fatma xanım Şuşada ilk təhsilini almış, fars dilini mükəmməl öyrənmişdir. Aşiq Pəri və Xurşidbanu Natəvandan sonra Qarabağın üçüncü qadın şairəsi olan Fatma xanım saf məhəbbət mövzusunda qezəllər də yazır, “Məclisi-fəramuşan”da yaxından iştirak edirdi. Şairə həmçinin Xan qızı Natəvanın başçılıq etdiyi “Məclisi-üns” ədəbi məclisin üzvləri ilə şeirləşirdi.

Zülalov Bülbülcan (1841-1927). Azərbaycan xanəndəlik məktəbinin görkəmli nümayəndəsi əslən Şuşadan olan Bülbülcan - Əbdülbaqi Kərbəlayi Əli oğlu Zülalov ilk musiqi təhsilini Xarrat Qulunun məktəbində almışdır. Sonralar tarzən Mirzə Sadıqla birlikdə Qarabağ, Şəki, Şirvan və Gəncənin el məclislərində çıxış edirdi. Qeyri-adi səsi olan Əbdülbaqi Xurşidbanu Natəvanın təşkil etdiyi şənliklərə də qoşulurdu.

Görkəmli xanəndə Bülbülcan 1875-1905-ci illərdə Tiflisdə yaşamışdır. Həmin illərdə onun dəstəsi yüksək səviyyəli məclislərə dəvət alırdı. Gözəl zəngulələrinə görə Tiflisdə ona Bülbülcan ləqəbini verilmişdi.

Bülbülcan xeyriyyəçi kimi də tanınır, Tiflisdə təşkil olunan xeyriyyə konsertlərində mütəmadi çıxış edir, gürcü, ləzgi, kumik dillərini bilir və bu dillərdə də mahnılar oxuyurdu. O, azərbaycanlı və gürcü

musiqiçiləri arasında dostluq ənənələrinin bünövrəsini qoyan sənətkarlarımızdandır.

Rusiya çarı III Aleksandrın Qafqaz səfəri zamanı (1888) Tiflisin Müctəhid bağında onun şərəfinə düzəldilən məclisdə Bülbülcan da iştirak etmişdi. Böyük xanəndənin bülbül kimi cəh-cəh vurduğundan vəcdə gələn çar onun at üstündə Kovalevski prospekti ilə (indiki Rustaveli prospekti) keçib getməsinə icazə verir. Knyaz Mixayıl Romanov (I Nikolayın qardaşı) 1904-cü ildə Tiflisdə səfərdə olarkən onun şərəfinə Edem bağında təşkil edilən ziyafətdə Bülbülcan o qədər gözəl oxuyur ki, knyaz barmağından 4 karatlıq brilyant üzüyü çıxararaq ona hədiyyə verir. Müzəffərəddin şah 1900-cü ildə Avropaya səfər edərkən Tiflisdə qonaq qalır və məclislərin birində Bülbülcanın ifasını bəyəndiyindən onu "Şir-xurşid" ordeni ilə təltif edir.

Bakıya köçən Bülbülcan məşhur tarzən Qurban Pirimovla birlikdə çalışır. Onlar Azərbaycan artistlərinin təşviqat briqadasının tərkibində rayonlara səfərə gedir, xalq qarşısında konsertlər verirdilər. Bülbülcanın səsinə valeh olan Üzeyir Hacıbəyli 1923-cü ildə onu Azərbaycan Dövlət Musiqi Məktəbinə dəvət edir. O bir müddət bu məktəbdə muğamatdan dərs deyir və bir çox xanəndələrin yetişməsində böyükrol oynayır.

Bülbülcandan dərs alan və onun sənətini sevən istedadlı gənclər (Cabbar Qaryağdıoğlu, Musa Şuşinski, Məşədi Məmməd Fərzəliyev, Şəkili Ələsgər, Vahab bəy, Molla Abbas, Seyid Şuşinski və b.)sonralar Azərbaycan mədəniyyətinin məşhur simaları oldular.

Sadiqcan (1846-1902). Musiqiçi, tarzən, bəstəkar və Azərbaycan tarını təkmilləşdirən Sadiqcan Mirzə Əsəd oğlu Sadiq Şuşada dünyaya göz açmışdır. Hələ uşaq yaşlarından incəsənətə, musiqiyə böyük həvəsini, həzin və gözəl səsinə duyan atası onu Sadiqcanı Xarrat Qulunun məktəbinə aparır və yeniyetmənin səsinə xoşu gələnXarrat Qulu onu öz məktəbinə qəbul edir.

Xalq mahnılarını özünəməxsus şəkildə oxuyan Sadiqın səsi 18 yaşında ikən qəflətən batır. Amma musiqiyə, sənətə bağlılığı onu ruhdan salmır, bir müddət tütək, ney, sonra da kamança çalmaqla davam edir. Bu alətlərdə gözəl ifa edə bilsə də, daha çox tar çalmağa meyl edir. Sadiqcan tara 6 sim də əlavə edərək simlərin sayını 11-ə çatdırır. Onun yaratdığı yeni tar daha gözəl, daha mükəmməl hesab olunurdu.

Sadiqcan istedadlı pedaqoq kimi də tanınırdı. Qurban Pirimov, Məşədi Cəmil Əmirov, Məşədi Zeynal Haqverdiyev, Şirin Axundov, Mərdi Canıbəyov, Həmid Malıbəyli və digərləri tarzənin məşhur şagirdlərindən idilər. Sadiqcan 1901-ci ildə Şuşada təşkil olunan Birinci Şərq konsertinə qoşularaq, orada ilk dəfə tərda "Mahur" muğamı ilə solo ifa edir.Azərbaycan musiqi tarixində bir sıra muğamların yaranması və təkmilləşdirilməsi, tara simlərin artırılması və s. Sadiqcanın yaradıcılığı ilə bağlıdır.

Cabbar Qaryağdıoğlu (1861-1944). Xanəndə, şair, musiqi xadimi, Azərbaycanın xalq artisti Cabbar İsmayıl oğlu Qaryağdıoğlu Məşədi Şuşada doğulmuşdur. Orta musiqi təhsilini Şuşada almışdır. 1887-ci ildə ilk dəfə Ə.Haqverdiyevin "Məcnun Leylinin qəbiri üstündə" səhnəsində Məcnun rolunu ifa etmişdir. XIX əsrin 90-cı illərində Bakı, Gəncə, Ağdaş və Şamaxı şəhərlərində qastrol səfərlərində olmuşdur. C.Qaryağdıoğlu 1905-ci ildə tərda Qurban Pirimov, kamançada S.Oqanezaşvili olmaqla üçlük yaratmışdır. Üçlüyün repertuarına Azərbaycanın xalq mahnıları, "Kürd-Şahnaz", "Mahur", "Bayatı-Qacar", "Heyratı" kimi musiqi və təsniflər daxil idi. Onlar Cənubi Qafqaz, Orta Asiya, İran və İraqa qastrollara gedirdilər. C.Qaryağdıoğlu təkcə Azərbaycan dilində deyil, fars, özbək, türkmən, gürcü və ərəb dillərində də gözəl mahnılar oxumuşdur. Üçlüyün ifaları Varşavada, Kiyevdə və Moskvada qrammofon vallarına yazılmışdır. Moskvada C.Qaryağdıoğlu ilə tanış olan F.Şalyapin və S.Yesenin onun ifa ustalığını çox yüksək qiymətləndirmişlər. Təsədüfi deyil ki, S.Yesenin C.Qaryağdıoğlunu "Şərq musiqisinin peyğəmbəri" adlandırmışdır. Musiqi sənətinin biliciləri onun səsinə italyan müğənnisi E.Karuzonun səsi ilə müqayisə edirdilər.

Azərbaycan Konservatoriyasının yaradıcılarından olan C.Qaryağdıoğlu klassik xalq musiqisindən dərs demişdir. İfasında 300-ə qədər xalq mahnısı lentə alınan C.Qaryağdıoğlu Azərbaycan Filarmoniyasının və Azərbaycan radiosunun solisti kimi də fəaliyyət göstərirdi. 30-dan artıq qəzəl və dübeyti yazan C.Qaryağdıoğlu "Şahsənəm" operasının yazılmasında R.Qliyerə çox kömək etmişdir. Üzeyir Hacıbəyov, Fikrət Əmirov, Niyazi öz musiqi əsərlərini yaradarkən C.Qaryağdıoğlu ilə məsləhətləşərdilər. Bir sıra orden və medallarla təltif olunan Cabbar Qaryağdıoğlu Bakıda vəfat etmişdir.

Keçəcioğlu Məhəmməd (1864-1940). Məhəmməd Məşədi Xəlil oğlu Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası Məşədi Xəlil tanınmış keçə ustası olduğu üçün xanəndə xalq arasında "Keçəcioğlu" adı ilə tanınırdı. Keçəcioğlu Məhəmməd Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. O, xanəndəlik sənətini Şuşada Xarrat Quludan və Məşədi İsidən öyrənmişdir.

Keçəcioğlu Məhəmmədlə dəfə Bakı tamaşaçıları qarşısında 1902-ci ildə çıxış edir. Həmin konsertdə "Şüştər" muğamını çox böyük ustalıqla oxuyur. Bu konsertdən sonra Bakının mədəni həyatı onu özünə cəlb etdiyindən o, 1904-cü ilin əvvəllərində Bakıya köçür. Keçəcioğlu Məhəmməd Bakıda daha geniş fəaliyyət göstərir, məşhur tarzənlər Məşədi Zeynal, Mərdi Canıbəyov, Qurban Pirimov və b. ilə əməkdaşlıq edirdi. Repertuarında klassik muğamlar, təsnif və xalq mahnıları əsas yer tuturdu. Xüsusilə, onun Cabbar Qaryağdıoğlu ilə birgə Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasından müxtəlif səhnələri duet şəklində oxumaları çox dillər əzbərinə çevrilmişdi. Xanəndənin ifasında bir sıra muğam, təsnif və xalq mahnıları "Sport-rekord" (Varşava, 1912) və "Ekstrafon" (Kiyev, 1914) şirkətləri tərəfindən qrammofon valına yazılmışdır. Keçəcioğlu Məhəmməd Quba şəhərində vəfat etmişdir.

Xanlıq Şükür (1872-1927). Şuşada yoxsul ailədə doğulan Xanlıq Şükür muğamları, Azərbaycan xalq mahnı və təsniflərini öyrənərək xanəndəlik sənətinin sirlərinə yiyələnmişdi. O, "Zəmin-xarə", "Segah", "Hicaz", "Şüştər", "Şur" muğamlarını çox məharətlə oxuyurdu. Mahnı və təsnifləri məharətlə oxumasında müəllimi Hacı Hüsünün böyük əməyi vardı. Şuşalılar ona "quşdilli Şükür" deyirdilər. Çünki Şükür oxuyan kimi quşlar birnəfəsə onun avazına qoşularmışlar.

Xan qızı Xurşidbanu Natəvan rəhbərlik etdiyi "Məclisi-üns" ədəbi məclisinin üzvlərini tez-tez bağına dəvət edirdi. Ədəbi məclisdə şairlər yeni şeirlərini oxuyur, muzakirə edir, sazəndə və xanəndələr də məclisin şövqünü artırmaq üçün səslə sözün ünsiyyətini yaradırdılar. Hacı Husu, Məşədi İsi, Sadıqcan və digər məşhur musiqiçilər bu məclislərdə yaxından iştirak edirdilər.

Şükürün taleyində X.Natəvanın böyük rolu vardı. Deyilənə görə, Xan qızı bir gün bağda gəzərkən Qala yaxınlığında mahnı oxuyan yeniyetmə diqqətini çəkir. Oğlanın gözəl, məlahətli səsi onu məftun edir. Natəvan nəvəzişlə ona deyir: "Oğlum, məsləhətim budur ki, mənim yanımda qalasan, uşaqlarımla bir yerdə tərbiyə alasan, oxuyasan. Səni nəinki Şuşada, kuli-Qarabağda, bəlkə daha uzaqlarda da tanıyacaqlar". Yoxsul kəndli ailəsində doğulmuş Şükür sonradan xan sarayında yaşayıb təhsil aldığına, dövrünün savadlı insanlarından biri olduğuna görə Şuşa əhli onu "Xanlıq Şükür" deyə çağırırdı.

Xanlıq Şükür bütün klassik xanəndələr kimi el şənliklərində, toy məclislərində yaxından iştirak edirdi. O, 55 yaşında Şuşada haqq dünyasına qovuşmuşdur.

Məşədi Məmməd Fərzəliyev (1872-1962). Xanəndə Məşədi Məmməd Fərzəliyev Şuşada anadan olmuşdur. O, gənc yaşlarından Şuşanı tərk etmiş, bir müddət Gəncədə, sonralar isə Tiflis, Batum, Vladıqafqaz, İstanbul və başqa şəhərlərdə yaşamış, xanəndəlik etmiş, görkəmli sənətkar kimi tanınmışdır.

M.M.Fərzəliyev hələ Şuşada olarkən toy məclislərində və xalq şənliklərində çıxış edirdi. O, ilk dəfə Şuşada Xandəmirovun teatrındakı Şərq konsertində böyük uğur qazanır. Oxuduğu "Bayatı-Kürd", "Rast", "Şur", "Çahargah", "Zabul-Segah", "Kürdü-Şahnaz", "Heyratı", "Mənsuriyyə", "Səmayi-Şəms", "Qarabağ şikəstəsi", "Arazbarı", "Kərəmi", "Əfşarı" və s. muğamlar xalq tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanırdı. O, "Şüştər" ustası kimi daha məşhur idi.

M.M.Fərzəliyev 1912-ci ildə Varşavada "Sport-Rekord" şirkətindən dəvət alır, 40-a qədər muğam, təsnif və mahnını vala yazdırır. O həmçinin Kiyev şəhərində "Ekstrafon" şirkəti tərəfindən muğam və xalq mahnılarını qrammofon valına yazdırır. Zubalov adına xalq evi tərəfindən Tiflisə dəvət edilir, Rusiyanın bir çox şəhərlərində, Polşa, Almaniya, Fransa, Belçika, İngiltərə, Avstriya, Rumıniya, Türkiyə və İranda konsertlər verir. Xanəndə bütün muğam və mahnılarında ən çox X.Natəvanın qəzəllərini ifa edirdi.

1929-cu ildə M.M.Fərzəliyev növbəti qastrol səfərinə gedir və Azərbaycana qayıtmır. Türkiyədə Mehmet Ferzalı adıyla "Azəri muzik heyəti"nin rəhbəri kimi fəaliyyət göstərir. O, sovet repressiyalarından, ağır təzyiqlərdən Türkiyəyə pənah aparmışdı. Xanəndə ömrünün sonunadək İstanbul şəhərində yaşayıb-yaradır.

Məcid Behbudov (1873-1945). Məcid Behbudalı oğlu Behbudov Şuşada anadan olmuşdur.

O, əvvəllər Qarabağ və Gəncə məclislərində, sonralar isə Cənubi Qafqazın müxtəlif şəhərlərində tarzən kimi tanınırdı. M.Behbudov uzun illər Tiflisdə tarzənlərdən Məşədi Zeynal, Rzabala və kamançaçı Ruben Qaraxanov ilə "Dvoryanski klub"da xanəndəlik edirdi.

M.Behbudov musiqili tamaşalarda çıxış edir, Təbriz, İstanbul, Sofiya şəhərlərində konsertlər verirdi. O, 1910-cu ildə artıq Gürcüstanda məşhur xanəndə idi. Rıqa şəhərində fəaliyyət göstərən "Qrammofon" şirkəti onun ifasında Azərbaycan muğam, təsnif və xalq mahnılarını lentə almışdır.

"Mirzə Hüseyn segahı"nı, "Şüştər"i, "Çahargah"ı xüsusi məharətlə ifa edən M.Behbudov Azərbaycanda opera teatrının inkişafında yaxından köməklik göstərir. Xanəndə 1911-ci ildə Səsa Oqanezaşvilinin "Fərhad və Şirin" operasında Xosrov rolunda oynayır. O, Üzeyir Hacıbəylinin opera və operettalarında, Məşədi Cəmil Əmirovun "Seyfəl-Mülk" operasında çıxış edir.

M.Behbudov Firuzə Vəkilova ilə ailə həyatı qurmuş və bu izdivacdan SSRİ Xalq artisti Rəşid Behbudov, RSFSR xalq artisti Ənvər Behbudov və Azərbaycan SSR əməkdar artisti Nəcibə Behbudova dünyaya gəlmişdir.

Zabul Qasım (1873-1927). Xanəndə Zabul Qasım və ya Qasım İbrahim oğlu Abdullayev Şuşada anadan olmuşdur. XIX əsrin sonunda el şənliklərində "Segah" muğamı dəbdə idi, sonralar isə xanəndələr "Zabul-segah"a daha çox meyl etdilər. Bunun əsas səbəbi tarzən Sadıqcanın tarın qoluna "Zabul" pərdəsini əlavə etməsiylə əlaqədər idi. "Zabul" muğamını xüsusi ustalıqla ifa etdiyinə görə Qasım Abdullayev xalq arasında "Zabul Qasım" adı ilə məşhurlaşmışdı.

XX əsrin əvvəllərində Zabul Qasım Bakıda bir neçə dəfə konsert verir və tamaşaçıların böyük rəğbətini qazanır. O, ilk dəfə 1903-cü ilin yanvar ayının 27-də H.Z.Tağıyevin teatr binasında verilən "Şərq konserti"ndə Cabbar Qaryağdıoğlu, Şəkili Ələsgər və Seyid Mirbabayevlə birlikdə Bakı tamaşaçılarının qarşısına çıxır. Zabul Qasım 1914-cü ildə "Sport-Rekord" şirkətinin dəvəti ilə Tiflis şəhərinə gedən xanəndə "Zabul-segah", "Bayatı-Şiraz", "Hümayun", "Şur", "Mahur-Hindi" və bir neçə təsnif oxuyaraq səsinə vala yazdırır. O, ömrünün son illərində Şuşa musiqi məktəbində muğamatdan dərs deyir, incəsənət işçilərinin respublika həmkarlar ittifaqı şurasının sədri vəzifəsində çalışır. Zabul Qasım ömrünün sonunadək Şuşada yaşayır.

Məşədi Cəmil Əmirov (1875-1928). Tarzən, bəstəkar Məşədi Cəmil Əmiraslan oğlu Əmirov Şuşada anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini mədrəsədə almışdır. Dövrün bir çox sənətkarları kimi Məşədi Cəmil də klassik Azərbaycan muğamatını böyük musiqişünas M.M.Nəvvabdan öyrənir. Şuşa məclislərində ilk dəfə Qaragöz Zülfüqarla çalıb-oxuyur, ustadı M.M.Nəvvabın musiqi məclislərində iştirak edir.

1910-cu ildə Cəmil Əmirov bir qrup musiqiçi ilə Rıqa şəhərindəki "Qrammofon" şirkətinə dəvət olunur və burada bir sıra muğam və xalq mahnılarını vala yazdırır. O, 1911-ci ildə musiqi təhsili almaq üçün Türkiyəyə gedərək iki ilə yaxın İstanbulda yaşayır. Gəncəyə döndükdən sonra şəhərdə musiqi məktəbi açmaq istəyən Məşədi Cəmilə Çar hökuməti icazə vermir. O, muğam kursu açır. Seyid Şuşinski, Bülbül, Zülfü Adıgözəlov, Əli Cavad oğlu, Əbdürrəhman Fərəcov və Musa Şuşinski kimi sənətkarlar bu kursdan faydalanırlar.

1921-ci ildə isə Məşədi Cəmil Gəncədə dram truppası yaradır. Truppa iki ilə yaxın bir müddətdə Gəncə, Şəki, Qazax mahallarında musiqili dramlar, opera tamaşaları ilə çıxış edir. 1923-cü ildə Gəncədə musiqi məktəbi açmaq üçün icazə alır və ilk tədris ilində məktəbə 39 tələbə qəbul edir. Məşədi Cəmilin oğlu Fikrət Əmirov, Qənəbər Hüseynli, Telman Hacıyev və başqaları bu məktəbin yetirmələridir. Bundan əlavə o, məktəbdə tədris dərs deyir, həm də xalq çalğı alətlərindən ibarət orkestrə rəhbərlik edirdi. Sonralar bu məktəb genişlənərək 1928-1929-cu tədris ilində Musiqi Texnikumuna çevrilir.

Məşədi Cəmil 1912-ci ildə "Heyratı" muğamını nota köçürüb "Şəhbal" jurnalında nəşr etdirir. 1915-ci ildə uzun müddət çalışmalardan sonra "Seyfəl-mülk" operasını tamamlayır və əsəri səhnələşdirmək üçün bir çox sənətkarları Gəncəyə dəvət edir. Bu opera Gəncədə iki dəfə səhnəyə qoyulduqdan sonra Tiflisə dəvət alır və 1916-cı ilin iyunun 3-də quruluşçu rejissoru Sıdqi Ruhulla olmaqla Tiflis Kozyanin teatrında operayenidən səhnələşdirilir. Tiflis səfərindən sonra İrəvanda da həmin tamaşaoyananılır.

Məşədi Cəmil 1923-cü ildə "Namuslu qız" operettasını yazır və bu əsər də Gəncədə uğurla səhnələşdirilir. Operetta həmçinin Şuşa, Ağdaş, Şəki, Bərdə, Zaqatala, Ağdam və Tiflisdə tamaşaya qoyulur.

İslam Abdullayev (1876-1964). Qarabağ muğam məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən

olan İslam Əbdül oğlu Abdullayev Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Şuşa şəhər məktəbində, musiqi dərslərini isə M.M.Nəvvab, Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Mirzə Muxtar Məmmədov, Dəli İsmayıl, Keştaqlı Həşim kimi sənətkarlardan alır. İ.Abdullayevin ilk dəfə Sadıqcanın oğlunun toyunda "Segah" oxuması ona böyük şöhrət qazandırır. O, 1901-1905-ci illərdə tarzən Qurban Pirimovla birlikdə məclislərdə çıxış edirdi.

1910-1915-ci illərdə "Sport-Rekord" və "Ekstrafon" səsyazma şirkətləri tərəfindən "Segah", "Bayatı-Qacar", "Şahnaz", "Şüştər" muğamları və bir sıra təsnifləri İ.Abdullayevin ifasında qramofon vollarına yazılır. Xanəndə "Segah" və onun bütün variantlarını – "Zabul-Segah", "Mirzə Hüseyn segahi", "Orta Segah", "Xaric Segah" muğamlarını xüsusi bir şövq və məharətlə oxuduğuna görə xalq arasında "Segah İslam" adlandırılırdı.

İ.Abdullayev pedaqoq kimi Xan Şuşinski, Yaqub Məmmədov, Sahib Şükürov və b. xanəndələrin yetişməsində böyük rol oynamışdır. Uzun illər Azərbaycan Dövlət Estrada Orkestrinin solisti olan İ.Abdullayev 1949-cu ildə "Əməkdar artist" adına layiq görülmüşdür. O, 1964-cü ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Zülfüqar Hacıbəyov (1884-1950). Bəstəkar Zülfüqar Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyov Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. O, Şuşa ikiillik rus-tatar məktəbində təhsilini başa vurduqdan sonra Şəhər Duması və qəza idarəsində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. 1907-ci ildə öz ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçür və bir müddət jurnalist-publisist kimi fəaliyyət göstərir. Kiçik qardaşları Üzeyir Hacıbəyov və Ceyhun Hacıbəyovun musiqişünas kimi püxtələşməsində onun çox böyük əməyi vardı.

Z.Hacıbəyov müxtəlif illərdə Azərbaycan konsert birlikləri idarəsində musiqi rəhbəri, Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri Orkestrində baş məsləhətçi (1928), daha sonra Azərbaycan Radio Verilişləri şəbəkəsinin musiqi bölməsinin bədii rəhbəri (1933-1937), Azərbaycan Dövlət Estrada Orkestrinin bədii rəhbəri (1937) vəzifələrində çalışır.

XX əsrin birinci rübündə məşhurlaşan "Kənd qızı", "Çoban qız" və "Əsgər nəğməsi" bəstəkarın ilk mahnılarından idi. O, 1932-ci ildə "Kölə qadınların rəqsi" adlı simfonik pyes bəstələyir. Tanınmış bəstəkar 1935-ci ildə oğlu Niyazi ilə birlikdə Cəfər Cabbarlının eyniadlı pyesi əsasında çəkilən ilk səsli Azərbaycan filmi olan "Almaz"a musiqi yazır. Z.Hacıbəyovun son əsəri 1950-ci ildə Zakir Bağirovla birlikdə yazdığı kantata idi. Məşhur azərbaycanlı dirijor və bəstəkar, SSRİ Xalq artisti Niyazi Tağızadə (Hacıbəyov) (1912-1984) və dirijor, Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi Çingiz Hacıbəyov (1913-1971) Z.Hacıbəyovun övladları idilər.

Üzeyir Hacıbəyli (1885-1948). Musiqi tariximizin görkəmli nümayəndəsi, bəstəkar, musiqişünas, SSRİ Xalq artisti, professor, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı, Azərbaycan EA-nın akademiki, Azərbaycan professional musiqi sənətinin banisi Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli (Hacıbəyov) 18 sentyabr 1885-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. O, 1899-1904-cü illərdə Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almışdır.

1908-ci ilin yanvarında Ü.Hacıbəyov qardaşları Ceyhun və Zülfüqarla birlikdə H.Z.Tağıyevin teatrında M.Füzulinin eyniadlı poeması əsasında "Leyli və Məcnun" operasını tamaşaya qoyurlar. Həmin tamaşada Ceyhun Hacıbəyov İbn Salam rolunda çıxış edir. Məhz bu əsərlə Şərq muğam teatrının əsası qoyulur. Ü.Hacıbəyov daha sonra "Şeyx Sənan", "Rüstəm və Söhrab", "Əsli və Kərəm", "Şah Abbas və Xurşidbanu", "Harun və Leyla" musiqili muğam operalarını yaradır. Bəstəkarın yaradıcılıq zirvəsi "Koroğlu" operasıdır. Sözügedən qəhrəmanlıq dastanı XVI-XVII əsrlərdə xalq hərəkatının klassik musiqi ilə obrazlı təzahürüdür. Operanın musiqi dramaturgiyasını xor səhnələri təşkil edir.

Üzeyir Hacıbəylinin heykəli. Bakı

Xalq məişəti və adət-ənənələri "Ər və arvad", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan" musiqili komediyalarında daha dolğun əksini tapır. Bu əsərlər, xüsusilə də "Arşın mal alan" dünyanın bir sıra ölkələrində dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur. "Arşın mal alan"ın motivləri əsasında 1917, 1945 və 1956-cı illərdə Bakıda, 1937-ci ildə isə Amerikada eyniadlı film çəkilmişdir. Musiqişünas-bəstəkarın Nizami Gəncəvinin "Sənsiz" və "Sevgili canan" qəzəllərinə yazdığı romansları da ölməz sənət əsərlərindəndir.

Ü.Hacıbəyov publisist kimi də geniş fəaliyyət göstərmişdir. Onun "İttihad", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni İqbal" qəzetlərində və "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunan çoxsaylı məqalə və felyetonları var.

Azərbaycanda Üzeyir Hacıbəyovun xatirəsinə Beynəlxalq Musiqi Festivalı keçirilir və bəstəkarın anadan olduğu gün – 18 sentyabr "Musiqi günü" kimi hər il qeyd olunur.

Seyid Şuşinski (1889-1965). Mir Mövsüm ağa Seyid İbrahim oğlu Seyid Şuşinski Şuşa qəzasının Horadiz kəndində dünyaya gəlmişdir. Şuşa xanəndəlik məktəbinin parlaq nümayəndəsi Cabbar Qaryağdıoğlu onu "Şərq musiqisinin incisi" adlandırırdı. Seyid Şuşinski xanəndəlik sənətinin sirlərinə yiyələnmək üçün iki il M.M.Nəvvabın məktəbində oxuyur, sonrakı müəllimi isə Cabbar Qaryağdıoğlu olur. "Rast", "Kürdi-Şahnaz", "Dilkəş" muğamlarını ilk dəfə oxuyan S.Şuşinski "Mahur", "Nəva", "Məsnəvi", "Mani", "Arazbari", "Heyratı", həmçinin mürəkkəb muğam olan "Çahargah"ı xüsusi məharətlə ifa edirdi.

S.Şuşinski ictimai-siyasi mövzularda şeir və qəzəl söyləyən, xalq mübarizəyə səsləyən ilk xanəndə sayılırdı. Ü.Hacıbəyovun müxtəlif illərdə Tiflisdə, Şuşada və Bakıda tamaşaya qoyulan "Leyli və Məcnun" operasında Məcnun və İbn Salam, "O olmasın, bu olsun" və "Arşın mal alan" musiqili komediyalarında Sərvər və Əsgər rollarının mahir ifaçısı idi. S.Şuşinski novator sənətkar olaraq bir sıra muğamları ("Rast-Humayun", "Qatar-Bayatı", "Şur-Şahnaz") birləşdirib yeni variantda oxuyurdu.

S.Şuşinski 1926-1933-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında, 1943-cü ildən isə Bakı Musiqi Məktəbində xanəndəlik üzrə dərs demiş və 1956-cı ildə Azərbaycan Xalq artisti adına layiq görülmüşdür.

Bülbül Məmmədov (1897-1961). Musiqi folkloru tədqiqatçısı, professor, müğənni, SSRİ xalq artisti, Azərbaycan professional vokal məktəbinin banisi Murtuza Məşədi Rza oğlu Məmmədov Şuşa yaxınlığındakı Xanbağında dünyaya göz açmışdır. Gənc ikən gözəl səsə malik olduğundan Şuşada xalq tərəfindən ona "Bülbül" adı verilir.

Yaradıcılığına xanəndə kimi başlayan Bülbül Azərbaycan xalq mahnılarını və muğamları ifa edirdi. "Sənsiz", "Sevgili canan", "Qara gözlər", "Ölkəm" və s. mahnılar daima repertuarına daxil idi. O, 1932-1944-cü illərdə Respublika Elmi-Tədqiqat Musiqi Mərkəzinin təşkilatçısı və rəhbəri kimi çalışır.

Ötən əsrin 80-ci illərində Bülbülün, eləcə də X.Natəvanın və Ü.Hacıbəylinin Şuşada qoyulan bürünc büstləri Birinci Qarabağ müharibəsinə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən güllə-baran edildi və oradan götürüldü. 44 günlük vətən müharibəsindən sonra Şuşa işğaldan azad olundu və heykəllər qaytarılaraq öz yerinə qoyuldu.

Bülbülün abidəsi. Şuşa

Zülfü Adıgözəlov (1898-1963). Zülfü (Zülfü-qar) Səməd oğlu Adıgözəlov Şuşada anadan olmuşdur. İlk təhsilini Ağcabədidə alan Zülfü artıq 1920-ci illərin sonundan Gəncə toylarında tanınırdı. Şuşada muğam axşamlarının birində (1927-ci il) onun ifasını dinləyən Cabbar Qaryağdıoğlu gənc xanəndəni Bakıya dəvət edir. Z.Adıgözəlovun lentə, qrammofon vallarına yazdırdığı "Rast", "Mahur-hindi", "Segah-Zabul", "Bayatı-Şiraz", "Humayun" muğam dəstgahları, bir sıra təsnifləri, "Nəbi", "Mən gedirəm Zəngilana", "Dedim bir busə ver", "Kəklik" və digər mahnıları musiqi xəzinəmizin nadir incilərindəndir. Klassik muğamları, təsnif və xalq mahnılarını oxuyarkən onların ənənəvi forma və quruluşunu saxlamaqla xanəndə özünəməxsus nəfəsləri, dəst-xətti ilə ifaçılıq sənətinə yeniliklər gətirmişdir. "Səbuhi", "Bakılılar", "Kəndlilər" filmlərində öz mələhətli səsinə əbədləşdirən musiqiçi kino sənətinin inkişafında da xidmətlər

göstərmişdir. Z.Adıgözəlov Azərbaycan SSRİ Əməkdar artisti fəxri adına layiq görülmüşdür.

Xan Şuşinski (1901-1979). Xan Şuşinski kimi tanıdığımız İsfəndiyar Aslan oğlu Cavanşirov Şuşa şəhərində doğulmuşdur. Şuşadakı məclislərin birində onun məharətli ifası bütün qonaqları heyran etdiyindən, ustadı İslam Abdullayev ona "Xan" adını verir. Xan Şuşinskinin kamil xanəndə kimi yetişməsində İslam Abdullayevdən sonra Cabbar Qaryağdıoğlunun və Seyid Şuşinskinin böyük rolu vardı.

Gur və məlahətli səsi, yüksək ifaçılıq mədəniyyəti sayəsində Xan Şuşinski hələ gənclik illərində şöhrət qazanır. Onun yaradıcılığında "Mirzə Hüseyn segahı", "Şahnaz", "Qarabağ şikəstəsi", "Kürd-şahnaz", "Rast", "Bayatı-Şiraz", "Çahargah", "Mahur", "Heyratı", "Şur" və digər muğamlar əsas yer tuturdu. Xan gözəl qaval çaldığına görə ritmik muğamların mahir ifaçısı sayılırdı.

"O olmasın, bu olsun" (1956) filmində müğənni rolunda çıxış edən X.Şuşinski həm də bir sıra mahnıların ("Qəmərım", "Ay gözəl", "Məndən gen gəzmə", "Al yanağından", "Şuşanın dağları başı dumanlı" və s.) müəllifi idi. X.Şuşinski 1943-cü ildə Azərbaycanın Xalq artisti adına layiq görülmüşdür.

Sürəyya Qacar (1910-1992). Sürəyya xanım Sədrəddin Mirzə qızı Qacar 1910-cu ilin mayın 1-də Şuşada doğulmuşdur. O, 1927-ci ildə Bakı Pedaqoji Texnikumunu bitirmişdir. 1940-cı ildən Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında solist, 1968-ci ildən isə vokal üzrə məsləhətçi-müəllim işləmişdir. Onun repertuarında Azərbaycan xalq mahnıları, muğamlar, eləcə də xarici ölkə xalqlarının və bəstəkarlarının mahnıları əsas yer tuturdu.

Sürəyya Qacar Azərbaycan SSR Xalq artisti fəxri adına layiq görülmüş və "Şərəf" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Şəmsi Bədəlbəyli (1911-1987). Azərbaycanın tanınmış aktyoru və rejissoru Şəmsi Bədəl bəy oğlu Bədəlbəyli 1911-ci ilin 23 fevralında Şuşa şəhərində görkəmli pedaqoq və ictimai xadim Bədəl bəy Bədəlbəylinin və Rəhimə xanım Qacarin ailəsində dünyaya göz açmışdır.

Ş.Bədəlbəyli 1930-1932-ci illərdə "Gənc işçi" qəzeti redaksiyasında "İncəsənət və ədəbiyyat" şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmış və onun həmin qəzetin səhifələrində bir sıra tamaşalar haqqında məqalələri dərc olunmuşdur.

Ş.Bədəlbəyli 1976-cı ildə Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti İdarə Heyətinin sədri seçilən Ş.Bədəlbəylinin təşəbbüsü ilə (1978-ci il) Bakıda Azərbaycan Teatr Cəmiyyətinin nəzdində "Dostluq" teatri yaradılır və burada müxtəlif respublikaların tanınmış teatr kollektivlərinin qastrol tamaşaları təşkil edilmişdir. 1987-ci ildə vəfat edən Ş.Bədəlbəyli Bakıda Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Niyazi Tağızadə-Hacıbəyov (1912-1984). Niyazi Tağızadə-Hacıbəyov Azərbaycan musiqisinin inkişafında və təbliğində böyük rol oynamışdır. O, "Xosrov və Şirin" operası, "Zaqatala" süitəsi, "Qaytağı", "Konsert valsı", "Ləzgi həngi" kimi əsərləri ilə milli musiqimizə töhfə vermişdir.

İlk simfonik əsərlərin müəlliflərindən sayılan Niyazinin məşhur "Rast" simfonik muğamı zəngin melodiyası, güclü emosional təsiri, qeyri-adi səslənişi ilə seçilirdi. Onun əsas ifaçılıq fəaliyyəti Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı ilə sıx bağlı idi. Bəstəkar-dirijor bu teatrda müxtəlif vəzifələrdə - dirijor, direktor, bədii rəhbər və baş dirijor kimi çalışır. Maestronun tamaşaya hazırladığı "Nərgiz" (M.Maqomayev), "Vətən" (Q.Qarayev və C.Hacıyev), "Sevil" (F.Əmirov), "Knyaz İqor" (A.Borodin), "Karmen" (J.Bize) operaları, "Gülşən" (S.Hacıbəyov), "Yeddi gözəl", "İldırımli yollarla" (Q.Qarayev) baletləri incəsənət tariximizin yadda qalan səhifələridir.

Zakir Bağırov (1916-1996). Zakir Cavad oğlu Bağırov Şuşada dünyaya gəlmişdir. İlk musiqi təhsilini 1932-ci ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının nəzdindəki fəhlə fakültəsində almış və 1935-ci ildə Moskva Dövlət Konservatoriyası nəzdindəki Musiqi Texnikumunda təhsilini davam etdirir.

Zakir Bağırovun yaradıcılığında "Aygün" və "Qoca Xattabıç" operaları, iki musiqili komediya - "Qaynana", "Kəndimizin səsi", uşaq baleti, fortepiano ilə simfonik orkestr üçün, tar ilə simfonik orkestr üçün, kamança ilə simfonik orkestr üçün konsertlər, Xalq Çalğı Alətləri Orkestri üçün süitalar, kamera-instrumental əsərlər, mahnı və romanslar, bədii və sənədli filmlərə, dram tamaşalarına yazılmış musiqi xüsusi yer tutur.

Azərbaycan bəstəkarı, professor Z. Bağırov 1959-cu ildə "Şərəf" ordeninə, 1960-cı ildə "Azərbaycan SSR Əməkdar incəsənət xadimi" fəxri adına layiq görülmüşdür.

Soltan Hacıbəyov (1919-1974). Bəstəkar, dirijor, pedaqoq, professor Soltan İsmayıl oğlu

Hacıbəyov Şuşa şəhərində doğulmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra Musiqi Texnikumuna daxil olmuş, eyni zamanda Musiqili Komediya Teatrında dirijor vəzifəsində çalışmışdır. Onun ilk əsəri xor və simfonik orkestr üçün yazılan "Pioner" kantatası və "Qızıl gül" musiqili komediyasıdır.

Konservatoriyada oxuduğu illərdə bəstəkar seçdiyi sənətin texnikasına daha dərinlən yiyələn-mək üçün müxtəlif janrlara müraciət edir. O, iki prelüd və fortepiano üçün sonata, İ.Zamanlının sözlə-rinə yazılmış "Çiçəklərin söhbəti", "Neft haqqında nəğmə" mahnılarını, "Quşcuğaz", "Tənha yelkən ağa-rır" romanslarını yazır.

S.Hacıbəyov bir çox tamaşalara - M.İbrahimovun "Məhəbbət", "Kəndçi qızı", S.Vurğunun "İnsan", S.S.Axundovun "Eşq və intiqam", S.Rəhmanın "Əliqulu evləni" və digərlərinə musiqi bəstələmişdir.

Əşrəf Abbasov (1920-1992). Musiqişünas, bəstəkar, pedaqoq, professor, Xalq artisti Əşrəf Cəlal oğlu Abbasov Şuşada doğulmuş və bu şəhərdə tar ixtisası üzrə musiqi təhsili almışdır.

Bəstəkarın yaradıcılığında simfonik musiqi xüsusi yer tutur. Onun simfonik orkestr üçün ilk əsəri tələbə ikən yazdığı "Rəqs süitəsi" idi. "Heyran olmuşam", "Oxu, bülbül", "Qurban olduğum", "Ceyra-nım, gəl", "Gözlə yar", "Qarabağın qızları" və digər romansları, mahnıları uzun illər məhəbbətlə ifa edi-lir. Ə.Abbasovun fortepiano ilə orkestr üçün "Konsert", simfonik orkestr üçün "Konsertino", "Şuşa", "Gələcək gün", "Dramatik poema"sı bəstəkarın ən kamil simfonik əsərlərindən sayılır. O, "Səndən mə-nə yar olmaz", "Dağlar qoynunda", "Həyatım mənim, həyatım mənim" komediyaları üçün musiqisi bəs-tələmiş, simfonik orkestr üçün süitələr yazmışdır. Ə.Abbasov instrumental musiqiyə də müraciət etmiş, skripka, violonçel, fortepiano, nəfəsli alətlər, kamera ansambli, xalq çalğı alətləri orkestri, habelə xor üçün də əsərlər yazmışdır.

Süleyman Ələsgərov (1924-1999). Azərbaycan SSR xalq artisti, bəstəkar Süleyman Əyyub oğlu Ələsgərov Şuşa şəhərində doğulmuşdur. O, 1940-cı ildə Şuşa orta ixtisas musiqi məktəbinin tar sinfini bitirdikdən sonra Bakıya gəlmiş, əvvəlcə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının nəzəriyyə şöbə-sinə, sonra isə bəstəkarlıq şöbəsinə daxil olmuş və həmin sinfi fərqlənmə diplomu ilə qurtarmışdır.

Süleyman Ələsgərov "Milyonçunun dilənçi oğlu" tamaşasına görə (1967-ci il) bəstəkar Üzeyir Ha-cıbəyli adına mükafata layiq görülmüşdür. Bəstəkarın "Ulduz" operettası həm ölkəmizin bir çox şəhər-lərində, həm də onun hüduqlarından uzaqlarda tamaşaya qoyulmuş və C.Cabbarlı adına "Azərbaycan-film" kinostudiyasında ekranlaşdırılmışdır.

Bəstəkarın yaradıcılıq bioqrafiyasında "Bahadır və Sona" operası (librettosu Ə.Bədəlbəyli və Ş.Qurbanovundur) mühüm mərhələ idi. Opera 1962-ci ildə M. F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. O, "Vətənə eşq olsun!", "Ba-har tərənləri", "Bir bayraq altında" kantatalarının müəllifidir.

Əbülfət Əliyev (1926-1990). Xalq mahnıları və muğamlarını şirin səslə ifa edən Əbülfət Əliyev Şuşada dünyaya göz açmışdır. Məlumdur ki, Şuşa mühiti bir çoxlarının musiqişünas kimi yetişməsinə tə-kan vermişdir. Yay aylarında şəhərdə qeyri-adi canlanma hökm sürürdü. Muxtəlif yerlərə səpələnmiş şuşalı musiqçilər, xanəndələr mütləq yayda buraya gəlir, Cıdır düzündə, Bazarbaşında musiqili məclislər təşkil edir, çalib-oxuyurdular. Əbülfətin uşaqlığı da məhz belə məclislərdə keçmişdi. Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Musa Şuşinski ilk dəfə Şuşada görən Ə.Əliyev muğam mühitində boya-başə çatmışdır.

Bəzi mahnı, təsnif, bəstəkar nəğmələrini yalnız Əbülfət Əliyevin ifasında eşitməmişik: "Pəri", "Ey bimüvət", "Saçları burma", "Gəlgəl", "Xal yanağında", "Tel nazik", "Qara gözlüm" və başqaları bu qəbil-dəndir. Qarabağın ermənilər tərəfindən işğal edilməsi xanəndənin zərif ürəyini çox sarsıdır və ömrünün son çağlarında o yalnız "Zabul Segah" oxuyardı.

Elman Bədəlov (1929-1991). Elman Bədəlov Ağdamda anadan olmuşdur. Uşaqlıqdan mehri-ni kamançaya salan ifa etdiyi "Çahargah" muğamı münsiflər heyətinin üzvü, tanınmış bəstəkar, peda-qoq Səid Rustəmovun diqqətini çəkmiş və o, bu muğamın lentə yazılmasını məsləhət bilmişdir. Onun kamançada çaldığı "Bayatı-Şiraz", "Dilkəş", "Şüştər" muğamları, bir sıra bəstəkar əsərləri haqqında mütəxəssislər həmişə dəyərli fikirlər söyləmişlər. İfaçılıq sənətinin inkişafında və musiqi mədəniyyəti-nin geniş təbliğindəki xidmətlərinə görə 1982-ci ildə "Əməkdar artist" adına layiq görülmüşdür.

Vasif Adıgözəlov (1935-2006). Vasif Adıgözəlov ustad xanəndə ailəsində dünyaya göz aç-mışdır. Atasının yaxın dostları olan Cabbar Qaryağdıoğlu, Seyid Şuşinski, Qurban Pirimov, Əliağa Va-

hid, Xan Şuşinski, Əhməd Bakıxanov kimi böyük sənətkarlar V.Adıgözəlovun yaddaşında unudulmaz şəxsiyyətlər kimi yaşamışlar.

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan musiqisinin inkişafında istər gənc, istərsə də tanınmış bəstəkarlar böyük fədakarlıqlar göstərildilər. V.Adıgözəlova ilk uğuru "Qəhrəmanlıq" simfonik poeması gətirdi. Onun ilk operası "Ölülər" əvvəlcə televiziya da göstərildi, daha sonra Moskvada (1963-cü il) Niyazinin dirijorluğu ilə səsləndirildi.

V.Adıgözəlov bədii ifadə keyfiyyətinə görə Azərbaycan xor sənətində yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Onun "Odlar Yurdu" oratoriyası Azərbaycan Dövlət mukafatına layiq görülmüşdür. "Qarabağ şikəstəsi" oratoriyası mədəniyyətimizin yeni səhifəsini yazmışdır. İrihəcmli əsərləri – "Segah" simfoniyası, "Xan qızı Natəvan" operası, "Çanaqqala" oratoriyası bəstəkarı böyük şöhrət qazandırmışdır. Rəngarəng və məhsuldar yaradıcılığa malik bəstəkarın əsərləri Almaniya, Bolqarıstan, Çexiya, Meksika, Kosta-Rika, Venesuela, Kuba, Türkiyə, İranın konsert salonlarında dəfələrlə səsləndirilmiş, lentə, vala, kompakt diskə yazılmışdır. V.Adıgözəlov "Şöhrət" ordeni ilə təltif olunmuş və prezidentin fərdi təqaüdünə layiq görülmüşdür. 2005-ci ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən "İstiqlal" ordeni ilə təltif edilmişdir.

Qarabağlı musiqiçilərin həyat və yaradıcılığına nəzər saldıqda məlum olur ki, bu diyar həqiqətən nəinki ölkəmizin, bütün Şərq dünyasının musiqi mərkəzi idi.

AŞIQ YARADICILIĞI

Azərbaycan xalqının, eləcə də Qarabağ əhalisinin məişət və mədəniyyətində, onun maddi-milləti mədəniyyətinin zənginləşməsində özünəməxsus müstəsna təşkil edən aşıq yaradıcılığı, saz-söz sənəti çoxçalarlı olduğu qədər də qədim olmuş, köklərini, qaynaqlarını xalqımızın bədii təfəkküründən götürərək uzun əsrlərin keşməkeşlərində zənginləşib təkmilləşmiş, müasir dövrümüzdə də ənənələr üzərində pərvəriş tapmaqdadır. Tədqiqatların təsdiq etdiyinə görə "qədim ozanların – Dədə Qorqud, Dədə Kərim, Dədə Əmirah, Dədə Qasım (Şirvanlı), Dədə Novruz, Dədə Qərib, Dədə Yediyar kimi ustadların yaratdıqları bədii sözü – nağıl, dastan və qoşmaları qoruyub yaşadan, XVI-XVII yüzilliklərdən etibarən bütün ulu sələflərini təmsil edən aşıq sənəti milli sədləri aşmış bir çox Şərq ölkələrinə də yayılmış və sevilmişdir" [Namazov, 1984, 3].

Yaranma tarixi etibarilə çox-çox qədimlərlə səsləşən, "kökü əski çağların mifik dünyagörüş sisteminin təfəkkür və təxəyyül imkanlarına söykənən türk mənəvi mədəniyyətinin yaranış və biçimlənməsində, daha sonra isə müxtəlif sivilizasiya mərhələləri boyunca qorunub gələcəyə daşınmasında" [Qasımlı, 1996, 252] mühüm rol oynayan ozan-aşıq sənətinin XVI-XIX yüzilliklərdə inkişafı yüksələn xətt üzrə getmiş və xalqımızın məişət və mədəniyyətinin öyrənilməsi yolunda əvəzsiz etnoqrafik mənbədir. Həmişə gördüyünü qələmə alan, xalqın güzəranını, məişətini, adət-ənənələrini heç bir bəzək-düzəksiz, bütün təbiiliyi ilə təsvir etməyə çalışan el aşıqlarının yaradıcılığına tədqiqatçı-etnoqraf marağı daha dərinlən nüfuz etdikcə aydın olur ki, yaşadığı dövrün sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni mənzərəsini öz yaradıcılığında əks etdirən aşıq-şairlər, əslində elə etnoqraf-tədqiqatçının görmək istədiyi işi yerinə yetirmiş, lakin tədqiqatçıdan fərqli olaraq hadisələrin analizini, onları törədən səbəbləri görə bilməkdən uzaq olmuşlar. Elə təkcə aşıq yaradıcılığında özünə geniş yer tapan təsvirlər (maddi və mənəvi mədəniyyətimizin, ailə və təsərrüfat məişətimizin, adət-ənənələrimizin, sənət mədəniyyətimizin, əski inam və etiqadlarımızın, mərasimlərimizin və s. təsvirləri) belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, aşıq yaradıcılığı əsil etnoqrafik mənbə, xalqın dərd-sərini, sevincini, kədərini, düşüncə tərzini, inamını özündə birləşdirən zəngin xalq yaradıcılığı xəzinəsidir. Folklorşünas-alim M.Allahmanlı haqlı olaraq yazır ki, aşıq sənəti milli mədəniyyətimizdə heç bir xalqla şəriki olmayan müstəsna sənətdir. Onunla heç nə olmadan da dünya mədəniyyəti sisteminə daxil olub layiqli yer tutmaq olar. Lakin aparılan araşdırmalar, təbliğin zəifliyi və dünya miqyasında təcəssüm olmanın azlığı, daha doğrusu, qapalıq, bir növ, buna imkan verməmişdir [Allahmanlı, 2013, 33]. Buna baxmayaraq, "Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətində aşıq yaradıcılığı həmişə böyük dəyərlərlə xarakterizə olunub. Xalqın keçib gəldiyi inkişaf yolu, onun so-

sial və ictimai problemləri, maddi və mənəvi varlığının qorunması və s. məsələlər burada çox incəliklə əksini tapır. Məhz bu səbəbdən də aşiq yaradıcılığı mövcud tədqiqatlarda bir neçə istiqamətdə araşdırılıb" [Abbasov, 2013, 27].

Bilavasitə xalqın içərisindən çıxan, xalqın istək və arzularının tərcümanı olan aşıqlar həmişə "gördüklərini çağırmış", mənsub olduqları xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin, təsərrüfat və ailə məişətinin tərənnümçüləri və təsvirçiləri olmuş, yaşadıkları dövrün adət-ənənələrini, sosial-siyasi və iqtisadi şəraitin bütün incəliklərini öz əsərlərində, yaradıcılıqlarında geniş əks etdirmişlər. Məhz buna görə də xalq arasında hələ də işlənməkdə olan "xalq aşığı", "haqq aşığı", "ustad" kimi ifadələr, "aşiq dəm gətirər, molla qəm", "aşiq elin anasıdır", "aşiq el yaraşığıdır", "aşiq elin həm təbib, həm məlhəmdir", "aşiq elin aynasıdır" və s. kimi atalar sözləri səviyyəsində deyimlər bu sənət nümayəndələrinin nə qədər dərin hörmətə-izzətə malik olduqlarını təsdiqləyir.

Tarixi inkişafımızın müxtəlif mərhələlərində xalqın dərdinə həyan, onun maddi və mənəvi dünyasının danışan dili, görən gözü, eşidən qulağı və qan yaddaşı olan bir çox sənətkarlar meydana gəlmiş, bu sənət sahəsində çox zəngin irs qoyub getmişlər. Yazılı ədəbiyyatımızın klassikləri ilə bir səviyyədə dayanan belə sənətkarlardan XVI-XVII əsrlərdə Qurbani, Miskin Abdal, Vanlı Göyçək, Qul Mahmud, Koroğlu, Aşiq Cünun, Sarı Aşiq, Qaracaoğlu, Abdulla və b. aşiq sənətini zənginləşdirmiş, yaşadıkları dövrün məişət və mədəniyyətini bir etnoqraf dəqiqliyi ilə təsvir və tərənnüm edə bilmişlər.

Aşiq sənəti XVIII yüzillikdə də özünün inkişafını dayandırmamış, əksinə, bu sənətin yeni-yeni nümayəndələrinin yaradıcılığı timsalında xeyli zənginləşmişdir. XVIII əsrin yazılı ədəbiyyatına böyük təsir göstərən və M.P.Vaqifin müasirləri sayılan Tikmədaşlı Xəstə Qasım, Tiflisli Sayat-Nova, Şirvanlı Aşiq Dostu, Abdalgülablı Aşiq Valeh, Aşiq Səməd, Aşiq Mahmud, Ululu Kərim, Aşiq Ovalar, Aşiq Allahverdi, Aşiq Məhəmməd Varxiyanlı, Aşiq Əli, Dağıstanlı Aşiq Fətəli, Miran və b. kimi görkəmli saz-söz sənətkarları yetişmişdir [Namazov, 1984, 4].

XIX yüzillikdə aşiq sənəti, demək olar ki, özünün tam inkişaf və çiçəklənmə mərhələsinə qədəm qoymuş, coşqun təbə, səlis ifaçılıq məharətinə malik olan nümayəndələri ilə seçilmişdir. Qeyd edək ki, bu dövrdə artıq ayrı-ayrı aşiq məktəbləri – Borçalı, Göyçə, Qarabağ, Şirvan, İrəvan, Dərbənd və s. aşiq məktəbləri formalaşmağa başlamışdır. Göyçə aşiq məktəbinin XIX yüzillikdə Aşiq Alı, Aşiq Musa, ağkil-səli Aşiq Ələsgər, Məhəmməd Hüseyin, Mirzə Bəylər, Şair Hacı, Aşiq Əziz, Aşiq Əhməd, Aşiq Məhərrəm, Aydın və onlarla belə saz-söz sərrafları meydana gəlmiş, zamanəsinin məşhur ustadları səviyyəsinə yüksəlmişlər. XVI-XIX yüzilliklərdə Qarabağ aşiq mühitini isə Dirili Qurbani, Lələ, Aşiq Məhəmməd, Aşiq Cünun, Aşiq Güllü, Aşiq Əli, Aşiq Məhərrəm, Abdalgülablı Aşiq Valeh, maralyanlı Aşiq Pəri kimi saz-söz xiridarları təmsil etmişlər.

XVI-XIX yüzilliklərdə fəaliyyətdə olaraq zənginləşən aşiq sənətinin kökləri "şaman", "qam", "baxşı", "varsaq", "ozan", "yanşaq" və daha başqa adlar daşımış sənətlərin kökləri ilə bağlıdır. Azərbaycan xalqının təkamülündə mühüm element kimi ayrılan oğuz tayfalarının ən qədim şairi-müğənnisi sayılan bu qədim sənət sahələrinin nümayəndələri sehrbazlıq, rəqqaslıq, musiqişünaslıq, həkimlik, münəccimlik və digər qabiliyyətlərə malik yaradıcılar kimi fəaliyyət göstərmiş, az bir qismi bizə gəlib çatan böyük irs qoyub getmişlər. Bu qədim şair-bilicilər altaylar içərisində "qam", tunquslarda "şaman", monqol və buryatlarda "bo", yaxud "bukus", yakutlarda "oyun", samonitlərdə "tadiben", finovlarda "tiotosjee" (baxıcı), qırğızlarda isə "baxsi" – "baxşı" ad-terminləri ilə tanınmışlar [Azərbaycan aşıqları, 1983, 5].

Aşiq sənəti, saz-söz yaradıcılığı çox-çox qədimlərdə mövcud olmuş, uzun əsrlərin keşməkeşlərindən çıxaraq zənginləşə-zənginləşə təkmil, mükəmməl inkişaf yoluna düşmüş və XII-XVII yüzilliklər arasında formalaşaraq ozan sənətini əvəzləmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının ən böyük və zəngin qolunu təşkil edən aşiq yaradıcılığı, orijinal və təkrarolunmaz, sinkretik sənət kimi mövcud olaraq, özündə şairlik, xanəndəlik, bəstəkarlıq, rəqs, aktyorluq və s. keyfiyyətləri üzvi surətdə birləşdirmişdir. Aşiq sənətini sinkretik sənət hesab edən akad. T.Ə.Bünyadov da haqlı olaraq qeyd edir ki, "bir neçə sənət növünü cəmləşdirən, uzlaşdıran, çarpazlaşdıran və xalqa çatdıran bu sinkretliliyin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu şəxəli, qollu-budaqlı sənətdə musiqi, ifaçılıq, rəqs və şeir bir-birini tamamlayır, təamlığını sübuta yetirir. Ona görə də aşiq sənəti şərəfli olduğu qədər də çətin, mürəkkəb və son dərəcə ustalığ, həssaslıq, mahirlik tələb edən sənətdir" [Bünyadov, 1993, 100].

Aşıq sənəti hər zaman xalqa, kütlələrə daha çox yaxın olmuş, onların kədər və sevinclərini, arzu və istəklərini xalq musiqisinin başqa növlərinə nisbətən daha parlaq əks etdirmişdir. Qarabağ kəndlərində keçən toy, şənlik, el bayramları daim ustad aşıqların, ifaçı aşıqların və şair-aşıqların müşaiyəti ilə olmuş, onlar xalqa sevinc bəxş etmişdir. Bundan başqa, zaman-zaman təkkə-təriqət və hərbi-siyasi mərasimlərdə də ozanlar və aşıqlar aparıcı mövqeləri ilə daim seçilmişdir.

Tədqiqatçılar o taylı-bu taylı tarixi Azərbaycan çevrəsində 16 aşıq mühitinin olduğunu qeyd edirlər ki, bunların da içərisində Qarabağ aşıq mühiti xüsusi seçilir. "Sənət çevrəsi kimi düşünülən "aşiq mühiti" anlayışı təkcə sənətin müəyyən ərazidəki mədəni-coğrafi məskunluğunu əks etdirmir, həm də yaradıcılıq və ifaçılıq proseslərinin bölgədaxili mənzərəsini bir kompleks halında təqdim eləyir. Bu baxımdan aşıq mühiti mürəkkəb bir kompleksdir: oraya saz-sözlə bərabər, taraxi-coğrafi çevrənin adət-ənənəsi, iqlimi, suyu, havası, təbiəti, yerli camaatın psixologiyası, aşıq sənətinə həssaslıq dərəcəsi və s. bu kimi çoxsaylı və çoxqatlı atributlar daxildir" [Qasımlı, 2004, 484-485]. Qarabağ aşıq mühiti təriqət axarında yaranmışdır və onun təkkə ocağına söykənən qanadına daxildir. "Qurbani" dastanının rəmzi-ürfani səciyyə daşması, Abdalgülablı Valeh yaradıcılığında təsəvvüf simvolikasının qabarıq yer alması mühitin tarixi mənzərəsindəki təkkə-təriqət əhatəsi ilə birbaşa bağlıdır. Bunu Aşıq Valehin:

Adıma pay gəlir qadir mövladan,

Bu torpaqda aşıqlar binası var – misralarından da aydın görmək olur [Qasımlı, 1996,198].

Belə hesab etmək olar ki, Qarabağ aşıq mühitinin ilk ozanı-aşığı elə Dədə Qorqud özü olmuşdur. Əgər nəzərə alsaq ki, "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanının yazıya alınma məkanı və hadisələrin cərəyan etdiyi ərazilər Azərbaycandır, Dədə Qorqudun özü "Rəsul Əleyhissalam zamanına yaqın Bayat boyundan qopmuş bir ərdir", Bayat ellərinin tarixi məskunlaşma məkanı isə Qarabağdır [Əlibəyzadə, 1998, 424-429], onda heç bir tərəddüd etmədən Dədə Qorqudu Qarabağ ellərinin ilk ozanı – aşığı kimi təqdim etmək olar. Professor M.Qasımlı yazır ki, "adqoyma, qaibdən, gələcəkdən xəbər bilmə, ulusun-tayfanın müşkülünü həll etmə keyfiyyətləri sırf qam-şamana məxsus əlamət olsa da, onların icrası ilə ozan – Dədə Qorqud da məşğul olur. Dədə Qorqud ozanların (habelə baxşılardan) piri, ustadı, yolgöstəricisi və hamisidir. Bununla yanaşı, o həm də ilk ozandır, ilk oğuznamənin yaradıcısı və söyləyicisidir. Qopuz havalarının ilk bəstəçisidir" [Qasımlı, 2004, 374]. Vaxtilə Qarabağda çalılıb-çağırmış el aşıqları da Dədə Qorqud timsallı el ağsaqqalları olmuş, xalqın güvənc yeri, məsləhətçisi kimi tanınmışlar. Qarabağın oğuz ellərinin "boy boylayanı, soy söyləyəni" Dədə Qorqud "el-dən-elə, bəydən-bəyə" gəzmiş, "ər comərdin, ər nakəsin hər işini bir ozan kimi bilmişdir". O, məclislər yaraşığı, hərbi yürüşlərin önündə gedən, elat bahadırlarının hünərini yerində öyüb vəsf edən, onların şərəfinə oğuznamələr düzüb-qoşan, alp ozanların ağsaqqalı kimi adla söylənmişdir.

XVI əsr Qarabağ aşıq mühitinin ən görkəmli nümayəndəsi Dirili Qurbani hesab olunur. "Aşıq ədəbiyyatımızın babası", "ilk görkəmli saz şairi" [Qurbani, 1972, 3], XV əsrin sonları – XVI əsrin birinci yarısında Cəbrayıl rayonunun Diri kəndində doğulmuş, Qarabağda yaşayıb yaratmış Dirili Qurban (Qurbani) əslən Cənubi Azərbaycanın Qaradağ bölgəsindən olsa da, bütün yaradıcılığı Qarabağla bağlıdır. Onun özünün şeirlərində işlətdiyi:

*"İsmim Qurbanidi, kəndim Diridi,
Qaradağdan Qarabağa gedirəm",*

və yaxud:

Qurbani der: "Əslim Qaradağlıdır" – misraları da bunu təs-

Dirili Qurbani

diqləyir. Məşhur ədəbiyyatşünas-alim Q.Kazımov yazır ki, "Qurbaninin göz açdığı Diri kəndi bağlı-bağatlı, tər bənövşəli, laləli-nərgizli, ətirli çiçəklərlə dolu olan Diri dağının qoynunda olub, qalın meşəsi, uca çinarları, nar kolları, üzüm və əncir bağları, şirin bulaqları, hər cür ov heyvanları, gözəl zəmi və tarlaları, Xan Arazın gur suları ilə dünyanın ən zəngin və gözəl guşələrindən idi. Bu yerlər öz füsunkar təbiətini yenə də qoruyub saxlamışdır. Diri dağının zirvəsinə doğru uzanan dərələrdə əncir, üzüm və nar bağları insanı xəyalən 500 il əvvələ aparır. Kəkləklərin qaqqiltısı yolçunu yoldan eləyir. Qədim Mazannə-nə pirinə axışb gələnlər buranı Azərbaycanın uzaq elatları ilə bağlayırmış. Ulu Xudafərin uzaq-uzaq ellərlə bu yerlər arasında bir körpü imiş. Qurbani göz açıb bunları görmüş, təbiəti və insanları burada sevmişdir. Elə buna görə də şairi ən çox insan və təbiət, insan məhəbbəti, təbiət gözəllikləri əfsunlamışdır. O öz ilhamını ana vətəndən, onun uca dağlarından, keçilməz meşələrindən, gur çaylarından almışdır. Qurbani insanı, insanın daxili ruhi aləmini, təbiətin gözəlliklərini dərinlən duymuş, yüksək şair istedadının gücü ilə onları ustalıqla mənalandıra bilməmişdir. Təbiətin gözəl guşəsində doğulan Qurbaninin təsvir etdiyi sevgili obrazı – Pəri bu təbiətin özü qədər saf, gözəl, tərəvətli, zərif və sevimlidir. Qurbani Pərisi bahar nəsimi kimi xoş, dağ çiçəkləri kimi ətirliidir" [Kazımov, 2004, 534-535]. Görkəmli aşiq-şair öz istəklisi Pərinin geyiminin də özü qədər tərəvətli olduğunu xüsusi qeyd edir:

*Bülbül ayrılığı sitəmdə gülə,
Güləbatın naxış süsən-sünbülə.
Badilə mintənə, üstədən silsilə,
Sərəndazdan töküb başa-baş Pəri! [Qurbani, 1972, 39]*

yaxud:

*O zəhri zülfləri köksündə çəprəs,
Zər-zərbab üstündən, atlası çərkəs.
Yaxası mürəssə, çatqısı gülgəz,
Çarqatının ucu sürməlanibdi [Qurbani, 1972, 40].*

yaxud da:

*Zər nimtənə geyib qolları nazik,
Ağ qola yaraşır burma bilərzik.
Aldılar yarımı, mən oldum yazıq,
Nə üzün daldalar, nə sinə bağlar [Kazımov, 2008, 108].*

Qurbani yaradıcılığını dərinlən araşdıran tarixçi-etnoqraf, mərhum ak-k. T.Bünyadov bir az da dərinə gedərək onun "şair gülüstanında vətən də var, yurd da var, elsevərlik də, ayrılıq da var, həsrət də. Vüqarlı dağlarımız da var, axar-coşar çaylarımız da, sır-sır bulaqlarımız da, səfəli seyrangahımız da. Çəmən də var, çiçək də. Tikanlıq da var, tər bənövşə də, ətir də var, ətirşah da. İsmətli sonalar da var, məhəbublar, xublar da. Zəmanədən küsmək də var, çərxi-fələkdən şikayət də. Hamısı da qədərində, məqamında, vədəsində, bərəsində. Hamısı da sədəf düzüümü, zərgər naxışı kimi" – deyərək Qurbaninin yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir [Bünyadov, 2007, 202].

Mütəxəssislər folklorşünas-alim S.Mümtazı XVI əsr aşiq yaradıcılığının görkəmli nümayəndəsi olan Aşiq Qurbani şeirlərinin ilk toplayıcısı kimi təqdim edirlər. Onun Qurbani yaradıcılığından bəhs edən "El şairi Qurbani" əsəri 1923-cü ildə nəşr edilmişdir. Sonralar da Qurbaninin ədəbi-bədii irsinə dönə-dönə müraciət olunmuş, Qarabağ aşiq mühitinin bu görkəmli aşiq-şairinin Azərbaycan aşiq yaradıcılığında yeri və rolu layiqincə qiymətləndirilmişdir.

Qarabağ aşiq mühitinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Abdal Gülablı Aşiq Valeh olmuşdur. Aşiq Valeh 1722 ci ildə Ağdamın Abdal Gülablı kəndində anadan olub. Onun Əsl adı Səfidir. Kərbəlanı ziyarət etdiyi üçün xalq arasında Kərbəlayı Səfi kimi tanınmışdır [Allahmanlı, 1991, 10-11]. Yeddi-sək-

kiz yaşlarında atası Məhəmməd onu öz kəndlərində yaşayan Molla Mahmudun yanına qoyur ki, savad alsın. Valeh daha sonra təhsilini Şuşada alır. 14 yaşlarında ikən Quranı başa vursa da, ruhani olmaqdan imtina edir [Nəbiyeva, 2014, 3]. Ancaq molla Səfərin yanında aldığı təhsil və təlim onun ərəb-fars dillərini mükəmməl mənimsəməsinə, şəriət təhsili ilə yanaşı, klassik Şərq ədəbiyyatına yaxından bələd olmasına səbəb olmuşdur. Aşığın "Hani?" rədifli cahannaməsində Şərq alim, şair, filosof, hökmdar və b. adının nəzmə çekilməsi də bunu sübut edir. Aşıq Valeh ilk sənət dərslərini dövrünün tanınmış sənətkarlarından olan doğma babası şair Məhəmməddən və Aşıq Güllü ilə Aşıq Cünundan almışdır. Bundan sonra atasının razılığı ilə dövrünün hörmətli sənətkarlarından olan Aşıq Səmədin yanında şeyirdlik etmişdir. Aşıq Səməd Valehin saza-sözə olan həvəsini nəzərə alaraq aşıqlıq sənətinin ən incə sirlərini belə ona öyrədir. Və bir fikir də vardır ki, "Valeh" təxəllüsünü də ona ustası Aşıq Səməd vermişdir.

Aşıq Valeh Abdalgülablı

Bu barədə aşığın bizə gəlib çatmış "Vücutnamə"si hərtərəfli, geniş məlumat verir. Aşıq Valeh öz "Vücutnamə"sində həyatını, uşaqlıq və gənclik illərində məktəbdə oxumasını, 15 yaşından eşqə düşməsinə, hətta ailə qurmasını, gəzdirdiyi yerləri, görüşdüyü şəxsləri açıq-aşkar şəkildə əks etdirməyə səy göstərmişdir [Nəbiyeva, 2014, 4].

Aşıq Valehin bizə miras qalan ədəbi irsinə əsaslanaraq onun kamil savada və geniş dünyagörüşünə malik olmasını söyləmək olar. Bu baxımdan aşığın şeirləri əsasında yaradılan "Valeh və Zərnigar" dastanı xüsusi maraq doğurur [Bünyadov, 2007, 207]. Aşıq Valeh təxminən 100 il (bəzi məlumatlara görə isə 93 il) ömür sürərək 1822-ci ildə doğulduğu Abdal Gülablı kəndində dünyasını dəyişmişdir.

Aşıq Valeh bir sıra dastanların, rəvayətlərin, vücutnamələrin, qılfbəndlərin, qoşma və gəraylıların, qəzəllərin müəllifidir. Onun ən məşhur şeirlərindən biri "Vücutnamə"sidir. XX əsrin əvvəllərində məşhur "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçilərinin atası" Fəridun bəy Köçərlinin bu əsəri tanıtmaqda böyük xidmətləri olmuşdur. "Fəridun bəy Köçərlinin etnoqrafik araşdırmaları" adlı məqaləsində Pərixanım Mikayıloğlu yazır ki, "Köçərlinin yaradıcılığında önəmli yerlərdən birini tutmuş aşıq folklor sənəti onun Qarabağ aşıqlarından adı Kərbəlayı Səfi olan Valehin yaradıcılığı ətrafında araşdırma aparması olmuşdur. Bunun bariz nümunəsi olaraq "Valehin nəğmələri" adlı yazısını misal göstərə bilərik. Məsələn, F.B.Köçərlinin qələmə aldığı "Valehin nəğmələri" adlı yazısı xalqdan topladığı folklor materialları əsasında ərsəyə gəlmişdir, Aşıq Valehin məhz Azərbaycan xalqına mənsub olduğu, başqa xalqlar (yəqin ki, ermənilər–F.V.) tərəfindən mənimsənilməsinə qarşı aparılan bir mübarizənin, bir döyüşün nəticəsi olması idi. F.B.Köçərli apardığı araşdırmalarda sübut etməyə çalışırdı ki, Aşıq Valehin mahnılarının ruhu, kökü sırf Azərbaycan xalqının ruhuna köklənmiş, bu xalqın kökündən qaynaqlanmışdır, yəni Valeh əsil Azərbaycan sənətkarıdır. Fəridun bəy Köçərli Valeh haqqında ətraflı məlumat verərək yazır ki, aşığın Qarabağ xanlığının tarixinə aid "bir mənzuləti var ki mütəəssüf, ələ gətirə bilmədik. Onun övladı Aşıq Abbasqulu bizə söz vermişdi ki, Kərbəlayı Səfinin (Aşıq Valehin – F.V.) tamam əsəri əsərini bizə göndərsin, vəli əhdinə vəfa etmədi" [Pərixanım Mikayıloğlu, 2014, 16-18]. Xatırladaq ki, "Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar məcmuəsi"-nin (СМОНПР – ҚӘХТМТ) 1910-cu ilə aid 41-ci buraxılışında F.B.Köçərli Aşıq Valehin "Vücutnamə"sini – insanın dünyaya gəlməsi, yaşaması, hətta öləndən sonrakı vəziyyətini təsvir edən böyük şeirini müəllifin əsil adı ilə rus dilində nəşr etdirmişdir. Ruc alimlərindən V.Qordlevski və L.Lopatinski o zamanın dövrü mətbuatında bu şeir haqqında alqışa layiq fikirlər söyləmişdilər.

Onu da qeyd etmək istəyirik ki, Aşıq Valehin bir sıra şeirlərini hələ F.Köçərlidən qabaq Hüseyn Müfti Əfəndi Qayıbov da toplayıb saxlamış, lakin təəssüflər olsun ki, onlar nəşr etdirilməmiş qalmışdır. Sonralar F.Köçərli nəşr etdirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabının birinci cildinin ikinci hissəsində Aşıq Valeh haqqında daha bir sıra vacib məlumatlar və şeirlərindən seçmələr vermişdir [İm-

ranoğlu, 2021, 26-27].

Aşıq Valehin həyat fəaliyyəti 25 yaşından sonra Zərnigar xanımla bağlıdır. Gənc yaşlarından ustad sənətkar kimi məşhurlaşmış Aşıq Valeh ətraf əyalətlərin də nəzər-diqqətini özünə cəlb edir. Bir neçə il müstəqil aşıqlıq etdikdən sonra özünə şeyird götürüb öyrədir, sələflərindən gələn ustad - şagird ənənəsini davam etdirir. Müasirləri olan Aşıq Qənbərin, Aşıq Cəlalın, Aşıq Əhmədin və başqalarının bir sənətkar kimi formalaşmasında onun mühüm rolu olmuşdur. Lakin sənətin sirlərinə bələd olmamış şeyirdi Səməd ondan ayrılıb müstəqil aşıqlıq etmək həvəsinə düşür. Nəhayət, gəlib Dərbənddə Zərnigar xanımla görüşüb deyisir, təslim olur. Zərnigar xanım ondan ustadının adını soruşur. O, isə Valehin ünvanını ona verir. Zərnigar xanım Aşıq Valehə açıq məktub yazıb onu Dağıstana - onunla deyişməyə dəvət edir:

*Bir neçə aşığı eyləmişəm bənd,
Ayağında zəncir, boynunda kəmənd,
Adım Zərnigardır, məkanım Dərbənd,
Məni anar olsan, bu məkana gəl!*

Məktubdan halı olan Valeh Dağıstana - Dərbənd şəhərinə gəlir. Zərnigar xanımla görüşür, onu bağlayıb, aşıqları zindandan azad edir və şərtə görə Zərnigar xanımla həyat qurmaq fikrini dəqiqləşdirir. O zaman Aşıq Valehin 25, Zərnigar xanımın 18-19 yaşı vardı. Deyilənə görə, Zərnigar xanım 1730-cu ildə Dərbənddə anadan olmuş, elə uşaq vaxtlarından şeirə, sənətə, saza böyük həvəs göstərmişdir. Buna görə də əhd edir ki, hər kim onu bağlasa, ona ərə gedəcək. Çox aşıqlar onu bağlamaq fikrinə düşürsə də, bir şey çıxmır, məğlub olub onun toruna düşür. Nəhayət, Qarabağın Abdal Gülablı kəndindən Dağıstana gələn Aşıq Valeh deyişmələrində onu bağlayır, Zərnigar xanımı da götürüb Abdal Gülablıya gəlir, onunla evlənir və ömürlərinin sonuna qədər bir-birilərinə sadıq qalırlar [*Nəbiyeva, 2019, 24-26*]. 1747-ci ildə Aşıq Valehlə ailə həyatı quran Zərnigar xanım 1840-cı ildə Abdal Gülablı kəndində vəfat etmiş və kəndin qədim qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Prof. M.Qasımlı yazır ki, "Aşıq Valeh və Zərnigar xanımın övladları da könüllərini saza-sözə bağlamışlar. Oğulları Aşıq Taleh, nəvələri Aşıq Mirzalı, ən nəhayət, Valeh ocağının kötücəsi Aşıq Xaspolad onların sənət şəcərəsinin sonrakı davamı olmuşdur. "Valeh-Taleh", "Taleh-Həqiqət" və başqa dastanlar bu şəcərənin yadigarlarıdır" [*Qasımlı, 2004, 566*].

Aşıq Valeh Qarabağda qaynar bulaq kimi çağlayan xalq şerinin bütün şəkillərindən çox ustalıqla bəhrələnib, özü də bu zəngin xəzinəyə məzmunlu, kamil sənət inciləri bəxş etmişdir. Aşıq Valeh həm də şox mahir deyişmə ustadı kimi də məşhurdur. Onun yenilməz bir saz və söz ustadı kimi deyiş meydanlarında dəfələrlə sınıanaraq qalib olduğu təsdiqlənmişdir. Buna misal "Valeh və Zərnigar" dastanı və onun qocalıq vaxtı İranda (Ərdəbildə) rəqibini (Aşıq Mahmudu) bağlaması, naxçıvanlı Aşıq Süleyman, türkiyəli Aşıq Feyruz, şirvanlı Məsum Əfəndi, eləcə də Aşıq Qənbər, şair Abdulla Canızadə, öz ustadı Aşıq Səməd, şeyirdi Aşıq Cəlalə deyişmələri onun nə qədər dərin biliyə və fitri istedadla malik olduğunu göstərir [*Nəbiyeva, 2019, 27-28*].

Araşdırmalardan məlum olur ki, ustad Aşıq Valeh Molla Pənah Vaqifin müasiri və yaxın məsləkdaşı olmuş, onunla eyni dövrdə yaşamış və yaxın münasibətləri olmuşdur. Bunu Aşıq Valehin öz şeirlərindən, ayrı-ayrı bənd və misralardakı müraciətlərindən, el söyləmələrindən aydın görürük. Məsələn, o illərdə aşığın yaratmış olduğu bir şeirində deyilir:

*Ustad Səməd sənətdə bir dağ idi,
Kələntərli Alı fəndli bağ idi.
On il əvvəl Molla Pənah sağ idi,
Valeh kimi aşıqlar ustadı var.*

Bu misralarda aşığın Molla Pənah Vaqifə olan səmimi münasibəti, duyğuları açıq şəkildə görünür. Hətta bəzi şeirlərindən görünür ki, Qarabağ vilayətində xalqı incidən zülmkarlardan Aşıq Valeh vilayətin baş vəziri, həm də yaxın dostu kimi Vaqifə müraciət edərək ondan kömək diləmişdir.

Aşıq Valeh doğulub boya-başa çatdığı Qarabağ bölgəsinin füsunkar təbiətini, insanların gülərliz və mehribanlığını, qonağa qarşı hədsiz səxavətini, Qarabağ gözəllərinin əhdə vəfasını, geyimini-kecimini, bər-bəzəyini, xüsusilə də bu diyarın coğrafi və poetik xəritəsini olduqca dəqiqliklə cızmışdır. Bunu müəllifin aşağıdakı şeir bəndindən aydın görürük:

*Bir yanı Gəncədi, bir yanı Şirvan,
Bir yanı Arazdı, bir yanı Muğan.
Dağları kəklikli, düzləri ceyran,
Gözəl ləzzəti var, şirin dadı var.*

Aşıq Valeh həm də Aşıq Qurbanidən sonra bir sıra saz havalarının yaradıcısı kimi də tanınmışdır. "Qarabağ qaytağı", "Qarabağ dübeyti", "Qarabağ gözəlləməsi", "Qarabağ şərili", "Ölüm" gəraylısı və b. onun barmaqlarının yadigarlarıdır.

Onu da qeyd edək ki, Aşıq Valeh yaradıcılığı S.Mümtaz, F.B.Köçərli, H.Araslı, Ə.Axundov, M.Təhməsim, P.Əfəndiyev, H.Əlizadə, F.Mehdi, M.Həkimov, A.Nəbiyev, M.Qasımlı, M.Allahmanlı, H.Şıxavəndli, A.Nəbiyeva, M.Hüseynli, Rüstəm Rüstənzadə və b.-nin tədqiqatlarında geniş yer almışdır.

Qarabağ aşıq mühiti təkcə kişi aşıqlarla aşıq yaradıcılığı məkanını heyran etməmişdir. Burada qadın aşıq-şairlərin də ən görkəmli nümayəndəsi kimi Maralyanlı Aşıq Pərinin adını qeyd edə bilərik ki, o bölgənin qaynar aşıq mühitində xüsusilə seçilmişdir. Adı klassik poeziyamızın tanınmış qadın şairləri – Məhsəti Gəncəvi, Heyran xanım, Xurşud banu Natəvan, Fatma xanım Kəminə ilə bir cərgədə duran Aşıq Pəri 1811-ci ildə Cəbrayıl rayonunun Maralyan kəndində anadan olmuşdur. Uşaq yaşlarından aşıq şeiri ilə maraqlanmağa başlamışdır. Qısa zaman içində şan-şöhrəti geniş yayılmış və öz dövrünün aşıqlarının diqqətini cəlb etmişdir. Təxminən 1830-cu ildə Şuşaya köçmüş və ömrünün sonuna qədər burada yaşamışdır. Ancaq son dövrün tədqiqatları (xüsusilə ədəbiyyatşünas-alim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Təriyel Abbaslının tədqiqatları) göstərir ki, o, heç də Şuşaya köçməmiş, 25 yaşında ikən həmkəndlisi Molla Məmmədlə ailə qurmuş, 10 il onunla yaşadıqdan sonra savadsız bir nadan olan Molla Məmmədin işgəncələrinə dözməyərək xəstələnmiş və 1848-ci ildə vəfat etmişdir [Abbaslı, 2017]. Ərinin ona qarşı nadancasına hərəkətlərinə cavab olaraq Aşıq Pəri şeirlərinin birində yazır:

Aşiq Pəri

*Sarı balaq, nə durmusan qəsdimə,
Qəm ləşkəri hücum çəkir üstümə,
Molla qoymur qələm alım dəstimə,
Ərzi-halimbəyanedim, neyləyim?*

Kəndlərindəki ruhani məktəbində təhsil aldıqdan sonra Pəridə şeirə güclü maraq oyanmış, bəda-hətən aşıq şeiri üslubunda şeirlər demiş, tezliklə məşhurlaşmışdır. Onun sorağı Şuşaya gedib çatmış, tez-tez Şuşa məclislərinə çağırılmışdır. O, bu məclislərin daimi iştirakçısı olmuş, lakin orada yaşamamışdır, müəyyən vaxtlarda Şuşaya gedib gəlmişdir.

Yuxarıda göstərilən acı həyat yolunu gördükdən sonra təbiətən çılğın, ehtiraslı bir qadın olan, bəzən bədbinliyə, şeirlərindən məlum olan küskünlüyə qapılaraq:

*Pərinin dərdi tüğyandır,
Sakin yeri Maralyandır,
Gülüm qönçəsində yandı,
Bülbüllər əfqan eylədi.*

- deyən aşiq-şairənin qəlbindəki gizli kədərin, daxili iztirabın haradan gəldiyi də bizə aydın olur. Əsərlərində saf məhəbbəti, təmiz və ülvü insan hisslərini heyranlıqla tərənnüm edən, insanı yüksək bəşəri duyğular carçısı kimi təsvir edən, ona inanan Pərinin şeirlərində şəxsi kəmərdən başqa ictimai kəmərdən, zamanın, dövrün vəfasızlığından, dünyanın etibarsızlığından şikayət motivləri də özünü göstərir:

*Puç dünya, səndə bir yarıyan hanı?
Günbəgün artırdı şövkəti, şanı,
Tiflisin sağ əli, sərdarı canı,
Viran qoyub Dağıstanı neylədin? [Abbaslı, 2017]*

Firudun bəy Köçərli onun bilikli, gözəl bir xanım olduğunu yazırdı. Aşiq məclislərində böyük hörmətə sahiblik eləmiş, hətta dövrünün şairləri onun gözəlliyini öz şeir düzgüründə vəsf etmişlər [Azərbaycan qadın şairləri antologiyası, 2005, 48]. Onun – Aşiq Pərinin haqqında digər səmimi fikirlər də mövcuddur. Məsələn:

1. "Aşiq Pəri Şuşaya gələr-gəlməz Qarabağın gözə görünən, tanınmış şairləri arasında böyük hörmətə nail olmuş, bütün şeir və ədəbi məclislərində sayılmışdır. O, dərin düşüncəsinə, rəvan təbli və hazırcavablığına görə müasirləri arasında izzət sahibi idi" (Ədəbiyyatşünas Əlabbas Müznib).

2. "Aşiq Pəri sadə xalq dilində, əsasən aşiq səpgisində yazmışdır. Aşiq Pəri şair olmaqdan ziyadə, xalq aşığıdır. Deyişmələrində şair öz dövrünün hünərli və cəsarətli qadını kimi diqqəti cəlb edir" (Ədəbiyyatşünas, alim Salman Mumtaz).

3. "Aşiq Pərinin hər şeiri ədəbi mühitdə dərhal əks-səda tapmış, bir neçə yeni şeir və deyışmənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Azad sevgi tərənnümü, nikbin ruh, sadə üslub və başqa bu kimi xüsusiyyətlər Aşiq Pərinin yaradıcılığının əsas məziyyətlərindəndir" (Filosof Fuad Qasımzadə).

4. "Aşiq Pərinin yaradıcılıq irsi ədəbiyyat xəzinəmizdə inci kimi qiymətlidir. Aşiq Pəri beynəlmiləlçi sənətkar idi. Aşiq Pəri öz lirik şeirlərini yüksək sənətkarlıqla oxuyaraq xalqın əxlaqına nəcib duyğular aşılamışdır. Aşiq Pərinin simasında ölməz şeir, rəvan musiqi, gözəl rəqs, ülvü bir gözəllik birləşmişdi" (Ədəbiyyatşünas Təriyel Abbaslı).

5. "Aşiq Pəri eşidilməmiş bir gözəlliyə malik olan, deyışmələri, hazırcavabcasına dediyi şeirləri ilə diqqəti cəlb edən, istedadlı şairlərlə şeirləşmədə həmişə müvəffəqiyyət qazanan, qadın aşiq sənətinin yaradıcısı və banisidir" (Alman şərqşünası A. Berje) və s.

Aşiq Pəri Xan Arazın xan qızı kimi doğulmuş, təbi ilahi vergidən gəlmiş, bədahətən şeirlər deyən Azərbaycan aşiq nümayəndələrindən biri, qadın aşiq sənətinin isə yaradıcısı və banisi olmuşdur. Aşiq Pəri kamil söz ustası idi. Onun deyışmələri sənətkarlıq baxımından seçilən, sevilən poeziya nümunələri kimi daim yaşayır. Aşiq Pəri bir Azərbaycan aşığı, qadın aşıqlarımızın banisi olmaq faktından əlavə, həm də Azərbaycan qadını adının ləyaqətli daşıyıcılarından biri olmuşdur. Aşiq Pəri poeziyasının dili rəvan, axıcı və xoşagələndir. Onun şeirlərində insanlarda insanlığı yaşatmaq, paklığa, təmizliyə, düzlüyə, mənəvi gözəlliyə çağırış notları var. Aşiq Pərinin həyatının maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, özündən öndəki ustad aşıqlar kimi, o da özü haqqında dastan yaradan ünlü sənətkarlardan biri olmuşdur.

Aşiq Pəri öz dövründə yaşayıb yaratmış bir çox aşiq-şairlərlə (Mirzə Həsən bəy Mirzə, Kərbəlayı Abdulla Canızadə, Cəfərqulu xan Nəva, Məhəmməd bəy Aşiq, Mirzəcan Mədətov və b.) şeirləşmə meydanlarında deyışmiş, bu deyışmələrin hamısında da uğurlar qazanmışdır. Aşiq sənətində Aşiq Pərinin öz naxışı var. Aşiq Pərinin bənzərsizliyi onun təkrarsız bir sənətkar, öz dövründə aşiq şeirinin ilhamvericilərindən biri olmasıdır. Həqiqət carçısı olan Aşiq Pəri həsrət-hicran nəğməkarı tək zamanın mənə-nəsində sıxılsa da, özünü küskün, köməksiz bir Allah bəndəsi kimi aparmır. Ona hörmət göstərənləri Aşiq Pəri doğruluq, ədalət, insana hörmət, təmiz məhəbbət və səmimi dostluq hisslərini dərinlən ifadə edən ahəngdar şeirləri ilə ruhlandırır. Aşiq Pəri sənət zirvəsinə tək cə yüksəlmir, həm də yüksəldir. Onun yaradıcılığında gözəl bənzətmələr, hikmətli kəlamlar, xalq ifadə və deyimləri, atalar sözü və məsəlləri yerli-yerində işləndiyindən, qoşma və gəraylılarda bədiiliyi, axıcılığı, rəvanlığı artırır, beyt və misraları xalq dilinə, canlı danışiq dilinə daha da yaxınlaşdırır. Aşiq Pərinin yazdığı qoşma və gəraylılar, deyışmələr həssas qəlbədən qopub gələn lirik şeirlərdir, bir-birindən gözəl incilərdir [Aşiq Pəri irsinə mə-

həbbətlə, 2016, 3].

Aşıq Pərinin tam şəkildə ədəbi irsi, çox təəssüf ki, dövrümüzədək gəlib çatmamışdır və onun yalnız 50-dək şeiri (qoşmaları) məlumdur. Bu qoşmalar sadə və anlaşıqlı bir dillə söylənilmişdir. Şeirləri ilk dəfə Mirzə Yusif Qarabağının "Məcmueyi-divani-Vaqif və müasirini-digər" (1856) məcmuəsində, sonralar isə A.Berjenin tərtib etdiyi "Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir" (Leypsiq, 1867) kitabında dərc olunmuşdur.

Azərbaycan qadınlarının aşılıq sənətinə meyl edənlərinin (xüsusilə mərhumə şairə Narınc Xatunun) təşəbbüsü ilə 1984-cü ildən üzü bəri respublikamızda "Aşıq Pəri məclisi" fəaliyyət göstərir. Məclis üzvləri Aşıq Pəri ədəbi irsini ləyaqətlə qoruyaraq bu unudulmaz, nakam taleli xanımın adını öz yaradıcılıqlarında yaşatmağa və tanıtmaya daima çalışırlar. "Aşıq Pəri məclisi" bu gün də öz fəaliyyətini davam etdirir.

Beləliklə, bütövlükdə türk dünyasının, eləcə də bu böyük dünyanın etnik-mədəni sisteminin bir hissəsi olan Azərbaycan xalqının bədii təfəkkürünün, təxəyyül və fəhm imkanlarının, fəlsəfi düşüncəsinin, yaradıcılıq manerasının yüzilliklər boyunca yaranıb biçimlənən, ilkin orta əsrlərdən üzü bəri daim inkişaf etdirilən, öz tarixi inkişaf yollarında müxtəlif mərhələlərdən keçərək təkmilləşən, müxtəlif adlarla (ozan, varsaq, yansağ, aşıq) mövcud olan saz-söz sənəti zəngin və tükənməz mədəni xəzinə, milli-mənəvi dəyər, xalqın məişət və mədəniyyətinin real mənzərəsini özündə əks etdirən sinkretik sənət növü kimi həmişə seçilmiş, bu sənətin aparıcıları və davamçıları el-oba içərisində xüsusi hörmətə-izzətə, sevgiyə, inama və güvən yerinə çevrilmiş, ümumxalq rəğbətinə layiq olmuşlar.

Tarixi inkişafımızın müxtəlif mərhələlərində bir çox sənətkarlar meydana gəlmiş, bu sənət sahəsində çox zəngin irs qoyub getmişlər. Onların müxtəlif mövzulara həsr olunmuş qoşma, gəraylı, müxəmməs, təcnis və b. şeir janrlarında yazdıqları şeir düzgünləri, araya-ərsəyə gətirdikləri məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları Azərbaycan xalqının məişət və mədəniyyətinin tarixi-etnoqrafik baxımından araşdırılmasında etibarlı mənbə kimi seçilmişdir. Göründüyü kimi, xalqın məişət və mədəniyyətinin, dövrün sosial-siyasi, iqtisadi-mədəni durumunun Qarabağ bölgəsinin aşıq yaradıcılığında, dastangılıq ənənələrində yetərincə öz əksini tapması, el içindən çıxmış aşıq-şairlərin ədəbi-bədii irsinin başlıca mövzusu olması təsadüfi hadisə olmamışdır. Bu məlumatlar qısa təsvirlər, təşbeh və bənzətmələr şəklində olsa belə, reallığı daha dolğun əks etdirir, ona görə ki, hər bir yaradıcı aşıq və ya şair öz dövrünün övladı olaraq "gördüyünü çağırmış", həqiqəti söyləmişdir. Məhz bu cəhətlərinə görə də aşıq yaradıcılığının, saz-söz sənətinin qorunması, inkişafı və təbliği sahəsində görülən tədbirlər nəticəsində 28 sentyabr - 02 oktyabr 2009-cu il tarixində Birləşmiş Ərəb Əmirliyinin Abu-Dabi şəhərində YUNESKO-nun Qeyri maddi-mədəni irsin qorunması üzrə Komitənin 4-cü sessiyasında YUNESKO-nun Hökumətlərarası Komitəsinin yekun qərarına əsasən Azərbaycanın aşıq sənəti bu təşkilatın Qeyri-maddi mədəni irs üzrə Repräsentativ siyahısına daxil edilmişdir.

QONAQPƏRVƏRLİK

Qonaqpərvərlik bütün dünya xalqlarına xasdır. Qonaqpərvərliyin əsas və arxaik xüsusiyyəti onunla əlaqələndirilmişdir ki, hər bir ev sahibi qonağı, habelə onun evinin astanasına qədəm basan tanımadığı adamı qorumalı, gecələməyə yer verməli, yemək süfrəsi açmalı idi (*Анчабадзе, 1985,111*).

Azərbaycan xalqının, o cümlədən Qarabağ bölgəsinin qonaqpərvərliyi haqqında Şərqi, Avropa və rus səyyahları və missionerləri maraqlı məlumat vermişlər. Fransız yazıçısı Aleksandr Düma (ata) xalqımızın qonaqpərvərliyini belə qiymətləndirirdi: "Azərbaycanda, eləcə də bütün Qafqazda hər hansı bir qapını döyüb desəniz ki, mən əcnəbiyəm, gecələməyə yerim yoxdur, ev sahibi o saat ən böyük otağını sizə verəcəkdir. Özü isə ailəsi ilə kiçik otaqda yerləşəcək. Üstəlik, onun evində qaldığınız, deyək ki, bir həftə, iki həftə, bir ay müddətində sizə qayğı göstərəcək, korluq çəkməyə qoymayacaq" (*Aleksandr Düma, 1985, 17*).

Azərbaycanın təkrarsız gözəlliyə malik Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsi qədim zamanlardan özünəməxsus qonaqpərvərliyi, qonağa xüsusi dəyər verməsi ilə seçilmişdir. Burada hər bir evə qonağın gəlişi toy-bayrama çevrilər, evində çoxlu qonaqlar qəbul edən şəxs el-oba içərisində böyük nüfuz sahi-

bi hesab olunardı. Özünə ev tikən hər bir sakin mütləq qonaq üçün ayrıca otaq nəzərdə tutar, hətta qaradamlarda belə xüsusi guşə ayrılardı. Həmin otaq xalçalarla bəzədilər, ayrıca yataq ləvazimatı ilə təmin edilər, qonağın rahat olması üçün daim səliqə-sahmədə saxlanardı.

Hər ailə qonaq üçün xüsusi ehtiyat saxlayar, istənilən vaxt gələn qonağı ləyaqətlə qarşılayar, ayağının altında qurban kəsər, onun üçün evdə hazırlanmış gündəlik yeməkdən deyil, xüsusi hazırlanmış təamlarla bol olan süfrə açardı. Qonaq ev yiyəsinin düşməni olsa belə, ona pənah gətirdiyinə görə sığınacaq verilər, hətta soruşduqda o adam: "Tanrı qonağıyam, qapınıza pənah gətirmişəm" deyəndə, "Tanrıya da qurban olum, qonağına da", - cavabını eşidər, düşdüyü pis vəziyyətdən müdafiə edilərdi. "Allah qonağı" kimi qapıdan girən düşmən belə, oradan çıxanadək evin əziz qonağı sayılar, düşmənçilik o, evdən uzaqlaşandan sonra yenidən davam edə bilərdi.

Müqəddəs dinimiz İslamda və Həzrəti Mühəmməd Peyğəmbərin (s.ə.v.) hədislərində də qonaq qəbul etmək və qonaq getməklə bağlı tövsiyələr mühüm yer tutur. Hz.Rəsulullah (s.ə.v.) buyurur: "Al-laha və axirət gününə inanan kimsə qonağına qulluq etsin"; "Qonaq behiştə yol göstərəndir"; "Allaha xatir sevdiyin şəxsi qonaqlığa dəvət et"; "O zaman ki, Allah insanlara yaxşılıq etmək istəyir, onlar üçün bahalı hədiyyə göndərir. Soruşurlar ki, bu hədiyyə nədir? Buyurdu: qonaq, belə ki, o ruzi ilə evə daxil olar və ailə üzvlərinin günahlarını özü ilə aparar". Xalq arasında atalar misalı kimi dolaşan: "Qonaq gələndə ruzisini də özü ilə birlikdə gətirər" ifadəsinin də kökü bu hədisə əsaslanır.

Qonaq qəbul etmək nə qədər bəyənilən əməldirsə, dəvəti qəbul edib qonaq getmək də bir o qədər savabdır. Hətta hədislərdə deyilir ki: "Qonaqlığa dəvət olunan, amma getməyən, yaxud getsə də, orda yemək yeməyən insan dəvət sahibinə qarşı zülm etmiş olur". Bir kəs öz din qardaşının evinə çağırılırsa, uzaqda olsa belə, dəvəti qəbul edib getməlidir, çünki bu əməl dinin bir hissəsidir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda evinə gələn qonaqla şirin sözlə, gülər üzlə davranmaq, xoş münasibət göstərmək, qonağı qapıda qarşılayaraq əzizləmək, gedəndə hörmətlə yola salmaq mənəvi borc hesab edilmişdir. Ev sahibi öz qonağını maddi imkanından asılı olmayaraq ləyaqətlə qarşılayıb yola salmaq üçün hətta qonağa bildirmədən borca düşməyə hazır idi. Qonaq evə daxil olduğu dəqiqədən qayğı ilə əhatə olunar, ev sahibi təkcə qonağın rahatlığının deyil, həm də onun atının da qayğısına qalardı. Qonağı evin ən hörmətli yerində – ailənin sahibinin yerində otuzdurar, süfrəyə bol və ləziz yeməklər düzülərdi. Bir evdən qonağın inciyib getməsi nəinki həmin ev, hətta bütün kənd üçün rüsvayçılıq hesab olunardı. Təsədüfi deyil ki, qonağı "Allah qonağı" hesab edərək "Qonaq allah əmanətidir", "Qonaq sevəni, allah sevir", "Allaha da qurban olum, qonağına da", "Qonaqlı evin darvazası gen olar", "Qonaq qonağa şad olar, ev yiyəsi hər ikisinə" və s. kimi zərb-məsəllər müasir dövrdə də bölgədə işlənməkdədir.

Bölgədə qonağı ev sahibi və onun oğlanları, evdə kişi olmadıqda yaşlı qadın qarşılayardı. Ev sahibi qonağa atdan düşməyə kömək edər, qonaq otağına aparar, atını rahatlayardı. Qonaq üçün xüsusi döşəkcə, mütəkkə gətirilər, ən hörmətli yerdə əyləşdirilər, qarşısına çay qoyulardı. Bu, qonağa hörmətin əlaməti sayılırdı.

Qonağın yanında artıq söz danışmaz, ona nə üçün gəlməsi və nə vaxt gedəcəyi barədə sual verməzdilər. Qonaq istədiyi qədər həmin evdə qalar, ona xüsusi hörmət və qayğı göstərilərdi. Ev sahibi bütün işlərini atıb yalnız qonağı ilə məşğul olardı. Kəndin ağsaqqaları, xüsusi hörmət sahibləri qonaq olan evə yığışar, heç bir səs-küyə yol vermədən ona diqqətlə qulaq asardılar. Qonağı ev sahibinin qohum və qonşuları da növbə ilə evlərinə dəvət edib ağırılardı. Bu, həm qonağa, həm də qonağın düşdüyü evin sahibinə hörmətin təzahürü kimi qiymətləndirilirdi.

Bölgənin qonaqpərvərlik adəti haqqında XIX əsrə aid mənbələrdə, tədqiqatçıların əsərlərində və yol qeydlərində maraqlı məlumatlara rast gəlinir.

1918-ci ildə erməni təcavüzkarlarının torpaqlarımızda törətdikləri qanlı hadisələrin qızğın vaxtında burada olmuş ingilis jurnalisti Skotland-Liddell xatirələrində yazırdı: "Yanvar ayında mən Şuşadan Gorusa getməli idim. Bu fikrimi ingilis zabitinə bildirdikdə o, oraya silahlı dəstənin müşayiəti olmadan getməyimi mümkünsüz hesab edərək Zəngəzurda yaşayan müsəlman əhalinin ingilislərə münasibətinin pis olması, orada ordunun və türk zabitlərinin yerləşdiyini, dünyanın ən təhlükəli yeri olduğunu bildirdi. Mən getməyi israr etdim. Məlum oldu ki, gecələməyə Abdallar kəndində (indiki Laçın şəhəri – S.M.) qalmalıyam. Mən bu kənddə qaldım. Bütün səyahətim boyu heç yerdə belə səmimi və qonaqpərvər

vər adamlara rast gəlməmişdim. Onlar mənimlə bir səfir kimi davranırdılar. Buradakı adamlar nəinki mənə, hətta məni müşayiət edən, müsəlmanları özünün qəddar düşməni sayan erməni bələdçimi belə çox böyük qonaqpərvərliklə qarşıladılar, hətta atına da yem verdilər. Bu qonaqpərvər ev sahiblərindən ayrılmağıma çox təəssüfləndim" (*Azərbaycan tarixi sənədlər, 1990, 242-243*).

Təbiət qoynunda qonaqlıq və istirahət ənənəsi Azərbaycanın, bəlkə də başqa bölgələrində Qarabağdakı kimi geniş yayılmışdır.

Şuşalılar qonaqlıq üçün əsasən kiçik bir meşəliyin əhatəsini, "İsa bulağı", "Daşaltı", "Səkili bulaq", "Turşsu", "Dəvəbatıran", "Fındıqlı göl" və s. seçirdilər. Bulaqlı meşələrin üstündən həmişə kabab bişirilən ocaqların tüstüsü qalxar, xalçalar və palazlar iri gövdəli, qollu-budaqlı ağacların kölgəsinə sərilər və onların üstünə yastıqlar və mütəkkələr düzülərdi (*Çingiz Qacar, 2019, 224-225*).

Şuşada varlı evlərinin birinci mərtəbəsində böyük mətbəx, ikinci mərtəbəsində isə qonaq qəbul etmək üçün geniş zal, böyük və gözəl otaqları vardı. Malikanələrin həyatında həftədə bir dəfə, ya da qonaq gələndən-gələne çörək və fətir bişirilən təndirlər yerləşirdi. Qarabağ quzusunun ətindən bişirilən kabablar (tikə kabab, lülə kabab, qabırğa kababı, tor kabab, təndir kababı, sac kababı) Şuşadan uzaqlarda da məşhur idi. Bundan əlavə, başqa yerlərdən məşhur Şuşa bozbaşının və pitisinin dadına baxmağa da gəlirdilər. Evdə qonaqlıqlar zamanı, yaxud təbiətin qoynuna çıxarkən şuşalılar üçün ənənəvi olan musiqili-ədəbi məclislər təşkil edilirdi. Dəvət olunanlar arasında mütləq sazəndələr, şairlər, yüksək vəzifəli qonaqlar olurdu. Əlbəttə, bu cür qonaqlara xidmət etmək üçün çox yüksək dərəcəli aşpazlar dəvət edilirdi. Şuşada belə aşpazlar çox idi. Onların arasında əcnəbilər də vardı (*Çingiz Qacar, 2019, 226*).

Şuşalıların qonaqpərvərlik adətlərindən bəhs edən akademik Çingiz Qacar yazır: "Bizim ailədə bununla bağlı bir rəvayət qalıb. Bəhmən Mirzə ümumi rus adətinə əməl edərək Fransadan aşpaz dəvət edir. Təzə aşpaz ilk vaxtlar yerli həmkarlarına qarşı münasibətdə özünü çox yuxandan aparır, hətta yerli mətbəxlə maraqlanmır. Başa düşəndə ki, onun xörəklərinə o qədər də tələbat yoxdur, Bəhmən Mirzənin baş aşpazından onun xoşladığı xörək barədə nə isə danışmağı xahiş edir. O da əlbəttə, plovdan başlayaraq müxtəlif çeşidli xörəklərin və ədviyyatın adını çəkir, həmkarına plovun yüzəndən çox növü barədə danışır. Fransız, aşpaz heyran içərisində qalır və bir neçə gündən sonra öz avadanlığını da yığıb, sakitcə Rusiyaya gedir" (*Çingiz Qacar, 2019, 226-227*).

Qonaqlıqlarda sini və məcməyidən yemək paylamaq, habelə daşına bilən masa kimi istifadə olunurdu. Qonaqlar xalça salınmış döşəmədə döşəkçələrin üstündə oturur, sini və məcməyilər onların birinin, yaxud ikisinin qabağına qoyulurdu.

Şuşada qonaqlıq süfrəsi. V. Vereşagin. 1865

Qonaqlığa daha çox bayram gün-lərində, uşaq görməsi, uzaq yerlərdən gəlmiş qohumların ziyarət edilməsi, çox zaman isə ünsiyyət saxlamaq və s. münasibəti ilə gedirdilər. Ramazan ayında axşam oruc tutanların evlərində iftar məclisi keçirilər, ailə və yaxın adamlar süfrə arxasına yığışardılar.

Şuşalılar üçün xüsusən evdə qonaqlıqlar zamanı, yaxud təbiətin qoynuna çıxarkən musiqili-ədəbi məclislər səciyyəvi idi. Bu məclislərdə sazəndələrin musiqisi və xanəndələrin mahnıları səslənər, qonaqlar oraya yığışanlardan, habelə məclislərdə iştirak edən məşhur şairlərdən təzə bir şeirini oxumasını istəyərdilər. Yüksək səviyyəli qəbullarda musiqiçilər muğam ifa etməklə kifayətlənərdilər. Qonaqlıqlarda musiqiçilərin və xanəndələrin ifasına fikir söyləmək hörmət əlaməti hesab olunardı. Məsələn: "Cabbar muğamın bu hissəsini başqa cür oxuyardı", yaxud "Seyid bu muğamı belə başlamırdı" və s. Məclisə toplaşanlar xanəndələrdən vaxtilə kiminsə toyunda onlardan esitdikləri təsnifi oxumağı xahiş edərdilər. Şənlikdə valideynlər xanəndələrdən kiçik yaşlı övladlarının oxumasına qulaq asmağı xahiş edərdi, onların ifası haqqında söylədikləri fikri ilə maraqlanardılar. Çox zaman uşaqlara növbə ilə eyni muğam və ya təsnifi oxutduraraq yarışa çıxarardılar. Tacir və sənətkarların süfrələri arxasında rəqs havası da səslənərdi. İstirahət edənlərdən kimsə xalça üstündə oturmaq-

dan yorulub, musiqi sifariş edər və rəqslər başlayardı (*Çingiz Qacar, 2019, 226-227*).

Bölgədə qonaqpərvərliklə bağlı adətlər, yozum və sinaqlar geniş yayılmışdı. Astanadakı ayaqqabılar üst-üstə düşəndə, stəkandakı çayın üzərinə tək-tək cecə yığılanda, pişik üzünü yalayanda evə qonaq gələcəyinə yozardılar. Yerə bıçaq düşəndə kişinin, qaşiq düşəndə isə qadının qonaq gələcəyi əlaməti hesab edərdilər. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə insanların bir-birinə arzuladıqları: "Evin qonaq-qaralı olsun", "Evindən qonaq səsi gəlsin", "Evindən qonaq əskik olmasın", "Qapında qonaq atı kişnəsin" və s. alqışlar günümüzədək gəlib çatmışdır. Əsrlər boyu burada qonağın gəlişi bayram sayılmış, yola salınması həyəcanlı, kədərli olmuşdur. Gedən qonağa uğur dilənmiş, arxasınca su atılmış, yenə də gəlməsi arzulənmiş, yoluna azuqə qoyulmuş, hədiyyələr bağışlanmışdır. Əsrlərin sınağından keçərək günümüze çatmış həmin adətlər bu gün də davam etməkdədir.

QARŞILIQLI YARDIM FORMALARI

Azərbaycan xalqının humanist, mütərəqqi sosial institutlarından olan qarşılıqlı yardım formaları, yaxud el köməklilikləri ibtidai icma quruluşundan başlayaraq bugünümüzədək davam edir. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, Qarabağda tarixən bir sıra qarşılıqlı yardım formaları — *hoy, mödgəm, cey, avaj, alışma, umya, bədəl, damazlıq* və s. mövcud idi. Qarabağ bölgəsində dərin kök salan və müxtəlif formalarda təzahür edən qarşılıqlı yardımlar həyatın bütün sahələrində tətbiq edilsə də, təsərrüfatda, yaşayış evlərinin tikintisində, maddi mədəniyyət və sənətkarlığın müxtəlif sahələrində, ailə və ictimai məişətdə daha çox müşahidə edilirdi.

Qarşılıqlı yardım formalarının yaranma səbəbləri. İctimai şüurun təzahürü olan, birgəyaşayış qanunlarından irəli gələn qarşılıqlı yardım institutu cəmiyyətin keçmiş təkamülünə güclü bağlanmış və tarix boyu yazılmayan qanunlar sırasında saxlanmışdır. Təsərrüfatın zəif inkişaf tempi, iqtisadi gerilik, primitiv texniki vasitələr, ekstensiv məhsuldarlıq, müharibələr, cəmiyyətin ədalətsiz idarəçiliyi və s. səbəblər qarşılıqlı yardım institutuna ehtiyac yaradırdı.

Qarşılıqlı yardım formalarının saxlanılmasına iqtisadi səbəblərlə yanaşı, mənəvi amillər də təsir göstərirdi. Bu təsisatın ənənəvi şəkildə nəsil-dən-nəslə ötürməsində ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutu böyük rol oynayırdı. Rəhbərliyi ağsaqqallar şurasından ibarət kənd icması müxtəlif tarixi mərhələlərdə inzibati-idarəçilik, məhkəmə, polis, təsərrüfat və digər funksiyalar daşıyırdı. Kənd icmasının birgəyaşayış qaydaları və qohum nəsilər arasındakı köməkləşmələr fəvqəladə halların zərərini azaldırdı. Hər bir icmanın, sonralar isə ailənin düşdüyü çətinliklər onun dağılmasına gətirib çıxarırdı. Dara düşənin qohum-qonşusu köməyə gəlməklə həm yaxınına yardım edir, həm də bu yolla gələcəkdə özünü ağır sınaqlardan sığortalamış olurdu.

Dövlətin qanunvericilik aktları zaman keçdikcə ümumi icma mülkiyyətini dağıtsa da, yeni qanunlar kənd həyatındakı adət-ənənələrə və vərdislərə güclü təsir göstərə bilmirdi. Əkinçilər yeni forma və birliklər (iməcilik, hoy, əvrəz, ziyanlıq, umya və s.) təşkil edərək əkin-biçin prosesində, ev tikintisində, yanğın zamanı və s. işlərdə özlərinə təminat yaradırdılar. Bu köməklik sayəsində sakinlər quraqlıq, sel, daşqın, zəlzələ, epidemiyalar və digər fəvqəladə hallarda qıtlığa, itkilərə davam gətirirdi. Əlavə mənbələr yoxsul təsərrüfatları mühafizə edirdi.

Qarşılıqlı yardım institutunun etik əhəmiyyəti tədricən iqtisadi roluna üstün gəlirdi. Təsisatın ictimai hüquq statusu alması, xalqın psixikasında tam formalaşması İslam dini ilə bağlıdır. İslam fəlsəfəsinə görə, kim Allah rızası üçün heç bir minnətdarlıq gözləmədən öz malından, qidasından yoxsula, yetimə verərsə, həmin şəxsin mükafatı behişt olar. Bu cəhət qarşılıqlı yardım formalarını saxlayır, insanlar, ailələr arasında qapalılığa, tamahkarlıq və hərisliyə imkan vermir, müxtəlif səviyyəli təsərrüfatların nisbətən bərabərləşdirilməsinə səbəb olur.

Qarşılıqlı yardım formalarının təsnifatı. Qarabağda, o cümlədən Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində qarşılıqlı yardım formaları daxili məzmununa görə üç qrupa — fiziki, maddi və mənəvi köməkliliklərə ayrılır. Onları forma etibarilə də qruplaşdırmaq mümkündür: müəyyən müddətə yaradılan müvəqqəti əmək birlikləri daxilində qarşılıqlı köməkləşmələr; təsadüfi hallarda çətinliyə düşmüş qohum-qonşuya göstərilən kollektiv köməkliliklər; ayrı-ayrı şəxslərin ehtiyac duyan həmyerlisinə fərdi qay-

dada göstərdiyi köməklik [Məmmədova, 2011, 71-72].

Əkinçilik. Torpağın şumlanmasıyla başlayaraq səpin, alağ, əkinin suvarılması, taxıl biçini, taxıl dərzlərinin daşınması və taxıl döyümünə qədər əmək prosesində əkinçilərin bir-birinə kömək etmələri el adəti halını almışdı [Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007, 83]. Qarabağ əkinçiləri arasında köməkləşmələr həm müvəqqəti əmək birlikləri daxilində, həm də ehtiyacı olan ailəyə kollektiv yardımlar şəklində baş tuturdu.

Əkinçilər torpağın şumlanması və biçin zamanı əmək alətlərinin, qoşqu və minik vasitələrinin, işçi qüvvəsinin çatışmazlığı ilə rastlaşırdılar. Bu səbəbdən də müvəqqəti əmək birliyi — *ortaqlıq* yaradırdılar. Bölgədə ortaqlığın həm sadə, həm də mürəkkəb növü vardı.

Azərbaycanın əkinçilik təsərrüfatının inkişaf tapdığı əksər bölgələrində ortaqlıq vardı. Quba-Xaçmazda "taybirolma", Muğanda "tayboyunolma", Şirvanda "taylaşma", Naxçıvanda "avaca" adlı ortaqlıq forması Qarabağda "cirə" (əvəzçilik) adlanırdı. İki və daha artıq tərəfin iştirak etdiyi "cirə" əsasən torpağın şumlanması zamanı kənd təsərrüfatı avadanlığının çatışmazlığına görə təşkil olunurdu. Keçmişdə əkinçilik təsərrüfatının ən çox zəhmət tələb edən mərhələsi şumlama sayılırdı. Torpağın şumlanması ilə bağlı olan əmək birləşmələrində işçi qüvvəsi, qoşqu heyvanları, habelə şum alətləri birləşdirilirdi [Cavadov, 1993, 32]. Məlumdur ki, xışa qoşmaq üçün bir cüt qoşqu heyvanının olması şərtidir. Etnoqraf Q.Qaraqaşlı Kiçik Qafqaz zonasının qarşılıqlı yardımlarını araşdıraraq yazır ki, "cirə" (əvəzçilik) adətən təsərrüfatın müxtəlif sahələrində kəndlilərin bir-birinə etdikləri yardımlardır. Kəndliyə bir baş öküz məxsus idisə, o, xışa qoşmaq üçün həmyerlisinin, qonşusunun heyvanını bir neçə günlüyə alırdı. Eyni zamanda, razılışmış qaydada işi qurtardıqdan sonra öz öküzünü də qonşusuna verirdi [Karakashly, 1958, 43].

Cirə qoşqu heyvanları ilə yanaşı, xış ətrafında da yaradılırdı. Kəndlilər xış və ya digər kənd təsərrüfatı alətlərini mübadilə etməklə hər kəs üçün müvafiq vaxt üzrə şum günləri təyin edirdilər. Bu zaman hərə öz torpağını özü şumlayırdı. Ortaqlıq həm də qonşu kəndlər arasında təşkil edilirdi.

XIX əsr rusdilli mənbələr və etnoqrafik sorğular təsdiqləyir ki, Qarabağda ortaqlığın mürəkkəb variantı olan "modgəm", "həmkəl" ("həmgəl", "həmgələ"), "şəriklik" və s. adlı qara kotan ətrafında yaradılan əmək birləşmələri də vardı.

Qara kotan texniki baxımdan səmərəli olmasına baxmayaraq, baha başa gələn əmək vasitəsi idi. Onu hərəkətə gətirmək üçün 8-10, bəzən 12 heyvan və 5-8 nəfər işçi lazım gəlirdi. Qara kotandan böyük maliyyə ehtiyatlarına malik imkanlı şəxslər, yəni kəndlilərin "hampa" deyilən təbəqəsi istifadə edirdi. Orta səviyyəli və ya yoxsul ailələr isə kollektiv yaratmağa məcbur qalırdılar. Əmək birləşməsində hər kəsin öz öhdəliyi vardı. Ortaqlığın başçısı olan kotan sahibi səriştəli idarəçilik qabiliyyətinə malik əkinçi olmaqla bəhm, həm də el-obada sözükeçən, sanballı şəxs kimi tanınırdı. O, qabaqcadan müəyyən olunan şərtlərə — ortaqlıqların üzvləri üçün görüləcək işlərə, vəd edilən müddətə, bir sözlə, ortaqların razı qalmasına cavabdehlik daşıyırdı. Əmək birləşməsinin canlı və cansız qüvvəsinə nəzarət onun üzərinə düşürdü. Kotan sahibi "dəstəç" və ya "məjgəlç", kotanı idarə edənlər "hodaxç" adlanırdı. Heç bir maddi vəsaitə malik olmayan kəndlilər qara kotan ətrafında yaranan ortaqlıqda xidməti işlər görürdülər. Ortaqlıqda 4 nəfər hodaxçı tələb olunurdu. Onlardan birinci cütü sürən daha təcrübəli hodaxçı kotanın düzgün hərəkətinə nəzarət etməliydi. Ə.Ələkbərov yazır ki, Kiçik Qafqaz regionunda birinci cütü sürənə "hodax ambulçu", ikincisinə "hodax torza", üçüncüsünə "hodax salxov", dördüncüsünə "hodax peş" deyilirdi [Алекперов, 1960, 145].

Şuma başlamaq üçün qabaqcadan hazırlıq işləri görülürdü. Bu səbəbdən də ortaqlıqların üzvlərinin uğurlu seçimi, kotan və qoşqu heyvanlarının düzgün tedarüku vacib sayılırdı. Bundan əlavə, şumlanacaq torpaqların keyfiyyəti və yerləşdiyi ərazisi də nəzərə alınmalıydı. Qoyulacaq ləvazimat, görüləcək işlər, şum günləri və s. ortaqların birgə iştirakı ilə keçirilən məsləhətləşmə zamanı dəqiqləşirdi. Atalar sözündə deyilir: "Şərti şumda kəsək, xırmanda yabalaşmayaq".

İlk şum günü kotan sahibinin torpaq sahəsindən başlanırdı. Növbəti günlər isə birləşməyə daha çox maddi vəsait qoyan ortaqlıqların üzvlərinin sahəsindən başlayaraq davam edirdi. Nadir hallarda hava şəraiti ilə əlaqədar bu qaydalara riayət edilmirdi. İnformatorlara görə, daş-kəsəkli sahəni yağışdan sonra, rütubətli sahəni quru havada şumlamaq məsləhət görülürdü. Torpağı şumlanan kəndli ailəsinin maddi

imkanından asılı olaraq həmkarlarına nahar verməliydi.

Təsadüfən ortaqlarından kimsə müəyyən səbəblərdən birləşmədən uzaqlaşsaydı, onun işini tamamlamaq, ortaqlar arasında yaranan mübahisəni ədalətlə həll etmək kotan sahibinin öhdəsinə düşürdü. O, qoyulan şərtlərə əməl etməyən hodaqxını birləşmədən uzaqlaşdırı bilərdi. Hər hansı hodaqxı öz pay torpağında iş bitdikdən sonra digərlərinin sahəsində işə məsuliyyətsiz yanaşardısı və ya işləməkdən imtina edərdisə, məjgəlçi iş müddəti bitənədək onun əmək vasitələri və qoşqu heyvanlarını vermirdi. Hodaqxıların hamısı birləşmənin rəhbərinə təbə idilər.

Qara kotan ətrafında yaranan "mödgəm" əmək birləşməsi bir şum mövsümü üçün 40 günədək uzana bilərdi davam edirdi. Bölgədə şum mövsümünə Novruz bayramından 9 gün keçmiş başlanırdı [Каракашлы, 1964, 266]. XIX əsr mənbələrində qara kotan ətrafında yaradılan birləşmələrdə iştirakçılar üçün şum günləri aşağıdakı kimi verilir:

Cavanşir qəzasında 11 günlük ortaqlıq:

Kəl cütü – 1 gün

Gecə hodaqxısı – 1 gün

Kotanın gəvəh, qılınc, ağac və s. hissələri - 2 gün [Вермишев, 1888, 244]. Digər günlər isə ortaqlıq üzvlərinin sahəsini şumlamaq üçün nəzərdə tutulurdu.

Ortaqlar üzvləri əksər vaxtlarda iş günlərindən başqa icmanın vəzifəli şəxsləri, nəqliyyat vasitələrinin sahibləri, işçilər, qoşqu heyvanları üçün qida gətirənlər, bayram günlərində heyvanları otaranlar, əmək alətlərini təmir edənlər və digərləri üçün əlavə işlər görürdülər.

Müvəqqəti əmək birlikləri daxilində qarşılıqlı yardımlar, xüsusilə Qarabağda yaradılan *mödgəm* Qafqazın digər xalqlarında da mövcud idi. Məsələn, qonşu Gürcüstanda "modqami" adlı qarşılıqlı yardım formasının daxili qaydaları tədqiq etdiyimiz bölgədəki əmək birlikləri ilə eynilik təşkil edir [Бах: Гыршвили, 1956, 145].

Azərbaycanda tarixən qarşılıqlı yardım institutunun kütləvi forması daha geniş yayılmışdı. "Əvrəz", "hoy", "iməcilik", "dəstgəreftən" və s. kimi formalar hər hansı şəxsə və ya ailəyə bütün el-obanın kollektiv köməliyindən ibarətdir. Yardıma ehtiyacı olan ev sahibi kənd camaatını köməyə səsləmək üçün ilk növbədə kəndin ağsaqqalına müraciət edərdi. Ağsaqqallar əhalinin daha çox toplaşdığı məsciddə məsləhətləşmə aparır və tədbirin vaxtını dəqiqləşdirirdilər. Bəzən ev sahibinin xəbəri olmadan el-oba şəxsi təşəbbüsü ilə "hoy" təşkil edirdi. Təsərrüfatın əksər sahələrini əhatə edən "hoy" şumlama, biçin, dərzlərin xırmana daşınması, süni suvarma sistemlərinin yaradılması, əkinçiliklə bağlı obyektlərin tikintisi, təmiri və s. işlərin icrası ilə əhatələnirdi. Tədbirdə iştirak edən sözükeçən şəxslər qabaqcıdan iştirakçılar arasında əmək bölgüsü aparırdılar. Sahəni hissələrə bölür, kimin hansı tərəfi şumlayacağını müəyyənləşdirirdilər. Şum üçün köməliyə toplaşan qohum-qonşular özləri ilə şum alətlərini də gətirirdilər.

Qarabağın taxılçılıqla ixtisaslaşmış rayonlarında şumlamadan savayı, biçin vaxtı da "hoy" qarşılıqlı yardım formasına tez-tez müraciət olunurdu. Bildiyimiz kimi, taxıl vaxtında yığılmasa, məhsul itkisi ilə nəticələnə bilər. Hoy köməliyinə qoşulan el-obanın məqsədi əl tutmaqla yanaşı, həm də "müqəddəs" bildikləri çörəyin, taxılın itkisinə yol verməmək idi. Bu səbəbdən də xalq "hoyu böyük və müqəddəs iş" [Каракашлы, 1958, 46] hesab edərək tədbirə həvəslə yanaşırdı.

Hər kəs sübh tezdən sahəyə toplaşır və onlar arasındakı əmək bölgüsünə əsasən işə başlayırdılar. Şumlamada maraqlı oyunlar, əyləncəli yarışlar keçirilirdi. "Kim işə tez başladı?", "kim daha çox sahəni şumladı?", "kimin kəli daha güclüdür?" və s. deyərək mərcəşirdilər.

Hoyda iştirak könüllü olub, burada heç bir məcburiyyət və tələb yox idi. Buna baxmayaraq, həmin gün kimin işi çıxardısı onu sonraya saxlayardı. Naməlum səbəblərdən kollektiv tədbirdən geri qalmazdılar. Ağsaqqalların çağırdığı yerə getməmək təkcə ev sahibinə deyil, bütün məhəllə sakinlərinə hörmətsizlik sayırdı. Hətta küsülü qohumlar, qonşular da işə qoşular, ağsaqqallar onları barışdırardı.

Şumdakı kimi biçin hoyu da maddi və fiziki tələbatla bağlı idi. Lakin ehtiyacla bağlı üstünlük insan qüvvəsində idi. Biçin başa çatdıqdan sonra ev sahibi toplanan məhsuldan hoya gələnlərə, yetim və kimsəsizlərə pay göndərirdi.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində qeydə alınsa da, "pərekar" adıyla yalnız Qarabağda olan qarşılıqlı yardım forması yaşlı sakinlər tərəfindən böyük hörmət və rəhmlə xatırlanır. "Pərekar"ın mahiyyəti

odur ki, varlı və ortabab kəndlilər öz əkin sahələrinin bir hissəsini müəyyən müddətə əvəz istəmədən torpaqsız kəndliyə verirdilər. Hətta onun toxumu, istehsal ləvazimatı olmurdu belə, tavanalı kəndli tərəfindən təmin edilirdi. Öz həmkəndlisinə əl tutan belə şəxslər gördüyü işləri üzə vurmamağa çalışırdılar. Pərəkər şəklində kimsəsizlərə verilən torpaq sahəsi tavanalı kəndlinin ümumi əkin sahəsindən mərz və ya adi su arxı şəklində olan cızla ayrılardı. Bəzi hallarda isə pərəkara verilmiş əkin sahəsini ayırmaq üçün cızın hər iki başına daşdan işarə qoyulardı ki, Qarabağ zonası kəndlərində buna "qopara" deyilərdi [Cavadov, 1993, 71].

"Pərəkər" sözü bölgənin toponimikasına da daxil olmuşdur. "Rəhim kişinin pərəkəri", "Həmidin pərəkəri" və s. istilahlər son vaxtlaradək işlənirdi. Maraqlıdır ki, torpaqlar pərəkər sahibinin deyil, onu alanın adı ilə adlandırılır.

Maldarlıq. Qarabağ elatları arasında mal-qaranın otarılmasından tutmuş maldarlıq məhsullarının emalı, yun qırımı və yunun daranması və s. proseslər el köməklili sayəsində baş tuturdu. Əkinçilikdə olduğu kimi, maldarlıq təsərrüfatında da qarşılıqlı yardımın kollektiv və fərdi formaları, həmçinin əmək birlikləri vardı. "Damazlıq", "umya", "hoy", "cey", "bədəl", "alışma" və s. kollektiv yardım formasına daxildir. Damazlıq, imkansız kəndli ailələrinə qohum-qonşu tərəfindən dişi heyvandan (inək, camış, qoyun, dəvə və s.) verilən paydır. XIX əsr rus müəllifi S.Şavərdov damazlıq haqqında maraqlı məlumatlar təqdim edir [Шавердов, 1889, 69-70]. Sağmal və ya minik heyvanı uçquna düşüb zədələnsə, canavar tərəfindən parçalanırsa, zəhərlənmə və digər xəstəliyə tutulursa bütün el-oba yığıb heyvan sahibinə köməklik edirdi. Tarixi Azərbaycan torpaqlarından olan Zəngəzurda isə "damazlıq" əvəzinə "umya" sözü işlənirdi. "Umya" nəyisə almaq, nəyəsə malik olmağın arzullanması demək idi [Каракашлы, 1964, 257].

Maldarlar yaratdıqları kiçik əmək birləşmələri – "nobat", "amanat", "şəriklik", "sərkər" və s. daxilində də yardımlaşırldılar. Qaydaya görə, kəndin mal-qarasını otarmaq hər gün bir və ya iki ailənin üzərinə düşürdü. Bu, "nobat" ("növbələşmə" deməkdir) adlanırdı. Hər kəndli sahib olduğu mal-qaranın sayı qədər nobata gedirdi. Tənha qadınların və ya ailə başçısı fiziki cəhətdən qüsurlu olan ailələrin heyvanatı təmənnasız otarılırdı.

Maldarların digər əmək birləşmələrindən biri də "şəriklik" idi. Təkbaşına mal-qaraya sahib olmayan iki və daha artıq kəndli birləşərək iribuynuzlu sağmal heyvan satın alır və növbə ilə naxıra gedirdilər. Gündəlik sağılan süd həmin gün heyvanı otaran şəxsə, onun balaları isə növbə ilə hər dəfə bir tərəfə məxsus olurdu.

Köçmə maldarlıqda heyvan sürüləri düzənlik rayonlarda yayda bir neçə ay müddətinə dağa, qışda isə əsas yaşayış yerinə qayıdırdı. Dağlıq yerlərdə isə əksinə, yəni yayda əsas yerdə, qışda isə bir neçə vaxt mal-qaranı aran yerlərə sürürdülər [Bünyadov, 1969, 10]. Bu məqsədlə köç ərəfəsində maldarlar "oba" adlı müvəqqəti təşkilat yaradırdılar. Adətən, obada 8-dən 20-dək ailə birləşirdi [Егизаров, 1887, 83]. Obaya daxil olan ailələr öz yaşayış yerində ailə üzvlərindən kimisə saxlayırdılar. Kənddə nümayəndəsi olmayan ailə evini və təsərrüfatını qohum-qonşusuna tapşırırdı. Onlar da yaylaq və qışlağa köçən qohum-qonşusunun evinə baxır, əkin sahəsindəki otunu biçir və qış ehtiyatını hazırlayırdılar. Bunun qarşılığı olaraq öz mal-qarasını da yaylağa köçənlərə tapşırırdılar. Qarşılıqlı yardımın bu forması xalq arasında "amanat" ("əmanət") adı ilə tanınırdı. Amanatın verildiyi şəxs icmanın etibarını qazanmalı, öz dürüstlüyü ilə dəfələrlə sınaqdan keçməli idi. İnformatorların dediyinə görə, əmanət verilən heyvanlara daha çox diqqət ayrılır, onların ağırtı məhsulu, yunu və yeni doğulmuş balaları öz sahibinə çatırdı. Bunun müqabilində heyvan sahibindən haqq alınmazdı. Xalq arasında deyilir: "Əmanətə xəyanət olmaz".

Qarabağ maldarları arasında qarşılıqlı yardımın "alışma" adlı forması da vardı. Adətə görə, kəndlinin güzəranında böyük rol oynayan dəvə, kəl, yaxud inək müəyyən səbəblər üzündən zədə aldıqda və onu sağaltmaq mümkün olmadıqda kəndin ağsaqqalının iştirakı ilə həmin heyvanı kəsərək ətinə kəndin evləri arasında bərabər bölüşdürürdülər. Hər alışma payının üzərinə heyvanın dərisindən bir çarılıq zolaq kəsib qoyardılar. Bu, ətin alışma payı olduğunu bildirərdi. Kənd əhalisi alışma payının əvəzinə ziyan düşmüş ailəyə hərə bir toğlu, yaxud quzu verib onun təsərrüfatının dirçəlməsinə yardım edərdilər [Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007, 102].

Maddi mədəniyyət. Azərbaycanın digər tarixi-etnoqrafik bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda

da maddi mədəniyyət elementlərinin yaradılmasında qarşılıqlı yardım formaları geniş yayılmışdı. Su quyularının qazılması, arxların və yolların çəkilməsi, kəhrizlərin gözələrinin arıtılması, yaşayış evlərinin inşası və ümumi obyektlərin – məscidlərin, buxanaların, hamamların, körpülərin tikintisi və təmiri, bağların salınması və digər işlərdə el-oba kollektiv surətdə köməkləşirdi. İctimai işlərlə yanaşı, fərdi evlərin inşasında da qohum-qonşuların yardımları geniş yayılmışdı. Qarabağda "hov" ("hoy") adlanan bu tip yardımlar ümumi icma, yaxud hansısa ailə üçün nəzərdə tutulurdu. Ev tikdirmək istəyən ailənin başçısı ilk növbədə el ağsaqqalı ilə məsləhətləşirdi. İlk hov ev tikiləcək sahənin kol-kosdan təmizlənilib qaydaya salınması, daha sonra tikinti materiallarının hazırlanması, sahəyə daşınması üçün keçirilirdi. "Kərpickəsmə" üçün qohum-qonşular tərəfindən ayrıca gündə hov təşkil edilirdi.

Təsərrüfatın müxtəlif sahələrində işin təcili görülməsi üçün çağırılan el köməklikləri – hoy, cey və s. yalnız bir və iki gün çəkirdi. Evtikmədə isə belə fiziki yardımlar günlərlə davam edirdi. Yardıma qoşulan qohum-qonşular əmək qabiliyyətləri ilə yanaşı, istehsal və nəqliyyat vasitələrini də səfərbər edirdilər. Bənnə və köməkçisi uzaq yerdən dəvət olunardısı, yaxın adamlar tikinti başa çatanaqədər onları öz evlərində saxlayardılar.

Şuşadan bəhs edən məlumatçının dediyinə görə, ev tikintisi üçün 2-3 günlük hov (hoy) çağırılırdı. Evin bünövrəsi qoyulan gün fiziki köməklik göstərənlərdən əlavə, ağsaqqallar, ağbirçəklər, bütün qohum-qonşular yığışar, hərə əlindən gələni əsircəməzdi. Böyüklər işə başlamağa xeyir-dua verər, uğur diləyərtilər. Qonşular ustaya nəmər verər, işçilər üçün öz evlərində hazırladıqları yemək-içməyi gətirərdilər. Ən maraqlı gün "tirqoydu" mərasimi idi. Şadyanalıqla keçən həmin gün evin son tiri qoyulur, damı örtülürdü [*Informator: Əliyev M., Şuşa*]. Ev tikilib qurtardıqdan sonra qohum-qonşu kömək məqsədilə ailəyə lazım olacaq məişət əşyaları ilə "görəlgə"yə, yəni ev görməsinə, təbrikə gəlirdilər.

Yaşayış yerini təbii fəlakətdən itirən ailələr üçün el köməkliliyi daha geniş vüsət alırdı. Yanğın, sel və digər fəlakətlər zamanı zərərçəkənin maddi tələbatını el-oba tamamilə öz üzərinə götürürdü.

Sənətkarlıq. Qarabağ tarixən sənətkarlıq məskənlərindən olmuşdur. Bu bölgədə sənətkarlar arasında əmək birlikləri daxilində və fərdi köməkliklər baş verirdi. Misgərlər, dəmirçilər, xalçaçılar və digər sənət sahibləri birləşərək "həmkar", "şəriklik" və s. yaradırdılar [*Мамедова, 2017, 484*]. XIX əsrdə Qafqazda təsis edilən "həmkar" təşkilatlarının büdcəsi, daxili nizam-intizamı, üzvlərin hüquq və vəzifələri vardı. Sənətkarlar, tacirlər, qara fəhlələrin daxil olduğu "həmkar" təşkilatına rəhbərlik ümumi toplantıda seçilən ağsaqqala — ustabaşıya və onun köməkçisinə məxsus idi. Ustabaşı usta və köməkçiləri arasında münasibətləri tənzimləyir, onları nəinki təsərrüfat, həmçinin ailə, dini-mənəvi məsələlərinə də qarışırdı [*Егiazаров, 1891, 178-180*]. Gürcü tədqiqatçısı P.V.Ququşvili "həmkar" təşkilatları ilə bağlı olan, Tiflisə aid edilən hüquqi prinsipləri Bakı, Gəncə, Nuxa, Şamaxı, Şuşa və Naxçıvan şəhərlərinə də şamil edir [*Гугушвили, 1957, 71*]. Bu birliklərdən əlavə, yaxın dost olan misgər, dəmirçi, eləcə də qida sahəsində çalışanlar ustalar da şəriklik yaradırdılar. Sənətkarların təsis etdikləri müvəqqəti əmək birlikləri ölkəmizdə sənətin inkişafına, sənətkarlıq mərkəzlərinin formalaşmasına təkan verən səbəblərdən olmuşdur.

Sənət və peşə sahibləri lazım gəldikdə bir-birinə fərdi köməkliklər göstərirdilər. Xalçaçılıqda yunun ilkin emalından başlamış xalçanın hasilə çıxarılmasınadək bütün proseslər qarşılıqlı yardıma əsaslanırdı. Kişilər yun qırxımı üçün yaz fəslində, qadınlar isə yayda yunun yuyulması, qurudulmasından ötrü hoy çağırırdılar. Yunun didilməsi, cəhrədə ayrılması, kələflənməsi və boyanma prosesi, eləcə də xalçatoxuma qarşılıqlı yardımla baş tuturdu.

Ailə və ictimai məişət. Qarşılıqlı yardımlar təsərrüfat və maddi mədəniyyətlə yanaşı, ailə və ictimai məişətdə, xüsusilə toy və yas mərasimlərində daha geniş vüsət almışdı.

Azərbaycanda orta əsrlərdən bəri mövcud olan patriarxal ailələr XIX əsrin sonundan kiçik ailələrə bölünməyə başladı [*Rəcəbli, 137-138, 2007*]. Kiçik ailələr maddi və fiziki baxımdan öz tələbatlarını tam şəkildə ödəyə bilmirdilər. Bu səbəbdən də qardaşlar və yaxın qohumluq münasibətində olan ailələr, yəni patronimik qruplar təsərrüfat işlərini birlikdə həyata keçirməyə məcbur olurdular. Onlar arasında xüsusilə də, xeyir-şər işlərində, bayramlarda, mərasimlərdə sosial-mənəvi birlik daha möhkəm olurdu.

Ailə məişətində qarşılıqlı yardım formaları qadınlar arasında daha çox müşahidə edilirdi. Onlar qısa azuqə tədarükündə, çörəkbişirmədə, meyvə və göyərti qurudulmasında, bayramlarda şirniyyat ha-

zırlanmasında, yorğan-döşəyin salınması və xalça-palazın yuyulmasında köməkləşirdilər. Qarabağda "mədəd" adlanan belə yardımlar nəticəsində növbə ilə hər gün bir ailənin işi görülürdü.

Keçmişdə Qarabağ əhalisi arasında "künəlgə" deyilən adət vardı: valideynlərini itirənlərə, kimsəsizlərə və digər bölgələrdən köç edənlərə imkanlı şəxslər öz evlərində sığınacaq verirdilər. Səfəvilər dövründə mükəlləfiyyətlərindən olan "künəlgə" bu bölgədə himayədarlıq mənasını verirdi. Bundan başqa, el-oba yığışib yetimlər, kimsəsizlər, yoxsullar üçün "mürvət toyu" edərdi. Novruz bayramı ərəfəsində ağsaqqal-ağbirçəklərin təşəbbüsü ilə təşkil olunan belə toylarda hamı fəallıq göstərər, qarabağlıların dediyi kimi, toya "aynat" (toypulu) salardılar.

Gündəlik həyat tərzinə çevrilən qarşılıqlı yardım formaları maddi amildən əlavə, insanların mənən birləşərək sözü bir yerə qoyub yekdil olmasına, qarşılıqlı anlaşmasına dəlalət edir. Tarixin keşməkeşli günlərinə şahid olan qarabağlılar əl-ələ verərək yağlı düşməyə sinə gərmişlər. El köməkliyi, xalqın bir-birinə hayan olmaq istəyi Azərbaycanda tarixən milli vəhdətə, həmrəylik və yekdilliyə təkan olmuşdur.

XALQ TƏBABƏTİ

Azərbaycanın dilbər guşəsi - Qarabağ zəngin flora və faunası ilə yanaşı, özünəməxsus xalq təbabəti ənənələri ilə də məşhurdur. Hələ qədim dövrdən Qarabağdan toplanan dərman bitkiləri, çiçək və otlar (daziotu, andız, çobanyastığı, məşhur xarı bulbul və s.) bir sıra xarici ölkələrə, o cümlədən Babilistan, Roma, Yunanıstan və Misirə ixrac edilirdi. E.ə. IV əsrdə Misir xəstəxanalarının birində çalışan yunan alimi Erazistrat qədim Azərbaycan tibbinin irsini öyrənmək üçün Midiyanın paytaxtı Həmədan şəhərinə gəlmiş və burada Qarabağdan gətirilmiş dərman bitkilərinin nümunələrini əldə edib Misirə aparmışdı (*Алекперли, 2005, 25-26*).

Tarixi mənbələrdə hələ orta əsrlərdə Qarabağda müxtəlif elm sahələri arasında tibb elmi, xüsusən onun farmokologiya, terapiya, cərrahiyyə sahələrinə aid ərəb, fars və türk dillərində əsərlər yarandığı qeyd edilir.

Qarabağda təbabətin yüksək inkişafını təsdiqləyən nümunələrdən biri Ağdam rayonunun Əfətli kəndindəki Çalağantəpədə aşkarlanan Eneolit dövrünə (e.ə. VI-V minilliklər) aid və üzərində trepanasiya əməliyyatının izlərini daşıyan insan kəlləsidir. Kəllənin arxa tərəfində oval formalı dəliyə əsaslanan arxeoloqlar bunun eramızdan əvvəl aparılmış cərrahiyyə əməliyyatının izləri olduğu qənaətinə gəlmişlər. Əməliyyat çınqıl daşından hazırlanmış skalperlə yerinə yetirilmişdir. Bu tapıntı Tunc-daş dövründə Qarabağda yaşayan cərrahların müəyyən bilik və səriştəyə malik olmasından xəbər verir (*Ələkbərov, http://www.anl.az/el/q/qarabag_3/q-16.htm*).

Erkən orta əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə də Qarabağda təbabət inkişaf edirdi. M.Kalankatuklu yazır: "Tibb elmində kamilliyə çatan insanlar bu ölkədə xüsusi hörmət sahibləri idilər" (*Kalankatuklu, 1993, 201*).

Xalq təbabətinin izlərinə mifik təsəvvürlərdə, əsatir və nağıllarda rast gəlinir. Xalq ədəbiyyatı nümunələrində qəhrəmanların xəstələnməsi və ya yaralanması təsvir edilir, sonra isə həmin xəstələrin şəfali otlar, çiçək və bitkilərlə müalicə olunub sağlması göstərilir. Bir sıra bitkilər haqqında əfsanə və rəvayətlər yaranmış, onların şəfaverici xüsusiyyətləri bayatılarda öz əksini tapmışdır (*Məhərrəmov, 2020, 266*).

XX əsr salnaməçilərindən Baharlı və Həsən İxfə Əlizadənin əlyazmalarında Qarabağın xalq təbabətinə aid məlumatlar əksini tapmışdır. Baharlının "Əhvalati-Qarabağ" risaləsində İbrahimxəlil xan Cavanşirin hakimiyyəti dövründə Şuşada xalq təbabətinin dərin bilicisi olan Mirzə Həşimin məşhur olduğu göstərilir (*Qarabağnamələr, 2005, 46*).

Həsən İxfə Əlizadənin "Şuşa şəhərinin tarixi" əlyazmasından məlum olur ki, İbrahim xan Cavanşirin qızı Gövhər ağa Şuşadakı məscidlərin birinin yanında yeri-yurdu olmayan qərib xəstələr üçün "Dərüş-şəfa" adlı xəstəxana açdırmış, onun xərcləri isə (müalicə, dərman, pərəstarların maaşı və ölənlərin dəfn xərci) vəqf gəlirlərinin hesabına ödənmışdir (*Qarabağnamələr, 2005, 116*).

Qarabağ təbiblərinin müalicə üsulu və vasitələri müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edirdi. Onlar *bitki*,

heyvan və mineral mənşəli vasitələrlə, ovsun, rənglər, dağlama, türkəçarə (sınıqçılıq, dəlləklik, maçaqlıq, çöpçülük, tikəötürmə və s.) və s. müalicə üsullarının köməyi və şəxsi təcrübəsi, nəsil-dən-nəslə keçən empirik və daim təkmilləşən bilikləri ilə ev şəraitində, habelə evdənkənar şəraitdə xəstələrə yardım göstəridilər.

Bitkilərlə müalicə üsulları. Qarabağlılar ulu təbiətin onlara bəxş etdiyi şəfali bitkilər və otlarla ev şəraitində bir sıra xəstəlikləri (qızdırma, baş ağrısı, öskürək, inaq, zökəm, iltihablı yaralar, ziyil, dəmrov, gün yağısı, qoturluq və s.) özlərinin dili ilə desək, "dədə-baba" üsul və vasitələri ilə aradan qaldırmaq sahəsində müəyyən təcrübəyə malik idi. Mədə sancılarında şirin biyan dəmləməsindən, çibən və irinli yaraları sağaltmaq üçün bağayarpağı və böyütkən kolunun yarpağından, qrip xəstəliyi zamanı üzərliyi yandırır tüstüsündən otaqların dörd bir tərəfinə yaymaqla istifadə edirdilər (*İnf.: Heydərova, Ələmşahova, Şəkəraliyeva*).

Bağ və bostan bitkilərindən, habelə yabanı otlar və giləmeyvələrdən (alma, armud, üzüm, nar, tut, heyva, zoğal, limon, itburnu, yemişan (Qarabağda "qaragilə" adlandırılır - H.Z.), böyütkən, moruq, çiyələk, əzgil, nanə, yarpız əvəlik, soğan, sarımsaq, dəvətikani, şüyüd, boyana (razyana) keşniş, gülxətmi, zanbaq, şahtərə, cəfəri, kəklikotu, boz alağ, mərəcöyüd, gicitkən, qızılpencər, quluncan, sarmaşiq özəkləri, qatırquyruğu, bağayarpağı, boyaqkəkü, əməköməci, zəncirotu, qatırquyruğu, qarayonca, pambıqkolu, gəndalaş, andız, daziotu, çobanyastığı, üzərlik, acı-qıjı, biyan, adaçiqəyi, boymadərən (sarı), palıd, ardıc, sərv, söyüd, qarpız, yemiş, balqabaq, ağartı və heyvan mənşəli məhsullardan (ət, yumurta, sümük, dəri, peyin, tük (yun), qan), həmçinin bal, sirkə və müxtəlif ədviyyatlardan istifadə edirdilər.

Müasir dövrdə də qarabağlılar ürək, qan-damar, tənəffüs orqanları, mədə-bağırsaq, qaraciyər, öd, dalaq, böyrək, göz, sinir, əsəb, dəri, yel, sümük sınığı və çıxıqları və s. müalicəsində yabanı və bostan bitkilərindən müxtəlif üsullarla (qida kimi qəbul etmək, yaxud çiy halda şirəsini çıxartmaq, dəmləmə, buxaravermə, tüstüyəvermə, qaynatma, sürtmə, təpitmə, döşəmə və s.) yararlanmağı bacarırlar.

Xalq təbibləri lazımi dərman bitkilərini mövsümə uyğun olaraq tədarük edir və hər xəstəliyə uyğun dərman və məcunlar (məlhəmlər, cövhərlər, içkilər və s.) hazırlayırdılar. Mənbələrdə Qarabağın böyük şəhərlərində çoxlu sayda əttar dükanlarının fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumatlar söylənilənləri bir daha təsdiq edir.

Qarabağın dağlıq ərazilərində yaşayan sakinlər empirik təcrübəyə əsaslanaraq müalicə məqsədilə yabanı bitkilərə üstünlük vermiş, bunlardan həm də qida kimi istifadə etmişlər. Böyrəkdə yaranan daşı əritmək üçün *gülxətmi* toxumunun dəmləməsi və bal ilə qarışdırılıb acqarına qəbul edilməsi bu qəbildəndir. Gülxətmi kökünün və çiçəyinin dəmləməsindən, həmçinin kəskin öskürək zamanı istifadə olunurdu (*Axundova, Məmmədova, Mirzəyeva, 2006, 294*).

Qarabağ mətbəxində yazın əvvəlindən payızın sonuna kimi müalicəvi təsirə malik olan yabanı ot - *gicitkəndən* qida (qutab, qovurma və s.), həm də saç tökülməsində, yel (revmatizm), qan azlığında, qanaxmanın dayandırılmasında, qanqrena, xərçəng və iltihablı yaralarda və s. sağaldıcı vasitə kimi istifadə olunurdu (*Xalq təbabəti xəzinəsindən, 1994, 116*).

Payızda yetişmiş gicitkənin xırda toxumlarının balla qarışığının səhərlər acqarına qəbul edilməsi döz və bədəndəki şişlərə qarşı tövsiyə edilirdi. Gicitkənin suyundan, həmçinin antibakterial vasitə kimi allergiya, bədəndəki səpgilərə və qaşınmaya qarşı məlhəm kimi istifadə olunurdu. El arasında "yel" adlanan revmatizmin ən güclü vasitəsi gicitkən hesab olunurdu. Bu zaman gicitkəndən *döyəcləmə* üsulu ilə istifadə edirdilər. Xalq bilicilərinin sınaqdan keçirmiş olduqları digər üsul isə xəstənin ayaqyalın gicitkənli sahədə gəzdirilməsi idi. Bu məqsədlə gicitkənin vannası da faydalı hesab olunurdu. (*Marçepmova, 2010, 162; İnf.: İbrahimova, İbrahimli B., İmanova, İsmaylova*).

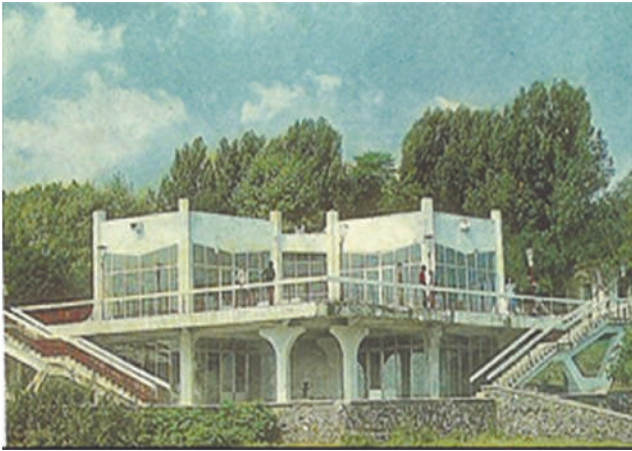
Qızılgülün ləçəklərindən hazırlanmış gülqənd, mürəbbə və güləbdən ürəyi möhkəmləndirmək və bronxları müalicə etmək, büzücü təsirə malik qızılgülün özəyindən isə ishal zamanı istifadə olunurdu. Qarabağda geniş yayılmış *qaraçörəkotunun* toxumlarından həm kulinariyada, həm də təbabətdə qədimdən istifadə edilir, kolit, sinə ağrıları, öskürək, ciyər, öd kisəsi xəstəliklərində, qanlı qusma və ürək bulanmasında, babasil, böyrəklərdə və sidik kisəsindəki daşların tökülməsində, həlimindən boğazın

buxarla inqalyasiyası, habelə zəhərli həşəratların dişləməsi zamanı müxtəlif məlhəmlər hazırlanırdı (*İnf.: Quliyev, Nadirova, Kərimova*).

Burada çoxillik *gəndələş* kolundan sınıqların və möhkəm zədələrin, babasil, revmatik ağrılar, habelə kosmetika sənayesində geniş istifadə olunurdu. Qarabağın təbibləri gəndələşkolunun qaynadılmış saplağından həlim hazırlayıb, onu çaxır ilə qarışdıraraq ilan sancmaları, ginekologiyada bərkimmiş şişlərə qarşı, it dişləməsi, yanıqlar və revmatik ağrılarda kompres kimi tövsiyə edirdilər. Qadınlar saçlarını möhkəmlətmək və qaraltmaq üçün gəndələş həlimindən istifadə edirdilər.

Kəklipotu, dəvətikani, daziotu kimi yabanı bitkilərdən öd, göz ağrılarında, həzm problemlərində, astma, öskürək, qan təzyiqi, ödqovucu, büzüşdürücü, sakitləşdirici, mədə-bağırsaq, titrətmə, qızdırma zəhərləmələr zamanı dəmləmə şəklində çay hazırlanırdı (*Ləmbərani, 1998, 117; Məmmədov*).

Andızın kökü, gövdəsi, yarpağı, çiçəyi həm ayrı-ayrılıqda, həm də bir yerdə toz, məlhəm, dəmləmə, cövhər və s. şəkildə istifadə olunurdu. Bəlgəmgətirici xassəyə malik olan andız kökündən burun, udlaq, unutqanlıq, əzginlik və zökəm xəstəlikləri, iltihablı yaralar zamanı rəvənd cövhəri və acı badam yağı ilə birlikdə cövhər hazırlayıb və xəstələrə tətbiq edirdilər (*İnf.: Heydərova, Mirzəyeva*).

Şuşada sanatoriya

Qarabağda *qantəpər* bütün dərdlərin dərmanı hesab olunurdu. Qantəpərdəndəmləmə şəklində ürək-damar, böyrək, sidik kisəsi, soyuqdəymə, daxili qanaxma xəstəlikləri zamanı istifadə olunurdu (*İnf.: İmanova, Məmmədova*).

Sərvkimilər fəsiləsinə aid olan çoxillik *ardıc* bitkisinin meyvəsi, yarpaqları və kökündən, tozu və yağından bir sıra məlhəmlər və dəmləmələr hazırlanmış, 30-dan çox, o cümlədən qaraciyər, uşaqlıq yolu, baş-beyin, dəri, mədə-bağırsaq, haymorit xəstəliyinin müalicəsində təsirli rol oynamışdır.

Qarabağ təbibləri *boymadərən* otunu qankəsici, ödqovucu, iltihabəleyhinə, antibakterial vasitə kimi qiymətləndirirdilər. Burada *boymadərən*in həm sarı, həm də ağ çiçəkli növlərindən istifadə edilirdi. Boymadərən qankəsici vasitə kimi burun, diş, kiçik yara və sıyrıntılar, ağciyər, bağırsaq və uşaqlıq qanaxmalarında, habelə həzm traktı xəstəliklərində (kolit, xolesistit, xora) əvəzsiz dərman hesab olunurdu.

Qarabağ torpağının bitki örtüyündə geniş yayılmış *boyaqotundan* həm xalq təbabətində, həm də boyaqçılıqda istifadə edilmişdir. Boyaqotunun kökündən əldə edilən ekstrat, toz və digər preparatlar böyrəkdə əmələ gəlmiş daşların parçalanmasında, sidik axarlarındakı daşların xaric edilməsində faydalı hesab olunurdu (*İnf.: Məmmədova*).

Ümumiyyətlə, Qarabağın bitki örtüyünün zənginliyi burada bitki mənşəli müalicə vasitələrinin üstünlük təşkil etməsinə zəmin yaratmışdı. Keçmişdə az sayda qarabağlı ailəsi tapırdı ki, onun evində müalicə üçün toplanan bitkilərdən *düyünçə* olmasın. Yaşlı, tərcübəli nənələr münasib vaxtlarda bu bitkiləri toplayıb, qurudur və büküb düyünçədə saxlayırdılar. Qış fəslində, xüsusilə, xəstəliklərin daha çox baş qaldırdığı vaxtda düyünçələr şəfa tapmaq üçün açılardı (*İnf.: Bağirova, Əliyev*).

Heyvan mənşəli müalicə üsulları. Qarabağda bir sıra xəstəliklərin heyvan və quş mənşəli vasitələrlə müalicə üsulları da geniş yayılmışdı. Dəriyə salma, peyinə basdırma, o cümlədən arısanma, zəli vasitəsilə qan sorma və s. bu qəbildəndir. Burada xalq biliciləri soyuqdəymə nəticəsində yaranan qızdırmanı aradan qaldırmaq üçün möhkəm qaynadılmış kərə yağının üzərinə bir az qənd əlavə edib xəstəni onunla masaj edirdilər. Soyuqdəymə zamanı səmərəli üsullardan biri də quzu quyuğunun fal-fal doğranıb sinəyə düzmək və möhkəm sarımaq idi. Bu üsulla öskürəyi tez aradan qaldırmaq mümkün olurdu.

Burada, xüsusilə aran zonada yüksək qan təzyiqi, başağrısı, yorğunluq və əzginlikdən əziyyət

çəkən xəstələrin zəli ilə müalicə üsulu bir qədər fərqli idi. Xəstələr zəlinin çox olduğu su hövzələrinin üstünə gedir və orada oturaraq ayaqlarını suyun içinə sallayır və zəlilərin onlara yapışmasına şərait yaradırdılar. Ayaqlara yapışan zəli "işini bitirib qurtaran kimi" özü qopub düşür və qısa vaxtda xəstələr ağrılardan xilas olub evlərinə qayıdırdılar (*İnf.: Nadirova, Zülfüqarova*). Uşaqların erkən yaşlarında üzləşdiyi problemlərdən biri də gec dil açmaqlarındadır. Qarabağ elatları arasında bu məqsədlə heyvan (quş) mənşəli məhsullardan istifadə edilirdi. Onlar quş ("dıra-dıra", (çöl göyərçininin bir növü olan bu quşa bəzi bölgələrimizdə "qırqıra" deyilir - H.Z.), sərcə, göyərçin, bildirçin və s.) yumurtasını, habelə ətinin kabab və soyutmasını yedizdirirdilər. Hazırda da bu vasitələrə müaraciət edənlər vardır (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2012, 146; inf. Səmədov Ş.*). Göy öskürəkdən əziyyət çəkən uşaqlara göycə qarğanın əti yedizdirilirdi.

Qızılca xəstəliyi zamanı, əhali arasında deyildiyi kimi, ən təhlükəli vəziyyət yarandıqda - yəni "qızılca içəri batanda" (səpkilərin üzə çıxmaması - H.Z.) xəstəyə qaynadılmış eşşək südü içizdirirdilər. Bu məqsədlə at qulununun pərdəsindən də istifadə olunurdu. At balasını dünyaya gətirən zaman onun pərdəsi əldə olunur, yuyularaq qurudular və ehtiyat saxlanardı. Qızılca "içəri batanda" səpkilərin üzə çıxması üçün xəstə həmin pərdə ilə sarınardı.

Travmatik problemlər zamanı sınıqçıların xəstələrə məsləhət gördüyü vasitələrdən biri kəllə-paça (xaş), ilıq bişirilmiş yumurta yeyilməsi idi. Xaşın yapışqanlıq xüsusiyyəti əzələ və sümüklərin möhkəmlənməsinə, təmiz, duru qan yaranmasına zəmin yaradırdı (*Axundova, 2004, 295*).

Mineral vasitələrlə müalicə üsulları. Minerallar arasında duzla müalicə üsulları geniş yayılmışdı. Duz ilə dəridə yaranmış ziyili aşağıdakı üsulla müalicə olunurdu: soğanın içini oyub duz ilə doldurur, duz əriyib soğanın suyuna qarışdıqdan sonra gündə 3-4 dəfə ziyilin üzərinə sürtməklə onu yox edirdilər.

Daha çox uşaqlar arasında yayılan və "sarı yara" adlanan dəri xəstəliyini Qarabağda kömürlə müalicə edirdilər. Bu məqsədlə kömürü narın əzir və nehrə yağı ilə qarışdıraraq əldə edilən macunun bir neçə gün yaranın üstünə çəkilməsi ilə ondan əsər-əlamət qalmırdı (*Kərimova, Mehdiyeva, İbrahimova*).

Qarabağda min bir dərddin dərmanı olan "Yuxarı İstisu", "Aşağı İstisu", "Qotursu", "Çərəktar", "İliqsu", "Turşsu", "Damcı", "Bəy", "Yanar su", "Muğanlı suyu" və digər mineral bulaqların suyundan yerli əhali və qonşu ölkələrdən buraya gələnlər az fayda görməmişdilər. Təsədüfi deyil ki, İstisu (Kəlbəcər rayonu) mineral su mənbəyinin həyatı əhəmiyyətini yaxşı bilən Sovet dövləti yarandığı ilk vaxtdan burada sağlamlıq mərkəzinin yaradılmasına qərar vermişdir.

Xurşudbanu Natəvanın oğlu Mehdiqulu xan Vəfa şeirlərinin birində Şuşanın canlara dərman olan suyunun və havasının gözəl təsvirini verir:

*Şəhri-Şişə ki, əcəb abi-havayi barəd,
Xürrəm an ki, bəsəri-kuyi o, cayi-darəd (Qarabağnamələr, 2005, 84).*

*Şuşa şəhərinin əcəb abı – havası var
Sevinsin o adam ki, onun burada yeri var.*

Sovet dönəmində əvəzolunmaz kurort şəhəri kimi bütün ittifaqda məşhur olan Şuşada hələ düşmən işğalı ərəfəsində Sanator-Kurort Birliyi binalarının sayı 18-ə çatırdı. Burada həzm pozğunluğu və göy öskürək, ciyər iltihabı, plevrit, həddindən artıq yorğunluqdan əziyyət çəkən xəstələr üçün əlverişli kurort - sanatoriyalar fəaliyyət göstərirdi.

Rusiyalı professor Yeqorov Şuşa haqqında yazır: "Bu şəhər başqa xəstəliyi olmayan, qanı az adamların, habelə qızdırmalı (uzun müddət ağır halda qızdırma çəkən adamların) xəstəliyinin müalicəsi üçün əlverişli bir yerdir (*Axundova, 2006, 292*).

Şuşanın ətrafında mövcud olan mineral su mənbələri 1967-ci ildən onun klimatik-balneoloji kurort statusu almasına zəmin yaratmışdı. Qarabağ əhalisinin qədim zamanlardan həm içki, həm də mədə-bağırsaq, nəfəs yolu xəstəlikləri, həzm, sinir sisteminin pozulması, qanazlığı kimi xəstəliklərin

müalicəsi məqsədilə üz tutduğu "Saxsı bulaq", "Soyuq bulaq", "Şor bulaq", "Səkili bulağı", "İsa bulağı", "Şəmil bulağı", "Şırlan", "Turşsu", karbon turşulu-hidrokarbonatlı-natriumlu "Narzan" tipli mineral su mənbəyi mütəxəssislər tərəfindən tədqiq olunmuş və dövlət səviyyəsində istifadəyə cəlb olunmuşdur. Dəmir qarışığı çox olduğundan, camaat arasında "Dəmir bulaq" adı ilə tanınan bulağın qazlı suyu ilə qan azlığı və dəri xəstəliklərindən əziyyət çəkən xəstələr müalicə edilirdi. Həmin su borularla Şuşa şəhərinə çəkilmiş və orada mineral su qalereyası inşa olunmuşdur.

Kəlbəcər rayonu və Şuşada məşhur olan "Qoturlu su" mineral bulaqlarının suyundan bir sıra dəri xəstəliklərinin, o cümlədən qoturluq, dəmrov, bədəndə olan müxtəlif yaraların və duzlaşmanın müalicəsində geniş istifadə olunmuşdur.

Əvəzsiz Turşsu mineral bulağı Şuşa şəhərindən 17 km cənubi-qərbdə, Zarislıçayının dərəsində, 1700 m hündürlükdə yerləşir. Suyu mikroelementlərlə (karbon qazlı, hidrokarbonat, maqnezium, natrium, kalsium) ilə zəngin olan bulağın suyundan orqanizmdə maddələr mübadiləsinin pozulmalarını nizama salınmasında, habelə ürək-damar, qanazlığı, qaraciyər, öd yolları, öd kisəsi və s. xəstəliklərin müalicəsində içmə və vanna formasında istifadə edilirdi.

Qarabağın dilbər guşəsi olan Bərdədə də müalicəvi əhəmiyyətə malik, Yessentuki və Borjomi mineral bulaqları ilə müqayisə edilən "Yanar su" mineral bulağı on iki dərindən dərmanı sayılır. Böyrək daşlarından, oynaq ağrılarından, sümük sınıqlarından, allergiya xəstəliklərindən əziyyət çəkən insanlar buraya üz tuturlar. Bərdədə digər müalicəvi su mənbəyi Muğanlı kəndində yerləşir. Böyrək daşlarının təmizlənməsində bu su mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bərdə İstisuyundan isə oynaq ağrılarından aradan qaldırılmasında istifadə olunurdu.

Qarabağın xalq təbabətində xəstəliklərin *rənglərlə müalicəsi* mövcud olmuşdur. Burada qızılcalı xəstələri başdan-ayağa qırmızı geyindirib qırmızı yatağa salır, onlara doşab (bəhməz), bal və başqa şirin qidalar verirdilər. Xəstələrə ət xörəkləri, turş, yağlı qidaların yeyilməsi qadağan olunurdu.

Burada "Masara yeli" kimi tanınan qızıl yel xəstəliyi zamanı qızılı səndəldən (qiymətli ağac növü) istifadə edilirdi.

Dağlama müalicə üsulundan boğaz şişlərində istifadə olunurdu. Xüsusilə, böyüklərin "boğazı gələndə" onu dağlayırdılar (*Məhərrəmov, 2020, 271; inf.: Mirzəyeva, Quliyev, Şirinova*).

Sarılığa tutulmuş adamları, döşü şişən zahı qadınları qəflətən diksindirməklə müalicə edirdilər. Bu zaman sarılığa tutulmuş adama gözləmədiyi halda şillə vururdular. Zahının döşünü isə qızdırılmış ərsinlə dağlayırdılar.

Türkəçərə. Qarabağda türkəçərəliyin demək olar ki, bütün sahələri – sınıqçılıq, mamaçalıq, cərrahlıq (dəlləklik), əttarlıq, çöpçülük və s. yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Travmatik (sınıq, çıxıq, burxulma, əzilmə və s.) zədələrin müalicəsi ilə təcrübəli, el arasında "usta" adı ilə tanınan "sınıqçılar", qadın xəstəlikləri "mamaçalar" adalanan xalq təbabəti biliciləri məşğul olurdular.

Burada sənətini dərinlən bilən, peşəkar sınıqçılar çox idi. XIX əsrin sonu – XX əsrdə Şuşada yaşamış Hilal kişi, Əntiqə Hilal qızı, Ağdamlı Məşədi Sadıq, Hacı Hadi və Əziz kişinin adları hamı tərəfindən hörmətlə xatırlanır. Sınıqçılıq sənəti nəslə xarakter daşıyırdı. Belə ki, Məşədi Sadığın oğlu Hacı Hadi, Hilal kişinin qızı Əntiqə atalarından öyrəndikləri sınıqçılıq peşəsini davam etdirirdilər.

Qarabağ təbibləri çıxıq, qırıq, əzik, burxulma və s. travmatik problemləri ayrı-ayrılıqda müxtəlif üsullarla müalicə etmək təcrübəsinə malik idilər. Çanaqdakı sınığı bərpa etmək üçün hər iki omba ayrı-ayrılıqda düz qoyulur, əvvəlcə qıçın birini yumurtadan hazırlanmış zamat (8-10 ədəd yumurtanın sarısının unla qarışdırılmasından alınan saqqıza oxşar məhlul - H.Z.) yaxılar, belə kəmərlər qurşanar, daha sonra çanaq bütövlükdə tarım çəkilərək sarınar və xəstə 6-8 gün nəzarətdə saxlanardı. Qıçda və qolda olan sınıqlar üçün zamata un vurulmazdı. Oynaqlarda olan sınıq və çıxığı sarımaq üçün xırda taxta parçalarından istifadə edilirdi. Əvvəlcə əllə sınıqlar tapılıb düzəldilir, zamat yaxılır, zamatın üstündən isə pambıqdan düzəldilmiş lülələr qoyulur və üç yerdən möhkəm sarınırdı.

Qol və ayaq sümüklərində sınıq və ya çat baş verdikdə isə əvvəlcə həmin hissə düz vəziyyətə gətirilir, 1-2 ədəd yumurta ağına, paltar sabununun xırdalanmış narın şəkli salınmış dördə bir hissəsi əlavə edilir, daha sonra təxminən bir xörək qaşığı qədər un əlavə edilərək qarışdırılır, pambıq parçasının üstünə yaxılaraq sınığın üzərinə sarınırdı. Bu yaxma gips kimi möhkəmiyyətə malik olmaqla təxmi-

nən bir həftə açılmırdı.

Tibb elmində müalicəsi yalnız əməliyyat yolu aradan qaldırılan onurğa yırtığını Qarabağ təbibləri masaj yolu ilə bərpa etməyi bacarırdılar. Təcrübəli sınıqçılar bunun üçün barmaqları ilə onurğa sütununun üstündə yırtığın yerini dəqiq müəyyən edir və masaj yolu ilə sürüşmüş diski yerinə bərpa edirdilər.

Qarabağ sınıqçılarının çıxıqların müalicəsində istifadə etdikləri üsullardan biri də *çarmıx* üsulu idi. Bu zaman xəstə yerə düz uzadılır və onun ayaq tərəfindən iki paralel mıx vurulur, qoşa ip bir mıxdan keçirilərək o biri mıxa qədər uzadılır və beləliklə ayaqlar iki ipin arasına salınırdı. İplər hər iki ayağın yanından burğacla burulub tarımlaşdırılırdı. Baş tərəfdən də eyni qaydada qollar çarmıxa sallanır, ip burğacla burulduqdan sonra mıxlar yavaş-yavaş çalınırdı. Mıxlar dərinə işlədikcə çarmıx qıçları dartıb birləşdirir, çıxıqlar yerinə düşürdü. Ayaqlar birləşdikdən sonra çarmıx boşaldılır, ehtiyac olduqda xəstəyə zəmət yaxılırdı.

Zaman keçsə də bu ərazidə sınıqçılıq peşəsi unudulmamışdır. Hazırda Tərtər rayon sakinləri olan sınıqçılar - 75 yaşlı Əlibəyli Əfqan Sultan oğlunu və 62 yaşlı Əliyev Əhməd Qabil oğlunu sələflərinin layiqli davamçıları kimi ətraf bölgələrdə hamı tanıyır.

Qarabağda türkcəyənin ilkin sahələrindən biri qadın xəstəliklərinin müalicəsi, uşağın doğulması prosesinin asanlaşdırılması, ananın və yeni doğulmuş uşağın sağlamlığının qorunması kimi məsələlərə öz təcrübəsi və vərdisləri əsasında kömək edən *mamaçılıq* təbabəti olmuşdur. Dünyanın hər yerində olduğu kimi, Qarabağda da mamaçaların əsas fəaliyyətinə təkcə doğuş prosesində iştirakçı olmaq yox, həmçinin sonsuzluğu müalicə etmək də daxil idi. Qarabağ mamaçıları sonsuzluğun müalicəsində böyük təcrübəyə malik olmuş, sınaqdan çıxmış müalicə üsulları və vasitələri ilə çox ailələrə övlad sevinicini yaşatmağı bacarmışlar. Onlardan bəzilərinin adları indiyə kimi yaddaşlardan silinib getməmişdir. Qumru Mehdi qızı, Mama Yasəmən və başqaları Qarabağdan kənarda da yüksək ad-san qazanmışdılar. Mamaçalar "*əlləmə*", "*baxma*" və "*çarmıxa çəkmə*" üsulu ilə uşaqlığın və uşaqlıq yolunun müalicəsini həyata keçirirdilər. Uşaqlıqda sallanma və uşaqlıq boynunun ayrılışı zamanı xəstələrə "*çarmıxa çəkmə*" üsulu tətbiq edir, uşağa qalmayan qadınların belini əldə toxunma qalın iplərlə çarpaz şəklidə çiyinlərə doğru dartmaqla sanki çarmıxa çəkərək bağlayır və bu vəziyyətdə bir müddət saxlayır və bu prosedurun bir neçə dəfə təkrarlanmasını həyata keçirdikdən sonra uşaqlığın normal vəziyyətə gəldiyinə əmin olurdular. Qeyd olunmalıdır ki, bu müalicə üsuluna Qarabağda hazırda da "bel çəkmək" adı ilə rast gəlinir. Qarabağda hələ də bu sənəti yaşadanlardan biri 1935-ci il təvəllüdlü, Tərtər rayonunun sakini Pənahova Leyla Abbas qızıdır.

Qarabağda türkcəyənin digər sahəsi kiçik "cərrahi" işlərlə - qan almaq, diş çəkmək, sünnət etmək, irinli yaraları dəşməklə məşğul olan *dəlləklilik* idi. Qan almanın xalq arasında neştərləmə və hicama qoyma olmaqla iki üsulu mövcud olmuşdur (*Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007, 369*). Sətəlcəm, başağrısı, yüksək qan təzyiqi zamanı dəlləklər kürəkdən, alından, yaxud boyunun arxasından neştərlə çərtib qan buraxırdılar.

Dəlləklilikdə tətbiq edilən hicamanın iki - sürüşdürmə və yaş hicama üsulu mövcud olmuşdur. Yaş hicama qan almaqla edilən müalicə üsuludur. Bu zaman kürək əllə ovulur, kürəkdə qan alınacaq nahiyəyə saxsı küpələr qoyub götürüldükdən sonra həmin yerlər neştərlə çərilir və yenidən küpələr qoyulurdu. Qaralmış qan axıb, laxtalandıqda küpəni çıxarırdılar. Qan azlığı və qan dövrəni zəif olan şəxslərdən qan buraxmağa icazə verilmirdi. Hicama qanyaradıcı orqanların fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq və zəhərli maddələrin qandan xaric edilməsinə müsbət təsir göstərirdi (*İnf.: İsmayilova T.*).

Uşaqların arasında geniş yayılmış inaq xəstəliyinin müalicəsində də qanalmaya üstünlük verilirdi. Bu məqsədlə uşağın başından əmgəyini çətdirdilər. Xalq təbibləri müntəzəm baş ağrısının baş sümüyünün boyun hissəsi ilə yaxşı birləşməməsində görürdülər. Adətən belə xəstələri başlarına su ilə dolu ağır saxsı küpə qoymaqla müalicə edirdilər. Küpə uzun parça ilə başa sarınırdı. Parça başı gicgahlardan sıxdıqca, dolu küpə yuxarıdan təzyiq göstərir, müxtəlif tərəflərdən belə sıxılma nəticəsində baş sümüyü möhkəmlənir və ağrı keçirdi.

Tikəötürənlər (qarıqçılar) mədəsində tikə qalan xəstələri bir neçə üsulla müalicə edirdilər. Bunlardan birincisi çoxlu maye qəbul etmək ilə həyata keçirilirdi. İkinci müalicə üsulunda mədəsində tikə qalan xəstələrə üç gün dalbadal səhər və axşam uca ağacın budağından ikiəlli yapışaraq sallanmaq

tövsiyə edilirdi. Üçüncü müalicə üsulu kərə yağı ilə həyata keçirilirdi: xəstəni arxası üstə yerə uzadır, qarnını kərə yağı ilə sıgallayırdılar. Digər bir müalicə üsulunda isə xəstə acqarına ağzını su ilə dolduraraq uca bir yerə çıxır, oradan aşağı tullanaraq eyni zamanda ağzındakı suyu udurdu. Bu müalicə üsulu bir neçə gün təkrarlandıqdan sonra suyun təzyiqin nəticəsində mədənin ağzında ilişib qalan tiki sürüşüb mədəyə enirdi. Qubadlı sakini Şəkil xanım rayonun işğalından əvvəl, demək olar ki, qarabağlıların böyük əksəriyyətinin bu problemlə bağlı ən çox müraciət etdikləri sahənin bilicisi idi (*İnf.: Quliyev, Şəkəriyyə*).

Çöpçülər körpə uşaqların burun pərlərində ilişib qalmış yad cisimləri ağız boşluğuna burnundan üfürməklə "çöp"dən xilas edirdilər. Ev şəraitində əksərən bu məqsədlə uşağın burun pərlərinə kərə yağı qoyulurdu. Bu üsullar nəticə vermədikdə isə uşağın başına *su tökmə* üsulundan istifadə edilirdi. Uşağın burnunu tutub başına su tökür, sonra isə buraxırdılar. Bu müalicənin təsiri ilə həmin anda nəfəs alan uşağın boğazındakı yad cisim içəri gedirdi (*İnf.: Məmmədova*).

Ovsun təbabəti. Qarabağda ibtidai təsəvvürlərə söykənən ovsun təbabətindən də istifadə edilmişdir. Ovsun təbabəti profilaktiki və müalicə ovsunu olmaqla iki xüsusiyyətə malik idi. Xeyrxahlığa xidmət edən ovsun ağ ovsun (ağ magiya) xəstəlik, sonsuzluq, ölüm gətirən qara ovsun (qara magiya) adlanırdı. Ovsun təbabətində sehrbazlıq, təlqin, xəstəyə psixoloji təsir göstərən ritual mahnılar və rəqslər böyük təsirə malik idi. Adətən məişətdə tətbiq edilən ovsunlardan Qarabağda xüsusilə, boğaz ağrısında, bir sıra dəri xəstəliklərində (ziyil, dəmrov), qorxu, sarılıq, dayaq-hərəkət aparatında, baş-beynində problemi olan uşaqların, gözdəymədən xəstələnməsi güman edilən adamların müalicəsində istifadə olunurdu.

XX əsrin ortalarında xalqın əski düşüncələrində yer alan bu inanclar və bunlarla bağlı ovsunlar tamamilə silinib getməmiş digər təbii vasitələrlə paralellik təşkil edərək məqamında istifadə olunmuşdur.

Xüsusilə, bədnəzər və onunla yaranması iddia olunan problemlərin müasir tibb elmi tərəfindən də müalicəvi xüsusiyyəti təsdiq edilmiş və xalq təbabətində müxtəlif xəstəliklərin (əsəb-sinir sistemi, revmatizm, mədə-bağırsaq, ürək-kecmə, oynaq ağrıları, sidik kisəsi problemləri və s.) müalicəsində istifadəsi müşahidə edilən bütün Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda əvəzolunmaz vasitə sayılan, miflik inancların həqiqi təcəssümünə çevrilmiş üzərlikdən (nəzərotu) istifadə ən əlverişli hal sayılırdı. Bədxah ruhlara və bədnəzərə qarşı yönəldilən qovucu və təmizləyici ovsunların tətbiqində üzərliyə üstünlük verirdilər (*Ləmbəranı, 1998, 140-147; Rzayev, 2013, 62-63*).

Halsızlıq, yorğunluq, baş ağrıları olanda, əsasən uşaqlarda bir yerdə dayanmayıb ara vermədən zarıyıb ağlayanda, yatmayanda belə güman edilirdi ki, o, bədnəzərə gəlib. Ona görə də onu kəsmək üçün sarımsaq və soğanın quru qabığını, üzərlik və duzu götürüb uşağın başına hərləyib: "Sana qonşudan gəlifse, qohumnan gəlifse, mənən gəlifse, gözdərini bı ojaxda yandıraram" - ritual oxşama oxuyub ocağa atır, əllərini yanan üzərliyin tüstüsünə tutub yaranan hissi onun alınına, boynunun arxasına sürtürdülər. Bədnəzəri qovmaq üçün bir ovuc üzərlik götürüb yandırır və tüstüsünü xəstəyə verirdilər (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2012, 144; inf.: Əliyev*). Üzərlik yanıb tüstüləndikcə onu yandıran şəxs aşağıdakı oxşamanı söyləyirdi:

*Üzərriksən, hazarsan,
Hazar dərdə davasan.
Səni yandırırım ki,
Qada-bala qovasan.*

*Üzərriyim çatdasın,
Yaman gözdər partdasın.*

*Üzərrik yana-yana,
Tökülüfdü hər yana.
Qohum ola, yad ola,
Nəzəri burda yana*

*Üzərrih dənə-dənə,
Çəkilsin çəni çənə
Qohum olsun, yad olsun*

Nəzəri bir dayansın (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2012, 145; Zülfüqarova).

Qovucu ovsundan kiçik yaşlı uşaqların mühafizəsi zamanı daha çox istifadə edilirdi. Ovsun talisman və amuletlərin paltara tikilməsi, qola, boğaza bağlanması ilə həyata keçirilirdi. Belə amuletlərin arasında gözmuncuğu, üzərlik və dağdağan bitkisi xüsusi yer tuturdu. Gözmuncuqlardan kürəşəkili, üzərində bədxah və xeyirxah ruhların mübarizəsinin simvolu olan ağ nöqtəli qara şəvələr daha çox qiymətləndirilirdi.

Dağdağanın və üzərliyin kürəşəkili meyvələri sapa düzülərək boyundan həmayil kimi asılırdı. Üzərliyin dənələrini göy parçaya büküb uşağın paltarının çiyin hissəsindən asırdılar. Bədnəzərdən qorunmanın digər üsülü bayquşun döş tükü ilə üzərliyi yandırır və həmin adamın üstünə atmaq idi (*Qarabağ: folklor da birtarixdir, 2012, 145-146*).

Bədnəzərə qarşı daha bir müalicə vasitəsi tüstüyə vermək idi. Bunun üçün nəzərə gəlməsi güman edilən adamın paltarından, yaxud ayrı-ayrı rəngli yeddi kiçik parça qırıqları götürüb bir qaba yığır, üzərinə soğan qabığı və dəfnə yarpağı əlavə edib nəzəri toxunan adamın adını çəkib yandırır, tüstüsünü isə salavat çevirə-çevirə xəstəyə qoxuladırdılar (*İnf.: Nadirova S.*).

Ovsun təbabətindən birini də qorxuluğun götürülməsi təşkil edir. Qarabağda qorxan insanın qorxuluğunu müəyyən etmək üçün bu üsuldan istifadə edilirdi: bir stəkan suya duz qarışdırılır və möhkəm qızdırılmış çuqun tavaya qaşıq-qaşıq tökülürdü. Duzlu su tökülmüş qızgın tavada insan, yaxud hər hansı bir heyvanın şəkli alınardısı, xəstənin ondan qorxduğu aydınlaşar və qorxuluğu götürülürdü.

Burada qorxuluğu olan və bədnəzərtoxunan uşağın paltarının üstündən qızıl pul, dəmirsancaq, kömür, gözmuncuğu, dovşan quyuğu, dəvətükü, pişiktükü, it tükü, kömür, qurddışı, kimi qoruyucu və sunelementlərinin tikilməsi geniş yayılmışdı.

Uşağın qırxı çıxanda ayaqlarını möhkəm olması üçün arxasına vura-vura: "İrəş-irəş, birdən dirəş" - deyərdilər" (*Qarabağ: folklor da birtarixdir, 2012, 174; inf.: Təhməzova*).

Uşaqlar gec yeriyəndə "çillə kəsmə" ovsunundan da istifadə olunurdu. Bunun üçün münasib vaxt çərşənbə günü sayılırdı. Qurandan müəyyən surələr və bilib-əşitdikləri ovsunlar oxumaqla uşağı böyürtkən kolunun üstündən verib altından keçirməklə "çilləsini kəsib" qısa zamanda yeriycəyinə inanırdılar.

Bu məqsədlə həyata keçirilən ayrı bir ovsun isə "xəlbirə qoyma" adlanırdı. Bu ovsun zaman uşağın baş barmaqlarını biri-birinə bağlayıb xəlbirin içinə qoyur, yanına isə qayçı, pul, yaxud konfet qoyub çölə çıxırdılar. İlk olaraq kim qabaqlarına çıxardısı, ondan pul və konfeti özünə götürmək şərtlə qayçı ilə ipi kəsməyi xahiş edərdilər. Bu ovsunun bir alternativini də "xəlbirdə gəzmə" adlanırdı. Uşağı xəlbirə qoyub yeddi qapı gəzdirməklə gəzəcəyinə ümid edərdilər (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2012, 137; inf.: Təhməzova*).

"Kimin əlinə, üzünə dəmrov çıxardısı, boz düşərdisə, onu aparardılar nənəsini, yaxud, anasını öldürmüş uşağın yanına ki, o həmin yerə üç dəfə tütürsün. Bu, üç həftə davam etməli idi. Dəridəki ziyili yox etmək üçün təzə aypara görünən kimi süpürgəni götürüb, ziyilin üstünü süpürə-süpürə deyirdilər: "Ayım, səni xoş gördüm, ziyilin yerini boş gördüm". Bu da üç dəfə, hər ay görünəndə təkrar olunmalı idi. Aypara da ayda bir dəfə görünürdü" (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2012, 174, 175, 176, 178; inf.: Heydərova*).

Uşağı olmayan, yaxud uşağa gec qalan qadınların bu problemini müəyyən şər qüvvələrlə, ruh tutması ilə əlaqələndirirdilər. Bütün Azərbaycan üçün xarakterik sayılan belə düşüncə Qarabağda da müəyyən magik tədbirlərin görülməsinə rəvac verirdi. Qarabağlı mamaçılar həyatda ayrı-ayrı ruhlara aid etdikləri iki kasada su qoyurdular. Sonra içəri daxil olub bir nəfərə həmin kasalardan birini içəri gətirməyi tapşıırırdılar. Əgər o adam onların zənn etdikləri ruha aid suyu gətirərdisə, o zaman həmin adla ruhu o qadının bədənindən tökərdilər. Bunun üçün "ruh tutan"ın başına şal salıb, bir qab da altdan tutardılar və əzbər bildikləri sözlərlə suyu tökə-tökə kəsərdilər. Bununla da sonsuzluğun daşını atacağına

inanardılar (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir. 2012, 146; inf.: Həsənova*).

Baharlı və H.Zərdabinin məlumatlarına görə qarabağlılar arasında xəstəliklərdən xilas olmaq, şəfa tapmaq üçün mollaya müraciət etmək, yaxud kitab açıdırmaq, dua yazdırmaq, hətta gigiyenik cəhətdən düzgün sayılmasa da seyidlərin, tanınmış adamların tüpürcəklərini udmaq kimi möhvümati adətlər də geniş yayılmışdı (*Zərdabi H.2016; Qarabağnamələr, 2006, 46*).

Baharlı yazırdı: "Əhməd xan çox səffak imiş. Əlavə hökmranlıqda və zirəklikdə pürkar adam imiş və bir də bir para quduz it təkin adama və bağlı olan adama və dili gec açılan uşağa dua yazarmış və uşağın ağzına tüpürərmiş, bu günə naxoşluqlar rəf olurmuş. Belə ki, bir cild dua kitabı Əhməd xanda var imiş. O duaların təsirindən bu günə dərdlərə əlac olurmuş" (*Qarabağnamələr, 2006, 46*).

Informatorların məlumatına görə, Zəngilanda uşaqları xəstəliklərdən qorumaq üçün Seyid Həsən ağanın tüpürdüyü suyu içirdilər (*Inf.: Allahverdiyeva, Heydərova*). Bütün bunlar müasir düşüncəmizlə mövhümatçılıq əlaməti hesab olunsada, əvvəlki dövrlərdə xalqın bu cür üsullara inamı onların həqiqətən şəfa tapmasına rəvac vermiş, bir sözlə təbabətdə qeyri-maddi vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirilən üsullar dərin inama əsaslandığı üçün təsirsiz qalmamışdır.

Boğaz ağrıları zamanı yaşlı nənələr nəsil-dən-nəslə keçən qaydalara uyğun olaraq boğazı ovub bir neçə dəfə:

"Dağlara, daşlara, Qoyunnara, qoşdara" - oxuya-oxuya qəflətən uşağı qorxudardılar (*Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2012, 141; Inf.: Mirzəyeva, Əliyev*).

Qarabağın əhalisi arasında başqa niyyətlərlə yanaşı, xəstəliklərdən xilas olmaq üçün nicat yolunu pir və ziyarətgahlarda axtaranlar da az deyildi. İmamzadə İsmayıl (Bərdə), Hacı Qaraman ziyarətgahı, Şıxbaba ocağı (Cəbrayıl), Xanazır (Zəngilan), Cicim ocağı (Laçın), Sitayış ocağı, Cəfat, Şaqax, Niyyət, Qaradağlı piri (Xocavənd), Qərvənd ocağı (Ağdam), habelə XVI–XVII əsrlərə aid Hacı-Baba ziyarətgahı və digər pir və ocaqlar xəstə insanların inanc yerləri idi. Bu müqəddəs ocaqlara pənah gətirən insanlar burada yatar, yerə mismar çalar, ip bağlayar, nəzir – niyaz deyib evlərinə qayıdar, sağlamlığına qovuşanlar isə növbəti dəfə buraya gələr və qurban kəsib paylayardılar.

Səhiyyə. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Qarabağda ilk səhiyyə ocağı "Aşağı Gövhərağa məscidi"ndə təşkil edilmiş müalicəxana olmuşdur. Bu müalicəxananın ilk həkimləri İsfahanda ali tibb təhsili almış Mirzə Məmmədqulu bəy və Mirzə Məhəmməd Qarabaği idi.

1847-ci ildə çar hökumətinin qərarı ilə Şuşa şəhərinin strateji əhəmiyyəti nəzərə alınaraq burada 4 çarpayılıq tibb məntəqəsi, 1885-ci ildə Hadrutda həkim məntəqəsi təşkil edilmişdi. 1902-ci ildən Şuşada kimyəvi tərkibli vasitələrlə müalicəyə üstünlük verilən şəhər xəstəxanasının fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, yerli əhali yenə də təbiblərə (türkəçarəçilərə) üstünlük verirdilər. 1909-cu ildə Şuşada artıq 2 xəstəxananın fəaliyyət göstərməsi də xalq təbabətinin üsul və vasitələrinin tam aradan qaldırılmasına təsir etməmişdir.

Şuşanın Təbrizlilər məhəlləsində məskunlaşan təbrizlilərin, şamaxılıların, ərdebillilərin çoxu öz dövrünün savadlı adamları hesab olunurdular. Tibb elminə yiyələnmiş belə şəxslər məscidlərdə, karvansaralarda müayinə və müalicələr aparır, türkəçarələrlə əhaliyə xidmət göstərirdilər. Sonrakı dövrlərdə Şuşada doğulub, boy atmış gənclər ali təhsil almaq üçün Rusiya və Avropaya üz tutmuş, ali təhsilli həkimlər kimi vətənə dönmüşdülər.

Azərbaycanda orta əsrlər dövründən başlayaraq müasir dövrədək yüksək peşəkarlığı ilə seçilən çox sayda təbib fəaliyyət göstərmişdir ki, onların bir qismi məhz Qarabağ torpağının yetirməsidir. Mirzə Allahqulu Təbib Qarabaği, Yusif ibn Məmmədcan Qarabaği, Mirzə Məhəmməd Qarabaği, Qayıbov Mirzə Məmmədqulu Mollahəsən oğlu Qarabaği, Məşədi Mir Baba Mir Abdulla oğlu (*Y.V.Çəmənzəminlinin atası-H.Z.*), Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə Hüseyn bəy Qayıbov, Əbdülkərim Mehmandarov, Mirzə Səlim Axundov Qarabaği, Axund Mirzə Sadiq Lətif oğlu Lətifov, Mirzə Cavad bəy Qayıbov, Mirzə Saleh Molla Məhəmməd Ali oğlu Axundov, Bahadur bəy Əliverdibəyov, Cəmil Lənbəranski, Aliyə Rüstəmbəyli, Kazım Axundov və başqaları ölkəmizdə, habelə Yaxın Şərq ölkələrində (İran, Türkiyə, Misir və s.) və Rusiyada yaxşı tanınmış tibb elminin müxtəlif sahələrinə dair qiymətli əsərlər yazmışlar (*Эфендиев, 1964, 238; Seyidbəyli, 2019, 191; Алекберли, 2005, 26-30; Ələkbərli, 2013, 21; Həmidov, 1991, 21-24, 40-41; Рустамов, 1966, 10; Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007, 357;9; Həsənov, 2006, 35;*

Həsənzadə 2005, 56).

Elmi təbabətin geniş intişar tapdığı sovet dövründə də Qarabağda tibbi ali təhsil almış həkimlərlə yanaşı, tibbi təhsil olmayan yalnız xalq təbabətindən qaynaqlanaraq xalqa xidmət edən çox sayda təbabət biliciləri də fəaliyyət göstərirdilər. Onların arasında indi də qarabağlıların hörmətlə xatırladıkları yüksək təcrübəyə malik, tərəddüd etmədən müraciət olunan Usta Hüseynin, Mirzə Cavadın, Kəblə Bəşirin, Mirzə Salehin, Əvəz kişinin, sınıqçı Məşədi Sadığın, Hilal Allahverdi oğlunun, mama Qumru Mehdi qızının və başqalarının adlarını qeyd etmək olar. Bu təbiblər çox sayda insanın sağlamlığına qovuşmasında yardımçı olmuş, şəxsi təcrübə və özlərindən əvvəl yaşamış təbiblərdən öyrəndiklərinin sayəsində bir sıra mərzələrin qarşısının alınmasında mühüm rol oynamışlar (*Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007, 357; Axundova, 2006, 292; İnf.: Əliyev, Bağirov).*

Qarabağda xalq təbabətinin tanınmış simalarından biri də Ağdam rayonunun Abdal-Gülablı kəndinin sakini 1925-ci il təvəllüdlü, bütün Qarabağda "təbib Müslüm baba" adı ilə məşhurlaşan Müslüm Məmmədov ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl bilən Müslüm baba II Dünya müharibəsindən qayıtdıqdan bir müddət sonra üzleşdiyi xəstəliyi müalicə etmək üçün çox xəstəxanaların qapısını döymüş, lakin dərдинə əlac tapılmadığını görüb xalq təbabətinə üz tutmuşdur. İbn Sina və başqa Şərq alimlərinin tibbə aid əsərləri ilə tanış olan Müslüm Məmmədov bu sahədə öyrəndiklərinin müəyyən hissəsini ilk əvvəl öz üzərində sınaqdan keçirmiş, qısa müddət ərzində bütün Qarabağda məşhur olmuş, mədə-bağırsaq, ürək-damar, böyrək, dəri və s. xəstəliklərinin müalicəsi sahəsində yüksək nəticələr əldə etmişdir.

Ağdamın ermənilər tərəfindən işğalından sonra Bakıya pənah gətirən loğman burada müqəddəs işini lazımi səviyyədə davam etdirə bilməsə də bildiklərini kitab halında nəşr etdirərək müasir nəsələrməğan etmişdir.

Göründüyü kimi, füsunkar təbiəti ilə seçilən Qarabağ torpağı həm də təbiblər məskənidir. Onlar öz bacarıq və istedadları ilə əsrlər boyu Azərbaycan xalq təbabətinin inkişafında müstəsna rol oynamışlar. Azərbaycanın ayrılmaz bölgəsi olan Qarabağın xalq təbabəti bütövlükdə Azərbaycan xalq təbabətinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirsə də, özünəməxsus cəhətləri ilə də diqqəti cəlb etmişdir.

MƏLUMATÇILAR:

1. Allahverdiyeva Salatın, Zəngilan rayonu, 1953-cü il təvəllüdlü
2. Bağirov Rizvan, Ağdam rayonu, 1953-cü il təvəllüdlü
3. Bağirova Zərinə, Ağdam rayonu, 1944-cü il təvəllüdlü
4. Əliyev Əyyub, Füzuli rayonu, 1917-ci il təvəllüdlü
5. Əliyev Yaqub, Ağcabədi rayonu, 1961-ci il təvəllüdlü
6. Ələmşahova Qədəm, Laçın rayonu, 1950-ci il təvəllüdlü
7. Əsədova Hürü, Füzuli rayonu, 1950-ci il təvəllüdlü
8. İbrahimova Bəsti, Şuşa rayonu, 1936-cı il təvəllüdlü
9. İbrahimli Bərsalik Məhişoğlu, Şuşa rayonu, 1946-cı il təvəllüdlü
10. İmanova Səxavət, Xocavənd rayonu, 1965-cil təvəllüdlü
11. İsmayılova Miniş, Füzuli rayonu, 1927-ci il təvəllüdlü
12. İsmayılova Tahirə, Füzuli rayonu, 1929-cu il təvəllüdlü
13. Heydərova Fatma, Zəngilanrayonu, 1930-cu il təvəllüdlü
14. Həsənova Quba, Laçın rayonu 1935-ci il təvəllüdlü
15. Quliyev Nurəddin, Laçın rayonu, 1949-cu il təvəllüdlü
16. Nadirova Südəbə, Bərdə rayonu, 1957-ci il təvəllüdlü
17. Kərimova Durna, Cəbrayıl rayonu, 1923-cü il təvəllüdlü
18. Mehdiyeva Əntiqə, Cəbrayıl rayonu, 1935-ci il təvəllüdlü
19. Məmmədova Zöhrə, Cəbrayılrayonu, 1934-cü il təvəllüdlü
20. Məmmədova Narxanım, Füzuli rayonu, 1967-cı il təvəllüdlü
21. Məmmədov İdris, Ağdam rayonu, 1957-ci il təvəllüdlü
22. Məmmədova İradə, Ağdam rayonu, 1967-ci il təvəllüdlü
23. Mirzəyeva Zinyət, Ağdam rayonu, 1948-ci il təvəllüdlü

24. Mirzəyeva Manya, Ağdam rayonu, 1937-ci il təvəllüdlü
25. Səmədov Şahmurad, Ağcabədi rayonu, 1957-ci il təvəllüdlü
26. Şəkəraliyeva Kübra, Qubadlı rayonu, 1940-cı il təvəllüdlü
27. Şirinova Naibə, Füzuli rayonu, 1967-ci il təvəllüdlü
28. Təhməzova Püstə, Ağcabədi rayonu, 1900-cü il təvəllüdlü
29. Zülfüqarova Şövkət, Füzuli rayonu, 1936-cı il təvəllüdlü

İBTİDAİ İNAMLAR VƏ DİN

Mənəvi mədəniyyətin əsas sahələrindən biri də dindir. Bir qədər də dəqiqləşdirsək, din mənəvi mədəniyyət sistemində özü də bir mədəniyyət olub, Allahın (tanrıların) və digər fəvqəltəbii qüvvələrin mövcudluğuna inama əsaslanan ictimai şüurun xüsusi bir növüdür. Tədqiqatçılar ətraf aləmin dərki prosesində meydana gələn bu mədəniyyətin formalaşma tarixini üst paleolit dövrünə aid edirlər. Onun ilkin rüşeymlərini etnoqrafik ədəbiyyatda *animizm*, *totemizm*, *fetixizm*, *magiya* və s. şəkildə təsnif edilən ibtidai inamlar təşkil etmişdir.

İbtidai inamlar. Dünyanın digər xalqları kimi, azərbaycanlıların da məişətində dərin kök salmış ibtidai inam və etiqadlar zaman-zaman transformasiyaya və modernləşməyə məruz qalsalar da, bu və ya digər şəkildə müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu sistemdə səma cisimlərinə və təbiət hadisələrinə, ağac, bitki, heyvan və quşlara, həmçinin daş, dağ və dağ zirvələrinə, əcdada, ruhlara və mifoloji obrazlara pərəstiş mühüm yer tutmuşdur. Təsədüfi deyil ki, ibtidai insanlar öz gündəlik məişətini və həyat tərzini məhz bu inam və etiqadların mahiyyətindən doğan münasibətlər müstəvisində qurmağa çalışmışlar.

Müxtəlif illərdə aparılan arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların nəticələrindən məlum olur ki, rəsmi dinlərə qədərki dövrdə Azərbaycanda – Qarabağ torpaqlarının da daxil olduğu qədim Albaniya sakinləri arasında astral təsəvvürlər - səma cisimlərinə, xüsusilə aya pərəstiş (Ay kultu) geniş yayılmışdı. Antik dövr müəllifləri də albanların "Ay tanrı"sına pərəstiş etməsi haqqında geniş məlumat verir və bu "tanrı"nı qədim yunan mifologiyasındakı "Selena" ilə müqayisə edirlər. Məsələn, Strabonun yazdığına görə, Albaniya və İberiya sərhədi yaxınlığında "Ay tanrı"sının şərəfinə tikilmiş məbəd də mövcud olmuş və o, "Ay məbədi" adlanmışdır. Məbəd kahini vəzifəsini isə çardan sonra ən hörmətli olan adam yerinə yetirir (*Страбон, 1994, 477*).

Strabonun bu məlumatı Albaniya tarixini və mədəniyyətini araşdıran tədqiqatçılar tərəfindən də təsdiqlənmiş və onlar da xristianlıqdan əvvəl albanların "Günəş tanrısı"na (Helios), "Göy Tanrısı"na (Zevs), xüsusilə də "Ay ilahəsi"nə (Selena) pərəstiş etdiklərini təsdiq etmişlər (*Латышев, 1948; Тревер, 1959; Петрушевский, 1930; Ямпольский, 1962*). Bu tanrılar albanların panteonunda əsas və ya "böyük tanrı"lar hesab olunmuşdur. Lakin albanların mifik görüşlərində "kiçik tanrılar" kultu da mövcud olmuş və onlar bir sıra təbiət hadisələrini ilahiləşdirməklə bərabər, suya, torpağa, bəzi heyvan, quş, ağac və bitkilərə də pərəstiş etmişlər (*Гейбуллаев, 1991, 18-27; Алиев, 1992, 40-41*).

Strabonun haqqında bəhs etdiyi və Albaniyanın İberiya ilə sərhədində yerləşdiyi söylənen "Ay məbədi"nin kordinatları ilə bağlı müəyyən fikir ayrılıqları hələ də mövcuddur. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar (məsələn, A.Krımski) sözügedən məbədin müasir Şəki rayonu ərazisində olduğunu bildirsələr də, digərləri (məsələn, K.Trever) həmin fikri rədd edirlər. Etnoqraf Q.Qeybullayevə görə, Qazax rayonunun Gürcüstanla həmsərhəd ərazisindəki "Aveydağ" adlanan dağın adı, əvvəllər çox güman ki "Ayevedağ" (ay+ev+dağ - Ayın evinin olduğu dağ –T.Ş.) olmuş, sonralar isə bu oronim müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq indiki şəkllə düşmüşdür (*Гейбуллаев, 1991, 76*). Arxeoloji materiallar da sübut edir ki, Aveydağda büt-pərəst (və ya atəşpərəst) albanların məbədi olmuş və sonralar onun üzərində, qalıqları bu günə qədər gəlib çatan xristian məbədi tikilmişdir¹⁰. Belə ki, keçmişdə istər xristian və istərsə də islam məbədləri adətli üzrə

¹⁰ Ətraflı bax: Мамедова Г. Зодчество Кавказской Албании. Б., Чашыоглу, 2004; Ахундов Д. А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Б., Азерб. Государств. изв.-во. 1986

əvvəllər müqəddəs sayılan və sitayiş obyektı olan tikililərin yerində inşa edilirdi.

Q.Qeybullayev həmçinin, aya pərəstişi - "Ay kultu"nu qədim türklərlə albanlar arasında bir qırılmaz mənəvi-tarixi bağ hesab edir. Çünki albanlar kimi qədim türklər də aya sitayiş etmiş və onların panteonunda da "Ay-Tenqri" (Ay tanrısı) obrazı geniş təmsil olunmuşdur. Etnoqrafın fikrincə, albanlara məxsus digər məbəd də çox güman indiki Gədəbəy rayonu ərazisində - əhali arasında "Mahrasa" (Mahrasa - farscadan Azərbaycan dilinə tərcümədə "Ay" və ya "Ayın şərəfinə ucaldılan abidə" mənasını verir) adlanan yerdə olmuşdur, hansı ki, M.Kalankatuklunun məlum əsərində "Astalabur" (ulduzlar məbədi) kimi qeyd edilir (*Гейбуллаев, 1991, 76*). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Mahrasa" adlanan abidələrə Azərbaycanın Gəncə, Kəlbəcər və digər bölgələrində də rast gəlinir.

Mənbə və ədəbiyyatda xristianlığın qəbulundan əvvəl, eləcə də xristianlığın və hətta islamın yayıldığı dövrdə albanlar arasında əsas tanrılar - "Helios", "Zeus" və "Selena"-nın simvolu sayılan oda pərəstişin davam etməsi, büt-pərəst alban keşişlərinin "xidmət etdikləri" od məbədlərinin geniş yayılması haqqında da məlumatlar mövcuddur. Albansünas, tarixçi K.Əliyev Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində aşkar edilən böyük daş bütləri məhz oda pərəstişlə bağlı olduğunu yazmışdır. Həmin bütlər yerli, məsaməli daşlardan oyulmuşdur. Əksər hallarda əzaları və başları yoxdur və əksəriyyətinin ölçüləri insan boyu qədərdir. Onların ən dolğun nümunələri Xınışlı, Dağkolanı, Çıraqlı, Füzuli, Ağdam, Tərtər, Bərdə və Beyləqan rayonları ərazisindən tapılmışdır. Lakin eramızdan əvvəl son əsrlərə aid olan bu bütlər, icra texnikası baxımından mükəmməl olmayıb, vaxtilə Xəzər dənizinin qərbində və şərqində yaşamış köçəri tayfalarə məxsus daş heykəlləri xatırladan qədim Yunan və Roma heykəltəraşlarının əsərlərindən xeyli geri qalır (*Алиев, 1992, 155*).

Səma cisimlərinə sitayiş və atəşpərəstliklə bağlı yazılı mənbələrin verdiyi məlumatları arxeoloji materiallar da təsdiqləyir. Bu baxımdan qəbir abidləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, müxtəlif illərdə aparılan araşdırmalar zamanı xristianlığa qədərki Albaniyada küp, təknə, torpaq, katakombə, taxta qutu, çiy kərpic, gil sarkofaqları, çuxur və daş qutu kimi qəbir abidələri tiplərinin mövcudluğu elmi əsaslarla təsdiq edilmişdir (*Геошов Р., 1984, 20*). Lakin torpaq və küp qəbirlərindən fərqli olaraq, təknə qəbirlərin yerli albanlara deyil, İrandan bu əraziyə köçürülmüş atəşpərəstlərə aid olduğu güman edilir. Məsələn, arxeoloq Q.Cəbiyev, təknə qəbirləri bilavasitə zərdüştülərə xas olan dəfn adəti kimi xarakterizə etmişdir (*Сəбиев, 2015, 267*).

Torpaq qəbirlərin isə əsasən günəşə və oda pərəstiş edənlərə məxsusluğu bildirilir və bu ehtimal belə qəbirlər üçün səciyyəvi olan mühüm bir ritualla təsdiqlənir. Belə ki, Qəbələ, Yaloylutəpə, Mingəçevir, Şamaxı, Torpaqqala, Nüydu və s.-də aşkar edilən torpaq qəbirlərin çoxunda ağac kömürü parçalarına (bəzən də bütöv ocaq), bəzilərinə isə odun simvolu sayılan qırmızı boyaya (Qəbələ) rast gəlinir. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, günəşə və oda pərəstiş xristianlığa qədərki Albaniyada əsas kultlardan olmuş və xristianlığın qəbulundan sonra da yaşamaqda davam etmişdir (*Геошов, 1984, 21*).

Nəhayət, albanlar arasında səma cisimlərinə pərəstişin izləri Kəlbəcərin Alagöl, Zaxagöl və Qaragöl sahillərində, həmçinin Pəriçinqılı, Ayıçinqılı, Lülpər sahələrində e.ə. IV-III minilliklərə aid olan qayaüstü təsvirlərdə də qorunub saxlanılmışdır (*Исмаилов, 1996, 61-63*).

Atəşpərəst məbədləri adətən sıx meşəlik ərazilərdə, yüksək dağ zirvələrində və ya həmişəyaşıl çöllərdə ucaldılırdı. Antik mənbələrdə xristianlığa qədərki belə məbədlərdə cadugər və seyrbazlar tərəfindən Ayın və Günəşin şərəfinə təşkil edilən qurbankəsmə ayinləri barədə də məlumatlar verilir. Həmin məlumatlara görə, bunun üçün ilk öncə qurbangahlar qurulur, pireylər, məbədlər ucaldılırdı. Bu zaman qurbanın dərisini soyur, içini samanla dolduraraq baş hissə ilə birlikdə hündür budaqlı ağacdən asır, cəmdəyi isə odda qızardırırlar (*Ямпольский, 1962, 47*).

Ayın şərəfinə inşanın qurban verilməsi ayini isə daha böyük doğurur. Ayin adətən müqəddəs hesab olunan günlərdə yerinə yetirilirdi. Bu məqsədlə kahinin əmri ilə seçilmiş hiyerodulu (məbəd qulu – T.Ş.) "müqəddəs zəncir"ə bağlayır və bir müddət onu yaxşıca yedirdib bəsləyirdilər. Beləliklə, "müqəddəs gün"ə qədər xeyli kökəlmiş və yağlanmış hiyerodul digər qurbanlıq heyvanlarla bərabər qurbangaha gətirilirdi. Kütlənin içərisindən seçilmiş və bu işdə səriştəli olan bir nəfər "müqəddəs nizə"ni yan tərəfdən hiyerodulun ürəyinə sancaraq onu öldürürdü. Qurban yerə yıxıldıqdan dərhal son-

ra, onun yıxılma formasına görə fal ağır və falın nəticəsi kütləyə elan edilirdi. Cəsəd nəzərdə tutulan yerə gətirildikdən sonra ayin iştirakçılarının hamısı onun üzərindən (ehtimala görə tapdalayaraq) keçir və bir növ "təmizlənilirdilər" (*Страбон, 1994, 477*).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hazırda azərbaycanlılar arasında uzanmış və ya yatmış adamın üstündən addımlayıb keçmək yaxşı əlamət sayılır. İnamlara görə, guya bu hərəkəti ilə həmin adam öz xəstəliklərini və azar-bezarını yatmış (və ya uzanmış) adama keçirmiş olur. Bu inamın bəhs olunan ayinin qalığı olması, yaxud hər hansı bir formada onunla bağlılığı məsələsi şübhəsiz ki, çox maraqlıdır və fikrimizcə hərtərəfli araşdırmaya ehtiyacı vardır.

Qədim Azərbaycanda insan qurbanı ayininin mövcudluğunu bəzi arxeoloji tapıntılar da təsdiq edir. Məsələn, Mingəçevir qazıntıları zamanı arxeoloqlar tərəfindən qəbir abidlərinin birində aşkar edilmiş əlləri və ayaqları qandallanmış kişi skeletinin məhz "qurbanlıq insan"a aid olduğu güman edilir (*Вайдов, 1952, 91-100; Вайдов, Фоменко, 1951, 247*).

Eramızın I əsrindən etibarən Albaniyada xristianlığın təbliği istiqamətində aparılan "maarifçilik işləri" zamanı bütperəst və atəşpərəst məbədlərinin, habelə bütlərin yandırılması və sındırılıb dağıdılması baş vermiş, kahinlər və onların vəzirləri isə ya könüllü şəkildə, ya da məcburi qaydada xristian inancına keçmişlər. Girdiman abidələrindən çox sayda sınıq antropomorf fiqurların aşkarlanması da bunun təsdiqi kimi çıxış edir (*Cəbiyev, 2015, 268*).

Səma cisimlərinə və oda pərəstşin qalıqları müxtəlif tabular, yasaqlar, ayinlər və mərasimlər şəklində günümüzədək gəlib çatmışdır. Belə ki, indinin özündə də günəş fəvqəladə və təmizləyici qüvvə, bərəkət və paklıq rəmzi sayılır. "Günəş girən evə həkim girməz" - deyirlər. "Gecə günəşi" sayılan aya çox baxmaq yaxşı əlamət sayılır: "Ay zəncir sallayıb adamı çəkər" – deyə düşünülür. Ayı barmaqla göstərəkən isə həmin barmağı dişləyib ayağın altına qoyurlar. Həm günəşə, həm də aya and içir və bu and Allahın adına içilən anda bərabər tutulur (*Şahbazov, 2015, 27*).

Keçmişdə ay və günəş tutulmaları Allahın günahkar bəndələrinə xəbərdarlığı kimi yozulurdu. Guya cinlər və ya göy iblisləri ayın (və ya günəşin) qabağını kəsərək, onu dərin bir göldə batırmaq istəyirlər. Bu zaman insanlar mis qabları döyəcləyir, səs-küy salır və hətta göyə tərəf güllə atırdılar ki, ayı (və ya günəşi) "azad" etsinlər. Möminlər, axund və mollalar isə məscidlərə yığılaraq dualar oxuyur və Allaha yalvarırdılar ki, onların günahlarını bağışlasın. Məsciddən çıxandan sonra isə qurbanlar kəsir və nəzir-niyaz paylayırdılar (*Чурсин, 1907, 8*).

Göy gurultusu, şimşək, ulduzun "axması", metior yağışları və s. təbiət hadisələri ilə də bağlı ibtidai inamların qalıqları günümüzədək gəlib çatmışdır. Bu baxımdan ayla günəşin münasibətləri (ər-arvad, ana-bala və ya bacı-qardaş olması mövzusunda), "Dan ulduzu", "Karvanqıran ulduz" (və ya Qütb ulduzu), "Yeddi qardaş" ulduzlar və s.-lə bağlı kosmoqonik inamlar və miflər xüsusilə böyük maraq doğurur.

Xristianlığa qədərki Albaniyada, o cümlədən Qarabağda daşa, dağa və dağ zirvələrinə inam da geniş yayılmışdı. Müxtəlif formalı daşlar və daş fiqurlar sehrli sayılmış, onlarda hansısa fəvqəltəbii gücün, müalicəvi, qoruyucu və s. xüsusiyyətlərin olduğuna inanılmışdır. Təsədüfi deyil ki, bu günün özündə də bəzi daşlar amulet kimi istifadə olunur, adamlar onları üzərində gəzdirir və ya sapa keçirib uşaqların boynundan asırlar.

İbtidai insan "hər kəsin bir ulduzu" olduğu kimi, "hər kəsin bir daşı" olduğuna da inanırdı. Bu barədə məlumat verən etnoqraf Ə.Ələkbərov qeyd etmişdir ki, keçmişdə Azərbaycanda ictimai qınaqla üzləşmiş adamın "daşının atılması" mərasimi keçirilirdi. Bu zaman bütün kənd camaatı müəyyən bir yerə toplaşır, götürdükleri daşı kənara ataraq deyirdilər: "Mən bu adamın daşını atdım". Bundan sonra "daşı atılmış adam" bir növ "qanundan kənar" hesab edilirdi (*Алекперов, 1860, 210*).

Müasir dövrdə dəfn mərasimi zamanı ölünün başının altına daş qoyulması, məzarda gözləri qarşısında hər hansı daş alətin və ya sadəcə daşın qoyulması və s. məhz həmin etiqadın günümüzədək gəlib çatmış təzahürləridir. Bundan əlavə, cənazəni götürərkən, yerinə daş qoyurlar ki, mərhumun ruhu daşa keçsin. Yuxarı Qarabağın Vəng kəndində "sürüşkən" daş deyilən qayanı öpüb, bir neçə dəfə üstündən sürüşürlər ki, diləkləri (istəkləri) hasil olsun (*Hacıyev, 2020, 12*).

Bütün Qarabağda geniş yayılan daş pirlərə Laçın rayonunun Qarakeşiş (Qarakeçdi) və Ciciimli

kəndlərində də rast gəlinir. Şikəst və ya keç yeriməyə başlayan uşaqları şəfa tapsın deyər, "Yeri daş" piri adlanan daş pirə gətirirlər. Bundan əlavə, Kəlbəcər rayonunun Qaraçənli kəndində yolun kənarındakı nal təsvirli "Düldül" adlanan daş pirinə də niyyət edib nəzir qoyurlar (*Məhərrəmov, 2020, 247*). Belə pirlərin siyahısına Ağdamın Boyəhmədli kəndindəki "Daş heykəl piri"ni, Əliyağlı kəndindəki "Əli pəncəsi ziyarətgahı"nı, Cəbrayıl rayonunun Şıxlar kəndindəki "Daş məqbərə"ni və "Qara daş" ziyarətgahını, Kəlbəcərin Əsir kəndi yaxınlığındakı "Qoç daşları piri"ni və s. də əlavə etmək olar. Daşlara inam müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdə, həmçinin "Mənim daşım ağırdır", "Dalınca qara daş", "Başına daş düşsün", "Daş düşdüüyü yerdə ağır olar", "Daşın böyüyü dostdan (yaxından) gəlir", "Daş atan bəlli, baş tutan bəlli" və s. kimi qarğışlarda da qorunub saxlanmışdır.

Ağac piri

Qədim zamanlarda bəzi dağlara və dağ zirvələrinə də inanılmış və pərəstiş edilmişdir. Görkəmli etnoqraf L.Y.Şternberqə görə, bu inam ilk növbədə əkin-biçinlə məşğul olan xalqlar üçün vacib olan yağışın yağmasında dağların oynadığı rolla bağlı yaranmışdır. Belə ki, səmaya doğru uzanan dağ zirvələri buludların toplandığı, göy gurultusunun baş verdiyi və şimşəyin çaxdığı bir məkan olaraq, əkinçi tayfalar arasında "dağ kultu"nun meydana gəlməsini şərtləndirmişdir (*Штернберг, 1936, 102*). Keçmişdə uzun sürən quraqlıqlar zamanı insanlar "ruhların və Allahların məskəni", yaxud da "Allaha yaxın" məkan kimi burada xüsusi kütləvi mərasimlər (Müsəllah) keçirir, yaxud da oradan seçilmiş bir daşı kənd meydanına gətirib, ətrafında müəyyən magik hərəkətlər icra etdikdən sonra aparıb yerinə qaytarır və bundan sonra yağışın yağacağına inanırdılar. Həmin daşa "yağmur daş" deyilirdi. Bu səbəbdən həmin dağlar və ya zirvələr indinin özündə də xalq arasında "Ocaq-dağ", "Ziyarətgah-dağ", "Pir-dağ" adlanmaqdadır. Kiliqdağ (Göygöl), Babadağ (Quba), Beşbarmaq (Siyəzən), İlanlı dağ (Naxçıvan) məhz belə ziyarət yerlərindəndir (*Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007, 407-408*). Qarabağ coğrafiyasında isə bu funksiyanı Qubadlı rayonu ərazisindəki Hərtiz dağı yerinə yetirməkdədir (*Məhərrəmov, 2020, 249*).

Eyni fikirləri ağaclar haqqında da demək olar. Belə ki, ətraf aləmi dərk etməyə çalışan ibtidai insan ayrı-ayrı ağac və kolları fəvqəltəbii qüdrətə malik hesab edərək ilahiləşdirmiş, çətin məqamlarda onların "köməyinə" ümid etmişdir. Hesab edilirdi ki, ağacların da ruhu var və onlar da bir insan taleyi yaşayır. Bəzi ağaclar hətta insan ruhlarının "məskəni" sayılır və hesab edilirdi ki, insan öləndən sonra ruhu bədəni tərk edib ağaclara köçür və burada yaşamaqda davam edir (*Şahbazov, 2008, 97-98*).

Mənbələrin məlumatından bəlli olur ki, qədim Albaniyada hunlar ağaca at qurban kəsdikdən sonra, qanını yarpaqlara çiləyir, kəlləsini və dərisini isə budaqlarından asırdılar. "...Palıd ağacı bütün başqa ağacların "anası" sayılır və bu ağaca hunlar ölkəsində çoxları, o cümlədən, bütün xilaskar, həyat verən və bütün nemətləri bəxş edən sayan knyazın özü və bütün əyanları sitayiş edirdi... O xəstələri sağaldır, kasıb və yoxsulları yüksəldir, qızmar quraqlıqda və isti günlərdə onun qüvvəsi vasitəsilə yağışlar arayıb, isti qızmar günləri sərinlədir, bu yağışlar çölləri və ağacları göyərdir və meyvələri şirə ilə doldururdu..." (*Kalankatuklu, 2006, 161*).

Ağaca inancın – ağac kultunun qalıqları günümüzədək gəlib çatmışdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın demək olar ki, hər yerində, o cümlədən Qarabağda indi də palıd ağacı pirlərinə rast gəlmək mümkündür. Niyyət tutub bu pirləri ziyarətə gələnlər nəzir qoyur və "niyyəti, arzusu yerinə yetsin" deyər, - paltarının bir parçasını ağacın budağına bağlayırlar. Bundan əlavə, palıd ağacının kiçik budaqlarından yonulmuş kiçik parçaları amulet kimi uşaqların boynundan, yaxud da yaxasından asırlar ki,

bədənəzərdən qorunsun. İbtidai inamlarda ildırımın tənha palıd ağacını daha çox vurması, onun tanrı-larla daha yaxın olması ilə izah edilmişdir (*Şahbazov, 2008, 100-101*).

Bununla bağlı Qarabağ əhalisi arasında geniş yayılan aşağıdakı deyim çox səciyyəvidir:

*Armuddan pir, sərv ağacından tir olmaz,
Bəxtini palıda bağla, qozdan sənə yar olmaz (Bəxtiyarova, 2002, 56).*

Hesab edirik ki, bu deyim bir qədər nisbidir və palıdın xalq inamlarındakı yerini və rolunu daha qabarıq nəzərə çatdırmaq məqsədinə xidmət edir. Çünki Azərbaycanın çox yerində, o cümlədən, Qarabağda istər armud, istərsə də qoz ağacı ziyarətgahlarına da rast gəlmək mümkündür.

Ağaclara pərəstişin izləri çox sayda əfsanə və rəvayətlərdə də günümüzədək gəlib çatmışdır. Məsələn, məlumatçıların sözlərinə görə, keçmişdə Qarabağda arandan dağa, dağdan arana köç edən əhali artıq ev əşyalarını özləri ilə aparmayaraq, "müqəddəs ağac"a – ağac pirə əmanət edirdilər. Ağacın fəvqəltəbii gücündən qorxduğuna görə, heç kəs həmin əşyalara toxunmazdı. Belə ağacların dibində qılınca and içmək Qurana and içməyə bərabər tutulurdu. Onlar xalq arasında "övlüyə", "pir" adlanırdı ki, bu da ərəb dilindən tərcümədə "dost", "qohum" deməkdir. Övladsız qadını qurbanlıq qoçla bərabər yeddi dəfə belə ağacın başına dolandırır, sonra isə qurbanı kəsib, ətini paylayırdılar. Bu funksiyanı əksər hallarda bar verən ağaclar (alma, nar, əncir və s.) yerinə yetirirdi.

Hazırda ağac pirlərə Laçının Zeyti, Hoca, Mollalar, Avazlar, Zeyvə və başqa kəndlərində (*Məhərrəmov, 2020, 248*), həmçinin, Ağdamın Qasımlı ("Deşikli ocaq piri"), Cəbrayıl rayonunun Şahvəlli ("İncirli piri") və Qumlaq ("Dağdağan ocağı"), Füzuli rayonunun Böyük Bəhmənli kəndlərində ("Palıd ocağı" piri), Qubadlı rayonunda ("Armudlu piri") və s. də rast gəlmək mümkündür. Məlumatlara görə, keçmişdə Qarabağda hətta müqəddəs hesab edilən böyük bir göyrüş meşəsi də olmuşdur.

Ağac pirlərdən əlavə, Qarabağda insanların ibtidai inancları ilə bağlı müxtəlif təyinatlı çox sayda digər sitayiş yerləri də var ki, onlardan "Qara Piri ocağı"nı (Ağdam rayonu, Papravənd kəndi), "Çaxmaq piri"ni (Cəbrayıl rayonu, Tinli kəndi), "Zingir ocağı" piri (Cəbrayıl rayonu, Cəfərabad kəndi), "Yel piri"ni (Cəbrayıl rayonu, Çaxırlı kəndi), "Dəmirovlu Pir"i (Laçın rayonu, Qarıqışlaq kəndi), "Ağbaxt xeyir" türbəsinə (Laçın rayonu, Əhmədli kəndi), "Qara kaha" və "Ağ kaha" pirlərini (Qubadlı rayonu), "Nıyyət piri"ni (Xocavənd rayonu, Bəhrəmli kəndi) və s. qeyd etmək olar.

Qədim Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda ağaclarla yanası, bəzi heyvan və quşlara inam – *heyvan kultu* da geniş yayılmışdı. Belə ki, insanlar zaman-zaman müxtəlif heyvanları – qoyun (qoç), keçi, inək, öküz, at, it, pişik, ilan, qurd, xoruz, göyərçin, qaranquş və s. müqəddəsləşdirmiş, bir çox hallarda onlara xüsusi münasibət göstərmişdir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində (Qarabağ, Mingəçevir, Göygöl, Naxçıvan, İsmayilli və s.) aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən heyvan və quş təsvirli gil, yaxud da bürünc fiqurlar, keramika nümunələri, qayaüstü təsvirlər (Qobustan, Kəlbəcər, Gəmiqaya, Abşeron), heykəllər və s. də bunu təsdiq edir.

Heyvan kultu islamın qəbulundan sonra islam inancları ilə qaynaq-qarışmış və dini sinkretikliyin çox maraqlı bir formasını əmələ gətirmişdir. Bu sinkretikliyin təzahürləri ayrı-ayrı heyvan və quşlara qarşı münasibətdə tətbiq edilən yasaqlarda, tabularda (xüsusilə yemək tabularında) və pəhrizlərdə indi də yaşamaqda davam edir. Bundan əlavə, Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Qarabağda da bəzi heyvanlarla əlaqədar ziyarətgahlar (Öküz piri, İlanlı pir və s.) məlumdur.

İbtidai təsəvvürlər sistemində *animizm* - ruhlar və müxtəlif mifoloji obrazlara inam da da mühüm yer tutur. Həmin ruhlar və obrazlar "zərərli" və "xeyirxah" olmaqla iki qrupa bölünür. Belə bir bölgünün arxasında isə çox güman ki, dünyanın təkamülünü şərtləndirən xeyirlə şərin, işıqla qaranlığın, gecə ilə gündüzün, mərclə namərdin və s. bu kimi əksliklərin mübarizəsi ideyası dayanır. Xəstəlikləri, uğursuzluqları, ölümü zərərli ruhların "əməli" hesab edən insan dara, çətinliyə düşərkən, xeyirxah ruhları çağıraraq, onların köməyi ilə həmin çətinlikləri və uğursuzluqları dəf etməyə çalışmışdır. Albastı, cin, şeytan, qara, şeşə, div, əjdaha və s. zərərli ruhlar (və ya demonlara), Xıdır Nəbi, Xızır İlyas, Fatməyi-Zəhra, Yel baba, Humay ilahəsi və s. isə xeyirxah ruhlara aiddir.

Azərbaycanlıların, o cümlədən Qarabağ əhalisinin ailə məişətində və gündəlik həyatında zərərli

ruhlara qarşı mübarizədə tətbiq olunan magik ayinlərin geniş bir sistemi məlumdur ki, onların da bir çoxu hazırda yaşamaqda davam edir. Bu sistemdə xüsusi "statuslu", "seçilmiş" şəxslər – cindarlar, sehrbazlar, ovsunçular, falçılar, türkəçarəçilər, ara həkimləri (mamaçalar) və s. mühüm rol oynayır. Od, su, metal predmetlər (iynə, sancaq, qayçı soyuq silahlar), müxtəlif daşlar və muncuqlar, ay-ulduz təsvirli əşyalar, güzgü, üzərlik və s. amulet və talismanlar magik ayinlər zamanı daha çox müraciət olunan vasitələrdir.

Animistik obrazların mütləq əksəriyyəti ümumi səciyyəli olub, demək olar Azərbaycanın bütün bölgələri üçün xarakterikdir. Bu sırada yalnız "Humay ilahəsi" istisnaqlı təşkil edir. Altay türklərində, qırğızlarda, ümumiyyətlə, Türküstandan Avropaya qədər uzanan geniş bir coğrafiyada yaşayan xalqların mifoloji görüşlərində də rast gəlinən Humay (Umay), "kölgəsi olmayan, körpələrin hamisi, "onlara qut verən" ilahə-quş" kimi təsəvvür olunur (*Qeybullayev, 1994, 347-348*). Maraqlıdır ki, bu ilahə ilə bağlı sitayiş yerləri Qarabağda və ətraf bölgələrdə daha çox yayılmışdır. Məsələn, Qubadlı rayonun Qaracallı kəndində "Humay kahası", Laçın və Gəlbəcər bölgələrinə isə "Humay qayası" adlanan ziyarətgahlar mövcuddur. Adətən bu ziyarətgahlara uşağı olmayan, habelə hamilə qadınları və xəstə uşaqları gətirirlər (*Məhərrəmov, 2020, 219*).

İslam dininin yayılmasından sonra animistik obrazların da çoxu bir növ "islamlaşmış" və dini mahiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Lakin bu amil, onların ibtidai mahiyyətini, insanların ilkin düşüncə tərzilə bağlılığını, insanların ətraf aləmi və hadisələri dərk etməyə başladığı dövrün məhsulu olması faktını kənara qoya bilməmişdir.

Nəhayət, antik mənbələrdə albanların xristianlığaqədərki inanclarında "*əcdad kultu*"nın mühüm yer tutduğunu xəbər verən məlumatlara da rast gəlinir. Məsələn, Strabon yazır ki, "Albanlar tək-cə valideynlərinin deyil, eyni zamanda başqa insanların "qocalığına" pərəstiş edirdilər. Özləri düşünməmək və onları xatırlamamaq mümkün deyildir. Odur ki, ölənin valideynlərini onların mal-dövləti ilə birlikdə basdırır, özləri isə atadan heç nəyin qalmadığı bir yoxsulluq içində yaşayırlar" (*Страбон, 1994, 477*). Yeri gəlmişkən, Strabonun bu məlumatı torpaq, küp, katakomba, taxta qutu və s. tip qəbir abidələrindən aşkar edilmiş arxeoloji materiallarla da təsdiqlənir.

Xristianlıq. Qədim Azərbaycan dünyada xristianlığın yayıldığı ilk ölkələrdən biri olmuşdur. Belə ki, hələ eramızın birinci yüzilliyündən başlayaraq tarixi Qarabağ torpaqlarının da daxil olduğu Albaniyada ilk xristian icmaları yaranmışdır. 56-cı ildə Yerusəlimin ilk patriarxı Yakovdan xeyir-dua almış apostol Faddeyin şagirdi Yelisey (Yelişə, Yegişə) tərəfindən Cənubi Qafqazda ilk xristian apostol kilsəsi – Qis (Kiş) də eramızın I əsrində məhz Albaniyada təsis olunmuşdur. Ermənilər isə albanlardan təqribən 270 il sonra – yunan tarixinin 43-cü ilində "dinə gəliblər". Buradan da albanların xristianlığı eramızın 313-cü ilində qəbul etdikləri məlum olur ($43+270=313$). Yəni, Romada dini dözümlülük haqqında Milan ediktinin qəbul edildiyi tarix alınır ki, bu da xristianlığın rəsmiləşdirilməsi, Ermənistanda və İberiyada xristianlığın dövlət dini elan olunması ilə eyni vaxta təsadüf edir. Kilsə rəhbəri olmuş Lazarın dövründə (III əsrin sonu – IV əsrin ilk rübü) xristianlıq Albaniyanın Kür çayının cənubundakı ərazilərə də yayılmışdır. 325-ci ildə Nikeya şəhərində keçirilmiş I Ümumdünya kilsə məclisində xristianlığın dövlət dini elan edildiyi Roma imperiyası dünyada ilk xristian dövlət qurumu olmuşdur. Cənubi Qafqazda isə xristianlıq ilk dəfə olaraq Albaniyada - Arşakidilər sülaləsinin nümayəndəsi, çar Urnayrın zamanında (313-371-ci illər) – 326-cı ildə dövlət dini statusunu qazanmışdır (*Мамедова, 1986, 225-227; Хәлилов, 2011, 37-38*). Buradan da ermənilərin "ilk xristian millət və dövlət" olduqları ilə bağlı qaldırdıqları hay-küyün ağ yalan və boşboğazlıqdan başqa bir şey olmadığı üzə çıxır. Lakin Albaniyada xristianlığın yayılması və bərqərar olması büdpərəstlik, atəşpərəstlik və digər dini etiqadlarla gərgin mübarizə şəraitində baş vermişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, bunun da əsas səbəbi ölkədəki sosial-iqtisadi pərakəndəlik, xristianlığa qədərki inancların, büdpərəstliyin və qismən də atəşpərəstliyin insanların məişətində davam etməsi, mani, məzdəki din formaları tərəfdarlarının müqaviməti idi. Bundan əlavə, Cənubi Qafqaz uğrunda əsrlər boyu davam edən Sasani – Bizans müharibələri, eyni zamanda Zərdüştlüklə xristianlığın mübarizəsi idi ki, bu mübarizədə də Albaniya yaxından iştirak edirdi. Odur ki, dövlət dini səviyyəsinə qalxsə belə, xristianlıq Albaniyada dərhal ümumxalq dininə çevrilməmiş, Ermənistanda və Gürcüstanda ifa etdiyi birləşdirici və təşkilatçılıq rolunu oynaya bilməmiş və uzun illər daha çox hakim təbəqənin dini olaraq qalmışdır.

Xristianlıq Albaniyada yalnız V əsrin sonlarında - çar III Vaçaqanın zamanında (487-510-cu illər) vahid dini təşkilat halına düşə bilmişdir. Belə ki, III Vaçaqan əvvəlki dini təriqətlərə qarşı ciddi mübarizə kursu götürərək, bütxana tikənlərə, cadugərlərə, murdar sənəmlərə itaət edənlərə və xristian dini ayinlərini bütöv saxlamayanlara ciddi cəza və cərimələr təyin etməyə başladı. "Əgər cadugərlər, sehrbazlar və bütperəst kahinlər çoxsaylı xəbərdarlıqlara baxmayaraq, yenə də öz çirkin əməllərini davam etdirirdilərsə, çar III Vaçaqan onları ağır işgəncələrə məruz qoymaq, çubuqlarla döymək və buxovlandıraraq onun hüsuruna gətirmək kimi ağır cəzalarla tərbiyələndirirdi. Belə cəzalarla o, sehrbazların, cadugərlərin və kahinlərin çoxunu şikəst edir və ya ölkədən qovurdu. Bəzilərinə qul edir, bəzilərinə isə xaçpərəstliyə döndərərək Allahı tanımaq yolunu qoyurdu" (*Kalankatuklu, 2006, 57*).

Beləliklə, təcən mövqelərini möhkəmləndirməyə nail olan alban xristian kilsəsi Partav (Bərdə) şəhəri yaxınlığındakı "Aluyen" adlanan yerdə - məşhur "Aluyen məclisi"ndə özünün 21 maddədən ibarət dini nizamnaməsini qəbul etmişdi. Aluyen məclisinin qərarı ilə ailə, məişət, məhkəmə işləri və başqa sosial-siyasi həyat məsələləri kilsənin ixtiyarına verilmiş, kilsə dili olaraq alban dili seçilmişdi (*Əhədov, 1991, 13-14*).

Lakin problemlər bununla bitmirdi və həmin problemlərin də ən böyüyü xristianlığın öz daxilindəki məzhəb və təriqətlər arasındakı ziddiyyətlər idi. Belə ki, Albaniyada xristianlığın iki əsas cərəyanı - monofizit və diafizit cərəyanları daimi rəqabətdə idilər. Nestorian (nəstürlilik) təriqətinin tərəfdarları da az deyildi. Monofizit albanlar erməni-qriqorian kilsəsinə, diafizitlər isə bizanspərəst gürcü pravoslav kilsəsinə meylli idilər. Erməni-qriqorian və gürcü pravoslav kilsələri yaranmış mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdən və alban xristian kilsəsi daxilindəki çəkişmələrindən istifadə edərək, onu öz təsiri altına almağa çalışırdılar (*Əhədov, 1991, 14*).

Ərəb işğalının başlanması və İslamın gəlişi ilə əlaqədar alban xristian kilsəsinin vəziyyəti daha da pisləşmişdi. Əhalinin müəyyən təbəqələri müqavimətin mənasız olduğunu görüb, islamı qəbul etməyə razı olurdular. Digər hissəsi, xüsusilə dağlıq ərazilərdə yaşayan albanlar isə xristian inancına sadıq qalaraq, onu qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

VIII əsrin əvvəllərində albanların Xilafət əleyhinə Bizansla ittifaq bağlaması ərəblərin heç xoşuna gəlmirdi. Əvəzində Xəlifə Əbdül-Malik (685-705) erməni katolikosluğunun xahişlərini böyük həvəslə qəbul edir və Bizansın Cənubi Qafqazdakı mövqelərinin sarsıtılması məqsədilə qriqoryan keşişləri ilə sıx əməkdaşlıq edirdi. Məsələn, Xəlifə ermənilərin köməyi ilə və ərəblərin hərbi-siyasi qüdrətinə arxalana-raq diafizitliyə (gürcü pravoslav kilsəsi) meyl edən alban katolikosu Bikuru (Bəkiri) və başqa alban keşişlərini sərt cəzalandırmış, alban kilsəsinin müstəqilliyini ləğv edərək erməni-qriqorian katolikosluğunun tabeliyinə vermişdi.

VIII-XIII əsrlərdə lokal şəraitdə fəaliyyət göstərən alban xristian məbədləri ölkədə xristianlığı qoruyub saxlamağa çalışan əsas dini təşkilatlara çevrilmişdilər. Kiçik Qafqazın əlçatmaz yerlərində, Böyük Qafqazın ətəklərində fəaliyyət göstərən Qum (Qax), Xotavəng (Kəlbəcər), Xəzinədağ (Qanzasar – Ağdərə) və s. kimi alban məbədi komplekslərinin günümüzədək yaşaması bunun sübutudur. Bütövlükdə isə həmin dövrdə (VIII-IX əsrlər) Albaniya ərazisində 30-dan artıq belə məbəd mövcud olmuşdur (*Bünyadov Z., 2007, 120; Геюшов, 1984, 143*).

Bununla belə, erməni-qriqorian və gürcü pravoslav kilsələri albanlara qarşı təsir cəhdlərini getdikcə gücləndirirdilər. Erməni müəllifləri (S.T.Yeremyan və başqaları) qeyd edirlər ki, bu təsir o qədər güclü olmuşdur ki, X əsrin başlanğıcı üçün alban xristianlarının monofizit məzhəbinə etiqad edən kilsələrində qədim erməni dilində (qrabar – T.Ş.), diafizit məzhəbli kilsələrdə isə gürcü dilində ibadət edirdilər. XII əsrin ortalarında isə Albaniya təkcə öz adını deyil, cənubdan Ermənistan və qərbdən Gürcüstan tərəfindən zəbt edilmiş ərazisinin də çox hissəsini itirmişdi. Həmin yerlərdə əhalinin assimilyasiyası baş vermiş və onların bir qismi yayrıalban, digər qismi isə yarıerməni olmuşdular (*Орбели, 1963, 347*).

Lakin bunları yazarkən həmin müəlliflər bir vacib məqamı unudurlar. Həmin vacib məqam da ondan ibarətdir ki, "erməni katolikosluğu və naxararlarının (feodallarının) mənafeyi tələb etdikdə erməni kilsəsi həmişə yadelli işğalçıların köməyinə əl atır, "xaç bayrağı ilə öz yolu üzərində tarixi Aqvaniya və onun bir hissəsi olan Qarabağ (Arsax) xalqlarını" yox edirdi...Erməni kilsəsi "həmişə özü üçün yeni şəraitə bacarıqla uyğunlaşırdı və siyasi vəziyyətdən asılı olaraq, Səfəvilərə, sonra da rus çarına qulluq

göstərdirdi; necə ki, vaxtilə eynilə həmin qaydada hərəkət edib Bizans imperatorları, İranın Sasani şahları, ərəb xəlifələri, monqollar və digərləri qarşısında baş əymişdilər" (*Bünyadov Z, 2007, 128-129*). Yəni, alban dilinin və ədəbi abidələrinin yoxa çıxması faktını "alban dilinin ibadət dili olmaması", yaxud da "alban kilsəsinin dini cəhətdən erməni kilsəsinə mənsubluğu" ilə izah etmək doğru deyildir. Ziya Bünyadovun da qeyd etdiyi kimi, bu sualın cavabını, nəticə etibarilə Alban kilsəsinin bütün hüquqlarını zorakılıqla qəsb etmiş qriqoryan katolikosluğunun albanlara zidd olan siyasətində axtarmaq lazımdır (*Bünyadov Z, 2007, 126*).

Beləliklə, çox ağır dini, sosial və siyasi şərtlər daxilində fəaliyyət göstərən Alban xristian kilsəsi ölkənin Xaçın (Qarabağ) hissəsində özünəməxsus xüsusiyyətlərini və nisbi müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Öz nizamnaməsi ilə fəaliyyət göstərən kilsənin başında hələ də müstəqil alban katolikosları dururdular. XIII əsrdə bu kilsə gəncəli Mxitar Qoş tərəfindən tərtib edilmiş dini "Qanunnamə" əsasında öz hüquqi vəziyyətini də bir qədər nizama salmışdı, hansı ki, sonrakı illərdə həmin qanunlar başqa xristian kilsələri üçün də hüquqi əsasa çevrilmişdi (*Гегушов, 1984, 142*).

Bu dövrdə alban xristian kilsəsinin yeni mərkəzi - Xəzinədəğ (Qanzasar) (indiki Xocavənd rayonun ərazisində) monastırı idi. Monastırın təsisçisi Həsən Cəlal buranı Albaniyanın baş monastırı adlandırırdı. Xəzinədəğ uzun müddət alban xristian kilsəsinin yeparxiya mərkəzi - Albaniya katolikoslarının iqamətgahı kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Təsədüfi eyil ki, alban katolikoslarının bir çoxu (Yesay, Yeremiya və b.) ömürlərinin sonuna qədər burada yaşamış və burada dəfn olunmuşdular (*Гегушов, 1973, 367-368*).

Sonrakı dövrlərdə baş verən Səlcuq və monqol yürüşləri Arsax-Xaçın knyazlığının mənəvi həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuş və onun mövqelərini tədricən zəiflətməmişdir. Bundan istifadə edən qonşu xristian kilsələri albanlar üzərində öz dini üstünlüklərini daha da gücləndirməyə çalışmışlar. Nəticədə 1634-cü ildən Xəzinədəğ (Qanzasar) monastırında yerləşən alban xristian kilsəsi Eçmiədzin yeparxiyasının üstünlüyünü qəbul etməyə məcbur olmuşdu; baxmayaraq ki, dini ayinlərin icrası sahəsində alban kilsəsi yenə də müstəqilliyini qoruyub saxlayırdı (*Гегушов, 1984, 142*).

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı ilə əlaqədar Cənubi Qafqazda yaranan yeni siyasi, iqtisadi

Ağoğlu monastırı. Laçın. V-VI əsrlər

Gəncəsər monastırı. Kelbəcər. XIII əsr

Xudavənd monastırı. Kelbəcər

sadi, sosial və mədəni şəraitdə konfessional durum da nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişdi. Alban xristian kilsəsinin öz konfessional müstəqilliyini saxlamaq imkanları bir qədər də məhdudlaşdı. Nəticədə 1836-cı ildə "Rusiya Müqəddəs Sinod"nın xüsusi fərmanı ilə ayrıca nizamnaməsi və ayinləri olan alban xristian kilsəsi ləğv edilərək, monofizit erməni-qriqorian katolikosluğunun, diafizitmə meyllənən alban kilsələri isə gürcü-pravoslav dini mərkəzinin tabeliyinə verildi (*Əhədov, 1991, 18*). 1909-1910-cu illərdə Rusiyanın Ali Sinodunun Ecmiədzin erməni-qriqorian konsostiriyosuna, tabeliyində olan yeparxiyaların arxiv sənədlərini məhv etmək göstərişi verməsindən sonra, alban xristian kilsəsinin arxivləri də məhv edilmişdir (*Мамедова, 1986, 239*).

XX əsrin 80-ci illərində isə bilavasitə Ecmiədzinin təkidi ilə keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazisindəki albanlara məxsus bir çox kilsələr erməni kilsələri kimi yenidən qeydiyyatla alındı ki, onların arasında məşhur Qanzasar və Amaras monastırları da var idi. Ermənilərin bu addımı SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dini İşlər Şurası tərəfindən də təsdiqləndi. Lakin Azərbaycan tərəfinin kəskin etirazlarından sonra - 1990-cı il noyabrın 21-də Şura həmin qərarı ləğv etməyə məcbur oldu.

İslam. VII əsrdə başlanan ərəb istilası özü ilə Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana yeni dini – İslamı gətirdi. Lakin xristianlığın yayılması kimi, bu dinin qəbulu heç də rahat və asan baş vermədi. Doğrudur, əksəriyyəti köçəri olan istilacı ərəblərin özləri hələ yeni olan bu dini (islami) lazımınca mənimsəmədiklərinə görə, ilk vaxtlar Azərbaycan əhalisini islamı qəbul etməyə məcbur etmir, eyni zamanda onu qəbul etmək istəyənlərə mane olmurdular. Bu, xüsusilə əhalisinin çoxu xristian – "Kitab əhli" (əhl əl-Kitab) olan Arrana aid idi (*Беляев, 1957, 17*).

Ərəb qoşunları və hakimiyyət idarələrinin əl çatdıra bilmədiyi dağ rayonlarının əhalisi isə qədim dinə inanmaqda davam edirdi, çünki ərəblər "dağlıq yerlərə deyil, düzənlik ərazilərə basqınlar təşkil etməyə meyil göstərirdilər, ona görə ki, bu xalq öz vəhşiliyindən qorxatı, soyğunçuluğu və viran etməyi sevir, dağ yerlərində isə bu məqsədə nail olmaq asan deyildi" (*Bünyadov Z., 2007, 111*).

Ərəb işğalına qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparan Azərbaycan əhalisi, eyni dərəcədə yeni dinin qəbuluna da müqavimət göstərirdi. Ərəblərin üç dəfə Azərbaycana işğala cəhd etməsi (639, 643 və 645-ci illərdə), həmçinin alban hökmdarı Cavanşirin (VII əsr) və xalq qəhrəmanı Babəkin (IX əsr) başçılığı ilə geniş vüsət almış hərəkətlər də deyilənlərə sübutdur. Bu səbəbdən də Azərbaycanda islamlaşma prosesi hardasa VII əsrin ortalarından X əsrin ikinci yarısına qədər davam etmişdir. Məsələn, Qafqaz Albaniyasının qədim paytaxtı Qəbələ şəhərində islam dini ölkənin ərəblər tərəfindən zəbt edilməsindən xeyli sonra - VIII əsrdən yayılmağa başlamışdı. Şəhərin Kamaltəpə adlanan yerində arxeoloqların aşkar etdikləri və həmin əsrə aid olan ilk cümə məscidinin qalıqları da bunu təsdiq edir (*Əliyev, Qədirov, 1985, 16*). Albanların sonuncu xristian yepiskopu isə yalnız 970-ci illərdə islamı qəbul etmişdi (*Мелл, 1973, 40*).

Deməli, X əsrin ikinci yarısına qədər Azərbaycan əhalisinin bir qismi hələ də alban xristian kilsəsinin təsiri altında yaşamış, özlərinin xristian din xadimləri və ali ruhani rütbəsi olan dini başçıları olmuşdur. Bununla belə, islam tədricən əvvəlki din formalarını (zərdüştlük, manilik, mədəkilik, xristianlıq) sıxışdırıb aradan çıxarır, alban və pəhləvi yazı sistemi ərəb əlifbası ilə əvəz edilir, illərin və ayların hesablanması hicri təqvimə ilə həyata keçirilirdi.

İslamın yayıldığı dövrdə Azərbaycanın cənubunda yaşayan əhalinin əksəriyyətini ərəblərin "gebr" (atəşpərəst, kafir-gavur) adlandırdıqları zərdüştilər təşkil edirdi. Yəhudi və xristianlardan fərqli olaraq, müsəlman ərəblərin zərdüştlərə - atəşpərəstlərə münasibəti heç də müsbət deyildi. Bu səbəbdən onlar od məbədlərini dağıdır, kahinləri isə təqib edirdilər. Mə-

Məmər məscidi. Qubadlı. XVIII əsr

sələn, 671-ci ildə İrandakı ərəb canişinlərindən biri bütün od məbədlərini dağıtmağı, kahinləri öldürməyi əmr etmişdi. Buna etiraz edən atəşpərəstlər xəlifə Müaviyyəyə şikayət dolu bir məktub yazmışdılar. Məktubla tanışlıqdan sonra Xəlifə bu cür hərəkətləri dayandırmaqla bağlı verdiyi xüsusi göstərişdə demişdir: "...Yəhudilərin sinaqoqu, xristianların kilsəsi, gebrlərin də od məbədləri var. Ənənəyə görə, müqəddəs sayılan şeyləri dağıtmaq heç kimin xoşuna gəlməz. Əgər bizim Rəsulumuz (Allah ondan razı olsun) istəsə idi, bundan bir şey saxlamazdı və bütün bu küfrü, islamdan qabaqkı bütün dinləri məhv edərdi. Lakin o, bunu etmədi, onların üzərinə cizyə qoyub sülh bağladı. İslamın böyüklüyü də bundadır" (*Ямпольский, 1962, 14*).

Azərbaycanın şimalında – Albaniyada da ərəblərlə yerli əhali arasındakı münasibətlər mürəkkəb idi və işğal prosesində bağlanmış müqavilələrlə tənzimlənirdi. Bu müqavilələrin məzmunundan görünür ki, Ərəbistanın özündə və başqa fəth edilən yerlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da bütəpərəstlər zorla, lazım gəldikdə hətta qılınc gücünə müsəlmanlaşdırılırdı. "Əhli-kitab" xalqlar (yəni, müqəddəs kitabları olan yəhudi və xristianlar), o cümlədən, ilk dövrlərdə atəşpərəstlər əvvəlki etiqadlarında qalır, lakin bunun müqabilində xərəcədən əlavə cizyə də verməli olurdular. Ziya Bünyadovun yazdığı kimi, "öz təbəələrinin "ruhunu xilas etmək" ərəbləri maraqlandırmırdı. Yalnız vergilər vaxtında və düzgün ödənməyəndə və əvvəlki dini etiqadı müdafiə etmək bəhanəsi siyasi və milli istəkləri örtübgizlədən bir pərdə rolunu oynayanda, yeni iş böyüyüb ərəb hakim dairələrinə qarşı açıq üsyan şəklini alanda, onlar cəza tədbirlərinə əl atırdılar" (*Bünyadov Z., 2007, 113*).

Cümə məscidi. Ağdam. XIX əsr

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, ərəblər məhz "cizyə"yə görə qeyri-ərəblərin kütləvi islamlaşdırılmasına qarşı çıxırdılar, çünki xəzinənin doldurulması baxımından qeyri-müsəlmanların varlığı vacib idi. Onların digər əsas məqsədi isə Xilafətin regionda siyasi hakimiyyətini möhkəmləndirmək və bu məsələdə onların qarşısında əsas rəqibə çevrilən xəzərlərlə mübarizə aparmaq idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, islam tədricən öz sadəliyi və kahinlərə ehtiyacın olmadığı dini həyatın nisbətən demokratikliyi ilə atəşpərəstlərin də diqqətini cəlb edirdi. Bu dini qəbul edərək atəşpərəstlər, onların həyatını beşikdən məzara qədər "reqlamentləşdirən" və kahinlərə bağlayan çox sayda mürəkkəb mərasim və öhdəliklərdən birdəfəlik azad olurdular (*Джафаров, 1993, 83-88*).

Beləliklə, VII-X əsrlər ərzində Azərbaycanın şimalında ləng də olsa, əhalinin böyük əksəriyyəti islamlaşdı. Qarabağ əhalisinin də məişətinə sıx şəkildə daxil olan İslam, zaman-zaman burada elmin, təhsilin, incəsənətin və bütövlükdə mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynadı. Həmin dövrdə "Bərdəi" və "Qarabaği" təxəllüsü ilə tanınan onlarla mütəfəkkir yetişmiş, onların şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında məlumatlar tarixə çevrilmişdir. Bu şəxsiyyətlərin sırasında Yaxın və Orta Şərq ölkələrində oxumuş və fəaliyyət göstərmiş Məhəmməd ibn Zeyd Bərdəinin, səyyah və hədisçi Məkki ibn Əhməd Bərdəinin, xaricilər təriqətinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Yəhya Hilali əl-Bərdəinin, Dəməşqdə və Xilafətin başqa mərkəzlərində tanınmış hədis bilicisi Səid ibn Ömər Əbu Osman əl-Bərdəinin, "Hənəfilik" cərəyanının Azərbaycandakı nümayəndələrindən olmuş Əbu Səid Əhməd ibn Hüseyin Bərdəinin, IX əsrdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş Əbubəkr Məhəmməd ibn Abdullah Bərdəinin, Əhməd ibn Ömər Əbül-Həsən əl-Bərdəinin, fəqih Məhəmməd ibn Xəlid Bərdəinin və başqalarının adlarını çəkmək olar (*Hacıyev, 2020, 33-34*).

Lakin XIX əsrin əvvəllərində çar Rusi-yasının Qafqazı işğal etməsi və Azərbaycan torpaqlarının ikiye bölünməsi ilə azər-baycanlıların dini həyatında keyfiyyətə yeni dövr başlandı. Siyasi işğal fonun-

da müstəmləkə ucqarlarında xristianlaşdırma və ruslaşdırma siyasəti həyata keçirən çarizm, bütün vəsaitlərlə islamın rolunu zəiflətməyə çalışırdı. Bu məqsədlə imperiyanın müxtəlif yerlərindən Azərbaycan ərazisinə çox sayda xristian ünsürlər köçürülür, onlar üçün yeni kənd və qəsəbələr salınır, yerli müsəlmanların hesabına torpaqla təmin olunurdular.

Burada kiçik bir həsiyə çıxmağı vacib hesab edirik. Bilindiyi kimi, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın etnik strukturunda cəmi 9,37 % (və ya 51.530 nəfər) olan ermənilər, həyata keçirilən kütləvi köçürmələr sonrası - 1897-ci ildə 29,8% (və ya 784.347 nəfər), 1916-cı ildə isə 32,8 % (və ya 1 208.615 nəfər) təşkil etdi (*Вердиева, 2011, 235*). Ermənilərdən əlavə, imperiyanın mərkəzi quberniyalarından Azərbaycanda məskunlaşdırılan çox sayda rus tərifiqətçiləri (molokan, duxabor, staroobryadçılar və s.), almanlar, yunanlar, polyaklar və başqa xristian ünsürlər də ölkədəki etnokonfessional durumu xeyli dərəcədə ağırlaşdırdı. Ən ağır durum isə heç şübhəsiz ki, Naxçıvan, İrəvan və Qarabağda hökm sürürdü. Belə ki, köçkün ermənilərin çoxu məhz həmin bölgələrdə yerləşdirilmiş və burada bir sıra rus qəsəbələri salınmışdı. Halbuki, Rusiya işğalı ərəfəsində sözügedən bölgələrin əhalisinin əksəriyyətini məhz türk-müsəlmanlar təşkil etmişdir ki, bu da tarixi sənədlərlə təsdiqlənir. Əgər belə olmasaydı, XVIII əsrin ortalarında Nadir şah imperiyası parçalandıqda, Qarabağda Cavanşirlər nəslinin nümayəndələrinin başçılıq etdiyi müsəlman Qarabağ xanlığı deyil, erməni dövləti meydana gələcəkdi. Axı dünyada elə bir təcrübə yoxdur ki, 3 %-lik bir etnos dövlət yaradıb əksəriyyət üzərində öz hökmranlığını bərqərar etsin (*Гасанлы., 2010, 4*).

İkincisi, Qarabağ xanlığı 14 may 1805-ci il tarixində Rusiya protektoratlığına məhz bir türk-müsəlman dövləti kimi daxil olmuşdu ki, bu fakt da Çar Rusiyası ilə Qarabağ xanlığı arasında bağlanmış Kürəkçay müqaviləsinin mətnində əksini tapmışdır (*Трактат, 1805, 705*).

Üçüncüsü, ermənilərin özləri də çox gözəl bilirlər ki, nə Güllüstan və Türkmənçay müqavilələrində, nə də digər rəsmi sənədlərdə hər hansı bir erməni dövlət qurumundan, "erməni torpaqları"ndan söhbət getmir. Söhbət yalnız və yalnız Rusiya tərəfindən ilhaq edilən Azərbaycan xanlıqlarından və ya müsəlman əyalətlərindən gedir (*Гасанлы., 2010, 8*).

Nəhayət dördüncüsü, bəhs etdiyimiz dövrdə ermənilərin təkcə Qarabağda deyil, ümumiyyətlə bütün Qafqazda azlıq təşkil etməsini, elə ermənilərin özlərinin çox güvəndiyi və istinad etdikləri rus mənbələri də təsdiqləyir. Məsələn, Rusiya daxili İşlər nazirliyinin 19 iyul 1811-ci ildə hazırladığı bir sənəddə qeyd olunur ki, erməni köçürmələri ərəfəsində Qarabağda yaşayan 12 minlik ailənin cəmi 2500-ü erməni, qalanı isə məhəmmədilər, yəni müsəlman azərbaycanlılar təşkil edir (*Присоединение, 1922, 560-561*). Bütün bunlar o deməkdir ki, ermənilərin Yuxarı Qarabağla bağlı iddialarının nə siyasi, nə hüquqi, nə də mədəni-mənəvi əsası yoxdur və Dağlıq Qarabağ heç bir zaman erməni mədəniyyətinin mərkəzi olmamışdır.

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası ərazisinə baş verən mürəkkəb siyasi proseslər fonunda konfessional şərait də xeyli ağırlaşmışdı. Xüsusilə, 1917-ci ilin oktyabrında baş verən hərbi çevrilişdən sonra hakimiyyəti zəbt edən bolşevik-sovet rejimi din və mənəvi həyatla bağlı ilk baxışdan demokratik görünən bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə çalışdı. Belə ki, 1918-ci il, yanvarın 20-də hökumət "Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması", həmçinin "Vicdan azadlığı, kilsə və dini cəmiyyətlər haqqında" haqqında dekretlər imzaladı. Bu dekretlər dinə və dini təşkilatlara qarşı münasibətdə Sovet dövlətinin əsas sənədi oldu ki, onun müddəaları ilə dini fəaliyyət və dini ibadət hər kəsin şəxsi işi elan edildi (*Одинцов, 1991, 10*).

Bolşevik rəhbərlərinin təntənəli şəkildə elan etdikləri bu dekretlər 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra avtomatik olaraq Azərbaycanda da qüvvəyə mindi. Hətta Respublika Əmək Komissarlığının qərarı ilə əsas dini bayramlar (Büstü-Həştim, Oruculuq və Qurban bayramları) və Novruz bayramı fəhlə və qulluqçular üçün əmək haqqı saxlanılmaqla istirahət günləri elan edildi (*Səttarov, 1964, 85*).

Lakin sovet rejiminin dinə və dini dəyərlərə loyallıq siyasətinin ömrü heç də uzun sürmədi və çox keçmədən bu rejim dinin əsaslarının sarsıdılması istiqamətində "bütün cəbhə boyu" hücumu keçdi. AK(b)P MK-nin 1922-ci il 18 avqust və AK(b)P MK Rəyasət heyətinin 20 avqust tarixli qərarları ilə şiə-müsəlmanların "Məhərrəm ayı"nda yerinə yetirdikləri "Şaxsey-Vaxsey" mərasimi qadağan edildi və onun iştirakçılarna qarşı sərt cəza tədbirləri müəyyənləşdirildi. Əvəzində "Aşura günü"ndə klub və te-

atrlarda Kərbəla hadisələrindən bəhs edən tamaşalar səhnələşdirməyə, bu tamaşalarda Hz. Hüseyn (Ə) və onun tərəfdarlarının faciəsini gülüş və məsxərə obyektinə çevirməyə başladılar (*Allahverdiyev., 1978, 101*).

1924-cü ilin avqustunda Ak(b)P MK-nin Bakı Komitəsi, 1925-ci ilin mart ayında isə Ak(b)P MK dinə qarşı mübarizini daha da gücləndirmək məqsədilə "Allahsızlar ittifaqı" (1929-cu ildən Mübariz Allahsızlar İttifaqı - MAİ) adlanan təşkilatın və onun rayon şöbələrinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi (*ARSPİHDA, 45*). "İttifaq" üzvləri din xadimlərinə sözün əsl mənasında divan tutur, qadınların başından çadranı, kişilərin başından papaqlarını alıb atır, "Quran-i Kərim"i cırır, mollaların ünvanına təhqiredici şüarlar irəli sürüldülər. Tanınmış din xadimləri və alimlər "sinfi düşmən" kimi qələmə verilərək Sibirə sürgün edilir, yaxud da güllələnirdilər (*İbişov F., 1996, 113; İsgəndərov A., 2016, 193-194*). Xüsusi öyrədilmiş adamlar "Allah yoxdur" kimi şüarlar səsləndirir, minarələrdə azan verənlərə güllə atır və bu işdə tərəddüd göstərənləri "satqın" adlandırırdılar" (*Vəkilov, 2005, 86*).

Bir sözlə, ölkədə geniş vüsət almış sinfi mübarizə dinə qarşı mübarizə ilə birləşdirilmişdi ki, onun da əsas hədəflərindən biri məscidlər idi. Rejim mənsubları tərəddüdsüz məscidləri yandırır, dağıdır, ən yaxşı halda anbara, teatr binasına, klub və kitabxanaya çevirirdilər. Bu sahədə ölkə üzrə az qala "sosializm yarışı" təşkil olunmuşdu. Nəticədə qısa bir müddətdə ölkədəki məscidlərin sayı 1917-ci ildəki 3 mindən 1927-ci ildə 1700-ə (969 şiə, 700-ə qədər sünni məscidi), 1933-cü ildə isə 17-ə (11 şiə, 2 sünni və 4 qarışıq məscid) enmiş oldu (*İbişov, 1996, 113*). 1936-cı ildə yol salınması bəhanəsi ilə IX əsrin möhtəşəm dini abidəsi olan Bibiheybət məscidinin dağıdılması isə dinə və dini abidələrə qarşı aparılan repressiyaların ən bariz nümunəsi oldu.

Dinə qarşı mübarizədə cəzalandırma metodları ilə yanaşı, islamın şiə və sünni müsəlmanlar arasında təfriqə salmaq, loyal dindarları hakimiyyətlə "əməkdaşlığa" cəlb etmək, dindarların arasından "qırmızı mollalar ordusu" adlanan təxribatçı qruplar formalaşdırmaq kimi müxtəlif taktiki üsullardan da istifadə olunurdu. 1927-28-ci illərdə "Mövlud Nəbi" və "Büstü Həştim", 1930-cu illərin əvvəllərində isə "Qurban", "Orucluq" və Novruz bayramları rəsmi şəkildə qadağan edildi. Qəzet səhifələrində Ramazan ayı "tüfeylilər ayı" adlandırılır, Qurban bayramının isə bütperəstliyin və atəşperəstliyin qalığı olması haqqında təbliğat xarakterli məqalələr çap olunurdu. Bu cür hücumlar dinə və dini ayinlərə heç bir aidiyyəti olmayan, sırf təbiət və təqvim bayramı olan Novruza qarşı da təşkil edilirdi (*Kommunist, 1929*). Bütün bu hadisə və proseslər Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Qarabağda da baş verirdi.

Dinə, dini dəyərlərə və ibadətqahlara qarşı təqib və repressiyalar XX əsrin 80-ci illərinə qədər davam etdi. Bu illərdə müəyyən yumşalmalar müşahidə olunsada, vəziyyət yalnız Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini əldə etməsindən sonra kökündən dəyişdi. Dinindən, irqindən və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, insanların vicdan azadlığı bərpa olundu və illərdən bəri boş qalan məscidlər, kilsələr, sinaqoqlar və ibadətqahlar yenidən xalqın ixtiyarına verildi. Dini münasibətlərin tənzimlənməsi və konfessional şəraitin sağlamlaşdırılması məqsədilə 2001-ci ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi təsis edildi.

Məlum olduğu kimi, 1988-1994-cü illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı işğal siyasəti nəticəsində, Qarabağın dağlıq hissəsi və bütövlükdə Azərbaycan torpaqlarının 20% düşmənin əlinə keçmişdi. Otuz ilə yaxın (2022-ci ilə qədər) davam edən bu işğal zamanı mənfur düşmən tərəfindən mədəniyyət, tarixi-arxeoloji və memarlıq abidələrimizlə yanaşı, əcdadlarımızın ibtidai inancları ilə bağlı sitayiş yerlərinə, alban xristian və İslam mədəni-mənəvi irsinə də ciddi ziyan vurulmuşdur. Belə abidələrin təqribi sayı isə 403-dür. Onlardan 67-i məscid, 144-ü məbəd (Alban irsinə aid kilsələr, sövmələr və monastırlar.), 192-i isə ziyarətqahlardır (pirilər, türbələr, ocaqlar, məqbərələr.) (*Məmmədov A., 2015, 5*). Uzun müddətli işğal dövründə alban xristian abidələri "ermiləşdirilərkən", məscidlər, müqəddəs pirlər, ocaqlar ya dağıdılmış (67 məsciddən 65-i tamamilə, 2-i qismən dağıdılmışdır), ya da qeyri-insani münasibətin və analoqu olmayan bir vanadilzmin hədəfinə çevrilmişlər. 44 günlük Vətən müharibəsində (27 sentyabr -10 noyabr, 2020-ci il) qazanan parlaq qələbədən sonra Azərbaycan xalqı ilə bərabər, bütün dünya da bunu gördü.

Vətən müharibəsində qazanan tarixi qələbəmizin ardınca Azərbaycan dövlətinin və Heydər Əliyev Fondunun Qarabağın bərpası istiqamətində başladığı nəhəng layihələr çərçivəsində İslam abidələ-

ri (məscidlər, pirlər, ocaqlar və s.) ilə yanaşı, qədim alban irsinin bərpası və əsil sahiblərinə qaytarılması istiqamətində də mühüm işlər görülməkdədir. Bu işlər çərçivəsində 2003-cü ildə Azərbaycanda Alban Apostol Kilsəsinin varisi kimi dövlət qeydiyyatından keçən "Alban-udi xristian icması"nın azadlığına qovuşmuş kilsə və məbədlərə ziyarətləri təşkil edilir, onların ibadət və dua mərasimləri təşkil olunur, eləcə də müvafiq beynəlxalq təşkilatlarla işbirliyində lazımi hüquqi prosedurlar həyata keçirilir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən Qarabağ, öz zəngin tarixi-arxeoloji mədəniyyəti ilə yanaşı, ibtidai inam və etiqadların, büdpərəstliyin, atəşpərəstliyin, xristianlıq və islam kimi səmavi dinlərin əsrlər boyu yan-yana, iç-içə yaşadığı, qaynayıb-qarışdığı unikal tarixi-etnoqrafik bölgə kimi ortaya çıxır. Müxtəlif dövrlərdə baş verən hərbi, siyasi və ictimai proseslər fonunda məruz qaldığı qəsdlərə, hücumlara və vandilizmlərə baxmayaraq, həmin zənginlik yaşamaqda davam etmiş, olduqca mürəkkəb ictimai-siyasi və ideoloji şərtlərə rəğmən, günümüzədək gəlib çatmışdır. Hesab edirik ki, Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini qazandığı və ərazi bütövlüyünü bərpa etdiyi indiki zamanda bu mədəni-mənəvi irsin kompleks etnoqrafik tədqiqinə və eyni zamanda beynəlxalq miqyasda təbliğinə ciddi ehtiyac vardır.

TƏHSİL

Qarabağ bölgəsi xalq maarifi, təhsilin inkişafı baxımından təkcə Azərbaycanda deyil, onun hüduqlarından kənarda da əhəmiyyətli yer tutmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində Qarabağda məktəb, tədris, kitabların yazılması, hazırlanması və s. işləri əsasən məscidlər, sonralar isə ibtidai dini məktəblər və mədrəsələr yerinə yetirirdi (*Xələfov, 2004, 112*).

Məscidlər, onların nəzdində olan mollaxana və mədrəsələr islam aləmində təkcə ibadət yeri kimi deyil, eyni zamanda ictimai əhəmiyyət kəsb edən, təhsil verən, din xadimlərini yetişdirən müəssisə hesab olunurdu.

Mollaxanalarda zümrə məhdudiyyəti qoyulmadan bütün yaşdan olan oğlanlar təhsil alırdı. Təbiidir ki, tədris prosesinin maddi və mənəvi problemlərini həll edən məktəbdarlar təhsil alanların valideynlərinin imkanından asılı olaraq hər şagird üçün ayda 10-20 qəpikdən başlamış 1-2 gümüş pul dəyərində haqq alırdılar. Müəllimlər müəyyən haqq müqabilində tədris prosesinin fasiləsizliyini, yüksək keyfiyyətini təmin etməyə çalışırdılar (*Taırpzadə, 2009, 173*).

Məscidlərdə fəaliyyət göstərən mollaxanalarda şagirdlərə ilkin oxuma-yazma bilikləri verilir, islam dininin əsas anlayışları və Quranın qiraəti, Sədi Şirazin "Bustan" və "Gülüstan" əsərləri, "Kəlilə və Dimnə", habelə Nizami, Füzuli və başqa klassik Şərq şairlərinin əsərlərindən nümunələr öyrədilirdi. Məktəblərdə dərslər əsasən 6-8 saat davam edirdi. Uşaqlar tədris prosesinə adətən 6 yaşından cəlb olunurdular.

Mollaxana və mədrəsələrdə təhsil müddəti qeyri-müəyyən idi. Mollaxanalarda əsasən 6 yaşdan 16 yaşadək şagirdlər təhsil alırdılar (*Çingizoğlu, 2013, 8*).

Dini təhsil sisteminin ali mərhələsi mədrəsələr hesab olunurdu. Mədrəsələrdə yüksək təhsilli ruhanilər və dövlət məmurları hazırlanır, habelə dünyəvi elmlərdən baş çıxaran ziyalılar yetişdirilirdi. Burada çalışan müəllimlərin özləri kitab yazır, xarici dillərdən kitabları tərcümə edir, milli kitabın inkişafına kömək göstərir, kitabxanalar yaradırdılar (*Xələfov, 2004, 260*).

Mədrəsələrin tədris proqramında islam fəlsəfəsi, fiqh (islam qanunları), kəlam (şəriət), sərf (morfologiya), nəhv (qrammatika), kətəbə (dəftərdarlıq), şeir və əruz, əxbar (dini tarix) ərəb və fars dilləri başlıca fənlər idi. Dövrün tələbinə uyğun olaraq burada riyaziyyat, həndəsə, kimya, nücum (astronomiya) elmləri, gözəl xətlə yazmaq qabiliyyəti (hüsnxət), musiqi, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, tibb və s. ictimai və təbiət elmləri, habelə Aristotelin fəlsəfi əsərləri, Nizaminin, Xaqaninin, Şəms Təbrizinin, Əvhədi Marağayinin, Hafizin yaradıcılığı, Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması, Əbdürrəhman Caminin qəsidələri də tədris edilirdi.

Mədrəsələrdə təhsil alan fərqli yaşlı tələbələr bir yerdə məşğul olurdular. Mədrəsələrdə istifadə edilən tədris vəsaiti bəla olmaqla bərabər, həm də çətin tapılırdı. Bəzən bir-iki nüsxə dərslik bütün mədrəsə tələbələrinə xidmət edirdi. Həftənin cümə axşamı və cümə günü istisna olmaqla, beş gün

mədrəsələrdə tədris günü hesab edilirdi. Oruculuq və Novruz bayramları, Məhərrəmliyin ilk günləri dərs keçirilmir, iyunun ikinci yarısından avqustun əvvəllərinədək yay tətili verilirdi. Mədrəsələr iki tipə - ibtidai və ali dərəcələrə bölünürdü. Ali müsəlman mədrəsələri ölkənin xaricində yerləşirdi. Buna görə də ali təhsil almaq istəyən tələbələr bu mədrəsələrin yerləşdiyi Tehran, Nəcəf, Təbriz, Kərbala və başqa şəhərlərə üz tuturdular.

Mədrəsələr varlı adamların vəsaiti ilə təsis edilirdi və ona görə də dövlət ona nəinki heç bir maddi kömək göstərmir, hətta bunlara etinasız qalırdı. Mədrəsə açan şəxs öz ixtiyarında olan torpaq sahəsi, kənd, hamam, dükan, əmlakının müəyyən gəlirinin həmişəlik olaraq mədrəsənin saxlanılmasına sərf edilməsini vəsiyyət edirdi. Vəsiyyət edilmiş əmlaka "vəqf", vəqf əmlakından əldə edilən mədaxil mədrəsə tələbələri arasında bərabər bölünür və "təqaüd" adlanırdı. Bəzi mədrəsələrdə tələbələrə təqaüd aylıq, bəzən isə ildə bir və ya iki dəfə verilirdi. Tələbələr mədrəsə binasında, onlar üçün ayrılmış hücrələrdə yaşayırdılar. Hücrələrdən ən böyüyü dərşxana-sınıf otağı adlanırdı. Mədrəsəyə adətən ana dili və fars dilində savada malik və 16 yaşdan yuxarı ruhani rütbə almağa hazırlaşan gənclər qəbul olunurdu. Mədrəsələrdə şagirdlərin sayı 40-50 nəfər, daha böyük mədrəsələrdə 100-200 nəfərə çatırdı. Mədrəsə müəllimi "müdərris" müavini isə "xəlfə" adlanırdı. Mədrəsədə oxuyanlara tələbə deyilirdi ki, bu da ərəb dilində "bilik axtaran" anlamındadır.

Mədrəsəni məktəbdən fərqləndirən digər cəhət bütün müdərrislərinin və ya onların əksəriyyətinin həmin mədrəsə binasında yaşaması idi (*Çingizoglu, 2013, 10-11*). Müdərrislər tədris etdikləri dərs üçün əmək haqqı almırdılar. Mədrəsə tələbələri bilik səviyyəsinə görə bir neçə qrupa bölünürdü. Yuxarı qruplarda müdərris, aşağı qruplarda isə yuxarı qrupların tələbələri - "softilər" dərs keçirdilər (*Çingizoglu, 2013, 12*).

XIX yüzillikdə Qarabağdakı mədrəsə müdirləri əsasən Tiflis Ali Ruhani idarəsində imtahan verərək müdərris adına layiq bilinən yerli mollalar və ya Şərq ölkələrində (İran, Türkiyə və s.) dini təhsil almış şəxslər idi.

Mədrəsədə təlimin tam kursunun dəqiq müddəti yox idi. Təlimin bütün müddəti hər bir şagirdin fərdi müvəfəqiyyətindən asılı olurdu. Şagirdlər mədrəsədə ovaxta qədər yaşayır və oxuyurdular ki, ya müdərris onların biliyini qiymətləndirir, yaxud tələbə öz biliyinin kifayət olduğunu yaqin edirdi (*Таирз-аде, 2009, 173*).

XIX-XX əsrin əvvəllərində Qarabağda fəaliyyət göstərmiş mədrəsələrdən biri Vərəndə mahalının Veysəlli kəndində yerləşirdi. Əsasən şiə məzhəbli şagirdlərin təhsil aldığı bu mədrəsə XVIII yüzilliyin əvvəllərində İmamverdi ağa Məhəmmədxan bəy oğlu Veysəllinin şəxsi vəsaiti hesabına açılmışdı. Burada Molla Pənah Vaqif, Mirzə Məhəmmədəli bəy Münşi, Mirzə Bünyad bəy İsgəndər ağa oğlu və başqaları dərs demişdir. XIX əsrdə bu mədrəsənin müdərrisi Molla Əhməd Molla Mustafa oğlu Veysəlli olmuşdur (*Çingizoglu, 2013, 14*).

Tumaslı mədrəsəsi- Qarabağın Dizaq mahalının Tumaslı kəndində yerləşirdi. Burada sünni məzhəbinə mənsub olan tələbələr təhsil alırdılar. Mədrəsənin müdərrisi Molla Vəli Vidadi olmuşdur. Mahmud əfəndi Məhəmməd əfəndi oğlu Tumaslı (1781-1842), Molla Mustafa Əhməd əfəndi oğlu Tumaslı və başqaları XIX əsrin əvvəllərində bu mədrəsədə müdərrislik etmişdilər. Mədrəsənin müdərrisi Seyid Molla Əhməd əfəndi Şeyx İbrahim əfəndi oğlu Tumaslı dərs verdiyi tələbələrindən bir neçəsini İstanbulla ali ruhani təhsili almağa göndərmişdi. Məşhur xəttat Osman əfəndi Molla Mustafa əfəndi oğlu Tuması bu mədrəsənin tələbəsi olmuşdur.

Mədrəsəyə Mikayıl sultan Həsən ağa oğlu Tumaslı (1781-1847) hamilik edirdi. Mədrəsənin müdərrislərindən biri - Molla Bilal əfəndi Hacı Rəhim əfəndi oğlu Tumaslı XIX əsrin 80-ci illərində Şəki şəhərinə dəvət olunmuş, oğlanları Molla Həbib və Molla Rizvanı da Tumaslı mədrəsəsindən çıxarıb Şəki mədrəsəsinə aparmışdır. XIX əsrin sonunda sünni tələbələr əsasən Şəki şəhərinə yönəldilirdi (*Çingizoglu, 2013, 15*).

Şuşa şəhərində yerləşən Beytülədb mədrəsəsinin yaradıcısı Mirzə Məhəmməd bəy Münşizadə idi. Bu mədrəsənin xərcini Mərdinli məscidi ödəyirdi. Beytülədb mədrəsəsində Sədinin "Gülüstan" və "Bustan" əsərləri, "Füzuli divanı", "Tarixi-Nadir", "Camei-Abbas" və başqa kitablardan dərs vəsaiti kimi istifadə olunurdu. Mədrəsədə həm ümumtəhsil, həm də ali fənlər tədris edilirdi. Tanınmış bu təhsil oca-

ğında adlı-sanlı müdərrişlər dərs deyir, əksər mədrəsələrdə olduğu kimi, burada da müdərrişə xəlfə kömək edirdi (*Çingizəoğlu, 2013, 16*).

Gövhəriyyə mədrəsəsi Şuşada Gövhər ağanın adını daşdığı məscidin nəzdində açılmışdı. 1864-cü ildə Gövhər ağa vəqf gəliri hesabına 175 min manat qızıl pul xərcəyərək Böyük Cümə məscidini əsaslı bərpa etdirdikdən sonra hücrələrdən birini mədrəsə üçün ayırmışdı. Burada oxuyan yoxsul uşaqların təhsil haqqı Gövhər ağa tərəfindən ödənilirdi. Bu məktəb əhali arasında "Gövhəriyyə məktəbi" adlandırılırdı. 1917-ci ildə məktəbin nəzdində müsəlman tələbə komitəsinin təşəbbüsü ilə pulsuz kitabxana zalı açılmışdı (*Çingizəoğlu, 2013, 17; Xəlilzadə, 2013, 269*).

1875-ci ildə Gövhərəğa məscidindəki mədrəsədə ruhanilərdən - baş molla Mirzə Fətəli Molla Əlipənah oğlu (Mirzəyev- Ə.Ç.), mollalardan Mirzə Məhəmməd Mirzə Əbülqasım oğlu (Haqverdiyev- Ə. Ç.), Hacı Molla Şükür Məhərrəm oğlu (Məhərrəmzadə - Ə. Ç.), Molla Abbasqulu Molla Nuri oğlu (Qazibəyov - Ə. Ç.), Mirzə Həsən Mirzə Qasım oğlu Əmirov dərs demişlər (*Çingizəoğlu, 2013, 17*).

Mədrəsənin müəllimi Hacı Molla Şükür Məhərrəmzadə (*bu sətirlərin müəllifinin babası-S.M.*) 1890-cı ildə "Risaleyi-hüf və hüquq" adlı kitab yazmışdı. Bu kitab o dövrün məktəb və mədrəsələrinə Azərbaycan dili, hesab və başqa fənlərin tədrisi üzrə qiymətli dərslik hesab olunurdu. Dərsləyin müsbət xüsusiyyətləri orada müəllimlər üçün metodiki göstərişlərin olması, dilinin sadəliyi və asanlıığı idi (*Azərbaycan tarixi, 1964, 351*).

Mollabürhan mədrəsəsi - Bərgüşad mahalının (indiki Qubadlı rayonu - S.M.) Mollabürhan kəndində yerləşirdi. Müdərrişlər - Molla Əhməd Bərgüşadi (1828-?), Molla Bağır Məşədi Tanrıverdi oğlu Bərgüşadi (1828-?), Molla Mehdi Məşədi Şıxməmməd oğlu Bərgüşadi (1830-?), Molla Məhəmməd Həsən Molla İbrahim oğlu Bərgüşadi (1832-?) və başqaları bu mədrəsədə dərs deyirdilər. Mədrəsəni bitirən tələbələrin əksəriyyəti mahal naibinin yanında mirzə (katib), kəndlərdə molla kimi fəaliyyət göstərirdi. Həmin dövrdə Bərgüşad mahalının qazısı tərəfindən müdərriş Molla İbrahim Məşədi Ağalar oğlu Dəlilər (Həməzəli) prixoduna (Dəlilər, Çəpik, Xanlıq, Xocik-2 kəndlərinə) axund vəzifəsinə göndərilmişdi. O, eyni zamanda həmin prixodda məktəbdarlığını davam etdirmişdir.

Bağirbəyli mədrəsəsi Qaraçorlu mahalının Bağirbəyli (Şivit) (indiki Laçın rayonunda sonralar tərk edilmiş kənd) kəndində yerləşirdi. Müdərrişlərdən Molla Şirin Molla Əhməd oğlu Bağirbəyli (1833-?), Molla Zeynalabdin Molla Əhməd oğlu Bağirbəyli (1845-?), Məşədi Molla Abbas Molla Məmmədəli oğlu Bağirbəyli (?-?), Kərbalay Molla İsmayıl Molla Məmmədəli oğlu Bağirbəyli (?-?) və başqaları bu mədrəsədə dərs deyirdilər. Qəza qazısı, müdərriş Məşədi Molla Abbas Səfiyan prixoduna (Səfiyan, Soltanlı-Məlikpəyəsi, Maqsudlu kəndlərinə), Molla Şükürü Bağirbəyli prixoduna (Bağirbəyli-Şivit, Quşçular), Kərbalay Molla İsmayılı Cağazur prixoduna (Cağazur-1, Çaykənd, Sümüklü kəndlərinə), Molla Zeynalabdin isə Abdallar prixoduna (Abdallar-Oruclu, Qızılca kəndlərinə) axund təyin etmişdi (*Çingizəoğlu, 2013, s. 16*).

Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra tədrisin ərəb və fars dillərində aparıldığı dini təhsil müəssisələrində - məktəb, mollaxana və mədrəsələrdə müəyyən dəyişikliklər baş versə də, bu təhsilin məzmun və formasına ciddi təsir göstərə bilməmişdi. XIX əsrin 70-ci illərindəki dini təhsil müəssisələri ənənəvi qaydalarla öz işini davam etdirirdi. 1872-ci il aprelin 5-də "Müsəlman ruhaniliyi əsasnaməsi"nin təsdiq edilməsi ilə din-dövlət münasibətlərinin qanuni şəkildə tənzimlənməsinə, idarə olunmasına başlandı. Ruhani idarələrinin, məscidlərin, məktəblərin, mədrəsələrin fəaliyyəti tam nəzarətə alındı. Bununla kifayətlənməyən hökumətin 1893-cü ilə aid qəbul etdiyi qərarla dini tədris müəssisələri ruhani idarəsinin təbəçiliyindən çıxarılaraq birbaşa qubernatorun təbəçiliyinə verildi (*Tahirli, 2013, 17*).

Məktəblərin rəsmi surətdə fəaliyyətə başlamasından öncə təhsil sisteminin tərkib hissəsi sayılacaq ailə məktəbləri və ayrı-ayrı şəxslərin maliyyələşdirdiyi irfan ocaqları yaranmışdı. Bir sıra mutərəqqi şəxslər, təhsilli adamlar öz uşaqlarına, qohumlarına məhz evdə savad öyrətməklə məşğul olurdular. Ayrı-ayrı şair, yazıçı və sənət adamlarının tərcümeyi-halından bəlli olur ki, bir sıra bəylərin, varlı şəxslərin, tanınmış sənət adamlarının övladları evdə savad öyrənmişlər. Məhz belə bir ailə məktəbinin təsiri və köməyi ilə onlar dövrünün ən savadlı və mədəni şəxsiyyətləri kimi yetişmişdilər.

"Ailə məktəbi" kimi formalaşan belə ocaqlardan pərvazlanan insanlar əməlləri ilə təkcə nəsilərinə deyil, doğulduqları Şuşaya, Qarabağa, bütövlükdə Azərbaycana şan-şöhrət gətirmişlər. Şeirləri dillər

əzbəri olan Ağabəyim ağa, Xurşudbanu Natəvan, Gövhər ağa məhz belə məktəblərdə mükəmməl təhsil alaraq öz ağılları, savadları, dünyagörüşləri ilə Avropada oxuyan insanlardan belə secilməmiş, sonralar ailələrdə yanan mənəvi cırağın şöləsi öz işığını daha da genişləndirmişdi (*Xəlilzadə 2013, 250*).

XIX-XX əsrin əvvəllərində Qacar dövləti və Rusiya arasında "Gülüstən" və "Türkmənçay" müqaviləsinin bağlanmasından sonra Şimalı Azərbaycanda möhkəmlənməyə çalışan çar Rusiyası ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasətini prioritet elan edərək dövlət idarələrində işləyə biləcək məmurların hazırlanmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdu. Çox keçmədən çar hökuməti yerli əhalidən rus və Şərq dillərini bilən ruhani şəxslər hazırlamaq, mütləqiyyətə sadıq məmurlar yetişdirmək məqsədilə müsəlman məktəbləri açmaq məcburiyyətində qaldı. 1829 və 1835-ci illərdə təsdiq edilmiş "Zaqafqaziya məktəblərinin əsasnaməsi"nə uyğun olaraq, əhali arasında rus dilini yaymaq, onlara ibtidai təhsil vermək məqsədilə Şuşa (1830), Şəki (1831), Gəncə (1833), Naxçıvan (1837) və Şamaxıda (1838) qəza məktəbləri açıldı. Rus dilində təhsil verən kənd məktəblərinin sırasına Zəngəzur qəzasının Gorus, Qubadlı və Cəbrayıl kəndlərindəki məktəblər də daxil idi (*Mərdanov, 2019, 22*).

XIX əsrin 40-cı illərində yeni yaradılmış Qafqaz Təhsil İdarəsi Xalq Maarifi Nazirliyinin tabeliyində olmayan yerli məktəblərlə maraqlanmış, nəticədə Şuşa şəhərində 143 şagirdi əhatə edən 6 məktəbin fəaliyyət göstərməsi, 20 nəfər tələbənin isə qazının rəhbərliyi altında mədrəsədə təhsil alması məlum olmuşdur (*Taıprzadə, 2009, 167*).

1859-cu ildə yerlərdə təhsilin inkişafına aid hesabatlarda bir sıra məscidlərin nəzdində "çoxdan fəaliyyət göstərən" mollaxana məktəblərinin haqqında dəqiq məlumatların verilməməsinin unudulması göstərilmişdir ki, belə məktəblərdən birinin Şuşa şəhərində, İbrahim xan məscidinin nəzdində 1801-ci ildə açılması qeyd olunmuşdur (*Taıprzadə, 2009, 171*).

1849-cu il aprelin 23-də fəaliyyətə başlayan Şuşa müsəlman məktəbi Azərbaycanda ilk müsəlman şüə məktəbi sayılırdı. Tədris müəssisəsinin maliyyə vəsaiti əsasən yerli əhalidən toplanan ianələrdən ibarət idi. Burada təhsil alanların ictimai mənşəyinə görə əksəriyyətini bəy, xan və ruhani uşaqları təşkil edirdi. Məktəbdə həm Azərbaycan, ərəb, fars dilləri keçirilir, həm də hesab, coğrafiya, tarix, hüsnxət, rus qanunşünaslığı, ərəb dilinin qrammatikası ilə bərabər bu dildə olan kitablar əsasında məntiq, Quranın təfsiri, kosmoqrafiya və metafizika tədris edilirdi. İlk buraxılışı 1852-ci ildə olan məktəbi altı nəfər bitirmişdi. 1861-ci ildə fəaliyyətini dayandıran Şuşa müsəlman şüə məktəbi Qarabağda xalq maarifinin inkişafında və yeni məktəblərin meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır.

XIX əsrin 60-cı illərində Rusiyada baş verən ictimai-pedaqoji hərəkətin güclü təsiri milli ucqarlar-da, o cümlədən Azərbaycanda da xalq maarifi və məktəb təhsili sahəsində müəyyən dəyişikliklərə səbəb oldu, məktəb təhsilinin bütün sahələrində islahatların keçirilməsinə başlandı. 1864-cü ildə çar hökuməti "İbtidai xalq məktəbləri haqqında əsasnamə" və "Gimnaziya və progimnaziyaların nizamnaməsi" adlı iki mühüm sənəd təsdiq etdi. Həmin sənədlərə uyğun olaraq, Cənubi Qafqazdakı məktəblərin yenidən qurulması məsələsi müzakirə predmetinə çevrildi.

XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycan kəndlərində də rus dilində təhsil verən kənd məktəbləri yarandı. Bu məktəblər bir, yaxud iki sinifdən ibarət idi. Birsinifli məktəblərdə təhsil müddəti 3 il, ikisinifli məktəblərdə isə 5 il idi. Qazax qəzasının Dağkəsəmən, Zəngəzur qəzasının Gorus, Qubadlı, Cəbrayıl qəzasının Cəbrayıl kəndlərində də belə məktəblər fəaliyyətə başlamışdı. Sonrakı illərdə daha bir neçə məktəb: 52 şagirdin təhsil aldığı Qubadlı kənd məktəbi 1882-ci ildə, 48 şagirdin oxuduğu Cəbrayıl qəzasının Qarğabazar kəndindəki məktəb 1883-cü ildə açılmışdı (*ЦГИА Азерб. Респ.: ф. 406, опись 1, хр. 479, л.15; Məhərrəmov, 2020, 240*).

1876-cı il avqust ayının 5-də Cəbrayıl kəndində birsinifli dövlət rus məktəbi açıldı 1884-cü ildə isə birsinifli məktəb ikisinifli məktəbə çevrildi. Həmin dövlət məktəbində 96 şagird təhsil alırdı. 1886-cı ildə isə şagirdlərin sayı 117-yə çatmışdı (*Кокчаев, 1876*). Cəbrayıl kəndindəki məktəbin ilk müəllimi və müdiri Y.Q. Divanov, sonralar isə N.P. Rüstəmbəyov olmuşdur (*Кавказский календарь на 1894 год, 1893, стр. 263-264*). Məktəbdə əsasən çar məmurlarının və yüksək zümrəyə mənsub olanların uşaqları oxuyurdular. Burada təhsil haqqı hər uşaq üçün ildə üç manat, yataqxana xərci isə altı manat təşkil edirdi. Müəllimlərin zəhmət haqqının bir hissəsi əhali tərəfindən ödənilirdi 1910-cu ildə isə Cəbrayıl qəzasının Maralyan kəndində birsinifli məktəb fəaliyyətə başladı (*Quliyev Ş., Abbasov, Quliyev F.,*

1993, 37:41).

1912-ci ildə Cəbrayıl kəndində qız məktəbi açılmış, həmin məktəbin saxlanma xərci 63 tüstünün ödədiyi 180 manat miqdarında müəyyən edilmişdir (*ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406, опись 1, хр. 451, 1915-1916 гг.; Məhərrəmov, 2020, 242*).

1907-1919-cu illərdə normal rus məktəbində müəllimlik etmiş A.M.Şərifovun, N.P.Rüstəməzadənin, T.İ.Quliyevin, P.A.Kostrikovun, P.Y.Xromovun, Maralyan kənd məktəbinin müəllimləri Əbdül bəy Şərifovun və Əlikəram Xankişiyevin Cəbrayıl xalq maarifinin inkişafı sahəsində müstəsna xidmətləri olmuşdur (*Quliyev Ş., Abbasov, Quliyev F., 1993, 41*).

XIX əsrin 80-ci illərində Cəbrayıl qəzasının Qarğabazar, Qarabulaq, Horadiz, Bəhmənli və Hadrut kəndlərində də ümumtəhsil məktəbləri açılmışdı. 1893-1894-cü tədris ilində qəzanın bütün məktəblərində 340 nəfər şagird təhsil alırdı ki, onlardan 72 nəfəri qızlar idi (*Quliyev Ş., Abbasov, Quliyev F., 1993, 37*).

1882-ci il sentyabrın 1-də Yelizavetpol quberniyası Zəngəzur qəzasının Qubadlı kəndində ilk 4 illik təhsil verən ikisinifli, əhali arasında "Həsən bəyin məktəbi" adlandırılan rus-tatar (Azərbaycan-S.M.) məktəbi açıldı. Qubadlı məktəbi ilk dəfə Xanlar bəyin atasına məxsus evdə təşkil edilmiş, sonra isə Həşim bəy Nərimanbəyovun daha yaxşı şəraitli evinə köçürülmüşdür. Qubadlı məktəbi ikisinifli, dörd illik olduğu üçün 1- ci və 3-cü sinif şagirdlərinə bir sinif otağında, 2-ci və 4-cü sinif şagirdlərinə isə başqa bir sinif otağında dərs keçilirdi. Qubadlı məktəbinin ilk müəllimləri İrəvan gimnaziyasının məzunları Həşim bəy Nərimanbəyov və Mehdi bəy Məlikaslanov olmuşdur. Həşim bəy həm də məktəbin ilk müdiri idi. H.Nərimanbəyov Qubadlıda ipəkçiliyin inkişafı sahəsində də xüsusi xidmətləri olmuş ziyalı idi. Onun təşəbbüsü ilə Qubadlı məktəbində ipəkçilik şöbəsi açılmış, qısa müddət ərzində Qubadlı ipəkçilərinin təcrübəsi bölgədə geniş yayılmış, hətta onların bir çox məhsulları Rusiyada keçirilən sərgilərdə nümayiş etdirilmişdir (*Məhərrəmov, 2020, 154*).

1883-cü ildə məktəbə Şuşa qəzasının Hüsülü kəndindən olan Rəhim Novruzbəyov rəhbərlik etmiş, Molla Rəhim Burxanov isə şəriət dərslərini aparmışdır (*Кавказский календарь на 1883 год, 348*). Məktəbin saxlanması üçün yerli bəylər - İldırım bəy Sultanov, Teymur bəy, Həşim bəy Nərimanbəyov maddi köməkliklərini əsirgəməmişdilər (*Çingizəv, 2013, 18*).

1885-ci ildən məktəbə Qubadlı kəndində bəy ailəsində anadan olmuş, dövrünün açıqfikirli, istedadlı və vətənpərvər ziyalılarından biri - Həsən bəy Teymur bəy oğlu Sultanov (bolşevik Çingiz İldırımın və Abbas Sultanovun əmisi oğlu - S.M.) rəhbərlik etmişdir. Həsən bəy Sultanov ilk təhsilini Qubadlı kənd məktəbində, sonralar Şuşada və Qori Müəllimlər Seminariyasında Üzeyir Hacıbəyov və Terequlovla birlikdə almışdır.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər kənd məktəblərindən fərqli olaraq Qubadlı kənd məktəbində qızlar da təhsilə cəlb olunmuşlar. Sankt-Peterburqda təhsil alan Çingiz İldırımın dəvətilə Qubadlıya gəlmiş Nadejda Moiseyevna Namazova qadınların təhsilə cəlb olunmasına böyük diqqət yetirir və bu sahədə mühüm işlər görürdü. Sonralar Odessada təhsil alan Abbas bəy Sultanovun dəvəti ilə Qubadlıya gəlmiş daha 2 nəfər rus qızı da qadınların təhsilə cəlb edilməsində fəallıq göstərmişlər. Məktəbdə qadınlara bıçmək, tikmək və toxuma sənəti, habelə rəssamlıq elementləri öyrədilirdi. Sonralar Qubadlıya gəlmiş rus qızları rayonun Əliquluuşağı kənd məktəbində də fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. "Həsən bəyin məktəbi"nin məzunları 1920-ci illərdən sonra da əhalinin təhsilə cəlb olunması işində müstəsna xidmətlər göstərmiş, bir sıra kəndlərdə məktəblər açmış, savadsız həmkəndlilərinin savadlanması üçün əllərindən gələni əsirgəməmişdilər (*Çingizəv, 2013, 35-36*).

Şuşa Marinski Qız Məktəbi. 1875-ci ildə Şuşa Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən təşkil edilən bu irfan ocağı dini etiqadından, mənşəyindən asılı olmayaraq qızların təhsil aldığı xüsusi məktəb idi. Məktəb Ananyevlərin ikimərtəbəli mülkündə yerləşirdi. Tədris planına rus dili, hesab, ana dilində oxu və yazı, hüsnxət, rəsm, rəsmxət, ümumi coğrafiya, tarix, Şuşa qəzasının və Rusiya imperiyasının xəritəsini cəkməklə məşğul olan ölkəşünaslıq daxil idi. Bunlardan əlavə, məktəbdə xalq mahnıları oxudulur, təbiət, tarix, fizikadan məlumat verilir. Burada təhsil pullu olsa da, kasıblar bu haqdan azad idilər. Hətta əlavə təhsil haqqı ödəyənlərə fransız, alman dilləri tədris edilir, musiqi öyrədilirdi. Valideynlərin razılığı ilə qızlar pulsuz gimnastika ilə də məşğul olurdular. 1894-cü ildə burada dördsinifli məktəbin təşkil

olunması azərbaycanlı qızların rus dilində təhsilə cəlb edilməsinə zəmin yaratmışdı. 1901-ci ildə burada təhsil alan şagirdlərdən yeddi nəfəri azərbaycanlı idi. Şuşa Marinski Qız Məktəbi qadın təhsili sahəsində, azərbaycanlı qızların dünyəvi təhsil almasında mühüm rol oynamışdır (*Xəlilzadə. 2013, 250*).

Şuşa Real Məktəbin binası (1906-cı ildə inşa edilmişdir)

Şuşa Real Məktəbi. XIX əsrin ikinci yarısında maarifçilik hərəkatının genişlənməsi ilə yanaşı, sənaye və ticarətin inkişafı, əhəlinin təhsilə olan tələbatının artması Şuşa şəhərində real məktəb təsis etmək üçün tarixi zəmin yaratdı. Qeyd olunmalıdır ki, XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda cəmi bir real məktəb Bakıda və bir klassik progimnaziya Gəncədə fəaliyyət göstərirdi. Bakı şəhərindən sonra Qarabağda orta təhsil verən ilk real məktəb 1881-ci il sentyabr ayının 20-də fəaliyyətə başlamış 6 sinifli Şuşa şəhər Real Məktəbi oldu. Məktəb üçün binanın və maliyyənin ictimaiyyət tərəfindən ayrılması buradakı əhəlinin təhsilə nə qədər önəm verdiyini bir daha təsdiqləmişdi. Şuşa Real Məktəbi hazırlıq və üç əsas sinifdən ibarət olmaqla 159 şagird ilə fəaliyyətə başlamışdı. Şəhər ictimaiyyəti həmin məktəbin müvafiq bina ilə təmin olunmasını və bir ildə 7500 manat pul ilə kömək etməyi öhdəsinə götürmüşdü.

Şuşa Real Məktəbinin yarandığı gündən tədris yüksək səviyyədə təşkil olunmuş, ciddi qayda-qanun yaradılmış, şagirdlərin təhsilə münasibəti də nümunəvi olmuşdu. Məktəbdə təhsil pullu idi. Təhsil haqqının miqdarı pedaqoji şura tərəfindən müəyyən edilirdi. Şuşa Real Məktəbində ümumi təhsillə yanaşı, texniki fənlər də tədris edilirdi. Məktəbdə riyaziyyat və fizika kursları, təbiətşünaslıq, rəsm və rəsmxət, şəriət və s. dərslər keçilirdi. Burada alman və fransız dillərinə ayrılan saatların miqdarı daha çox idi (*Vasif Quliyev, 2021*).

Məktəbdə varlı zümrənin uşaqları, az sayda iş kəndli və kasıb uşaqları da oxuyurdular. 1890-cı ilin məlumatına görə, məktəbdə təhsil alan kəndli və kasıb uşaqları 6,2 faizi, 1895-ci ildə 15,1 faizi təşkil edirdi. Məktəbin pedaqoji şurasının qərarı ilə yoxsul şagirdlər təhsil haqqından bu şərtlə azad oluna bilərdilər ki, onlar şagirdlərin ümumi sayının 10 faizindən çoxunu təşkil etməsinlər. Maarif Nazirliyinin tabeliyindəki məktəblərdə işləyənlərin, həmçinin əvvəllər 10 ildən çox maarif sistemində çalışanların uşaqları təhsil haqqından azad edilirdilər. Davranışı və təhsil uğurları ilə fərqlənən yoxsul uşaqlarına birdəfəlik maddi yardım və ya illik təqaüd təyin olunurdu (*Vasif Quliyev, 2021*).

Şuşa Real Məktəbində tanınmış şuşalı maarifçilər - İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunu Mir Həşim bəy Vəzirov, Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Yusif bəy Məlikhaqəzərov, Fransa və Rusiyada təhsil almış Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov, Əhməd bəy Ağayev, həkim və şair Mirzə Sadiq Lə-

tifov dərslər deyirdilər.

Mirzə Salah bəy Zöhrabbəyov "Azərbaycanlılar üçün rus dilinin tədrisi" dərslər vəsaitini yazmış, habelə Firudin bəy Köçərli ilə birlikdə "Təlimatı-lisani-türki" dərslərini tərtib etmişdir. Məktəbdə pedaqoq, publisist, tərcüməçi, jurnalist, yazıçı və nəşir kimi tanınan Mir Həşim bəy Vəzirov Azərbaycan dilini, Əhməd bəy Ağayev fransız dilini, Mirzə Sadiq Lətifov isə şəriət dərslərini tədris edirdi. Şuşa Real Məktəbində Azərbaycan musiqi alətlərindən ibarət şagird orkestri, nəfəsli orkestr, xor və dram dərnəyi də fəaliyyət göstərirdi. 1906-cı ildə Şuşa Real Məktəbi üçün 400 nəfərlik akt zalı olan yeni üçmərtəbəli bina inşa edilmişdi.

Mir Həşim bəy Vəzirov Şuşada müsəlman-rus məktəbi yaradılanda bu məktəbə direktor təyin edilmişdi. O, məktəbdə işləməklə yanaşı, şəhər dumasına üzv seçilmişdi.

Burada təhsil almış şagirdlər də sonradan məşhur şəxslər kimi tanınmışdılar. Məktəbin yetirmələri olan Əbdülməli bəy Muxtarov, Həsən bəy Bağırbəyov, İsmayıl bəy Şəfəbəyov, Muxtar bəy Muradov, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Qara bəy Əliverdilər, Cabbar bəy Vəlibəyov, Rüstəm bəy Axundov, Xan Şuşinski və b. bu gün də yaddaşlarda ən parlaq şəxsiyyətlər kimi yaşayırlar.

"Səfərli bəyin məktəbi". 1883-cü ildə görkəmli pedaqoq Səfərli bəy Vəlibəyov tərəfindən açılan "Səfərli bəyin məktəbi" Şuşada ibtidai təhsil verən anadilli məktəb idi. Səfərli bəy Vəlibəyov Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müəllimi idi. O, yayda Şuşada istirahət edən zaman müvəqqəti olaraq bu məktəbi acmış və uşaqlara savad öyrətmişdi. Onun məktəbində müxtəlif zümrədən olan 25 şagird oxuyurdu. Tədris səs üsulu ilə aparılırdı. Səfərli bəy şagirdlərə yalnız savad öyrətməklə kifayətlənmir, eyni zamanda yerli məktəbdarlara səs üsulunun üstünlüyünü izah edərək bu üsulla dərslər deməyin əhəmiyyətini əyani şəkildə göstərirdi. Onun bu xeyirxah əməli bəhrəsini vermiş, Səfərli bəydən sonra Şuşada məktəbdarların sayı xeyli coxalmışdı (*Xəlilzadə, 2013, 250*).

"Camal bəyin məktəbi". İkisinifli Şuşa rus-tatar (Azərbaycan - S.M.) məktəbi 1893-cü ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Camal bəy Fətəlibəyov tərəfindən açılmış, əhali arasında yaradıcısının adı ilə "Camal bəyin məktəbi" adlandırılmışdır. Oğlanlar üçün nəzərdə tutulan bu məktəb Adıgözəlovların evində yerləşmiş, ən çox şagirdi olan təhsil müəssisələrindən biri sayılmışdır. Məktəbdə 1893-cü ildə 25, 1895-ci ildə 60, 1896-cı ildə isə 80 şagird təhsilə cəlb olunmuşdu. İldə hər şagirddən 6-12 manat təhsil haqqı alınır. Kəsiblər təhsil haqqından azad edilirdi. Məktəbin tədris planına ana dili, rus dili, hesab, rəsmxət və musiqi daxil idi. Burada təhsil alan şagirdlər şəhər və real məktəblərə daxil olmaq hüququ qazanırdılar. Sonralar Camal bəy Fətəlibəyov Ağcabədi kənd məktəbinə müdir təyin olunmuş, məktəbə Səməd bəy Ağayev rəhbərlik etmişdir (*Xəlilzadə, 2013, 251*).

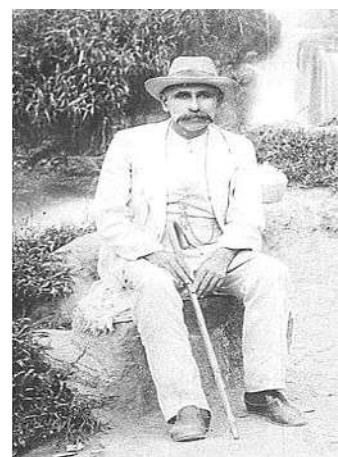
Şuşa Nikolayevski rus-tatar məktəbi. İki sinifdən ibarət normal rəsmi məktəb olan Şuşa Nikolayevski rus-tatar məktəbi 1896-cı il oktyabrın 6-da Şuşa ziyalılarının təşəbbüsü ilə açılmışdı. Şəhər əhalisi məktəbin bütün xərclərini öz üzərinə götürmüş və 1500-dən çox adamın, o cümlədən şəhər qazısının və dörd nəfər din xadiminin təşəbbüsü ilə qısa müddətdə baş məscidin həyətinə səhiyyə və pedaqoji tələblərə cavab ve-

Şuşa Real Məktəbin müəllimi Mirzə Salah bəy Zöhrabbəyov

Şuşa Real Məktəbinin müəllimi Mir Həşim bəy Vəzirov

Şuşa Real Məktəbinin müəllimi Yusif bəy Məlikhaqəzərov

rən yeni tədris binasının tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Şahzadə Fətəli Mirzə Qacar və xan qızı Natəvan bina tikilənədək öz evlərini təmənnasız olaraq məktəbə vermişdilər. Şuşa Realnı Məktəbin şagirdlərinin nümayiş etdirdikləri iki tamaşadan toplanmış 500 manat və şəhər ziyalılarının Xandəmirov teatrında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Dağılan tifaq" tamaşasından topladığı 700 manat məktəb binasının tikintisinə sərf edilmişdi. Məktəbin müdiri Həşim bəy Vəzirov, müəllimləri isə dövrün tanınmış ziyalıları - Rasim bəy Tahirov, Mirzə Baxış Yusifzadə, Molla Mehdi Sarıcalı, fəxri müdiri Mehdiqulu xan Vəfa (Xan qızı Natəvanın oğlu - S.M.) və başqaları olmuşdur. Məktəbə birinci il 210 uşaq qəbul edilmişdi. Hər şagirddən ildə 10 manat təhsil haqqı alınır. Şagirdlərin 20 faizi isə təhsil haqqından azad edilmişdi. Şəhərin bir çox xeyriyyəçiləri bu təhsil müəssisəsinin maddi bazasının möhkəmləndirilməsində fəal iştirak edirdilər. Məktəbin fəxri nəzarətçisi Cavad bəy Vəzirov, knyaginya Baqrations-Muxranskaya və Həsənəli bəy Sarıcalınski kasıb ailələrdən olan beş şagirdin təhsil haqqını ödənməsini və oxuduqları müddətdə paltar və tədris vəsaitləri ilə təmin edilməsini öhdələrinə götürmüşdülər (*Vasif Quliyev, 2021*).

Məktəb çar II Nikolayın 1896-cı ildə keçirilən tacqoyma mərasimin şərəfinə "Şuşa Nikolayevski rus-tatar məktəbi" adlandırılmış və Şuşa Xeyriyyə Cəmiyyətinin xahişi ilə məktəbin müəllimlərinə dövlət qulluqçusu hüququ və üstünlüyü verilmişdi. Şuşa ziyalılarının böyük bir dəstəsi - Zülfıqar bəy və Üzeyir bəy Hacıbəyov qardaşları, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Mirzə Xosrov Axundov və b. ilk təhsillərini həmin məktəbdə almışdılar (*Vasif Quliyev, 2021*).

"Nəvvabın məktəbi". Qarabağın məşhur ziyalı, alim və şair Mir Möhsün Nəvvabın mühüm xidmətlərindən biri də məktəbdarlıqla məşğul olması idi. XIX əsrin 90-cı illərində onun yeni üsulla açdığı məktəbdə Azərbaycan dili, ədəbiyyat, fars dili və digər fənlər tədris edilir, dünyəvi elmlərdən məlumat verilir. El arasında "Nəvvabın məktəbi" kimi məşhurlaşan bu təhsil ocağı da əhalinin maariflənməsində böyük rol oynamışdır (*Xəlilzadə, 2013, 251*).

XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycan xalq maarifi və məktəb təhsili inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu. 1883-cü ildən başlayaraq kənd məktəbləri şəbəkəsinin genişlənməsi müşahidə olunurdu. 1883-cü ildə Ağcabədi, Cəbrayıl qəzasının Qarğabazar (17 oktyabr), Cavanşir qəzasının Bərdə (25 oktyabr), Alpout (25 oktyabr), Kasapet (26 oktyabr); Şuşa qəzasının Ağdam (12 noyabr), Lənbəran (18 noyabr) kəndlərində kəndli uşaqlarının təhsil alması üçün kənd məktəbləri fəaliyyətə başlamışdı (*Baxışova karabakh- doc.azerall.info/ru/attikls 121*).

Həmin dövrdə 48 şagirdin oxuduğu, Cəbrayıl qəzasının Qarğabazar kəndindəki qız-tatar (müsəlman) məktəbi 1883-cü ildə, ikisinfli Qarabulaq zəmski məktəbi 1897-ci ildə, 48 şagirdin təhsilə cəlb edildiyi birsinifli Bəhmənli rus-tatar məktəbi isə 1898-ci ildə açılmışdı (*ЦГИА Азерб. Респ.: ф. 406, опись 1, хр. 479, л.15; Мəһərrəмова, 2020, 240*). Bəhmənli kənd məktəbinə Mehrəli bəy İsmayılov-Muradov müdirlik etmişdir (*Кавказский календарь на 1894 год, 263-264*).

Qarğabazar kəndi qız-tatar (müsəlman) məktəbinin müəllim və şagirdləri

Zəngəzur qəzasında fəaliyyət göstərən məktəblərdən biri də Minkənd kəndində 1890-cı ildə fəaliyyətə başlamışdı. Həmin məktəbdə südcülük şöbəsi də yaradılmışdı (*Мирские сборы по Карягинскому уезду....ЦГИА Азерб. Респ.: ф. 406, опись 1, хр. 479, 348; Мəһərrəмова, 2020, 241*). 1894-cü ilin "Qafqaz təqvimi"nin məlumatına görə Minkənd məktəbinin müdiri İoakim Perseqov, şəriət və ana dili müəllimi isə Molla Vəli Kəlbəli oğlu olmuşdur (*Кавказский календарь на 1894 год, 263-264; Мəһərrəмова, 2020, 241*).

XX əsrin əvvəllərinə aid arxiv sənədlərində Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə mövcud olmuş Qarğabazar, Hora-

diz, Karyagin, Qarakollu, Maralyan, Edilli, Piçənis, Xocahan, Qarıqışlaq, Raband, Dondarlı, Kəlbəcər, Çirkin-Alxaslı, Ayrımlı, Hal, Əliquluşağı, Məzrə, Zəngilan, Ağalı, Qaraxanbəyli, Daşkəsən, Dolanlar kəndlərindəki məktəblərin fəaliyyəti haqqında çoxsaylı məlumata rast gəlinir (*Məhərrəmov, 2020, 241*).

Minkənd, Horadiz, Ağalı, Qaraxanbəyli, Qarğabazar, Dolanlar, Daşkəsən, Sultanlı, Edilli, Qarakollu kəndlərindəki ikisinifli; Böyük Bəhmənli, Karyagin, Maralyan, Baharlı, Zəngilan kəndlərindəki birsinifli məktəblər həm də ətrafdakı Bozlu-Ağcakənd, Herik-Varazqun, Həsənli (Mirik), Şahsuvarlı-Minkənd, Əhmədallılar, Abdullasərkər, Dördçinar, Qazaxlar, Musabəyli, Molla Məhərrəmli, Usubbəyli, Balyand, Horovlu, Doşulu, Cəfərabad, Qışlaq, Quycaq, Karxulu, Nüzgar, Torsunlu, Çərəkənd, Şəfibəyli, Əfəndilər, Havalı, Hüseynbəyli, Dərzili, Zılanlı, Kürdmafruzlu, Məmmədbəyli, Mirzəhaqverdiklər, Seləli, Arasparlı, Kərimbəyli, Mərdinli, Kürdmahmudlu, Dədəli, İşıqlı, Qoçəhmədli, Pirəhmədli, Qərvənd, Çaxırlı, Xatınbulaq, Xırmancıq, Blutan, Axılı, Şükürbəyli, Xudayarlı, Çullu, Babayaqublu, Hacılı, Cahangirbəyli, İçərimişlər, Genlik, Qıraq-Müskanlı, Malatkeşin, Pircivan, Mincivan, Tatar, Ördəkli, Razdərə, Çöpdərə, Cavadbəyli, Muğanlı və s. kəndləri də əhatə etmişdir (*ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406, опись 1, хр. 359, л. 9; Мəhərrəmov, 2020, 243*).

Yelizavetpol xalq məktəbləri idarəsinin 18 noyabr 1915-ci il tarixli əmri ilə Piçənisdəki kənd məktəbinin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə əlavə olaraq 140 manat 50 qəpik pul vəsaiti ayrılmış, Minkənd məktəbinin südcülük şöbəsi Piçənis məktəbinə köçürülmüşdür (*ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406, опись 1, дело 404, л.62; Мəhərrəmov, 2020, 241*).

Piçənis ikisinifli məktəbdə üç şöbə fəaliyyət göstərmişdir. 1914-1915-ci tədris ilində məktəbin birinci şöbəsində 11 nəfər, ikinci şöbəsində 9 nəfər, üçüncü şöbəsində 7 nəfər təhsil almışdır. Məktəbin direktoru Beridze, ana dili və şəriət müəllimi isə Abbas bəy Həbibbəyov olmuşdur. Bu məktəbdə təkcə Həbibbəyovlar nəslindən 4 nəfər təhsil almışdır. Piçənis kənd məktəbi ətraf kəndlərdən Əliqulukənd, Ərdəşəvi, Alaçaya-Qaraçanlı, Babadinli, Vağazin, Qarabəyli, Qasımuşağı (indiki Kürdhacı-S.M.), Qaraçanlı-Gümbəzli, Qarabayramlı, Pircan, Hamlı, Rəsullu (Hətəmlər-S.M.), Seyidlər-Xəlfəli, Seyidlər-Türklər və Şəlvə kəndlərini də əhatə edirdi. Məktəbin saxlanma xərci həmin kəndlərin tüstüləri hesabına ödənilmiş, bu vergi ildə 925 manat miqdarında müəyyən edilmişdir. Piçənis məktəbinin maddi bazasının yaxşılaşdırılması üçün Sultan bəy Paşa bəy oğlu Sultanov (xalq qəhrəmanı Sultan Sultanov - S.M.) həmin məktəbə 25 manat pul bağışlamışdır. Bu münasibətlə 3 mart 1914-cü ildə xalq məktəbləri idarəsi ona təşəkkür məktubu göndərmişdi. 1916-cı ildə Piçənis məktəbinin nəzdində südcülük ferması da təşkil olunmuşdu (*ЦГИА Азерб. Респ.: ф. 406, опись 1, дело 404, л.62, 4; Мəhərrəmov, 2020, 241-242*).

İndiki Qubadlı rayonunun Xocahan kənd icmasına daxil olan Birinci Xocahan, İkinci Xocahan, Abulca, Altıncı, Gövdadiq, Ulaşlı kəndləri Xocahan məktəbinin saxlanması üçün 140 manat, Hal kənd icmasına daxil olan Hal, Mamar, Qaziyan, Mirlər kəndlərinin 150 tüstüsü Hal məktəbinin saxlanmasına 150 manat, Əliquluşağı kəndinin 103 tüstüsü Əliquluşağı kənd məktəbinin saxlanması üçün 200 manat, Məzrə kəndinin 150 tüstüsü buradakı məktəb üçün 400 manat vergi ödəyirdi (*ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406, опись 1, хр. 448, 1915, 15 октября, л. 8; Мəhərrəmov, 2020, 242*).

Qarıqışlaq və Alxaslı kəndlərini əhatə edən Qarıqışlaq kənd məktəbi üçün 251 tüstü 27 manat 40 qəpik, Raband, Qarakilsə, Əlibəyli, Sarıl, Xumarlı (Zərnəli) və Şərifan kəndlərinin 170 tüstüsü Raband məktəbinin saxlanmasına ildə 102 manat, İsgəndərbəyli, İydəli-1, Şamovlu, Qaraqoyunlu, Qiyaslı, Tatar kəndlərindəki 150 tüstü isə İsgəndərbəyli məktəbinin saxlanmasına 90 manat miqdarında vergi ödəyirdi.

1915-ci ildə indiki Qubadlı rayonunun Dondarlı və Dəmirçilər kəndlərindən olan 300 tüstü bu iki kəndin birində sakinlərin xərci hesabına saxlanması şərti ilə məktəb açılması haqqında müraciət etmiş və bu müraciətə əsasən Dondarlı kəndində məktəb açılmışdı. Həmin məktəb Dondarlı, Dəmirçilər və Xocamusaxlı kəndlərinin 203 tüstüsünün ödəyişi (ildə) 350 manat miqdarında vergi hesabına fəaliyyət göstərmişdir (*ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406, опись 1, хр. 359, л. 9; Мəhərrəmov, 2020, 242*).

1916-cı ildən artıq Abdallar, Bağırbəyli (Şivid), Çağazur, Ərikli, Məzməzək, Ciciimli, Zeyvə, Zabux, Kosalar, Qızılca, Quşçu, Güləbird, Mollalar, Maqsudlu, Məlikpəyəsi, Sultanlar, Musurmanlar, Əhmədli,

Türklər, Səfiyan, Sümüklü, Sus (indiki Laçın), Balahəsənli, Qayalı, Muradxanlı, Teymur-Müskanlı, Mollu, Mirlər, Qubadlı, Hallava, Qaralar, Xəndək, Çibikli (indiki Qubadlı), Xumarlı, Zərnəli Tiri, Bartaz, Şərifan (indiki Zəngilan), Böyük Mərcanlı, Cocuq Mərcanlı, Şıxlar Dərzili (indiki Cəbrayıl) və s. kəndlərdə də məktəblər fəaliyyət göstərirdi (*ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406, опись 1, хр. 451, 1915-1916 гг.; Мəһərrəмова, 2020, 243*).

1916-cı ildə Karyagində (indiki Füzuli rayonu) ikisinifli məktəb binasının tikilməsi haqqında smeta layihəsi tərtib edilmiş, 1917-ci ildə əvvəllər Karyagin kişi məktəbində müəllim işləmiş Mirzəli Axundov həmin məktəbə ana dili və şəriət müəllimi təyin edilmişdi (*ЦГИА Азерб. Респ.: ф. 406, опись 1, хр. 477; Мəһərrəмова, 2020, 243*).

Karyagində birsinifli qız məktəbi də fəaliyyət göstərirdi (*ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406, опись 1, хр. 299, л. 14, 15-16*).

1918-ci il yanvarın 22-də Karyagin məktəbinin binası barıt partlaması nəticəsində dağıntıya məruz qalmış və məktəbin direktoru Evanovun müraciətinə əsasən təmir üçün 2 min manat vəsait ayrılışdı (*ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406, опись 1, хр. 299, л. 14; Мəһərrəмова, 2020, 243*).

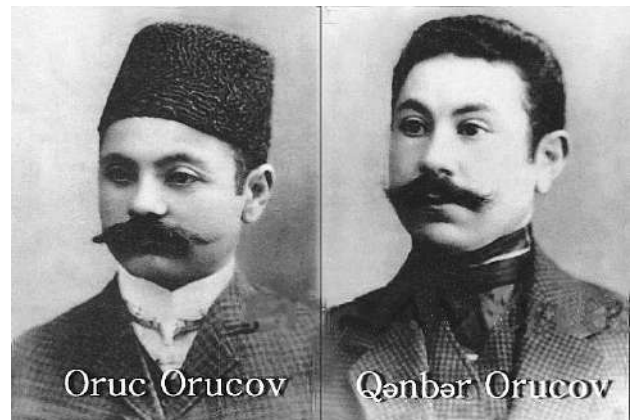
Cavanşir qəzasının tərkibində olan Kəlbəcər, Çirkin-Alxaslı, Ayrımlı kəndləri istisna olmaqla kəndlərin heç birində məktəb yox idi. Bu kəndlərin sırasına Zar (307 tüstü), Mollabayramlı (72 tüstü), Məmədsofulu (80 tüstü), Çıraqlı (156 tüstü), Şurtan (152 tüstü), Soyuqbulaq (165 tüstü), Xolozək-Alxaslı (72 tüstü), Tatlar (110 tüstü), Tarovlar (85 tüstü), Yuxarı Qılınclı (142 tüstü), Ağkilsə (160 tüstü), Keşək (220 tüstü), Həsənlər (195 tüstü), Hopurlu (94 tüstü) daxil idi (*ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406, опись 1, хр. 359, л. 9; Мəһərrəмова, 2020, 242*).

XX əsrin əvvəllərində yerlərdə hətta öz vəsaitləri hesabına məktəb binası tikdirmiş maarifpərvər şəxslər olmuşdur. Laçın rayonunun Oğuldərə kənd sakini Kərbəlayı İbrahim, Ağanus kənd sakini, məşhur Məhərrəmuşağı nəslindən olan Ələkbər Məhərrəmov; Keçikli kənd sakini Həmzə Kərimov, İsmayıl Qurbanov (Zəngilan), Qum, Məşhəd, Nəcəf, İsgəndəriyyə, Bağdad, İstanbul, Qahirə, Tehran şəhərlərindəki dövrün məşhur ali ruhani məktəblərində mükəmməl təhsil almış, dərin ensiklopedik biliyə və zəngin təfəkkürə malik olmuş, Ağdamın Quzanlı kəndinin sakini Axund Mirzə Mehdi Sarıcalı boya-başa çatdıqları doğma kəndlərində məktəb binası tikdirərək həmkəndlilərinin təhsil almasına çalışmışlar (*Məhərrəмова, 2020, 243*).

XIX əsrin II yarısından başlayaraq Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi ölkədə təhsilin, mədəniyyətin, elmin inkişafı ilə yanaşı, yeni ziyalılar nəslini formalaşdırmış, millətin maariflənməsində, mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində, elmin inkişafında böyük rol oynayan kitabxana işi inkişaf etdirilmiş, kitab nəşri genişləndirilmiş, cəmiyyətdə kitaba böyük tələbat yaranmışdı. Dövlət məktəblərinin meydana gəlməsi şəhər və kəndlərdə kitabxanaların təşkilinə şərait yaratmışdı. Məktəblərin nəzdində kiçik kitabxanalar təşkil edilir, kitablar toplanırdı. 1845-ci ilə aid bir məlumatda Şuşa qəza məktəbinin kitabxanasında 301 nüsxə kitab saxlanması qeyd olunmuşdur (*Mərdanov, 2011, 241*).

Məhz bu dövrdə geniş əhaliyə xidmət etmək üçün ictimai kitabxanalar yaradılması haqqında səslər ucalmağa başlanmışdı. Bu işin təşəbbüskarları isə görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirləri və ziyalıları olmuşdur (*Xələfov, 2004, 262-263*).

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ilk mətbəə-nəşriyyat və kitab nəşrinə Qarabağda imza atılmışdı. Bərdənin qədim tarixə malik Alpout kəndində dünyaya göz açmış, uşaqlıq və gənclik illərini bu kənddə keçirmiş Oruc, Qənbar və Abuzər Orucov qardaşlarının Bakıda fəaliyyət göstərən elektrik mətbəəsində çap etdikləri məhsullar rəngarəngliyi və nəfisliyi ilə digərlərindən seçilirdi. Orucov qardaşları ata-babalarından qalma mülkü və əmlakı satmaqla əldə etdikləri vəsait hesabına mətbəə avadanlığı almış və geniş nəşriyyat fəaliyyətinə başlamışlar. Orucov qardaşlarının mətbəə-nəşriyyatı dövrünə

görə müasir və mükəmməl texniki avadanlığa ("Mille" markalı özü şifrtıyğan maşın, "Frangental", "Aqs-burq", "Amerikanka" çap dəzgahları, tikən və kəsən alətlər, sinkoqrafiya aparatları və s.) malik olmuş, çap dəzgahlarının əksəriyyəti Almaniyadan gətirilmişdi (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2005, 279*).

Nəşriyyatın böyük xidmətlərindən biri L.N.Tolstoy, M. Tven, D.Defo, J. Molyer və başqa ədiblərin əsərlərinin alman, ingilis, fransız dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilib, oxuculara çatdırılması olmuşdur. Mətbəədə çap olunan kitabların arasında uşaq ədəbiyyatı nümunələri və dərsliklər də mühüm yer tuturdu. Orucov qardaşlarının nəşriyyatı Azərbaycan məktəbləri üçün ana dili, tarix, ədəbiyyat, hesab və s. fənlərə aid dərsliklər nəşr edirdi.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra ölkənin idarə olunmasını təmin edəcək ali təhsilli mütəxəssislərin yetişməsi hökumətin ən çox əhəmiyyət verdiyi sahələrdən idi. Bu vəzifənin icra edilməsi istiqamətlərindən biri azərbaycanlı gənclərin dövlət hesabına xarici ölkələrin tanınmış ali məktəblərinə təhsil almağa göndərilməsi idi. Bu məqsədlə Azərbaycan Parlamenti xüsusi komissiya təşkil etmiş, komissiyanın gərgin əməyi və ciddi axtarışları ilə xaricə ali təhsil almağa göndəriləcək 100 tələbə seçilmiş, onların yol xərci və təqaüdlərinin həcmi müəyyənləşdirilmişdi. Tələbələrdən 10 nəfərin İngiltərəyə, 23 nəfərin İtaliyaya, 45 nəfərin Fransaya, 9 nəfərin Türkiyəyə, 13 nəfərin Rusiyaya göndərilməsi qərara alınmış, xaricə göndərilən həmin tələbələrin xərci üçün hökumət Xalq Maarif Nazirliyinin sərəncamında olan dövlət xəzinəsindən 7 milyon manat ayırmışdı. Avropaya göndərilənlərin hər biri üçün 1000 frank yol xərci, hər ay isə 400 frank təqaüd, Rusiyaya göndərilənlər üçün isə 3 min rubl yol xərci və hər ay bir o qədər də təqaüd nəzərdə tutulmuşdu. Dövlət hesabına oxuyan tələbələr təhsilini başa vurduqdan sonra hökumətin təyinatına əsasən göndərildikləri yerdə 4 il işləməli idilər (*Mərdanov, 2011, 221*).

Xaricdə təhsil almağa göndərilən qarabağlı tələbələrin arasında əslən Şuşa şəhərindən Aslanov Teymur bəy Zəkəriyyə oğlu (Almaniyanın Kotbus toxuculuq mühəndisləri ali məktəbi), (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, 2005, s. 125*), Hacıyev Bayram İbrahim oğlu Fransa (Paris Universitetinin iqtisadiyyat şöbəsi), Hacıyev Xasbulat İsmayıl oğlu (Rusiya), Hacıyev Məmməd Kərim bəy oğlu Almaniya (Berlin Universiteti), Hacızadə Mirzə Məşədi Yusif oğlu Xarkov (Novo-Aleksandr İnstitutunun kənd təsərrüfatı və meşəçilik şöbəsi) (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, 2005, 414*), Qədimov Lətif Şirin oğlu Almaniya (Berlin Parloffen İnstitutu) (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2005, 148*), Muradov Abbas Həmid oğlu Fransa (Paris Universiteti, tibb şöbəsi), Muradov Məmməd bəy Fəxrəddin oğlu Fransa (Paris Universiteti, tibb şöbəsi), Musayev Cəmil İbrahim oğlu Almaniya (Berlin Politeknik İnstitutu) (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, 2005, 211-212*), Münşizadə Hilal Mirzə Hüseyn oğlu Almaniya (Berlin Universiteti) (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, 2005, 221-222*), Nərimanbəyov Yaqub Fərman Əmir oğlu Fransa (Paris Universiteti) (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, 2005, 257-258*), Salahov Yusif Məşədi Hüseyn oğlu Almaniya (Münxen Universiteti), (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, 2005, 322*), Səfərov Məhiş Məşədi Hacı oğlu Almaniya (Darmstadt Universiteti), (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, 2005, 333-334*); Zəngəzur qəzasının Hacısamli kəndindən (indiki Laçın rayonu - S.M.) Sultanov İsgəndər Rüstəm oğlu Almaniya (Berlin Universiteti), (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, II cild, 2005, 358*), Şahsuvarov Mürsəl Adilxan oğlu (Minkənd kəndi) Almaniya (Leypsiq Universitetinin tibb şöbəsi) (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, 2005, 361*), Şahsuvarov Surxay Əzim oğlu (Minkənd kəndi) Almaniya (Frayberq Akademiyasının dağ mühəndisliyi şöbəsi) (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, 2005, 362*) olmuşlar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin xalq maarifi sahəsində həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də ibtidai təhsil müəssisələri şəbəkəsini genişləndirmək idi. Görülən tədbirlərin nəticəsində ibtidai məktəbləri bitirən şagirdlər təhsillərini ali-ibtidai və orta təhsil məktəblərində davam etdirmək imkanı qazanmışdılar. Təkcə 1919-cu ildə Azərbaycanda dövlət hesabına 15 ali-ibtidai məktəb fəaliyyət göstərmişdir (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, 2005, 76*).

Yaşlılar arasında savadsızlığın ləğv edilməsi də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin diq-

qət yetirdiyi əsas problemlərdən biri idi. 1919-cu ilin sentyabrında Bakıda, Gəncədə, Şuşada, Nuxada (Şəki), Zaqatalada və Qazaxda yaşlılar üçün türk (Azərbaycan - S.M.) dilində axşam kursları açılmışdı. Kurslardakı dərslər iki semestr ərzində aparılmış: birinci semestr 15 sentyabrdan 5 dekabr 1919-cu ilə kimi, ikinci semestr 1 yanvar 1919-cu ildən 1 aprel 1920-ci ilə qədər davam etmişdir. Üç şöbədən ibarət olan axşam kurslarının birinci şöbəsində Azərbaycan dilini bilməyən savadsız şəxslər, ikincisində Azərbaycan dilini az-çox bilən az savadlılar, üçüncüsündə isə Azərbaycan dilinin tədrisi metodlarını, terminləri mənimsəməyə ehtiyacı olanlar məşğul olurdu (*Mərdanov, 2011, 241*).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin şanlı tarixində 1883-cü ildə Zəngəzur qəzasının Minkənd kəndində (Laçın rayonu-S.M.) anadan olmuş, Qori Müəllimlər Seminariyasında, Tiflis Aleksandr Müəllimlər İnstitutunda, Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almış Nurməhəmməd bəy Şahsuvarovun müstəsna xidmətləri olmuşdur (*Məhərrəmov, 2020, 30*).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci il 30 iyul tarixli qərarı ilə respublikada xalq maarifini, təhsil sistemini qaydaya salmaq, milli ali, orta və ibtidai məktəb şəbəkəsi yaratmaq, mövcud məktəbləri milliləşdirmək məsələlərini həll edəcək qurum kimi Nəsim bəy Yusifbəylinin nazir təyin olunduğu Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi yaradılmış və həmin il avqust ayının 2-də təsdiqlənmiş Əsasnaməyə görə nazirliyin strukturuna nazir, nazir şurası, nazir müavini, şöbə müdirləri, dəftərxana müdiri, elm nümayəndələri daxil edilmişdi. 1919-cu ilin iyun ayından Bakıya gələn Nurməhəmməd bəy Şahsuvarov Azərbaycan Demokratik Respublikası Nazirlər Şurasının sədri, 4-cü Hökumət Kabinetində xalq maarifi və dini etiqad nazirinin müavini vəzifəsini icra etməyə başlamışdı (*Mərdanov, 2010, 51-52*).

1919-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi birinci hökumət kabinetində maarif nazirinin müavini, II hökumət kabinetində (5 mart 1920-ci il) maarif və dini etiqad naziri vəzifəsində işləmiş N.Şahsuvarov "İttihad" partiyasının üzvlərindən biri olmuşdur (*Məhərrəmov, 2020, 30*).

Nurməhəmməd bəy Şahsuvarov Azərbaycanın şəhər və kəndlərində ana dilində məktəb və seminariyaların açılması və digər mütərəqqi tədbirlərin həyata keçirilməsində böyük əmək sərf etmiş, Azərbaycanın ilk ali məktəbi olan Bakı Dövlət Universitetinin təşkilində xüsusi xidmət göstərmişdir.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Qırmızı ordu tərəfindən işğal edildikdən sonra da Nurməhəmməd bəy Şahsuvarov maarifçilik missiyasını davam etdirmiş, Azərbaycan SSR Xalq Maarif komissarının müavini işləmiş, həmin dövrdə Bakı Pedaqoji Texnikumu və Səmədağa Ağamalıoğlu adına Torpaq və Geodeziya texnikumunda rus dilindən dərs demişdir. Nurməhəmməd bəy Şahsuvarovun sonrakı fəaliyyəti Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutu ilə bağlı olmuş, BDU-də rus dili kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir.

Keçmiş Sovetlər Birliyində 1930-cu illərdə tüğyan edən repressiya dalğası ondan da yan keçməmiş, 1940-cı ildə qondarma ittihamlarla həbs olunan və Krasnodar diyarına sürgünə göndərilən Nurməhəmməd bəy Şahsuvarov orada da öz ixtisası üzrə dərs demişdir. Üç il sonra - 1943-cü ildə sürgündən Bakıya qayıtmış, Azərbaycan Tibb İnstitutunda rus dili kafedrasının müdiri və müəllimi işləmişdir. Nurməhəmməd bəy Şahsuvarov Azərbaycanda rus dili sahəsində bir mütəxəssis kimi məşhur olmuşdur (*Mərdanov, 2010, 51-52*).

Nurməhəmməd bəy Şahsuvarov 1958-ci il avqustun 11-də Bakıda vəfat etmiş, Yasamal qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə təşkilatçı pedaqoq, maarif işini dərinlən bilən bacarıqlı rəhbər və qayğıkeş müəllimlər, gənc kadrların hazırlanmasında mühüm xidmətlər göstərmiş maarif fədailəri olmuşdur. Bu şəxsiyyətlərdən biri xalq arasında böyük hörmət qazanmış, misilsiz fəaliyyəti ilə yaddaşlarda yaşayan, adı hörmətlə "Müseib əmi" kimi çağırılan Müseyib İbrahim oğlu İlyasovdur. 1884-cü ildə Zəngəzur qəzasının Oğuldərə (Laçın rayonu) kəndində dünyaya göz açmış M.İlyasov ilk təhsilini Minkənd kəndindəki rus-tatar məktəbində almış, sonrakı təhsilini Şuşa şəhərində davam etdirmiş, burada təhsilini tamamladıqdan sonra Qori Müəllimlər Seminariyasına daxil olmuş, 1912-ci ildə oranı bitirmişdir.

Müseib İlyasov seminariyanı bitirdikdən sonra Seyid Əzim Şirvaninin nəvəsi Mir Fazilin müdir işlədiyi məktəbdə, habelə 1920-ci illərdə Bakı və Quba şəhərlərində müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul ol-

muşdur. Azərbaycan, türk, ərəb, fars, rus dillərini mükəmməl bilən Müseyib İlyasov 1920-1925-ci illərdə özünün açdığı Şuşa Müəllimlər Seminariyasının direktoru, 1925-ci ildən 1931-ci ilədək Laçın - Qubadlı - Zəngilan və Kəlbəcər dairələrini əhatə edən Zəngəzur Qəza Xalq Maarifi Şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışarkən bir fədai-mücahid kimi dağ kəndlərində maarifin, mədəniyyətin yayılmasına əvəzə dilməz töhfələr vermişdir.

Müseyib İlyasov Zəngəzur Qəza Xalq Maarif Şöbəsinə rəhbərlik etdiyi illərdə Laçın şəhərində, habelə rayonun Şamkənd, Vağazin, Qorçu, Kürdhacı, Hoçaz və s. dağ kəndlərində yeni məktəb binaları tikdirmiş və onların tezliklə istifadəyə verilməsinə şəxsən rəhbərlik etmişdir. Yerlərdə müəllim kadrları hazırlamaq məqsədilə orta məktəbi bitirən savadlı şagirdləri Şuşa yay pedaqoji kurslarına göndərmiş, yeni dərslərdə onları müəllim təyin etmişdir. O, yeni məktəblərin yaradılması, ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi, gənc nəslin tərbiyə edilib cəmiyyət üçün ləqəqətli şəxsiyyət kimi formalaşmasında yorulmadan çalışan fədakarlardan olmuşdur.

Müseyib İlyasov 1931-ci ildən sonra Bakıya gəlmiş və 1939-cu ilə kimi Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığında bir sıra məsul vəzifələrdə - kadrlar şöbəsində pedaqoji kadrlar üzrə məsul icraçı, metodist və inspektor, o zamankı V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun rus dili kafedrasında assistent vəzifəsində işləmişdir. O, 1926-cı ildə Bakıda çağırılan Türkoloji qurultaya nümayəndə seçilmişdir. M.İlyasovun fəaliyyətinin son dövrü Bakıdakı 17 saylı məktəblə bağlı olmuş, 1940-cı ilin sentyabr ayından 1941-ci ilin sentyabr ayına qədər həmin məktəbdə müəllim işləmişdir.

Şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün acı havası xalqımızın minlərlə zəkali və istedadlı oğulları kimi, maarif fədaisi Müseyib İlyasovdan da yan keçməmiş, 1941-ci ilin sentyabr ayında təşkil edilmiş saxta ittihamlar əsasında həbs edilmiş, cinayəti sübut olunmasa da, 8 il həbs cəzası alaraq Qazaxıstanın Qaraqanda şəhərinə sürgün olunmuş, 1944-cü ildə 60 yaşında orada vəfat etmişdir. 1956-cı ildə Müseyib İlyasova ölümündən sonra bəraət verilmişdir.

Azərbaycanın Xalq yazıçıları Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, psixoloq Məmmədali Məhərrəmov, ədəbiyyatşünas Əli Səbri, filologiya elmləri namizədi Salman Salahov, jurnalist Mənsurə Novruzqızı, professor Adil Babayev, professor Fikrət Seyidov və b. M.İlyasovun şəxsiyyəti, əvəzsiz xidmətləri haqqında məqalələr, xatirələr yazmış, onu yüksək qiymətləndirmişlər.

Millətinin maariflənməsi və mədəni-siyasi tərəqqisi üçün bütün şüurlu həyatını və enerjisini sərf edən yorulmaz müəllim, yaşadığı dövrün ictimai problemlərinə fəal münasibət bildirən həssas yazıçı-publisist, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas alim, tənqidçi, böyük ziyalı Firudin bəy Əhməd ağa oğlu Köçərli 1863-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. 1885-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasında altı illik təhsilini başa vurduqdan sonra Firudin bəy bütün ömrünü müəllimlik işinə həsr etmiş, 1885-1890-cı illərdə İrəvan gimnaziyasında pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. 1895-ci il oktyabr ayının 30-da F.Köçərli Qafqaz təhsil dairəsi popeçitelinin əmri ilə Qori Müəllimlər Seminariyasına köçürülmüş və 1896-1917-ci illərdə seminariyanın Azərbaycan şöbəsində müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Fevral inqilabından sonra - 1917-ci ildə seminariya tələbələrinin tələbinə əsasən Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi sədrinin 1917-ci il 17 avqust tarixli əmri ilə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin inspektoru vəzifəsinə təyin olunmuşdur (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild, 2005, 84-85*).

Fevral inqilabından sonra çarizmin süqutu ölkədə hərc-mərclik yaratmış, Qori Seminariyasının əvvəlki nüfuzunun zəifləməsinə səbəb olmuş, hətta burada günlərlə dərslər keçilməmişdir. Belə bir şəraitdə F.Köçərli Azərbaycan Maarif Nazirliyindən icazə alaraq, 1918-ci ilin sentyabr ayında Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsinin avadanlıqlarını Qazax mahalına köçürmüş, yerli ziyalıların köməyi ilə oraya tələbələr cəlb edərək 1918-ci il sentyabr ayının 17-də Qazaxda Azərbaycan Müəllimlər Seminariyasında ilk dərslərin başladığını xəbər verən zəng çaldırmışdır (*Nəbiyev, 2009, 21-37*).

Qazax seminariyasında direktor və pedaqogika müəllimi vəzifələrində işləyən F.Köçərli təkcə dərslər demək və seminariyanı idarə etməklə kifayətlənməmiş, həm də əhəlinin maarifləndirilməsi, öz fəaliyyət dərnəklərinin təşkil edilməsi, yaşlıların savad kurslarına cəlb olunması, yeni məktəblər və uşaq evlərinin açılması, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması və s. işlərlə yorulmaq bilmədən gecə-gündüz çalışmışdır. Firudin Köçərli "Müsəvat" partiyasının Qazax bölməsinin rəhbəri kimi AXC-nin təhsil siyasəti

tinin həyata keçirilməsi üçün bilik və bacarığını əsirgəməmişdir. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bütün xalqsevər ziyalılar kimi Firudin bəyin də arzularını gözündə qoymuş, 1920-ci ilin aprel çevrilişindən az sonra, may ayının əvvəllərində Qazax İnqilab Komitəsi tərəfindən həbs edilib Gəncə Fövqəladə Komissiyasının sərəncamına göndərilmişdir. Müsavatçı olduğuna görə ona "əksinqilabçı" və "millətçi" damğası vurularaq ölüm cəzasına məhkum edilmiş və 1920-ci il iyun ayının 5-də güllələnərək qətlə yetirilmişdir (*Çingizəli, 2013, 112-114*).

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun təhsil və elm sahələrində çalışan yetirmələrindən bir çoxu Azərbaycanın hüduqlarından kənarda da məşhur olmuşdur. Görkəmli maarif xadimləri - Azərbaycan Xalq Maarif komissarı vəzifəsində işləmiş Məmməd Cuvarlinski, keçmiş SSRİ Pedaqoji Elmlər Akademiyasının akademiki, Əməkdar elm xadimi Mehdi Mehdişadən, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, riyaziyyatçı, Əməkdar elm xadimi Əşrəf Hüseynovun və b. təhsil və elm sahəsindəki xidmətləri danılmazdır.

1902-ci ildə Karyagin qəzasının (indiki Füzuli rayonu-S.M.) Cuvarlı kəndində anadan olmuş Məmməd İsmayıl oğlu Cuvarlinski Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafına, ümumtəhsil məktəb şəbəkəsinin yaradılmasına, pedaqoji kadrların yetişdirilməsinə və bu istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsinə dəyərli töhfələr vermiş ziyalılardan biri olmuşdur. O, 1930-cu ildə Azərbaycan Maarif İşçiləri Həmkarlar İttifaqı Mərkəzi Komitəsinin məsul katibi kimi fəaliyyət göstərmiş, sonralar Sabirabad Rayon Partiya Komitəsində katib, Dövlət Plan Komitəsində bölmə rəisi, Azərbaycan K(b)P MK-nin Sovet ticarəti şöbəsində müdir müavini, "Partiya işçisi" jurnalının məsul redaktoru kimi çalışmış, eyni zamanda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. M.Cuvarlinski 1932–1934-cü illərdə o zamankı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun "Sosialist təsərrufatı nəzəriyyəsi" kafedrasına rəhbərlik etmişdir. İnstitutda sosialist təsərrufatı və partiya quruculuğu məsələlərindən dərs deyən Məmməd Cuvarlinski 1933-cü ildə dosent elmi adına layiq görülmüşdür (*Mərdanov, 2010, 75-76*).

O, 1934-1935-ci illərdə Azərbaycan Xalq Maarif komissarı vəzifəsində çalışmış, Gəncə şəhərində Azərbaycan Kənd Təsərrufatı İnstitutunun yaradılmasında xüsusi xidməti olmuşdur. M.Cuvarlinski məktəb və maarif haqqında bir neçə kitabı, iyirmiyə qədər məqaləsi işıq üzü görmüşdür.

Xalqını böyük məhəbbətlə sevən, maarifpərvər şəxsiyyət M.Cuvarlinski 1930-cu illərin ağır repressiyasına məruz qalmış, Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nin bürosundan və partiya işindən xaric olunmuş, 1937-ci ildə dünyasını dəyişmişdir (*Mərdanov, 2010, 77*).

SSRİ Pedaqoji Elmlər Akademiyasının akademiki, Əməkdar elm xadimi Mehdi Məmməd oğlu Mehdişadə 1903-cü ildə Cəbrayıl qəzasının Daşkəsən kəndində anadan olmuş, 1914-cü ildən 1919-cu ilədək Daşkəsən kəndində tədrisi rus dilində aparılan 3 sinifli ibtidai rus-tatar məktəbində təhsil almışdır. 1920-ci ildə kəndlərdə qiraət komasının müdiri kimi əmək fəaliyyətinə başlamış, 1921-ci ildə rayon mərkəzində açılan pedaqoji kursda təhsil almış və kursu bitirdikdən sonra Daşkəsən kənd birdərə-cəli məktəbinə müəllim və müdir təyin edilmişdir.

1923-cü ilin may ayında Mehdi Mehdişadə Cəbrayıl qəzasından Bakıya üç aylıq ali pedaqoji kursa göndərilmiş, həmin kursu müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra Qəza Xalq Maarif Şöbəsinin göndərişi ilə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun hazırlıq kursuna, 1924-cü ildə isə fizika-riyaziyyat fakültəsinin birinci kursuna qəbul olunmuşdur.

1926-cı ildə ali təhsilini bitirib fizika və riyaziyyat müəllimi kimi Cəbrayıl qəzasının Karyagin (indiki Füzuli) şəhərindəki orta məktəbdə pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir.

1930-cu ilin mart ayında Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının İctimai tərbiyə baş İdarəsinin elmi katibi və Xalq Maarif Komissarının birinci müavini - Ayna Sultanovanın köməkçisi vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

1931-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı nəzdində pedaqogika ixtisası üzrə yenidən təşkil edilmiş aspiranturaya qəbul olunmuş və həmin ilin sentyabr ayından elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlamış, aspiranturanı bitirdikdən sonra, 1934-cü ildə pedaqoji fakültənin dekanı, bir müddətdən sonra isə elmi işlər üzrə direktor müavini vəzifəsinə irəli çəkilmişdir.

M.Mehdişadə 1941-ci ildə "Azərbaycan məktəblərində savad təlimi tarixi" mövzusunda namizədlik, 1956-cı ildə isə Moskvada "Azərbaycan sovet məktəbinin tarixi" mövzusunda doktorluq dissertasi-

yası müdafiə etmiş və pedaqoji elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almış, 1957-ci ildə professor seçilmişdir.

1950–1951-ci illərdə ölkənin ən nüfuzlu ali məktəblərindən biri olan Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun rektoru vəzifəsində çalışmışdır.

1951-ci ildə Dəstəfur seçki dairəsindən Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilmiş, 1951-ci ilin noyabr ayında isə Bakı Şəhər Soveti İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavini vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

Mehdi Mehdizadə 1952-ci ilin mart ayından başlayaraq, 25 ilə yaxın müddətdə (1952–1954; 1960–1980) Azərbaycan SSR-nin maarif naziri vəzifəsində respublikanın xalq maarifinə rəhbərlik etmiş, 1954-cü ildə yenidən Pedaqoji İnstitutuna rektor vəzifəsinə göndərilmişdir.

Görkəmli alim və təhsil təşkilatçısı 1960-cı ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXIV qurultayında Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin üzvü seçilmiş, həmin ilin mart ayında isə yenidən Azərbaycan SSR maarif naziri vəzifəsinə təyin edilmişdir.

1966-cı ilin avqust ayında yeni yaradılan SSRİ Pedaqoji Elmlər Akademiyasının təsis komissiyasının tərkibinə daxil edilmiş və birbaşa akademiyanın həqiqi üzvü seçilmişdir.

Akademik Mehdi Mehdizadə oncildlik "Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası"nın, Moskvada nəşr olunan dördcildlik "Pedaqoji Ensiklopediya"nın, ikicildlik "Pedaqoji lüğət"in müəlliflərindən biri kimi tanınır.

Həyatının son illərində tamamladığı "Məktəb və məktəbli şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı"; "Azərbaycanda məktəb təhsilinin və pedaqoji fikrin inkişafı" adlı əsərləri görkəmli alimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir (*Mərdanov, 2010, s. 99-102*).

Akademik Mehdi Məmməd oğlu Mehdizadə 1 may 1984-cü ildə Bakı şəhərində vəfat etmiş, İkinci Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur.

1961-1964-cü illərdə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Dövlət Texniki Peşə Təhsili Komitəsinə başçılıq etmiş, respublikada texniki-peşə təhsili sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsində, kadrların təhsili və tərbiyəsində xüsusi xidməti olmuş "Şərəf nişanı" ordeni ilə, "1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində əmək igidliyinə görə" medalla təltif edilmiş Musa İsgəndər oğlu Ağayev 1914-cü ildə Şuşa şəhərində dünyaya göz açmışdır. 1924-cü ildə ilk təhsilini Bərdə məktəbində almış, 1930-cu ildə Bakıya gələrək, Stalin adına fəhlə fakültəsinə daxil olmur. 1933-cü ildə fəhlə fakültəsini bitirib, Məşədi Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun neft mədəni fakültəsinə qəbul edilmişdir.

1938-ci ildə neftçi-mühəndis ixtisası üzrə neft sənayesi sahəsində əmək fəaliyyətinə başlayan M.Ağayev, əvvəlcə neftçıxarma ustası, quyuların tədqiqi və işlədilməsi üzrə mühəndis, sonra isə "Az-neft" Birliyi normativ-tədqiqat qrupunun baş mühəndisi vəzifələrində işləmiş, İkinci dünya müharibəsi illərində isə Qazaxıstan SSR-in neft sənayesində çalışmışdır.

1946-cı ildən Bakı Şəhər Partiya Komitəsi Aparatında rəhbər partiya işində çalışmış, 1957-ci ildə Azərbaycan KP Kirov Rayon Komitəsinin birinci katibi vəzifəsində işləmişdir.

M.Ağayev Azərbaycan SSR Ali Soveti və Bakı Şəhər Sovetinin deputatı və Bakı Partiya Komitəsinin üzvü seçilmişdir.

1965-ci ildə dünyasını dəyişmiş, Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur (*Mərdanov, 2010, 133*).

ELM VƏ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik bölgələri içərisində xüsusi yer tutan Qarabağ bölgəsində elmin inkişafı Qafqaz Albaniyasında V əsrin başlanğıcında alban əlifbasının icad edilməsi ilə başlanır. Üzərində Alban yazıları olan əşyaların həm Qarabağ ərazisinin bir çox abidələrində tapılması, eləcə də çox da uzaq olmayan Mingəşevirdən aşkar edilməsi Qarabağda yazı mədəniyyətinin özəlliyi haqqında tutarlı məlumatlardır [*Hacıyev, 2010, 20*]. Alban əlifbası 52 hərfdən ibarət olub, bizə qədər gəlib çatan və çatmayan yazılı əsərlərin, bilik mənbələrinin bu əlifba və bu dildə yazılması ilə şərtlənmişdir. Xüsusilə Qarabağın ərazisinə daxil olan və Albaniya dövlətinin paytaxtı kimi dirçəldilən Bərdənin Kalankat kəndində dünyaya göz açmış M. Kalankatuklunun "Albaniya tarixi" [*Kalankatuklu, 1993*], VII əsrdə yaşamış Alban hökmdarı Cavanşirin ölümünə şeir həsr etmiş şair Dəvdəkin elegiyası, eləcə də alban kilsəsinin, alban

kilsə məclislərinin 488-ci il Aquen və 705-ci il Bərdə qurultayının kanonik qərarları məhz alban dilində yazılmışdır. Bu əsərlər və kilsə kanonları Qafqaz Albaniyasında hələ ilk orta əsrlər dövründən tarix və ədəbiyyat sahəsində, eləcə də qanunvericilikdə elmi biliklərin inkişaf etdirilməsinə əyani sübutdur.

Tarixdən məlum olduğu kimi, Azərbaycanla birgə Qarabağ da VII əsrin əvvəllərində ərəb işğalları labirintinə düşür və artıq VIII-IX əsrlərdə burada işğallar tam başa çatır. Bu işğalların dözülməz siyasi, iqtisadi və hərbi nəticələrini bir kənara qoysaq, Azərbaycan da ərəblərin yaratdığı dünyəvi mədəniyyətə qovuşur və bu mədəniyyətə, digər xalqlar kimi, öz töhfələrini verməyə başlayır. VII-XII əsrlərdə ərəblərin yaratdığı dünyəvi mədəniyyət içərisində elmi biliklər xüsusi yer tutmuş, praktiki təcrübələr, müşahidələr hesabına xeyli zənginləşmişdir. VIII-IX əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda ərəb işğallarının bərqərar olması və tarixi Azərbaycan torpaqlarının Ərəb xilafəti tərkibinə qatılması ilə elm sahəsində ərəb təsirinin güclənməsi meyilləri müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın elm biliciləri ərəb elminin üsullarını sadəcə olaraq əhkam kimi qəbul etməmiş, onu xalq bilikləri və təcrübələri hesabına xeyli zənginləşdirmişlər. Onlar yaxşı dərk edirdilər ki, "elm idrakın bir forması olmaqla, təbiətin öyrənilməsi, cəmiyyətin və təfəkkürün inkişafı üçün yaradılan biliklər sistemidir. Elmin ictimai vəzifəsi insanlara təbiət, cəmiyyət haqqında dəqiq, dürüst biliklər aşılamaq, onlarda elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq və hərtərəfli, kamil şəxsiyyət yetişdirməkdir" [ASE, IV c., 1978, 40]. Buna görə də elm öyrənmək vacib şərtdir, Peyğəmbərimiz Həzrəti-Məhəmmədin söylədiyi kimi, "ömrünü elmə sərf edən insan heç vaxt ölmür, əbədiyyətə qovuşur, əməllərdə yaşayır".

İlk orta əsrlərdə Xilafət tərkibində Azərbaycan şəhərlərinin inkişafı, iqtisadi dirçəliş, ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, bir sözlə, ölkənin sosial-iqtisadi yüksəlişi mədəniyyət və elmin inkişafına səbəb olmuş, müxtəlif elm sahələrinin xalq müdrikliyindən bəhrələnən görkəmli nümayəndələri meydana gəlmişdir. Bu dövrdə Qarabağın Bərdə şəhəri inkişat edən şəhərlər sırasında öncül yerlərdən birini tutmuşdur. Tarixi Qarabağın baş şəhəri olan Bərdə orta əsrlərdə yüksək inkişaf mərhələsinə çataraq sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi kimi Azərbaycan şəhərləri içərisində xüsusi seçilmişdir. Albaniyalı mənbələrdə – Partav, gürcüdilli mənbələrdə – Bardos, farsdilli mənbələrdə – Bardexdan, ərəbdilli mənbələrdə – Barda, azərbaycandilli mənbələrdə isə Bərdə adlandırılan bu şəhər eramızın III əsrindən başlayaraq sürətlə tarixi səhnəyə çıxaraq nəhəng iqtisadi, inzibati və mədəni mərkəz kimi nəinki Qafqaz Albaniyasında, hətta Yaxın və Orta Şərqdə məşhurlaşmışdır. VIII əsrdən başlayaraq Bərdənin Xilafətin şimal vilayətinin mərkəzinə çevrilməsi də onun güclü inkişafına səbəb oldu. Şəhərin sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi böyüməsi, əhalisinin artması və yerli biliklərlə müsəlmanlığın gətirdiyi yeni elmi biliklərin qovuşması cəmiyyətin elmə, biliyə yiyələnməsi üçün geniş meydan açdı, yeni mədəni mühit yarandı. Ərəb dilində yazıb-yaratmış bir çox alimlər, şair və yazıçılar, ictimai xadimlər meydana çıxdı [Hacıyev, 2008, 172]. Mənbələrdən məlum olur ki, orta əsrlərdə əslən bərdəli olan böyük zəka sahibləri təkcə Qarabağda deyil, dünyanın Bağdad, Qahirə, Dəməşq, Şiraz, Herat, Nişapur, Təbriz və b. şəhərlərində elmlə məşğul olmuş, mənsub olduqları xalqı və bölgəni dünya miqyasında şərəflə təmsil etmişlər. Onlar elm aləmində tanınmış bir çox alimlər və mütəfəkkirlər kimi, hüquqa, fəlsəfəyə, tibbə, tarixə, coğrafiyaya, dini biliklərə, hədislərə və digər elmlərə dair qiymətli əsərlər yaratmışlar. Onların içərisində Azərbaycandan kənarda da məşhur olan Hafiz ibn Əziz əl-Bərdəi, Məkki ibn Əhməd Bərdəi, Abdulla ibn Əbdülməlik və b. bir çox elm sahələri ilə yanaşı, xalq təbabətinə aid də qiymətli əsərlər yaratmışlar. Ərəb tarixçisi Yaqut Həməvi təsdiq edir ki, Mavərənnəhrə və Xorasana səyahət etmiş bərdəli Məkki ibn Əhməd Bərdəi elmin müxtəlif sahələrinə (astronomiya, fəlsəfə, coğrafiya, təbabət) aid saysız-hesabsız kitablar yazmışdır [Эфендиев, 1964, 27; Azərbaycan tarixi, 1961. I c., 170-171]. Məkki ibn Əhməd Bərdəi mühəndis, səyyah və hədisçi idi. O, Dəməşq şəhərində Əhməd ibn Umeyrdən, Trablisdə Abdulla ibn Həsəndən, Bağdadda Əbü-l-Qasim Bəğəvidən təhsil almışdır. Alim 941-942-ci ildə Nişapura, 961-ci ildə isə Mavərənnəhrə getmiş, Səmərqənddə hədisçilər dənəyini yaratmışdı. O, 965-ci ildə Şaş (Daşkənd) şəhərində vəfat etmişdir. Mənbələrdə bildirilir ki, Məkki ibn Əhməd Bərdəi təkcə Xorasanda insanı hey-rətə salacaq qədər kitab yazmışdı. Tarixçi-alim Q. Hacıyev orta əsrlərin mənbə və məxəzlərinə istinad edərək əslən bərdəli olan digər elm adamlarının, dövlət və din xadimlərinin haqqında da maraqlı məlumatlar əldə etmişdir:

Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Yəhya Hilali əl-Bərdəi xaricilər təriqətinin görkəmli nümayəndə-

lərindən biri idi. O, əsas təhsilini Bağdadda almış, şair və alim kimi tanınmışdı. Sonraları, Səmərqəndə gəlmiş və burada hədis söyləməklə şöhrətqazanmışdı. O, ənənəvi dini fənnlərlə yanaşı, filologiya ilə məşğul olmuşdur. Onunla şəxsən görüşmüş ən-Nədim onundünyagörüşü, əsərlərinin adı barədə məlumat vermişdir. ƏbuBəkr Məhəmməd əl-Bərdəi təqiblərə məruz qalmış, əsərləri gizlədilmişdir. Bu səbəbdən onun əsərləri itmiş və zamanəmizə qədər gəlib çatmamışdır.

Səid ibn Əmr Əbu Osman əl-Əzdi əl-Bərdəi Dəməşqdə və Xilafətin başqa mərkəzlərində tanınmış hədis bilicisi idi. O, bir çox müsəlman mədəni mərkəzlərində olmuş, görkəmli ilahiyyatçılardan təhsil almışdır. Alim Dəməşq şəhərində islam hüquqşünası Əbu Zuranın hədislərinə qulaq asmış və onun ardıcıllarından biri olmuşdur. Səid əl-Bərdəi yalnız hədis söyləməmiş, onların təhrif edilməsinə qarşı mübarizə aparmışdır. Onun 883-cü ildə vəfat etdiyini bildirilir.

Əhməd ibn Ömər Əbül-Həsən əl-Bərdəi Bağdadın mütəzili təriqətinə mənsub olan mötəbər alimlərindən olmuşdur. O, mütəzililərdən Əbu Mücaəllad ibn əl-Hüseyndən təhsil almışdır. Əhməd ibn Ömər Əbül-Həsən əl-Bərdəi haqqında mənbələrdə bildirilir ki, o, yüksək təhsil görmüş, görkəmli alim olmuşdur. Bağdadın bir çox görkəmli alimləri ondan dərs almışdılar. Onlardan şəfi fəqih Əbu Abbas Əhməd ibn Ömər ibn Sürayc, malikilərin başçısı Əbu Həsən Abdullah ibn Muta əl-Fədl, mütəkəllim fəqih Teyyib Məhəmməd ibn İbrahim Xalid əl-Bağdadini göstərə bilərik. Onun IX əsrin ikinci yarısında yaşadığı güman edilir [*Hacıyev, 2008, 176-177*].

Bağdadda yaşamış **Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun Bərdici əl-Bərdəi** haqqında mənbələrdə maraqlı məlumat verilir. Harun Bərzəi və ya Bərdəi Bərdə şəhəri yaxınlığında olan Bərdicdən Bağdada getmiş və orada yaşamışdır. Əbu Səid əl-Eşəc, Harun ibn İshaq, Rəbi ibn Süleyman, eləcə də Şam, Hərameyn, Əcəm, Misir, İrak və Cəzirədəki alimlərdən təhsil almış, elm öyrənmiş və fəaliyyət göstərmişdir. Əhməd ibn Harun Bərdəi hədisdən bəhs edən bir sıra kitabların müəllifidir. Onun yazdığı «Əl-Əsma əl-mufrədə» kitabı müsəlman ideoloqları üçün ən qiymətli kitablardan biri hesab edilir. Həmin kitabın əlyazması Qüdsdə (Yerusalimdə Xalidiyyə kitabxanasında) saxlanılır. Hədis elmində sika, mömin və hafis kimi dəyərləndirilən Bərdicin daha iki əsəri günümüzdə gəlib çatmışdır. Onlardan biri "Tabakat-ül əsma il-mufrədə", ikincisi "Cüz fi mən rəva anin-nəbiyyi... min əş-sahabə fil-kəbair" dir. Əhməd ibn Harun Bərdəi təxminən yetmiş yaşlarında Bağdadda vəfat etmişdir.

Məhəmməd ibn Zeyd ibn Yədəhdəvayh əl-Həysəm əl-Bərdəi ilk təhsilini Bərdədə almış, sonra Misirə gedərək uzunmüddət orada yaşamışdır. O, ədəbiyyat, dil və poeziya sahəsində böyük şöhrət qazanmışdır. Onun ləyaqət və qabiliyyətinə hörmətlə yanaşmış Əbu Əbdül-Kadi öz vəqf mülkünün bir hissəsini istifadə üçün ona vermişdir. Əbül Qasim Təbərani 912-ci ilin aprelində onun mühazirələrini dinlədiyini bildirir. Təəssüf ki, onun əsərləri bizə məlum deyildir.

Mütəzilik cərəyanının Azərbaycanda ən böyük nümayəndələrindən biri bərdəli **Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Abdullah ibn Əbülhəsən Bərdəi** olmuşdur. Məhəmməd ibn Abdullah Bərdə şəhərində anadan olmuş, bir müddət Bağdadda yaşamışdır. Onun haqqında isə yeganə ilk mənbənin öz müasiri ən-Nədimin (936-995) «Əl-Fihrist» («Göstərici») kitabından ibarət olduğu göstərilir. Mütəfəkkirlə şəxsən tanış olmuş müəllif onun əqidəsinə və əsərlərinə dair yığcam şəkildə dəyərli məlumat vermişdir. Alim təxminən 961-ci ildə vəfat etmişdir. Ən-Nədim Əbu Bəkr Məhəmməd Bərdəinin aşağıdakı əsərlərinin adını çəkmişdir: "Kitab əl-murşid fil-fiqh" ("Fiqhə dair rəhbər kitab"), "Kitab ər-rədd ələ əl-muxtalifin fil-fiqh" ("Fiqhə dair müxalifətçilərə cavab kitabı"), "Kitab təzkirət əl qərib fil-fiqh" ("Fiqhə dair qəribin xatirə kitabı"), "Kitab ət-təbəssür lil-mütəllimin" ("Öyrənənlər üçün düşüncə kitabı") "Kitab əl ehticac ələ əl-muxəlifin" ("Müxalifətçilərə qarşı etiraz kitabı"), "Kitab əl-cami fi üsul əl-fiqh" ("Fiqhin əsaslarına dair məcəllə kitabı"), "Kitab əd-dua" ("Dua kitabı"), "Kitab əl-izkar vət-təhkim" ("Xatırlama və təhkimetmə kitabı"), "Kitab əs-sünnə və-l-cəməa" ("Sünnə və camaat haqqında kitab"), "Kitab əl imamə" ("İmamət haqqında kitab"), "Kitab ibn ər-Rəvəndi fil-imamə" ("İmamətə dair ibn Rəvəndinin kitabı əleyhinə kitab"), "Kitab təhrim əl-muskir" ("Spirtli içkini qadağan etmək haqqında kitab"), "Kitab ər-rədd ələ ma qalə bilmutə" ("Mütəni təsdiq edən müddəanın rəddi barəsində kitab"), "Kitab ən-naki-sin" ("Qaydanı pozanlar haqqında kitab") "Kitab əl-iman və-nüzur" ("İman və vəd haqqında kitab"). Əsərlərindən aydın olur ki, Əbu Bəkr Məhəmməd Bərdəi zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. Öz dövrünə görə, yuxarıda göstəriləyi kimi, mütərəqqi sayılan xaricilərin hüquq normaları, onların əsas tələbləri

mütəfəkkirin kitablarında geniş şərh edilmişdir. Bu əsərlərin heç biri hələlik əldə olmamışdır. [*Hacıyev, 2008, 179-180*].

Mühiddin Məhəmməd əl-Bərdəi (...?-1521) filosof, ilahiyyatçı və hüquqşünas idi. Mütəfəkkiri "görməli alim" adlandıran İbn İmdad Hənbəli onun ziyalı ailəsindən çıxdığını, ilk təhsilini atasından aldığını yazır. Məhəmməd Bərdəi Bərdə şəhərindən Şiraz və Herat şəhərlərinə getmiş, müxtəlif elmləri dərinlən öyrəndikdən sonra Bursa şəhərinin Əhməd paşa mədrəsəsində müəllimlik etmişdir. O, məntiq, fəlsəfə və Quranın təfsirinə dair əsərlərin müəllifidir. Müəllifin məntiqə aid olan "Kateqoriyalara giriş" kitabının haşiyəsinin əlyazma nüsxələri Sankt-Peterburqda, Tehrandə və dünyanın başqa yerlərində saxlanılır. Qahirənin Hədiviyyə kitabxanasındakı nüsxəni xəttat İsmayıl ibn Əli hicri tarixi ilə 641-ci ildə köçürüb qurtarmışdır. Məhəmməd Bərdəinin bu traktatına orta əsrlərdə "İzahat" ("ət-Təliqat") yazılmışdır. Onun əlyazma nüsxələrindən biri Sankt-Peterburq Şərqşünaslıq İnstitutundadır.

Səduallah əl-Bərdəi XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərində yaşamış, filologiyaya dair bir sıra əsərlər yazmışdır. Alim "Hədəiq əd-dəqə fi şərh risalet əllamət əl-həqəiq" ("İncə mətləblər bağı, incə biliklərin həqiqi traktatlarının şərhləri"), "Haşiyə əl-ət-təsrif əl-İzz" ("Ət-Təsrif İzzi" əsərinə haşiyəli şərh") adlı qiymətli əsərlər yaratmışdır. Bunlardan əlavə o Kəpəz dağına aid poema həsr etmişdir ki, həmin poemanın əlyazması Azərbaycan MEA Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılır.

Mənbələrdə bərdəli alimlərdən başqa Bərdədən çıxmış siyasi və ictimai xadimlərin də adları çəkilir. Onların bir çoxunun zamanəsinin ictimai, siyasi həyatında fəal rol oynadığı qeyd edilir. Şirvanşah Məzyədilər sülaləsindən olan Yəzid ibn Əhmədin (991-1027) dövründə Şirvanşahlar dövlətinin idarə edilməsində iştirak etmiş **Abbas Bərdəinin** və onun oğlanlarının adı çəkilir və bildirilir ki, Yəzid ibn Əhməd 998-ci ildə bütün dövlət işlərini Abbas Bərdəinin oğulları Əbdü-l-Əzizə və Əbdül-Səmədə tapşırırmış, dövlət işlərinin idarə edilməsində həmişə onlarla məsləhətləşmişdir.

Qazi Məhiyəddin Bərdəi (XIV əsr) dövlət xadimi olmuş, dövrünün siyasi işlərində fəal iştirak etmişdir. XIV əsrin ortalarında monqol əsarətinə qarşı mübarizədə məharətli natiq Qazi Məhiyəddin Bərdəi mühüm rol oynamışdır. Məlik Əşrəfin zülmündən əhalinin ölkəni tərk etdiyi vaxt Qazi Məhiyəddin Qızıl Ordanın paytaxtı Saray şəhərinə gəlmiş, orada vaizlik edərək məşhurlaşmışdı. Onun moizələrinin birində Qızıl Orda hakimi Canıbəy də iştirak etmişdi. Qazi Məhiyəddin Bərdəinin Məlik Əşrəfin zümlərinə aid olan moizəsini eşidən məclis əhli ilə birlikdə Canıbəy də ağlamışdı. Qazi Məhiyəddin Bərdəinin çağırışını eşitmiş Canıbəy böyük qüvvə ilə Azərbaycana gəlmiş və Məlik Əşrəfi hakimiyyətdən salmışdı [*Hacıyev, 2008, 181-183*].

Bütün bunlardan başqa, Əbu Bəkr Əbdüləziz ibn Həsən Bərdəi, Məhəmməd ibn Xalid Bərdəi, Səid ibn Qasim Bərdəi, Əbu Əli Hüseyn ibn Süfvan ibn İshaq ibn İbrahim Bərdəi, Əli ibn Əbdüləziz Bərdəi, Şeyx İbrahim ibn Şihabəddin Gülşəni Bərdəi kimi elm və din xadimləri də olmuşdur ki, onlar orta əsrlər Qarabağında elmi biliklərin formalaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmişlər.

Sonrakı dövrlərdə Bərdənin, eləcə də bütövlükdə Qarabağın uzun müddət ölkənin siyasi həyatından kənarda qalması bölgədə mədəni həyat təcridcən zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Yalnız XVIII əsrin ortalarından başlayaraq Qarabağ xanlığının yaranması, Şuşa şəhərinin bina edilməsindən sonra bölgədə mədəni-məişət şəraitinin dirçəldilməsi sürətlənmiş, Şuşa şəhəri xanlığın paytaxtı olması ilə yanaşı, orada sənət, mədəniyyət və elmi-ədəbi mühit də qaynar axarına düşmüşdür. Xüsusilə XIX əsrdə Azərbaycanın, eləcə də Qarabağın elm, ticarət və sənət mərkəzi olan Şuşa şəhəri sürətlə böyümüş, əhalisinin sayı xeyli artmışdır.

XIX əsrdə Qarabağda elm sahəsi kimi tarix və tarixşünaslıq yüksələn xətlə inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, XIX əsr tarixşünaslığında Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlıqlarının siyasi tarixinin öyrənilməsi sahəsində ilk addımlar atılmağa başladı. Bu baxımdan Qarabağ xanlığı tarixçilərin diqqətini daha çox cəlb edirdi. Qarabağ xanlığının siyasi tarixinə dair ilk əsərin müəllifi **Mirzə Adıgözəl bəy** (1770-1848) olmuşdur. Mirzə Adıgözəl bəy Haqverdi oğlu Qarabağ bəyləri nəslindən olub, öz dövrünün savadlı adamlarından biri olmuşdur. 20 yaşında Tiflisdə gürcü çarının sarayında olan Rusiya naziri Kovalevskinin yanında qulluğa girən M. Adıgözəl bəy sonralar müxtəlif vəzifələrdə çalışmış və rus ordusu kapitanı rütbəsinə qədər yüksəlmişdi. Öz əlinə böyük var-dövlət keçirmiş M. Adıgözəl bəy 1830-cu ildə istefaya çıxmış, ömrünün son illərində Qarabağ məhkəmələrində iclasçı vəzifəsində olmuş və xanlığın bütün siyasi

işlərinə qarışmışdı. 1845-ci ildə M.Adıgözəl bəy Tiflisin vitse-qubernatoru podpolkovnik M.P.Qolubyakinin tapşırığı üzrə Qarabağın tarixini yazmış və "Qarabağnamə" adlanan bu əsərdə xanlığın 1736-cı ildən 1828-ci ilə qədər siyasi tarixini əks etdirməyə çalışmışdır [*Qarabağnamələr, 1989. I kitab, 185*]. Tədqiqatlardan məlum olur ki, "yazısının çoxluğuna görə əsəri qələmə almaq Mirzə Adıgözəl bəy üçün çətin olmuşdur, buna görə də "Salari" təxəlluslu Mirzə Hüseyn Məmmədəğa adlı birisi onun söylədiklərini qələmə almışdır" [*Mustafazadə, 2010, 14*]. Müqəddimə, on iki fəsil və müəllifin öz yazdığı tərcümeyi-halından ibarət olan bu əlyazması ilk dəfə Azərbaycan və rus dillərində 1950-ci ildə Azərb.SSR EA Tarix İnstitutu tərəfindən nəşr olunmuşdur. Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanın fəaliyyətinə, Transqafqazın mühüm mədəni mərkəzlərindən biri kimi şöhrətlənən Şuşanın bina edilməsinə, Qarabağ xanlığının xarici siyasətinə, onun Rusiya, İran və Türkiyə ilə münasibətlərinə geniş yer ayırmış, tərəkəmə-elat həyatının bir sıra cəhətləri onun əsərində öz dəqiq əksini tapmışdır. Mirzə Adıgözəl bəyin "Tarixi"ndə Qarabağın türk toponimikasına da yer ayrılmış, onun Azərbaycan torpağı olması fikri əsaslandırılmışdır. Baxmayaraq ki, əsərin əlyazması XIX əsrin 50-ci illərində qədim erməni (qrarar) dilinə də tərcümə olunmuşdu, həmin dövrdə bu əsər artıq Qarabağı erməniləşdirmək siyasətini həyata keçirməyə başlayan erməni dairələrində təzkib olunmamışdı. Bu, ilk növbədə, müəllifin əsaslandığı qaynaqların dəqiqliyi ilə bağlı idi [*Azərbaycan tarixi, 1996, 750*].

Qarabağ xanlığının tarixinə dair ikinci əsərin müəllifi **Mirzə Camal Cavanşir** 1733-cü ildə Qarabağın Xocalı kəndində doğulmuş, İbrahimxəlil xanm, daha sonra Mehdiqulu xanın vəziri olmuşdur. 1823-cü ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən sonra o, məhkəmədə çalışmağa başlamış və 1840-cı ildə yaşına görə istefaya çıxmışdır. 1853-cü ildə vəfat etmişdir [*Hüseynzadə, 1967, 52*]. Mirzə Camal yaxından tanıyan məşhur qafqazşünas-alim A.P.Berjenin yazdığına görə o, "fars, ərəb və osmanlı dillərindən başqa, avar və ləzgi dillərini də yaxşı bilirdi. Tarix, coğrafiya və astromomiya barəsində mükəmməl məlumatı vardı. Tibb elminə bələd olduğu üçün istefaya çıxdıqdan ömrünün sonuna qədər xəstələri pulsuz müalicə edirdi. Ona görə də xalq arasında böyük hörmət qazanmışdı". Mirzə Adıgözəl bəydən fərqli olaraq Mirzə Camal öz "Qarabağ tarixi"ni fars dilində qələmə almışdı. Onun tədqiqatının başlıca məziyyətlərindən biri müəllifin təsvir edilən hadisələrdən bir çoxunun iştirakçısı və şahidi olması uzun illər boyu Qarabağın və Azərbaycanın digər bölgələrinin hərbi və siyasi xadimləri ilə əlaqə saxlaması idi. Mirzə Camalın az qala yarım əsr davam edən geniş ictimai-siyasi fəaliyyəti, zəngin həyat təcrübəsi, dövlətin idarə olunması sahəsindəki bilik və sənəti "Qarabağ tarixi" əsərini tarixşünaslıq elminin ciddi nailiyyətlərindən biri etmişdi. Mirzə Camalın tarixi təfsirlərində başlıca yeri Qarabağ xanlığının siyasi müstəqillik uğrunda xarici təsirlərə qarşı apardığı mübarizə tuturdu. Xanlığın daxilindəki qüvvələr nisbətində və hakimiyyət daşınanlarına yaxşı bələd olan müəllif Azərbaycanın bu sonuncu müstəqil bölgəsini parçalamaq və yad təsirlərə tabe etdirmək sahəsində erməni müləklərinin dağıdıcı və xəyanətkar fəaliyyətinin açılmasına müəyyən yer ayırmışdı. Qarabağ tarixini araşdıran digər müəlliflərdən fərqli olaraq Mirzə Camal xanlığın daxili və xarici siyasətilə bir sırada iqtisadi, torpaq mülkləri problemlərinə də toxunmuşdur [*Azərbaycan tarixi, 1996, 750-751*].

1847-ci ildə polkovnik Şah Əmirxan Bəylərov Mirzə Camala bildirmişdir ki, Qafqaz canişini M.S.Voronsov Qarabağ xanlığının tarixini, xanlıqda mövcud olmuş qanun-qaydaları bilmək istəyir. Mirzə Camal Voronsovun tapşırığını yerinə yetirərək həmin il fars dilində "Tarixə-Qarabağ" ("Qarabağ tarixi") əsərini yazmışdır. Əsər Qarabağın coğrafi vəziyyətinin təsviri ilə başlayır. Sonra Qarabağ xanlarının şəcərəsi verilir. Daha sonra xanlığın 1813 - cü ilə - Gülüstan sülhünə qədərki tarixi işıqlandırılır. Müəllif həm xanlıq dövründə, həm də Rusiya üsul- idarəsi dövründə idarəcilikdə iştirak etdiyi üçün onun bilavasitə müşahidələri əsasında verdiyi məlumatlar çox qiymətlidir [*Mustafazadə, 2010, 15*]. Mirzə Camalın əsərinin bir hissəsinin rus dilinə tərcüməsi "Qafqaz" qəzetinin 1855-ci il 61, 62, 63, 67 və 69-cu nömrələrində Mirzə Camal Qarabağı adı ilə dərc edilmişdir. Əsərin çap olunmuş hissələri yenidən 1884-cü ildə "Qafqaz" qəzetinin 139, 150, 154, 161 və 167-ci saylarında dərc edilmişdir [*Qarabağnamələr, 1989. I kitab. 185*].

Qarabağ tarixinə aid yazılmış mühüm əsərlərdən biri də **Əhməd bəy Cavanşirin** 1883-ci ildə rus dilində yazdığı və ilk dəfə "Qafqaz" qəzetinin 1884-cü ildəki saylarında nəşr olunmuş "Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair" (1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər) əsəridir. Əhməd bəy Cavanşirin tər-

cumeyi-halı ilə bağlı məlumatdan aydın olur ki, Əhməd bəyin atası Cəfərqulu bəy Pənahəli xanm qardaşı Mehri bəyin nəvəsi və Məhəmməd bəyin oğlu idi, 1828-ci ildə Şuşa qəzasının Kəhrizli kəndində doğulmuşdur. 1843-cü ildə Peterburqa gedərək Pavlov kadet korpusuna daxil olmuşdur. 1848-1854-cü illərdə hərbi xidmətdə olmuş, Ştab rotmistri rütbəsi almışdır. 1854-cü ildə Kəhrizli kəndinə qayıdaraq təsərrüfat işləri ilə məşğul olmağa başlamışdır. 60- cı illərin sonunda isə Vərəndə mahalının murovu vəziləsinə təyin edilmişdir. Əhməd bəy Qarabağ xanlığının tarixinə həsr olunmuş əsərini 1889-cu ildə Şuşada rus dilində yazmış və ilk dəfə 1884-cü ildə Tiflisdə nəşr etdirmişdir. Onun əsəri kompilyativ səciyyə daşımaqla, o dövrün xronikalarından fərqlənir. Əsərin yazılmasında istifadə etdiyi əsas mənbələr Mirzə Camalın, Mirzə Adıgözəl bəyin və Mir Mehdi Xəzaninin kitabları, həmçinin müxtəlif tayfa və qəbilələr haqqında rəvayətlər, habelə N.Dubrovinin "Zaqafqaziya 1803-cü ildən 1806-cı ilə qədər" adlı əsəri olmuşdur. Əhməd bəyin özündən əvvəlki müəlliflərdən üstünlüyü rus tarixçilərinin əsərlərindən istifadə etməsidir.

Mirzə Yusif Qarabaği [Nersesov] da XIX əsr Azərbaycan salnaməçilərindən biridir. 1798-ci ildə doğulmuş və 1864-cü ildə vəfat etmişdir. 1854-cü ildə Kaspi və Şimali Dağıstan olkələrinin komandanı general-leytenant knyaz Qriqori Orbelianinin yanında xidmətə girmiş və tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur. Knyazın tapşırığı ilə "Tarixi-Safi" adlı əsərini yazmağa başlamış və 1855-ci ildə bitirmişdir. [Hüseynzadə, 1991, 83; Hüseynzadə, 1967, 88]. Əsər farsca yazılmışdır. Mirzə Yusif Dağıstanda işlədiyi müddətdə M.P.Vaqif və onun muasirlərinin əsərlərindən ibarət bir ədəbi məcmuə də çap etdirmişdir. Mirzə Yusifin "Tarixi-Safi" əsərində Qarabağ xanlığının yaranmasından süqutuna qədərki dövrü təsvir olunmuşdur. Əsər əsasən kompilyasiya səciyyəsi daşıyır. Yalnız xristian müləklərinin hüduqları barədə olan məlumat öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan dilində yazılmış ikinci Qarabağ tarixinin müəllifi **Mir Mehdi Xəzani** olmuşdur. Mir Mehdi Mir Həşim bəy oğlu Qarabaği 1819-cu ildə Zəngəzurun Bərgüşad mahalının Məmirli kəndində anadan olmuşdur. Mükəmməl təhsil almış, ərəb, fars dillərini öyrənmiş, dövrünün bir sıra elmlərinə dərinlən yiyələnmişdir. "Xəzani" təxəllusu ilə şeirlər yazmışdır. Təxminən 1894-cü ildə Qarabağın Tuğ kəndində vəfat etmişdir. Mir Mehdi Xəzani Mirzə Camalın nəvəsi Məhəmməd bəy Cavanşirin xahişi ilə Azərbaycan dilində 24 fəsil və xatimədən ibarət "Kitabi-tarixi-Qarabağ" əsərini yazmışdır. Bu əsər 1991-ci ildə "Qarabağnamə"lərin ikinci kitabına daxil edilib nəşr olunmuşdur. Əsər kompilyativ səciyyə daşısa da, Qarabağın tarixi coğrafiyasına həsr olunan hissə empirik dəyərə malikdir [Mustafazadə, 2010, 15-16].

XIX əsrdə Qarabağ xanlığının tarixinə həsr olunmuş əsərlərdən biri də **Mirzə Rəhim Fənamın** "Tarixi-Cədid-Qarabağ" əsəridir. Mirzə Rəhim Fəna (1841-1929) Azərbaycanın tanınmış şairlərindən biri olub, Xurşud Banu Natəvanın yanında xidmət etmişdir. Onun "Tarixi-cədid-Qarabağ" əsərindən yalnız bəzi parçalar mühafizə edilmişdir. Əsər əsasən kompilyativ səciyyə daşıyır. Qarabağ xanlığının sərhədlərinin nisbətən dəqiq təsvir olunması, Şuşa şəhərinin tikilişi prosesinin ardıcıl təsvir olunması əsərdə diqqəti cəlb edir.

XIX əsrin sonlarına yaxın **Baharlı** soyadlı bir şəxs "Əhvalatı-Qarabağ" əsərini yazmışdır. Müəllif İbrahimxəlil xanın yaxın xidmətçilərindən biri olan Mirzə Vəli Baharlımm nəvəsi olmuşdur. Tarixdən məlum olduğı kimi, "Əhvalatı-Qarabağ" əsəri 1888-ci ildə sadə Azərbaycan türkcəsində yazılmışdır. Müəllif əsəri kiminsə sifarişi ilə yazdığını dəfələrlə qeyd edir, ancaq sifarişçinin adını yazmır. Müəllifin sözlərinə görə, əsər 12 fəsildən ibarət olmuşdur. Yeganə nüsxəsi İrəvanda Matenadaranda hifz olunan əsər cəmi üç fəsildən ibarətdir. Kompilyativ səciyyə daşıyan və xeyli dərəcədə xalq arasında danışılan folklor nümunələri əsasında yazılan bu əsərdə Qarabağ xanlığının tarixi, o cümlədən siyasi tarixi qırıq-qırıq, sistemlil, həm də bir sıra hallarda yanlış təsvir edilmişdir. Lakin əsərdə Qarabağın memarlıq abidələri, tarixi şəxsiyyətləri, adət ənənələri, etnoqrafik xüsusiyyətləri haqqında olan məlumatlar diqqəti cəlb edir. "Əhvalatı – Qarabağ" əsəri ilk dəfə 1991-ci ildə "Qarabağnamələr"ın ikinci cildində işıq üzün görmüşdür.

XIX əsrdə Qarabağ tarixinə həsr olunmuş əsərlər icərisində **Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun** "Pənah xan və İbrahimxəlil xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri" adlı əsəri də uzunəməxsus yer tutur. Mirzə Camalın oğlu olan Rzaqulu bəy XIX əsrin birinci yarısında Tiflis şəhərin-

də rus hərbi-inzibati idarələrində qulluq etmişdir. Rzaqulu bəy özünün yazdığı kimi, atası Mirzə Camalın "Qarabağ tarixi"ni xulasə etmiş və əsərə bəzi əlavələr etmişdir [*Mustafazadə, 2010, 16-17*].

Bütün bunlardan başqa, Qarabağda tarixşünaslıq elmi ilə məşğul olan digər müəlliflər də olmuşdur ki, şuşalı müəllim və yazıçı **Həsən İxfa Əlizadənin** "Şuşa şəhərinin tarixi", Qarabağda çoxcəhətli fəaliyyət göstərən müəllim, ədib **Həsənəli Qaradağının** 1880-ci ildə yazdığı və əlimizdə tam olmayan "Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övzaları" və b. göstərə bilərik. Azərbaycanın ilk tarixşünası A.A.Bakıxanovun məşhur "Gülüstanı-İrəm" əsərinin V fəslində Qarabağ tarixinə həsr olunmuşdur.

Qarabağda yaşayıb yaratmış elm xadimlərindən biri də **Bəhmən Mirzə Qacar** olmuşdur. "Şükürnameyi-Şahənşah" və "Taskireyi-Məhəmmədşah" əsərlərinin müəllifi olan Bəhmən Mirzə Qacar ömrünün son dövrlərində Qarabağda (Bərdə və Şuşada) yaşayıb-yaratmış, öz vəsiyyəti ilə sağlığında Bərdədə öz zövqü ilə tikdirdiyi türbədə dəfn edilmişdir [*Hacıyev, 2010, 39*].

XX əsrin əvvəllərinə qədər Qarabağda elm və elmi biliklər tarix elmi ilə yanaşı, musiqi, bəstəkarlıq, memarlıq, rəssamlıq, astronomiya, hərbi sənəti və başqa sahələr üzrə də dirçəldilmiş, böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Sovet dövründə yaşayıb-yaratmış elm xadimlərindən eməkdar elm və texnika xadimi Süleyman Vəzirov, Azərb SSR EA Müxbir üzvü, riyaziyyatçı Cəlal Allahverdiyev, texnika elmləri doktoru Murad Qasımzadə, Azərb. SSR EA Müxbir üzvü, tarixçi Cəmil Quliyev, tibb elmləri doktoru Əlibəy Əlibəyov, biologiya elmləri doktoru, prof. Səttar Əsədov, kimya elmləri doktoru Bahadır Zeynalov, riyaziyyatçı-ak-k. İbrahim İbrahimov, fizik-ak-k Lətif İmanov, geologiya-minerologiya elmləri doktoru Xudu Məmmədov, musiqi tarixçisi və təhqiqçisi, prof. Fərudin Şuşinski və adlarını çəkmə bilmədiyimiz onlarla qarabağlı elm-zəka sahibləri bölgənin elm sahəsində böyük uğurlar qazanmış simalarıdır.

Qarabağda ədəbiyyat - həyatı bədii obrazlarla əks etdirən söz sənəti ilk orta əsrlərdən başlayaraq inkişaf etmişdir. Bu dövrdən "Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin yazılı nümunələri xeyli dərəcədə türk ədəbi mühiti ilə ortaq xarakterli olsa da, orada azəri türklərinin gələcək fərdi keyfiyyətlərinin ilkin şərtləri də görünməkdədir" [*Bayramoğlu, 2007, 297*]. Biz yuxarıda tarix yazarı M.Kalankatuklunun "Albaniya tarixi" əsəri vasitəsilə günümüzdə qədər gəlib çatmış və alban dilində yazılan "Cavanşirin ölümünə ağrı" şeirindən bəhs etmişik. Müəllifin bu şeirində qəhrəmanlığa, cəngavər hökmdar şəxsiyyətinin əzəmət və qüvvətinə dərin inam, güvənc hissi qabarıq duyulur. Cavanşirin qətindən doğan kədər ağırılığı da elə bu duyğuların dərinliyi və fikri-hissi tutumundan irəli gəlir. Cavanşirin hökmdar əzəməti, şahlıq qüdrəti, insanlıq ləyaqəti şeirdə bədii cəhətdən yüksək şəkildə obrazlaşdırılmışdır.

Qarabağda ədəbiyyat və ədəbi fikir M.Füzuli ilə davam etdirilsə də, onun mənsub olduğu nəsil şəcərəsi Qarabağın Bayat tayfası olmuş, XIII əsrdə bu tayfa məlum səbəblər ucbatından Bağdada köçürülmüşdür. Biz tam məsuliyyəti ilə deyə bilərik ki, M.Füzuli əslən-nəslən qarabağlıdır.

XVI əsrdə daha bir şair- Qarabağ bəylərbəyi Uğurlu xan Ziyadoğlu olmuşdur ki, o, "Ziyadi" təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır [*Azərbaycan tarixi, 1996, 432*].

Molla Pənah Vəqif

XVIII əsrin ortalarından başlayaraq Qarabağ xanlığının yaranması, onun baş şəhəri Şuşanın dirçəldilməsi ilə burada ədəbi mühit də özünün qaynar həyatı ilə seçilməyə başlamışdır. Qarabağ ədəbi mühitinin ən parlaq simalarından biri **Molla Pənah Vəqif** olmuşdur.

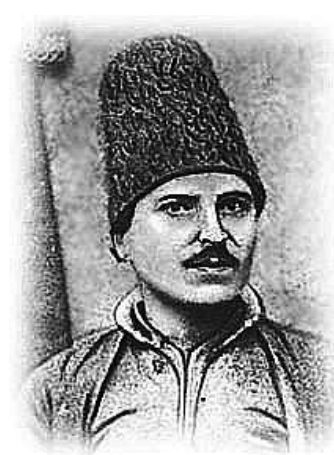
Molla Pənah Vəqif (Pənah Mehdi oğlu) 1717-ci ildə indiki Qazax rayonunun Qıraq Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Dövrünün tanınmış alimlərindən olan Səfi Əfəndinin yanında oxumuşdur. Təqribən 1763-cü ildə Qarabağın Veysəlli kəndinə köçərək bir müddət burada məktəbdarlıqla məşğul olmuşdur. Vəqif sonra Şuşa şəhərinə köçərək Saatlı məhəlləsində məktəb açmışdı. Əsil adı Əlipənah olan şair, Şuşada Molla Pənah Vəqif ("Vəqif" - hər şeydən xəbərdar olan", vəsf edən deməkdir) təxəllüsünü götürmüşdür. Vəqif sarayda əvvəlcə eşikağası, sonra nədimi-hüzür və vəzir vəzifələrini icra etmişdir. M.P.Vəqifin sarayda tutduğu mövqe, xanlığın digər xanlıqlarla və qonşu dövlətlərlə əla-

qələlərində oynadığı rol onun yaradıcılığında dərin iz buraxmışdır [Axundov, 1989, 193-194; Mustafazadə, 2010, 93].

Görkəmli şair və dövlət xadimi Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı Azərbaycan ictimai poetik düşüncəsini sufi və təsəvvüfi məzmunundan ayıraraq onu tamamilə xalqın malı etmək baxımından xeyli irəli getmişdir. Belə ki, Vəqifin lirik qəhrəmanını ancaq həyatda gördüyü, gözəllik və incəliyini, lətafət və mələhətini yaxından duyduğu gözəllər cəlb etmişdir. Bütün bu həyatı gözəllikləri yaxından duyub qəlbi onların insana verdiyi xoş, məstədicə enerjiden ehtizaza gələn aşiqin həyat və yaşamaq eşqi yüksək olmuşdur. Bu poeziyanın dili, üslub və ifadə tərzində xalq təfəkküründən, onun həyat və məişətindən ətrafa, hadisə və proseslərə münasibətindən qidalanır. Ümumxalq təfəkkürü, onun bədii-estetik zövqü və danışmaq dili M.P.Vəqifin poeziya sənətinin qüdrəti ilə daha da cəlalanıb kamilləşmiş, zənginləşmiş və ədəbi dil normasına düşmüşdür. Onun şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri zərifliyi və orijinallığı, mövzusu, məzmun və ideyası, nikbinliyi, həyat eşqi, səmimiyyəti və reallığı ilə diqqəti cəlb edir [Bayramoğlu, 2007, 328-329].

M.P.Vəqif həm də nikbin şair idi. Nikbinlik parlaq ifadəsini Azərbaycan poeziyasında ilk dəfə M.P.Vəqifin şeirlərində tapmışdır.

Öz dövründə M.P.Vəqif təkcə şair kimi fəaliyyət göstərməmiş, həm də xanlığın vəziri kimi dövlətin daxili və xarici siyasətinin istiqamətinin müəyyən edilməsində, Şuşada inşaat işlərində, şəhərin bədii-estetik tərtibatında, memarlıq abidələrinin tikintisində, qala hasarlarının, burlarının inşasında, habelə məşhur əyanların yaşayış binalarının tikilməsində böyük rol oynamışdır [Mustafazadə, 2010, 93-94]. Onu da qeyd etmək ki, M.P.Vəqif poeziyasının və şəxsiyyətinin təsiri ilə XVIII əsrin sonlarına doğru Qarabağda böyük bir şairlər nəsləti yetişməyə başladı. XIX əsrdə həm sayca, həm çeşidcə, həm də keyfiyyətcə artan həmin şairlərin yaradıcılıq potensialı kifayət qədər güclü olmaqla yanaşı, yaradıcılıqlarında həm klassik yazılı ədəbi ənənələr, həm də xalq şeir üslubu qovuşmuş şəkildə üzə çıxırdı. Bu şairlər dəstəsinə Ağabəyim ağa, Əbülfət xan Tuti, Abdulla Cənabzadə, Mirzə Həsən, Qasım bəy Zakir, Məhəmməd bəy Aşiq, Cəfərqulu xan Nəva, Abdulla bəy Asi, Aşiq Pəri, Natəvan, Fatma xanım Kəminə və b. daxil idi.

Qasım bəy Zakir

Qarabağın məşhur şairlərindən biri də **Qasım bəy Zakir (1794-1857)** olmuşdur. O, 1784-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdur. Onun əslisi Qarabağda məşhur olan Cavanşirlər nəslindəndir. Ulu babası Kazım ağa Şuşa şəhərinin əsasını qoyan Pənahəli xanın doğma qardaşıdır. Q. B.Zakir ilk təhsilini Şuşada mollaxanada almış, ərəb, fars, dillərini öyrənmişdir. Bu dilləri bilməsi ona Yaxın Şərqi Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz kimi məşhur söz ustalarının əsərləri ilə tanış olmaq imkanı vermişdir.

Q.B.Zakir Azərbaycanda XIX yüzillik ictimai və maarifçi satiranın banisi, aşiq poeziyasının varisi və davamçısıdır. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının qabaqcıl ənənələrinin layiqli davamçısı olan şair, onun məzmununu xeyli zənginləşdirmiş, haqsızlığı, ictimai bərabərsizliyi, istismarçı siniflərin yaramaz əxlaqını, yadelli işğalçıların özbaşınalığını ifşa edərək, qiymətli əsərlər yaratmışdır. Q. Zakirin ədəbi irsi Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə, onun realist qolunun inkişafı tarixinə yeni bir mərhələ açan hadisə kimi daxil olmuşdur. Q.B.Zakir M. P. Vəqifdən sonra Azərbaycan

bədii dilini yüksək pilləyə qaldırmağa çalışan ən qüdrətli sənətkarlardandır. O, dil məsələsinə yaradıcı sənətkar kimi baxmış, şeirin, sənətin xalqa xidmətinə daima nəzərə almışdır. Şair əsərlərini xalqın başa düşdüyü bədii dildə yazmışdır. Şair satirik şeirləri, qoşmaları, gəraylıları ilə öz dövrünün şairlərindən fərqlənmiş, ustad bir sənətkar kimi diqqəti cəlb etmişdir. Kökü real həyata bağlı olan satira mövzusu Zakirin mübariz qələmi ilə daha yüksək mərhələyə qaldırılmış və mühitin eybəcərlikləri bu parlaq güzgüdə əks etdirilmişdir. Zakirin satirası əsarət, avamlıq və zülmü kəskin tənqid və ifşa etməkdə indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir [Ölməz əsərləri ..., 2014, 2-3].

Qarabağ ədəbi mühitinin ən məşhur qadın şairəsi **Xurşidbanu Natəvandır**. Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qızı olan Xurşidbanu Natəvan 1832-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. O, ailənin yeganə

Xursidbanu Natəvan

övladı, həm də Qarabağ xanlığının sonuncu vərəsəsi olduğu üçün, onu sarayda "Dürrü yekta" (Tək inci), el arasında isə "Xan qızı" çağırmışlar. Məktəb illərində o, Quran-i-Kərimi, eləcə də dünyəvi elmləri mənimsəmiş, ərəb və fars dillərini öyrənmiş, klassik şer normaları ilə tanış olmuşdur. Ömür boyu mütaliəsindən də qalmamışdır. Natəvanın dünyagörüşünün, bədii zövqünün formalaşmasında yaxın və uzaq qohumlarının əməyi az olmamışdır. Qasım bəy Zakir, Mirzə Camal Cavanşir, Mirzə Adigözəl bəy, Əhməd bəy Cavanşir kimi hörmətli və tanınmış şəxsiyyətlər öz yaradıcılıqları, ədəbi söhbət və mübahisələri, eləcə də ağıllı məsləhətləri ilə Xursidbanuda şeirə və sənətə olan şövq və həvəsi qüvvələndirmişlər. 1850-ci ilin payızında ailə həyatı quran Natəvan bir müddət Tiflisdə yaşamışdır. O, bu şəhərdə rus, gürcü mədəni cəmiyyətlərinə qoşulmuş, özü də milli ənənəsi, kübarlara məxsus davranışı və üç dildə sərbəst danışması ilə cəmiyyətlərdə maraq oyatmışdır. Bir sıra vilayət və şəhərlərə səyahətə çıxması Xursidbanunun təfəkkür dairəsinin genişlənməsinə, dünyagörüşünün artmasına təkan vermişdir. X.Natəvan parlaq istedadla və qabaqcıl ideallara malik olan şəxsiyyət olmuşdur. O, Azərbaycan mədəniyyətində və ictimai həyatında dərin izlər qoymuşdur. Ata tərəfdən Cavanşirlər, ana tərəfdən isə Ziyadoğlu-Qacarlara bağlı olan şairə bu iki böyük və şərəfli nəslin poeziya ənənələrini uğurla davam etdirmişdir [Məmmədov, 1989, 18]. Natəvan yaradıcılığa təxminən XIX əsrin 50-ci illərindən başlamışdır. İlk vaxtlar onun "Xursid" imzası ilə yazdığı şeirlərin əksəriyyəti itib-batmış, yalnız cüzi bir hissəsi bizə gəlib çatmışdır. 1870-ci ildən etibarən şairə özünə "Natəvan" (köməksiz, zəif, xəstə) təxəllüsü götürərək, dərin məzmunlu qəzəllərini yaratmışdır. Onun şeirləri hələ sağlığında dildən-dilə düşmüş, əlyazma şəklində yayılmışdır. Xursidbanunun şeirlərini məzmun cəhətdən şərti olaraq dörd qismə ayırmaq mümkündür: aşiqanə şeirlər, təbiət gözəlliklərinə həsr edilmiş şeirlər, müasirlərinə yazdığı mənzumələr və hüznü şeirlər [Məmmədov, 1983, 78].

Natəvanın yaradıcılıq fəaliyyəti təkcə şeirlə bitmir. O rəssamlıqla da məşğul olmuş, həmçinin, onun nəfis əl işləri, müxtəlif janrda tikmələr bacarığı da olmuşdur. Yaradıcılıqla bərabər Xan qızının ictimai və idarəetmə fəaliyyətini də qeyd etmək olar. Şuşaya su kəməri çəkdirmək, kasıblara əl tutmaq, Bakıdan Şıx kəndinə daş yol çəkdirmək, xüsusilə də Şuşada "Məclisi-üns" (yəni, dostluq, ülfət məclisi) yaratmaq, bu məclisə rəhbərliyi və onun bütün xərclərini üzərinə götürmək onun xeyriyyəçilik fəaliyyətinə sübutdur. Natəvanı "Məclisi-üns"ün üreyi adlandırmışlar. "Məclisi-üns"də tanınmış Qarabağ şairləri ilə yanaşı, məşhur xanəndə və sazandələr də iştirak etmişlər.

Yaradıcılığa ənənəvi Şərq mövzusu və şeirlərlə başlayan Natəvanın. qəzəllərində məhəbbət, təbiət gözəllikləri ("Gülün", "Qərənfil" və s.) tərənnüm olunmuşdur. 16 yaşlı oğlunun ölümündən sonra Natəvan bədbin ruhlu şeirlər yazmışdır. ("Ağlaram", "Olaydı", "Getdi", "Sənsiz", "Ölürəm" və s.). Onun əsərləri dərin səmimiyyəti, incə lirizmi ilə seçilir. Yüksək sənətkarlıq nümunəsi olan şeirlərində təkrir, qoşma, rədif, məcaz və s. bədii vasitələr məharətlə işlənmişdir.

Onu da qeyd edək ki, Natəvanın qızı Xanbikə xanım da anasının yolunu davam etdirərək, qəzəllər və rübailər yazmışdır [Quliyev, 2000, 34-36]. Xanbikə xanım həm də "Məclisi-üns"ün üzvlərindən biri olmuşdur.

Qarabağ ədəbi mühitinin formalaşmasında şairlərlə yanaşı, nəsr ustalarının da böyük xidmətləri olmuşdur. Onlardan biri **Yusif Vəzir Cəmənzəminli**dir. Yusif Vəzir Mirbaba oğlu Cəmənzəminli 1887-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Ailənin daşdığı Vəzirov fəmiliası XVIII əsr Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xanın nüfuzlu saray əyanlarından biri olan Mirzə Əliməmmədlə əlaqədardır. Məktəb yaşına çatdıqda Yusif "Kar Xəlfə" adı ilə tanınan Molla Mehdiinin məktəbinə gedir. "Kar Xəlfə" uşaqları oxutmaqdan çox, işlətdiyinə görə, Mirbaba kişi oğlunu

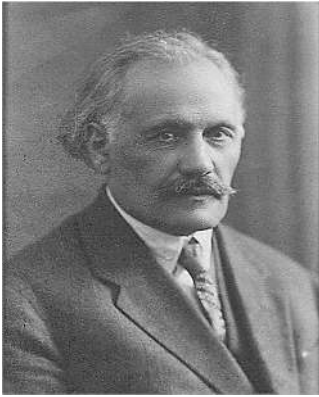
Yusif Vəzir Cəmənzəminli

həmən məktəbdən çıxarılıb Ağdama aparılır. Ağdamda məktəb olmadığı üçün Yusifi Muradbəyli kəndindəki rus məktəbinə qoyurlar. O, burada bir il oxuyub edadiyyə məktəbinə girmək üçün Şuşaya qayıdır (1896). Burada xüsusi məktəblərdə və Şuşa edadiyyə məktəbində oxuyur. Y.V.Çəmənzəminli 1906-cı ilin payızından təhsilini Bakı edadiyyə məktəbində davam etdirir. 1910-cu ildə Müqəddəs Vladimir adına Kiyev İmperator Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur. Y.V.Çəmənzəminli Azərbaycan Respublikasının yaradılmasında, onun daxili və xarici siyasətinin hazırlanmasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə birlikdə çalışmış, istiqlaliyyətin möhkəmləndirilməsi sahəsində xeyli iş görmüşdür. 1919-cu ilin yazında Bakıya gələn Yusif Vəzir bu vaxta qədər ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə şöhrət qazandığından və ictimai-siyasi fəaliyyət sahəsində xeyli təcrübə topladığından, Türkiyəyə səfir təyin edilir. ADR-in süqutundan 8 ay sonra o, səfirvəzifəsindən istefafə verir. "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" (1921), "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan" (1922) kitablarını çap etdirir. 1923-cü ildən Fransaya gedən ədib, 1926-cı ildə Vətənə qayıdır, "Bakı işçisi" Kooperativ nəşriyyatının bədii ədəbiyyat şöbəsində redaktor vəzifəsində işə başlayır. Daha sonra o, ədəbi-bədii yaradıcılıqla yanaşı ADU-nun aspiranturasında oxuyur, həm də burada folklorlardan dərs deyir. 1930-1935-ci illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunda Azərbaycan dili üzrə assistent, Azərnəşrdə tərcüməçi, redaktor, "Ədəbiyyat qəzeti" redaksiyasında nəsr üzrə məsləhətçi və s. vəzifələrdə işləyir. 1926-1936-cı illərdə ədəbin hekayə və romanlarını əhatə edən 14 adda kitabı çıxmışdır.

Y.V.Çəmənzəminlinin yaradıcılıq aləminə hazırlıqlı gəldiyi hələ 1909-1910-cu illərdə yazdığı "Cənnətin qəbz", "Sərhəd məsələsi", "Müsəlman arvadının sərgüzəştləri", "Toy", "Borclu", "Xanın qəzəbi", "Ağ buxaqda qara xal" kimi bədii əsərlərində, 1911-1913-cü illərdə Bakıda çap etdirdiyi "İki hekayə", "Məlik Məhəmməd", "Ağsaqqal", "Divanə", "Cənnətin qəbz", "Qanlı gözyaşları", "Həyat səhifələri" kitablarına toplanmış hekayələrində aydın görünür. Bu hekayələr real həyat və mühitdən alınmış mövzu, hadisə və surətlərlə, yığcam, konkret və koloritli lövhələrlə zəngindir. Mətbuatda "Məişətimizdən bir şəkil" başlığı ilə çap olunan bu hekayələrdə məişətlə bağlı məsələ və detallar yazıçı qələminin güdrəti ilə mənalandırılaraq dövrün, mühit və şəraitin ictimai simasını açma biləcək bir səviyyəyə qaldırılırdı [Hüseynoğlu, 2017, 8-12]. Y.V.Çəmənzəminlinin 1926-1934-cü illərdə çıxan "Keçmiş səhifələr", "Qazanc yolunda", "Qaranlıqdan işığa", "Gələcək şəhər", "Yaramaz" kitablarındakı hekayələri də ədəbin bu sahədəki qiymətli təcrübə və ənənələrinə əsaslanırdı.

Y.V.Çəmənzəminli həm də roman ustası kimi tanınmışdır. Yaradıcılığının birinci mərhələsində, 1914-cü ildə ədib "Bir cavanın dəftəri", "Günah" adlı ilk romanlarını yazmağa başlamışdır. Ədib "Günah"ı yeni variantda "Studentlər" adlandırmışdır. Bu roman iki kitabdan ibarətdir. "Studentlər" romanının "1917-ci ildə" adlı ikinci kitabı 1935-ci ildə çap olunmuşdur. Y.V.Çəmənzəminlinin ən maraqlı əsərlərindən olan "Qızlar bulağı"nın mövzusu uzaq keçmişimizdən götürülmüşdür. 1934-cü ildə çap olunan romanda Y.V.Çəmənzəminli həmin dövrün tədqiqatçılarından biri kimi öz xüsusi mülahizə və qənaətlərinə arxalanmışdır. "Qızlar bulağı" ədəbin tariximiz haqqında hələ yaradıcılığının ilk dövrlərindən başladığı axtarışlarının ciddi bədii nəticələrindən biridir. Y.V.Çəmənzəminlinin romanları xalqımızın mənşəyi, ictimai-siyasi həyatı, milli varlığı, etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə əlaqəli faktlarla zəngindir. Bu romanların məzmununda güclü tarixilik və elmi yəqinlik var. Bu baxımdan "İki od arasında" ("Qan içində") tarixi romanı, xüsusilə, maraqlıdır. Əsərdə təsvir edilən hadisələrin mərkəzində Qarabağ xanlığı, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində onun ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə bağlı məsələlər durur.

Y.V.Çəmənzəminlinin müxtəlif mövzularda yazdığı hekayə və romanlarına xas müasirlik ruhu onun "Həzrəti-Şəhriyar" (1935) komediyası və "Altunsac" (1937) ssenarisi üçün də səciyyəvi keyfiyyətdir. Bu əsərlərdə də ideya-məzmun müasirliyi ilə yanaşı, yüksək sənət və sənətkarlıq tələblərinə həssas və istedadlı bir yazıçı münasibəti aydın görünür. Y.V.Çəmənzəminli alim-yazıçıdır, qiymətli elmi-nəzəri əsərlər müəllifidir. Ədəbi-bədii irsi xalq yaradıcılığı ilə sıx bağlı olan Çəmənzəminlinin elmi fəaliyyətində folklorşünaslıq mühüm yer tutur. Ədəbiyyat tarixinə dair ilk ciddi elmi əsəri isə "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" (1921) kitabıdır. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılması sahəsində ilk addımlardan biri kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir [Hüseynoğlu, 2017, 13-14]. Y.V.Çəmənzəminli 1943-cü ildə vəfat etmişdir.

Ə.B. Haqverdiyev

Qarabağ yazıçıları içərisində **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev** (1870-1933) öz yeri, öz dəst-xətti olmuşdur. Naşir, dramaturq, ədəbiyyatşünas, dirijor, əməkdar incəsənət xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1870-ci ildə Qarabağ mahalının Şuşa şəhəri yaxınlığındakı Ağbulaq kəndində doğulub. İbtidai təhsili 1880-ci ildə Şuşada Yusif bəyin müvəqqəti yay məktəbində, sonra Şuşa realni məktəbində almışdır (1881-1890). Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev ədəbi fəaliyyətə Şuşa real məktəbində oxuduğu zaman başlamış, M.F. Axundzadənin təsiri ilə "Hacı Daşdəmir" adlı kiçik bir pyes yazmışdı. Peterburqda təhsil alarkən onun bədii yaradıcılığa meyl və həvəsi daha da çoxalır və burada "Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini" (1892) dramını və "Dağılan tifaq" (1896) faciəsini yazır. Ali təhsil alıb Şuşaya qayıdan Haqverdiyev burada tamaşalar təşkil edir, bir müddət sonra (1902-1903) Bakıda Şərq konsertləri verir və "Ata və oğul", "Ayın şahidliyi" kimi ilk hekayələrini dərc etdirir.

1905-ci il inqilabından sonra Rusiya Dövlət Dumasına Gəncə quberniyasından nümayəndə seçilmiş Əbdürrəhim bəy Peterburqa yollanır. Duma dağılandıqdan sonra bir müddət orada yaşayır və yazacağı "Ağa Məhəmməd şah Qacar" faciəsinə materiallar toplayır. "Leyli və Məcnun" operası 1908-ci il yanvarın 12-də tamaşaya qoyulduğu zaman ilk Azərbaycan dirijoru kimi xor və orkestri idarə edir, "Nicat" cəmiyyətində və Kür-Xəzər gəmiçiliyi idarəsində işlədiyi dövrdə Cənubi Qafqazı, Dağıstanı, Orta Asiyani və Volqaboyunu səyahət edir, "Ceyranəli", "Xortdan", "Həkim-i nuni-səqir", "Lağlağı", "Mozalan", "Süpürgə saqqal" və s. imzalarla "Molla Nəsrəddin" jurnalında hekayə və felyeton çap etdirir. Ə. Haqverdiyev "Xortdanın cəhənnəm məktubları", "Mozalan bəyin səyahətnaməsi", "Marallarım" adlı əsərləri ilə "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəal mühərrirlərindən biri kimi şöhrət tapır. Həmin illərdə ədib "Millət dostları" (1905), "Ac həriflər" (1911) kimi kiçik həcmli səhnə əsərləri də yazır. 1919-cu ildə Müsavat hökuməti onu Dağıstana Azərbaycan Demokratik Respublikasının nümayəndəsi göndərir, 1920-ci ilin iyununda isə o, Bakıda yenidən yaranan Şura Teatrının komissarı seçilir. 1921-1931-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində ədəbiyyatdan mühazirələr oxuyur, 1924-cü ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının ölkəşünaslıq bürosuna müxbir üzvi seçilir. 1933-cü ildə Bakıda vəfat etmiş Ə. Haqverdiyevin məzarı Fəxri xiyabandadır.

Azərbaycan realist və demokratik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev XIX əsrin son illərindən ədəbiyyat aləminə qədəm qoyaraq dolğun məzmunlu dram əsərləri, yumorist – satirik hekayələri ilə şöhrətlənmiş, həm də ictimai xadim kimi realist ədəbiyyatımızın və sənətimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Haqverdiyev bu dövrdə "Qırmızı qarı", "Ədalət qapıları", "Ağac kölgəsində", "Vaveyla", "Köhnə dudman", "Baba yurdunda", "Qadınlar bayramı", "Kamran", "Sağsağan", "Yoldaş Koroğlu", "Çox gözəl" və s. dram əsərləri yazmaqla bərabər, "Marallarım" silsiləsindən olan satirik və başqa ciddi ruhlu çoxlu hekayələr də çap etdirir. Hekayələrin bir hissəsi "Marallarım" (1927) və digər hissəsi "Hekayələr" (1940) kitabında toplanmışdır [Məmmədov, 2005, 8-9].

Ədib yaradıcılığının 1-ci dövründə (1892-1905) "Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini" (1892), "Dağılan tifaq" (1896), "Bəxtsiz cavan" (1901) pyeslərini yazmış, və istedadlı bir dramaturq kimi tanınmışdır. Bunlardan başqa "Pəri-cadu", "Ağa Məhəmməd şah Qacar", "Xəyalət", "Köhnə dudman", "Baba yurdunda", "Ağac kölgəsində", "Qadınlar bayramı", "Çox gözəl", "Qırmızı qarı", "Vaveyla", "Kamran", "Sağsağan" kimi pyes və dram əsərləri, "Odabaşının hekayəsi", "Çəşmə", "Mirzə Səfər", "Pristav və oğru", "İt oyunu", "Diş ağrısı", "Qaban", "Şeyx Şəban", "Bomba", "Ata və oğul", "Şəbih", "Ayın şahidliyi", "Pir", "Tənqid", "Diş ağrısı", "Seyidlər ocağı" və s. kimi onlarla gözəl hekayələr də yazmışdır [Məmmədov, 2005, 10-24]. Ə. Haqverdiyevin hekayələrində, bir çox müasirlərinin yaradıcılığında olduğu kimi, maarif, təlim tərbiyə məsələlərinə xeyli yer verilmişdir.

Qarabağ yazarlarından biri də **Nəcəf bəy Vəzirov** (1854-1926). Azərbaycanın ilk maarifçi-dramaturqu, publisisti və teatr xadimi Nəcəf bəy Fətəlibəy oğlu Vəzirov 1854-cü ildə Şuşada doğulmuşdur. O ilk təhsilini Şuşada almış, 1868-1874-cü illərdə Bakıda realni gimnaziyada

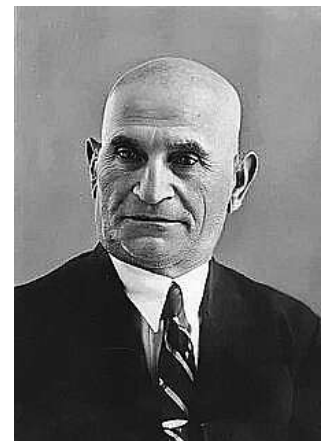

Nəcəf bəy Vəzirov

oxumuşdur. Ədib Azərbaycan peşəkar teatrının yaradıcılarından biri olmuşdur. 1874-cü ildə N.B.Vəzirov Moskvada Petrovski-Razumovski (indiki K.A.Timiryazev) adına Əkinçilik Akademiyasında oxumuş, burada rus yazıçı dostu V.Q.Korolenko ilə "İmdadiyyə" adlı gizli cəmiyyət yaratmışdır. 1878-ci ildən Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində meşəbəyi işləmiş, 1985-ci ildən Bakıda vəkillik etmiş, həm də rejissor kimi fəaliyyət göstərmişdir. N.B.Vəzirov yaradıcılığa pyes yazmaqla başlamış, 1873-1876-cı illərdə yazdığı "Əti sənin, sümüyü mənim", "Qara günlü" və "Gəmi lövbərsiz olmaz" əsərləri itmişdir. Onun yaradıcılığını əsasən pyeslər və faciə janrında yazdığı əsərlər təşkil edir. "Daldan atılan daş topuğa dəyər", "Sonrakı peşimançılıq fayda verməz" (1890), "Adı var, özü yox" (1891), "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" (1895), "Müsibəti-Fəxrəddin" (1896), "Pəhlivanani-zəmanə" (1898-1900), "Vay şələküm-mələküm" (1909), "Nə əkərsən, onu da biçərsən", "Keçmişdə qaçaqlar" (1912), sovet dövründə isə "Pul düşkünü Hacı Fərəc" və "Mehdi xan Tabasaranı" (yarımçıq qalıb) və b. N.B.Vəzirovu dramaturq kimi səciyyələndirən əsərlər sırasındadır. Ədib publisistik yazıları ilə "Əkinçi" qəzetinin səhifələrində "Dərviş" imzası ilə mütamadi çıxışlar etmiş, ədəbi mühitdə tanınmışdır [ASE, 1978. II c., 459]. Ədibin "Seçilmiş əsərləri"nə "Ön söz" yazmış prof. Y.Qarayev haqlı olaraq qeyd edir ki, "M.F.Axundzadənin ən yaxın mənəvi irsi – Nəcəf bəy Vəzirov artıq onun həm maarifçilik proqramına, həm də dram poetikasına yeni bədii notlar və sosial-fəlsəfi çalar gətirir. O, həyatın, məişətin və əxlaqın realist səhnədəki əhatə çərçivəsini daha da genişləndirir, ona yeni janrlar, üslub, dil fərdiliyi artırır. Nəcəf bəyin sırası, sadə qəhrəmanları özləri ilə səhnəyə gerçəkliyin daha yekrəng adiliyini, ənənəvi bədii diqqətdən kənarda qalan "prozasını" daxil edirlər. Vəzirov maarifçi didaktikanı son hədudə gətirib çatdırır, səhnədə birbaşa təlim-monoloq söyləyən rezoner surətlərin bütöv bir silsiləsini yaradır (Əşrəf bəy, Fəxrəddin bəy). "Təmsilat"dakı satirik başlanğıcın yeni bədii mənzilə çatdırılması ilk xalis satirik komediyanın ("Pəhləvanani-zəmanə", 1906), maarifçi dramatizmin və konfliktin faciə hədudlarına qalxması isə dramaturgiya tariximizdə ilk milli faciənin ("Müsibəti-Fəxrəddin", 1896) yaranmasına səbəb olur" [Qarayev, 2005, 4].

N.B.Vəzirova bir dramaturq kimi ən çox şöhrət gətirən "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsi olmuşdur. Y.Qarayev yazır: "N.B.Vəzirov adət və münasibətlərdə, əxlaq və məişətdə çoxdan ötmüş əsrlərin qalığı olan avamlığın qənimi idi. O, bu nadanlığın məzhəkələrini, dramlarını yaratmışdı, onun ilk faciəsi – "Müsibəti-Fəxrəddin" isə bu ictimai dərdin, şərin və bəlanın müsibəti idi. İlk milli məzhəkə kimi ilk Azərbaycan faciəsi də maarifçiliyin janrı kimi meydana çıxmışdı. Müsibətlə yığılaraq, xar və zəlil olan şəhər əsərdə faciəni hərəkətə gətirən əsas dramatik yay və mühərrikdir. Müəllif nadanlığın dəhşətlərini ona görə təsvir etmişdir ki, maarifçiliyin, öz əxlaqi qayəsinin üstünlüyünü sübut etsin. Bu əxlaqi qayənin daha qabarıq təsdiqi üçün Vəzirov bütöv bir cəmiyyətin, ümumi əxlaqi böhranın fonunda Fəxrəddinin və onun arzularının faciəsini vermişdir. Əsərdə Fəxrəddinin həlakı cəmiyyətdə hökm sürən köhnəlmiş əxlaq və rəftar normalarına ən böyük qurban kimi mənalananı" [Qarayev, 2005, 8].

Süleyman Sani Axundov (1875-1939) da Qarabağ ədəbi mühitinə mənsub olan yazarlardandır. Süleyman Sani Rzaqulu bəy oğlu Axundov 1875-ci ildə Şuşa şəhərində bəy ailəsində doğulmuşdur. Hələ körpə ikən atasız qalan Süleymanın təlim-tərbiyəsi ilə bilavasitə dayısı, görkəmli maarif xadimi Səfərəli bəy Vəlibəyov məşğul olmuşdur. Süleyman Sani 1885-ci ildə Qori müəllimlər seminariyasına daxil olmuş, burada milli, klassik rus və dünya ədəbiyyatı ilə dərinlən tanışlıq onun dünyagörüşünə faydalı təsir göstərmişdir. 1894-cü ildə seminariyanı bitirən Süleyman Sani Bakıdakı III dərəcəli rus-tatar məktəbinə müəllim təyin edilmişdir. Həmin ildən o, tərəqqipərvər maarifçilərlə birlikdə xalq cəhalətdən qurtarmaq, gənc nəsli mütərəqqi ideyalarla tərbiyələndirmək işində var qüvvəsi ilə çalışmışdır. Süleyman Sani ədəbi-ictimai, pedaqoji fəaliyyətinin bütün dövrlərində xalq mənafeyini müdafiə etmişdir. 1906-cı ildə Bakıda çağırılan müəllimlər qurultayında fəal iştirak edən Süleyman Sani ərəb əlifbasını islah etmək üçün faydalı təşəbbüs göstərmiş, həmin qurultayda ana dilində proqram tərtib etmək üçün ayrılan komissiyaya seçilmiş, 1908-ci ildə A.Şaiq, M.Mahmudbəyov və başqa qabaqcıl maarif xadimləri ilə birlikdə Azərbaycan pedaqoji fikri tarixində mütərəqqi bir hadisə olan məşhur "İkinci ill" dərslərini tərtib etmişdir [Vəlixanov, 2005, 5].

S.S.Axundov

Maarifpərvər ədib Süleyman Sani Axundovun bədii əsərlərində, pedaqoji-elmi fəaliyyətində və vətəndaşlıq əməlləri ilə zəngin olan ictimai həyatında işıqlı fikirlərin təsdiqi, nurlu, xeyirxah əməllərin təbliği onun başlıca yaradıcılıq idealları kimi meydana çıxmışdır. Müəllimlərlə maarifçilər, xeyirxah ziyalılarla nəcib tələbələr, məsum uşaqlarla müdrik qocalar - Süleyman Saninin məktəbə, elmə və təhsilə çağırən əsərlərinin əsas, nümunəvi qəhrəmanları olmuşdur. Süleyman Sani olduqca həssas, şagirdlərin qəlbinə yol tapa bilən ustad müəllim idi. Bu keyfiyyət onun geniş psixoloji, pedaqoji biliyə malik olmasından irəli gəlirdi. O özünün yüksək mənəvi keyfiyyətləri, qabaqcıl fikri, ensiklopedik biliyi, ciddiliyi, səmimiyyəti, tələbkərliliyi ilə ictimaiyyətin dərin hörmətini qazanmışdır. Təsədüfi deyildir ki, Süleyman Saninin direktor olduğu məktəb onun adı ilə çağırılırdı. 1918-ci ildə Bakıda sovet hakimiyyəti qurulanda o, Azərbaycanda ilk maarif komissarı kimi maarif sahəsində böyük həvəslə çalışmışdır. Xalq maarifi işində Süleyman Saninin xidməti onun ictimai-pedaqoji fəaliyyətində parlaq, şərəfli hadisədir [Vəlixanov, 2005, 5]. 1920-ci ildə Süleyman Sani Qarabağ vilayəti maarif şöbəsinə müdir təyin edilir. Süleyman Sani Axundov 1939-cu ildə vəfat etmişdir.

Süleyman Saninin yaradıcılığı zəngin və çoxcəhətlidir. M.F.Axundov realist ədəbi məktəbi zəminində yetişən Süleyman Sani ictimai-bədii fikir tariximizdə hekayə ustası, görkəmli dramaturq, komediograf, məşhur xalq müəllimi, mədəniyyət xadimi kimi də tanınmışdır. Süleyman Sani dramaturgiyamıza M.F.Axundovun məşhur "Hacı Qara" əsərinin təsiri ilə yazdığı "Tamahkar" (1899) komediyası ilə gəlmişdir. Böyük yazıcının ədəbi fəaliyyətində "Dibdat bəy", "Türk birliyi", sovet dövründə Azərbaycan dramaturgiyasında ilk dram - "Laçın yuvası", inqilabi pyeslər - "Çərxi-fələk", "Qaranlıqdan işıq", realist faciə - "Eşq və intiqam" və komediya janrının ilk nümunələrindən - "Molla Nəsrəddin Bakıda", "Şahsənəm və Gülpəri", "Bir eşqin nəticəsi", "Yeni həyat" və s. kimi əsərlər mühüm yer tutur.

Süleyman Sani həm də orijinal nasirdir. Bizə məlum olan ilk hekayələri bunlardır: "Qonaqlıq", "Kövkəbi-hürriyyət", "Yuxu" və s. Ədib, "Qorxulu nağıllar" başlığı altında yazdığı "Əhməd və Məleykə", "Abbas və Zeynəb", "Nurəddin", "Qaraca qız" əsərləri ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına forma, məzmun, üslub yenilikləri gətirmişdir. Süleyman Saninin yazdığı "Qanbulağı", "Ümid Çırağı", "Cəhalət qurbanı", "Nəüçün?", "Təbrik", "Sona xala", "Namus", "Mister Qreyin köpəyi", "Son ümid", "İki dost, ikidüşmən", "Gənc maşinistka və qoca yazıçı" hekayələri sovet dövrü Azərbaycanın əsrinin ilk nümunələrindəndir [Vəlixanov, 2005, 8-12]. Bu əsərlərindən aydın görünür ki, qüdrətli sənətkarlardan olan S.S.Axundovun ədəbiyyatımızın inkişafı tarixində böyük xidməti olmuşdur.

VII FƏSİL

AİLƏ VƏ AİLƏ MƏİŞƏTİ

AİLƏ MƏİŞƏTİNDƏ ƏNƏNƏVİLİK

Bəşər cəmiyyətinin özəyini ailə təşkil edir. Əgər belədirsə, onda cəmiyyəti "tarixi kateqoriya" hesab edilən ailəsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. İctimai-iqtisadi, mədəni və siyasi mühitdə baş verən bütün dəyişikliklər ailə məişətinə də təsirsiz ötüşmür. Deməli, ailənin taleyi və inkişafı bilavasitə cəmiyyətin tərəqqisi ilə bağlıdır [Əliyev, 2012, 4].

Nikah, nişan, toy, uşaqların tərbiyəsi, ağsaqqala və ağbirçəyə hörmət, dəfn-yas mərasimi, inam-etiqad, müxtəlif ayınlar və s. ailə məişətinin mühüm tərəflərindəndir. Bütün bunlar bir istiqamətdən "yeni ailənin yaranmasını təmin edən xarakterik milli şərtlər kompleksidir, digər yandan hər bir etnik varlığın mənəvi-etik və estetik həyat duyumunu özündə əks etdirən mənəviyyat sistemidir" [Səlimov-Sağani, 1993, 170].

Böyük ailə. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, respublikamızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ əhalisi arasında da ailənin böyük və kiçik forması mövcud idi. XIX-XX əsrin əvvəllərinə kimi qalıq şəklində mövcudluğunu saxlayan böyük ailələr etnoqrafik ədəbiyyatda "ailə icması, yaxud, patriarxal ailə, nəslə ailə, bölünməmiş, birləşmiş və ya mürəkkəb ailə və s. adlarla məlumdur. Ailə icması üç, dörd və bəzən beş nəslin nümayəndələrindən ibarət olub ata, oğul, nəvə, nəticə və eləcə də qardaşların ailələrini birləşdirən kiçik ictimai kollektiv, təsərrüfat özəyi idi. Bu kollektivə onun ağsaqqalı başçılıq edirdi" [Rəcəbov, 2007, 298]. Böyük ailələrdə üzvlərin sayı 60-dan yuxarı olardı.

Etnoqrafik ədəbiyyat və məlumatçılara əsasən, azərbaycanlılarda böyük ailə daxilindəki hər bir nəsil nümayəndəsinin öz adı olmuşdur. Yəni, birinci nəslə mənsub olan kişilər "atalar", ikincilər "oğullar", üçüncülər "nəvələr", dördüncülər "nəticələr", beşincilər "kötücələr", altıncılar "yadıcalar", yeddincilər isə "itilər" adlanırdı. Qadın cinsi üzrə birinci nəsil qadınlar "analar", ikincilər "gəlinlər", üçüncülər "qız nəvələr", dördüncülər "qız nəticələr", beşincilər isə "qız kötücələr" adını daşıyırdılar [Əliyev, 2012, 8-9].

Qarabağ əhalisi arasında bəzən böyük ailələr "ağır külfət", yaxud, sadəcə "külfət" termini ilə ifadə edilirdi. Etnoqrafik ədəbiyyatın verdiyi sorağa görə, qarabağlılar arasında külfət başçısının – baba və ya atanın "baba", "dədə", "əmi", "lələ" və s. kimi yerli adları olmuşdur [Məhərrəmov, 2020, 193]. Maraqlıdır ki, qarabağlılardan fərqli olaraq Gürcüstanda soydaşlarımızımızın yaşadıkları bəzi kəndlərdə isə (məs: Qarayazı bölgəsi, Qaracalar kəndi) kiçik qardaşın uşaqları böyük əmiyə "baba", atalarına "ata", böyük qardaşın uşaqları atalarından kiçik əmilərinə "ata", "lələ" deyər müraciət edərdi və sonbeşik əmini öz adı ilə çağırırdılar [Əliyev, 2012, 9].

XIX əsrin sonlarında rus müəllifləri yazırdılar ki, tatarların (azərbaycanlıların –Ə.Ə., B.Ə.) həyat şəraiti, yaşam tərzini onların kiçik ailələrə bölünməsinin qarşısını alırdı. Məcburən bölünənlər isə xeyli çətinliklərlə üzləşirdilər [Аргутинский-Долгоруков, 1887]. Etnoqraf Q.Qeybullayevin fikrincə, kiçik ailələrə bölünməkdən qaçmağın bir səbəbi böyük mülkiyyəti idarə etmək çətinliyi, əl əməyindən istifadənin ağırlığı sayılırdısa, digər amil XIX əsrdə rus çarizminin yeritdiyi dözülməz vergi siyasəti idi. Məhz bu kimi çətinliklərə görə "ailənin parçalanması və yeni ailənin yaranması icmanın xeyrinə deyildi. Qardaşlar birgə yaşamağı, bir "tüstü"də, yəni bir ayrılmaz təsərrüfatda olmağı üstün tuturdular" [Qeybullayev, 1994, 92]. Deməli, əhaliyə tətbiq edilən vergidən yayınmağın yeganə yolu böyük ailə icmasını qoruyub saxlamaq olmuşdur [Əliyev, 2012, 10].

Əslən Füzulinin Şükürbəyli kəndindən olan memar alim Rizvan Qarabağlının verdiyi məlumata görə, nənəsi danışmış ki, Qarabağda böyük ailələrdə üzvlərin sayı 40-50 nəfərə çatırdı. Bu tipli ailələr-

də əsas söz yiyəsi böyük ata, yəni ağsaqqal idi. Ailənin çöl işlərini (məs: əkinçilik, maldarlıq, meşədən odun gətirmək, ot çalmaq və s.) kişi üzvləri arasında yaşa uyğun olaraq böyük ata, ev işlərini (məs: un ələmək, xəmir yoğurmaq, çörək bişirmək, su gətirmək, xalça, palaz, corab, əlcək toxumaq, eləcə də süd məhsullarının emalı və s.) isə qadınlar içərisində yaş fərqlərini nəzərə alaraq onun həyat yoldaşı, yəni böyük ana–ağbirçək bölüşdürür, tənzimləyirdi.

Azərbaycanın bütün bölgələrində, o cümlədən Qarabağ əhalisi arasında ev işlərinin ağırlığı kiçik gəlinin üzərinə düşürdü. Böyük gəlinlər onu tez-tez ora-bura buyurmaqla dözümlünü yoxlayırdılar. Kiçik gəlin böyüklərin yanında oturmamalı, heç bir söhbətə qarışmamalı, gec yatmalı və hamıdan erkən oyanmalı idi [Həvilov, 1991, 203]. Ədəbiyyat materialında yer alan bu fikir etnoqrafik sorğular apardığımız zaman da səsləndirilmişdir.

Kiçik ailə. Böyük ailələrin qalığı şəklində mövcudluğuna baxmayaraq, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ailənin əsas formasını kiçik ailələr təşkil edirdi. Etnoqraf Q.Rəcəbli yazır ki, böyük və kiçik ailələr arasındakı fərq yalnız ailə üzvlərinin sayında deyildi, burada iki əsas keyfiyyət fərqi də özünü göstərirdi. Birincisi, böyük ailəyə məxsus varidat bütün ailəyə məxsus olduğu halda, kiçik ailədə mülkiyyət sahibliyi ailə başçısına keçmişdi [Rəcəbli, 2007, 303].

Kiçik ailə tipi də sadə və mürəkkəb olmaqla iki qismə ayrılırdı. Sadə ailədə ata, ana və onların övladları, mürəkkəb ailədə isə baba, nənə, ata, ana və nəvələr yaşayırdılar.

İstər etnoqrafik ədəbiyyatın, istərsə də xalq arasından toplanmış materialların göstərdiyinə görə, kiçik ailələrdə də ailənin başçısı ata sayılırdı. Ailəyə aid olan bütün mülkiyyətin sahibi o idi. Yalnız onun razılığı ilə bu mülkiyyətdən kiməsə pay bölüşdürülə bilərdi. Böyük oğulun evləndikdən sonra ata ocağından ayrılması da onun razılığı ilə baş tutardı. Bütün ailə üzvləri atanı yüksək qiymətləndirər və onun hörmətini saxlayırdılar. Bununla belə, həddi-buluğa çatmış övladlar müqəddəs varlıq kimi ananın da qulluğunda dayanar, onun istək və arzularına böyük həvəslə əməl edərdilər.

Kiçik ailələrdə üzvlər arasındakı əmək bölgüsü böyük ailələrdəki kimi idi. Belə ki, burada da çöl-təsərrüfat işləri kişilərin, evdarlıqla bağlı məsələlər isə qadınların öhdəsinə düşürdü. Amma bəzi bölgələrdə çöl-təsərrüfat işlərində kişilərlə birgə qadınlar da çalışırdı. Məsələn, "Quba bölgəsində meyvəçilikdə, Lənkəranda çəltikçilikdə, Şəki, Şirvan, Qarabağ və Naxçıvanda baramaçılıqda, Qazax, Zəngilan, İrəvanda qoyunçuluqda" [Rəcəbli, 2007, 306], Gürcüstan azərbaycanlıları arasında isə qoyunçuluq və tərəvəzçilikdə qadın əməyindən geniş istifadə edilirdi [Əliyev, 2012, 23].

Ataya hörmətlə bağlı N.Tusin çox maraqlı fikirləri vardır. O qeyd edir ki, böyükklərə - atalara hörmət etmək hamının borcudur. Əvvəla, ona görə ki, ata övladın ana bətninə düşməsinin birinci səbəbkarıdır. İkincisi ona görə ki, övladı tərbiyə edib kəmə çatdırır, övlad həm ataya aid olan maddi ləzzətlərdən – yemək, içmək, geymək, yaşamaq, boy-buxuna çatmaq üçün lazım olan nemətlərdən istifadə edir, həm də onun sayəsində mənəvi məziyyətlərə, tərbiyə, ədəb, savad, elm, mədəniyyət, peşə, sənət, yəni nəfsani yaşamağa və kamilliyə çatmağa səbəb olan nemətlərə yiyələnir [Tusi, 1980, 167].

Atanın ölümündən sonra onun funksiyasını ana, anadan sonra isə böyük oğul həyata keçirərdi. Qardaş və bacıları tərəfindən ona hörmət göstərilər, dediklərinə əməl olunardı. Azərbaycanlıların ailə məişətinə bələd olan N.Dubrovin yazırdı ki, böyükklərə hörmət etmək (tatarların – Ə.Ə., B.Ə.) ailə məişətinin əsasını təşkil edir. Digər üzvlərə nisbətən, ailənin başçısı daha böyük hörmətə malikdir. Atanın vəfatından sonra böyük oğul onun yerini tutur. Kiçik qardaşlar böyük qardaşı özlərinin başçısı bilirlər [Дубровин, 1871, 368]. Məlumatçılara görə, ayrı yaşamalarına, oğul-uşaq sahibi olmalarına baxmayaraq, Qarabağda indi də kiçik qardaşlar böyük qardaşı özlərinə ağsaqqal sayır, onun dediklərinə əməl edir, göstərişlərinə hörmətlə yanaşırlar. Qız alıb-verməkdə, toy-nişan mərasimində, ailədəki evlənmiş övladlara pay bölgüsündə onun sözü keçərlidir.

Nikah. Ailənin hüququ əsasını təşkil edən nikah Qarabağ əhalisinin ailə məişətində mühüm yer tutmuşdur. Nikahla bağlı məsələlər etnoqrafik ədəbiyyatda aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

Nikah formaları – təkkəbinlilik (monoqam) və ikiarvadlılıq (poliqam); nikah qaydaları – ekzoqam və endoqam; nikah adətləri – göbəkkəsmə, levirat, sororat və kuzen; nikahagirmə üsulları – qızqaçırma və elçilik yolu ilə [Qeybullayev, 1994, 121].

Tədqiqat göstərir ki, bölgədə təkkəbinlilik əsas nikah forması idi. Bununla belə, müstəsna hallar-

da ikinci arvadla evlənənlər də olurdu. Ağdam bölgəsinin Mərzili kənd sakini Aminə Cəmil qızı Həsənovanın dediyinə görə, ikinci qadınla evlənməyin əsas səbəblərindən biri, əsasən, ilk nikahdan uşaq doğulmaması, yaxud, oğlan uşağının olmaması sayılırdı. Çünki oğlan uşağı olmayan ailələrə qohum-əqrəbə içərisində yaxşı münasibət göstərilirdi. Ona görə də məcburiyyət qarşısında qalıb ikinci qadınla ailə qururdular. Kişinin evləndiyi ikinci qadın onun birinci arvadının "günü"sü hesab olunurdu.

Söyləmələrə əsasən, bəzən üstünə "günü" gətirilən qadın ərinin ikinci evliliyinə dözmür və boşanıb atası evinə qayıdırdı. Etnoqrafik ədəbiyyatın sorağına görə, "elə hallar da olmuşdur ki, uşağı olmayan qadın özü ərinə ikinci arvad almasını təklif etmiş və ərinin razılığı ilə ailədə qalıb ev işlərində əsas rol oynamış, günüsü ilə mehriban rəftar etmiş, hətta ərinin ikinci arvaddan olan uşaqlarına öz doğma övladları kimi münasibət bəsləyərək onların tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur" [Rəcəbli, 2007, 310].

Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Qarabağ əhalisi içərisində həm endoqam, həm də ekzoqam nikah qaydaları mövcud idi. Araşdırıcılar yazır ki, ekzoqamiya bütün dünya xalqları üçün səciyyəvi hal sayılsa da, endoqamiya nikah qaydası hər xalqa şamil edilə bilməz. Bu nikah qaydasına ən çox Azərbaycanda, Qafqazda və Orta Asiyada [Гаджиева, 1985, 206-207], eləcə də Gürcüstan azərbaycanlıları arasında rast gəlinir [Əliyev, 2012, 27].

Qohumlar arasındakı nikah (endoqamiya) dörd istiqamətdə həyata keçirilirdi. Bunlar kroskuzen – dayı oğlu ilə bibi qızı və bibi oğlu ilə dayı qızı; ortokuzen - əmi oğlu ilə əmi qızı və xala oğlu ilə xala qızı arasındakı nikahlardır.

Bölgə əhalisi arasında əmioğlu ilə əmiqızı arasındakı nikah daha çox yayılmışdır. Gümanımızca, "əmioğlu ilə əmiqızının kəbinini göydə mələklər kəsib" deyimi də bu nikahla bağlı yaranmışdır. Q.Qeybullayev sözügedən nikahla əlaqədar yazırdı ki, "kiçik ailələrdə qızın əmisi oğluna ərə verilməsində rol oynayan iqtisadi amil bacının öz qardaşı ilə birlikdə ata mirasının və torpağın bərabər payçısı, kişi varis olmadıqda isə bu mirasın tam sahibi olması idi. Məhz mirasın başqa nəsə keçməməsi üçün qızı öz qohumuna, birinci növbədə öz əmisi oğluna ərə verirdilər" [Qeybullayev, 1994, 141].

Qarabağda yaşayan əhali arasında xalaoğlu ilə xalaqızının nikahı da geniş yayılmışdır. Yaşlı qadınların dediyinə görə, bu nikahın əsas səbəbkarları oğlan və qız anası, yəni bacılar olurdular. Əhali içərisində dayıoğlu ilə bibiqızı arasında da kifayət qədər nikah bağlantısı mövcud idi. Etnoqraf alim H.Q.Qədirzadəyə görə, "ailədaxili münasibətlərdə, xüsusən qayınana-gəlin münasibətlərində qayınananın rolunun artması, tayfadaxili münasibətlərdə qan qohumluğu məsələsinin zəifləməsi süd qohumları arasındakı nikahlara üstünlük verilməsinə gətirib çıxarmışdır" [Qədirzadə, 2003, 23].

Ağdam bölgəsinin Abdal Gülablı kənd sakini Namiq Əsgər oğlu Həsənovun verdiyi məlumata əsasən, ümumiyyətlə, qarabağlılar arasında qohumla evlənməyə daha çox üstünlük verilərdi. Bizimlə söhbət əsnasında hətta o özünü nümunə olaraq göstərdi və həyat yoldaşının bibisi qızı olduğunu söylədi.

Azərbaycanın bütün bölgələrində, o cümlədən Qarabağda yayılan nikah adətlərindən biri "göbək-kəsmə" olmuşdur. Adətə əsasən, körpə anadan olarkən, yaxud, hələ ana bətnindəykən qohum uşağına ad edilərdi. Bu qədim adət barədə Kitabı-Dədə Qorqud dastanından da məlumatlanırıq [Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, 150].

Etnoqrafik ədəbiyyatın sorağına və yaşlı adamların dediyinə görə, körpəlikdən "bəşikkəsmə" olan qız həddi-buluğa çatarkən ona başqasının göz qoyması, yaxud, elçi göndərməsi qəti qadağan idi. Belə qadağalar bütün Azərbaycan xalqı arasında öz səciyyəviliyini saxlayırdı. "Bəşikkəsmə" olan qızın başqasına verilməsinin yasaq olduğu bayatılarda da əksini tapmışdır:

*Söz vermişəm,
Söz alıb, söz vermişəm.
And pozanı and kəsər,
Beşikdən qız vermişəm.*

*Can düşər,
Əndam yanar, can düşər.*

*O qız göbəkkəsmədi,
Elçi getmə, qan düşər.*

*Qor dolar, oğlan,
Cana qor dolar, oğlan.
Göz qoyma deyikliyə,
Gözün kor olar, oğlan [Əliyev, 2012, 33-34].*

Yuxarıda qeyd etdiklərimizlə bərabər, levirat (subay qardaşın mərhum qardaşının arvadı ilə evlənməsi) və sororat (arvadının ölümündən sonra kişinin subay baldızına evlənməsi) nikah adəti də olmuşdur. Ədəbiyyat və etnoqrafik materialların təhlili sororatın maddi və mənəvi amillərə söykəndiyini göstərir. Tədqiqatçılar yazır ki, əvvəla, kişi yenidən evlənmək üçün çəkəcəyi toy xərcindən azad olurdu; digər tərəfdən kişinin birinci arvaddan uşaqları qalırdısa, bunlara xaladan başqa heç kəs yaxşı qulluq göstərə bilməzdi. Odur ki, ölə qadının ailəsi ilə qohumluq münasibətlərini davam etdirmək məqsədilə kişinin öz baldızı ilə evlənməsi məsləhət görülürdü [Həvilov, 1991, 210]. Bununla bağlı xalq arasında belə bir deyim də formalaşmışdır: "O kişi dərd çəksin ki, arvadı ölsə, baldızı olmasın".

Digər türkdilli xalqlardakı kimi, Azərbaycanda, həmçinin də onun tərkib hissəsi olan Qarabağda nikahın iki üsulu var idi: elçilik və qızqaçırma. Adından da məlum olduğu kimi, birinci üsul razılıq yolu ilə, ikincisi isə qaçırma, yəni zor gücünə həyata keçirilirdi.

Füzuli, Ağdam, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Gəlbəcər, Laçın və s. rayonlarda qız qaçırılarkən oğlan evinin ağsaqqalları barışmaq üçün qızgilin qapısına gedirdilər. Əgər barışıq əldə olunardısa, oğlan evi toy mərasiminə qızgilin ailəsini də dəvət edərdi. Qızın ailəsi barışmazdısa, bir müddətdən sonra oğlan evi yenə də toy çaldırırdı.

Ailələr arasında barışıq olmamasına baxmayaraq, qızın xalası və bibisi müxtəlif hədiyyələrlə onu görməyə gedərdi. Bəzən oğlan və qız evinin küslülüüyü bir neçə il çəkərdi. Bu barədə kifayət qədər faktlar da vardır. Ağdamın Mərzili kəndindən olub, Abdal Gülablı şenliyinə gəlin köçmüş (öz bibisi oğlu ilə həyat qurub) Heyran Şahlar qızı Həsənova danışır ki, babası Cəmil Bayramalı oğlu İbrahimov qaçırılan qızı ilə uzun illər danışmamış, onunla küsülü qalmışdır. Çox-çox sonralar kəndin ağsaqqalları Cəmili qızı, kürəkəni və qudaları ilə barışdırmışdır.

Nişan. Qarabağ əhalisinin ailə məişətində nişan mərasimi də xüsusi yer tuturdu. Nişan mərasimi ilkin olaraq "qızseçmə" və "elçilik" mərhələsindən keçirdi. Məlum məsələdir ki, ailə qurmaq hər bir evlənmək yaşı çatan şəxs üçün vacib şərtlərdən, atılacaq addımlardandır və bu addım qızseçmə zamanı artıq atılmış olur. Bu məsələ ilə bağlı kifayət qədər ibrətamiz fikirlər söylənilmiş, suallar meydana çıxmışdır. Məsələn: 1) Evlənmək nə deməkdir? 2) Evlənmək üçün ən mühüm şərtlər hansılardır? 3) Evlənmənin zaman və mühitimizə görə təəssüratı nədir?

Yuxarıdakı sualları görkəmli ədib C.Cabbarlı belə cavablandırmışdır: 1) Evlənmək: Ötədən bəri könül ayinəsində əks-əndaz olan bütün simaları kənar edib, onlardan sərf nəzər edərək gələcək bir ailənin anlağına şayan olan bir simanı həmişəlik olmaq məqsədi ilə haman ayinəyə səbt etmək lazımdır. 2) Göz görmək, könül sevmək iki tərəfli mətin bir məhəbbət. 3) Mühitimiz xaricində şantan passaz və səfalət əvəzinə ailə, övlad səadəti və bəşəriyyətin çoxalmasına xidmət etmək olub, mühitimizdə isə bər əksinədir [Zahidova, 2011, 131].

Yaşlı adamların dediyinə görə, qızı oğlanın anası, xalası, yaxud, bibisi toy-nişan mərasimlərində və ya bulaq başında seçərdi. Seçilən qızın valideynlərinin ağzını aramaq, yəni fikrini öyrənmək üçün "ara adamı"ndan istifadə olunardı. Ara adamı (bu şəxs əsasən oğlanın qohumlarından olurdu) müxtəlif bəhanələrlə bir neçə dəfə qızgilə gedər, onun davranışına, təmizkarlığına, əl qabiliyyətinə, iş bacarığına göz qoyardı. Hər şey öz qaydasında, düşünüldüyü kimi olardısa, növbəti gedişdə o, məsələni açıb qızın anasına danışardı. Əgər qız anası məsələyə müsbət yanaşardısa, bu zaman ara adamına: "ərimlə danışım, iki-üç gündən sonra fırlanıb gələrsən" deyib, onu qapıdan yola salardı. Razılıqdan sonra oğlanın anası bir və ya iki qadınla qızgilə elçiliyə gedərdi. Adətə görə, birinci və ikinci elçilikdə oğlan adamına "hə" cavabı verilməz və "gedin kişilərinizi göndərin" deyilərdi. Azərbaycanın bu və ya digər yerlərində

olduğu kimi, Füzuli, Cəbrayıl, Ağdam və Tərtər, Laçın, Gəlbəcər bölgələrinin kəndlərində üçüncü dəfə elçiliyə axşamüstü, daha doğrusu, "şər qarışan" zaman nəslin ağsaqqalı, oğlanın atası, dayısı və iki ağ-birçək qadın gedərdi. Etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd olunur ki, Qarabağın bəzi bölgələrində elçiliyə gədənlərin sayı hətta 12-14 nəfərə çatardı [*Məhərrəmov, 2020, 201*]. Elçiləri xoş üzlə qarşılayıb, içəri dəvət edərdilər. Oğlan adamları bir müddət susar, heç nə danışmazdı. Məsələdən halı olsa da, qız tərəfin ağsaqqalı özünü bilməməzliyə vurub: - "xeyir ola, gecə vaxtı qapımızı nə yaxşı döymüsünüz?", - deyər soruşardı. Cavab olaraq oğlan tərəfin ağsaqqalı belə deyər: "Allahın buyruğu, peyğəmbərin icazəsi ilə qızınızı oğlumuza istəməyə gəlmişik". Bundan sonra qız tərəfin ağsaqqalı, eləcə də digər nümayəndələr "mübarək olsun" deyərdilər. Ağsaqqalın bu xoş ifadəsindən sonra süfrəyə şirin çay gətirilər və sonrakı mərhələ müəyyənləşdirilərdi. Elçilik mərhələsi başa çatır, həmin günün səhərişi eşidib-bilənlər oğlan və qızın valideynlərinə göz aydınlığı verərdilər.

İmkanlı ailələr elçilikdən bir neçə gün sonra nişan mərasimi keçirərdilər. Etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd olunur ki, nişan mərasimində "oğlan evi qohum-qardaşı, qonşuları, qismən də daha yaxın həmkəndliləri evə dəvət edib, müəyyən edilmiş bir gündə qız evinə nişan aparılmasını agah edər. Bu o demək idi ki, qohumlar, qonşular da nişana hazırlıq görməli, daha yaxınlar isə hətta "xonça" bəzəməli idilər" [*Cavadov, 1993, 92*].

Nişan günü qıza zinət şeyləri – sırğa, üzük, boyunbağı, kələğay və s. aparılardı. Özü də nişan üzüyü digər üzüklərdən fərqlənərdi. Belə ki, "nişan üzüyünün altı düz, üstü isə qabarıq formada, həm də nisbətən qalın və ağır olurdu. El arasında nişan üzüyü məhəbbət rəmzi, mənəvi mehr və bağlılıq simvolu kimi qiymətləndirilirdi. Nişan üzüyü sol əlin "gəlin barmağı"na taxılırdı" [*Mustafayev, 1977, 98*]. Etnoqrafik ədəbiyyatın sorağına əsasən, nişanda qız üçün kələğay aparılması artıq onun nişanlı olduğunu bildirirdi və nişanın səhərişi gündündən etibarən qız evdən kənara çıxdıqda kələğay örtməli və yaşınmalı idi [*Qeybullayev, 1994, 167*].

Qubadlı bölgəsinin Xanlıq kənd sakini Mürvət Cəlal oğlu Tahirovun və Ramiz Əkbər oğlu İbişovun dediyinə görə, Qarabağın digər bölgələrində olduğu kimi, Qubadlının Xanlıq, Aşağı Mollu, Həməzəli, Muğanlı, Məhrizli, Əfəndilər və s. kəndlərində nişandan bir-iki gün əvvəl oğlan evindən qızg ilə 4-5 baş toğlu, yağ, düyü, un, şəkər, şirniyyat və s. göndərilərdi. Heyvan və ərzaqları qız evinə oğlanın böyük qardaşı və ən yaxın dostu, dayısı, yaxud, əmisi aparardı. Nişan ərzaqlarını qızg ilə aparan şəxslərə corab və cib dəsmalı hədiyyə olunardı. Bəzən isə hədiyyə əvəzinə pul verilərdi. Qızg ilə göndərilən ətlik və ərzaqlardan nişan günü qonaqlar üçün müxtəlif növ yeməklər bişirilərdi.

Nişandan 1-2 ay sonra oğlan evinə xələt (müxtəlif geyim hədiyyələri) və şirniyyat xonçaları aparılardı. Bu, "nişan qabağı qaytarma" adlanırdı.

Məlumatçıların dediyinə görə, nişanlılıq dövrü zamanı oğlanla qız bir-birini görməz və bayram günlərində (Novruz, Qurbanlıq və s.) oğlan adamları tərəfindən qız üçün müxtəlif hədiyyələr, məsələn, 1 quzu, yaxud, erkək, şirniyyatlar və s. aparılardı. Özü də nişanlılıq müddəti bəzən 4-5 il çəkirdi. Deyək ki, bu adət təkcə Qarabağ əhalisi arasında deyil, Azərbaycanın əksər bölgələrində mövcud olmuşdur.

Toy. Azərbaycan xalqının ailə məişətində toy mərasiminin xüsusi yeri vardır. Toy "digər ictimai hadisələrdən zənginliyi ilə fərqlənən" [*Abdullayev, 1989, 88*], dolğun məzmunlu, eşq, məhəbbət istili bir mərasimdir.

Füzuli bölgəsinin bir sıra kəndlərindən əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən, burada toy mərasimi ilin bütün fəsilərində (may ayından başqa) keçirilərdi. Toya başlamazdan bir neçə gün əvvəl isə oğlan evindən iki-üç nəfər (oğlanın ata-anası, əmisi, dayısı, xalası, bibisi) qızg ilə gedib məsləhətləşər və toyun keçiriləcək gününü, başlığın miqdarını təyin edərdilər. Bundan sonra qız və oğlan evində toyla əlaqəli hazırlığa başlanar və həmin ərəfədə oğlanla qızın kəbini kəsilərdi. Yeri gəlmişkən deyək ki, arvadı vəfat etmiş, yaxud, boşanmış kişi başqa birisiylə kəbin kəsdirib, ikinci dəfə evlənərdisə, onlara toy edil-məz, qohum-əqrəbalar onun evinə yığışar və müxtəlif yeməklər bişirib, süfrə açardılar. Buna əhali arasında "kəbin aş" deyilərdi.

Elin qayda-qanununa, adət-ənənəsinə dərinlən bələd olan Kərimbəyli kənd sakini Mirvari Şəmil qızı Məmmədovanın və Alxanlı kənd sakini Məleykə Məhi qızı Quliyevanın dediyinə görə, Kərimbəyli, Babi, Alxanlı, Arayatlı, Yağlıvənd, Bala Bəhmənli, Böyük Bəhmənli, Şükürbəyli və s. kəndlərində toy

ərəfəsində oğlanın qohumları xonça bəzəyib oğlangilə gedərdilər. Əhali arasında buna "mağar üstünə getmə" deyilərdi. Qızın qohumları isə müxtəlif hədiyyələrlə qızgilə baş çəkərdilər. Bu isə əhali içərisində "cehiz üstünə getmə" adlanardı.

XX əsrin əvvəllərində Q.Çursin qeyd edirdi ki, Cənubi Qafqaz tatarları (azərbaycanlıları – Ə.Ə., B.Ə.) arasında ərə gedən qıza kömək məqsədilə qohumları qazan, səhəng, ləyən, sandıq və s. kimi məişət əşyaları gətirirdilər [Чурсин, 1913, 29]. Etnoqrafik ədəbiyyatın sorağına əsasən, Azərbaycan adət-ənənələrinə görə hər bir ailə öz qızını ərə verərkən ona cehiz olaraq bir ədəd sandıq və bir ədəd təknə - tabaq verməli idi. Həmin əşyalar qıza verilən cehiz və əmlak siyahısına daxil edilirdi. Sandıq və təknə ərə gedən qızın gəlinlik sandığı və ya gəlinlik təknəsi adlandırılırdı [Cavadov, 1977, 149]. Onu da deyək ki, qızın cehizi oğlan evinə toydan bir neçə gün əvvəl aparılırdı. Jehizi gətirənlərə oğlan evi tərəfindən nəmər verilərdi.

Kərimbəyli kənd sakinləri Məryəm Şəmil qızı Əsədovanın və Naibə Hüseyn qızı Şirinovanın verdiyi məlumata görə, əksər hallarda qız evi toy etmirdi. Oğlan evində isə toydan bir gün əvvəl "paltarbiçdi" mərasimi keçirilərdi. Mərasim təxminən səhər saat 11 radələrində başlayar və günorta saat 2-3- də qurtarardı. Bu mərasimdə çalğıçılar və xanəndələr çalıb-oxuyurdu. Özü də sözügedən mərasimdə yalnız qadınlar iştirak edərdi. Qadınlar yemək yedikdən sonra musiqiyə ara verilər və musiqiçilər məclisdən bayıra çıxardılar. Bu zaman oğlan adamlarından bir-iki nəfər qız üçün alınan paltar çamadanlarını məclisə gətirib, hündür olduğu və hamı görsün deyər musiqiçilərin stolunun üstünə qoyardılar. Onu da deyək ki, bu məclisdə qız adamları – anası, xalası, bibisi və s. də iştirak edərdi.

Qıza alınan paltarları mərasim iştirakçılarının göstərən oğlanın xalası, yaxud, bibisi uca səslə oğlan və qız analarının, həmçinin digər qohumların adlarını çəkərək onlardan "xələt" istəyərdi. Adı çəkilən qız anası yanındakı qohum qadınlardan birinin vasitəsilə ona xələt göndərərdi. Xələt alan qadın bundan sonra xonçaların ağzını açıb, qıza alınan paltarları və qızıl əşyalarını məclisdəki qadınlara göstərərdi. Burada bir məsələni də deyək ki, mərasimə yığılan qadınlar nəmər yazdırardılar. Nəmər yazan qadın onların hərəsinə içi konfet, qalet (peçenye) dolu kiçik bir bağlama verərdi. Sözügedən bu adət Qarabağın digər bölgələrində də mövcud idi. Özü də paltarbiçdi mərasimini idarə edən bəyin qadın qohumlarından biri olurdu.

Paltarbiçdi mərasimindən sonra, təxminən saat 5-6 radələrində axşamdan isladılmış xına qabı qoyulan xonçanı bəzəyib, yanına da şirniyyat düzərək qızgilə xınayaxdı mərasiminə gedərdilər. Qız evi süfrə açardı. İştirakçılar yeyib-içər və sonra da qızın əlinin içinə xələt qoyar və barmaqlarına xına yaxardılar. Xınadan 1 balaca kasaya töküb bəy və onun dostları üçün də gətirərdilər.

Onu da deyək ki, xınayaxdıya gedərkən oğlan evindən qız evinə 2 heyvan, 1 kisə un, 1 kisə qənd, yağ və s. aparılırdı.

Paltarbiçdi və xınayaxdı gününün səhəri oğlan toyu keçirilərdi. Kənd camaatını oğlan toyuna toydan iki, yaxud, üç gün əvvəl bir nəfər atlı şəxs (təklifçi) çağırırdı. Özü də toydan bir gün əvvəl axşamüstü oğlan evində "ciyər axşamı" təşkil olunardı. Ciyər axşamına yığılan qohum-əqrəbalara, qonşulara süfrə açılar və onlara sabahkı toyda görəcəkləri işlər barədə tapşırıqlar verilərdi.

Gəlini gətirmək üçün bəyin atası, anası, əmi və dayısı gedərdi. Köçməzdən əvvəl gəlinin atası onu yanan çırağın ətrafına dolandırar, ətrafdakılar isə xeyir-dua verərdilər. Sonra bəyin atası gəlinə yaxınlaşdı. Oğlan tərəfin yaxın qadınlarından biri gəlinə bildirir ki, o, əlini açıq şəkildə başı üzərində tutsun. Bu zaman qaynata gəlinin ovucuna müəyyən məbləğdə pul qoyardı. El arasında həmin pula "süd pulu" deyilərdi. Bölgə əhalisi arasında bu adətə indi də əməl edilməkdədir.

Bütün bu proseslərdən sonra bəyin qardaşı, yaxud, əmisi oğlu gəlinin belini qırmızı lentlə bağlayır və yengələrin də iştirakı ilə saat 11-12 radələrində gəlin bəy evinə köç üçün bayıra çıxarıldı. Bu zaman bəyin anası üzünü gəlinin anasına tutub zarafatyana, gülə-gülə belə deyirdi:

*Verdim bir dana,
Aldım bir sona.
Ay qız anası,
Qal yana-yana.*

Gəlinin anası isə bəyin anasına bu cür cavab verirdi:

*Sandıq üstə gücü var,
Gücünün qırx ucu var.
Ad edib, qız apardız,
Sizdə bəylər gücü var.*

Mövcud dəyişmədən sonra gəlin al-qırmızı bəzədilmiş ata mindirilib bəy evinə aparılırdı. Atın yüyənini ya bəyin qardaşı, ya da qan qardaşlığı tutub çəkərdi. Gəlin bəy evinə çatdıqda ayağı altında qurban kəsilər və qurbanın qanından onun alınına yaxaraq: "bizim diləyimiz qəbul olundu, sənin də diləyin qəbul olunsun" - deyərdilər. Bundan sonra gəlini bəy otağına apararkən ayağı altına şüşə boşqab, yaxud, nəlbəki düzərdilər. O, həmin qabı dabanı ilə vurub sındırırdı. Qabı sındırmaqla gəlin gəldiyi ocağa, ailəyə sədaqətli olacağını bəyan etmiş olurdu.

Gəlin otağa keçdikdə oturmaq üçün yer göstərilirdi. Lakin gəlin oturmurdu. Adətə uyğun olaraq, qayınata gəlib gəlinə xələt verdikdən sonra o, göstərilən yerdə əyləşirdi. Bu zaman gəlinin qucağına kiçik bir oğlan uşağı qoyurdular. Düşünülərdi ki, qucağına oğlan uşağı qoyulan gəlinin ilk övladı oğlan olar.

Bəy evində günorta saat 3-4-ə qədər musiqiçilər və xanəndələr çalıb oxuyardılar. Bu toyda yalnız kişilər olardı. Toya gələnlərin hər biri imkanları müqabilində nəmər yazılırdılar. Hər yerdə olduğu kimi, toyu "toybaşı", "toybabası" yaxud, "masabəyi" idarə edərdi.

Gəlin axşamüstü köçürüldükdə yolunu işıqlandırmaq üçün məşəllər yandırılırdı və bu zaman bəy toyu saat 5-6 radələrində başlayıb, gecə saat 1-2-ə kimi davam edərdi.

Bəzi bölgələrin kəndlərində qız toyuna "paltarbiçdi" deyilərdi. Məsələn, 1992-ci ilə qədər Ağdamın Mərzili, Novruzlu, Saybalı, Bağmanlar, Qiyamadıllı, Çəmənli, Abdal Gülablı və s. kəndlərində qız toyu "paltarbiçdi" adlandırılırdı. Bu mərasimdə işlənəcək ətlik və ərzaqları Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi bəy evi verərdi.

Toyda ən çox "Qarabağ şikəstəsi" oxunardı. Bu barədə klassik yazıçıların əsərləri də məlumat verir. Gümanımızca, xalq yazıçısı Əli Vəliyevin əsərində yer alan "Həzin və yanıqlı Qarabağ şikəstəsi pərdə-pərdə qalxıb ulduzlu gecənin boşluqlarına yayıldı" kimi ifadə elə-belə deyilməmişdir. Maraqlıdır ki, çoxlu sayda Azərbaycan muğamları olduğu halda, ədibin əsərində yalnız "Qarabağ şikəstəsi"nin adı çəkilir [Əmənova, 2020, 77]. Kəlbəcərin kəndlərində isə toyları daha çox aşılqlar aparardı. Hazırda bu bölgənin toylarını həm aşılqlar, həm də xanəndələr şənlandirirlər.

XX əsrin 70-80-ci illərinə kimi Füzuli kəndlərində kişi məclisindən sonra süfrə yığışdırılar və mağar toyu başlayardı. Mağarın bir tərəfində kişi və cavan oğlanlar, digər tərəfində isə qız-gəlinlər dayanardı. Könlü çəkənlər musiqi çalırıb, rəqs edərdilər. Mağar toyu gecə saat 10-11-ə, bəzən də gecə yarısına qədər susmazdı. Lap sonda bəy və gəlin mağara gətirilib oynadılar, xanəndələr bəy tərifı deyərək yaxın qohumlardan xələt alardılar. Bununla da toya yekun vurulurdu.

Aldığımız bilgiyə görə, cavanlar arasında kimlərin təzə paltarı vardısı, rəqs etmək istəyənlər öz paltarlarını müvəqqəti olaraq onların paltarları ilə dəyişirdilər. Bunu, əsasən, mağarda gözaltısı olan oğlanlar sevdikləri qızlara gözəl, yaraşlıqlı görünmək üçün edərdilər.

Xalq yazıçısı Ə.Vəliyevin yazdığına əsasən Qarabağ toylarında, şənliklərində qara zurnanın səsi aləmi başına götürər, iştirakçılar "Camış bağa girdi, gəl", "Vağzal", "Uzundərə", "Tərəkəmə" və s. kimi qədim xalq havalarına oynayırdılar [Əmənova, 2020, 80].

Azərbaycanın digər ərazilərində olduğu kimi, Qarabağın bütün bölgələrində gəlin üç gün öz otağından bayıra çıxmazdı. Üç gündən sonra qayınatası deyərdi ki, gəlin gəlsin mənə çay versin. Qayınatası gəlini qayınatası və qayını olan otağa aparırdı. Başı bağlı gəlin onlara çay süzüb gətirirdi. Bu zaman qayınata və qayın gəlinə hədiyyə verirdilər. Gəlin təzədən otağına qayıdırdı. Həmin günün günortası qızın anası, xalası, bibisi şirniyyat və müxtəlif hədiyyələrlə qızın yanına gələrdilər. Bundan sonra gəlin həyət-bacaya çıxar və müəyyən işlərdə qayınanasına kömək edərdi.

Verilən məlumata görə 1980-ci ilin sonuna qədər Qarabağın kəndlərində toylar bir neçə gün çəkirdi. Hazırda isə istər qız, istərsə də oğlan toyu çox qısa zaman alır.

Uşaqların tərbiyəsi. Ailə məişətində ən əsas məsələlərdən biri ailədə uşaqların doğulması və onların tərbiyəsi idi. Məlumdur ki, ta qədim zamanlardan üzü bu yana hər bir "azərbaycanlı-türk ailəsində nəslin, soyun davamçısı, yaşadıcısı və qoruyucusu kimi dünyaya uşaq gətirilməsi çox vacib şərtlərdən sayılırdı. Bu şərtə uyğun gəlməyən ailələrə isə, münasibət sönük olmuş və onlar hər addımda mənsub olduqları tayfanın, eləcə də el-obanın soyuq nəzərlərinə tuş gəlmişlər" [Əliyev, 2012, 76]. Uşaqsız ailələrə mənfi münasibəti ana kitabımız olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da görürük. Burada təsvir olunan ziyafətdə Bayındır xanın bir yerdə ağ, bir yerdə qızıl, bir yerdə qara otaq qurduraraq "oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun. Oğlu-qızı olmayanı allah-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəllü, bilsin" – söyləməsi [Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, 34] uşaqsızlığın nə dərəcədə mənfi təsir bağışladığını çox aydın göstərir.

Məlumatçıların söylədiyinə əsasən, uşaqsız ailələrə əhali arasında "barsız ağac", "sonsuz", "susuz dəyirman" və s. kimi adlar deyilərdi. Ona görə də toyu olan gəlinin tezliklə "uşağa qalmasına" çalışırdı.

Uşaq doğulduqdan sonra onun tərbiyəsi ilə məşğul olunurdu. Bütün Türk xalqları içərisində olduğu kimi Azərbaycanda, həmçinin onun ayrılmaz tərkib hissəsi Qarabağda əhali ilk növbədə uşağın əxlaq tərbiyəsinə fikir yönəldirdi. Uşaqlarda "əxlaq tərbiyəsinin normal qurulması isə ailənin yaşlı üzvlərinin qarşılıqlı münasibətindən asılı idi. Ona görə də valideynlər çalışdı ki, uşağın yanında bir-birinə qarşı dərin hörmət və məhəbbət duyğusu ilə davransınlar, söz, hərəkət və danışqlarında etik qaydaları pozmasınlar" [Əliyev, 2012, 102].

Əxlaq tərbiyəsinin birinci dərəcədə ailədə formalaşdığını "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı da çox aydın şəkildə göstərir:

*Qız anadan görməyincə ögit almaz,
Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz [KDQ, 1988, 131].*

Bununla bağlı A.S.Makarenko da maraqlı fikir söyləmişdir. O deyirdi ki, sizin (valideynlərin – Ə.Əliyev, B.Əmənova) davranışınız uşaqların tərbiyəsində ən həlledici məsələdir. Siz uşağı yalnız onunla danışanda yox, həyatınızın hər bir anında, hətta evdə olmadığınız zaman da tərbiyə edirsiniz. Özü də sizin təkcə uşaqlarınızla deyil, başqa adamlarla danışq və rəftarınız uşaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir [Makarenko, 1950, 348].

Tədqiqatçılara görə, məhz ünsiyyət gözəlliyi, başqalarını dinləmək qabiliyyəti, başqalarının gərəkli fikirlərini, öyüd-nəsihətlərini əxz etmək bacarığı əxlaq tərbiyəsinin bütövlüyünə nail olmağın əsas amillərindən hesab edilir [Əfəndiyev, 1983, s. 29].

Bu və ya digər yerlərdə olduğu kimi, Qarabağ bölgəsində də əhali uşaqlarını əxlaqa zidd və naqis hərəkətlərdən çəkəndirmiş, onların insanlığa yaraşmayan vərdislərə yiyələnməsinə imkan verməmişlər. Valideynlər uşaqlarına sadə, qayğıkeş, hörmətçil olmağı, böyük-küçük yerini bilməyi təlqin etmişlər. Bu məsələ zaman-zaman mütəfəkkir alim və şairləri də düşündürmüşdür. Ə.Marağalı bu xüsusda yazırdı:

*Təkəbbür, mənəmlilik, özünü çəkmək,
Qafillik, sərxoşluq, hiylə, qəzəb, şəkk,
Tərəddüd, paxıllıq, kələk, kin, tamah,
Yalançı, saxtakar, vəfasız olmaq,
Şəhvət, naz, yüngüllük, ağırlıq etmək,
Pozğunluq, nankorluq, insan incitmək,
İsraf böhtançılıq, bir də fitnə, lağ,
Fırıldağ, qan içmək, rıya və nifaq,
Hirs, ikiüzlülük, acgözlük, həsəd,
Zülm, cövr, cəfa, süstlük və nifrət,*

*Hər nə söylədimsə, ondan qaç uzaq,
Onların əksiylə məşğul ol ancaq [Marağalı, 1970, 153].*

Qarabağın müxtəlif şəhər və kəndlərinin əhalisindən əldə etdiyimiz bilgiyə görə, uşaqlara lap körpəlikdən ataya, anaya qarşı istək aşılaraq, onlara hörmət etməyin vacibliyi xatırladılırdı. Bu yöndə Şərqi böyük mütəfəkkiri N.Tusi yazırdı: "Ata övladın ana bətninə düşməsinin birinci səbəbkarıdır. İkinci, övladı tərbiyə edib kamala çatdırır, övlad həm ataya aid olan maddi ləzzətlərdən, yemək, içmək, geymək, yaşamaq, boy-buxuna çatmaq üçün lazım olan nemətlərdən istifadə edir, həm də onun sayəsində mənəvi məziyyətlərə, tərbiyə, ədəb, savad, elm, mədəniyyət, peşə, sənət, yəni nəfsani yaşamağa və kamilliyə çatmağa səbəb olan nemətlərə yiyələnir" [Tusi, 1980, 167].

Analara hörmət edilməsinin ən ümdə vəzifə sayılması, onların müqəddəslər müqəddəsi olması Hz. Peyğəmbərimizin (s.ə.v.) kəlamlarında da özünə yer almışdır. Böyük Peyğəmbər hədislərində "Cənə-nət anaların ayaqları altındadır" deməklə, anaların əvəzəlməz bir varlıq olaraq çox uca zirvədə dayan-dığına, daima onlara qayğı göstərilməsinə, sevilib-əzizlənərək hörmətinin saxlanılmasına işarə etmişdir [Əliyev, 2012, s. 107]. Mövcud fikrin ifadəsinə bir nəfərin onu sorğu-suala tutduğu zaman verdiyi cavabda da rast gəlirik: "Ya peyğəmbər, mən kimə daha çox yaxşılıq etməliyəm? Cavab verdi: "Anana". O adam soruşdu: "Sonra kimə? Peyğəmbər buyurdu: "Anana". Həmin adam yenə soruşdu: "Sonra kimə?" Peyğəmbər yenə: "Anana"- dedi. O adam bir də: "Bəs sonra kimə?"- soruşduqda, Rəsuli-əkrəm buyurdu: "Sonra atana" [101 hədis, 1990, 9].

Aldığımız məlumatlardan bəlli olur ki, Qarabağ əhalisi arasında uşaqların hərtərəfli inkişafı naminə onların əmək tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu, uşaqların sağlam böyüməsini təmin etməklə bərabər, onların özünə inamını artırır, iradəsini gücləndirirdi. Oğlan uşaqları əsasən çöl-təsərrüfat işlərində atalarına kömək edər, qızlar isə evdarlıqla məşğul olar və xalça-palaz toxuyardılar.

Uşaqların fiziki tərbiyəsinə də xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, fiziki tərbiyənin təməli elə uşaqların əmək vərdişlərinə yiyələnməsi ilə qoyulurdu. Çünki, məhz əmək vərdişinə yiyələnən uşaqlar bədənə sağlam, hərəkətlərində isə daha zirək olurdular [Əliyev, 2012, 109]. Bununla belə, at sürmək, cıdır yarışları, xəncər oynatmaq, ağac döyüşdürmək və s. fiziki tərbiyənin əsasını təşkil edir, uşaqlara cəldlik aşılayır, onların qoçaq, cəsur böyüməsini şərtləndirirdi.

Qarabağda uşaqların əqli və estetik tərbiyəsi də unudulmurdu. Onlara lap kiçik yaşlarından saymaq öyrədər, nağıllar, dastanlar söyləyər, həmçinin musiqi dinlətdirər, mahnı oxutdurardılar. Gümanı-mızca, "Qarabağlı oxumasa günahdır" deyimi də bunun təzahürüdür.

Bütün azərbaycanlı ailələrində olduğu kimi, Qarabağda da böyükklər uşaqlara təmkinli olmağı, yaşlı adamlara hörmət etməyi, yalan danışmamağı, pis adətlərə qurşanmamağı və s. öyrədərdilər.

Dəfn mərasimi. Ailə məişətində özünə yer alan məsələlərdən biri də dəfn-yas mərasimidir. Çox qədim tarixə malik olan dəfn adətləri barədə M.Seyidov yazır ki, insan təbiətə pənah gətirincə, çevrə-yə, ondakı hadisələrə ibtidai şəkildə olsa da inam yarandıqca ölubasdırma adəti yaranmış, çağlar keçdikcə daha yeni mənalara zənginləşmişdir [Seyidov, 1989, 350].

Qarabağlı qocaların dediyinə görə, uzun müddət yataq xəstəsi olan və sağalacağına ümid qalmayan şəxslərin evi, həyat-bacası həmişə sahmanlı saxlanardı. Xəstənin əl və ayaq dırnaqları tutular, alt paltarları tez-tez dəyişdirilər, yataq dəstlərinin üzü təzələnərdi. Məsələdən xəbərdar olan qohum-əqrəbalar halallaşmaq üçün xəstəyə baş çəkərdilər.

Xəstə candan olduqdan sonra gözlərini sıgayar, çənəsini çəkib bağlayar, əllərini yanına salar, ayaqlarını cütləyərək baş barmaqlarını ağ iplə bir-birinə bəndləyərkdilər. Daha sonra isə mərhumu otağın orta hissəsinə qoyub ağlaşdılar. Əhali içərisində buna "ağlaşma" deyilərdi.

Mərhum cavan olardisa, onun ana-bacısı, xala-bibisi və digər qadın qohumları üz cırrar, saç yolar, sinələrini, dizlərini döyər, göz yaşları içərisində yanıqlı ağılar söyləyər, bayatılar deyərdilər. Füzuli bölgəsinin Kərimbəyli kənd sakini Məleykə Cəfərqulu qızının söylədiyi aşağıdakı bayatılar bu qəbillidi:

*Əzizim, lala dağı,
Bürüyüb lala, dağı.*

*Hər bir yara sağalar,
Sağalmaz bala dağı.*

*Tayada bəlim yandı,
Əl atdım, əlim yandı.
Bala-bala deməkdən
Ağzımda dilim yandı.*

*Təndiri sən oddadın,
Sən saldın, sən oddadın.
Ürəyimdə bir az yer qalmışdı,
Onu da sən oddadın.*

*Dəryada sicim gördüm,
Əl atdım, ucun gördüm.
Mən fələyə neynəmişdim,
Fələyin gücün gördüm?!*

*Arxalığı qola sal,
Qoldan götür qola sal.
Oğul, qonağın gəlib,
Özün onu yola sal.*

*Bu gələn yol olaydı,
Karvanı bol olaydı.
Bacı-qardaşı ölənlər,
Sizə də bir yol olaydı.*

Əhali yayda yaylaqda olarkən bəzən orada ölüm hadisəsi baş verərdi. Bu zaman nənələr, analar, bacılar dağları suçlu sanar, dağlara qarğayardı:

*Dağlar, otun qurusun,
Otun, suyun qurusun.
Sənin də mənim kimi
Matın-mutun qurusun.*

Mərhum üçün ağı demək, göz yaşı tökmək, üz cırmaq və s. uzaq çağların adətidir. Şair Dəvdəyin məşhur Alban hökmdarı Cavanşirin ölümünə yazdığı ağı da bu adətin qədimlərdən gəldiyini göstərməkdədir:

*Ey ilahi kəlamları xəlv eyləyən ulu Tanrı,
Özün nəğmə-ağı söylə, yad et bizim hökmdarı.
Elə nəğmə-ağı qoş ki, bu əvəzsiz itki üçün
Gözümüzdən gecə-gündüz axsın odlı göz yaşları [Kalankatuklu, 1993, 147].*

Qeyd etdiyimiz mövzu baxımından yazıçı Ə.Haqverdiyevin fikri də maraq kəsb edir. O vurğulayırdı ki, qədim Azərbaycanda... qəhrəman ölənin günü camaatı bir yerə toplayırdılar. Bu toplantıya "yuq" deyirdilər (yuqlama-ağlamaq sözündəndir). Toplananlar üçün qonaqlıq düzəlirdi, xüsusi dəvət edilmiş "yuqçular" isə ikisimli "qopuz" çalıb oynayırdılar. Yuqçu əvvəlcə mərhum qəhrəmanın igidliklərindən danışır, onu tərifləyirdi. Sonra isə qəmli havaya keçib şanlı qəhrəman üçün ağı deyirdi. Toplananlar

da hönkür-höknür ağlayardı [*Haqverdiyev, 1957, 392*].

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qarabağ əhalisi arasında da bütün kənd əhli ölü düşən ailəyə yığışar və hərə öz bacarığı müqabilində köməklik göstərirdi. Məsələn, qohum-qonşular yas məclisi üçün yer düzəldər, çadır qurar, meşədən odun qırıb gətirər, qız-gəlinlər su daşıyar, bir neçə nəfər isə qəbir qazmağa gedərdi. Bu köməkliklərin hamısı təmənnasız edilərdi. Belə köməkliklər, yardımlaşmalar xalq arasında "qarşılıqlı yardım adəti" adlanardı.

İstər müşahidələrimizə, istərsə də məlumatçılarımıza əsaslanıb deyə bilərik ki, mərhumu yumaq üçün xüsusi bir yer (yuyat yeri) düzəldilərdi. Əgər mərhum qadın olarsa, onu öz böyük qızı, bacısı, kişi olduqda isə əmisi, dayısı yuyardı. Səhər rəhmətə gedəni günortaya kimi, günortadan sonra dünyasını dəyişəni isə səhəri gün dəfn edərdilər. Özü də üç gün, üç gecə mərhumun yuyulduğu yerdə çıraq yandırılardı. İnamə əsasən, mərhumun ruhu üç gün yuyat yerini tərk etmirdi. Ona görə də həmin yeri işıqlı saxlayırdılar ki, şəhər qüvvələr işıqdan-oddan qorxaraq mərhumun ruhuna toxuna bilməsinlər.

Vəfat edənin paltarı da elə üçündə yuyular və qatdanıb ilinə qədər saxlanardı. Bu paltara əhali arasında "soyxa" deyilərdi və bu soyxa mərhumun ilindən sonra mollaya verilərdi.

Qarabağın müxtəlif kəndlərində həyatdan nakam köçmüş cavanları son mənzilə musiqi sədaları altında yola salardılar. Hətta Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində [*Qeybullayev, 1994, 257*], eləcə də Gürcüstan azərbaycanlıları arasında belə "qarabəxtlilər" üçün söyüd ağacından kəsilmiş şax bəzədilərdi. Qırmızı parçayla bəzədilmiş "toy şaxı"ndan fərqli olaraq, bu şaxa qara parça dolanar, qollarından şirni və alma asılardı. "Qara şax"ı mərhumun dostları cənazənin önündə qəbiristanlığa aparardı. Bu şaxı mərhumun qəbrinin baş tərəfinə qoyardılar. Şaxın üstündəki şirni və almaları qəbiristanlığın yanından keçən yolçular, əsasən də yaşlı adamla yeyərdi [*Əliyev, 2012, 123*].

Bölgənin bir sıra kəndlərində mərhumun öldüyü gün ehsan verilər, qırxında və ilində halva və kəsilmiş heyvanın əti evlərə, hətta qonşu kəndlərə də paylanardı. Füzuli və Qubadlı rayonlarının bir sıra kəndlərində, habelə Kəlbəcərdə yas evinə qonşu və qohumların kömbə, halva, 50-60 ədəd soyutma yumurta, təndir çörəyi bişirib aparmaq adəti olmuşdur. Aparılan ərzaq da ehsan süfrəsinə düzülərdi" [*Məhərrəmov, 2020, 230*].

Aldığımız məlumata görə, Qarabağda mərhum gənc olarsa ili, yaşlı idisə qırxı çıxana qədər kənd camaatı toy-nişan mərasimi keçirməzdi. Əgər məcburiyyət qarşısında qalıb toy çaldıran olarsa, mütləq bir neçə nəfərlə gedib ölü yiyəsindən icazə alar, üzrxahlıq edərdi. Mərhumun yaxın qohumları isə onun ilinə, yaxud, qırxına qədər saqqal saxlayar, üzlərini tıraşlamazdılar.

Beləliklə, aparılan araşdırmadan məlum olur ki, tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz Qarabağda ailə məişəti ilə bağlı məsələlər (böyük ailə, kiçik ailə, nikah, nişan, toy, uşaqların tərbiyəsi, dəfn mərasimi) Ümumazərbaycan, Ümumtürk səciyyəlidir, bir kökdən köklənib, bir gövdədən budaqlanıbdır. Bununla belə, cüzi fərqlər də özünü göstərməkdədir. Məsələn, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində "paltarkəddi", yaxud, "paltarbiçdi" şənliyi, mərasimi qız evində təşkil edilsə də, Qarabağın bəzi kəndlərində oğlan evində icra olunardı. Yaxud, Ağdam bölgəsinin kəndlərində qız toyu "paltarbiçdi" adlanaraq başqa məzmun daşıyırdı. Eləcə də "mağar üstünə getmə", "cehiz üstünə getmə" və "kəbin aş" adəti öyrənilən ərazinin əhalisi üçün xarakterik cəhətlərdəndir.

MƏLUMATÇILAR:

1. Quliyeva Məleykə Məhi qızı. Füzuli rayonu, Alxanlı kəndi, 1961-ci il təvəllüdlü
2. Əliyeva Tamara Şəmil qızı. Füzuli rayonu, Əhmədbəyli kəndi, 1953-cü il təvəllüdlü
3. Abbasova Lalə Famil qızı. Füzuli rayonu, Əhməd alılar kəndi, 1959-cu il təvəllüdlü
4. Məmmədova Narxanım Fərzalı qızı. Füzuli rayonu, Kərimbəyli kəndi, 1942-ci il təvəllüdlü
5. Məmmədova Mirvari Şəmil qızı. Füzuli rayonu, Kərimbəyli kəndi, 1953-cü il təvəllüdlü
6. Nəbiyev İdris Zaman oğlu. Tərtər rayonu, 1934-cü il təvəllüdlü
7. Tahirov Mürvət Cəlal oğlu. Qubadlı rayonu, Xanlıq kəndi, 1964-cü il təvəllüdlü
8. İbişov Ramiz Əkbər oğlu. Qubadlı rayonu, Xanlıq kəndi, 1955-ci il təvəllüdlü
9. Hüseynov Abdulla İsmiyəli oğlu. Füzuli rayonu, Kərimbəyli kəndi, 1951-ci il təvəllüdlü
10. Hüseynova Məleykə Cəfərqulu qızı. Füzuli rayonu, Kərimbəyli kəndi, 1955-ci il təvəllüdlü

11. Gözəlova Gülyetər Abdulla qızı. Ağdam rayonu, Mərzili kəndi, 1961-ci il təvəllüdlü
12. Həsənova Aminə Cəmil qızı. Ağdam rayonu, Mərzili kəndi, 1956-cı il təvəllüdlü
13. Həsənov Əsgər Alı oğlu. Ağdam rayonu, Abdal Gülablı kəndi, 1951-ci təvəllüdlü
14. Həsənov Namiq Əsgər oğlu. Ağdam rayonu, Abal Gülablı kəndi, 1982-ci il təvəllüdlü
15. İsayeva Sahibə Abdulkərim qızı. Cəbrayıl rayonu, Mahmudlu stansiyası, 1933-cü il təvəllüdlü
16. Baxşıyeva Simuzər Hüseyn qızı. Cəbrayıl rayonu, Mahmudlu stansiyası, 1948-ci il təvəllüdlü

MÜASİR AİLƏ-MƏİŞƏTİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan ailəsi tarixən uzunömürlülüüyü və möhkəmliyi ilə seçilmiş, müasir dövrdə milli-mənəvi dəyərlərin, adət-ənənələrin qorunub saxlanılmasında mühüm yer tutmuş, cəmiyyətin özəyini təşkil etmişdir. Müasir qloballaşma şəraitində yeni qurulan gənc Azərbaycan ailələri ciddi təhlükələrlə qarşılaşa bilər. Məlumdur ki, "qloballaşma" termini etimoloji cəhətdən latın termini olan "qlobus", yəni yer kürəsi sözü ilə əlaqədardır. Bu isə müəyyən proseslərin ümumi planetar xarakterlərini ifadə etdiyini göstərir. Yəni ümumi tale, ümumi məsuliyyətlə əlaqədar olan problemləri yeni super sistem təmsil edir.

Qarabağda müasir dövrdə əsasən kiçik (monoqam) ailələr üstünlük təşkil edir. Kiçik ailələr sadə və mürəkkəb olmaqla bölgənin həm dağlıq, həm də aran zonasında müşahidə edilir. Sadə kiçik ailələrin tərkibi orta hesabla 5-6 nəfərdən çox deyil və ər, arvad, uşaqlar, yaxud ata və ya ananın yaxın qohumlarından ibarətdir.

Bölgədə mürəkkəb ailə formasına da rast gəlinir. Onlar üç nəsildən – baba, nənə, ata, ana və uşaqlardan ibarətdir. Monoqam ailələr təkkəbinliyə əsaslanır. Bundan başqa, natamam ailə və rəsmi nikahı olmayan sadə ailələr də mövcuddur. Natamam ailələri dul qalan və boşananlar təşkil edirlər. Qeyd edək ki, bölgədə kuzen nikahlar geniş yayılmışdır.

Tarixən kəbin və tələq din xadimlərinə həvalə olunurdu. Hər iki tərəf axunda və ya mollaya müəyyən məbləğ verir və şahidlərin iştirakı ilə kəbin kəsilirdi. Hazırda dini nikahla yanaşı, rəsmi nikah da mütləqdir.

Adətə əsasən (minorat), ailənin kiçik oğlu ata ocağında qalmalıdır. Ailədən kənar yaşayan digər övladlar isə harada yaşamalarından asılı olmayaraq, valideynləri ilə mütəmadi əlaqə saxlayırlar (*Quliyeva və b., 2016, 45*).

Etnoqrafik sorğular və müşahidələr göstərir ki, Qarabağ bölgəsinin ailə-məişət məsələləri, qonşuluq-qohumluq münasibətləri, adət-ənənələri müəyyən fərqlər nəzərə alınmazsa Azərbaycanın digər bölgələri ilə eynilik təşkil edir.

Övladını evləndirmək istəyən valideynlər adətən yaxın qohum-qonşularla, ağsaqqal və ağbirçəklərlə məsləhətləşirlər. Böyüklərin öz övladlarının hələ uşaq ikən onların gələcək nikahları haqqında qərara gəlməsi – "*göbəkkəsd*", "*deyikil*" adətləri qalmaqdadır.

Valideynlər məsləhətləşərkən qohum olmaq istədikləri ailənin şəxsi keyfiyyətlərini - yəni, atasının kimliyini nəzərə alır və bundan sonra oğlanın ailəsi öz fikrini qız evinə bildirir. Qız anası da öz növbəsində oğlan tərəfin nəzərinə çatdırır ki, gərək biz də məsləhətləşək, sonra sizə bir söz deyirik. Növbəti mərhələdə elçilik baş tutur. Razılıqdan sonra ata "hə vermə"də qız evinə "qonaqlıq qoyun" aparır. "Hə vermə"də şirin çay içilir, süfrə açılır və qızın başına qırmızı yaylıq salınır. Əvvəllər "hə vermə"dən sonra bəlgə, yaxud nişan edərdilər. Bəzən isə "hə"dən sonra "parça biçdi" yəni "qız toyu" qeyd olunurdu.

Toylarda ənənəvi olaraq ailənin maddi imkanına əsasən oğlan evindən "xərc" və ya "yolpulu" alınır. Hazırda bu xərc adətən 200-300 manat məbləğindədir. Puldan əlavə, oğlan tərəfindən ərzaq (acılıq əlaməti sayılan soğan istisna olmaqla, ət, qoyun, yağ, düyü, konfet və s.) da alınır. "Paltar biçdi"də və ya "qayçı kəsdi"də yığılan pul qız evinə çatır. Yengənin verdiyi məbləğ "xələt" adlanır.

Qarabağda ənənəvi olaraq gəlinə gəvə, sandıq, qab-qacaq, məişət əşyaları, bir-iki dəst yorğan-döşək, mitil, cecim, məhrəba, mal (inək, camış), bəzən taxıl cehiz verilirdi. Müasir dövrdə mebel və digər məişət avadanlığı da gəlinin cehiz dəstinə daxildir.

Əvvəllər toydan öncə oğlan tərəfdən 3-4 qadın qız evinə "paltarbiçmə"yə gedir və onlar qıza gətirilən parçaları biçib-tikməli idilər. Adətə görə, oğlan tərəfinin xanımlarından biri parçanı götürüb "qayçı kəsmir" deyir və qız anasından xələt alırdı. Hazırda "qayçıkəsməz xələti"ne yengə tərəfindən pul verilir.

Xınayaxdı mərasimində qohum-əqraba çağrılır, axşamçağı süfrə açılır. Gənc qızlar əllərinə xına yaxır, şən məclis süfrə arxasında davam edir.

Oğlan toyundan əvvəl toyda iştirak edəcək şəxslər "təhlifçi" tərəfindən dəvət olunardı. Təhlifçi atın boğazına qırmızı bağlayar, qapı-qapı gedər, konfet verər, ev-ev insanları toya dəvət, yəni təhlif edərdi. Toydan əvvəl "məsləhət" - kəmləşmə olardı. Toyu idarə edəcək "toybəyi", "toybaşı", "tamada" müəyyən olunardı.

Toyda oğlanın bacısı şax bəzəyirdi. Şax məclisə gətirilərkən kim istəsə xərcini-xələtini verib onu dağıdır, yəni şaxın üstündəkiləri paylayırdı. Toyun axırında "bəy tərifi" olurdu. "Bəy öz toyunda oynaya da il yaxşı olar" - deyərdilər.

Axşamüstü toyun axırında "bəy tərifi" baş tutur. Bəytərifi xanəndələrin və ya saz havalarının – *E! havası, Xan çobanı, Bayramı, Dərvişi və s.* müşayiəti ilə keçirilir, bəyi tərif edirlər:

*Yaxşılıq insana bir adət olsun,
Bəy-gəlinin nəsibi səadət olsun və s.*

Qarabağ toylarında müxtəlif xörəklər – bozbaş, qovurma, plovlar (səbzıqovurma, döşəməplov və s.), salatlar, qış fəslində turşular (şoraba) da verilir. "Aşıрма plov" daha geniş yayılıb. Belə ki, məcmə-yiyə çəkilməmiş plovun üzərinə içi turşu, ərik qurusu, kişmişlə doldurulmuş çölpa qoyulur və üstü sərpüşlə örtülür. Yaxın keçmişdə məclisə plov gətirən zaman məşəl yandırar, havaya tüfəng atardılar.

Bərdə rayonunu Otuzikilər kəndində toy mərasimlərində "həlisə" adlı xüsusi xörək hazırlayırlar. Belə ki, suda bişmiş buğda qurudulur və həvəng daşında döyülür. Qoyunun maça sümüyü qaynadılır və ona döyülmüş buğda qatılır.

Yaşlı sakinlərin dediyinə görə, keçmiş Qarabağ toylarında "götürüb atdı" adəti vardı: toy günü bir dəstə atlı çapara çıxar və hər sürünün yanından keçərkən bir qoyun götürərdi. Bəzən toyda 32 baş qoyun yığardılar. Qarabağlılar belə zənn edirlər ki, "toy" və "doy" sözləri eyni mənada işlənir, yəni toyda gərək yeyib-içib doyasan.

Toylar xanəndələrin və aşiqlərin iştirakı ilə keçirilir. Sazda ifa edən aşiqlərin yanında balaban və ney çalanlar da olurdu. Qarabağ toylarında əsasən 32 muğam (indi 15) və 72 saz havası ifa edilirdi. Məsələn, baş divanı - məclis divanı, ikinci divanı - Osmanlı divanı, yeddi Koroğlu havası, beş Kərəmi - Yarıq Kərəmi, Hicran Kərəmi, Kərəmi şikəstə, Kərəm gözəlləməsi, Aşıq Söyünü havası, Cəlili havası (əyaq), Baş Cəlili, Qəhrəmanı havası, Dilqəmi, Şəhayi, Gərayi, ikinci Gərayi, İran gərayisi, Kürdü, Baş Sarıtel, Ayaq Sarıtel, Mixəyi, Məmməd Bağırı, Biri gül, İncə gülü, Aran Gözəlləməsi, Göycə gülü, Yastı Şərili, Ağır Şərili, Yüngül Şərili, Dərbəndi, Şərxətayi, Təcnis, Diltərpənməz, Cıqalı Təcnis, Bayram havası, Vaqifi, Aran gözəlləməsi, Qəmərcanı, Qaragöz, Qaytağı, Səltənəti (Sarı köynək), Ruhani və başqaları. Oğlan toyunda döyran yığılır, yəni toy iştirakçılarından müəyyən məbləğ alınır. Bu pul aşiqlərə çatırdı.

Mağarın çölündə cavanlar güləşərdilər. "Bəyi oğurlama" adəti də qismən qalmaqdadır. Belə ki, bəy tərəfindən əvvəl bəyi aldadıb aparır, onu bəy tərfinə buraxmır və xələt istəyirlər. Musiqi sədaları altında əllərində məşəl tutaraq bəyi gətirirlər. Bir nəfər də heyvan kəlləsini əlində saxlayır, sonra onu atırdı. Əvvəllər isə bəyi qonşuya aparır, oradan gətirirdilər.

Ənənəvi olaraq gəlini oğlanın toyu günü axşamçağı gün batanda faytonla, atla gətirirdilər. Yengənin müşayiəti ilə aparılan gəlinin üstünə un-urva səpirdilər. Müasir toylarda gəlini oğlan evinə maşınla gətirir, əlində güzgü və şam olan yengə də onu müşayiət edir. Gəlinə ağ, bəzən qırmızı gəlinlik geyindirir, belini qırmızı yaylıq, yaxud lentlə bağlayırlar. Onu atası, yaxud qardaşı çırağın başına dolandırır. Bununla da, gəlinə ocağa sadıqlıq, adət-ənənələri yaşatmaq aşılır. Ata-ana qızlarının yeni ailədə davranışı barədə məsləhət verirlər. Ata evindən çıxarkən gəlinin əlinə çörək verilməsi onun özü ilə ər evinə ruzi aparmaq arzusuyla əlaqəlidir. Gəlin evdən çıxarkən bir qrup qız-gəlin qapını tutur. "Qapıbasdı" adlanan adətə görə, oğlan tərəfdən xələt, yəni pul alınır.

Gəlini gətirəndə qız evində tar, kaman, qara zurna çalınar, səsin uzaq məsafəyə yayılması üçün musiqiçiləri hündür (qəlbi) yerdə yerləşdirərdilər. Gəlin ayağının altına qoyulmuş boşqabı tapdayıb sındırır. Qarşısında kəsilən qurbanın qanından onun alına sürtür, başına kağız pul, konfet və şirnilər töküb gəlini evdək müşayiət edirlər. Yengə onu evdə oturdur və qucağına oğlan uşağı verilir. Oraya toplaşan yaxın qadınlar xeyir-dua verir, "xoş gəldin" deyirlər. Qaynana və qaynata tərəfindən gəlinin barmağına üzük taxılır, ona mal-qara, inək-camış verilir.

Toydan üç gün sonra "üç günlük" mərasimində "duvaq qaçırmaq" qeyd olunurdu. Həmin gün qız evi pay, hədiyyələrlə oğlan evinə qızı görməyə gəlirdilər. Ağcabədi tərəkəmələri arasında "gərdək qaçdı" oyunu geniş yayılmışdı.

Xocalıda toy. 1992-ci il (Ermənistanın işğalından öncə)

Bir ay ərzində yeni qurulan ailəni qız evi qonaq dəvət edir, gəlinə "ata malı" (əsasən inək) hədiyyə verirlər. Eyni zamanda, qohum-əqrəba da gənc ailəni qonaq çağırır, onlara müxtəlif bəxşislər təqdim edirlər. Daha sonra oğlan evi qızın ailəsini qonaq dəvət edir.

Ermənistandan Qarabağa deportasiya olunan azərbaycanlılar arasında toyların keçirilməsində müəyyən fərqli cəhətlər də var. Məsələn, əvvəllər qızın "hə"si veriləndə oğlana kötük yardırırdılar. Toy günü oğlanı sağdış-soldış da ma çıxarardı. Oğlan oradan qızın başına alma, konfet atardı. Gəlin hər evinə daxil olarkən pilləkənlərə qoyulmuş boşqabları sındırmalıydı.

Qarabağda yaşayan ailələrin zəngin tarixi kökləri vardır. Tarixi proses olan ailənin milli, maddi və mənəvi dəyərlərinin yaşadılaraq gələcək nəsillərə çatdırılması zəruridir. Belə ki, uzunömürlü ailələrin Qarabağda mövcudluğu fikrimizi təsdiq edir. Faktlara müraciət edək:

Xocalı rayon sakinləri, 1929-cu il təvəllüdlü Rəşid Hübətov və 1934-cü ildə anadan olmuş Hamar Hübətova 1952-ci ildə ailə həyatı qurmuşlar. Onların 8 uşağı, 14 nəvəsi və 18 nəticəsi var (*Quliyeva, 2016, 98*).

Tərtər rayon sakinləri Mehdiyev Nəriman ilə həyat yoldaşı Mehdiyeva Xəlidə 1952-ci ildə ailə həyatı qurmuşlar. Onlar 6 övlad böyüdü, tərbiyə etmişlər. 15 nəvə, 7 nəticə sahibidirlər.

Tərtər rayon sakinləri Mustafayev Hüseyn ilə Mustafayeva Zərnigar 1952-ci ildən birgə xoşbəxt ömür sürürlər (*Quliyeva, 2016, 116*).

Ağcabədi rayonu Avşar kənd sakinləri 1927-ci il təvəllüdlü Mehdiyev Əli və həyat yoldaşı 1928-ci il təvəllüdlü Mehdiyeva Samara 1948-ci ildə ailə həyatı qurmuşlar. 10 uşaq, 42 nəvə, 54 nəticə sahibidirlər (*Quliyeva, 2016, 90*).

Cəbrayıl rayon sakinləri 1929-cu il təvəllüdlü Qarayev Yunis və 1932-ci il təvəllüdlü Şirnova Şükufə 1950-ci ildə evlənmişlər. Birgə evlilikdən onlar 8 övlad sahibi olmuş, həmçinin 26 nəvə və 20 nəticə ilə sevinmişlər (*Quliyeva, 2016, 92*).

Xocavənd rayonunun Tuğ kəndinin sakinləri 1921-ci il təvəllüdlü Quliyev Əmir ilə 1924-cü ildə anadan olmuş Şükürova Nəbat 1946-cı ildə ailə həyatı qurmuşlar. Birgə nikahdan onların 7 övladı, 23 nəvəsi və 26 nəticəsi dünyaya gəlmişdir (*Quliyeva, 2016, 98*). Qarabağ etnoqrafik bölgəsində xoşbəxt ailə həyatı yaşamış belə ailələrin sayı çoxdur.

Qarabağ toylarında müasir dövrdə yeni adət-ənənələr müşahidə olunsada, hüüzür mərasimlərinə konservativlik nəzərə çarpır. Dəfn və yas adətləri şəriət qayda-qanunları əsasında aparılır. Dəfn mollaının iştirakı ilə icra edilir. Meyitin yuyulduğu yerdə lampa yandırılır. İnanca görə, bununla mərhū-

mun axirətdə ruhu şad olacaq. Məzarın üstündə də çıraq yandırılır.

Əvvəllər qəbri 1,5-2 metr dərinliyində qazar, üstünə ağac, ot, qara tikan, torpaq tökərdilər. Ölən 3, 7, 40 günlüyü, adna günləri (cümə axşamı), bir illiyi qeyd edilirdi. Mərhumun dəfni günü ət xörəkləri bişirilmir. Süfrəyə halva, göyerti, pendir, çay verilir.

Qarabağın müasir ailə məişətinin etnoqrafik araşdırılmasında statistik məlumatlar da maraq doğurur:

Qarabağ iqtisadi rayonuna Xankəndi şəhəri, Ağcabədi rayonu, Ağdam rayonu, Bərdə rayonu, Füzuli rayonu, Xocavənd rayonu, Şuşa rayonu, Tərtər rayonları daxildir. 2011-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonuna əsasən Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Tərtər, Xocalı, Şuşa, Xocavənd, Xankəndi rayonları daxil idi (*Azərbaycanın regionları. Azərb. Res. Döv. Statistika Komitəsi, 2020, 5*).

2010-cu ilin məlumatına əsasən əhalisinin sayı 624,1 min nəfər idi. Təbii artım 6934 nəfər, doğulanlar 9778 nəfər, ölənlər 2844 nəfər idi (*Azərbaycanın regionları. Azərb. Res. Döv. Statistika Komitəsi, 2020, 615*). Nikahların sayı 4326, boşanmalar 671 idi (*Azərbaycanın regionları. Azərb. Res. Döv. Statistika Komitəsi, 2020, 615*). Həkimlərin sayı 815 nəfər, orta tibb işçilərinin sayı 2865, xəstəxanaların sayı 44, xəstəxana çarpayılarının sayı 2100, ambulator-poliklinika müalicə müəssisələrinin sayı 129 idi.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı 179, burada tərbiyə alan uşaqların sayı 9995, əyani orta təhsil müəssisələrinin sayı 448, şagirdlərin sayı 108740 nəfər, kütləvi kitabxanaların sayı 426 idi. Onlarda 29762 min nüsxə kitab fondu, 370 klub müəssisəsi, 26 muzey var idi.

2021-ci ilin 1 yanvar tarixində Qarabağ əhalisinin sayı 904.5 min nəfər olmuşdur. 2020-ci ildə Qarabağ iqtisadi rayonunda təbii artım 4.130 nəfər idi. Doğulanlar 10400, ölənlər 6270 nəfər idi. 2020-ci ildə 3060 nikah, 1234 boşanma hadisəsi olmuşdu.

2020-ci ildə işləyən əhalinin sayı 10328 nəfər, 72495 nəfər isə pensiya alanlar idi.

İqtisadi fəal əhalinin sayı 422,0 min nəfər, məşğul əhalinin sayı 392,0 min nəfər, müddətli işçilərin sayı 67,7 min nəfər idi. Orta aylıq nominal əmək haqqı 409,9 manatdır.

Kəndlərdə əhali əsasən təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə məşğul olur. Dənli bitkilər və dənli paxlalılar, o cümlədən buğda, pambıq, şəkər çuğunduru, dən üçün günəbaxan, kartof, tərəvəz, bostan bitkiləri, meyvə və giləmeyvə, üzüm və s. əkilir.

Məktəbəqədər müəssisələrin sayı 81, əyani ümumtəhsil müəssisələrinin sayı 376, onlarda təhsil alan şagirdlərin sayı 19,0 min nəfər idi (*Azərbaycanın regionları. Azərb. Res. Döv. Statistika Komitəsi, 2020, 616*).

Beləliklə, çöl-etnoqrafik tədqiqatları sübut edir ki, Qarabağda ailə məişətinin müasir xüsusiyyətləri ənənəvilikə əsaslanır və Azərbaycanın digər bölgələri ilə eynilik təşkil edir. Azərbaycanlıların ailə məişətində ənənəvi xüsusiyyətin yaşaması və bu gün də davam etdirilməsi xalqımızın qədim və zəngin irsinə dəlalət edir. Əsrlər boyu Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Qarabağ ölkənin siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında əsaslı yer tutmuş, xalqımızın maddi-mənəvi irsini yaşatmışdır.

MƏLUMATÇILAR:

1. İsmayılov Bəhram Xanverdi oğlu, Bərdə rayonu, Otuzikilər kəndi, 1921-ci il təvəllüdlü
2. Kərimova Humay Həsən qızı, Bərdə rayonu, 1926-ci il təvəllüdlü
3. Musayev Səfər İbrahim oğlu, Bərdə rayonu, Mustafaağalı kəndi, 1922-ci il təvəllüdlü
4. Mamedov Əşrəf Əyyub oğlu, Bərdə rayonu, Otuzikilər kəndi, 1928-ci il təvəllüdlü
5. Malimova Reyhan, Bərdə rayonu, Lənbərankəndi, 1898-ci il təvəllüdlü
6. Quliyev Xəlil Cəliloğlu, Bərdə rayonu, Lənbəran kəndi, 1923-cü il təvəllüdlü
7. Əliyeva Məleykə Məmiqızı, Bərdə rayonu, 1924-cü il təvəllüdlü
8. Əliyeva Səmayə, Bərdə rayonu, Şorəli kəndi, 1939-cu il təvəllüdlü
9. Əliyev Mikayıl Azad oğlu, Bərdə rayonu, Lənbəran kəndi, 1936-cı il təvəllüdlü
10. Məmədov Əvəz, Ağdam rayonu, Quzanlı qəsəbəsi, 1930-cu il təvəllüdlü
11. Həsənov Camal, Ağcabədi rayonu, Yeni Qaradağ kəndi, 1927-ci il təvəllüdlü
12. Qarayev Yunis, Cəbrayıl rayonu, 1929-cu il təvəllüdlü

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Abbaslı T. Qarabağ: Cəbrayıl aşiq mühiti. Cəmiyyət. İnternet resursu, 11-09.2017
2. Abbasov F.Q. Laçın. Bakı: Gənclik, 1978
3. Abbasov İ. Aşiq yaradıcılığının mənşə və təşəkkülü. // Ozan aşiq yaradıcılığının inkişaf yolları. (tərtibçilər: M.Allahmanlı, Rza Xəlilov). Bakı, 2013
4. Abdinov F.R. Azərbaycanca camışçılığın bəzi məsələləri. Bakı, 1957
5. Abdullayev B. Haqqın səsi. Bakı: Azərnəşr, 1989
6. Abdullayev M.A. Azərbaycan qoyunçuluğu, onun inkişaf yolları. Bakı, 1979
7. ADSK-nin (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi) materialları
8. "Atçılığın inkişafı üzrə Proqram"ın təsdiqi haqqında Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 2007, 8 oktyabr
9. Ağabəyli A. Azərbaycan camışları. Bakı, 1980
10. Ağayev R. Fərsdilli mənbələr Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi haqqında (XIII-XV əsrlər). "Geostrategiya" jurnalı, 2021, 03 (63)
11. Ağamalı F.R. XVIII əsrin II yarısı - XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarında sosial-iqtisadi münasibətlər. Bakı: Bakı Universiteti, 2007
12. Axundov M.N. Azərbaycanda qoyun cinslərinin məhsuldarlığının yüksəldilməsi yolları. Bakı, 1962
13. Axundov N. Qarabağ salnamələri. Bakı: Yazıçı, 1989
14. Axundova G. Qarabağın ənənəvi yeməklərinin müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında // Azərbaycan etnoqrafiyası və arxeologiyası. I, 2004
15. Axundova G. Qarabağın xalq müalicə üsul və vasitələri // Azərbaycan tarixi muzeyi. 2006
16. Axunzadə M. F. Əsərləri: üç cild. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
17. Aleksandr Düma. Qafqaz səfəri. Bakı: Yazıçı, 1985
18. Allahmanlı M. Aşiq Valehin sənət dünyası. Bakı, 1991
19. Allahmanlı M. Aşiq yaradıcılığında genezis anlayışı. // Ozan aşiq yaradıcılığının inkişaf yolları. (tərtibçilər: M.Allahmanlı, Rza Xəlilov). Bakı, 2013
20. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatrı tarixi. Bakı: Maarif, 1978
21. Aşiq Ələsgər. Birinci kitab. Bakı: Elm, 1972
22. Aşiq Pəri irsinə məhəbbətlə // Aşiq Pərinin 205 illik yubileyi münasibətilə metodik vəsait. Tərtibçi: R.Məmmədli. Bakı, 2016
23. Aşiq Valeh. Bakı, 1970
24. Aşurov S. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı, 2002
25. Atları yaşadaq / "Sovet kəndi" qəzeti. 21 iyun 1986-cı il
26. Azərbaycan abidələri. Azərbaycan tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizə cəmiyyətinin toplusu. Bakı: Azərnəşr, 1989
27. Azərbaycan abidələri. Azərbaycan tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizə cəmiyyətinin toplusu. Bakı: Azərnəşr, 1989
28. Azərbaycan arxeologiyası. VI cild. 6-cı cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2008
29. Azərbaycan arxeologiyası. VI cild. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008
30. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. I cild. Bakı, 1984
31. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. İki cild. I cild, Bakı, 1983
32. Azərbaycan bayatıları. Bakı: XXI əsr-Yeni Nəşrlər evi, 2004
33. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti albomu. Bakı, 1998
34. Azərbaycan etnoqrafiyası: üç cild. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
35. Azərbaycan etnoqrafiyası: üç cild. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
36. Azərbaycan etnoqrafiyası: üç cild. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
37. Azərbaycan folklor antologiyası (Qarabağ folkloru, V kitab). Bakı, 2000
38. Azərbaycan musiqi tarixi: birinci cild (layihənin rəhbəri və elmi redaktoru Səfərova Z.), Bakı: Şərq-Qərb ASC Nəşriyyat Evi, 2012
39. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild. I cild, səh. 76. Bakı: Şərq-Qərb, 2005

40. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005
41. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cild, IV cild, Nizami Gəncəvi. Bakı: Elm, 1985
42. Azərbaycan musiqi tarixi. Birinci cild. (Layihənin rəhbəri və elmi redaktoru Z.Səfərova), Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi, 2012
43. Azərbaycan qadın şairləri antologiyası. Bakı: Avrasiya press, 2005
44. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi (ARSPİHDA), f. 1, siy. 68, iş 45
45. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cild, II cild, Bakı, 1978
46. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cild, III c., Bakı, 1979
47. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cild, IV c., Bakı, 1980
48. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cild, V c., Bakı, 1981
49. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cild, VI c., Bakı, 1982
50. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cild, X c., Bakı, 1987
51. Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Redaktoru: S.Əliyərli. Bakı: Azərbaycan, 1996
52. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı: Elm, 1990
53. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar / Tərtib edənlər: S.S.Əliyərli, F.R.Mahmudov, F.M.Əliyeva və b. Bakı: ADU nəşri, 1989
54. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989
55. Azərbaycan tarixi, I cild, 1961
56. Azərbaycan tarixi. II cild. Bakı, 1998
57. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994
58. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1996
59. Azərbaycan tarixi: iki cild, II cild. Bakı: 1964
60. Azərbaycan tarixi: yeddi cild, I cild, Bakı: Elm, 1998
61. Azərbaycan tarixi: yeddi cild, II cild, Bakı: Elm, 2007
62. Azərbaycan tarixi: yeddi cild, III cild. Bakı: Elm, 2007
63. Azərbaycan tarixi: yeddi cild. I cild (Ən qədimdən - b.e. III əsr). Bakı: Elm, 2007
64. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində / Tərtib edən: R.Əfəndiyev, Bakı: İşiq, 1980
65. Azərbaycanın regionları. Bakı, Azərb. Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2020
66. Baba bəy Şakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1985
67. Babayev M.Ş., İsmayilov A.S. Genetik məsələlər və onların izahlı lüğəti. Bakı, 1996
68. Babayev T.A. Bal tutan barmaq yalar. Bakı, 1992
69. Babayev T.A. El ocaq başına yığışar (tarixi-etnoqrafik etüdlər). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1998
70. Babayev T.A. Qoy həmişə çörək olsun. Bakı: Elm və təhsil, 2013
71. Babayev T.A. Bahadurlar yurdu. Bakı, 2020
72. Baharlı. Əhvalatı-Qarabağ. Qarabağnamələr (2-ci kitab). Bakı: Yazıçı, 1991
73. Baxışova R. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində maarifçiliyin vəziyyəti və onun inkişafına mane olan amillər. <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/attikls121az-39php>
74. Balayev A. Tarix terminləri lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2017
75. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, 1996
76. Bayramov Ə.S. Psixoloji düşüncələr. Bakı, 1994
77. Besim Atalay. Divanü Lüğati't - Türk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006, IV cild, I cild
78. Bəxtiyarova R. Azərbaycanda ağac ayini. Bakı: Araz, 2002
79. Budaqov B.Ə. Elim, obam mənim. Bakı, 1984
80. Bünyadov T. Azərbaycanda atçılığın tarixindən // Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, 3-cü buraxılış. Bakı, 1977
81. Bünyadov T. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı, 1964
82. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı: Azərb SSR EA Nəşriyyatı, 1969
83. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda qədim nəqliyyat vasitələri // Azərb. SSR EA Xəbərləri. (ictimai elmlər seriyası), 1961, № 3
84. Bünyadov T.Ə. Əsrlərdən gələn səslər. Bakı, 1993
85. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə Bakı: Şərq-Qərb, 2007

86. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989
87. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı: Elm, 1984
88. Bünyadov Z.M. İki əsrin hüduunda Azərbaycanda tarix elmi və perspektivlər. "Elm və həyat" jurnalı, 1988, № 10
89. Bünyadova Ş.T. Nizami və etnoqrafiya. Bakı: Elm, 1992
90. Bünyadova Ş.T. Azərbaycanın təsərrüfatı və maddi mədəniyyəti (XII-XVI əsrlər). Bakı: Elm, 2007
91. Cəbbarov S. Dərman bitkiləri ilə müalicə reseptləri. Bakı: Elm və təhsil, 2015
92. Cavadov Q.C. XIX əsrdə Azərbaycanın etnik xəritəsinə dair // Elturan. Bakı: 1994, № 1-2
93. Cavadov Q. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın əkinçilik alətləri (Şimal-şərq rayonlarının materialları əsasında tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 1979
94. Cavadov Q.C. Azərbaycanda el köməyi adətləri. Bakı: Azərnəşr, 1993
95. Cavadov Q.C. Azərbaycanda ağacışləmə sənəti haqqında // Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. III buraxılış. Bakı: Elm, 1977
96. Cavadova E. Həsən bəy Zərdabının etnoqrafik görüşləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012
97. Cəbiyev Q. Girdman tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, Elm-təhsil, 2015
98. Cəfərov Ə. Azərbaycanın ilk sakinləri. Bakı, 2004
99. Cəfərov Ə.Q. İnsanlığın səhəri. Bakı, Azərnəşr, 1994
100. Cəfərov Ə.Q. İnsanlığın səhəri. Bakı: Azərnəşr, 1994
101. Cəfərov Ə.Q. Quruçay dərəsində. Bakı: Azərnəşr, 1990
102. Cəfərov H. Azərbaycan e. ə. IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində. Bakı, 2000
103. Çavçavadze İ.Q. Erməni alimləri və fəryad edən daşlar. Bakı, 1995
104. Çingiz Qacar. Köhnə Şuşa. Bakı: Şərq-Qərb, 2019
105. Çingizoğlu Ə. Qarabağ atlı alayı, 2010 // Soy, 2010, 7 (38)
106. Çingizoğlu Ə. Qarabağda maarif. (1750-1950). Tarixi-ensiklopedik tədqiqat. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2013
107. Dadaşzadə M.A. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1985
108. Dilboz atların xilaskarı / "Dəli Kür", 2015-ci il 30 sentyabr
109. Düma A. Qafqaz səfəri. Bakı, 1985
110. Dünyamaliyeva S.S. Azərbaycanın geyim mədəniyyəti tarixi. Bakı: Elm, 2002
111. Dünyaminqızı Q. "Xalq düşməni" olan xeyriyyəçi həkim // Kaspi, 1-3 oktyabr 2016
112. Edmond Hippo Azərbaycan haqqında. Hamlet Qoca. Fransızlar yurdum haqqında. Bakı, 1990
113. Ergenekon Cavidan. Tepme keçə sənətində geleneksel süslemə usulleri ve günümüzde bu sanaye yönelik yeni yaklaşımlar. Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti mövzusunda III Beynəlxalq simpoziumunun materialları. Bakı: Elm, 2005
114. Evliya Çələbi. Səyahətnamə. Bakı, 1997
115. Əfəndiyev Q. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1992
116. Əfəndiyev O.N. Aşıq poeziyasının estetik problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1983
117. Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. Bakı: İşiq, 1980
118. Əfəndiyev R. Azərbaycan el sənəti. Bakı, 1971
119. Əhədov A. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı, Azərnəşr, 1991
120. Əhəri Əbu Bəkr əl-Qütbi. Tarix-e şeyx Üveys. Farscadan tərcümə edən: M.D.Kazimov və V.Z.Piriyev. Bakı: Elm, 1984
121. Əhməd Zəki Vəlid. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2009
122. Əhməd-Cabır İsmayilov. Azərbaycan şərbətləri və sərinləşdirici içkilər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1994
123. Əhmədov Ə.K. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında bəzi geyimlər haqqında // Azərbaycan SSR. EA-nın Məruzələri. 1979, XXXV c., №2
124. Əhmədov Q. Azərbaycanda arxeoloji qazıntıları. Azərbaycan abidələri. Bakı: Azərnəşr, 1989
125. Əhmədov Q. Bu günə necə gəlib çıxmışıq. Bakı, 1989
126. Əhmədov Q. Qədim Beyləqan. Bakı: Azərnəşr, 1997
127. Əhmədova V. Azərbaycanda ənənəvi çörəkbişirmə (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Maarif, 1997
128. Ələddinqızı N. Şərəfli ömür yolundan soraqlar - Kazım Axundov-100. <https>
129. Ələkbərli F. Azərbaycan tibbinin xronologiyası. <http://www.alakbarli.aamh.az/index.files/5.htm?>, 2006

130. Ələkbərli F. Ortaçaq Şərq təbabəti. Bakı: Elgün, 2013
131. Ələkbərov F. Qədim və orta əsrlər zamanı Qarabağda tibb elminin inkişafına dair. http://www.anl.az/el/q/qarabag_3/q-16.htm
132. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı: Gənclik, 1998
133. Əliyev Ə.T. XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm və təhsil, 2012
134. Əliyev İ., F.Qədirov F. Qəbələ. Bakı: Elm, 1985
135. Əliyev Q.Ə. Cənubi Qafqazda quru yolların inkişafı (XIX əsrin sonu-XX əsrin ilk onillikləri) // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2003. № 1
136. Əliyev T., Helving B. Düzən Qarabağ Son Neolit dövründə (Kamiltəpə yaşayış yerinin materialları əsasında)//Azərbaycan Arxeologiyası, Cild 24, №1, 2021
137. Əliyev T.R. Azərbaycanın cənub-qərb bölgəsinin arxeoloji tədqiqinə dair // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, №1
138. Əliyev M.Z. Nəvvabın rənglər aləmi. Bakı, 1996
139. Əmənova B.T. Mənəvi mədəniyyətimiz xalq yazıçısı Əli Vəliyev yaradıcılığında (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Avropa, 2020
140. Əmiraslanov T.İ., Əmiraslanova A.T. Qarabağ mətbəxi. Bakı: Nurlar, 2012
141. Əmiraslanov T., Əmiraslanova A., Əsgərova C., Ələsgərov G., Fərzəlibəyov E. Qarabağ mətbəxinin inciləri. Bakı, 2022
142. Ənvəroğlu Ç. Şuşa şəhəri: Təbrizli məhəlləsi (tarixi-geneoloji tədqiqat). Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2012
143. Ərdəbili İbn Bəzzaz. Şeyx Səfi təzkirəsi («Səfvətüs-səfa»nın XVI əsr türk tərcüməsi). Bakı: Nurlan, 2006
144. Əsədova S.D. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan zərgərlik incəsənəti. Bakı, 1978
145. Əsədova Ə.A. Orta əsr Azərbaycan xalq geyimləri ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları əsasında). Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik (elmi-nəzəri toplusu), II bur. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004
146. Əsgərov Ş.S. Dağ çiçəkləri. Bakı: Gənclik, 1986
147. Əsgərov Şamil Dəlidağ. Dəlidağa salam. Bakı: Nərgiz, 2003
148. Fazili Abdulla. Ulusunu tanımayan tanrısını tanımaz (Atropatena e.ə. IV – e. VII əsri). Bakı: Elm, 1992
149. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov /Qaramanlı/. Bakı: Şuşa, 2000
150. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı, 2000
151. Göyçayski Ş. Əhali coğrafiyası. Bakı, 1979
152. Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993
153. Göyüşov R.B., A.İ.Martinov. SSRİ Arxeologiyası. Bakı, 1990
154. Gözəlov Y. Qarabağ at cinsi xüsusi qayğı tələb edir // "Respublika" qəzeti, 2015-ci il 10 aprel
155. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1985
156. Hacıyev F. Qarabağ atları tarixdə və incəsənətdə. Bakı: Şuşa, 2016
157. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhəri: coğrafi, siyasi və mədəni tarixi. Bakı: UniPrint, 2008
158. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhərinin tarixi. Bakı, 2000
159. Hacıyev Q.Ə. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Təhsil, 2010
160. Hacıyev T. Azərbaycan dili tarixi. Bakı:, 1983
161. Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı: (sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu). Bakı: Təhsil, 2007
162. Haqverdiyev Ə. Orta əsr Bərdə şəhəri. Bakı, 1991
163. Haqverdiyev Ə.V. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II c. Bakı, 1957
164. Haqverdiyev Ə.B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild, Bakı, 2005
165. Heyvandarlığın maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/30503>
166. Heyvanların məhsullarının keyfiyyətinə dair soru kitabı. Bakı, 1983
167. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: EA nəşriyyatı, 1959
168. Həmidov Ə. "Loğmanlar yurdu". Bakı: İşiq, 1991
169. Həsənov H. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. Bakı, 1989
170. Həsənov T. Mirzə Saleh Molla Məhəmməd Ali oğlu Axundov (1870-1950) - təbib, şair // "Orta əsr əlyazmalarında tibb və əczaçılıq" I Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 12-14 iyun 2006, II cild

171. Həsənov Z., Nərimanoğlu M. Kəlbəcər. Azərbaycanın qala qapısı. Bakı: Təfəkkür, 2001
172. Həsənzadə T. XIX əsrdə yaşamış iki azərbaycanlı həkim haqqında // Azərbaycanca tibb elminin tarixi problemləri. I Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 1-2 fevral, 2005 № 1
173. Həvilov H.A. Martda mərək. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993
174. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991
175. Hüseynzadə Ə. XIX əsrin II yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı. Bakı, 1967
176. Hüseynzadə Ə. Mirzə Yusif Qarabaği və onun "Tarixi – Safi" əsəri // Qarabağnamələr, II kitab, Bakı, Yazıcı, 1991
177. Hüseynoğlu T. Yusif Vəzir Cəmənzəminli. // Yusif Vəzir Cəmənzəminli (Bibliografiya). Bakı, 2017
178. Hüseynov M. Azıx mağarası. Bakı: Kommunist, 1975
179. Hüseynov Y.R. Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı: Şuşa, 2012
180. Hüseynov Y.R. Şuşa salnaməsi. Bakı: Şuşa, 2015
181. Xalq təbabəti xəzinəsindən "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat – Poliqrafiya Birliyi. Bakı, 1994
182. Qulunun Xarrat məktəbi // Muğam ensiklopediyası. Bakı, 2008
183. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi. (Ən qədim dövrdən XX əsrə qədər). Dərslik iki hissədə. I hissə. Bakı: 2004
184. Xəlilli X.D. "Dədə Qorqud" dastanında zaman oxu müstəvisində mifoloji təfəkkürün mərhələləri – Mədəniyyət: post qeyri – klassika və postmodernizm dövrü. Bakı, 2015
185. Xəlilli X.D. Azərbaycan xalqını dünyaya yenidən millət kimi təqdim edən 20 Yanvar. Bakı, 2003
186. Xəlilli X.D. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının ideya mənbələri // Tarix və onun problemləri, 2000, №1
187. Xəlilli X.D. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Bakı, 2007
188. Xəlilli X.D. Qarabağ: Etno-mədəni inkişaf tarixi. Bakı: Günəş, 2006
189. Xəlilli X.D. Etnosun ilkin təşəkkül mərhələsi və terminologiyası // Müasir fəlsəfə: idrakın ən yeni istiqamətləri. Bakı, 2014
190. Xəlilli X.D. Qarabağın etno-mənəvi inkişaf tarixi. Bakı, 2006
191. Xəlilli X.D. Sosializm ideologiyasının mənbələri, inkişafı və faciələrinin tarixinə giriş. Bakı, 2022
192. Xəlilli X.D. Sovet tarixşünaslığı – milli ölüm elmi. Bakı, 2010
193. Xəlilli X.D. Türk mədəniyyəti tarixində "Oğuz Xaqan" və "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanları. Bakı, 2015
194. Xəlilli X.D. Qarabağ tarixi-etnoqrafik əyaləti // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı, 2000, № 2
195. Xəlilov X.D. Dövlətdə dəvə. Bakı, 1989
196. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1992
197. Xəlilov X.D. Qarabağın etnik tarixindən. – Azərb. SSR EA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1988, №3
198. Xəlilov A. Azərbaycan SSR 1920-1930-cu illərdə: hakimiyyətdaxili qarşıdurmalar. Bakı, 2015
199. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və daş dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı: Azərb SSR EA Nəşriyyatı, 1959
200. Xəlilov M. Albaniyanın xristian abidələri (IX-X əsrlər). Bakı: Xəzər Universiteti, 2011
201. Xəlilov P. Kitabı-Dədə Qorqud – İntibah abidəsi. Bakı: Gəndlik, 1993
202. Xəlilzadə F. Ruhumuzun ünvanı Şuşa. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2013
203. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Bakı, 2009
204. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930-cu illər). Bakı, Mütərcim, 1996
205. İbrahimli B. Unudulmayan şəxsiyyətlərin izi: türbələr, daş qoç heykəlləri, sənduqələr". Azərbaycanın antik və orta əsrlər arxeologiyasının aktual problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018
206. İlham Əliyev. İnkişaf – məqsədimizdir. Yüz beşinci kitab. Bakı, 2020
207. İlham Əliyev. İnkişaf – məqsədimizdir. Yüz altıncı kitab. Bakı, 2021
208. İlham Əliyev. İnkişaf – məqsədimizdir. Yüz yeddiinci kitab. Bakı, 2021
209. İmranoğlu F.V. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti aşiq yaradıcılığında (XVI-XIX yüzillər). Bakı: Mütərcim, 2021
210. İsgəndərov A. Şeyxülislamlığın tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2016
211. İsmayılqızı V. Beyləqan. Ensiklopedik toplusu. Bakı: İsmayıl, 2010
212. İsmayılov A. Qaradolaq qoyunu. Bakı, 1978
213. İsmayılov A., Xəlilov X. Qaradolaq qoyunu. Bakı, 1986

214. İsmayilov Q. Azərbaycanın yeni Qobustanı // Elm və həyat, 1977, №3
215. İsmayilov Q. Quruçay və Köndələnçay vadilərində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, 1981
216. İsmayilov Q.S. Dəlidağın qədim qayaüstü təsvirləri // Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 2009, №1
217. İsmayilov M. XIX və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda köçəri maldarlıq adlanan məsələlərin tarixşünaslığına dair. – Azərb. SSR EA xəbərləri, t. f. h. seriyası. 1973, №1-3
218. İsmayilov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 1960
219. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban səlnaməsi. Bakı: Avrasiya press, 2006
220. Kalankatuklu Moisey. Alban tarixi. MuxtarQoş Alban səlnaməsi. Bakı: Elm, 1993
221. Kazimov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2017
222. Kazimov Q. Ulu zirvə haqq aşığı, el şairi Dirili Qurban. Bakı, 1990
223. Kazimov Q. Ustad aşıklar. Qurbani. // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, I c. Bakı: Elm, 2004
224. Kazimov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. On cildə: III cild. I hissə. Qurbani. Əsərləri. Bakı: Nurlan, 2008
225. Kərimov E. Azərbaycanda müasir etnik durum. "Tarix və onun problemləri" jurnalı. 1998, № 1 (3)
226. Kərimov K., Əfəndiyev R., Rzayev N., Həbibov N. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: İşıq, 1992
227. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı, 2004
228. Kərimov M. Tənbur və onun müxtəlif növləri. "Musiqi dünyası" jurnalı. 2015. <http://musiqi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=535>
229. Kərimova S. Çarızmin Azərbaycanın işğalında və müstəmləkəçilik siyasətində erməni siyasətbazlığının rolu. Bakı: 1995
230. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988
231. Kolxozlarda, sovxozlarda və at zavodlarında 1950-1951-ci illərdə atçılığın inkişafı haqqında" /"Kommunist" qəzeti, 1950-ci il, 27 oktyabr
232. Kommunist qəzeti, 22 mart, 1929
233. Koroğlu. Bakı, 1956
234. Köçərli T. Qarabağ yalan və həqiqət. Bakı, 1998
235. Qaçaq Nəbi. Bakı, 1941
236. Qafarov T.B. Azərbaycan kənd əhalisinin həyat tərz. Bakı, 1991
237. "Qarabağ atı cinsinin inkişafına əlavə dəstək haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/28731>
238. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun coğrafiyası: təbii-coğrafi şərait və sosial-iqtisadi inkişaf potensialı. (baş redaktor Z.Eminov). Bakı: Optimist, 2021
239. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012
240. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012
241. Qarabağ — irsimizin əbədi yaddaşı. Bakı, 2008
242. Qarabağnamələr: İki kitabda. I kitab. Bakı: Yazıçı, 1989
243. Qarabağnamələr: İki kitabda. II kitab. Bakı: Yazıçı, 1991
244. Qarabağnamələr. I kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
245. Qarabağnamələr. III kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
246. Qarayev Y. Ön söz. // Nəcəf bəy Vəzirov. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
247. Qasımlı M. Abdalgülablı Valeh. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: Altı cildə, I c. Bakı: Elm, 2004
248. Qasımlı M. Aşıq sənəti (qaynaqları, tarixi yaranışı və mühitləri). Bakı: Ozan, 1996
249. Qasımlı M. Ozan-qopuz ənənəsi. // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: Altı cildə, I cild, Bakı: Elm, 2004
250. Qasıмова R. Azərbaycan xalqının etnogenezi paleontoloji və antropoloji (somatoloji) materiallar əsasında. Bakı, 1997
251. Qasıмова R. Azərbaycan xalqının etnogenezinin paleontoloji və antropoloji baxımdan öyrənilməsinin yekunları. – "Tarix və onun problemləri" jurnalı, №1 (3). Bakı: 1998
252. Qaziyev S. Mingəçevir küp qəbirləri albomu. Bakı, 1959
253. Qeybdən insana / Publisistika. Bakı: Qanun, 2012
254. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994
255. Qeybullayev Q. Azərbaycanda ailə və nikah (II kitab). Bakı: Elm, 1994

256. Qeybullayev Q. Qarabağ (Etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı: Elm, 1990
257. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanda ailə və nikah. 2 hissədə. I hissə. Bakı: Elm, 1994
258. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətilə bağlı adətlər, inamlar, etnoqrafik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı: Elm, 2003
259. Qəmərlı M. Ərəb ədəbi-bədii qaynaqlarında türk. Bakı, 1998
260. Qəzvini Mustoufi Həmdullah. Tarix-e qozide. Giriş, fars dilindən tərcümə, şərhlər və göstəricilər – M.D.Kazımov, V.Z.Piriyevindir. Bakı: Elm, 1986
261. Qəzvini Zeynəddin bin Həmdullah. Zeyl-e tarixi-qozide. ("Seçilmiş tarix"ə əlavə). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər – M.D.Kazımov, V.Z.Piriyevindir. Bakı: Elm, 1999
262. Qiyasi C. Nizami dövrünün memarlıq abidələri. Bakı: İşiq, 1991
263. Qızılbaşlar tarixi. Tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmmədinindir. Bakı: Azərbaycan, 1993
264. Qlinka S.N. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi. Bakı, 1995
265. Qubadlı: Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun qapısı. Bakı: AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2013
266. Quliyev A. Azərbaycanda çəltikçilik. Bakı, 1977
267. Quliyev F. Azərbaycanın kurqan qəbirlərində at dəfnı. Bakı: Elm, 2008
268. Quliyev H.A. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. Bakı: Elm, 1986
269. Quliyev Ş. Azərbaycanda çəltikçilik (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 1977
270. Quliyev Ş., Abbasov T., Quliyev F. Cəbrayıl (tarixi oçerk). Bakı: İşiq, 1993
271. Quliyev V. Ağaoğlular. Bakı, 1997
272. Quliyev V. Dünənə uzanan çığır. Bakı, 2000
273. Quliyev V. Ucalığa gedən yol. Bakı, 1988
274. Quliyev V. Azərbaycanın ilk tarzəni. AzərTac. 18.04.2022
275. Quliyeva N. Azərbaycan ədəbi dil normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu. Bakı, 2003
276. Quliyeva N.M. Qarabağ bölgəsi əhalisinin müasir ailə məişətinin bəzi xüsusiyyətlərinə dair (Bərdə rayonunun materialları əsasında) // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2011, № 1
277. Quliyeva N. və başqaları. Azərbaycan ailəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2016
278. Qurani-Kərim (Nəriman Qasımoğlunun tərcüməsi ilə). Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993
279. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər, mənimsəmələr. Bakı: 2013
280. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı, 1996
281. Ləmbəranı F. Xalq təbabəti. Bakı: İşiq, 1998
282. Mahmudlu Y. Azərbaycan tarixi (intibah dövrü). Bakı, 1996
283. Mahmudov F. Əliköməktəpəsində arxeoloji qazıntıların ilkin yekunları // Azərbaycanda daş dövrü və eneolit. Bakı, 1984
284. Mahmudov Y. Səyyahlar. Kəşflər. Azərbaycan. Bakı: Gənclik, 1985
285. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: "Azərbaycan məktəbi" jurnalının nəşri, 1950
286. Mansurov M. Tərtərçay hövzəsində Paleolit abidələri. Qarabağın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və Bərdə şəhərinin 3000 illiyi elmi-praktik konfransın materialları 29-30 mart. Bərdə, 2009
287. Marağalı Ə. Cami-cəm. Bakı: Azərnəşr, 1970
288. Mehdiyeva N. Qarabağın dərman florasının potensial // Qarabağın biomüxtəlifliyi, torpaq və su ehtiyatları: keçmiş, bugünü və gələcəyi" mövzusunda onlayn konfransın materialları. Bakı: Elm, 2021
289. Məhərrəmov S.S. Daşıqləmə sənəti // Mədəni-maarif, 2006, №1
290. Məhərrəmov S.S. Xalq geyimləri və mahnılarımız//Musiqi dünyası, 2004, №3-4
291. Məhərrəmov S.S. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgəsinin maddi mədəniyyəti və təsərrüfatı. Bakı: AzTU-nun mətbəəsi, 2007
292. Məhərrəmov S.S. XIX-XX əsrin əvvəllərində Kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgəsinin tarixi-etnoqrafik tədqiqi. Bakı: Apastrof-A, 2020
293. Məhərrəmov S.S. Keçəçilik sənəti haqqında // Mədəni-maarif, 2006, №3
294. Məhərrəmov S.S. Kiçik Qafqazın cənub-şərq rayonları əhalisinin xalq sənətkarlığı haqqında. 2000-2001-ci ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın tezisləri. Bakı: Elm, 2002
295. Məhərrəmov S.S. Kiçik Qafqazın cənub-şərq rayonlarında (Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Kəlbəcər, Laçın,

- Zəngilan) xalq nəqliyyatı vasitələri (minik-yük nəqliyyatı) // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2004, № 2
296. Məhərrəmov S.S. Kiçik Qafqazın cənub-şərq rayonlarının xalça sənəti // Musiqi dünyası, 2005, № 3-4
 297. Məlikov F. Qoyunçuluq. Bakı, 1953
 298. Məlikov F. Qoyunçuluqda faraş dölün təşkili. Bakı, 1958
 299. Məmmədli Q. Üzeyir Hacıbəyov. Bakı: Yazıcı, 1984
 300. Məmmədov A.M., Cəfərov R., Allahverdiyeva S., Abbasova E. Ağdərə bölgəsinin İlk orta əsrlər abidələri // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2007, №1
 301. Məmmədov B. Xurşidbanu Natəvan. Bakı: Yazıcı, 1983
 302. Məmmədov B. Natəvanın şair qohumları. Bakı, 1989
 303. Məmmədov H.N. Muğanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 2001
 304. Məmmədov K. Ön söz. // Əbdürəhəm bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri: İki cildə, I cild, Bakı: Lider, 2005
 305. Məmmədov N. İşğal altındakı tarixi-dini abidələrimiz. Bakı: Nurlar, 2015
 306. Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı, 1986
 307. Məmmədli Qulam. Üzeyir Hacıbəyov. Bakı: Yazıcı, 1984
 308. Məmmədov M. Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin təkmilləşdirilməsi. Bakı: Red N Line, 2018
 309. Məmmədova A.M. XIII əsrin nadir numizmatik faktları - Laçın zərboxanasının gümüş dirhəmləri // Tarix. İnsan. Cəmiyyət. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2020
 310. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993
 311. Məmmədova İ.G. Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları. Bakı: Elm, 2011
 312. Məmmədova İ.G. Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyəti. Bakı: Çarşıoğlu, 2016
 313. Məmmədova İ.G. Azərbaycanda çay mədəniyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2022
 314. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil nazirləri. Bakı, 2010
 315. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixindən: Qazax Müəllimlər Seminariyası. Bakı: AMEA-nın Xəbərlər Məcmuəsi, 2019, cild 6, № 1
 316. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. 1 cild. Bakı: Təhsil, 2011
 317. Məsihi. Vərqa və Gülşə (tərtib edən Əliyar Səfəri). Bakı, 1977
 318. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-tarixi-Qarabağ. – Qarabağnamələr. 2-ci kitab. Bakı, 1991
 319. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Qarabağnamələr (1-ci kitab). Bakı: Yazıcı, 1989
 320. Mirzə Adıgözəlbəy. Qarabağnamə. Bakı, 1950
 321. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə / Qarabağnamələr / Tərtib edən Akif Fərzəliyev, elmi redaktoru Nazim Axundov. Bakı: Yazıcı, 1989
 322. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Qarabağnamələr, 1-ci cild, Bakı, 1989
 323. Mirzə Həsən Qarabaği. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973
 324. Mirzə Rəhim Fəna. 1905-ci il hadisəsi. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı: Nurlan, 2009
 325. Mirzə Yusif Qarabaği. Məcmueyi – Vəqif və müasirlərinin digəri. Bakı, 1999
 326. Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi-Safi. – Qarabağnamələr. 2-ci kitab. Bakı, 1991
 327. Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi-Safi. Qarabağnamələr. II kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
 328. Molla Pənah Vəqif. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968
 329. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur vilayətlərində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1998
 330. Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Altay, 1999
 331. Mustafayev A.N. Şırvanda xalq nəqliyyatı vasitələri // AEM., III buraxılış, Bakı: Elm, 1977
 332. Mustafayev A.N., Cavadov Q.C. Qobustanda dəvəçiliyin tədqiqinə dair. – Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, – V buraxılış. Bakı, 1986
 333. Mustafayev C.M. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 2002
 334. Mustafayev İ.D. Azərbaycan bir çox buğda növlərinin vətənidir. Bakı, 1964
 335. Mustafayev İ.D. Azərbaycanda buğda bitkisinin seleksiyası. Bakı, 1958
 336. Mustafayeva N. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Bakı, 1995
 337. Mustafazadə T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı – Azərbaycan münasibətləri. Bakı, 2002
 338. Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı. Bakı: Sabah, 2010

339. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya rəsmləri. Bakı, 2002
340. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı: Çəşioğlu, 2004
341. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası (ümumi hissə). Bakı: Maarif, 1998
342. Nadir Mirzə Qacar. Kamamə (Qacarlar dövrünün xörəklərinə dair risalə). Bakı: Elm və təhsil, 2013
343. Namazov Q. Azərbaycan aşiq sənəti. Bakı, 1984
344. Nemət M. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992
345. Nemətova M. Əsrlərin daş yaddaşı. Bakı, 1987
346. Nəbiyev B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə. I cild. Mənalı ömürdən səhifələr. Bakı: Çinar-Çap, 2009
347. Nəbiyeva A. XVIII əsr – Qarabağ aşiq mühiti: Aşiq Valeh. // "Haqq Aşığı – Vücutnamədən-Cahannaməyə (dastanlar, şeirlər)" kitabına) yazılmış ön söz. Bakı, 2014
348. Nəbiyeva A. Qarabağ aşiq mühiti. Bakı: Təknur, 2019
349. Nərimanov İ., Xəlilov C.Ə. Sarıtəpə arxeoloji qazıntıları. AMM, IV cild, Bakı 1962
350. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub). 1992
351. Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918 – 1920). Bakı, 1996
352. Nəvvab M.M. Divan. Bakı, 1999
353. Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1995
354. Nəvvab M.M. Vüzuh-ül-Ərşəm. Bakı, Elm, 1989
355. Nitsşe F. Külliyyatından qızıl seçmələr. Bakı, 2014
356. Novruz bayramı ensiklopediyası. Tərtibçilər: B.Abdulla, T.Babayev, Bakı: Şərq-Qərb, 2008
357. Novruzlu Ə. Azərbaycan orta əsr sənətkarlığı (XIV-XVII əsrlər). Bakı: 1997
358. Oğuz Xaqan dastanı. F.Bayat: Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, 1993
359. Orta əsrlər tarixi. Bakı, 1988
360. Ölməz əsərləri ilə ölümsüzlük zirvəsini fəth edən söz sərrafı Qasım Bəy Zakir. Bakı, 2014
361. Pərixanım Mikayıl qızı. Fridun bəy Köçərlinin etnoqrafik araşdırmaları. // Kaspi. № 7. 26 noyabr, 2014-cü il
362. Pirişev V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002
363. Pirişev V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006
364. Ramazanov Y. Azərbaycan dilində yazıb-yaradan erməni aşıqlar. Bakı, 1977
365. Rəcəbli Ə.Ə. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı, 1993
366. Rəcəbli Q.Ə. Ailə // Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007
367. Rəcəbli Q.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycanın qədim və orta əsrlər geyimləri haqqında // Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. 2000, № 4 (29)
368. Rəhimova M.N. Azərbaycanın qədim metallurgiyasında sürmə. Bakı, 2011
369. Rəsuloğlu T. Günəş dənizdən doğur. Bakı: İşıq, 1993
370. Rəsulova İ. Dərdlərin dərmanı Qarabağdadır. https://www.yeniazərbaycan.com/Sosial_e66017_az.html, 2022
371. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
372. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin Şərq siyasəti. Bakı, 1994
373. Rzayev E. Bəzi xəstəliklərin müalicəsində bitkilərin şəfəverici rolu. Bakı: Qanun, 2013
374. Sadıxov M. Qoyunçuluq. Bakı, 1965
375. Sadıqzadə Ş.N. Azərbaycanda Son tunc və İlk dəmir dövrünə aid bəzək əşyalarının təsnifatı. AMM, VII c. Bakı: Elm, 1975
376. Seyidbəyli M.H., Quliyev B.N., Namazova S.N. Azərbaycan tibb tarixinin qaynaqları və tarixşünaslığı. Bakı, 2019
377. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıcı, 1989
378. Səfərova Z. Azərbaycan musiqi elmi. Bakı, 1991
379. Səfərova Z. Şuşa – Azərbaycanın musiqi qalasıdır. Bakı: Elm, 2021
380. Səlimov – Şaqani T. Q. Saylar və biz. Bakı, 2004
381. Səlimov V., Quliyeva A. Qarabağ böyük üzümlüklər diyarına çevrilə bilər. 28 oktyabr 2021-ci il. <https://www.adalet.az/w227331>
382. Sərdarov E. Xəyanətkar ermənilərin törətdikləri soyqırım arxiv sənədlərinin dili ilə. www.milliarxiv.gov.az
383. Səttarov M. Sosializm quruculuğu dövründə Azərbaycan xalqında ateizm dünyagörüşünün formalaşması.

- Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1964
384. Səttarzadə R. Atçılıq. Bakı, 1971
 385. Səttarzadə R. Azərbaycan atçılığı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960
 386. Səttarzadə R. Azərbaycan atçılığı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954
 387. Səttarzadə R.X., Həsənov S.O. Qarabağ atı. Bakı, 1974
 388. Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun SSRİ və dünya kommunist partiyalarına direktivi. Moskva 2.6. 1947. Tamamilə məxfidir. KAA (s. 5. 113 XK. əmri (003) 47. "Azərbaycan müəllimi". 21.X.1997
 389. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. Bakı, 1998
 390. Süleymanov M. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər hərbi tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2016
 391. Süleymanov M. Mehmandarov. Bakı, 2000
 392. Şami Nizaməddin. Zəfər-namə. (Azərbaycan və qonşu ölkələrin tarixinə dair iqtibaslar). Türk dilindən çevirən akademik Ziya Bünyadov. Bakı: Elm, 1992
 393. Şahbazov T. Azərbaycanda islamaqədərki inanclar. Bakı: Xəzər Universiteti, 2008
 394. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, 1997
 395. Şuşa qəzeti. 2005-ci il mart ayı (3)
 396. Şuşinski F. Şuşa. Bakı, 1998
 397. Şuşinski İ. Azərbaycan xalq musiqiçiləri. Bakı, 1985
 398. Şükürov K. Kürdlər və "Kürd milli muxtariyyəti". Elm qəzeti, iyun, 1992
 399. Tağıyev Ə. Fəlsəfədən siyasətə. Bakı, 2001
 400. Tağıyeva R.S. Azərbaycan xalçası. İstanbul, 1999
 401. Tağıyeva R.S. Azərbaycan xalçası. Sənətsünaslıq dok...dissert.. Bakı, 2003
 402. Tahirli A. Məktəb: tariximiz, taleyimiz. Bakı: Nağıl evi, 2013
 403. Tannıverdi Ə. "Dədə Qorqud kitabı"nda at kultu. Bakı: Nurlan, 2012
 404. Tehrani Əbubəkr. Kitabı-Diyarbəkriyyə / Ə.Tehrani. Bakı: Elm, 1998
 405. Tusi X.N. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Elm, 1980
 406. Umudlu İ.B. Vəkilovların. Əsilzadə soyun tarixi və şəcərəsi. Bakı: Apostroff, 2016
 407. Ustad aşığılar: Qurbani. 55 şeir. Bakı, 1972
 408. Vahidov R. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1961
 409. Vəqif M.P. Əsərləri. Bakı, 1960
 410. Vəlif Quliyev. Şuşa məktəbləri. 525-ci qəzet, 23 noyabr 2021
 411. Vəliqo V.L. Qafqaz. Bakı, 1995
 412. Verdiyev Z. Maldarlıq. II hissə. Bakı, 1969
 413. Verdiyev Z.Q. Atçılıq. Bakı, 1952
 414. Vəkilov M. Azərbaycanda mədəni inqilab. 1920-1940-cı illər. Bakı, 2005
 415. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974
 416. Vəlixanlı N.M. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1993
 417. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı: Elm və təhsil, 2016
 418. Vəlixanov N.M. Ön söz. // Süleyman Sani Axundov. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
 419. Vəlili M. Azərbaycan. Coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahizə. Bakı: Azərnəşr, 1993
 420. Vəliyev - Baharlı M.H. Azərbaycan: fiziki- coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk. Bakı: 1994
 421. Vəliyev F.İ. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Geyimlər, bəzəklər. Bakı: Elm, 2006
 422. Vəliyev F.İ. Azərbaycan xalq geyimləri tarixindən // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası jurnalı, № 1, 2004
 423. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin formalaşmasında təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi, siyasi və etnik-mədəni amillərin rolu. // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası jurnalı, № 1, Bakı, 2007
 424. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988
 425. Vəliyeva G. Ayrımlar və ayrım şivəsi haqqında. Görkəmli türkoloq alim, Əməkdar elm xadimi, akademik Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş "Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 12 noyabr 2016
 426. Verdiyev Z.Q. Atçılıq. Bakı, 1952

427. Vorosil Q. Qafqaz Albaniyası. Bakı, 1993
428. Yampolski Z. Azərbaycanın qədim ev itləri haqqında etnoqrafik qeydlər. – Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, V buraxılış. Bakı, 1985
429. Yesayi Həsən Cəlal. Alban kilsəsinin qısa tarixi. (1702 – 1722). Bakı, 1992
430. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı, 1993
431. Yüksəl Özgür. Zəngəzur hadisələri haqqında // Türk dünyası tarix dərgisi, № 119
432. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, 1972
433. Zahidova H. Azərbaycan etnoqrafiyası C.Cabbarlı yaradıcılığında. Bakı: Elm, 2011
434. Zeynalov M. Azərbaycanda atçılıq. Bakı, 2006
435. Zərdabi Həsən bəy. Seçilmiş əsərləri və məktubları. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2016
436. Səfərova Z. Şuşa – Azərbaycanın musiqi qəlasıdır. Bakı: Elm, 2021
437. Xarrat Qulunun məktəbi // Muğam ensiklopediyası. Bakı, 2008
438. Umudlu İ.B. Vəkiloğulları. Əsilzadə soyun tarixi və şəcərəsi. Bakı: Apostroff, 2016
439. Nəvvab Mir Möhsün. Təzkireyi-Nəvvab. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1995
440. Nəvvab Mir Möhsün. Vüzuh-ül-Ərşəm. Bakı: Elm, 1989
441. Kərimov Məcnun. Tənbur və onun müxtəlif növləri // "Musiqi dünyası" jurnalı, 2015 <http://musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=535>
442. Vaqif Molla Pənah. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968
443. Quliyev Vasif. Azərbaycanın ilk tarzəni. AzərTac. 18.04.2022
444. Türkman İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən tərcümə edən: Şahin Fazil. I kitab, Bakı: Şərq-Qərb, 2010
445. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004
446. 101 hədis (Həzrəti Məhəmməd Əleyhissəlamın söylədikləri. Tərtib və tərcümə Q.N.Həsənlidir). Bakı: Gənclik, 1990
447. Абдулазизова Т. История одного экспоната: «Карабахская лошадь Гюльгюн», Ирс Наследие. N 6 (84), 2016
448. Абдурахманов Б.Э. Транспорт и его влияние на развитие и размещение производства Азербайджанской ССР. Баку, Издательство АН Азерб. ССР, 1966
449. Абелов Н.А. Экономический быт государственных крестьян Елизаветпольского уезда Елизаветпольской губернии. – МИЭБГКЗК. Т. VII. Тифлис, 1887
450. Абибуллаев О.А. Енеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982
451. Авалов Э.А. К вопросу формирования кварталов Шуши // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР, серия литературы, языка, искусства, 1973, №3
452. Адлер В.Ф. Возникновение одежды. Очерк. СПб.: Художественная типолитография А.К. Вейермана, 1903
453. Алекперли Ф. Медицина в древнем и средневековом Азербайджане // Azərbaycanda tibb elminin tarixi problemləri. I Respublika elmi konfransinin materialları. Bakı, 1-2 fevral, 2005, № 1
454. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Издательство АН Азербайджана, 1960
455. Алекперов А.К. К вопросу об изучении культуры курдов. НАИИАН: Ф. 1, опись 1, д.114
456. Алекперов А.К. Первая экспедиция в Курдистан. НАИИАН: Ф.1, опись 2, д.513
457. Алекперов А.К. У айрумов. Известия общества обследования и изучения Азербайджана. №5. Баку: 1928
458. Алексеев В.П. Этногенез. Москва, 1986
459. Алиев К. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992
460. Алиев Ф. Города Северного Азербайджана. Баку, 1960
461. Алиева К.А. Тебризская ковровая школа XVI-XVII вв. и ее связь с ковровым искусством Ближнего и Среднего Востока: Автореф. дис... докт. искусствовед. Баку, 2004
462. Ализаде А. Лагич. Баку: Общественная организация развития регионов, 2010
463. Ал-Истахри. Книга путей и царств (перевод Н.А.Караулова) // СМОМПК, вып. XXIX, Тифлис, 1901
464. Алмазов Б. Прощайте и здравствуйте, кони! Научно-художественная книга. Ленинград: Детская литература, 1978

465. Ал-Мукаддаси. Лучшее из делений для познания климатов (пер. Н.А.Караулова). СМОМПК, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908
466. Андроников И.З. Скотоводство в Закавказском крае. – СМИБГКЗК. Т. 1, часть 1. Тифлис, 1888
467. Анчабадзе Ю.Д. Прекрасный обычай гостеприимства// СЭ, 1985, №4
468. Аргутинский-Долгоруков А.М. Борчалинский уезд в экономическом и коммерческом отношениях // МИЭБГКЗК. Тифлис, 1897
469. Аристова Т.Ф. Курды Закавказья. Москва, Наука, 1966
470. Аристова Т.Ф. Материальная культура курдов XIX – первой половины XX в. Москва: Наука, 1990
471. Армяно– русские отношения в первой трети XVIII века. Т. 2, ч. 2. Ереван, 1967
472. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур: эпоха энеолита и бронзы. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1959
473. Ахмедов Г.М., Ахмедов Р.Д. Об итогах археологических исследований в зоне строительства Худаферинского гидроузла в 1979 г.// АЭИ в Азербайджане (1979). Баку, 1984
474. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986
475. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, 1924
476. Бахтадзе И.А. Кочевники Закавказского края. СМИБГКЗК. Т. 3. Тифлис, 1883
477. Беляев Е.А. Мусульманское сектанство. Москва, 1957
478. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. Москва: Наука, 1966
479. Булатов М.С. Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии в IX-XV вв. Москва, Наука, 1988
480. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 г., 1869
481. Вавилов Н.И. Происхождение и география культурных растений. Ленинград, 1987
482. Ваидов Р.М. Археологические работы Мингечаура в 1950 году // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР(КСИИМК), вып. XVI, М.: изд. АН СССР, 1952
483. Ваидов Р.М., Фоменко В.П. Средневековый храм в Мингечауре // Материальная культура Азербайджана (МКА). т. II, Баку, Изд. АН Аз. ССР, 1951
484. Варавин П.С. Летние и зимние пастбища Закавказского края // СМИБГКЗК. т. V. ч. 1. Тифлис, 1888.
485. Вейденбаум Е. Заметки об употреблении камня у кавказских народов // Известия ИКОРГО (Издание Кавказского отдела Русского Географического Общества). Тифлис: 1877, № 5
486. Вейденбаум Е. Путеводитель по Кавказу // СМОМПК, Тифлис: 1894, вып. 20
487. Велиев Ф.И. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX – начале XX в. Баку: Элм, 1996
488. Верблюдоводство. Алма-Ата – Москва, 1934
489. Вердиева Х.Ю., Гусейнов Р.А. «Родословная» армян и их миграция на Кавказе с Балкан. Баку: Элм, 2003
490. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX – нач. XX вв.). Баку: Escript, 2016
491. Вермишев Х.А. Земледелие у государственных крестьян Закавказского края // СМИБГКЗК. т. IV, Тифлис, 1888
492. Виноградов В. Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка. Москва, 1938
493. Востриков П. Музыка и песня у азербайджанских татар. СМОМПК. Тифлис, вып. 42, отдел II, 1912
494. Гавилов Г.А. О некоторых видах народных средств передвижения в Азербайджане в конце XIX – начале XX века // «Ученые Записки АГУ им. С.М.Кирова». Серия исторических и философских наук. 1967. № 8
495. Гаджиева С.Ш. Семья и брак у народов Дагестана в XIX - начале XX вв. Москва: Наука, 1985
496. Газета Кавказ. 1907 г., 17 март №51
497. Гандзакеци К. История. Баку, 1946
498. Гандзакеци. История. Москва: Наука, 1976
499. Гасанлы Д. Азербайджанская дипломатия и Карабах: От Кюрекчайского договора до большевистской оккупации // Ирс (Наследие), № 5 (47), 2010

500. Гачев Г.Д. Жизнь художественного сознания. Москва, 1972
501. Гачев Г.Д. Содержательность художественных форм. Эпос, лирика, театр. Москва, 1968
502. Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев (в 2 т., т.1). Баку: Элм, 1991
503. Гейдаров М. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII веков. Баку: Элм, 1982
504. Герман Вейс. История одежды, вооружения, построек и утвари народов древнего мира // Восточные народы. т. 1, ч. 1, Москва: Издательство К.Солдатенкова, 1873
505. Герсегонов М.Н. Сеть главнейших дорог Закавказского края // ССК, т. I. 1871
506. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании (По данным археологии и письменных источников). Баку: Элм. 1984
507. Геюшев Р.Б., Нуриев А.Б., Керимов Э.А., Рахманов А.А., Агаев Г.Д. Худаферинская комплексная экспедиция // АО 1974 года. Москва: 1975
508. Геюшев Р.Б., Нуриев А.Б., Алиев Т.Р. Итоги археологического исследования зоны Худаферинского гидроузла // АЭИ в Азербайджане (1974). Баку, 1975
509. Гласко А.А. Казенные летние пастбища Мазро-Гнейского района Нововаязумского уезда Эриванской губернии. – МУКЛЗПИСК. Т. II, часть 1. Тифлис, 1890
510. Григорьев В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб.: Типог. Департамента Внешней Торговли, 1833
511. Гулиев Г.А. Этнографические проблемы скотоводческого хозяйства Азербайджана в XIX – начале XX. Баку, 1996
512. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку, 1991
513. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. Москва, 2002
514. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. Баку: Элм, 1985
515. Гусейнов М.М., Гаджиев Д.С., Мансуров М.М. Раскопки в пещере Азых // АЭИ в Азербайджане (1973). Баку, 1974
516. Гусейнов М.М., Джафаров А.К. Палеолит Азербайджана. Баку: Элм, 1986
517. Гусейнов М.М., Мансуров М.М., Гаджиев Д.И. Археологические раскопки 1975 года в пещере Азых // АЭИ в Азербайджане (1975). Баку, 1978
518. Давидбеков И. Джебраильский уезд Елизаветпольской губернии // СМОМПК. Тифлис: 1888, вып. VI
519. Давидбеков И. Джебраильский уезд // СМОМПК, вып XI, 10тд., Тифлис, 1891
520. Дбар С.А. Традиционные родильные обычаи и обряды абхазов и их трансформация в советские годы // СЭ, 1985, №1
521. Деконский А.Г. Экономический быт государственных крестьян в Шушинском и Джебраильском уездах Елизаветпольской губернии // МИЭБГКЗК, т. IV, Тифлис, 1886
522. Джавадов Г.А. Народная земледельческая техника Азербайджана. Баку, 1989
523. Джангирова С. Карабахские мастера-оружейники // ИРС Наследие. № 6, 2014
524. Джафарзаде И.М. Гобустан: Наскальные изображения. Баку: Элм, 1973
525. Джафарзаде И.М. Дерево дагдаган и его применение в народных обрядах Азербайджана. НАИИАН Азербайджана 1957, инв. № 357
526. Джафарзаде И.М. Циклопические сооружения Азербайджана. Труды Аз. ФАН СССР. Баку, 1938
527. Джафаров А.Г. Средний палеолит Азербайджана. Баку, 1999
528. Джафаров Г.Ф. Курганы древних правителей Карабаха: Северный Азербайджан на пороге возникновения раннего государственного строя. Баку: Элм, 2022
529. Джафаров Г.Ф. Древнейшие связи азербайджанских племен со странами Ближнего Востока. Баку: Элм, 1985
530. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа (по археологическим материалам Азербайджана). Баку, 1984
531. Джафаров Г.Ф., Ахундов Т.И. Раскопки кургана Сарычобан. – в кн: Археологическое открытия в 1986 г. Москва, 1988
532. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: Азернешр, 1993
533. Джебраильская таможенная застава. ЦГИА АССР: Ф. 207, опись 1, д.1а, л.50
534. Джошкунсу Н.Р. Материальная и духовная культура Азербайджана в Ранние Средние века. Баку:

- «Apostrof-A», 2020
535. Драчев И.В. Верования езидов (понятия о божестве, о начале и конце мира. Источник верований и духовного проповедника и т.д.). Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun elmi arxiv, № 245
 536. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. 1, кн. 2. СПб., 1871
 537. Дьяконов И.М. История Мидии. М.-Л., 1956
 538. Ерицов А.Д. Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда Елизаветпольской губернии. – МИЭБГЛЗЛ. Т. II. Тифлис, 1886
 539. Ермолова Н.М. Где же одомашнили двухгорбого верблюда. – «Природа», 1970, №10
 540. Есенин Сергей. Собрание сочинений. В пяти томах. Том пятый. Москва: Государственное издательство художественной литературы. 1961
 541. Занятия по шелководству при Кавказском Учебном Округе 1891 года // СМОМПК. Тифлис: 1891, вып. XII, 2-ое отд.
 542. Занятия по шелководству при Кавказском Учебном Округе 1891 года // СМОМПК. Тифлис: 1891, вып. XII, 2-ое отд.
 543. Занятия шелководством при народных училищах Елизаветпольской губернии в 1889 году // СМОМПК. Тифлис: 1891, вып. XI, 2-ое отд.
 544. Захаров А. Домашний и социальный быт женщины у закавказских татар. // СМОМПК. Тифлис: 1894, вып. 20, 1-ое отд.
 545. Зедгенидзе Я., Зограб-беков С., Тер-Егизаров А. Город Шуша // СМОМПК. Тифлис: 1891, вып. XII
 546. Зедгенидзе Я., Зограб-беков С., Тер-Егизаров А. Елизаветпольская губерния, город Шуша // СМОМПК, вып. XI, Тифлис, 1891
 547. Зеленский С.П. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии. – МИЭБГКЗК. Т. IV, часть 1, Тифлис, 1886
 548. Зелинский С.П. Племенной состав, религия и происхождение государственных крестьян. СМПКЗК. Т. 2. Тифлис, 1887
 549. Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии. МИЭБГКЗК, т. IV, 1-ое отд., Тифлис, 1886
 550. Зограб-беков Салах-бек. Город Шуша (носки, шапочное дело) // СМОМПК. Тифлис, 1891, вып. XI
 551. Зубарев Д. Карабахская провинция. Камеральное описание произведено Дмитрием Зубаревым / ОРВК. Ч. III, СПб., 1836
 552. Ибн Хаукал. Китаб ал-масаликва-л-мамалик (перевод Н.А. Караулова). СМОМПК, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908
 553. Ибрагимов Б.Г. История ветеренарии в Азербайджане. Баку, 1971
 554. Ибрагимов К.М. О кожевенном производстве Азербайджана XIX века // МСПИАЭИ 1970 года в Азербайджане (май 1971). Баку, 1971
 555. Иессен А.А. Раскопки большого кургана в урочище Уч-тепе. Труды Азерб. Экспед. МИА СССР. Т. 125. М.-Л., 1965
 556. Иоганн Шильтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. Баку: Элм, 1984
 557. Исаев М.Д. Ковровое производство Закавказья. Тифлис, 1932
 558. Исмаилзаде Г.С., Исмаилзаде Н. Интеррегиональные связи в эпоху древнейшей земледельческой культуры Азербайджана. – Türkmənistanın və gündoğar halklarının tarihi – nedeni mirasiyi dünya ulanında. Aşqabad, 2002
 559. Исмаилзаде Г.С. Исследование петроглифов на Кельбаджарском высокогорье // АО, 1985. Москва: Наука, 1987
 560. Исмаилзаде Г.С. Исследование петроглифов на Кельбаджарском высокогорье // АО, 1985. Москва: Наука, 1987
 561. Исмаилов Г.С. Петроглифы Азербайджана – как составная часть древнейшего искусства Евразии // International conference The Caucasus in the context of World history / Abstracts of Papers / Tbilisi, Tbilisi University Press, 1996
 562. Исмаилов Г.С. Поселение Гаракепектепе. Баку: Элм, 1985
 563. Исмаилов Г.С., Даниелян О.А. Итоги археологических исследований 1975 года в междуречье

- Гуручай и Кенделенчай // АЭИ в Азербайджане (1975). Баку, 1978
564. История армянского народа. Ереван, 1980
 565. История дипломатии. Т. 1. Москва, 1941
 566. Кавказский календарь на 1851 год. Тифлис, 1850
 567. Кавказский календарь на 1883 год. Тифлис: 1882
 568. Кавказский календарь на 1894 год. Тифлис: 1893
 569. Кавказский календарь на 1897 год. Тифлис, 1896
 570. Кавказский календарь на 1901 год. Тифлис, 1900
 571. Кавказский календарь на 1905 год. Тифлис, 1904
 572. Кавказский календарь на 1906 год. Тифлис, 1905
 573. Кавказский календарь на 1914 год. Тифлис, 1913
 574. Кавказский календарь на 1915 год. Тифлис: 1914
 575. Кавказский календарь на 1917 год. Тифлис, 1916
 576. Казиев С. Археологические раскопки в Мингечауре // Доклады АН Азерб. ССР. 1948. №10. Т.4
 577. Казиев С. Новые археологические находки в Мингечауре // Доклады АН Азерб. ССР. 1948. №9
 578. Казиев С.М. Родовой строй в древнем Азербайджане // Известия АзФАН СССР. 1944, № 12
 579. Калантар А.А. Задачи и способы исследования скотоводства. МУКЛЗПИСК. Т. 1. Тифлис. 1987
 580. Калантар А.А. Состояние скотоводства на Кавказе. – МУКЛЗПИСК. Т.2, часть 2. Тифлис, 1890
 581. Калугин И.И. Исследование современного состояния животноводства Азербайджана. Т. I, Баку, 1930
 582. Калугин И.И. Исследование современного состояния животноводства Азербайджана. Т. II. Тифлис, 1930
 583. Калугин И.И. Исследование современного состояния животноводства Азербайджана. Т. III. Тифлис, 1930
 584. Калугин И.И. Исследование современного состояния животноводства Азербайджана. Т. IV. Тифлис, 1930
 585. Калугин И.И. Исследование современного состояния животноводства Азербайджана. Т. V. Тифлис, 1930
 586. Камеральные описания Карабахской провинции, составленные в 1823 году Могилевским и полковником Ермоловым. Тифлис: 1866, ЦГИА: Ф. 406, опись 1, д. 4, л. 425
 587. Каминская Н.М. История костюма. Москва: Леспромиздат, 1986
 588. Канакерци З. Хроника. Москва, 1969
 589. Карабах. Баку, 2004
 590. Каракашлы К. Об айрумах. Известия общества обследования и изучения Азербайджана. № 8, вып. 1. Баку, 1929
 591. Карганов В.Д. Кавказская музыка. Баку: Тифлис, 1908
 592. Касимова Р.М. К этногенезу азербайджанского народа. По данным антропологии – К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку, 1984
 593. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Т. II. Баку, 1983
 594. Керимов Т.М. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX - начале XX в. (историко-этнографическое исследование). Баку: Элм 2004
 595. Керимов Т.М. Традиционные транспортные средства Азербайджана. Баку: Элм, 1989
 596. Кесседи Ф.С. От мифа к логосу. Москва, 1972
 597. Книга Марко - Поло. В 17-ти книг. Москва, 1955
 598. Книга о лошади. Т. 1. Москва, 1959
 599. Книга о лошади. Т. 3. Москва, 1959
 600. Ковалевская В.Б. Конь и всадник: Пути и судьбы. Москва: Наука, 1977
 601. Кокчаев Н. Воспоминание о Джебраиле. Газета Кавказ, 1876, июнь
 602. Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. Москва, 1953
 603. Крыско Б.Г. Этническая психология. Москва, 2002
 604. Кулиева Р.Г. Культ камня в Азербайджане (археолого-этнографическое исследование): Автореф. дис...канд. ист. наук. Баку: 1993

605. Кустарные промыслы Закавказского края: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Ч. II, СПб, 1894
606. Кустарные шелковые промыслы Кавказа //Труды Кавказской Шелководственной Станции. Т.ХІІ, Тифлис: 1902, вып. 3
607. Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалете. т. I, Тбилиси: Издательство АН Груз. ССР, 1941
608. Кушнарёва К.Х., Новые данные о поселении Узерликтепе, около Агдама / Материалы и исследования по археологии СССР, № 125, М.-Л., 1965
609. Лазарев М.С. Курдский вопрос. Москва: Наука, 1972
610. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории (ВДИ), 1948, № 3; 1949, № 4
611. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948
612. Лермонтов М.Ю. Полное собрание сочинений. т. V. Москва-Ленинград, 1937
613. Труды Кавказской шелководственной станции (материалы по шелководству и шелковой промышленности на Всероссийской Художественно-Промышленной Выставке 1896 г. Т.ХІІ. Тифлис: Типография Козловского, 1904, вып.1
614. Магеррамова С.С. О деятельности сельских врачебных пунктов юго-восточных районов Малого Кавказа конца XIX - начала XX веков // Культура народов Причерноморья. Симферополь: 2010
615. Магеррамова С.С. О ремеслах юго-восточных районов Малого Кавказа конца XIX - начала XX веков (по материалам Лачинского, Кубатлинского, Кельбаджарского и Джебраильского районов) // Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Баку, 2005
616. Магеррамова С.С. Ювелирные изделия юго-восточных районов Малого Кавказа в XIX - начале XX вв. // Гилея. Научный вестник Национального Педагогического Университета имени М.П. Драгоманова. Киев, 2012, вып. 63 (8)
617. Максименко С.Д. Генетическая психология. Москва – Киев, 2000
618. Мамедзаде К.М., Кулиев Н.М., Керимов В.И. Исследование мавзолея в селе Мамедбейли Зангиланского района // АЭИ в Азербайджане (1975). Баку, 1978
619. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XVI- первой половины XVIII вв. Баку: Элм, 1993
620. Мамедов Т. Кавказская Албания. Баку, 1993
621. Мамедов Ф.Г. Архитектурные связи школ зодчества феодального Азербайджана. Баку: Элм, 1988
622. Мамедова А. Ковровое искусство Азербайджана: Автореф. дис...канд. искусствовед. Баку, 1993
623. Мамедова И.Г. О блюде «Семени» в городе Тебризе // Сохранение национальных традиции питания в XXI веке. Сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции, посвященный 100-летию Н.И.Ковалева, Санкт-Петербург: Издательство Лема, 2013
624. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку: Элм, 1986
625. Маральянская таможенная застава. ЦГИА: Ф. 214, опись 1, д.26, л.11
626. Марков Ф.Т. Экономический быт государственных крестьян Эриванского уезда Эриванской губернии. – МИЭБГКЗГ. Т. 3, часть I. Тифлис, 1886
627. Марр Н.Я. Племенной состав населения Кавказа. Р.Г. Ак. Т. Петроград, 1920
628. Материалы о деятельности Пичанисского училища (отчет о ходе учебного года, переводной лист и другие материалы). ЦГИА Азерб. Респ.: Ф. 406, опись 1, дело 404, л.62
629. Махмудов Ф.А., Мунчаев Р.М., Нариманов И.Г. О древнейшей металлургии Кавказа // СА, 1968, № 4
630. Мелларг Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. Москва, 1982
631. Мец А. Мусулманский ренессанс. Москва, 1973
632. Мехтиев А.М. Деревянное зодчество Азербайджана. Баку: Элм, 1987
633. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку, 1966
634. Мирские сборы по Карягинскому уезду Елисаветпольской губернии за 1916 год (на содержание сельских училищ). ЦГИА Азерб. Республика: Ф. 406, опись 1, хр. 479
635. Мусаев Д. Серкертпе – поселение эпохи ранней бронзы. Баку: Nafta-Press, 2006
636. Мустафаев А. Традиционное кузнечное дело в Карабахе // Ирс Наследие № 5, 2008
637. Мустафаев М.М. Экономика Карабахского ханства: дисс. канд. экономических наук. Москва, 1949

638. Надеждин П.П. Кавказский край. Природа и люди. Тула, 1901
639. Нариманов И.Г. К истории маслобойки. МСПИАЭИ 1964 года в СССР. Баку: Издательство АН АССР, 1965
640. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987
641. Нариманов И.Г., Исмаилов Г.С. Акстафинское поселение близ г. Казаха // СА, 1962, № 4
642. Народы Кавказа. т. II. Москва: Издательство АН СССР, 1962
643. Население Азербайджанской Республики (1989). Госкомитет Азербайджанской Республики по статистике. Статистический сборник. Баку, 1991
644. Натроев А. Торговля шерсти в Закавказском крае. Газ. Кавказ, 1896, 10 февраля, № 37
645. Нейматова М. Мемориальные памятники Азербайджана. Баку: Элм, 1981
646. Никифорова Н.К. Экономический быт государственных крестьян западной части Нахчыванского уезда Эриванской губернии. – МИЭБГКЗК. Т. 1. Тифлис, 1886
647. Новая история Зарубежного Востока. Москва, 1952
648. Нонешвили А.И. Погребальные обряды народов Закавказья. Тбилиси: Мецниереба. 1992
649. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III-VIII вв.). Баку: Элм, 2009
650. Обзор Елисаветпольской губернии за 1908 год. Издание Елисаветпольского Губернского Статистического Комитета. Елисаветполь: Типография Ахмеда Гаджи - Гасанова, 1909
651. Обзор Елисаветпольской губернии за 1910 год. Тифлис, 1912
652. Обзорение Российских владений за Кавказом. В статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Часть III, Санкт-Петербург, 1836
653. Одинцов М.И. Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917-1938 гг.). Москва: Знание, 1991
654. Олеарий А. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно / Перевод П.Барсова. Москва, 1870
655. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м. Тифлис: 1866, ЦГИА: Ф.24, опись 2, д.52
656. Описание шелководства Кавказа. Джеванширский, Шушинский и Джебраильские уезды // СМОМПК, Тифлис: 1891, вып. XI
657. Орбели И.Ф. Избранные труды. Ереван, 1963
658. Орегулишвили М.Д. К истории овцеводства Грузии. Тбилиси, 1953
659. Осипов Г. Селение Барда Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. вып. XVII, Тифлис, 1893
660. Памятная книга Елисаветпольской губернии на 1914 год. Издание Елисаветпольского Губернского Статистического Комитета (под редакцией секретаря комитета Н.П.Бабенко). Тифлис, 1914
661. Паритскогов А.В. Экономический быт государственных крестьян северо-западной части Шарура и восточной части Даралагаза, Шаруро-Даралаязского уезда Эриванской губернии. – МИЭБГКЗК. Т. IV, часть 2. Тифлис, 1886
662. Пахомов Е.А. Мирикский клад // Девичья башня и ее легенда. Ширваншах Шаханшах. Монетные находки в АССР в 1924 г. Отд. оттиск. Баку, 1925
663. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Баку: Издательство ООИА, 1926
664. Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 г. Елисаветпольская губерния 1904 г. Издания Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел (под ред. Н.А.Тройницкого)
665. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Вып. LXIII. Елисаветпольская губерния. СПб., 1904, с. VII, 1-3
666. Першиц А.И., Монгайт А.Д., Алексеев В.П. История первобытного общества. Москва, 1968
667. Петрушевский И.П. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха // Изв. Азерб. Гос. научн. исследов. ин-та. Историко-этнографическое и археологическое отделение, 1930, т. I, вып. 5
668. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – XIX вв. Ленинград, 1949

669. Пиотровский Б.Б., Флиттнер Н.Д. История техники Древнего Двуречья // Очерки по истории техники Древнего Востока. М-Л., Издательство АН СССР, 1940
670. Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. Тифлис, 1900
671. Потто В. Кавказская война. Т. 3, вып. 3, СПб, 1887
672. Присоединение Восточной Армении к России, т. I (1801 – 1813), Ереван: Издательство АН Арм. ССР, 1972
673. Путешественники об Азербайджане. Баку, 1961
674. Рагимова М., Алиева Л. Проблемы употребления некоторых металлов в средневековом Азербайджане XII - XIII вв. Баку, 2003
675. Рагимова М.Н. Металлургия Азербайджана в эпоху Энеолита и Бронзы. дис... докт. ист. наук. Баку, 2005
676. Рагимова М.Н., Мамедов Ф.П. О свинце древнего мира // МСПИАЭИ 1970 года в Азербайджане. Баку: Элм, 1971
677. Разин Е.А. История военного искусства. Т. 1, Москва, 1955
678. Расулоглы Т. Циклопические сооружения на территории Азербайджана. Баку, 1993
679. Рашид-ад-дин Фазлуллах. Джами-ат-таварих. Баку: Na'il evi, 2011
680. Рашид-ад-дин Фазлуллах. Огуз-наме / Ф.Рашид-ад-дин. Баку: Элм, 1987
681. Рашид-ад-дин Фазлуллах. Переписка. Мукатибати-Рашиди. Перевод, введение и комментарий А.И.Фалиной. Москва: Наука, 1971
682. Рустамов А.И. История развития фармации в Азербайджане. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1966
683. Рухян А.А. Овцоводство Армянской ССР и пути его качественного улучшения. Ереван, 1978
684. Рябинин Б. Друг, воспитанный тобой. Новосибирск, 1977
685. Садохин А.П. Этнология. Москва, 2000
686. Саламзаде А.В. О рельефных изображениях мавзолея в селе Джиджимли Лачинского района// МСПИАЭИ 1970 года в Азербайджане. Баку: май 1971
687. Сборник газеты Кавказ. Тифлис, 1847
688. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис: Типография М. Шарадзе и К., 1899
689. Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Тифлис: Издание Кавказского Статистического Комитета, 1888
690. Сегаль И. Елисаветпольская губерния (впечатления и воспоминания, продолжение) // Кавказский вестник. 1902, № 3
691. Сегаль И. Необходимость реорганизации лесохраны в Закавказье. Газета Кавказ № 51, 17 март 1907
692. Сейфеддини М. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII - XV вв. Т. 1. Баку, 1978
693. Сейфеддини М.А. Средневековые монетные клады Азербайджана 1968-1983 гг. Баку: Элм, 1994
694. Скибицкий М.А. Карабахские казенные пастбища. МИКЛЗПИСК. т. IV. Тифлис, 1889
695. Сысоев В.М. Курдистан - Лачин. Раскопки осенью 1925 г // Известия Азкомстариса, Баку: 1927, вып.3
696. СМИБГКЗК. Тифлис: 1888, т. III
697. СМОМПК вып. XI. Тифлис: 1891
698. СМОМПК вып. XX. Тифлис, 1894, 1 отд.
699. Страбон. География в 17 книгах (Перевод, статья и комментарии Г.А.Стратановского). Москва: 1994
700. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку: 1964
701. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку: Издательство АН Азербайджана, 1958
702. Таирзаде Н. Из истории азербайджанской интеллигенции. Баку: Адилоглу, 2009
703. Тер-Маркаров А. Краткие сведения о курдах. Научный архив Института Истории НАНА, 1909
704. Техов Б.В. Скифы и Центральный Кавказ в VII-VI вв. до н.э. Москва, 1980 Трактат между

- Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года // Государственный Исторический Архив АР, ф.130, д.14
705. Тревер К. В. Очерки по истории культуры Кавказской Албании (IV в до н. э.- VII в. н. э.). М.-Л.: АН СССР, 1959
 706. Труды первого Съезда Кавказских врачей. Т. 2. Тифлис, 1893
 707. Труды Кавказской Шелководственной Станции. (Кустарные шелковые промыслы Кавказа). Т XII, вып. 3. Тифлис, 1902
 708. Уразов Г.В. Медико-топографический очерк Джебраильского уезда Елисаветпольской губернии // Медицинский сборник, издаваемый императорским Кавказским медицинским обществом. Тифлис, 1889, № 50
 709. Фатуллаев-Фигаров Ш. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века. Баку: «Şərq-Qərb», 2013
 710. Халилли Х. Слава Карабахских скакунов, Ирс Наследие, 2000, № 4
 711. Хан-Агов А.Е. Экономический быт государственных крестьян в Эчмиадзинском и Сурмалинском уездах Эриванской губернии. – МИЭБГКЗК. Т. 3, часть 1, Тифлис, 1886
 712. Хан-Агов А.Е. Экономический быт государственных крестьян, Джаванширского уезда Елисаветпольской губернии. – МИЭБГКЗК. Т. 4, часть 2. Тифлис, 1886
 713. Хасан-Джалалян Есаи. Краткая история страны албанской (1702-1722). Баку: Элм, 1989
 714. Хронологическое собрание законов Аз. ССР. ПВС и постановления правительства Аз. ССР. 1920-1935 гг., 7.07.1923 (СУ №7, ст.298)
 715. ЦГИА Азерб. Респ.: ф. 406, опись 1, хр. 477
 716. ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406 , опись 1, хр. 359, л. 9
 717. ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406, опись 1, хр. 299, л. 14
 718. ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406, опись 1, хр. 451, 1915-1916 гг.
 719. ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406, опись1, хр. 326, л. 9
 720. ЦГИА Азерб. Респ.: ф.406, опись 1, хр. 448, 1915, 15 октября, л. 8
 721. Чайлд Г. Прогресс и археология. Москва: Иноиздат, 1949
 722. Чингиз Каджар. Старая Шуша. Баку: «Şərq-Qərb», 2007
 723. Чурсин Г.Ф. Культ железа у кавказских народов // Известия Кавказского Историко - Археологического Института. Т.4., Тифлис, 1926
 724. Чурсин Г.Ф. Очерки по этнологии Кавказа. Тифлис: 1913
 725. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку, 1990
 726. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. Ленинград, 1936
 727. Шушинский Ф. Шуша. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1968
 728. Шушинский Ф. Народные музыканты Азербайджана. Баку: Азернешр, 1970
 729. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы СПб, 1898
 730. Энциклопедический словарь. Издатели Брокгауз Ф.А.(Лейпциг), Эфрон И.А. (С.-Петербург). С.-Петербург, 1893
 731. Энциклопедический словарь. Т. X. Издатели Брокгауз Ф.А. (Лейпциг), Эфрон И.А. (С.-Петербург). С.-Петербург, 1893
 732. Энциклопедический словарь.Т.XII.Издатели Брокгауз Ф.А. (Лейпциг), Эфрон И.А. (С.-Петербург). С.-Петербург, 1893
 733. Этническая ономастика. Москва: Наука, 1984
 734. Эфендиев И.К. История медицины в Азербайджане с древнейших времен до наших дней / Под ред. проф. Э.М. Эфендиева и М.С.Султанова. — Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1964
 735. Язди Шараф-ад-Дин Али. Зафар-наме. Книга побед Амира Темура. Ташкент: Издательство журнала «San'at», 2008
 736. Есенин Сергей. Собрание сочинений. В пяти томах. Том пятый. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1961
 737. Ямпольский З.И. Древняя Албания в III-I вв. до н.э. Баку, АН Аз. ССР, 1962

[Ənvəri, 1382]

738. انوری حسن. فرهنگ بزرگ سخن. هشت جلدی، جلد ششم، چاپ دوم، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۲ [Aşpəzi doureye-səfəviyye, 1389]
739. باورچی محمدآلی و نورالله آشپز. آشپزی دوره صفوی (کارنامه و مادة الحیوة). به کوشش ایرج افشار، چاپ دوم، تهران، انتشارات سروس، ۱۳۸۹ [Bavərçi Bəğdadi, 1389]
740. حاجی محمدآلی باورچی بغدادی. کارنامه در باب طبخی و صنعت آن. به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات سروس، ۱۳۸۹ [Nader Mirza, əlyazma]
741. نادر میرزا قاجار. کارنامه. کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران. شماره دفتر ۱۴۵۱۷، دستخط فتوکی [Nader Mirza, 1389]
742. نادر میرزا قاجار. خوراکهای ایرانی. پژوهش احمد مجاهد، چاپ دوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۹ [Nurullah Aşpəz, 1389]
743. نورالله، آشپز شاهآباس اول. مادة الحیوة. رساله درآلم طبخی. به کوشش ایرج افشار، چاپ دوم، تهران، انتشارات سروس، ۱۳۸۹ [Astrabadi, 1374]
744. میرزا مهدی خان استرابادی. سنگلاخ. فرهنگ ترکی به فارسی از سده دوازدهم هجری، چاپ اول، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۴ [Moin, 1371]
745. محمد معین. فرهنگ فارسی. جلد دوم، د-ق، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۱ [Nəxçuvani, 2535]
746. مهمد بن هندوشاه نخجوانی. صحاح الفرس (فرهنگ لغات فارسی از قرن هشتم هجری). بامتمام دکتر آبدالعلی طلاآتی، چاپ دوم، تهران، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۲۵۳۵

КАРАБАХ: МАТЕРИАЛЬНОЕ, ДУХОВНОЕ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ (историко-этнологическое исследование)

В 2020 году в результате 44-дневной Отечественной войны был освобожден Карабах. Оккупированные Арменией почти 30 лет, Шуша, Агдам, Физули, Кубадлы, Зангилан, Лачин, Кельбаджар, Джебраил и др., были освобождены. Эта великая победа поставила перед каждым историком-этнографом задачу глубже изучить этнологическое наследие Карабаха. В книге «Карабах: материальное, духовное и культурное наследие (историко-этнологическое исследование)», представляющей собой коллективный научно-исследовательский труд, нашли отражение природно-географические условия региона, история этнодуховного развития, хозяйственная жизнь, ремесла, материальная и духовная культура, семья и семейный быт. Впервые в азербайджанской этнографии издан столь фундаментальный труд, посвященный этнологии Карабаха, основанный на национальной идеологии. Работа, требующая большой ответственности, написана в результате упорного труда.

При подготовке книги широко использовались полевые этнографические материалы, а также различные письменные источники, работы путешественников и поэтов-мыслителей. Помимо археологических материалов, важными источниками для изучения отдельных этнографических вопросов являются архивные документы, музейные экспонаты, периодическая печать, интернет-ресурсы. Как известно, важнейшим источником для этнографа является полевой материал. Исследователи проводили этнографические опросы, наблюдения, были непосредственными участниками обычаев и обрядов местного населения. Они встречались с вынужденными переселенцами из оккупированных регионов. Книга также снабжена списком информаторов и иллюстративными материалами.

Хотя работа, являющаяся итогом историко-этнографического исследования, охватывает широкий исторический период от древнейшего периода до нашего времени, основное предпочтение, с хронологической точки зрения, отдается XIX и началу XX веков. В исследовании, написанном ясным и читаемым языком, нашли отражение большинство вопросов, изучаемых этнологией.

Известно, что природно-географические условия один из главных факторов, оказывающих важное влияние на размещение населения, хозяйственную деятельность, материальную культуру, традиции и в целом на этнокультурное развитие. С этой точки зрения в работе освещены географическое положение, границы, почвенный покров, климатические условия, флора и фауна Карабаха и одновременно делается попытка объяснить этимологию топонима.

Плодородные земли Карабаха издревле определили развитие здесь сельского хозяйства. В работе в хронологической последовательности проанализирована земледельческая культура Карабаха, начиная с периода неолита, ее дальнейшее развитие, системы земледелия и основные отрасли земледелия (зерновое земледелие, рисоводство, садоводство, виноградарство), используемые орудия труда. Дано историко-этнографическое объяснение эмпирических знаний и навыков в этой области.

По сравнению с другими этнографическими регионами Азербайджана скотоводство в Карабахе занимает лидирующие позиции. Изучение скотоводства (овцеводства, коневодства, верблюдоводства), а также охоты, рыболовства и пчеловодства создает представление об исторически сложившейся бытовой культуре населения региона. На основе полевых этнографических материалов и источников были получены сведения и изучены существующие в регионе породы крупного рогатого скота и овец, эмпирические знания в

области скотоводства, путях миграции на летние и зимние пастбища, продукции скотоводства и другие вопросы.

Образцы материальной культуры Карабаха раскрывают неопровержимые факты об исторической этнографии региона и доказывают национальность исторически расселившегося здесь населения. Поселения и жилища, внутренняя отделка домов и бытовая техника, пища и напитки, одежда и украшения, дороги и транспортные средства и другие жизнеобеспечивающие области материальной культуры отражают мусульманскую культуру и национальную принадлежность.

Поселения и жилища, считающиеся важнейшими элементами материальной культуры, являются первичными в сознательной деятельности человека и сформировались исторически. В исследованиях, посвященных этнологическому изучению Карабаха, были раскрыты типы и формы поселений, постоянные (село, город) и временные (село, дом, юрта, зимовье и т.д.) поселения, возникшие в результате хозяйственной деятельности, а также даны сведения о народных жилищах.

Город, являющийся постоянным местом проживания, является показателем истории и местной цивилизации каждого народа. Формирование города зависит от природно-географических условий, численности общины, традиционного транспорта, искусства, торговли и т.д. Специализация ремесленников, возникновение торговли и письменности, существование общественных зданий и, наконец, создание городов являются отличительными чертами ранних цивилизаций. Древние и средневековые города Карабаха (Барда, Бейлаган, Шуша и др.), их планировка, материальное обеспечение и др. являются источником для изучения народного быта и культуры, социальной истории.

Не остались без внимания и вопросы материальной культуры — пища и напитки, одежда и украшения, дороги и транспортные средства, являющиеся результатом социально-экономического развития общества. В книге дана их классификация, выделены специфические аспекты региона.

Богатство природных ресурсов Азербайджана исторически стимулировало создание и развитие здесь многочисленных видов искусства. Как и в других историко-этнографических регионах Азербайджана, улучшению социального благосостояния и удовлетворению бытовых потребностей населения имели большое значение ремесла - гончарное дело, кузнечное дело, медное дело, ювелирное дело, деревообработка, плетение, ковроткачество, шелководство, ткачество, вышивка, и др. В исследовательской работе изучены ремесла, определена роль торговых отношений в жизни людей.

Многовековая духовная культура населения Карабаха представляет большой интерес. Такие направления духовной культуры, как народные праздники и обряды, народные игры и развлечения, музыка, ашугское творчество, гостеприимство, формы взаимопомощи, народная медицина, первобытные верования и др. являются проявлением мировоззрения, этнической психологии, национального самосознания, прививают привязанность к земле и любовь к Родине. В исследовании также были освещены вопросы науки, литературы и образования, важные в силу своего глубокого содержания и воспитательных особенностей.

Семья, являющаяся неотъемлемой частью общества, является хранителем традиций каждого народа. Азербайджанская семья является примером верности традициям и ее преемственности. Традиционные формы семьи и современные особенности семейной жизни представлены в виде отдельных параграфов. Подробно описаны формы семьи - большая и малая семья, брак, помолвка, свадьба, воспитание детей, а также семейные и похоронные обряды.

Этнологические исследования Карабаха еще будут продолжены. Города Карабаха следует изучать с этнологической точки зрения, начиная с древнейших времен до нашего времени. Необходимо организовывать регулярные этнографические экспедиции в города и села Карабаха, результаты полевых исследований публиковать и освещать в интернет-

ресурсах. На основе полевых этнографических исследований, научных исследований, письменных источников и литературных материалов в карабахских городах – Шуше, Агдаме, Физули, Лачине, Барде и др. должны быть созданы этнографические музеи. Тем самым должно быть донесено до мира богатое материальное и духовное наследие Карабаха, и еще раз представлены международной общественности и научному сообществу истинные владельцы этой культуры.

Уважаемый читатель! Представленная Вам книга «Карабах: материальное, духовное и культурное наследие (историко-этнологическое исследование)» является данью уважения и гордости за свой народ, одержавшего великую победу.

KARABAKH: MATERIAL, SPIRITUAL AND CULTURAL HERITAGE (historical-ethnological research)

In 2020, as a result of the 44-day Patriotic War, Karabakh, a relic of our grandfathers, was liberated, Shusha, Aghdam, Fuzuli, Gubadli, Zangilan, Lachin, Kalbajar, Jabrayil, etc., which were occupied by Armenia for nearly 30 years got their freedom. This great victory charges every historian-ethnographer the task of rewriting the ethnological heritage of Karabakh. The book that called "Karabakh: material, spiritual and cultural heritage (historical-ethnological research)" which is collective scientific-research work contains the natural-geographical conditions, history of ethno-spiritual development, craftsmanship, material and spiritual culture, family and family life of the region. This is the first time that such a fundamental research work dedicated to the ethnology of Karabakh, based on the ideology of Azerbaijanism, is published in the science of Azerbaijani ethnography. The work which requires great responsibility has written at the expense of endless pride and intense hard work.

During the preparation of the book, field-ethnographic materials, as well as various written sources, works of travelers and poets-thinkers were widely used. In addition to archeological materials, archival documents, museum exhibits, periodicals, and internet resources are important sources for the study of individual ethnographic issues. As we all know, the most important source for the ethnographer is field materials. The researchers conducted ethnographic surveys, observations, and were direct participants in the holding of customs and ceremonies of the local population. They met with IDPs (Internally displaced people) from the occupied regions. The book is also equipped with a list of informants and illustrative materials.

Although the work, which is the conclusion of historical-ethnographic studies, covers a wide historical period from the oldest period to our time, the main preference is given to the XIX and early XX centuries from a chronological point of view. Most of the fields studied by the science of ethnology have been reflected in research written in clear and readable language.

It is known that natural-geographical conditions are among the factors that have an important influence on the location of the population, economic occupation, household culture, traditions, and in general, ethno-cultural development. From this point of view, the geographical position, boundaries, soil cover, climatic conditions, flora and fauna of Karabakh were explained in the work, and at the same time an attempt was made to explain the etymology of the toponym.

The fertile lands of Karabakh have determined the development of agriculture here since ancient times. In the work, the agricultural culture that existed in Karabakh starting from the Neolithic period, its further development was analyzed in chronological order, agricultural systems

and the main fields of agriculture (cereal farming, rice farming, horticulture, viticulture), the tools used, and the historical-ethnographic explanation of empirical knowledge and habits in this field were given.

Compared to other ethnographic regions of Azerbaijan, livestock farming in Karabakh occupies a leading position from the past to the present. The study of cattle breeding, sheep breeding, horse breeding, camel breeding, as well as hunting, fishing and beekeeping creates an idea of the historically formed domestic culture of the population in the region. In the study, based on ethnographic observations and sources, information was provided about the available breeds of cattle and sheep in the region, and empirical knowledge in the field of cattle breeding, migration routes to summer pastures and winter quarters, livestock products, etc. issues have been studied.

The material culture samples of Karabakh reveal irrefutable facts about the historical ethnography of the region and prove the nationality of the population that historically settled here. Residences and houses, home furnishings and appliances, food and beverages, clothing and decorations, roads and transportation vehicles and other areas of material culture that provide life support include Muslim culture and Azerbaijaniism.

Settlements and houses, which are considered to be the most essential elements of material culture, are the primary products of human conscious activity that have been formed historically. In the research dedicated to the study of Karabakh from the ethnological aspect, the types and forms of settlements were disclosed, information about permanent (village, city) and temporary (village, house, fatherland, sheltered place, etc.) settlements that arising from economic occupation, as well as folk dwellings were given.

The city, which is a permanent place of residence, is an indicator of the history and local civilization of each nation. The formation of the city that depends on the natural and geographical conditions, happened due to the influence of factors such as the number of the community, traditional transport, art, trade, etc. The separation of artisans - specialist, the emergence of trade and writing, the existence of public buildings, and finally the establishment of cities are the hallmarks of early civilizations. Cities built in Karabakh in ancient and medieval times (Barda, Beylagan, Shusha, etc.) and their planning, material supply, etc. it plays the role of a source in the study of the people's household and culture, social history.

Areas of material culture which are the result of society's socio-economic development and views of taste - food and drinks, clothing and decorations, roads and means of transport have not been left out of research. In the book, their classification is given, their specific aspects based on the region are emphasized.

The richness of Azerbaijan's natural resources has historically stimulated the creation and development of numerous art forms here. As in other historical-ethnographic regions of our country, various arts and professions that help to improve the social well-being of the population and meet household needs – such as pottery, transportation, blacksmithing, coppersmithing, jewelry, woodworking, netting, carpet making, silk making, weaving, embroidery, etc., played a significant role. In the research work, craft areas were studied, and the role of trade relations in people's life was determined.

The centuries-old spiritual culture of the Karabakh people is deeply interesting. Folk holidays and ceremonies, folk games and entertainment, music, art of Ashiq, hospitality, forms of mutual aid, folk medicine, primitive beliefs, etc. such spiritual culture areas are a manifestation of the outlook, ethnic psychology, national identity consciousness of the people of Karabakh, and instills attachment to the land and love for the homeland. Science, literature and educational issues, which are important with their deep content and educational features, were also involved in the research.

The family, which is an integral part of society, is the creator and survivor of the traditions of every nation. The Azerbaijani family is an example of its loyalty to the inheritance tradition and its continuity. In the work traditional family forms and modern features of family life are presented in the form of separate paragraphs. Family forms - large and small family, marriage, engagement, wedding, child rearing are described in detail, as well as funeral and mourning ceremonies and family customs.

What is given in the Karabakh book is not the end for the historical-ethnological study of the region. The cities of Karabakh should be studied from an ethnological point of view, starting from ancient times and up to our time. Regular ethnographic expeditions to the cities and villages of Karabakh should be organized, the results of field research should be published and highlighted on internet resources. As a result of field-ethnographic studies, scientific research on sources and literature materials ethnographic museums should be created in Karabakh cities – such as Shusha, Aghdam, Fuzuli, Lachin, Barda, etc., thereby the rich material and spiritual heritage of Karabakh should be conveyed to the world, the real owners of this culture should be presented to the international community and the scientific community once again.

Dear reader! The book called "Karabakh: material, spiritual and cultural heritage (historical-ethnological research)" presented to you is a gift to our people who are experiencing immense joy of victory.

MÜƏLLİFLƏR:

- Bahar Tofiq qızı Əmənova** - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun böyük elmi işçisi
Bəhmən Fazil oğlu Əliyev - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
Əsəd Tanrıverdi oğlu Əliyev - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
Həqiqət Əhmədağa qızı Zahidova - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
Fəzail İmran oğlu Vəliyev - tarix elmləri doktoru, professor, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun baş elmi işçisi
Gülнар Rəhman qızı Tağıyeva - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun elmi işçisi
Xəliyəddin Dəskirali oğlu Xəlilli - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
İlhamə Gülbala qızı Məmmədova – tarix elmləri doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun Tarixi etnoqrafiya şöbəsinin müdiri
İsmayıl Balı oğlu Umudlu - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun böyük elmi işçisi
Nigar Rza qızı Coşkunsu - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun böyük elmi işçisi
Nərgiz Malik qızı Quliyeva - tarix elmləri doktoru, professor, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun baş elmi işçisi
Pırağa Əyyub oğlu İsmayılzadə - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
Sevil Mahmud qızı Ağamaliyeva - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
Solmaz Səttar qızı Məhərrəmov – tarix elmləri doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun baş elmi işçisi
Şövqi Vəqif oğlu Həsənov – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun Müasir dövr etnoqrafiyası şöbəsinin müdiri
Tahir Seyidəli oğlu Şahbazov - tarix üzrə fəlsəfə, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
Təranə Nəsimi qızı Quluzadə - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
Tofiq Ağababa oğlu Babayev - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

QARABAĞ

MADDİ, MƏDƏNİ VƏ MƏNƏVİ İRS

II KİTAB

TARİXİ-ETNOLOJİ TƏDQİQAT

Bakı–2023

Mətbəənin direktoru – Fuad HÜSEYNOV
Texniki redaktor – Azər RƏSULOĞ
Texniki korrektor – Təranə RƏHİMOVA
Dizayner – Samirə QAMBAYEVA
Səhifələnmə – Günel ƏSƏDOVA
Çap – Oktay YUSİFOV
Cild – Gövhər NURULLAYEVA
– İlhamə MİKAYİLOVA

*Kitab “**AFPoligrafAF**” mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

afpoligraf@mail.ru | Tel.: +994 (12) 510 96 74
afpoligraf@gmail.com | Mob.: +994 (50) 405 96 74

Yığılmağa verilmişdir: 23.12.2022

Çapa imzalanmışdır: 03.05.2023

Qarnitura: Tahoma

Şərti çap vərəqi: 25

Formatı: 64x90 ¹/₈

Tiraj: 100